

MÜASİR AZƏRBAYCANDAN TARİXİ ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİNƏ SƏYAHƏT
I BEYNƏLXALQ ELMI KONFRANSIN MATERIALLARI
23- 24 OKTYABR, BAKI, 2018

İÇƏRİŞƏHƏR
DÖVLƏT TARİX-MEMARLIQ
QORUGU İDARƏSİ

MÜASİR AZƏRBAYCANDAN TARİXİ ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİNƏ SƏYAHƏT

BEYNƏLXALQ ELMI KONFRANSIN MATERIALLARI

23-24 OKTYABR 2018

**MÜASİR AZƏRBAYCANDAN
TARİXİ ŞİRVANŞAHLAR
DÖVLƏTİNƏ SƏYAHƏT**

**BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

23-24 oktyabr 2018

**Memarlıq, arxeologiya, etnoqrafiya,
epiqrafika, numizmatika, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat**

Birinci hissə

Bakı – 2018

**ПУТЕШЕСТВИЕ ИЗ
СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНА
В ИСТОРИЧЕСКОЕ ГОСУДАРСТВО
ШИРВАНШАХОВ**

**МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

23-24 октября 2018

**Архитектура, археология, этнография,
эпиграфика, нумизматика, история, философия,
литература**

Первая часть

Баку – 2018

**JOURNEY FROM MODERN
AZERBAIJAN TO THE HISTORICAL
STATE OF SHIRVANSHAHS**

**MATERIALS OF THE INTERNATIONAL
SCIENTIFIC CONFERENCE**

23-24 October 2018

**Architecture, archeology, ethnography, epigraphy,
numismatics, history, philosophy, literature**

The first part

Baku – 2018

Elmi redaktor:

Vəfa Quliyeva – tarix üzrə elmlər doktoru, “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin İdarə Heyəti sədrinin elmi işlər üzrə köməkçisi

İşçi qrup:

Əsgər Ələkbərov - “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin İdarə Heyətinin sədri

Cavid Kazımov – Elmi-Mədəni Mərkəzin direktoru, “İçərişəhər” tarixi muzeyinin direktor əvəzi

Əminə Məlikova – “İçərişəhər” tarixi muzeyinin direktor müavini

Hökümə Ağayeva – “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin “Hüquq və beynəlxalq əlaqələr” şöbəsinin “Protokol və ictimai əlaqələr” sektorunun aparıcı məsləhətçisi

Elxan Məmmədov – “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin Qala Dövlət Etnoqrafiya Qoruğu ilə iş şöbəsinin “Mədəni irsin tədqiqi” sektorunun baş məsləhətçisi

Qənirə Pirquliyeva – Elmi-Mədəni Mərkəzin “Elm” şöbəsinin baş elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Rəna Rzayeva – “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyinin direktoru

Sevil Məmmədova - Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyinin direktor müavini

Azərbaycan Elmlər Akademiyası:

Akif Əlizadə - AMEA-nın prezidenti, akademik

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

Nərgiz Axundova – AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik

Nailə Vəlixanlı – AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, tarix üzrə elmlər doktoru, professor, akademik

ISBN 978-9952-37-122-2

© “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq
Qoruğu İdarəsi, 2018

**“Müasir Azərbaycandan Tarixi Şirvanşahlar dövlətinə səyahət”
adlı Beynəlxalq Elmi konfransın**

Təşkilat komitəsi:

“İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi

Təşkilat komitəsinin sədri:

Əsgər Ələkbərov – İdarə Heyətinin Sədri

Təşkilat komitəsinin sədr müavinləri:

Read Qasımov – Aparatın rəhbəri

Vəfa Quliyeva – tarix üzrə elmlər doktoru, İdarə Heyətinin Sədrinin (elmi məsələlər üzrə) köməkçisi

Təşkilat komitəsinin üzvləri:

Cavid Kazımov – Elmi - Mədəni Mərkəzin direktoru, “İçərişəhər” Tarixi Muzeyinin direktoru vəzifəsini icra edən

Əminə Məlikova – “İçərişəhər” Tarixi Muzeyinin müdir müavini – əlaqələndirici

Gülzar Əliyeva - “İçərişəhər” Tarixi Muzeyinin müdir müavini

Elsevər Məmmədov - “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin “Hüquq və beynəlxalq əlaqələr” şöbəsinin “Beynəlxalq əməkdaşlıq və mədəni layihələrlə iş” sektorunun müdiri

Hökümə Ağayeva - “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin “Hüquq və beynəlxalq əlaqələr” şöbəsinin “Protokol və ictimai əlaqələr” sektorunun aparıcı məsləhətçisi

Qənirə Pirquliyeva - Elmi - Mədəni Mərkəzin “Elm” şöbəsinin baş elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Rəna Rzayeva – “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyinin direktoru

Sevil Məmmədova - “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyinin direktor müavini

Azərbaycan Elmlər Akademiyası:

Akif Əlizadə - AMEA-nın prezidenti, akademik

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

Nərgiz Axundova – AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik

Nailə Vəlixanlı – AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, tarix üzrə elmlər doktoru, professor, akademik

Nərgiz Əliyeva – AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktor müavini, tarix üzrə elmlər doktoru

Həbibə Əliyeva – AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktor müavini, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT
MEMARLIQ, ARXEOLÖGİYA, ETNOQRAFİYA, EPİQRAFİKA,
NUMİZMATİKA

1. Ahmet AYTAÇ. **Başbakanlık Osmanlı arşivi'nde yer alan, Şirvan halısı ve iplik ticareti ile alakalı üç adet belgeye dair**.....9-15
2. Afaq NƏRİMANOVA. **Azərbaycanın milli və mədəni sənəti - ipəkçilik Şirvanşahlar dövründə**.....16-22
3. Aida İSMAYİLOVA. **Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan Şamaxı, Gülüstan qalası materiallarına dair**.....23-29
4. Arzu ZEYNALOVA. **Şirvanın süjetli xalçaları və xalça məmulatları**.....30-37
5. Ayan KERİMOVA. **The Arts in the ancient Shirvan**.....38-46
6. Bahram AJORLOO, Zeinab KAVYANNIA. **The Effect of Tabriz Ilkhanid School of Shāhānmeh Enluminure and Calligraphy in the Palatial Culture of the Late Shirwānshāh Dynasty in Baku**.....47-59
- Bahram AJORLOO. **The Architecture of the Late Shirvanshah Dynasty of Azerbaijan and the Horizon of Architectural School of Tabriz in the 13th -15th centuries**60-71
7. Cəfər QİYASİ. **Memar Mahmud Səəd oğlu**.....72-103
8. Əli RƏCƏBLİ. **Şirvanşahların gümüş təngələrindən ibarət Derov və Muğanlı dəfinələri haqqında bir neçə söz**.....104-110
9. Həbibə ƏLİYEVƏ. **“Yeni Şamaxı”nın memorial adidələrinin epigrafiyə cəhətdən ilk dəfə öyrənilməsinə dair - orta əsr Ağsu şəhəri**.....111-116
10. Könül ƏSƏDLİ. **Şirvan aşığı yaradıcılığında xalq həyatının əks olunması və etnoqrafik motivlər - XIX-XX əsrin əvvəlləri**.....117-123
11. Könül MOLLAYEVƏ. **“Şirvanşahlar dövləti” mövzusunun tədrisində şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılması məsələləri**.....124-131
12. Qənirə PİRQULİYEVƏ, İlham MƏMMƏDOV. **Şirvan Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tərkibində - ticarət əlaqələri kontekstində**....132-148
13. Lalə İBADULLAYEVƏ. **Şirvan əhalisinin antropoloji və etnoqrafik tədqiqinə dair**.....149-153
14. Nardənə YUSİFOVA. **Ornamentlərin gözəllik ölçülərinin riyazi-bədii həllinin inteqrasiyası**.....154-160
15. Nasir QULUZADƏ, Gennadiy AĞAYEV. **Şirvanın orta əsr şəhər həyatının öyrənilməsində Qırxcıraq tapıntılarının əhəmiyyəti**.....161-169
16. Nərgiz QULİYEVƏ. **X-XII əsrlərdə Şirvanşahlar dövləti əhalisinin etnoqrafiyasına dair**.....170-179
17. Nizami SÜLEYMANOV. **Səfəvilər dövründə Şamaxı şəhəri sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi**.....180-185

18. Nüşabə ƏSƏDOVA. Şirvanda kəlağayı sənəti - Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan materiallar əsasında.....186-193
19. Sami Saleh ABD AL-MALIK AL-BAYADI. Architecture and planning of the dome of Farrux Yasar Shah in Baku: Archaeological and Architectural Study of the plan194-206
20. Sevinc VANABOVA. Orta əsr Şirvan şəhərlərinin silahsızlıq ənənələri.....207-213
21. Səbuhi ƏHMƏDOV. Şirvanşahlar dövlətində düzəldilmiş dəbilqələr ABŞ və Fransa muzeylərində.....214-221
22. Taleh ALİYEV. Historical monuments and archaeological map of Western Shirvan.....222-230
23. Аида АМИРХАНОВА. Наследие Ширвана: хозяйственная деятельность азербайджанцев Дагестана в XIX – начале XX вв. - земледелие и хлебопечение.....231-240
24. Аида САДЫГОВА. Ковроткачество Ширвана.....241-248
25. Акиф КУЛИЕВ, Аббас СЕИДОВ. Денежное обращение и монетное дело в Ширванском ханстве.....249-261
26. Александр ПАЧКАЛОВ. О торговых связях между Ширваном и Нижним Поволжьем в XIII-XV вв.....262-270
27. Альфия МУСАКАЕВА. О монетах на Великом Индийском пути.....271-286
28. Галина СОЛОДОВА. О некоторых этноконфессиональных принципах взаимодействия - по материалам социальных доктрин православия и ислама.....287-298
29. Геннадий ЗЛОБИН, Казбек КАЗБЕКОВ. К нумизматике Ширваншахов Кесранидов: уточнение даты начала правления Ширваншаха Али б. Йазиды - 425- 435 г.х.=1034-1043 гг....299-303
30. Зулайхат МАЛЛАЕВА. Влияние культурных взаимоотношений Ширвана и Дагестана на фольклор народов Южного Дагестана.....304-310
31. Измира КУЛИЕВА-ЧИРАГЗАДЕ. Отражение национальных женских головных уборов азербайджанцев в устном народном творчестве.....311-328
32. Инна КОСТИНА. Об истории картины «Английский дипломат и путешественник Энтони Дженкинсон на приёме у правителя Ширвана Абдулла хана Устаджлы» из экспозиции Национального Музея Истории Азербайджана.....329-336
33. Кенуль ИМАМВЕРДИЕВА. “Исследование суфизма на территории Ширвана по эпиграфическим материалам”...337-349
34. Любовь СОЛОВЬЕВА. Материалы этнографических экспедиций А.Г.Трофимовой - Азербайджан, 1970-е годы.....350-358

35. Магомедхабиб СЕФЕРБЕКОВ, Руслан СЕФЕРБЕКОВ, Зумруд СЕФЕРБЕКОВА. **Наследие Ширвана: традиционная духовная культура народов Южного Дагестана в условиях глобализации**.....359-374
36. Малахат КАЛАНТАРЛЫ. **Эпоха Ширваншахов в экспозиции Музея Литературы имени Низами Гянджеви**.....375-383
37. Мустафа ШАБАНОВ, Семён БОГАТЫЙ. **Постширванский чекан Ширвана**.....384-393
38. Нармин БАГИРОВА. **Л.С.Бретаницкий о Ширвано-Абшеронском направлении архитектурного развития**.....394-402
39. Полина АНАНЧЕНКОВА, Михаил КУЗНЕЦОВ. **Туристический образ Азербайджана в Российском интернет-пространстве**.....403-410
40. Райха АМЕНЗАДЕ. **Западноевропейские путешественники об Азербайджане. XVII век**.....411-418
41. Рена ПИРОВА. **Коммерческое судовладение азербайджанцев ширванской провинции в Астрахани в первой половине XIX века**.....419-429
42. Ровшан АХМЕДОВ, Ильгар РАГИМОВ. **Об интересной находке монеты Ширваншаха Губада бин Йазид**.....430-437
43. Семён БОГАТЫЙ, Мустафа ШАБАНОВ. **Математика для нумизматики и истории Ширвана**.....438-443
44. Сергей БОЧАРОВ, Айрат СИТДИКОВ. **Исторические связи Ширвана и Золотой Орды в XIII-XIV вв., на примере распространения поливной керамики**.....444-451
45. Солмаз РУСТАМОВА-ТОГИДИ. **Землетрясение – как фактор, повлиявший на градостроительство и статус древнейшего азербайджанского города Шемаха. Исторический подход**.....452-469
46. Тамара ШАВЛАЕВА. **Хозяйственная деятельность в государстве Ширваншахов**.....470-475
47. Татьяна КРУПА. **Османский дефтер из собрания ЦНБ ХНУ имени В.Н. Каразина: некоторые аспекты исследования и атрибуции**.....476-481
48. Узлипат ГАСАНОВА. **Кайтагская вышивка – национальное достояние и душа Кайтага**.....482-487
49. Эдвард РТВЕЛАДЗЕ. **О подражаниях монетам Александра Македонского. Центры чеканки и ареал обращения**.....488-497
50. Эльмира ДЖАФАРОВА. **Религиозная толерантность в государстве Ширваншахов**.....498-506
51. Эсмира АМИШОВА. **Российская, советская и постсоветская историография Ширвана**.....507-514

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ'NDE YER ALAN, ŞİRVAN HALISI VE İPLİK TİCARETİ İLE ALAKALI ÜÇ ADET BELGEYE DAİR

Ahmet AYTAÇ*

Açar sözlər: Halı, iplik, arxiv, Osmanlı, toxuculuq.

Ключевые слова: ковер, пряжа, архив, османская, ковроткачество.

Key words: Carpet, yarn, archive, Ottoman, weaving.

Giriş

Türk kültürü zengin bir alt yapıya sahiptir. Bu zenginlik tarihi bir geçmişe dayanır. Sürekli yeni yerleşim yerlerine ulaşan hareketli Türk milleti, bu hareketlilik sayesinde kültürlerini de devamlı ve dinamik kılmışlardır.

Bir kültürün geleneksel tarafında mutlak devamlılık vardır. Milletlerin kültürel değerlerini en iyi yansıtan unsurların başında ise el sanatları gelir. Toplumların sanat anlayışlarını ve yaşam tarzlarını anlamak için el sanatlarına bakılır. El sanatlarının içerisinde önemli bir yeri olan dokumalar da yüzyıllar boyunca desenleri ve dokuma yöntemleriyle kuşaktan kuşağa aktarılmıştır.

Orta Asya'dan Anadolu'ya göçün başladığı tarihten günümüze geçen uzun zamana ve mesafeye rağmen Altaylardan Balkanlara hala benzer yapıların olması bu devamlılığın ispatıdır (Aytaç Ahmet, 2007: 8-16). Türklerin tarih boyunca buldukları coğrafyalar, Asya'dan Avrupa'ya doğru İslâm öncesi ve sonrası dönemlerde kültür ve medeniyet dünyasına kazandırdıkları, mimarîde, musikide, edebiyatta ve diğer sanat alanlarındaki şaheserlerdir.

Gittikleri her yere, kültürel değerlerini de götürmüştür. Orta Asya'dan Balkanlara uzanan eserler bırakmışlardır. Anadolu Selçukluları sonrasında, Osmanlı'dan günümüze Anadolu'da, Balkanlarda, fetih edilen her yerde ananevi kültürün özünü bozmadan yeni eserler üretmişlerdir. Orta Asya gelenekli Türk el dokumacılığı Rumeli'ye kadar taşınmıştır (Aytaç Ahmet, 2007: 51-58).

Türk kültürü yüzyıllar boyunca Orta Asya kültürünü besleyen en önemli kaynak olmuştur. Dolayısıyla, Türk dokuma kültürü ile Orta Asya

* Selçuk Üniversitesi. Türk El Sanatları Araştırma ve Uygulama Merkezi, email: cicimsumak@gmail.com

etnografyası arasında inkâr edilemeyecek bir benzerlik ve etkileşim söz konusudur.

Geçmişe ait, etnografik önem arz eden el dokumalarına yönelik bilimsel ve sanatsal çalışmaların çoğunluğu eser üzerinde incelemeye dayalı olarak yapılmıştır. Özellikle konu, araştırmacılar ya da halk bilimciiler tarafından genelde desen özellikleri bakımından veya bir şehir-bölge esas alınarak değerlendirilmiştir. Karşılaştırma tekniği kullanılarak, kültür tarihi bakımından yeterince ele alınmamıştır. Bu alanda yapılan çalışmalar genellikle yörede ya da müzede dokumaların teknik, desen, vb. yönlerden incelenmesi temeline dayalı alan çalışmalarıdır.

Özellikle Cumhuriyet öncesi Orta Asya ile alakalı el dokumalarına yönelik yeterince araştırma halen yapılamamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ise Orta Asya Türk dokumaları ile ilgili çok sayıda belge vardır. Bu çalışmada Azerbaycan Şirvan halılarına yönelik üç adet belge üzerinde durulmuştur. Bunların tamamı Arap harfleriyle yazılmış ve Osmanlı Türkçesidir. Bu çalışmada arşivdeki kayıt (dosya ve fon) numaraları belirtilmiştir. Araştırmacılar konu hakkında özel ve daha içerikli geniş bir çalışma yapmak istediklerinde, fon ve dosya numarası belirlenmiş olan belgenin aslını arşivden temin ederek detaylandırabilirler.

ŞİRVAN DOKUMACILIĞI ve ARŞİV BELGELERİ

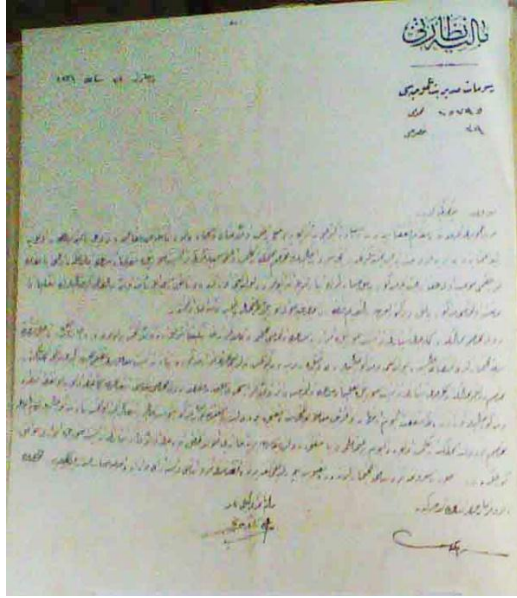
Şirvan, eskiden bugünkü Badkhibe eyaletinin bir bölgesini teşkil ediyordu ki; Orta çağlarda Şirvanşahlar hanedanı burada hüküm sürmüştür (Bartold, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/18/27.pdf>).

Şirvan dokumacılığı yüzyıllar öncesine dayanır. Şamahı, Mereze, Aksu, Kurdemir gibi bölgeleri dokumacılık bakımından önemlidir.

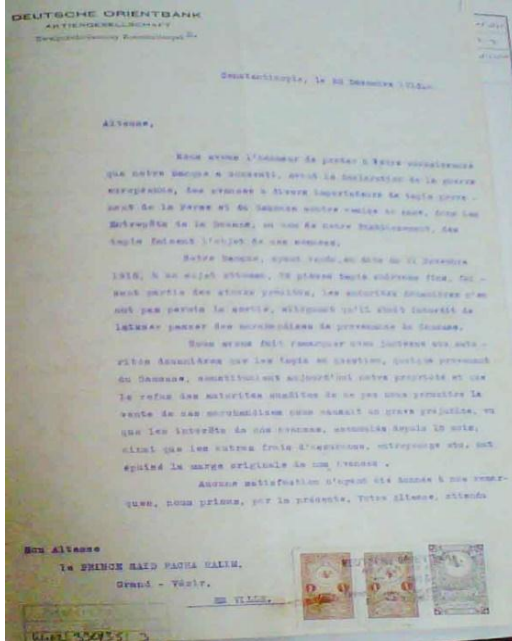
X. yüzyılda yazılmış olan “Hüdud-əl-aləm” adlı eserde dünyada yalnız Şirvan, Xursan gibi birkaç bölgede dokunan zili tarzı kilimler hakkında da bilgiler verilmiştir (Худуд Ал-Алам, 1930: 32 b, 33 a). Ayrıca XVII-XVIII. yüzyıllarda sumak dokumalarının ana merkezinin Şamahı (Şamaxı) şehri (Şirvan bölgesi) olduğu (Soysaldı, Aysen ve Sarnesar, 2017) ve Şirvan'da kayık dokuma teknikli hurçlarında dokunduğu bilinmektedir (Kerimov, 1961).

Şirvan halılarında 10 ila 15 renk kullanıldığı da bilinmektedir. Arşiv'de Şirvan dokumacılığı ile alakalı belgeler genellikle 20. yüzyıl başlarına aittir.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası Fonu, 4402 Dosya, 330135 Gömlek Numaralı, 1915 Tarihli Birinci Belge:

Fotoğraf: 1.

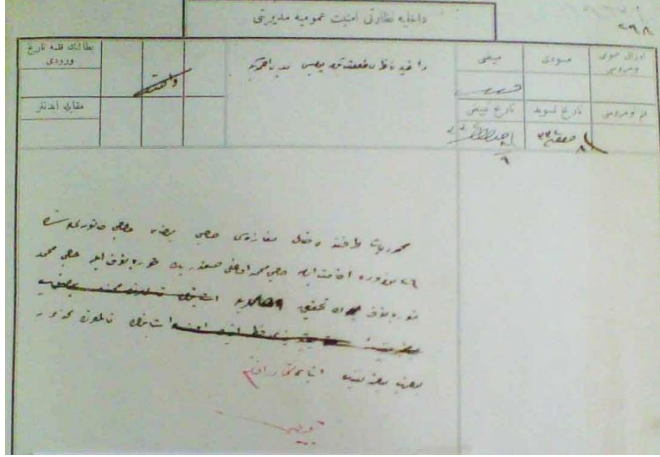
Fotoğraf: 2.

Kafkasya'dan Harb-i Umumi'nin ilanından önce Dersaadet'e getirilip antrepoya konulan halı ve seccadelerden Deutsche Orientbank'a merhun olup Osmanlı tebasından birine satılan yetmiş sekiz aded Şirvan halısının transit suretle nakline izin verilmediğinden bahisle bunların

Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları

imrarına ruhsat itasının mezkur banka direktörlüğündən istida olunduğu ve bu konudaki Meclis-i Vükela kararı...

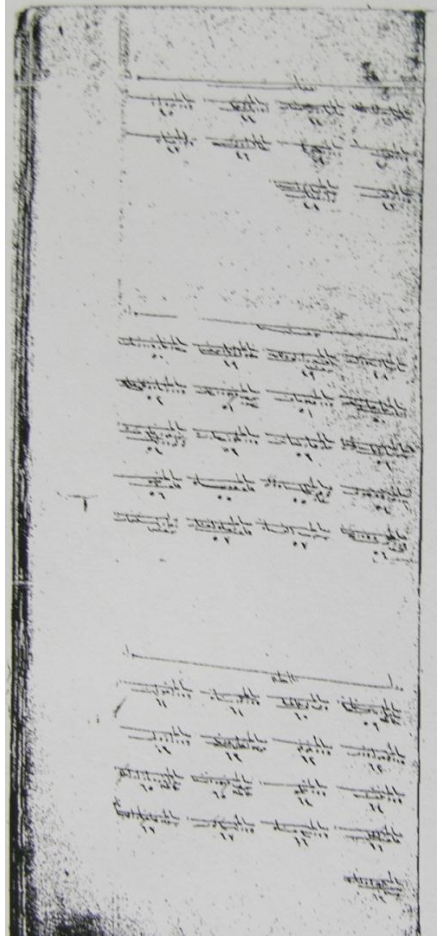
Dahiliye Tasnifi, Emniyeti Umumiye Evrakı, 5. Şube, Fonu, 49 Dosya, 14 Gömlek Numaralı, 1917 Tarihli İkinci Belge:

Fotoğraf: 3.

Deutsche Orient Bank'da tellallık yapan Safterbey Koryanof'un Osmanlı hükümeti taraftarı olup Rusya aleyhtarı bulunduğu ve umumi harbden önce halı satın almak üzere gittiği Şirvan'dan Dersaadet'e döndüğü...

Maliyeden Müdevver Evrakı, 3693 Gömlek Numaralı Üçüncü Belge:

Fotoğraf: 4.

Dergâh-ı Ali çavuşlarından Mustafa Çavuş ve Bezazistan-ı atik kethüdası tarafından Şirvan vilayetinden getirilen ham ipliğin kaliçeciyan, dülbendciyan, tefteciyan cemaatları arasında tevziini ve bu tevziatın muhasebesi icmalini muhtevi muhasebe icmal defteri...

Sonuç

Sonuç olarak Azerbaycan Şirvan'ın dokumacılık bakımından önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Şirvan dokumacılığının köklerinin çok eskilere dayandığı, Osmanlı döneminde de ticari emtia özelliği taşıdığı söylenebilir.

Bu üç belgeden anlaşıldığı kadarı ile Osmanlılar döneminde Şirvan bölgesinden halı satın alındığı gümrük işlemleri ile alakalı arşiv kayıtlarıyla kesinleşmektedir. Ayrıca Şirvan'dan halının yanı sıra

Anadolu'daki halı ve tülbentçi ustaları için iplik satın alındığı da belgelerle kesinlik kazanmaktadır.

Kaynakça:

1. -AYTAÇ, A., “Kırgızistan’da Bir Grup Halı ve Yanışlarının Anadolu Dokumalarıyla İlişkisi”, *S. Ü. Selçuklu Arş. Mrk. I. Uluslararası Türk El Dokumacılığı Kongresi Bildirileri*, Konya, 2007, s. 8–16.

2. -AYTAÇ, A., “Makedonya Devlet Müzesi’nde Sergilenen Kilimlerin Teknik ve Desen Özellikleri”, *S. Ü. Selçuklu Arş. Mrk. I. Uluslararası Türk El Dokumacılığı Kongresi Bildirileri*, Konya, 2007, s. 51–58.

3. -BARTHOLD, W. “Azerbaycan ve Ermenistan”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/18/27.pdf>

4. -KERİMOV, L., (1961), *Azerbaycan Halçası I*, Azerbaycan Elmler Akademiyası, Bakı, Leningrad: 4.

5. -SOYSALDI, A. ve SARNESAR, K., “İran-Şahseven Dokumaları ile Türkiye Yörüklerinin Alaçuval ve Heybe Dokumaları Arasındaki Teknik ve Desen Benzerlikleri”, <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/SOYSALDI-Aysen-SARNESAR-Katayoun-%C4%B0RAN-%C5%9EAHSEVEN-DOKUMALARI-%C4%BOLE-T%C3%9CRK%C4%B0YE-Y%C3%96R%C3%9CKLER%C4%B0N%C4%B0N-ALA%C3%87UVAL-VE-HEYBE-DOKUMALARI-ARASINDAKI-TEKN%C4%B0K-VE-DESEN-BENZERL%C4%B0KLER%C4%B0.pdf>.23.07.2017,17.04.

6. -Худуд-Ал-Алам” /Рукопись Туманского/. Ленинград, 1930, 32b, 33a.

Dövlət Osmanlı arxivlərində olan Şirvan xalça və iplik ticarətinə aid üç sənəd

Xülasə

Dünyada halı və kilim haqqında düşünəndə "yaylaq-qışlaq" həyat tərzini sürən türklər yada düşür. Avropalıların ilk dəfə xalça haqqında təsəvvürlərini birinci xaç yürüşləri zamanı yaranmışdır.

Osmanlı dövründə toxuculuq sənəti və mədəniyyəti ümumiyyətlə dövrün əsərlərinə baxaraq araşdırıldı. Osmanlı arxivlərində xalçaçılıq ilə əlaqədar çox sayda arxiv sənədləri vardır.

Məqalədə, Dövlət Osmanlı Arxivində XX əsrin əvvəllərinə aid olan BÂB-I ÂLÎ EVRAK ODASI FONDU, DAHİLİYE TASNİFİ, EMNİYETİ UMUMİYE EVRAKI VE MALİYEDEN MÜDEVVER EVRAKINDAN 3 Şirvan xalçası haqqında bəhs edilir.

О трех документах из Государственного Османского Архива о торговле ширванскими коврами и пряжей

Резюме

Когда говоришь о коврах и килимах перед взором встают турки со своим кочевым образом жизни. У европейцев первые представления о коврах начали складываться в период крестовых походов.

Ковроткачество и культура Османского периода в целом исследуется по источникам того периода. В Османских архивах сохранилось огромное количество материала по ковроткачеству.

В статье повествуется о 3 документах по торговле ширванскими коврами, выявленных из фондов Государственного Османского Архива.

Three documents related to the Shirvan carpet and yarn trade, located in the Ottoman archives of the Prime Ministry

Summary

In the world, the carpets and rugs have also come to mind in the history of Turks who have survived “*spring-winter*”. The European carpet was introduced during the First Crusade.

Ottoman period weaving arts and culture were generally investigated by looking at the works of the period. However, Prime Ministry Ottoman Archives has a lot of towns related to weaving.

In the declaration, a total of three documents related to Şirvan dyke will be mentioned in the document of the Bâb-I Âlî Document Room Fund, International Conservation, Security Genuine Document and Finance Document of the beginning of the 20th century in the Prime Ministry Ottoman Archives.

AZƏRBAYCANIN MİLLİ VƏ MƏDƏNİ SƏNƏTİ - İPƏKÇİLİK ŞİRVANŞAHLAR DÖVRÜNDƏ

Afaq NƏRİMANOVA*

Ключевые слова: Шелководство, шелк, национальное и культурное искусство, Азербайджан, Ширван, период Ширваншахов, Шамаха, Шеки, Гянджа.

Key words: Silkworm breeding, silks, national and cultural art, Azerbaijan, Shirvan, Shirvanshakh period, Shamakhi, Sheki, Ganja.

Giriş

Şirvanşahlar dövləti Şirvanşahlar sülaləsinin idarəçiliyi ilə VI əsrdə yaranmış feodal dövləti olmuşdur. Şirvan tarixi vilayətlərini, ayrı-ayrı vaxtlarda isə şimalda Dərbənd, qərbdə Şəki-Gəncə, cənubda Beyləqan əyalətlərini, şərqdə isə Xəzər dənizi sahilindəki əraziləri əhatə edirdi. Mühüm şəhərləri Şamaxı, Bakı, Dərbənd, Şabran olmuşdur. Şirvanşahlar dövlətinin banisi Heysəm ibn Xalid, son hökmdarı isə Şahrux ibn Fərrux Yasar hesab edilir. Şirvanşahlar dövlətinin varlığına Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin Şirvana yürüşləri nəticəsində son qoyulmuşdur. Şirvanşahlar dövləti təxminən 7 əsr mövcud olmuş və həmin müddət ərzində dövlətin banisi hesab edilən Heysəm ibn Xalidin nəslindən olan şahlar-Şirvanşahlar sülaləsi, bu dövləti idarə etmişdir. Ölkədə əkinçilik, maldarlıq, ipəkçilik, toxuculuq, sənətkarlıq və s. təsərrüfat sahələri inkişaf etmişdi (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1987:542). AAzərbaycan qədim zamanlardan bəri Şərqin ən böyük ipəkçilik ölkəsi kimi tanınırdı. Şirvanşahlar dövründə Şirvan Azərbaycanın iri ipəkçilik əyaləti idi. Şirvan həm də Azərbaycanda ipəkçiliyin qədim vətənlərindən hesab olunurdu. Azərbaycanda ipəkçilik həm qədim vaxtlarda, həm də müasir dövrdə əhalinin əsas fəaliyyət növlərindən biri olmuşdur. Fərziyyələrə görə, ipəkçiliklə bağlı işlərlə burada təxminən 2000 ildən artıqdır ki, məşğul olmuşlar. Artıq V-VI əsrlərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatında ipəkçilik mühüm yer tutmuşdur. Antik dövr Alban tarixçisi M. Kalankaytuklu özünün “Alban tarixi” kitabında Kür çayı sahillərində çoxlu tut ağacının bitdiyini, ondan əsasən ipək parça istehsalında xammal kimi istifadə olunduğunu göstərmişdir (<https://az.wikipedia.org/wiki/az>).

* kiçik elmi işçi, AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, email: afaq.nerimanova@mail.ru

XV əsrdə Moskva dövlətindən Şirvana ticarət məqsədilə bir sıra elçi və tacirlərin gəldiyini görürük. Bu dövrdə Həştərxan vasitəsilə Şirvan və Şərqi Avropa şəhərləri arasında müntəzəm ticarət əlaqələri yaranır. Kontarinin sözlərinə görə, Şirvandan gətirilən mallar, başlıca olaraq ipək, burada rus tacirləri ilə xəz, qılınc, bal və muma dəyişdirilirdi. Tacirlər buradan dəniz yolu ilə Dərbəndə, Bakıya, oradan isə karvan yolu ilə Şamaxıya və İrana gedirdilər. Qədim zamanlardan Hindistandan Avropaya mallar quru karvan yolları ilə aparılırdı ki, bu da baha başa gəlir və çox vaxt aparırdı. Lakin XVI əsrdə Şərqi Avropadan Ağ dənizə, Şimali Dvina, Volqa və Xəzər dənizindən Azərbaycana, oradan isə İran və Hindistana gedən yol (Volqa-Xəzər dənizi deyilən yol) işə düşdü. Bu yolda Avropa ticarəti üçün Xəzərsahili vilayətlər, xüsusilə çoxlu ipək istehsal olunan Şirvan və Gilan böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla əlaqədar ipək ticarətində mühüm liman olan Bakının özünün əhəmiyyəti artırdı. XVI əsrdə bir neçə ingilis-tacir səyyahı həmin yolla təkçə ticarət məqsədilə deyil, həm də öz hökumətlərinin siyasi tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün Şirvana gəlmişdi.

İngilis ticarət şirkətinin qulluqçusu Xristofor Berronu İngiltərəyə yazdığı məktublarda öz səyahətini təsvir edərək, Şirvanın şəhərləri haqqında məlumat verir və Bakı yaxınlığındakı Bildi (Abşerondakı Bilgəh kəndi) gəmi dayanacağını xatırladır. Berronun sözlərinə görə, Şirvanın onların olduğu yerlərində xam ipəkdən başqa qiymətli heç nə almaq mümkün deyil. Onu da ingilis tacirləri bura gələndən bütün ölkədə ipəyə vergi qoyan paşanın əli ilə almaq olar. Onların Dərbəndə gətirdiyi ingilis mallarının böyük hissəsini həqiqi dəyərindən çox aşağı qiymətə paşa özü götürürdü. İngilislərin satmaq üçün Dərbənddən Bakıya göndərdikləri mallar təqribən 1000 funt sterlinq məbləğində aşağıdakılardan ibarət idi: 100 ton qarazehi, 7 top zərif mahud, 2 çəllək qırmızı boya, 2 çəllək qalay, 4 çəllək iplik yumaq, paşa dəyişmək yolu ilə onlar üçün min batman xam ipək tədarük etmişdi (Aşurbəyli, 1997:346).

Şirvanda yerli ipək parça istehsalı şarbaflıq ev peşəsi və karxana toxuculuğu (əmtəə istehsalı) olmaqla iki formada təsadüf edir. Şirvanın aran kəndlərində o, ev peşəsi səciyyəsi daşıyırdı. Kümədarlar barama məhsulunun müəyyən hissəsini öz istehlakları üçün sərfləyirdilər. Bu məqsədlə baramanı bişirib pilə hazırlayırdılar. Əl iyi vasitəsilə pilədən sap düzəldilirdi. Buna “keci”, deyilirdi. Qadınlar keci saptan yer hanasında müxtəlif çeşiddə ipək məmulatı-cecim toxuyurdular. Cecim “həmiyan”, “obagəzər”, “saya” olmaqla üç növdə toxunurdu. Cecimi toxumaqla qadınlar məşğul olurdular. Uzunluğu 6 arşın, eni yarım arşın olan bir cecim 8-10 günə toxunurdu (Mustafayev, 1977:65) Şirvanda karxana şarbaflığının əsas mərkəzləri Şamaxı şəhəri, Basqal və Mücü

kəndləri idi. Xam ipəyi Şəki, Qaraməryəm, Bıgır, Vəndam, Qutqaşen, İsmayılı, Ordubad, Kutaisi və Səmərqənddən gətirirdilər. Yaxşı ayar verdiyi üçün təcrübəli şarbaflar Qəbələ və Qaraməryəm ipəyini üstün tuturdular. Məlum olduğu kimi, ipək bilavasitə toxuma prosesinə daxil olmazdan əvvəl bir sıra emal və texniki istehsal prosesindən keçirdi. Əvvəlcə barama boğulur, sonra sabunlu suda qaynadılaraq “mancılıq” vasitəsilə açılırdı. Bundan sonra o, “çarxto adlanan dəzgahda tovlanaraq “kələf”, yaxud “tovlu” halına salınırdı. Bu “xam ipək”, yaxud “xama” adlanırdı. Dağılmamaq üçün xam ipək kələfləri “bağ” halına salınırdı. Əsrlər boyu barama sadə xalq üsulu ilə boğulmuşdur. Baramanı həsir, yaxud palaz üzərinə səpərək bir neçə gün qızmar günəşin altında qurutmaqla boğurdular. Lakin XIX əsrin sonlarında buxarla işləyən ipəkəyirən fabriklərdə barama buxarla boğulurdu. Boğulmuş baramanı seçib safından ipək teli çəkir, xarabından pələ hazırlayırdılar. Baramadan ipək teli çəkmək üçün “mancılıq” adlanan xüsusi alətdən istifadə olunurdu. Mancılıq çuğun və ya mis tiyandan, qoz ağacından hazırlanmış çarxdan (kələfaçan), qarqara və qayışdan ibarət olurdu. Baramanı açmaq üçün tiyana su doldurub içərisinə sabun doğrayırdılar. Sabunlu su qaynadıqdan sonra əvvəlcədən növlərə ayrılmış baramanı onun içinə tökürdülər. Bir gədər qaynadıqdan sonra iki nəfər onu süpürgə ilə yarım saat ərzində döyəcləyirdi. Süpürgəyə ilişmiş tellərin ucunu fırlanmaqda olan çarxa bənd edib açılmış ipək tellərini ona sapıyırdılar. Çarxdan çıxarılmış ipək telləri “kələf” adlanırdı. Kələfləri əvvəlcə ilıq, axar soyuq suda yuyub sabundan təmizləyirdilər. Bundan sonra kələfi kölgə yerdə haçalar üzərində dayanan uzun qarğı vasitəsilə səpib qurudurdular. 3 pud quru baramadan bir pud xam ipək əldə edilirdi. Gəzərgi səyyar mancılıqçılardan başqa Şirvanda xüsusi İpəksarıma karxanaları da olmuşdur. 1863-cü ildə Şamaxıda 13 ipəksarıma karxanası işləyirdi. “Saray” adlanan bu karxanalardan birinin təsvirinə “Qafqaz” qəzetində təsadüf edirik: bu emalatxanalar çardağ altında cərgə ilə yerləşən çiykərpic sobalarından ibarət olurdu. Bir-birinə bitişik olan sobaların hərəsinin üstündə bir ədəd dərin mis tiyan olurdu. Ona bitişik olan arşın yarım diametrlə ağac çarx ayaqla hərəkət etdirilirdi. Xam ipək kələflərinin əsas müştəriləri şarbaflar idi. Onlar girvəngə hesabı ilə satın aldıkları ipək kələflərini yenidən bişirirdilər. Çünki xam ipək dəzgahda çətin toxunduğundan bir qayda olaraq onu sabunlu suda bişirirdilər. İpək düzgün bişirildikdə onun telləri “dənəvər” olur və yaxşı açılırdı. Onun bişmə məqamı ötdükdə tiftiklənib kılkələşirdi. Bunun nəticəsində kələflərdəki ipək tellərinin bir hissəsi dolaşmış düşürdü. Belə kələfləri açmaq çox çətinləşirdi. Ona görə də bişmiş kələfləri açıb yenidən sarımalı olurdular. Toxunacaq məmulatın növündən asılı olaraq, ipək

telləri kələfdən açılıb ikişər, üçəm və s. olmaqla “küpü” adlanan xüsusi alətə sarınırdı. Bu əməliyyatla məşğul olan ustaya “naqqat”, həmin prosesdə tətbiq olunan dəzgaha isə “naqqat dəzğahı” deyilirdi. Bir qayda olaraq naqqat vəzifəsində qadınlar işləyirdilər. Küpüyə dolanmış ipək tellərdən həm “lülə” sarınır, həm də “çillə” çəkilirdi. Çillə hazırlayan ustaya “karatan”, lülə sarıyana “sarıyıcı”, və ya “lüləvəkil” deyilirdi. Parça məmulatının növündən və çeşidindən asılı olaraq, lülə və çillə tellərinin sayı dəyişirdi. Məsələn, qanovuz nazik toxunduqda onun lüləsi iki teldən, qalın toxunduqda isə 3-4 teldən ibarət sarınırdı. Lülə “dövr” adlanan iri çarxlı cəhrədə hazırlanırdı. XIX əsrin sonlarından yerli ipəkəşmə alətləri tədricən Mockva ipək fabriklərində tətbiq olunan karaslarla əvəz olunmuşdur. Dəzğahda taraz işləmək üçün çilləni ikinci dəfə qalyadaşı, qarağan və ya kül suyunda bişirib nişasta və kəlləsuyuna salır, sonra günün altına səpib qurudurdular. Tamam quruduqdan sonra “qələmək”lərə dolayırdılar. Bu işlə məşğul olan usta “karaçı”, həmin proses isə “karaçı eləmə” adlanırdı. Karaçıdan qayıtmış çillə “nirə” və “şana”dan keçirilmək üçün tərriha verilirdi. Toxunacaq məmulatın növündən (atlaz, mov, darayı, qanovuz, kələğayı, çarşab və s.) asılı olaraq tərrih “ərd” və “mərrə” hesabı ilə çillə tayalarını çarpazlayıb nirə və şanaya düzürdü. Bundan sonra çilləni “bara çəkib” toxumağa başlayırdılar. Bu işlə “kargər” və onun köməkçisi-“pəstəkar” məşğul olurdu. Parçadan fərqli olaraq, kələğayı həm də boyanır və naxışlanırdı. Bu əməliyyatla da xüsusi ustalar-rəngsazlar məşğul olurdu. Onların işi “küp boyaqçılığı”ndan xeyli fərqlənirdi. Ənənəvi küp boyaqçılığında rənglərin böyük qismi təbii boyaq bitkilərindən alınır. Boyaq məqsədilə tut və qoz yarpağı, qoz gəzəli, nar qabığı, alma, alça, heyva, gavalı, ərik, şaftalı, palıd, qarağac, göyəm, ağcaqayın, qızılağac və b. ağacların qabığından istifadə olunurdu (Mustafayev, 1977:67).

İpək parça mütəhərrik toxuculuq aləti olan şarbağ dəzğahında toxunurdu. Vaxtilə Şirvanda darayı, tafta, atlas, qanovuz, habelə kələğayı, hələbi, çadra və s. kimi müxtəlif növ ipək məmulatı toxunmuşdur. Bunların hər birinin toxuma texnikası fərqli xüsusiyyətə malik olduğundan ipək dəzğahları bir-birindən fərqlənirdi. Keçmişdə pambıq parça toxuculuğu (culfaçılıq) Şirvan əhalisinin təsərrüfat məişətində yer tutmasa da burada şilə, qədək, çit, bez, cuna, və s. kimi satılma parçalardan istifadə olunurdu. Yaşlı insanların verdiyi məlumatlara əsasən, bez ən çox Ordubad, Naxçıvan və Gəncədən gətirilirdi. Xüsusilə Gəncə bəzzazları Şirvana tez-tez mal gətirmişlər.

Nəticə

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən manufaktura və ya fabrikdə toxunma pambıq parçalar Şirvan əhalisinin məişətinə daxil olmağa başlamışdır. “Firəng çiti”, “rus çiti”, “Tağıyev ağı”, “Proxoro ağı” və s. kimi pambıq parça adları yaşlı nəslin hafizəsindən hələ silinməmişdir. Rusiya ilə ticarət əlaqələrinin artması XX əsrin əvvəllərindən etibarən Bakıda toxuculuq fabriklərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq Şirvanın kustar parça istehsalı tədricən tənəzzülə uğramışdır (Mustafayev, 1977:68).

Azərbaycanın Şamaxı, Gəncə, Şəki, Şuşa bölgələrində də ipəkçilik istehsalı çox inkişaf etmişdir. Bu rayonlarda ipəkdən çox qəşəng, bəzəkli, naxışlı, zərif qadın baş örpəkləri istehsal olunurdu. Burada ipəkçiliyin geniş yayılması sayəsində hələ orta əsrlərdə Şamaxı şəhəri Şərqi və Qərbi arasında mühüm ticarət bazalarından birinə çevrilmişdi. Zeynalabdin Şirvaninin yazdığına görə XVIII əsrin 90-cı illərində Şamaxı şəhərində darayi, tafta və qanovuz toxuyan 1500 toxucu karxanası olmuşdur. Buraya dünyanın bir çox ölkəsindən (Hindistan, İran, Əfqanıstan, Türkiyə, Orta Asiya, Fransa, Hollandiya, İngiltərə, İtaliya və b.) tacirlər gəlirdilər. Azərbaycanın təbii şəraiti bu ölkəni bir çox əsrlər boyu dünyanın ipəkçilik mərkəzlərindən birinə çevirmişdir. Şirvanda, Şamaxıda, Şəkidə və Azərbaycanın digər guşələrində istehsal olunan ipək parçalar zəngin təbiətli diyarın bütün rənglərinin coşğunluğunu özündə əks etdirmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aşurbəyli Sara. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, 1997.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1987, X cild.
3. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977.
4. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti Bakı, Elm, 1977.
5. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977.
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/az>.

**Национальное и культурное искусство Азербайджана –
шелководство в период Ширваншахов**

Резюме

Государство Ширваншахов под управлением династии Ширваншахов возникшее в VI веке было феодальным государством. Важнейшими городами являлись Шемаха, Баку, Дербент, Шабран. В

стране были широко развиты земледелие, животноводство, шелководство, ковроткачество, ремесленничество и другие хозяйственные отрасли.

Азербайджан с древних времен славился как самая крупная страна Востока, производящая шелк. В период Ширваншахов Ширван являлся крупной областью Азербайджана с развитым шелководством. Более того, Ширван считается родиной зарождения шелководства в Азербайджане. По предположению шелководством здесь занимаются приблизительно более 2000 лет. Уже в VI-VII веках в экономике Азербайджана шелководство занимало важное место. Моисей Каланкатуйский в книге «История Албании» указывает на многочисленные тутовые плантации, раскинувшиеся вдоль побережья реки Куры, которые использовались в качестве сырья.

Шелководство было развито также в Шекинском, Шушинском, Шемахинском регионах Азербайджана. Здесь производились красивые, узорчатые, нежные женские головные уборы. В результате широкого развития шелководства здесь, еще в средние века город Шемаха превратился в одно из важных торговых баз между Востоком и Западом.

По сведениям Зейналабдина Ширвани в 90-ые годы XVIII века в Шемахе функционировало 1500 ткацких цехов.

Сюда стекались купцы со всех стран мира (Индия, Иран, Афганистан, Турция, Средняя Азия, Франция, Голландия, Англия, Италия и др.)

Шелковая материя, произведенная в Ширване, Шеки, Шемахе и др. уголках Азербайджана вобрала в себя все красочное многообразие богатой природы края.

Silkworm breeding-national and cultural art of Azerbaijan in Shirvanshakh period

Summary

The article examines silkworm breeding - national and cultural art of Azerbaijan in Shirvanshakh period. Azerbaijan was known as East's largest silkworm breeding country since ancient times. Shirvan was the largest silkworm breeding province of Azerbaijan in Shirvanshakh period. Shirvan was considered as well as the ancient homeland of the silkworm breeding in Azerbaijan. Silkworm breeding was one of the main inhabitant's activities in Azerbaijan both in ancient times and in

modern era. According to speculation, craftsmanship with the silkworm breeding was engaged nearly more than 2000 years. In V-VI centuries silkworm breeding has already occupied an important place in the economy of Azerbaijan. Albanian historian of antiquity M. Kalankaytuklu in his "Albanian history" book pointed growing a lot of mulberry trees on the banks of the Kura river, it has mainly been used as a raw material in the production of silk. The natural conditions of Azerbaijan have been turned into one of the silkworm breeding centers in the world for many centuries. The silks are produced in Shamakhi, Sheki and other parts of Azerbaijan reflected all the colors of the rich nature of the land itself.

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNDƏ QORUNAN ŞAMAXI, GÜLÜSTAN QALASI MATERİALLARINA DAİR

Aida İSMAYILOVA*

Ключевые слова: Шамахи, Гюлистан, Исторический музей, археологические материалы, археологические раскопки.

Key words: Shamakhi, Gulustan, History Museum, archaeological materials, archaeological excavations.

Giriş

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin (MATM) çoxsaylı arxeoloji materialları içərisində orta əsrlər dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri özünəməxsus yer tutur. Şamaxı, Gülüstan qalasına aid materiallar da bu qəbildəndir.

Məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində çoxlu sayda orta əsr dövrünə aid çox saylı qalalar var. Gülüstan qalası da onlardan biridir. Gülüstan qalası Şamaxı şəhərindən 3 km. şimal-qərbdə, Böyük Xınıslı kəndindən 200 m yüksəklikdə, Gülüstan dağının üzərində yerləşir. Şirvan-Abşeron memarlığı üslubunda inşa edilmiş qala divarları və bürcləri əhəng daşı və gəc məhlulu ilə tikilmiş, aqlay daşı ilə üzələnmişdir. Qalaya gedən yeganə yol, dağın cənub-qərb hissəsindən keçir. Gülüstan qalası yerli əhali arasında Qız qalası kimi tanınır. Yazılı mənbələrdə qala haqqında ilk məlumat, ərəb tarixçisi Təbərinin əsərində rast gəlinir. 733-cü ildə ərəb sərkərdəsi Müslim ibn Əbdülməlikin Şirvana hücumu zamanı “Qaleyi Duxteran”-ı (Qız qalası) tutaraq dağıtması haqda məlumat verilir. Bura Şirvanşahların iqamətgahı və hərbi məntəqəsi rolunu oynamışdır. Müasir dövrə qalanın divar və bürclərinin qalıqları gəlib çıxmışdır. Gülüstan qalasında ilk tədqiqat işləri 1933-cü ildə Y.A. Paxomov tərəfindən aparılmışdır. Y. A. Paxomov qalanın su təchizatı, müdafiə sistemi, gizli yolları ilə bağlı maraqlı fikirlər qeyd etmişdir (Пaxомов, 1944: 47-49). Bundan sonra abidə uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır. 1958-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu Xınıslı arxeoloji ekspedisiyasının bir dəstəsini bu işə təhkim etmişdir. 1958-1961-ci illərdə C. Xəlilovun rəhbərliyi və iştirakı ilə Gülüstan qalasında arxeoloji qazıntı aparılmış və bir sıra dəyərli materiallar əldə olunmuşdur (Ciddi,

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya elmi fond şöbəsi, kiçik elmi işçi, email: aidaismailova4@gmail.com

1967: 42). 1967-ci ildə H. Ciddi qazıntıları davam etdirmiş, qalanın Narınqala hissəsində dörd otaq və dəhlizin divarlarını üzə çıxarmışdır. 2011-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Şamaxı-Ağsu arxeoloji ekspedisiyası Gülüstan qalasında arxeoloji tədqiqatları bərpa etmişdir (Quliyev, 2012: 240-247). Son illər Şamaxı-Ağsu ekspedisiyası, t.ü.f.d Akif Quliyevin rəhbərliyi ilə ərazidə arxeoloji qazıntı və tədqiqat işlərini davam etdirir (Quliyev, 2015: 268-275).

Şamaxı, Gülüstan qalası materialları

MATM-ın Arxeologiya fondunda qorunan Şamaxı, Gülüstan qalısından aşkar olunmuş materialların bir qismi 1966-cı ildə 19 nömrəli inventar kitabında qeydiyyatda alınmışdır. Kitabda 1958-1961-ci illərdə tapılmış 137 ədəd arxeoloji materialın qeydiyyatı var. Materialların çox hissəsinə Y. Paxomov tərəfindən 1939-cu ildə aşkar olunmuş, nömrəsi olmayan (sonradan nömrə verilmiş) maddi mədəniyyət nümunələri aiddir.

MATM-ın Arxeologiya fondunda qorunan Şamaxı, Gülüstan qalısından olan materialları - saxsı məmulatı, metal məmulatı və sümük məmulatı olmaqla qruplaşdırmaq olar. Onların böyük bir qismini şirsiz və şirli saxsı məmulatı təşkil edir. Şirsiz saxsı məmulatının özünü də aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: mətbəx keramikası, süfrə-maye qabları, işıqlandırma vasitələri. Bundan əlavə məişətdə istifadə olunan müxtəlif təyinatlı şirsiz saxsı qabların fraqmentləri var. Saxsı məmulatı arxeoloji abidələrin mədəni təbəqələrində kütləvi şəkildə aşkar olunan tapıntılardandır. Saxsı nümunələrinin tədqiqi ilə dövr haqqında geniş təsəvvür əldə etmək mümkündür.

1) Mətbəx keramikası bir neçə qazan fraqmentləri ilə təmsil olunmuşdur, onların içərisində lüləkli qazan fraqmenti də var. Lüləkli qazanın saxsısı qırmızımtıl rəngdə olub, üzəri sayadır. Salamət qalmış divarının üzərində lülək var. Qazanın ağzı kənara qatlanmışdır, üzərində his izləri aydın görünür, yaxşı bişirilməyib, uzunluğu 10 sm, eni-6 sm-dir (AF 24572, şəkil 2).

Başqa bir fraqment qırmızımtıl rəngdə olub, üzərində qulaqcığı xatırladan qulpu var. Fraqmentin üzərində qulpunun gövdəyə birləşən yerində və gövdə boyu batıqlar var. Qabın üzərində his izlərini görə bilirik, yaxşı bişirilməyib, uzunluğu 16 sm, eni 8,3 sm-dir (AF 24623). Mətbəx keramikasına daxil olan qazanlar zamanla öz formasına və dekoruna görə xeyli təkmilləşmişdir. Bu qazanların ocaq üzərində yemək bişirmək üçün istifadə olunması şübhəsizdir. Q. Əhmədovun fikrincə, saxsı qazanların paslanmaması, daha əlverişli olması o dövrdə işlənən

tunc və mis qazanlara nisbətdə onların daha geniş istifadə olunmasına imkan verirdi (Əhmədov, 1959: 65).

1) İşıqlandırma vasitəsi piydanla təmsil olunub. Piydanın saxsısı qırmızı rəngdə olub, iki yarusludur. Yuxarı və aşağı hissəsi sınıışıdır, üzəri sayadır. Hündürlüyü 5,4 sm, oturacağıın diametri 9 sm-dir (İnv 14735, şəkil 1). Piydanlar ıraqlardan əvvəl istifadə edilmişdir, piydanlarda piy yandırılırdı və mənbələrdə piydanlarda yanacaq kimi piydən istifadəsinə dair məlumat vardır. Əbdürrəşid Əl- Bakuvinin “Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-məlik əl-qəhhar” (“ Abidələrin” xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri) kitabında Bakı şəhərinin yaxınlığında su iti dərisindən yağ hazırlanması haqqında məlumat var. “Şəhərin yaxınlığında məskun olunmuş ada var və buradan su itlərinin ovuna gedirlər. Su itlərinin dərisini soyur və ıraqlarda [istifadə edilən] yağlarını əridirlər. Dərilərindən tuluqlar düzəldib neftlə doldururlar və [başqa] ölkələrə aparırlar” (Bakuvi, 1992).

2) Maye qablarına bardaq, dolça kimi maddi mədəniyyət nümunələrini göstərə bilərik. Onlardan cəmi bir neçəsi salamat qalmışıdır, digərləri fraqmentlər şəklindədir. Onlardan biri 1959-cu ildə aşkar olunmuş şar gövdəli yastı oturacaqlı dolça tipli qabdır. Qabın boğazı qırılmışdır. Qab sonradan bərpa olunub. Boğazının ətrafında iki batıq dairəvi xətt keçir. Boğazın üstü qoparma üsulu ilə naxışlanmışdır, hündürlüyü 18,5 sm, oturacağıın diametri 7 sm-dir (İnv 14797). Digər qab isə bardaqdır. Saxsısı qırmızı rəngdə olub, silindrik boğazlı, yuvarlaq novçalı tək qulplu qab. Qabın qulpu və boğazı sınıqdır, hündürlüyü 13,5 sm, oturacağıın diametri-8,5 sm-dir (şəkil 5, 6).

Şamaxı Gülüstan qalasından olan şirli keramika nümunələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Anqob və anqobla bərabər marqans oksidi ilə həndəsi və nəbati şəkildə naxışlanmış, üzərinə monoxrom şəffaf şir vurulmuş qab hissələri; 2) Anqob üstündən cızma üsulu ilə naxışlanmış, marqans, mis və dəmir oksidləri ilə ləkəvari bəzədilmiş, ağız hissəsi bir qədər kənara qatlanmış polixrom şirli qab fraqmentləri. Şirli qablar VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəli hazırlanmağa başlanmışdır. IX- X əsrdən başlayaraq şirli qabların hazırlanması kütləvi şəkil almışıdır. Şir qurğuşun oksidindən alınırdı, şir saxsının bərkliyini gücləndirir, onu rütubətdən qoruyur və qaba parıltı verirdi (Əhmədov, 1979: 32). 1959-cu ildə tapılmış monoxrom şirli qab fraqmenti maraqlıdır. Saxsısı qırmızı rəngdə olan şirli qab oturacağıdır, bir hissəsi sınıışıdır.

Fraqmentin üzəri yaşıl rəngli şirlə şirlənmiş, üzərində dairə içərisində cızma üsulu ilə bir-birinə paralel dalğavari xətlər çəkilmişdir (AF 24635, şəkil 8).

Digər bir şirli qab fraqmenti 1959-cu ildə aşkar olunmuşdur, saxsısı qırmızı olub içərisində açıq sarı fon üzrə sarı və qəhvəyi rənglərlə bir-birini kəsən dairələr çəkilməmişdir. Qab tam deyil, bir hissəsi sınıqdır və bərpa olunmuşdur (İnv 14791, şəkil 7).

MATM-ın Arxeologiya fondunda olan Şamaxı, Gülüstan qalası materialları içərisində şirli keramikanın xüsusi növü olan fayans qab və qab fraqmentləri də var. 1959-cu ildə tapılmış fayans kasanın içərisi qazma üsulu ilə naxışlanmışdır. Üzəri göy şirlə örtülmüşdür, qab sonradan bərpa olunmuşdur (İnv 14692, şəkil 4).

Şamaxı, Gülüstan qalası materialları içərisində seladon qab nümunələri də var. 1939-cu ildə Şamaxı, Gülüstan qalası ərazisindən tapılmış seladon qabın ağzının bir hissəsi yaşılımtıl rəngdə olub, üzərində nəbati təsvirlər var, uzunluğu-13, eni-7 sm-dir (inv 24618, şəkil 3). Hüseyn Ciddi Şamaxı-Gülüstan qalası ərazisindən tapılmış seladon qablar haqqında qeyd edir ki, onlar əsasən farfor tipli qabların gilindən kobud şəkildə hazırlanır, üzəri yaşılımtıl rəngli şirlə örtülürdü. Bu qablarda naxışa az təsadüf olunur, əsasən dalğavari çıxıntılar və qabarıq formada düzəldilmiş heyvan fiqurları seladon qabların əsas ornamentlərini təşkil edir.

Şamaxı, Gülüstan qalası materialları içərisində üzəri paslı, bir ədəd dəmir halqa da var. Onun təyinatı ilə bağlı konkret bir şey demək çətindir.

Yuxarıda qeyd olunan materiallardan əlavə Gülüstan qalası maddi mədəniyyət nümunələri içərisində sümük aşıqlar da var.

Nəticə

Qeyd olunan materiallar istər Şamaxı, Gülüstan qalası Şirvanşahlar tarixinin, istərsə də Azərbaycan tarixinin IX-XIII əsrin əvvəli dönməsinin öyrənilməsində əhəmiyyət daşıyır. Şamaxı, Gülüstan qalasının tarixi haqqında yazılı mənbələrdə olan məlumatları MATM-ın Arxeologiya fondunda qorunan maddi mədəniyyət nümunələri də təsdiqləyir. Şamaxı Gülüstan qalası Şirvanşahların igamətqahı olmuş, hücumlar zamanı əhalinin əsas sığınacaqlarından biri rolunda çıxış etmişdir. Qala XVI əsrdə qızılbaşlara qarşı da inadla müdafiə olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bakıvi Ə. Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarların möcüzələri (akademik Z. Bünyadovun tərcüməsi). Bakı, 1992.
2. Ciddi H. Gülüstan qalası (Şamaxı Qız qalası). Bakı, 1967.
3. Əhmədov Q. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı, 1959.

4. Əhmədov Qara. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, 1979.
5. Quliyev A. A. Gülüşan qalasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar. // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar -2011. Bakı, 2012. s.240-247.
6. Quliyev A. A. ,Hüseynov F.R., Hüseynov S. A., Quliyev T.Ə., Vəkilova S.S., Quliyeva G.Ə. 2013-2014-cü illərdə Şamaxı, Ağsu və İsmayıllı rayonlarında aparılan arxeoloji tədqiqatlar. // Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2013-2014. Bakı, 2015. s. 268-275.
7. Пахомов Ю. А. Низами dövrünün Şirvan qalası. “Nizami”, I kitab, Bakı. 1940.
8. Пахомов Е.А. Крепость Гюлистан близ Шемахи. SSRİ EA Azərbaycan filialının Xəbərləri, № 5, 1944. s.47-49.

О материалах крепости Шемаха и Гюлистан, хранящихся в Национальном Музее Истории Азербайджана

Резюме

Доклад посвящен материалам, хранящимся в Национальном музее истории Азербайджана, о крепости IX-XIII веков Шамахи Гюлистан. Крепость служила резиденцией и военным пунктом Ширваншахов. Первые археологические исследования в Гюлистанской крепости были проведены в 1933 году Ю.Пахомовым. В 1958-1961 годы в ходе археологических раскопок под руководством Дж. Халилова было обнаружено много ценных артефактов. Материалы крепости Шамахи Гюлистан, хранящиеся в Национальном музее истории Азербайджана, представляют из себя изделия из керамики, металла и стекла. Среди них преобладает глазурованная и неглазурованная керамическая посуда. С 2011 года начался новый этап археологических раскопок крепости Шамахи Гюлистан.

About the materials of the fortress of Shamakhi and Gulustan kept in the National Museum of History of Azerbaijan

Summary

The report deals about Shamakhi Gulustan fortress materials belonging IX-XIII centuries protected in National Museum of History of the Azerbaijan. It has played Shirvanshakhs residence and military post role. First research in Gulustan fortress has conducted by Y.A. Pakhomov in 1933. In 1958-1961 years by Khalilov's leadership and participation in

Gulustan fortress have been carried out archaeological excavations and acquire a number of valuable materials. Shamakhi, Gulustan fortress materials protected in National Azerbaijan History Museum consist of pottery, metal and bone wares. A large part of wares arranges of glazed and unglazed pottery. Since 2011 a new phase of large-scale archaeological researches in the fortress of Gulustan have started.

1

2

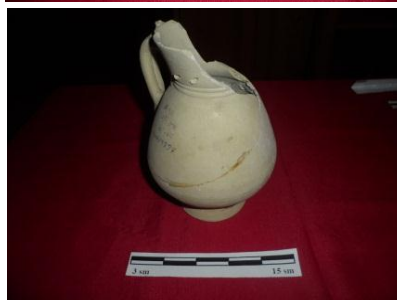
3

4

5

6

7

8

ŞİRVANIN SÜJETLİ XALÇA VƏ XALÇA MƏMULATLARI

Arzu ZEYNALOVA*

Ключевые слова: Ширван, Шемаха, “Охота”, ворсовые и безворсовые ковры, сюжетные ковры.

Key words: Shirvan, Shamakhy, «Hunting», pile and lint-free carpets, story carpets

Giriş

Şirvan və Arran əhalisinin məişətində geniş yayılmış xalq tətbiqi sənət növlərindən biri də xalçaçılıq idi. Azərbaycanda xalça hələ eramızdan xeyli əvvəl toxunmuşdur. Mingəçevirdəki katakomba qəbirində palaz qalıqları aşkar olunmuşdur. X əsrin anonim əlyazmasında Şirvan və Xursan vilayətlərində (Quba və Bakı şəhəri ilə birlikdə Abşeron da bu bölgəyə daxil idi) müxtəlif çeşidli məxfuri-xovlu xalçalar, palazlar toxunduğuna dair məlumat verilir. «Əcaib od-Dünya» adlı XIII əsr mənbəyində müasir Quba rayonu ərazisindəki Abxaz şəhərində zili xalçalar və yaxşı corablar toxunduğu xatırlanır. Quba-Şirvan qrupuna məxsus Şirvan tipli həndəsi naxışlı xovlu xalça dövrümüzədək gəlib çatmışdır.* Bu xalça XIII-XIV əsrlərə aid edilir.

Şirvan xalçasının təsvirinə XVI əsr rəssamı Hans Qolbeynin «Səfirlər» əsərində və İntibah dövrünün digər rəssamlarının əsərlərində təsadüf olunur. Xalçaların qədim tablolarla təsvir edilməsi həmin rəsm əsərlərinin çəkildiyi dövrdə bu tipli xalçaların artıq mövcud olduğunu və Qərbi Avropa ölkələrinə aparıldığını göstərir.

Şirvanın bir sıra şəhərlərinin gözəl naxışlı xalçaları və s. incəsənət əşyaları Yaxın Şərqi ölkələrinə ixrac edilirdi.

Antoni Cenkinson 1652-ci ildə Abdulla xanın Şamaxı yaxınlığındakı uca dağın zirvəsində qurulmuş alaçığını belə təsvir edir: «Alaçığa başdan-başa gözəl xalçalar döşənmişdi. Onun özünün oturduğu gümüş və qızıl işlənmiş xalçanın üstündə ona layiq iki mütəkkə qoyulmuşdu».

Boyaqçılar yunu boyamaq üçün əncir yarpağından, soğan qabığından, zəfərandan, nar qabığından və digər bitkilərdən boyaq

* Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının Dissertantı Rəssamlar İttifaqının üzvü, email: arzu.zeynalova.1987@mail.ru

hazırlayırdılar. Xalçaların rəngləri şux və davamlı idi (Sara Aşurbəyli, 2006).

Azərbaycanın bir çox toxuculuq məntəqələrində olduğu kimi Şirvanda da ornamental xalçalarla yanaşı süjetli xalçalar da toxunurdu. Süjetli – tematik xalçaların spesifik bədii hadisə kimi inkişaf və ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təkamül tarixi dekorativ-tətbiqi ovçu məişətin qədim dövrlərindən, əkinçilik kultunun təkamül tarixindən başlamış mədəniyyətin inkişaf formaları dövrünədək, xüsusən klassik şərq ədəbiyyatının parlaq inkişafınadək süjetli-tematik komplekslərin genetik xarakteri meydanagəlmə ardıcılığı ilə əlaqədardır.

Ovçuluq mövzuları XIX və XX əsrlərin süjetli xalçalarında geniş yer tutur. Lakin burada ovçuluq motivlərinin təfsirində üslub inkişafı aşkar duyulur (Тариева, 1988).

R.Тағйевanın “Azərbaycanın süjetli xalçaları” adlı kitabında yer almış, eyni zamanda müəllifin qeyd etdiyinə görə Azərbaycan Milli Xalça Muzeyində saxlanılan bir xalça mövzu baxımından diqqətimizi çəkdi. Ovçuluq motivlərini özündə cəmləşdirən bu xalça Şirvan xalçasıdır, XIX əsrə aiddir. Xalça bütünlüklə qırmızı rəng ahənginə malikdir. Qırmızı yerlikli böyük arasahənin mərkəzində stilizə edilmiş at və üzərində atlı rəsmi verilib.

Şirvan. “Ovçuluq”.XIX əsr.

Keçidli mavi və göy rənglərlə toxunmuş at, atlının geyimi və arasahədə toxunmuş quşlar, eyni zamanda bəzi kiçik doldurucu elementlər başdan-başa qırmızı olan xalçanın nisbətən sakit və baxımlı, tamaşaçını al rəngi ilə xalçanın süjetinin mahiyyətinə varmaqdan yayındırmadan rəng ahənginin balansını təşkil etmişdir. Atın yəhərində

yenə də qırmızı rəngli kiçik çul vardır. Atlı sol əlini arasahədə yerləşdirilmiş böyükölçülü üz-üzə dayanan şahin quşuna tərəf yönəlmişdir. Sanki ovçu önə doğru istiqamətlənərək xoş əhval ruhiyyə ilə poz verərək şəkil çəkdirir. Atlının yuxarıya burulmuş ensiz, uzun bıqları, ensiz qaşları, iri gözləri var. Onun səliqəli, təmiz geyimindən, boynuna bağladığı qalstuk və ya yaxalıqdan anlamaq olur ki, o, tacir və ya hansısa mühüm dövlət işində nüfuz sahibi biridir. At üzərində dik duruşu, tam qayğısız siması ov etmək üçün çıxdığı səfərində zövq almağına işarədir. Quşlardan yuxarı hissədə tam stilizə edilmiş kiçik, quyruqları yuxarıya doğru istiqamətlənmiş iki ov iti toxunmuşdur.

Xalçanın dörd küncündə də dördbucaq içərisində şəkəri yerlik üzərində böyük xoruz təsvir edilmişdir. (xalçaçı rəssam E.Mikayıladəninin bildirdiyinə görə xoruz xalçada sübh çağının, azan oxunuşunun carçısı kimi simvolizə edilə bilər).

Həndəsi elementli bu “Ovçuluq” adlı süjetli xalça ensiz qırmızı yerlikli bir haşiyə ilə əhatələnib. Haşiyə mavi rəngli meandr (dolanqaç) elemeti ilə əhatələnmişdir.

Zoomorf və əfsanəvi surətlər Azərbaycan incəsənətində digər tipli bəzəklərlə birgə işlənərək xalqımızın mənəvi aləmi ilə, qədim inam və etiqləri ilə sıx əlaqədə olmuşdur. Daha sonrakı dövrlərdə isə bu obrazlar ənənəvi bəzək elementinə çevrilərək tanınmaz dərəcədə stilizə edilir, mücərrədləşdirilir (Əfəndi, 2002)

Quba-Şirvan xalça məktəbinə aid Bakı “Zili”ləri də zoomorf süjetli motivlərin zənginliyi ilə seçilir. Bir nümunə öz mürəkkəbliyi və zərifliyi ilə diqqət çəkir.

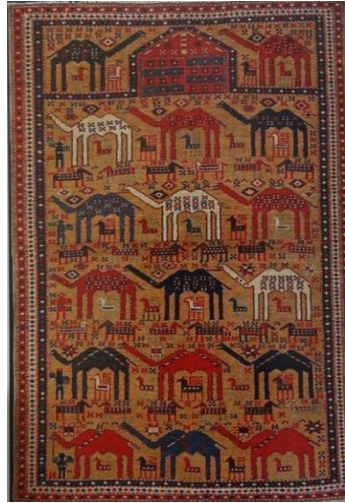

Bakı. “Zili”. 298x192 sm. 38x38.

Qırmızı yerlikli bu zilin bütünlük kompozisiya və ornament tərtibatı yalnız haşiyədə qurulmuşdur (Ковры Азербайджанской ССР, 1952:74). Bu nümunənin enli kənar haşiyə zolağında yerliyi tünd mavi rənglə

toxunmuş hissəsində L.Kərimovun “Azərbaycan xalçası” kitabının I hissəsində buta kimi qeyd etdiyi elementlərlə ard-arda düzülmüşdür (Kərimov, 1961). İkinci haşiyənin özü öz daxilində bir neçə zolağa ayrılmışdır ki, zolaqların bir aşırı içərisində Bakı zililərinə xas tam stilizə edilmiş quş təsvirləri ilə zənginləşdirilmişdir. Digər zolaqların içərisində stilizə edilmiş və Şirvan xalçalarına məxsus şamdan elementləri və bu elementlərin əhatəsində kiçikölçülü heyvan fiqurları yerləşdirilmişdir. Mavi və qırmızı yerlikdə olan bu haşiyələr kiçik ölçülü, sanki sıxılaraq mərkəzdə boğulan saya arasahəni əhatələyir. Haşiyə arasahədə ziq-zaq formalı elementlə kəşişir. Zili Ağ, oxra, mavi, göy, qırmızı, qara rənglərlə toxunmuşdur və 298x192 sm, 38x38 sıxlıqdadır.

Məlumdur ki, Azərbaycan İpək yolu üzərində yerləşən əhəmiyyətli bir olkə olmuşdur. Demək olar ki, dünyanın bir çox ölkələrindən olan tacirlər, səyyahlar, alimlər, din xadimləri bu olkədən yollarını salmışlar. Bildiyimiz kimi qədim zamanlarda nəqliyyat vasitəsi kimi uzaq məsafələri qət etmək üçün dəvə əvəzsiz vasitə olmuşdur.

Şirvan. “Bəndi-rumi”, XIX əsr.

Bir nümunədə də dəvə təsvirləri ilə doldurulmuş Şirvan xalçası olan namazlıq barədə fikir söyləmək istərdik. Bu namazlıq namaz xalçalarına məxsus müqəddəsliyi tərənnüm edən mehrablı kompozisiyasında qurulmuşdur. Xalça üç ensiz haşiyə və üç mədaxildən ibarətdir. Arasahənin yerliyi oxra ilə toxunmuşdur və sola doğru üfüqi istiqamətdə alt-alta beş cərgə düzülmüş dəvə karvanı və karvanların önündə sarvan rəsmləri stilizə olunmuş elementlərlə həndəsi formada verilmişdir. Yuxarı hissədə isə mehrabın hər iki tərəfində üz-üzə

dayanmış dəvə təsvirləri vardır. Arasahədə boşluqlarda isə it fiqurları yerləşdirilmişdir. Dəvələr qırmızı, ağ, tünd yaşıl, sürməyi, göy rənglərlə verilib. Namazlıq xalçalarında daha tez-tez rastlaşdığımız saflıq və təmizlik rəmzi kimi simvolizə edilən xalçada sarvanların əlinin önə çəkilməsi ilə toxucu tərəfindən daraq elementi görüntüsü yaradılmışdır. Lakin bu element təkcə daraq forması kimi yox eyni zamanda öz mənası ilə namazlıq xalçalarında rastlanan əl formasını da özündə olduğu kimi cəmləşdirir (Sara Aşurbəyli, 2006:şək.6).

Dürdanə Qədirovanın “Azərbaycanın namazlıq xalçaları” kitabında yer alan digər nümunədə Şirvan xalçası olub, Təbriz məktəbinin xalçalarını xatırladır. Xalça üfqi istiqamətdə iki hissəyə ayrılmış böyük arasahəsindən və üç ensiz haşiyə, bir mədaxil və iki zəncirdən ibarətdir.

Şirvan. “Namazlıq”. Bəndi-rumi.

Xalça zoğalı, şəkəri, ağ, qara, oxra rəngləri ilə toxunmuşdur. İki hissəli arasahədə “Namazlıq” xalçalarının əsas kompozisiya elementi mehrab ənənəvi quruluşundan fərqli olaraq aşağı hissədə, dörd minarəli məscid rəsmi isə yuxarı hissədə toxunmuşdur. Çox güman ki, mehrabın aşağıda yerləşməsinə səbəb, məscidin namaz qılanın ayaqlarına yaxın məsafədə yerləşdirməməsi üçün toxucu ustanın seçdiyi bir variantdır. (Qədirova, 2008:şək.12.)

Gördüyümüz bu nümunə isə xalça məmulatı olub, bir çox xalça sənətini araşdıran sənətsünasların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Çanta

dördbucaq formasında olub, sadə tərtibata malikdir. Bir enli, iki ensiz haşiyədən ibarətdir. Arasahədə qara yerlik üzərində tam stilizə edilmiş yan-yana dayanan bir kişi və bir qadın rəsmi verilib. Kişi rəsminin sağ çiyində bir, qadının başının üzərində, yuxarı hissədə isə iki quş rəsmi toxunmuşdur. Çanta XIX əsrə aiddir. Eyni çanta R.Tağıyevanın “Azərbaycanın süjetli xalçaları” kitabında Şirvana aid olduğu qeyd olunub. R.Əfəndi və T.Əfəndinin müəllifi olduqları “Azərbaycan bəzək sənəti” kitabında da bu çanta Şirvana aid edilsə də, R.Əfəndinin “Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənəti” adlı kitabında nədənsə eyni məmulatın Qarabağa aid olduğu qeyd edilib.

Şirvan. Çanta. XIX əsr.

Nəticə

Nəticə etibarlı ilə qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə Şirvan xalça məktəbinin süjetli xalça və xalça məmulatları barədə olan araşdırmaları-mız yer almışdır. Beləliklə, Azərbaycanın bir çox toxuculuq məntəqələrində olduğu kimi Şirvan xalça məktəbinə aid xalçalarda da zaman-zaman süjetli obrazlara yer verilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əfəndi Rasim, Əfəndi Toğrul. Azərbaycan bəzək sənəti. Bakı, 2002, 80 s.
2. Əfəndiyev Rasim. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri.(orta əsrlər)Bakı-İşiq-1976, 190 s.
3. Əfəndiyev Rasim. Azərbaycanın bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. İşiq-Bakı-1980, 165 s.
4. Kərimov L. Azərbaycan xalçası I cild. Bakı-Leninqrad-1961, 239 s.

5. Qədirova Dürdanə. Azərbaycanın Namazlıq xalçaları. Bakı-“Şərq-Qərb” 2008. 184 səh. + 32 səh. İllüstrasiya.

6. Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, «Avrasiya press», 2006, 416 s.

7. Ковры Азербайджанской ССР. СССР центральный Совет промышленной кооперации Центропромсовет. Москва-1952, 77 л.

8. Тагиева Р. Сюжетные Ковры Азербайджана. Ишыг. Баку-1988. 143 л.

Сюжетные ковры и ковровые изделия Ширвана

Резюме

В быту населения Ширвана и Аррана было широко распространено ковроткачество, которое считалось одним из видов народного прикладного искусства. В Азербайджане ковер ткали еще задолго до н.э. В катакомбных погребениях, найденных в Мингечевире, были обнаружены остатки от древних ковров. В анонимной рукописи X века даются сведения об изготовлении различных ворсовых ковров, ковриков в Ширванской и Хурсанской областях (в данные регионы входил и Апшерон вместе с городами Губа и Баку). В произведении XIII века «Аджаиб од-Дунья» упоминается об изготовлении зили ковров и хороших носков на территории города Абхаз современного Кубинского района. Дошел до нашего времени и ворсовый ковер с геометрическими узорами ширванского типа, принадлежащий группе Куба-Ширван.* Данный ковер относится к XIII-XIV вв.

Изображение ширванского ковра можно встретить в произведении «Послы» художника XVI века Ганса Голбейна и в произведениях других художников эпохи Возрождения. Изображение ковров на древних картинах подтверждает существование ковров такого типа еще в период создания этих произведений живописи, а также их распространение в европейских странах.

Ковры с красивыми узорами и другие предметы искусства экспортировались из городов Ширвана в страны Ближнего Востока.

В конечном итоге необходимо отметить, что в статье приведены исследования о сюжетных коврах и ковровых изделиях Ширванской школы ковроткачества. Как и во многих пунктах ковроткачества Азербайджана, на коврах Ширванской школы

ковроткачества время от времени отводилось место и сюжетным образам.

Story telling carpets and carpet products of Azerbaijan

Summary

In the life of the population of Shirvan and Aran, carpet weaving was widespread, which was considered one of the kinds of folk applied art. In Azerbaijan the carpet was weaved long before our era. In the catacomb burials found in Mingechevir, remnants of ancient carpets were found. An anonymous manuscript of the 10th century gives information on the manufacture of various pile carpets, rugs in the Shirvan and Khursan regions (these regions included Absheron along with the cities of Guba and Baku). In the work of the thirteenth century, Ajaib Od-Dunya Mention is made of making zili carpets and good socks on the territory of the city of Abkhazia in the modern Guba district. The pile carpet with geometric patterns of the Shirvan type belonging to the Guba-Shirvan group came to our time. * This carpet dates back to the 13th-14th centuries.

The image of the Shirvan carpet can be found in the work "Ambassadors" by the artist of the 16th century Hans Golbeyn and in the works of other Renaissance artists. The image of carpets on ancient paintings confirms the existence of carpets of this type even during the creation of these paintings, as well as their distribution in European countries.

Carpets with beautiful patterns and other art objects were exported from the cities of Shirvan to the countries of the Middle East.

In the final analysis, it should be noted that the article cites Studies on the plot carpets and carpet products of the Shirvan school of carpet weaving. Like many carpet weaving stations in Azerbaijan, the carpet of the Shirvan carpet weaving school was occasionally assigned places and plot images.

THE ARTS IN THE ANCIENT SHIRVAN

Ayan KERIMOVA*

Açar sözlər: Qədim Şirvan, incəsənət, arxeoloji qazıntılar, heykəltəraşlıq
Ключевые слова: Древний Ширван, искусство, археологические раскопки, скульптура

Introduction

Archaeological excavations of recent decades in the territory of Soviet Azerbaijan shed a bright light on the ancient art and culture of Shirvan. This art embodied various types of artistic skill, which indicates the aesthetic perception of the real world by ancient artists. This includes plastic art, the development of which can be traced in the ancient period and the early Middle Ages and whose roots go back centuries. The aspiration of an ancient man to be imprinted in stone, clay, bronze and other material surrounding the objects of living nature and was a stimulus to the development of plastic art.

The most ancient works of art of Shirvan are the rock carvings of Gobustan, Absheron and other parts of the country dating back to the Stone Age (ten thousand years BC). The mountains of Gobustan are located 2-2.5 km from the shore of the Caspian Sea, in the vicinity of the railway. Sangachal and Duvann stations, at a distance of 50 km to the south-west from Baku. On the rocks of southeastern Gobustan, on the mountains of Boyukdash, Kichikdash, Ginhirdag and at the hill of Yazily (ie, pisanitsa in the local language) revealed more than 4 thousand rock paintings of people and various animals. The drawings depict women and men in tropical clothing and naked, saber-horn goats such as bezoaras, lions, wild bulls, deer, horses, kulans, dogs, large fish, etc. Here scenes of hunting, sacrifices, ritual dances resembling "Yally", Scenes of harvest. There are a number of drawings of boats with rowers, on the bow of the boats the sun is depicted.

Drawings of boats indicate the development of navigation in the Caspian Sea already in that remote era. According to experts, the boats were made of reeds and prokonopachiny bitumen. The image of the sun, apparently, is associated with his cult or shows the direction of the road - to the east. There are drawings depicting horsemen armed with a spear,

* Bakı Dövlət Universiteti, II kurs tələbəsi, email: ayan_kerimova@yahoo.com

caravans of camels, etc. Entire compositions with various scenes from the life of ancient tribes inhabiting Gobustan have been discovered (Пзаев, 1964). Apparently, here depicted extinct animals that lived on Absheron in the villages. Binagadi, Digya, Keshla and a number of others during the Stone Age. Hunting wild animals, the ancient man carved on the rock and rocks their images.

On the rocks of Gobustan there are a large number of drawings depicting women with large prominent breasts, thick hips and legs, and men with a slender body, in a loincloth, with strong strong legs and markedly sub-Black caviar. These drawings are executed contour, they were carved with stone tools. The execution of drawings and whole compositions is very primitive, naturalistic, animals are depicted expressively and dynamically.

The most ancient fine art of Gobustan is petroglyphs, that is, figurative writing, in which the ancient artist narrates about the events in the life of the tribe. Often, religious and other ceremonies of the tribal-communal system were depicted.

Archaeological excavations in Gobustan revealed the oldest "Firuz" site of the Mesolithic period in the Kichikdash area, as well as a number of burial mounds with inventory and a settlement of the Bronze Age. On the upper terrace of the Boyukdash mountain, a very dynamic image of a red deer was found, which is attacked by a predator similar to the lion.

The variety of subjects and plots, as well as the chronological strata of the Gobustan rock carvings, together with the discovered archaeological materials allowing them to date from the Middle Stone Age (Mesolithic), the Stone Age (Neolithic), the entire Bronze Age and to the late Middle Ages, testify to the long stay of the ancient man in This area, where he had a parking lot and settlement. Rock drawings have also been revealed in a number of locations near the Shikhgaya and Shongardag mountains, on the Absheron Peninsula in the Mardakan, Shuvelyan, Zira, Surakhan, Raman settlements, near the village of Gala, on the Caspian coast in the Dubende area and at the beginning of the dam connecting the mainland with the island Artema (Feast of Allah). These drawings of the Stone Age are examples of the most ancient art of the world - graphics, painting, dance, music, testifying to its continuity and deep roots.

Of great interest is the appearance of a monumental stone sculpture depicting a man in the territory of Shirvan. In a number of burial mounds on Absheron, excavated by archaeologist G. Aslanov, near villages. Türkan stone sculptures of a rough shape dating from the beginning of the Bronze Age were discovered. The sculpture made of local limestone,

which was found in the burial place in Gyurghyan, east of Zyrya village, is different from the stone sculptures found earlier on Apsheron. The head, hands crossed on the chest, and the belt are clearly marked. Apsheron sculpture refers to the era of late bronze and apparently has a religious purpose.

Archaeological excavations of burial mounds in Gobustan have revealed monuments of the Bronze Age, among which there is a sculptural statue - a schematically and roughly worked bust of full-length stone, depicting a man, perhaps the leader of the tribe on whose grave it was erected (Асланов: 1976). This is one of the earliest memorial monuments of the circular sculpture of the plastic art of the ancient Shirvan. A stone sculpture of a woman from limestone was found in the central cell of the hiding place of the parking lot «Kyaniza», on the upper terrace of Mount Boyukdash, in Gobustan, at a depth of excavation of 2,2 m from the day surface. In the same cell, fragments of two well-processed female limestone figurines were found, repeating ancient female images on the rocks of Gobustan. These sculptures date back to the Mesolithic Age (Рустамов, Мурадова, 1970).

During the archaeological works in several regions of Azerbaijan, female and male statuettes without heads and limbs were found, which, as a matter of fact, were broken in connection with the cult ritual. Extremely interesting are the female statuettes found in the village of Molla Isakly (Ismayilli region), the statue of a man's head, animal figures. One of the statuettes of a woman does not mark her hands and Breasts (Османов, 1970). A high, tapering up neck ends with a small head with falling curls, the face is represented by a beak-shaped ledge. On the neck there are five rows of beads or metal hryvnas depicted in a circle. The small head of a man well reflects the anthropological features of an autochthonous inhabitant of Shirvan - an elongated face, a large and long nose, deep-set eyes in the eye sockets. The dating of these figurines is the end of the first millennium BC. Such a type still exists both in Absheron and in the regions of Shirvan. In the village of Nuran, in the upland part of Aksuinsky district of Shirvan, a female statuette of reddish clay was found. Her graceful hair looks like a wig. Naked breasts are somewhat elongated. Around the neck is a necklace with a large medallion. Legs, as it were, are covered with a smooth dress. This statuette dates from the end of the II - beginning of the I millennium BC.

A number of extremely curious figurines from 5 to 20 cm in height belong to the period of pit burials of Azerbaijan. This is mostly nude female figures, made of red clay, good roasting. A few clearly visible necklaces around the neck and bracelets on their legs. Some of them

differ in clothing falling out of relief folds or filled with a dot pattern. The artist aspired to convey the volume of the female figure as realistically as possible; Made figurines roughly and schematically. It is possible that the figurines are associated with the cult of the goddess of fertility. They date back to the end of the first millennium BC and the first centuries AD. Extremely curious is the similarity of these figurines and rock carvings.

Women's figures of Gobustan, numbering several thousand drawings of people. These drawings refer to different periods - from the Mesolithic period to the developed Middle Ages. It is possible that some images of women from different regions of Azerbaijan, and sculpted, denoted the same person - the goddess of fertility Anahit, whose cult was widespread in a number of countries in the Middle East, Central Asia, Transcaucasia, and Iran. According to the information of Strabo (1st century BC - 1st century AD), in honor of this goddess were sanctuaries are erected, sacrifices were made. «And wherever there is a sanctuary of this goddess, there, according to custom, celebrates Sakeyev - something like a bacchic feast ...». The cult Anahit also existed among the Medes and Armenians: «They dedicate here to servant to the goddess of slaves and slaves. There is nothing surprising. However, the noblest people of the tribe also dedicate the girls to the goddess of their daughters ...» The cult of the fertility goddess was widely spread in the ancient Shirvan, among the local tribes. In the History of Agvan, the cult of this goddess, called Aphrodite, is noted, but her local name is not given. Many clay female and male figures were found in Central Asia, Dagestan, Armenia, Georgia, Iran and other countries of the Middle East. However, they are stylistically different from the statuettes found in Azerbaijan. Along with the realistic interpretation of the design of Azerbaijani figurines, we see the extreme abstractness and primitiveness of their forms.

There is no single style. The researcher can meet in this material all modern aesthetic categories from extreme naturalism, to the most developed formalism, expressionism and impressionism. E. Hertzfeld connects the purpose of the figurines found in Iran, calling them house gods, with religious notions of a distant era. He believes that the inhabitants beheaded "house gods" as incapable or unwilling to help.

He regards female statuettes as the image of the mother goddess in the primitive society of the age of matriarchy. It is possible that the finds of some statuettes with repulsed head and limbs in some regions of Azerbaijan are associated with sacrificial rites. Strabo pointed out that in ancient Albania there was a custom of human sacrifices.

Obviously, later, with sacrificial rites, a man was replaced by clay

figurines. In the Albanian chronicle of Moses Kalankatuyskogo there is an indication of this ritual: "the holy high priest arrived in Gis and brought a bloodless sacrifice." In Albania, there was a "place of sacrifice of pagan idolaters", "sacrificial veneration of nasty idols" or worship of "abominations of idols" was noted. It is also possible to use figurines in the funerary cult. The differences in form and stylistic features of the statuettes are determined by the ethnic differences of the tribes that made them.

At the turn and in the first centuries of our era, a monumental stone sculpture depicting a man with realistic forms appears in Shirvan. However, the semantic significance of these statues is different. Such a sculpture, unlike clay figurines of ritual appointment shows a new stage in the development of the plastic art of ancient Azerbaijan, namely the isolation of man from the surrounding nature, his individuality. It is possible that the emergence of new forms of monumental sculpture depicting man was associated here with the development of art and simultaneously reflected the shifts in the socio-economic development of society, its class differentiation, the transition to a new formation - feudalism. Monumental sculpture was a new form of life-affirming art.

In the future, its development in the IV - V centuries. Stopped in connection with the struggle of Christianity against idolatry and in the 7th century. After the spread of Islam, forbidding the image of a human figure. An indication of such a sculpture is given in written sources. Arab sources report the existence in the territory of Shirvan of a round flap depicting man and animals, some of which have survived to this day. In the work «Kitab al-Buldan» by the Arabic author Ibn al-Fakih al-Hamadani, written about 903 AD. There is interesting information: In the city of Bab (Derbend) over Bab al-Jihad (gate of the war for faith) on the wall two columns; On each column there is an image of a lion made of white stone.

Below them are two stones, and on them are images of two lions. Near the gate an image of a man made of stone; Between his legs is a statue of a fox, and in the mouth of her bunch of grapes. To the side of the city is a pond, known as the «Mesruf reservoir». In it leads a ladder, which descend into the pond (ovdan), when there is little water; On the sides of the stairs are two lions made of stone, and above one is a stone statue of a man. Above the house of rulers, the image of two lions is also made of stone, protruding from the wall: the inhabitants of the Bab say that they are talismans of the wall ... "Undoubtedly, this sculpture belongs to an earlier pre-Muslim period, probably to the 5th-6th centuries, by the time the construction of the Derbend stone wall. Ancient

sculpture on the fortress walls of Derbend has survived to this day. Sculptural images of lions are over the fortress gates Kyrhar-gapu and Orta-gapu and in the Derbend Museum of Local History. The archaeological excavations conducted over the past decades in the territory of Shirvan revealed more than 20 monumental stone statues depicting a man. Of great interest is a large stone statue of a man, discovered in 1946 in the village of Hynysly, 3 km from the city of Shemakha. Its height is 2.26 m, the widest point is 0.47 m. It is made of local limestone, stands monolithically on a small pedestal. No head, but well preserved upper and lower limbs. The left arm is pressed to the right breast, the right hand is lowered down and lies on the abdomen. Hands are worked out quite thoroughly, on the left hand there is a sign in the form of a six-petal ornamental ornament. Apparently, this is a memorial monument, perhaps a portrayal of the leader of the tribe, reflecting the cult of deified ancestors.

The statue presumably dates back to the first centuries BC - the first centuries AD. In 1959, the remains of the same stone statue were found in the same place. A naked body is well developed behind it, the floor is unclear. This find helped to specify the dating of the first statue, since it served as a closure for a grave such as a stone box, about the 5th - 6th centuries. Therefore, the statue refers to an earlier time. In 1960, there were also discovered two stone statues, which served as a closure for the burial type of a stone box, in the inventory of which was a silver Sasanid a drachma minted in 593/4 during the reign of Khosrau II (590-628). The back of one of these statues was well preserved, on its back there is a ledge depicting braids descending to the waist. The pelvic part with prominent hips is sharply marked. The sex is unclear, perhaps feminine. Despite rough processing, this statue shows a realistic interpretation and professional skill of the sculptor.

In 1961, in the area of Allahakbar, near the village of Dagkolani in the Shemakha district, on the site of an ancient settlement, among various earthen vessels and other things dating from the first quarter of the 1st millennium AD, found a stone statue of a man. A large, well-formed head rests on broad shoulders. The neck is weakly expressed. The face is Mongoloid, flat, nose is cleft, the ears are marked high. The eyes are marked with depressions, the line of the mouth, beards are underlined. The left arm lies on the chest, in the heart area, and the right arm is bent at right angles to the abdomen. The underlined line of the floor of clothing resembles a caftan or chucha. On the right below is an elongated object in the form of a grindstone. On the back is a vertical depression. On the upper part of the back a quadrangular convex projection,

apparently depicting hairstyle of a man in the form of braids, dropped on his shoulders. The pedestal replaces the round projection in the section. The legs are shown only in the upper part, the sitting posture. Presumably the statue dates from the end of the millennium BC and the beginning of the first millennium AD.

Describing the anthropological type of Khazars invading Derbend: "Seeing the terrible danger from the ugly, vicious, broad-faced, desperate crowd that, like women with loose wavers, rushed to them, shudders seized the inhabitants, especially At the sight of well-aimed and strong shooters".

The same source calls the Turks "the people of the rogue". This same hairstyle is depicted on a number of sculptures of Tuva, Eastern and Southern Kazakhstan, Tien Shan. The image of pigtails or loose hair falling on the shoulders of male statues, fully corresponds to the description of the hairdress of the Turks, given in the Chinese chronicles. A small beard is also characteristic. More than ten such statues were found in the Chakhna district near the village of Cyrka, on the left bank of the Pirsagatchay river. Some of them without a head, others have broken heads. These sculptures from the local limestone also served as overlapping graves dating from the last centuries BC. - the first centuries AD. Khynyslinsky statues differ from others in their large sizes. The area of Pirsagatchay was the site of an ancient sanctuary, probably these sculptures portrayed gods or tribal chiefs and portrayed the cult of deified ancestors. Perhaps the finds of a large number of statues indicate the presence of a workshop here.

These Shirvan sculptures are united in large groups, connected by common iconographic features. The pictorial features of these sculptures (the canonical pose, the position of the hands and the whole figure) indicate the cult nature of them. All the stone statues of the Shemakha district were carved from large blocks of stone, they were roughly processed, they did not have detailed elaboration of the parts of the body. The surviving parts testify to the realistic interpretation and primitive craftsmanship of the ancient sculptor.

Such a sculpture is widely known in several countries of Central Asia, in the South Russian steppes. However, the Shirvan monumental sculpture is stylistically different. The appearance of these statues on the territory of the Shemakha district speaks of the existence of various tribes.

In some areas, tribes lived who made small clay and terracotta figurines of primitive form. Other Albanian tribes created a round monumental sculpture. Its appearance at the turn of the century and at the

beginning of our era on the basis of ancient Shirvan may also be connected with the migration of various nomadic tribes that have a similar artistic tradition: the Scythians, Huns, Bulgars, Sabirs, Khazars, Kangla and others who come here both from the north through the Derbend Passage, and from the south through Iran. However, this issue requires further study.

The discovery of more than 20 large monumental sculptures in one area, where the local Albanian tribes and nomads lived from ancient times, speaks of the widespread distribution of such sculptures created in connection with the ceremony of burial of notable persons, tribal leaders and military leaders and reflecting the cult of deified ancestors (Халилов, 1965). The plastic art of ancient Shirvan goes back centuries, manifested in various samples of clay, terracotta and stone figurines, which date from the Mesolithic and Bronze Age to the beginning of our era. Monumental sculpture appears in Shirvan, apparently, in the II millennium BC. And in the first centuries AD. The finds of these statues in damaged form indicate that they were broken in connection with the religious prohibitions of "idols" on the part of the Christian religion and Islam.

Conclusion

The considered sculptural images of man and animals are associated with the cult views and totemism of ancient Azerbaijanis. The study of these monuments of art and material culture of Shirvan and Aran is important for covering the problem of ethnogenesis of the Azerbaijani people.

Bibliography:

1. Асланов Гардашхан. Археологические исследования на Апшероне. Баку, 1976.
2. Мурадова Ф.М. Курганы эпохи бронзы в Гобустане. Тбилиси, 1971.
3. Османов Ф.Л.. Новые находки античной эпохи из Молла-Исаклы. Баку, 1970.
4. Рзаев Н.И. О пиктограммах древнего Азербайджана. «Искусство Азербайджана», X. Баку, 1964.
5. Рустамов Д.Н., Мурадова Ф.М. Раскопки в Кобыстане // АО 1970.
6. Халилов Дж. А. Археологические находки близ села Дагколаны Шемахинского района. Археологические исследования в

Азербайджане. Баку, 1965.

Qədim Şirvanın incəsənəti

Xülasə

Qədim Şirvanın incəsənətinin özünəməxsus, fərqli xüsusiyyətləri olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı qədim Şirvanın incəsənətinin, mədəniyyətinin nadir nümunələri tapılmışdır. Bu tapıntılar müxtəlif dövrlərə aiddir. Onlar qədim Şirvanın tədqiq olunmasında mühüm rol oynayıb. Qədim Şirvanın əhalisinin dini inancları, gündəlik həyatı və başqa məlumatlar əldə edilmişdir.

Искусство древнего Ширвана

Резюме

Искусство древнего Ширвана имеет уникальные, своеобразные особенности. Во время археологических раскопок были найдены редкие образцы искусства древнего Ширвана. Эти находки относятся к разным периодам. Они сыграли важную роль в изучении истории древнего Ширвана. Была получена информация о религиозном мировоззрении, быте населения древнего Ширвана.

**THE EFFECT OF TABRIZ ILKHANID SCHOOL OF
SHĀHNĀMA ENLUMINURE AND CALLIGRAPHY IN
THE PALATIAL CULTURE OF THE LATE
SHĪRVĀNSHĀH DYNASTY IN BAKU**

Bahram AJORLOO*
Zeinab KAVYANNIA**

Açar sözlər: Azərbaycan, Şahnamə, Şirvanşahlar, Bakı, Təbriz

Ключевые слова: Азербайджан, Шахнаме, Ширваншахи, Баку, Тебриз

1. Introduction

Historically titled as the *House of Khāghān* or *Khāghāniān* (1155 - 1538) the Late Shervānshāh dynasty, in the north of Azerbaijan, also so-called as the *Shervānshāhān* or *Muluk-i- Shīrvāniyya* in the classical Persian resources¹, centered in the old Azerbaijani cities of Shāmāxi and Baku respectively, presents not only a political independence in the history of South Caucasia, particularly during the Crusades, but an individuality literacy school in the horizon of Islamic oriental art and literature. Of these, the poetic approach to the Persian epic of *Shāhānmā* by *Ferdowsi* (1008) is one of the basic and notable cultural features in the Late Shervānshāhān court of Baku during the 13th – 15th centuries.

One of the basic questions in the literacy and artistic life of the Early Safavids, in the court of Tabriz, is the origin of cultural transition of *Shāhnāma-i- Ferdowsi* and its appearance in the artistic school of Tabriz during the reign of *Shāh Ismāyil Khatāyi* the Safavid (1487-1524). Some of orientalist would rather to search such an origin in the Timurid court of *Bāy Songhor Mirzā* in Herat; wherein the master piece of *Shāhnāma-i- Bāy Songhori* has been created (e.g. Brend, 1992; Blair, Bloom, 1996; Hillenbrand, 1998; Ettinghausen *et al.*, 2003). The authors, however, have postulated that such a transition should be sought after the court of Late Shīrvānshāh. Moreover, it should be noted that authors have compared and adopted the epic names of some of Shervānshāh kings on

* Associate Professor in Archaeology & the History of Art, Tabriz Islamic Art University, email: ajorloo@tabriziau.ac.ir

** Research Fellow in Social Sciences NAZAR Institute for the Art, Architecture & Urban Studies, email: zeinab.kavyannia@gmail.com

¹ M. M. H. Farāhāni (1983)

the basis of a lithographic copy of *Shāhnāma-i- Ferdowsi* printed in Tabriz (1857) by *Asgar Khan Hussein Beyg Ordubādi Asl-e Tabrizi*, the master of calligraphy, and his painter colleague *Ustād Sattār Tabrizi* (Fig. 1).

2. A brief history of Late Muluk-i- Shirvāniyya

The Mongol invasion of the Western and Central Asia, including Turkistan, Persia, Mesopotamia (*Irāq-e Arab*) Anatolia and Azerbaijan, changed the socio- cultural and political faces of the region, including Caucasia, particularly after the replacing of Baghdad by Tabriz as the center of Islamic states (Spuler, 1968, 1989; Fragner, 1997). According to V. Minorsky (1953, 1958), in the early 13th century, during the Mongol invasion of Khorāsān, *Sultan Jalāl al-Dīn Kh^wārazmshāh* left Tabriz for Caucasia and forced the armies of *Shervānshāh Garshāsp* and *Shervānshāh Farrox'zād* to leave the throne for him; and finally the south of Caucasia did fall under his reign. Shortly afterwards, meanwhile the Bāgrātids of Georgia was frightening of Azerbaijan, Mongolian waves of invasion entered into Caucasus, and the region came within the realm of the House of *Holāku Khan* the Mongol, ruled from Maragha, Azerbaijan.¹ Then after, autonomously, *Shervānshāh Hushang* and *Shervānshāh Kay'Qobād* ruled under the tributary of Ilkhanates in Maragha and Tabriz respectively. Exclusive Nakhichevan, under the direction of Maragha and Tabriz, they had ruled over all Azerbaijani territories in Caucasia; for example Shervān, Arrān, Mughān, Derbent and Qarabagh. By the fall of Ilkhanid dynasty, *Abraham Shāh of Derbent* founded the second line of the House of Shervānshāh, at the first as a tributary of *Tamerlane*, but of late as an independent monarch, and his family could to keep the throne till the rise of Safavids. The 15th century was one of peacetime and wealth for Shervānshāh dynasty in the south of Caucasus depicted by glorious art and literature in the Azerbaijani towns of Shāmāxi and Baku. After the fall of Turkmen dynasties in Persia, Azerbaijan and the Eastern Anatolia, Shervānshāh's court was threatened by the rise of the Safavids in Ardebil. Prior to the fall of Tabriz, in 1501, *Shāh Ismāyil Khatāyi* the Safavid decisively could defeat *Shervānshāh Farrox Xalil*, 1500. Finally, *Shāh Tahmāsp* the Safavid (1514-1576) put an end to the history of Late Shervānshāh dynasty in the Southern Caucasus by the fall over of *Shervānshāh Shāhroxx*, 1538 (Bosworth, 2011).

¹ *Kh^wāja Nasir al-Din Tusi* was one of the main figures in the political sphere of the House of *Holāku Khan* the Mongol in Maragha (Spuler, 1968, 1989).

3. The culture of *Shāhnāma* in the Ilkhanid Tabriz

Originally, despite the fact that literature historians have recorded the town of 'Tus' in Khorāsān, northeast Iran, as the homeland of *Shāhnāma* by *Ferdowsi*¹ the well-known remained manuscripts of *Shāhnāma* are reported from Azerbaijan. Therefore, to the authors, the basic origin of such literateness culture of *Shāhnāma* in the court of Late Shirvānshāh should be approached not in Khorāsān, but in the Ilkhanid Tabriz.

Tabriz School of *Shāhnāma* decoration, enluminure (*Taz'hib o Kitābat*) and calligraphy had been well developed in the cultural and educational complexes of *Ghāzāniyya* and *Rashidiyya* under the supreme premiers as *Kh^wāja Rashid al- Din Fazl- Allāh* and *Kh^wāja Shams al-Din Atā Malek Joweini* and *Kh^wāja Tāj al- Din Alishāh of Tabriz* during the Ilkhanid dynasty. In compare of *Jāmae' al- Tawārikh-i- Rashidi*, it should be inferred some master pieces of book making arts and enluminure as *The Great Ilkhanid Shāhnāma of Tabriz* (famed as *Shāhnāma-i- Demotte*, c. 1300) and *Shāhnāma-i-London* (c. 1276) had been written, bound and decorated in scriptoriums from Tabriz.

Historically and archaeologically, the epic stories of *Shāhnāma* played key roles in the cultural life of Ilkhanid court not only in Tabriz but also in *Takht-e Soleymān* (the Sassanid *Azar'Goshansp*) in which fragments of glazed tile works decorated by figures derived from *Shāhnāma* have been excavated (Ajourloo, Charandābi, 2014).² On the other hand, *Ferdowsi* (1857) by his *Shāhnāma* (1008 A.D./387 A.H.) has depicted AZARĀBĀDEGĀN (Azerbaijan) as the land of eternal holy fire, wherein the holy Zoroaster was born, and the land of lords, noblemen, gentlemen and free people who never been slaved.³

As mentioned above, prior to the Timurid masterpiece of *Shāhnāma-i- Bāy Songhori*⁴ (1428) written and painted by *Ustad Ja'far Tabrizi* the Master in the Timurid court of Herat (Fig. 2) three remained manuscripts of Ilkhanid masterpieces of *Shāhnāma* are recorded from Tabriz:

¹ For example, see the prologue and introduction to the *Shāhnāma-i- Ferdowsi* edited by F. Joneydi, Tehran, 2008.

² For the archaeological excavations in Sassanid and Ilkhanid *Takht-e Soleymān* (*Azar'Goshansp*) see Von der Osten, Naumann, 1961; Sarfarāz, Kiyāni, 1968; Nauman *et al.*, 1975.

³ Some stories derived from *Shāhnāma* are represented at the literature of Azerbaijan before the Ilkhanate state in Tabriz; for instance the story of *Bahram o Azāda* are represented at *Nizāmi of Ganja* (*Hakim Nizāmi Ganjavi*) poets of *Bahram Nāma* (Ajourloo, Charandābi, 2014).

⁴ *Shāhnāma -i- Bāy Songhori* has been enlisted at the UNESCO's World Heritage.

i. *Shāhnāma-i- Florence*; written and ornamented, perhaps in 1216, the manuscript has been transferred to the library of Florence, Italy. According to *Allāma Mohammad Qazvini* it is the eldest remained manuscript of *Shāhnāma*. This version has been printed by the University of Tehran. However, to the authors, the proposed date of *A. M. Qazvini* is disputed since the artistic style of paintings reminds the style of Ilkhanid Tabriz. On the other hand, the Mongol invasion swept majority of Persian cities and cultural centers in Khorāsān and Turkistan by 1216. So, the central scriptorium for the *Shāhnāma-i- Florence* is yet disputed, unless Tabriz!

ii. *Shāhnāma from London*; this is another version of an enluminure *Shāhnāma-i- Ferdowsi* from Tabriz, 1276 A.D./675 A.H. The version of *London* is the basis reference for the edited volume famous as *Moscow* (1967) by the close collaboration of *Prof. Rustam Aliyev* from Baku (Joneydi, 2008).

iii. *Shāhnāma-i- Demotte* (Fig. 3) originally, *The Great Ilkhanid Shāhnāma of Tabriz* (1300 A.D./700 A.H.) famous as the *Shāhnāma-i- Demotte* after *Monsieur Georges Demotte*, a French antiquity dealer who moved this manuscript from the palace of *Mohammad Alishāh of Qajar* in Tehran for Paris, 1910 (Soucek, 1994). This manuscript is postulated that has been made at either scriptoriums of Tabriz; *Rashidiyya* and *Ghāzāniyya*.¹ Although its paintings are comparable to the paintings of *Jāmae' al- Tawārikh-i- Rashidi* by *Kh^wāja Rashid al- Din Fazl- Allāh* the founder of *Rashidiyya* (Fig. 4), according to the *Tārikh-e Mobārak-e Ghāzāni*, it is known that *Kh^wāja Rashid al- Din Fazl- Allāh* has written the book under *Sultan Mahmud Ghāzān Khan* at *Ghāzāniyya*, Tabriz, c. 1302.

4. The culture of Shāhnāma at the court of Shervānshāhān, Baku

The palatial complex of Shervānshāhān is the basic well- discussed sample for the written culture at the royal court of Baku. It is notable that some of Shervānshāh kings are named after the heroes from *Shāhnāma* for example: *Manuchehr* (1154) *Farrox'zād of Mauchehr* (1169) *Bahrām* (1210) *Fariborz of Garshāsp* (1224) *Kay'Qobād of Farrox'zād* (1313) *Kay'Kāvus of Kay'Qobād* (1371) and finally *Farrox* famed as *Yasār* (1463).

To the authors, this tradition of identifying of Shervānshāh kings and princes after *Shāhnāma* by *Ferdowsi* was rooted at the poetic school

¹ The *Arch of Alishāh* in Tabriz, as the exclusive religious complex, had no scriptorium (Ajourloo, Mansouri, 2006).

of *Hakim Nizāmi of Ganja* influenced by *Shāhnāma*, as seen from his *Bahrām Nāma (Haft Peykar)*, 1196 A.D./593 A.H. Not only *Hakim Nizāmi Ganjvai*, but majority of poets in Persia and Turkistan were affected by the *Ferdowsi's* great work; e.g. *Hakim Khāghāni of Shervān* followed the school of *Ferdowsi* at some of his poetic works (Āydinlu, 2004).

Another direct poetic inspiration of *Shāhnāma* by *Ferdowsi* via the court of Shirvānshāhlār, at the Caucasian literature was the Georgian poem. According to the Georgian *J. Giunashvili* (2005) some of Georgian princes were named after the *Shāhnāma*; e.g. *Rostam*, *Zurāb (Sohrāb)* *Themina (Tahmina)* and *Zaali (Zāl)*. The authors think such a cultural and poetic inspiration of Georgian literature occurred in the Ilkhanate times by means of Azerbaijani Shirvānshāhlār royalty wherein art and literature were growing. A Georgian piece of *Shāhnāma* painted in the style of Ilkhanid Azerbaijan probably has been made at the court of Shervānshāhān, Baku (Fig. 5).

Furthermore the authors present a hypothesis on the existence of enluminure tradition and book painting workshops during the royal family of Shervānshāh; for example, a miniature piece in relevant to the *Leyli and Majnun* by *Hakim Nizāmi Ganjavi* (Fig. 6) expected as a Timurid work, noticeably and visibly, shows a building so comparable to the *Mosque of Shāh* (1411) at the palatial complex of Shirvānshāhlār, Baku (Fig. 7).

The transition of *Shāhnāma* enluminure tradition to the Early Safavids in Tabriz (c. 1500) is another problem through the Islamic history of painting. Painted and written by the script of *Nast'aliq*¹ under the Master *Ustād Sultan Mohammad Negārgar Tabrizi*, the famous masterpiece manuscript of *Shāhnāma-i- Tahmāspi*,² after the name of *Shāh Tahmāsp*, is assumed that commenced in 1521 during the reign of *Shāh Ismāyil the Great* (Fig. 8). However, *Shāh Tahmāsp* presented this volume to the court of *Sultan Selim II* the Ottoman emperor. *Shāhnāma-i- Tahmāspi* is the first well-known volume after the fall of both Timurids in Khorāsān and *Farrox Yasār the Shervānshāh* in Caucasus. Despite the appearance of *Behzad's* way of painting at the *Shāhnāma-i- Tahmāspi*, historically, it is remarkable that scriptoriums and artistic workshops in Tabriz had been fall down after the decisive victory of *Sultan Selim I* the Ottoman over Safavids at the battle of *Chāldirān*, 1514. As the result, the

¹ Initially, invented by *Mir Ali Tabrizi*

² Moreover famous as the *Shāhnāma of Houghton*

authors hypothesized this volume as one of the war booties conveyed into Tabriz by *Shāh Ismāyil* after overthrow of *Farrox Yasār*.

5. Conclusion

It should be referred that the origin of *Shāhnāmā* enluminure in the court of Early Safavid kings, for example *Shāh Ismāyil the Great* and *Shāh Tahmāsp* has being debated by some orientalist that majority of them would prefer to consider the Eastern Khorāsān and the artistic school of Herat under the patronage of Timurid prince *Bāy Songhor Mirzā* and *Kemāl al- Din Behzād* the Master. But then again, according to the hypothesis of the authors, the socio- cultural impression of the Sheravānshāh rulers from Azerbaijan based in Baku, in the cultural and artistic development of the Early Safavid palatial court requires further considerations. Of these, particularly, the *Shāhnāmā* tradition of the Late Sheravānshāh dynasty, originated in the Ilkhanid Tabriz, should be more discussed. Evidently, the appearance of *Shāhnāmā* at the court of the Late Shervānshāh, not only propose a socio- cultural tolerance by these rulers but presents other historical postulations as follow:

i. The impression of Tabriz Ilkhanid school of *Shāhnāmā* enluminure and calligraphy in the palatial culture of the Late Shervānshāh dynasty in Baku.

ii. The cultural impression of *Shāhnāmā* by way of the Late Shervānshāh court on the Georgian palatial literature, XIIIe – XVe.

6. Acknowledgment

The authors would like to express their thanks to the *State Cabinet of the Republic of Azerbaijan* for the best organizing and supporting of this international conference. In addition to Mr. **Ələsgər Ələkbərov**, the general director of the Baku *İçəri Şəhər*, they are gratifying of Prof. Dr. **Nailə Vəlixanlı**, the general directorate of the Museum of History, Baku, Azerbaijan National Academy of Sciences, and their colleagues.

Bibliography:

1. Ajorloo, Bahram; Mansouri, Seyed A., 2006. Architecture of Azerbaijan in Ilkhanid era, The case study: A new archaeological research on the Arch of Alishah in Tabriz, Proceedings of the 5th Conference of the Societas Iranologica Europaea (Ravenna, October 6-11, 2003), Vol. 2, Classical and Contemporary Iranian Studies. In: A. Panaino & R. Zipoli (eds.), Milano: MIMESIS, pp. 3-14.

2. Ajorloo, Bahram; Charandābi, Zoha A., 2014. On the pre-Islamic authenticity of Bahram & Azāda motive in the Iranian artworks

during the fourth & eighth centuries, *Journal of Iranian Studies*, University of Tehran, Vol. 3, No. 2, pp. 1-15.

3. Āydinlu, Sajjād (2004). *Nokteh hā yi darbāreh talmihāt-e Shāhnāma-i Xāghāni*, *Fasl Nama Pajuhesh hāye Adabi*, Vol. 4, pp. 7-36 (In Persian).

4. Blair, Sheila S. & BLOOM, Johnathan M., 1996. *The Art & Architecture of Islam 1250-1900. Volume II*. New Haven: Yale University Press.

5. Bosworth, Charles E., 2011. Šervanšahs, *Encyclopedia Iranica*. In: E. Yarshater (ed.), New York: University of Columbia.

6. Brend, Barbara. 1992. *Islamic Art*. Harvard University Press.

7. Ettinghausen, Richard et al., 2003. *The Art & Architecture of Islam 650-1250. Volume I*. New Haven: Yale University Press.

8. Farāhāni, Mirzā M. H., 1983. *Mirzā Mohammad Hussein Farāhāni's Diaries 1883*. In: M. Golzāri (ed.), Tehran: Ferdowsi Publications.

9. Fazl- Allāh, Kh^wāja Rashid Al- Din. 1911. *Jāmae' al- Tawārikh-i- Rashidi*. In: Gabriel J. E. Blochet (ed.), Leiden.

10. Fazl- Allāh, Kh^wāja Rashid al- Din. 1940. *Tārikh-e Mobārak-e Ghāzāni*. In: Karl Ian (ed.), Hertford: Stephen Austin & Sons Ltd.

11. Ferdowsi, Hakim Abu al-Qāsim. 1857. *Shāhnāma (1008)*. In: Asgar Khan Hussein Beyg Ordubādi Asl-e Tabrizi (ed.), *Paintings by: Sattār Tabrizi*. Tabriz: Āqā Ahmad Tabrizi Printhouse.

12. Fragner, Brian G., 1997. *Iran under Ilkhanid rule in a world history perspective, L'Iran Face À la Domination Mongole*. Téhéran: IFRI.

13. Giunashvili, Jamshid. 2005. Šāh-Nāma translation into Georgian, *Encyclopedia Iranica*. In: E. Yarshater (ed.), New York: University of Colomiba.

14. Hillenbrand, Robert. 1998. *Islamic Art and Architecture*. London: Thames and Hudson.

15. Joneydi, Fereydu. 2008. *Shāhnāma-i-Ferdowsi*. Tehran: Balkh.

16. Minorsky, Vladimir. 1953. *Studies in Caucasian History*. London.

17. Minorsky, Vladimir. 1958. *A History of Sharvān and Darband*. Cambridge.

18. Naumann, Rudolf et al., 1975. *Takht-i Suleiman: Bericht über die Ausgrabungen 1965-1973*, *Archäologischer Anzeiger*, pp. 109-204.

19. Nizāmi of Ganja, Hakim Jamāl al-Din Abu Mohammad. 1865. Bahrām Nāma (Haft Peykar, 593 A.H.). Tabriz: National Archive and Libraray of Tabriz.

20. Sarfārāz, Ali A., Kiyāni, Mohammad J., 1968. Takht-e Soleymān. Tabriz: University of Tabriz Press.

21. Soucek, Priscilla P., 1994. Demotte Šāh-Nāma, Encyclopedia Iranica, In: E. Yarshater (ed.), New York: University of Colomiba.

22. Spuler, Bertold. 1968. *Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350. 3rd edition. Berlin.*

23. Spuler, Bertold. 1989. History of Mongols: Based on Eastern & Western Accounts of the XIIIe-XIVe. New York: Dorset Press.

24. Von der Osten, Hans H., NAUMANN, Rudolf. 1961. *Takht-i Suleiman: Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1959.* Berlin: DAI.

Bakıda sonuncu Şirvanşah sülaləsinin saray mədəniyyətində Şahnamə miniatür və xəttatlığının Təbriz İlhani məktəbinin təsiri

Xülasə

Son Şirvanşahlar sülaləsi ki qədim Bakı paytaxtı olaraq 1155-1538'də cənubi Qafqaz və Azərbaycanın şimalı ərazilərin'də hökmdarlıq etmiş və Farsça tarixi kitablarda ona *Xaqaniyan* sülaləsi (Xaqanilər) adı da verilmiş, tarix də təkcə bir müstəqil dövlət kimi yox, bəlkə də İslam mədəniyyət tarixində incə sənət və ədəbiyyat'da da özəl müstəqil xarakter ifa etmiş. XIII və XV əsr'də Bakı'da son Şirvanşahlar sarayında *Firdövs Şahnaməsi* kimi bir ədəbiyyat və həmasə dəstanına ham'də özəlcə yanaşmışlar və ona qayqı göstərərək və bəsləmişlər. Buna işarət olunmalıdır ki Şirvanşahların *Firdövs Şahnaməsi* kultürünə yanaşmalarının kökləri və mənşəi şimal şərqi İran və Xorasan ərazisində yox, bəlkə də XIII-XIV əsr'də ki Elxanilər Təbrizində axtarıb və araşdırmalıdır.

1258'də Bəğdad şəhərin qapıları Elxanilər qüdrəti ilə açıldı və Xələfət qaldırıldı və İslam dünyasının kultür və sənət mərkəziyyəti Təbrizə köçürüldü. Təbriz islam dünyasını kultür və sənət mərkəziyyətinə dönüştürdü, Təbriz'də ki *Qazaniyyə* və *Rəşidiyyə* ki elmi və ədəbi və kultür komplekslərin də ki *Xacə Rəşid al-Din Fəz Əllah* və *Xacə Əta Məlik Coveyni* və *Xacə Taj əl-Din Əlişah Təbrizi* kim dahi və zəkali sədrilər vasitəsi ilə idarə olunurdular *Firdövs Şahnaməsinin* xəttatlıq və kitabət və yazmaq və təzhib (kitab miniatür rəssamlığı) kultürünə hörmət edib və onu bəsləyib və qayqı göstərdilər. Məhz bu dönəm'dədir

ki Təbriz'də yüksək səviyyə'də incə sənət *Şahnamə* şahəsərləri yaranıb ki *Şahnamə Folrans* və *Demottecadlanın Elxanilər*in Böyük Kibar Təbriz *Şahnaməsi* incə sənət tarixin'də ortaya çıxmış.

Təbriz'də ki Elxanilər sülaləsi 1358'də tarix'dən izi silinincə və Təbriz'də və həm cənubi bölgələr'də siyasi və ictimai sabitsizlik üz verincə, Bakı'da son Şirvanşahlar ya Xaqanilər sülaləsinə bir nadir fürsət yarandı ki öz qudrətlərini tamam cənubi Qafaqaz'da yaysınlar və Zaqafqaziya'da sabitliyi bərpa etsinlər. Bu Şirvanşahilərin Bakı'da bərpa etdiyi sabitlik nəticəsində kültür və incə sənət Təbriz'dən Bakıya köçüb və Xaqanilər sarayında hayatına davam etdi ki bunların biri də *Şahnamə* xəttatlıq və kitabət və təzhib incə sənəti dir. Bu dönmə də *Şahnamə*nin etkisi Xaqanilər sarayında nəzərə alınmalıdır; çünki neçə sultanın adı *Şahnamə*'dən alınıb: Sultan *Fəriborz*, Sultan *Mənüçehr*, Xaqan *Fərrüxzad*, Sultan *Gərşasp*, Sultan *Key Kavus* və ya *Key Qubad*.

Yazarın bu həqiqətə işarəsi gərəkdir ki şərqsünaslar neçə ildən bəri Səfəvilərin və özəl olaraq *Şah İsmayil Xətai* (1487-1524) və *Şah Təhməsp* (1514-1576) sarayında *Şahnamə* kültürünün kökləri haqqında mübahisələri olmuş və bu şərqsünasların xeyləyi bu kökü Xorasan və şərqi İranda və Herat'da *Kəmal əl-Din Behzad* və *Bay Sunqur Mirza Teymuri* sanat məktəbin'də axtarırlar; hal bu ki Təbriz'də ki ilkin Səfəvi şahların sarayında ki *Şahnamə* kültürünün kökü Bakı'da ki son Şirvanşahlar ya Xaqanilər sarayında hayatı bəslənirmiş; ki onun öz gərçək kökləridə Elxani Təbriz'də izlənilir.

Влияние Тебризской Ильханидской школы миниатюры и каллиграфии на дворцовую культуру последних Ширваншахов в Баку

Резюме

В исторических книгах на персидском языке последняя династия Ширваншахов, правящая на Южном Кавказе и Северном Азербайджане со столицей в Баку в 1155-1538 годах, именуется Ширваншахан или Мулуке Шерванийе. Это государство вошло в историю не только как независимое государство, но и как государство с самобытной культурой и литературой.

В XIII-XV вв. в Баку во дворце последних Ширваншахов проявляли большой интерес к Шахнаме Фирдовси. Следует отметить, что корни такого подхода Ширваншахов к культуре Шахнаме следует искать не на территории северо-западного Ирана и Хорасана, а скорее всего в Ильханидском Тебризе XIII-XV вв.

В 1258 году двери Багдада распахнулись перед могуществом Ильханидов и центр исламской культуры и искусства переместился в Тебриз.

В связи с этим в научных, литературных и культурных комплексах Газанийе и Рашидийе в Тебризе, посредством великих и мудрых садров Хваджа Рашид ад-Дина Фаз Аллаха, Хваджа Ата Малик Джоейни и Хваджа Тадж ад-Дина Алишаха Тебризи с уважением и трепетом относились к книжной художественной миниатюре, каллиграфии «Шахнаме» Фирдовси. Именно в этот период, в Тебризе были созданы высококачественные художественные труды Шахнаме, в том числе Большая Кибарская Тебризская Шахнаме Ильханидов, именуемая Шахнаме Фолранс и Демотте.

В 1358 году с падением династии Ильханидов в Тебризе и наступлением периода распрей, политической и общественной нестабильности, в Баку, у последних Ширваншахов возникла возможность распространить свое могущество

На всем Южном Кавказе и восстановить спокойствие в Закавказье. В результате политической стабильности достигнутой Ширваншахами в Баку центр культуры и искусства переместился из Тебриза в Баку. В этот период чувствуется влияние Шахнаме во дворце Ширваншахов, о чем свидетельствует имена некоторых ширваншахов упоминающийся в Шахнаме: Фарибурза, Манучехра, Фарухзаде, Гершасба, Кей Кавуса или Кей Губада.

Следует подчеркнуть одну истину, что корни Шахнаме, следует искать не у Сефевидов во дворцах Шаха Исмаила Хатаи (1487-1524) и Шах Тахмасба (1514-1576), в Хорасане и в Восточном Иране, в Герате в школах творчества Камал ад-Дина Бехзада и Байсунгур Мирзы Тимури, а во дворце последних Ширваншахов в Баку и Ильханидском Тебризе.

Illustrations

Fig. 1- The *Shāhnāma* by *Ferdowsi*, printed in Tabriz (1857) by *Asgar Khan Hussein Beyg Ordubādi* (after Museum Āstān Qods Razavi, Mashad).

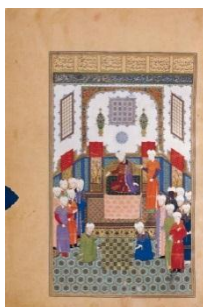

Fig. 2- An enluminure piece from the *Shāhnāma-i-Bāy Songhori* (after the palatial Museum of Golestān, Tehran).

Fig. 3- An enluminure piece from the *Shāhnāma-i-Demotte* depicted the death of Alexander (after Wikimedia).

Fig. 4- An enluminure piece from the *Jāmae' al-Tawārikh-i-Rashidi* depicted the conversion of *Sultan Mahmud Ghāzān Khan* into Islam (after Wikimedia).

Fig. 5- A painted piece from the *Georgian Shāhnāma* (after J. Giunashvili)

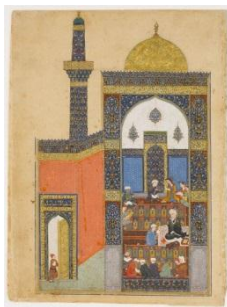

Fig. 6- An enluminure piece from the *Leyli and Majnun* shows a mosque like to the *Mosque of Shāh* in Baku (after Wikimedia).

Fig. 7- The *Mosque of Shāh* in Baku, 1411 (after Wikimedia)

Fig. 8- An enluminure piece from the *Shāhnāma-i- Tahmāspi* shows the enthronement of King *Lohrāsp* (after Wikimedia)

THE ARCHITECTURE OF THE LATE SHIRVANSHAH DYNASTY OF AZERBAIJAN AND THE HORIZON OF ARCHITECTURAL SCHOOL OF TABRIZ IN THE XVIII TH –XV TH CENTURIES

Bahram AJORLOO*

Açar sözlər: Azərbaycan, Memarlıq məktəbi, Son Şirvanşahlar, Bakı, Təbriz

Ключевые слова: Азербайджан, архитектурная школа, Последние Ширваншахи, Баку, Тебриз

1. Introduction

The Azerbaijani dynasty of Late Shirvānshāh (1155 - 1538) in the Southern Caucasus, so-called as the *Shervānshāhān* or *Muluk-i-Shirvāniyya*¹ in the classical Persian resources, centered in the old Azerbaijani cities of Shāmāxi and Baku respectively, presents not only a political independence in the history of south Caucasia but an individuality architectural line in the horizon of Ilkhanid- Timurid architectural style of Tabriz, so-called as the *Maktab-i-Tabriz* by the author during the 13th – 15th centuries (Ajourloo, 2010). The general characters of architecture and architectonics in the reign of *Shervānshāhān*, on the basis of Shirvānshāh architectural complex in Baku, famed as the *Şirvanşah Sarayı* or *Xan Sarayı* among the native people of Baku, is discussed by the forerunner academic fellows of the former USSR; for example R. Efendizadeh (1986) and L. Bretanizki (1988). To the author, however, it should be noted that their interpretive view points after such an architectural complex, contrary to J. Giyasi (1991, 1997) is based on the local cultural aspects of Azerbaijani regional dynasties in south Caucasia, rather than a broad approach to the Islamic art and architecture stretched throughout Mesopotamia (*Irāq-e Arab*) Seljukid Anatolia (*Salājəgh-e Rum*) Persia and Turkistan. Regardless of the Shirvānshāh palatial complex in Baku, the architectural features of Islamic art and civilization in Azerbaijan, particularly the school of Tabriz and its effects in Persia, Anatolia and Turkistan and furthermore India, is well-discussed by the author (Ajourloo, 2009, 2010, 2013) as

* Associate Professor in Archaeology & the History of Art, Tabriz Islamic Art University, email: ajorloo@tabriziau.ac.ir

¹ M. M. H. Farāhāni (1983)

well as Persian and Euro- American orientalists and historians of Islamic architecture; e.g. D. N. Wilber (1955) R. Hillenbrand (1994) M. J. Kiyāni (1995) S. Blair & J. Bloom (1996) and R. Ettinghausen *et al.*, (2003).

The author, after the short brief of the history of *Muluk-i-Shirvāniyya* as represented in the classical Persian resources, has discussed the architectural movements in Azerbaijan, in the time of Shiravānshāh dynasty, in two schools of Tabriz and Baku.

2. A brief history of Late Muluk-i- Shirvāniyya

The Mongol invasion of west and central Asia changed the socio-cultural and political faces of the region, including Caucasia, particularly after the replacing of Baghdad by Tabriz as the capital of Islamic world (Spuler, 1968, 1989). According to C. E. Bosworth (2011), as discussed by V. Minorsky (1953, 1958), in the early 13th century, during the Mongol invasion of west Asia, *Sultan Jalāl al-Dīn X^wārazmshāh* left Tabriz for Caucasus and pushed *Shirvānshāh Garshāsp* and *Shirvānshāh Farrox'zād* from the north bank of the River Araxes and finally the south Caucasia went under his reign. Shortly afterwards, despite the threat of Georgian Bāgrātids over Azerbaijan, Caucasus was swept by the Mongol invasion, and came within the realm of the House of *Holāku Khan* the Mongol, settled in Maragha, Azerbaijan.¹ Then after, autonomously, *Shirvānshāh Hushang* and *Shirvānshāh Kay'Qobād* ruled under the tributary of Ilkhanates. They had control over all Azerbaijani lands of Shervān, Arrān, Mughān, Derbent and Qarabagh. By the fall of Ilkhanid dynasty, *Abraham Shāh of Derbent* founded the second line of the House of Shirvānshāh, at first as a tributary of *Timur the Tamerlane*, but of late as an independent monarch, and his family was to endure for over two centuries till the rise of Safavids. The 15th century was one of peace and prosperity for Shirvānshāh dynasty in the south of Caucasus depicted by glorious architecture in the cities of Shāmāxi and Baku.² After the fall of Turkmen dynasties in Persia, Azerbaijan and east Anatolia, Shirvānshāh's court was threatened by the rise of the Safavids in Ardebil. Prior to the fall of Tabriz, in 1501, *Shāh Ismāyil Xatāyi* the Safavid could defeat *Shirvānshāh Farrox Yasār*, 1500. Finally, *Shāh Tahmāsp* the Safavid put an end to the history of Late Shirvānshāh dynasty in the Southern Caucasus by the fall over of *Shirvānshāh Shāhrokh*, 1538 (Bosworth, 2011).

¹ The House of *Holāku Khan* the Mongol in Maragha was under the direction of *X^wāja Nasir al-Dīn Tusi* (Spuler, 1968, 1989).

² According to Ə. Salamzadə (1976) Bardaa was another developed Azerbaijani town close to the Azerbaijani Qarabagh wherein some famous architects, as *Ayyaub*, constructed glorious buildings during the same period.

3. The architectural school of Tabriz

The architectural style of Azerbaijan, in the 13th – 15th century, has been well- presented by two different monumental features in the Northwest of Iranian plateau and the South of Caucasia in Tabriz and Baku. Of these, the style of Tabriz can be approached by some principles as:

i. The idea of architectural complexes; derived from the Late Seljukid architectural school of Nakhichevan invented by *Ajami Nakhichevani* (Ayorloo, 2009, 2010, 2013, 2017).

ii. Intensive tile working decorations derived from the Late Seljukid architectural school of Maragha (Ayorloo, 2010, 2017) and brick working body and stucco ornaments rooted in the Seljukid architecture of X^wārāsān (Kiyāni, 1995).

iii. Calligraphy on the under glazed technique of tile working by the usage of *Thulth* and *Kufic* scripts (Kiyāni, 1995; Blair, Bloom, 1996; Ettinghausen *et al.*, 2003).

iv. The high portal sealed by twin spires off higher than the main entrance (Ayorloo, 2010, 2013, 2017).

v. The composition of minarets; for instance, at least four high minarets are attached to the basic structure of the central building in complex (Giyasi, 1997; Ayorloo, 2010).

vi. High collared double shell domes (Kiyāni, 1995). The origin of high collared domes in Persia can be approached in the Late Seljukid architectural school of Nakhichevan affected by the innovations of *Me'mar Abu Bakr-e Nashawai* or *Nakhichevani* (Ayorloo, 2010, 2017). But the construction of double shells dome should be regarded as the innovative movement from Tabriz.

vii. Pre- planned symmetric form of four Iwāns spaces accompanied pointed and lancet arches and arcade order (Ayorloo, 2010). Archaeologically, it should be noted that the author, contrary to R. Hillenbrand (1994) and M. J. Kiyāni (1995), postulates that the origin of symmetric four Iwāns plans in the Islamic architecture should be searched in the Sassanid architecture of the great fire temple of *Azar'Goshansp*, located in the southwest of Azerbaijan, nowadays famous as *Takht-e Soleymān* among local Azerbaijani people.¹ *Ferdowsi* (1857) by his *Shāhnāma* (1008) has recorded that the great fire temple of

¹ For the archaeological excavations in Sassanid and Ilkhanid *Takht-e Soleyman* (*Azar'Goshansp*) see Von der Osten, Naumann, 1961; Sarfarāz, Kiyāni, 1968; Nauman *et al.*, 1975.

AZARĀBĀDEGĀN (Azerbaijan) is left for Sassanid kings and army commands (*Arteshtārān*) out.¹

The architectural complexes in Tabriz as *Ghāzāniyya* (1300) *Rashidiyya* (1300) the *Arch of Alishāh* (1318-1338) and *Muzaffariyya* (1465) famous as the *Blue Mosque* in Tabriz and *Sultāniyya* (1318) near to Zanjān are the basic samples of this Azerbaijani style of monumental architecture, all created in the architectural school of Tabriz, in these times.

4. The architectural school of Shirvānshāh

The palatial complex of Shirvānshāhlār is the basic well- discussed sample for the architectural mind in the royal court of Baku (Fig. 1). The complex went under construction by the order of *Sultan Abraham Shāh of Derbent*, who moved the capital of Shirvānshāh from Shāmāxi to Baku, in 1411; and then after, some buildings has been added to the complex; including *Diwān Xāna*, Mausoleum of *Sultan Xalil* built in 1435, the mosque and madrassa in the name of *Sultan Kay'Qobād*, the abbey of Dervishes (*Xāngāh*) by *Sultan Farrox Yasār*, the palatial mosque of *Sultan Xalil* and his added spire in 1441, and the bath.²

Historically, the author has to debate this fact that architectural spread of Tabriz School out was depended on the imperial aspect of Mongol from Ilkhanates and Jalāyerid descents (1250-1400) the House of *Timur the Tamerlane* and Turkmen dynasties of Āq'Qoyunlu and Qārā'Qoyunlu, both centered in Tabriz, either over Azerbaijan and Persia or in east Anatolia (1400-1500).³ Meanwhile, the Late *Muluk-i-Shirvāniyya* was played a key regional role in the political sphere of Caucasus; consequently banned the local Christian power of Georgia during the third wave of crusades.

To the author, the school of Late Shirvānshāh in Baku should be advanced by some particular features in architecture as inferred from the palatial complex of Shirvānshāh:

i. A conservative architecture would follow local patterns to disobey the doctrine of Tabriz; for example, the architectural layout of

¹ *Ferdowsi* (1857) by his *Shāhnāma* (1008) has depicted AZARĀBĀDEGĀN (Azerbaijan) as the land of eternal holy fire and the land of lords, noblemen, gentlemen and free people, wherein the holy Zoroaster was born.

² For more details in the palatial complex in Baku, see Efendizadeh, 1986 and Bretanizki, 1988.

³ The architecture of Tabriz during the Turkmen dynasties of Āq'Qoyunlu and Qārā'Qoyunlu has been presented by S. Aube, 2016.

Siniq Qala / *Mohammad* mosque in Baku (1078) associated by a spire (Fig. 2) is represented at the 1441 built mosque of *Shāh* (Fig. 3).¹

ii. Low collared dome supported by masonry techniques. Architects preferred domical vaults and hemispherical shapes instead of high double shells (Fig. 4).

iii. Stone cutting would prefer as the basic decorative element instead of tile working, including foliated motives (Fig. 5).

iv. The calligraphy of *Thulth* script on stone blocks as seen from the spandrels (Fig. 5).

The palatial complex of Baku is completely built by cut sand and lime stones (Golombek, Wilber, 1988; Hillenbrand, 1994). Therefore, the brick working school of Tabriz differs from Baku masonry. The stone tower tomb of *Pir Yahyā Bākuyi* (1457) by its frank dome is another interesting feature in such a masonry complex (Fig. 6). To the author, the architectonic aspects of this burial vault can be compared to the stone tower tomb of *Qārlijā* in the south bank of the River Araxes, near to *Xodā'āfarin* (Fig. 7). In addition to another comparable stone tower tomb, so-called as *Malik Ajdar*, in Lachin territory of *Azerbaijani Qarabagh*, discussed by J. Giyasi (1991), it should be highlighted that *Qārlijā* has not yet been dated on account of no inscription. Accordingly, the comparative aspects of these tombs allow the author to postulate the Late Shirvānshāh for *Qārlijā*.

Finally, it should be regarded that asymmetric developed plan of a complex is basic character for the Late Shirvānshāh School of architecture in the South of Caucasia well presented in the stone made Shirvānshāh palatial complex.

5. Conclusion

Historically, different features in two different geographical setting in the South of Caucasia and the Northwest of Iranian plateau present the Azerbaijani style of architecture during the Islamic civilization of the orient categorized into the *Northern School of Late Shirvānshāh*, in the 15th century, and the *Southern School of Tabriz*, 1300 – 1500.

Geographically, Tabriz falls within the trading network of *the Silk Road*, while Baku stands far from such a network. Therefore, the architectural projects in Tabriz did find it possible to have much capitals and investments. According to D. Wilber (1955) as represented by M. J. Kiyāni (1995) every great architectural projects requires three necessary elements including the order of patronage, the knowledge of architectonics and the investments. The Ilkhanid Tabriz enjoyed a socio-

¹ For more details in the mosque of *Siniq Qala*, see Giyasi, 1991.

cultural background as well as an economic- political sphere to provide all of these requirements.

The creative and forerunner architectural school of Tabriz, in the 13th -15th centuries, achieves some technical innovations and decorative elements left an extensive impression on the early Ottoman architecture as well as Timurids in Turkistan and Safavid Persia as seen from Bursa, Samarqand, Herat and Isfahan. Moreover, the *School of Tabriz* evolved to the *Safavid School of Isfahan* (1591-1722) when *Shāh Abbās the Great* left Qazvin for Isfahan, 1591. The imperial feature of the school of Tabriz would be distinguished since such an architecture had to meet all requirements of empires ruled the west of Asia. Of these, history reminds Mongol Ilkhanates and Jalāyerids, Timurids and Turkmen.

Regardless of Tabriz and its impression throughout Turkistan and Persia, the architectonic features of Late Shirvānshāh School present a conservative architecture emphasizes on local abilities to represent the independence of Shirvānshāh kings who ruled over the Southern Caucasus more than two centuries. Such an Azerbaijani Kingdome could keep Azerbaijani territorial independence from the crusaders in Casasia.

6. Acknowledgment

The author would like to express his thanks to the *State Cabinet of the Republic of Azerbaijan* for the best organizing and supporting of this international conference. In addition to Mr. *Ələsgər Ələkbərov*, the general director of the Baku İçəri Şəhər, his is gratifying of Prof. Dr. *Nailə Vəlixanlı*, the general directorate of the Museum of History, Baku, Azerbaijan National Academy of Sciences, and their colleagues, ladies *Vəfa Quliyeva*, *Həbibə Əliyeva*, *Nərgiz Əliyeva*, *Maisə Rəhimova*, *Səadət Şixiyeva* and *Qənirə Pirquliyeva*; and gentlemen *Ərtəgin Salamzadə*, *Qafar Cəbiyev*, *Tarix Dostiyev* and *Səbuhi Əhmədov* who bringing together of academic fellows, all interested in Azerbaijani studies, in Baku. While in Baku, the author enjoyed the warm and kind hospitality tradition of the people of this old Azerbaijani heritage.

Bibliography:

1. Efendizadeh, Ranna M., 1986. Architecture of Soviet Azerbaijan. Moscow: Storiizdat.
2. Ajorloo, Bahram. 2009. The architectural style of Shirvan, Baghi-Nazar, Vol. 6, No. 1, pp. 3-12.
3. Ajorloo, Bahram. 2010. An introduction to the Azerbaijani style of architecture, Baghi-Nazar, Vol. 7, No. 2, pp. 3-14.

4. Ajourloo, Bahram. 2013. A historical approach to the urban planning and architectural complexes in the Ilkhanid Tabriz, *Tārikh Nāmeḥ Iran Ba'd az Islam* (University of Tabriz), Vol. 4, No. 7, pp. 1-23.

5. Ajourloo, Bahram. 2017. From Maragha to Nakhichevan; the Late Seljukid Development of Tower Tomb Architecture in Azerbaijan. Paper Presented to the International Conference on Turk- Islam Monuments in Nakhichevan, Nakhichevan (July 7-9, 2017). Nakhichevan: Azerbaijan Academy of Sciences, Nakhichevan.

6. Aube, Sandra. 2016. The Uzun Hassan mosque in Tabriz: New perspectives on Tabrizi ceramic tile workshops. *Muqarnas*, Vol. 33, pp. 33-62.

7. Blair, Sheila S. & BLOOM, Johnathan M., 1996. *The Art & Architecture of Islam 1250-1900*. Volume II. New Haven: Yale University Press.

8. Bosworth, Charles E., 2011. Šervanšahs, *Encyclopedia Iranica*. In: E. Yarshater (ed.), New York: University of Colombia.

9. Bretanizki, Leonid. 1988. Die Kunst Aserbaidshans vom 4. bis zum 18. Jahrhundert. In: B. V. Weimarn & B. Brentjes (trans.), Leipzig: Koehler & Amelang Verlag.

10. Ettinghausen, Richard *et al.*, 2003. *The Art & Architecture of Islam 650-1250*. Volume I. New Haven: Yale University Press.

11. Farāhāni, Mirzā M. H., 1983. Mirzā Mohammad Hussein Farāhāni's Diaries 1883. In: M. Golzāri (ed.), Tehran: Ferdowsi Publications.

12. Ferdowsi, Hakim Abu al-Qasim. 1857. *Shāhnāma* (1008). By: Asgar ibn Hussein Beyg Ordubādi. Tabriz: Āqā Ahmad Tabrizi Printhouse.

13. Giyasi, Ja'far A., 1991. *The Architectural Monuments of the Nizami Period*. Baku: Ishiq Publications.

14. Giyasi, Ja'far A., 1997. *Me'mar Əlişah Təbrizi: Dövrü və Yaradıcılığı*. Baku: Azerbaijan Academy of Sciences.

15. Golombek, Lisa; Wilber, Donald N., 1988. *The Timurid Architecture of Iran and Turan*. New Jersey: Princeton University Press.

16. Hillenbrand, Robert. 1994. *Islamic Architecture*. New York: Colombia University Press.

17. Kiyāni, Mohammad J., 1995. *The History of Islamic Architecture in Iran*. Tehran.

18. Minorsky, Vladimir. 1953. *Studies in Caucasian History*. London.

19. Minorsky, Vladimir. 1958. *A History of Sharvān and Darband*. Cambridge.

20. Naumann, Rudolf et al., 1975. Takht-i Suleiman: Bericht über die Ausgrabungen 1965-1973, *Archäologischer Anzeiger*, pp. 109-204.

21. Salamzadə, Əbdülvahab R., 1976. Əcəmi Əbubəkr Oğlu və Naxçıvan Me'mār lıq Abidələri. Bakı: İşiq Nəşriyatı.

22. Sarfārāz, Ali A., Kiyāni, Mohammad J., 1968. Takht-e Soleymān. Tabriz: University of Tabriz Press.

23. Spuler, Bertold. 1968. *Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350. 3rd edition. Berlin.*

24. Spuler, Bertold. 1989. History of Mongols: Based on Eastern & Western Accounts of the 13th & 14th Centuries. New York: Dorset Press.

25. Von der Osten, Hans H., NAUMANN, Rudolf. 1961. *Takht-i Suleiman: Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1959.* Berlin: DAI.

26. Wilber, Donald N., 1955. The Architecture of Islamic Iran: the Ilkhanid Period. New Jersey: Princeton University Press.

XIII-XV əsrlərdə son Şirvanşahlar dövrünün memarlığı və Təbriz memarlıq məktəbi

Xülasə

Son Şirvanşahlar sülaləsi ki qədim Bakı paytaxtı olaraq 1155-1538-ci ildə Cənubi Qafqaz və Azərbaycanın şimalı ərazilərində hökmranlıq etmiş və Farsça tarixi kitablarda ona Şervanşahan ya da Muluke Şervaniyyə adı verilmiş, tarix də təkə bir müstəqil dövlət kimi yox, bəlkə də memarlıq tarixində və özəl olaraq Elxanilər və Teymurilərin hökmranlıq dövründə Təbriz memarlıq məktəbi adlanan ufuqdə də özünə bir müstəqil memarlıq xarakteri daşımaqdadır.

Başqa sözlə, Azərbaycan memarlıq məktəbi XIII və XV əsrlərdə iki fərqli Cənubi və Şimali məktəbi ilə tanınmaqdadır ki Şimali məktəb Bakıda yaşayır və Cənubi Qafqaz memarlıq stilini təmsil edir; ancaq Cənubi məktəbdə, Təbrizin başçılığı ilə, tamam İranda etki izlərini göstərmək olar.

Təbriz memarlıq məktəbi bu dövəmdə özünə özəl xarakterləri var ki Bakı Şirvanşah məktəbindən çox rahat fərqlənir: iki uca minarənin bir memarlıq kompleksin baş taqına əlavə etməsi, dörd minarədən az olmayan minarələr kompozisiyonu, ilkindən bəri simmetrik dörd eyvanlı forma və planı həmdə uzun boğazlı günbəz sistemi, moərrəq rəngarəng çini ornamentləri ilə gəç kəsmə və kərpiç kəsmə dekorasiyon texnikləri, rəngarəng çinilər üstündə kitabələr yazmaq və uca ancaq ensiz zərbi

tağlarda bu xarakterləri təmsil edirlər. Təbrizdə tikilən memarlıq kompleksləri Müzəffəriyyə (Göy Məscid) Qazaniyyə, Rəşidiyyə və Əlişah Təbrizi Taqı və ya Zəncanda Sültaniyyə kəndində ki Ulucayto Sültaniyyə günbəz türbəsi bu dövrdə Təbriz memarlıq məktəbinin və Azərbaycan memarlıq stilinin təkcə şimal-qərb İran yox, həm də beynəlxalq simgələridilər.

Buna rəqəmən, Şirvanşahlar Bakısında fərqli bir müstəqil memarlıq məktəbi izlənilir ki memarlıq kompleksində bir minarəli, qısa boğazlı günbəz, daş kəsmə və daş tıraşlamaq texniği və daş üstündə qazmaq texniği ilə kitabə yazmaq, arxad sistemli fasadlar və simmetrik olmayan kompleks planları ilə tanış oluruq ki yazar ona Şirvanşahlar məktəbi ad verib və Cənubi Qafqazda Bakının Şirvanşahlar sarayı onu təmsil edir.

Tarix əsasında, bu fərqli xarakterlər, iki müxtəlif coğrafiyada, yəni Cənubi Qafqaz və Şimal - Qərb İranda, tamamən Azərbaycan memarlıq stilinin Şərqi dünyasında və İslam mədəniyyətində iki memarlıq məktəbini ifadə edir ki bir Şimalı-Şirvanşahlar Memarlıq Məktəbi (XV əsr) və o birisində Təbriz- Cənubi Memarlıq Məktəbi (1300-1500) adlandırmaq olar ki Təbriz məktəbi həm də Səfəvi (1500-1722) sülaləsinin tarix səhifəsinə çıxana qədər, mərkəzi İran və orta Asiya və Türkiyə ərazilərində inkişaf edib. Buna baxmayaraq ki son Şirvanşahlar sülaləsi sonunda Səfəvi sülaləsi qüdrəti ilə XVI əsrdə tarixdən izi silindi, amma Şirvan məktəbinin memarlıq ənənələri XIX əsrin əvvəli və Çar Rusiyasının Azərbaycanı işğalına qədər Cənubi Qafqaz memarlığında izlənilir.

Архитектура периода поздних Ширваншахов и архитектурная школа Тебриза в XIII-XV вв.

Резюме

В исторических книгах на персидском языке последняя династия Ширваншахов, правящая на Южном Кавказе и Северном Азербайджане со столицей в Баку в 1155-1538 годах, именуется Ширваншахан или Мулуке Шерванийе. Это государство вошло в историю не только как независимое государство, но и в историю архитектуры периода владычества Ильханидов и Тимуридов, как самостоятельная архитектурная школа наряду с Тебризской.

Другими словами Азербайджанская архитектурная школа XIII-XV веков представлена двумя отличными друг от друга школами – Северный и Южный. В Северную школу входят архитектурные памятники Баку и Ширвана, которая представляет архитектурный

стиль Южного Кавказа; Южная школа, возглавленная Тебризом, следы которой прослеживаются в Иране.

Тебризская архитектурная школа отличается от Ширванской архитектурной школы своими особенностями: добавлением двух высоких минаретов к главному входу архитектурного комплекса; композицией, как минимум из четырех минаретов; четырьмя балконами симметричной формы и системой длинных продолговатых куполов; разноцветными керамическими орнаментами, надписями на разноцветных керамических плитах; высокими, узкими арками.

В отличие от этого в Баку периода Ширваншахов, мы прослеживаем самостоятельную архитектурную школу с одним минаретом в архитектурном комплексе; низкими куполами; техникой резьбы по камню, написанием текста посредством резьбы по камню; фасады с системой арок и не симметричные комплексные планы.

На Южном Кавказе в Баку эту школу представляет дворец Ширваншахов.

На протяжении истории эти два разных характера, в двух различных географиях, т.е. на Южном Кавказе и Северо-западном Иране представляют Азербайджанский архитектурный стиль на Востоке и в Исламской культуре. Это Северная – Ширванская архитектурная школа (XV век) и Южная – Тебризская архитектурная школа (1300-1500 годы) которая до выхода на историческую арену Сефевидов развивалась в центральном Иране, Средней Азии и Туркестане.

Несмотря на поглощение государства Ширваншахов Сефевидами, традиции Ширванской архитектурной школы продолжали существовать до захвата Азербайджана Россией.

Illustrations

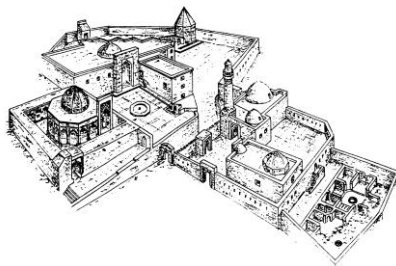

Fig. 1- The palatial complex of Shirvānshāh (after Efendizadeh, 1986)

Fig. 2- The mosque of *Siniq Qala / Mohammad*, Baku
(after Giyasi, 1991)

Fig. 3- The mosque of *Shāh*, the complex of Shirvānshāh (after
Wikimedia)

ig. 4- The spire and the low collared dome order, the complex of
Shirvānshāh (after Wikimedia)

Fig. 5- The foliated motive and the stone calligraphy of *Thulth* script, the complex of Shirvānshāh (after Wikimedia)

Fig. 6- The tower tomb of *Pir Dervish*, the complex of Shirvānshāh (after Wikimedia)

Fig. 7- The tower tomb of *Qārlijā, Xodā'āfarin*, the south bank of River Araxes (after B. Ajorloo)

MEMAR MAHMUD SƏƏD OĞLU

Cəfər QIYASI*

Ключевые слова: архитектор, мечеть, замок, Ширван, композиция
Key words: Architect, mosque, castle, shirvan, composition

Giriş

Azərbaycanın adları tikinti kitabələrindən bəllənən bütün orta əsr memarları kimi Mahmud Səəd oğlu da indiyə gələn imzalı əsərləri ilə tarixin yaddaşında qalmışdır. Memar və tikinti ustaları gələncə olaraq binalara atdıqları imzalarda özlərinin və atalarının (az halda babalarının) adları ilə yanaşı, professiyasını və ustalığı dərəcəsinə, eləcə də haradan olduqlarını bildirməyə çalışmışlar. Belə dolğun bilgili kitabələr az deyil. Ancaq bakılı memarlar daha çox doğma yurdlarında çalışdıqlarından əsərlərindəki imzalarında çox vaxt şəhərlərinin adını göstərməyi gərəksiz saymışlar. Elə buna görə XI-XV yüzillərin memarlıq abidələri üzərində qalmış kitabə – imzalardan yalnız ikisində «Bakuyi» (Bakılı) nisbinə tuş gəlinir: İçəri şəhərdəki bir məhəllə məscidi (1171-ci il, Ustad Aşur nəccar İbrahim oğlu Bakuyi) və Dərbənd Cümə məscidi (Ustad Tacəddin Bənnə Musa oğlu Bakuyi, 1368-ci il).

Mahmud Səəd oğlu da yaradıcılıq çalışmalarını Bakı və kəndlərində apardığından onu sənətkar kimi yetişdirən şəhərin adını imzalarına salmamışdır. Ancaq onun bakılı olduğu şübhəsizdir. Bu təvazökar sənətkar imzasını qoyduğu üç əsərdən yalnız birində – İçəri şəhərdəki kiçik bir məhəllə məscidində yüksək peşəkarlığına görə daşdığı «ustad» titulu adının önünə yazmışdır. Ustad memar bütün biliyi, sənət bacarığı və yaradıcılıq gücü ilə Şirvan memarlığının gəlişməsində öz izini qoymuşdur. O, adları kitabələrdə qalan ortaçağ Şirvan memarları içərisində üç əsəri bəlli olan tək ustaddır.

Memar Mahmud Səəd oğlunun adı ikisi Bakıda, biri isə Nardaran kəndində olmaqla üç abidənin üzərində olan tikinti kitabələrindən aşkar edilmişdir. Tarix sırasıyla bunlar Bibi Heybət məscidi, Nəsirəddin Quştasb məscidi və Nardaran qəsridir. Onun ilk bəlli əsəri 1281-ci, son əsəri isə 1301-ci ildə ucaldılmışdır. Beləcə, Mahmud Səəd oğlunun 20 illik yaradıcılıq dövrünün üç əsəri bizə bəllidir. Bu memar haqqında yazılı qaynaqlarda heç bir bilgi qalmadığından onun həyatını öyrənmək,

* memarlıq üzrə doktor, professor, AMEA-nın müxbir üzvü, email: jafar.giyasi@gmail.com

doğum və ölüm tarixlərini aydınlaşdırmaq olmur. Yalnız kitabələrdən bəlli edilmiş əsərləri onun yaradıcılığı haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər.

Mahmud Səəd oğlunun memarlıq fəaliyyəti Elxanlılar döənəminə düşmüşdür. Elxanlı hakimiyyətinin başlanğıc illərində Bakı kiçik bir əyalət şəhəri kimi tanınmışdır. 1281-ci ilin başlarında Bakıya gəlmiş İranlı şair Nizariyə bu şəhər kiçik, səliqəsiz və qaşqabaqlı görünmüşdü. Elxanlı və Qızıl Orda xanları arasında gedən sınır savaşıları bu zaman Şirvan şəhərlərinin durumuna ağır təsir göstərmişdir. Ancaq Bakının Elxanlı hakimlərinin qışlaq yerinə çevrilməsi onun yeni gəlişmə mərhələsi keçirməsi ilə sonuclandı. Fransız monax Odorik de Pardenon (1274-1331) Elxanlıların yeni paytaxtı Sultaniyyənin adını çəkərkən bildirmişdir ki, «Yay zamanı xan yaşayışını burada keçirir, qışda Bachue (Baku) adlanan başqa şəhərə köçür». Gerçəkdən də, Qazan xan (1297-1304) və Olcaytu xan (1304-1317) kimi böyük Elxanlı hökmdarlarının qışlamaq üçün Bakıya gəlmələri bu şəhərin memarlığına, abadlığına da müsbət təsir göstərmişdir.

Elxanlıların Bakıya önəm vermələrinin başqa səbəbi Qızıl Ordalılarla savaş zamanı Dərbəndin Cucilərin əlinə keçməsi ilə bağlı Bakının liman funksiyasının artması olmuşdur. Bu möhkəm qala şəhərin Xəzər dənizində ən iri limana çevrilməsi üçün ideal şərait vardı. O, heç zaman donmayan azman körfəz sahilində salınmışdı. Bu təbii limanın şəhər önündəki bölümündə qala divarlarının dənizə girən iki uzun qolu arasında rahat reydlər (külək tutmayan yer) düzəldilmiş, körfəzdəki kiçik adada «Liman qalası» - Bayıl qəsri tikilmişdi. Aparılan önəmli dəniz ticarəti Bakının həm müdafiə sistemində, həm də genəl planlama-məkan quruluşu və memarlığında yetərincə əks olunmuşdu.

Elxanlılar çağında Bakının önəmli memarlıq gəlişməsinə bu günəçən qalan çoxsaylı memarlıq abidələri, özəlliklə əski Bakı məscidləri yaxşı əks etdirir. İnşaat kitabələri və memarlıq-bədii özəlliklərindən bəlli edilir ki, XIII əsrin sonları və XIV əsrin birinci yarısında Bakının Cümə və Gileyli məscidlərində köklü yenidənqurma işləri aparılmış, Bibi Heybət (1281-ci il), Nəsirəddin Gerşasb (1300-cü il), Xıdır (1301), Mirzə Əhməd (1345), Bəzzaz (XIII ə), Cən (XIV əsr), Fəzlullah (Çin, 1375-ci il) məscidləri tikilmişdir. Bu məscidlərdən ikisi memar Mahmud Səəd oğlunun əsərləridir.

BİBİ HEYBƏT TAPINAĞI

Bakı qalasının güney-batısında, əski şəhərdən beş kilometr aralı yerləşən Şıx kəndində yüzillər boyu formalaşmış bir dini-xatirə kompleksi ucalırdı. Dəniz sahili təpənin ətəyində, çox baxımlı bir yerdə

tikilmiş Bibi Heybət kompleksinin özəyini, rəvayətə görə içərisində yeddinci imam Museyi Kazımın qızı, səkkizinci imam Rzanın bacısı Hökümənin və onun nökeri Heybətin basdırıldığı türbə tuturdu. Sahildən 500 metrə yaxın aralıda, dəniz səviyyəsindən hündür olan dağətəyi yerdə salınmış Bibi Heybət kompleksi 1936-cı ildə SSRİ-də dinə qarşı mübarizə süarı altında aparılmış kompaniyada uçurulmuşdur.

Bakı körfəzinin güney-batı qurtaracağı Şıx burnu ilə qapanır. Böyük ehtimalla, bu çıxıntıda olan hidrogen sulfidli mineral sular yurdsalmaya səbəb olmuşdur. Görünür, dənizlə əhatəli bu ərazidə ilkin yaşayış məskəni müalicə özəllikləri olan bulaqların çevrəsində yaranmış və xəlifə təqiblərindən qaçan imam övladları VIII əsrdə həmin kəndə sığınmışlar. Onların məzarları böyük tapınağa – ziyarətgaha çevriləndən sonra kənddə tapınağın şeyxləri də yaşamağa başlamışlar. Bu səbəbdən kəndə el dilində Şıx (Şeyx) adı verilmişdir.

Şıx kəndi dənizə doğru enişli relyefi olan Şıx burnunun üst bölümündə – ən yüksək yerində salınmışdır. Bibi Heybət adı daşıyan tapınağın əsas binaları – türbə və minarəli məscid kənddən azacıq aralı, Şıx burnunun quzey başlanğıcında tikilmişdi. Tapınacaq komplekslərinin bir çoxunda olduğu kimi Bibi Heybət kompleksində də baş binalar (iki məscid və bir türbə) bir ox üzərində bir-birinə bitişik inşa edilmişdi. Kompleksin ideya mərkəzi olan türbə əski (1281-ci il) və yeni (1911-ci il) məscidlərin arasında yerləşirdi. Bu binaların çevrəsində türbələr, sərdabələr, xidmət binası, quzey və güney qapıları olmuşdur. İki qapı bu dini-xatirə kompleksinin vaxtilə divarlar içərisində olduğunu göstərir.

MƏSCİD

Rəvayətə görə Bibi Heybət kompleksinin təməli VIII əsrdə atılmışdır. Ancaq kompleksin erkən tikinti tarixi haqqında yalnız onun əski məscidinin üzərində olmuş kitabələrə əsasən fikir yürütmək olur. XIII yüzilin ikinci yarısına aid olan bu kitabələr haqqında A.Bakıxanov, İ.Berezin, B.Dorn, N.Xanıkov məlumat vermişlər. Məscidin doğu fasadında olmuş iri kitabənin mətni N.Xanıkova görə belə olmuşdur: «Bu məscidi tikməyi əzəmətli məlik, böyük sultan, dövlətin və dinin qoruyucusu, Əbül-Fəth Fərruxzad ibn Axsitan ibn Fəriburz, möminlərin əmirinin yardımçısı... əmr etmişdir... (altı yüz) səksəninci il tarixində». Bu kitabəyə görə Bibi Heybət məscidini Milad tarixi ilə 1281-ci ildə ʔirvanʔah II Fərruxzad (1259-1282) tikdirmişdir. A.Bakıxanovun fikrincə məsciddə Fərruxzadın adı onun məscidi bərpa etdirməsi ilə bağlı yazılmışdır. Ancaq kitabədə bərpadan deyil, məscidin tikilməsindən bəhs edilir. Həm də məscid binasının güney fasadındakı kiçik bir daş kitabədə onu tikən memarın adı «Mahmud ibn Səədin işi» yazısı ilə həkk

olunmuşdu. Ona görə A.Bakıxanova əsaslanan S.Aşurbəylinin «Ola bilsin ki, məscid kitabədən qədimdir» və Fərruxzad məscidi bərpa etdirmişdir» fikri gerçəklikdən uzaqdır. Ola bilər ki, memar Mahmud Səəd oğlu Bibi Heybətın daha əski məscidinin yerində yenisini tikmişdir. Hər halda əlimizdə yalnız qrafik materialları və fotoları olan əski Bibi Heybət məscidinin memar Mahmud Səəd oğlunun əsəri olduğuna şübhə yeri yoxdur.

Bibi Heybət məscidinin planı quruluşca Bakıda ondan 110 il öncə tikilmiş Aşur məscidini təkrar edirdi. Aşur məscidində olduğu kimi Şıx məscidində də uzunsov düzbucaqlı ibadət salonu ($\approx 7,80 \times 4,20$ m) ortası tapqırlı tağla möhkəmləndirilmiş sivri tağbəndlə örtülmüşdü. İçəridə güney divarının ortasında stalaktitlər və oyma naxışlarla zəngin bəzədilmiş mehrab, onun yanında isə minbər vardı. H.Sadiqinin şahidliyinə görə, minbər “çox gözəl oyma naxışlarla bəzədilmişdi”. Məscidin hündürlüyü 20 metrə yaxın olan minarəsinin kvadrat planlı kürsüsü quzey-batı küncündə damacan düz qalxıb səkkizbucaqlıya çevrilirdi. Onun üstündə isə minarənin silindrik gövdəsi yüksəlirdi. Bibi Heybət məscidinin həcm kompozisiyasını tək ibadət salonunun yastı damlı yığcam prizmatik tutumu və ona bitişik uca minarə formaladırmışdı.

Məscidin doğu fasadında birər qapı və pəncərə gözləri simmetrik yerləşirdi. Güney divar yaxınlığındakı pəncərə gözü son çağlarda qapıya çevrilmişdi. Mehrab tağçası üzərində də kiçik bir pəncərə gözü qoyulmuşdu. Başdan-başa əhəng daşından tikilmiş məscidin sahəsi 33 kvadrat metrə yaxın olan tək salonunda, şahidlərin yazdıqlarına görə, oyma daş naxışlarla yanaşı göy rəngli kaşı bəzəyindən də istifadə olunmuşdu. Məscidin döşəməsi isə yaşıl şirəli kərpiclərlə örtülü idi. İbadət salonu quzey divarının ortasında olan sivri qapı açırımı ilə türbəyə – kompleksin mərkəzi tikilisinə, ziyarətgaha birləşirdi.

Bibi Heybət məscidinin minarəsi tikilmə tarixinə görə Bakının elmə bəlli ikinci, Şirvan bölgəsinin isə üçüncü minarəsidir. Onun kub şəkilli kürsülüyü məscidin batı divarına bitişik şəkildə damacan yüksəldikdən sonra maili üçbucaq səthlərlə səkkizbucaqlıya çevrilmişdi. Minarənin silindrik gövdəsi bu səkkizüzlü keçid elementinin ortasına oturdulmuşdu. Beləcə minarə məscid binası ilə birbaşa fiziki bağlılıqda olmasa da kürsülüyün işlənmə təzi onu binanın həcminə vizual bağlamış və silindrik gövdəyə gözəl bir keçid yaratmışdı. Bu minarə Şirvan memarlıq məktəbində Sınıq qala məscidi (1078-ci il) və Pir Hüseyn xanəgahı (1256-cı il) minarələrindən sonrakı təkamül prosesini parlaq əks etdirirdi və Şirvan bölgəsində minarənin məscid binasının tam üzvü elementinə çevrilmə sürəcinin yeni mərhələsi idi. Silindrik gövdəsi

sələfləri ilə müqayisədə daha incə nisbətli olsa da Pir Hüseyn xanəqahının minarəsində olduğu kimi Bibi Heybət məscidinin minarəsində şərəfəltı yazı qurşağı verilməmişdi. Halbuki Bakının qalan minarələrində silindrik gövdənin yuxarıda kitabə qurşağı ilə tamamlanması gələni gözlənilmişdir. Şərəfəltı kitabə bəlli semantik yük daşımaqla yanaşı minarənin görünüşünü də bədiilik baxımından zənginləşdirirdi.

Şıx məscidi minarəsinin şərəfəsi də gəlişmə baxımından öz prototiplərindən seçilirdi. Onun üçqatlı stalaktit qurşağı daha incə və plastik işlənmişdi. Məhəccəri də Bakının başqa minarə məhəccərlərindən seçilirdi. Məhəccərin çevrəsi boyunca bir-birindən eyni məsafədə düzölmüş sivri sonluqlu ensiz, dişəbənzər 12 daş lövhə bərkidilmişdi. Bu vertikal lövhələrin arası, H.Sadiqinin yazdığına görə, “bəzakli daş barmaqlıqlar”, yəni 12 daş şəbəkə ilə tutulmuşdu. Bu yolla bənzərsiz və çox ifadəli şərəfə kompozisiyası yaradılmışdı. Memar Mahmud Səəd oğlu bu əsərində Şirvan minarələrinin bədii-plastik həllini daha yüksək duruma qaldıra bilmişdi. Əski Bibi Heybət məscidinin ibadət salonu Bakının məhəllə məscidlərinin bir çoxundan, eləcə də Aşur məscidindən ölçücə kiçik olsa da, minarəsinin olması ilə onlardan seçilirdi. Minarə Bibi Heybət kompleksinin yüksək status göstəricisi idi.

TÜRBƏ

Tapınaqların çoxunda olduğu kimi Şıxda da məscidin yerini və yönünü müqəddəs şəxsin dəfn olunduğu türbə bəlli etmişdi. Şıxdakı tapınaq türbənin erkən biçimi və memarlığı haqqında heç bir bilgi əldə edilməmişdir. Kompleksin bizə yalnız təsvirləri çatmış baş türbəsinin tikilmə tarixi haqqında da araşdırıcılar fikir bildirməmişlər. Təkcə L.Bretanitski qeyd etmişdir ki, «Məscid yanında sonra tikilmiş böyük olmayan türbə ilə birləşmişdir». Üçurulmamışdan öncə çəkilmiş tək ölçü cizgisində də türbənin məsciddən sonra tikilməsi göstərilmişdir. Türbənin inşaat kitabələri haqqında əldə heç bir bilgi yoxdur. Yazılı qaynaqlarda da tikinti tarixi ilə bağlı birbaşa göstəricilər qalmamışdır. Keçən əsrin sonlarında kompleks yenidən tikiləndə də həmin ərazidə arxeoloji araşdırma aparılmamışdır. Ancaq türbənin plan-məkan quruluşu, bəzi tarixi bəlgələr bu məsələni işıqlandırmağa imkan verir.

İslam dinini qəbul etmiş Elxanlı hökmdarları məşhur tapınaqlara böyük önəm verir, onların tikinti-abadlıq işlərinə çox vəsait ayırırdılar. Buna ən sanballı örnək XIII-XIV yüzillərdə Pir Hüseyn xanəqahında aparılmış tikinti və tərtibat işləri göstərilə bilər. Elxanlıların qışlaq yeri seçdikləri Bakının ən iri tapınağı olan Bibi Heybətənin durumuna ciddi maraq göstərdikləri də tarixi faktır. O çağın bilgilərinə görə Qazan xan

1297-ci ildə Bakıda qışlarkən həmin tapınaqla ilgilənmişdir. S.Aşurbəyli o səfəri nəzərdə tutaraq yazmışdır: «Qazan xanın Bakıya gəlməsi, ola bilsin ki, həm də Bibi Heybət tapınağını ziyarət etməklə bağlı olmuşdur, belə ki, o, hakimiyyətə gələndən sonra İslam dinini və Qazan-Mahmud adını qəbul etmişdir».

Qazan xan təkcə ziyarətlə kifayətlənməmiş, Bibi Heybətdə yeni tikinti işləri aparılmasını buyurmuşdur. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədlərinə istinad edən tarixçi T.Musəvi bu faktı belə şərh etmişdir: «Qazan xan Bakıda olarkən Bibi Heybət məqbərəsinə getmiş və orada məscid tikilməsi haqqında göstəriş vermişdir. Həmin dövrdə Şirvan hökmdarı Fərruxzad bin Əxşitan və ya Əxistan isə məhz Qazan xanın göstərişi əsasında qeyd edilən məscidi tikmişdir».

Doğrudur, yuxarıda mətni verilən kitabəyə görə Bibi Heybət məscidini Şirvanşah Fərruxzad Axsitan oğlu tikdirmişdir. Ancaq Qazan xan Bakıya gələndə Fərruxzad artıq 15 il idiki ölmüşdü. Onun tikdirdiyi məscid isə yerində dururdu. Görünür, Qazan xanın göstərişi ilə həmin məscidə bitişik və plan-məkan quruluşuna görə günbəzli məscidlərdən seçilməyən türbə ucaldılmış, ya da yıpranmış əski türbənin yerinə yenisi quraşdırılmışdır. Bu halda həmin işin məscidin memarı Mahmud Səəd oğluna tapşırılması şübhə doğurmamalıdır. Bu hesabla türbə tikintisinin 1297-1300-cü illər arasında aparıldığını söyləmək olar. Bibi Heybət kompleksində məscid, minarə və türbə həcmlərinin bütöv, güclü bir memarlıq qovşağı şəklində birləşməsi də bu üç tikilinin, bizə görə, bir-birinə yaxın illərdə, bir layihə əsasında ucaldılmasının göstəricisidir.

XIV yüzilin ortalarında Şirvanşah Kavus ibn I Keyqubadın sarayında xidmət göstərmiş şair Arif Ərdəbili «Fərhadnamə» poemasında bir neçə Şamaxı və Bakı abidəsinin yığcam təsvirini vermişdir. Bu təsvirlərdə bilgidən çox tərifə-öyməyə üstünlük verilmişdir. Onlardan birində deyilir:

*Bakı qəbristanlığında bir günbəd var.
Hər kim ki (onu) görsə əlini əlinə vurur.
Uzaqdan parlaq günəş kimi görünür.
Dağın təpəsində çox parlaq önə çıxır.
Divandəjdən xara (bərək) daşlar daşayıb
Dağın başında o binanı tikmişlər.
Sənətlə elə bir günbəd düzəltmişlər ki,
Dönəm ona bənzər günbəd görməmişdir.*

Günbəd (günbəz) sözü bir termin olaraq geniş anlamda günbəzlə örtülü türbələrə tətbiq edilir: Qırmızı Günbəd, Göy Günbəd, Atabəy

Günbədi və s. Arif Ərdəbilinin də Bakı qəbristanlığında görüb heyran olduğu günbədin bir xatirə tikilisi olduğuna şübhə yoxdur.

Bizcə, burada söhbət dağ belində tikilmiş, dənizdən və qurudan gözəl görünüşləri olan (həm də tikintisindən az vaxt keçmiş), çevrəsi məzarlığa çevrilmiş Bibi Heybət türbəsindən gedir. Ancaq bütün saray şairləri kimi ərdəbilli Arif gələnəksəl olaraq bu misralarda da tərif dozasını xeyli çoxaltmışdır.

Arif Ərdəbilinin təsvirlərindəki bir sıra başqa deyimlər də həmin “günbədin” Bibi Heybət türbəsi olduğunu təsdiqləyir. Bəllidir ki, Bayıl kompleksi zaman getdikcə xanəgaha, dərviş yurduna çevrilmişdi. Şairin təsvirində də günbəd “dağ ətəyində sakit dayanmış” dərviş geyimli qələndərdir. Onun deyimincə, günbədin başında “iyirmi diş kənarlı gözəl papaq” var. Qalmış təsvirlərdən də Bibi Heybət türbəsinin damında və giriş baştağında qala tikililərindəki kimi dişli karnizlər olduğu bəllidir. Şair günbədin başındakı papağın, yəni günbəzin “sarı yemiş görkəmi” olduğunu bildirir. Bibi Heybət türbəsində sarımtıl daşdan yığılmış dilimli həcmi olan sferokonik günbəzin, gerçəkdən də biçim və rəngcə yemiş bənzədiyi çoxsaylı rəsm və fotolardan aydın görünür.

Ərdəbilli şairə görə günbədin “ayağı sudadır, başı göyə ucalıb”. Sahildəki dağ ətəyində ucaldılan türbə də dənizlə göy arasında qərar tutmuşdu. Deməli, Bibi Heybət tapınağı gözəl memarlığı ilə XIV yüzildə Bakının diqqətiçəkən bir abidəsi olmuşdur.

Bibi Heybət türbəsinin xaçvari – günbəzli plan-məkan quruluşu olmuşdur. Onun mərkəzi kvadrat bölümü diametri 4,00 metr civarında olan günbəzlə örtülmüşdü. Kvadrat mərkəzə bitişik dərin qanadlar salona xaçvari biçim vermişdir. Onun küncələrini dörd kiçik otaq qapayır, simmetriya oxlarında biri qapı, üçü pəncərə olmaqla dörd açırım yerləşirdi. Mərkəzi günbəzin dayanıqlığını çevrəsindəki tağ və tağbəndlər sistemi təmin edirdi. Plan-məkan və mühəndis-konstruktiv quruluş baxımından Bibi Heybət türbəsinə ən yaxın abidə ondan biraz öncə tikilmiş Gileyli məscidinin əski bölümüdür. Kvadrata yaxın düzbucaqlı (12,20x11,00 m) planı olan Gileyli məscidi (XIII əsrin birinci yarısı) Bakının bu günəcən qalan ən əski günbəzli məscididir. Mahmud Səəd oğlu Bibi Heybət türbəsi ilə Bakıda artıq oturmuş memarlıq-məkan kompozisiyasını gəlişdirmişdir.

Bibi Heybət türbəsini yerində görüb araşdırmış H.Sadiqi içərini belə təsvir etmişdir: «Quzey divardakı sivri tağlı qapıdan kub şəkilli otağa – türbəyə daxil oluruq. Tavan dörd tağbəndə söykənir. Batı tərəfdəki tağbəndin altında Hökümə xanım və onun bacısının məzari yerləşir. Tağbəndin əsaslarını göy kaşı ilə örtülü lövhələrdən yığılmış alçaq divar birləşdirir. Bu divarın üstünə yaşıl boya ilə rənglənmiş ağac

barmaqlıq qoyulmuşdur.... Türbənin mərkəzində (qəfəs şəklində) ağacdən kvadrat barmaqlıq vardır ki, onun ortasında Heybət adlandırılan nökerin qəbri yerləşir... Günbəzin karnizi boyunca sivri tağcıqlardan ornament gedir... Bərpaya qədər türbənin və məscidin döşəməsi yaşıl kaşılı kərpic lövhələrdən yığılmışdı ki, onların indi izi də qalmamışdır». Onun yazdığına görə türbənin bütün içərisi güzgü parçaları ilə örtülü olub və 1911-ci ildə aparılan bərpa işləri zamanı onlar qoparılmışdır. Görünür Bibi Heybət türbəsinin interyeri Qaraclar dönəmində, bölgənin bir çox tapınamları kimi güzgü mozaiki ilə bəzədilmişdi.

Türbənin həcm kompozisiyasını kub şəkilli gövdə və onun ortasından qalxan dilimli sivri günbüz formalaşdırırdı. Gövdənin plan ölçüləri 9,00x9,00 (8,40) m, yüksəkliyi 7,80 m, günbəzin iç diametri 4,00 m civarında olmuşdur. B.Dornun rəsminə, Əlibəy Hüseynzadənin işlədiyi tabloya və 1911-ci ildən öncə çəkilmiş fotolara əsaslanaraq demək olar ki, türbənin kubvarı gövdəsinin üç açıq tərəfinin hər birində bir düzbucaqlı pəncərə, məscidə bitişik güney divarında bir qapı gözü qoyulmuşdu. Bu kiçik ölçülü açıqlar ağır lay divarların dikinə simmetriya oxu üzərində yerləşirdi.

Yenidənqurma işləri gedişatında batı pəncərə qapadılmış, doğu pəncərə açırımı dəyişdirilmiş, quzey pəncərə isə yeni məscidin ibadət salonuna yönələn qoşa qapı ilə əvəz edilmişdir. H.Sadiqinin şahidlik etdiyinə görə XX yüzilin başlarında bu yenidənqurma işləri aparılarkən «türbə günbəzinin özünə, eləcə də bütün minarəyə və açıq qalereyanın bir bölümünə toxunulmamışdır».

Türbənin dilimli günbəzi on iki üzlü boyun üzərinə qoyulmuşdu. Bakı memarlığında çoxüzlü günbüz və günbüz boyunları işlədilsə də (Divanxana, Şah türbəsi), dilimli günbəzlərə tuş gəlinmir. Ona görə Bibi Heybət türbəsi günbəzinin meydana gəlmə səbəbini və tarixini aydınlaşdırmaq indi çətindir. Düzdür, daha öncə – Elxanlılar dönəmində Azərbaycanlı memarlarının ucaldığı gövdəsi və örtüyü dilimli olan iki qülləvari türbə – Konyada Mövlanə türbəsi (1274-cü il) və Qarabağlarda Qudi Xatun türbəsi (1320-ci illər) qalmışdır. Ancaq bu türbələrin örtüyü sivri deyil, konik biçimli olmuşdur.

İslam ölkələri memarlığında dilimli günbəzlərin ilk örnəkləri Quzey Afrikada qalmışdır. Tunis respublikasının Keyruan (836-cı il), Sus (851-ci il) və Tunis (864-cü il) şəhərlərinin Böyük məscid adlanan abidələrində dilimli günbəzlər işlədilmişdir. Dilimli günbüz konstruksiyası ən çox Türkünstanın Teymurlu dönəmi memarlığında yayılmışdır. Səmərqənd, Herat, Bəlx və Türkünstan şəhərlərinin önəmli abidələrində bu tip günbəzlər dominant yer tutur. Bu baxımdan Gur Əmir türbəsi (1404-cü il) daha çox tanınır. Bibi Heybət türbəsi dilimli

günbəzin Bakıya Türküstandan daha öncə gəldiyini göstərsə də bu günbəz tipi Bakı ortamında yayılıb gəlişməmişdir. Ancaq Sınıqqala, eləcə də Bibi Heybət məscidinin minarəsində başlıq bölümü on dilimli günbəzciklə qapadılmışdır. Bu tip günbəzciklər Bakı minarələrinin hamısı üçün gələncə olmuştur.

Dinamitlə partladılmamışdan öncə Bibiheybət kompleksinin ölçü cizgiləri sxematik də olsa çəkilmişdir. Bu ölçü cizgilərinə görə Elxanlılar dönəmi məscidinin dış ölçüləri – 9,20x5,80 m, minarəsinin kürsülüüyü – 3,00x3,00 m, hündürlüyü – 20 metr civarında olmuşdur. Məscid binasının quzey fasadına türbə, doğu fasadına dörd tağlı sütunlu eyvan, güney fasadına sərdabə və tağ, batı fasadına isə düzbucaqlı bir yerləşgə (≈6,40x5,80m) birləşirdi. Məscidin fasadında simmetrik yerləşdirilən və fasaddan bir az qısa olan sütunlu eyvanın quzey qurtaracağında dar bir boşluğun yaranmaması üçün memar türbənin kvadratından həmin boşluq ölçüsündə çıxıntı yaratmış, türbəni eyvana «yapışdırmışdır». Bu nədəndən türbənin planı güney-dəğü küncündə çıxıntısı olan kvadrat biçim almışdır.

Bitişik binalar güneydən quzeyə doğru pillə-pillə yüksələrək kompleksin dəniz fasadını formalaşdırmışdı. Arxada yüksələn tək minarə uca dik həcmi ilə tapınağa dinamik siluet, özəl tarazlıq və ahəngdarlıq verirdi. XX yüzilin başlarında kompleksə artırılmış yeni məscid binası türbəyə görə daha iri günbəzlə örtülmüşdü. Yüzillər boyu formalaşmış bu iri memarlıq kompleksinin tarixi özəyi memar Mahmud Səəd oğlunun XIII yüzilliyin son cərəyində ucaltdığı minarəli məscid və günbəzli türbə olmuşdur.

NƏSİRƏDDİN GEŞTASB MƏSCİDİ

İçərişəhərin quzey bölümündə, Qoşa qala qapısına yaxın bir küçədə elmi ədəbiyyatda və siyahıyaalmada bu yaxınlaracan Molla Əhməd məscidi adlandırılan kiçik məhəllə məscidi qalmışdır. Onun küçəyə yönələn dəğü fasadının ortasında quraşdırılmış kitabədə bildirilir ki: «... Bu məscidi tikməyi möhtəşəm cənab, ən layiqlərin sədrü Nəsirəddin Geştasb bin Hüseyn Hacib əmr etmişdir. Tarix: məhərrəm ayı 700-cü il». Bu uzunsov düzbucaqlı daş lövhədə iki sətirik nəsx elementli süls xəttində yazılmış mətnin fonunda seyrək bitkisəl naxışlar verilmiş, kitabənin yanları sivri uclu uzunsov çərçivə içərisinə alınmışdır. Həmin kitabədən azacıq aralı, onun davamı kimi görünən kvadrat biçimli başqa bir kitabə də olmuşdur. Üstündə «Əməle Ustad Mahmud bin Səəd» yazılmış həmin kitabə, yazıqlar olsun ki, Sovet dönəmində məhv edilib indiyə qalmamışdır. Kitabələrin dəyərlı məlumatından bəlli olur ki, sədr

Nəsirəddin Geştasb Hacib Hüseyn oğlunun sifarişi ilə memar Mahmud Səəd oğlu miladi tarixlə 1300-cü ilin payızında bu məscidi ucaltmışdır.

Haqqında bəhs olunan məscidi B.Dorn Səfiullah məscidi adı ilə təqdim etmiş və memarın atası Səədin adını yanlış olaraq «Məsud» kimi oxumuşdur. Məscid indi qurucusunun adı ilə «Nəsirəddin Geştasb məscidi» adlandırılır. İçəri Şəhər məhəllə məscidlərinin çoxu kimi bu məscid də tək yerləşməli olub planda düzbucaq biçimlidir (dış ölçüləri 7,06x6,20 m; iç ölçüləri 5,29x4,44 m). Sahəsi cəmi 24 kvadrat metrə yaxın olan ibadət salonu (ölçüsünə görə onu otaq adlandırmaq daha düz olar) sivri tağbəndlə örtülüdür. Geştasb məscidini örtük konstruksiyasına görə bu tip tikililərdən fərqləndirən tağbəndin başlarında – quzey və güney divarlarına bitişik tapqırlı tağların qurulmasıdır. Kiçik bir yerləşmədə qurulan bu tağlar konstruktivlikdən daha çox dekorativ önəm daşıyır.

Keçən əsrdə ilk ölçü cizgiləri çəkiləndə Nəsirəddin Geştasb məscidinin fasadında iki düzbucaqlı pəncərə və bir sivri qapı gözü vardı. Memarın adı yazılan kitabə də qalmışdı. Məscidin 1973-cü ildə bərpa layihəsi (Sadıxov B.A., Babayev Z.H.) işlənildikən zondaj üsulu ilə aparılmış araşdırmalarda həmin qapı və pəncərələrin sonradan qoyulduğu aşkarlanmış, divar hörgüsündə öncə mövcud olmuş qapının və bir pəncərənin izləri tapılmışdır. Tapılan açırımların haşiyələrinin daş profilləri ilə mehrab tağçasının profilinin eyni olmasına əsaslanan bərpaçılar məscidin gerçək qapı baştağı və pəncərəsini yenidən qurmuşlar. O zaman fasadı örtən suvaq təmizləndəndən sonra onun altından yarıyonulu daşlardan üzlük hörgüsü üzə çıxmışdır. İndiki halda Geştasb məscidinin uzununu 7,06, hündürlüyü 5,20 m olan fasadı mövcud küçə səviyyəsindən bir az aşağı olan bir qapılı və bir pəncərəli düzbucaqlı daş hörgüdən ibarətdir. Ortadakı pəncərənin üstündə təkçə uzunsov inşaat kitabəsi qalmışdır. Fasadı qapayan sadə karnizin düz ortasında isə bir daş navalça qoyulmuşdur. Navalçanın belə yerləşməsi kitabənin durumuna pis təsir göstəmiş və ondan axan sular daş yazıların aşınmasına nədən olmuşdur. Məscidin fasadının tam qavranılması üçün onun önündəki küçənin səviyyəsinin aşağı salınmasına ehtiyac var.

İbadət salonunun güney divarının ortasında düzbucaqlı daş çərçivə içərisində mehrab tağçası yerləşir. Qarşı divarın ortasında isə buxarı quraşdırılmışdır, giriş baştağı kimi mehrabın haşiyəsi də təmiz yonulmuş daşla işlənmişdir. Mehrabın yanlarında və üstündə bu tip binalar üçün gərəkli olan düzbucaqlı tağçalar vardır. Kiçik ölçülərinə və məhdud imkanlara baxmayaraq memar Mahmud Səəd oğlu özəl memarlığı olan kiçik bir məhəllə məscidi binası yarada bilmişdir.

NARDARAN QƏSRİ

Şirvan memarlıq məktəbinin ən güclü qolu olan Abşeronda XI-XIII yüzillərdə özəl qəsir tipi formalaşmışdır. Qəsir kompleksinə Şirvanşahlara tabe olan yerli hakimin, xanın, yaxud qoşun başçısının sarayı, məscid və qala daxil idi. Bu qəsirlərin özümlüyü, şəhər içqalalarından fərqli olaraq, müdafiə tikilisinin – qalanın o biri tikililərdən ayrı ucaldılmasıdır. «Bakının yaxınlığında çoxlu kəndlər və hər kəndin möhkəm divarlı iç qalası var» yazan Əbdürrəşid Bakuvü Abşeronun qəsir qalalarını kənd içqalası kimi təqdim edir. XV yüzilin coğrafiyaçısı İbn Ayaz Bakıdan bəhs edərkən yazmışdır ki, «Bu şəhərin çevrəsində çoxlu kənd, hər kənddə qala var». Abşeronun tarixi kəndlərinin çoxunda bu yaxınlaracaan həmin qalaların tikililəri və ya izləri qalmışdı.

Abşeron qalalarından ancaq dördü Mərdəkan, Nardaran və Ramana kəndlərində ilkin plan-məkan quruluşunu bu günəcən saxlamışdır. Vahid plan-məkan quruluşa olan bu qalalar iri və uca tutumlu qüllədən – donjondan və onu dövrələyən qapalı qala divarlarından təşkil olunmuşdur. Bu qalaların hamısında həyətə giriş qapısı doğu divarda, qülləyə giriş qapısı isə güney tərəfdə qoyulmuşdur. Tikinti kitabələrindən Abşeron qəsirlərinin XII yüzildən başlayaraq daha intensiv tikildiyi bəlli olur. Görünür, həmin yüzildə Bakının Şirvanşahlar dövlətində siyasi-inzibati rolunun artması təkəcə bu qala şəhərdə deyil, eləcə də bütün Abşeronda güclü müdafiə sisteminin yaradılmasını tələb etmişdir. Abşeronun yurdsalma xarakterinə, iqliminə, relyefinə və sosial-iqtisadi şərtlərinə uyğun yaranmış bu qəsirlərdən birini memar Mahmud Səəd oğlu ucaltmışdır. Bu Nardaran qəsridir.

İndi kəndin quzey-batı bölümündə olan qəsir vaxtilə kənddən aralı tikilmişdi. İlk zamanlarda qəsirin əhatə dairəsinə, yəqin ki, yaxınlığındakı Nardaran piri və 700 metrə yaxın aralıda olan Xanbağı binası daxil olmuşdur. Bu geniş düzənlik əskilərdə zaman-zaman yerini dəyişən qum təpələri ilə örtülü olmuşdur. Dəniz sahilindəki belə bir genişlikdə qala daha əzəmətli görünürmüş.

Nardaran qalası bu tip Abşeron qəsirlərində olduğu kimi divarlarla hasarlanmış həyətin ortasında yüksələn uca qüllədən ibarətdir. L. Bretanitsikinin hesablamalarına görə, bu qalanın başlıca özəlliyi onun həyətinin başqa kənd qalalarının həyətlərindən xeyli geniş olmasıdır. Belə ki, qala həyətinin sahəsi Kiçik Mərdəkanda 120 m², Ramanada 140 m², Şaqanda 290 m², Böyük Mərdəkanda 480 m² olduğu halda Nardaran qəsirində 560 m²-dən çoxdur.

Nardaran qəsirin iri həyətinin kvadrata yaxın düzgün olmayan dördbucaqlı biçimi var. Dörd divarla dövrələnmiş bu həyətin orta ölçüləri

24,06x24,67 metrdir. Həyət səviyyəsindən 4,00 m yüksəklikdə bu dörd divar boyu gedən eni 75 sm dövrələmə səki-banket qurulmuşdur. Qala qoruqçularının – oxatanlarının arxasında gizlənməsi üçün banketin dış tərəfindən divar 1,96 m yüksəklikdə davam etdirilmiş və barbet (parapet) düzəldilmişdir. Qala divarları düzxətli olub aşağıda 1,20 m, yuxarıda – barbet bölümündə 60 sm qalınlığındadır. Barbetdə – qala qorxuluğunda banketin səviyyəsindən 1,33 m yuxarıda eni 27 sm, yüksəkliyi 39 sm olan mazqallar qurulmuşdur. Mazqallar dışarıya doğru daralıb eni 5-6 sm, yüksəkliyi 28-30 sm olan dar yarığa çevrilir. Mazqalların yanlarında bütöv tava daşlar dikinə qoyulmuş, üstü isə qalınlığı 25 sm olan yastı tavalarla örtülmüşdür. Onların dərinliyi 60 sm-ə yaxındır. İ.Şeblikinin araşdırmalarına görə mazqallararası məsafələr dəyişgəndir: ortalama 82, 84, 94 və 105 sm.

Qala divarlarının aşağı bölümləri yonulmuş iri daşlardan əhəng məhlulu ilə hörüldüyü halda, yuxarı bölümlərində qaba işlənmiş kiçik daşlardan biraz başdansonvdu, həm də təmiz gil məhlulla hörgü işləri aparılmışdır. Bu da divarların üst bölümlərinin zaman-zaman dağıdılıb yenidən yığılması ilə izah edilir. Qala divarları bir qayda olaraq yuxarıda mazğallararası bölümlərdə qurulmuş sivri biçimli dişlərlə – merlonlarla tamamlanırdı. Nardaran qalasının həyət divarlarında çevrənin yaxşı nəzarətdə saxlanmasına və qala qoruyucularının təhlükəsizliyinin təmin edilməsində önəmli rol oynayan bu ayrıntılar qalmamışdır. Bu dişlər qurşağı mazqal sırası ilə birlikdə dayanıqlı müdafiə qurğusu yaratmaqla yanaşı, qalanın görünüşünə də bəlli möhtəşəmlik və alınmazlıq özəlliyi verirdi.

Həyət divarlarını künclərdə bir-birinə dairəvi bürclər-kontforslar birləşdirir. Mərdəkan və Ramana qəsrlərindən fərqli olaraq Nardaran qəsrinin daha uzun həyət divarları orta bölümlərində yarım dairəvi bürclərlə möhkəmləndirilməmişdir. Həm də künc bürclərinin içərisi başqa Abşeron qalalarında dolu olduğu halda Nardaran qalasında boşdur. Yuxarıya doğru biraz daralan bu bürclər hörgünün xarakteri və daşların ölçülərinə görə qüllədən kəskin fərqlənir. Bürclərdəki dəyişik ölçülü dairəvi yerləşmələrdən divarlardakı banketlərə qalxmaq və başqa məqsədlər üçün istifadə edilmişdir.

Qalanın həyətinə tək giriş qapısı doğu divarın ortasına yaxın yerdə qoyulmuşdur. Dışda düzbucaqlı biçimi olan bu qapı gözü (eni 1,15 m) üç iri daşdan yığılmışdır: iki dikinə yan daşların (qalınlığı 26 sm) üstünə böyük daş tava tininə qoyulmuşdur. Qalanı ilk araşdıranlardan biri olmuş M.Əliyevin fikrincə bu qapı dağılmış əski qapının yerində əmələ gəlmişdir. L.Bretanitski isə Nardaran qəsrinin divar səthindən biraz irəli çıxmış baştağını Ramana qəsrinə üçün prototip saymışdır. Dışarıdan fərqli

olaraq içəridə qapı gözünün önü iki metrə yaxın eni olan sivri tağ şəklində işlənmişdir. Girişin məkan quruluşuna ümumi şəkildə baxıldıqda və qalanın başqa ayrıntıları ilə müqayisə edildikdə L.Bretanitskinin daha haqlı düşündüyü qənaəti yaranır. Nardaran qalasının dış girişi ilkin durumda bu günə gəlib çatmışdır.

Abşeron qəsrlərinin hamısında olduğu kimi Nardaran qəsrinin də dominantı uca və böyük qüllə – donjondur. Qüllənin dairəvi planlı, silindrik biçimli iri həcmi qala həyətinin tam mərkəzində yüksəlir. Aşağıda dış diametri 7,30 m olan qüllənin indiki yüksəkliyi 12 metrdən biraz artıqdır. Yuxarıda maşikulları uçulub dağıldığından qüllə ilkin halında daha yüksək olmuşdur. Silindrik biçiminə, iç quruluşunun təşkilinə və üzərindəki inşaat kitabələrinin xarakterinə və yerləşmə tərzinə görə Nardaran qülləsinə ən yaxını Kiçik Mərdəkan qalasının qülləsidir.

Nardaran qalasının qülləsi də, həyət divarları kimi Abşeronun əhəng daşından tikilmişdir. Ancaq qüllənin divar hörgüsü daha səliqəli aparılmışdır. Mərdəkan qülləsində olduğu kimi Nardaran qülləsində də sifarişçinin – qala qurucusunun kimliyini və inşaat tarixini bildirən iri kitabə giriş qapısının düz üstündə, yerdən 5 metr yüksəklikdə quraşdırılmışdır. İki daş lövhədən ibarət olan uzunsov düzbucaqlı (2,50x1,20 m) üç sətirli kitabədə nəsx elementli süls xətti ilə belə mətn yazılmışdır: «Rəhimli və mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu təliyəni dəniz yaxınlığında ön dəstə üçün Bərəkət adlı Xuraman ana özünün təmiz vəsaiti və dirhəmləri hesabına tikməyi əmr etmişdir, Allahın üzünə (baxa bilmək) məqsədi ilə ki, ona yarına bilim və onun mükafatlarına layiq olum. Yeddi yüzüncü il ramazanın başlanğıcında». Miladi tarixə çevrildə qalanın 1301-ci ilin may ayında tikildiyi bəlli olur.

Kitabənin özəlliklərindən biri onun mətnində o zaman hakimiyyətdə olan Şirvanşah III Fərruxzadənin adının çəkilməməsidir. Bu da həmin çağda Şirvanın böyük Elxanlılar dövlətinin tərkibində olması və şirvanşahların öz siyasi nüfuzlarını xeyli itirməsi ilə izah edilə bilər. Nardaran kitabəsindəki «təliyə» sözü başqa tikinti kitabələrində tuş gəlinməmişdir. Ərəb sözlüyündə «təliyə» - «kəşfiyyətçi», «casus», «avanqard» anlamları verir. Kitabədə də onun «ön dəstə üçün» tikilməsi göstərilmişdir. Görünür, elə bu səbəbdən, kitabəni ilk dəfə oxuyan epiqrafçı Ə.Ələsgərzadə həmin sözü «ön möhkəmləndirilmiş məntəqə (qüllə)» şəklində izah etmişdir. Tikilərkən Nardaran qəsri dənizə indikindən daha yaxın olmuşdur.

Nardaran kəndi dənizdən gələn basqınlara sıx-sıx məruz qaldığından titullarını kitabədə göstərməyən imkanlı bir xanım – Xuraman ana «dəniz yaxınlığında ön dəstə üçün», yəni kəndi və çevrəsini

dəniz basqınlarından qoruyacaq dəstə üçün dayanıqlı bir qala tikdirmişdir. Kənddən aralı, dənizə yaxın tikilmiş qala gerçəkdən forpost – ön müdafiə məntəqəsi, gözətçi qalası olmuşdur.

Qüllənin iç quruluşu təhlükələr zamanı onun kənd camaatı üçün də dayanıqlı sığınacaq yeri olmasına hesablanmışdır. Onun dairəvi planlı iç məkanı sivri biçimli daş günbəzlərlə üç qata bölünmüşdür. Üst qatlara görə birinci qat xeyli yüksəkdir. Diametri 3,75 m olan birinci qatın günbəzi döşəmə səviyyəsindən 5,20 m yüksəklikdən başlayır. Döşəmədən günbəzin təpəsinə qədər olan yüksəklik isə 6,92 metrdir və günbəzin dabanı divar səthindən 8 sm irəli çıxarılmışdır. İkinci qata giriş qapısı günbəzin səthində qoyulmuşdur. Yəni birinci qatla ikinci qat arasında birbaşa əlaqə – yerdən başlayan daş pilləkən yoxdur. Adi vaxtlarda bu əlaqəni yaradan asma kəndir, yaxud qurama taxta pilləkən savaşı vaxtı götürülür və ikinci qatla əlaqə kəsilirdi. Həyəti və birinci qatı düşmənlər tutanda üst qatların alınmasını çətinləşdirən bu dayanıqlı fənd Abşeronun bütün dairəvi qüllələrində tətbiq edilmişdir.

Birinci qatın divarları döşəmədən günbəzin başlanğıcına qədər 18 sıra daşdan hörülmüş, günbüz isə 14 sıra daşdan yığılmışdır. Günbəzin hörgü sıralarının hündürlüyü yuxarı qalxdıqca tədricən azalır. Günbəzin təpəsinə qədər qalınlığı 15 sm və ortasında dəliyi (diametri – 15 sm) olan dairəvi biçimli kilid daşı qapayır.

Birinci qatda döşəmənin ortasında ağız 0,70x0,50 m, içəri 1,40x1,25 m ölçülərində quyuyu yerləşir. Quyunun içərisinin aşağısında yeraltı keçidə açılan kiçik qapı gözü var. Yerli əhalinin dediyinə görə qüllədəki quyudan Nardaran piri və Xan bağına tərəf gedən yeraltı tunnel olmuşdur. Quyunun düzbucaqlı ağız dörd iri daş blokundan yığılmışdır. Birinci qata giriş qapısı güney tərəfdə yerləşir. Eni 1,20 m, hündürlüyü 2,50 m, dərinliyi 1,82 m, olan qapı gözü İ.Əzimbəyovun yazdığına görə sivri tağla tamamlanmış. İndiki halda qapı açırınının yuxarısı yarım dairəvi biçimli tağ şəklindədir. Bu dəyişmə, yəqin ki, Sovetlər dövründə qəsdən aparılmış bərpa işləri zamanı baş vermişdir. Qapı gözündə qıfıllar üçün nəzərdə tutulmuş dəşiklərin izləri qalmışdır.

Plan ölçülərinə və biçiminə görə ikinci qat birinci qatın təkrarıdır. İkinci qatla birinci arasında 8 daş pillə var. Bu qatın giriş qapısı quzey tərəfdədir. Eyni biçimli batı tərəfdəki açırdan (eni 0,70 m, yüksəkliyi 1,60 m) üçüncü qata dolama pilləkən qalxır. Batı və doğu tərəflərdə dar pəncərələrdən içəri işıqlanır və havalanır. İçəridə bu pəncərələrin eni 70 sm, yüksəkliyi 80 sm olub çölə doğru xeyli daralır. İkinci qatın güneydoğu bölümündə dışarıya kvadrat biçimli deşiyi olan tağça (eni 0,48 m, yüksəkliyi 1,30 m) mütəxəssislərin rəyinə görə, sanitariya təyinatlı olmuşdur. Divar səthlərinin hörgüsü düz sıralarla aparılmış bu qat,

memar M.Əliyevin qənaətinə görə qüllənin baş yaşayış yerləşgəsidir: «onun pəncərələrindən, güney tərəfi istisna olmaqla, qəsri əhatə edən hər şeyi baxışla görmək mümkündür».

Birinci qatdan fərqli olaraq ikinci qatın günbəz örtüyü çox aşağıdan, cəmi dörd hörgü sırasından sonra başlayır. Buna görə memar onun sivriliyini xeyli artırmış və iç məkanı yaşayış üçün yararlı duruma sala bilmişdir. İkinci qatın döşəməsinin ortasına olduğu kimi günbəzin təpəsinə də kiçik diametrlili deşik qoyulmuşdur.

Üçüncü qatın da dairəvi məkanının diametri dəyişməzdir – 3,75 metr. Ancaq onun günbəz örtüyünün ayrılığı, demək olar ki, döşəmədən başlayır. 2-ci və 3-cü qatlarda yüksəkliyin az olmasına baxmayaraq örtük günbəzlərin çox sivri hörülməsi içəridə insan hərəkəti üçün çətinlik yaradır. Ola bilsin ki, Abşeronun o biri silindrik qüllələrinə görə bu qülləyə daha az insan sığırırmış. Həm də üçüncü qatda yalnız bir mazgəl var və ikinci qatda olan sanitariya tağçası yoxdur. Divariçi dolama pilləkən ikinci və üçüncü qatları birləşdirir. Eyni tip pilləkən qüllənin damına da qalxır. Bu qatın örtüyü və divarlarının bir bölümü dağılmış durumda keçən yüzilin ortalarına gəlib çatmışdı. Onun divarının batı tərəfindən giriş qapısının (eni 70 sm) yalnız aşağı bölümü qalmışdı.

Güney tərəfdə gözə dəyən pillə yerləri qüllənin üst meydanaçasına – damına da pilləkən qalxdığını göstərirdi. Damın döşəməsinin də ortasında kiçik deşik olması şübhəsizdir. Bütün döşəmələrin ortalarında olan deşiklər – bacalar qüllənin hündəsi mərkəzindən qalxan bir oxun üzərində yerləşib qatlararası ilişgiləri asanlaşdırırdı. Bu deşiklər özəlliklə isti mövsümlərdə yerləşgələrin içərisində yelçəkməni də xeyli yaxşılaşdırırdı. Bacalar gərək olanda daş lövhə ilə qapadılırdı. Divarlar və günbəz örtüyü sonrakı illərdə bərpa edilsə də, bəlgə çatışmazlığından qüllənin maşikulları dirçəldilmədi. Plan-məkan quruluşuna və kitabələrinin silindrik gövdədə yerləşmə özəlliyinə görə Nardaran qülləsi ondan yüz il öncə tikilmiş Kiçik Mərdəkan qəsrinin qülləsinə olduqca yaxındır.

Nardaran qəsrinin ölçücə kiçik, ancaq çox önəmli dəyəri olan ikinci kitabəsi böyük kitabədən biraz yuxarıda və sağa-doğuya tərəf çəkilmiş şəkildə divar hörgüsünə salınmışdır. Daha doğrusu bu kiçik kitabə adı hörgü daşlarından birinin üzərində yonulmuşdur. Bu kitabə ölçüsünə, mətninə və kompozisiyasına görə memar Mahmud Səəd oğlunun Bibi Heybət məscidindəki müəliflik «imzasının» təkrarıdır: «Əməle Mahmud bin Səəd». Araşdırıcıları düşündürən sorğulardan biri memarın öz adından öncə nəyə görə bu əsərində «Ustad» titulu yazmamasıdır. Çünki memar Nardaran qəsrindən yarım il öncə İçəri Şəhərdə tikdiyi kiçik məhəllə məscidində öz imzasını «Əməle Ustad Mahmud bin Səəd»

şəklində həkk etmişdi. Ola bilsin ki, kitabə üçün seçilmiş hörgü daşı ölçücə kiçik olduğundan memar Mahmud özünün çoxillik yüksək yaradıcılıq təcrübəsinə görə qazandığı «Ustad» titulu bu kitabədə ixtisara salmış və 20 il öncə – daha gənc yaşında ikən ucaltdığı Bibi Heybət məscidində qoyduğu imzasını olduğu kimi təkrar etmişdir. Qeyd edilməlidir ki, qəsrin qurucu xanımı da inşaat kitabəsində titulsuz təqdim olunmuşdur.

Qüllənin dış həcmi, bu tip qüllərdən fərqli olaraq, yuxarıya doğru heç incəlməyən sanballı silindrik biçimdədir (diametri 7,30, yüksəkliyi 12,20 m). Aşağıda tək qapı açırımı, yuxarıda iki daş kitabə və bir neçə pəncərə yarığı bu ağır daş kütləyə az da olsa canlılıq və hərəkət qatır. Abşeron qüllələrinin ən təsirli ayrıntısı, daşdan yığılmış möhtəşəm taca bənzəyən maşikullar Nardaran qülləsində qalmamışdır. Yuxarıda yalnız alt qisminin ritmik daş çıxıntılar şəklində sıralanan izləri bu tamamlayıcı ayrıntının gözəlliyini xəyali də olsa xatırladır. Dəniz sahili geniş qumlu düzənlikdə, küncləri dayanıqlı dairəvi bürclərlə möhkəmləndirilmiş həyət divarlarının ortasında yüksələn qüllə kifayət qədər təsirli və sanballı memarlıq kompozisiyası yaradırmış. Memar Mahmud Səəd oğlu müdafiə qurğuları üçün zəruri olan bütün konstruktiv və texniki tələbləri güclü mühəndis təfəkkürü ilə həll etməklə yanaşı, sadə plastik bədii vasitələrlə sərt memarlıq obrazı yarada bilmiş, kənd qalasını memarlıq əsəri səviyyəsinə yüksəltmişdir.

Mahmud Səəd oğlu imzalı bu üç əsərinin kitabələrinin heç birində öz nisbini, yəni haralı olduğunu göstərməmişdir. Bəllidir ki, orta əsr memarlarının bir çoxu kitabələrdə öz kimliyini bəlirləyəndə doğulub sənətkar kimi yetişdikləri yerin də adını yazmışlar. Ancaq bəzi hallarda yaradıcılıq fəaliyyətini öz doğrulduqları yerdə aparən ustalar və hətta ustadlar da haralı olduqlarını bildirməyi gərəkli saymamışlar. Özəlliklə, tək-tək istisnalar olmaqla, orta əsrlərin bakılı memarları doğma şəhərlərində ucaltdıqları əsərlərdə öz nisblərini tikinti kitabələrinə salmamışlar. Bu səbəbdən nisbi bəlli olmayan, ancaq əsərləri Bakı və çevrəsində qalan Mahmud Səəd oğlunu araşdırıcılar haqlı olaraq Bakılı memar saymışlar.

Əsərlərindən duyulur ki, Mahmud Səəd oğlu zəngin təcrübəli və sayılan sənətkar olmuşdur. Ancaq onun elmə bəlli 20 illik yaradıcılıq mərhələsində, bu mərhələdən öncə və sonra tikdiyi başqa binalar haqqında əlimizdə heç bir bilgi yoxdur. Onun bizə bəlli bu üç imzalı əsərindən başqa zamanın məhv edib aradan apardığı əsərlərinin olduğu şübhəsizdir. Ustad memarın müəyyən səbəblərdən üzərində öz imzasını qoya bilmədiyi tikililər ucaltması da orta əsr ortamı üçün təəccüblü

görünməməlidir. Bu baxımdan Nardaran kəndindəki Xan bağı binası daha çox diqqət çəkir.

XAN BAĞI BİNASI

Keçmişlərdə Nardaran kəndinin dənizkənarı ətrafının böyük bir bölümü, İ.Əzimbəyovun yazdığı kimi «geni^o məkanda bütün ətraf yer Xan bağı adlanırdı». Bu səbəbdən həmin ərazidə qalan dəyərli bir abidə elmi ədəbiyyata «Xan bağı» adı ilə düşmüşdür. Gerçəkdə həmin abidə Abşeron torpaqlarında qalmış ən qədim bağ evi, orta əsrlərin nadir yay saray köşküdür. Abidəni ilk araşdıran Nardaranlı mütəxəssis İ.Əzimbəyovun yazdığına görə «görünür bu bina haçansa xan üçün – yerli əfsanənin iddia etdiyi kimi Şirvanşah üçün yay yerləşməsi xidməti görmüşdür».

Dəniz sahilindən iki kilometrə, Nardaran qəsriindən 700 metrə yaxın məsafədə yerləşən Xan bağı binası kəndin quzey-şərq kənarındadır. Geniş qumsallıqda duran bu sadə həcmli binanın üzərində heç bir inşaat kitabəsi yoxdur. Yazılı qaynaqlarda da onun adı çəkilməmişdir. Abidənin içərisində və çevrəsində arxeoloji araşdırmalar aparılmadığından yalnız memarlıq özəlliklərinə görə binanın tikilmə tarixi haqqında müəyyən qənaətə gəlmək olar. İ.Əzimbəyov «Xanın yay sarayı» adlandırdığı bu abidənin tikinti tarixi haqqında dəqiq fikir söyləməmiş, eləcə vurğulamışdır ki, «Həm daşların rəngi, həm yaxşı yonulma, həm hörgü və bütün binanın xarici görünüşü Bakıdakı Xan (Şirvanşahlar) sarayının (XV ə.?) görünüşünü çox güclü xatırladır».

Keçən əsrin 40-cı illərində Xan bağı binasını yerində araşdırıb ölçü cizgilərini çəkmiş memarlar onun tikilmə tarixini təqribən XIII-XIV əsrlərə bağlamış və bu ehtimallarını tək cümlə ilə belə izah etmişlər: «Abidənin tarixlənməsi XIII-XIV əsrlərin Azərbaycan memarlığı abidələrinə üslub yaxınlığı əsasında verilir». Görkəmli araşdırıcı L.Bretanitski də konkret müqayisələr, təhlillər aparmadan ümumi məzmunlu bir cümlə ilə Nardaran bağ evinin (Xanskaya daça) XV əsrdə tikildiyini sübut etməyə çalışmışdır. Həmin cümlənin məzmunu belədir: «məkan həlli, memarlıq formaları və inşaat fəndləri şahidlik edirlər ki, «Xan bağı evi» XV əsrdə ucaldılmışdır». Bu cümlədəki memarlıq özəlliklərinin heç biri konkret faktlarla açıqlanmasa da Azərbaycanın elmi ədəbiyyatında həmin tarix, yəni XV yüzil bu Nardaran abidəsinin inşa dövrü kimi qəbul edilmişdir. Təəssüf ki, Xan bağı binasının içərisində və çevrəsində sanballı arxeoloji araşdırmalar aparılmamışdır. Bu da onun gerçək inşaat tarixini aydınlaşdırmağı çətinləşdirir.

XV əsrin lap başlanğıcında Əbdürrəşid Bakıvi Bakı şəhərindən bəhs edərkən orada bağ gələniyinin olmasını da ayrıca vurğulamışdır. Onun yazdığına görə «Burada əncir, nar və üzüm çoxdur. Bağlar

(Bakıdan) uzaqda yerləşir və şəhərlilərin çoxu ora yollanır və yay zamanı müəyyən vaxt orada yaşayır, sonra isə geri dönürlər. Və onlar hər il belə edirlər». Bu şəhərkənarı bağlarda müəyyən tikililər, mövsüm binaları olmuşdur. Ancaq indi Bakının bağ memarlığı tarixini araşdırmaq fakt yetərsizliyindən mümkün deyil. Nardarandakı Xan bağı binası bu baxımdan bu günə gəlib çatmış tək bağ binası – yay saray köşküdür. İndi bu yiyəsiz köşkün çevrəsində qocaman incir ağacları və şanı üzümlükləri qalmaqdadır.

Nardaranın bütün memarlıq abidələri kimi saray köşkü də sarımtıl əhəng daşından ucaldılmışdır. Onun plan quruluşu son dərəcə aydın və nizamlıdır. Köşkün plan sxeminin özülünə dinamik səkkizlik qoyulmuşdur. Bu sxemdə dörd dik və dörd yatay xətt kəsişərək biri mərkəz, səkkizi ətraf olmaqla doqquz kvadrat əmələ gətirir. Belə bölgü sistemində gələnəksəl olaraq mərkəzi kvadrat daha iri, künc kvadratlar isə kiçik ölçülü məkanlar əmələ gətirir, xaçvarı planı olan salon və onun küncələrini tutan dörd yerləşgədən ibarət simmetrik quruluş yaradılırdı.

Nardaran köşkünün kvadrat biçimli (14,0x14,0 m) planı da doqquz kiçik ölçülü kvadrata bölünmüşdür. Divarların qalınlığı binanın bütün perimetri boyu və künc kvadratların içərisində verildiyindən künclərdə eyni ölçülü dörd kiçik kvadrat otaq əmələ gəlmişdir. Otaqlar arası məkan - ortadakı böyük kvadrat və ona bitişik qanadların əmələ gətirdiyi xaçvarı mərkəzi salondur. Abşeronun anıtsal abidələrində (Gileyli məscidi, Şah türbəsi, Şah məscidi və s.) olduğu kimi Nardaran köşkündə də iç divarların qovuşma yerində künclər düzbucaqlı şəkildə kəsilmiş, bu yolla mərkəzi günbəzin diametri azacıq da olsa artmış və günbəzaltı yelkənlərin daha yaxşı qurulmasına şərait yaradılmışdır. Bu gələnəksəl fəndlə həm də mərkəzi kvadratın sahəsi künc kvadratların cəminə bərabər olmuşdur. Mərkəzi xaçvarı salonun qanadları da eyni ölçülü nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq dəniz tərəfə yönələn quzey qanadda divar verilmədiyindən həmin qanad qalan üç qanaddan biraz uzun alınmışdır. Bununla da saray köşkünün baş yönü və ana girişi açıq eyvan şəklində qabarıq üzə çıxarılmışdır.

Bibi Heybət türbəsində olduğu kimi Nardaran köşkünün plan-məkan quruluşunun əsasına xaçvari-günbəzli sistem qoyulmuşdur. Ancaq ustad memar konkret təyinatına görə onların hər birinə özəllik vermişdir. Xan bağı köşkü bu sistemin daha aydın quruluşlu və daha gəlişmiş variantıdır.

Köşkün mərkəzi salonu dənizə tərəf tağbəndlə örtülü enli və dərin eyvanla yönəlmişdir. Xaçvarı məkanın qanadları sivri tağbəndlərlə, mərkəzi kvadrat (5,50x5,50 m) bölümü isə sivri profilli alçaq günbəzlə örtülüdür. Günbəz boyunsuz olub yastı damın ortasında oturdulmuşdur.

Dam səviyyəsindən azacıq yuxarıda günbəzin oxları üzərində yerləşən üç pəncərə qoyulmuşdur. Görünür güclü küləklərə və günəş işığının azlığına görə günbəzin quzey tərəfində pəncərə qoyulmamışdır.

Yan qanadlar mərkəzi kvadrat məkana tağbəndlərin əyrisini təkrarlayan sivri tağlarla birləşir. Bu tapqırlı tağların dabanları lap aşağıda bir-birindən fərqli quruluşları olan sadə stalaktit sıraları ilə başlanır. Stalaktit sıralarından yuxarıda isə oyma yarımşəkkiz bucaqlı naxış motivi dabanların dekorativ biçimini tamamlayır. Bunlar interyerdə qalan tək dekorativ ayrıntılardır. Onlardan bir az yüksəkdən başlayan yelkənlər sferik kvadrat əsasdan günbəzin dairəsinə plastik keçid yaradır.

Batı tağının dabanları çox sadə biçimli olub əsası kəsik üçtənli prizmalar sırası şəklindədir. Ən zəngin biçimli güney tağının dabanında iki qatlı stalaktit sırası verilmişdir. Stalaktitlərin üst sırasındakı profilli sivri tağcıqlar dabana ifadəli özəllik verir. O biri tağların dabanlarında stalaktit motivləri biraz daha sadələşmiş biçimdə təkrar olunur. İç diametri 5,50 m olan günbəzin dairəvi oturacağı bu dörd tağ dayağın və onların arasındakı sferik yelkənlərin üstündə yerləşir.

Kvadrat planlı künc otaqları eyni ölçülü olub tərəfləri 2,62 m ilə 2,73 m arasında dəyişir. İ.Şəbliyinə görə bu ölçü fərqi divarlara sonradan vurulmuş suvaq təbəqəsinin eyni qalınlıqda olmaması ilə bağlı ola bilər. İlk araşdırmalar zamanı aparılmış qazıntılarda aşkar edilmişdir ki, bu kiçik otaqların bütün divarlarında düzbucaqlı qapı açırımı (hər otaqda dörd qapı) qoyulmuşdur. Bu qapılardan yalnız dış divarlarda olanların üstündə düzbucaqlı pəncərələr verilmişdir. Qapılardan quzey qanadına – baş eyvana açılanlar daha enlidir. Azərbaycanın başqa memarlıq abidələri ilə müqayisədə qapı və pəncərə açırımlarının belə çoxluğu Nardaran Xan bağı binasının yay köşkü olması ilə bağlıdır.

Bəzi qapılar otaqların iç məkanına görə simmetrik qoyulmamışdır. Otaqlar sahələrinin kiçikliyi ilə müqayisədə xeyli hündürdür. Onların iç məkanının fəzalığını günbəzlərlə örtülmələri daha da gücləndirmişdir. Güneyə yönələn otaqlar səkkizüzlü günbəzlərlə qapadılmışdır. Kvadrat əsasdan günbəzin dairəsinə keçid sadə tromplarla həll edilmişdir. Quzey otaqlar mərkəzində xonça olan sferokonik günbəzlə örtülüdür. Burada günbəzə keçid iki sıra trompla gerçəkləşdirilmişdir: aşağıdakı tromplar tağvarı biçimləri ilə güney otaqlardakı trompları təkrar edir. Ölçücə xeyli kiçik olan üst tromplar günbəzin əsasının altında yerləşmişdir. Otaqları örtən günbəzlər dam örtüyü səviyyəsindən xeyli aşağı olduğundan dama həcmli şəkildə çıxarılmamışdır. İndiki halda künc otaqlarının divarları suvaqla örtüldüyü halda, günbəzlərin hörgüsü yaxşı yonulmuş daşların düzgün sırası ilə yığılmışdır.

Quzey giriş eyvanından başqa tağbəndlə örtülü qalan üç yerləşgənin hər birinin bayır divarının ortasında bir qapı, onun üstündə isə pəncərə açırımı qoyulmuşdur. Bu düzbucaqlı qapı gözlərinin yanlarında, binanın əsas oxlarına görə simmetrik yerləşən iki kiçik tağça var. Otaqlararası tağbəndlə örtülü üç yerləşgənin döşəməsinin səviyyəsi salonun kvadrat planlı mərkəzi bölümünün döşəməsindən 5-6 sm yüksək olmuşdur. Quzey eyvanının döşəməsi isə mərkəzi məkanın döşəməsindən səviyyəcə aşağıdır. Qazıntılar nəticəsində mərkəzi məkanın ortasında səkkizbucaqlı biçimi olan hovuz aşkar edilmişdi. Dərinliyi döşəməyə görə bir metr aşağı olan hovuz döşəmə səviyyəsində kvadrata çevrilmişdi. Kvadratın çevrəsinə daş tavalər döşənmişdi. İ.Şəblikinin yazdığına görə «Hovuzun quzey və güney tərəflərində tavalarda yonulmuş birər kiçik kanallar var. Quzey tərəfdə, hovuzun lap dibində kanalın dəliyi var». Yəqin ki, ilkin halında hovuzun ortasında bu tip qurğular üçün gələnəksəl olan fontan da olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, yəndəmsiz «bərpa» işləri zamanı hovuzun ilkin biçimi dəyişdirilmiş, ölçüləri böyüdülmüşdür.

Nardaran köşkünün iç məkanının bu tip saray binaları ilə tutuşdurulması onun salonunun güney qanadının xannişin – xan oturan yerləşgə olduğunu aydın göstərir. Önündə kiçik hovuz quraşdırılmış bu alkova bənzəyən məkandan mavi dəniz, qum təpələri, ağaclar və üzümlüklərdən ibarət gözəl mənzərə açılırdı. Saray köşkünün mükəmməl quruluşu iç məkanı iri eyvanla Abşeronun bağ-bağatlı, dənizli təbiətinə yönəlmişdir. Xaçvarı salon düşünülmüş məkan quruluşu və çoxsaylı açırımları ilə Nardaranın qızmar günlərində içəridə bol havalı sərin mikroiqlim yaradırdı. Salonla yanaşı künc otaqlarda da güclü hava hərəkəti – yelçəkmə olduğundan yay mövsümü üçün gərəkli olan yaşayış ortamı təmin edilirdi. Mükəmməl tektonik sistemi olan köşkün iç məkanı da həm funksional, həm də bədii-estetik baxımdan yaxşı təsir bağışlayır.

Plan quruluşu kimi köşkün fasadları da sadə və aydın işlənmişdir. Fasadların heç birində hər hansı bir bəzəyə tuş gəlinmir. Bütün fasad divarları təmiz yonulmuş və bir-birinə yaxşı geydirilmiş gözəl daşlarla üzlənmişdir. Fasadlardan üçü, demək olar ki, eynidir – güney, doğu və batı fasadların hər birinin lay daş divarında, hər qatında üç olmaqla iki sıra düzbucaqlı açırımlar qoyulmuşdur. Açırımların alt sıradakıları qapı, üst sıradakılar pəncərə gözləridir. Bina yuxarıda bütün perimetri boyu bir sıra daşdan yığılmış və divarlardan azacıq irəli çıxarılmış sadə karnizlə tamamlanır. Səya biçimli iki navalça və alçaq sivri günbəz fasad kompozisiyalarının simmetrikliliyini qabarıq gözə çarpdırır.

Köşkün dənizə yönələn quzey fasadı daha anıtsal işlənmişdir. Bu, gerçəkdə köşkün baş fasadıdır. Onun simmetrik kompozisiyasının

mərkəzini divar səthindən 24 sm irəli çıxarılmış sadə quruluşlu baştağ tutur. Baştağın dərin eyvan şəkilli sivri tağının eni fasad divarının uzunluğunun (14,00 m) üçdə birinə (4,66 m) bərabərdir. Bu tağın yanlarından qalxan pilyastrların eni 1,68 m yüksəkliyəcən – tağ əyrisinin başlanğıncan 88 sm, ondan yuxarıda isə 68 sm-dir. Eyni eni olan yatay zolaq həmin pilyastrları yuxarıda birləşdirərək baştağa gələnəksəl «II» şəkilli biçim verir. Baştağ fasad divarı ilə bir yüksəklikdədir. Baş fasadın yüksəkliyi uzunluğunun yarısına – yeddi metrə yaxındır.

Baş fasadın yan qanadlarının (uzunluqları 3,85 m) hər birində üst-üstə yerləşən iki düzbucaqlı açırım var. Quzey künc otaqlarının dışarı çıxarılmış bu açırımları qapı və pəncərə gözləridir. Açırımlar bir dikinə ox üzərində yerləşmədiyindən baş fasada onun genəl simmetrikliliyini pozmadan özəl bir oynaqlıq vermişdir. Memar düzgün olaraq baş fasada navalçalar çıxarmamışdır. Çünki Abşeronun güclü quzey küləkləri damdan axan suları navalçadan birbaşa divara çırpmaqla onun dağılmasını sürətləndirərdi.

Abidəni 1920-ci illərdə araşdırmış İ.Əzimbəyovun yazdığına görə «Doğu divarın önündə, giriş qapısı yanında (binanın ortasında) hamar yaxşı tavalarla döşənmiş tamamilə düz meydança, 3x3 sajen var. Görünür, bu meydançaya hansısa otaq yaxud qalereya çıxırmış, belə ki, doğu divarında öncəki sivri tağın izləri sezilir». Araşdırıcı quzey yönünü yanlış olaraq doğu göstərmişdir. O, meydançanın ölçülərini də gözəyari (6,40x6,40 m) vermişdir. Quzey divarda isə heç bir tağ izi aşkar edilməmişdir. Həm də baştağ bütün quruluşu və görkəmi ilə ona dışarıdan hər hansı bir yerləşgənin birləşməsinə rədd edir. Köşkü İ.Əzimbəyovdan təqribən 20 il sonra daha dəqiq araşdırmış və planını çəkmiş İ.Şəblikin binanın baştağı önündə kvadrat deyil, düzbucaq (8,62x4,95 m) biçimli, hamar iri tavalarla döşənmiş meydançanın olduğunu göstərmişdir. Binanın içərisindəki döşəmə ilə eyni səviyyəli olan bu meydança yer səviyyəsindən bir metr civarında yüksək olmuşdur. Təəssüf ki, sonrakı «bərpa» işləri zamanı bu meydança da aradan getmişdir. Meydançaya onun quzey-doğu küncündə ucalan iri ağac kölgə salırdı.

Araşdırıcılar Nardaran Xan bağı binasının plan və həcm həllini təhlil edərək belə bir sonuca gəlmişlər ki, onun bütün kompozisiyasının əsasına sadə həndəsi fiqur – kvadrat qoyulmuşdur və ayrı-ayrı kompozisiya elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin məntiqliyi baxımından bu orta əsr Azərbaycan memarlığında son dərəcə maraqlı hadisədir. Azərbaycanın saray memarlığının mərkəzi xaçvarı salondan və dörd künc otaqdan ibarət özəl tipinin erkən örnəyi Elxanlılar çağına aiddir. Plan quruluşunun əsasına doqquz kvadrat qoyulması fəndi, yəqin ki,

Səlcuqlular dönəminin saray memarlığında da tətbiq edilmişdir. Ancaq həmin çağdan bu günə heç bir saray binası qalmadığından bunu ancaq ehtimal etmək olar. Elxanlılar dönəminin bəlli saray binaları şübhəsiz ki, bu sahədə öncəki təcrübələrə dayanaraq tikilmişdir. Bunlar Abaqa xanın (1265-1282) Təxti Süleymanda, Arqun xanın (1284-1291) Şənb Qazanda və Qazan xanın (1295-1304) Ucanda tikdirdikləri saraylardır. Bu saraylardan yalnız Abaqa xan sarayının planı arxeoloji araşdırmalar sonucunda aşkar edilmişdir.

Şənb Qazan kompleksinin tərkibində olmuş Adiliyyə köşkü ilə Ucan köşkünün ön görünüşləri isə Osmanlı saray rəssamı Nasuh Matrakçının Sultan Süleyman Qanununun (1520-1566) 1537-ci il Bağdad yürüşündə çəkdiyi miniatürlərdə təsvir edilmişdir. Ön fasadı üçsütunlu eyvan şəklində olan bu köşklərin doqquz kvadrat prinsipi ilə tikildiyi az şübhə doğurur. Abaqa xan sarayının da ön fasadında üçsütunlu eyvan olmuşdur. Onun mərkəzi günbəzlə örtülü xaçvarı salonunun küncləri düzbucaqlı dörd eyni ölçülü otaqla tutulmuşdur. Bu faktlar Elxanlılar dönəmində doqquz kvadrat bölgüsünə əsaslanan özəl saray tipinin formalaşdığına şahidlik edir.

Memarlıq biçimləri, plan quruluşu və konstruksiyası Nardaran köşkünün bu memarlıq tipinin nadir nüsxələrindən biri olduğunu çox aydın göstərir. Bu səbəbdən həmin köşkün XIV yüzilin başlanğıcında tikilməsi daha inandırıcıdır. Bizim fikrimizcə memar Mahmud Səəd oğlu Nardaran qəsri tikib qurtarandan sonra bu köşkü ucaltmışdır. Bakı Şirvanşahlar kompleksinin əsas binalarında olduğu kimi Nardaran köşkü üzərində də müəllif imzası qoyulmamışdır. Görünür, saray binalarında memarın adı olan kitabələrin qoyulması məsələsində tələblər daha sərt olmuşdur.

Doqquz kvadratlı plan quruluşu olan saray tipi sonrakı illərdə gəlişərək Ağqoyunlular dönəmində «Həşt Behişt» adı ilə məşhur olan saray köşkünə çevrildi. Ağqoyunlu Sultan Yaqubun (1478-1490) 1486-cı ildə Təbrizdə tikdirdiyi Həşt Behişt Sarayı mükəmməl quruluşlu yay saray köşkü olaraq Səfəvilərin yeni paytaxtlarına – 1546-1548-ci illərdə Qəzvinə, 1670-ci ildə İsfahana və Hindistanın Moğol memarlığına transfer edilmişdir. Səfəvi Həşt Behişt sarayları və onların törəmələri iri ölçülü olduqlarından onların plan-məkan quruluşu Nardaran köşkünün yığcam və sadə quruluşuna görə xeyli mürəkkəb və daha fəzalıdır.

Nardaran camaatı Xan bağı binasını «Qələxunə» - qala evi adlandırır. Bu ad onun qalaya aid olduğu və Nardaran qalası ilə bir dövəmdə – Elxanlılar çağında tikilməsi fikrini yaradır.

Nardaran köşkü kimi Şah türbəsi (1435) və Şah məscidi (1441) binalarının da xaçvarı – günbəzli quruluşları var. Ancaq Nardaran

abidəsinin Şirvanşahlar kompleksinin bu iki önəmli binasından xeyli öncə tikildiyi onun bəzi ayrıntılarının təhlilindən bəlli olur. Köşkün mərkəzi günbəzi boyunsuz olub birbaşa damın üstünə oturdulmuşdur. Həm də bu günbəzin profili XV əsr günbəzlərinə görə alçaqdır. Bu da onun tarixcə qədimliyinin göstəricisidir. Günbəzaltı tağların tapqırlı olması baxımından da Nardaran köşkü saray kompleksi binalarından seçilir.

İmzalı iki əsərindən – məscidlərdən Mahmud Səəd oğlunun tapqırlı tağlara özəl rəğbəti olduğu duyulur. Nəsirəddin Geştasb məscidinin çox kiçik ölçülərinə (5,29x4,44 m) baxmayaraq, o, interyer üçün gələncəksəl olan bir yerdə – tağbənd örtüyünün ortasında deyil, təpələrində tapqırlı tağlar qoymuşdur. Ustad memar Bakı memarlığının bu işlək ayrıntısından Xan bağı köşkündə daha incə yararlanmışdır. Günbəzaltı tağlara daha plastik tapqırlı tağ biçimi verməklə köşkün bəzəksiz interyerinin bədiestetik keyfiyyəti xeyli artırılmışdır. Həm də bu tapqırlı tağların dabanları Şah məscidi tağlarındakı uyğun ayrıntılardan daha sadə olmaları ilə fərqlənir. Şah məscidində tapqırlı tağlar mərkəzi günbəzi saxlayan yan tağlarda deyil, giriş baştağlarının tinlərində qoyulmuşdur. Onların dabanları Xan bağı binasından fərqli olaraq daha yığcam olub dabanlardakı stalaktitləri daha incə biçimlidir.

Köşkün künc otaqlarındakı kiçik günbəzlərə keçid fəndi də sayalığı ilə diqqət çəkir. Bu otaqlarda künclərdəki saya sivri tağcıqlar şəklində işlənmiş tromplarla kvadrat əsasdan səkkizbucaqlı biçimə keçilmişdir. Şah türbəsi, Şah məscidi, eləcə də Divanxana binalarının kvadrat planlı kiçik künc otaqları isə sivri günbəzlərlə deyil, çox incə işlənmiş xaçtağbənd, ya da ulduztağbəndlərlə örtülüdür. Bu örtülərdə künclərdəki keçid elementləri iki üçbucaqlı səthin əmələ gətirdiyi piramidal biçimli ayrıntılardır. Üçbucaqlı səthlər bir-birinə və yan divarlara perpendikulyardır. Bu təhlildən də Nardaran xan köşkünün adları çəkilən XV əsr abidələrindən öncə tikildiyi aydın olur.

Xan köşkünün yanlarında yardımçı bina və qurğular da olmuşdur. İ.Əzimbəyovun yazdığına görə Xan sarayının çevrəsi hündürlüyü altı metrədən artıq olan qum təpələri, üzümlüklər, əncir ağacları və bağlarla örtülmüşdü. Sarayın 20-30 metr quzey-batısında yarıyacan qum basmış tikililər vardı. Onlardan düzbucaq planlı, sivri tağbəndlə örtülmüş tikilidə 1923-1924-cü illərdə aparılmış yarımçıq təmizləmə zamanı axur və at bağlanan daş ayrıntılar aşkar edilmişdi. Bu at tövləsinin - karvansarayın quzey təpəsində yaxşı qalmış dar pəncərələr – mazqallar vardı. Mazqalların üstündə bir-birinə diaqonal qoyulmuş yarımkvadrat naxışlar yonulmuşdu. Tövlənin quzey-batısında içərisi suvaqlı günbəzin izləri qalmışdı.

Xan köşkünün yanındaki hamam binası tək kameralı kiçik hamamların nadir örnəyidir. Yarıuçuq durumda qalmış bu binanın düzbucaq ($\approx 5,50 \times 4,50$ m) biçimli planı var. Memar bu hamamda da kiçik günbəzlə (iç diametri $\approx 2,80$ m) örtülü mərkəzi bölümə dörd yandan tağça artırmaqla tektonik quruluşlu iç məkan yaratmışdır. Bu kiçik bağ hamamının həcm kompozisiyasını yığcam prizmatik gövdə, onun yastı damı üzərinə qaldırılmış ortasında bacası olan günbəz və arxa divardan qalxan tüstü borusu bəlliləşdirir. Hamamın uzununa oxunda giriş qapısı yerləşir. Bu oxun yanlarındakı tağçalar o biri iki tağçadan dayazdır. Kiçik ölçülərinə baxmayaraq Nardaranın Xan bağı hamamının plan-məkan quruluşunda memar uzmanlığı əks olunmuşdur.

Xan köşkündən on metr doğuda su səviyyəsinin dərinliyi 30-35 metrə çatan dərin quyu vardı. Bu qurğu və tikililər köşkdə yaşayanlara xidmət funksiyasını yerinə yetirmişlər. Nardaran qəsri ilə köşkü arasındakı ərazinin nadir tarixi abidələrindən biri yeraltı yollardır. Xalq rəvayətinə görə bu yollar həmin ərazinin başlıca tikililəri – qüllə, pir və köşk arasında gizli əlaqə yaradılması amacı ilə çəkilmişdir.

Qüllənin birinci qatının ortasında dərinliyi 10 metr olan quru quyunun dibində araşdırıcılar 1940-cı illərdə biri batıya, o biri doğuya yönələn iki qapı gözü aşkar etmişdilər. Batı gözün üstündə sivri tağbəndin izləri qalmışdı. İ.Əzimbəyovun yazdığına görə pirin birinci otağında olan dayaz quru quyuda «bir tərəfdən yay sarayınacan, başqa tərəfdən qülləyəcən gedən yeraltı yolun başlanğıcı var». Dərinliyi 1,80 metr olan bu quyunun tava daşla örtülən düzbucaqlı ($0,55 \times 0,45$ m) ağızı vardı. İ.Əzimbəyov Xan bağının yaxınlığında da dərinliyi üç sajenəcən ($6,30$ m) olan quyunun içərisində batıya və doğuya – pirə və qülləyə tərəf iki yolun başlanğıcı olduğunu müşahidə etmişdir.

İ.Əzimbəyov içərisində yeraltı yollara üç girişi olan pirdəki quyuya düşmüş və saraya tərəf gedən tunnel – yolla 200 metrə yaxın məsafə getmişdir. Onun yazdığına görə yeraltı yolun eni 1,08, hündürlüyü 2,00 metrdir. Yəni onun içərisində insan çox asanlıqla hərəkət edə bilirdi. Araşdırıcı bu yeraltı yollarda hər müəyyən məsafədən sonra ölçüləri $4,50 \times 3,00$ m və $4,50 \times 2,50$ m olan otaqların və ağız üzümlüklərə çıxan quru quyuların olduğunu aydınlaşdırmışdır.

Keçən yüzilin birinci yarısında aparılmış araşdırmalara və müşahidələrə əsaslanaraq Nardaranın üç önəmli memarlıq abidəsi arasında daş divarları sivri tağbəndlərlə örtülmüş uzun tunnəllər, yeraltı kiçik otaqlar və quru quyulardan təşkil olunmuş orta çağlar üçün mükəmməl yeraltı yollar sisteminin qurulduğunu söyləmək olar. Ancaq bu fikrin təsdiqi üçün bu günün böyük texniki imkanları şəraitində sanballı araşdırmalar aparılmasına ehtiyac var.

Bu yeraltı yolların çəkilməsi, şübhəsiz ki, ərazinin ən əski abidəsi olan Nardaran qəsridən başlamışdır və onun tikintisində qəsrin memarı Mahmud Səəd oğlu birbaşa iştirak etmişdir.

Nəticə

Memar Mahmud Səəd oğlu Azərbaycanın ortaçağ memarlığının ən yüksək gəlişim mərhələsinin – Elxanlılar dönəminin yetirməsidir. XIII-XIV yüzillərin qovşağında Bakının da şəhərsalma – memarlıq gəlişməsində önəmli irəliləyişlər baş vermişdir. Üzərlərində avtoqraflarını qoyduğu üç əsəridən memar Mahmudun bu irəliləyiş surəcində önəmli rol oynadığı bəlli olur.

Memarın əsərlərinin təhlilindən çıxan ilkin sonuc onun yaradıcılığının, bütün ortaçağ memarları kimi, gələnəksəl olmasıdır. O, Abşeronun memarlıq irsini dərindən bilən və onu gəlişdirib irəli aparan sənətkar olmuşdur. Mahmud Səəd oğlunun əsərlərinin ilk araşdırıcılarından biri olmuş İ.Şəbləkin memarın bu keyfiyyətini vurğulamışdır. Alimin dəqiq müşahidəsinə görə «Bütün üç əsəri qala tikililərinin xarakteri ilə çox gözəl tanış olan və Şıxdakı minarədən yaxşı göründüyü kimi, bədii duyğuya sahib olan ustadın bənzərsiz bacarığından danışır».

Bakıdakı Sınıq qala (1078) və Aşur (1171) məscidləri, eləcə də Pir Hüseyn xanəqahının məscidi (XI əsr) Şirvanda artıq XI-XII yüzillərdə düzbucaq planlı, sivri tağbənd örtüyü tapqırlı tağla gücləndirilən özəl memarlıq tipinin dayanıqlaşdığını göstərir. Mahmud Səəd oğlu XIII yüzildə inşa etdiyi iki əsəridə çox sadə quruluşlu bu məscid tipindən yararlanmışdır. Gələnəyə sadıq qalmaqla yanaşı, memar ustad sənətkara xas olan yenilikçiliyini də göstərmişdir. Belə ki, o, çox kiçik ölçülərinə baxmayaraq Nəsirəddin Quştasb məscidində sivri tağbənd örtüyünün gələnəksəl olaraq ortasında bir deyil, təpələrində – yan divarlara bitişik iki tapqırlı tağ qoymuşdur. Bu yolla kiçik ibadət salonunun bəzəksiz, darısqal interyerinə duyulan canlılıq, bədiilik gətirilmişdir. Memar ucaltdığı hər iki məscidin baş-doğu fasadına giriş qapısı ilə yanaşı bir pəncərə gözü də çıxarmışdır.

Bakının Nəsirəddin Quştasb məhəllə məscidindən fərqli olaraq nüfuzlu Bibi Heybət ziyarətqahının məscidi minarəlidir. İnşaat tarixinə görə Şirvan ərazisində qalan minarələrin üçüncüsü olan həmin minarədə də Mahmud Səəd oğlunun yenilikçiliyi duyulur. Bakının ən əski minarəsi olan Sınıq qalanın (1078-ci il) ağır nisbətli silindrik gövdəsi məscid binasının davamı kimi görünən alçaq bir səkinin üzərinə qoyulmuşdur. Pir Hüseyn minarəsində (1256) binaya bitişik kub biçimli kürsünün üzərində səkkizüzlü prizmatik həcm verilməklə silindrik gövdəyə daha

plastik keçid yaradılmasına cəhd edilmişdir. Bu minarələrdən fərqli olaraq Bibi Heybət minarəsində kubik biçimli kürsü məscid binasının damı səviyyəsindən qaldırılmış və ondan üçbucaqlı maili səthlərlə silindrik gövdə üçün səkkizbucaqlı əsas yaradılmışdır. Bu yolla minarənin yanındakı bina ilə bağlılığı xeyli gücləndirilmiş, kvadrat əsasdan dairəyə gözəl keçid yaradılmışdır. Bakı minarələrində bu işlək keçid fəndini Mahmud Səəd oğlu ilk dəfə işlətmişdir. Onun ucaldığı Bibi Heybət minarəsi Bakı minarələrinin zirvəsi olan və birbaşa binanın həcminə daxil edilmiş Şah məscidi minarəsinə (1441) keçidin son mərhələsidir. Onu da vurğulamaq gərək ki, Bibi Heybət minarəsi orta əsrlərdə ucaldılmış Bakı minarələri arasında siluetinin daha incə olması və bölümlərinin daha ahəngdar nisbətləri ilə seçilir.

Abşeronun qəsir memarlığının özümlü nüsxələrindən biri Nardaran qəsridir. Plan-məkan quruluşuna görə öncəki qəsrləri, özəlliklə Kiçik Mərdəkan qəsri təkrar etsə də, Nardaran qəsri həyətinin daha geniş və qülləsinin birinci qatının daha uca olması ilə onlardan seçilir. Həm də Nardaran qəsrinin uzun həyət divarları orta bölümlərində, o biri qəsrlərdə olduğu kimi, yarım dairəvi bürclərlə möhkəmləndirilməmiş, biraz iri diametrlili künc bürcləri isə Bayıl qəsridəki kimi içəri boş həll edilmişdir. Memarın adı yazılmış kitabə Kiçik Mərdəkan qəsrinin qülləsində sifarişçinin iri kitabəsindən solda və bir az aşağı səviyyədə yerləşdiyi halda, Nardaran qülləsində sağda və yuxarıda quraşdırılmışdır. Mərdəkan və Ramana qəsrləri Nardaran qəsridən daha anıtsaldır və onlarda daş işçiliyi daha keyfiyyətli aparılmışdır.

Mahmud Səəd oğlunun əsərləri anıtsallığı, bəzək zənginliyi və kompozisiya parlaqlığı ilə seçilmir. Onlar sadə və yığcam həcmli olub daş memarlığına xas olan tektonikliyi ilə diqqət çəkir. Hətta Nardaran köşkü kimi saray tipli binada da memar sadəliyə üstünlük vermiş, bütün qapı və pəncərə açırmalarına daş konstruksiyaya üçün daha əlverişli olan sivri deyil, düzbucaqlı biçim vermişdir. Görkəmli araşdırıcı L.S.Bretanitski bu Bakılı memarı üç avtoqraflı əsəri bəlli olan başqa bir Azərbaycan memarı – böyük ustad Əcəmi Naxçıvani ilə tutuşduraraq belə bir qənaətə gəlmişdir: «Naxçıvan memarlıq dairəsi üçün... görkəmli memar əl-bənnə Əcəmi ibn Əbubəkr ən-Naxçıvaninin yaradıcılığı səciyyəvidir. Şirvan-Abşeron dairəsi üçün – Mahmud Səəd oğlunun bədii cəhətdən az parlaq, ancaq bir çox cəhətdən maraqlı sənəti səciyyəvi ola bilər». Gerçəkdən də Əcəmi əsərlərindəki, özəlliklə Möminə Xatun türbəsi və Cümə məscidindəki ölçü iriliyi, anıtsallıq və heyvətləndirici kompozisiya parlaqlığı Mahmud Səəd oğlunun əsərlərində yoxdur. Belə bir aydın duyulan fərq, təkcə memarın sənətkarlıq səviyyəsi ilə bağlı olan məsələ deyil. Hər bir memarlıq əsərinin ölçüsünə, biçiminə, hətta bədii

sanbalına da memarın ustalığı və təcrübəsi ilə yanaşı, bir sıra iqtisadi, siyasi və ictimai amillər də böyük təsir göstərir.

Əcəmi Naxçıvaninin və Mahmud Səəd oğlunun elmə bəlli ilk əsərlərini bir-birindən 119 illik bir zaman fasiləsi ayırır. Atabəylər kimi sanballı dövlətin saray memarı olmuş Əcəminin şah əsəri sayılan Möminə Xatun türbəsinin (1186) sifarişçisi böyük Eldəgiz hökmdarı – «İraq, Azərbaycan, Aran, Cibal, Rey, İsfahan, Həmədan və başqa vilayətlərin hakimi» Məhəmməd Cahən Pəhləvan (1176-1187) olmuşdur. Mahmud Səəd oğlunun ən iri həcmli əsərini – Nardaran qəsrini isə Xuraman Bərəkət adlı kimliyi bilinməyən bir xanım «özünün təmiz vəsaiti və dirhəmləri ilə» tikdirmişdir. Göründüyü kimi sifarişçilərin iqtisadi imkanları arasında çox böyük fərq olduğundan, onların əmri ilə ucaldılan tikililərin inşaatına qoyula biləcək vəsaitin məbləği də o dərəcədə bir-birindən fərqlənmişdir. Bibi Heybət məscidinin kitabəsində göstəriləyi kimi «tikməyi əzəmətli məlik, böyük sultan, dövlətin və dinin qoruyucusu» Şirvanşah Fərruxzad əmr etsə də, sifarişin həcmi kiçik olmuşdur. Memarın, konkret şəraitdə Mahmud Səəd oğlunun belə məhdud çərçivədə sənət möcüzəsi yaratması sadəcə mümkün deyildi.

Maliyyə yetərsizliyi ilə yanaşı inşaat materiallarının çeşidliliyi baxımından da Bakılı memar çox dar çərçivədə çalışmışdır. Onun bütün əsərləri bir materialdan – əhəng daşından əhəng məhlulu ilə ucaldılmışdır. Bu səbəbdən Mahmud Səəd oğlunun yaradıcılıq metodu özünü məhdudlaşdırmaya, tektonikliyə dayanan nizamlılığa və sadəliyə əsaslanmışdır. Onun, memarlıq kompozisiyalarını mürəkkəbləşdirib zənginləşdirməsinə hər şeydən öncə maddi sıxıntı imkan verməmişdir. Minimal vasitələrlə çalışmaq, obyektiv reallıqlarla hesablaşmaq zorunda qalan bir memarın parlaq bədiiilik əldə etməsi çox çətindir. Bununla belə Mahmud Səəd oğlu Bakı mühiti üçün önəmli sayılan sifarişləri yerinə yetirmiş, dəyərli əsərlər yaratmışdır. Şübhə yoxdur ki, onun yaradıcılıq irsi üstündə aftoqrafları olmuş üç abidə, Bibi Heybət türbəsi və Nardarandakı Xan köşkü ilə məhdudlaşmamışdır. Ola bilsin ki, onun daha iri ölçülü və daha bitgin kompozisiyalı əsərləri dağılıb aradan getmişdir. Bu səbəbdən memarın tikinti sənətimizə qatqısını tam aydınlaşdırmaq olmur. Ancaq qalmış əsərlərindən də Ustad Mahmud Səəd oğlunun Elxanlılar dönəmində Bakının memarlıq yüksəlişini gerçəkləşdirmiş önəmli simalardan biri olduğu aydın görünür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Araslı N. Arif Ərdəbilli və onun “Fərhadnamə” poeması. Bakı, 1979.

2. Qiyasi C.Ə. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, 1991.
3. Tərbiyət M. Danişməndani Azərbaycan. Tərcümə. İ.Şəms, Q.Kəndli. Bakı, 1987.
4. Азимбеков И. Селение Нардаран и его древности. Известия Азербайджанского Археологического Комитета. Выпуск первый, Баку, 1925.
5. Алиев М.Г. Замок в селении Нардаран. Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами. Москва, Баку, 1947.
6. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами. Москва-Баку, 1947.
7. Ашурбейли С.Б. История города Баку. Период средневековья. Баку, 1992.
8. Байрамов Р. Утерянная реликвия – архитектурный комплекс «Биби-Эйбат». Архитектура, №6(30), 2007.
9. Бакиханов А. Гюлистан-и Ирам. Баку, 1991.
10. Бретаницкий Л.С. Художественное наследие Переднего Востока эпохи феодализма. Избранные труды. Москва, 1988.
11. Березин И. Путешествие по Востоку. Т. II. Казань, 1852.
12. Варганесов И.Л., Шаринский Т.Я. «Ханская дача» в селении Нардаран. Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами. Москва-Баку, 1947.
13. Дорн Б. Отчет об ученом путешествии по Кавказу и Южному берегу Каспийского моря. – Труды Восточного отделения Императорского археологического общества. Санкт-Петербург, 1864.
14. Ибрагимов Ю. Круглая башня в селении Мардакяны. Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами. Москва-Баку, 1947.
15. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том I, Баку, 1991.
16. Садиги Г. Шихово деревня (Биби-Эйбат). Известия Азербайджанского Археологического Комитета. Выпуск первый. Баку, 1925.
17. Щерблыкин И.П. Памятники Азербайджанского зодчества эпохи Низами (материалы). Баку, 1943.

**Архитектор Махмуд Саад оглу
Резюме**

Имя архитектора Махмуд Саад оглу обнаружено на трех памятниках, двое из которых расположены в Баку и один в Нардаране. По датировке они расположены в следующем порядке: мечеть Биби-Эйбат (1281 год), мечеть Насраддина Гуштасба (1300 год) и крепость Нардаран (1301 год). Архитектор Махмуд Саад оглу является воспитанником периода Эльханидов, который представляет собой наивысший уровень развития архитектуры средневекового Азербайджана. На рубеже XIII-XIV веков в области архитектурного градостроительства Баку наблюдались значительные продвижения. По трем памятникам, на которых имеется автограф архитектора Махмуда, видно, что в этом прогрессе он играл большую роль.

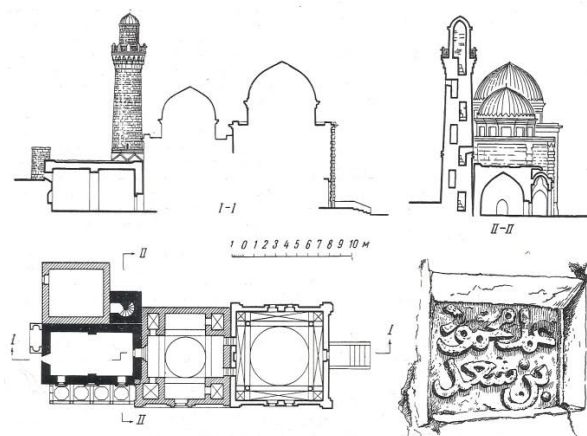
Имеются памятники, на которых по определенным причинам мастер-архитектор не смог поставить свою подпись. На наш взгляд, мавзолей Биби-Эйбата и Ханский сад в Нардаране тоже могут считаться его творениями. Возможно, монументальные творения и труды с законченными композициями разрушены и не дошли до наших дней.

Architect Mahmud Saad oglu

Summary

The name of architect Mahmud Saad oglu was found on three monuments, two of which are located in Baku and one in Nardaran. By date they are arranged in the following order: the Bibi-Eybat mosque (1281), the mosque Nasraddin Gushtasb (1300) and the fortress Nardaran (1301). Architect Mahmud Saad oglu is a pupil of the Elkhanid period, which represents the highest level of development of the architecture of medieval Azerbaijan. At the turn of the 13th-14th centuries considerable progress was made in the field of architectural urban planning in Baku. On three monuments on which there is an autograph of the architect Mahmud, it is clear that in this progress he played a big role.

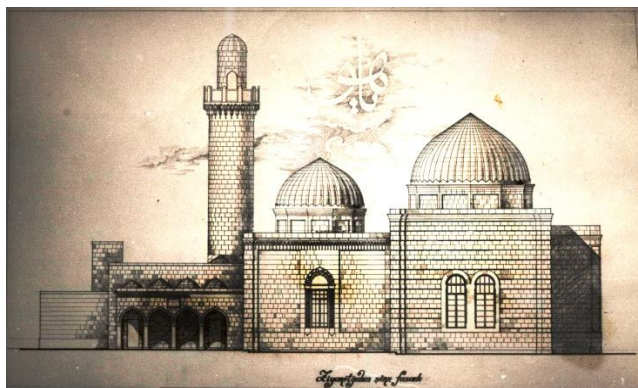
There are monuments on which, for certain reasons, the master architect was unable to sign. In our opinion, the mausoleum of Bibi-Eybat and Khansky garden in Nardaran can also be considered its creations. Perhaps, the monumental creations and works with finished compositions are destroyed and have not reached our days.

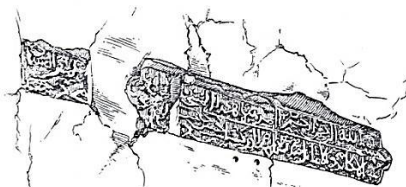
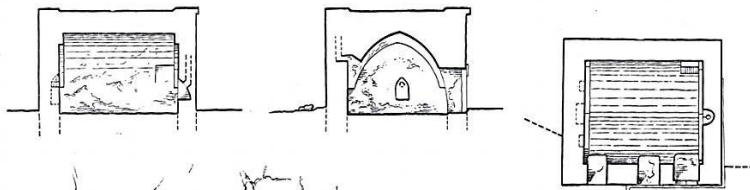
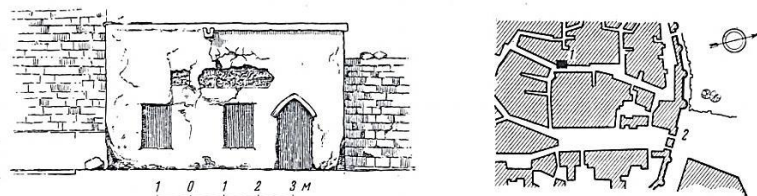
Bibi Heybət kompleksinin ölçü cizgiləri

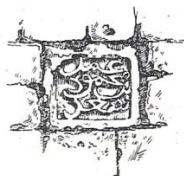
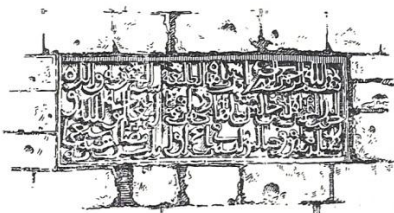
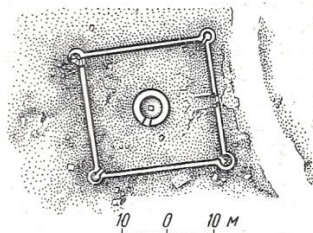
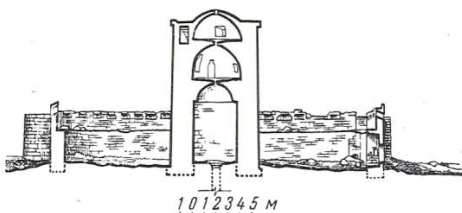
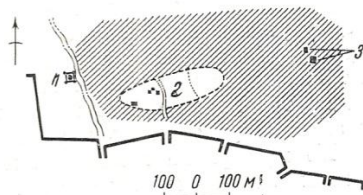
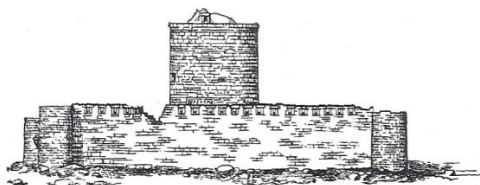
Bibi Heybət kompleksinin rəsmi (XIX əsr, B.Dornun kitabından)

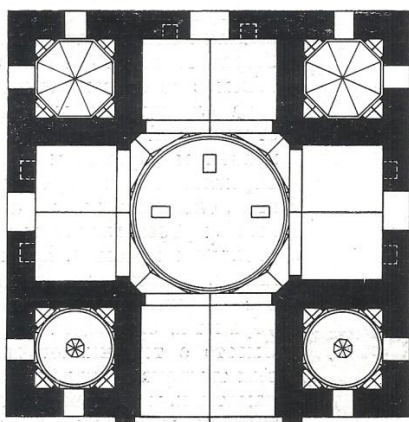
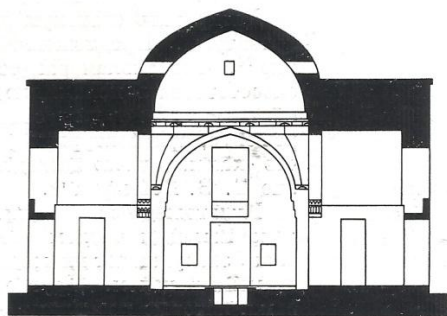
Bibi Heybət kompleksinin ön fasadı (bərpa F.Miralay)

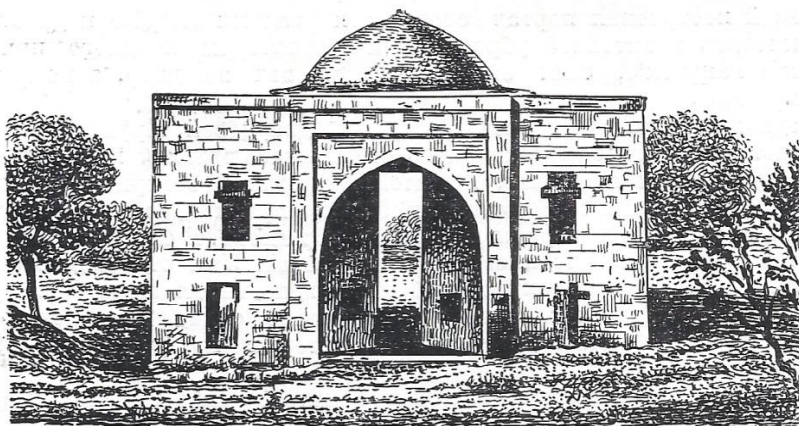
Nəsirəddin Geştəsb məscidi

Nardaran qəsri

1 0 1 2 3 4 5 6 м

Nardaran Xan bağı

ŞİRVANŞAHLARIN GÜMÜŞ TƏNGƏLƏRİNDƏN İBARƏT DEROV VƏ MUĞANLI DƏFİNƏLƏRİ HAQQINDA BİR NEÇƏ SÖZ

Əli RƏCƏBLİ*

Ключевые слова: клад, тенгэ, Деров, Муғанлы

Keywords: treasure, tengе, Derov, Muganly

Giriş

Tarixi Azərbaycan ərazisində yaranmış çoxsaylı dövlət qurumları sırasında ən uzunömürlüsü Şirvanşahlar dövlətidir. Minillik tarixə malik bu dövlət mütəəssifanə səfəvi qızılbaşları ilə Cabani savaşında ağır məğlubiyyətə uğradı: bir çox maddi, mədəni-mənəvi dəyərləri – dövlət xəzinəsi, dövlət dəftərxanası (arxiv) qalib tərəf tərəfindən yağmalandı. Mahir sərkərdə, uzaqgörən və müdrik siyasətçi olan səfəvi şahı I İsmayılın (1501-1524) əqidəsi altında bulunan Şirvanşah dövləti bir müddət öz bağımsızlığını qoruyub saxlaya bilsə də və hətta səfəvi şahı ilə qohumluq əlaqələri yaradaraq, II Şeyx İbrahim (1502- 1524) və II Xəlilullah (1524-1535) dönəmində müəyyən dirçəlişə nail olsa da digər səfəvi şahı I Təhmasibin (1524-1576) Şirvana və Şirvanşahlara qarşı yürütdüyü məkrli mütəəssibliyin qurbanı olaraq çökdü, dövlətin isə yalnız adı, möhtəşəm saray və qalaları, yüzillər ərzində permanent olaraq zərb etdikləri və zaman – zaman dəfinələr şəklində bizə qədər gəlib çatan gümüş, mis sikkələri və sikkə dəfinələri qaldı.

Tapıldığı yeri və zamanı dəqiq məlum olmayan belə dəfinələrdən biri, aşkarlandıqdan sonra fiziki şəxslər, o sıradan kolleksiyaçılar tərəfindən mənimsənilmiş və sonunculardan biri tərəfindən nəşr olunmuşdur.¹ Bu dəfinədən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olan bir neçə ədəd gümüş sikkə (sikkələr kolleksiyaçı Ruslan Rəhimov tərəfindən muzeyə təhvil verilmişdir) Şirvanın azadlığı və Şirvanşah dövlətinin əhyası uğrunda uzun müddət Səfəvilərə qarşı mübarizə və mücadilə aparən son Şirvanşah Burhan Əli Soltanın² adından Derov adlı yerdə zərb edilmişdir.

* tarix üzrə elmlər doktoru, professor, email: ahebibe@gmail.com

¹ Şabanov M. Şirvanşahlar dövlətinin Derov adlı yerdə kəsilən sikkələri, B., 2018

² Burhan Əli-Soltanın üsyanı və sikkə zərbi haqqında bax: Rəcəbli Əli. Нумизматика Азербайджана. Б. 1997, с. 103; yenə onun: Üsyançı Əlqas Mirzə və Şirvanşah Bühran Əli Soltanın unikal sikkələri/ Milli Azərbaycan Tarixi muzeyi, B., 2016, s. 4-10

Bu toponim bəzi tədqiqatçılara görə¹ Kür çayı hövzəsində və digərlərinə² əsasən Xəzərin quzey sahillərində, hər iki halda Xəzərin adalarından birində məskunlaşaraq, qızılbaşlara qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün hazırlaşan və üsyanın maddi tələbatını təmin etmək məqsədi ilə gümüş sikkələr də zərb edən Şirvan üsyançılarının sığınacaq yerlərindən biri olmuşdur. Bu zərboxanada kəsilən sikkələr şirvanşah II Xəlilullahın oğlu, antisəfəvi hərəkatının başçısı Bürhan Əli Soltanın (1548 - 1551) başçılıq etdiyi antisəfəvi hərəkatının məsşab və intensivliyini əks etdirən yeni və çox önəmli göstəricilərdən biri, bəlkə də, birincisi olaraq xüsusi diqqət çəkir.

Şirvanşahlar. Burhanəli Soltan. Derov, 946 = 1539 , gümüş təngə.
0,4 q

Şirvanşahlar. Burhan Əli Soltan. Derov, 947 = 1540, gümüş təngə,
0,4 q.

Maraqlıdır ki, bu zərboxana şirvanşah I Fərrux Yəsardan sonra yalnız paytaxt Şamaxı şəhərində (ekstremal hallarda Biğord qalasında) sikkə zərbini icra etməklə kifayətlənən son Şirvanşahlardan fərqli olaraq, uzun müddət qızılbaşlarla ölüm dirim mücadiləsi apanan Bürhan Əli Soltanın adından sikkə zərb olunan dördüncü zərboxanadır: Bürhan Əli Soltanın adından sikkə zərbinin daha üç zərboxanada - Şamaxı, Bakı, Zəyəm-şəhərlərində də icra olunduğu məlumdur.

Son şirvanşahların sikkələrindən ibarət daha bir dəfinə 2018-ci ilin yazında Zaqatala bölgəsinin Muğanlı kəndi yaxınlığında, Qanıq çayının sol sahilində aşkarlanmışdır. Dəfinənin tapılma şəraiti haqqında bilgi verən yerli sakinlərə əsasən yer səthində səpələnmiş halda təsadüf olunan bu sikkələrin yer şumlayarkən, yaxud sel suları ilə dağıdılan bir dəfinəyə mənsub olması ehtimal olunur. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə bu dəfinədən 323 ədəd sikkə daxil olmuşdur. Dəfinənin kiçik bir hissəsi Ağqoyunluların (Baysunqur – 1490-1492, Rüstəm – 1491 - 1497), qalanı isə şirvanşahların – I Fərrux Yəsar (1465-1500), II İbrahim (1502 -1524), II Xəlilullah (1524-1535), II Fərrux Yəsarin (1527/8) zərbinə mənsubdur.

Dəfinənin yerli və ya əcnəbi tacir tərəfindən torpağa gömüldüyünü demək qeyri – mümkün olsa da, onu Gündoğan Gürcüstandan keçərək, Şirvana gedən ticarət yolu üzərində Şirvan , Şəki və Car-Balakən torpaqlarında alış-veriş iştiraklarının nəticəsi olaraq formalaşan və Səfəvilərin Şirvan ekspansiyasının kulminasion dönməində Şirvanda baş

¹ O.Əfəndiyev. Азербайджанское государство Сефевидов, Б., 1981, с. 90

² Sara Aşurbəyli. Государство Ширваншахов, Б., 1983, с. 270-271

Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları

verən ixtişaşlar və qeyri-sabitlik şəraitində, XVI yüzilin 30-cu illərinin sonunda torpağa basdırılan bir dəfinə kimi dəyərləndirmək olar. Aşağıda dəfinə tərkibinin ilkin təyinatı verilir.

NF 30328. **Ağqoyunlular.** Baysunğur, Təbriz, gümüş təngə, 2,1 q

I- kartuş içərisində تبریز = Təbriz, ətrafında İslam rəmzi لا اله الا الله محمد رسول الله = Allahdan başqa ilah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir.

II- mərkəzdə = السلطان بایسنغر = soltan Baysunğur

Ağqoyunlular. Rüstəm, zərb ili və yeri pozulub, gümüş, təngə, 2,1 q

I- mərkəzdə [Quran; 99, 4] فمن يعمل مسقال ذرة خيرا يره = “zərrə qədər xeyirli iş edən, misqal qədər faydasını görür”

II- السلطان رستم بهادور خان = əs-soltan Rüstəm bahadur xan

Şirvanşahlar. Fərrux Yəsar, Şamaxı, 893=1487/8, təngə, gümüş, 2 q

I- mərkəzdə, üç sətirdə İslam rəmzi- لا اله الا الله محمد رسول الله = Allahdan başqa ilah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir; aşağıda, kartuşda - ۸۹۳ /893=1487/8

II- kartuşda - ضرب شماخي =Şamaxı zərbi; ətrafda

السلطان العادل شيروانشاه فرخ يسار = ədalətli soltan şirvanşah Fərrux Yəsar

Şirvanşahlar. Fərrux Yəsar, [Şamaxı], 897=1491\2, gümüş təngə, 2,3 q

I - kvadrat kartuşda, mərkəzdə: ۸۹۷= 897 və İslam rəmzi

II- mərkəzdə: [يسار] شروانشاه فرخ [السلطان العادل]= ədalətli soltan şirvanşah Fərrux Yəsar

Şirvanşahlar. Fərrux Yəsar, Şamaxı, 900 = 1494/5, təngə, gümüş, , 4 ədəd

I- İslam rəmzi - لا اله الا الله محمد رسول الله = Allahdan başqa ilah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir, kartuşda – ۹۰۰ =1494/5

II- ضرب شماخي = Şamaxı zərbi

Şirvanşahlar. Fərrux Yəsar, Şamaxı, 904=1498/9, təngə, gümüş, 2,1 q
I - İslam rəmzi, kartuşda - ۹۰۴=1498/9
II - yazılar pozulub

Şirvanşahlar. Fərrux Yəsar, Şamaxı, 907=1500, təngə, gümüş, 2,1 q
I- düzxətli dairədə kvadratda - محمد رسول الله = Məhəmməd Allahın elçisidir, seqmentlərdə - حسين = Hüseyin ...
II- mərkəzdə üç sətirdə: [يسار] فرخ الاعظم شيروانشاه
==əzəmətli soltan Fərrux Yəsar ضرب شماخ ۹۰۷ - Şamaxı zərbi, 907=1500

Şirvanşahlar. Fərrux Yəsar, Şamaxı, zərb ili görünmür, təngə, gümüş, 2,1 q
I-rombvari kvadratda İslam rəmzinin II hissəsi: - محمد رسول الله = Məhəmməd Allahın elçisidir -seqmentlərdə: محمد =Məhəmməd ابوبكر = Əbubəkr ...
II-mərkəzdə, dairədə - شماخي = Şamaxı, ətrafında ; [فرخ] الاعظم السلطان
= əzəmətli soltan (Fərrux Yəsar)

Şirvanşahlar. Fərrux Yəsar, Şamaxı, təngə, gümüş, 2,1 q
I-kvadratda İslam rəmzi - لا اله الا الله محمد رسول الله = Allahdan başqa ilah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir; ətrafında - على = Əli ...
II-üç sətirdə : سلطان شيروانشاه فرخ يسار = soltan şirvanşah Fərrux Yəsar

Şirvanşahlar. Fərrux Yəsar, zərb yeri və ili görünmür, təngə, gümüş, 2 ədəd
I-kvadratda İslam rəmzi - لا اله الا الله محمد رسول الله = Allahdan başqa ilah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir ,
II -mərkəzdə [فرخ يسار] الاعظم السلطان = əzəmətli soltan Fərrux Yəsar
NF 31306.Şirvanşahlar. II İbrahim, Şamaxı, 908 = 1502/3, təngə, gümüş, 0,8 q.

I - kartuşda: ۹۰۸ ضرب شماخي =Şamaxı zərbi, 908, ətrafında: İslam rəmzi
II - mərkəzdə: شيخ ابراهيم / الاعظم / السلطان =əzəmətli soltan şeyx[İbrahim]

Şirvanşahlar. II İbrahim (Şeyxşah), Şamaxı, 920 = 1514/5, təngə, gümüş, 0,8 q
I.mərkəzi dairədə -۹۲۰ / 920=1514/5, ətrafında İslam rəmzi
II.üç sətirdə-...=... شيخ ابراهيم / الاعظم / السلطان = əzəmətli soltan şeyx[İbrahim]

Şirvanşahlar. II İbrahim (Şeyxşah), Biğord, 922 = 1516, təngə, gümüş, 0,8 q

I- السلطان شيخ ابراهيم = soltan Şeyx İbrahim

II- kartuşda : ۹۲۲ = 922 ضرب بيغرد = Biğord zərbi

Şirvanşahlar. II İbrahim (Şeyxşah), (Şamaxı), təngə, gümüş, 929 = 1529/30

السلطان شيخ ابراهيم = soltan Şeyx İbrəhim

II – kartuşda ۹۲۹/929=1529/30

Şirvanşahlar. II Xəlilullah, Şamaxı, 932=1526/7, təngə, gümüş, 0,7 q

I- السلطان خليل الله = soltan Xəlilullah

II- ضرب شماخي = Şamaxı zərbi, ۹۳۲/ 932=1525/6

Şirvanşahlar. II Xəlilullah, (Şamaxı), 933=1526/7, təngə, gümüş, 0,7 q

I- İslam rəmzinin ikinci hissəsi - محمد رسول الله = Məhəmməd Allahın elçisidir

I-mərkəzdə , kvadratda ۹۳۳/ 933= 1526/7

Şirvanşahlar. Anonim, Şamaxı, 934=1527/8, təngə, gümüş, 0,7 q

I-mərkəzdə - شماخي = Şamaxı , ۹۳۴/ 934 =1527/8

ətrafında : İslam rəmzi - لا اله الا الله محمد رسول الله = Allahdan başqa ilah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir

II- السلطان = soltan , ضرب شماخي = Şamaxı zərbi

NF 7583. Şirvanşahlar. II Fərrux Yəsar, Şamaxı, 934= 1527/8, təngə, gümüş, 0,5 q

I- فرخ يسار السلطان = əs soltan Fərrux Yəsar

II- شماخي = Şamaxı, ۹۳۴ = 934 = 1527/8

Şirvanşahlar. II Xəlilullah, (Şamaxı) 935= 1528/9, təngə, gümüş

I-mərkəzdə - ۹۳۵ = 935 = 1528/9,

II - ətrafında İslam rəmzi - لا اله الا الله محمد رسول الله = Allahdan başqa ilah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir

II-mərkəzdə: السلطان خليل الله = Soltan Xəlilullah, [شماخي] = (Şamaxı)

Şirvanşahlar. II Xəlilullah . Şamaxı, 936=1529/30, təngə, gümüş, ç-

I- İslam rəmzinin ikinci hissəsi - محمد رسول الله = Məhəmməd Allahın elçisidir

I-mərkəzdə , kvadratda - شماخي = Şamaxı, ۹۳۶ - 936 = 1529/30

NF 42229. II Xəlilullah, Şamaxı, 938 = 1531, gümüş, təngə, 0,7 q

I - السلطان خليل الله = soltan Xəlilullah

II - kvadratda $938^2 - 938 = 1531/2$. Yuxarıda - ضرب سماخي = Şamaxı zərbi

Bu dəfinənin özəlliklərindən biri onun Şirvanşahların torpaqlarından kənarında tapılması, digəri isə onun tərkibində şirvanşah II Xəlilullahın qardaşı II Fərrux Yəsarın adından kəsilmiş bir ədəd gümüş təngənin olmasıdır. Babası I Fərrux Yəsarın adını daşıyan II Fərrux Yəsar, məlum olduğu kimi, Səfəvi şahı I İsmayılın ölümündən sonra şahın hamiliyindən məhrum olan qardaşı II Xəlilullah qarşı üsyan qaldıraraq, onu taxtdan salaraq, özünü şirvanşah elan etmiş və adından sikkə də kəsdirmişdir.¹ II Fərrux Yəsarın sikkəsi ilk dəfə prof. Y.A. Paxomov tərəfindən aşkarlanmışdır. Yenidən aşkar olunan bu unikal sikkə MATM-nin Numizmatika Fondunda saxlanılan Şirvanşahların zəngin sikkə kolleksiyasına dəyərli töhfədir.

Nəticə

Dəfinə sikkələrinin metroloji - tipoloji tədqiqi və təhlilinə əsasən deyə bilərik ki, şirvanşah I İbrahim (1382 - 1417) dönəmində əsas dövriyyə vasitəsi kimi qəbul olunan 6,2 q (32 noxud) çəkiyə malik teymuri təngəsinin vəzni hələ şirvanşah I Xəlilullah (1417 - 1465) və I Fərrux Yəsarın (1465- 1500) dönəmində çeşidli hərbi və məişət xarakterli xərclərlə (qalalar, sarayların inşası və s.) bağlı tədricən azaldılaraq 2.34 qr = ½ misqala (12 noxuda), endirilmişdi.

Cabani savaşıdan sonra, qeyd olunduğu kimi, ciddi maddi çətinliklərlə üzləşən dövlət divanı I Fərrux Yəsarın övladı Bəhram bəy (1500-1501), Qarzi bəy (1501) və sonuncunun oğlu Soltan Mahmudun (1501-1502) dönəmində təngənin çəkisi 1.27 q, dəfinə sikkələrinin orta çəkisindən görüldüyü kimi, II İbrahim dönəmində 0.89 q, II Xəlilullahın dönəmində isə 0.75 q. təyin olunmuşdur. Bu proses II Xəlilullahdan sonra da davam etmiş və son şirvanşahların (Şahruh və Burhan Əlinin dönəmində) təngənin çəkisi 0.56 q bərabər olmuşdur.

¹ II Fərrux Yəsarın qiyamı haqda bax: Aşurbəyli S. Государство Ширваншахов . Б. 1983, стр. 270-271

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Şabanov M. Şirvanşahlar dövlətinin Derov adlı yerdə kəsilən sikkələri, B., 2018
2. Rəcəbli Ə. Üsyançı Əlqas Mirzə və Şirvanşah Bürhan Əli Soltanın unikal sikkələri/ Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, B., 2016, s. 4-10
3. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов . Б. 1983, с. 270-271
4. Раджабли А. Нумизматика Азербайджана. Б., 1997, с. 175
5. Эфендиев О. Государство Сефевидов, Б., 1981, с. 90

Несколько слов о кладах Деров и Муганлу состоящих из серебряных тенгэ Ширваншахов

Резюме

В статье описаны монеты из кладов, обнаруженных в местности Деров и Муганлы, раскрыты значение и сущность монет как подлинный исторический источник, характеризующий масштабы и интенсивность антисефевидского движения ширванцев под руководством последнего ширваншаха Бурхан Али Солтана за свободу Ширвана и восстановление суверенитета ширваншахов.

A few words about the treasures of Derov and Mughanlu consisting of silver tenge of Shirvanshahs

Summary

The article describes coins from hoards discovered in Derov and Mughanli villages, and explains importance of coins as valuable historic artifacts depicting the scale and intensity of anti-safavid movement lead by Burhan Ali Sultan for the independence of Shirvan and restoration of Shirvanshahs sovereignty.

“YENİ ŞAMAXI”NIN MEMORIAL ABİDƏLƏRİNİN EPIQRAFİK CƏHƏTDƏN İLK DƏFƏ ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR - ORTA ƏSR AĞSU ŞƏHƏRİ

Həbibə ƏLİYEVƏ*

Ключевые слова: «Новая Шемаха», надгробие, эпитафические надписи, арабская графика, гравировщик

Key words: “New Shamakha”, gravestones, epigraphic inscription, Arabic script, engraver

Giriş

İlk dəfə tədqiqatı aparılan Yeni Şamaxı şəhərinə məxsus məzar daşları yüksək sənətkarlıqla səliqəli yonularaq oyma üsulu ilə olduqca zəngin kompozisiyalarla bəzədilib. Nəhəng ölçüyə və heyrətamiz çəkiyə malik olan bu məzar daşlarının ornamentləri sırf Şirvan memarlıq üslubunda işlənib. İlk orta çağlarda formalaşan Azərbaycan memarlığında böyük bir məktəb şəklini alan Şirvan memarlıq məktəbi olduqca məşhur idi (Məmmədov və b., 1961:167).

Belə ki, Şirvan ərazisində orta əsrlərdə daş üzərində oyulmuş bəzək nümunələrinə daha çox biz məzar daşlarında rast gəlirik. Epitafiya (məzar kitabəsi) şəklində geniş yayılmış belə yazılar islam dininə etiqad edən yerli əhalinin başdaşlarında təkrar olunurdu (Heymat, 1991: 17-36).

Azərbaycan memarlığında olduğu kimi məzar daşları üzərində də ornamentlər ilə yanaşı ərəb əlifbasının kufi, suls, nəsx, nəstəliq, reyhani və başqa xətt növlərindən dövrün sənətkar və həkakları istifadə etmişdilər (Heymat, 1991: 6-8). Azərbaycan milli memarlığı üçün səciyyəvi olan nəbatı və həndəsi elementli məzar daşları üzərindəki kitabələr Ağsu epiqrafikasında da çox aydın izlənilir. Məzar daşları üzərində araşdırdığımız kitabələr ərəb qrafikasının əsasən nəsx və nəstəliq xətt nümunələrinə məxsus ərəb-fars-türkdilli yazıları özündə təcəssüm etdirir (Əliyeva, 2011:250-279). Bəhs etdiyimiz “Yeni Şamaxı”yəni, orta əsr Ağsu şəhərinin şimal hissəsindəki I saylı qəbristanlığından 62, şərq hissəsindəki II saylı məzarlıqdan 107, qərb tərəfdəki III saylı qəbristanlıqdan 26, cənub hissəsindəki məzarlıqdan IV saylı 2 və 5-ci

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktor müavini, “Numizmatika və epiqrafika” şöbəsinin elmi işçisi, email: ahebib@gmail.com

arxeoloji qazıntı sahəsindən üzə çıxan məscidin sütun qalıqlarının yanında aşkarlanmış tək sənduqə tədqiq edilmişdir.

Məzarlıqlardakı qəbir daşlarının araşdırılmasında əsas məqsəd Yeni Şamaxı səhərinin yaranma tarixini öyrənmək idi. Yazılı mənbələrə əsasən XVIII əsrdə ərsəyə gələn bu şəhəri arxeoloji və epigrafik cəhətdən tədqiq etməklə həqiqətən yeni salınan şəhərin tarixini müəyyənləşdirmək mümkün oldu. Tədqiqat apardığımız dörd qəbristanlıqda ilk məzar daşını tapmaq və bu tarixlə şəhərin yaranmasını dəqiqləşdirmək və yeni məlumat əldə etmək Azərbaycan tarixi üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır. Tədqiqat zamanı Yeni Şamaxı səhərinin yaranma tarixinə aid (1735-ci il) ilk məzar daşı aşkarlandı. Şərq hissəsindəki II sayılı Ərəbuşaqları kəndinin qəbristanlıqdakı 29 sayılı məzar daşı oldu. Beləki, bu başdaşı qırıq olduğundan mərhumun yalnız ölüm tarixi qalmışdır : hicri - qəməri 1150= miladi 1737/38-ci illər. Bu tarixdən bəlli etmək olar ki, yazılı məxəzlərə görə şəhər yarandıqdan iki il sonra, yəni 1737-ci ildən şəhərin əhalisindən dünyasını dəyişmiş insanları orta əsr Ağsu şəhərinin şərq tərəfində, yəni, yaxın məsafədəki sahədə dəfn etməyə başlamışlar. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, II sayılı qəbristanlıqda şəhər əhalisinin əsasən yüksək təbəqəli şəxsləri dəfn olunmuşlar. Məzar daşları üzərində digər sayılı məzarlıqda rastlaşmadığımız şəxslərin yüksək rütbələrini bəlli edən sözlərə də rast gəldik. Şimal hissəsindəki I sayılı Ülgüclü kəndinə yaxın qəbristanlıqda isə 28 sayılı məzar daşının üzərindəki həkk olunan h.q. tarixilə 1191/ 1777-ci il araşdırıldı. II sayılı qəbristanlıqla I sayılı qəbristanlığın arasındakı fərq 40 (qırx) ildən sonrakı tarixə təsadüf edir. I sayılı qəbristanlıqda isə əsasən şəhərin sənətkarlarının dəfn olunması məlum oldu.

Qərb hissəsi III sayılı qəbristanlıqda isə yalnız bünövrəsi qalmış səkkizguşəli türbənin ətrafında cox nəfis formada nəbati və həndəsi naxışlar ilə işlənmiş və üzəri gözəl süls elementli nəsx xətlə həkk edilmiş başdaşları arasında 05 sayılı baş və sinə daşı olan məzar daşı tarixi h.1179=m. 1765-ci ilə aiddir. III sayılı qəbristanlıqdakı məzar daşları II sayılı qəbristanlıqda aşkarlanan tarixdən (h. 1150=m. 1737) 29 il sonrakı tarixə aiddir.

Cənub hissəsindəki IV sayılı qəbristanlıqda qalan yalnız iki qəbir daşının birinin üzərindəki tarix h.1204=m.1809-cu ilə aiddir ki, bu tarix II sayılı qəbristanlıqdakı məzar daşından 50 ildən sonrakı tarixə təsadüf edir. Lakin burada yoxa çıxan qəbir daşlarının bizə tarixi bəlli olmadığından bu il fərqi əsassızdır. Qeyd etdiyimiz, hər I, II, III və IV sayılı qəbristanlıqdakı məzar daşları üzərindəki nəbati və həndəsi ornamentlərlə yanaşı nəfis formada yazılmış ərəb qrafikalı ərəb, fars və türk dilli epigrafik kitabələr orta əsrlərdən qaynaqlanan və Azərbaycanın

memarlığına möhtəşəm əsərlər bəxş edən Sirvan memarlıq məktəbinə aiddir. Orta əsr Ağsu şəhərinin ətrafında mövcud olan qəbristanlıqda yerli dağ cinsindən hazırlanmış müxtəlif ölçülü məzar daşları formalarına görə üç qrupa bölmək olar:

1. Başdaşı və sinədəşi (ayrı-ayrı daşlardan yonulmuş);
2. Sənduqə (bir lay daşdan yonulmuş);
3. Başdaşı ilə sinədəşi bir yerdə (bir lay daşdan yonulmuş).

Qeyd etdiyimiz qəbristanlıqlarda şəxsiyyətlərin cinsini və mənsubiyyətini bildirən məzar daşlarını da üç qrupa aid etmək olar:

1. Kişiyə məxsus məzar daşları;
2. Qadına məxsus məzar daşları;
3. Uşaqlara məxsus məzar daşları.

1. Kişiyə məxsus başdaşları və sənduqələrin üzərində əsasən onların adı, soy adı və ölüm tarixi həkk olunur. Baş daşlarının arxasında isə kişiyə məxsus soyuq və odlu silahlar, yəhərli və yuyənli at, onlara aid bir çüt çəkmənin təsviri daş yonma və çizmə üsulu ilə həkk olunur. Dindar olan şəxslərin isə baş daşlarının arxasında rəhil, kitab, təsbəh və s. digər təsvirlər əsasən yer tutur. Məzar daşlarının kitabələri və təsvirlərindən məlum olur ki, insanlar peşə və sosial mənsubiyyətləri etibarlı ilə də müxtəlifdir.

2. Qadına məxsus baş daşı və sənduqələrin üzərində adətən onun adı, ölüm tarixi və atasının ismi yazılır və yaxud da həyat ağacının rəsmi həkk olunmuşdur. Sənətkarlara aid olan başdaşlarının arxa hissəsi və cənduqənin baş, ayaq hissəsində isə toxuculuq və pal-paltar tikmək ilə məşğul olan qadınların məzar daşları üzərində toxuculuq alətləri və tikmiş maşının təsviri həkk olunmuşdur.

3. Uşaq üçün hazırlanan məzar daşları ölçülərinə görə digər məzar daşlarından kiçik həcmilə seçilir. Adətən başdaşı sınıdaşı ilə birləşdirilmiş formada olan uşaq məzar daşının üzərində kimin oğlu və ya qızı olması ilə yanaşı kitabə ölüm tarixi tamamlanır. Əsasən uşaqlara aid məzar daşları naxışsız və sadə yonulmuş vəziyyətdə olur.

Orta əsr Ağsu şəhərində, xüsusən XVIII-XIX əsrlərə aid bir çox yüksək səviyyədə oyma üsulu ilə bəzənmiş qəbir daşları mövcuddur. Bu qəbir daşları Azərbaycanın xalq sənətinə xas olan ən gözəl milli naxışlarla bəzənmişdir. Əgər bu naxışları və onların kompozisiyasını müqaisə etsək, Azərbaycanın memarlıq abidələrində nəbati naxışlara – qərənfil, nargülü, zanbaq, qotazlı lalı, müxtəlif formalı yarpaqlar və həndəsi naxışlar olan dörd, beş, altı, səkkiz və on ikigüşəli ornamentalərə rast gəlinir. Bəzən bu qəbir daşlarının üzərində bu naxışlar ilə yanaşı, simvolik rəsmlərə - kişi qəbirlərində rəhil və kitab, xəncər, qılınc, ox və yay, patron daşı, tufəng, tapança, barıt qabı, su qabı, şeypur, at və çəkmə

təsvirləri, qadınlarda isə zinət əşyaları, güləbdan, xana dəzgahı, sap, qayçı və başqa məişət alətlərinin təsvirinə də təsadüf edilir. Bu simvolik rəsmlərdən dəfn olunmuş adamın məşğuliyyəti, sənəti, dinə sitayiş və şücaətli olması məlum olur.

Beləliklə, orta əsr Ağsu şəhər qəbristanlığındakı məzar daşlarının kitabələrinə gəldikdə isə həkkaklar adətən islam dini etiqadına əsasən islamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimdən daha çox yararlanmışlar. Məzar daşları üzərindəki kitabələrdə Qurani-Kərim II surədən (Əl-Bəqərə - İnak) 255, 256, 257-ci ayələri, LV (55) surədən (ər-Rəhman) 26, 27-ci ayələri, 14 məsumə (Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.s.), onun qızı Fatimeyi-Zəhraya (ə.s.) və 12 imama (ə.s.) Allahın salamı, ərəb, fars və türk dillərində mənzum şerlər, mərhumlara Allah tərəfindən rəhmət və bağışlanması haqqında kəlamlar, onların sənəti, vəzifələri və hicri qəməri tarixilə vəfat tarixləri gözəl ərəb qrafikası ilə həkk olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Ağsu şəhərinin sahəsindən yalnız arxoloji qazıntı zamanı bir məzar daşı aşkarlanmışdır. 2011-ci ilin may ayında 5-ci qazıntı sahəsindən üzə çıxan məscidin sütun qalıqlarının ətrafında bir sənduqə aşkarlanmışdır. Təyinat nəticəsində sənduqənin aydınlaşmış kitabəsi nəsx xətlə ərəb dilində yazılmışdır:

المرحوم المغفور بن حاجي حسين محمد

قبله / سنة ١٢٠٤

Kitabənin tərcüməsi: “Mərhum, bağışlanmış (Allah tərəfindən günahlarından) Hacı Hüseyn Muhəmməd oğlu / Qiblə/ ili 1204/ ili “

H.q.1204 = m. 1789/90-cı illər.

Kitabədəki “Qiblə” sözü (hər bir müsəlmanın namaz qılarkən və dəfn olunarkən müqqədəs Məkkədəki Kəbəyə olan bir istiqamətinə yəqin ki, işarədir (Ə.H.). Kitabəli haşiyələrdən sonrakı naxışlar daşın səthindən dərin formada oyulmuş üç ədəd dördguşəli həndəsi ornamentlərdən ibarətdir. Sənduqənin yan hissələri sadə yonulmuş və həkkak burada ornament və yazılara yer verməmişdir. Ümumilikdə, məzarlıqdakı yazılı qəbir daşları dövrün bütün yaşam tərzini, adət-ənənələrini və sosial-siyasi və iqtisadi vəziyyətini özündə əks etdirir.

Nəticə

Azərbaycan coğrafiyasında tapılan epiqrafik abidələr içində ərəb hərflili olanlar qədimliyi, çoxluğu və müxtəlifliyiylə seçilir. Yazılı mənbələr Azərbaycan tarixinin açıqlanmasına xidmət edən faktlardan biri olsa da, lakin epiqrafik yazılı abidələr də Azərbaycanda epiqrafik abidələri fərqli dövrlərdə, fərqli əlifbalarda, fərqli mövzularda yazılmışdır. Azərbaycanı beynəlxalq vəziyyətdə tanımaq üçün bu epiqrafik materalların mühüm rolu olmuşdur. Beləliklə, Yeni Şamaxı şəhərinin dörd tərəfində salınmış

məzarlıqda olan yüzlərlə baş daşları ya dibindən qırılmış, ya da yarısı sınıb məhv olmuş və ya tamam yox olmuşdur. Məzarlıqdakı baş daşlarına aid olan sinə daşlarının isə əksəriyyəti torpağın altına girmiş vəziyyətdədir. Təbii fəlakətlər, heyvan və insan faktoru bu abidələrin “yox olma” təhlükəsilə qarşılaşdığı üçün onların qorunması, bərpa və konservasiyası məsələlərinə başlanılmışdır. Xalqın maddi mədəniyyət sərvətinə sahib çıxan vətənpərvər elm və iş adamlarının gələcək nəsil üçün qoruyub saxladığı və təbliğ etdiyi irs dəyərli sənət əsərləri sırasında sayılır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əliyeva H.M. Ağsunun epiqrafik abidələri (şəhər qəbristanlığının XVIII əsrə aid ərəb və fars dilli kitabələri əsasında). “Ağsu şəhəri orta əsrlərdə” kitab-albomu, III buraxılış, Bakı: CBS, 2010.250-279

2. Məmmədov H.S. Əmiraslanov İ.R., Nəcəfov H.N., Mürsəliyev A.A. Naxışların yaddaşı, Bakı: Azərnəşr, 1981, 129 s.; Аскерова Н. Архитектурный орнамент Азербайджана. Баку: Азернешр, 1961, 167 с.

3. Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Апшерона (XI- начало XX века). Том I, Баку:Элм, 1991, 248 с.

Первичное изучение эпитафических надписей мемориальных памятников «Новой Шемахи» - средневекового города Агсу Резюме

Статья посвящена первичному исследованию и изучению эпитафических надписей надгробий на четырех кладбищах, расположенных в очень важной области ширванского региона Азербайджана, называемой «Новая Шемаха» или же «Харабашехер» («Городские руины») вблизи средневекового города Агсу. Мы обратились к этой теме с целью прочтения надписей на более двухстах надгробных камнях середины XVIII – нач. XIX вв., высеченных на арабском, персидском и тюркском языках арабской графикой.

Начиная исследования в обнаруженном в ходе проводившихся с 2010 года в средневековом городе Агсу археологических раскопок городище «Харабашехер» и окружающих его с четырех сторон кладбищах, до тех пор неизученных, мы стремились хотя бы слегка пролить свет на темные страницы средневековой истории Азербайджана. Из исторических источников известно, что в середине XVIII века иранский правитель Надир шах совершил

поход на Шемаху, но, столкнувшись с упорным сопротивлением местного населения, впал в гнев, разрушил город, а его жителей насильно переселил на ширванскую равнину. В этом регионе стали возникать поселения называемые «Новая Шемаха», затем Агсу и наконец «Харабашехер». В ходе изучения вопроса о возникновении Новой Шемахи был обнаружен, осколок надгробия, датируемый 1150-ым годом хиджры (1737-38 гг.) и доказано, что это первое надгробие в городе.

Указанные надгробия сильно различаются по классификации. Здесь имеются мужские и женские могилы, захоронения пожилых людей и детей с изголовьями и горизонтальными плитами, а также саркофаги. Различаются похороненные здесь люди и по профессиональной принадлежности, и по социальному положению.

Research of epigraphic inscriptions of memorial monuments of “New Shamakha” for the first time - medieval town Aghsu

Summary

The article deals with the primary research and study of epigraphic inscriptions on the gravestones in the 4 burial grounds located in the most significant part of Azerbaijan in Shirvan region which is also known either as “New Shamakha” or “Kharabasheher” (“Urban ruins”) in vicinity of Aghsu city.

In this regard, we paid attention to this topic in order to facilitate reading inscriptions inscribed on over than two hundreds of gravestones in the mid-18th and early 19th centuries that had been engraved in Arabic, Persian and Turkic languages made with Arabic script.

Therefore, through the initial study of the poorly explored earlier the ancient settlement “Kharabasheher” including four graveyards surrounding it from four sides, that was discovered during archeological explorations in medieval town Aghsu carried out in 2010, we were aiming to shed some light upon dark pages of the medieval history of Azerbaijan.

Nevertheless, it is known from historical sources, that in the mid-18th century the Persian ruler Nadir shakh made a campaign to Shamakha, but facing increasing pressure, persistent resistance from the local populations he became very angry and destroyed, demolished the town, and its residents were forcibly resettled to Shirvan plain. Hereinafter, such circumstances in this region, had led to emergence of new settlements called “New Shamakha”, afterwards Aghsu and finally “Kharabasheher” .

ŞİRVAN AŞIQ YARADICILIĞINDA XALQ HƏYATININ ƏKS OLUNMASI VƏ ETNOQRAFİK MOTİVLƏR - XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ

Könül ƏSƏDLİ*

Ключевые слова: Ширван, музыка, ашуг, этнография, культура
Key words: Shirvan, music, ashug, ethnographic, culture

Giriş

Azərbaycanın Şirvan bölgəsi tarixən zəngin mədəniyyətə malik olmuş, min illər ərzində yaratdığı maddi və mənəvi irsi, özünəməxsusluğu ilə fərqlənmişdir. Şirvan aşıqları saz havalarının özlərinə məxsus variasiya və variantlarını yaratmaqla, Şirvan aşıq sənəti üçün ənənəvi olan aşıq musiqisini inkişaf etdirdilər. Bu gün Şirvanda oxunan saz havalarının bir çoxu, daha dəqiq desək, otuz altısı ancaq həmin dövr aşıqlarının adı ilə bağlı yaranan havalar hesab edilir. Onlar içərisində “Şirvan şikəstəsi”, “Sarıtorpaq şikəstəsi”, “Koroğlu zəngisi”, “Şirvan dübeyti”, “Şirvan gözəlləməsi” və b. Aşıq repertuarında bu gün də əsas yer tutur (Nəbiyev, 2014:118).

Xalqın yaşayış tərzini, taleyüklü məsələlər və etnoqrafik motivlər Şirvan aşıq yaradıcılığının əsas, dolğun mövzularından biri olmuşdur. T.Bünyadov yazmışdır ki, əsrlərlə yaşayıb inkişaf edən aşıq sənəti sinkretik bir sənət hesab edilir (Bünyadov, 1975:41). Azərbaycan aşıq sənətinin özünəməxsus sima kəsb etməsi və inkişafında Şirvan regionuna mənsub sənətkarların rolu misilsiz olmuşdur. Aşıqlar və el şairləri ilə bağlı apardığımız araşdırmalar nəticəsində müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur ki, Şirvanda yaşayıb – yaratmış aşıqlardan (XIX-XX əsrin əvvəlləri) Məlikballı Qurban, Mustafa Kolani, Çürük İslam, Barıdday Soltan, Udulu Musa, Şamlı Cabbar, Gəray Musa oğlu, İman Xudaverdi oğlu, Qoçağa Mustafa oğlu, Kolani Molla Əziz, Padar Ağababa, Padar Qənimət, Şair Qara, Ağbaşoğlu, Söhbət Həzər oğlu, Məşədi Əmrah, Qasım Şirvani, Dovğaçıoğlu Azay, Məhəmməd Abdulla oğlu, Mirzə Aslan oğlu, Məşədi Abbas Şirvani, Şərifalı ağa Şirvani, Məhəmməd Zahid Şirvani, Orucəli Gorani və b. olmuşlar (4, 110).

Aşıq şeiri şəkillərində yazıb – yaradan şöhrətli qadın sənətkarlarından biri Gövhər Şirvani (1810-1856) idi.

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Müasir dövr etnoqrafiyası” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, email: feyakonul@rambler.ru.

Gövhər Şirvani yaradıcılığında, şerlərində Şirvanşahlığın süqutu ilə bağlı tarixi hadisələrə müraciət güclüdür.

Zalım fələk, səni görüm yanasan, Qanlara boyandı daşı Şirvanın. Duman gəlib Fit dağını bürüdü, Bəlalər çəkibdi başı Şirvanın (Nəbiyev, 2014:120).

Gövhərin öz şəxsi həyatından gileyini əks etdirdiyi bədii parçalarda qadın yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan mövzular, həsrət, kədər, zor ilə ərə verilmə, ər evindəki narahat həyat öz əksini tapır, beləliklə Şirvan aşığı şerində milli həyatı əks etdirən mövzular gündəmə gəlir:

Bacım Xavər, bir fəqirəm,
Gəl soruşma əhvalımı.
Zorla ərə gedən gündən,
Kəsdilər qılı –qalımı (Şirvanın qadın şairləri, 1994:23).

Şamaxıda anadan olmuş (1820-1876) Güllübəyimnin yaradıcılığında xalq şeiri şəkilləri üstünlük təşkil etmiş, onların bir çoxu dillərə düşərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. ... Şeir nümunələri göstərir ki, dərs keçmək, məktəb açmaq üstündə Güllübəyimnin başı bəlalər çəkmiş, həyat yoldaşı sürgün edilmiş, özünə də məktəbdarlıq etmək yasaq olunmuşdur. Şamaxı ruhaniləri Güllübəyimə qarşı hər cür fitva vermişlər. Bütün bu kimi çətin halını sənətkar əsasən dövründən narazılıq ifadə edən şeirlərində əks etdirmişdir:

Əymisən cavan belimi,
Kəsmisən deyən dilimi,
Uçurmusan bülbülümü,
Bəs gedim hayana fələk? (Əsədli, 2011:121).

Güllübəyimnin əsas narazılığı din xadimlərindən və idarəedici adamlardan olmuşdur. Onun etiraz səsinə xalqın ağır güzəranından doğan bir kədər, ədalətsiz fərmanlara qarşı etiraz vardır (Nəbiyev, 2014:121).

Şirvan aşığı sənətinin özünəməxsusluq kəsb etməsinin əsas meyarlarından biri də saz havaları ilə muğamın sintez edilərək xüsusi ifa tərzinin yaradılmasıdır. Yuxarıda qeyd olunan aşığı yaradıcılığı sinkretikliyi Şirvan aşığına da aid etmək olar, belə ki, Şirvan aşığı həm saz çalır oxuyur, həm oynayır, həm də dastan söyləyirdilər.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Şirvanda aşığı poeziyasının əsas mövzusu etnoqrafik çalarlar, sevgi – məhəbbət motivləri və gözəlliyin tərənnümü, zəmanədən şikayət, çar və yerli məmurların özbaşınalığı

olmuşdur (Əsədli, 2011:168). Şirvan el şairlərindən Azay Səfəralı oğlunun şerləri rəvan təbə malik olmuşdur. Əsərlərini “Doğaçıoğlu” təxəllüsü ilə düzmüşdür. O, Şirvan mahalının Bağırılı kəndində anadan olmuşdur. Onun bizə bir neçə şeri: “Məni gör”, “Boz qaya”, “Dəli dağ”, “Küdrü düzü” gəlib çatmışdır. Şairin şerlərində bəzən etnoqrafik çalarlar görmək mümkündür:

Çutqusu aldı, xaradı,
Bafta qoyub zər xaradı,
Yarıb, ürəyim yaradı,
Göz yaşımı siləndə bax (Qəniyev, 1997:137).

Yuxarıdakı misralarda zəngin və çoxçeşidli Azərbaycan milli geyiminin ayrılmaz tərkib hissəsi olan baş geyim elementlərindən – xaradan tikilmiş çutqudan, zər xaradan toxunmuş baftadan yazılımsındır.

Şair digər şerində:
Nişanlım qərrib eldədir,
Gümüş kəməri beldədir,
Qızıl sırğanı yellədi,
Cilvələnilib gələndə bax (Qəniyev, 1997:138).

Şirvan aşıqlarının poeziyasında köç mövsümü ilə əlaqədar bəzi etnoqrafik təsvirlərin əks olunmasını görmək olar:

Köç etdi obalar dağa, yaylağa,
İndi salamat qal, a Küdrü düzü!
Yoncaların döndü xəzəl yarpağa,
İndi salamat qal, a Küdrü düzü! (Qəniyev, 1997:138-139).

Misralarda təsvir olunan qızıl sırğa, gümüş kəmərlər isə milli geyimlərin ayrılmaz tərkib hissəsi olan, incə estetik elementləri özündə ehtiva edən bəzəklərdən xəbər verir. Göründüyü kimi yurdu el-el gəzən aşıqlar xalq məişətinə hərtərəfli bələd olmuş, xüsusilə də tarixi köklərdən gələn, xalqın yaradıcılıq zövqünü özündə əks etdirən milli geyim kompleksini öz qoşma, gəraylı, təcnislərində əks etdirmişlər. Bundan əlavə şerlərdəki məzmunundan və misralardan Şirvan əhalisinin geyim mədəniyyətini, sosial mənsubiyyətini də müəyyənləşdirmək mümkündür.

XIX əsr Şirvan aşığı şerinin başqa bir nümayəndəsi Aşiq Mürsəl Babaş oğludur. O, Şirvan mahalının Kolanı elatında anadan olmuşdur. Aşiq şerinin gəraylı, qoşma, deyişmə və s. kimi janr və formalarında

şerlər qoşmuşdur. Dövrümüzə çatan bayatlarından birində Aşıq Mürsəl deyir:

Kolanı elim mənim,
Arxamda selim mənim.
Diriykən diri dünyam
Ölərsəm, gorum mənim (Qəniyev, 1997:168).

Aşıq Mürsəlin bir neçə şeri əldə edilmişdir. Bu şerlərdən onun incə ruhlu, gözəl təbli insan, həyat və dünya aşığı olması açıq boy verir.

Aşıq gəraylısında deyir:
Ala gözlü, qələm qaşlı,
Gəl, qoyma avara məni
Həsərətindən gözüm yaşlı,
Gəl, qoyma avara məni.
Dərdindən olmuşam xəstə,
Gözüm qalıb yollar üstə.
Nə istəsən, məndən istə,
Gəl, qoyma avara məni.
Sənsiz qara bağlaram mən,
Bu sinəmi dağlaram mən.
Gecə–gündüz ağlaram mən,
Gəl, qoyma avara məni (Qəniyev, 1997:168-169).

XIX əsr Şirvan aşığı yaradıcılığının daha bir təmsilçisi Aşıq Səməndər Mirzalı oğlu olmuşdur. O, Kürdəmirdə anadan olmuş və 1912-ci ildə orada vəfat etmişdir. Həyatında baş vermiş nakam sevgi hadisəsi onun lirikasında dərin iz buraxmışdır. El içində “haqq aşığı” kimi tanınmışdır. Əldə olunan gəraylısında da bu sevgi motivləri görünür:

Ay ağalar, ay qazılar,
Yar əlimdən getdi mənim.
Vəsli–yarə tamarzılar,
Yar əlimdən getdi mənim (Qəniyev, 1997:165).

Şirvan aşığı məktəbi ənənələrini əlli ildən çox qoruyub saxlayan başqa bir sənətkar isə Aşıq Abbas (1907-1966) idi. Onun yaradıcılığı bir sıra başqa Abbasların söz dünyası ilə qovuşub çarpazlaşsa da o, öz ustad müdrikliyini saxlamış, qoca çağlarında ömrünü mənalı və xoşbəxt keçirməsilə daim fəxr etmişdir:

Neçə nər igidim itdi dünyadan,
Türfə gözəllərin getdi dünyadan,
Mən oldum dünyadan bircə kam alan,
Ələnbə saçıma qar qocalmışam (Hər budaqdan bir yarpaq,
1980:142).

Bu dövrdə öz yaradıcılığında aşiq serinin ənənəvi mövzularına yeni həyat verən Aşiq Qurbanxan (1912-1993) idi. Onun yaradıcılığı coşqun, oynaq bir ritmliliklə bağlıdır. Ustad aşiq böyük məharətlə səkkizlik şəri daha müstəqil bölümlərə ayırır, onu həzin bir nəğməyə çevirib aləmə yayırdı:

... Səhərin dan ulduzusan,
Aşığın söhbət-sazısan,
Görən kimin qızısan,
Səndən ayrıla bilmirəm,
Yardan ayrıla bilmirəm... (Şirvan aşıqları, 1987:43).

Şərdə aşığın mənəvi aləmi, məhəbbət böyük bir coşqu, xüsusi təsirlə izah olunmuşdur.

XIX əsrin axırlarında (1885-1886) vəfat edən İslam, deyilənə görə, çox sözbaz olduğu üçün “Çürük” (çürükçü) adı ilə tanınıb.

Yeri bərbad olmuş viran Gümüşlü,
Bayquşlar banlayır, bağlar boş qalıb.
Açılmır gülləri, dərilmir barı,
Görünmür bağbanı, tağlar boş qalıb (Qəniyev, 1997:121).

Çürük İslam bu bənddə el dərdinin ağırlığını məkan elementləri vasitəsi ilə çox ustalıqla təsvir edib.

Bu obaya bəla gəldi nahaqdan,
Bir nişan qalmadı nəvə-uşaqdan,
Yağı hücum çəkdi daldan-qabaqdan,
Sol tərəf yox olub, sağlar boş qalıb.
Şair bu sifətdə öz qəlb ağrılarını ifadə vasitələrinə çevirər, onların düzümündə ictimai kədərin poetik obrazını yarada bilib (Qəniyev, 1997:121).

XIX əsr Şirvan el şairlərindən Udulu Musanın yaradıcılığında xalqın ağır həyat tərzini, zəmanədən şikayət məsələləri öz əksini tapmışdır.

Ay həzərat, bir zəmanə gəlibdi,
İxtiyar yox, ağız bağlı, dil bağlı.
Mümkün olsa, bu vilandan köçərəm,
Bəkçisi çox, qapı bağlı, yol bağlı.
Yaxud, o, başqa bir şerində deyir:
Molla Musa dözə bilmir bu dərdə,
Bunlardan divanın alar məşhərdə.
Qoyub bir fağırı qupquru yerdə,
Olub imarətli, bağlı hampalar (Qəniyev, 1997:128).

Nəticə

Göründüyü kimi xalq həyatının tərənnümü Şirvan aşığılarının hər zaman müraciət etdikləri əsas mövzulardan biri olmuşdur. Etnoqrafiya mövzusu isə gözəl, zərif formalarda ifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər. Bakı, 1975.
2. Əsədli K. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Şirvan bölgəsinin aşığı sənəti haqqında. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı, 2011, №2. s. 167-171.
3. Hər budaqdan bir yarpaq. Bakı, 1980.
4. Qəniyev S. Şirvan folklor mühiti. I kitab. Bakı, 1997
5. Nəbiyev A. Azərbaycan aşığı məktəbləri. Bakı, 2014.
6. Şirvan aşığıları (Top. tər. edən S.Qəniyev). Bakı, 1987.
7. Şirvanın qadın şairləri (Top. tər. edən Ə.Cəfərzadə, S.Qəniyev). Bakı, 1994.

Отражение народного быта и этнографические мотивы в творчестве Ширванских ашугов - XIX- начало XX вв.

Резюме

Музыка Ширвана богата первоклассными образцами фольклорного творчества, уходящего в глубину минувших столетий. В Ширване признанным носителем народного творчества являлся народный певец – ашуг. Особое место в обширном репертуаре ашугов занимают своеобразные по содержанию и самые популярные этнографические песни. В XIX- начале XX веков

главной темой в ашугской поэзии Ширвана являлись этнографические мотивы, недовольство существующим положением, произвол царских и местных чиновников и любовные мотивы.

Reflection of Folk life in Shirvan Ashug art and ethnographic motives – 19th and 20th centuries

Summary

Music Shirvan rich first class samples of folklore, disappearing into the depths of the past centuries. Recognized as the bearer of folk art in Shirvan folk singer–ashug.

Special place in the vast repertoire of minstrels is completely unique in content and most popular songs of ethnography. In XIX-the beginning of the XX the main theme of poetry ashugs Shirvan ethnographic shades, the complaint about the time of the arbitrariness of tsarist tyranny and love, and local officials.

“ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİ” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRD LƏRDƏ TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Könül MOLLAYEVA*

Ключевые слова: учение, обучение, патриотизм, Ширваншахи, общемировые ценности, традиции государственности

Key words: teaching, teaching, patriotism, Shirvanshahi, universal values, traditions of statehood

Giriş

Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasında tarix dərslərinin xüsusi rolu var. Xüsusən Azərbaycan tarixi fənni vasitəsilə şagirdlər öz tədqiqatçılıq bacarıqlarını açıq şəkildə nümayiş etdirə bilirlər. Fəal təşkil olunmuş dərs zamanı tədqiqatçı şagirdlər Azərbaycanın tarixi ilə bağlı müstəqil şəkildə fikir mübadiləsi aparırlar.

Azərbaycan tarixi ölkəmiz ərazisində yaşamış və yaşayan insanların həyatının bütün sahələrini və təzahürlərini əhatə etdiyi üçün onun başqa fənlərlə, başqa bilik sahələri ilə yüksək bağlılığı vardır. Həm fənlərarası əlaqə, həm də fəndaxili əlaqələrin yaradılması təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək göstərir. Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində üfüqi inteqrasiyanın gözlənilməsi, fəndaxili əlaqələrdən səmərəli istifadə, eyni zamanda şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşmasına müsbət təsir edir. Azərbaycan tarixinin tədrisində iki tip inteqrasiya tətbiq etmək məqsədəuyğundur. Birinci tipə fənn daxilində (şaquli və üfüqi) inteqrasiya, ikinci tipə isə fənlərarası (üfüqi) inteqrasiya daxildir. Birinci tip inteqrasiya özündə aşağıdakı modelləri birləşdirir:

- fraqmentləşdirilmiş (hissələrə bölünmüş) inteqrasiya;
- əlaqəli inteqrasiya;
- sıxlaşdırılmış (iç-içə yerləşdirilmiş) inteqrasiya.

Təhsil proqramının (kurikulumun) ənənəvi planlaşdırma və təşkili modeli olan fraqmentləşmiş inteqrasiya digər fənnlərdə olduğu kimi, Azərbaycan tarixində də müstəqil tədris sahəsidir. Ümumi orta və tam

* ARTİ-nin sabiq doktorantı, 70 saylı məktəb-liseydə müəllim, email: konul8.8.86@hotmail.com

orta təhsil səviyyələrində Azərbaycan tarixi ayrıca fənn kimi tədris olunur. Bu modeldə fraqmentlənmə olmasına baxmayaraq, Azərbaycan tarixi fənni daxilində tədris prioritetlərini sistemli təşkil etmək, üst-üstə düşmə və yüklənmə hallarını azaltmaq üçün inteqrasiya mövzularının, bacarıqların sıra ilə qeyd olunması və dəyərləndirilməsi ilə başlana bilər.

Məsələn, VII-VIII siniflərin “Azərbaycan tarixi” dərslərində verilən mövzular demək olar ki, hamısı inteqrativ mövzulardır. Bu inteqrativliyin təmin edilməsi müəllimin bacarığından, yaradıcı qabiliyyətindən asılıdır. Bu inteqrativliyin təmin edilməsi xüsusilə müəllimin və şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin birgə lazımı istiqamətə yönəldilməsi tələb olunur. Dərslərin II bölməsində verilən “Azərbaycan XIII-XV əsrin əvvəllərində” silsilə mövzuları müxtəlif fənlərlə, elm sahələri ilə inteqrativ əlaqədədir. Bəzi mövzulara diqqət edək: “Monqolların Azərbaycana birinci yürüşü”- ümumi tarix məsələləri, “Şirvanşahlar dövləti” - iqtisadiyyatla, ədəbiyyatla, maarif məsələləri pedaqogika ilə sıx inteqrativ əlaqədədir. Bu kimi mövzuların tədrisində məktəblilərin bu mövzuları daha yaxşı mənimsəməsində şagirdləri mövzu ilə bağlı başqa fənlərə, elm sahələrinə istiqamətləndirmək onların tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşdırılmasına müsbət təsir edir. Şagirdlər tədris edilən mövzu ilə bağlı ədəbiyyatdan, ümumi tarixdən, coğrafiyadan, musiqidən və digər elm sahələri mənbələrindən yaradıcılıqla istifadə edərək tədqiqatçılığa istiqamətlənmiş olurlar. Bu baxımdan tarix dərslərində keçilən mövzunu ictimai həyatda baş vermiş və ya cərəyan edən iqtisadi, siyasi, ictimai və mədəni hadisələrlə əlaqələndirmək şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarını siyasi formalaşdırmaq baxımından effektiv və asan olur (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2003:18).

Ümumtəhsil məktəblərində tarix dərslərində, o cümlədən “Şirvanşahlar dövləti” mövzusunun tədrisində şagirdləri tədqiqatçılığa cəlb etmək, onların yaradıcı qabiliyyətini inkişaf etdirmək, tarixi təfəkkürünü inkişaf etdirmək, onları tarixlə tərbiyələndirmək deməkdir. Bu həmçinin şagirdlərin tənqidi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi, idraki müstəqilliyinin təmin edilməsi deməkdir. Bu fəaliyyəti şagirdi passiv müşahidəçidən fəal yaradıcı şəxsə çevirir.

Tarix dərslərinin şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyəti böyükdür. Burada şagirdlərin öz yerini, obasını, kəndini, yaşadığı ərazinin tarixi yerlərini, abidələrini öyrənməsi tədqiqatçılığın formalaşdırılmasının mühüm şərtləridir.

Odur ki, “Şirvanşahlar dövləti” mövzusunun tədrisində diskussiyalar, debatlar, qruplarla iş, kütləvi informasiya vasitələri və mənbələrlə iş və s. forma, metod və vasitələrdən istifadə pedaqoji-

psixoloji tələbat və zərurətə çevrilir ki, bütün bunlar da şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir.

Ümumtəhsil məktəbində tarix fənninin tədrisinin əsas məqsədi məktəblilərdə fəal həyat mövqeyi, vətənpərvərlik, digər xalqlara, ümumbəşəri dəyərlərə hörmət, mənəvi və mədəni nailiyyətlərə əsaslanan əqidə prinsipləri, Azərbaycan və bütün dünya xalqlarının ənənələrinə və mədəniyyətlərinə qarşı humanizm hissi, dövlətçilik ənənələrinə hörmət formalaşdırmaq üçün onlarda keçmiş və müasir dövr hadisələrini sərbəst təhlil etmək, faktların ümumiləşdirilməsi, əldə olunan biliklərdən cəmiyyətin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsində istifadə, tarixi mənbələri sərbəst təhlil etmək, başqalarının fikirlərinə hörmət etmək bacarığı və vərdisləri aşılamaqla kommunikativ və təfəkkür mədəniyyəti formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bütün bu proseslər şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir etmiş olur.

Şirvanşahlar dövləti ilə bağlı tarixi bilikləri dərinlən mənimsəmək üçün müəllim ilk növbədə şagirdlərə bu dövlətin tarixinə aid mənbələrdən məlumat toplamaq, muzeylərdən lazımi informasiya əldə etmək üçün müəyyən tapşırıqlar verə bilər. Daha sonra həm toplanmış məlumatlar, həm də müəllimin özünün şagirdlərə verdiyi informasiya əsasında mövzu ilə bağlı geniş təhlillər aparmaq, diskussiya təşkil etmək mümkündür. Eyni zamanda müəllim Şirvan dövləti haqqında şagirdlərə ətraflı məlumat verməklə bərabər, onları tədqiqatçılığa sövq etmək üçün Şirvanşahlar sarayına apara bilər.

Tarixi biliklərin mənimsədilməsi üçün ilk növbədə şagirdlərə Şirvan dövlətinin yerləşdiyi ərazi haqqında və ardıcıl olaraq digər məsələlər barədə məlumat verilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, Xəzərin qərb sahilində yerləşən Şirvan vilayətinin Kür çayından Dərbənd mahalının şimal hüdudlarına kimi olan ərazini əhatə etməsi, görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanovun yazdığına görə, Şirvan vilayətinə Bakı, Quba, Dərbənd, Salyan, Samur, Tabasaran, Şəki əraziləri və İlisunun aşağı hissəsinin də daxil olması faktlarının diqqətə çatdırılması məqsədəuyğundur. Tarixdən məlumdur ki, Şirvanşahların himayəsi altında Azərbaycan mədəniyyəti zənginləşdirilmiş, inkişaf etdirilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatının Əbülula Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nəimi, Nəsimi, Seyid Yəhya Bakuvi kimi klassikləri yaşayıb yaratmışlar. Şirvanşahlardan dövrümüze Şirvanşahlar sarayı, Bibiheybət məscidi, Bakı qalası, Pirsaatçay xanəgahı kimi onlarla dəyərli tarixi-memarlıq abidəsi qalmışdır (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2003:32).

IX əsrin II yarısından Abbasilər xilafətinin zəifləməsi, habelə mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq meyillərinin güclənməsi nəticəsində

bəzi əyalətlər müstəqil hökmdarlıqlara çevrilərək Xilafətdən ayrıldılar. Həmin dövrdə Şirvanda feodal torpaq mülkiyyəti möhkəmləndi. Şirvanşahların ilk müsəlman sülaləsi olan Məzyədilər əvvəllər xilafətin Bərdədəki canişininə (əmirə) tabe idilər. Tam mülki və hərbi hakimiyyətə malik olan əmirlər yerli hakimlərin fəaliyyətinə, vergilərin (cizyə, xərac və s.) yığılmasına nəzarət edirdilər (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2003:35)

İki şir və onların arasında bir öküz başının təsviri Şirvanşahlar dövlətinin gerbi olmuşdur. Təsvirdəki şirlər Şirvanşahlar dövlətinin güc və qüdrətinin, öküz başı isə ölkədəki bolluğun rəmzi idi.

Şah I Təhmasibin yürüşü nəticəsində Şirvanşahlar Səfəvilər dövlətinə birləşdirilmişdir.

Tədris prosesində dövrə aid mədəniyyətin öyrənilməsi vacib məsələlərdən biridir. Şagirdlər müzakirə nəticəsində öyrənirlər ki, XI-XIII əsrlərdə bütün Yaxın Şərqdə olduğu kimi, Şirvanda da poeziya yüksək səviyyəyə çatmışdı. Şairlər fars və ərəb dilləri ilə yanaşı türk dilində də əsərlər yazırdılar. XIII əsrin sonlarında şair Həsənoğlu Azərbaycan dilində lirik şeirləri ilə şöhrət qazandı (Минорский, 1963:40). Həsənoğlunun müasiri, Bakıda yaşayan şair Nəsinin (XIV əsrin əvvəlləri) bakılıları bir sıra vergilərdən azad edən və şəhərin abadlaşdırılmasına dair fərmanlar verən Məhəmməd Xudabəndə Olcaytuya ithaf olunmuş Azərbaycan türkcəsində müxəmməsi də dövrümüzədək gəlib çatmışdır (Минорский, 1963:41).

Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasının əsas janrları, bütün Yaxın və Orta Şərqdə olduğu kimi qəsidə, qəzəl və rübai idi. Şahları və feodalları mədh edən dəbdəbəli qəsidə Şirvanın saray şairləri arasında dəbdə idi.

XII əsr klassik Azərbaycan poeziyasında lirik janrlarla yanaşı, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin qələmindən çıxan gözəl epik əsərlər də yaranmışdı. Nizaminin yaradıcılığının bir hissəsi də Şirvanşahların (I Axsitanın) adı ilə bağlıdır.

X əsrin ikinci yarısı – XI əsrin birinci yarısında ilk Azərbaycan sufi şair və filosoflarından biri dövrümüzədək gəlib çatmış ən qədim sufi divanının müəllifi ibn Bakuyə və ya Baba Kuhu təxəllüsləri ilə tanınmış Əbu Abdullah Əli ibn Məhəmməd Şirazi idi. XII əsrdə Şirvanşahlar III Mənuçöhrün və I Axsitanın sarayında Azərbaycan şeir məktəbi yaranmışdı. Onun başında məlik üş-şüəra (şairlər şahı) Nizaməddin Əbülülə Gəncəvi dururdu. Saray şairi olan Əbülülə Gəncəvi, eyni zamanda, nədimlərin – Şirvanşahın şəxsi müsahiblərinin başçısı idi. Əbülülə gəncəli olub, XI əsrin son rübündə orada doğulub, təhsil almışdı. O, Şirvanın görkəmli şairləri Fələkinin və Xaqaninin müəllimi idi (Aşurbəyli, 2006:49).

Şirvan məktəbinin məşhur şairlərindən biri də Əbülülünin tələbəsi Əbu Nizam Məhəmməd Fələki Şirvanidir (1108-1145). Fələki Şamaxıda doğulmuşdur. O, dostu Xaqaninin köməyi ilə Şirvanşahlar sarayına gəlmiş, burada III Mənuçöhrü Şirvanda abadlıq və mədəniyyətin tərəqqisi üçün çox iş görmüş ağıllı hökmdar kimi vəsf edən qəsidələr yazmağa başlamışdır (Aşurbəyli, 2006:51).

XII əsrdə Şirvanşahların saray şairlərinin ən görkəmlisi Əfzələddin İbrahim ibn Əli Xaqani (h.515-595 (1121/1199)-ci illər) idi. O, Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində dülgər Əlinin ailəsində anadan olmuşdur. Xaqani dövrünün ən təhsilli adamlarından biri olub, ərəb dilini, fəlsəfəni, ilahiyyəti, təbabəti, ədəbiyyatı öyrənmişdi. Xaqaninin parlaq poetik istedadı erkən aşkar olmuş və tam şəkildə onu böyük mesenat olan Şirvanşah III Mənuçöhrün saray şairləri sırasına daxil edən müəllimi Əbülülə Gəncəvinin təsiri altında formalaşmışdır. Xaqani Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi janrında yazılmış ilk əsər kimi dəyərləndirilən, yeganə poeması “Töhfətül-İraqeyn” əsərinin müəllifidir (Aşurbəyli, 2006:54). Xaqaninin yaradıcılığı təkcə Azərbaycan şeirinə deyil, Yaxın Şərqi bütün farsdilli poeziyasına güclü təsir göstərmişdir.

Dahi şairlər Nizami və Xaqaninin Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, tarixini və həyat tərzini əks etdirən yaradıcılığı XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən yüksək zirvəsi, onun “qızıl dövrü”dür. Həmin dövrdə ədəbiyyatın və elmin inkişafı birtərəfli xarakter daşımırdı. Bu, orta əsrlər Azərbaycan cəmiyyətində mədəniyyətin ümumi yüksəlişinin tərkib hissəsi idi.

Şirvan və Arran əhalisinin məişətində xalq tətbiqi sənəti geniş yayılmışdı. Bu sənət növlərindən biri də xalçaçılıq idi. Azərbaycanda xalça hələ eramızdan xeyli əvvəl toxunmuşdur. (Aşurbəyli, 2006:165).

Təlim prosesində şagirdlərin diqqətini cəkmək məqamlardan biri də Şirvanda şəhərlərin və şəhər mədəniyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanın yüksək memarlıq sənəti, memarlıq formalarının özünəməxsusluğu, bəzək işlərinin zənginliyi yerli memarlığın çoxəsrlik inkişaf və təkmilləşmə dövrünün yekunu idi. IX-XI əsrlərə aid memarlıq abidələrinin cüzi bir hissəsi dövrümüzdə çatmışdır. Bu dövrdə daha çox ibadət xanalar, əsasən, hakim islam dini ilə bağlı olan məscidlər tikilirdi. XI-XIII əsrlərdə şəhərsalmanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan memarları ifadəliliyi və gözəlliyi ilə seçilən saraylar, qəsrlər, karvansaralar, məscidlər, körpülər və s. tikirdilər. Bakı və Abşeronun memarlıq abidələri tikinti materialına, gözəl yonulmuş sarıya çalan, ağ xırda dənəvər yerli badamdar əhəngdaşına, ciddi və lakonik formalı bədii-memarlıq üslubuna görə Şirvan – Abşeron qrupunda birləşir. XII-XIII əsrin əvvəllərində istedadlı memar və sənətkarların yaşayış yaratdığı

Şirvanda memarlıq inkişaf edirdi. Mənbələrdə Şamaxının yaxınlığındakı XII əsrdən xeyli əvvəl tikilmiş və o vaxtlar inşası başa çatdırılan Gülüstan qalası, Buğurt qalası və bir sıra digər qala və bürclər qeyd olunur. (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2003:173).

Qeyd etmək lazımdır ki, məktəbdə tarixin tədrisində interaktiv metodlarının tətbiqi müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinə yeni və kifayət qədər yüksək tələblər qoyur.

O, nəinki elmdə təsdiqlənmiş ideyaları, həm də bu və ya digər məsələ üzrə elmi idrak metodologiyası, onun metodları, problemin həllinin ümumiləşdirilmiş üsulları haqqında dərin məlumata malik olmalıdır.

Nəticə

Müəllim şagird qarşısında problemi ustalıqla qoymağı, onun idrak və tədqiqat fəaliyyətinə rəhbərlik etməyi bacarmalıdır. Müəllim məktəblinin daxili aləmini görməyi, şagirdlərinin qarşılaşdığı vəziyyətin problemliliyini dərindən hiss etməyi, təlim prosesində təşkilatçı, əlaqələndirici və tərəfdaş funksiyalarını yerinə yetirməyi, həll yollarını axtararkən uşaqların buraxdıqları səhvlərə qarşı dözümlü olmağı bacarmalıdır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərə bu istqamətdə elmi məlumatların interaktiv yolla mənimsədilməsi onların tarixi biliklərini dərinləşdirir, Azərbaycan tarixinə, mədəni irsimizə qarşı hörmət və məhəbbəti artırır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan tarixi. 8-ci sinif üçün dərslik. 2003-cü il. 190 s.
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan tarixi. 8-ci sinif üçün dərslik. 2003-cü il. 190 s.
3. Sara Aşurbəyli, Şirvanşahlar dövləti, Bakı 2006, 216 səh.
4. Əbü-l-Həsən Əli ibn əl-Hüseyn ibn Əli əl-Məsudi , «Mürüc əz Zəhəb və Məadin əl Cəvahir», 191 s.
5. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента, Москва, 1963, 270 с.

Вопросы формирования исследовательских навыков у школьников на уроках по теме «Государство Ширваншахов»

Резюме

Урок истории играет важную роль в развитии исследовательских способностей учащихся. В этом случае они знают о своей родине, об их регионах, об истории своей страны, о своих исторических местах и памятниках. Поэтому дискуссии, дебаты, групповая работа, работа с общими средствами информации, работа с источниками - использование других методов и способов меняются в педагогическом и филологическом потребностях. Атрибуты также помогают студентам в исследовательских способностях. Целью преподавания истории является формирование активного отношения к жизни, чувства патриотизма, уважения к другим народам, уважения к международным ценностям, чувства гуманизма к другим культурам, правительственным и культурным традициям, независимого анализа прошлых и нынешних ситуаций, обобщения факты, чтобы использовать знания в освоении современного положения общества, самостоятельно анализировать исторические источники, уважать мнения других, формировать коммуникативную и мыслящую культуру. Все это влияет на развитие исследовательских способностей. Чтобы получить глубокие знания в связи с государством Ширваншахов, учитель должен сказать студентам собрать материал из источников об этом состоянии, чтобы получить необходимую информацию из музеев. После этого можно проанализировать и обсудить все материалы, собранные учащимися и предоставленные учителем.

Developing research skills in the process of teaching the course Shirvanshah's State

Summary

History lesson play important role in developing of students' research abilities. In this case the students learn much about their motherland, about their regions, about the history of their country, their historical places, and monuments. So the discussions, debates, group work, the work with total information means, the work with sources-the

use of other methods and ways change into pedagogical and psychological demand. The attributes also help the students' research abilities. The aim of teaching history is to form active life attitude, patriotism, respect to other peoples respect to international values, the feeling of humanism to other cultures, to the governmental and cultural traditions, to analyze independently the past and present situations, to generalize the facts, to use the getting knowledge in appreciating of society's modern position, to analyze independently the historical sources, to respect to other's opinions, to form the communicative and thinking culture. All these influence positively to the development of research abilities. In order to get a deep knowledge in connection with Shirvanshahs State, the teacher must tell the students to collect the material from sources about this state, to get the necessary information from the museums. After this it is possible to analyse and discuss all the material collected by the students and given by the teacher.

ŞİRVAN AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN TƏRKİBİNDƏ – TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Qənirə PİRQULİYEVA*
İlham MƏMMƏDOV**

Ключевые слова: Ширван, Россия, торговые связи, торговые пути, Западная Европа

Key words: Shirvan, Russia, trade relations, trade routes, Western Europe

Giriş

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilk dəfə Şirvanda baş verən döyüşlər və onların uğurlu qələbəsindən sonra başlanmışdı. Azərbaycan dövlətinin Bayandurlar sülaləsinin birbaşa varisi olan səfəvilər-qızılbaşlar öz tarixlərini strateji məkan olan, beynəlxalq ticarət yollarında, xalqların böyük köçündə və digər qlobal tarixi hadisələrin baş verdiyi mühüm coğrafiyada yerləşən Şirvanşahlar ərazisindən dövlət quruculuğuna başlamaqda mühüm əsasları vardı. Ən vacib səbəb kimi tunc dövründən bu ərazidən keçən şah yolu, ədviyyat yolu olmuşdu. Avrasiyada hansı dövlət bu yolların yaxınlığında yaxud ərazisində yerləşərək, onlara nəzarət etmək kimi yüksək statusa malik olmuşdusa, həmin dövlətdə də zaman-zaman iqtisadi dirçəliş, intibah prosesləri baş verirdi. XVI-XVII yüzilliklər dünya ticarət münasibətləri sistemində yeniliklərlə zəngin bir dövr olmuşdu. Azərbaycan Səfəvi dövləti də öz növbəsində beynəlxalq ticarət yollarına nəzarət edən və yeni formalaşan iri bazarlarda özünün dünya şöhrətli əmtəələri ilə iştirak edən bir məkan olduğundan bir çox Avropa dövlətlərinin əsas məqsədlərindən biri buranı zəbt etmək olmuşdu. Səfəvilərin həmsərhəd dövlətləri ilə olan münasibətləri, demək həm də Şirvanın bu əlaqələrdə rolunu dərk etmək üçün Rusiya, Osmanlı imperiyası arasında olan əlaqələri nəzərdən keçirmək lazımdır.

Bu yüzilliklərdə baş verən dünya miqyaslı, qlobal dəyişikliklər Səfəvilər qonşuluğunda yerləşən və yeni formalaşmaqda olan Rusiyadan da yan keçməmişdi. Belə ki, rus çarı IV İvanın (1547-1584) hakimiyyəti dövründə Moskva knyazlığının Qazan və Həştərxan xanlığının

*Bakı, BDU-nun dosenti, email: p_qanira@hotmail.com.

** Bakı, BDU-nun elmi işçisi

ərazilərinin tutmasını və bununla da Cənuba – Qara və Xəzər dənizlərinə çıxışı qazanmalarını qeyd etmək lazımdır. Bununla da, İtil- Volqa çayı sahilləri Moskvanın tabeliyinə keçdi. Bu fakt həmin zaman və həmin məkanda Moskva knyazlığına ilk dəfə Şərqi Avropada böyük üstünlüklər əldə etməyə imkan verdi. Antik dövrdən işlək vəziyyətdə olan Volqa-Xəzər su yolu tranzit ticarət yolu kimi tam olaraq bu yeni dövlətin nəzarətinə keçdi. Avropanın Portuqaliya və İspaniya dövlətləri kimi, Moskva knyazlığı da bu ərazidə yeni müstəmləkələr və bazarlar, ticarət yolları əldə etdilər; bununla da Avropanın şərqində strateji əhəmiyyətli bir dövlət yaranmağa başladı. Şirvanı bir məkan kimi göstərilən yüzilliklərdə dərk etmək üçün qonşuluqda baş verən mühüm dəyişiklikləri analiz etmək lazımdır.

Qərbdə Portuqaliya, İspaniyanın coğrafi kəşflərindən sonra geridə qalan bəzi Avropa dövlətləri bu yoldan istifadə edərək təkcə ticarət məqsədi ilə deyil, həm də diplomatik münasibətlər yaradaraq, əslində əvvəllər tanımadıqları bir məkanda ticarət işlərini quraraq, həm də xristianlığın katolik təriqətini yaymaq üçün genişmiqyaslı işlərə başlamışdılar. Belə faktlardan ingilislərin «Moskva» şirkətinin Rusiyada fəaliyyəti bariz nümunə ola bilər. Bundan başqa XVI əsrin I yarısında avropalılar Avropanın qərbindən Asiyanın şərqinə Rusiya tərəfdən su yolunun axtarışına başladılar, yəni Şimal-Buzlu okeanla Sibir sahillərinə keçərək, oradan Çinə yol kəşf etmək kimi məqsədlərini intensiv olaraq həyata keçirməyə başladılar. Bu maraq sonda Moskvanın Azərbaycan Səfəvi dövlətinin bəzi ərazilərini, o cümlədən Şirvanı işğal edərkən öz sərhədlərinə qatması ilə nəticələndi (Магидич, 1983:213; Поссевино, 1913:65). Bununla da, avropalıların axtardıqları «şimal yolu» çox az müddətdə rus sahilləri kimi tanındı. Avropalılar bu faktı hələ uzun müddət qəbul etmirdilər, yəni mövcud mənbələrdə onların “şimal yolu” ilə hərəkəti üçün Moskvaya rəsmi müraciət etməsi barədə sənədlər yox səviyyəsidir. Bu o deməkdir ki, Rusiya Sibirin şimal sahillərini XVII əsrə qədər öz suveren ərazisi hesab etmirdi. Arxiv materiallarının XVII-XVIII əsrlərə aid olan bəzi sənədlərində bu ərazilər “Aziatskaya Rossiya”- «Rusiyanın Asiyası» kimi adlandırılır. Avropalı tacirləri Rusiyanın Şərq ölkələri ilə əlaqələrini həyata keçirdikləri ticarət yolları ilə (quru və su) çox maraqlandırır. Bu yollara nəzarət və gömrüksüz istifadə bəzən Avropa ölkələrinin maraq dairələrinin toqquşmasına belə gətirib çıxarırdı. Nəticədə, Rusiyanın ərazisi şərq ölkələri ilə ticarət münasibətlərinin qurulmasında olan əhəmiyyətinə görə XVI-XVII əsrdə avropalıların Şərqə ekspansiyasının önəmli tranzit ərazilərinin birinə çevrildi.

XVI-XVII əsrlərdə rusların coğrafi kəşfləri, ümumi Böyük coğrafi kəşflər kontekstində böyük tarixi əhəmiyyəti vardı. Rusların coğrafi kəşflərə marağının artmasının əsas səbəbi ölkədə əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar ümumrusiya bazarının formalaşması və Rusiyanın dünya bazar münasibətlərinə inteqrasiyası ilə əlaqəli olmuşdur. Göstərilən yüzilliklərdə rusların səyyahları əsasən 2 istiqamətdə- Sibir və Uzaq Şərqi tərəf şimal-şərq, cənub-şərq tərəf – Orta Asiya, Monqolustan və Çin olaraq yönlənmişlər. Onların ticarətlə əlaqəli diplomatik münasibətləri XVI-XVII əsrlərdə əsasən Şərqi ölkələrini əhatə edən Orta və Mərkəzi Asiya, Çinə olan quru yolların öyrənilməsi ilə bağlı olmuşdu. XVII əsrin ortalarına ruslar Orta Asiyaya olan yolları demək olar ki, tam olaraq kəşf edərək öyrənmişlər. Bu yönündə rus səfirlərdən İ.D.Xoxlovun (1620-1622) hesabatlarında xeyli dəyərli məlumatlar var idi. Çünki bu yerlər digər Avropa dövlətləri kimi Rusiyanı da çox maraqlandırır. Tezliklə bu marşrut haqqında Qərbi Avropada xəbər tutdular. Ola bilər ki, Uilloubi və Barensin ekspedisiyalarının təşkil edilməsi bu kitabdan sonra baş tutmuşdu. Nəticədə, şimal dənizçiləri vasitəsi ilə şərqə su yolunun axtarışı XVI əsrin ortalarında Qərbi Avropa və Rusiya arasında ortaq marağ dairəsinin formalaşmasına gətirib çıxarmışdı. İlk dəfə rusların Çinə yol axtarışı işini 1618-1619-cu illərdə İvan Petlin həyata keçirməyə cəhd göstərmişdi. Bu zaman Ural dağlarından Şimal Buzlu və Sakit okeana qədər olan Sibirin ruslar tərəfindən öyrənilməsi, tədqiq edilib, kəşf edilməsi ümumən həmin dövrün coğrafi kəşflərin bir mühüm hissəsi hesab edilə bilər. Sibirin Rusiya imperiyası tərəfindən işğal 1581-ci ildə ataman German Timofeyeviç tərəfindən başlamışdı. Sibir xanlığını «saya-hesaba gəlməyən» sərvətlərini əldə etmək üçün varlı torpaq mülkədarlar və Stroqanovun düz istehsalçıları tərəfindən təşkil edilən dəstədə 840 nəfər var idi. 3 ilə yəni 1584-cü ildə Sibir xanlığı işğal edilərək Rusiya imperiyasının tərkibinə birləşdirilib. XVI əsrin ortalarından etibarən rus gəmilərinin ölkənin şimal tərəfi istiqamətində Yenisey və Ob çaylarına üzmələri haqqında məlumatlar vardır. Gəmilər Şimal Buzlu okean sahilləri ilə hərəkət edirdilər. Bu zaman gəmi heyəti kompası və dəniz xəritələrindən istifadə etməyi bacarırdılar. XVII əsrin birinci iki onilliyində tacirlər gəmilərlə Qərbi Sibir şəhərlərindən olan Manqazeyə Ob çayı ilə oradan Şimal Buzlu okeana olan yoldan kifayət qədər istifadə edirdilər. Bu cür yol Arxangelsklə Manqazey arasında da mövcud olmuşdu. Yenisey çayının Şimal Buzlu okeana daxil olması haqqında Qərbi Avropada məhz rus taciri Kondratiy Kuroçkinin kəşflərindən məlumat almışdılar. Sibirin tayqa və tundralardan ibarət ərazilərinə hərəkət edən ruslar Asiyanın ən bolsulu çaylarından olan Lenanı kəşf

etmişdilər. İlk dəfə bu çayın axtarışı ilə birbaşa məşğul olan 1630-cu ildə Pendantsın ekspedisiyasını qeyd etmək olar. Bir neçə il sonra Semyon Dejnyovun və Fedot Alekseyevin məşhur səyahətləri başlamış və yekunlaşdı. Hər iki məşhur insanın 1648-ci ildə Amerika ilə Asiya arasında körfəzi kəşf etdilər. Bu körfəzi kəşf etmək üçün Semyon Dejnyov 1647-ci ildə dənizlə sirli Anadır çayına yolu axtararkən geriye qayıtmalı olmuşdu. 1648-ci ilin sentyabrında Dejnyov Alekseyevin ekspedisiyası Asiyanın şimal-şərq tərəfinin sonu – «Böyük Dağlıq» və ya Çukot burnunu keçərək Amerikanı Asiyadan ayıran su yolunu dəqiqləşdirdilər. Bu yerlər sonralar Bering boğazı adlandırılmışdı. Anadır çayının mənsəbini kəşf edən Semyon Dujnyovun ekspedisiyası böyük bir coğrafi kəşfi həyata keçirmişdi, yəni Amerikanın Asiyadan dənizlə ayrılaraq, ayrı bir kontinent olması və Şimal-Şərqi Asiyanın ətrafında dəniz-su yolunun mövcudluğunu sübuta yetirmişdi. XVII əsrin ortalarında Kamçatkanın ruslar tərəfindən kəşf edilməsi barədə elmdə müəyyən mülahizələr vardı. 1643-1651-ci illərdə V.Poyarkov və Y.Xabarovun Amur çayına səyahətləri baş tutmuşdu. Beləliklə, 60-cı ildə (XVI əsrin 80-ci illərindən XVII əsrin 40-cı illərinə qədər) ruslar səhraları, tayqa və tundra ilə bütün Sibiri keçərək, dənizlə Arktikaya çatmış və coğrafi kəşflərin, yeni dünyanın mühüm hissəsinin tanılmasının müəllifi olmuşlar (Бантыш-Каменский, 1894-1902; Базилевич, 1952:18-20; Санин, 1999:23-26; Переписка с российскими государями в XVI в., 1834:66-68).

XV əsrin sonlarına doğru Osmanlı imperiyası isə özünün ən güclü dönməni yaşayırdı. 1475-ci ildə onlar Krıma, sonra isə Azova və onun ətrafındakı ərazilərə sahib oldular. 1484-cü ildə özlərinin fəthlərini genişləndirərək Qara dənizi «Osmanlı gölü»nə çevirdilər. Osmanlılar bütün körfəzlərdə ciddi nəzarət qurdular, xarici gəmilərin Qara dənizə maneəsiz gəlmələrinin qarşısını aldılar, əcnəbi tacirlərin fəaliyyətinə məhdudiyətlər tətbiq etdilər. Beləliklə, Şərq və Qərb qlobal qarşıdurmasında yeni bir mərhələ başlandı. Bu mənada Osmanlı türkləri müsəlman Şərfinin öndərləri rolunu öz üzərinə götürdülər (Berçet С., 1865:207-218; Переписка с российскими государями в XVI веке, 1834:66-68). Bu dövrün azərbaycanlı araşdırmaçılarından O.Ə.Əfəndiyev Osmanlı imperatoru Sultan II Mehmetin (1451-1481) hakimiyyəti illərini xarakterizə edərkən, daha çox Cənubi Qafqaz və müasir İran ərazisinə işğallara hazırlaşdığını və bunun üçün xeyli vaxt, maliyyə xərclədiyini göstərirdi (Зевакин, 1933:57). Əksinə, göstərilən yüzilliklərin türk tədqiqatçıları Səfəvi dövlətinin Osmanlılara qarşı böyük təhlükə olduğunu xüsusi olaraq əsərlərində yazırlar. Bu təhlükənin əsas səbəbini də Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin iqtisadi cəhətdən güclü

olaraq, regionda siyasi mövqeyini qoruya biləcək qüvvəsini xüsusi araşdırırlar (Halil İnalçiq:93; Öztuna Yılmaz, 1964:9). Y.M. Mahmudovun araşdırmalarında Azərbaycanla Osmanlı imperiyası arasında kəskin ticarət və siyasi ziddiyyətlər kifayət qədər öyrənilmişdi. Bu ziddiyyətlər hələ XV əsrin II yarısında Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı imperiyasına qarşı Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı yaxınlaşmasına səbəb olmuşdu. Zaman keçdikcə, Osmanlı imperiyasının güclənməsi ilə əlaqədar olaraq, hələ XV əsrdə meydana gəlmiş bu əlaqələr getdikcə dərinlənmiş, nəhayət səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra daha da genişlənmişdi (История внешней политики России, 1999:57). Qeyd edildiyi kimi, ticari səbəblər əsas faktor kimi diqqətə alınmalıdır. Ağqoyunlu və onların hüquqi sələfi olan Səfəvilər dövlətinin güclənməsində və dünya dövlətləri tərəfindən tanınmasında onların yerləşdiyi əlverişli məkan, istehsal qüvvələrinin artması nəticəsində müəyyən sənətkarlıq sahələrinin ixrac potensialı olmuşdu. İxrac məhsulları sırasında həm dövrün əsas tələbat məhsulu sayılan yerli ipəyin avropalıların, eləcə də osmanlıların məmnuniyyətlə əldə etmələri bu barədə ticarətin və ticarət əlaqələrinin marşrutunun xeyli artmasına gətirib çıxarırmışdı. Məkan anlayışından hər iki sülalənin hakimiyyəti zamanı Azərbaycan dövlətində mühüm gəlir mənbəyi ərazidən keçən ticarət yollarına nəzarətdən əldə edilən gömrük haqqının xəzinənin əsas mənbəyinə çevrilməsi ilə bağlı olmuşdu. Demək, yerli istehsal nəticəsində ipəyin, o cümlədən Şirvanda istehsal olunan ipəyin satışı üçün istehlaka hazırlanması və beynəlxalq ticarət yolları Azərbaycanı göstərilən yüzillikdə kifayət qədər gücləndirərək, hər hansı yadelli ölkələrin işğalından və asılılığından azad etmişdi. Osmanlılarla olan ziddiyyətdə əsas səbəb məhz ticarətlə əlaqəli üstünlüyün Azərbaycana keçməsi məsələsində olmuşdu. Osmanlı dövləti XV-XVI əsrin hüduqlarında imperiya yaradırdı. Bu səbəbdən də daha çox müharibələrlə məşğul idi. Müharibələrin qalibiyyətlə nəticələnməsi üçün daha çox gəlir lazım idi. Sözsüz ki, çoxlu məsrəf xərcləmədən yalnız beynəlxalq ticarət yollarına nəzarətdə, yəni tranzitdən əldə edilən gəlir onlara daha maraqlı idi. Ayrı-ayrı xalqlar və dövlətlər tərəfindən yaradılan və formalaşan beynəlxalq ticarət yollarının köklü şəkildə istiqamətinin dəyişdirilməsi, hansısa güclü dövlətlə müharibədə qalib gəlməkdən daha mürəkkəb, daha çox əmək, maliyyə sərf edən bir məsələ idi. Bu səbəbdən də Azərbaycanın ərazisindən keçən beynəlxalq yolları və bütövlükdə dövlətin özünü asılı etmək Osmanlılar üçün göstərilən yüzilliklərdə xarici siyasətin prioritet məsələlərindən biri olmuşdu. Osmanlı imperiyasının həm qərb, həm də Şərqi ölkələri ilə müharibələrində qələbələrini XV əsrin II yarısından etibarən əvvəlcə Ağqoyunlu Azərbaycan dövlətinin

sütunlarını silkələdi. Bu imperiyaya qarşı dayaq və müttəfiq axtarışında Avropanın qərb dövlətlərinə söykənən Ağqoyunlular öz qapılarını ilk dəfə Azərbaycanın dövlətçilik tarixində onların üzünə açmaq məcburiyyətində qoydu. Bunun əsil səbəbi iqtisadi məsələlər olmuşdu. Osmanlıların işğalı zamanı Ağqoyunluların dənizlərə olan çıxışlarının konkret olaraq, Qara və Aralıq dənizinə itirilməsi, ticarət əlaqələrinin ümumilikdə istiqamətinin dəyişilməsi ilə nəticələndi; yəni Ön Asiyanın yüz illərlə formalaşan ticarət mərkəzləri – şəhərlər tarixi və iqtisadi əhəmiyyətini itirdilər. İstiqamətin tamamilə başqa bir səmtə yönəldilməsi Ağqoyunluların, sonra isə səfəvilərin gəlir mənbəyi olan vasitəçilik gəlirlərinin kəsilməsinə gətirib çıxardı. (Махмудов, 1977:21-30; Жигарев, 1896:61-68). Bundan başqa, XV əsrin 70-80-ci illərində Ağqoyunlu dövlətinin mərkəzləşdirilməsi məsələsində xeyli irəliləyişlər artıq baş vermişdi. “Dövlətin beynəlxalq nüfuzu artdı. Ağqoyunlu dövləti Yaxın və Orta Şərqi Qərbi Avropa ölkələri ilə beynəlxalq münasibətlərində (bəzi məsələlərdə isə həlledici) rol oynamağa başladı” (Махмудов, 1977:92, 130; Пигулевская, Якубовский, Петрушевский, Строева, Беленицкий, 1958:39-59; Петрушевский, 1948:201-210). Yenidən Azərbaycan dövlətinin güclənməsi osmanlıların Qafqaz siyasətinə tam əks idi. XVI əsrin əvvəllərində, qeyd edildiyi kimi, Şah I İsmayıl Avropa ölkələri ilə münasibətlərini yenidən bərpa etməyə başladı. Onun bu cəhdləri Avropa tərəfindən əvvəlcə ciddi olaraq qarşılanmasa da, Papalıq, konkret olaraq təzə bu vəzifəyə seçilmiş II Yuliy (1503-1513) Avropa ilə Şərqi, xristian-müsəlman ölkələri arasında yaranan münasibətlərin gələcək axarını sələflərindən daha tez anlamışdı. Görünür, bu səbəbdən də onun dini lider taxtına gəlidiyi zaman həyata keçirdiyi ilk iş bir çox xristian dövlətlərinə, o cümlədən Almaniya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, İsveç, İsveçrə kimi Skandinaviyanın hakim qüvvələrinə məktublarla müraciət etməsi olmuşdu. Məktublarda məzmununda əsas ideya Şərqi, yeni bir dövlətin Səfəvi dövlətinin meydana gəlməsini, xristianlar üçün bayram, şans kimi qəbul edib istifadə edilməsi üçün çağırışdan ibarət olmuşdu. Səfəvi dövlətinə göndərilən ilk elçilər siyahısına məhz Roma papasının nümayəndəsi Del Astan başçılıq edirdi (Unaloi, 1588:23). Həmin dövrün bir çox araşdırmalarında bütün Avropa ölkələrinin nümayəndələri Osmanlıya qarşı “Böyük sufinin Allah tərəfindən onlara göndərilən bir bəxşiş” olduğunu, “xilaskar” olacağını” əminliklə qeyd edirlər. Maraqlıdır ki, heç bir məktubda ona hərbi güclə kömək edəcəkləri barədə geniş plan yoxdur. Bu o deməkdir ki, onlar həmişəki kimi əsas Romada qoyulan «Parçala və hökm sür» siyasətini davam etdirirdilər. Bu dəfə məşhur süarın birinci hissəsi olan parçalamaq lazım deyildi. Ona görə ki, iqtisadi

maraqların toqquşmasını əsas götürən hər iki türk imperatorluğu onsuz da bir-birinə düşmən mövqeyində dayanmışdılar.

XVI əsrin I yarısına doğru Avropa dövlətləri bir-birinin ardınca osmanlılar tərəfindən işğal edildi. Bura Macarıstan, Avstriya, Polşa, Balkanlar və digər yerlər aiddir. Yenidən Şərq siyasəti əsas prioritet oldu. Bu dövrdə Osmanlı imperiyasını maraqlandıran başlıca məhsul – Azərbaycan(əsasən Şirvan və Təbriz) və Gilan ipəyi də Avropaya Hörmüz vasitəsilə, yəni okean yolu ilə ixrac olunmağa başlayırdı. Osmanlı dövləti Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrini sahmana salmaq üçün Volqa-Xəzər yoluna və Hörmüz vasitəsilə Avropaya gedən okean yoluna daha çox meyl göstərməyə başlamışdı (Махмудов, 1977:171).

XV əsrin II yarısından Xəzər dənizi beynəlxalq ticarət münasibətlərində əhəmiyyəti artdıqda, Bakı şəhəri liman şəhəri kimi yüksəlməyə başlamışdı. Venesiyalı səyyah Donato de Leze XV əsrin sonunda bu barədə qeydlərində “Bakı dənizi” haqqında məlumatlarda “buradan ədviyyatı gəmilərlə Həştərxana Volqa çayının sahilindəki tatar (türk) şəhərinə aparırlar (Unaloi, 1588:273). Hindistanlı tacirlər Azərbaycanda XVI əsrdə də ticarət işlərini davam etdirirdilər. Şirvanın, Şamaxının, Ərəşin, Cavadın ipəyi onların maraqlarında olan əsas əmtəələrdən olaraq qalırdı. Onlar haqqında məlumatlar 1562-ci ildə Səfəvi dövlətinə səfər edən ingilis casusu Antoniy Cenkinsonun xatirələrindən də vardır. Onun Dərbənddə, Şamaxıda, Bakıda, Cavadda, Qəzvinə keçirdiyi görüşlər zamanı həm də Hindistanlıların olması və xüsusi olaraq ona «əgər satışda razılığa gələ bilsələr, hər cür ədviyyatı və istədiyi miqdarda çatdırma biləcəklərini» qeyd etmişdilər. (Готье, 1937:229; Ашурбейли, 1964:32). XVII əsrdə Hindistanlı tacirlərin sayı Səfəvi dövlətində 10-12 min (Готье, 1937:505, 471; Осокин, 1959; Какаш, 1836:77-78). Hindistanla Asiya və Avropa arasından qədim ticarət və ticarət yolları bərsində S.Aşurbəyli antik dövrün yunan – Roma müəlliflərinə əsasən apardığı araşdırmalarındakı qeydlər araşdırılan mövzu üçün çox dəyərlidir. Alim qeyd edirdi ki, «antik müəlliflər (e.ə. IV-e.I əsr) öz əsərlərində Hindistan su yolu ilə Qara dənizə yol mövcud olmuşdu. Strabon Xəzər dənizinin sahillərindəki böyük vilayətlərin Şirak və farsların Hindistan və Babilin mallarını karvanlarla daşmasını yazırdı. Onlar o qədər yaxşı yaşayırdılar ki, qızıl zinətlər taxırdılar. Böyük Pliniy, Roma yazıçısı Varrona istinad edərək Xəzər-Qara dəniz yolu haqqında əlavələr etmişdi. O, yazırdı, «Pompeyin vaxtında aparılan təcrübələr əsasında 7 günə Hindistandan Baktriyaya, İraku çayına – Oksa (Amu Dərya) oradan hind mallarını Xəzər dənizi ilə Kür çayının yuxarı axarına, həmçinin quru yolla, ən gec 3 günə onlar Fasis çayı vasitəsilə Qara dənizə gələ bilərdilər)». Orta əsrlərdə əsas

tranzit quru yol Hindistandan Orta Asiyaya Ekbatanı və Atropatenanın Qanzak şəhərini, Araz çayı sahillərlə keçməklə və Meotid -Kolxida yolu ilə Qara dənizin cənub limanları ilə hərəkət etmək mümkün olmuşdu (Ашурбейли, 1964:28; 57-58). Hindistandan Avropanın qərbinə aparılan əsas mallar düyü, pambıq, parça, ədviyyat, qiymətli daşlar, mirvari, ətir növləri, fil dişi, qara ağac növü və boya olmuşdu. Bu zaman Hindistanla qərb ölkələri arasında beynəlxalq ticarətdə müasir İrənin bəzi şəhərləri və Azərbaycan vasitəçilik rolu daşıyırdılar. III-VII əsrlərdə Sasanilər zamanı göstərilən mallar Hindistanın şimalı və Çindən Azərbaycan şəhərlərinə və Şirvana daxil olurdu. Bu zaman Albaniyanın paytaxtı Bərdənin bazarlarında belə mallar satılırdı. Mənbələrdə Alban çarı Cavanşirin Hindistanla VII əsrdə əlaqələrini Musa Kalankatuklu qeyd edir. O, yazırdı ki, Cavanşirin şöhrəti bütün dünyaya yayıldıqda, hər tərəfdən onun yanına qədər səfirlər gəlirdi. "Suriyadan, Atropatenadan, Ayrarat torpaqlarından, İveriyadan, hətta Hindistandan onu görmək və səsini eşitmək üçün gəldirilər» Cavanşirin sarayında xəlifin ona göndərdiyi fil barədə məlumatlar da vardır (Готье, 1937:28, 108).

Beləliklə, "Səfəvilər elə bir dövrdə hakimiyyətə gəlmişdilər ki, artıq beynəlxalq aləmdə ciddi, əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, avropalılar Hindistana yeni yol açmaqla tarixə ümumdünya səciyyə vermiş, Yeni Dünya nizamı kəskin tapmağa başlamışdı. Avropada baş vermiş hadisələr həm dövlətçiliyə, həm də beynəlxalq aləmə münasibətdə bu bölgədəki dövlətləri iki fərqli düşərgəyə parçalamışdı. XVI əsrin əvvəllərində əsasən Azərbaycan və İran ərazilərini özündə birləşdirən güclü Səfəvi imperiyası bu baxımdan Avropanın bir sıra dövlətləri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin strateji planlarına bələd olan Avropa hökmdarları artıq müəyyən etmişdilər ki, iqtisadi və siyasi maraqları toqquşan bu iki türk imperiyası tezliklə üz-üzə gələcəklər (Осокин, 1959; Зевакин, 1940:34-36).

Beləliklə, XV əsrin sonlarında Hindistana dəniz yolunun açılması Avropanın bu ticarətə birbaşa çıxışı olmayan digər dövlətlərini yeni yollar axtarmağa məcbur etdi. Bu, Şərqi Avropanı keçməklə Ağ dənizdən başlayan Şimali Dvina çayına, Volqa çayını və Xəzər dənizini keçməklə Azərbaycandan İrana, oradan isə Hindistana gedən ticarət yolu idi. Həmin dövrdə böyük həcmdə ipəyin istehsal olunduğu Azərbaycan və indiki İran beynəlxalq ticarətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın iri şəhərlərində qızgın ticarət gedir və bu şəhərlərdə xarici ölkələrdən gəlmiş tacirlər məskən salırdılar. Şirvan bu ticarət münasibətlərində porta-qapı rolunu oynayırdı.

Azərbaycanın Qərbi Avropa ilə ticarət əlaqələrində Moskva tacirləri də mühüm rol oynayırdılar. Moskva tacirləri Qərbi Avropaya

xam ipək, ipək parçalar, Hindistandan daxil olan ədviyyatı daşıyır, ölkədən Azərbaycan neftini də aparırdılar. XVI əsrə aid «Ticarət kitablarına» əsasən müəllif yolu belə göstərir: Xəzər dənizi ilə Şamaxıya, Muğan düzündən Cavad şəhərinə, oradan Ərdəbilə – orada bir yol Təbrizə, II yol Qəzvinə və Kaşana. Tacirlər Təbrizdən Osmanlı imperiyasına yollanırdılar (Осокин, 1959:26-271).

XVI əsrdə dünyada təşəkkül tapan yeni münasibətlər sistemində Azərbaycanın xüsusi yeri vardı. Lakin ölkə çətin bir geosiyasi vəziyyətlə üzləşmişdi. Aralıq dənizi və Qara dəniz ticarəti bütünlüklə Osmanlı türklərinin əlinə keçmiş Hörmüzdə isə Səfəvilər həmin dövrdə Hind okeanında bütün ticarəti öz əlində cəmləşdirməyə çalışan portuqallarla üz-üzə qalmışdı. Birbaşa dəniz və okean ticarətindən məhrum olmuş Azərbaycan Səfəvilər imperiyasının Qərbi Avropa ölkələri ilə əlverişli şərtlərlə ticarət əlaqələri aparması üçün yalnız Moskva dövləti ərazisi qalmışdı. Moskva knyazlığına yol yalnız Şirvandan keçirdi. Bu yol isə o qədər də etibarlı deyildi: XVI əsrdə təqribən güclənən Osmanlı imperiyası Həştərxan şəhərini ələ keçirməklə bu yola da nəzarət etmək istəyirdi.

Beləliklə, XVI əsrin beynəlxalq siyasət və ticarət sistemində Azərbaycan Səfəvilər imperiyasının xüsusi yeri var idi. Həmin dövrdə bu imperiya beynəlxalq proseslərin mühüm subyektlərindən olmuşdu. Lakin malik olduğu önəmli strateji və iqtisadi mövqeyə baxmayaraq, yaranmış geosiyasi vəziyyət bu imperiyayı Avropa ölkələri ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqələrdən məhrum etmişdi (Фехнер, 1956:12; Гейдаров, 1965:34-38).

İqtisadi-ictimai münasibətlərin formatı baxımından bu zaman, yəni XV-XVI əsrlərdə hər iki tərəfdə - Avropada və Asiyada yaranan yeni dövlətlərin hər birində istehsal formasının rüşeymləri yaranmaqda idi. Kapitalizmin əsas əlamətlərindən hesab edilən satış bazarlarının axtarılması məsələsi bu yüzilliklərdə həm iki istiqamətdə kifayət qədər aktuallaşmışdı. Başqa cür bu münasibətlərə qiymət versək, satış bazarları üçün hazır əmtəələrin sənaye istehsalına keçidi nəzərə alınmalıdır. Bu keçidin formalaşmasında əmtəə-pul -əmtəə düsturunun kifayət qədər güclü işlənməsini də diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Əslində Şərqlə ticarət münasibətləri Avropanın bəzi ölkələrində kapitalizmin inkişafına mühüm təkanverici qüvvə olmuşdu. Şərqi Avropada hazırlanan bəzi əmtəələrə artan tələbatı əks tərəfdə məhz manufakturaların sənaye sahələrinə keçməsinə rəvac vermişdi. Kapitalizmin digər vacib əlaməti ucuz xammal bazarlarından yararlanaraq istehsal sahələrinin genişləndirilməsidir. Azərbaycan Səfəvi dövlətindən-Bakı, Şamaxı və Təbrizdən Venesiya vasitəsilə daşınan xammal şəklində olan ipək, yun, pambıq Avropada toxuculuq sənayesini o dərəcədə inkişaf etməyinə

yardım etdi ki, artıq London 200 ildə bütün dünyanı bahalı yun mahud parça ilə təmin edən ölkəyə çevrildi. Bu xammal sahələrinin İtaliyanın inhisarlığında olması nəticəsində buranın bəzi sələfləri müstəqil şəhər dövlətlərinə – hətta bəziləri respublika quruluşlu idarəetməçiliyə malik olaraq müstəqil ölkələrə çevrildilər. Bunlardan Venesiyada, Genuyada, Parmada və digər yerlərdə parça istehsalı ilə məşğul olan toxuculuq müəssisələri arasında hətta rəqabət yaranmışdır (Пиргулиева, 2016:65-67; Зевакин, 1933:34). Elmi ədəbiyyatda bu müəssisələrdə çalışan fəhlə-sənətkarların sayı 3 mindən 16 minə qədər göstərilir. Bu rəqəm göstərilən yüzilliklər üçün hələ Şərq ölkələrinə, o cümlədən Səfəvi dövləti üçün xarakterik deyildir. Şərqdə hələlik kustar istehsal üsulu manufaktura sisteminə demək olar ki, yeni keçid alırdı. Avropanın Şərq ölkələrindən sənayeləşmə – yaxud kapitalist istehsal sahələrinə keçidi baxımından, o cümlədən Səfəvi dövlətindən ikinci mühüm fərqi su ticarət yollarının tutulması üçün gəmilərin quraşdırılması və odlu silah növlərinin – tüfənglərin, topların sənaye üsulu ilə hazırlanmasında olan inkişafı olmuşdu. Azərbaycan Səfəvi imperiyası ərazisində bu zaman mövcud olan beynəlxalq vəziyyətin gərgin olması səbəbindən hər iki vacib iqtisadi sahə burada nəinki formalaşmamış, hətta yaranmamış vəziyyətdə qalmışdı. Bunun səbəbləri sırasında ağır gömrük siyasətini də qeyd etmək lazımdır. Maraqlıdır ki, Səfəvi imperiyasının bütün ərazisində bəzi mallar, o cümlədən Venesiya sənətkarlarının Şərq ölkələrindən satın aldıkları xammaldan hazırladıqları fil dişi, qızıl, gümüş parçadan, şüşədən olan məmulatları ilə rəqabətə girə biləcək bütün əmtəələrə güclü gömrük rüsumu qoymuşdu (Полиевктов, 1935:150-159; Куканова, 1977:11-15; Гейдаров, 1965:54-58).

Beləliklə, XVI əsrdə Azərbaycan "köhnə dünyanın" bir çox ölkələri ilə əlaqələr saxlayırdı. Moskva dövləti ilə Səfəvilər arasında düzgün ticarət XVI əsrin II yarısından aparılmağa başlamışdı. Volqa və Xəzər dəniz yolunun isə salınması ilə eyni vaxtda Azərbaycanın Qərbi Avropa dövlətlərini də (İngiltərəni, İsveçi alman dövlətlərini) maraqlandıрмаğa başladı» (Эфендиев, 1961:10, 235; Веселовский, 1882:54; Bizari, 1601; İlkalaus, 1985:54-56; Санин 1999:78; Зевакин, 1940:30; Бушев, 1987:66-68; Преганович, 1982:45-65; Жигарев, 1896). Qarşı tərəf, yəni Səfəvi dövlətinə gəldikdə, sözsüz İngiltərə ilə ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi üçün də bu münasibətlər əlverişli idi. Çünki həmin dövrdə Osmanlı imperiyası tərəfindən Aralıq dənizi ticarətindən məhrum edilən və Portuqaliyanın Hörmüzü ələ keçirməsi nəticəsində Hind okeanına çıxış yolunu itirən Səfəvi dövlətinin xarici ticarət əlaqələrində Xəzər-Volqa yolunun, yəni səfəvi dövlətinin vacib bir məkanı olan Şirvanın və onun qədim şəhərlərinin, bazarlarının

əhəmiyyəti artmışdı. Səfəvi hökmdarları Volqa-Xəzər yolu ilə Rusiya ərazisi vasitəsilə Avropa ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri yaradaraq ölkəni iqtisadi tənəzzüldən xilas etməyə çalışırdılar. Məhz buna görə də Şah Təhmasib ingilis kapitalının nümayəndələri ilə danışıqlar zamanı Volqa-Xəzər yolu ilə Rusiya ərazisi vasitəsi ilə Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin perspektivi ilə əlaqədar məsələlərə xüsusi diqqət yetirirdi (Махмудов, 1977:61). Bu cür gəlir, sözsüz ki, digər ölkələrin tacirlərini və hakimiyyətini də maraqlandırmışdı. (Полиевктов, 1935:150-159).

Rusiya ərazisindən Avropanın qərbinə gedən yol həmişə təhlükəsiz deyildi. Həmin dövrdə Moskva knyazlığı və hakim dairələr Azərbaycanda istehsal olunan xam ipəyin oradan keçməsi üçün xeyli canfəşanlıq göstərmişdi. Bu barədə ətraflı və kifayət qədər maraqlı məlumatları isveçli səyyah L. Fabrisiusun xatirələrində vardır. O yazırdı: “ruslar öz torpaqlarından Persiyanın (yəni Azərbaycan - Səfəvi dövlətinin-müəlliflər) mallarının keçməsi üçün illərlə mübarizə, danışıqlar aparmışlar: onların türklərlə bağlanan traktatında mallarının Türkiyəyə Türkiyədən keçməsi, daha dəqiq Smirnada və digər liman şəhərlərindən keçməli idi. Buna baxmayaraq, ruslar dəfələrlə dəyərli hədiyyələri şahın sarayına səfirlərini göndərərək, nəhayət ticarət müqaviləsi bağladılar. Müqaviləyə görə tacirlər Rusiyaya Rusiyadan keçərək ya Novqorod, ya Smolensk, ya da Həştərxana gedə bilərdilər” (Торговля московской Руси с Персией в XVI-XVII вв., 1915:145-146; Базилевич, 1952).

XVII əsrin sonlarına doğru Azərbaycan Səfəvi dövlətinin Rusiya vasitəsilə Qərbi Avropa ilə ticarət əlaqələrinin yaradılmasına, həm də 1672-1678-ci illərdə Fransa-Hollandiya müharibəsi çox ciddi maneəçilik törədirdi. Belə ki, bu müharibə Skandinaviya istisna olmaqla, demək olar ki, Avropanın bütün qərbinə əhatə etmişdi. Bu səbəbdən Arxangelsk göstərilən illərdə xam ipəyin Avropaya daşınması uğursuzluqla nəticələndi. Belə ki, müharibə ilə əlaqədar Hollandiya Arxangelskdə bir neçə gəmilərini yerləşdirmişdilər. Buna baxmayaraq, məğlub olduqları zaman fransızlar azərbaycanlı tacirlərin bu gəmilərdəki mallarını da əllərindən aldılar. Bu hadisədən sonra azərbaycanlı tacirlər yenidən Rusiya ilə Avropaya mal aparmağa cəhd etmədilər (Торговля московской Руси с Персией в XVI-XVII вв., 1915:145-146; Магидич, 1983:11-13). Bu hadisəyə qədər onsuz da azərbaycanlıların Rusiya ilə ticarət əlaqələri zəifləmişdi. Rus alimlərinin araşdırmalarına görə 1663-1670-ci illərə qədər səfəvilərlə Rusiya arasında ticarət balansы 13 %, 1670-1672-ci illərdə 69 %, 1674-75-ci illərdə 75 % azalmışdı. Bu statistik rəqəmlər Rusiya ilə XVII əsrdəki ticarət əlaqələrinin pik həddi olan 1663-cü ilin göstəricilərlə müqayisə edilərək dəqiqləşdirilmişdi (Гейдаров, 1965:52-54; Бантыш-Каменский, 1894-1902).

XVII əsrin 70-ci illərin sonundan – 80-ci illərin əvvəllərindən Rusiya-Səfəvi və əks istiqamətdə ticarət əlaqələri yenidən güclənməyə başlayır. Buna görə də, adekvat olaraq, Rusiyadan istiqamət gətirərək Qərbi Avropa ilə münasibətlər yüksələn xətlə inkişaf edirdi. 1679-cu ildə Şirvan və Gilanın xam ipək satışı bir kampaniyanın inhisarına keçmişdi. Bu kampaniyanın yaradıcılarından və rəhbərlərindən biri şamaxılı tacir Məmməd Yusif Qasimov adlı bir şəxs olmuşdu. Həmin kompaniyanın adından Rusiya çarına olan, rəsmi müraciətdə onun torpaqlarından Qərbi Avropaya 48700 pud xam ipək aparmaq üçün icazə verilməsi xahiş edilirdi. Bunun üçün Arxangelsk limanı da daxil olmaqla keçdikləri bütün ərazilərdə gömrük rüsumunu ödəyəcəklərini söz verirdilər. Bu yolun üstündə Həştərxanda, Moskvada və Arxangelskdə mallarının müəyyən qismini yerli bazarlarda satacaqlarına dair öhdəlik götürürdülər. Qalan hissəsini Avropanın qərbinə daşıyacaqlarını bildirirdilər (Гейдаров, 1965:28; Доброклонский 1838; Куканова, 1977:34-39).

XVII əsrin son onilliklərində Səfəvi Azərbaycan dövlətinin ticarət yollarında Şimal-Volqa-Xəzər işlək vəziyyətdə olmaqla bərabər, Osmanlı torpaqlarında və Suriyadan keçən «köhnə yollardan» yenidən istifadə edilməyə başlandı. Asiya Avropa ticarət münasibətlərinin «şah damarı» olan bu yol, əsas İstanbul, İzmir və Hələbdən keçirdi. Bu zaman əsas keçid şəhərləri Şamaxı, Gəncə və Tiflis idi. Türkiyə tarixşünaslığında azərbaycanlı tacirlərin ipək dövrü haqqında məlumatlar vardır (Гейдаров, 32-34; Öztuna Yılmaz, 1964:93). Azərbaycandan Osmanlı və Qərbi Avropanın bazarlarına ipək və ipək parça növlərindən başqa, pambıq, yun, dəri, metal və metallurgiya məmulatları marena və digər tələbata uyğun mallar daşınırdı (Гейдаров, 1965:32-34; Веселовский, 1882:640-642; Гейдаров, 1965:22-24). XVI əsrin əvvəllərində qeyri-sabit səciyyə daşımış Moskva-Azərbaycan-İran Moskva-Orta (Mərkəzi) Asiya ticarət əlaqələri XVI əsrin ortalarından etibarən - ruslar bütün Volqaboyunu işğal etdikdən sonra mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Azərbaycan, İran və Orta (Mərkəzi Asiya) ilə birbaşa ticarət əlaqələrinin qurulması Moskva tacirlərinə bu ölkələrin tacirləri də daimi əlaqələr saxlamağa imkan verirdi. XVI əsrin II yarısında Moskva knyazlığının Şərqi ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin inkişafı ilə əlaqədar Volqa çayı ilə bu knyazlığı Şərqlə əlaqələndirən, eyni zamanda Şərqi ölkələrini qərblə birləşdirən, başlıca ticarət yoluna çevrildi (Иналчик, 1970:6-7).

Nəticə

Beləliklə, Osmanlı sultanlarının Qafqaza, Moskvaya və Səfəvilərə qarşı həyata keçirmək istədikləri strateji plan Səfəvi dövləti ilə Moskva

knyazlığını bir-birinə yaxınlaşdırdı. Rusiyanın cənub sərhədlərində yerləşən Qazan və Həştərxan xanlıqlarının tutması Səfəvilərin ərazisinə tam olaraq yaxınlaşmaq demək idi. İndiki Rusiya dövlətinin ərazisində hələ erkən orta əsrlərdə yaşayan xalqlarla türk xalqının ticarət əlaqələri mövcud olmuşdu. Bu faktları sübut edən numizmatik materiallar həm rus, həm də azərbaycanlı alimlərin əsərlərində ön yerini tapmışdı (Пиргулиева, 2016:65-69).

Avropanın Şərqi qədim və çox gəlirli ticarət yollarını işğal etməsinin vacib səbəblərindən biri kimi coğrafi kəşflərinin həyata keçirildiyi zaman, Osmanlı Azərbaycan Səfəvi dövlətinin arasında 150 il davam edən münaqişələr və müharibələr olmuşdu. Burada xüsusilə Qərbi Avropa diplomatiyasının müdaxiləsini, təsirini və nəticədə hər iki qüdrətli dövlətin zəifləməsi nəticəsində şərqdə bu coğrafi kəşflərin ən dəhşətli sonluğu – müstəmləkəçilik planlarının həyata keçirilməsinə heç bir maneəçilik törətmədi. II mühüm tarixi nəticə Səfəvi hakimiyyəti zamanı ilk dəfə Azərbaycan xalqının tarixində Rusiya ilə mövqe yaxınlığı baş verdi və Rusiyanın imperiya kimi yaranmasında vacib rol oynayan ticarət yollarının birbaşa buradan keçməsi ilə onların yaxın 150-200 ildə Cənubi Qafqazda möhkəmlənməsinə münbit zəmin yarandı. Bütün bu hadisələr coğrafi mövqe baxımından Şirvan ərazisindən keçdiyinə görə, gələcək tarixi hadisələrdə də müəyyən təsirlər özünü büruzə vermişdi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri (XV əsrin 70-ci illəri). Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. (Tarix və fəlsəfə elmləri seriyası). B., 1977, № 4, s. 61-68.
2. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Пер. с англ. Ю. В. Готье. Ленинград, 1937
3. Ашурбейли С. Экономические и культурные связи Азербайджана с Индией. Б., 1964, 124 с.
4. Базилевич К.В. Внешняя политика русского централизованного государства II пол. XV в. М., 1952, 125 с.
5. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 год) ч.2, М., 1894-1902, 230 с.
6. Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений русского и Иранского государства в 1613-1621 гг. / по русским архивам/. М., 1987, 30 с.

7. Гейдаров М.Х. О товарах ремесленного производства, вывозимых из Азербайджана по польско-каспийскому пути в XVII в. Изв. АН Аз. ССР (сер. Общ. Наук), 1965, № 5, s. 32-34.
8. Доброклонский С. Указатель трактатов и сношений России с 1462-по 1826 г. М., 1838, 127 с.
9. Жигарев С. Русская политика в восточном вопросе (ее история с VI-XIX вв.; критическая оценка и будущее задачи). Т.1., М., 1896, 34 с.
10. Зевакин Е.С. План захвата Московским государством прикаспийских областей послом Бругаманом В. - В кн. Е.С.Зевакин, М.А.Полиевктов. К истории Прикаспийского вопроса. Тифлис, 1933, 145 с.
11. Зевакин Е.С. Персидский вопрос в русско-европейских отношениях в XVI в. // Исторические записки//. М., 1940.
12. История внешней политики России в XV-XVI вв. / Отв. Ред. Г. А. Санин/. М., 1999, 208 с.
13. История Азербайджана. Под ред. Дж. Б. Гулиева. В., 1979, 167 с.
14. Какаш С., Теазанэр фон дер Я.Т. Путешествия в Персию через Московию 1602-1603 гг.(Пер. с нем. А.Станкевича). М., 1836, 154 с.
15. Куканова Н.Г. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII – I пол. XIX вв. Саранск, 1977, 175 с.
16. Осокин Н. Заметки по экономической истории Италии (476-1918). М., «Просвещение»,1959, 165 с.
17. Магидич И.П. Очерки по истории географических отношений. Т. II, М., 1983, 213 с.
18. Мартенс Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Т.IX, СПб., 1874-1902, 45 с.
19. Махмудов Я.М. Причины и начало дипломатических отношений государства Аккоюнлу с Венецией. Ученые записки Азербайджанского Государственного Университета. (Серия исторических и философских наук). 1977, № 1, s. 21-30
20. Памятники дипломатических и торговых отношений Московской Руси с Персией. Под ред. Н.И.Веселовского, т. I-III, СПб., 1882
21. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева А.В., Беленицкий Л.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Л., 1958;

22. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV в. //Сб. статей по истории Азербайджана//, вып.1, Баку, 1949, с.26-31
23. Портнев Б.Ф. К вопросу о месте России в системе европейских государств в XV-XVIII вв. //Ученые записки и Академии Общественных наук//. Вып.2., М., 1948, с. 5-33;
24. Пиргулиева Г.А. Связи Азербайджана с Россией в XVI-XVII веках. //Azərbaycan arxeologiyası//. № 2., В, 2016
25. Поссевино А. Московия // Исторические сочинения о России в XVI в. М., 1913, 65с.
26. Переписка с российскими государями в XVI веке. СПб., 1834, 167 с.
27. Полиевктов М.А.. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. – Тифлис, 1935, 250 с.
28. Преганович НН. Европейские державы в Персидском заливе XVI-XVIII вв. М., 1982 , 236 с.
29. Путешествия русских послов XVI-XVII вв. /Статейные списки/. М.-Л., 1954, 345 с.
30. Сеидзаде А.А.. Из истории культурных связей Азербайджана с Индией в средние века – Изв. АН Аз.ССР (серия общ.наук), Б.,1958, № 1, с. 77-78.
31. Торговля московской Руси с Персией в XVI-XVII вв. //Сб. студенческого историко-этнографического кружка при императорском университете Св. Владимира//. Киев, 1915, 126 с.
32. Фабрициус. Краткая реляция о трех совершенных много путешественников (1679-1682). М, «Экономика», 123 с.
33. Фарзалиев А. Южный Кавказ в конце XVI века. Осман - сефевидское соперничество. СПб., Изд-во С. Петербургского Университета. 2002, 152с.
34. Фехнер М.В. Торговля русского государства со странами Востока в XVI веке. М.: Госкультпросветиздат, 1956, 120 с.
35. Эфендиев О. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в. М., 1961, //ВИ//, с.34-56
36. Эфендиев О. А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Б., 1981, 167 с.
37. İnalçik H. The Ottoman Economy Studies in the Economic History of the Middle east. From the of Islam to the present day. Edited by M.A.Cook, Oxford University Press. New York, Toronto, 1970, 526 p.
38. Berçhet C. La republica di Venezia e la Percia. Torino, 1865, p. 273
39. Bizari İ. Horum parsicarun historia Autii, Paris, 1601, 123 p.

40. İlaklaus İ. She oriental navigations, voyagos, trai, iqua ftv discoveries of the English Ottoman. New-York, 1985, 342 p.
41. Koçu Rişat Ekrem, Türk zaferleri. İstanbul, 1952, 56 p.
42. Halil İnalçiq. Bursa: XV asırda sanayi və ticaret tarihine dair vesikalar. Türk Tarih kurumu, bül. c. XXIV, İstanbul, 93s.
43. Unaloi R.İ. İstoria delia guerra fra iurstii et iors Larxi. Veneisia, 1588, p.45
44. Öztuna Yılmaz T. Başlanğıcdan zamanımıza kadar Türkiye tarihi. İstanbul, 1964, 234 s.

Ширван в составе Азербайджанского государства Сефевидов - в контексте торговых связей

Резюме

Образование Сефевидского государства Азербайджана начиналось с земель Ширвана. Становясь централизованным государством, Сефевиды вели интенсивные торговые связи со многими странами «старого континента», в том числе и с Россией. Основные торговые пути, соединяющие Сефевидов с Россией проходили через Ширван. Волжско-Каспийский путь соединял Сефевидов не только с северными соседями, но и с западноевропейскими странами. Эта древняя водная артерия проходила от Каспийского моря доходила до реки Куры, а оттуда до Черного моря и далее. В силу ряда объективных и субъективных причин именно с периода правления Сефевидов Азербайджан подпадает под влияние России. В этих торговых и политических событиях территория Ширвана играет важную роль.

Shirvan as part of Azerbaijani State of the Safavids - in the context of trade relations

Summary

Azerbaijan Safavids States formation begun in Shirvashakh territory. Becoming centralized state, Safavyd conducted intensive trade links with many countries of the "old continent» including Russia. As the matter of fact the main road for trade with Russian passed through Shirvan. The Volga-Caspian road connected not only the Safavids with the northern, but also Western European countries. From the Caspian Sea, this ancient waterway reached the Kura River, and from there to the

Black Sea and beyond. Because of these objective and subjective reasons, it is from the period of the Safavid rule that Azerbaijan falls under the Russian influence. In these trade and political events of great importance is the territory of Shirvan, as the northern part of this country.

ŞİRVAN ƏHALİSİNİN ANTROPOLOJİ VƏ ETNOQRAFİK TƏDQIQINƏ DAİR

Lalə İBADULLAYEVA*

Ключевые слова: Антропология, Этнография, Ширваншах, Культура, Духовная культура, Литература, Материальная культура, Архитектура, Рукописное искусство, Язык, Территория, Этническое самосознание, Сасанидский период, Арабский период, Мазьяиды, Кесраниды, Дербенди, Тюркский фактор

Key words: Anthropology, Ethnography, Shirvanshah, Culture, Spiritual culture, Literature, Material culture, Architecture, Manuscript art, Language, Territory, Ethnic self-consciousness, Sasanid period, Arabian period, Mazyadis, Kasranis, Darbandis, Turk factor

Giriş

Mövzumuz Şirvan əhalisinin antropoloji və etnoqrafik tədqiqi haqqında olsa da ilk öncə antropologiyanın və etnoqrafiya terminlərinin cəmiyyət daxilində necə anlaşılması haqqında izah vermək istərdim. Antropologiya insan haqqında elm olub onu bioloji və sosial cəhətdən öyrənən bir elm sahəsidir. Uzun illər antropologiya kimi insanı tədqiq edən elm sahəsinə dəqiq izah verə bilmənilər. Kompleks bir elm kimi başa düşülən bu elm ABŞ və Avropanın bəzi alimləri tərəfindən antropologiya termini altında üç sahənin birləşdirilərək-yəni, antropologiyanın özü, arxeologiya, və etnoqrafiya olaraq aydınlaşdırıldı (Məmmədov, 1989:9).

Aydın olduğu kimi, Etnoqrafiya elmi Antropologiyanın Mədəni Antropologiya hissəsinin bir sahəsidir. Sual yaranır ki, dəqiq olaraq etnoqrafiya nəyi öyrənir? Etnoqrafiya xalqın təsviri-məişət forması və mədəniyyətidir. Mədəniyyət deyərkən isə sadəcə hər hansı bir əşya və ya memarlıq abidəsi kimi bunu anlamaq düzgün hesab edilməz. Mədəniyyət bir xalqın inkişaf mərhələsini təsdiqləyən obrazlardan ibarətdir. Mədəniyyət maddi və mənəvi olaraq 2 hissəyə bölünə də, hər biri cəmiyyətə eyni xüsusi informasiyanı çatdırır bilər. Mənəvi mədəniyyət deyərkən, insan zəkasının məhsulu nəzərdə tutulurdu ki, bunlardan Şirvanşah dönəmi üçün də ilk ağıla gələn ədəbiyyat sahəsidir. Məlumdur ki, XI-XIII əsrlərdə Yaxın Şərqdə yüksək səviyyəyə çatan ədəbiyyat Şirvan ərazisində də təşəkkül tapmışdı. Fars və türk dilləri poeziyada

* BDU, Tarix fakültəsi, Bakalavr-II kurs, email: lala.ibadullayeva@gmail.com

ərəb dilini geridə qoymuşdu. Türk dilində poeziya ustadı şair Həsənoğlu idi. Lakin, fars dili də poeziya dili olaraq seçilmişdi. Nəticə olaraq da, XII əsr klassik Azərbaycan poeziyasında lirik və epik janrlarda yazıb-yaradan Nizami Gəncəvi qüvvəsini görə bilirik (1922'oeil sur la litterature de l'Y. Veziroff J. Deny). Əbu Nizam Məhəmməd Fələk Şirvani, Əfzələddin İbrahim ibn Əli Xaqani kimi poeziya ustadlarımızın da ədəbiyyat və dil strukturumuzun inkişafında xidmətləri əvəzsizdir.

Mədəniyyətə təsirini göstərən, həm də bir xalqın birliyinin əsas digər əlaməti də onun dilidir. Məlum olduğu üzrə, dövlətin rəsmi ədəbi dili farsca, ilahiyyat və dini məsələlərdə ərəb dili, canlı danışığ dilində isə türk dilindən istifadə olunurdu.

Maddi mədəniyyət olaraq isə, insan əli ilə yaradılmış əşyalar, sənət nümunələri daxildir. Bu dönəmin ən geniş yayılmış maddi mədəniyyət nümunələri memarlıq, nəqqaşlıq və miniatür sənəti və s. idi. XI-XII əsrlərdə Azərbaycanın memarlıq abidələri yüksək inkişaf mərhələsi keçərək, digər ölkələrdən fərqlənən xüsusiyyətlərə sahib idilər. Bu dövəmdə məşhur olan yerli Naxçıvan-Marağa, Şirvan-Abşeron, Arran və Həmədan-Qəzvin dörd memarlıq məktəbi mövcud idi. Kəsrənilər sülaləsi dövründə möhkəmlənən Şirvanşahlar dövləti inşaat üçün əlverişli zamanı taparaq Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi ilə çiçəklənməyə başladı. Yerli əhəng daşının diqqətli yonulması və hamar görünüş prinsipi bu tikililərə xüsusiyyət verirdi. Sadəlik konsepsiyası daşıyan bu memarlıq məktəbinin dövrümüzə Bakı qalası, Qız qalası, Diribaba türbəsi, Sınıqqala məscidi, Nardaran məscidi nümunələri gəlib çatmışdır. Maddi mədəniyyətin digər nümunəsi nəqqaşlıq və miniatür sənəti idi. XI-XIII əsrlərdə inkişaf edən memarlıq mədəniyyəti dekorativ sənətkarlığı da inkişaf etdirirdi. Nəticə olaraq, həndəsi və nəbatəti ornamentlərlə bərabər, nəsx xəttləri (“çiçəklənən kufi”) ilə hörülmüş kitabələr yaradılırdı. Buna misal olaraq, Pirsaatçay xanəgahı abidəsinin cənub divarındakı mehrabı deyə bilərik.

Azərbaycanda əlyazma sənəti bir sıra sənətkarın əməyi olan ən gözəl sənət nümunəsi idi. Kağızlar xüsusi üsulla hazırlanırdı, cilalanırdı, sonra isə xəttatlar kufi xətti ilə öz yazılarını yazırdılar. Sonradan nəsx, süls kimi bir sıra xəttlər də istifadə olunmağa başlamışdı. Xəttatın yazısından sonra iş illüstrasiya üçün miniatürçü rəssama verirdi. Bundan sonrakı digər iş də cildləmə prosesi idi. Ya dəri ya da lak boyalı üz çəkildirdi. Teymurilərin Min sülaləsi ilə ticarət əlaqələri nəticəsi ilə, Çindən keyfiyyətli kağız gətirilir və Şirvanşahlarda da əlyazma sənəti inkişaf edirdi. (Thackston, 1989:279-97)

Bu cür mədəniyyəti yarada biləcək bir əhali daha Şirvanşahlar dövləti yaranmamışdan bu torpaqların bir üzvü idi. Yəni, bu əhali etnik

ərazi kimi əsas gücə sahib olan faktorun formalaşmasında da iştirak etmişdi. Hər nə qədər Antik dövr müəllifləri onun adını dəqiq “Şirvan” olaraq adlandırmaları da, Sasanilər dönəmində artıq bu ada rastlaşmağa başlayırdı. Bir vilayət ismi olaraq adlandırılmış, Şabran və Gilgil çayları arasında VI əsrdə Sasanilər tərəfindən yaradılmışdı. Şirvan qədim tarixlərdən yerli və gəlmə tayfaların məskunlaşdığı ərazi rolunu oynayıb. Sanesanın "müxtəlif köçəri tayfalardan" ibarət qoşunda hun, təvəspər, xəçmatak, iymaxların və s. adını çəkən V əsr müəllifi F.Buzand IV əsrin birinci yarısı ilə bağlı hadisələri belə izah edirdi. (История Армении Фавстоса Бузанда, 1953:15-16). Təbii ki, ölkənin aborigen əhalisi olan hunlar, zekenlər, xenuklar, kaspilər, maskutlar və s. də var idi. (Армянская география:6-39)

Orta əsrlərin başlanğıcı ərəfəsində məlum olduğu kimi, türkdilli əhali olan hun, sabir və xəzərlərin yürüşləri mövcud olmuşdur. Bu köçə qarşılıq olaraq da, Sasani hökmdarlarından olan I Qubad və I Xosrov Ənuşirəvan Şirvana irandilli əhali köçürməyə başlayır. VI əsrdə türkdilli tayfaların Şirvandakı məskunlaşma prosesi daha da güclənmişdi. Və o əhalinin tərkibindəki sabir tayfası I əsrdən yerli əhali ilə qaynayıb qarışmış artıq oturaq həyata keçmişdilər. Artıq türklərin bu cür burada əsaslı şəkildə çoxluğu mənşə birliyinin dəqiqliyinin əsası oldu. Ən sonunda da, ərəb mənşəli Məzyədilər sülaləsi hakimiyyəti başlayır. Daha sonra Kəsranilər və Dərbəndilər kimi ərəbdən türk mədəniyyətinə istiqamətlənən hakimiyyət əhalinin mədəni inkişafına öz təsirini sözsüz dərəcədə göstərdi.

Hər bir xalqın əsas əlamətlərindən olan əsas və son nöqtə isə, etnik özünüdərk prosesidir ki, bu da tam olaraq Dərbəndilər sülaləsi dövründə təsdiqini tapdı (Həvilov, 1999:3-6). Sülalə “Şirvanşah” titulu ilə birgə, “xan”, “xaqan” titullarını da daşımağa başladı. Özünüdərk prosesi türk yönümlü davam etməyə qədəm qoymuşdu. Türk mədəniyyəti öz təsirinin töhfələrini vermişdi.

Nəticə

Nəticə olaraq demək istərdik ki, Şirvan qədim köklü bir ərazidir və bu etnik ərazi və onun sahib olduğu mədəniyyət, əsrlərlə formalaşmış, Azərbaycan xalqının mədəni irsinin ayrılmaz hissəsini təşkil etmişdir. Əhali antik dövrdən Dərbəndilər sülaləsinə qədər olan bir tarixi dövəndə assimilyasiyaya uğramamış, əksinə digər etnik qrupları türkləşmə prosesində əridib Azərbaycan xalqının təşəkkülünə cəlb etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Həvilov H. Dünya xalqlarının etnoqrafiyası, Bakı, 1999, s.3-6
2. Məmmədov K. Antropologiyanın əsasları, Qanun nəşriyyatı 2013, s.9
3. Thackston W.M., "Report to Mirza Baysunghur on the Timurid Legation to the Ming Court at Peking" in A century of princes: sources on Timurid history and art. Cambridge, Mass, 1989, səh. 279-97)
4. Армянская география, с.36-39; География, изд. Сукри, с.36-37
5. История Армении Фавстоса Бузанда. Перев. М.А.Геворгяна. Ереван, 1953, с.15-16
6. Azerbaijdjan, Paris, 1922'oeil sur la litterature de l'Y. Veziroff, 1922.
7. J. Deny – Grammaire de la langue turgue, Paris, 1922.

Об этнографическом и антропологическом исследовании населения Ширвана

Резюме

В статье повествуется об антропологическом и этнографическом исследовании населения Ширвана. В первую очередь, исследуются вопросы усвоения обществом антропологии и одной из ее неотъемлемых частей науки этнографии. Затем исследуются вопросы понятия культуры в этнографической науке в рамках Ширвана. В указанной культурной рамке говорится о материальной и духовной культуре, в том числе, литературе, архитектуре и рукописи. В архитектуре упоминается наименование четырех архитектурных школ. Больше внимание уделяется ширвано-абшеронской архитектурной школе берущей свое начало со времен кесранидов и упоминаются названия архитектурных памятников того периода.

В статье, в том числе, показаны примеры декоративного искусства, возникшего в результате развития архитектуры. Затрагиваются вопросы возникновения Ширванской области. Очень внимательно изучаются вопросы проживания и переселения народа живущего на этой территории и создавшего эту культуру. В основном в статье повествуется о племенах Сабиров, которые с I века обосновались на этой территории, о переселенцах тюркского происхождения и тюркского населения проживающего на этих землях.

В статье, в том числе, рассматриваются вопросы препятствия переселению сюда в средние века тюркских племен, переселению

сюда сасанидскими правителями с юга ираноязычного населения и ассимиляция их с племенами Сабиров, проживающих на этой территории. На основании фактического материала доказано, что от Мазьядидов до династии Дербенди, как результат тюркского элемента в регионе проявление его в титулах «хан», «Хаган».

On ethnographic and anthropological research of the population of Shirvan

Summary

The article is about antropological and mainly ethnographical research of Shirvan population. Firstly, the development of science of antropology and ethnography which is the part of it have been investigated. Later, review of concept of culture in the science of ethnography during the Shirvan period is spoken. In this cultural context, while both material and spiritual culture have beed talked about, especially about literature, architecture and caligraphy have been spoken. In architecture, four architectural schools that were appropriate at that time were named and the names of the architectural structures, which had been emphasized in the basic style of Shirvan-Absheron architecture school which was closed from the Kesraniler dynasty period, were drawn. The decorative handicrafts that are incoherent to the architect's incarnation have also been exploited, and the example belonging to it has also been shown in the article. It was mentioned about the establishment of the province of Shirvan which is rapidly developing culture. A people who could create such a culture was carefully looked at the issues of living and croaking in this region. In particular, the question of whether the patriotism is occupied here in the I century, the immigrant Turk population and the Turk population living in these lands have been banned from living here. The Sassanid rulers, who are working to cut the front of the Turk boiler coming in the middle ages, have been referred to the question of whether the irlandish people from the south were to be caught here and that this population would be merged with the Sabir crew from the people of this century. Later on, the result of the Turkish factor from Mazyadisdenisty to Darbandisdenisty is mentioned in a way that shows itself to the titles of «Han» and «kagan».

ORNAMENTLƏRİN GÖZƏLLİK ÖLÇÜLƏRİNİN RİYAZI-BƏDİİ HƏLLİNİN İNTEQRASIYASI

Nardanə YUSİFOVA*

Ключевые слова: орнамент, исламское зодчество, интеграция, геометрические элементы

Key words: ornament, Islamic architecture, integration, geometric elements

Giriş

Şirvan memarlıq məktəbi orta əsr Azərbaycan memarlıq məktəblərindən biri olmaqla, təqribən VIII-IX əsrlərdə təşəkkül tapmış, XI-XV əsrlərdə ən yüksək inkişaf dövrünü keçmişdir. Bu məktəbin memarlıq nümunələri Şirvanşahlar dövlətinin əhatə etdiyi ərazidə fəaliyyət göstərən memarların üslub xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Şirvanda yonulmuş daşdan binaların tikilməsi, eləcə də yerli ictimai-iqtisadi şərait Şirvan memarlıq məktəbinin inşaat formasını və memarlıq üslubunun yerli xüsusiyyətlərinin təzahürü üçün zəmin yaratmışdır. Qədim müdafiə tikililərindəki ağır kütləli memarlıq formalarının tədricən yüngülləşməsi və cilalanması Şirvan memarlıq məktəbinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Şirvan memarlıq məktəbinin bariz nümunələrindən Bakıdakı Sınıqqala minarəsini, Şirvanşahlar sarayı kompleksini, Bayıl qəsri, Qız qalası, Mərzədəki Diribaba türbəsini və s. göstərmək olar.

Şirvanşahlar sarayı ansamblı Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin zirvəsidir. Ansamblın memarlıq quruluşunda və daşdan oyma ornament kompozisiyalarında Şirvan-Abşeron memarlığının üslub xüsusiyyətləri əyani təzahür etmişdir. Bu məktəbin memarlıq tikililərinin kitabələrinin işlənməsinin mükəmməlliyi də məktəbin xarakterinə uyğundur.

Məqalədə Şirvan memarlıq məktəbinin ornamentləşmə texnikasını, qalıqsız fonyaratma prinsipini, oxşar xüsusiyyətlərini İslam memarlıq xüsusiyyəti ilə qarşılıqlı analizini vermək niyyətindəyik. Belə qarşılıqlı digər İslam ölkələri timsalında memarlıqda gözəllik ölçüsünü yaradan riyazi-bədii həllinin inteqrasiyasını əyani nümunələrilə verəcəyik.

İslam dövrü Şərq tərtibatçı – rəssamları, memarları üçün ornament ifadə vasitəsi kimi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Onlar öz

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin aparıcı elmi işçisi, memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, email: narisrafil@mail.ru

düşüncələrini stilizə edilmiş naxışlar vasitəsi ilə çatdırırdılar. Bu isə ornament sənətinin islam ölkələrində daha geniş inkişaf edib, yayılması- na böyük təsir göstərirdi.

Elə İslamın ilk yarandığı vaxtlardan özünün ardıcıl inkişafı nəticəsində ornament, dərin məna ilə dolu və çoxlu sayda məlum və naməlum kəmiyyətli bir ehtiyaca çevrilmişdir. İslam ornamentləri forma, rəng və məzmununa görə olduqca rəngarəng, öz mahiyyətinə görə çoxmənalı və çox dərindir. Çünki, İslam ornamentlərinin təməlinə simvollar və işarələr dayanır (Zamanov, 1981).

İslam ornamentləri iki stili ilə fərqlənir: onlardan biri həndəsi – “giriş”, digəri bitki – “islimi”dir. “Giriş” – düyün – düzbucaqlı və poliqonal fiqurlara stilizə edilmiş xətlərdən təşkil olunmuş mürəkkəb həndəsi ornamentdir. Əksər hallarda məscidlərin, məqbərələrin və böyük həcmli kitabların xarici tərtibatında istifadə olunur. İslimi isə yarpağa bənzər bir və ya iki qanadlı naxış elementidir. İslimi ornament sənətində doldurucu və həm də bağlayıcı elementlərdən hesab edilir. İslimi elementləri formasına görə mürəkkəb olub, xalçaların ara sahəsində və haşiyə qurşaqlarında geniş tətbiq olunur.

İndi fərqli bir yanaşma ilə ornamentlərin inteqrasiyasından söz açmaq fikrindəyik. Əvvəlcə az da olsa inteqrasiya haqqında məlumat verək. Belə ki, inteqrasiya insanların təfəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazını formalaşdırmaq, onları inkişafa və özünüinkişafa istiqamətləndirmək məqsədi ilə struktur əlaqələr qurmaqdır.

Müasir dünya təcrübəsində, inteqrasiya:

1. Fəndaxili, yəni müəyyən bir fənn üzrə bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsidir. Fəndaxili inteqrasiya həm üfüqi, həm də şaquli ola bilər.

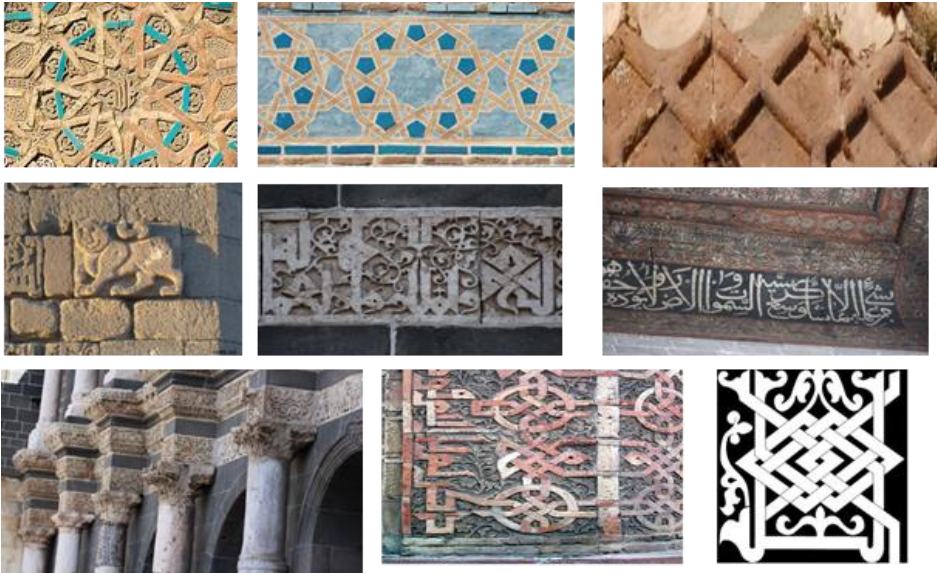
2. Fənlərüstü inteqrasiya – inteqrasiyanın ən yüksək səviyyəsi olmaqla özündə əsas və əlavə məzmun komponentlərinin sintezini göstərir. Yəni bu inteqrasiya ilə insanlar öyrəndikləri məzmunla, kənarında aldıkları məzmunu sintez edirlər.

3. Fənlərarası inteqrasiya – iki və ya daha artıq fənnin əhatə etdiyi anlayış, bilik, bacarıq və prinsiplərin sintezidir. Bu inteqrasiya bir fənnə aid olan qanun, nəzəriyyə və metodların başqa bir fənnin öyrədilməsi zamanı istifadəsini nəzərdə tutur. Müxtəlif fənlərə aid oxşar və bir-birini tamamlayan mövzular elə planlaşdırılır ki, onlardan bir çərçivə yaranır, yəni onlar eyni vaxtda öyrənilir.

Bu baxımdan təlim prosesində fənlərarası əlaqənin tətbiqi daha əhəmiyyətlidir. Fikrimizcə, fəndaxili, fənlərarası və çoxfənlili inteqrasiyanın tədris prosesində qabardılması ən vacib faktorlardandır (Yusifova, 2015).

Bu gün əksəriyyət insanlar inteqrasiya dedikdə: fizika, riyaziyyat, tarix və ədəbiyyatı; coğrafiya ilə biologiyayı, kimya ilə fizika əlaqəsini nəzərdə tuturlar. Lakin bizim təqdim edəcəyimiz modellər göstərəcək ki, bütün fənləri bir-biri ilə tək-cə üfqi, həm də şaquli vəziyyətdə əlaqələndirilməsindən ibarət deyil, o, bizim təhsil məsələlərini necə başa düşməyimiz, onu necə həyata keçirməyimizlə bağlı məsələdir.

Ayrı-ayrı fənlər arasında müəyyən bir mövzu ilə əlaqəsini göstərən çoxfənlili inteqrasiyada məzmun bəlkə də o qədər çətin olmaz, sadəcə insanda yaradıcılıq və güclü fəza təfəkkürü olmalıdır. Lakin çoxfənlili inteqrasiyanın qiymətləndirilməsi ilə bağlı əlimizdə yetərincə material yoxdur. Ona görə də bu məqalədə bir neçə yeni model yaratmaq fikrindəyik.

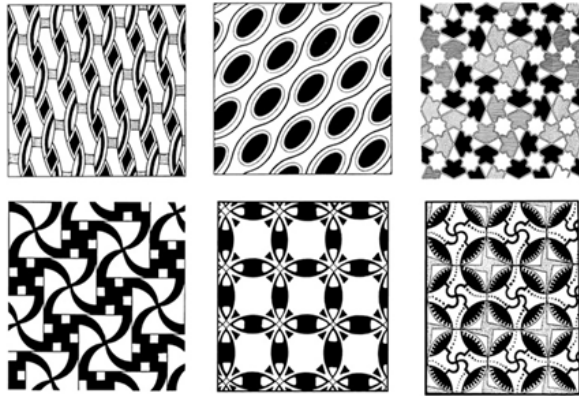
**Azərbaycan, Türkiyə və Özbəkistan abidələrinin
ornamental fraqment**

Ornamentlərin xalça və abidə eskizlərindən nümunə

Xalça ornamentlərinin rekonstruksiyası

Molekulyar quruluşların müstəvidə və həcmdə göstərilməsi

Göstərilən ornamentlərin əsasını nöqtə, çevrə, üçbucaq və bunların vasitəsilə düzəlmiş dördbucaq – kvadrat, düzgün və çoxbucaqlardan alınmış beşguşəli və daha çoxguşəli ulduz təşkil edir. Fikrimizcə bu ele-

mentlərin hər biri Qurani Kərim ayələri ilə uyuşur və fiqur mənə yükü ilə yüklənir. Bunların ayələrlə uyğunluğu ayrıca çox böyük elmi araşdırma mövzudur. Sadəcə ornamentləri təşkil edən həndəsi elementlər haqqında qısa məlumat verək.

Ən sadə həndəsi element olan **Nöqtə** – başlanğıcdır. Varlığın başlanğıcını ifadə edir. Elm böyük partlayış nəzəriyyəsini sübut etməklə varlığın, kainatın yaradılışının bir nöqtədən başladığı nəticəsinə gəlmişdir (Dünyamaliyeva, 2014).

Ornament qurulmasında nöqtə həm sərbəst naxış kimi, həm də digər bütün ornamentlərin başlanğıcı, törədicisi kimi əhəmiyyətli yer tutur.

Düz xətt iki nöqtəni birləşdirən ən qısa yoldur. Belə xətt yalnız bir ədəd olur. Qurani – Kərimdə “Sıratel–mustaqim” deyilən yol, dos–doğru olan yeganə yoldur (*Bizi dos–doğru yola yönəlt! (Fatihə– 6)*). Burada birinci nöqtə bu dünyadakı insanı, ikinci nöqtə isə axirəti göstərir. Baş daşlarının üzərində doğum və ölüm tarixini ifadə edən düz xətt- düz xəttirmi?.

Deyərdim ki, yox, o, göstərilən xətt kimidir . İki nöqtəni birləşdirən digər bütün xətlər **ayrı xəttlər**, doğru yoldan azmağı ifadə edir. Belə xəttlər sonsuz sayda ola bilər. Orta xətt Allahın göstərdiyi rəvan, halallıq, təmizlik yoludur. Üst və alt tərəfdəki xətt edilən yaxşı və pis əməllərdir.

Ellips – əbədi həyatı, cənnət həyatını simvolizə edir. Həndəsi olaraq ellips çəkmək üçün müstəvi üzərində bir – birindən ixtiyari məsafədə yerləşən üç nöqtə götürülür. Bu üç nöqtənin əmələ gətirdiyi üçbucağın perimetrindən böyük ip götürüb, bu üçbucağı əhatə edəcək şəkildə, lakin üçbucağın tərəflərinə toxunmayan və onun xaricinə çəkilmiş ayri çəkirik. Ellips alınacaq.

Dördbucaqlı – insanın keçmişdə etdiyi və hal-hazırda etməkdə

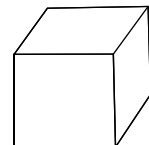
olduğu əməlləri və bunun da müqabilində gələcəkdə, axirətdə qazanacağı mükafatı simvolizə edir.

Kvadrat- dördbucaqlının xüsusi halı olub, tərəflərinin hamısı bir–birinə bərabər olan düzbucaqlı deməkdir.

Kub- kvadratın zamana görə davamlılığını ifadə edir. Müqəddəs qibləmiz **Kəbə** – ilk ev də kub şəklindədir.

Ornamentlərin qurulma prinsiplərinin ən əsas məqamı onların ciddi qanunauyğunluqlara tabe olmasıdır. Əks halda nizamlılıq olmazdı. Ornamentlərin gözəlliyi isə onların daxili mahiyyəti ilə eyni zamanda həm də zahiri görünüşüdür. Zahiri görünüşdə gözəlliyi qanunauyğunluqlara tabe olmadan əldə etmək olmaz. Bu qanunauyğunluqlar qurulma prinsipləri olan ardıcılıq, mütənasiblik, simmetriya, təkrarlanma, mərkəzə bağlılıq və s.dir. Bu qanunauyğunluqlar bütün yaradıcılıq sahələrində, o cümlədən musiqidə də belədir. Bu prinsiplər insan həyatını simvolizə etdiyindən yaşamın bütün sahələrində qanunlara, intizama tabe olmadan gözəlliyi hiss etmək, görmək və duymaq mümkün deyil.

Ornamentlərdə kəşişən çoxbucaqlar – kəşişən talelər, qohumluq, dostluq, cəmiyyət münasibətlərinin simvolik ifadələridir. Eyni zamanda bütün ornamentlər bir–biri ilə ən azı həndəsi – riyazi - bədii və məntiqi əlaqədədirlər. Elə yaşanan və dərk olunan mikro və makro aləmdə də belə qanunauyğunluq hökm sürür. Yəni gözlə görünməyən lakin mikroskop altında min dəfələrlə böyüdülməklə görünən molekullar arasındakı əlaqə də bu qisimdəndir. Deməli bu məsafə dəyişərsə kainat təhlükə altında qalar. Hətta makroaləmdə fəlakət yaranar, planetlər arasındakı məsafələr dəyişər, yəni günəşə bir qədər yaxın olsa bütün canlılar yanar, uzaq olsaq donarlar. İslami ornamentlərdə naxış elementinin ardıcıl, təkrar düzülməsi imanın təbliği, imana dəvət, nurlanma, dirilmə kimi mənalar daşıyır.

Nəticə

Qədim yunan fəlsəfəsində də Platon və Aristotələ görə insan başqalarından fəza təfəkkürünün genişliyinə görə digər varlıqlardan fərqlənir və bunun əsas xüsusiyyəti İlahi başlanğıcın əlaməti kimi qiymətləndirilir. Platona görə insan dərk olunanların əsasında dayananları dərk etməklə ideyalar aləminə yaxınlaşa bilir ki, bu da təfəkkürlə əldə olunur. Bədii yaradıcılıqla məşğul olan insan, öz estetik hisslərini, yaşantılarını realizasiya edir və bu missiya əsas əməli fəaliyyətin strukturuna daxil olur. Yəni gözəl bir sənət əsəri həm də əxlaqi təsir gücünə malik olur. İnsanın yaratdığı özünə doğmadır. Çünki, onun ideyasının daşıyıcısıdır. Ornamentlərin inteqrasiyası böyük bir mövzudur. Bütün inteqrasiya elementlərini təbii ki, nəinki bir məqaləyə, hətta onlarla monoqrafiyalara sığışdırmaq mümkün deyildir. Elə bu baxımdan bir başlanğıc kimi bu məqalədə az da olsa ornamentlərin gözəllik ölçülərinin riyazi–bədii həlli inteqrasiyasına toxunmağa çalışdıq.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Dünyamaliyeva S. Ornament (tarixi, nəzəriyyəsi, qurulması). B. 2014

2. Yusifova N. Azəri – türk naxış sənət vəhdətinə yeni elmi yanaşma tərzii. Naxçıvan və Doğu Anadolu abidələri uluslararası simpoziumu (dünəni, bugünü və yarını)” adlı” Beynəlxalq Konfransın materialları. Naxçıvan 2015.

3. Zamanov N. Düşündürən naxışlar. B.1981

Интеграция математического и художественного решения параметров прекрасного в орнаменте

Резюме

В статье рассматривается архитектурный орнамент на основе ширванской школы зодчества. Это исследование охватывает не только Азербайджан, но и затрагивает взаимосвязи архитектурных орнаментов Турции и Узбекистана. Орнамент изучается в рамках междисциплинарной интеграции.

Mathematical and artistic solutions integrated with beauty-filled ornaments

Summary

The article deals with architectural ornament on the basis of the Shirvan school of architecture. This research covers not only Azerbaijan, but also affects the interrelations of architectural patterns of Turkey and Uzbekistan. The ornament is studied in the framework of interdisciplinary integration.

ŞİRVANIN ORTA ƏSR ŞƏHƏR HƏYATININ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ QIRXÇIRAQ TAPINTILARININ ƏHƏMİYYƏTİ

Nasir QULUZADƏ*
Gennadiy AĞAYEV**

Ключевые слова: средневековые города, материально-культурные артефакты, керамика, монеты

Key words: medieval cities, material cultural artifacts, ceramics, coins

Giriş

Arxeologiya fondunda qorunan Qırxçıraq materiallarının əksəriyyəti 1968, 1973 və 1975-ci il tapıntılarıdır. Lakin həmin materiallar arxeoloji qazıntılar zamanı deyil, kəşfiyyat səfərləri nəticəsində toplanılmışdı. Haqqında bəhs edəcəyimiz Qırxçıraq kolleksiyası əsasən Muzeyin nəzdində fəaliyyət göstərmiş sualtı arxeoloji ekspedisiyanın tapıntılarından ibarətdir. Belə ki, 1968-ci il avqust ayının 9-da Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Xəzər dənizinin Azərbaycan sahili abidələrinin tədqiqi məqsədilə sualtı arxeoloji qrup yaradıldı. Muzeyin elmi əməkdaşı, arxeoloq Viktor Kvaçidzenin rəhbərlik etdiyi bu qrup 1968-1987-ci illərdə Xəzərin Azərbaycan sahili boyunca abidələrinin tədqiqi üçün arxeoloji ekspedisiyalar təşkil etmişdir (Kvaçidze, 2009: 15).

Qısa müddətdə Xəzər dənizi sahillərində, eləcə də Qırxçıraq ərazisində əhəmiyyətli arxeoloji axtarış işləri aparılmışdır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində tarix elmi yeni maddi mədəniyyət abidələri ilə zənginləşmişdir. Bu kəşflər müxtəlif dilli orta əsr mənbələrində qeyd olunan Azərbaycan şəhərləri – Muğan, Güştasfi, Şəhri-No, xüsusilə də Mahmudabad haqqında məlumat əldə etmək imkanı verir (Kvaçidze, 2009: 4-5; Kvaçидзе, 2001: 52).

Sonuncu şəhər bizim üçün xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tarixi-arxeoloji araşdırmalar Qırxçıraqın əsası Elxani hökmdarı Sultan Mahmud Qazan xan (1295-1304) tərəfindən qoyulmuş Mahmudabad şəhərinin qalığı olması deməyə imkan verir. Belə bir ehtimalı ilk dəfə

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Arxeologiya elmi fond şöbəsinin müdiri, email: nasir_quluzade@yahoo.com.

** Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Arxeologiya elmi fond şöbəsinin böyük elmi işçisi, email: nasir_quluzade@yahoo.com.

XIX əsrdə rus şərqşünasları irəli sürmüşlər (Məmmədov, Kvaçidze, 1979: 27). Bu şəhərin mövqeyinə gəldikdə isə görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov «Gülüstani-İrəm» kitabında belə məlumat verir: «Mahmudabad derya kənarında, Kür çayının iki qolu arasında salınmışdı» (Бакиханов, 1991: 80). Y.A.Paxomovun “XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan uğrunda mübarizə və Cüci, Cəlair, Müzəfərrid və Teymurun yürüşlərinin sxemi” (1937) tərtib etdiyi xəritədə Bəndovan burnunda Mahmudabad şəhəri göstərilib (SMF 864; Квачидзе, 1973: 35).

Həqiqətən də aerofoto tədqiqatları sübut edir ki, köhnə məcradan axan Kür çayı Qırxçırağın şimal istiqamətindən keçərək Kürsəngiyə yan alır, oradan isə Bəndovan burnu nahiyəsində Xəzər dənizinə tökülürmüş. Məlum olduğu kimi, XIV əsrdə Xəzər dənizinin səviyyəsi yüksəlmiş və Mahmudabad şəhəri dəniz sahilinə daha yaxın bir yerdə olmuşdur. Məhz buna görə də məxəzlər doğru olaraq şəhərin dəniz kənarında olduğunu qeyd edir (Məmmədov, Kvaçidze, 1979: 27).

Vaxtilə buradan Cüci hökmdarları adından zərb edilmiş sikkə nümunələri tapılmış və yüzdən artıq nümunəsi təmizlənmişdir. Çox maraqlıdır ki, sikkələrin üzərində Mahmudabad və Güştasfi şəhərlərinin adı zərb olunmuşdur. Bir neçə pulun üzərində isə qədim türk tayfalarına məxsus «xoşbəxtlik halqaları» adlanan əlamət vardır. Mahmudabadda kəsilmiş bu qədər mis sikkənin Qırxçıraqda tapılması şəhərin bu ərazidə yerləşdiyini göstərir (Məmmədov, Kvaçidze, 1979: 27).

Qırxçıraq Azərbaycanın cənub-şərqində, Bakı-Salyan şose yolunun 115 kilometrliyində yerləşir. Şəhər yerinin sahəsi təxminən 16 min kvadrat metrə yaxındır. Hələ XIX əsrdə Qırxçıraqda olmuş səyyahlar və həvəskar arxeoloqlar bu ərazidə bişmiş kərpiç və daşdan hörülmüş binaların, köşklərin, karvansara, məscid və minarələrin olduğunu qeyd etmişlər (Məmmədov, Kvaçidze, 1979: 26).

Qırxçıraq haqqında elmi araşdırmalar əsasən sovet dövründə başlamışdır. Belə ki, professor Y.A.Paxomov XX əsrin 20-ci illərində Qırxçıraqdan saxsı, şüşə, mis əşyalar və sikkə nümunələri tapıldığını qeyd etmişdir. Göründüyü kimi o, yerüstü materiallar toplamışdır (Пяхомов, 1938). Sovet dövründə Qırxçıraq abidəsinin tarixi-arxeoloji baxımdan öyrənilməsinə tarixçi alim R.Məmmədov və arxeoloq V.Kvaçidze də diqqət ayırmışlar (Məmmədov, Kvaçidze, 1979). Daha sonralar isə arxeoloqlar R.Göyüşov və N.A.Müseiybov tərəfindən kəşfiyyat xarakterli qazıntılar aparılıb (Квачидзе, 2006: 406). Sonuncu tədqiqatçının Qırxçıraq abidəsindəki axtarışları 2001-ci ilə təsadüf edir (Пиркулиева, 2002: 52). Arxeoloq R.Bəşirov Qırxçıraqdan 2001-ci ildə tapılmış saxsı qabları araşdırmış və onları XIII-XVI əsrlərə aid etmişdi (Bəşirov, 2002). Qırxçıraqdan tapılmış şüşə bilərziklər isə

G.Axundovanın tədqiqat obyektı olmuşdur. O, Qırxçıraqın şüşə bilərziklərini dörd tipə ayırmışdı (Axundova, 2002). Qırxçıraq sikkələri isə Q.Pirquliyevanın araşdırmalarında yer almışdır. Belə ki, o, 2001-ci ildə qazıntılar zamanı tapılmış 11 ədəd mis sikkəni – dirhəmləri tədqiq etmiş və onları XV əsrə aid etmişdi (Пиркулиева, 2002).

Hazırda biz də Qırxçıraq mövzusunda araşdırmaları aparmağı məqsəduyğun hesab etmişik. Hesab edirik ki, Şirvanın orta əsr şəhər həyatının öyrənilməsində, eləcə Qırxçıraq kolleksiyasının mütəxəssislərin nəzərinə çatdırılmasında bu tədqiqatın müəyyən əhəmiyyəti ola bilər. Tədqiqata cəlb etdiyimiz kolleksiya nümunələri yerüstü tapıntı olduqlarından onların mütləq əksəriyyəti fraqmentlərdən ibarətdir. Saxlanma vəziyyətlərinə görə saxsı əşyalar sınımış və metal nümunələr isə oksidləşmiş vəziyyətdədir. Qırxçıraq materiallarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

	Daş məmulatı	Mərmər kürə
	Saxsı məmulatı	Şirsiz saxsı əşyalar: qapaq və qab hissələri
		Şirli saxsı əşyalar: şirli və seladon qab, kaşı hissələri
	Metal məmulatı	Mis əşyalar: bəzək, qab/qapaq və digər əşya hissələri, sikkələr
		Dəmir əşyalar: ox ucu, mismarlar və digər əşya hissələri
	Şüşə məmulatı	Şüşə qab və bəzəklər

Cədvəldən də görüldüyü kimi Qırxçıraq materialları arasında bir ədəd nümunə - mərmər kürə (AF 24108) var. Ağ mərmərdən kəsilərək və yonularaq səliqəli hazırlanmış bu kürə xüsusi maraq doğurur. Diametri 6 sm olan bu kürənin nə məqsədlə hazırlanması ciddi sual doğurur. Onun sapand daşı olması istisna olunur. Belə ki, mərmər Şirvan bölgəsi üçün səciyyəvi süxur olmadığı üçün, onun buraya kənardan gətirilməsi ehtimalını yaradır. Belə olduğu təqdirdə, birdəfəlik istifadə məqsədilə böyük zəhmət hesabına sapand daşı ərsəyə gətirmək məntiqli görünür. Çox ehtimal ki, bu kürə ticarət və ya yadelli işğalçıların bölgəyə yürüşü zamanı gətirilmişdir. Onun təyinatına gəldikdə isə, ondan hər hansı bir oyun zamanı istifadə olunduğunu düşünmək olar. Çünki hələ e.ə. II minillikdə Çin ərazisində meydana gəlmiş, sonradan isə digər bölgələrə də yayılmış “rendzü” adlı oyun zamanı ağ və qara kürələrdən istifadə olunmuşdur.

Qırxçıraq materialları arasında kəmiyyət baxımdan üstünlüyə malik maddi mədəniyyət nümunələrini saxsı məmulatı təşkil edir. Saxsı

məmulatının çox az hissəsi şirsiz saxsı qab parçalarından ibarətdir. Onların arasında bir ədəd qapaq hissəsi də var. Onların bədii tərtibatına gəldikdə bir qismi saya, digər qismi isə basma naxışlıdır. Birinin xarici səthinə isə yapma naxışlar vurulub. Ümumiyyətlə, Şirvanın Güştəsfı vilayətində qabların əksəriyyəti dulus çarxında yaxşı yoğrulmuş gildən hazırlanıb. Bişirilmə zamanı bozumtul və qırmızımtıl rəng alıb. Qablar, xüsusilə də qapaqlar yapma, kəsmə və basma naxışlarla bəzədilirdi. Bəzilərinin üzərinə hətta şirli qab parçaları da qoyulurdu. Bəzi bardaqlar qırmızı anqobla örtülürdü. Cilalama texnikası tətbiq olunurdu (Квачидзе, 2001:53).

Saxsı məmulatının böyük əksəriyyətini şirli qab hissələri təşkil edir. Onların mütləq əksəriyyəti sınıq olub, hissələrdən ibarətdir. Yalnız bir şirli qab hissəsi bərpa olunaraq bütöv vəziyyətə gətirilib (AF 2527). Digər şirli qab hissələri isə əsasən oturacaqlardan ibarətdir. Gövdə hissələri azlıq təşkil edir. Onların hamısının daxili səthləri müxtəlif təsvirlərlə bəzədilərək şirlənmişdir. Bəzəklər isə əsasən həndəsi və nəbati təsvirlərdən ibarətdir. Şirli qabların bəzədilməsi zamanı ənənəvi üsullardan istifadə edilmiş, boyalar dəmir, mis, marqans və digər metal oksidlərindən alınmışdır. Əgər IX-X əsrlərdə Şirvanda şirli qablar anqobla bəzədilirdisə, artıq XI-XIII əsrlərdə Şirvan dulusçuları qabların naxışlanmasında metal mənşəli boyalara üstünlük vermişlər (Джафарова, 2009: 259). Bəzi şirli qabların oturacaqlarına damğalar da həkk olunmuşdu. 1969-cu ildə Qırxçırağa yaxın Nord-Ost-Kultuk ərazisində aşkar edilmiş qab oturacaqlarında ümumilikdə ayrı-ayrı 26 təsvirdən ibarət damğaya rast gəlinib. Hətta onların arasında heraldik üslubda təsvir edilmiş quş rəsmlı damğa da var. V.Kvaçidze həmin damğaların əksəriyyətinin Beyləqan, az qisminin isə Qəbələ nümunələri ilə oxşarlıq təşkil etdiyini bildirmişdi (Квачидзе, 1973: 32).

Şirli qabların bəzi nümunələrində ərəb hərfləri ilə həkk edilmiş yazı nümunələri də vardır. Bəzi qabların üzərinə isə ərəb hərflərinin “nəsh” xətti ilə fars dilində Qurandan ayələr, şerlər, xoş və hikmətli sözlər yazılırdı (Квачидзе, 2001: 54). Bu da həmin dövrdə Qırxçıraq dulusçularının bilik səviyyələri və dünyagörüşləri haqqında geniş təəssürat yaradır.

Şirli qabların digər, az qismini isə seladon qab hissələri təşkil edir. Qırxçıraqdan farfora bənzər kütlədən hazırlanıb, yaşıla çalan, şirlə örtülmüş Çin seladon qablarının tapılması xüsusi maraq doğurur. Bunlar boşqab parçaları olub, çox nəfis şəkildə hazırlanmışlar. Bəzilərinin xarici səthlərində müşahidə olunan bəzəklər relyeflidir. Şərqdə «mərtəbani» adlandırılan belə qablar çox yüksək qiymətləndirilirdi. Belə ki, onun zəhəri aşkar etmək xassəsinə malik olduğu güman edilirdi. XIII əsrə aid

olması ehtimal edilən seladon boşqab qırıqları Örnəqalada və başqa yerlərdə tapılmışdır. Seladon və farfor tapıntılarına Şirvan bölgəsinin Gülistan və Buğurt qalalarının xarabalıqlarında da rast gəlinmişdir (Aşurbəyli, 1997: 227-228).

Şirli məmulatın sonuncu qrupunu kaşı hissələri təşkil edir. Kaşıları bədii tərtibatına görə iki qrupa ayırmaq olar. Onların bir qismi saya, digər qismi isə təsvirlidir. Saya kaşılardan səthi füzəvi boya ilə örtülmüşdür. Müxtəlif təsvirlərlə bəzədilmiş kaşılar isə daha nəfis olub, öz naxışlarının zənginliyinə görə seçilir. Kaşılara əsasən Qırxçıraqda inşaat texnikasının yüksək inkişafından xəbər verir. Azərbaycanın bir çox şəhərlərində olduğu kimi Qırxçırağın məscidlərində, hamamlarında və s. ictimai tikililərində işlədilmişdir. Azərbaycanda kobalt filizinin külli miqdarda olması və bu dövrdə ondan füzəvi şir üçün səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində xüsusi kaşılardan istehsalı genişləndirdi. Çünki memarlıq abidələrinin xarici və daxili tərtibatında bu kaşılardan geniş istifadə edilirdi (Əfəndi, 2007: 69).

Qırxçıraq kolleksiyasının digər qrupunu metal məmulatı təşkil edir. Metal məmulatı da yuxarıdakı cədvəldən göründüyü kimi mis və dəmir əşyalar olmaqla iki qrupa ayrılır. Mis əşyaların bir hissəsini bəzək nümunələri təşkil edir. Bəzək nümunələri biləzik və üzük hissələrindən, eləcə də muncuqlardan ibarətdir. Biləzik və üzük hissələri en kəsiyi dairəvi olan məftildən hazırlanıb, yarımhalqa şəklindədir. Mis bəzəklər arasında muncuqlar da yer alıb. Bu muncuqlar ensiz zolaqdan kəsmə və qatlanma yolu ilə hazırlanıb, boru şəklindədir.

Mis əşyaların digər hissəsini qab, qapaq və digər əşya hissələri təşkil edir. Qab hissələri əsasən nazik lövhə şəklindədir. Səthləri yaşıl oksidlər örtülüb. Lakin onlar arasındakı bir ədəd qapaq daha çox diqqət cəlb edir. Bu qapağın diametri təqribən 5 sm olub, yastı konusvari formadadır. Yuxarısı səkkizguşəli ulduzla tamamlanır. Ulduzun mərkəzində məməcik şəkilli çıxıntı var. Qapağın xarici səthi döymə üsulu ilə düz və çarpaz xətlərlə bəzədilmişdi. Onun dar boğaz kuzənin ağzına qoyulduğunu ehtimal etmək olar.

Mis əşyalar arasında məişətdə və təsərrüfatda istifadə olunmuş digər maddi nümunələr - zəncir hissələri, qab qulpu, halqa və s. də vardır. Bu nümunələr də Qırxçıraq sənətkarları tərəfindən böyük məharətlə ərsəyə gətirilmişdir.

Mis məmulatın sonuncu qrupunu numizmatik materiallar – sikkələr təşkil edir ki, onların saxlanma vəziyyətləri çox kafidir. Məlumatla görə kiçik mis pullar üzərində qoruyucu, həmayil funksiyasını daşıyan toxunma naxışları olub. Oxşar naxışlara həmçinin I Bəndovanın şirli qablarında, eləcə də onların oturaclarındakı damğalarda rast gəlinib

(Квачидзе, Ягубова, 2001: 68-69). Qırxçıraqda tapılmış çoxlu miqdarda sikkələr, eləcə də yazılı və arxeoloji mənbələrin verdiyi məlumatlar qeyd olunan dövrdə Şirvan şəhərlərində əmtəə-pul münasibətləri və iqtisadiyyatın yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını göstərir. Bu baxımdan tarixçi-alim, S.Aşurbəylinin fikirləri yerinə düşür: “Şirvan şəhərləri daxili ticarətlə yanaşı, xarici bazara neft, duz, qırmızı (boyaqotu), zəfəran, xam ipək və ipək parçalar, pambıq və kətan paltar, xalça və xalça məmulatı, saxsı, şüşə, mis və ağac qablar, silah, bəzək şeyləri, kənd təsərrüfatı məhsulları, meyvə çıxarırdı. Dənizin yaxın olması və Kür çayı balıq ovunun inkişafına əlverişli imkan yaradırdı. Müxtəlif balıq növləri ölkədən çox-çox uzaqlara ixrac olunurdu. Sərmahi, yaxud şahmahi - şamayı balığı xüsusilə şöhrət qazanmışdı. Beynəlxalq ticarət yollarının üstündə yerləşən Şirvan şəhərləri bu ticarətdə fəal iştirak edirdilər” (Aşurbəyli, 1997: 221).

Qırxçıraqdan tapılmış metal məmulatın ikinci qrupunu dəmir əşyalar təşkil edir. Dəmir əşyaların say baxımından ən çox üstünlük təşkil edəni isə mismarlardır. Onların hamısı natamam və paslı vəziyyətindədir. Lakin dəmir əşyalar arasında bir ədəd ox ucu daha böyük maraq kəsb edir. Həm ucundan, həm də saplağından sındığından natamam vəziyyətdədir. En kəsiyi rombvari olan bu ox ucluğu piramida formasındadır. Oturacağı ilə saplağının arası dairəvi çıxıntıya malikdir. Ox ucunun uzunluğu 3, eni isə 0,9 sm-dir. S.Əhmədovun və E.Cəfərovanın IX-XVII əsrlərə aid ox ucluqlarının tipoloji təsnifatında oxşar ox ucluqları dördüncü qrupun dördüncü tipinə aid edilmişlər. Bu cür ox ucluqları Şabran və Canaxırdan da tapılıb (Əhmədov, Cəfərova, 2005: 47). Onlar funksional təyinatına görə düşmənin lövhəli yarağını dəlmək üçün tətbiq olunurdu. Hazırlanma texnologiyasına gəldikdə isə, bu tip ox ucluqları lay metaldan şablon əsasında kəsilərək döymə üsulu ilə hazırlanırdı (Əhmədov, Cəfərova, 2005: 52-53).

Qırxçıraq kolleksiyasının şüşə məmulatına gəldikdə isə, cədvəldə qeyd olunduğu kimi bunlar əsasən qab və bilərzik hissələrindən ibarətdir. Sonuncular daha çox üstünlük təşkil edir. Əsasən qara rəngdə onlar şüşə bilərziklərin en kəsikləri dairəvi və yarım dairəvi formadadırlar. Forma baxımından da onlar müxtəlifdirlər. Belə ki, bilərziklərin vintşəkili Burma və düz formalara malikdirlər. Bu müxtəliflik bədii tərtibatında da özünü büruzə verir. Bəzi vintşəkili nümunələr qoşa və ya tək ağ xətlərlə əhatələnib. Bu bilərziklər Qırxçıraq qadınlarının əsas bəzəklərindən olmasını güman etmək olar. Bu şüşə bilərziklərin oxşar nümunələri Azərbaycanın digər orta əsr şəhər yerlərindən də məlumdur (Axundova, 2002: 51).

Qalan şüşə məmulatı isə müxtəlif təyinatlı qablara məxsusdur. Əsasən üfürmə və kəsmə üsulu ilə hazırlanmış bu qabların yaşılmıtlı şəffaf, mavi və s. rənglərdən ibarət nümunələri mövcuddur.

Qırxçıraq materialları az sayda sədəf nümunələri də var ki, onlardan əsasən bəzək nümunələrinin hazırlanmasında və ya hər hansı bir əşyanın bəzədilməsində istifadə olunduğunu güman etmək olar.

Bu kolleksiyanın xronoloji çərçivəsinə gəldikdə isə, V.Kvaçidze Qırxçıraq ərazisindən toplanmış arxeoloji materialları XIV əsrin əvvəlləri-XVI əsr çərçivəsinə aid etmişdi (Квачидзе, 2006: 406). Lakin ərazidən toplanmış və kolleksiyaya daxil edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri arasında əvvəlki dövrlərə, xüsusilə də XIII əsrə aid nümunələr yer alıb.

Nəticə

Beləliklə, tədqiqatımıza son vuraraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, Qırxçıraq kolleksiyası Şirvanın orta əsr şəhər həyatının öyrənilməsində qiymətli əşyavi mənbədir. Hansı ki bu mənbə əsasında Azərbaycan, xüsusilə Şirvana məxsus orta əsr şəhər həyatının bu və ya digər səciyyəvi cəhətlərini izləmək, onun əhalisinin məşguliyyəti, məişəti və təsərrüfatı haqqında müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Azər nəşr, 1997, 408 s.
2. Bəşirov R.Y. Qırxçıraq yaşayış yerinin saxsı qab nümunələri / 2000-2001-ci illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın tezisləri. Bakı: Elm, 2002, s. 48-50.
3. Əhmədov S., Cəfərova E. Azərbaycanın orta əsr silahları (arxeoloji materiallar əsasında). Bakı, Elm, 2005. 156 s.
4. Kvaçidze V. Xəzər Atlantidası. Bakı, 2009, 112 s.
5. MATM Sənədli Mənbələr fondunun materialı: SMF 864.
6. Məmmədov R., Kvaçidze V. Qırxçıraq abidəsi // Elm və həyat, № 4, 1979, s. 26-27.
7. Rasim Əfəndi. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 172 s.
8. Axundova Г.К. Стекланные браслеты из Гырхчырага / 2000-2001-ci illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın tezisləri. Bakı: Elm, 2002, s. 50-51.
9. Бакиханов А. К. Гюлистан-и Ирам. Баку: Элм, 1991, 304 с.

10. Джафарова Э. Изображения на художественной керамике Ширвана IX-XIII вв. // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2009. Bakı: Elm, 2009, s. 258-268.

11. Квачидзе В.А. К итогам подводных археологических работ 1969 г. на Каспийском море / Материалы по истории Азербайджана. Труды музея. Том IX. Баку, 1973, с. 23-38.

12. Квачидзе В.А. Подводные археологические исследования Музея Истории Азербайджана (к 30 летию начала работ) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80, Bakı: Elm, 2001, s. 50-57.

13. Квачидзе В., Ягубова А. Плетеный орнамент на поливной средневековой посуде городища Бяндован I // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80, Bakı: Elm, 2001, s. 63-70.

14. Квачидзе В. Золотая серьга из городища Гырхчырах (Сальянский р-н, Азербайджан) // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2006, Bakı: Elm, 2006, s. 405-406.

15. Пахомов Е.А. Остатки древности на горе Кюрсанге // Изв. Азерб. Филиала АН СССР, 1938, с. 31-37.

16. Пиркулиева Г.А. Монеты из Гырхчырага / 2000-2001-ci illərdə aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi sessiyanın tezisləri. Bakı: Elm, 2002, s. 52-53.

Роль находок из городища Гырхчыраг в изучении городской жизни средневекового Ширвана

Резюме

Данный доклад посвящен памятнику Гырхчыраг, являющемуся средневековым городищем Азербайджана. Прежде всего, освещается актуальность и степень изученности указанной темы. Отмечается, что памятник Гырхчыраг – это малоисследованное с археологической точки зрения средневековое городище. Поэтому азербайджанские ученые продолжают изыскания, направленные на изучение данного памятника и обнаруженного там археологического материала.

Источниковедческую базу доклада составляет Гырхчырагская коллекция фонда археологии, которая включает в себя изделия из камня, глины, металла, стекла и кости. В качестве вещественных источников к исследованию привлечены мраморное ядро, фрагменты глазурованной и неглазурованной посуды, сосудов из селадона и стекла, железные наконечники стрел и гвозди, монеты и т.д. Все эти предметы собраны на поверхности почвы, во время

археологических разведывательных работ 60-70-х гг. прошлого века.

В докладе на основании этих материалов освещается хозяйственная жизнь, быт, а также ремесло Гырхчырага. Отмечается, что материалы из Гырхчырага являются ценным вещественным источником в изучении материальной культуры Ширванского региона XIII – XVI веков.

The importance of Girkchirag findings in the study of city life of medieval Shirvan

Summary

The introduced paper is dedicated to Girkhchirag monument being one of the medieval city sites of Azerbaijan. Firstly in paper is mentioned actuality and the learning level of theme. It is noted that by archaeological view medieval city site of Girkhchirag has learned poorly. From this point of view, in direction of studying of Girkhchirag monument and its archaeological materials researches are carried out by Azerbaijani scientists. The paper based on Girkhchirag collection of Archaeological Fund. Stone, pottery, metal, glass and bone products are includes to this collection. The marble sphere, glazed and unglazed pottery, also celadon and fragments of glass wares, metal and glass bracelets, iron arrowheads and nails, coins and so on is involved to research as a resource of source. All of them are above ground materials collected during archaeological exploration visits in 60-70 years of last century.

Based on these materials the paper deals about economic, household and craft life of Girkchirag city. Girkhchirag materials are visible source of learning material culture of Shirvan region in XIII-XVI centuries.

IX-XII ƏSRLƏRDƏ ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİ ƏHALİSİNİN ETNOQRAFİYASINA DAİR

Nərgiz QULİYEVA*

Ключевые слова: Ширваншахи, Шамахи, Баку, экономика, мастерство, культура, наука

Key words: Shirvanshahs, Shamakhi, Baku, economy, skill, culture, science

Giriş

VI əsrin əvvəllərində alban Arşaqilər sülaləsinin Sasanilər tərəfindən ləğvi qədim Şirvan torpağında Şabran çay və Gilgilçay hövzələri ərazisində “Şirvanşah” titullu hakimlərin idarə etdiyi yeni qurumun təşəkkülü üçün zəmin yaratdı (Azərbaycan tarixi, 1994:293).

Orta əsr ərəb müəllifləri “Şah” titulu almış hakimlər arasında Şirvanşahın (Şiryanşahın) da adını çəkmişlər. (1, s. 294) 861-ci ildə Şirvan hakimi Heysəm Bağdadda baş verən qarışıqlıqdan istifadə edərək “Şirvanşah” titulu qəbul etdi. (Azərbaycan tarixi, 1994:296)

Şirvan ərazisində aparılan qazıntı işləri nəticəsində burada Mezolit və Tunc dövrlərinə aid qədim yaşayış məskənləri, I-II əsrlər antik müəlliflərinin verdikləri məlumatların da təsdiq etdiyi qədim və erkən orta əsrlərə aid şəhərlər aşkara çıxarılmışdır.

Böyük Plini (23-79-cu illər) yazırdı ki, Albaniyanın əsas şəhəri Kabalakadır. Yunan coğrafiyaşünası Ptolemey (70-147-ci illər) Qafqaz Albaniyasında 29 şəhər və kənd olduğunu xəbər verirdi. O, bunların arasında Xabala, Moseqa, Albana, Samexiya, yaxud Kamexiya, Ketara, Baruka və başqalarının adını çəkir. Bəzi alimlər (d'Anvil, Tomaşek, Tsellari, Barbye və b.) həmin adları Qəbələ (Cabalaca, Chabala), Dərbənd (Albana), Şamaxı (Samechia, Camechia), Bakı (Gaetara, Baruca) şəhərləri ilə eyniləşdirirlər. Ptolemeyin xatırladığı Moseqa (Mosega) toponimində ola bilər ki, Quba rayonunda və Abşeronun cənub sahillərini əhatə edən ərazidə yaşamış massaget - maskut tayfasının adı əks olunmuşdur (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:35).

XIII əsrdə yaşamış görkəmli Venetsiya səyyahı Marko Polo və XV əsrdə yaşamış məşhur rus taciri Afanisi Nikitin Bakıda olarkən

* AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi, tarix üzrə elmlər doktoru, professor, email: nergiz1957@rambler.ru

gördükləri “daim yanan odu” yəni, neft qazını öz salnamələrində böyük maraqla qeyd etmişlər.

Zəmanəmizə qədər qalmış tarixi memarlıq abidələri qədim dövrlərdə Bakının iqtisadi və mədəni səviyyəsi yüksək bir şəhər olduğunu bir daha aydın göstərir. (Nərgiz Quliyeva, 2011:8)

XV əsrin əvvəllərində tikilmiş Şirvanşahlar sarayı Azərbaycanda orta əsr memarlığının incisi sayılır. (İsayev, 1964:6) Sara xanım Aşurbəyli yazır ki, antik şəhər olmaq etibarını ilə Bakının 2000 ildən çox yaşı var. (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:142)

XIV əsrin birinci yarısında (1340-cı il) Həmdullah Qəzvini yazırdı: “Şirvan ölkəsi Kür sahillərindən Dərbəndə (Bab əl-Əbvab) qədər uzanır. Şirvan ərazisi Qafqaz dağlarının şimal yamaclarından axıb gələn aşağıdakı altı çayla suvarılır: cənubda Bakı ilə Kürün mənəbi arasında Xəzər dənizinə tökülən Pirsaat, Ağsu, Girdiman, Göyçay, üstündə Qəbələ yerləşən Türyançay və Şəkinin suvarıldığı Əlicançay, şərqdə Cənubi Dağıstan (Dərbənd) və Şirvan ərazisindən Rubas, Gülkəri, Samur, Qudyalçay, Qaraçay, Vəlvələçay, Gilgilçay, Ataçay, Şumqayıt çayları axıb Xəzər dənizinə tökülür.

Min il ərzində (VI-XVI əsrlər) qədim Şirvanşahlar sülaləsinin hakimiyyət sürdüyü Şirvan vilayətinə bərəkətli məhsuldar düzənliklər, gözəl otlaqları, çəmənlik və meşələri olan ovalıqlar daxil idi. Burada heyvan bəsləyir, taxıl becərirdilər. Kənd təsərrüfatı inkişaf etmişdi. Meyvə bağları var idi. Kür çayının və dənizin yaxınlığı əhalini qiymətli balıq növləri ilə təmin edirdi. Şirvan torpağı neftlə, duzla, müxtəlif faydalı qazıntılarla - qiymətli metallarla, minerallarla, gillə zəngin idi. (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:28)

Alban tarixçisi Məvses Kalankatlı “Alban tarixi” əsərində VII əsr Albaniyasından bəhs edərək yazırdı: “Qafqazın hündür dağlarının qoynunda yerləşən Albaniya ölkəsi təbiətin bəxş etdiyi əlvan nemətləri ilə gözəl və füsunkardır. Bu torpaqdan sakit-sakit axan Kür çayı özü ilə külli miqdarda iri və xırda balıq gətirir və Xəzər dənizinə tökülür. Onun çöllərində bol taxıl və şərab, neft və duz, ipək və pambıq, saysız-hesabsız zeytun ağacları var. Dağlarında qızıl, gümüş, mis və oxra çıxarılır. Vəhşi heyvanlar: şir, pələng, bəbir, gur, cürbəcür quşlar, qartal, şahin və s. yaşayır. Göstərilən məlumatlar, şübhəsiz, Şirvana da şamildir. Belə ki, Abşeronda ta qədimdən neft və duz hasil olunur, Şamaxıda çəkil, pambıq və üzüm becərilir, arpa, buğda və s. əkilirdi. Vəhşi heyvanlara dair mənbələrdə verilən məlumatları Bakı yaxınlığındakı üzərində şir, pələng, gur, kulan və sair heyvanlar təsvir olunmuş Qobustan və Abşeron qayaüstü təsvirləri də təsdiq edir. Kənd təsərrüfatı və heyvandarlığın, habelə dağ-mədən işinin və onunla bağlı metal emalının inkişafı əhalinin

rifahını təmin edirdi. Şirvanın tarixini tədqiq etmiş A.A.Bakıxanovun təbircə, “Şirvan Qafqaz ölkəsinin ən gözəl və ən geniş vilayətlərindəndir” (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:28).

XII əsrin 60-cı illərinin sonunda I Axsitanın hakimiyyəti dövründə Şirvan dövlətində iqtisadiyyatın böyük yüksəlişi, şəhərlərin çiçəklənməsi, sənətkarlığın və ticarətin inkişafı ilə əlamətdar oldu (Azərbaycan tarixi yeddi cildə, 1998:308).

XII əsrdə xam ipək istehsalının mərkəzi Arrandan (Qarabağdan) Şirvana keçir. Şabran nahiyəsi Azərbaycanın ən iri xam ipək istehsalçısına çevrilir. Bununla yanaşı ipəkçilik “Bərdənin də iqtisadiyyatında mühüm rol oynamaqda davam edirdi” (Azərbaycan tarixi yeddi cildə, 1994:400).

Azərbaycanda becərilən kənd təsərrüfatı bitkilərinin siyahısı Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami və başqa müasirlərin əsərlərindəki məlumatla daha da zənginləşir; bu müəlliflərin əsərlərində biz noxud, lobya, paxla, mərcimək, qovun, qarpız, xiyar, badımcan, kələm, soğan, sarımsaq, şüyüd, zəfəran, tərşun, ispanaq və başqalarının adlarına rast gəlirik. Əkinçilikdə bağçalıq xüsusi yer tuturdu. (Azərbaycan tarixi yeddi cildə, 1994:400-401)

Orta əsr mənbələrində Marağa, Xoy, Səlmas, Şirvan, Dərbənd, Şabran, Gəncə və b. yerlərdə üzüm yetişdirildiyi haqda məlumatlara rast gəlinir.

Süni suvarma bostan bitkilərindən: qovun, qarpız, xiyar, badımcan, balqabaq və s. inkişafına səbəb olurdu. (Azərbaycan tarixi, 1994:307)

Xəzər sahilində, iri çaylar olan ərazilərdə əhali balıqçılıqla, meşəlik və dağ ətrafında yaşayanlar arıçılıqla məşğul olurdular. Kənd təsərrüfatı məhsullarının bir hissəsi dünya bazarlarına çıxarılırdı (Azərbaycan tarixi, 1994:308).

Şirvanşahların paytaxtı Şamaxı, onların ikinci iqamətgahı və liman şəhəri Bakı, Şəbran, Dərbənd şəhərləri sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzləri idi. Bu şəhərlərin hərəsində 10 minlərlə əhali yaşayırdı (Azərbaycan tarixi, 1994:309).

Görkəmli sənətkarların yaratdığı orta əsr şəhərlərində hökmdarların və feodalların dəbdəbəli sarayları, hündür minarəli məscidlər, mədrəsələr, karvansaralar, bazarlar, mehmanxanalar, qalalar, müdafiə istehkamları, türbələr və başqa memarlıq abidələri diqqəti cəlb edirdi.

XII əsrdə şəhərlərin yüksəlişi sənətkarlığın və ticarətin inkişafı ilə bağlı idi. Şəhərlərdə onlarla sənət sahəsi: dəmirçilik, xərratlıq, toxuculuq, sərtaçlıq, dərzilik, ipəkçilik, zərgərlik, misgərlik, papaqçılıq, bənnalıq, boyaqçılıq, xalçaçılıq, dabbacılıq, silahqayırma və s. yaxşı inkişaf etmişdi. Sənətlərin inkişafına görə Azərbaycan şəhərləri bir növ

ixtisaslaşdı. Şəhərlər peşələr üzrə məhəllələrə bölünürdü. Məsələn, sarbaflar, dulusçular, dabbaqlar, rəngsazlar, zərgərlər, sərraclər və s. məhəlləsi. Şəhərlərdəki sənətkar emalatxanaları eyni zamanda istehsal olunmuş məmulatların satış dükanı idi (Azərbaycan tarixi, 1994:309).

XII əsrdə şəhərlərdə əhalinin çoxalması nəticəsində əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq məhsullarına tələbatın artması, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı və bir sıra mühüm karvan yollarının buradan keçməsi Azərbaycanda daxili və xarici ticarətin canlanmasına səbəb olmuşdu. Hindistandan və Orta Asiyadan gələn ticarət yolu Azərbaycan ərazisindən dəniz yolları ilə Avropanın, Yaxın və Uzaq Şərqi bir sıra ölkələri ilə ticarət edirdi. Burada təşkil olunan yarmarkalara və bazarlara Hindistandan, Çindən, Orta Asiya şəhərlərindən, Misirdən, Slavyan və Skandinaviya ölkələrindən, İtaliyadan tacirlər gəlirdilər. Azərbaycandan xarici ölkələrin bazarlarına ipəkdən, yundan və pambıqdan toxunmuş parçalar, paltarlar, mis və saxsı qablar, quru meyvə, zəfəran, düyü, neft, balıq, boyaq və başqa mallar ixrac olunurdu. (Azərbaycan tarixi, 1994:309)

Əmtəə məhsullarının istehsalı ölkənin daxili bazarlarının genişlənməsinə səbəb olmuşdu. Şəhərlərin hamısında, demək olar ki, bazar vardı. Şəhər bazarlarında həftənin bütün günlərində alver edilirdi. Bu bazarlar eyni zamanda ictimai həyat mərkəzləri hesab olunurdu. Burada mühüm xəbərlər haqqında car çəkilir, şəhərin, ölkənin siyasi və təsərrüfat həyatına dair ən vacib məsələlər müzakirə olunurdu.

Ölkə daxilindəki bazarlar əmtəə-pul mübadiləsinin inkişafına kömək etdiyi kimi, ayrı-ayrı əyalətlər arasında iqtisadi əlaqənin möhkəmlənməsinə də yardım edirdi. Lakin natural təsərrüfatın hökmranlığı zəminində bu proses ləng gedirdi.

Ticarətlə birlikdə pul dövriyyəsi də genişlənirdi. XII əsrdə Atabəylər və Şirvanşahlar öz adlarından pul kəsirdilər. Həmin pullar Azərbaycanın ticarət ediyi qonşu ölkələrə də gedib çıxırdı (Azərbaycan tarixi, 1994:310).

XI-XIII əsrin əvvəllərində Şirvanşahlarda elm və mədəniyyət yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı.

XI-XIII əsrin ilk rübündə poeziya yüksək səviyyəyə çatmışdı. XI əsrdə Azərbaycan-türk dili Qafqazda və qonşu ölkələrdə geniş inkişaf tapmışdı. XII əsrdə ədəbi Azərbaycan dili təkkül tapmışdı. XIII əsrin sonlarında şair Həsənoğlu Azərbaycan və fars dilində lirik şeirləri ilə şöhrət qazanmışdı. Həsənoğlunun müasiri, Bakı şairi Nəsinin (XIV əsrin əvvəlləri) azərbaycanca müxəmməsi də dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

Azərbaycan və onunla qonşu türk xalqlarının ən qədim müştərək ədəbi abidəsi oğuz qəhrəmanlıq eposu “Kitabi- Dədə Qorqud”dur. Şifahi

xalq poetik ənənəsinin uzun əsrlər boyu – IX əsrdən XV əsrədək yaratdığı epik dastanları əks etdirən bu yazılı abidə Azərbaycan ədəbiyyatı hüduqlarından çox-çox kənara çıxmışdır (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:195).

XI-XIII əsrlərdə fəlsəfə, elm və ədəbiyyat xüsusilə inkişaf etmişdi. Ədəbi-bədii həyat Azərbaycanın Şamaxı, Gəncə, Təbriz kimi mədəniyyət mərkəzlərindəki iri feodal saraylarında cərəyan edirdi. Saraylarda görkəmli şair və filosoflar toplaşır. Dövrün estetik zövqü və fəlsəfi görüşləri burada formalaşır.

Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasının əsas janrları, bütün Yaxın və Orta Şərqdə olduğu kimi, ərəb-fars janrları – qəsidə, qəzəl və rübai idi. Şahları və feodalları mədh edən dəbdəbəli qəsidə Şirvanın saray şairləri arasında dəbdəbə idi (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:196).

XII əsrdə şirvanşahlar III Mənuçöhrün və I Axsitanın sarayında Azərbaycanın şeir məktəbi yarandı. Onun başında məlik üş-şüəra (şairlər şahı) Nizaməddin Əbülülə Gəncəvi dururdu. Saray şairi olan Əbülülə Gəncəvi, eyni zamanda, nədimlərin - Şirvanşahın şəxsi müsahiblərinin başçısı idi. Əbülülə gəncəli olub, XI əsrin son rübündə orada doğulub, təhsil almışdı. O, Şirvanın görkəmli şairləri Fələkinin və Xaqaninin müəllimi idi.

Şirvan məktəbinin məşhur şairlərindən biri də Əbülülənin tələbəsi Əbu Nizam Məhəmməd Fələki Şirvanidir (1108-1145). Fələki Şamaxıda doğulmuşdur. O, dostu Xaqaninin köməyi ilə şirvanşahlar sarayına düşmüş, burada III Mənuçöhrü Şirvanda abadlıq və mədəniyyətin tərəqqisi üçün çox iş görmüş ağıllı hökmdar kimi vəsf edən qəsidələr yazmağa başlamışdır (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:197).

XII əsrdə şirvanşahların saray şairlərinin ən görkəmlisi Əfzələddin İbrahim ibn Əli Xaqani [h. 515-595 (1121/2-1199)-ci illər] idi. O, Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində dülgər Əlinin ailəsində anadan olmuşdur. Babası Osman toxucu olmuşdur.

H.552 (1157/8)- ci ildə ziyarətdən qayıdan Xaqani yeganə poeması olan “Təhfətül-İraqeyn” əsərini tamamlayır. Məhbəsdə yazdığı “Həbsiyyə” adlı gözəl mərsiyələrində Xaqani müstəbidlərə dərin nifrətini bildirmişdir. (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:199)

XII əsrdə Azərbaycanda əsas poetik janr olan qəsidə ilə yanaşı, humanist dünyəvi poeziya da inkişaf edirdi. Onun parlaq nümayəndəsi XII əsrin dahi şairi, dünya ədəbiyyatının korifeylərindən biri Nizami Gəncəvi idi.

Şeyx İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami (1141-1209) Gəncədə, yaxşı təmin olunmuş şəhərli ailəsində anadan olmuşdu.

Nizaminin poetik irsi otuz min beytlik beş böyük poemadan – “Xəmsə”dən (“Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə”) və qəzəllərdən ibarətdir. Nizami öz poemalarında din, sufilik və humanizm, azad insan şəxsiyyəti dövrün mənəvi ideallar, məsələlərini yeni şəkildə qoyur və həll edirdi. Nizami və Xaqaninin yaradıcılığı Azərbaycanda erkən Renessans ideyalarının meydana gəlməsinə imkan yaradan sosial-tarixi şəraitlə bağlı idi. Nizami ağılı dünyanı idrakın əsası kimi dövrün dini və sufi mistik görüşlərinə qarşı qoyurdu. O, insanı dünyanın əsrəfi elan edir, insan səadəti və azadlığını isə həyatın başlıca məqsədi sayırdı. Şair dövrün zülm və istibdadı əleyhinə çıxırdı (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:201).

Dahi şairlər Nizami və Xaqaninin Azərbaycan xalqının mədəniyyətini, tarixini və həyat tərzini əks etdirən yaradıcılığı XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən yüksək zirvəsi, onun “qızıl dövrü”dür. Həmin dövrdə ədəbiyyatın və elmin inkişafı birtərəfli xarakter daşıyırdı. Bu, orta əsrlər Azərbaycan cəmiyyətində mədəniyyətin ümumi yüksəlişinin tərkib hissəsi idi. İstedadlı gənclər, başlıca olaraq, mülkədarların və ruhanilərin övladları əvvəlcə məktəbdə, sonra isə Şirvanın mərkəzi şəhərlərinin məscidləri yanındakı mədrəsələrdə təhsil alırdılar. Mədrəsədə Azərbaycan elm və incəsənətinin inkişafına təsir göstərmiş alimlər dərs deyirdilər. X əsrin əvvəli – XIII əsrdə, əsasən, ərəb və fars dilləri, şəriətin normalarını, təşrih edən hüquq elmləri (fiqh) ilə bağlı olan ilahiyyat fənləri tədris olunurdu (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:202).

XI əsr Azərbaycan filosofu Bəhmənyar ibn Mərzban məşhur filosof Əbu Əli ibn Sinanın şagirdidir. Bəhmənyar çoxlu traktatların müəllifidir. Həmin əsərlərdə o, Aristotel fəlsəfəsinin əsas ehkamları ilə uyğunlaşdırmağa cəhd göstərmişdir. Onun başlıca əsərləri - *itib əl-mövcudat* (“Mövcudatın mərtəbələri”), *“Mabəd ət-Təbiət”* (“Metafizika”) Avropa dillərinə tərcümə olunmuşdur.

XI-XIII əsrlərdə astronomiya və astrologiya xeyli inkişaf etdi. XII əsrin ortalarında yaşamış Fəridəddin Şirvani adlı alim astronomiya ilə məşğul olmuş, bir neçə ulduz cədvəli tərtib etmişdir. Mil düzündəki Örenqalada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan, üzərində planetlərin əhatə dairəsi və hərəkət yolu cızılmış dairəvi gil lövhə Azərbaycanda astronomiyanın inkişaf etdiyini təsdiqləyir. Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasında irəli sürdüyü “eşitdim dünyadır parlaq ulduzlar” müddəası şairin bu sahədə dərin biliyə malik olduğunu göstərir (Bertels, 1962:359).

Şirvan alimləri coğrafiya, kosmoqrafiya, riyaziyyat, kimya, təbabət, musiqi ilə də məşğul olurdular. Yaqut Həməvi Şirvan, Şamaxı, Dərbənd,

Qəbələ, Beyləqan və başqa şəhərlərdən çıxmış bir çox alimin adını çəkir (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:203).

Başqa müsəlman dövlətlərində olduğu kimi, IX-XIII əsrlərdə Şirvanda əsasında şəriət duran müsəlman hüququ mövcud idi. Şəriətə görə hüququn üç mənbəyi var: 1. Quran; 2. Rəvayətlər (sünnə, hədislər); 3. icma.

Mənbələrdə (Yaqut və b.) XI-XII əsrlərdə Şirvanda və Azərbaycanda ilahiyatçı alimlər tərəfindən hədislərin cidd-cəhdlə toplandığı, yazıya alındığı və sistemə salındığı qeyd olunur (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:204)

XI-XIII əsrin əvvəllərində Şirvanda şəhərlərin və şəhər mədəniyyətinin inkişafı ilə bağlı memarlıq və şəhərsalma da inkişaf edirdi. Həmin dövrdə Azərbaycanın yüksək memarlıq sənəti, memarlıq formalarının özünəməxsusluğu, bəzək işlərinin zənginliyi, bütün bunlar yerli memarlığın çoxəsrlik inkişaf və təkmilləşmə dövrünün yekunu idi .

Abşerondakı bir sıra qalalar və feodal qəsrləri də XII-XIII əsrlərə aiddir (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:206).

Şirvanşahlar sarayında XII əsrə aid edilən təbəqədəki quyuların birində bədii cəhətdən orijinal şəkildə işlənmiş tunc çırağ tapılmışdır. Çırağ bədii tökmə şəklində təsvir olunan süvari, ata hücum edən yırtıcı heyvan, iki öküz başı, pişikimilər fəsiləsindən on dörd iri vəhşi heyvan başı, iki relyefli insan üzü və digər detallarla bəzədilmişdir. Çırağın uzunluğu 18 sm, hündürlüyü təqribən 8,5 sm-dir. O, əridilmiş mum texnikası əsasında düzəldilmişdir (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:207).

IX-XIII əsrlərə aid freskalar və boyakarlıq əsərləri dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumatlar bu dövrdə təsviri sənətin mövcud olduğunu göstərir. Müqəddəsi (X əsr) xəbər verir ki, Muğandan bir mərhələ aralı quş və heyvan rəsmləri çəkilmiş əl-Həsərə adlı böyük bir qala var (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:208).

Azərbaycan təsviri sənəti ilk nümunələri XIII əsrin əvvəllərinə aid edilən miniatur rəssamlığında da təcəssüm etmişdir. Bu incəsənət növünün sonrakı inkişafı XIII əsrin sonu - XIV əsr miniatürlərində nəzərə çarpır.

X-XIII əsrlərə aid Azərbaycan epigrafiq abidələrinin öyrənilməsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, məscid, türbə, başdaşı və qalalardakı kitabələrin əksəriyyəti ərəb dilində, bir qismi isə, o cümlədən, XII-XIV əsrlərdə su altında qalmış Bayıl qəsrinin divarlarındakı kitabələr və Ölcaytunun yarlığı farsca yazılmışdır.

X-XIII əsrlərdə Azərbaycanda rəsmi dövlət dili olan ərəb dili ilə yanaşı, fars dili də işlədilmişdir. Tarix, coğrafiya, fəlsəfə və digər elmlərə dair əsərlərin əksəriyyəti ərəbcə, az bir qismi isə farsca yazılırdı. XI-XII

əslərdə bütün Yaxın Şərqdəki kimi, Azərbaycanda da şeir və ədəbiyyatda fars dilindən istifadə edilirdi. Ancaq folklor nümunələri yerli dillərdə yaradılırdı. Ölkənin danışq dili Azərbaycan-türk dili idi (Sara xanım Aşurbəyli, 2006:209).

Beləliklə, Şirvan və Arranın bədii mədəniyyətini və onun yaradıcılarının təfəkkürünü səciyyələndirən üslub və ideya ümumiliyi birləşdirir. İncəsənət, memarlıq, ədəbiyyat və poeziyanın vüsəti ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və şəhər mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi ilə bağlı idi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi yeddi cildə, ikinci cild (III-XIII əsrlərin I rübü). Bakı, Elm, 1998.
2. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1994,
3. Bertels. Nizami i Füzuli. M., 1962.
4. Hüseynqulu Sarabski. Köhnə Bakı. Yazıçı, 1982.
5. İsayev İ. Sosialist Bakısı (1920-1940-cı illər) Bakı. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964.
6. Nərgiz Quliyeva. XIX-XX əsrlərdə Bakı şəhər əhalisinin ailə və ailə məişəti. Bakı, Elm, 2011.
7. Qılman İlkin. Bakı və bakılılar. Bakı, Nurlar, 2006.
8. Sara xanım Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları. 2006.
9. Sara xanım Aşurbəyli. Bakı şəhərinin tarixi, Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2006.
10. Səlimov Təvəkkül Şağani. Abşeronlular. Bakı, 1993.

Об этнографии населения государства Ширваншахов в IX-XII веках

Резюме

В статье рассматривается вопрос исследования этнографии IX-XIII веков государства Ширваншахов, центром которого был город Шамахи, созданная на территории Азербайджана и игравшая большую роль в развитии культуры и искусства азербайджанского народа.

Вторая резиденция Ширваншахов и портовый город являлся Баку, а также Шабран, Дербент и другие города, которые были

ремесленными, торговыми и культурными центрами. В каждом из этих городов насчитывалось 10 000 жителей.

Основными видами деятельности населения государства являлись сельское хозяйство, садоводство, виноградарство, животноводство, рыболовство, ремесло, шелководство, ковроткачество и т. д. Города были разделены по окрестностям на основе видов занятия. В XII веке возобновилась внутренняя и внешняя торговля в Азербайджане.

Производство товаров привело к расширению внутренних рынков. Торговый маршрут из Индии и Центральной Азии пересек территорию Азербайджана до Малой Азии и Запада.

В IX-XIII веках ученые и поэты из городов Ширван и Араван, Шамахи, Баку, Дербенд, Барда, учились в мусульманских культурных центрах.

В XII веке был образован литературный азербайджанский язык. Интеллектуалы в основном были написаны на азербайджанском и арабском языках, также на арабском и персидском языках.

В Азербайджане был создан письменный памятник эпопее «Китаби Деде Горгуд».

В то время развивались философия, наука и литература. Поэты Низами Гянджеви, Низамаддин Абул-ула Гянджеви, Фалеки Ширвани, Афзаладдин Хагани, философ Бахманьяр ибн Марзбан, астроном Фаридаддин Ширвани и другие были известными личностями.

On the ethnography of the population of the state of the Shirvanshahs in the IXth – XIIth Centuries

Summary

Article examines the issue of ethnography research of the IX-XIII centuries of the Shirvanshah state, the center of which was the city of Shamakhi, created on the territory of Azerbaijan and played a big role in the development of culture and art of the Azerbaijani people.

The second residence of the Shirvanshahs and the port city was Baku, as well as Shabran, Derbent and other cities that were handicraft, commercial and cultural centers. In each of these cities there were 10 000 inhabitants.

The main activities of the population of the state were agriculture, horticulture, viticulture, livestock, fishing, craft, silkworming, carpet

weaving, etc. The cities were divided into neighborhoods based on occupation types. In the 12th century, domestic and foreign trade resumed in Azerbaijan.

The production of goods led to the expansion of domestic markets. A trade route from India and Central Asia crossed the territory of Azerbaijan to Asia Minor and the West.

In the 9th-13th centuries, scholars and poets from the cities of Shirvan and Aravan, Shamakhi, Baku, Derbend, Barda, studied in Muslim cultural centers.

In the 12th century the literary Azerbaijani language was formed. Intellectuals were mostly written in Azerbaijani and Arabic, also in Arabic and Persian.

A written monument to the epic "Kitabi Dede Gorgud" was created in Azerbaijan.

At that time, philosophy, science and literature developed. Poets Nizami Ganjavi, Nizamaddin Abul-ula Ganjavi, Faleki Shirvani, Afzaladdin Khagani, philosopher Bahmanyar ibn Marzban, astronomer Faridaddin Shirvani and others were well-known personalities.

SƏFƏVİLƏR DÖVRÜNDƏ ŞAMAXI ŞƏHƏRİ SƏNƏTKARLIQ VƏ TİCARƏT MƏRKƏZİ KİMİ

Nizami SÜLEYMANOV*

Ключевые слова: Ширван, Шемаха, провинция, город, ремесло, торговля, рынок, караван-сарай, шелк, ткачество.

Key words: Shirvan, Shamakhy, province, city, craft, trade, market, caravanserai, silk weaving

Giriş

Səfəvilər dövlətində sənətkarlıq və ticarət iqtisadiyyatın çox mühüm və gəlirli sahələrindən olduğuna görə, dövlət sənətkarlıq və ticarətin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Sənətkarlıq və ticarət dövlət xəzinəsinin əsas gəlir mənbələrindən birini təşkil etdiyindən, Səfəvi hökmdarlarının həyata keçirdikləri iqtisadi tədbirlər ticarətlə yanaşı sənətkarlığın inkişafı yolunda əngəl və maneələrin aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. Şah Təhmasib 1565-ci il 16 mart tarixli fərmanı ilə ticarətlə yanaşı sənətkarlığında inkişafını ləngidən tamğa vergisini ləğv etmişdi. Səfəvi dövlətində sənətkarlığın və ticarətin himayə edilməsi siyasəti I Şah Abbas (1587-1629) tərəfindən də davam etdirildi.

Sənətkarlıq istehsalının əsas hissəsi ticarət şəhərlərdə cəmlənmişdi. XVI əsrdə Təbriz, Marağa, Qəzvin, Mərənd, Xoy, Gəncə, Bakı, Ərdəbil, Kaşan, Yəzd, Məşhəd şəhərləri kimi Şamaxı şəhəri də ölkənin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi. Azərbaycan Səfəvi dövlətində olmuş əcnəbi tacir və səyyahlar öz gündəliklərində yuxarıda adı çəkilən ölkənin çox mühüm iqtisadi mərkəzləri kimi təsvir etmişlər (Путешественники об Азербайджане, 1961:129-226). Qeyd etmək lazımdır ki, həmin şəhərlərdə olduğu kimi Şamaxı şəhərində də toxuculuq sahəsi ilə məşğul olan sənətkarların rastabazarları (düz sıra ilə düzölmüş dükanlardan, mağazalardan ibarət bazar) fəaliyyət göstərirdi. I Şah Təhmasib və I Şah Abbas ölkənin digər bölgələrində olduğu kimi Şirvanda da toxuculuq karxanaları tikdirmişdilər. Ümumiyyətlə, Şirvan, Qarabağ, Çuxur Səd və Təbriz vilayətləri ölkənin əsas ipək və pambıq istehsalı mərkəzləri idi. Sara Aşurbəylinin yazdığına görə, Abşeron kəndləri ilə əhatə olunmuş Bakı şəhəri XVII əsrdə Azərbaycanın iqtisadi mərkəzlərindən birinə

* tarix üzrə elmlər doktoru, professor Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, email: nizamisuleymanov@mail.ru

çevrilmişdi və burada müxtəlif peşələrlə məşğul olan sənətkarlar çalışırdılar. Abşeronun kənd əhalisi pambıq becərir və ondan sap ayırırdılar. Həmin sapan şəhərdə pambıq parça toxunurdu (Aşurbeyli, 1964:287)

I Şah Abbasın dövründə ölkənin odlu silah istehsal edən əsas sənətkarlıq mərkəzlərindən biri də Şamaxı şəhəri idi. İsgəndər bəy Münşi yazırdı ki, 1607-ci ildə Şamaxı ətrafında Səfəvi və Osmanlı orduları arasında döyüşlər gedərkən qısa müddət ərzində Təbrizdən Şamaxıya bir neçə topçu, toptökmə vəsaiti, qurğuşun, barıt göndərilmişdi (İsgəndər bəy Türkman, r.1651:645-646, 652, 746; Onullahi, 1982:121).

Səfəvilər dövründə şəhərlərin çoxu böyük vilayətlərin inzibati və iqtisadi mərkəzlərinə çevrilmiş, iri şəhərlərin ümumölkə miqyasında əhəmiyyəti xeyli artmışdı. Bu dövrdə Təbriz, Gəncə, Ərdəbil, Kaşan, İsfahan və başqa şəhərlər kimi Şamaxı şəhəri də iqtisadi və ticarət mərkəzi idi. Hətta bir çox qəsəbə və kəndlər də iqtisadi təkamül nəticəsində sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdi (Рахмани, 1981:176-186). İqtisadi təkamül Şirvan vilayətində də bəzi kəndlərin sənətkarlıq mərkəzinə çevrilməsinə səbəb olmuşdu. Bu, II Şah Abbasın 1656-cı ildə və Şah Süleymanın 1667-ci ildə Zığ kəndinin rəiyyətləri ilə əlaqədar verdiyi fərmanlardan da aydın olur. II Şah Abbasın verdiyi fərmanda yazılmışdı: «Şirvan ölkəsində soyurqal verilmiş mahaldan alınması məlum olmayan cüftbaşı, dəstgahbaşı və yurtanə adı ilə onlardan müəyyən məbləğ pul alırlar. Bu haqda Şirvan bəylərbəyinin adına xeyirxah hökm verilməsini xahiş etdilər (Musəvi, 1967:72). Yenə də Zığ kəndinin rəiyyətlərinin şikayəti ilə əlaqədar Şah Süleymanın fərmanında deyilirdi: «Badkuyə rəiyyətləri və amilləri isə hökm və qaydalara zidd olaraq hər il onlardan Şirvan ölkəsində soyurqal verilmiş mahaldan alınması məlum olmayan cüftbaşı, dəstgahbaşı və yurtanə adı ilə müəyyən məbləğ pul alırlar...» (Musəvi, 1967:72-73). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dəstgahbaşı istilahına bu iki fərmandan başqa dövrün başqa qaynaqlarında təsadüf olunmamışdır. İ.P.Petruşevski yazır ki, «dəstgah»ın mənələrindən biri sənətkar emalatxanası və xüsusən toxuculuq emalatxanasıdır. Ehtimal ki, buna görə də kустар sənət-peşələrdən alınan dəstgahbaşı vergisi bu dövrdə Azərbaycan kəndlərində daha çox yayılmışdı. Müəllif bu verginin Səfəvilər dövründə sənətkarlardan istehsala görə alınan malı-möhtərifənin eyni olduğunu göstərir (Петрушевский, 1949:272). Dəstgah fars dilində dəzgaha, yaxud da hər hansı bir istehsal alətinə deyilir. «Təzkirət əl-müluk» adlı qaynaqda sikkə zərbi üçün istifadə olunan 9 dəstgahın adı qeyd olunmuşdur (Mirzə Səmiya, 1958:21-22). T.M.Musəviyə görə, dəstgahbaşı Şirvanda toxuculardan dəzgalara görə alınan vergidir.

Abşeronda dəstgahbaşı vergisi toxuculuq dəzqahlarına görə ildə bir dəfə dövlət xəzinəsinin hesabına toplanırdı (Musəvi, 1967:60)

Qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvilər dövründə karvansaralar ticarətin inkişaf səviyyəsinin göstəricilərindən biridir. Bu haqda səyyahların gündəliklərində maraqlı məlumatlar vardır. 1623-cü ildə Səfəvi ölkəsinə gələn rus taciri Fedot Kotov yazırdı ki, Şabranla Şamaxı arasında karvan yollarındakı 3 karvansaranın hər biri möhkəm və yaxşı daş tikililərdir və onların anbarları, tövlələri də vardır. Bu karvansaralar yolçuları quldurlardan qorumaq üçün inşa edilmişdir. F.A.Kotov Şamaxı şəhərində 7 karvansara olduğunu göstərmişdir (Хождение купца Федота Котова в Персию, 1958:72-78). 1636-cı ildə Dərbənd-Şamaxı quru yolu ilə Azərbaycanca gələn Holşteyn (alman) elçisi Adam Oleari isə Niyazabadla Şamaxı arasında Beşbarmaq adlı yerdə hər divarının uzunluğu 42 addım olan kvadrat şəkilli karvansaranın olması haqqında məlumat vermişdir (Адам Олеарий, 1870:456).

Adam Oleari Şamaxı şəhəri haqqında qeydlərində göstərirdi ki, şəhərin cənub tərəfində bir neçə üstüörtülü küçədən ibarət bazar və bu bazarda ayrı-ayrı tacirlərə məxsus dükənlər vardır. Bu dükənlərdə hər cür mal, nağışlı ipək, parça, ipək, qızıl və gümüş məmulatları, ox, yay, qılınc, hər cür başqa əl işləri olur ki, bütün bunları ucuz qiymətə almaq mümkündür. Elə bu bazarda hər birinin ayrıca girişi və mənzili olan, xarici tacirlərin öz malları ilə topdansatış ticarəti etdikləri iki dənə anbar binası, yaxud ticarət evi (rastabazar) də vardır. Bu ticarət evi, yaxud karvansaralardan biri şah karvansarası adlanır və buraya rus tacirləri yerləşmişlər. Onlar qalay, mis, yumşaq dəri, samur xəzi satırlar. İkincisi, ləzgi karvansarası adlanır və burada çərkəz tatarları at, əsir və s. satırlar (Адам Олеарий, 1870:554). 1671-ci ildə Şamaxıda olmuş hollandiyalı Yan Streysin şəhərin ticarət həyatı və karvansaraları haqqında verdiyi məlumatlar alman səyyahının verdiyi məlumatları təsdiq edir. Yan Streys Niyazabad-Şabran-Beşbarmaq yolu ilə Dərbənddən Şamaxıya altı günlük yol olduğunu yazır (Стрейс, 1935:243-245). Onun verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Şamaxı ilə Dərbənd arasında geniş ticarət əlaqəsi, mal mübadiləsi mövcud idi.

Dağıdıcı Osmanlı-Səfəvi savaşılarına baxmayaraq, Şamaxı şəhəri əvvəllərdə olduğu kimi, qonşu şəhərlərlə və dövlətlərlə qızgın ticarət əlaqələrində idi. XVI əsrin sonu XVII yüzilliklərdə təsərrüfatın bərpası və məhsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar Azərbaycanda ticarət, əmtəə-pul münasibətləri genişlənmişdi. Bu zaman Şamaxı şəhəri Şirvanda əsas iqtisadi mərkəzlərdən birinə çevrilmişdi. 1579-cu ildə burada olmuş ingilis taciri Xristofor Berrou Şamaxını ölkənin canlı ticarət şəhəri kimi təsvir etmişdir (Путешественники об Азербайджане,

1961:169). XVII əsrin əvvəllərində rus taciri F.Kotovun şəhərin bazarı, karvansara və dükənləri haqqında verdiyi məlumatlar da onun ölkədaxili iqtisadi əlaqələrdə rolunun artdığını göstərir. Ona görə də, xam ipək şəhər bazarına ətraf kəndlərdən gətirilib satılırdı. Tacir qızğın alver gedən Şamaxı bazarına bir çox əcnəbi ölkələrdən, o cümlədən Türkiyədən də mal gətirildiyini qeyd etmişdir (Хождение купца Федота Котова в Перс, 1958:72)

Alman alimi Adam Oleari 1636-1638-ci illərdə Azərbaycanda olarkən ölkənin sosial-iqtisadi həyatı, xüsusilə daxili ticarəti ilə ciddi maraqlanmış və gündəliyində bu məsələlərlə bağlı geniş məlumat vermişdir. Onun məlumatına görə, bura hər yerdən əcnəbi tacirlər gəlir və ticarət edirlər. Bu karvansaralarda çox gözəl Azərbaycan xalçaları satılır. Karvansarada yəhudilər də vardır. Onlar Şamaxı bazarlarında satmaq üçün ipək məhsulları və gözəl xalçalar gətirirlər (Адам Олеарий, 1870:554-555). A.Olearinin bu məlumatları karvansaralarda aparılan topdansatış ticarətinin səviyyəsi barədə müəyyən təsəvvür yaradır.

Şamaxının ölkədaxili ticarət əlaqələrində xüsusi əhəmiyyətə malik olması şəhərin həm daxili, həm də beynəlxalq karvan yolları üzərində yerləşməsi ilə sıx bağlı idi. Şamaxı-Dərbənd, Şamaxı-Hambrun (İran körfəzi) daxili karvan yolları və şəhərin ölkədaxili iqtisadi əlaqələrdə əhəmiyyətli mövqeyi haqqında Yan Streysin gündəliyində geniş qeydlər vardır. Hollandiya səyyahının verdiyi məlumatlar (Стрейс, 1935:245) ölkənin daxili ticarət həyatında bu şəhərin böyük rolu olduğunu göstərir. Yan Streys həmçinin Şamaxıdan Hamburna yola düşən 1000 baş at, dəvə, başqa yük heyvanı və 2000 nəfər şəxsdən ibarət ticarət karvanı haqqında məlumat verərək yazırdı ki, yerli tacir Hacı Bayraməli İsfahana 20 at yükü şabalıd da aparırdı. Yan Streys Şamaxı-Fakirli (kənd) – Həsili (kənd) – Cavad – Muğun çölü – Canlı(kənd) – Cəbədar (kənd) – Ərdəbil – Sultaniyyə – Qəzvin – Savə – Qum – İsfahan – Şiraz – Lar karvan yolu (Стрейс, 1935:281-337) ilə hərəkət edərək Hamburna gəldiklərini, Şirazla Lar arasındakı yolda Hamburndan Şamaxıya gedən ticarət karvanı ilə qarşılaşdığını və çoxlu adamın müşayət etdiyini dəvələrin qatır və altarın cürbəcür hind malları ilə yükləndiyini göstərmişdir. O yazırdı ki, onların arasında Şamaxıda sabiq ağam Hacı Bayraməlinin evinin yaxınlığında yaşayan qonşusu ilə rastlaşdım və görüşükdən sonra mənə vaxtilə hər cür ehtiram göstərmiş Hacı Bayraməliyə türk dilində məktub yazıb, onunla Şamaxıya yola saldım (Стрейс, 1935:331). Səyyah və elçilərin verdikləri bu məlumatlar XVII yüzillikdə əmtə-pul münasibətlərinin, daxili ticarətin təkamülünün ümumi mənzərəsini üzə çıxarmaqla yanaşı Dərbənddən Hamburna qədər uzanan karvan yolu boyunca yerləşən şəhərlərin, o cümlədən Şamaxı şəhərinin və şəhərlərlə

bağlı olan digər yaşayış məskənlərinin qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini ticarətin inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XVI yüzillikdə Hind Okeanından keçən yolları Portuqaliya və İspaniyanın, Aralıq və Qara dənizlərdən keçən yolları isə Osmanlı dövlətinin nəzarət etdiyi bir şəraitdə İngiltərə və Hollandiya Çin, Hindistan və Səfəvi dövlətlərinə Rusiya vasitəsi ilə çıxmağa çalışırdılar (Гуманович, 1982:38-39). Əslində məqsəd Volqa-Xəzər beynəlxalq karvan yolunu mənimsəməkdən, Səfəvi məmləkətinə, Hindistan, Çin və başqa Şərqi ölkələrinə sərbəst çıxış əldə etməkdən ibarət idi.

Bu məqsədlə İngiltərənin «Moskva» ticarət şirkətinin 1561-1581-ci illərdə Səfəvi ölkəsinə 6 ticarət heyəti göndərməsi (Гуманович, 1982:40) və Rusiya dövlətinin Səfəvilərlə ticarət əlaqələrini genişləndirmək sahəsində siyasəti Şirvan vilayətinin, xüsusilə Şamaxı şəhərinin əhəmiyyətini artırmış və Şamaxı beynəlxalq ticarət əlaqələrində əhəmiyyətli rola malik olmuşdur.

Nəticə

Qeyd olunanlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Səfəvilər dövründə Şirvan vilayəti ölkənin iqtisadi həyatında mühüm rol oynamış, Şamaxı şəhəri Səfəvi dövlətində sənətkarlığın inkişafı, daxili və xarici ticarət əlaqələrinin qurulmasında mərkəzi şəhərlərdən birinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. İsgəndər bəy Türkman. Tarix-i aləm aray-i Abbasi. C.I-II. Tehran, r.1650, c.I, 1-607 s., c.II, 607-1235 s.

2. Mirzə Səmiya. Təzkirət əl-müluk. Tehran: Entəşarate Əmir Kəbir, h.1368, 140 s.

3. Musəvi T.M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1967, 142 s.

4. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: «Elm» nəşriyyatı, 1982, 278 s.

5. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец. П. Барсова, Москва: Университетская типография, 1870, 1033 с.

6. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку (VIII – начало XIX вв.). Баку: Изд-во Азерб.ССР. 1964, 344 с.

7. Гуманович Н.Н. Европейские державы в персидском заливе в XVI-XIX вв. Москва: Изд. «Наука», 1982, 188 с.

8. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII вв.// «Сборник статей по истории Азербайджана». Вып.1, Баку, Изд. АН Азерб.ССР, 1949, с.225-229

9. Путешественники об Азербайджане. Т.1, Составил З.И.Ямпольский, Баку: Изд-воАН Азерб.ССР, 1961, 497 с.

10. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку: Изд. «Элм», 1981, 237 с.

11. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Пер.с немец.на русск. Э.Бородиной, Москва: ОГИЗ-СОЦЭКГЗ, 1935, 415 с.

12. Хождение купца Федота Котова в Персию. Москва: Изд.Восточной литературы, 1958, 110 с.

Город Шемаха, как центр ремесла и торговли в период Сефевидов

Резюме

В статье на материалах источников той эпохи и имеющейся литературы анализируется роль и место города Шемахи и Ширванской области, в развитии одной из важнейших прибыльных отраслей экономики ремесла и торговли в XVI-XVII вв., сыгравших значительную роль в экономической жизни государства Сефевидов.

The city of Shamakhi as the center of craft and trade in the Safavid Period

Summary

The article analyzes the role and place of the city of Shemakha and the Shirvan region and the development of one of the most important profitable branches of the economy of crafts and commerce in the 16th-17th centuries that played a significant role in the economic life of the Safavid state.

**ŞİRVANDA KƏLAĞAYI SƏNƏTİ
- MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİNDƏ QORUNAN
MATERİALLAR ƏSASINDA**

Nüşabə ƏSƏDOVA*

Ключевые слова: Национальный Музей Истории Азербайджана, искусство шитья платков-келагаи в Ширване

Key words: National Museum of history of Azerbaijan, art of making scarves kalagayi in Shirvan

Giriş

Azərbaycan xalqı, dünyanın ən qədim xalqlarından biri olmaqla yanaşı eyni zamanda zəngin ədəbiyyatı, möhtəşəm tarixi keçmişi, maddi-mədəniyyət abidələri, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə haqlı olaraq fəxr etmişdir. Bu möhtəşəmliyə Azərbaycan xalqının bədii təfəkkür tərzii və yaradıcılığı, təbii sərvətlərinin zənginliyi də böyük təsir göstərmişdir. Ölkəmizin müxtəlif sənət növlərinin hər biri ayrı ayrılıqda uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq, birlikdə vəhdət təşkil edərək, Azərbaycan incəsənəti və mədəniyyəti haqqında tam təsəvvür yaratmağa geniş imkan verir. Azərbaycan incəsənəti, ölkəmizin təbiəti kimi rəngarəng, dolğun və zəngindir.

Bu zənginliyə batika sahəsini də əlavə etsək, onda mədəniyyətimizin, etnoqrafiyamızın zənginliyinə daha bir əlavə də etmiş olarıq. Belə ki Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin “Etnoqrafiya elmi fondun” da qorunub saxlanılan və vaxtaşırı sərgilənən Şirvan dövrünün zəngin mədəni irsini özündə əks etdirən kəlağayı nümunələrini araşdırmaq niyyətindəyik.

Qeyd edək ki, batika, qədim sənət növü olub, kəlağayı mənasını verir. Kəlağayı, ipək sapdan toxunmuş dördkünc formalı qadın baş örtüyüdür. Azərbaycanın qərb zonasında buna “çarqat”da deyilir. Azərbaycanda kəlağayı istehsalı ilə lap qədim vaxtlarda məşğul olmuşlar. Orta əsrlər də yüksək keyfiyyətli kəlağayılar, Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Şəki, Naxçıvan şəhərlərində və böyük əksəriyyəti İsmayilli rayonunun Basqal qəsəbəsində hazırlanırdı. Xüsusi görkəminə, milliliyinə və digər nadir toxunma üsuluna görə fərqlənən kəlağayılar hətta xarici ölkələrə də ixrac olunurdu.

* kiçik elmi işi, AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, email: asadova.nushaba@mail.ru

Şirvan bölgəsinə aid olan kəlağayılar sırasında “Şah buta”, “Saya buta”, “Xırda buta” çeşidlərindən daha çox istifadə olunmuşdur. “Heyratı”, “Soğanı”, “İstiotu”, “Albuxarı”, “Abi”, “Yələni” adlı əlvan kəlağayılar böyük şöhrət qazanmışdır.

Hazırda kəlağayı toxuculuğu işini davam etdirən sənətkarlar çoxdur.

Batik növü - dekorativ tətbiqi sənətin bir qolu olmaqla el arasında ona “xalq sənəti” də deyirlər. Bu sənət növü xalçaçılıq, qobelen, toxuma və bədii tikmə, zərgərlik, bədii şüşə, bədii oyma və digər növlərlə birlikdə möhtəşəmlik qazanmışdır.

Dekorativ-tətbiqi sənət əsərləri növlərindən biri olan kəlağayı sənəti də digər sənətlər kimi xalq sənəti - xalqın əməyi sayəsində yaranıb onun həyatını təmin edən və özündə xalqın bədii zövqünü əks etdirən təsviri və tətbiqi sənət növlərindəndir.

İstər Azərbaycanda, istərsə də xarici ölkələrdə kəlağayıya olan böyük tələbat bu qədim sənət növünü indiyədək yaşadır. Bu gün də Başqal qəsəbəsində bu işi davam etdirən sülalələr böyük məmnuniyyətlə kəlağayı istehsal edirlər. Müxtəlif illərdə Başqaldan çıxmış sənətkarlar yalnız Azərbaycanın digər bölgələrində deyil, eləcə də Gürcüstanda, Türkmənistanda, İranda, Rusiyada və Özbəkistanda da kəlağayı istehsalının təməlini qoymuşlar.

Kəlağayı elə baş örtüklərindəndir ki, ona hər zaman ehtiyac duyulur. Geyim tərzinin sürətlə dəyişildiyinə baxmayaraq örtüyün ölçüsü, naxışlarının forması olduğu kimi hələ də qalmaqdadır. Onu hətta dünyada ən uzunömürlü baş geyimlərindən biri kimi qəbul etmək olar.

Qeyd edək ki, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında Azərbaycan xalqına dair zəngin materiallar mühafizə edilir. Muzey yarandığı gündən tədqiqatçılar tərəfindən xalqın maariflənməsinə, ölkənin inkişafının mərhələlərini aşkara çıxararaq tədqiq edilməsinə, keçmişini unutmamaq şərti ilə Azərbaycanın tarixini, mədəniyyətini, elmini, adət-ənənəsini tanıtdırması ilə məşğul olmuşlar. Muzeyin Etnoqrafiya fondunda saxlanılan Şirvan dövrü kəlağayıları muzeyin ekspozisiyasında müntəzəm olaraq nümayiş olunur, Muzeyin Neqativ fondunda isə həmin kəlağayılardan istehsal olunma şəkillərdən qiymətli mənbə kimi dəyərlidir. Nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək keçən əsrin əvvəllərinə qədər istifadə edilən və hal-hazırda muzey fondlarında çox zəngin materiallar qorunub saxlanılan kəlağayılar əvəzsiz baş geyimi kimi hər kəsdə maraq doğurur. Bütün Azərbaycan bölgələrində olduğu kimi Şirvanda da baş geyimləri kimi də istifadə olunan bu kəlağayılar insanın yaşını, sosial və milli mənsubiyyətini, hətta xarakterini, dünyagörüşünü təyin edən göstəricilərdən biridir. Muzeyin Etnoqrafiya

fondunun kolleksiyasında qorunan Şirvan kəlağayları mühüm elmi maraq kəsb etməklə yanaşı, onların ölçüləri, rəngləri və naxışları da müxtəlifliyi ilə digər bölgələrin kəlağayları ilə hardasa oxşarlıq təşkil edirlər.

Şirvan Azərbaycanın şərgində, Xəzər dənizinin qərb sahili ilə Kür çayı arasında yerləşən qədim sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu yer haqqında Şərq və Avropa tarixi mənbələrində geniş məlumat vardır. Hələ orta əsrlərdən zəngin əl işləri ilə tanınan Şirvanda memarlıq, “güləbətın”, “təkəlduz” üslublu zərif tikmələr, nəfis milli geyimləri bəzəyən əlvan kəlağayılar yer almışdır. Hazırda da Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya elmi fondunda 40-a yaxın baş örtüyü vardır. Bu bölgəni təmsil edən bir neçə kəlağayıları bu məqalədə araşdırırıq.

Azərbaycanın, eləcə də Şirvanın ənənəvi qadın geyim kompleksi içərisində baş geyimləri həmişə xüsusi yer tutmuşdur. Bütün dövrlərdə kəlağayılar qadın gözəlliyinin, abır-həyasının, ismətinin simvolu sayılırdı və bu hazırda da belədir. Belə ki, indi də tək Şirvan zonasında yox, Azərbaycanın bütün bölgələrində qadınlar kəlağayılardan sevə-sevə istifadə edirlər. Azərbaycan qadınlarının bədii-estetik zövqünü göstərən bu baş örtüyü həm də üzərindəki naxışları, rəng çalarları ilə hər kəsi hər vaxt heyran edir. Hələ orta əsrlərdən istifadə olunan və Azərbaycan qadınlarının baş geyimlərinin böyük bir qismini təşkil edən kəlağayılar yaşa və zövqə uyğun olaraq qırmızı, qara, ağ, palıdı yerli, yelənli olurdular. Həm yerli kустar istehsala məxsus Gəncə, Şəki, Şamaxı, Başqal kəlağayıları, həm də gətirilmə kəlağayılar (“kolxana” və ya “korxana”, “qonşuçatladan” “saçaqlı kəlağayı”, “bağdatı”, “heratı” və .s.) varlı qadınlarının gündəlik geyim dəstində, yoxsulların isə bayramlıq (boxçalıq) paltarları içərisində əsas yer tuturdu.

Məqsədımız Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan və mütəmadi olaraq sərgilənən Şirvan kəlağayılarının tədqiqi olduğundan burada onlardan bir neçə nümunə göstərmək niyyətindəyik.

1

2

3

1. Kəlağayı. İpəkdən, qara ,narıncı naxışlı baş geyimi

2. Baskal, “Heratı”, kəlağayı, ipəkdən, fonu sterilizə olunmuş nəbati təsvirlərlə doldurulmuşdur.

3. Kəlağayı. İsmayılı Baskal. , “Heratı”, kəlağayı, ipəkdən, basma, iki haşiyədən ibarətdir. Ara sahə soğanı və qırmızı, bənövşəyi, ağ moruğu rəngli butalarla bəzədilib. Mərkəzdə dilikli, yumru göl var. XX əsrin əvvəli.

Göründüyü kimi hər üç kəlağayının naxışları eynidir. Hardasa bir az dəyişiklik vardır. Bu ardıcılıqla kəlağayılardan naxışlarına görə araşdırsa, demək olar ki, bütün bölgələrdə kəlağaydakı naxışlar eyni qayda, yəni basma üsulu ilə aparılmış və bu üsul hələ də qalmaqda davam edir. Bəlkə də çox cüzi dəyişikliklər vardır.

1

2

3

1. Kəlağayı. “Heratı”, Kəlağayı növünə daxildir. Basma naxış üsulu ilə hazırlanmışdır. Yerliyi tünd badımcanı rəng əlavə qırmızı , göy, ağ, rənglərdən və buta ornamentlərdən istifadə olunmuşdur.

2. “Heratı”, kəlağayı, ipəkdəndir. Yerliyi tünd şabalıdı rəngdədir. Üzərində qırmızı nəbati “dik” adlandırılan haşiyəsi var. Mərkəzindəki göl yumrudur. ətrafı dişlidir. Bölüm $\frac{1}{4}$ hissəsi orta yerliyin küncələrində

yerləşir. Gölün ətrafında güllü dişli buta təsvirləri var. Mərkəzi naxış. İsmayılı, Baskal.

3. Kəlağayı. İpəkdəndir. Yerliyi qırmızı, Haşiyəsi dalğavari həndəsi formalı ağ rənglidir. Ara- sahəsi sayadır, künclərində dişli 4 ədəd Buta təsvir olunub. İsmayılı, Baskal.

Bu kəlağayılarda və əsasən bütün kəlağayılarda milli ornamentimiz olan butadan istifadə edilmişdir.

Kəlağayıları bu ardıcılıqla araşdırmağa davam etsək deyə bilərik ki, kəlağayı istehsalında müxtəlif rəng cövhlərindən, müxtəlif bitki növlərindən alınan sumaq, zirinc, narınc, cır alma, zəfəran, qarağat və başqa bitkilərdən boyaqlar hazırlanaraq istifadə olunur. Onun naxışları ağac və ya metal qəlib vasitəsilə vurulur. Kəlağayının haşiyəsi, bəzən isə xonçası basmanaxış üsulu ilə həndəsi və ya nəbati naxışlarla bəzədilir. Kəlağayıda əks olunan naxışlar özündə böyük məna daşıyır. Kəlağayının üzərində həkk olunmuş naxışlar öz qüdrəti, dərin mənası hesabına yüz illərdir ki, dəyişilməz olaraq qalır. Elə yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdəki kimi, kəlağayı naxışları içərisində daha çox butalar üstünlük təşkil edir ki, bu da Azərbaycan ornament sənətində ən çox yayılmış bəzək elementlərindən biridir. Kəlağayıda həkk olunmuş naxışların ayrı-ayrı forma və motivləri yerli əhalinin gündəlik məişətinə də sirayət etmişdir. Belə ki, şirniyyat və çörək məmulatlarında, türbə və qəbirüstü abidələrdə kəlağayıya məxsus elementləri görmək mümkündür. Bu baş örtüyünə gözəllik, təmizlik rəmzi kimi Azərbaycan folklorunda, poeziyasında, habelə təsviri və dekorativ sənətində də tez-tez rast gəlinir. Sözsüz ki, bütün bunlar kəlağayı ornamentlərinin bir çox dünya xalqlarının incəsənətində də yer almasına gətirib çıxarmışdır.

Kəlağayının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun həm istilik, həm də sərinlik gətirməsidir. Belə ki, ipək parça son dərəcə nazik, yumşaq olub, onu geyinən insanın dərisinə qulluq edir, müxtəlif mikroblardan qoruyur.

Sirvan bölgəsinin kəlağayısı digərindən əsasən haşiyəsindəki ornamentlərə görə fərqlənir. Başqa kəlağayıları içərisində “Şah buta”, “Saya buta” və “Xırda buta” çeşnilərindən (eskiz) daha çox istifadə olunur. “Heyratı”, “Soğanı”, “İstiotu”, “Albuxarı”, “Abi”, “Yeləni” adlı əlvan kəlağayılar da vaxtı ilə Yaxın Şərq və Qafqaz xalqları arasında böyük şöhrət qazanmışdı.

Basqalda “İnkişaf” Elmi Təşkilatın təşəbbüsü ilə “Kəlağayı” Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Burada bütün kəlağayı ənənələri tamamilə bərpa olunmuşdur. Həmçinin Basqalda unikal interaktiv “Kəlağayı” muzeyi yaradılmışdır. Bura gələn ziyarətçilər nəinki kəlağayının tarixi və

ənənələri ilə tanış olurlar, eləcə də sənətin yaranma prosesini canlı görüb, hətta məhsulun hazırlanmasında da iştirak edə bilirlər.

1

2

3

1. *Kəlağayı. Tünd göy rəngli ipəkdəndir. Bir enli "dik" ad..... sarı rəngli haşiyəsi var. Haşiyəsi dalğavari dişlidir, nabatı naxışlıdır. İsmayılı, Baskal.*

2. *Kəlağayı. böyük deyil, ipəkdən, yeləni qırmızı rəngdə baş geyimi*

3. *Kəlağayı. Açıq qəhvəyi rəngli ipəkdən olub. Kənarları tünd qəhvəyi narıncı və ağ rəngli nabati formalı naxışlarla bəzədilib. Orta hissəsinə tək tək güləbənzər qəhvəyi narıncı ağ rəngli naxışlar vurulub.*

Kəlağayı yalnız Basqalda yerləşən muzeydə deyil, eyni zamanda Moskvada Dövlət Şərq Xalqlarının İncəsənət Muzeyində, Bakıda Milli Tarix Muzeyində, Azərbaycan İncəsənət Muzeyində xalqımızın məişətində və həyatında oynadığı böyük rol kimi təqdim olunur. Əminliklə deyə bilərik ki, kəlağayı daim Azərbaycan xalqının ayrılmaz hissəsi kimi yaşayacaq. Çünki kəlağayı ənənəsini yalnız bu sənətlə məşğul olanlar deyil, bütünlükdə xalq yaşadır.

Əsrlərcə tarixi olan kəlağayının ərsəyə gəlməsi mürəkkəb proses olduğundan burada bir neçə peşə növünün nümayəndəsi - toxucu (tərrax) (kəlağayı toxuyan), boyaqçı (kəlağayını boyayan), qəlibçi (qəlibin köməkliyi ilə kəlağayıya müxtəlif naxışlar vuran), kəlağayıçı (ornamentalist sənətkar) iştirak edir. Çəkisi 125 qram olan, bir üzükdən keçə bilən bu unikal örtüyün boyanıb, naxışlanması iki gün çəkir və qərribə görünsə də, adətən bu qadın baş geyimi kişilər tərəfindən hazırlanır. Belə ki, qaynayan rənglərlə, qəliblə işləmək kimi çətin işin öhdəsindən yalnız kişilər gələ bilər.

Baş örtüyünün hazırlanma prosesində ən aparıcı qüvvə boyaqçı hesab olunur. Çünki hazır kəlağayıları küpxanada qaynar şəkildə boyamaq böyük zəhmət, virtuoz bacarıq və incə duyma qabiliyyəti tələb edir.

Kəlağayılar taxta məngənə arasında 2-3 saat ərzində sıxılmış vəziyyətdə saxlandıqdan sonra onların bir üzünü açıb ipə asırdılar. Nəmliyi bir qədər çəkildikdən sonra onları sərgidən yığıb qatlayır və yenə də dəstə halında üst-üstə yığaraq ikinci dəfə məngənəyə

verirdilər. Dəstəçin edilmiş kəlağayı bu vəziyyətdə bir gün ərzində qalıb “qatını götürürdü”.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Neqativ fondunda saxlanılan boyaqçılar və emalatxananın da şəklini verək.

1. Kəlağayılardan və başqa baş örtüklərin boyanması.

İsmailli rayonunun Baskal kəndi. 1960-cı il.

2. Kəlağayılardan qurutma prosesi. İsmailli rayonunun Baskal kəndi. 1960-cı il.

Bütün bunlarla bərabər qeyd edə bilərik ki, UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin noyabrın 26-da keçirilən iclasında Azərbaycan kəlağayı sənəti “Kəlağayı simvolizmi və ənənəvi sənəti” adı ilə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs üzrə Repräsentativ Siyahısına daxil edilib.

Hətta müxtəlif illərdə Azərbaycanda səfərdə olmuş A.Oleari, A.Cenkinson, E.Çələbi, A. Düma, F.Kotov kimi səyahətçi və diplomatlar öz qeydlərində kəlağayı haqqında söz açmışlar. Məlumdur ki, 1870-ci ildə Basqal kəlağayı Londonda keçirilən sənət sərgisində gümüş medala layiq görülmüşdür.

Kəlağayı bu gün də Azərbaycanda geyim elementi kimi istifadə olunur və çadradan fərqli olaraq onun dinlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qadınlar kəlağayını müxtəlif yaş dövrlərində rənginə və formasına görə örtürlər. Belə ki, yaşlı və qoca qadınlar kəlağayını çalma, yaxud dingə şəklində bağlayırlar, cavan qadınlar və qızlar isə örpək kimi istifadə edirlər. Qadınlar yas yerlərində qara, toy mərasimlərində isə əlvan naxışlı kəlağayılar bağlayırlar. Ümumiyyətlə, yaşlı qadınlar tünd, geniş ölçülü, gənc qadınlar isə ağ və əlvan rəngli kiçik ölçülü kəlağayı örtürlər.

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin zəngin eksponatları arasında xüsusi yeri olan kəlağayılar haqqında məlumat verməklə, möhtəşəm tarixiliyi, milliliyi və özünəməxsusluğu ilə Azərbaycan

tarixinin, mədəniyyətinin, incəsənətinin təəssübkeşi olan muzeydə saxlanılan və vaxtaşırı sərgilənən Şirvan bölgəsini təmsil edən kəlağayları, naxışlarına, daşdığı funksiyaya görə araşdırmağa çalışdıq.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Fondu
2. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya Neqativ Fondu
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/K%C9%99la%C4%9Fay%C4%B1>
4. <http://bakucorner.az/az/milli/about-kelaghayi.html>

Искусство шитья платков-келагаи в Ширване - на материалах Национального Музея Истории Азербайджана

Резюме

В статье исследуются образцы келагаи, хранящихся в фонде Национального Музея Истории Азербайджана и являющихся отражением богатого культурного наследия Ширванского региона. Представляя сведения о келагаи, занимающих особое место среди разнообразных экспонатов Музея, бережно сохраняющего свидетельства величественной и своеобразной национальной истории, культуры и искусства, мы постарались изучить эти периодически экспонируемые ширванские платки с точки зрения их рисунка и функции.

The art of kalagayi in Shirvan - based on materials of National Azerbaijan History Museum

Summary

This article deals with samples of kalagayi preserved in the fund of the National Azerbaijan History Museum, which reflect rich diversity of the cultural heritage of Shirvan region. So, providing information on scarves kalagayi, that have a special place amongst the various museum objects, which store carefully attesting to unique as well as great national history, art and culture. Furthermore, as far as possible we have attributed sources in order to study these constantly displayed in museum exposition Shirvan scarves in terms of its patterns and purpose.

**ARCHITECTURE AND PLANNING OF THE DOME OF
FARRUX YASAR SHAH IN BAKU:
ARCHAEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL STUDY
OF THE PLAN**

Sami Saleh ABD AL-MALIK AL-BAYADI*

Açar sözlər: Sultan Murad, Şirvanşah, Divanxana, Seyid Yəhya Bakuvi

Ключевые слова: Султан Мурад, Ширваншах, Диванхана, Сеид Яхья Бакуви

İntroduction

City of Baku, the capital of Azerbaijan and its largest city, is known as an international heritage city. The medieval city still retains its walls, gates, towers and most of its monuments, such as the Friday Mosque, Sharafuddin Shah Palace complex, its various units and the Hajji Hamam. The number of buildings in the city is more than thirty effects.

Shirvan Shah's Palace Complex in Baku was built in the 9th/ 15th century AD and consists of several main architectural units: the palace (814-823 AH/1411-1420 AD), the mosque 845 AH/ 1441-1442 AD, Davankhana, Turbesi family of Sharafuddin Shah, the mausoleum of Sayed Yahya al-Bekawi, the gate of Sultan Murad 994 AH/ 1585-1586 AD, the bathroom 'Hamam', fountain, and water tank. (figs. 1-6, pls.1-7).

*Dr., Supreme Council of Antiquities, Minster of Antiquities, Egypt, email: samiabdalmalik@yahoo.com

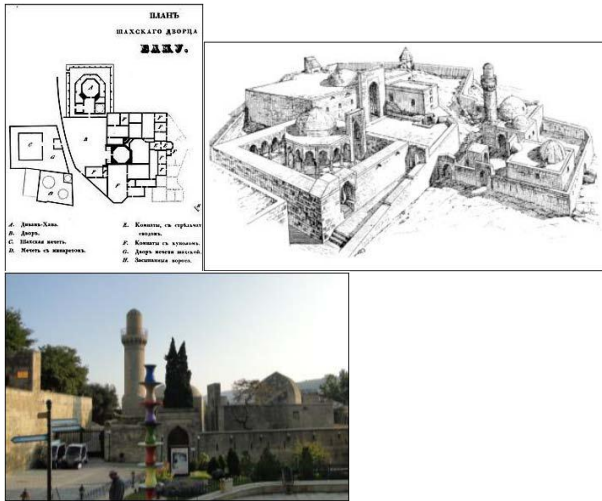
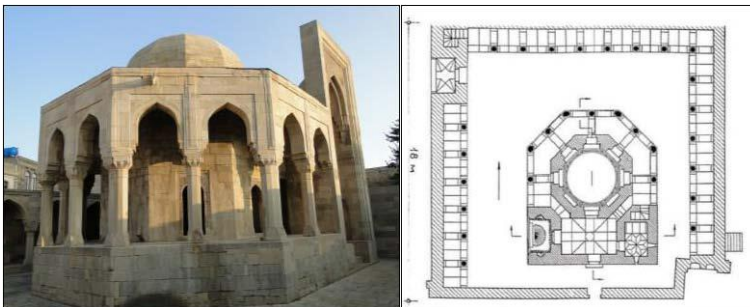
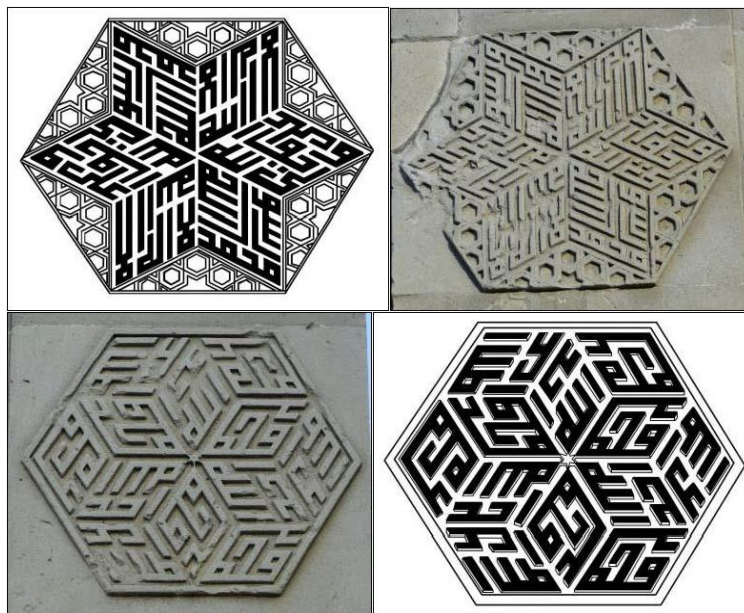

Fig. 1, 2. www.google.com.eg

Pl. 1.

In this study, we are interested in focusing on the unique building in the design of the square Davankhana built in the late 9th century AH/ 15 AD, which is one of the main components of the complex of the palace, it occupies a building stand-alone layout is a rectangular building ends hexagon inside the dome of the octagonal main The entrance block of the dome occupied three sides of the external octagon. The layout and the entrance of the entrance were rectangular. Octagonal dome and the octagonal vault were opened. The column was covered with five ribs and the rest of the ribs were occupied by the dome entrance block. (figs. 1-5, pls. 1-4).

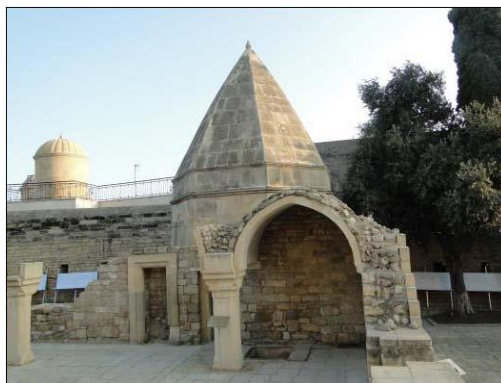

Figs. 3, 4, 5.

Pls. 2, 3, 4.

Dome of Sayyid Yahya al-Bayakwi 868 AH/ 1464 AD, known as Darwish Shrine, is a domed dome with an octagonal layout from inside and outside in the style of the Seljuk domes in Asia Minor. (figs. 1, 2, pls. 1, 5).

Pl. 5.

Dome of the family of Sharafuddin Shah, his mother and son, known as Farrux Yasarir Turbesi, was built in 839 AH/ 1435-1436 AD. It is incorporated into a built-up structural block. (fig. 1, 2, 6, pls. 1, 6, 7).

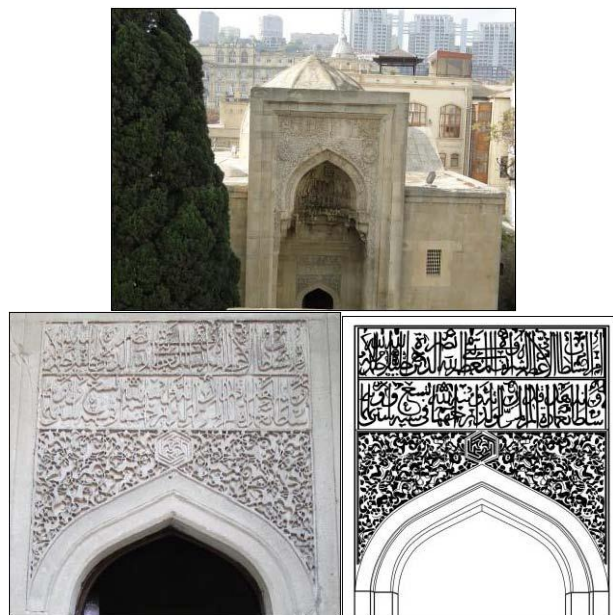

Fig. 6.

Pls. 6, 7.

There is no doubt that the phenomenon of polytheism in Islamic architecture, that is, making architectural installations with a layout of five, hexagonal or octagonal, or eight or more of the architectural designs that deserve to be interested in studying and rooting this type of planning, and here we are planning the eight and the sixth of the three domes with different models, The architectural complex in Baku is known to have been known in ancient architecture prior to Islamic architecture. A group of orientalists, headed by Krzewell, believes that Dome of the Rock is of Roman origin. There are some Roman buildings built in Rome of Emperor Constantine (324-337 AD) of which eight tombs planning¹. The city of Vitruvius itself, Italy, also has an octagonal layout with cylindrical towers².

We find this planning in the Byzantine era in the Levant. In 303, a Dioclétien was built in Spalato, an octagonal plan from the outside, centered on a circle in the center.

¹ Creswell, K. A. C., *Early Muslim Architecture*, Oxford, 1929, p. 101; Al-Tall, S., *Eusoel al-Mokhatt al-Thumany fi Qupet el-Sakhray, Magallat Abeth El-Yarmouk*, Vol. 5-1, University of El-Yarmouk, Irbid, 1989, p. 138.

² Morris, A. E. J., *History of Urban Form: Prehistory to the Renaissance*, London, 1974, p. 114, fig. 5. 9.

Churches of the early 4th century used the architectural style of Nativité in the city of Bethléem¹, with a single octagonal layout centered on the center of eight.

Church of Ascension 'Anastasis', located in the Mount of Olives in Palestine dating back to the 4th century AD, was built during the reign of Emperor Constantine. Its design was an octagon inside a circle surrounded by a rock on which Jesus stood when he ascended to heaven².

We also find the l'Aseension church in Jerusalem, built in 378 AD³, with an octagonal layout from the outside centered around a circle.

Among the churches of the fifth century AD is Baptiste Constantinien church in Latran, which was built at the beginning of the fourth century AD⁴ and had a circular layout that was modified to be eight in the middle of the fifth century AD.

Church of the fortress of St. Saman Martyriums is located in north-west Aleppo, Syria. It was built in 470 AD with a cross-architectural design, resulting in an octagonal shape with an octagonal dome mounted on eight columns⁵.

The tomb Vierge in Jerusalem was built in the fifth century AD with an octagonal layout from the outside centered on a circle. (fig.7).

The Théotokos church, built by Emperor Zeno in 484 AD, was found on part of the rock at Mount Gerizim near Nablus, where Jesus ascended, the first church to maintain the Eighth Order⁶.

The layout of the Hierapolis Martyrium in Pamukkala, Turkey, dates back to the fifth century AD, with an octagonal layout⁷.

¹ Écochard, M., Le Sanctuaire de Qal'at Sem'an: Notes archéologiques, *BEO*, VI, Damas, 1936, p. 84, fig. 12, no. 5.

² Creswell, *Early Muslim Architecture*, p. 40; Al-Tall, Eusoel al-Mokhatt al-Thumany, p. 129-30, 137, fig. 3a.

³ Écochard, Le Sanctuaire de Qal'at Sem'an, p. 84, fig. 12, no. 7.

⁴ Écochard, Le Sanctuaire de Qal'at Sem'an, p. 83, 84, fig. 12, no. 2.

⁵ De Vogué, *Syrie central: Architecture civile et religieuse du I^e au VIIe siècles*, Paris, 1865-1877, p. 141, pls. 139; Dieill. Ch., *Manuel d' Art byzantin*, Paris, 1925, T. I, p. 35-8; Krencker, D., War das Oktogon Walfahrtskirche des Sinon Stylites in al at Sim an überdeckt?, *JDAGI*, 49, 1934, p. 62-89; Écochard, Le Sanctuaire de Qal'at Sem'an, p. 61-90, figs. 1-14, pls. X-XV; El-'Esh, F., *Atharuna fi el-Eqleem al-Surrey*, ed. 1, Damascus, 1960, p. 81-2, pl. 34/75; Krautheimer, R., *Early Christian and Byzantine*, Baltimore, 1965, p. 110; Al-Tall, Eusoel al-Mokhatt al-Thumany, p. 124, 132, 137, 146, fig. 7.

⁶ Bulter, H. C., *Early Churches in Syria*, Princeton, 1929, p. 124, Div. II, Section B, pl. XXIII; Écochard, Le Sanctuaire de Qal'at Sem'an, p. 61-79, 81, fig. 12, no. 8; Krautheimer, *Early Christian*, p. 116-117; Creswell, *Early Muslim Architecture*, p. 112.

⁷ Krautheimer, *Early Christian*, p. 121-122; Al-Tall, Eusoel al-Mokhatt al-Thumany, p. 132-33, 137, 147, fig. 8.

In the 6th century AD, such as the Cathedral of Bosra, in the south of Syria, which was built by Emperor Justinian (527-565 AD) in the year 512-513 AD¹, it was planned in eight. The Church of the arms of the Levant is centered on the octagonal plan². (fig. 8).

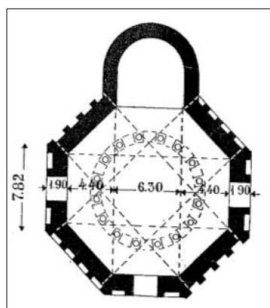

Fig. 7.

Écochard, fig. 12.

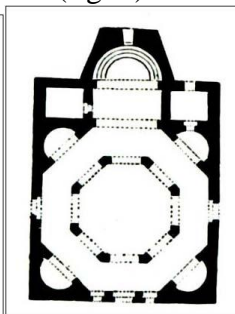

Fig. 8.

Herz, Abb. 23.

City of Constantinople also houses the Church of Sergios and Bakhos is the octagonal plan³.

Church of St. Vital built by Justinian in 546 AD in Ravenna, Italy, is built on the eight-plan model⁴.

In addition, city of Gadara 'Umm Qes' in Jordan included an eight-planed church, as well as the city of Jerash, in its northern section, a church called St. John's Church, which was built during the 6th century⁵.

In the study of the Roman and Byzantine examples, it is possible to say that the eight planning origins originated in the Roman and Byzantine Empire, and that it was widespread and developed in the Levant, and that this eight plan is a root-based method that originated in Palestine and spread throughout Syria and in the other regions of the Byzantine Empire. The famous Byzantine historian Yسطس of the fourth century AD pointed out

¹ Bulter, *Early Churches*, p. 124; Krautheimer, *Early Christian*, p. 166; Creswell, *Early Muslim Architecture*, p. 102; Écochard, *Le Sanctuaire de Qal'at Sem'an*, p. 79, fig. 12. 9; El-'Esh, *Atharuna*, p. 62; Al-Tall, *Eusoel al-Mokhatt al-Thumany*, p. 124, 131-132, 137, fig. 6.

² Herz Pascha, E., *Die Baugruppe des Sultans Qalāun*, Tafel 15, Abb. 23.

³ Krautheimer, *Early Christian*, p. 125; Rice, D., *Art of the Byzantine Era*, London, 1966, p. 47; Lassus, J., *The Early Christian and Byzantine World*, Haarlem, 1967, p. 75; Al-Tall, *Eusoel al-Mokhatt al-Thumany*, p. 124, 133, 137, fig. 9b.

⁴ Grube, E. and Garbar, O., *Architecture of the Islamic World*, London, 1978, p. 235; Al-Tall, *Eusoel al-Mokhatt al-Thumany*, p. 124, 134-135, 137, 148, fig. 9a.

⁵ Wagner-Lux, U. and Vriezen, K., *A preliminary Report on the Excavation at Gardra (Umm Qes) in Jordan from 1976-1979*, *ADAJ*, XXIV, Amman, 1980, p. 157-61; Al-Tall, *Eusoel al-Mokhatt al-Thumany*, p. 123, 135, 137.

that one of the architects who contributed to the construction of the Church of the Holy Sepulcher was Zenoepos, a Syrian origin. This is a clear indication that Syrian local engineers organized much early Byzantine architecture, especially those built in Palestine¹.

In Islamic architecture, one of the most prominent examples of the eight planning that dates back to the first century AH/ 7th century, the Dome of the Rock in Jerusalem was built in 72 AH/ 691-692 AD, the first Islamic architecture in the style of eight². (fig. 9, pl. 8).

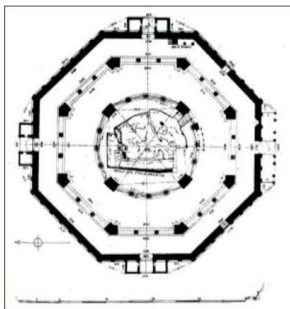
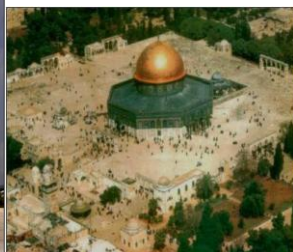

Fig. 9. Creswell,

EMA., I, fig. 1

Pls. 8, 9.

¹ Creswell, *Early Muslim Architecture*, p. 117; Krautheimer, *Early Christian and Byzantine*, p. 39; Al-Tall, *Eusoel al-Mokhatt al-Thumany*, p. 138, 139.

² Al-Muqaddasi, *Ahsen al-taqasim fi ma'rifat al-aqalim*, Beirut, 1906, p. 169-71; Al-Qazwini, *Kitab Athar al-bilad wa Akbbar al-'ibad*, Beirut, S. D., p. 161; Richmond, E. T., *The Dome of the Rock in Jerusalem: A Description of Its Structure, Decoration*, Clarendon Press, 1924, p. 7-22; Creswell, *Early Muslim Architecture*, Oxford, 1929, p. 70 et seq, 1932, Vol. I, p. 149-228, 1969, Vo. I, p. 40-117; Écochard, *Le Sanctuaire de Qal'at Sem'an*, p. 79-84, figs. 10, 12, no. 12; Sameh, K., *Tatawer al-Quba fi al-'emrah al-Islameh*, Magallat Kuolet el-Adab, Vol. 12, part 1, University of Fuoad, Cairo, Mai 1950, p1-4, figs. 1, 2; Shaf'i, F. M, *Al-'Imara al-'arabiya fi Misr al-islamiya: 'aser al-Willat*, Cairo, 1970, p. 10, figs. 14-17; Duncan, A., *The Noble Sanctuary*, Longman, London, 1972, Vol. I, p. 28; Van Berchem, M. and Ory, S., *Muslim Jerusalem*, Geneve, 1982. p. 33, 42-54; Creswell and Allan, J. W., *A Short Account of Early Muslim Architecture*, Cairo, 1989, p. 20, 33-6, figs. 6, 8, 10-16; Al-Tall, *Eusoel al-Mokhatt al-Thumany*, p. 123-126, fig. 1; Strang, *Palestine in Islamic Ears*, Trans. Mahmoud Amayrah, Amman, 1970, p. 126-27; Bader, M. A., *Qubbat al-Sakhra, in Derasat fi al-Ather al-islamiya*, Cairo, 1979, p. 86; Fikri, A., *Qubbat al-Sakhra, Magllat 'alam al-Fekr*, Vol. 11, part 1, Kuwait, 1980, p. 17-30, figs. 1a, b, g; 'Usman, M. A, *Nazrya Gadedda litafser takhattet Qubbat al-Sakhra, Magllat al-'asueer*, Vol. 3, part 2, London, July 1988, p. 237-74, figs. 1-23; Al-Rihawy, A., *al-'Imara al-'arabiya fi al-hadara al-islamiya*, Jeddah, 1990, p. 40-53, figs. 25-34; Fahimi, M. A, *Hawell Nazrya Gadedda litafser takhattet Qubbat al-Sakhra, Magllat al-'asueer*, Vol. 6, part 2, London, July 1991, p. 405-8; Grabar, O. and Nuseibeh, S., *The Dome of the Rock*, London, 1996, p. 1-75; Al-Sultani, Kh., *al-'Imara fi al-'ser al-Emawi al-angaz wa al-tawell*, Damascus, 2006, p. 116-45.

Al-Muqaddasi¹ mentioned that the Umayyad caliph Abd al-Malik ibn Marwan had asked two Arab engineers, one Raja bin Hayat al-Kindi of Besan and Ibn Salam of Jerusalem, to carry out the construction. This is another sufficient indication that the plan to build the Dome of the Rock is a local invention genuine². The Dome of the Rock has influenced the buildings of Islam dozens of times later, especially in the buildings of the Islamic domes of the country³.

There is also a dome near the Dome of the Rock, including the dome of the hexagonal chain⁴, which is said to have been a model prepared for the construction of the Dome of the Rock⁵, that is, it was the first model of the studies of the construction of the Dome of the Rock eight. (pl. 9).

Among the Umayyad buildings that included units in which the eight schemes were used was Fountain, the Khirbet al-Mafjar palace in Jericho, built during the reign of Hisham ibn Abd al-Malik in 110 AH/ 728-729 AD⁶.

Some of the installations dating back to the Abbasid period during the second century AH / 8th century AD some pools of water on the Iraqi pilgrimage route between Kufa and Mecca, the most important pool of Fort Faid⁷, and the pool of the 'Alwayah "Loyah" rectangular planning

¹ Al-Muqaddasi, *Ahsen al-Taqasim*, p. 169.

² Strang, *Palestine*, p. 145; 'Usman, *Nazrya Gadedda*, p. 243, 250; Al-Tall, Eusoel al-Mokhatt al-Thumany, p. 139.

³ Aslanapa, O., *Funun al-Turk wa 'Amaerham*, Trans. Ahmed Iysa, Istanbul, 1987, p. 37, 38-40, 43.

⁴ Ovalıǧlu, I., Gündoǧdu, R., Ekici, C., Önal, E. F., *Kudüs: Vesika ve Fotoǧraflarla*, Çamlica, Istanbul, 2009, p. 116-17, 298.

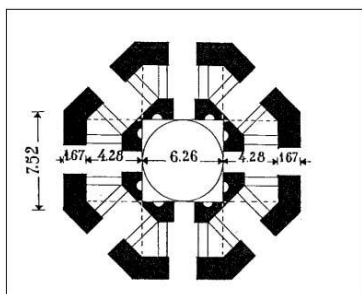
⁵ Abd al-Wahab, H., al-Rusomat al-Handiseh ll'Imara el-Islameh, *Sumer*, Vol. 14, part 1-2, Baghdad, 1958, p. 85; Grabar, The Umayyad Dome of the Rock in Jerusalem, *Ars Orientalis*, 3, 1959, p. 33-62; Van Berchem and Ory, *Muslim Jerusalem*, p. 63; Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, p. 21; Al-Tall, Eusoel al-Mokhatt al-Thumany, p. 125, fig. 1; Al-Rihawy, *Al-'Imara al-'arabiya*, p. 40-53, figs. 25-34.

⁶ Creswell, *Early Muslim Architecture*, Vol. I, part II, p. 545-77; Stern, H., Notes sur l'architecteur des Châteaux Omeyyades, *ARS Islamica*, XI-XII, New-York, 1968, p. 72-94, fig. 2; Al-Rihawy, *al-'Imara al-'arabiya*, p. 53, fig. 78; Creswell and Allan, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, p. 178-200; Al-Sultani, *al-'Imara fi al-'ser al-Emawi*, p. 201-9; Enderlein, V., Syria and Palestine: The Umayyad caliphate, in *Islam art and architecture*, eds. by M. Hattstein and P. Delius, Cairo, 2007, p. 72, 73, 78.

⁷ Al-Hawas, F. S., *The Archaeological and Architectural Remains of the Ancient of Faid in the Province of Hail in Saudi Arabia*, Thesis for the Degree of Doctor of Philosophy, University of Southampton, 2003; The discoveries modern the Ancient of Faid in the Province of Hail, in *the City in the Arab world in light of Archaeological Discoveries*, eds. A. T. al-Nasari et al, Riyadh, 2008, p. 203-22.

within two octagonal basins¹. (pl. 10).

In third century AH/ ninth century AD from the Abbasid buildings with the octagonal layout of the dome of al-Sulaibiya, which was built in 248 AH/ 862-863². (fig. 10).

Pl. 10.

Fig. 10. Écochard, fig. 12.

In 5th/ 11th century AD, a Dome of the Seljuk era in Abrukouh, Iran, was built in 448 AH/ 1056-1057 AD and was covered with a stone dome³.

In city of Khirqan between Hamdan and Qazvin in the west of Iran, built in 460 AH/ 1067-1068 AD, it is an octagonal tower with eight octagonal pillars. It was covered with a ribbed dome from the outside⁴.

Examples of the sixth century AH/ 12th century during the Seljuk era planning octagonal Dome Kabnadi Kabud any blue dome built in 593 AH/ 1196-1197 AD⁵.

We also find dome of Emerald Khatoon Umm al-Khalifa al-Nasser al-Din Allah for the death of the year 599 AH/ 1202-1203 AD⁶, the

¹ Al-Dayel, Kh., Al-Helwa, S., Preliminary Report on the Second Phase of the Darb Zubayda Reconnaissance 1397/1977, *Atlat*, Vol. 2, Riyadh, 1978, p. 61-4, figs. 49, 60, 62a 1-3, pls. 1-3; Al-Rashid, S., Darb Zubaydahin: *The Pilgrim Road from Kufa to Mecca*, Riyadh, 1993, p. 287-89.

² Écochard, *Le Sanctuaire de Qal'at Sem'an*, p. 78-82, figs. 10, 11, 12, no. 12; Sameh, *Tatawer al-Quba*, p. 7, fig. 6; Creswell, *A Short Account of Early Muslim Architecture*, p. 244; Abbū, 'A. N., *al-Qubab al-'abaseah fi al-'Raq*, Thesis, Faculty of Art, University of Baghdad, 1967; *Qubbat al-Sulaibiya*, *Sumer*, Vol. XXIX, no. 1-2, Baghdad, 1973, p. 111-16, figs. 1-9; Mohamed, G. R., *al-'Imara al-'arabiya fi al-'aser al-islami fi al-'Raq*, Baghdad, 1989, p. 203, figs. 100, 101; Mustafa, S. L., *al-Qubab fi Al-'Imara Al-Islamah*, Beirut, S. D., p. 24, 32, pl. 7; Al-Rihawy, *al-'Imara al-'arabiya*, p. 109-111, 172, fig. 76; Stierlin, H., *Islam from Baghdad to Cordoba: Early Architecture from the 7th to the 13th Century*, Taschen, 2009, p. 125.

³ Al-Rihawy, *al-'Imara al-'arabiya*, p. 175.

⁴ Hoag, J. D., *Islamic Architecture*, New York, 1977; Al-Rihawy, *al-'Imara al-'arabiya*, p. 175-76, fig. 115.

⁵ Al-Rihawy, *al-'Imara al-'arabiya*, p. 176.

⁶ Mohamed, *al-'Imara al-'arabiya*, p. 238-45; Al-Rihawy, *al-'Imara al-'arabiya*, p. 183, 184, figs. 121, 122, 123.

layout of an octagonal tower covered with a conical dome of the muqarnas¹.

Eighth century AH/ 14th century AD during Mamluk period, with octagonal design, was found in Cairo, the dome of Sultan Al-Mansur Qalawun, which was built in 683-684 AH/ 1284-1286 AD, and is designed to be unique in Islamic architecture in Egypt².

In west of Islamic world, the dome of Sidi Ibrahim (753-788 AH/ 1352-1386 AD) is located in City of Tlemcen, Algeria, with eight diagrams³.

In eastern part of the Islamic world and Anatolia there are many early Seljuk and Ottoman domes designed in the style of octagonal domes and covered by conical domes as is customary in this part of the Islamic world⁴.

This planning was found during the Ottoman period in the early 9th/ 15th century AD at the Ipek Han mosque on the Bursa Stock Exchange. It was built by Sultan Chalabi Muhammad in (805-806 AH/ 1402-1403 AD) and the mosque in central The Khan⁵.

Dome of Sultan Chalabi Mohammed Bursa and the famous green dome was built in 825 AH/ 1421-1422, and is planned eight⁶.

In late 9th/ 15th century AD, Dar al-Shifa was built within the complex of Sultan Beyazid II (886-918 AH/ 1481-1512 AD) in Edirne, built (889-893 AD/ 1484-1488 AD), a hexagonal layout⁷.

¹ Uluçam, A., Bağdad'da Abdükadir Geylanî (. S.) ülliyesi, *Vakıflar Dergisi*, XX, Ankara, 1988, p. 67, 79, Resim 22; Irak'raki Mukarnas ubbli Selçuklu Türbeleri Hakkında, *Vakıflar Dergisi*, XXI, Ankara, 1990, p. 256-57, 269, 278, Çizim 2, Resim 3.

² Al-Hadad, M. H. I., Al-Sultan al-Mansour Qalāun, Cairo, 1998, p. 140; Behrens-Abouseif, D., *Cairo of the Mamluks: A History of the Architecture and its Culture*, Cairo, 2007, p. 138-39, figs. 78, 79, 81, 82; O' ane, B., *The Mosques of Egypt*, Cairo, 2016, p. 61-5.

³ Sameh, Tatawer al-Quba, p. 7, fig. 6.

⁴ Sameh, Tatawer al-Quba, p. 26; Aslanapa, *Funon al-Turk*, p. 38-43, 78-9, 217-20, fig. 12; Al-Rihawy, *al-'Imara al-'arabiya*, p. 201-02, 211-13, 221, figs. 146, 154; Khalifah, R. H., Traz al-Masjid zi al-Qubah wa al-Darih al-Muthamin fi al-'Imara al-'Osmanya bi al-Yaman, *fi al-'alam Hawil: al-'Imara al-Sikinaya - al-Naqash al-Gnaziah*, *Sous la direction du Abdeljelil Temimi*, Fondation Temimi pour la recherche scientifique et l'information, Zaghouan, Auto 1998, p. 134-35, fig. 18.

⁵ Goknil, U., *Living Architecture Ottoman*, London, 1960, p. 179; Ünsal, B., *Turkish Islamic Architecture in Seljk and Ottoman Times*, New York, 1970, p. 51; Kaplanoglu, R., and Cengiz, I., *Bursa City Guide*, Bursa, 2009, p. 53.

⁶ Khalifah, Traz al-Masjid, p. 134-35; Albas, A., *Bursa City Guide*, Bursa, 2012, p. 45-7; Kaplanoglu and Cengiz, *Bursa City*, p. 18, 81-82.

⁷ Goodwin, G., *A History of Ottoman Architecture*, London, 1971, 1-2, 143, 151; Al-Rihawy, *al-'Imara al-'arabiya*, p. 483-84, fig. 362; Müderrisoğlu, F., Edirne II. Bayezid Külliyesi, *Vakıflar Dergisi*, XXII, Ankara, 1991, p. 151-98, Levhas 1-44.

Büyük Ağa Medresesi School in Amasya, Anatolia, was built in 894 AH/ 1488-1489 AD and is eight-planed¹.

There was also the Koza Han Mosque in Bursa² on a stock exchange built in the year 896 AH/ 1490-1491 AD.

Of the castles that follow this eight model with eight defensive towers built at the corners of the convergence of the octagonal ribs each other Al-Tina Castle north-west corner of Sinai- Egypt³, they are valuers. (fig. 11, pl. 11).

Fig. 11.

Pl. 11.

We also find that the valuation used in the school Rustam Pasha in Istanbul, designed by architect Sinan Pasha in the year 957 AH/ 1550-1551 AD, which is square from the outside, and octagonal from the inside.

Eight plans in eastern part of the Islamic world are found in the Indian subcontinent. Dome of Isa Khan, Delhi, was built during the years (946-952 AH/ 1539-1546 AD), with an octagonal layout surrounded by an octagonal gallery.

¹ Al-Rihawy, *al-'Imara al-'arabiya*, p. 483-84, fig. 363; Müderrisoğlu, Edirne II. Bayezid Külliyesi, p. 171, 198, Levha 43.

² Özyurt, O., Teknik yönleriyle Bazi onya Camilerinin şadırvanları ve Bunların Türk şadırvan Mimarisindeki Yeri, *Vakıflar Dergisi*, XXII, Ankara, 1991, p. 118, 125, Resim 5; Albas, *Bursa City*, p. 121-22; Kaplanoglu and Cengiz, *Bursa City*, p. 17, 53.

³ 'Abd al-Mālik, S. S., *Military Castles in Sinai Peninsula and its Borders in the Mamluk and Ottoman Eras (648-1333AH/1250-1914AD)* "An Archaeological-Architectural Study", unpublished Ph. D. dissertation, Faculty of Archaeology, Cairo University, Cairo 2014, Vol. I, p. 136-400, Vol. II, figs. 23-62, pls. 32-241; The Castle of Tina in North Sinai During The Memluk Era: An Archaeological-Architectural Study, *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (The XVIIIth International Symposium on Excavations in the Middle Ages and Turkish Period and Art History Researches)*, Department of Art History, Adnan Menderes University, Aydın, 22-25 October 2014, under press.

Eighth designing is also known in Yemen at the beginning of AH eleventh century/ AD 17th century, and the dome of Prince Hussein bin Hassan Pasha, minister known as dome of Husseiniya, which is located in the northwest section of the city of Taiz, was built by the cactus Sinan¹, and slapped the distributor said: "Great eight pillars"².

One of the important architectural models is the three squares located in the mountains of Persia "Iran", dating back to the AH 11th/ AD 17th century, eight of which are supported by round towers³, hān Aminābād⁴. Khān-i- hurra, near Dehbīd on the road to Isfahan and Shiraz, is an octagonal planner from all sides⁵. And the third is hān Dahbid⁶, an octagon of planning. The Khan of Iran, with an octagonal layout, has eight circular towers at the corners.

Eight plans are known in Europe. An eight-layout castle called the Castel del Monte⁷ in Apulia, near Andria in central Italy, was ordered by the Roman Emperor St. Frederick II⁸, and completed in 1240 AD. (fig. 12, pl. 12, 13).

¹ Khalifah, Traz al-Masjid, p. 111-12, 131-35, fig. 18a.

² Al-Mawz'i, Shamis el-Dinn Abd al-Samid ibn Abd al-Samid, *al-Ehsan fi Dukhol Mamlakt al-Yaman thit Zall 'Adalet al-'Osman*, Tahqiq Al-Habishi Abd al-Allah Mohamed, San'a, 1986, p. 14.

³ Herzfeld, E., Damascus: Studies in architecture - II, *ARS Islamica*, Vol. X, New York, 1967, p. 24-5, fig. 3; Coste, P., *Monuments moderns de la Perse*, Paris, 1967, pl. LXVI; hān, in *Enc. Isl.*, T. IV, Leiden et Paris, 1978, p. 1046-1047, pl. XXVIII.

⁴ Coste, P., *Monuments moderns de la Perse*, Paris, 1967, pl. LXVI; Kiani, M. Y., Iranian Caravanserais during the Islamic Period, *Hadeeth ad-Dar*, Vol. 12, Kuwait, 2001, p. 20-23; www.panoramio.com/user/6162439/tags/Aminabad; www.caroun.com/Architecture/General/Yard/Caravansary4.htm

⁵ Herzfeld, Damascus, p. 24-25, fig. 3; hān, in *Enc. Isl.*, T. IV, p. 1046.

⁶ hān, p. 1046.

⁷ Benoist-Méchin, J., *Frédéric de Hohenstaufen ou le Rêve Excommunié*, Le rêve le plus long de l'Histoire IV, Librairie Académique Perrin, Perrin, 1980, p. 218-22; Götze, H., Castel del Monte. Gestalt und Symbol der Architektur Friedrichs II., München, 1984 et 1991; Rolf, L., Köln, A., Castel del Monte. Forschungsergebnisse der Jahre 1990 bis 1996 Mainz, 2000; Wagner, B., Die Bauten des Stauferkaisers Friedrichs II. - Monumente des Heiligen Römischen Reiches, Würzburg, 2003; http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Modell_Castel_del_Monte.jpg ; http://fr.wikipedia.org/wiki/Castel_del_Monte; <http://www.casteldelmonte.org/> ; <http://whc.unesco.org/fr/list/398/>; http://www.greatbuildings.com/buildings/Castle_del_Monte.html ; <http://lickrhivemind.net/Tags/castle,octagon/Interesting>.

⁸ Marcel Brion, *Frédéric II de Hohenstaufen*, Tallandier, 1948; Boulle, P., *L'Étrange Croisade de l'Empereur Frédéric II*, Flammarion, 1968; Benoist-Méchin, *Frédéric de Hohenstaufen ou le Rêve Excommunié*, p. 1-419; Kantorowicz, E., *L'Empereur Frédéric II*, Gallimard, 1987.

Fig. 12. Benoist-Méchin, p. 220. Pls. 12, 13. www.google.photos.com

As we find in many of the fortified European cities and resorts built during the Middle Ages and the modern era, including in Italy, the city of Antonio Filarete, built during the years 1457-1464 AD, with regular planning is the eight-star star consisting of sixteen ribs¹. The city of Danieli Barbaro, built in 1567 AD, has eight plans, with eight towers².

France also has the city "Neuf Brisach" built 1698 AD with a regular layout and ribbed consisting of eight ribs³.

Conclusion

It can be said that the polygonal strands in the various corners of the dome of Sharafuddin Shah Palace complex in Baku were an extension and development of various polygonal designs, both in ancient architecture and early Islamic architecture, and that this planning is a green plan that originated in the east, In ninth century AH / fifteenth century AD, after eight centuries of first integrated model in Islamic architecture, Dome of the Rock in Jerusalem, and then reached the planning to the peak maturity, which has become a component of the octagon of the center.

¹ Morris, *History of Urban Form* , p. 115, fig. 5. 11.

² Morris, *History of Urban Form* , p. 115, fig. 5. 10.

³ Morris, *History of Urban Form* , p. 160-62, figs. 5. 29, 5. 30.

ORTA ƏSR ŞİRVAN ŞƏHƏRLƏRİNİN SİLAHSAZLIQ ƏNƏNƏLƏRİ

Sevinc VAHABOVA*

Ключевые слова: Ширван, ремесленничество, производство оружия

Key words: Shirvan, handicraft, weapons production

Giriş

XV əsrdən etibarən Şirvanşahlar dövlətinin təqribən 100 il davam edən müstəqillik və inkişaf dövrü başlayır. Şirvanda möhkəm dövlət idarəçiliyi qanunlarına əsaslanan güclü dövlət aparatı, onun vergi sistemi mövcud idi. Mürəkkəb xarici siyasi vəziyyətə baxmayaraq, Şirvanşahlar dövləti nəinki özünü tarmar və tamamilə məhv olmaqdan qoruya bilmiş, həm də Qafqazın və Yaxın Şərq ölkələrinin feodal dövlətlərinin taleyinə fəal təsir göstərmişdir (Aşurbəyli, 2006:351). Məlumatlara görə, Şamaxı Bakı quberniyasının tərkibində bir qəza sayılırdı. Dəniz səviyyəsindən 2230 fut hündürlükdə olub, Böyük Qafqaz dağ silsilələrinin cənub zonasına yaxın Pirsaat çayı yaxınlığında yerləşirdi (Брокгаузъ, Ефронъ, 1903:459).

Şamaxı şəhərinin yaranması tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi mənbələrə görə, şəhər VI əsrdə Sasani hökmdarı ədalətli Nuşirəvanın hakimiyyəti dövründə Şirvan vilayətinin əsas şəhəri kimi yaranmışdır. Şamaxı qədim zamanlardan ipək ticarətinin mərkəzi kimi qeyd olunur, buraya ipək məmulatı əldə etmək üçün Venesiya, Genuya, daha sonralar Rusiyadan tacirlər axışırdı. 1859-cu il 31 may zəlzələsindən sonra inzibati idarə üsulu Bakıya köçürüldü və Bakı quberniyası yaradıldı. Şamaxı xanlığı hələ Sasani dövründən vassal qurum kimi “şirvan-şahlar” sülaləsi adı ilə mövcud olmuşdu. 1382-ci ildə dördüncü Şirvanşahlar sülaləsinin banisi İbrahim Dərbəndi taxta çıxarıldı. (Брокгаузъ, Ефронъ, 1903:459).

Şirvanşahların çoxqun və dramatik hadisələrlə dolu son dərəcə mürəkkəb şəraitdə öz hakimiyyətini və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizə apardığı bir dövrdə qonşu Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin siyasi tarixinə dair faktları tutu^odurmaq zəruridir. Şirvanın feodal şəhər və digər yaşayış yerlərinin sosial-iqtisadi həyatını,

* AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar fondunun müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Şirvanşahlar dövlətinin yarandığı VI əsrdən başlayaraq süquta uğradığı XVI əsrə qədərki siyasi tarixini və mədəniyyətini araşdırmaq vacibdir.

Orta əsrlər ərəb və fars müəllifləri Xəzər dənizinin qərb sahilində, Kürdən şərqdə yerləşib, qədim Qafqaz Albaniyasının bir hissəsi olan vilayəti Şərvan və ya Şirvan adlandırırdılar. Şirvan toponiminə bir sıra ölkələrin yer adlarında rast gəlinir. Şirvan sözünün şir, yaxud şərtayfasının adından törəməsi ehtimalını irəli sürən V.F.Minorskinin fikrincə, “Şirvan adını Şərqi Qafqazın bir sıra yerlərinə Xəzərin cənub sahillərindən köçüb gələnlərin köhnə məskənləri ilə bağlılığını göstərən adlar sırasına daxil etmək mümkündür” (Aşurbəyli, 2006:17). Orta əsrlərdə Şirvan vilayətinin sərhədləri istilalar nəticəsində ölkənin inzibati bölgüsünün dəyişməsi ilə tez-tez dəyişikliyə uğrayırdı.

XIV əsrin birinci yarısında (1340) Həmdullah Qəzvini yazırdı. “Şirvan ölkəsi Kür sahillərindən Dərbəndə qədər uzanır. Şirvan ərazisi Qafqaz dağlarından şimal yamaclarından axıb gələn altı çayla əhatə olunmuşdu.” (Aşurbəyli, 2006: 21). Şirvanın tarixini tədqiq etmiş A.A.Bakıxanovun fikrincə, “Şirvan Qafqaz ölkəsinin ən gözəl və ən geniş vilayətlərindəndir.” (Bakıxanov, 1951:13).

Orta əsr ərəb və fars mənbələri Şirvan şəhərlərinin qədimliyi və müxtəlif köçəri tayfaların şimaldan Sasanilər İranının və sonralar xilafətin zəngin vilayətlərinə talançı basqınlarının qarşısında sipər olan bu vilayətin mühüm iqtisadi və siyasi əhəmiyyətini qeyd etmişlər. Şirvanın əhalisi qədimdən sıx olmuşdur. Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində burada mezolit, tunc dövrlərinə və erkən orta əsrlərə aid inkişaf etmiş təsərrüfat həyatına malik bir sıra məskənlər aşkara çıxarılıb (Aşurbəyli, 2006:37).

Yaxın Şərq ölkələrində, o cümlədən Şirvanda feodalizmin get-gedə formalaşması IX əsrin birinci yarısından xilafətin zəifləməsi və bir sıra müstəqil və yarımüstəqil dövlətlərə parçalanmasının qanunauyğun nəticəsi idi. Həmin ölkələr arasında mühüm feodal qurumlarından biri də Şirvanşahlar dövləti idi. Şirvan ərazisində müstəqil dövlətin yaranması feodal şəhərlərinin meydana gəlməsinə və inkişafına yardım göstərilən amil idi. Həmin şəhərlər sonralar XI-XIII əsrin birinci rübündə Şirvanşahlar dövlətinin iqtisadi, sosial və mədəni həyatında aparıcı rol oynadı.

Şirvan şəhərlərinin XV-XVI əsrlərdəki iqtisadi həyatı ərəb-fars mənbələrində, Qərbi Avropa səyyahlarının yol qeydlərində əksini tapmışdır. Həmin mənbələrdə hasilat mədənləri, sənətkarlıq və ticarətə dair məlumatlar vardır. Azərbaycan coğrafiyaşünası Əbdürrəşid Bakuvi 1403-cü ildə Bakı ətrafında çoxlu neft və duz istehsal olduğunu yazırdı. “Burada qətran yataqları və neft quyuları məlumdur. Quyulardan

hər gün iki yüz dəvə yükündən çox neft hasil edilir.” (Aşurbəyli, 2006:335).

Antoni Cenkinsonun “gözəl kral şəhəri” adlandırdığı, Şirvanın başlıca şəhərlərindən biri olan, paytaxt XV əsrdə Bakıya köçürüldükdən sonra belə əhəmiyyətini itirməyən Şamaxı xam ipək istehsalı ilə şöhrət qazanmışdı. Kastiliya səfiri Rui Qonzales de Klavixo “Teymurun Səmərqənd sarayına səyahət” adlı gündəliyində Şamaxıda ipək istehsalına dair məlumat verir. “Burada çoxlu ipək toxunur, oraya ipək almaq üçün hətta Genuya və Venesiya tacirləri də gəlirlər.” (Aşurbəyli, 2006: 334).

XV-XVI əsrlərdə Volqa-Xəzər ticarət yolunun inkişafı nəticəsində Avropa kapitalı üçün Xəzər ətrafındakı bazarlar əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu zaman atırıq Şirvan Qafqazın ən qabaqcıl və inkişaf etmiş ölkələrindən biri sayılırdı. Şamaxıda böyük bazar vardı. Şamaxı bazarında Rusiya, Yaxın Şərq və Avropa ölkələrinin tacirləri alver edirdi. Şamaxıda olmuş bəzi Avropa səyyahları Şamaxı bazarında ən çox rus tacirlərinin alver etdiyini və bu bazarda xəz dərilər, ipək, pambıq parçalar, at, qılinc və c. sənətkarlıq malları satıldığını qeyd edirlər (Nemətova, 2002:93).

Şəhərlərin iqtisadi mərkəzlər kimi böyüməsi, Şamaxıda, Şəkiddə, Ərəşdə əmtəə təsərrüfatının, xüsusilə ipəkçiliyin inkişafı ilə bağlı idi. Onlarda orta əsrlər Yaxın Şərq şəhərləri üçün səciyyəvi olan bütün sənətkarlıq sahələri inkişaf etmişdi. Bakının İçərişəhər hissəsində, Şamaxıda, Dərbənddə, Qəbələdə, Şəkiddə və digər şəhərlərdə dövrümüzədək qalmış XV-XVI əsrlərə aid memarlıq abidələri o dövrdə inşaat sənətinin və texnikasının inkişafına dəlalət edir və mahir memarlardan, bənnalardan, daşyonanlardan, dülgərlərdən xəbər verir. Daşyonanlar daşdan memarlıq detalları, sütunlar, stalaktitlər naxışlar, habelə minarələrdə, mehrablarda, məscid divarlarına və qəbir daşlarında kitabələr həkk edən ustalar da var idi. Bu şəhərlərin sənətkarlıq məhəllələrində silah, nal, qab-qacaq, əmək alətləri düzəldən dəmirçilər və misgərlər yaşayırdı.

Köhnə Bakıda və Şamaxıda tapılmış bir sıra silah məmulatları, zərgərlik nümunələri bu sənətlərin inkişaf etdiyini göstərir. Bakıdakı qədim müsəlman qəbiristanlığı ərazisində torpaq işləri apararkən nəfis işlənmiş qızıl sancaq, gümüş qolbaq, üzük, həmçinin Şirvanşahlar kompleksinin həyətindən iki dəbilqə tapılmışdır. Həmin dəbilqələr Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Silahlar və Bayraqlar fondunda saxlanılır. Bütün bunlar maddi mədəniyyətin varisliyindən və öz sənətini nəsildən-nəsilə ötürən xalq sənətkarlarının möhkəm ənənələrindən xəbər verir.

Şirvanın şəhərlərində toxuculuq da inkişaf etmişdi. Ölkədə bol olan qoyunlardan xalça toxunmasında istifadə edilən yüksək keyfiyyətli yun qırxılırdı. Bakıda və Abşeron kəndlərində karxanalarda XVII əsr səyyahlarının xatıqladıqları gözəl xalçalar toxunurdu. Xalçaların qədim tablolarında təsvir edilməsi həmin rəsm əsərlərinin çəkildiyi dövrdə bu tipli xalçaların artıq mövcud olduğunu və Qərbi Avropa ölkələrinə aparıldığını göstərir. Antoni Cenkinson 1652-ci ildə Abdulla xanın Şamaxı yaxınlığındakı uca dağın zirvəsində qurulmuş alaçığını belə təsvir edir: “Alaçığa başdan-başa gözəl xalçalar döşənmişdi. Onun özünün oturduğu gümüş və qızıl işlənmiş xalçanın üstündə ona layiq iki mütəkkə qoyulmuşdu” (Göyüşöv, 1986:141).

İnkişaf etmiş sənətkarlıq növlərindən dəmirçilik metalışləmənin aparıcı sahələrindən biri olmuşdur. Orta əsrlərdə Azərbaycanın Gəncə, Bakı, Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Şamaxı, Naxçıvan, Lahıc kimi şəhərləri sənətkarlıq mərkəzləri kimi məşhur idi. Azərbaycanın təbii sərvətlərlə zənginliyi, bu sərvətlərdən istifadə edilməsi haqqında orta əsr tarixçiləri və coğrafiyaşünaslarının əsərlərində də qısa məlumatlara rast gəlinir. X əsr tarixçisi və coğrafiyaşünası Əbu- Dülafın, XII əsr ərəb tarixçisi Yaqut Həməvinin əsərlərində Azərbaycanın dağlarında qızıl, gümüş, qurğuşun və b. metal mədənlərinin olduğunu qeyd edir.

Qaynaqlardakı məlumatlara görə, müxtəlif növ soyuq silah, müdafiə əsləhələri iri mərkəzlər olan Şamaxıda, Ərəşdə, Şabranda istehsal olunurdu. Burada hazırlanan silah çeşidləri hətta Azərbaycanın hüdudlarına da ixrac edilirdi. Mahir Şamaxı ustaları, zərgərləri silahların və müxtəlif bəzək əşyalarının üzərində qızıl suyu ilə böyük ustalıqla naxışlar vururdular (Гейдаров, 1982:104).

Silah bütün digər sənətkarlıq məmulatları içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Tarixi məxəzlərə əsaslanaraq, Azərbaycanda metalışləmənin inkişaf xəttini belə göstərmək olar: Şamaxıda 9 xəncər hazırlayan dükan, 12 qundaqsaz, 1 silaha qızıldan naxış salan usta; Naxçıvanda 6 silahsız, üç nəfər tüfəng, üç nəfər isə tüfəng qundağı hazırlayan usta, 13 silah hazırlayan dükan, Lahıcda 8 silah “zavodu” (emalixanaların böyüklüyü, burada çalışan fəhlə və ustaların çoxluğu baxımından zavod adlandırılırdı); XIX əsrin əvvəlinə aid daha bir sənəddə yazılır: “Lahıc silahı bütün Şirvan, Nuxa, Quba, Qarabağ və Bakı əyalətlərinə, Dağıstan və İranın bəzi yerlərinə göndərilirdi” (Mustafayev, 2002:116).

İri şəhərlərdən başqa bir çox kəndlərdə də dəmir və mis məhsulların istehsalı geniş vüsət almışdı. Belə kəndlərdən biri Şirvanda böyük qəsəbə sayılan Lahıc göstərmək olar. Lahıcın əhalisinin əksəriyyəti sənətkarlardan, xüsusən də misgər və dəmirçilərdən ibarət idi.

Silahın hazırlanması ilə xüsusi silah ustaları, xüsusi emalatxanalar məşğul olurdular. Emalatxanalarda silahın düzəldilmə sirləri atadan oğula verilir. Bəzən silah hazırlanması ilə sexlərdən başqa bütöv bir ailə də məşğul olurdu (Ленц, 1915: 21).

Qılıncların, xəncərlərin tiyələri xüsusi tərkibli maddələrlə cilalanıb boyanırdı (Хубайши, 1976:89). Tiyənin düzəldilməsində sarı-qızıllı, yaşıl, zeytun rəngi, qırmızımtıl və bənövşəyi rənglərin, müxtəlif rənglərin bir-birini əvəz etməsindən yaranan koloritə çox fikir verilirdi. Tiyənin hər tərəfində 20-yə yaxın düz xəttin olması ilə əlaqədar belə zolaqlar “qırx nərdivan” adlanırdı (Ленц, 1915: 43).

Qılıncların, xəncərlərin, bıçaqların, baltaların, toppuz və b. zərbə silahlarının dəstəkləri taxtadan, sümükdən, buynuzdan düzəldilirdi. Naxışların motivi çox zaman nəbati səciyyəyə malik idi. Yazıların dekorativ xətlə nəqşlənməsi, Quran surələrinin həkk olunması xüsusi nəqqaşlar, xəttatlar tərəfindən həyata keçirilirdi. (Мишуков, 1954:117).

Odlu silah hazırlanmasında da Şamaxı ən vacib mərkəzlərdən biri olmuşdur. Odlu silaha olan tələbatın artması mahir Şirvan ustalarının bu sahədə ixtisaslaşmasına gətirib çıxarırdı. Şamaxı xanlığında silahqayıma başlıca olaraq üç mərkəzdə - Şamaxıda, Ağsuda və iri sənətkarlıq mərkəzi olan Lahıc kəndində mərkəzləşmişdi. İ. Lerx yazırdı ki, Ağsuda – Yeni Şamaxıda digər sənətkarlarla birlikdə silahsazların da öz dükənləri- emalatxanaları var və onlar qılınclı hazırlanması, tüfənglərin təmiri ilə məşğul olurdu (Mustafayev, 2002:116). Bu fikir həmin əsrin sonlarında Azərbaycana səyahət etmiş M. Biberşteyn tərəfindən bir daha təsdiq edilir. O, burada silahsazlardan yalnız soyuq silah istehsal edənlərdən olduğunu göstərir (Mustafayev, 2002:116). Bu şəhərin silah ustaları patron, müşket, neftlə yanan qablar və s. hazırlayırdılar. Lazım olan qurğuşun Təbrizdən və Gilandan gətirilirdi (Гейдаров, 1982:167).

Xanlığın mərkəzi Şamaxı şəhərində silahsazların böyük dəstəsi çalışırdı. XIX əsrin əvvəllərində Şamaxıda tüfəng, tapanca, xəncər qılınclı və s. silahların hazırlanmasını arxiv sənədləri də təsdiq edir. XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlarda göstərilir ki, şəhərdə 12 nəfər tüfəng qundağı hazırlamaqla, 3 nəfər tüfəng lülələrinə naxış vurmaqla məşğul idi (Mustafayev, 2002:114). Bəzi məlumatlara görə müəyyən etmək olar ki, şəhərdə çoxlu silah ustaları yaşamışdır. İsgəndər bəy Münşinin yazdığı “Tarix-i-ələm-ara-yi-Abbasi” əsərinə görə, Səfəvi orduları tərəfindən Şamaxının mühasirəsi zamanı şəhəri tutmuş Osmanlı qarnizonunda hərbi sursat, xüsusən də odlu silah çatışmırdı. Lakin qısa müddət ərzində “patronlar, müşketlər, neftlə doldurulmuş qablar və s. odlu silah nümunələri” hazırlandı (Гейдаров, 1982: 213).

Başqa bir mənbəyə əsasən, Nadir şah Şamaxıda olarkən silah ustalarına tez bir zamanda silah, mərmə, başqa ləvazimat hazırlamağı əmr etmişdi (Кишмишев, 1889: 75).

Hələ XVIII əsrin 70-ci illərinin sonu-80-cı illərinin əvvəllərində Cənubi Qafqaza hərbi yürüşə rəhbərlik edən A.V.Suvorov Şamaxıda və Bakıda qala və səhra toplarının olması haqqında məlumat verir: “Şirvan əyalətinin şəhəri olan Şamaxı böyük və möhkəmdir, 40-a qədər qala topları, 30 –a qədər səhra topları vardır.” (Mustafayev, 2002:114.) Bundan başqa Təbriz, Qum, İsfahan kimi şəhərlərdə də toptökmə karxanası təsis edilmişdi. İstehsal olunan toplar arasında mortira (qısa lüləli), səhra topları da vardı (Baxşəliyev, 2004: 96).

Nəticə

Ehtimal etmək olar ki, göstərilən şəraitdə bütün bu silah və döyüş sursatları yalnız yerli silahsazlar tərəfindən hazırlana bilərdi. Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycanda bu qədər odlu silahların olması, topların hamısı xaricdən gətirilmə deyil, yerli istehsalın da məhsulu idi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. VI-XVI əsrlər. Bakı, 2006
2. Брокгаузъ Ф.А., Ефронъ И.А. Энциклопедический словарь. Том XXXIX, С-Пб 1903
3. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-VII вв. Баку, 1982.
4. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку, 1980
5. Кишмишев С. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889
6. Мишуков Ф.Я. Золотая насечка и инкрустация на древнем вооружении. Москва, 1954
7. Хубайши Абу-л Фазл. Байан ас-санаат. Москва., 1976
8. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951
9. Baxşəliyev A. Metalışləmə. BDU xəbərləri. Bakı, 2004
10. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1986
11. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, 2002
12. Nemətova M. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair. (epiqrafik abidələr əsasında) Bakı, 1959

Традиции оружейного производства в средневековых городах Ширвана

Резюме

Начиная с XV века, Ширван переживает период расцвета, которое длится целое столетие. В это время в Ширване функционирует сильное государственное управление и налаженная налоговая система.

Несмотря на все сложности политической ситуации, Ширваншахам удалось в этот период защитить территорию и население Ширвана от различных набегов неприятелей и войн благодаря проводимой мудрой внешней политики. В это время в Ширване достигло своего расцвета оружейное производство. Статистические данные свидетельствуют о том, что в Шемахе функционировало 9 мастерских по изготовлению кинжала, один мастер по позолочению оружия.

Таким образом, можно заключить, что в исследуемый период оружейным производством в Ширване занимались местные мастера.

Arm manufacturing tradition of medieval of Shirvan cities

Summary

Paper is about history, economy and crafts of Shirvan cities. Textile, silkworm-beeding copper-making, the art of arm manufacture-one of the branch of metalworking is carried out in this article. It is important to compare facts about the political history of the Near and Middle East countries during Shirvansahs struggle to maintain their power and independence. To research social-economic life of fental cities and other settlements of Shirvan, including the histiry and culture of Shirvanshahs state from its creation VIc till its end to XVI century is important.

The bazaars around the Caspian Sea began to take an important place for Evropean capital as a result of the developement of Volga-Caspian trade route in XV- XVI c. at that time Shirvan was one of the leading and developed countries in Caucasus. There were a large bazaar in Shamakhi. Merchants from Russia, Near East and Evrope were traded in Shamakhi. Some Evropean travellers note that wainly russian merchants were traded in Shamakhi bazaar and fur, silk, cotton fabrics, horse, sword and ete. Were main exported goods.

ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİNDƏ DÜZƏLDİLMİŞ DƏBİLQƏLƏR ABŞ VƏ FRANSA MUZEYLƏRİNDƏ

Səbuhi ƏHMƏDOV*

Ключевые слова: Ширваншах, шлем, Аскери музей, экспонат, оружие

Key words: Shirvanshah, helmet, Askery museum, exhibit, weapons

Giriş

Orta əsr Azərbaycan silahları tədqiq edilərkən mənbə kimi dünya muzeylərində maddi- mədəniyyət nümunələri qismində qorunan və nümayiş etdirilən materiallar da nəzərə alınmalıdır. Belə ki, orta əsr Azərbaycan ustaları kütləvi tələbatı ödəməyə yönəlmiş istehsalla bərabər dövlətin hərbi-siyasi rəhbərliyinin sifarişini yerinə yetirərək tək-cə döyüş xassələri ilə deyil, həmçinin bədii tərtibatı ilə də seçilən silahlar düzəldirdilər. Belə silahlara daim qulluq edilir, onlar qorunur, nəsil-dən-nəsilə ötürülürdülər. Tarixi hadisələrin gedişində bu silahlar Azərbaycandan müxtəlif yollarla çıxarılmış, hazırda dünyanın aparıcı muzeyləri və fərdi kolleksiyalarında nümayiş olunurlar. Belə eksponatlar sırasında XV-XVI əsr silahları çoxluq təşkil edir. Bu da təsadüfi deyil, çünki məhz Azərbaycanın Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Şirvanşahlar və Səfəvilər dövlətlərində silah istehsalına böyük diqqət yetirilir, özünəməxsus xüsusiyyətləri olan silahlar düzəldilirdi. Adları çəkilən Azərbaycan dövlətlərində silahqayırma elə yüksək səviyyəyə qalxmışdır ki, Teymurilər, Böyük Moğol imperatorluğu, Osmanlı dövləti və Məmlüklər dövlətlərinin silah istehsalına böyük təsir göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vətən tarixşünaslığı və sənətşünaslığında Rusiya və Türkiyə muzeylərindəki Azərbaycana aid maddi-mədəniyyət nümunələrinə həsr olunmuş əsərlər mövcuddur. Lakin ABŞ, Avropa və Asiya muzeylərinin kolleksiyaları diqqətdən kənar qalmışdır, halbuki onların eksponatları sırasında da Azərbaycan tarix və mədəniyyətinə aid əşyalar heç də az deyil.

Müəllif tərəfindən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində ABŞ və Avropanın bir sıra muzeylərində Şirvanşahlar dövlətində istehsal olunmuş silahların qorunması müəyyən edilmişdir. Məqalənin məhdud həcmi nəzərə alaraq burada iki muzeydə - Amerika Birləşmiş

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi ekspozisiya və sərgilərin təşkili şöbəsinin müdiri, email: chokan28@yahoo.com

Ştatlarının ən böyük tarixi muzeylərindən olan Metropolitan Sənət Muzeyində və Fransadakı Ərəb Dünyasının Institutu Muzeyində qorunan Şirvanşahlar dövlətində düzəldilmiş dəbilqələri haqqında məlumat verilir.

Əsas hissə. Metropolitan Sənət Muzeyinin (Metropolitan Art Museum) ekspozisiyasında “Dəbilqə, XV əsrin sonu, Ağqoyunlu/Şirvan” adı ilə nümayiş olunan dəbilqə Azərbaycanda düzəldilmiş “tülbənd” dəbilqəsinin bariz nümunəsidir (MSM, № 50.87) (Nickel, 1991:50; Art treasures, 1968:№ 39). Hündürlüyü 34,6 sm, çəkisi 1,6 kq olan polad dəbilqə ümumi tərtibatına görə Şirvanşah Fərrux Yasarın Əskəri Muzeyindəki (İstambul, Türkiyə) dəbilqəsinə (Əskəri Muzey, № 5911) bənzəyir (Alexander, 1983:99). Tədqiqatçı S.V.Pürriin gəldiyi qənaətə görə, çox güman ki, təqdim olunan dəbilqə Şirvan işidir (Pyhrr, 2012:9). Onun nəticələri ilə razılaşan D.Aleksanderin fikrincə, Şirvanşahlar dövlətində belə yüksək keyfiyyətli dəbilqələrin düzəldilməsi heç də təsadüfi deyil, çünki dövlətin “Şamaxı şəhəri və Kubaçı (Zirehgeran) kəndi tanınmış metalişləmə mərkəzləri idi” (Alexander, 1983:99).

Dəbilqənin ağız çevrəsində iriölçülü yazı yerləşdirilib. Burun sipərinin saq və sol tərəfində, ağız çevrəsinin alt kənarında olan metal haşiyədən vurulub. Burun sipərinin yuxarı hissəsində yastı dəyirmi lövhə gülvari çıxıntı ilə tamamlanır; o, nəbati ornamentlə bəzədilib. Ağız çevrəsində dəlikli çıxıntılar olsa da, halqalı tor və bu tor üçün naqıl qalmayıb. Gövdə diaqonal enli yivlərlə bölünüb, yivlərdə iri nəbati ornament (sarmaşan güllər arasında iri çiçəklər) mövcuddur. Yalma hissəsinin alt və üst bordürü var. Yalma iki enli dekorativ zolağa bölünür: alt zolaqda iri hərflərlə yazı mövcuddur; üst zolaqda nəbati ornament verilib. “Paxlava” lövhəsi və tilli tərəklik nisbətən hündürdür. Bütün yazı və ornamentlər gümüşlə verilmişdir (Grancsay, 1958:243).

Dəbilqənin ağız çevrəsi boyunca olan yazının bir hissəsi oxunmuşdur: “Hakim, rəhmdil, ... olan ən böyük... öyrənilmiş”. Həmçinin dəbilqənin yuxarı hissəsində olan yazının da bir hissəsi oxunmuşdur “Onun xeyir işləri gizli qalar, bizim qorxduqlarımızı da bizdən gizlədir” (Alexander, 2015:87-88).

Dəbilqəyə taxılmış halqalı tor 28 şaquli cərgədə bərkidilmiş halqalardan ibarətdir. Tor döyüşçünün bütün üzünü örtür; torun sonuncu cərgəsi mis halqalardan tərtib edilib. Torun uzunluğu 24,5 sm, çəkisi 1,7 kq-dır.

Tülbənd dəbilqəsinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək. “Tülbənd dəbilqə növü” termini dəbilqənin forması ilə bağlı olub və Türkiyə, Qərb və Rusiya elmi ədəbiyyatında işlədilən beynəlxalq termindir (*tülbənd miğfəri* (türk.); *turban helmet* (ingilis.); *тюрбанний шлем* (rus.)).

Dəbilqələr təsvir edilərkən tərəfimizdən Türkiyə elmi ədəbiyyatında işlədilən terminlər (ağız çevrəsi, gövdə, yalma, təpəlik, “paxlava” motivi) istifadə edilmişdir.

Tülbənd formalı dəbilqə hündür ağız çevrəsi, geniş gövdə hissəsi, yüksələn yalma, ikihissəli təpəliyə malikdir. Ağız çevrəsi dəbilqənin başda dərin oturması məqsədilə enli düzəldilirdi. Ağız çevrəsinin qabaq tərəfində gözlər üçün iki yarımellipsvari kəsik qoyulmuşdur. Həm ağız çevrəsi, həm də göz kəsiklərinin kənarları metal haşiyə ilə gücləndirilib. Göz kəsiklərinin arasında burun sipəri üçün dəliklər qoyulurdu. Belə ki, burun sipəri dar uzun lövhə şəklində olub, şaquli vəziyyətdə birləşdirilirdi. Bəzən burun sipəri yuxarı hissədə yastı gülvari çıxıntılı dəyirmi lövhə ilə tamamlanırdı. Tədqiqatçıların fikrincə, gülvari çıxıntı rəmz rolunu oynayır (Alexander, 1983:98). Ağız çevrəsinə dəlikli çıxıntılar bərkidilirdi. Bu çıxıntılardan keçirilən metal naqıldən halqalı metal tor asılırdı. Tor boyun və boğazı qoruyurdu. Gövdə hissəsi ağız çevrəsinə nisbətən genişlənir və tədricən yalma hissəsinə keçirdi. Beləliklə, dəbilqənin şiş ucluğu yuxarıdan zərbə endirməyə imkan vermir, hamar yan tərəflərə vurulan zərbələr isə sürüşürdü. Bəzi hallarda gövdənin qabaq tərəfində metal qarmaq pərçimləniirdi. Ehtimal ki, qarmaq dəbilqənin qabağına taxılmış döyüş maskasının qaldırılmış vəziyyətdə saxlanılması üçün lazım idi. Yalma hissəsi getdikcə daralır və yuxarıya doğru qalxaraq təpəliyə keçir. Təpəlik iki hissədən ibarət idi. Alt hissə “paxlava” motivi ilə bəzədilmiş lövhədən ibarətdir; “paxlavalər” dörd tərəfə baxır, hər “paxlava”nın mərkəzində dəlik qoyulurdu. Bu dəlikdən keçirilən iplərdə kiçik bayraqcıq və ya rəngli lent asılırdı. Təpəliyin üst hissəsi tilli ucluqla tamamlanırdı.

Dəbilqə növünün meydana gəlməsinə xüsusi məqalə həsr etmiş ABŞ tədqiqatçısı Devid Aleksanderin qənaətinə görə, XIV əsrin sonlarında Anadoluda türk bəyliklərində (o cümlədən Osmanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu) yaradılan “tülbənd” dəbilqə növü Anadolu, Şirvan və Cənubi Azərbaycan ustlarının söyləri ilə təkmilləşdirilimişdir (Alexander, 1983:100). Türkiyə tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, bəzi dəbilqələr üzərində Quran-i Kərimdən “Ayət əl-Kürsü” və “Fəth” surələrindən parçalar, eləcə də dəbilqə sahibinin adı oxunur (Tekeli, 1995:94). Dəbilqə üzərində olan yazılarda dəbilqə “bayda” (ərəb. “dəbilqə”) adlandırılıb.

D.Aleksanderin fikrincə, bu dəbilqələrin mükəmməl formaları Şirvanşahlar dövlətində düzəldilirdi. Şirvan və Ağqoyunlu dəbilqələrinin oxşar olmasını tədqiqatçı hökmdarların qohumluq əlaqələrinə əsaslanan sıx siyasi, iqtisadi əlaqələrlə bağlayır. Onun fikrincə, bu növ dəbilqənin Ağqoyunlu / Şirvan dəbilqə növü kimi qəbul edilməsi müvafiq dövr (XV

əsr) miniatürlərində bu dəbilqənin təsvir olunmuş müəmmalı miniatürlərin mənşəyi məsələsini də həll edib, onların Ağqoyunlu / Şirvan mənşəli rəssam tərəfindən çəkilməsini təsdiqləyəcək (Alexander, 1983:101). Tülbənd dəbilqəsi, onunla bir üslubda düzəldilən cövşən növlü lövhəli- halqalı yaraq, qolçaq, ayaqlıq və dizlik-budluq üzərində ərəb və fars dillərində yazılar verilirdi. Dini xarakterli yazılar sırasında Quran-i Kərimdən “Ayət əl-Kürsi”, “Əl-Fəth” surəsi, “Əl-İxlas” surəsindən parçalar verilir, silah sahibinə Allahdan kömək diləyən yazılar və uğur arzuları hək edilirdi. Həmçinin silahlar üzərində sahibinin adı, bəzən ustanın adı göstərilirdi (Alexander, 2015:303, 305).

Müasir tarixşünaslıqda “Silah istehsalının Türkəman üslubu” termini yaranmışdır. 2015-ci ildə nəşr olunmuş növbəti əsərində D.Aleksander “Silah istehsalının Türkəman üslubu” adlı fəsildə göstərmişdir ki, üslub XV-XVI əsrin birinci yarısında Azərbaycan, Anadolu, İran, Şimali Suriya ərazisində yayılmışdır, bu isə sırf Azərbaycan dövlətlərinin tərkibinə daxil olan ərazilərdir (Alexander, 2015:308-311). Üslubu inkişaf etdirən dövlətlər kimi Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər dövlətləri, Qaraman, Kastamonu, Germiyan, Dülqədir türk bəylikləri göstərilir (Alexander, 2015:310). Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, üslubun ən mükəmməl nümunələri Azərbaycan şəhərlərində düzəldilir, hətta Osmanlı dövləti Səfəvilər dövləti ilə müharibə vəziyyətində olanda belə Şimali Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Dərbənd ustalarına tülbənd dəbilqələri və cövşənlərini sifariş edirdi (Empire, 1995:137).

Fransadakı Ərəb Dünyasının İnstitutu Muzeyinin (Musée de l'Institut du monde arabe, Paris) “Furusiya” (cəngavərlik) kolleksiyasında yalnız ərəb dünyası deyil, türk xalqlarının da silah nümunələri nümayiş etdirilir. Kolleksiyanın VIII-XVII əsrlərə aid eksponatları sırasında Azərbaycan döyüşçülərinin hücum silahları mövcuddur.

Muzeyin “Furusiyaya” kolleksiyasında qorunan bir dəbilqənin Şirvanşahlar dövlətində düzəldilməsi müəyyən olunmuşdur (Ərəb Dünyasının İnstitutu Muzeyi, № R-832). Dəbilqənin Azərbaycan ustaları tərəfindən XV əsrin ortalarında düzəldilməsi müəyyənləşdirilmiş, üzərində “Sultan, Sultanın oğlu əmir Xəlilullah...” adı oxunmuşdur (The Art, 2008:323). Dəbilqənin Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı I Xəlilullah (1418-1463) məxsus olması göstərilir. Yazının oxunmuş hissəsi belə səslənir: “Sultan, Sultan oğlu, sultan əmir Xəlilullah... Hökmdarımız şöhrətli olsun, böyük sultana, möhtəşəm xaqana şöhrət, çiçəklənmə, var-dövlət olsun... Şöhrət itaətdədir. Var-dövlət təvazökarlıqdadır”. Tülbənd dəbilqə növünün bütün elementlərinə malik olan bu dəbilqənin ağız çevrəsi və qözlər üçün qoyulan kəsiklər metal

haşiyə ilə gücləndirilib. Ağız çevrəsi boyunca dəlikli çıxıntılar var, lakin onlardan asılan halqalı tor qalmayıb. Ağız çevrəsinin enli hissəsində iri hərflərlə yazı var, zamanın təsirindən hərflərin bəziləri silinib. Burun sipəri dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır, yalnız birləşdirici dəliklər qalıb. Dəliklərdən yanda qarmaq pərçimlənib. Cövdə enli diaqonal zolaqlarla bölünüb; güllü-çiçəkli zolaqlar, yazılı zolaqlarla bir-birlərini əvəz edirlər. Yalma iki üfqi zolağa bölünüb: yuxarı zolaqda nəbati ornament, aşağı zolaqda yazılar mövcuddur. Təpəlik iki hissədən ibarətdir. Alt hissəni “paxlava” motivi ilə bəzədilmiş lövhə təşkil edir; “paxlavalər” dörd tərəfə baxır, hər “paxlava”nın mərkəzində dəlik qoyulub. Təpəliyin üst hissəsi tilli ucluqla tamamlanır.

Tülbənd dəbilqəsinin başqa nümunəsinin (Ərəb Dünyasının İnstitutu Muzeyi, № R-804) Azərbaycan ustaları tərəfindən düzəldilməsi şübhə doğurmur, tədqiqatçılar onun Şimali və ya Cənubi Azərbaycanda (Şirvanşahlar və ya Ağqoyunlu dövləti) düzəldilməsini qeyd edirlər (The Art, 2008:324). Dəbilqənin ağız çevrəsi və qözlər üçün qoyulan kəsiklər metal haşiyə ilə gücləndirilib. Ağız çevrəsi boyunca dəlikli çıxıntılar var (onlardan asılan halqalı tor qalmayıb); ağız çevrəsinin enli hissəsində iri hərflərdən ibarət yazı görsənir. Burun sipərliyinin yalnız birləşdirici lövhəsi dövrümüzə qədər qalıb. Onun yanında qarmaq pərçimlənib. Cövdə dar şaquli zolaqlarla bölünüb, onların içi hamardır. Yalma iki üfqi qeyribərabər zolağa bölünüb: dar yuxarı zolaqda nəbati ornament, aşağı enli zolaqda yazılar mövcuddur. Təpəlik iki hissədən ibarətdir : “paxlavali” lövhə və tilli ucluq.

Nəticə

Azərbaycanın silahqayırma sənəti xalqın tarixi qədər qədim və zəngindir. Azərbaycanlı ustaların hazırladığı incəsənət nümunələri hələ erkən dövrlərdən bütün dünyaya yayılmış və həm texniki, həm də bədii mükəmməlliyi ilə ad-san qazanmışdır. Azərbaycan ustalarının düzəltdiyi silahlar dünyanın aparıcı tarix muzeylərinin ekspozisiyalarını bəzəməklə bərabər, çoxlu sayda muzey fondlarında qorunur. Orta əsr Şirvan silahları tədqiq edilərkən mənbə kimi dünya muzeylərində maddi- mədəniyyət nümunələri qismində qorunan və nümayiş etdirilən materiallar da nəzərə alınmalıdır. Ardıcıl tədqiqatlar nəticəsində ABŞ və Fransanın bir sıra muzeylərində Şirvanşahlar dövləndə istehsal edilmiş silahlar müəyyən edilmişdir. ABŞ-ın Metropolitan Sənət Muzeyinin (Metropolitan Art Museum) kolleksiyasında mövcud olan bir, Fransadakı Ərəb Dünyasının İnstitutu Muzeyinin “Furusiya” (cəngavərlik) kolleksiyasında qorunan iki dəbilqə göstərilir. Dəbilqələrin xüsusiyyətlərinin təhlili nəticəsində onların “tülbənd” dəbilqə növünə aid olması müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, “tülbənd” dəbilqə növü XIV əsrin sonlarında Anadoluda türk bəyliklərində (o cümlədən Osmanlı, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu) yaradılan “tülbənd” dəbilqə növü Anadolu, Şirvan və Cənubi Azərbaycan ustalarının səyləri ilə təkmilləşdirilmişdir. Bu dəbilqələrin mükəmməl formaları Şirvanşahlar dövlətində düzəldilirdi. Şirvan və Ağqoyunlu dəbilqələrinin oxşar olmasını hökmdarların qohumluq əlaqələrinə əsaslanan sıx siyasi, iqtisadi əlaqələrlə bağlayır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Alexander, 2015 - Alexander D.G. Islamic Arms and Armour in the Metropolitan Museum of Art. Nyu-York, The Metropolitan Museum of Art, 2015, p.87-88.

2. Alexander, 1983 - Alexander D.G. Two aspects of Islamic Arms and Armour // «Metropolitan Museum Journal», vol.18 (1983), p.99.

3. Art treasures, 1968 - Art treasures of Turkey // The Metropolitan Museum of Art Bulltetin, v.26, № 5, january, 1968, 65 p. № 39.

4. Empire, 1995 - Empire of the Sultans: Ottoman Art from the Collection of Nasser D.Khalili. cataloq. Geneva, Musee dArt dHistorie, 1995, p.137.

5. Grancsay, 1958 - Grancsay Stephen V.. The new galleries of oriental arms and armour. //The Metropolitan Museum of Art bulletin. New ser., v.16, no. 9 (May, 1958).

6. Nickel, 1991 - Nickel H.. Arms and Armour. From the permanent collection. //The Metropolitan Museum of Art Bulletin, v.49, no.1 (Summer, 1991). New York, p.50;

7. Pyhrr, 2012 - Stuart W. Pyhrr. Of arms and men. Arms and Armour at the Metropolitan Museum of Art. 1912-2012. New York, 2012, p.9

8. Tekeli, 1995 - Tekeli S. Military museum collections. Istanbul, Askeri Müze ve Kültür Sitesi. 1995, s.94.

9. The Art, 2008 - The Art of the Muslim Knight. The Furusiyya Atr Foundation collection. Concept and direction by Bashir Mohammed. Milano, 2008.

Шлемы, изготовленные в государстве Ширваншахов в музеях США и Франции

Резюме

При исследовании средневекового азербайджанского оружия необходимо в качестве источника рассматривать экспонаты, хранящиеся в коллекциях музеев. В силу различных исторических причин большая часть такого оружия оказалась за пределами Азербайджана и хранится в ведущих музеях мира и частных коллекциях. Среди таких экспонатов большинство относится к XV-XVI векам. Это не случайно, так как в Азербайджанских государствах этой эпохи – Ширваншахов, Кара-Коюнлу, Ак-Коюнлу, Сефевидов, производству оружия уделялось особое внимание.

Историческое азербайджанское оружие в музеях России и Турции относительно изучено, однако музеи США, Европы и Азии еще недостаточно изучены. В ходе проведенного автором исследования образцы азербайджанского оружия выявлены в различных музеях. Ограниченный объем статьи позволяет рассмотреть шлемы, изготовленные в государстве Ширваншахов и хранящиеся в Музее Искусств Метрополитен (США) и Музее Института изучения арабского мира (Франция).

Шлем № 50.87 в коллекции Музея Искусств Метрополитен, а также шлемы №№ R-832, R-804 в Музее Института изучения арабского мира относятся к шлемам «тюбанного» типа. По мнению С.Пирра и Д.Александера эти шлемы изготовлены в государстве Ширваншахов, являясь аналогами ширванских шлемов в Аскери Музее (Турция). Города Ширвана, а также село Зирехгеран (Кубачи) считались центрами металлопроизводства и предположительно именно здесь были изготовлены такие высококачественные шлемы. На одном из экземпляров читается имя ширваншаха Халилуллаха I.

The helmets made in the state Shirvanshah in the US and French museums

Summary

At a research of medieval Azerbaijani weapon it is necessary to consider the exhibits which are stored in collections of the museums as a source. Owing to various historical reasons the most part of such weapon

has appeared outside Azerbaijan and is stored in the leading museums of the world and private collections. Among such exhibits the majority belongs to the 15-16th centuries. It isn't casual as in the Azerbaijani states of this era – Shirvanshakh, Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu, Safavid, special attention was paid to production of weapon.

Historical Azerbaijani weapon in the museums of Russia and Turkey is rather studied, however the museums of the USA, Europe and Asia are still insufficiently studied. During the research conducted by the author samples of the Azerbaijani weapon are revealed in various museums. The limited volume of article allows to consider the helmets made in the state Shirvanshakh and which are stored in Metropolitan Museum of Art (USA) and the Museum of Institute of studying of the Arab world (France).

A helmet No. 50.87 in a collection Metropolitan Museum of Art, and also helmets No. No. R-832, R-804 in Museum of Institute of studying of the Arab world belong to helmets of "turban" type. According to S.Pyrr and D.Alexander these helmets are made in the state Shirvanshakh, being analogs of the Shirvan helmets in Askeri Muzey (Turkey). The cities of Shirvan, and also the village of Zirekhgeran (Kubachi) were considered as the centers of metalproduction and presumably such high-quality helmets exactly here have been made. On one of copies the name of the shirvanshakh Halilullakh I is read.

HISTORICAL MONUMENTS AND ARCHAEOLOGICAL MAP OF WESTERN SHIRVAN

Taleh ALIYEV*

Açar sözlər: arxeologiya, Qərbi Şirvan, abidələr, maddi mədəniyyət, tarixi-arxeoloji xəritə

Ключевые слова: археология, Западные Ширван, памятники, материальная культура, историко-археологическая карта

Introduction

Archaeological excavations which carried last decades unearthed two and three cultural layered monuments which belong to the Early Medieval Ages, IX-XIII and XIV-XVII centuries (Cəbiyev, 2010; Cəbiyev, 2015; Əliyev 2017). In some places lower cultural layer of the monument belongs to Antique period, other monuments' upper layer belongs to XIV-XVII centuries. The Early Medieval and IX-XIII centuries layers are followed in several monuments in Western Shirvan (Əliyev, 2015, Əliyev, 2016, Əliyev, 2017).

As a result of the researches it was defined that most of settlements are rural stations. Remainings of settlements and material cultural samples of related periods which had been unearthed during archeological excavation prove this (Əliyev, 2015, Əliyev, 2016).

Investigations show that settlements had been built especially on the bank of the rivers or near them in Western Shirvan. Demographic increase had been observed in the Early Medieval period in comparison with Antique period. It was not only the result of natural growth, but also internal migration. That's why the number of rural stations were increased in these territory.

The cause of the turning settlements into ruins had been wars which happened in the territory of the Caucasian Albania in the VII-VIII centuries. Especially we should mention Khazar-Arabian wars. There are more evidences of Khazar presence on findings in this territory than the surrounding regions. But archaeological excavations show that the life was flourished again in X-XI centuries and continued till mongolian attacks in some settlements which mentioned above. The stratigraphy of the rural stations prove this fact once again. Jalut, Abdalli, Balashum,

* philosophy doctor of history Institute of Archaeology and Ethnography of ANAS, email: taleh.ali@mail.ru

Goshatepe, Varvara, Gumushlu, Gonurtepe, Shortepe, Khasa Arkhy, Piruz Gala, Sinjan and other rural settlements had been investigated from archaeological point of view (Əliyev, 2015, Əliyev, 2016, Əliyev, 2017) (Map 1).

Urban-type settlements of the territory had been constructed on the cultural layer that existed as rural settlements of previous period. For example, Arash which was a rural settlement in the Early Medieval period, in X-XIII centuries developed as urban-type settlement and in XIV-XVII centuries became one of the crowded cities of the country (Əliyev, 2017).

Remnants of the urban-type settlements had been identified in Zardab district. Yeraghzi and Gur-gur settlements had been investigated there. Yeraghzi had been also formed on the basis of the rural settlement of Early Medieval period and became Bardij city - one of the settlements of Shirvanshakhs' State. Materials belonging to IX-XII centuries had been followed there (Əliyev, 2016, Əliyev, 2017, Əliyeva, 2010) (Map 1).

Urban culture of Selbir and Gala parts were investigated in Gabala district. It was defined that the life had been stopped after a long period in Selbir, but it was continued intensively at Gala part (Cəbiyev, 2010, Cəbiyev, 2015, Əliyev, 2017).

One of the urban settlements of XIII century Hulaku's period is Gur-Gur settlement. After joint analysis of scientific results of archaeological excavations with written sources we can suppose that this settlement was Gutlug-Balig city which had been established by Keykhatu Khan (Əliyev, 2017).

So, the formation of rural and urban settlements, cities had been based on local and regional factors and manifested in some development process. Eventually it is cleared that urbanization process of Caucasian Albania continued in Shirvanshah's and Atabey's period and reached its high stage during Garagoyunlu, Aghgoyunlu and Sefevid empires. The development of craftsmanship and trade had especially stimulated urbanization process.

Conducted archaeological excavations show that defensive fortifications were constructed near the places of the Northern border and near the cities which were craftsmanship and trade centers. Defensive buildings and fortresses had been constructed in favourable strategic-geographical position. These investigated fortifications are basically included to the list of monuments of VII-XIV centuries. Their historical-architectural style and archaeological excavations which conducted in surroundings of the monuments give us the opportunity to say this

opinion. Fortifications could be considered the striking examples of Shirvan architecture. But some of the monuments in the territory of Yevlakh district exhibit the style and construction characteristics of Ganja-Garabagh architecture school (Əliyev, 2017) (Map 1).

It was difficult to avoid the attacks from the North in the period of Arab-Khazar wars. This process influenced to the social-cultural and religious life of the people. Population of different religious beliefs began to live together in this period. But we should mention that Azerbaijan territory always had been distinguished with tolerancy, even in the Early Medieval period of Caucasian Albania. Researches show that christians and pagans lived friendly together in the Early Medieval period. In Sasanids' period in VI century the break of political unity prevented the development of unit culture, but these obstacles have been solved since VII century. Marriage have been baned among christians and pagans since III Vachagan the Pious's reign. But during Mehranids' period this rule had been cancelled. We should mention that, according to the sources this rule was often violated in Ejeri province.

Islam had spread in Western Shirvan at the end of VII century – at the beginning of VIII century as in other Azerbaijan regions. This process positively influenced the life style of the population. Paganism almost disappeared, but in some places Albanian christians allowed to practise their religion, despite domination of Islam.

Embracing of Islam influenced grave monuments and memorial constructions. Research of such kind of monuments show that, despite of protection of christianity by ruling groups, pagan elements continued as early Albanian culture remnants in Early Medieval period. It was manifested especially in the monuments which located on the bank of Kura river. Pagan graves in the form of jar coffins which were mostly typical for the plain areas. There were earthen graves with pagan elements and also catacombs which belong to pagan population who came from the North. Christian necropolises had been found near the temples. Such kind of graves found especially in the territory of Jalut, Shikhli, Garabaldir and other villages. We should mention that, stone box, stone sarkophag, coffin, pottery trough and chest graves had been studied in these territories. Because of embracing of Islam ordinary burial ceremony and earthen graves are increased since VIII century and, also, memorial monuments started to differ accordingly (Əliyev, 2017).

VI-VII centuries were the prosperity period of Albanian architecture. This process was manifested in the temples of Jalut, Shixli, Garabulag I and II, Oghuz I and II (Map 2). Christian Albans restored the temples of the Early Middle Ages or built new temples in VIII-XIII

centuries. Cupola buildings were formed since VIII century in Oghuz region as in whole Azerbaijan and as known it was the result of the influence of Islamic architecture. Already in VIII-XVII centuries religious complexes were based on mosque-madrassa system. One can see the strong impact of mentioned architecture on the tombs which constructed in this period. Researches show that monuments of X-XIII centuries construction and composition ideas were greatly improved, art of building was enreached with succesful ideas, decoration of monuments became more obvious thanking to the development stone processing and carving. All of these were a result of the influence of sufism movement in the territory of Arash city, near Yeraghzi (Bardij) city and Ashaghi Nematabad (Əliyev, 2017) (Map 2).

If in Early Middle Ages the first version of local Albanian script was formed beside of pahlavi and Arabic scripts, in X-XIII centuries different fond styles of Arabic alphabet were followed on the monuments. Epigraphic monuments which were written in Kufic script had been investigated here mostly (Əliyev, 2017)

So, the researches of grave monuments and memorial buildings give us the opportunity to study widely religious outlook, social-public life, contemporary situation of art, mastery, building and construction ability of population who lived in the Middle Ages in Western Shirvan.

Unearthed materials show that, peasants were engaged in gardening, vine-growing and growing of mulberry-trees. Cattle-breeding were one of the developed agriculture fields in Western Shirvan. Horse-breeding and fishing were also done mainly by cattle-breeders (Cəbiyev, 2015; Əliyev, 2017).

Studying of the settlements, fortifications, necropolises and memorial monuments of the Middle Ages show the existence of different fields of mastery. Quantity of ceramic samples are more than other samples found. It is the indicator of pottery development of this region. Unearthed pottery samples are divided into 3 groups: glazed pottery, unglazed pottery and construction ceramic. Unglazed pottery had been found basicly in the Early Middle Ages layers. Glazed and unglazed pottery samples had been found in cultural layers of IX-XIII and XIV-XVII centuries. Excavated materials show that region masters of the Middle Ages preferred to prepare a jug, a hilt, a cup, glasses, a jar, a vase, a lamp, a pot and other containers (Əliyev, 2017).

Archaeological excavations conducted in Western Shirvan supports our conclusion about development of different fields of metal processing in the region. According to the materials we can say that blacksmith profession, coppersmith and jewelry had been developed in the territory.

Analysis of the material cultural samples show that, metal products which used in welfare, farms, construction and military had been produced in the region in the Medieval Ages. The samples of different decoration items is one of indicators of jewelry development. Beads had been found more than other decoration elements, most of them had been unearthed from the graves. So, the results of archaeological excavations confirm once more the information of written sources about the development of the metallurgy and metal processing (Əliyev, 2015; Əliyev, 2016; Əliyev2017).

Archeological excavations show that among the glass findings, pots and decoration things basically beads are dominated. Beads made from glasses and paste had been found especially in grave monuments. According to the material cultural samples which unearthed during the archaeological excavations prove that bone processing, stone processing, weaving, building, construction and art were developed. Unearthed coin samples are copper moneys which belong to Shirvanshakhs and Atabeys (Əliyev, 2017).

Conclusion

So, historical-archaeological researches conducted in Western Shirvan gave us new information about settlements, fortifications, grave monuments and memorial buildings belonging the Medieval period, also helped us to study agricultural, social and cultural life in the Medieval Azerbaijan more deeply.

Bibliography:

1. Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər). Bakı, «Şərq-Qərb», 2010, 616 s.
2. Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi və taixi coğrafiyası, Bakı, “Elm-təhsil”, 2015, 450 s.
3. Əlimuradov İ.Ə. Azərbaycanlı mühəddis Əhməd ibn Harun əl-Bərdici // BDU İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi, Bakı, 2007, N 8, s. 207-218
4. Əliyev T.V. Oğuz arxeoloji ekspedisiyasının 2016-cı ildə apardığı arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı // Bakı, 2016, 37 s.
5. Əliyev T.V. Oğuz və ətraf ərazilər orta əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat), Bakı, “Elm və Təhsil”, 2017, 350 s.
6. Əliyev T.V., Məmmədzadə H.A. Şəki-Zaqatala arxeoloji ekspedisiyasının Oğuz dəstəsinin Oğuz rayonu ərazisində 2015-ci ildə

apardığı arxeoloji kəşfiyyat və çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı, AMEA AEİ EAF, 57 s.

7. Əliyeva N.A. Əs-Səmanınin “Kitab əl-Ənsab” əsərinin Azərbaycan bölməsinin əsas mənbələri // Tarix və onun problemləri, N 2, 2010, s. 267-272

Qərbi Şirvanın tarixi abidələri və arxeoloji xəritəsi

Xülasə

Arxeoloji xəritədən görüldüyü kimi Qərbi Şirvan ərazisində Ərəş, Qəbələ, Yerağzı (Bərdic) kimi şəhərlər, Gur-gur (Qutluq Balıq) və Tikanlı Qoruq kimi şəhərli, o cümlədən, Üçtəpə, Calut, Gümüşlü, Qonurtəpə və digər kəndli yaşayış yerləri son illərdə tədqiq olunmuşdur. Qərbi Şirvan bölgəsində tədqiq olunmuş müdafiə istehkamları üslub etibarlı ilə Şirvan memarlığının parlaq nümunələri hesab edilə bilər. Qərbi Şirvanda 2011-2016-cı illərdə tərəfimizdən aparılmış arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində qəbir abidələrinin və memorial tikililərinin tədqiqi bütövlükdə orta əsrlərdə orada yaşamış əhəlinin dini dünyagörüşünün öyrənilməsinə imkan yaratmışdır. Arxeoloji qazıntı işləri zamanı həm yaşayış yerlərindən, həm də qəbir abidələrindən əldə olunmuş materiallar orta əsrlərdə bölgədə əkinçilik və maldarlığın əsas təsərrüfat sahələrindən olduğunu göstərir. Maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən Qərbi Şirvanda sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdiyinin şahidi oluruq. Qərbi Şirvanın orta əsr abidələrində aparılmış tarixi-arxeoloji tədqiqatlar orada mövcud olmuş yaşayış yerlərinin, müdafiə istehkamlarının, qəbir abidələri və memorial tikililərin öyrənilməsi nəticəsində tariximizin orta əsrlər dövrünə dair bir sıra yeni məlumatlar əldə etməyə imkan verib. Bu tədqiqatlar, həmçinin, əhəlinin təsərrüfat həyatı, məişət və mədəniyyətinin daha dərinə öyrənilməsinə şərait yaratmış, o cümlədən, bölgənin tarixi-arxeoloji xəritəsi tərəfimizdən tərtib edilmişdir.

Исторические памятники и археологические карты Западного Ширвана

Резюме

Как видно из археологических карт на территории Западного Ширвана за последние годы исследованы такие города как Араш,

Кабала, Ерагзы (Бардидж), населенные пункты городского типа Тиканлы, Гургур (Гутлуг Балыг), в том числе населенные пункты деревенского типа Учтепе, Джалут, Гумушли, Гонуртепе и др. Памятники оборонительного типа исследованные на территории Западного Ширвана считаются яркими образцами Ширванского зодчества.

В результате археологических изысканий проведенных нами на территории Западного Ширвана в 2011-2016 годах, в том числе исследования надгробных и мемориальных памятников позволяют нам в целом изучить религиозные мировоззрения проживающего на этой территории населения в средние века.

Во время археологических раскопок материалы выявленные нами на месте городищ и из захоронений свидетельствуют о том, что в средние века основными отраслями хозяйства являлись животноводство и земледелие.

На основании предметов материальной культуры мы являемся свидетелями развития различных отраслей ремесленничества в Западном Ширване. Историко-археологические исследования проведенные на средневековых памятниках Западного Ширвана позволяет нам выявить целый ряд новой информации по истории средневековья.

Эти исследования, создают условия для изучения хозяйственной жизни, быта и культуры населения этого региона, в том числе с нашей стороны создана историко-археологическая карта данного региона.

**НАСЛЕДИЕ ШИРВАНА: ХОЗЯЙСТВЕННАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ДАГЕСТАНА
В XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ. -
ЗЕМЛЕДЕЛИЕ И ХЛЕБОПЕЧЕНИЕ**

Аида АМИРХАНОВА*

Açar sözlər: əkinçilik, çörəkbişirmə, buğda, arpa, təsərrüfat.

Key words: agriculture, bakery, wheat, barley, farming.

Введение

Дагестанские азербайджанцы являются вторым по численности тюркоязычным народом Дагестана. По переписи 2010 г. количество их в Дагестане составило 130.919 человек (в это число входят и терекеменцы – особая этническая группа азербайджанцев). Это 4,5 % населения всего Дагестана. (URL: <http://www.gks.ru> ВПН – 2010). Дагестанские азербайджанцы населяют Восточную часть Южного Дагестана, в частности г. Дербент, и примыкающие к нему равнинные (приморские и предгорные) земли, а также другие города республики (Махачкала, Буйнакск, Кизляр, Дагестанские Огни).

«История этнического формирования дагестанских азербайджанцев, тесно связана с историей всего азербайджанского народа, являясь его неотъемлемой частью. Вместе с тем дагестанские азербайджанцы в силу ряда объективных факторов, специфики условий своего развития в иноэтнической среде имеют и отличительные черты в культуре и быту, представляя одну из локальных или этнических групп данного этноса». (Гаджиева, 1999:26)

Исповедуемая религия дагестанских азербайджанцев – ислам, что явилось одним из последствий арабского завоевания. Наряду с исламом суннитского толка распространен среди азербайджанцев и ислам шиитского толка, особенно среди жителей Дербента, что связано с тесными связями населения с Ираном. По имеющимся литературным данным можно судить о том, что проникновение шиизма в Южный Дагестан связано с именем персидского шаха Исмаила, который в 1501 году «овладев Ганджею, Карабахом,

* кандидат исторических наук отдела Археологии Института Истории, археологии и этнографии Дагестанского Научного Центра Российской академии наук, email: aida-amirkhanova@mail.ru

южной частью Шеки, Ширваном, Баку и Дербентом... стал распространять в этих провинциях учения Алия». (Дубровин, 1871:333).

Говорят дагестанские азербайджанцы на языке, относящемся к огузской подгруппе тюркской группы алтайской семьи языков. Проникновение ислама содействовало и распространению среди азербайджанцев, как и среди других народов Дагестана, арабского языка, мусульманской культуры и т.д.

Земледелие

Одним из основных направлений в хозяйственной деятельности дагестанских азербайджанцев являлось земледелие, которое носило многоотраслевой характер. Однако основное место в хозяйстве занимало производство зерновых культур. Еще в конце XVIII в. Ф.Ф. Симонович писал: «изобилует хлебопашеством, состоящим в пшенице, ячмене, сарачинском пшенице и прочем...». (Симонович, 1796:143).

Дагестанские азербайджанцы сеяли преимущественно пшеницу (*бугда*), такие сорта, как *сари-бугда*, *аг-бугда*, *гюльгери*, *сари-гильчик* и др., а также ячмень (*арпа*), полбу (*периндж*), чечевицу (*мержимек*). В равнинной части они культивировали кукурузу (*гьажибугда*), рис (*чалтык*), а в предгорной части – нут (*нухут*) (Гаджиева, 1999:42), но основной зерновой культурой все же была пшеница.

У дагестанских азербайджанцев был накоплен большой опыт в выращивании зерновых культур. Это и предпосевная обработка почвы, способы засева пашни, отбор зерна для посева, его хранение и т.д. От тщательного ухода и своевременного проведения всех этих работ зависел и урожай.

Вообще у народов Дагестана практиковалась двухпольная, трехпольная и многопольная системы, у дагестанских азербайджанцев в предгорной части была шире распространена двухпольная система. Для восстановления плодородия часть земель периодически оставляли под паром – «*гугар*». Пар мог быть осенним и весенним. Чаще земли, оставляемые под пар, вспахивали весной для осеннего сева, считая, что при весенней вспашке под пар сорных трав бывает меньше. Землю для осеннего сева, особенно пшеницы, вспахивали не только в мае или начале июня, но и осенью.

Чтобы получить хороший урожай, каждый крестьянин старался засеять свой участок лучшими семенами. У каждого

земледельческого народа существовали свои приемы селекции – отбора зерна для посева. Особое значение азербайджанцы придавали совершенствованию сортов семян. Приемы селекции заключались в следующем: перед тем как обмолачивать зерно, снопы рассыпали на току и отбирали лучшие колосья (*вече сьюмбюллер*), с мелкими, но полными зернами, причем верхние концы колосьев с мелкими зернышками срезали ножницами. Состоятельные крестьяне для отбора таких колосьев часто нанимали опытных людей. Эти колосья обмолачивали отдельно. Ими засеивали определенный участок, урожай с которого поступал в семенной фонд. Семенами из этого фонда засеивали не любой участок. Всегда выбирали участок, на котором ранее ячмень не сеяли. Урожай с этого участка всегда молотили отдельно и хранили до осеннего сева. Такой прием во избежание измельчения семян повторялся каждые четыре-пять лет.

При заготовке семенного фонда кукурузы предварительно отбирались лучшие початки, из которых вылущивали зерна руками.

Большое значение придавали хранению семенного зерна. Зерно, предназначенное на семена, хранилось обычно в прохладном и сухом месте. Обычно свежесобранные семена сушили и насыпали в хранилище менее толстым слоем, чем зерно, оставляемое для помола. При хранении посевного зерна обращали внимание на состояние его влажности. В дальнейшем зерно подвергали дополнительному сортированию. В его задачу входило полное освобождение сортируемого зерна от примесей и разделение очищенного зерна по размерам. Для семян кукурузы отбирали крупные початки с полновесными зернами. Из них делали связки – «косы» (*сачлар*).

Наиболее ответственным моментом осенних полевых работ был сев. Сеять должен был самый опытный и, как говорили в народе, всеми признанный удачливый во всем мужчина «*голлары берекетли*» (букв. «руки благодатные»). Крестьяне обычно знали норму высева каждой культуры, глубину заделки зерна и т.д. От тщательного ухода (боронование, полив и т.д.) и своевременного проведения всех этих работ зависел и урожай.

Постоянные наблюдения за явлениями окружающей природы, стремление осмыслить характер перехода природы от одного состояния к другому, смены сезонов годового цикла позволяли трудовому народу не только познать многие закономерности, но и использовать их в практике своей хозяйственной деятельности. Сведения о явлениях природы, наблюдения за поведением

насекомых, птиц, за ростом растений, созреванием плодовых деревьев, цветением и вызреванием тех или иных зерновых культур и т.д., давали возможность людям предвидеть сезонные колебания температур, определять возможный уровень осадков, высоту снежного покрова, предвидеть засуху или сезон дождей. Все это имело огромное значение для рациональной организации хозяйственного быта населения. Несмотря на элементарность и, даже в большинстве случаев, иррациональность этих знаний, они позволяли устанавливать наиболее рациональные сроки пахоты, сева, полива, уборки.

С особой осторожностью подходили к началу пахоты. Возможно, поэтому, начало пахоты и сева знаменовали различные обряды и праздники. «Праздники земледельческих народов – писал Г.Ф. Чурсин – всегда связаны с наиболее важными моментами сельскохозяйственного года. Согласно очень древнему воззрению, успех всякого предприятия зависит, прежде всего, от хорошего начала. Поэтому начало цикла сельскохозяйственных работ – весенняя или осенняя распашка поля – всегда окружается у земледельца многочисленными обрядами и сопровождается более или менее торжественным празднеством». (Чурсин, 1913:59).

Определенной даты проведения этих праздников не было, за исключением «Новруза», поскольку они были связаны с пахотой. Для вспашки и сева надо было ждать, пока прогреется земля, а значит и нескольких солнечных дней.

Сроки уборки урожая, как и другие сельскохозяйственные мероприятия, также определялись земледельческим календарем. О сроках проведения тех или иных сельскохозяйственных работ, в том числе жатвы, сельская администрация, посоветовавшись с опытными крестьянами, старались вовремя оповестить население.

Летом раньше всего поспевал ячмень, а затем и пшеница. Поэтому первой зерновой культурой, которую убирали с полей, был ячмень. Уборку начинали обычно с участков расположенных на солнечной стороне, на которых колосовые поспевали раньше, чем на теневой.

Многие земледельческие народы Дагестана в этот период организовывали трудовую взаимопомощь. Кто имел посеы на больших площадях, т.е. богатые хозяйства, обязательно прибегали к найму жнецов. Жали в основном серпами – *ораг*. Лишь редкие хлеба убирали иногда косой. Серпы бывали двух видов: серп с зубчатым лезвием и серп с гладким лезвием. Их обычно дагестанские

азербайджанцы, как и терекеменцы и южные кумыки, покупали у даргинцев общества Харбук.

Молотьба зерновых (кроме кукурузы) производилась на токах, которые устраивались недалеко от селения. Молотили с помощью молотильных досок (*вэл*). После молотьбы тут же на току, зерно провеивали, отделив сначала солому, а затем, определив направление ветра, зерно подбрасывали вверх специальными деревянными лопатами.

Собранный урожай требовалось сохранить. Просушенную на солнце пшеницу и ячмень хранили в глубоких земляных ямах (*кую*), обмазанных специальной глиной. Земляные ямы обкладывали камышом или саманным кирпичом. Кукуруза в початках хранилась под навесом в больших плетенных сапетках. По мере надобности зерно доставали из хранилища, снова очищали, сушили, а кукурузу и просо слегка поджаривали в *тандыре* и мололи на муку и крупу обычно с помощью ручных мельниц.

Помол зерна производили на водяных мельницах (*таки дигирмен*). Для помола крупы и муки крупного помола существовали ручные мельницы (*эль дигирмен*). Постепенно, наряду с водяными мельницами строились паровые, газотурбинные и смешанные мельницы.

Большое внимание уделяли дагестанские азербайджанцы хранению муки. Ее обычно хранили в прохладном и сухом помещении в больших деревянных ларях или в специальных глиняных сосудах. Чтобы мука приятно пахла, в нее зарывали айву, а для сохранения муки в помещении, где хранилась мука, вывешивали «косичку» чеснока, зарывали в муку маленький мешочек соли.

Хлебопечение

Азербайджанцы всегда уделяли много внимания выпечке хлеба. Традиционная культура хлебопечения (сохранение закваски, замешивание теста, выпечка хлеба, его хранение и употребление) содержала определенные правила, которые должны были соблюдаться обязательно. Прежде чем приступить к замешиванию теста, так же, как и перед приготовлением любой другой пищи, женщина обязательно должна была собрать все волосы в платок, помыть тщательно руки, постричь ногти и подвернуть рукава. Место, где собирались замешивать тесто, также должно было быть стерильно чистым. Лишь после этого она произносила молитву и начинала просеивать муку.

Все виды теста месили в специальных деревянных продолговатых корытах – *тэknэ, керцен*.

В традиционном быту азербайджанцев Дагестана хлеб имел ряд разновидностей, характерных для многих земледельческих народов, и отражающих эволюцию системы питания в ходе исторического развития традиционно-бытовой культуры народов, в частности, материальной. Многообразие культивируемых хлебных злаков и древнейшие традиции земледелия у этих народов, естественно нашли отражение и в необычайно богатом ассортименте хлебных, зерновых и мучных изделий.

Дагестанские азербайджанцы по возможности для выпечки хлеба использовали пшеничную и ячменную муку. В частности, хлеб пекли как из дрожжевого (с использованием закваски – *тури хэмир, маялы хэмир, хэмирден кьатан хэмир*), так и из пресного теста (*джир хэмир*). Предпочтение отдавали хлебу, испеченному из дрожжевого теста – *кюнде эппег*. Хлеб из пресного теста *джир эппег* в рационе питания азербайджанцев был редким явлением. В качестве закваски использовали кусочек теста, оставшийся от прошлого замеса. Выпекался хлеб в основном в виде круглых чуреков толщиной два-три см. Повседневный хлеб обычно замешивали на воде, а для праздников старались месить на молоке.

Из сдобного теста готовили чуреки *каллар, сютлю эппеглер*. Для праздников готовили небольшие сладкие калачи *ширин кете*, и маслянистые *шура галач*. Способы приготовления этих калачей были одинаковые, различались они только начинкой. Так, например, для *шура галач* раскатывали тонкое тесто и смазывали его прокаленным топленным маслом, разрезали на куски, а потом клали на каждый кусок смесь из муки, масла, яиц и соли. Затем придавали куску форму круглую или треугольную. Для *ширин кете* в начинку добавляли сахарный песок.

Из теста, смешанного с маслом, делали слоеные чуреки *яглы эппег, кюлче галач*.

Особые хлеба выпекали на календарные праздники. Специально к празднику «Навруз» выпекали обрядовые булочки треугольной формы, бублики, и т.д.

У дагестанских азербайджанцев бытовали хлебопекарные устройства «ямного» типа. Такое хлебопекарное устройство «наравне с корюком являлось одним из совершенных выпечных устройств, в нем готовились наиболее высококачественные сорта кислого пшеничного хлеба». (Османов, 1996:219). По своей конструкции, форме *тондыр* дагестанский не отличался от

распространенного закавказского типа. Вырытую в земле яму глубиной до 80 см изнутри обмазывали специальной вязкой желтой глиной с добавлением мякины и конского волоса и обжигали, или в яму вкапывали готовый глиняный сосуд. Устанавливали его во дворе или в специальных помещениях, построенных для этого. Нередко *тондыр* сооружался на полу, но когда вкапывали в землю, с одной или с двух сторон делали углубления, куда становились женщины во время выпечки хлеба. Тондыры встречались разных размеров и разных форм устройства. Одновременно в печи тондыр можно было выпечь до 10 штук хлеба (как правило, только из кислого теста).

В отдельных случаях хлебная печь находилась в одном из помещений жилища, хотя, как правило, для этого имелось на улице специальное небольшое помещение. Таких помещений (общественные пекарни) было в каждом селении несколько, по одному в каждом квартале.

Для выпекания различных хлебных изделий, таких как тонкий хлеб, в том числе и слоеный, чуду с разными начинками, приготовления блинов, у азербайджанцев существовали специальные глиняные (позже и железные листы) щитовидные круги «*садж*», которые в некоторых домах к началу XX в. были заменены железными листами.

При этом надо помнить, что особенности конструкции разных печей, требовали разных подходов и навыков во время выпечки хлеба. В частности, выпечка хлеба в *тондыре* существенно отличалась от выпечки в *корюке* и на садже. Если *корюки* считались более удобными и безопасными для выпечки хлеба, то выпечка хлеба в *тондыре* была достаточно трудоемким и сложным делом. Чтобы не обжигать руки при выпечке хлеба в *тондыре*, женщина надевала специальный нарукавник «*кьолгьан*». Раскатанную лепешку она перекладывала на специальную подушку, набитую соломой. Положив подушку на правую ладонь, она быстро смачивала тесто в нескольких местах водой, затем сильным шлепком прикрепляла лепешку к горячей стенке очага. Все это надо было делать очень быстро и точно. Когда лепешки начинали румяниться, их обрызгивали водой, чтобы верхняя сторона стала блестящей и румяной. Кроме того, прилипшую к стенке лепешку приходилось несколько раз прихлопывать рукой и сбрызгивать водой, чтобы лепешка не подгорела. Готовую лепешку отделяли специальным ножом и клали лицевой стороной вверх на расстеленную скатерть.

Для хлеба выпекаемого в *тондыре* замешивали обычно более крутое тесто, чем для выпечки в *корюке* и на *садже*. На стенках *тондыра* выпекали только пшеничный хлеб. Ячменный, кукурузный и просяной хлеб на стенках *тондыра* не выпекали вообще. Кроме того, в *тондыре* очень часто хлеб срывался со стен и это создавало для женщин дополнительные сложности. Тем не менее, несмотря на сложности выпекания, женщины и дети отдавали предпочтение *тондырному* хлебу, поскольку его предпочитали есть свежим, почти горячим.

Что касается *саджа*, то на нем выпекали тонко раскатанный хлеб «*базари*», «*юха*» или «*фэтир*». Следует отметить, что этот вид хлеба азербайджанцы не считали заменителем хлеба (чурека из дрожжевого теста), но он выручал при определенных ситуациях. Кроме того, выпекали его только из пшеничной муки.

Азербайджанцы на *садже* выпекали из кислого теста и слоеные тонкие лепешки. Такие свежесвепеченные лепешки женщины любили есть с сыром прямо у печи.

Заключение

Таким образом, несмотря на то, что хозяйственная деятельность дагестанских азербайджанцев носила многоотраслевой характер, основное место все же занимало производство зерновых культур.

Практика приготовления хлеба, его хранение и потребление у дагестанских азербайджанцев имели много общего с другими земледельческими народами, хотя и были регламентированы некоторыми специфическими правилами. В частности, специфика хлебопечения дагестанских азербайджанцев обусловлена межэтническими связями с азербайджанским этносом, соответственно распространением ямных печей, отсутствием топлива, и т.д.

Разнообразие видов хлебных злаков, распространенных на территории расселения азербайджанцев Дагестана, изобилие различных хлебных изделий, их использование в обрядах жизненного цикла, праздничной и общественной культуре – свидетельство глубочайших традиций их земледельческой культуры.

Список литературы:

1. Гаджиева С.Ш. Дагестанские азербайджанцы. XIX – начало XX в. Историко-этнографическое исследование. М.: Восточная литература, 1999, 359 с.
2. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. 1. Кн. 2. СПб., 1871.
3. Османов М.О. Хозяйственно-культурные типы (ареалы) Дагестана.
4. Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 // ИГЭД.
5. См.: URL: <http://www.gks.ru> ВПН – 2010 (23.01.2015)
6. Чурсин Г.Ф. Очерки по этнологии Кавказа. Тифлис, 1913.

Şirvan irsi: Dağıstan azərbaycanlılarının XIX-XX əsrin əvvəllərində təsərrüfat fəaliyyəti - əkinçilik və çörəkbişirmə

Xülasə

Dağıstan azərbaycanlılarının çoxsahəli xarakter daşıyan əkinçilik təsərrüfat fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri idi. Təsərrüfatda əsas yeri dənli bitkilər istehsalı tuturdu. Dənli bitkilərin ən geniş yayılmış növlərindən biri buğda idi. Bu və ya digər dənli bitkilərə üstünlük verilməsi ilin fəsillərindən asılı idi. Payızda buğda, perinc və arpa, yazda isə qarğıdalı əkilirdi. Məhsul az olan illərdə qarğıdalı da əkilirdi.

Məhsulun yığılma müddətləri və eləcə də digər kənd təsərrüfatı tədbirləri əkinçilik təqvimləri ilə müəyyən edilirdi. Yayda bütün dənli bitkilərdən əvvəl arpa, sonra isə buğda yetişirdi.

Çörək təkcə mühüm qida mədəniyyəti bitkisi deyil, həm də əkinçilik mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi cəmiyyətin social-iqtisadi quruluşunun xüsusiyyətləri ilə, təsərrüfatın tarixən formalaşmış ənənəvi formaları ilə, təbii və ekoloji şəraitlə, xalqın adətləri, ənənələri ilə bağlı idi.

Dağıstan azərbaycanlılarının əkinçi və çörəkbişirmə ənənələri digər qonşu ölkə xalqları ilə qarşılıqlı təsir və zənginləşmə şəraitində formalaşmış və inkişaf etmişdir.

Yazılı mənbələrdə bu xalqların əkinçilik təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətləri barədə qiymətli məlumatlar vardır. Ətraf aləm, təbiət haqqında, atmosfət hadisələrin, temperatur və rütubətin mövsümü yüksəlib azalması, həmçinin yüzlərlə nəsillərin çoxəsrlik əmək fəaliyyəti

barədə toplanmış təcrübə və biliklər mürəkkəb əkinçilik sistemini, toxum seleksiyasını, əkin dövriyəsini və s. yaratmağa imkan verir.

Legacy of Shirvan: Economic activity of Azerbaijanis of Dagestan in the XIXth - early XXth centuries - agriculture and bakery

Summary

One of the main directions in the economic activity of the Dagestani Azerbaijanis was agriculture, which was of a multi-branch nature. The main place in the farm was occupied with the production of grain crops. The most widespread valuable and most important grain crop was wheat, one of the oldest cultivated plants. The predominance of these or those grain crops depended on the season. In the autumn, wheat, millet, millet and barley were sown, in the spring - corn. In those years, when they expected a crop failure, they tried to sow corn and millet.

Terms of harvesting, as well as other agricultural activities, were determined by the agricultural calendar. In the summer barley was the first to catch up, and then wheat. Therefore, the first grain crop, which was removed from the fields, was barley.

Bread, as an important part not only of food culture, but also the constituent part of agricultural culture is associated with the peculiarities of the social and economic structure of society, with historically formed traditional forms of economy, with natural and ecological conditions, customs, and traditions of the people .

Traditions of farming and bakery from the Dagestani Azerbaijanis were formed and developed in conditions of mutual influence and mutual enrichment with other neighboring peoples. Written sources have preserved valuable information about the features of the development of farming economy in these peoples. Knowledge of the surrounding world, of nature, of atmospheric phenomena and seasonal fluctuations in temperature and humidity, as well as economic experience accumulated as a result of centuries of labor activity of hundreds of generations, made it possible to create a complex system of farming, seed selection, crop rotation.

КОВРОТКАЧЕСТВО ШИРВАНА

Аида САДЫГОВА*

Açar sözlər: Şirvan, rəng, xalçaçılıq, kompozisiya, ornament.

Keywords: Shirvan, colour, carpet-weaving, composition, ornament

Введение

Ширванская зона является одной из самых древних зон ковроткачества. Здесь веками создавались многочисленные образцы ковровых изделий, отличающихся оригинальностью композиций, цвета и орнамента. К сожалению, до наших дней не дошли самые ранние образцы ковров, созданные древними мастерицами. Ковры, хранящиеся в стамбульском музее «Тюрк ве Ислам Эсерлери музеси», датируемые XIII в., являются самыми ранними наглядными образцами ковроткачества Ширвана.

Сведения о ткачестве данной зоны мы можем почерпнуть из исторических источников. В «Худуд ал-алам» (982 г.) отмечается, что производство шерстяных тканей и ковров, славящихся во всем мире, происходит из трех областей - Ширвана, Хурсана и Лайзана (Хулуд ал-алам:144), т.е. в из Шемахи, Баку, Кубы, Конахкенда, Лахиджа и др. Здесь же отмечается, что предметами вывоза служили также изделия ремесленников, состоящие главным образом из шелка-сырца и шелковых тканей, ковров, ковровых изделий, покрывал из городов Ширвана (Керимов, 1983:145). В анонимной рукописи X в. приводятся сведения о выделке различного рода махфури - ворсистых ковров, паласов в областях Ширвана и Хурсана (зона, куда входили Куба и Апшерон с городом Баку). В источнике XIII в. «Аджа иб ад-дуниа» упоминаются ковры зили и хорошие носки (джурабы) в Абхазе - в городе и местности в районе современной Кубы. До наших дней сохранился ворсовый ковер Куба-Ширванской группы, типа Ширван, имеющий геометрический орнамент (ковер этот хранится в Стамбуле в Музее Тюрк ислам эсерлери музеси). Ковер этот датируется XIII-XIV вв. (Ашурбейли, 1983:232).

Английский путешественник Дженифер Декат посетивший Ширван в 70-е годы XVI века писал, что нет такого человека, даже

* Доктор философии по искусствоведению, ведущий научный сотрудник Института Архитектуры и Искусства НАНА, e-mail:asadihbeyli@hotmail.com

из самых простых, который не сидел бы на ковре, хорошем или плохом. Весь дом, или вся комната, в котором они сидят, устлана коврами (Ямпольский, 1961:33). А.Шарден отмечал, что деревенские ковроткачи арендную плату за пользование шахскими землями вносили коврами (Гейдаров, 1982:132).

Мы можем увидеть изображения ширванских ковров на картинах выдающихся художников эпохи Возрождения. Данный факт свидетельствует не только о существовании торговых связей между Ширваном и европейскими странами, но также о широкой популярности ковров данной зоны в Европе. Вывоз ковров из Ширвана и Аррана в страны Западной Европы в большом количестве отмечается в XV в. (Ашурбейли, 1983:232). Купцы из Хазарии, Руси, Ирана, Византии и далеких стран Востока - Индии, Китая, Ирака, Сирии - приезжали в города Ширвана и в обмен на свой товар вывозили... изделия ремесленников, состоящие, главным образом, из шелка-сырца и шелковых тканей, изготавливаемых в Шемахе и окрестных ее селениях, шерстяных тканей, ковров, ковровых изделий, покрывал из городов Ширвана (Ашурбейли, 1983:109).

Следует отметить, что Ширванская ковровая школа веками развивалась, как самостоятельная локальная школа и здесь ковры ткались по четырем направлениям, т.е., среди скотоводов, в деревнях, среди городских жителей и, наконец, во дворце (Алиева, 1988:42). Естественно, ковры каждого направления отличаются друг от друга, как по технологии, так и по художественному оформлению.

Для успешного развития ковроткачества Ширвана были все условия - благоприятное географическое месторасположение, природные условия, положительно влиявшие на хозяйственный быт. Ширван - обширнейшая и лучшая область в этом крае. Большой хребет Кавказских гор образует прекрасные пастбища и богатые луга с множеством чистых родников и ручьев, которые соединяясь здесь, составляют речки и орошают прекрасные долины (Бакиханов, 1991:11). Оседлость населения и связанное с этим ведение хозяйства стимулировали развитие ткачества. Развитие овцеводства, а следовательно появление в связи с этим избытка шерсти явилось основным источником ткачества.

Ковер стал неотъемлемой частью культуры Ширвана, в узорах ковра нашли свое отражение мифологические, культово-магические представления насельников региона. Войлоки, паласы, килимы, зили, верни, шадда, джеджимы, суахи, ворсовые ковры и бытовые

предметы, сделанные из ковровой ткани - чувалы, мафраши, хейба, хурджуны, надседельники, занавеси, попоны, оркяны, - играли в повседневной жизни жителя гор и равнин огромную роль. Мягкая, упругая ткань ковра портативна, ее легко складывать и перевозить на новые пастбища, она хорошо моется и долговечна (Абдуллаева, 1971:10). Все эти изделия покрывались геометрическими элементами, в основном связанные с древними верованиями, такими как тотемизм, анимизм и шаманизм. Красный цвет и его разные оттенки были главными в этих изделиях и символизировали солнце (Алиева, 1988:25).

Ширванские равнины привлекали и скотоводческие племена из Средней Азии. Социальные условия жизни кочевых скотоводов, характеризующиеся повышенной степенью контактности, способствовали сложению племенной организации. Каждое племя имело свою атрибутику, отличительные знаки, которые нашли свое отражение в коврах.

Если коврам скотоводов присуще геометричность, родовые и племенные знаки, тамги, знаки, определяемые древними верованиями и обрядами, вошедшие в ковер в качестве основного элемента, отсутствие растительных моментов и единичные зооморфные мотивы, стилизованные и предельно обобщенные, то в коврах земледельцев рядом со строго соблюдаемым каноном, сохраняющимся в орнаменте, становится возможным и включение элементов, рожденных фантазией автора. Возникают многочисленные изображения различных животных, в поле ковра вторгаются растительные мотивы (Гюль, 1996:68).

В городских коврах в отличие от двух предыдущих направлений, в композиции выделяется бордюрная часть. Она становится более самостоятельной. Узоры городских ковров Ширвана, прежде всего его столицы, Шемахи, генетически связаны с узорами ковров Герата, Тебриза, Мириш, Ардебиля, что говорит о культурных взаимовлияниях средневековых городов Востока. Для городских ковров характерен абстрагированный растительный декор, идея которого символизировала красоту божественного творения. Шемахинские мастера не копировали образцы иногородних ковров, отдавая предпочтение собственной декоративной интерпретации; в результате возникали оригинальные композиции, прототип которых узнавался с трудом (Гюль, 1996:38).

В свою очередь дворцовые ковры Ширвана по своему художественному оформлению отличались высокими техническими качествами, в основном ткались из шелковых, шерстяных, золотых

и серебряных нитей нередко с применением драгоценных камней. История дворцовых ковров связана с городской культурой, а самое главное с историей создания государства Ширваншахов.

Государство Ширваншахов являлось одним из крупных средневековых феодальных государств, и о нем было известно, как в Закавказье, так и на Ближнем Востоке. Городское ремесленное производство составляло одно из ведущих отраслей экономики. В Ширване производились шелковые ковры тонкой выделки и не исключено, что у Ширваншахов имелась дворцовая мастерская, где ковры производились для дворца и дворцовой знати. В этом отношении представляет интерес сведение Абу-Джафара Табари. Описывая завоевания Азербайджана арабами в середине VII века, он отмечает, что на северо-востоке страны производились отличные ковры. Именно во времена Ширваншахов Мазьядидов в дворцовых мастерских производились шелковые ковры с применением золотых и серебряных нитей, а также драгоценных камней. Как отмечал Ляtif Керимов, что во время правления III государя Омейядов, халифа Гишам Бин Абдул Малика (723-742) в городе Шаме (Сирия-Дамаск) во дворце Гишам Бин Абдул Малика находился большой халы, сотканный из шелка с металлическими нитями, похожий на халы «Бахарыстан» или «Гышлаг» из Медаина (Ктесфона). Этот большой халы, сотканный в Шемахе был видимо захвачен во время арабского нашествия и увезен в Дамаск или преподнесен в дар тогдашнему правителю Гишам Бин Абдул Малику (Керимов, 1983:24-25).

Для сравнения уместно напомнить записи того же арабского историка Табари, который описывая взятие столицы Сасанидов город Медаин в 636 г. отмечал, что арабские войска войдя во дворец Сасанидов награбили очень много ценных вещей, дорогого кумача и драгоценных камней. В ковровом хранилище дворца они нашли халы типа дига (из шелка) длиной 300 аршей, и шириной 60 аршей. Этот ковер назывался «земистани» и Кесра сидел на этом ковре зимой. Края этого халы были затканы зеленым изумрудом, весь халы украшен драгоценными камнями. Все цвета, существующие на свете, были использованы в этом халы (Керимов, 1983:27)

Побывавший в Шемахе в конце 20-х годов XVI столетия англичанин Томас Герберт пишет, что наряды знати и богатых людей значительно отличались. Естественно, дворцовая знать не только одевалась роскошно, они же пользовались дорогими коврами. Сведения о Ширванских дворцовых коврах можно почерпнуть из записи английского купца - мореплавателя XVI в.

Антонио Дженкисона: «Я прибыл в город, называемый Шемаха, выше названной страны Гиркании, иначе называемой Ширваном. Я получил приказание явиться к королю, по имени Абдалла Хан. Весь шатер его был покрыт богатыми коврами, а пол был устлан квадратным ковром, сшитым серебром и золотом, на котором были положены две подушки соответственного достоинства» (Ямпольский, 1961:109).

Исторически сложились несколько орнаментальных композиций ширванских ковров, ставшие со временем классическими. Каждая из этих композиций имеет свое название, связанное с названием села, где традиционно ткалась та или иная композиция, или с названием основного орнамента, используемого в ковре. Например, известный ковер под названием «Ярпаг» назван в связи со стилизованным изображением основного элемента трилистника, заполняющего все серединное поле композиции.

Другая композиционная схема, широко используемая в коврах Ширвана, строится на основе решетчатой структуры, под названием «Бенди-руми». К коврам с таким построением композиции относятся классические ковры под названием «Шильян», «Хырда-гюлли». В выборе рисунков для узоров фантазия местных мастериц не знает границ. Здесь можно встретить затейливые растительные сюжеты, изображения цветов граната. Иногда для достижения большей рельефности используется диагональная композиция.

Следующий вариант композиций ширванских ковров - ковры с несколькими медальонами, обычно от двух до пяти, располагающихся в один или два ряда. Реже встречаются композиции с одним центральным медальоном. К таким композициям можно отнести ковры, под названием «Ширван», «Сандых-гёлли», «Арджиман».

Одной из редких композиций в ковроткачестве Азербайджана являются композиции ковров намазлык, традиционно ткущиеся в Маразе. Центральное поле делится на несколько вертикальных полос, внутри которых выполнены различные орнаментальные узоры. Верхнюю часть композиции украшает стрельчатая арка «Мехраб».

Своеобразие композиций достигается благодаря орнаментам, украшающим и заполняющим все ковровое пространство. Орнаменты ширванских ковров встречаются в коврах и других зон ковроткачества Азербайджана. Но из-за различий плотности тканья ковра в различных регионах орнаменты приобретают различные очертания.

Ковровые орнаменты Ширвана олицетворяют собой мировоззрение местного народа. На ковровой поверхности есть древние изображения петроглифов Гобустана. Также отдельные сцены в ширванских коврах идентичны с наскальными изображениями Гобустана - всадник с ловчей птицей на руке (охотничий мотив), сцена ритуального танца (ковёр « Мугань»), караван верблюдов (ковёр «Мараза») и т.д. В первом случае это стилизованное изображение навьюченных верблюдов, соединенных общей верёвкой. В сцене танца, носящем название «эль-эля» (рука об руку), изображены танцующие человеческие фигурки, держащие друг друга за руки (возможно, обрядовый танец, связанный с культом какого-либо божества). Канонизированные образцы животных и птиц (орла, змеи, петуха, барана, дерева), бывших тотемами у древних жителей Ширвана, окружающие объекты реального мира воплощались в условно-геометрических формах.

В медальонные ковры Ширвана ковроделы включали фигуры горного козла, лошади, петуха, барана, сокола, утки, павлина - небесные символы своей мифологии.

Плоскость ковра была для ковроткачихи своеобразной моделью мира, часто соответствующей всей системе мироздания. Ряды треугольников узкой каймы показывали цепи гор, полосы, обрамляющие кайму, «су», водное пространство, центр ковра олицетворял центр мира.

Одним из основных элементов, олицетворяющих Ширванское ковроткачество, является элемент бута, название которого связано с названиями старинных ковроткацких пунктов - символ божественного солнца, главный символ жизни и счастья. Бута - это росток, бутон. Следовательно, он олицетворяет растительный мир. В другом случае - это капля воды. Данный элемент является основным в композиции ковра «Шира-либек». Во многих орнаментальных композициях Маразы бута является основным мотивом. «Бута ширванских ковров обнаруживает близость не с тебризскими, скорее с довольно крупными геометризованными формами «бута» сирийских ковров (Абдуллаева, 1971:55).

В коврах Ширвана цвет несет в себе, определённую символическую идею. Три основных цвета являются организующими: красный, синий и светлая охра-цвет огня, цвет воды, цвет земли, являющиеся фоном в ширванских коврах. Страбон писал, что Ширванская провинция славилась мареной и другими красильными кореньями, которые в изобилии росли в той местности (Буниатов, 1961:65). Основным фоновым цветом в коврах

Ширвана являлся темно-синий цвет. В связи с этим орнаменты в композициях светлые, яркие и сочные. Бордюрные полосы, под названием «су» и «си-чандиши» в основном ткались черными или белыми. В коврах других регионов данные полосы ткуются в различных цветовых вариантах

Заключение

Таким образом, раскинувшаяся на северо-востоке Азербайджана Ширванская область, славившаяся природными богатствами, явилась родиной многих искусных мастеров-ремесленников. Ковроделие прошло здесь длительный путь развития, начиная с периода раннего средневековья, и оказало немаловажное влияние на народные промыслы соседних стран (Керимов, 1983:6).

В то же время, на протяжении многих веков шло становление Ширванской школы ковроткачества, отличающееся стилистическими, композиционными и декоративными особенностями. Ковры Ширвана, отразившие в себе самобытность и красоту данного региона, представляют собой историко-культурную и художественную ценность.

Список литературы:

1. Абдуллаева Н.А. Ковровое искусство Азербайджана. Изд. «Элм», Баку, 1971.
2. Алиева К.М. Безворсовые ковры Азербайджана. Изд. «Ишыг», Баку, 1988.
3. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Изд. Элм, Баку, 1983 г.
4. Бакиханов А. Гюлистан-Ирам. Изд. «Элм», Баку, 1991.
5. Буниатов Т. Из истории развития ткачества в древнем Азербайджане. Азерб. этног. сборник том I. Изд. «Элм», Баку, 1961.
6. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Изд. Элм, 1982.
7. Гюль И. Ширванские ковры в системе культурного наследия // Сборник статей Института архитектуры и искусства АН Азерб. Баку. Элм, 1996 г.
8. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Баку, III том. Гянджлик. 1983г.
9. Худуд ал-алам, стр. 144-145, персид. текст, 33а-33в.
10. Ямпольский З.И. Путешественники об Азербайджане. Изд.

AH Azərbaycan. CCP, Bakı. 1961r.

Şirvan xalçaçılığı

Xülasə

Bu məqalədə Şirvan xalçaçılıq məktəbinin inkişafının dörd istiqaməti nəzərdən keçirilir. Azərbaycan xalça sənətində Şirvan xalça məktəbi ən mühüm yerlərdən birini tutur və «Yarpaq», «Şirəlibəy», «Şirvan», «Sandix-göllü» kimi orijinal kompozisiyalı xalçalar ona məşhurluq gətirmişdir. Şirvan xalçalarının kompozisiya və ornament bəzəyinin üslub xüsusiyyətləri açılır. Şirvan xalça toxuculuğu inkişafının əsas amilləri qeyd edilir. Hazırkı məqalə Şirvan xalçaçılıq məktəbinin inkişafı və formalaşmasının gələcək tədqiqinin yollarını göstərir.

Carpet-weaving of Shirvan

Summary

The development of four directions of Shirvan school of carpet-making is considered in this article. Shirvan's carpet school is one of the most powerful trends in Azerbaijanian carpet-weaving, which brought fame original compositions such as «Yarpaq», «Shirilibey», «Shirvan», «Sandix-qollu» etc. Stylistic peculiarities of compositional and ornamental decoration of Shirvan carpets are revealed. There are noted the main factors of the development of Shirvan carpet-weaving. The present article points out the ways of further investigation of development and formation of Shirvan school of carpet-making.

ДЕНЕЖНОЕ ОБРАЩЕНИЕ И МОНЕТНОЕ ДЕЛО В ШИРВАНСКОМ ХАНСТВЕ

Акиф КУЛИЕВ*
Аббас СЕИДОВ**

Açar sözlər: Şamaxı, Ağsu, Yeni Şamaxı, Lahıc, Şirvan xanlıqları, Nadir şah, Sərkarı, Ağası xan, Mustafa xan, abbasi, fulus, zərbcxana, sikkə.

Key words: Shemakha, Akhsu, Novaya Shemakha, Lagich, Shirvan khanate, Nadir Shah, Sarkar, Agasi Khan, Mustafa Khan, Abbasi, fulus, mint, coin

Введение

Ширванское ханство образовалось в первой половине XVIII века. В ханстве было двоевластие. В Ахсу (Новая Шемаха) правил Гаджи Мухаммед Али, сын Софи Неби Зарнавалы - ведавший при Надир шахе сбором провианта в Ширване. В старой Шемахе правили предводители племенного союза ханчобаны, сыновья Аскер бека, сына Аллахверди бека Саркара, Агаси хан и Мухаммед Саид хан.

Заручившись поддержкой, Керим хана Зенда братья Агаси и Мухаммед Саид в 1763 году захватив Ахсу, казнили Гаджи Мухаммед Али хана. Таким образом, было покончено с двоевластием в Ширванском ханстве.

Усиление Ширванского ханства беспокоило его соседей, Кубинское и Шекинское ханства. В 1768 году кубинский правитель Фатали хан в союзе с шекинским правителем Гусейн ханом осадили Шемаху. Не выдержав осады, Мухаммед Саид-хан с покорностью явился к Фатали хану, а Агаси хан к Гусейн хану. Мухаммед Саид хан был отослал в Дербент, где содержался семь лет, а Агаси хан по приказу шекинского хана был ослеплен и выслан в Альвенд. Земли Ширванского ханства были разделены между Фатали ханом и Гусейн ханом. Саадаринский и Хасанский магалы перешли Гусейн хану, остальная часть Фатали хану (Əlyarbəyli, 1996:526).

* доктор философии по истории, Институт Археологии и Этнографии НАНА,
email: akifarifoglu@mail.ru

** доктор наук по истории, профессор, Государственный Экономический
Университет, email: akifarifoglu@mail.ru

Но вскоре между Фатали ханом и Гусейн ханом возникла вражда. Шекинский хан не желая усиления кубинского хана примирился с ослеплённым им Агаси ханом. Поддержку им оказал также не желавший усиления Фатали хана Мухаммед Нутсал хан аварский, приславший вооружённый отряд под предводительством своего брата Мухаммеда Мирзы и его сына Булача. В последовавшем сражении Фатали хан одержал победу над союзниками Агаси хана. Брат и племянник Мухаммеда Нуцала пали на поле боя, Гусейн хан бежал в Шеки, а Агаси хан в Котеван (Альвенд), что на берегу Куры в нынешнем Агдашском районе (Пахомов, 1959:122-123).

В 1774 году объединённые силы Мухаммед Нутсал хана, Агаси-хана и Мухаммед Гусейн хана, воспользовавшись отсутствием Фатали хана, заняли Шемаху. Поссорившись с Агаси ханом, Гусейн хан покинул Шемаху. Фатали хан в союзе с бакинским правителем Мелик Мухаммед ханом, напал на Шемаху и разбил противника. Агаси хан вновь бежал в Котеван (Альвенд).

В 1776 году Фатали хан возвратил Шемаху Мухаммед Саид хану и выдал свою сестру Фатиму за его сына Мухаммед Рза бека. (Мамедрза бек) (Quliyev, 2010:54).

В 1785 году Фатали-хан одержал окончательную победу над Ширванским и Шекинским ханствами. Агаси хан сдался победителю и с двумя сыновьями был отправлен в Кубу, а затем заточен в Баку. Фатали хан потребовал от нового шекинского правителя Мухаммед Гасан хана выдачи Мухаммед Саид хана с его двумя сыновьями. Однако они сами явились к кубинскому хану и были отправлены в Сальяны.

В 1788 году по приказу кубинского хана Агаси хан и его сыновья Ахмед бек и Мухаммед бек были казнены в Баку. Также были умерщвлены Мухаммед Саид хан и два его сына Мухаммед бек и Искендер бек в Сальянах. Фатали хан даже не пощадил своего зятя. Младший сын Мухаммед Саид хана Мухаммед Рза бек (1753-1788) был казнён в Кубе (Quliyev, 2010:54).

В 1789 году шекинский правитель Мухаммед Гасан хан, узнав о кончине Фатали хана, в союзе с вернувшимися из Османской империи в Карабах Ширванскими принцами Аскер беком, Гасым беком, Мустафа беком, а также сыном Гаджи Мухаммед Али хана Зарнавали Манаф беком напали на Шемаху и изгнали кубинца Ахмед хана. Шекинский хан разделил Ширванское владение между Манаф беком и сыновьями из дома саркеров.

В Новой Шемахе утвердился Манаф бек, а на остальной территории установилась власть сыновей покойных Агаси хана и Мухаммед Саид хана. Спустя неделю саркерцы овладели городом Ахсу и убили слабого и неспособного Манаф хана. Старший из братьев Аскер бек, сын Мухаммед Саид хана был провозглашён ханом всего Ширвана.

Убийство Манаф хана испортило отношение между Мухаммед Гасан ханом и саркерами. Шекинец примирился с Ахмед ханом и союзники осадили Ахсу. Аскер хан подкупил бывших в лагере Мухаммед Гасан хана лезгинов, послав им 5000 туманов. Они, получив деньги, покинули союзников. Тогда союзники, не предвидя никакого успеха, сняли осаду (Бакиханов, 1991:83).

Тем временем ширванцы, недовольные слабым правлением Аскер хана, посадили на его место его младшего брата Гасым хана. В 1794 г. Шейх Али хан Кубинский и Мухаммед Гасан хан Шекинский, условившись возвратить Ширван Гасым хану, осаждали в течение нескольких месяцев город Ахсу. Однажды вовремя проливного дождя, когда горные потоки размыли лагерь, осажденные под начальством Умара, султана Саадаринского, совершили дерзкую вылазку и разбили осаждавших. Шейх Али хан и Мухаммед Гасан хан возвратились в свои владения, а Гасым хан переселился в урочище Карабурга, на границе Шеки и Кубы.

В 1795 г. Ага Мухаммед хан Каджар начал поход на Южный Кавказ. Получив известие о приближении иранских войск, Мустафа хан Ширванский переселил жителей города Ахсу в крепость Фит. Но вскоре в связи с начавшимся походом русских, войска кадjarов покинули территорию Ширвана и Карабаха.

Летом 1796 г. русские войска под командованием генерала В.А. Зубова вторглись в Ширван. Мустафа хан, не желая покоряться, отошел в крепость Фит. Гасым хан пользуясь случаем явился в лагерь графа Зубова и за покорность был назначен ханом ширванским. Мустафа хан, не видя возможности удержаться в Ширване, удалился в Карабаг. Несмотря на негодование Ибрагим хана, его сын Мухаммед Гасан ага дал ему убежище.

6 ноября 1796 г. скончалась императрица Екатерина II. Сын ее Павел I, вступив на престол, издал указ о прекращении войны с Персией и отозвал русские войска из Южного Кавказа.

Между тем Ага Мухаммед шах Каджар в 1796 г. с 100 тысячным войском начал поход на Карабаг и Ширван. Кызылбашское войско под командованием Сардар Алигулу хана заняло Ширван. Гасым хан Ширванский прибыв в ставку Алигулу

хана, изъявил покорность шаху. К нему же прибыл Мустафа хан из укрепления Катран, а испуганный Гасым хан бежал в Шеки. По приказу шаха Мустафа хан был арестован и доставлен в Шушу.

После убийства Ага Мухаммед шаха Каджара Мустафа хан вернулся в Ширван. Он помог Мухаммед Гасан хану изгнать Селим хана из Шеки.

В 1798 г., когда в Ширване и особенно в городе Ахсу свирепствовала сильная чума, кубинцы в союзе с русскими захватили Сальян. Но Мустафа хан с помощью рудбарских султанов овладел Сальяном и передал его в управление Али хану сыну Ибрагим хана.

Воспользовавшись благоприятной политической ситуацией Мустафа хан без боя овладел Шекинским ханством и назначил своего двоюродного брата Шейх Али бека наибом (наместником). Но шекинцы изгнали наиба и избрали Фатали агу, брата Мухаммед Гасан хана, ранее им ослепленного Шекинским ханом. Спустя три месяца Мустафа хан, женившись на дочери Селим хана, возвратил ему ханство.

После подчинения шекинского ханства Мустафа хан для ведения войны против Шейх Али хана Кубинского и каджаров заключил соглашение с Россией. С помощью русских войск он захватил Сальян, нанес поражение Мир Мустафа хану Ленкоранскому и разгромил войска Шейх Али хана Кубинского.

30 ноября русские войска под командованием генерала Цицианова напали на Ширван. Мустафа хан отказался подчиниться и отошел в крепость Фит. Но видя безысходность своего положения, 27 декабря 1805 года на горе Чартма подписал трактат о вступлении Ширванского ханства в подданство Российской империи.

По Гюлистанскому мирному договору 1813 года Каджарский Иран признал переход Ширванского ханства под власть Российской империи. Однако, в 1820 году Мустафа хан изменил и бежал в Персию, вследствие чего титул хана был упразднен и в Шемахе было введено русское управление.

19 июля 1826 года Аббас Мирза с двух направлений выступил в Северный Азербайджан. К нему примкнули Угурлу хан Гянджинский, Гусейнгулу хан Бакинский и Мустафа хан Ширванский.

В августе 1826 года Мустафа хан, захватив Ахсу, изгнал русских из Ширвана. Но победа русских войск под командованием генерала И.Ф.Паскевича над Аббас Мирзой не дала возможность

Мустафа хану укрепиться в Ширване. Ширван вновь был завоёван русскими. Мустафа хан вынужден был вернуться в Иран.

10 февраля 1828 года в местечке Туркменчай между Аббас Мирзой и генералом И.Ф.Паскевичем был заключен мирный договор. По условиям договора Южный Кавказ, в том числе Северный Азербайджан вошли в состав Российской империи.

После упразднения Ширванского ханства была образована Ширванская провинция, которая в 1840 году вошла в Каспийскую область (с 1846 - Шемахинская, с 1859 - Бакинская губерния).

Ширванское ханство было одним из самых крупных и богатых ханств Северного Азербайджана. Численность войск Ширвана доходила до 10 тысяч человек. Шемаха имела сильные городские укрепления, на стенах которой было до 40 пушек (Вагамова, 2009:25).

В Старой Шемахе, Новой Шемахе (Ахсу) и Лагиче функционировали монетные дворы.

В Ширванском ханстве в обращении находилась монета аббаси, близкая по типу и весу тебризской. С третьей четверти XVIII века был выработан свой тип монеты, сохранившийся вплоть до ликвидации ханства. На Шемахинском монетном дворе с 1768 года и вплоть до 1774 года чеканились монеты Керим хана Зенда; параллельно с ними также выпускались анонимные аббаси, шахи и медные фулусы.

У Шемахинского ханства были широкие торговые отношения с Ираном, Османской Турцией, Россией, Грузией, европейскими государствами, Дагестаном и соседними ханствами.

Во время раскопок в Новой Шемахе (Ахсу) было выявлено более тысячи серебряных и медных Российских, Грузинских монет, серебряных османских монет, золотых голландских дукат, серебряных и медных монет Ширванского, Гянджинского, Карабахского и др. ханств.

Исследование монет из Ахсу позволило установить что, в Ширванском ханстве функционировали монетные дворы в Шемахе, Ахсу и Лагиче. Серебряные монеты выпускались в Старой Шемахе, медные фулусы в Новой Шемахе, а медные продолговатые фулусы с надчеканкой в Лагиче. На выпусках обоих городов место выпуска указывалось как чекан Шемахи.

Наиболее ранние монеты Шемахинского ханства датированы двумя последними годами первого периода независимого существования этого государства. Незначительное количество

сохранившихся образцов, чеканенных в течении этих лет позволило установить наличие в обращении двух типов.

Первый тип с шиитским символом веры, чеканенный в 1177 г.х. (1753 г.). Подобные монеты были выявлены в Ахсу, а также хранятся в коллекции МИА.

Второй тип со стихотворной персидской легендой и формулой воззванием («О, милосердный»), выпущенный в этот же и последующий год известен в двух вариантах, различающихся по расположению цифр дат чекана. Образцы каждого варианта хранятся в коллекции МИА в двух экземплярах, отмеченных разными годами выпуска. Наличие в обращении двух типов монет позволяет сделать вывод о том, что в Шемахинском ханстве функционировало два монетных двора: в Старой Шемахе, выпускавшей первый тип, поскольку правитель ее считал себя преемником Сефевидов, и в Ахсу, где чеканился второй тип, т.е. потомки рода Серкеров получили здесь право на власть от Керим-хана Зенда. Во второй половине XVIII века Шемахинский монетный двор начинает выпуск монеты нового типа с воззванием «О, владыка времени». Проведение Фатали-ханом Кубинским мероприятия по упорядочению монетной системы Шемахинского ханства затронуло все подвластные ему территории Северо-Восточного Азербайджана с различным уровнем денежного обращения и, по всей вероятности, было направлено на создание единого внутреннего рынка.

Наряду с серебряными монетами в Шемахинском ханстве чеканились также медные анонимные монеты с изображением павлина и других животных, а на реверсе надпись «Шемаха/чекан». По мнению ряда ученых, изображение на монетах животных связано с календарным циклом. Данный тип монет характеризуется тем, что внешне монета круглой формы, диаметром 2–23 мм, вес 4–4,5 грамм. В отличие от вышеописанного другой тип монет имеют внешне продолговатую форму, диаметр 17–29 мм, вес 4,6–6,9 грамм. В аверсе монеты вокруг узора изображен меч. В реверсе монеты имеется надпись «Шемаха/чекан» Эти монеты чеканились в Агсу, так как в отличие от Серкеров, правитель Агсу Гаджи Мамедали хан был шиитом, а потому в монетах чеканился шиитский символ веры. Во время археологических раскопов в средневековом городе Ахсу в 2010 году были обнаружены четырехугольные продолговатые монеты. Диаметр данных монет 15–34 мм, вес 14–16,5 грамм. На аверсе монеты был изображен меч, а на реверсе было отчеканено

слово фулус без указания места и года чекана. На некоторых монетах имеется надчеканка Лагич (Дубровин, 1871:105-108).

Профессор Е.А. Пахомов в своем труде «Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа» дает топографию монет Ширванского ханства, обнаруженных на территории Азербайджана.

В 1830 году в Карабахе, Шушинском уезде Гянджинской губернии при проведении канавы найден клад из 120 серебряных монет XVII-XVIII вв. Несколько монет принадлежало анонимным выпускам монет Ширванских ханов Шемахинского чекана 1178 г.х. (№228).

В 1841 г. в шекинском и шушинском уездах Гянджинской губернии был найден клад из 216 серебряных монет. В кладе было несколько монет Шемахи 1177 г.х. (1763–1764 гг.н.э.) выпуска. (№216).

В 1890 году в селе Карадаглы Арешского уезда Гянджинской губернии найден клад из 236 монет. Большинство монет чеканено в Шемахе. (№238)

В 1901 году в селе Сагиян Шемахинского уезда Бакинской губернии был найден клад с 420 серебряными монетами ханов Шемахи, Шеки, Дербенда, Гянджи и Кубы 1217–1219 г.х. (1797–1805 г.н.э.) (№235).

В 1902 году в селении Карадашлы-Джейнам, Арешского уезда Бакинской губернии, был найден клад из 49 серебряных монет Сефевидов, Овейсидов, Афшаридов, Зендидов, Ханов Гянджи и Ширвана XVIII века. (№ 219).

В 1904 году в селе Зизик на реке Кудиал-чай Кубинского уезда Бакинской губернии найдены 42 серебряные монеты Ширванских ханов 1720 г. выпуска и одна монета Керим хана Зенда. (№ 236).

В 1927 году в селе Басгал был найден глиняный кувшинчик с серебряными анонимными аббаси, чеканенными в Шемахе в 1200 г.х., 1223 г.х., 1224 г.х. (№ 539).

В 1934 г из Ханкенды в МИА поступил клад серебряных анонимных аббаси закавказских ханств 48 штук. 7 из которых были выпушены в Шемахе в 1187 г.х., 1188 г.х., 1189 г.х., 1190 г.х. (№ 534-534).

В 1934 г. из Агдаша в МИА поступил клад серебряных анонимных аббаси закавказских ханств, в числе 246 штук. Состав Шамахинских монет следующий: -1187 г.х. (2 э.), 1188 г.х. (14 э.), 1189 г.х. (21 э.), 1190 г.х. (14 э.), 1191г.х. (10 э.), 1192 г.х. (6 э.), 1193 г.х. (10 э.), 1194 г.х. (18 э.), 1195 г.х. (8 э.), 1196 г.х. (2 э.), 1197 г.х. (1

э.), 1198 г.х. (9 э.), 1199 г.х. (10 э.), 1200 г.х. (8 э.), год не понятен (1 э.), год сбит (10 э.) (№ 536).

В 1934 г. из Кубы в МИА поступил клад серебряных анонимных аббаси закавказских ханств XVII-XVIII вв., в числе 248 штук. Состав Шамахинских монет следующий:- 1185 г.х. (1 э.), 1188 г.х. (5 э.), 1189 г.х. (6 э.), год сбит (16 э.), 1190 г.х. (2 э.), 1191 г.х. (5 э.), 1200 г.х. (6 э.), 1201 г.х. (5 э.), 1202 г.х. (5 э.), 1203 г.х. (4 э.), 1204 г.х. (4 э.), 1208 г.х. (4 э.), 1209 г.х. (2 э.), 1210 г.х. (3 э.), 1211 г.х. (3 э.). (№ 538).

В 1935 году из города Кировабад (Гянджа) в МИА поступил клад серебряных анонимных ханских аббаси в числе 59 экземпляров. В кладе было 10 монет Шемахи; - 1182 г.х. (1 э.) 1186 г.х. (1 э.), 1187 г.х. (1 э.), 1188 г.х. (4 э.), 1189 г.х. (2 э.), год сбит (1 э.). (№ 915).

В 1935 году из Кировабада (Гянджа) в МИА поступил клад серебряных ханских аббаси, битых исключительно в Шемахе, следующих годов: 1195 г.х. (1 э.), 1197 г.х. (1 э.), 1199 г.х. (13 э.) 1200 г.х. (4 э.), 1201 г.х. (7 э.), 1202 г.х. (11 э.), 1203 г.х. (4 э.), без ozn. года (4 э.), со сбитым годом (17 э.). Всего 62 экземпляра. (№ 916).

В 1935 году из Геокчая в МИА поступил клад серебряных анонимных ханских аббаси конца XVIII в., в числе 288 экз. Все они были отличной сохранности, без малейших следов потертости. При разборке клада оказалось 146 шемахинских аббаси, следующих дат и типов: 1204 г.х. (10 э.), 1205 г.х. (12 э.) 2) 1185 г.х. (1 э.), 1190 г.х. (1 э.), 1200 г.х. (6 э.), 1203 г.х. (7 э.), 1204 г.х. (13 э.), 1205 г.х. (33 э.), 1206 г.х. (31 э.), 1207 г.э. (14 э.), год сбит (18 э.). Монет с надчеканками в кладе не было. (№ 917)

В 1955 году из села Падар Варташенского (Огуз) района в МИА поступило 177 анонимных аббаси Шемахи с воззванием: 1) „Йа Керим“: 1177 г.х. (1 э.); б) „Йа сахиб аз-заман“ (О владыка времени) 1182 г.х. (1 э.), 1184 г.х. (1 э.), 1187 г.х. (1 э.), 1188 г.х. (2 э.), 1189 г.х. (14, один пробит), 1190 г.х. (3 э.), 1191 г.х. (2 э.), год сбит (7 э., два пробиты). (№914) [14, 35-37].

Заклучение

Состав данных кладов, их топография показывают, что монеты Шемахинского ханства обращались не только в пределах ханства, но и в сопредельных ханствах.

Список литературы:

1. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку. Изд. АН Аз.ССР, 1965.
2. Əlyarbəyli S. Azərbaycan tarixi. Bakı.1996.
3. Ваграмова Н. Şamaxı xanlığı. Bakı, “Təhsil”, 2009.
4. Бакиханов А.К. Гюлистан-и Ирам. Баку: Элм, 1991.
5. Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Часть II.-М.: В типографии С. Селивановского, 1823.
6. Валуев П. Н. Фатали-хан Кубинский / ред. И.П. Петрушевский. Баку: Изд. Аз. ФАН. 1942.
7. Гаджинский Искендер бек. Жизнь Фатали хана Кубинского. Изд. АН Аз.ССР, 1959.
8. Quliyev A.A. Ağsuda sikkə zərbi və pul tədavülü / Ağsu şəhəri orta əsrlərdə. Tarixi-arxeoloji araşdırma. 2 buraxılış. Bakı, 2010.
9. Дубровин Н. Ф. История войны и владычество русских на Кавказе. Очерк Кавказа и народов его населяющих: Закавказье. СПб., 1871.Т. 1, книга 2.
10. История Азербайджана. Изд. АН Аз. ССР, 1958.Т. 1.
11. Левиатов В. Н. Очерки по истории Азербайджана XVIII века. Баку: Изд. АН Аз.ССР, 1948.
12. Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия: конец XVIII-начало XIX в. Элм, 1989.
13. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Изд. АН Аз.ССР Баку - 1959
14. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI -начале XIX вв. // Восточный Научно-Исследовательский Институт. Ленинград. ЛГУ им. Жданова, 1949.
15. Раджабли А.М. Нумизматика Азербайджана. (Очерки истории монетного дела и денежного обращения Азербайджана). Баку: Elm və Xəyat, 1997.
16. Раджабли А.М. Монеты Азербайджана. Баку. 2012.
17. Seyidov A.Q. Quliyev A.A. Rzayev R.Ş. Azərbaycan tarixi. Bakı. Elm. 2017.
18. Сейфеддини М.А. Монетные клады, найденные в Азербайджане в 1968—1971 гг. // Нумизматика и эпиграфика. М. Наука, 1984. Т. 14.

19. Сейфеддини М.А. Байрамов Р.Ф. Денежное обращение и монетное дело в Азербайджане в XVI-XIX веках. Баку, ЭЛМ, 2001.

Şirvan xanlığında pul dövriyyəsi və sikkə zərbi

Xülasə

Şirvan (Şamaxı) xanlığının əsası 1747-ci ildə Məhəmməd Səid xan (1748-1786-cı illər) tərəfindən Şamaxıda, 1748-ci ildə isə Məhəmməd Əli xan (1748-1765-cü illər) tərəfindən Yeni Şamaxıda (Ağsu) qoyulub. 1763-cü ildə Məhəmməd Səid xan Yeni Şamaxını ələ keçirməklə xanlığı birləşdirir. Paytaxtı əvvəl Ağsu (Yeni Şamaxı), sonra isə Şamaxı şəhəri olur. Xanlıq 1768-ci ildən 1789-cu ilə kimi Quba xanlığının tərkibinə qatılılır. 1789-cu ildə Qasım xan Xançobanlı (1789-1792-ci illər) Şirvan xanlığına müstəqillik qazandırır.

Şirvan xanlığı şimalda Quba, şərqdə Bakı, cənub-qərbdə Qarabağ, qərbdə Şəki, cənubda Cavad və Salyan xanlıqları ilə həmsərhəd olub.

Yeni Şamaxıda-Ağsuda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mindən artıq mis, gümüş gürcü və rus pulları, osmanlılara məxsus gümüş sikkələr, qızıl holland dukatı, Şirvan, Gəncə, Qarabağ xanlıqlarının gümüş pulları tapılıb.

Sikkələrin tədqiqi zamanı məlum olub ki, o dövrdə Şamaxı, Ağsu və Lahıca zərboxanalar olub. Gümüş pullar Köhnə Şamaxıda, mis fuluslar isə Yeni Şamaxıda və bəziləri isə Lahıca zərb olunub.

1805-ci ildə xanlığın ərazisi Rusiya tərəfindən işğal olunur, 1820-ci ildə isə ləğv edilir.

Currency in circulation and coins minting in Shirvan Khanate

Summary

The Shirvan khanate was formed in the first half of the 18th century. In the Khanate was dual power. In Akhsu (Novaya Shemakha), Haji Muhammad Ali, the son of Sophie Nebi Zarnavali, who was in charge of Nadir Shah collecting food in Shirvan, ruled. In the old Shemakha the leaders of the tribal union of the hanchoban, the sons of Asker Bek, the son of Allahverdi Bek Sarkar, Aghasi Khan and Muhammad Said Khan ruled.

The Shirvan khanate bordered on the north with the Cuba, in the east with the Baku, in the south-west with the Karabakh, in the west with the Sheki, in the south with the Javadsky and Salyan khanates.

During the excavations in Nova Shemakha (Akhsu), over a thousand silver and copper Russian, Georgian coins, silver Ottoman coins, gold Dutch ducats, silver and copper coins of Shirvan, Ganja, Garabagh and other khanates were discovered. These finds testify to the close economic ties of the Shirvan khanate to these countries.

The study of coins from Akhsu made it possible to establish that, in the Shirvan Khanate, mints functioned in Shemakha, Akhsu and Lahich. Silver coins were issued in Old Shemakha, copper fuluses in Novaya Shemakha, and copper oblong fuluses with an over-mint in Lahic. On the issues of both cities, the place of release was indicated as a check of Shemakha.

1. AV- Серебряный аббасы.
Gümüş abbası. Silver abbası

1. RV- Серебряный аббасы.
Gümüş abbası. Silver abbası

2. AV-Серебряный аббасы.
Gümüş abbası. Silver abbası

2. RV- Серебряный аббасы.
Gümüş abbası. Silver abbası

3. AV- Серебряный аббасы.
Gümüş abbası. Silver abbası

3. RV- Серебряный аббасы.
Gümüş abbası. Silver abbası

4. AV-Медный фулус. Mis fulus. Copper fals

4. RV-Медный фулус. Mis fulus. Copper fals

5. AV- Медный фулус. Mis fulus. Copper fals

5. RV- Медный фулус. Mis fulus. Copper fals

6. AV- Медный фулус. Mis fulus. Copper fals

6. RV- Медный фулус. Mis fulus. Copper fals.jpg

О ТОРГОВЫХ СВЯЗЯХ МЕЖДУ ШИРВАНОМ И НИЖНИМ ПОВОЛЖЬЕМ В XIII-XV ВВ

Александр ПАЧКАЛОВ*

Açar sözlər: Şirvan, Aşağı Volqaboyu şəhərləri, sikkə, Dərbənd, Azərbaycan, Qızıl Orda

Key words: Shirvan, the cities of the Lower Volga region, coins, Derbent, Azerbaijan, Golden Horde

Введение

В XIII-XV вв. торговые пути тесно связывали территорию Ширвана с Поволжьем, где располагались столичные и другие города Золотой Орды. Крупнейшими городами на Северном Кавказе в золотоордынский период были Дербент (на узком проходе между Каспийским морем и предгорьями Кавказа) и Маджар на р. Куме (на восточной окраине г. Буденновска в Ставропольском крае). В письменных источниках, однако, сохранилось мало сведений об этих торговых путях. По данным персидских источников, «из Сарая-Берке до Махмудабада Арранского и Гуштасфи ездили на арбах» (Тизенгаузен, 1941:99). По более поздним данным персидских авторов, расстояние от Дербента до Сарая составляло примерно четыре дня пути (Григорьев, 1845:480). Известно о пребывании выходцев из Ширвана (в т.ч. религиозных деятелей) в поволжских столичных городах Золотой Орды.

Очевидно, что торговый путь из Ширвана в Поволжье функционировал еще задолго до прихода монголов. Свидетельствами домонгольских связей Ширвана и Поволжья являются находки монет ширваншахов (Ферибурз II, начало XIII в.) на Селитренном и на Увекском городищах, а также монет Дербентского меликства XII-XIII вв. на месте Чертова и Самосдельского городищ в дельте Волги (Клоков, Лебедев, 2004). По сведениям ал-Истахри, уже в X в. существовал путь из Дербента через Самандар до Итиля. При этом указывалось, что от Самандара до Итиля в течение семи дней дорога проходила по пустыне (Материалы по истории туркмен и Туркмении, 1939:169). Из

* Москва, кандидат исторических наук, директор Музея финансов Финансового университета при Правительстве РФ, доцент Финансового университета при Правительстве РФ email: zolornum@mail.ru

русских летописей известно, что тело князя Михаила Тверского, убитого на Северном Кавказе, везли из города Маджара к Бездежу на Волге. По данным Хамдаллаха Казвини, в XIV в. на территории государства ильханов существовали четыре «великие дороги», одна из которых (северная) вела из Махмудабада в район Дербента (Джидди, 1981:92-93).

В нижневолжских городах Золотой Орды по археологическим данным известно большое количество находок вещей из Ширвана, особенно поливной керамики. Находки в Поволжье монет из Ширвана позволяют рассмотреть динамику связей двух регионов. Во второй половине XIII в. монеты из Ширвана не проникали в Золотую Орду. Подавляющее большинство закавказских и иранских монет, найденных на территории Улуса Джучи, датируются XIV в. Возможно, проникновение монет из Ширвана в Поволжье в XIV в. было связано в основном с военными походами золотоордынских ханов Джанибека, Бердибека и Токтамышша. В XIV в. монеты из Ширвана проникали на отдаленные территории, вплоть до русских земель. В основном ширванские монеты встречаются в Поволжье в кладках второй половины XIV в. (особенно много в кладках серебряных монет периода правления хана Токтамышша, когда Ширван входил в состав Золотой Орды), известны десятки кладов с такими монетами (среди них клады из Татарстана, найденные у с. Каратун; два клада, найденные у с. Малые Атрясы). Находки медных монет Ширвана в Поволжье крайне редки. Среди кладов с монетами Закавказья особенно выделяется клад, найденный в 1949 г. на Селитренном городище в Астраханской области. Из джучидских монет в кладе имеются только закавказские и иранские, а основную часть клада составляют многочисленные серебряные монеты Хулагуидов, Джелаиридов и Музаффаридов. Младшие монеты клада датированы 758 г. х. и сокрытие клада может быть связано с походом золотоордынского хана Бердибека в Закавказье. Мало в Поволжье монет Ширвана XV в. По мнению Г.А. Федорова-Давыдова, разрушение Тимуром золотоордынских городов в конце XIV в. привело к переносу ведущих торговых путей на юг (Федоров-Давыдов, 1992: 7). С XV в. волжская торговля «теряет свою интенсивность», однако на территории Поволжья фиксируются отдельные находки монет Закавказья, относящихся к началу XV в. (в основном это монеты, чеканенные при хане Шадибеке в городах Ширвана). Среди неопубликованных монетных находок, содержащих монеты Ширвана, можно выделить клад серебряных монет, найденный у с. Марфино в дельте Волги

(Астраханская область). В настоящее время клад в полном составе (777 экз.) хранится в Астраханском историко-архитектурном музее-заповеднике. В кладе преобладают монеты Тимуридов, но также присутствует несколько монет Хулагуидов и Джучидов. Наибольшее число монет относится к амиру Тимуру и Махмуду, а также к правлению Шахруха. В кладе имеются монеты, чеканенные в городах Ширвана (Баку, Дербент, Шабран, Шемаха), а также в большом количестве в кладе представлены монеты, чеканенные в Иране и в Средней Азии. Клад из села Марфино свидетельствует о сохранении связей с Поволжьем и в XV в., когда происходил упадок торговых путей по сравнению с XIV в. Среди единичных находок в Нижнем Поволжье встречаются также фельсы Ширвана XVI-XVII вв., являющиеся материальными свидетельствами сохранения связей между Поволжьем и Закавказьем и после распада Золотой Орды.

Монеты золотоордынских городов Поволжья неоднократно были зафиксированы в кладах и среди единичных находок в Азербайджане. Серия таких находок была сделана в Баку (в том числе такие монеты хранятся в коллекции музея Дворца ширваншахов). В основном это серебряные монеты XIV в., но встречаются также и медные монеты, выпущенные в Сарае ал-Джедид, Гюлистане и Базджине. Помимо Баку джучидские монеты Нижнего Поволжья были найдены при архелогических исследованиях городищ Бяндован и Шабран.

Ширван с городами Дербент и Баку был связан с дельтой Волги также и морским путем. Подтверждением морского пути могут являться находки монет Дербента XII-XIII вв. на Чертовом городище и на Самосдельском городище в дельте Волги, являвшимися, вероятно, морскими портами. Путешественники (в т. ч. и итальянец Контарини в XV в.) отмечают функционирование пути по Каспийскому морю. О путешествии по морю из Дербента, видимо, на основании данных европейских портоланов, пишет неизвестный испанский автор «Книги познания» XIV в. (Markham, 1912:58). Венецианский путешественник конца XV в. Донато да Лезе отмечал, что в Баку «специи погружают на суда и везут в Астрахань, татарский город на реке Волге» (Berchet, 1865:273). На карте Вида – Ляцкого 1542 г. (данные карты могут относиться к более раннему времени) на Каспийском море показан торговый корабль, идущий от Ширвана к устью Волги (Фоменко, 2008:603). На Каталонском атласе 1375 г., на Лесинском портолане (XV в.?), а также и на других картах отмечено большое число топонимов вдоль

северо-западного побережья Каспийского моря (особенно, между Волгой и Тереком). Идентификация этих топонимов сложна (Goldschmidt, 1944:275). Очевидно, что некоторые имена переданы с ошибками. Иногда в топонимах прослеживается элемент «tube» (тюркск. «тепе» - «холм»). Для одного из топонимов можно предложить достаточно уверенную локализацию: Iarlach на Лесинском портолане, вероятно, соответствует большому озеру к югу от устья Кумы, упомянутому у П.С. Палласа (созвучным именем называлась западная часть озера, по данным путешественника) (Goldschmidt, 1944:276). Наличие большого числа топонимов в регионе на средневековых европейских картах также говорит о посещениях этих мест торговцами из Западной Европы. Археологическим подтверждением таких контактов может являться находка в Дагестане монеты Бургундии, чеканенной до конца XV в. (Пахомов, 1949:70, № 1198).

Некоторая информация о локализации дорог, которые связывали города Северного Кавказа с Нижним Поволжьем, содержится в трудах путешественников XVIII-XIX в. Так, например, их описание оставил геолог Н.И. Барбот де Марни (1829-1877 гг.), руководивший в 1860-1862 гг. экспедицией в Калмыцкой степи. По сведениям Н.И. Барбот де Марни, «от татарского времени ... сохранились и степные дороги. Одна из них вела из прежнего города Джигита (Селитренное городище в Астраханской области, развалины столицы Золотой Орды) ... Старинные дороги, несомненно, принадлежат татарам, а не пришедшим впоследствии калмыкам» (Барбот де-Марни, 1862:8). По сведениям Н.И. Барбота де-Марни, «к кавказским горам вели в то время две дороги: одна от Астрахани через Алабугу, вверх по Куме, на Маджары, цветущий город кипчакских татар, и другая из Астрахани на Басы, Бузгуй, Санзыр, Улан-зуху, потом на Ергени через урочище Канцга-булук, Табан-хамур, Шара-булук на Калаус и далее вверх по этой реке. Н.И. Барбот-де-Марни сообщал также о том, что в районе Маныча, «на шпилях (вершинах) впадающих в Маныч балок Малой Куберлы, Тушканной и Сухого Гашуна уцелели по настоящее время городища, еще никем не описанные». Н. Нефедьев в XIX в. также указывал на существование древних дорог в калмыцкой степи. Одна из них вела «от Алабужинской станции почтового Кизлярского тракта, на реку Куму к Маджарам и далее в область Кавказскую». Другая, «известная под именем Старого Крымского Шляха, а калмыками называемая воровской дорогой, потому что крымские татары некогда приходили по оной для набегов», «поворачивала с

того же тракта от станции Джуруковской». Еще одна дорога пролегла от Сарепты прямо на Терек (вела «от Сарепты по возвышенностям Ергеней до бывшего Александровского у. Кавказской области») (Нефедьев, 1834:10). Эти дороги обозначены и на картах XIX в.

Топография торговых путей Улуса Джучи слабо изучена археологически. В письменных источниках содержится информация о торговых путях, которые связывали все крупнейшие золотоордынские города. Среднестатистические нормы дневных переходов эпохи средневековья составляли около 30 км. На отрезке между Сарайчуком и Хорезмом, в районе Устюрта выявлены остатки серии караван-сараяв золотоордынского времени. Наличие подобных сооружений можно предполагать и на других участках подобных торговых путей. Вероятно, к торговому пути, связывавшему Нижнее Поволжье и Кавказ, может относиться городище у с. Басов, по дороге от станции Линейной, в пяти верстах от лежащего вблизи села ильменя. Сведения об этом памятнике имеются в публикациях XIX в. По данным того времени, «городище это частью уже обвалилось: в нем случаются находки очень ценных вещей, вроде, например, серебряных браслетов (сведения от урядника указанного села)» (Экспедиция на Черную гряду..., 1894:32). По сведениям этнографа П. Небольсина, в 50 верстах к западу от Косихинской станицы располагались колодцы, именуемые Чулун («мусор», «кирпичный щебень»), где, вероятно, располагались развалины периода средневековья (Небольсин П., 1852). Следы золотоордынского поселения в 0,6 км. от с. Николаевки, у жел.-дор. Астрахань - Минеральные Воды были обследованы в 1979 г. Е.В. Шнайштейн (керамика была собрана на площади 250 x 1000 м.). Золотоордынская керамика на площади 300 x 500 м. была встречена при разведочных работах ленинградской экспедиции в 1967 г. в пяти км. северо-западнее ст. Зензели, расположенной на дороге из Астрахани на Северный Кавказ. Интересно отметить, что и в XVIII в. английский путешественник Ханвэй, следовавший этим путем, отмечал наличие в этом месте (Sizellee) караван-сарая (Hanway, 1753:361). Информация об археологических находках в этом регионе в публикациях XIX в. не очень определенная. К.Н. Малиновский отмечал, что «остатки прежде бывших поселений обнаружены ... по побережью Каспия, не далее, впрочем, линии, отделяющей теперь Мочаги от степи». Например: «похоронные памятники близ с. Басов, уроч. Башта (башня) на семь верст севернее с. Яндыковского, уроч. Белое Озеро,

вблизи Эркетеневской ставки и пр... Встречаются следы поселений около соленого Можарского озера и южнее...» (Малиновский, 1892:12). Локализация этих памятников сегодня неясна. В 1920-е гг. у Б.В. Зайковского была информация о четырех средневековых городищах на территории Калмыкии, но их местоположения и описания исследователь не оставил (Зайковский Б.В., 1927). Ряд поздних поселений был выявлен при археологических разведках 1979 г. вдоль береговой полосы сарпинских озер (западный, северо-западный берега оз. Ханата, около пос. Цаган-Нур, на западном берегу оз. Цаган-Усун). Точная датировка их еще неизвестна, но некоторые могут относиться и к золотоордынскому времени. Наиболее значительный памятник – поселение у пос. Цаган-Нур с остатками кирпичных построек (на западном берегу одноименного озера). В ходе археологических разведок 1976-1980 гг. на территории Калмыкии были зафиксированы поселения позднего средневековья у пос. Ханата, у оз. Ханата (восточный берег озера, в трех км. к югу от пос. Ханата), а также местонахождения средневековой (в т.ч. золотоордынской) керамики на берегу р. Яшкуль и др. Вероятно, эти находки связаны с торговым путем, который проходил из Маджара на север, в район Волго-Донской Переволоки. Находки золотоордынского времени были сделаны у пос. Нарын-Худук, располагающегося, вероятно, в районе древней дороги между Хаджи-Тарханом и Маджаром (Кольцов, 1982. С. 105, 106; Шнайдштейн, 1977:182-183). Вероятно, расположение торгового пути могут маркировать и другие находки керамики, а также монет, сделанные в Калмыкии и в Дагестане (в т.ч. в районе Ачикулака, Кочубея, в округе округа «Ахмедов Артезиан», у полустанка 13 разъезд и др.) (Пахомов, 1957:67. № 1820; Виноградов, Петренко, Мялковский, 1979:48, рис. 4.35; Гусев, 1995:86). В погребении из песков Ачикулака в 1957 г., возможно, была найдена средневековая китайская монета (Нарожный, 2005:23). В южной части Астраханской области у с.Промысловка был найден клад серебряных монет Золотой Орды, сокрытый, судя по составу комплекса, в начале 1360-х гг., во время гражданской войны в Поволжье (Пачкалов, 2004:159, № 1). Вероятно, эта находка также имеет отношение к торговому пути, который связывал Ширван и Поволжье. В 2005 г. на левом берегу р. Джурак около с. Матросово в Яшалтинском районе были выявлены «руинированные постройки», возле которых, вероятно, существовали золотоордынские сооружения, разобранные на строительный материал (Кольцов П.М., 2007). На территории Калмыкии известны

немногочисленные находки джучидских монет, а также средневековые погребения, которые косвенно могут указывать на близость поселений.

Заключение

Таким образом, можно заключить, что в XIII-XV веках между Ширваном и городами Нижнего Поволжья существовали тесные торговые связи, о чем свидетельствует наличие многочисленных предметов материальной культуры, в том числе и нумизматического материала выявленного во время археологических раскопок, как в Нижнем Поволжье, так и в Азербайджане.

Список литературы:

1. Барбот-де-Марни Н. Геолого-орографический очерк Калмыцкой степи и прилежащих к ней земель (с геологической картой) // Записки Императорского Русского Географического Общества. Кн. 3. Отд. 2. СПб., 1862.

2. Виноградов В.Б., Петренко В.А., Мялковский В.А. К этнической истории Северо-Западного Прикаспия в I тыс. до н.э. – XVIII в. н.э. (предварительное сообщение) // Археология и вопросы этнической истории Северного Кавказа. Грозный, 1979.

3. Григорьев В.В. О местоположении Сарая, столицы Золотой Орды // Журнал Министерства Внутренних дел. №№ 2-4. СПб., 1845.

4. Гусев С.В. Северо-Восточный Кавказ в эпоху средневековья: монеты рассказывают. М., 1995.

5. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII вв.). Историко-археологическое исследование. Баку, 1981.

6. Зайковский Б.В. Южное Заволжье в прошлом. Саратов, 1927.

7. Клоков В.Б., Лебедев В.П. Денежное обращение небольшой золотоордынской крепости в дельте Итиля (Чертово городище) // Татарская археология. № 1-2 (12-13). Казань, 2004.

8. Кольцов П.М. Результаты археологических разведок 1976-1980 гг. на территории Калмыцкой АССР // Памятники Калмыкии каменного и бронзового веков. Элиста, 1982.

9. Кольцов П.М. Старокалмыцкое поселение Матросово-1 // Археология и история средневековых кочевников и Золотой Орды. - Волгоград, 2007.

10. Малиновский К.Н. О задачах исследования Петровского Общества исследователей Астраханского края // Сборник трудов членов Петровского Общества исследователей Астраханского края. Астрахань, 1892.

11. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. I. Арабские и персидские источники. М.-Л., 1939.

12. Нарожный Е.И. О некоторых находках XIII-XIV вв. с территории «Грозненской области» (по материалам личного архива грозненского краеведа М.П.Севостьянова) // Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа. Вып. 5. Армавир, 2005.

13. Небольсин П. Очерки быта калмыков Хошоутовского улуса. СПб., 1852.

14. Нефедьев Н. Подробные сведения о волжских калмыках. СПб., 1834.

15. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. 4. Баку, 1949.

16. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. 7. Баку, 1957.

XIII-XV əsrlərdə Şirvanın Aşağı Volqaboyu şəhərləri ilə ticarət əlaqələri

Xülasə

Məqalədə orta əsrlərdə Şirvanın Aşağı Volqaboyu şəhərləri ilə olan ticarət əlaqələrindən bəhs olunur.

Müəllif tərəfindən orta əsr mənbələrinə istinad edərək Dərbənddən İtilə qədər uzanan əsas ticarət yolları tədqiq edilmişdir.

XIV əsrdə Elxanilər dövləti ərazisində “Dörd böyük yol” mövcud idi. Onlardan biri (Şimal) Mahmudabaddan Dərbəndə gedirdi.

Məqalədə Şirvanla Aşağı Volqaboyu şəhərləri arasında olan iqtisadi əlaqələrin mövcudluğunun sübutu kimi çoxsaylı arxeoloji, o cümlədən, numizmatik materiallardan istifadə olunur.

Müəllif Azərbaycan ərazisində aşkar olunan dəfinələrdə Aşağı Volqaboyu Qızıl Orda şəhərlərində işlənən sikkələr haqqında maraqlı məlumatlar verir.

**Trade relations between Shirvan and the Lower Volga region in the
XIIIth - XVth centuries**

Summary

The article tells about the trade relations of Shirvan with the Lower Volga region in the Middle Ages. The author explores the main trade routes, which according to medieval sources from Derbent through Samandar to IteI. In the fourteenth century, the Four Great Roads existed on the territory of the Ilkhanid state, one of which (Northern) led from Mahmudabad to the region of Derbent.

In the article, as evidence of the existence of economic ties between Shirvan and the Lower Volga region, numerous archaeological materials, including numismatic materials, found on the territory of the Lower Volga region at the Selitrennoye settlement in the Astrakhan region and the Uveysky fortified settlement, on the site of Chertov and Samosdel fortifications in the Volga delta.

The article also contains facts on the presence of coins of the Golden Horde cities of the Volga region in the deposits discovered in Azerbaijan.

О МОНЕТАХ НА ВЕЛИКОМ ИНДИЙСКОМ ПУТИ

Альфия МУСАКАЕВА*

Açar sözlər: sikkələr, draxma, tetradraxma, çəki standartı, ticarət, Soqd, Albaniya, Amis

Key words: coins, drachma, tetradrachma, weight standard, trade, Sogd, Albania, Amis

Введение

Одним из важнейших признаков государственности являются монеты. Истоки денежных отношений напрямую связаны с историей государственности. В этой связи изучение начального этапа денежных отношений, как Кавказской Албании, так и Согда наиболее важно и актуально.

Исследование появления монетных чеканов Албании и Согда связано с исследованиями Е.А. Пахомова, И.А. Бабаева, С.М. Казиева, С.А. Дадашевой, Е.В. Зеймаля, Э.В. Ртвеладзе.

Письменные источники прямо указывают на ряд благоприятных для торговли и денежных отношений как климатических, так и экономических условий. Так, по данным Страбона Албания – это «благодатная страна», земля её приносит в год 2 – 3 урожая (Страбон, гл.2, 19; С, 499; гл. 4,3). Этот отрывок из Страбона свидетельствует о наличии ирригационного орошения. Так, по данным Т.С. Пассек в древней Каспиане в Муганской степи находились грандиозные древние ирригационные сооружения, датируемые серединой V – III вв. до н.э. (Пассек, 1946:185-186). Необычайное плодородие почвы, наличие воды способствовало раннему виноградарству. В этой связи письменные источники отмечают, что «взрослые [лозы] дают столько [винограду], что большая часть его остается на ветвях» (Страбон, гл. 4,3. С. 502). Древние авторы сообщают о произрастании в Албании не только винограда, но и маслины на берегах Куры, грецкого ореха, граната, персика. Эти сведения подтверждаются данными археологических раскопок (Казиев, 1949:45; Гуммель, 1940, 110, 126; Пиотровский, 1949:71).

* Государственный Музей истории Узбекистана АН РУз, старший науч. сотр, кандидат исторических наук, зав. Фондом отдела нумизматики, email: musakaeva07021959@mail.ru

Все эти благоприятные условия: наличие раннего ирригационного орошения земель, необычайное плодородие и высокая урожайность края способствовали развитию торговли. На наш взгляд все эти данные прямо свидетельствуют о торговом пути из Передней Азии и Закавказья на Северный Кавказ через Албанию. Е.А.Пахомов отмечал наличие дербендского пути около I в. до н.э. – I в.н.э. на основании находок драхм Готарза в Терской области и в Ставропольском крае (Пахомов, 1926:18). По данным исследований В.Н. Пилипко, заслуживает внимание сообщение античных авторов о возможности доставки индийских товаров водным путем по Оксу до Каспия и далее на запад. По его мнению, это свидетельство, не принятое в 60-70х гг. многими исследователями, нуждается сегодня в пересмотре. Раскопки Игды-калы – парфянской сторожевой крепости, позволяют поставить вопрос о функционировании узбойского русла в античное время (Пилипко, 1990:70). Эта дорога из Согда по Амударье – свидетельство торговой трассы через Албанию и Иберию к юго-восточному побережью Черного моря к Трапезунду, Амису и Синопе. Находки монет Амиса вместе с монетами Согда по типу драхм Антиоха I на городище Старой Нисы, указывает на возможность функционирования такого пути.

Б.И. Вайнберг утверждает, что весь комплекс археологических материалов из Хорезма и Узбоя, подтверждает данные античных источников (Страбона, Плиния, Солина) о существовании водного торгового пути из Бактрии на Каспий и далее по Куре в период от рубежа V – IV вв. до н.э. до IV в.н.э. (Вайнберг, 1990:32).

Одним из важных свидетельств раннего зарождения денежных отношений, как в Кавказской Албании, так и в Согде являются находки монет, чеканенных по типу тетрадрахм или драхм Александра и Селевкидов. Для албанских подражаний С.А. Дадашевой выделены 4 группы монет. Группа-1 – подражания тетрадрахмам Александра (начало III в. до н.э.). Группа-2 подражания драхмам Александра (III в. до н.э.). Группа-3 – подражания тетрадрахмам Селевкидов – Антиоха IV (до середины I в. до н.э.). Группа-4 – подражания парфянским драхмам Митридата II (до середины I в. до н.э.) (Дадашева, 1980:121-128). Любопытно, что по данным исследований С.А. Дадашевой подражания монетам Александра и Селевкидов обращались одновременно с иноземной монетой. Причем, оба вида монет были равноправными платежными средствами (Дадашева, 1980, 121-128). Среди этих четырех групп исследователи выделяют подражания драхмам

Александра, на основе которых и был выработан свой местный самостоятельный тип монет.

В Согде можно выделить 8 видов подражаний эллинистическим прототипам. Это подражания драхам и оболам Александра, подражания драхам, гемидрахам, оболам и гемиоболам Антиоха I, подражания драхам Антиоха II, подражания тетрадрахам Евтидема. Если С.А. Дадашева подтверждает факт участия албанских подражаний эллинистическим монетам в международной торговле, то Е.В. Зеймаль отрицал участие согдийских подражаний монетам Александра и Антиоха, как средств денежного обращения в мировой торговле (Дадашева, 1980:128; Зеймаль, 1983:74). Однако, данные исследований последних лет позволяют по-новому взглянуть на проблему участия подражательных чеканов Согда в международной торговле. На городище Старая Ниса были найдены 12 монет по типу драхм Антиоха найдены вместе с 8 драхмами Амиса. Сведения о раскопках Северного комплекса помещений и находках монет частично были опубликованы М.Е. Массоном, частично Н.Смирновой (Массон, 1978:142-143; Smirnova, 1996:276, 282). Н. Смирнова в сводке эллинистических монет из Туркменистана публикует 12 монет по типу драхм Антиоха I, найденных вместе с 6-ю драхмами Амиса. При этом 5 монет Амиса она датирует IV в. до н.э., а шестую монету – III-II вв. до н.э. Монеты по типу драхм Антиоха, согласно классификации Е.В. Зеймаля, выделяет во 2, 3 и 4 периоды, все эти монеты относит ко II-I вв. до н.э. (Smirnova, 1996:276; 282). Хотя, как следует из приведенного описания, монеты найдены вместе: на городище Старая Ниса, комната «G», около или на суфе. Такой разрыв в датировке предполагает, что или монеты Амиса или подражания драхам Антиоха I датированы не точно. Тогда как указывалось выше, М.И. Максимова указывает на 8 драхм Амиса из Старой Нисы времени Александра (Максимова, 1956.С.82). М.Е. Массон датирует, найденную на Старой Нисе монету Амиса – III в. до н.э., а монету по типу чекана Антиоха I – III-II в. до н.э. (Массон, 1978:142-143).

На двух монетах Амиса имелась надпись: «ΠΕΙΡΑ», что позволило датировать и временем до Александра Македонского (Максимова, 1956:82). Впервые монеты Согда по типу чекана Антиоха I были обнаружены вместе со столь древними монетами города-полиса Амис, известного торгового центра юго-восточного

Причерноморья, считавшегося в античном мире Понтийскими Афинами.

Анализ всех монет Амиса, найденных в Старой Нисе, показал, что часть монет представляет собой ранний чекан Амиса, потому что на нескольких монетах присутствует или предполагается написание города «ΠΕΙΡΑ» – Пирей. Известно, что такое наименование города бытовало до прихода Александра Македонского, который вернул ему старое название – Амис, которое начинают чеканить на новых монетах (Максимова, 1956:88). Факт находки монет по типу драхм Антиоха вместе с ранними монетами Амиса с легендой «ΠΕΙΡΑ» указывает на раннюю дату чеканки монет по типу чекана Антиоха I Согдом. На раннюю дату III в. до н.э. указывает и первый тип гибридного экземпляра монеты Гиркода с сидящим Зевсом по типу драхм Александра. Второй тип монет гибридного Гиркода – это ответвление от серии подражаний Антиоху. Эти гибридные экземпляры могут косвенно свидетельствовать о начале чеканки серии по типу драхм Антиоха с III в. до н.э.

Начало чеканки монет по типу драхм Антиоха I (280-268 гг. до н.э.) должно приходиться на последнюю четверть III в. до н.э. Данные археологических исследований позволяют датировать монеты выделенного нами первого периода с искаженными греческими легендами III в. до н.э. На это указывает находка монет Амиса IV-III вв. до н.э. вместе с монетами по типу чекана Антиоха I в Северном архитектурном комплексе помещений Старой Нисы. Кроме того, эта дата подтверждается данными из раскопок погребения I кургана №3 Булакбашинской группе курганов близ Иштыхана, в 60 км. к западу от Самарканда. Эти материалы из кургана-1 датируются III в. до н. э. Гибридный экземпляр монеты Гиркода первого вида – с сидящим Зевсом скорее всего можно отнести к III в. до н. э., а второго вида – с конем очень ранние чеканы, они также указывают на раннюю дату III-II вв. до н.э. Это хорошо согласуется с присутствием на монетах серии Гиркода с воином с пламенем из плеч читаемых греческих легенд. Искаженные и нечитаемые легенды в Бухарском Согде датируются II в. до н.э. Согласно результатам классификационного анализа, искажения в легенде по типу драхм Антиоха I и её исчезновение происходили очень быстро, что и позволяет подражания выделенного первого периода датировать III в. до н.э. или III-II вв. до н.э. Одна из монет со Старой нисы, опубликованная Н.Смирновой под № 54 (Smirnova, 1996:283 №54) найдена с

монетой Амиса с легендой «ΠΕΙΡΑ». Монеты Амиса с этой легендой датируются очень ранним временем IV в. до н.э. – вплоть до прихода Александра. Вероятно, монеты этого типа с узнаваемым портретом Антиоха и есть очень ранние подражания с быстро деградировавшей греческой легендой. Уже во II в. до н.э., вероятно, чеканятся монеты, выделенные нами во второй период – с неузнаваемыми лицами и тремя видами деградировавших изображений коней.

Монеты по типу чекана Антиоха I со Старой Нисы имеют, как реалистично выполненные изображения коней, так и стилизованные (всех трех видов второго периода), в том числе почти без знаков легенд и с сильно искаженными портретами. Этот факт подтверждает то, что искажения шли очень быстро и в обращении одновременно находились монеты, как первого, так и второго периодов. Использование их в международной торговле может свидетельствовать об использовании их на вес, поскольку каких-либо твердо установленных аттических стандартов в их весовых данных не наблюдается.

В период правления Александра Македонского монеты чеканят по аттической системе. Согд, вошедший в систему государств, подвластных Александру, стал впоследствии чеканить подражания монетам, как самого Александра, так и монетам Селевкидов. Подражания выпускали по типу монет тех же номиналов, что были в аттической системе, но на наш взгляд были некоторые изменения, с учетом существовавшей в Согде весовой системы номиналы для чеканки подражательных чеканов (прототипы) были выбраны не все. Если рассматривать прототипы, которым следовали ранние подражательные чеканы Согда, то получается, что следовали они не всем аттическим стандартам, фракциям, а только избранным. Это были: тетрадрахмы, драхмы, гемидрахмы (3 оболы или $\frac{1}{2}$ драхмы), оболы ($\frac{1}{6}$ драхмы) и гемиоболы ($\frac{1}{12}$ драхмы или $\frac{1}{2}$ оболы). Аттическая весовая система сочетала в себе признаки шестидесятиричной и десятичной весовых систем. Именно такая система, сочетавшая в себе возможность деления номиналов и их фракций на 10 и на 3 оказалась наиболее удобной, согдийские подражания чеканам Антиоха свидетельствуют о распространении сочетания этих двух весовых систем в Согде в этот ранний, начальный этап сложения денежных отношений.

Монеты с изображением коня в Согде очень долго оставались серебряными разных 4-х номиналов – подражаний драхмам, подражаний гемидрахмам (3 оболы или $\frac{1}{2}$ драхмы), подражаний

оболам (1/6 драхмы) и подражаний гемиоболам (1/12 драхмы или 1/2 обола). Монеты по типу драхм и гемидрахм участвовали в международной торговле. Монеты по типу оболов и гемиоболов использовались только во внутренней торговле, на начальном этапе возникновения денежных отношений играя роль медных денег. Не исключено, что часть сделок совершалась и на вес. Но подражание столь дробным фракциям аттической системы говорит о том, что в Согде в этот начальный период денежных отношений ходили все эти «номиналы», иначе они были бы выпущены все одинакового веса. Подтверждением качества металла, является факт участия их в международной торговле. Находки этих монет так далеко от места их выпуска – в Парфии вместе с драхмами города Амис, в Западном Согде, в Южном Согде свидетельствуют о том, что часть их участвовала во внешней торговле, несмотря на свой не аттический вес.

Сложная картина товарно-денежных отношений государств на огромном пространстве функционирования Индийского торгового пути предполагала одновременное использование денежных знаков разных весовых систем. Время от времени одна брала верх над другими, но развитие товарно-денежных отношений вширь и вглубь создало условия для того, чтобы на этом огромном торговом пространстве могли функционировать несколько весовых систем, денежные единицы которых обменивались на одни на другие, и составляли кратные крупным единицам, таким как статер, тетрадрахма (Мусакаева, 2017).

Крайне дискуссионным является вопрос определения весовых стандартов монет Согда на раннем этапе появления денежных отношений. Считается, что с развитием серии подражаний монетам Антиоха I происходило падение веса драхм, гемидрахм и др. Однако, как неполновесные драхмы и гемидрахмы Восточного Согда могли попасть в Бухарский Согд, Парфию, и как их использовали в торговле. Ведь находки этих монет так далеко от места их выпуска прямо указывают на возможность их участия в международной торговле. Ответ на этот вопрос могут дать данные по анализу весовых стандартов. Множество государств, которые пересекали торговые пути, находили способ и возможность торговать своими серебряными и золотыми монетами, опираясь на знание весовых систем, как своих близких соседей, так и дальних. Используя иногда для этого чеканку монет, отвечающую требованиям двух весовых систем.

Так, Аллоттом де ля Фюи приведён метрологический анализ монет Западного Согда по типу тетрадрахм Евтидема. По данным его исследований, в основу группы А (государь в диадеме) положена весовая система Ахеменидского Ирана с драхмой в 3,37г. (тетрадрахма 11,14 г.), но, наряду с ней существовала и аттическая система. В группе В (государь в тиаре) по его данным в основе лежит драхма индийского весового стандарта 2,40г. (средний вес самих монет – 9,70г.). Этот стандарт был привнесён, по его мнению, греческими царями из Кабула или индо-парфянскими саками из Пенджаба (Allotte de la Fuye, 1910, 1925). Эти данные указывают на индийский вариант торгового пути через Согд, Парфию, Кавказ к Черному морю. Близкий к стандарту, вычисленному Аллоттом де ля Фюи, но для подражательных чеканов Евкратида и Гелиокла отмечает В.М. Массон – «местный» стандарт весом в 10,32г. Этот весовой стандарт он считает характерным уже для Северо-Западной Индии, Согда и Хорезма (Массон В.М., 1953:167-169). Тогда драхма по этому стандарту должна весить 2,58 г. Разница в весе между «бухарской» и «хорезмийской» драхмами может указывать на разные временные скачки в весе драхм. Ведь, подражания тетрадрахмам Евтидема группы-В чеканятся очень долго в течение II–IV вв.н.э. по хронологии Е.В. Зеймаля (Зеймаль, 1978:210) и с последней трети II в. до н.э. до середины I в. до н.э. по данным В.М. Массона (Массон, 1955а.:41; 43).

В чекане подражаний тетрадрахмам Евтидема второго поколения (группа В) нами по кладу из Талли-Мурда-Партоу выявлен стандарт в 10г. с очень четкой вершиной и ремедиумом и степенью потертости в 1г. Это указывает на довольно четкий стандарт тетрадрахмы весом в 10г. и драхмой в 2,5г. или в 3,33г. В этом стандарте просматривается возможность деления тетрадрахмы на 2 и на 3 одновременно, что говорит о направлении торговых связей. Этот стандарт, вероятно, связан с функционированием Великого Шелкового пути. Возможность деления тетрадрахмы как пополам (5г.+5г.), на 4 части (2,5+2,5+2,5+2,5), так и на 3 (3,33+3,99+3,33) говорит об универсальном характере монет такого веса, удобного в использовании на большом торговом пространстве, как Великого Шелкового пути, так и Великого Индийского.

Относительно подражаний чекану Антиоха I, можно сказать, что «драхмы» помимо падения веса, вероятно, могут отражать и процесс приближения к стандарту с тетрадрахмой в 10г. Два самостоятельных чекана подражаний драхмам Антиоха I второго поколения составляют гемидрахму по стандарту с бухарской

тетрадрахмой в 10г. (при драхме 3,3г.). Выпуск-1 (ГМИУз; Н-14/21; Вес 1,576г.) и выпуск-3 (ГМИУз; Н-14/16г. с весом 1,52г.) (Мусакаева, 2017) (см. Таблица №2; 1, 4). Оба эти выпуска из всех выпусков наиболее ранние подражания драхам Антиоха I второго поколения и датируются II-I вв. до н.э. Родосская тетрадрахма пониженного веса – 12 г. (для конца III в. до н.э.). Бухарская тетрадрахма использовалась позже, возможно во II-I вв. до н.э. и общий стандарт стал ниже.

Г.В. Голенко, исследуя клад синопских монет из Кобулети, персидский (заниженный стандарт в 5,02г.) и эгинский (4,85 – 5/6 веса эгинской драхмы; 4,88г. среднеарифметический вес по кладу) стандарты для синопских монет. Монеты этих двух стандартов обращаются в одно и то же время – в 360 – 320 гг. до н.э. После этого времени оба эти стандарта были заменены Родосским весовым стандартом. Процесс замены эгинской весовой системы аттическим, родосским и персидским весовыми стандартами происходил в течение нескольких десятилетий до начала походов Александра в Малую Азию. Однако Амис, по данным Г.В. Голенко, продолжает чеканить монеты по обычному персидскому стандарту в 5,5г. Причем на 3 синопских драхмы заниженного персидского стандарта обменивалась одна родосская тетрадрахма в 15 г. (Голенко, 1961:48-50). Зограф отмечает, что персидский сикл в 5,60г. был распространен до походов Александра. В конце III в. до н.э. тетрадрахму родосской системы весом в 13 – 12/12 ³/₄ г., эту сильно пониженную родосскую тетрадрахму принимают малоазийские города (Зограф, 1951:45).

Таким образом, для раннего времени (360-320 гг. до н.э.) для общего торгового пространства стран, связанных с Индийским торговым путем, характерны сиклы заниженного стандарта в 5 г. (тетрадрахма Родосской системы в 15г.) и тяжелые амисские сиклы в 5,5г. для внутренней торговли в Малой Азии и внешней. Однако уже в конце III в. до н.э. обращается тетрадрахма весом в 13г. и в конце III в. до н.э. – II в. до н.э. тетрадрахмы весом в 13 – 12/12³/₄ г.(12,75г.) Драхма в таком случае должна соответствовать весу в 4,333г. и 4,25г. Весовые стандарты монет Амиса и Согда из Старой Нисы, их метрологический анализ дают возможность определить не только дату их обращения, но и направление торгового пути.

Весовые данные восьми монет Амиса со Старой Нисы следующие:

№1 – 2,82г.; №2 – 4,31г.; №3 – 4,98г.; №4 – 3,98г.; №5 – 5,00г.; №6 – 5,10г.; №7 – 5,11г.; №8 – 4,01г. Разница весов может отражать

хронологическую одновременность монет. Поэтому, из 8-ми монет Амиса самой ранней монетой является монета №1 с весом в 2,82г., который составляет половину персидского сикля весом в 5,60г. / 5,62г. Монеты такого весового стандарта исследователи относят к V – IV вв. до н.э. Изменение этого стандарта происходит после походов Александра в Малую Азию.

Монеты весом: 4,98г., 5г., 5,1г., 5,11 г. – пониженного персидского стандарта отражают переход чекана Амиса на Родосскую весовую систему с тетрадрахмой в 15г. Эта весовая норма соответствует второй половине, последней четверти IV в. до н.э. Две монеты №2 –4,31г. и №8 – 4,01г. передают вес драхмы конца III – II вв. до н.э. от пониженной родосской тетрадрахмы в 13-12,75-12г. с драхмами соответственно в 4,333г.; 4,25г.; 4г. и гемидрахмами в 2,16г.; 2,125г.; 2г. Эти нормы приближены и к весовой норме аттической гемидрахмы весом 2,183г. (2,2г.)

Весовые показатели согдийских монет отражают весовую норму гемидрахм (около 2г.) от родосской тетрадрахмы конца III – II вв. до н.э. (12г.) и гемидрахм пониженной нормы аттической весовой системы (№46 1,95г.; № 47 2,03г.; №51 1,79г.; № 53 2,27г. № 54 2,23; № 56 2,15г.; № 57 2,32г.) Исключение составили монеты №52 В. 2,90г. более раннего времени, как было указано выше, а также №55 В. 2,38г.; №48 В. 2,40г.; № 50 В. 2,43, которые могут составлять половину от синопских сиклей, для которых Г.И. Голенко определил стандарт драхмы (сикля) в 4,85 – 4,88г. по кладу из Кобулети второй половины, второй четверти IV в. до н.э. Более тяжелые согдийские гемидрахмы могли обменивать на синопскую одну драхму. А возможно, что это и есть тот индийский стандарт драхмы весом в 2,40г., на который указывал Аллотт де ля Фюи при исследовании монет по типу тетрадрахм Евтидема со средним весом в 9,70г. Тетрадрахму в 9,70/10г. можно было обменивать на 4 драхмы весом в 2,40г. или 2 сикля пониженного персидского стандарта весом 4,98/4,88/4,85/5г.

Эти данные свидетельствуют о том, что серебряные монеты находились в обращении долго, вполне возможно, что одновременно обращались монеты Амиса, Синопы, Согда, Греко-Бактрии на рынках Парфии и за её пределами. Обращалось внимание не только на вес, но и на качество серебра.

Любопытно, что в кладе из Кобулети часть монет была рассечена, так проверялось качество монет, в том числе и подражательных чеканов, (Голенко, 1961. С. 44). Одна из монет Амиса из ГМИУз имеет такое рассечение. Среди подражаний могли

оказаться плакированные и субератные монеты. Так, вместе с монетами Амиса на Старой Нисе найден фрагмент, отсеченный от тетрадрахмы Александра Македонского. В разрезе хорошо видная коррозированная сердцевина и серебряная плакировка (КП-1876/4) (Таблица № 1; 3). Присутствие в составе монет со Старой Нисы отсеченных фрагментов, в частности фрагмента от тетрадрахмы Селевкидов с весом в 3,73 г. (ГМИУз; КП-1876/3), говорит о том, что они могли служить весовыми довесками при нехватке серебра. При условии расчета суммы сделки на вес. Вполне допустимо, что при крупных торговых операциях монеты могли отсчитывать не только единичными экземплярами, но и принимать их на вес. В пределах столь удаленных крайних точек общего торгового пространства, как показывает, материал ходили денежные знаки разного достоинства и разных стран, в том числе и монеты Согда. В период становления денежных отношений на самом раннем этапе согдийцы как бывалые и опытные торговцы смогли выпустить в обращение монеты, близкие по весу, как Родосской весовой системе с тетрадрахмой пониженного веса, так и аттической. Поэтому они могли использоваться не только во внутренней, но и во внешней торговле.

Сложная картина товарно-денежных отношений государств на огромном пространстве функционирования Индийского торгового пути предполагала одновременное использование денежных знаков разных весовых систем. Время от времени одна весовая система брала верх над другими, но развитие товарно-денежных отношений вширь и вглубь создало условия для того, чтобы на этом огромном торговом пространстве могли функционировать несколько весовых систем, денежные единицы которых обменивались одни на другие, и составляли кратные крупным единицам, таким как статер, тетрадрахма.

Одним из важнейших особенностей экономики государства Селевкидов являлось то, что между этими государствами стран Востока существовали неразрывные связи и они стали причиной смешанного характера денежного обращения в разных областях страны (Голенко, 1991:100).

Переход на аттическую систему произошел в период после походов Александра. Учитывая данные А.Н. Зографа о переходе малоазийских городов на родосскую тетрадрахму весом в 13–12/12 $\frac{3}{4}$ г., можно говорить о сосуществовании в денежном обращении Амиса двух весовых систем – родосской и аттической. Такой переход к новым стандартам по аналогиям с чеканом Синопы,

можно датировать последней четвертью III в. до н.э. Примечательно, что зафиксированная вместе с гемидрахмой (1/2 сикля) Амиса (2,82 г.) (Smirnova, 1996; № 52) согдийская монета (2,82г) вполне соотносима с ней по весовым показателям.

Что касается монет из Согда по типу чекана Антиоха I, то начало их чеканки Е.В. Зеймаль относил ко второй четверти II в. до н.э., отмечая, что были и более ранние монеты, выпуск которых вряд ли начался раньше конца III в. до н.э., но эти самые ранние, экземпляры по его мнению не сохранились (Зеймаль, 1983:88).

Проведенный классификационный анализ монет по типу чекана Антиоха I показал, что процесс деградации изображений в связи с техникой их изготовления, происходил быстро. Те монеты, которые датировались Е.В. Зеймалем II в. до н.э. возможно и есть самые ранние подражания III в. до н.э., что доказывает ранняя монета Амиса №1 из Старой Нисы, найденная вместе с согдийской монетой. Остальные 11 монет из Согда, относящихся к той же серии подражаний монетам Антиоха I, отражают несколько более поздний период III–II вв. до н.э. Симптоматично и то, что они найдены с монетами Амиса, которые тоже несколько более позднего времени, чем №1. На этом основании монеты Амиса позволяют датировать начало чекана монет Согда по типу монет Антиоха I более ранним временем – III в. до н.э.

Так, по материалам метрологического анализа были выделены несколько групп с весовыми стандартами, указывающими на индийское направление торговых связей. Аллоттом де ля Фюи тоже отмечается индийский весовой стандарт, но по другой группе монет – подражаниям по типу тетрадрахм Евтидема группы В (II в. до н.э. – IV в.н.э.), в основе этих монет лежит драхма индийского весового стандарта весом в 2,40г. (средний вес самих монет – 9,70г.). Вполне обоснованным представляется одновременное хождение и использование монет Согда и Амиса по Индийскому торговому пути. Подтверждением тому могут служить находка монеты по типу тетрадрахм Евтидема второго поколения государь в тиаре (Западный Согд) так далеко от места их выпуска. Это монета, найденная около деревни Пасанаури на Военно-Грузинской дороге (Казаманова, 1961:120; Дундуа, 1987:136 №13).

Исследования последних лет показали, что сведения античных авторов Страбона, Плиния о водном пути по Амударье в Каспий вполне достоверны. Так, часть исследователей считает, что торговая трасса Индийского пути шла через Бактрию. Археологические исследования Хорезма и Узбоя подтверждают существование

водного торгового пути из Бактрии в Каспий и далее по Куре от рубежа V – IV вв. до н.э. до IV в. н.э. Он пересекался с Шелковым путем в пределах Бактрии (Вайнберг, 1990:32-33). Этот южный вариант пути из Бактрии в Мерв, к южному берегу Каспийского моря и далее к городам юго-восточного Причерноморья был короче. Однако, к берегам Черного моря могли попасть и через Согд, в Бухарском Согде существовала переправа, через которую можно бы попасть в Амуль и Парфию. Оттуда к Каспийскому морю по Куре, и далее в Трапезунд, Амис, Синопу, оттуда в Средиземное море – в Сирию и Египет.

Г.Ф. Дундуа и И.Б. Брашинский, отмечая находку 2-х монет Амиса в Кобулети и Сухуми указывают, что Амисский сикл из Кобулети «может служить дополнительным аргументом в пользу существования транскавказского транзитного торгового пути из Черного моря в Среднюю Азию и Индию». Транскавказская торговая транзитная дорога, связывавшая Черное море с Индией начала функционировать еще до эллинистической эпохи, когда наметились отдельные участки этого пути, имевшие первоначально лишь локальное значение (Дундуа, 1987:35, 39; Брашинский, 1967, №3:761; Лордкипанидзе, 1957:377-383). По мнению И.Б. Брашинского, именно этим путем могли попасть в Нису (Парфия) монеты, идентичные амисскому сиклу, найденному в Кобулети (Брашинский, 1973:185; Дундуа, 1987:39).

Эту трассу исследователи называют «большой торгово-экономической магистралью «мирового значения» (Гозалишвили, 1956; С.153-161; Ямпольский, 1956. С. 161-180; Дундуа, 1987:49).|

К схожему заключению приходит и Г.Ф. Дундуа, что в широкую сеть международных торговых взаимоотношений включаются не только Малая Азия, Месопотамия и Египет, но и более отдаленные страны – Средняя Азия и Индия. Т.е., международная торговля приобретает «всемирный » характер (Дундуа, 1987:49).

Период второй половины III в. до н.э. стал началом формирования и появления собственных чеканов в Согде, вероятно во всех трех его частях – Западном (тетрадрахмы Евтидема, подражания тетрадрахам Евтидема; серия Гиркода), Восточном (подражания чекану Антиоха I, подражания драхам Антиоха II), Южном (подражания чекану Александра). Воцарение Евтидема в Согде почти одновременно с Диодотом подтверждают данные письменных источников. По данным Страбона: «когда восстали жители по ту сторону Тавра, вследствие взаимных враждебных

отношений сирийских и мидийских царей, владевших этими местами, то наместники взбунтовали, прежде всего, Бактриану, а друзья Евтидема (Бактрийского) – всю окрестную область» (Страбон. География, XI, 9, 2–3, 1940:91).

Дополнительным подтверждением, на наш взгляд этому факту является ранний чекан монет по типу монет Антиоха I и Гиркода. Гибридный (тип-1) экземпляр Гиркода с оборотной стороной по типу драхм Александра не может быть позднее III в. до н.э. На раннюю дату подражаний по типу чекана Антиоха I указывает факт совместной находки монеты Согда описываемой серии с монетой Амиса, датируемой не позже IV в. до н.э., которые, по всей видимости, не позже III в. до н.э. попадают в сокровищницу на Старой Нисе.

После смерти Антиоха I в 261 г. до н.э. Селевкиды вынуждены были решать свои проблемы на западе империи, тогда как на Восточные провинции их внимание было сильно ослаблено. В.М. Массон, ссылаясь на теорию Дройзена, осторожно предполагает, что Евтидем был первоначально сатрапом Согда (Массон, 1955а:39).

Классификационный анализ монет Евтидема (клад из Тахмачтепа) показал наличие 12 типов, которые соответствуют 9-ти хронологическим периодам жизни Евтидема. Такие возрастные изменения никак не могут соответствовать 30-20-летнему периоду его правления. Эти девять периодов отражают, согласно анализу иконографии портретов, возрастные изменения изображений Евтидема на монетах в пределах 5-6 лет (Мусакаева, 2014:44). Т.о. общее число лет правления Евтидема определяется 45-54 годами. Тогда начало его чекана приходится не на 230/220гг. до н.э., а на 254/245 гг. до н.э. Такая начальная дата его правления в Согде согласуется с вышеперечисленными сведениями письменных источников о перевороте в Бактрии, Парфии и Согде и подтверждает теорию В.М. Массона.

Постоянная угроза со стороны кочевнических орд (Мережин, 1978. С. 11,15), внутренняя борьба за власть в империи привели к тому, что по одной из версий в 256 г. до н.э., по другой в 250 г. до н.э. от Селевкидов отделяется Бактрия, Парфия и одновременно с ними Согд.

Заключение

Начало чеканки монет в Восточном Согде связано с отпадением Согда от империи Селевкидов. Подтверждением этим событиям могут служить подражания монетам Антиоха I и Антиоха

II (261 – 247 гг. до н.э.). Малочисленность подражаний Антиоху II может также подтвердить раннюю дату чеканки подражаний Антиоху I, по крайней мере 247 г. до н.э. или даже раньше.

Список литературы:

1. Бокщанин А.Г. Парфия и Рим. Возникновение системы политического дуализма в Передней Азии. Издательство Московского Университета, 1960.
2. Брашинский И.Б. К истории экономических связей Восточного Причерноморья в античную эпоху (по нумизматическим данным) // Сообщения Академии Наук Грузинской ССР, XLVII, №3. Тбилиси, 1967.
3. Брашинский И.Б. Сонопа и Колхида // «Вопросы древней истории» (Кавказско-Ближневосточный сборник, IV). Тбилиси, 1973.
4. Вайнберг Б.И. Водный путь по Амударье в Каспий и проблема интеграции культур (по материалам культового центра Калалы-Гыр 2 в древнем Хорезме) // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. ТД международного семинара ЮНЕСКО. Самарканд, 1-6 октября 1990г.
5. Гозалишвили Г.К. О древнем торговом пути в Закавказье. Труды Института истории Грузинской ССР, Тбилиси, 1956.
6. Голенко Г.И. Клад синопских и колхидских монет из Кобулету // ВДИ, №1, 1961.
7. Гуммель Я.И. Археологические очерки. Баку, 1940.
8. Дундуа Г.Ф. Нумизматика античной Грузии. Тбилиси, 1987.
9. Зеймаль Е.В. Политическая история древней Трансоксианы по нумизматическим данным // культура Востока. Древность и раннее средневековье. Л., 1978.
10. Зеймаль Е.В. Древние монеты Таджикистана. Душанбе, 1983.
11. Зеймаль Е.В. Начальный этап денежного обращения древней Трансоксианы. - Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. М., 1983.
12. Зограф А.Н. Античные монеты // Материалы и исследования по археологии СССР № 16. М.–Л., 1951.
13. Казаманова Л.Н. Подражания тетрадрахам Евтидема из собрания ГИМ // ВДИ. 1961, № 3.
14. Казиев С.М. Археологические раскопки в Мингечауре // Материальная культура Азербайджана. Том 1, Баку, 1949.

15. Крупнов Е. Из результатов Северо-Кавказской археологической экспедиции Гос. Исторического музея 1937-1938гг. // ВДИ № 1, 1939г.
16. Лордкипанидзе О.Д. О транзитно-торговом пути из Индии к Черному морю в античную эпоху // Академии Наук Грузинской ССР. Т. XIX, №3, 1957
17. Максимова М.И. Античные города Юго-Восточного Причерноморья. Синопа, Амис, Трапезунд. М.-Л., 1956.
18. Массон М.Е. Краткая хроника полевых работ ЮТАКЭ // Труды Южно-Туркменистанской Археологической Комплексной Экспедиции. Том V. Ашхабад, 1955.
19. Массон М.Е. Краткая хроника полевых работ ЮТАКЭ за 1955 -1957 гг. // Труды Южно-Туркменистанской Археологической Комплексной Экспедиции. Том XVI. ЮТАКЭ 1960-1971 гг. Ашхабад, 1978.
20. Массон В.М. Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным. ВДИ № (52) М.1955.
21. Мережин Л.Н. Обследование районной стены III в. до н.э. вокруг Маргианы (полевой отчет IV отряда ЮТАКЭ) // Труды Южно-Туркменистанской Археологической Комплексной Экспедиции. Том XVI. ЮТАКЭ 1960-1971 гг. Ашхабад, 1978.
22. Мусакаева А.А. Становление и динамика развития денежных отношений в Западном Согде в эпоху античности и раннего средневековья (Туранские монеты. Часть 2). Т., 2014.
23. Мусакаева, А.А. Монеты Амиса и Согда на Великом Шелковом Пути // «Цивилизации Великого Шелкового пути - прошлое и будущее: естественные, общественные и гуманитарные науки» 28 и 29 сентября 2017 г. в г. Самарканде (Узбекистан).
24. Мусакаева А.А. К вопросу о начальном денежном обращении в Согде (готовится к изданию).
25. Пассек Т.С. Джафарханский могильник (Археологические разведки в Муганской степи) // ВДИ, № 2, 1946
26. Пахомов Е.А. Монеты Грузии, Тбилиси 1970
27. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана, [вып. I] // Труды Общества обследования и изучения Азербайджана. Выпуск 3, Баку, 1926.
28. Пилипко В.Н. Древние торговые пути на юге Туркмении // Формирование и развитие трасс Великого Шелкового пути в Центральной Азии в древности и средневековье. Тезисы

- докладов международного семинара ЮНЕСКО. Самарканд, 1990.
29. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Л., 1949.
30. Плиний. Эпитома сочинения Помпея Трога «HISTORIAE PHILIPPICAE». // ВДИ, М., №1, 1955.
31. Smirnova N. On Finds of Hellenistic Coins in Turkmenistan // Ancient Civilisations to Scythia to Siberia 3 (1996)
32. Страбон. География, XI, 8, 8. – Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н.э. – III в.н.э.) Хрестоматия под редакцией Л.В. Баженова, Т., 1940.
33. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М., – Л., 1959.
34. Ямпольский И. К изучению древнего пути из Каспийского моря по реке Куре через Грузию к Черному морю. // Труды Института истории Грузинской ССР, том II, 1956.
35. Allotte de la Fuye. Monnaies incertaines de la Soqdiane et des contree voisines.—Revue Numismatique, tome XIV, Paris, 1910.
36. Allotte de la Fuye. Monnaies incertaines de la Sogdiane et des contrees voisines // Revue Numismatique. Serie-4 tome vinqthvitime/ Paris/ 1925/

Böyük Hind yolundakı sikkələr haqqında

Xülasə

Məqalədə Antioxun sikkələrinin tipində Soqd pulları haqqında məlumatlar araşdırılmışdı. Soqd dövləti ilə Qafqaz Albaniyası arasında olan pul dövriyyəsinin ilkin dövrü ilə əlaqədar məsələlərə müəyyən aydınlıq gətirilmişdi. Soqd sikkələrinin çəki standartları haqqında müqayisələr vardır.

About coins on the Great Indian Road

Summary

The paper is publishing a data on finds of the Sogdian coins by the type of Antiochus's drachmas in Parthia. It also addresses issues of studying of the initial stage of the monetary relations of Sogd with attraction of researches and parallels on monetary circulation of the Caucasian Albania are considered. Data on weight standards of Sogd of the period of antiquity are provided.

**О НЕКОТОРЫХ ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНЫХ
ПРИНЦИПАХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ
- по материалам социальных доктрин православия и
ислама***

Галина СОЛОДОВА*

Açar sözlər: İslam, xristianlıq, dini inanclar, dini etiqadlar, şüurun formalaşması

Key words: Islam, Christianity, religious beliefs, religious beliefs, the formation of consciousness

Религиозные представления детерминируют глубинные структуры сознания, образуют базисные представления и моральные императивы. Это может происходить через воздействие религиозных идей, осуществляемое как официально – через религиозные институты, так и неофициально – через непротиворечивое и органичное проникновение и слияние религиозных ценностей с этническими и бытовыми правилами общественной жизни. Как отмечал В. Франкл, «человек нередко более религиозен, чем он подозревает».

Способность религиозных верований быть мощным консолидирующим инструментом детерминирована разными причинами, в том числе социально-историческим контекстом. В традиционных обществах именно религия и связанная с нею сеть культовых организаций были одним из основных социальных институтов, участвующих в формировании общественного сознания. Они выступали как важнейшая духовно-нравственная составляющая жизни, как организатор, основной источник и транслятор ценностей, которые в дальнейшем становились доминирующими и воспринимались как обладающие абсолютным авторитетом для большинства членов общества. В конечном итоге религиозная причастность и разделение религиозных принципов являлись необходимыми условиями для приобретения

*Работа выполнена при финансовой поддержке РФГФ (проект № 17-03-50224).

* доктор социологических наук, ведущий научный сотрудник Института философии и права Сибирского отделения РАН, профессор кафедры социологии, политологии и психологии Сибирского государственного университета телекоммуникаций и информатики, email: gsolodova@gmail.com

«благовидной» личностной идентичности и устойчивого социального положения. Невписанность индивидуальных установок, их противопоставление установкам общественным не поощрялись, а применительно к традиционному обществу были вопросом физического выживания человека.

Смена статуса религии, переход от базовой, скажем так, несущей конструкции общественного сознания к одной из ряда социальных компонент должна рассматриваться в сравнительном ключе, как иллюстрация усложнения общества, роста влияния других, новых социальных институтов.

Введение

Исторически убедительные фиксации, свидетельствуют – общества различаются по этническому и религиозному составу не только в эпоху глобализации. Более того, с точки зрения этноконфессионального состава они могли быть в той или иной степени смешанными, разнородными. Обращаясь к древней, насыщенной и непростой истории Азербайджана, отметим, что это территория переменного, совместного и соседствующего существования разных народов (тюркских и семитских) и разных религий (зороастризма, иудаизма, христианства, ислама).

Сделаем небольшой исторический экскурс. Принятие христианства в Азербайджане было в значительной степени связано с давним оседанием на этих землях иудеев. Первое фиксированное свидетельство о христианстве содержится в Актах синода (собора) 420 г. Однако можно сделать предположение о появлении первых христианских общин еще до этой даты, т.к. епископство не могло возникнуть на неподготовленной для распространения новой религии почве. Господствующей религией в Албании христианство становится, начиная с IV в. н.э. При этом позиции зороастризма оставались прочными вплоть до арабского завоевания, а часть населения продолжала исповедовать зороастризм и позднее (Касумова, 1993: 5-46).

Активное и успешное распространение ислама на территории Ширвана совпадает с первым столетием существования самого вероучения, т.е. с VII в. Как правило, мусульмане никого не принуждали к принятию ислама. Это объясняется причинами, имеющими религиозный, экономический и исторический характер:

1. С одной стороны, христианство, иудаизм и ислам относятся к авраамическим религиям и имеют общие корни. В исламе признаются предыдущие Пророки и их Книги. Как следствие,

«христианским и иудейским народам» в разные времена и в разной мере дозволялось сохранять свою веру: «Нет принуждения в религии» (2:256) и «Кто хочет, тот останется неверным» (18:29). На территориях массового распространения ислама на иноверцев смотрели «как на покровительствуемых союзников мусульман». В Суре «Мумтахина» говорится: «Аллах запрета не дает вам доброту и справедливость проявлять к тем людям, кто за вашу веру с вами не сражался, не изгонял из дома вас – поистине Он любит справедливых!» (60:8). Иными словами, насильственное обращение в свою веру, навязывание своих религиозных норм отрицается. Аналогичное предписание присутствует и в современных религиозных документах – Каирской декларации прав человека в исламе (1990) и Основных положениях социальной программы российских мусульман.

2. С другой стороны, отношение мусульман к иноверцам в ретроспективе носило достаточно утилитарный, прагматичный характер. Для христиан и иудеев вводился дополнительный налог за сохранение веры (джизья), который в значительной мере формировал государственные доходы. На них накладывались поголовная подать и поземельный налог, помимо этого вводились «значительные натуральные повинности по содержанию расположенных в крае войск». Закономерно, что массовые обращения в ислам были экономически невыгодны и вызывали беспокойство. Так, в свое время администратор омайядского халифа Омара писал: «Если в Египте дела пойдут и далее, как идут они теперь, то христиане сделаются все без исключения мусульманами и государство лишится тогда всех доходов своих». Достойный всяческого уважения ответ Омара: «Я считал бы для себя великим, если бы и все христиане обратились к исламу, потому что Бог послал пророка своего для исполнения призвания апостола, а не какого-нибудь сборщика податей» (Гаури, 1893: 247–248).

3. Наконец, третий аспект, повлиявший на повседневные практики взаимодействий представителей разных религий. Он связан с историей проживания арабских народов. Специалисты-востоковеды полагают, что население арабских городов было смешанным и в социальном, и в конфессиональном, и в этническом плане: «купцы и ремесленники, мусульмане и христиане, арабы и евреи жили бок о бок не только в соседних домах, а даже в соседних квартирах и комнатах. Но все же существовала тяга к себе подобным» (Очерки..., 1982: 197). Такая тяга сохранилась и в

дальнейшем в виде кварталов, сформированных на основе профессиональных занятий.

Подчинение иноверцев арабами на территории Азербайджана осуществлялось как силой оружия, так и мирным путем. «И зороастрийцам и христианам, заключившим договор, арабы гарантировали неприкосновенность жилища, имущества, личности, невмешательство во внутренние дела и дела веры, защиту от нападений соседей. Таким образом, в большинстве случаев налицо только политическое подчинение при сохранении покоренным населением религии и обычаев. Активная исламизация произошла позднее» (Касумова, 1993: 53).

В советский период официально доминирующим было представление о том, «что религиозная вера является исключительно внутренним, сокровенным, едва ли не интимным делом личности». Вместе с тем, образуя духовную канву, ценностный стержень человека, религиозные представления влияют на поведение и представления личности в целом. Не являясь социальными по формальным, «паспортным» критериям, но предназначенные для людей, мировые религии христианство и ислам социальны по своей сути. Библейские и Коранические тексты это, в значительной мере, наставления, руководства для духовной и практической жизни обычного человека, что обуславливает их распространение и включение в реальную жизнь.

Современная Русская Православная Церковь официально признает необходимость идти в мир. Доктринальные положения РПЦ представлены в «Основах социальной концепции Русской Православной Церкви», принятых на Юбилейном Архиерейском Соборе в августе 2000 г.. Они рассматриваются как, официальная основа для диалога и рассчитаны на то, чтобы войти в контекст социальной жизни, стать руководством.

В Основах социальной концепции говорится, что по самой своей природе Церковь «имеет вселенский и, следовательно, наднациональный характер. В Церкви «нет различия между Иудеем и Еллином» (Рим. 10. 12). Как Бог не есть Бог иудеев только, но и тех, кто происходит из языческих народов (Рим. 3. 29), так и Церковь не делит людей ни по национальному, ни по классовому признаку: в ней «нет ни Еллина, ни Иудея, ни обрезания, ни необрезания, варвара, Скифа, раба, свободного, но все и во всем Христос» (Кол. 3. 11)» (Основы..., 2000). Это достаточно четко проставляет приоритеты, показывает, что этнические, социальные характеристики человека не имеют значения. Изначально

декларируется равенство людей перед Богом – перед Богом все равны, равноценны. «Христос «искупил нас Богу из всякого колена и языка, и народа и племени» (Откр. 5. 9)».

Вместе с тем, религия как проявление духовной, мировоззренческой интеграции и объединения разных народов и культур, не исключает сохранения культурного пространства и культурных особенностей разных этнических общностей. «Вселенский характер Церкви, однако, не означает того, чтобы христиане не имели права на национальную самобытность, национальное самовыражение. Напротив, Церковь соединяет в себе вселенское начало с национальным». Христианское учение «носит не локальный и не национальный характер». Иисус «отождествлял Себя с народом, к которому принадлежал по человеческому рождению. Беседуя с самарянкой, Он подчеркивал Свою принадлежность к иудейской нации: «Вы не знаете, чему кланяетесь; а мы знаем, чему кланяемся, ибо спасение от Иудеев» (Ин. 4. 22). Иисус был лояльным подданным Римской империи и платил налоги в пользу кесаря (Мф. 22. 16–21). Апостол Павел, в своих посланиях учивший о наднациональном характере Церкви Христовой, не забывал о том, что по рождению он – «Еврей от Евреев» (Фил. 3. 5), а по гражданству – римлянин (Деян. 22. 25–29) (Основы..., 2000).

В то же время Церковь предостерегает и осуждает такие крайние проявления этнической идентификации как ксенофобия, шовинизм, межэтническая вражда. Оценивает их как «греховные явления». Среди последствий претензий на национальную исключительность – ограничение прав индивидов и народов в зависимости от этнического признака, войны и иные проявления насилия и принуждения. В социальной доктрине отмечается, что «православной этике противоречит деление народов на лучшие и худшие, принижение какой-либо этнической или гражданской нации» (Основы..., 2000). Соответственно, Церковь берет на себя «миссию примирения между вовлеченными во вражду нациями и их представителями».

Мировые религии отличаются по своим взглядам на мир, его духовные и материальные блага, по степени своей включенности в регулирование социальных отношений. Сравнивая православие и ислам с позиции их участия в регламентации повседневной общественной жизни, приоритет следует отдать мусульманству.

В силу мировоззренческих особенностей ислама, значимая роль религиозной формы общественного сознания в мусульманских

странах является признанной. Ислам во многом определяет обыденное сознание, унифицирует восприятие и интерпретации, формирует идентичные паттерны поведения и повседневные практики. Как мощный социальный институт он обладает не просто конвенциональной, но императивной функцией. В исламе нет явного разделения мирской и духовной сторон человеческой жизни. Охватывая разные стороны жизни, основной теологический трактат магометан выполняет функцию религиозного, социального и политического кодекса. Коран дает определения и предписывает законы, относящиеся не только к культу, но и к социальной и политической жизни верующих, регулирует, организует отношения разного рода: брачно-семейные, государственно-политические, экономические, культурно-просветительские. Это своего рода внятные и устойчивые нормативные рамки человеческого существования, «законодательные предписания о гражданской жизни» (Солодова, 2010: 31–34).

«Социальная доктрина российских мусульман» была подписана 14 июня 2015 г. в Болгаре в ходе празднования Дня принятия ислама Волжской Булгарией в 922 г.. Целая глава этого официального документа посвящена рассмотрению отношения мусульман к представителям других религий и мировоззрений. Авторами изначально проговаривается базовый принцип «духовного суверенитета» людей. Как говорится в Доктрине, «согласно исламу, мусульманин не должен переносить требований и норм своей религии на людей иных убеждений». Пророк Мухаммад сказал: «Не относится к нам тот, кто призывает к нетерпимости. И не относится к нам тот, кто сражается, побуждаемый нетерпимостью. И не относится к нам тот, кто умер в своей нетерпимости» (Социальная доктрина..., 2015).

Социально-нравственный принцип, лежащий в основе поведения каждого мусульманина, предполагает уважение к человеку как таковому: «Шариат повелевает уважать человека уже потому, что он – создание Всевышнего» (Социальная доктрина..., 2015). В исламе провозглашается и это подтверждается практикой, признание святынь других религий: «Не оскорбляйте тех, к кому они вызывают помимо Аллаха, а не то они станут оскорблять Аллаха из враждебности и по невежеству» (Социальная доктрина..., 2015). В Доктрине говорится, что Аллах защищает места поклонения мусульман, иудеев и христиан, проповедует уважительное отношение к другим монотеистическим религиям и недопустимость

прозелитизма (намеренного перетягивания в свою веру членов общины другой веры).

В четвертой главе Социальной доктрины, посвященной отношению ислама к национальной идентификации, говорится, что, несмотря на то, что в Коране утверждены равенство и братство, Коран конституирует наличие различных народов и общин. Наличие разных народов дано как благо – для взаимного познания и взаимообогащения национальных культур.

Резюмируя, выделим некоторые общие принципы этноконфессиональных отношений, которые содержатся как в Основах социальной концепции Русской Православной Церкви, так и в Социальной доктрине российских мусульман:

1. В христианстве и в исламе признается, как социальный факт, этнокультурное различие народов.

2. Отрицается превосходство одних этнических групп над другими.

3. Провозглашается веротерпимость.

4. Преданность своей стране, чувство патриотизма может базироваться как на этническом, так и на государственном признаке и основании. И для православных жителей и для российских мусульман Россия является «Отечеством для них, в этом заключается для российских мусульман источник патриотизма и любви к Родине».

Список литературы:

1. Гаури И. Ислам в его влиянии на жизнь его последователей. Сочинение, удостоенное премии Гаагского общества распространения христианства / пер. с нем. П.И. Хомутова. Ташкент: Типо-литография бр. Каменских, 1893.

2. Касумова С. Азербайджан в III–VII вв. (этнокультурная и социально-экономическая история). Баку: Элм, 1993.

3. Наила Велиханлы. Важно сохранить историю в сознании людей. URL: <https://rg.ru/2014/07/29/muzey.html>.

4. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. 2000.

5. Очерки истории арабской культуры (V–XV вв.). М.: Глав. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1982.

6. Солодова Г.С. Социальность ислама – некоторые штрихи // Вопросы культурологии. 2010. № 4. С. 31–34.

7. Социальная доктрина российских мусульман. 2015.

**Bəzi etnokonfessional prinsiplərin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında
- Pravoslavlıq və İslamın sosial doktrinalarının
materialları əsasında**

Xülasə

Dini təsəvvürlər şüur strukturunun dərinliyini, əsas ideyaların elementlərini və əxlaqi şərtləri müəyyən edir. Bu rəsmi – dini təşkilatlar vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər, eləcə də qeyri-rəsmi dini dəyərlərin sosial həyatın etnik və daxili normaları ilə orqanik şəkildə birləşməsi vasitəsi ilə baş verə bilər. V. Franklın qeyd etdiyi kimi, "insan şübhələndiyindən daha çox dındardır".

Dini inancların güclü birləşmə vasitəsi olma qabiliyyəti sosial-tarixi kontekst daxil olmaqla müxtəlif səbəblər ilə müəyyən edilir. Cəmiyyətin dini qəbul etməsi və onunla əlaqəli olan dini təşkilatların şəbəkəsi ictimai şüurun formalaşmasında iştirak edən əsas ictimai institutlardan biri olmuşdur. Həyatın ən mühüm mənəvi və əxlaqi komponenti kimi çıxış edir, dəyərlərin əsas mənbəyi, təşkilatçısı və ötürücüsü kimi, nəticədə dominantlıq təşkil edən və cəmiyyətin əksəriyyəti üçün mütləq hakim olur. Dayanıqlı sosial statusun və "həqiqi" şəxsiyyətin əldə edilməsi üçün əsas şərt kimi dini prinsiplərin ayrılması və dini iştiraka kömək etmək çıxış edir. Bəzi baxışların qeyri dəqiqliyi, onların dövlət təşkilatlarına qarşı qoyulması müdafiə olunmurdu və ənənəvi cəmiyyətə gəldikdə bu insanın bir fiziki fərd kimi yaşaması məsələsi idi.

Dinin statusunun dəyişməsi, bir təməlin, məsələn, daşıyıcı, sosial məsuliyyətdən keçməsi, cəmiyyətin təzahürü kimi, digər yeni sosial institutların təsirinin artmasıdır.

**Interaction among some ethno confessional principles -
based on the materials of the social doctrines of Orthodoxy
and Islam**

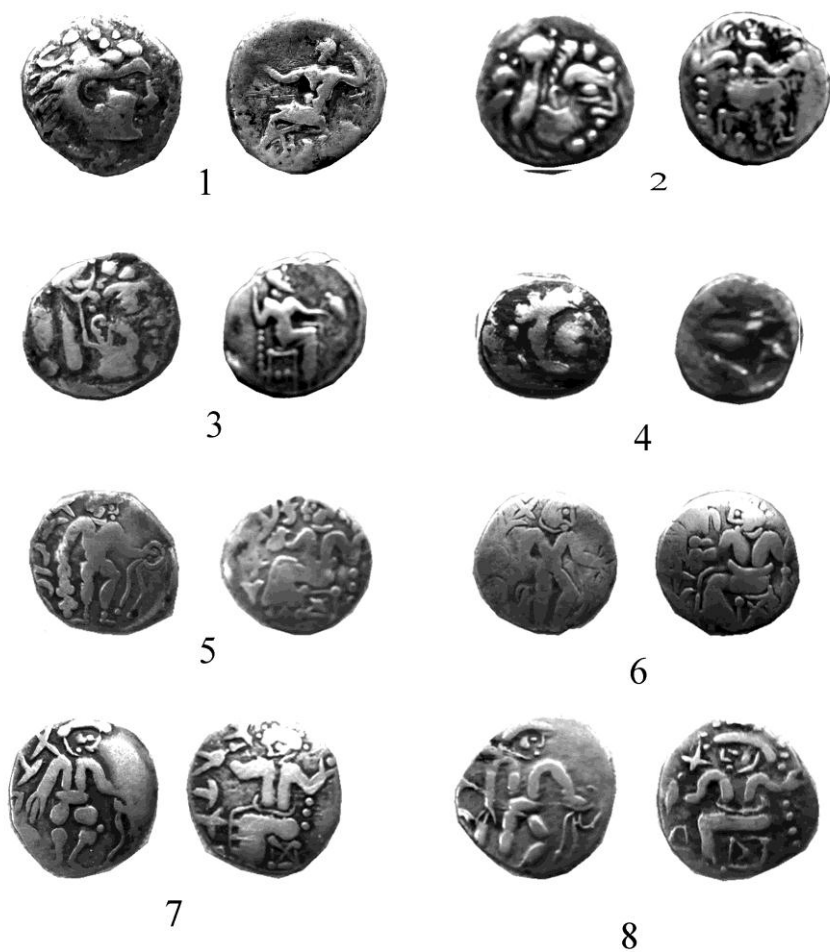
Summary

Religious representations determine the deep structures of consciousness, elements of basic ideas and moral imperatives. This can happen through religious ideas, carried out both officially – through religious institutions, and unofficially – through the consistent and organic penetration and fusion of religious values with the ethnic and

domestic rules of social life. As V. Frankl noted, «a person is often more religious than he suspects».

The ability of religious beliefs to be a powerful consolidating tool is determined by various causes, including socio-historical context. The entry of society into religion and the network of cult organizations associated with it were one of the main social institutions involved in the formation of public consciousness. They acted as the most important spiritual and moral component of life, as the organizer, the main source and the translator of values, which later became dominant and were perceived as having absolute authority for the majority of members of society. To promote religious involvement and the separation of religious principles, which are necessary conditions for the acquisition of a «plausible» personal identity and a sustainable social status. The imprecision of individual attitudes, their opposition to public institutions were not encouraged, but as applied to traditional society, they were a matter of the physical survival of a person.

The change in the status of religion, the transition from the basic, let's say so, bearing structure, social responsibility, as a manifestation of society, the growth of the influence of other, new social institutions.

Подражания монетам Александра.

1

2

3

4

Монеты с городища Старая Ниса из фондов ГМИУз:

№ 1, 2 монеты Амиса

№ 3 фрагмент плакированной тетрадрахмы Александра

№4 фрагмент тетрадрахмы Селевкидов

1

2

3

Монеты из коллекции ГМИУз:

№1 тетрадрахма Александра

№2 драхма Александра

№3 подражание тетрадрахмe Александра

**К НУМИЗМАТИКЕ ШИРВАНШАХОВ КЕСРАНИДОВ:
УТОЧНЕНИЕ ДАТЫ НАЧАЛА ПРАВЛЕНИЯ
ШИРВАНШАХА АЛИ Б. ЙАЗИДА - 425- 435 г.х.=1034-1043 гг.**

Геннадий ЗЛОБИН*
Казбек КАЗБЕКОВ**

Açar sözlər: Şirvan, Şirvanşah, Kəsrənid, Əli b. Yəzid, xəzinə, sikkələr, yenidənqurma, ştempel, 424 miladi, XI əsr.

Key words: Shirvan, shirvanshah, kisranid, Ali b. Yazid, treasure, coins, reconstruction, stamp, 424, XI century.

Введение

Осенью 2016 г. в нескольких частных коллекциях, авторами были выявлены монеты ширваншаха Али б. Йазиды, считающиеся довольно редкими - RR (Album, 2011:205), и представляющие историко-нумизматический интерес. Для большинства таких монет характерна слабая сохранность круговых легенд, несущих указание даты и места чеканки. В данном случае монеты оказались чеканены из хорошего серебра и несли фрагменты хорошо различимой легенды. Для части монет удалось установить принадлежность к одному штемпелю, опубликованного ранее (Сейфеддини, Алиев, 1997: т. II, с. 92], и выполнить его достаточно полную реконструкцию (рис.1). К нашей радости удалось без затруднений прочесть надписи публикуемого типа:

Рис. 1. Графическая реконструкция типа.

Л.с.: в центре поля линейный ободок, куда помещена кувическая надпись в четыре строки:

* кандидат биологических наук, независимый исследователь-нумизмат
г. Москва, (Россия), email: Doctor-mu@mail.ru

** независимый исследователь-нумизмат г. Махачкала (Россия), email:
kazbekov1950@mail.ru

• لا اله الا • / الله وحده / لا شريك له / القايم بالله

• Нет бога кроме • / Аллаха, нет / сотоварища Ему / ал-Каим би-Аллах

Между первой и второй строкой декоративный элемент в виде треугольника из трёх точек, острием вниз. Справа от надписи расположен декоративный элемент в виде точечной линии. Над линейным ободком дана круговая легенда:

بسم الله ضرب هذا الدرهم سنة اربع و عشرين و ثاثماً [نة]

Во имя Аллаха чеканен этот дирхем в году четыре и двадцать и четырёх[та]

Все поле монеты охвачено линейным ободком.

О.с.: в центре поля куфическая надпись, из шести строк:

محمد رسول لله / الملك العادل اعما / د الدولة ابومنصور

/ علي بن يز (sic!) شروابشا / ة مولى امير المؤ • منين

Мухаммад посланник Аллаха / ал-малик ал-адил има- / д ад-доула абу мансур / Али бин Йаз (sic!) ширванша- / х муали амир ал-му- / • минин •

Снаружи линейного ободка: Коран, IX, 33.

Все поле монеты охвачено линейным ободком.

На своих монетах Али б. Йазид исправно указывал имя аббасидского халифа ал-Каима 422-467 г.х. / 1030-1074. Монеты чеканены из серебра на заготовках округлой или продолговатой формы. Сероватый цвет монет и хорошо заметная толщина кружков, говорят о том, что использовался сплав серебра с большой долей примеси и пониженной пластичности. Техника чеканки соответствует таковой у монет соседнего Шаддадидского эмирата. В его правление, монеты Ширвана ещё дальше уходят от оформления классического куфического дирхема. В круговой легенде лицевой стороны не указано место чекана, указана только дата. Она-то и вызвала неподдельный интерес. Это 424 г.х.

По литературным сведениям, Али б. Йазид принял власть над Ширваном в 425 г.х. (Минорский, 1963:§16, с. 55). Опираясь на этот факт, большинство исследователей (Album, 2011, с. 205, Сейфеддини, 1978, с. 94, Раджабли, 2015, с. 116) указывали именно 425 г.х., как начальный для правления Али б. Йазид. Выявленная более ранняя дата, позволяет сдвинуть время прихода его к власти и поднять вопрос возможного смещения дат событий, указанных в История Ширвана и Дербента (Минорский, 1963:§16, с. 55).

В настоящее время выявлены 6 монет описываемого типа, характеристики которых указаны в таблице №1.

Таблица №1.

№ п/п	Место чеканки	Вес в г	Диаметр в мм	Дата (г.х.)
1	Не указано на штемпеле	5,6	22,5– 21,5	424
2	Не указано на штемпеле	3,06	16 – 16	[424]
3	Не указано на штемпеле	2,00	15 – 16	[4]24
4	Не указано на штемпеле	2,12	15 – 14	4[24]
5	Не указано на штемпеле	3,72	18 – 19	42[4]
6	Не указано на штемпеле	-, -	–	[4]2[4]

Заключение

Основываясь, на представленных нумизматических данных, достоверной датой прихода ширваншаха Али б. Йазиды к власти и начала его чеканки следует считать 424 г.х./ 1032.

Список литературы:

1. Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе. М., 2003.
2. Ашурбейли С. Б. Государство Ширваншахов (VI - XVI вв.). Баку, 1983.
3. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X–XI веков. М., 1963.
4. Пахомов Е. А. Арабские и прикаспийско-иранские феодалы в Азербайджане X – XI вв. // Сборник памяти академика Н. Я. Марра. М.-Л. 1938, с. 416 – 428.
5. Раджабли А.М. Монетная чеканка в государстве Ширваншахов (VIII-XVI вв.), Баку, 2015.
6. Сейфеддини М.А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII–XV вв., кн. I, Баку, 1978.
7. Album S. A Checklist of Islamic Coins, 3 editions. Santa Rosa, 2011.
8. Mitchner M. The world of Islam. Oriental coins and their values. London, 1977.
9. Сейфеддини М. А., Алиев З.М. Нумизматика Азербайджана. Том II, Баку, 1997.

Kəsranilər sülaləsinin numizmatikasına dair: Şirvanşah Əli bin Yəzidin - 425 – 435 h.=1034 – 1043 illər hakimiyyətə gəldiyi tarixin dəqiqləşdirilməsi

Xülasə

Məqalə XI əsr Şirvan sikkələrinin öyrənilməsi məsələsinə həsr edilərək oxucuları Əli bin Yəzidin əvvəllər məlum olmayan pulları ilə tanış edir. Numizmatik elmi dövriyyəyə h. 424 /1032-ci il sikkələri daxil edilir. Yazıda 6 ədəd əvvəllər çap olunmamış və elmə məlum olmayan sikkələr və onların qrafik bərpa şəkilləri öz əksini tapmışdır.

2016-cı ilin payızında bəzi şəxsi kolleksiyalarda Şirvanşah Əli bin Yəzidin adından zərb edilən sikkələr aşkar edilmişdir. Bu sikkələr üçün möhürün daxilindəki yazıların yaxşı saxlanılmadığı və zərb tarixin yerinin təyin edilməməsi xarakterik xüsusiyyətdir. Araşdırmaya cəlb olunan sikkələr keyfiyyətli gümüşdən zərb edilmişdir. Sikkələrin bəzilərinin yazılarını tam olaraq bərpa edib, oxumaq mümkün olmuşdur.

Şirvanşahlar öz adından zərb etdiyi sikkələrin üzərində Abbasi Xəlifə Əl-Kaimin (h.422-467/1030-1074) adını zərb etmişdir. Sikkələrə görə hökmdarın hakimiyyət illərində hələ ki, Şirvanın sikkələri klassik kufi dirhəmlərinin formasından fərqlidir. Sikkələr gümüş dairə və yaxud uzunsov formalarda zərb edilmişdir. Sikkələr boz rəngli tərkibinə, ucuz metallar qatılan gümüşdən zərb edilmişdir. Bu cür texnika daha çox Şəddadi əmirlərinin sikkələrinə aiddir.

The Shirvanshah Kesranids numismatics: clarifying the date of commencement of the reign of Shirvanshah Ali b. Yazid - 425-435 AH=1034-1043

Summary

This work is dedicated to the study and publication of coins of Shirvan from the 11th century and acquaints readers with previously unknown information on the coinage of Shirvanshah Ali b. Yazid. The publication introduces into scientific circulation coins, Numismatic carriers previously unknown to his chasing 424 AH/1032. In a published article shows six coins identified type and its graphical reconstructions.

In autumn 2016 in several private collections, the authors identified coins of Shirvanshah Ali b. Yazid, considered rare, and represent historical and numismatic interest. For most of these coins is characterized by weak safety circular legends bearing the indication of

the date and place of minting. In this case, the coins were coinage out the good silver and carried fragments of good distinct legends. For part of the coin was able to establish the same stamp issued earlier type, perform it's fairly complete reconstruction and easily read the inscriptions published by type: at its shirvanshah coins correctly pointed out the name of the Abbasid Caliph al-Qa'im AH 422-467/1030-1074. In his reign, the coins of Shirvan further go from classical kufic dirham. Coins of silver coinage on the blanks rounded or oblong form. Grayish color and good thickness marked circles suggest that silver alloy was used with a high degree of impurity and low plasticity. Technique of minting coins that corresponds to the neighboring emirate of Shaddadids. Have published a circular type legend face unspecified place of coinage, only the date. This 424 AH before, drawing on literary information, most researchers.

ФОТОТАБЛИЦА

№1

№2

№3

№4

№5

№6

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ШИРВАНА И ДАГЕСТАНА НА ФОЛЬКЛОР НАРОДОВ ЮЖНОГО ДАГЕСТАНА

Зулайхат МАЛЛАЕВА*

Açar sözlər: Şirvan, folklor, mədəniyyət, Dağıstan, mədəni əlaqələr
Key words: Shirvan, folklore, culture, Dagestan, cultural ties

Введение

Народы Дагестана и Ширвана в процессе длительного исторического развития поддерживали тесные отношения, прежде всего, экономические (торговля), затем политические и культурные. Очерк А.А. Бестужева-Марлинского «Горная дорога из Дагестана в Ширван через Кунакенты» (1834 г.) является одним из доказательств былых связей Дагестана и Ширвана. Политические связи проявлялись в том, что наши народы совместно отражали нашествия иноземных завоевателей. Культурные связи нашли отражение во всех слоях как материальной, так и нематериальной культуры.

О торговых связях Дагестана и Ширвана свидетельствует тот факт, что на территории дворца Ширваншахов в Баку обнаружены кубачинские бронзовые светильники XIV в., изготавливаемые в селе Кубачи, литые бронзовые котлы XIII–XV вв. и светильники-чираги находили широкий сбыт в городах Ширвана Нухе (Шеки), Шемахе, Баку, куда они доставлялись через Дербент. В средние века постоянно функционировал торговый путь Дербент – Шемаха. А одна из разновидностей, отливаемых в Кубачи бронзовых котлов так называемого открытого типа, вывозимых в Ширван и пользовавшихся там устойчивым спросом, у кубачинцев получила название «ширван ашак» (ширванский котел). Нередко те или иные произведения художественного ремесла, выполненные в Кубачи, получали название той области, страны или района, где они находили широкий спрос» (Мамаев, Электронный ресурс: http://dagpravda.ru/rubriki/derbentu_2000_let/27450572/).

Как отмечают Х.Х. Рамазанов и А.Р. Шихсаидов, «трудно найти на Восточном Кавказе другие политические образования,

* доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник ИЯЛИ ДНЦ РАН, г. Махачкала, email: uzlipat066@mail.ru

судьбы которых переплетались бы так тесно, связи которых были бы так неразрывны, как Ширван и Дагестан... Ширван временами включал в себя не только современный Северный Азербайджан, но также Дербент и значительную часть районов, населенных лезгинами» (Рамазанов, Шихсаидов, 1964: 32, 41).

Культурные связи проявлялись в заимствовании друг у друга достижений в области культуры. Влияние Ширвана отчетливо прослеживается не только в архитектуре (крепость в Дербенте, реставрированная в 1438-1439 гг. Ширваншахом Халилуллахом; мечеть и Фарруховское медресе в Дербенте, построенные им же в 1454 г.), в декоративно-прикладном искусстве (сходство декоративных форм кумухских надгробий и памятников ширванского монументального искусства XV-XVI вв.; растительный орнамент в оформлении надмогильных памятников Дагестана и Ширвана; геометрический узор на каменных стелах и надгробиях Ширвана, аналогичный дагестанскому), но и в нематериальной культуре. *«Влияние Ширвана на формирование дагестанской культуры наиболее осязательно в период формирования новой, дербентской династии Ширваншахов (1382-1538), при которых Ширван достигает наибольшего расцвета»* (Магарамов, Электронный ресурс: <http://ethnoglobus.com/index.php?l=ru&m=news&id=644>).

Ни одна культура не может полноценно функционировать, не контактируя с соседними народами, в изоляции от культурных достижений соседних народов, также как и конкретный человек не может полноценно существовать в изоляции от других людей, не контактируя с ними. Расширению культурных связей народов Дагестана и Ширвана содействовало и распространение азербайджанского языка, особенно в Южном Дагестане. При наличии более чем тридцати самостоятельных языков с многочисленными диалектами (причем различия между диалектами одного и того же языка иногда могут быть настолько сильными, что представители разных диалектов подчас с трудом понимают друг друга) для Дагестана во все времена была актуальна проблема языка межнационального общения. В предгорной и низменной части Дагестана языком межэтнического общения служил кумыкский язык. А на юге Дагестана, где проживают лезгины, табасаранцы, агулы, цахуры, рутульцы и другие представители лезгинской группы языков, языком межэтнического общения служил азербайджанский язык. Представляет интерес, что азербайджанский язык на юге Дагестана был известен как

«тюркский язык» или «мусульманский язык» и что эти термины употреблялись как синонимы. Азербайджанский язык на юге, аварский на западе Дагестана и кумыкский в немногочисленных городах: Темир-хан-Шура, Порт-Петровск, Хасавюрт и в их пригородах были региональными языками межэтнического общения (Маллаева, Амирова, 2015: 35). В южном Дагестане азербайджанский язык выполнял не только функцию межэтнического общения, но и был также языком культуры и просвещения.

Ширван оказал большое влияние не только на язык народностей Южного Дагестана, но и на их материальную и духовную культуру. Поэты Южного Дагестана создавали свои стихотворения, как на родном, так и на азербайджанском языке. Многие из них писали стихи и прозаические произведения именно на азербайджанском языке. Дагестанцы были хорошо знакомы с творчеством представителей средневековой литературы в Ширване. Азербайджанские мугамы, представляющие собой одну из главных культурных ценностей, основу национального самосознания народа, стали излюбленными музыкальными произведениями в Южном Дагестане. Особая заслуга в распространении азербайджанского языка принадлежит ашугам (народным певцам-импровизаторам). Творчество ашугов Южного Дагестана, которые исполняли свои песни на двух языках – азербайджанском и родных, тесно связано с творчеством азербайджанских ашугов. Не только мелодии, но и многие дагестанские музыкальные инструменты (саз, зурна, каманча и др.) близки к азербайджанским.

Слово Ширван часто встречается в номинации растительной лексики лезгинского языка, особенно по диалектам, например, в ахтынском диалекте: *шырван пелийар* «сорт мелкой черешни», букв. «ширванская черешня», (в других диалектах – *шурван пинийар* букв. «ширванская вишня»), *шырван ичар* «ширванские яблоки». Как указывает Ф.А. Ганиева, название сорта дано по месту, откуда завезена культура: по сведениям информаторов, этот сорт привезен в сел. Ахты известным в Ахтах садоводом Килинджем Агаевым из Ширвана (Ганиева, 2004:189). Среди названий разновидностей жуков в лезгинском языке также встречается слово Ширван, например, в ахтынском диалекте: *шырван пепе* разновидность черного жука, букв. «ширванский жук», в зизикском говоре: *шурван пепе* «ширванский жук». В калукском говоре лезгинского языка гусиный лук называется *шырван куш* букв. «ширванский гусиный лук».

У лезгинского поэта, основоположника лезгинской письменной литературы Етима Эмина встречаем следующие строки, свидетельствующие о контактах между нашими народами:

Зун физва Шеки, Ширван базардиз,

КІани-такІан, мурад-метлеб лагь ярдиз.

«Я иду в Шеки, Ширван на рынок,

Что надо, чего не надо, цель – желание скажи любимому».

Влияние Ширвана распространялось и на центральный Дагестан. В произведениях даргинского народного поэта Омарла Батырая, как известно, доминируют в образах зоонимические метафоры, в том числе и *ширван масла мукъара* «ширванской овцы ягненок». В лакском языке широко применяется сравнение: *Ширваннай жайран кунма ххуйсса*. «Красивый словно джейран в Ширване».

В паремиях лакского языка, как и других народов Дагестана можно отыскать следы былых связей с Ширваном, например: *Шагънал ххазинагу къачча, къизилбашиугу къачча, тархъанну нава ччива*. «Не хочу ни казны шаха, не хочу быть и кызылбашем, хочу быть свободным я». В Дагестане, как известно, не было ни кызылбашей, ни шахов, поэтому эти аналогии связаны с Ширваном.

Влияние Ширвана на фольклор народов Южного Дагестана сказывается не только на однотипных сюжетах сказок и преданий, но и в содержании пословиц и поговорок, в проклятиях и благопожеланиях, в формулах речевого этикета. Так, в лезгинском языке представлены своеобразные формулы вежливости, обслуживающие речевой этикет, не характерные для народов центрального и северного Дагестана, но вполне понятные и привычные для носителей азербайджанского языка, например:

Ви сивиз кый! – формула вежливости, применяемая для выражения восхищения, любви к собеседнику, букв.: «умру за твои слова». *Ви сивиз кый, таза жейран, Цуькведин яйлах, гуьзеляр*. «Умру за твои слова, красавица, молодая газель, красивая, как цветок».

Зи чан ви рекъе къурбанд я [хъуй]! – формула вежливости для выражения благодарности за оказанное добро, букв.: «пусть моя душа (жизнь) на твоём пути будет».

КІвал къени хъайиди! – формула вежливости, применяемая в функции вокатива «счастливая, дорогая», букв.: «та, у которой дом процветает».

КІвал чІур хьайиди! – формула вежливости, применяемая в функции вокатива «несчастливая», букв.: «та, у которой дом обрушился».

Вун гьинай, и чкаяр гьинай?! – формула вежливости, применяемая для приветствия дорогого гостя, букв.: «ты откуда, эти места откуда?».

КІвачерик ракъ вегьена кІанда! – формула вежливости, применяемая для приветствия очень желанного, дорогого гостя «милости просим!», букв.: «под ноги надо бросить железо».

Кябедал фейи кьван сувабар хьурай! – формула вежливости, применяемая для приветствия путника после долгого пути, букв.: «пусть зачтется вам, как будто вы были в Каабе!».

КІвалер-кьар кьени хьуй! – формула вежливости, применяемая при прощании гостей с хозяевами, букв.: «пусть процветает ваш дом!».

Аналогичные или похожие формулы вежливости представлены также и в других языках лезгинской группы.

Заключение

Хотя Восток и восточные культуры имели большое влияние на дагестанские народы, восточное многословие (сладкоречие) дагестанская культура так и не приняла. Более того, представители народов северного и центрального Дагестана скупы на словесное выражение своих чувств. Только на юге Дагестана получило распространение традиционное восточное сладкоречие, очевидно, под влиянием соседнего Ширвана. Это отразилось и на фольклоре носителей лезгинских языков, в том числе и на вербальных средствах выражения речевого этикета, в своеобразных формулах вежливости, характерных только для представителей народов Южного Дагестана.

Список литературы:

1. Ганиева Ф.А. Отраслевая лексика лезгинского языка. Махачкала: ИЯЛИ ДНЦ РАН, 2004.

2. Магарамов Ш. Ширван и средневековая культура Дагестана // Эл. ресурс: <http://ethnoglobus.com/index.php?l=ru&m=news&id=644>.

3. Маллаева З.М., Амирова М.А. Этнолингвистический феномен Дагестана // Материалы республиканской научной конференции, посвященной 2000-летию г. Дербента. Махачкала, 2015. С. 32-39.

4. Маммаев М. На перекрестке культур и цивилизаций // Эл. ресурс: http://dagpravda.ru/rubriki/derbentu_2000_let/27450572/.

5. Рамазанов Х.Х., Шихсаидов А. Р. Очерки истории Южного Дагестана. Махачкала: Дагестанский филиал Академии наук СССР, 1964.

Şirvan və Dağıstan mədəniyyət əlaqələrinin Dağıstanın cənub xalqlarının folkloruna olan təsiri

Xülasə

Şirvanşahlar və Dağıstan dövlətlərinin xalqlarının mədəniyyət əlaqələri aspektində folklor əlaqələri diqqəti cəlb edir. Qonşu xalqları ilə əlaqə olmadan heç bir mədəniyyətin fəaliyyəti mümkün deyil.

Azərbaycan dilinin Dağıstanda yayılması folklor və ədəbiyyat sahəsində mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi üçün təkan oldu.

Cənubi Dağıstanda Azərbaycan dili nəinki millətlər arasındakı dil funksiyasını yerinə yetirirdi, həm də mədəniyyət və təhsil dili idi. Dağıstanlılar Şirvanın orta əsrlər ədəbiyyatının nümayəndələriylə tanış idilər, Azərbaycan muğamları Cənubi Dağıstanda ən sevimli musiqi əsərlərindən idi.

Dağıstan və Şirvan arasındakı yaxın folklor əlaqələrini eyni tipli olan paremioloji fond və nağıllar göstərir.

Şirvanın təsiri həm də mərkəzi Dağıstana yayılıb. Darqın ədəbiyyatının təsisçilərindən biri Omarla Batirayın əsərlərində zoonimli metaforaya rast gəlmək olur: *ширван масла мукъара* «şirvan qoyununun balası». Lak dilində geniş istifadə olunur müqayisə: *Ширваннай жайран кунма ххуйсса*. «Şirvanda olan ceyran kimi gözəl».

Dağıstanın cənubunda Şirvanın təsiri altında mərkəzi və şimali Dağıstana tamamilə mexsus olmayan şərq şirin dilliyi yayılmışdır. Şərq şirin dilliyi və natiqliyi nəzakət təzahürlərində və danışiq etiketində iz buraxıb.

Influence of cultural ties between Shirvan and Daghestan on the folklore of the peoples of southern Daghestan

Summary

The folklore interrelations are of great interest in the aspect of cultural relations between the peoples of the Shirvanshahs' state and

Daghestan. No culture is able to function fully without contacting neighboring peoples, in isolation from their cultural achievements. Cultural ties between Daghestan and Shirvan are seen in adoption of the Shirvan cultural achievements by the peoples of Daghestan. The spread of the Azerbaijan language in Daghestan served as an impetus for the expansion of cultural ties in the field of folklore and literature. In southern Daghestan the Azerbaijan language performed not only the function of interethnic communication, but also was the language of culture and enlightenment. Daghestanians were well acquainted with the creativity of representatives of medieval Shirvan literature; Azerbaijan mughams were the favorite musical works in southern Daghestan. Special methods of performing songs of Azerbaijan ashugs and the artistic images used by them had an impact on the creativity of the southern Daghestan ashugs. The same plots in fairy tales and in the paremiological fund prove close folklore interrelations between Daghestan and Shirvan.

The Shirvan influence also extended to central Daghestan. In the works of one of the founders of Dargin literature Omarla Batyray there is a zoonimic metaphor: *shirvan masla mukyara* “shirvan sheep’s lamb”. In the Lak language such a comparison is widely used: *Shirvannay zhairan kunma hhuysa* “beautiful like a gazelle in Shirvan”.

Under the influence of Shirvan in the south of Daghestan the traditional Eastern “sweet-speech”, which is absolutely not characteristic of central and northern Dagestan, was spreading. Eastern verbosity and sweet-talk reflected in verbal forms of courtesy – formulas of speech etiquette.

**ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЖЕНСКИХ ГОЛОВНЫХ
УБОРОВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В УСТНОМ НАРОДНОМ
ТВОРЧЕСТВЕ**

Измира КУЛИЕВА-ЧИРАГЗАДЕ*

Açar sözlər: ögrək, türmə, çadra, kəlağayı, xara, şal

Key words: jacket, shawl, petal, neznaz, arachhin, arra

Введение

Народ Азербайджана всегда стремился сделать свою повседневность как можно красивее – каждый элемент костюма, каждая деталь быта должна была не просто выполнять какую-то функцию, но и радовать глаз. Некоторые вещи настолько прочно вошли в наш быт, что, кажется, они существовали всегда. К таким можно отнести одежду или, например, одеяло, которые, несмотря на разное значение, происходят от одного древнерусского слова одыло «верхняя одежда». История костюма, будь он мужской или женский – это весьма поучительная история о долгой борьбе практицизма с человеческим тщеславием, в которой так никто и не победил. Вряд ли есть какая-то другая деталь одежды, которая может выразить с такой силой дух времени, вкусы и представления людей, их социальное положение, как головной убор. Головных уборов человечество, или точнее будет мир, знает великое множество, и мы не погрешим против истины, если скажем, что это самый разнообразный элемент костюма. На протяжении истории головным уборам приходилось выполнять и практическую функцию, и символическую, и политическую. Головной убор – это «лицо» или «визитная карточка» человека. На этот ответ имеется очень много пословиц, но об этом позже.

Из предмета одежды платок давно стал предметом статуса. Платок по-прежнему любим и востребован как модниками и модницами, так и приверженцами консервативных взглядов и других религиозных учений. Платок-аксессуар.

Из истории «Древнего мира» всем нам известно, что кусок шкуры, повязанный кроманьонцем на голову или шею, назывался платком. Под платком мы с вами понимаем всё-таки кусок ткани. В

* доктор философии по истории, ведущий научный сотрудник Института Археологии и Этнографии НАН Азербайджана

Древнем Египте ткань уже существовала, как и платок. Именно платок украшал головы фараонов и являлся символом власти (Никитин, 2001:44).

Азербайджанская национальная одежда создавалась в результате длительных и сложных процессов развития материальной и духовной культуры народа. Одежда тесно связана с историей народа, она более всех других элементов материальной культуры отражает национальную специфику народа.

В Азербайджане одним из основных видов производства была текстильная отрасль промышленности, а основным сырьевым источником являлся шёлк.

Выращивание коконов тутового шелкопряда являлось одной из древнейших и важнейших отраслей сельского хозяйства Азербайджана. Основанием к сказанному являлось плодородие почв, которое обеспечивало не только успехи в земледелии и садоводстве, но также обуславливало и хорошее произрастание дикорастущих трав, кустов и деревьев, к коим могут быть отнесены и оливковые, и тутовые деревья – шелковица.

В нашей стране наряду с ростом благосостояния населения повышается и их потребность иметь доброкачественную и красочную ткань. По своей красоте, лёгкости, изяществу и гигиеническим свойствам натуральный шелк является ценнейшим сырьём для текстильной промышленности. Шелк и шелковые изделия используются не только для одежды и домашних потребностей занавеси, покрывала, скатерти, банные коврики, мутаки, чехлы на подушки, а также для средства связи (телевизионные), в медицине, музыке и т.д. Из высококачественной шелковой нити изготавливают различные бытовые ткани, а также материал, широко применяющийся как изоляционное средство в связи, электро – и радиотехнической промышленности.

Для изучения истории шелководства большое значение имеют материалы археологических раскопок.

Самые ранние материалы о шелкоткацком производстве в Азербайджане дали находки при раскопках в Кюльтепе, которые согласно суждению археолога О.Абибуллаева относятся к IV-III тысячелетию до нашей эры (Абибуллаев, 1957:97).

Большой интерес представляют материалы археологических изысканий в Мингячевире. Среди предметов эпохи неолита и бронзы имеются фрагменты тканей и глиняных пресель. Эти предметы говорят о том, что проживающее здесь население ещё в III тыс. до н.э. в определённой степени было знакомо с ткацким

производством, а уже в I тыс. до нашей эры ткачество, наравне с гончарным производством и обработкой металла, являлось одним из основных ремесел Азербайджана (Ваидов, 1961:84).

Албанский историк VII в. М.Каланкайтукский писал: «Благословенна и прекрасна страна агван ... На берегах р. Куры в изобилии растут шелковицы, которые обеспечивали сырьём производство шелковых тканей» (Каланкайтукский). Ценные сведения в IX-X веках содержатся у ряда арабских историков, географов и путешественников. Они свидетельствуют о том, что в IX-X веках в Азербайджане было широко распространено разведение шелковичных червей. Население Шемахи, Барды, Шеки, Гянджи, в основном, занимались шелководством.

Что же касается сведений путешественников о шелке Азербайджана, начнём с античных авторов.

Геродот указывает, что «одеяния мидян», народа, жившего у Каспийских ворот (Мидия – одно из древних государств, в состав которого входила и территория Азербайджана, просуществовавшая от 70-х годов VII века до 550 г. до нашей эры), были из шелковых тканей (Геродот, 1972:55).

В другом месте своей «Истории», говоря о превосходстве мидийской одежды над персидской, он пишет: «Они – персы – носят – даже мидийскую одежду, считая её красивее своей» (Геродот, 1972:55). Безусловно, что в данном случае Геродот имел ввиду шёлковую одежду мидян.

А.Деконский указывает, что «... Мильская степь с давних времён была одним из богатейших очагов культуры. Так, 320 лет до нашей эры из Билхана (Бейлаган), являвшегося частью Албанского княжества, во многие страны мира вывозился шёлк» (Деконский).

По сообщению А.Натроева ещё впервые века новой эры шелководство почти повсюду было распространено в Хорасане, Азербайджане, Таваристане и других частях Персидской империи (Натроев, 1897:713). Это сообщение подтверждается результатами мингечаурских археологических раскопок, где в катакомбах и погребениях были найдены шелковые, шерстяные и хлопчатобумажные нити, производившиеся в самом Азербайджане (Асланов, 1955:60).

В конце XIII – начале XIV вв. во многих областях Азербайджана шёлк и шёлковые ткани привлекали внимание европейских путешественников, находившихся в Азербайджане. Имеются сведения о том, что генуэзские и венецианские купцы, корабли которых плавали на Чёрном море, имели свой флот и в

Каспийском море. Эти путешественники как, например, венецианец **Марко Поло** в 1293 г. сообщает, что по Каспийскому морю стали ездить генуэзцы, которые привозили шелк, называемый гелли (гилянский).

А.Кастильский посол **Рюи Гонзалес де Клавихо** восхищался красотой и добротностью шелковых тканей, изготовляемых в Барде, Тавризе, Шемахе и других городах Азербайджана писал: «... Это земля, где шелку выделяется очень много, и туда за шелком приезжают купцы даже генуэзские и венецианские» (Ашурбейли, 1964:89).

Известный немецкий путешественник, состоящий на российской службе, барон Фридрих Август Маршал фон Биберштейн, известный в России как Федор Кондратьевич издал в конце XIII в. в Санкт-Петербурге свой труд «Описание провинций, расположенных на левом берегу Каспийского моря между реками Терек и Кура», отмечал, что азербайджанские женщины необычайно красивы, а их одежда и головные уборы вызывают восхищение.

Головные уборы занимают особое место в традиционном национальном костюме женщин и основными видами их были: **çadra, örpək, kalağai, tirmə şal, ləçək, yaylıq, çalma, çarşab, yaşmağ, araxçın, türban, təsək, naznaz, cutqu.**

О наших красавицах писали не только путешественники, но и художники – В.В.Верещагин XIX в., князь Г.Г.Гагарин. Они объездили многие города Азербайджана от Баку до Шеки и с фотографической точностью сделали ценные зарисовки. Г.Г.Гагарин издал альбомы «Живописный Кавказ», «Костюмы Кавказа» в 50-х годах XIX века.

Национальная одежда зажиточных азербайджанцев шилась из натурального высококачественного шёлка и тонкорунной шерсти.

Национальный костюм женщин, шёлк и шелководство носило своё отражение в устном народном творчестве, поэзии, а в целом в **фольклоре.**

Фольклор, традиционный быт и культура исторически взаимосвязаны, взаимообусловлены, и как бы дополняют друг друга. Ткани, украшенные богатыми орнаментальными узорами, отличались ярким этническим колоритом.

В своих поэтических произведениях Низами неоднократно обращается к шёлку, восхищается шелковыми тканями, изготовляемыми азербайджанскими мастерами.

В поэме «Искендернаме», особенно в его первой части, – «Шараф-наме» в главе «Повествование о Нушабе», говоря о Барде, Низами пишет: (Гянджеви^{1953:230})

«Мне на этом шелку, о венец мирозданья,

Ничего нет милей твоего очертанья».

«Приказала она принести поскорей

Шёлк, на коем начертаны лики царей» (Гянджеви^{1953:227}).

Производство шелка в начале XIII века развилось до такой степени, что в какой-то мере спасло население многих городов, таких как Тавриз и Гянджа от захватчиков. В связи, с чем академик **В.В.Бартольд** отмечал, что в 1221 году, когда монголы нападали на Азербайджан, город Гянджа откупился от монголов шёлковыми тканями (Бартольд, 1963:706).

В азербайджанской поэзии первые упоминания о шелке и шелководстве относятся к XII веку. Великий азербайджанский поэт и мыслитель Н.Гянджеви в своих произведениях восхвалял прекрасные виды шелковых тканей и изделий из них – **бархат, атлас, парча, тафта, камка, ганаус** ... В связи с чем в поэме «Семь красавиц» читаем:

«Годы шли, толпились на ковре;

По блестящей, шёлковой суфре» (Антология азербайджанской поэзии, 1939:39)

Далее: в поэме «Хосров и Ширин»:

«Даря вам шёлк, я стал подобен шелкопрядам»,

объяснение: «подобно шелковичному червю, дающему шёлк, я даю стихи и изъявляю листы бумаги, как он – листья дерева» (Гянджеви, 1955:503, 524).

Наличие большого количества баяты-песен, загадок и другие жанры народного творчества свидетельствуют о том, что воспитание и выкормка шелковичных червей занимали особое место в идеологии и технологии местного населения Азербайджана в средние века (Чирагадзе, 1982:812).

«Шёл бы ты гулять, дружок,

Шёлком шеголять дружок».

«Нити тонкие сучу,

Ткань я буду чесусу».

«Шелкопряду листья дать,

Шелкопряду – благодать».

«Листья на деревьях есть,

Листья будут черви есть» (Баяты-песни, 1978: 38, 101, 105, 159).

Азербайджанские женские головные уборы на протяжении всей своей истории отличались удивительнейшим разнообразием. И вот с некоторыми из них мы постараемся разобраться.

Головной убор азербайджанских женщин ассоциировался, прежде всего, с **чадрой**. Однако чадра была не самым популярным убором и использовалась в Азербайджане вовсе не так часто, как казалось всему миру. Чадра была популярна в городах Баку (Ичери Шехер, Абшерон, Ширван, Нахчыван, Шемаха, Шеки и др.). В деревнях её носили очень редко, в гости, на базар, в город. Сельские женщины при общении со знакомыми, родственниками, соседями чадру не использовали, а ограничивались прикрыванием нижней части лица концом головного платка – **яшмаг**.

В народе, в XX веке, честно говоря, к чадре относились не особенно уважительно, примером является такая пословица: «Лицо под чадрой все равно, что солнце за стеной». Городские женщины вели более активный образ жизни, чем деревенские. Поскольку мусульманский обычай не позволял женщине ходить с открытым лицом, так дозволялось выходить на улицу лишь девочкам до тринадцати лет и пожилым женщинам.

Головные уборы женщин и девушек зависели, прежде всего, от причёсок. Сложностью причёски не отличались. Волосы на показ не выставлялись, и появляться на людях без головного убора, показывать посторонним такую интимную вещь, как волосы, считалось верхом неприличия. Женщина была с открытой головой только в бане и спальне.

Причёска была простенькая. Волосы не стригли, чем длиннее – тем эффективнее. Пробор прямой, чёлка – **çətir** у молодых. Чёлки оставляли не на лбу как сейчас, а чуть удлинённой формой около ушей они спускались изящными локонами. Эти локоны назывались – **bala birçək, kiçik birçək, tel birçək**. Две косы убирались под специальный головной убор или повязку – **çutqu**, типа мешковидный колпак. **Çutqu** были повседневные и праздничные, из дорогих тканей – шёлк, атлас, а попроще – сатин, ситец, тёмно-синий и чёрные цвета.

Выглядел **Çutqu**, как узкий чехол, повязывался вокруг головы, прикрывая лоб, волосы убирались за спину и не мешали женщине работать в поле или при занятии домашней работой. Это был нижний головной убор, на него надевали разнообразные **платки**,

шали, чадра, öгрәк и т.д. Передняя часть чутгу, видневшаяся из под платка, украшалась дорогими серебряными и золотыми бляшками, монетами, узорчатыми «silsilə» и называлась «**çutqu qabağı**».

Чутгу габагы – это налобное украшение придавало девушкам и женщинам неповторимую красоту. В сельских местностях «чутгу» носили до 60-х годов XX века. В Нахчыване такая повязка получила название «geşbend». Из-за жаркого климата, где температура воздуха летом доходит до +45⁰С, гешбенд – чутгу был из белого льна сина или марли. Эти ткани гигроскопичны и хорошо впитывают пот (Со слов информатора из Нахчывана Салимова Сурая – 58 лет). В Шеки «чутгу» называли «tülü».

Где-то совсем недавно – в XX веке в Баку и на её окраинах можно было встретить женщину в **чадре**. А сейчас на дворе XXI век, а дальше судите сами.

Говоря об азербайджанской женщине за рубежом, сразу головной убор ассоциируется с **чадрой**. В мусульманских семьях чадра была в обязательном порядке, поскольку если женщина выходит за порог своего дома, должна была покрыть голову чадрой («К вопросу об одежде». Серия «Культура Ислама». Кн. I, с. 13). Так принято во всём мусульманском мире. Чадра считалась важным элементом одежды женщин в Азербайджане. Чадра была популярна в городах, в деревнях же женщины носили её крайне редко, только когда выезжали куда-то, в гости, в другое село, на базар, в город и т.д.

Популярность чадры в городе объяснялась, прежде всего, тем, что в отличие от деревенских, городские вели более активный образ жизни и чаще показывались в обществе. Мусульманский обычай не позволял женщине ходить с открытым лицом, так дозволялось выходить на улицу лишь девочкам лет до тринадцати. Поэтому **чадра** занимала большое место в национальном городском наряде. Дома чадру не носили, для дома было множество других платков и косынок. Чадра являлась принадлежностью уличного костюма жительниц города. Как правило, её шили из гладкой материи тёмных тонов чёрного, синего, а женщины из богатых семей покупали нарядные шёлковые покрывала ярких тонов. Покрывала - чадра женщин имеют широкие аналогии во многих странах мусульманского Востока.

В Иране, Афганистане подобные уборы-покрывала бытуют и по сей день (Народы Передней Азии, 1992:117). В Иране – известны под названием («dəstmal») – перс., и турецкое («testemal») Народы

Передней Азии, 1992:124, 128). Они отличаются от чадры размером и способом ношения. А в Средней Азии **чадру** называют «ləçək» у него сложный покрой, способ ношения, прорези для лица и др.

Бакински носили чадру чаще всего из лёгких атласных, шелковых или муслиновых тканей. Лёгкие и мягкие ткани позволяли делать более изысканные и красивые драпировки – что было важно. Дамы победнее довольствовались чадрой из сатина, ситца и т.п. На выход в гости, на свадьбу-чадра белого цвета, шёлк в клеточку.

Выходя из дому, женщина покрывается тёмной накидкой-чадра, перетянутой вверху, нижние полы придерживаются руками. Лицо закрыто полотняным платком (рубенд), в котором перед глазами находятся две сетчатые отверстия, пропускающие лишь слабый свет. Иногда, у людей зажиточных, эти рубенды украшались драгоценными камнями (Герман Вейс, 2005:60).

В XVI-XVII вв. большую популярность приобрёл **«аракчин»** (в некоторых регионах Азербайджана называют «tesek»). Арахчин часто путают с тюбетейкой Средней Азии. В принципе эти два головных убора похожи (но не совсем), разница заключается в том, что жители Средней Азии носят тюбетейку как уличный головной убор, а арахчин носили только дома. В случае необходимости выйти на улицу, поверх арахчына накидывали различные платки, шали, покрывала.

Для изготовления арахчына чаще всего использовались **бархат** и **велюр**. Подкладка была только однотонной. По цвету и вышивке арахчин разделялся на женский и девичий. И конечно, украшением арахчына была и остаётся **вышивка**. Вышивали цветными, шелковыми, золотыми нитками, бисером и др.

Подобные расшитые шапочки арахчины созданные мастером, являют собой отдельный островок азербайджанского прикладного искусства. И, если сейчас надеть одну из таких поблескивающих бисером шапочек, то, можно хотя бы на пару минут ощутить себя в далёком прошлом.

Вышивка – это образная летопись, не утраченное сокровище и повод для ностальгии. Это бесценный дар предыдущих поколений, дошедший до нас по неуловимым путям красоты, которая как по волшебству окрыляет наши души и просветляет наши дни. Чаще всего она изображает, конечно же, **«буту»** один из главных символов Азербайджана. И, зная все вариации этого узора (коих немало), она всякий раз создаёт нечто оригинальное. **Бута** – один из символов Азербайджана и вместе с тем, это изысканный узор,

который связывает эту страну со всем восточным миром, т.е. с теми территориями, на которых также в древности было распространено огнепоклонничество – в Иране, Индии и др.

А со временем бута «завоевала» и Запад. И теперь дизайнеры со всей земли используют её, полюбив за красоту и утончённость. Бутой украшают и вечерние платья, и рокерские косынки-банданы, и сумочки дам, и галстуки кавалеров. Словно в ней и в самом деле есть что-то мистическое, что буквально «привораживает» всех вокруг.

Поскольку бута была символом Азербайджана, вышивальщицы изображали её только на богатых и дорогих тканях, таких как бархат, велюр, атлас, **шёлк** и **нимтене**, она нашла своё отражение в устной народной и художественной литературе:

«Qalmazsan sən xaradan,
Atlasdan, zərxəradan,
Gəlmişəm Buxaradan.
Ərisin iplikdəndir
Ərəcin ipəkdəndir,
Butan çiçək-çiçəkdir.
Üstündə al butan var,
Səni başa atan var
Həşyələrin qırmızı,
Bəzər paltarlarımızı.
Atlas deyiblər sənə,
Ay nimtənə, nimtənə» (Чирагзаде, 1981:8).

Девушки и молодые женщины поверх арахчына накидывали шелковый крепдешиновый платок, **örpək**, **kəlağai** (о чём подробнее позже), и чтобы платки не сползали, их закрепляли красивыми драгоценными бляшками, булавками и др. ювелирными приспособлениями, являвшимися его составной частью. Красота арахчына нашла своё отражение в устном народном творчестве Азербайджана: «Araχçını sallama, yudun yerə tullama», «Araχçının zəri var, butası var, zəri var», «Araχçının məndədir, qoymusan çəməndədir», «Araχçını yan qoydum, içinə biyan qoydum», «Araχçının mil-mili zər üstədir hər gülü» (Баятылар, 1960).

В монографии «Культура Сасанидского Ирана» В.Г.Луконин, ссылаясь на источники по средневековым миниатюрам, отмечает, что головной убор в виде арахчына бытовал ещё в древности (Луконин, 1959:193).

С Востока пришла мода на **тюрбаны**. Их носили и мужчины и женщины. Тюрбаном персы называли материю, которой повязывали голову. От персов этот головной убор распространился по всему исламскому миру. Близкой к тюрбану была **чалма** – полотнище ткани, намотанное на голову поверх арахчына, фески. Чалма была и парадной и домашней. Как средневековый, так и современный Азербайджан часто ассоциируется с чалмой. Как головной убор **чалма** в более поздние времена хоть и присутствовала, но широкого распространения не получила. А почему спросите? А потому, что, чалма каждый раз должна была заново повязываться. Во-первых, красиво и правильно повязать чалму было сложно. Это искусство, которое передавалось по наследству от старшего поколения младшему. Во-вторых, время – женщины не располагали таким свободным временем на каждодневное накручивание чалмы. Способов накручивания чалмы было множество. Чалму накручивают не на «голую голову», а на арахчын. Что же касается современных модниц, они приобретают на любой вкус и цвет, готовые в специальных «Брендовых» бутиках фирм.

Одним из самых популярных головных уборов платков были **калагаи**. На протяжении веков калагаи было неотъемлемой частью жизни азербайджанской женщины. Это шёлковый платок из некрученых нитей ручного производства с набивным узором, выполненным традиционным способом резервирования воском (Чирагзаде, 1988:140). Важнейшими центрами производства калагаи были Елизаветполь, Шуша, Шеки, Шамаха (Чирагзаде, 1988:140). Калагаи имеет квадратную форму размером 1,5 на 1,5 метра. Калагаи изготавливается по методу «**батик**» – горячее окрашивание шёлка. Узор на ткань наносится при помощи специальных «галибов – печатей». Узоров множество и каждый из них что-то символизирует. Большинство из них имеют мифологические корни и идут из далёкой древности. Но чаще всего, конечно, изображение **бута**. Нередким являются изображения растительного орнамента, геометрические фигуры, флоры, фауны и др.

Сегодня калагаи, который носят наши бабушки и жительницы отдалённых районов республики, представляют собой окаймлённый шелковый платок с преимущественным орнаментом «**буты**».

На сегодняшний день центром производства калагаи является Баскал, живописное селение близ Шемахи. Изготовленные в Баскале калагаи пользуются большим спросом, как у иностранцев, так и у местных любителей фольклора. Сюда специально приезжают на экскурсии понаблюдать за процессом «рождения» калагаи и

заказать себе эксклюзивный платок со своим именем (Иманов, 2013). Калагаи – как женский головной платок нашло своё отражение и в устном народном творчестве, у М.П.Вагифа читаем:

«Kəlağayı əlvan, qəsəbə qiğgac, altından cunası, heyif ki yoxdur» (Вагиф, 1944:72).

Что же касается красок, то мы уже заметили, что женщины и девушки предпочитали яркие краски, такие как красный, зелёный, что также нашло отражение в устном народном творчестве.

«Yar geyinib tamam al, tamam yaşıl, tamam al».

«Əziziyəm bizə gəl, al yaşıl gey, bizə gəl».

«Başında ag şalı var, yaşılı var, alı var».

«Əynində var xarası, al yaşılı qarası» («Bayatılar», 1960:114).

И так, в заключение хочу сказать, что калагаи это выражение культурной самобытности, религиозных традиций, символ социальной сплочённости. Его производство и ношение укрепляет роль женщин и культурное единство азербайджанского общества. А модельер Фахрия Халафова вот как отзывается о роли калагаи в XXI веке: «Калагаи и сегодня привлекает жительниц современных городов, которые не только не отказывались от него, а напротив, нашли ему новое применение, нося в виде шарфов, шалей, элементов вечерних нарядов. Нынешние модницы с удовольствием носят калагаи и в XXI веке, оставаясь все теми же загадочными восточными красавицами».

На заседании Межправительственного Комитета по нематериальному культурному наследию ЮНЕСКО азербайджанское искусство калагаи под названием «Символизм и традиционное искусство калагаи», было включено в Репрезентативный список нематериального культурного наследия ЮНЕСКО. Это историческое событие в культурной жизни Азербайджана произошло в результате большого внимания и заботы Президента Ильхама Алиева к сохранению наших национально-духовных ценностей, культурному развитию страны.

Поверх калагаи в холодную погоду среди зажиточных дам использовались шали из **tirmə**, кашмирские шали и вязаные шали ручной работы.

Немного из истории платка. В поздний античный период в Палестине вошёл в употребление платок называемый **талит**. Это прямоугольное покрывало из шерсти с кистями на концах, поначалу являлась частью повседневной одежды. И вероятно, от талита

пошёл другой традиционный платок Востока – арабская куфия. Но, куфия в отличие от талита не стала элементом исключительно религиозного облачения, а используется арабами и поныне в повседневной одежде. Если на Востоке облаченный в куфию мужчина смотрится обыденно, то ношение такого платка в Европе сразу подчёркивает его статус мусульманина, так же, как и женский платок – **хиджаб**. В мусульманских странах он смотрится вполне привычно. А в Европе и США его носительницы хотят подчеркнуть своё исламское вероисповедание.

В XVIII веке во Франции вошли в моду **кашне** – швейные платки из ярких и узорчатых тканей. Кашне иногда прикрывали нижнюю часть лица. Но 23 сентября 1784 г. Людовик XVI издал указ, что «длина платка должна равняться его ширине». После чего квадратная форма платка стала его классическим стандартом. Своё слово в истории платка сказал и Наполеон Бонапарт. Именно его Египетский поход внёс новую струю в европейскую моду. Вернувшись в Париж, в числе подарков Наполеон преподнёс Жозефине и кашемировую шаль. Их производство началось ещё в XV в. в индийском Кашмире, отчего и пошло название. Из Индии купцы привозили различные пряности, шерстяные ткани, вырабатываемые, главным образом, в Кашмире и имеющие большое распространение на Востоке **tirmə**, которые ценились на вес золота и другие шелковые ткани, шитые золотыми нитями (Ашурбейли, 1964:220). В экспозиции музея Истории Азербайджана находится кусок тирмя, датируемый XVII в. Фон ткани цвета слоновой кости со светло-красным орнаментом в виде «**бута**» (Экспозиция средних веков. Музей Истории Азербайджана НАНА) (Экспозиция средних веков. Музей Истории Азербайджана НАНА).

Квадратные накидки, модницы складывали треугольником и, надевая на голову, закрывали плечи. Квадратный платок **tirmə** было очень дорогое удовольствие. Им повсеместно пользовались женщины из зажиточных семей всех возрастов. Как шелковые, так и шерстяные платки привозили из Индии, Турции, Персии, Сирии и Средней Азии. Иметь и носить привозной платок, особенно шелковый или шерстяной в Баку был признаком достатка в семье. Он бережно хранился долгие годы в сундуке и переходил от бабушек к внукам по наследству. Ткали этот платок, из тончайшей пряжи, сделанной из пуха кашмирских коз. Из 13 граммов пряжи получалась нить 4,5 километра. Шали выходили почти невесомыми. Критерием их качества являлся проход платка сквозь обручальное кольцо. Чуть хуже считался пух сайгаков. Самый дорогой считалась

«**misqalı tirmə**», тонкая, кустарной выработки шерстяная ткань с растительным орнаментом.

В Баку и на Апшероне женщины очень часто покупали эту ткань **tirmə** и шили из неё красивую нарядную верхнюю одежду архалыг. Объясняется это тем, что климат на Апшероне известный своим пронизывающим северным морским ветром **xəzri** и южным ветром **gilavar**, что и заставлял прибегать к тёплой одежде. Фантазия разгуливалась и на верхних юбках. Их шили из узорчатой парчи, бархата, тонкой шерсти с богатым набивным рисунком, **tirmə** и других дорогих красочных тканей.

Баку славился золотошвейными изделиями. Известные художники, такие как М.Навваб, М.Иривани делали эскизы для эксклюзивных образцов, идущих на экспорт, которые ценились на вес золота, как, например, вышивка на тонкой шерстяной ткани ручной выделки (**misqalı tirmə**). Неудивительно, что такая шаль была основой приданного купеческой невесты. Так, что родившись на заре цивилизации, платок если и умрёт, то только вместе с ней (Аникин, 2005:18). Шерстяной платок **tirmə** освещался и в народном фольклоре.

«Yar başa xara bağlar, şal bağlar, xara bağlar».

«Kişmiri şalın olsam, üzündən xalın olam»

«Kişmiri şaldı səndə, dil deyil baldır səndə» («Bayatılar», 1960:54).

С полной уверенностью можно утверждать, что женские головные уборы того времени служили показателем материальных возможностей и успешности мужчин.

Интересно и то, что по сей день в сельских районах в качестве верхней одежды многие женщины до сих пор предпочитают большую **тёплую шаль**.

«Libasən əlvandır, çarqat narıncı».

«Saçaqlar yaraşır qıraqlarından».

«Gah zaman başına tirmə şal bağlar».

«Hicab eylə, kətan salar başına» (Vaqif, 1944:52, 54).

Красоту шалей, дополняющие женскую одежду освещали поэты и прозаики России. И Сергей Есенин особенно красиво описал в своём стихотворении «Вишнёвая шаль».

Вишнёвая шаль

Было девичьим женское сердце,

В сундуках укрывая печаль.

Мне от бабки досталось в наследство
Это **тёмно-вишневая шаль**
Полевые цветы да лесные,
Да в кистях шерстяная канва...
В этой **шали** заметил впервые
Дед её на канун Рождества.
Молодые недолго гуляли,
Жизнь не лёгкой у них-то была
Узелком свои судьбы связали,
Словно **шали** два пёстрых крыла ...
Глаз невесты не видела серых,
Не слышала радостных смех.
Как чета эта здорово пела,
Да и мудрость делила на всех ...
Все как будто во мне по старинке:
И коса, и журавлиная стать.
Только песне откроется сердце,
Выдаст голос святую печаль.
Мне от бабки досталось в наследство
И душа, как **вишнёвая шаль**.

С.Есенин

Красоту азербайджанки, её традиционные национальные костюмы, роскошные цветные шелковые головные платки, шали, косынки, шарфы, женские рубашки, вышитые золотыми нитками, шёлковые предметы домашнего обихода – воспевали в своих стихах поэты – лирики средневекового Азербайджана М.П.Вагиф и поэт-ашуг Ашуг Алескер.

«Цветная шаль и платок расписной,
Случайный прохожий, встречаясь с тобой,
Мгновенно теряет и ум, и покой,
Объятий невольной тревогой подходит» (Ашуг-Алескер, 1972:34).

В этих стихах речь идёт о расписном платке, который широко бытовал в быту азербайджанцев – под названием «**hejrati**».

«Шёлковый платок герат
На голове красавицы ...» (Ашуг-Алескер, 1972:34).

«Гянджа калагаи» – отличались от других шелковых изделий своей пестротой и сплошь были покрыты набивным орнаментом –

растительного сюжета. Без таких платков, в прошлом, приданое невесты считалось не полным.

И так, переустраивая этот мир, человек шёл от простого к сложному. Причём многие инструменты и предметы, изобретённые тысячелетия назад, не только стали базисом нашей цивилизации, но и сохранились в современной обыденной жизни практически без всяких изменений. Все окружающие нас вещи, придумали люди. И, хотя, имена многих изобретателей благородное человечество сохранило в памяти, ещё больше гениев так и остались в неизвестности. Но их дело живёт.

И, несмотря на коренные изменения социально-экономических условий, которые ведут к изживанию традиции, некоторые традиционные формы быта обнаруживают большую стойкость. В основе этого лежит сил привычки, привязанность народа к своим обычаям, носителями которых нередко является старшее поколение. Сохранению ряда традиций в быту способствуют также некоторые черты их общественного быта: тесные семейные связи и солидарность односельчан, уважение к старшим, иногда носившее форму безоговорочного повиновения.

Подобные головные уборы, платки, шерстяные и шёлковые ткани встречаются и в настоящее время в Баку Ичери Шехер и на Абшероне, что говорит о преемственности материальной культуры и устойчивых традициях народных мастеров, вышивальщиц, передававших своё искусство из поколения в поколения.

Список литературы:

1. Абибуллаев О. «Первичные итоги археологических раскопок в Кюльтепе». Труды Музея Истории Азербайджана. Баку, т. II, 1957.
2. Аникин А. «Символ чести и достоинства». Москва, 2005.
3. Антология азербайджанской поэзии. Москва, 1939.
4. Асланов Г.К. «К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура». М., 1955.
5. Ашуг-Алескер. «Стихи». Баку, 1972.
6. Ашурбейли С. «Очерк истории средневекового Баку». 1964.
7. Бартольд В.В. «Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира». Соч., т. II. М., 1963.
8. Баяты-песни. Баку, 1978.
9. Ваидов Р.М. «Мингечаур в III-VIII вв.». Баку, 1961.

10. Герман Вейс М. «История культуры народов мира». Москва, 2005.
11. Геродот. «История в девяти книгах». Книга первая. Л., 1972.
12. Гянджеви Н. «Искендернаме». Ч. I, Шарафнаме. Баку, 1953.
13. Гянджеви Н. «Хосров и Ширин». Москва, 1955.
14. Деконский А. Материалы по изучению «Экономический быт государственных крестьян в Шушинском и Джебраильском уездах Елисаветпольской губернии». Т. 4.
15. Иманов В. «Струющийся шёлк-символ нежности». Баку, 2013.
16. Каланкайтукский М. «История Агван», кн. 2, гл. 16, кн. 1, с. 5.
17. «К вопросу об одежде». Серия «Культура Ислама». Кн. I.
18. Луконин В.Г. «Культура Сасанидского Ирана». Москва, 1959.
19. Народы Передней Азии. Москва, 1992.
20. Натроев А. «Шелководство в Закавказье». Газ. КСХ, 1897, №99, с. 713.
21. Никитин А. «На берегах Нила». М., 2001.
22. Со слов информатора из Нахчывана Салимова Сурая – 58 лет.
23. Чирагзаде В.А. «Qədim ipərçilik diyarı». Azərnəşr. Bakı, 1988.
24. Чирагзаде В.А. «Шелководство в Азербайджане». Баку, 1981.
25. Чирагзаде В.А. «Шелководство в Азербайджане». Баку, 1982.
26. Экспозиция средних веков. Музей Истории Азербайджана НАНА.
27. «Bayatılar». Bakı, 1960, II nəşri.
28. Vaqif M.P. «Əsərləri». Bakı, 1944.

Azərbaycanın milli geyimlərinin və baş örtüklərinin şifahi xalq yaradıcılığında, poeziyada və folklorda əksi

Xülasə

Azərbaycan milli qeyimləri xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyəti sahəsində uzun və mürəkkəb inkişaf proseslərinin nəticəsi olaraq yaranmışdır. Geyimlər xalqın tarixi ilə sıx surətdə bağlıdır. O maddi mədəniyyətin digər sahələrindən daha çox xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Baş geyimləri insanlığın böyük əksəriyyətini əks etdirir, əqər baş qeyimləri rəngərəngdir desək biz həqiqətin əksinə gedə bilmərik. Tarix boyu baş geyimləri həm gündəlik, həm simvolik, həm də siyasi funksiyaları yerinə yetirmişdir. Qadın baş geyimləri ənənəvi milli qadın geyimlərinin digər tiplərindən daha çox seçilir və baş geyimlərinin bir neçə növü məlumdur: Çadra, örpək, kəlağayı, tirmə şal, yaylıq, ləçək, yaşmaq, araxçın, turban, təsək, naznaz, çutgu. İpəkdən və yun parçadan hazırlanan milli paltarlar və baş geyimləri şifahi xalq yaradıcılığında, poeziyada və folklorda öz əksini tapmışdır.

Bayatılarda, Nizami Gəncəvinin, M.P.Vaqifin, Aşıq Ələskərin poetik əsərlərində birmənalı şəkildə ipək və ondan hazırlanan baş geyimləri vəsf olunmuşdur. Azərbaycan qadınlarının baş qeyimləri hər şeydən əvvəl çadra, örpək, kəlağayı, tirmə şal və digərləri ilə assosiasiya olunur.

Müsəlman ailələrində qaydaya əsasən çarşab gündəlik geyim sayılırdı. Əgər qadın öz evindən kənara şıxırdısa hökmən mövcud qaydaya əsasən baş geyimi çadradan istifadə edirdi. Digər yayılmış baş örpəyi kəlağayı azərbaycanlı qadınların həyatlarının ayrılmaz hissəsi idi. Kəlağayı istehsalı əsasən Gəncə, Şuşa, Şəki, Şamaxıda mərkəzləşmişdi. Bu ipək örpək burulmayan iplərdən hazırlanıb; üzərinə vurma üsulu ilə əllə xüsusi naxışlar - ən çox Buta həkk edilirdi.

The national costume, headwear, silk and sericulture reflected on the oral folk art, poetry and folklore

Summary

The national Azerbaijani attire was created as result of long and complex development processes of the tangible and intangible culture of the people.

Clothing is strongly related with the history of the people as it, more than any other tangible element of culture, reflects the national specificity of the people.

Humanity knows many types of headwear and we wouldn't go against truth if we say that this element of clothing has the most variety.

Throughout history headwear had to have a practical function, a symbolic function or a political function.

Headwear occupies a special place in the traditional national dresses of women and the main types of these were: çadra, örpək, kalağai, tirmə şal, ləçək yaylığ, yaşmağ, araxçın, türban təsək, naznaz, cutqu.

The national costume, headwear, silk and sericulture were reflected on the oral folk art, poetry and folklore.

ОБ ИСТОРИИ КАРТИНЫ «АНГЛИЙСКИЙ ДИПЛОМАТ И ПУТЕШЕСТВЕННИК ЭНТОНИ ДЖЕНКИНСОН НА ПРИЁМЕ У ПРАВИТЕЛЯ ШИРВАНА АБДУЛЛА ХАНА УСТАДЖЛЫ» ИЗ ЭКСПОЗИЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Инна КОСТИНА*

Açar sözlər: bəylərbəyi, orta əsrlər, Abdulla xan, İvan Qroznıy, Rusiya, Səfəvilər. Türkiyə

Key words: Beglarbek, Middle Ages, Abdullah Khan, Ivan the Terrible, Russia, Safavi, Turkey

Введение

В экспозиции «Азербайджан в средние века» Национального музея истории Азербайджана представлена картина художника Октая Садыхзаде; «Английский дипломат и путешественник Энтони Дженкинсон на приёме у правителя Ширвана Абдулла-хана Устаджлы (1562)». НМИА инв.№:IF-501

В XVI веке между Русским и Сефевидским государствами стали развиваться отношения на обоюдных выгодных условиях. Торговля была источником богатства, не только отдельных купцов, но и самих государей, которые учитывая большую выгоду от торговли, особенно сефевидские шахи и беглярбеки, сами занимались торговлей. Самыми крупными купцами были шахи, их наместники и феодалы. Торговлю они вели через так называемых шахских купцов, имевшие большие льготы и привилегии перед другими купцами в стране и за её пределами. Царские и шахские купцы освобождались не только от всяких пошлин, с них не брали даже плату за проезд и кормили бесплатно. Шахские купцы в большом масштабе ввозили в города Русского государства шелк-сырец, изделия из шёлка, драгоценные камни золотые и серебряные изделия, пряности и другие ценные товары. Азербайджанские товары получили широкое распространение в России и потому, что в Сефевидском государстве, особенно в городах Азербайджана, частыми гостями были царские купцы т.н. «Казённая торговля», осуществляемая русскими купцами. (Мельгунов, 1905:229-235)

*НАНА Национальный Музей Истории Азербайджана, научный сотрудник отдела Научной экспозиции и организации выставок. Баку, Азербайджан, email: kostina1944@inbox.ru

Картина указанная выше раскрывает события развития дипломатических отношений Русского государства с Сефевидами.

К середине XVI века Ивану IV удалось установить прочные связи во время правления шаха Тахмасиба I (1524-1576) и ширванского беглярбека Абдулла-хана (1548-1565). После ухода османов из пределов Сефевидского государства, шах Тахмасиб I назначил беглярбеком Ширвана Абдулла-хана Устаджлу, (Исмаилов, 2010:116). Среди других беглярбеков Ширвана, Абдулла-хан особенно отличался своим умом и способностью государственного деятеля, являлся самостоятельным правителем и в определённой мере проводил независимую политику.

Минуя шахское правительство, Абдулла-хан вел переговоры с представителем «Московской компании» англичанином Э. Дженкинсоном, который одновременно являлся и посланником Ивана Грозного. Следует отметить, что в официальном русском документе беглярбек Ширвана Абдулла-хан именуется, как «Король Ширвана» (История Азербайджана, т. 1, 1958:233).

Англичане, создав «Московскую компанию» неоднократно пытались установить торговую связь с прикаспийскими областями и со всем Сефевидским государством. Однако, в первое время эти попытки были безуспешны, хотя агент Э. Дженкинсон для осуществления этой цели предпринимал несколько экспедиций. Автор И.Кулишер в своей работе отмечает: «В результате торгово – дипломатических экспедиций Дженкинсона, который был 4 раза в России, наконец, английской торговой компании была дана новая привилегия, а именно – право беспошлинно торговать с восточными народами, в особенности...в Бухаре и Шемахе» (Кулишер, 1923:273).

Уезжая из Москвы, Э. Дженкинсон имел от Ивана Грозного следующие поручения:1) наладить, укрепить и по возможности расширить торговые связи с Ширваном и всем Сефевидским государством; 2) выяснить обстановку и возможность приобретения союзника для Москвы в лице Ширвана и через него Сефевидов, против Турции. (Английские путешественники, 1937:208). Поручения в Москве Э. Дженкинсон получил именно к Абдулла-хану, который хотя и был сефевидским наместником, но он во многом, сохранял свою независимость. (Петрушевский, 1949:251).

Когда 15 марта 1562 года Э. Дженкинсон был на приёме у Московского царя, как он сам об этом пишет, там же находился и ширванский посланник Абдулла-хана Устаджлу. Это был именно ширванский посол. Э.Дженкинсон вспоминает, что, когда он

отправился из Шемахи к шаху Тахмасибу I, Абдулла-хан дал ему в провозатые «своего посланника (возвратившегося из России)» (Англ. пут., 1937:204). Получив разрешение от Ивана IV, экспедиция англичан во главе с Э. Дженкинсоном выехала из Москвы, имея при себе письменное послание царя. С этой экспедицией выехал на родину и посланник Абдулла-хана. 10 июля экспедиция прибыла в Астрахань, 4 августа – в Дербенд, 6 августа – в Шабран и 18 августа – в Шемаху. Англичане были приняты шемахинским беглярбеком Абдулла-ханом только 20 августа в его летней резиденции, приблизительно в 20 - милях от Шемахи. (Англ. пут., 1937:200-204). Э.Дженкинсон подробно описывает свой приезд в Шемаху к Абдулла-хану, его пышный двор, где он был принят «Королём Ширвана» и оказанный ему приём. В его записях много этнографических сведений об Азербайджане XVI века. Приветствовал англичанина беглярбек Ширвана на родном азербайджанском языке: «*Xoş qəldin*» - (Добро пожаловать!). (Англ. пут., 1937:203).

Э.Дженкинсону сначала не удалось добиться заключения соглашения с Абдулла-ханом и в ноябре 1562 года он уехал в Казвин к Тахмасибу I, который вначале принял его очень сухо, однако проявил большой интерес к торговым путям, которые связали бы его страну с Россией и Англией, а также и со странами Западной Европы. Чтобы показать верность только что заключённому мирному договору с Турцией и подпредлогом того, что англичане – «кяфиры» (неверные), Тахмасиб I не разрешил им, находиться во владениях Сефевидов и даже обещал на словах турецким купцам в Казвине выдать их султану. Однако он не только не сделал этого, но ещё и подарил Э. Дженкинсону «шелковое платье» и в послании своём к Абдулле-хану, велел устроить ему хороший приём. На обратном пути, в городе Джавате, Э. Дженкинсон вторично встретился с Абдулла-ханом. Здесь англичане снова начали переговоры, которые на этот раз закончились тем, что 14 апреля 1563 г. Абдулла-хан подписал им грамоту на свободную торговлю в своих владениях, со всеми товарами и освобождением от всех пошлин. (Гусейнов, 1963:125). «...С тех пор была обеспечена правильная торговля», писал Н. Костомаров (Костомаров, 1862:43).

В подписанной Абдулла-ханом грамоте для Московской компании говорилось: «Мы, Абдулла-хан, могуществом бога, создателя неба и земли, назначенный и ныне царствующий король Ширвана и Гиркана, единственно по нашему почину и нашей

великой доброте, вследствие настойчивого ходатайства и просьбы...Энтони Дженкинсона, посланника, дали и пожаловали...» настоящую грамоту Компании «купцов – предпринимателей из города Лондона в Англии» (Англ. пут., 1937:215).

Московская компания получила «полную свободу, безопасный пропуск и разрешение приезжать или посылать своих агентов по торговле» в Ширван, «совершать покупки и продажи» с ширванскими

купцами и «другими лицами на наличные деньги или в обмен, пребывать и обитать... столько времени, сколько они пожелают, и уезжать, когда им будет угодно, без задержек, помех и препятствий».

Члены Компании также освобождаются от пошлин за «товары, которые они будут покупать или продавать в Ширване». (Англ. пут., 1937:215). Но о правах ширванских купцов во владениях английской королевы в грамоте Абдулла-хана, не было ни слова.

Возвращаясь из Ширвана в Москву, Э. Дженкинсон вёз поручение от Абдулла-хана к русскому царю носящее, несомненно, торговый и политический характер. Ширванские посланники вернулись на родину, получив согласие Ивана Грозного.

В XVI веке централизованное Русское государство представляло большую силу в Европе, с ним считались. Абдулла-хан старался завязать дружеские отношения с Иваном IV, чтобы иметь в его лице союзника против Османской Турции. Русский царь также искал союзников на Ближнем Востоке для обороны против агрессии Турции.

По возвращению Э. Дженкинсона в Москву, русский правитель выразил желание, послать его вторично в Ширван. (Англ. пут., 1937:216-218). По рекомендательному письму Э.Дженкинсон был принят в столице Сефевидов городе Казвине и даже одарён подарками. Как уже было сказано, в заинтересованности Абдулла-хана в сношениях с Москвой, он оказывал покровительство Э.Дженкинсону, как посланнику московского царя. (Петрушевский, 1949:251).

При содействии ширванского беглярбека Абдулла-хан Устаджлу в Шемахе была учреждена торговая фактория англичан. Сам беглярбек, будучи заинтересованным в вывозе шелка – сырца, поддержал представителя Компании Э.Дженкинсона. Англичане, получив грамоту на свободную торговлю, стремились развить свою экспансионистскую деятельность в Закавказье, богатство и

стратегическое расположение, которого сулили им большие выгоды. Желая, при удобном случае отстранить русских от каспийской торговли, англичане в 1565 году вновь предприняли экспедицию в Ширван, в составе Э.Дженкинсона, А.Китчипа и А.Эдвардса. 11 августа этого года они были приняты Абдулла-ханом, где ему преподнесли разные подарки, в том числе 40 соболей и 40 «красных» лисиц, 4 аршина красного сукна и др. (Англ. пут., 1937:221). У англичан была просьба о расширении жалованной им беглярбеком в 1563 году грамоты. В ответ Абдулла – хан велел англичанам все просьбы изложить в письменном виде. Однако это не сбылось, так как через несколько дней Абдулла-хан умер.

Заключение

Дождавшись назначения нового беглярбека – Араз-хана, англичане ничего не добившись от него, отправились в Казвин (Англ. пут., 1937:226). А.Эдвардс отмечает, что Тахмасиб I проявил большой интерес к английскому ввозу и вывозу. До подписания новой грамоты, шах Тахмасиб I во время приёма интересовался русско – английскими торговыми отношениями (Англ. пут., 1937:228). Расспрашивал, давно ли англичане торгуют в России, в какой срок можно проехать в Англию через Россию (Англ. пут., 1937:227) и ряд других вопросов касающихся России, её богатств и торговли. Сефевидам были уже известны крупные победы Ивана IV, в сплочении русских земель и присоединения к России огромной территории. С этой целью Сефевиды желали иметь в лице русского царя, могучего союзника против Османской Турции. Вскоре шах Тахмасиб I отправил посольство к Ивану IV для заключения договора, о свободной торговле русских и сефевидских купцов. Всё это способствовало более широкому развитию Волжско-Каспийского пути. Западная Европа, также придавала большое значение этому удобному и выгодному торговому транзиту, который соединял страны, Ближнего и Среднего Востока с Европой. Этот путь сулил огромные выгоды англичанам и другим европейским странам. Но Российское государство само решило использовать эти выгоды торговли. Были установлены ограничения для транзитной торговли англичан. Вскоре Иван Грозный запретил транзитную торговлю по Волжско-Каспийскому пути, не только англичанам, но и другим западноевропейским странам (Швеции, Голландии).

В конце XVI – начале XVII столетия обмен посольствами между Россией и Сефевидским государством, приобрёл постоянный характер (Исмаилов, 2010:10).

Таким образом, экономические и торговые связи между Сефевидами и Россией развивались и в последующий период.

Список литературы

1. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. Перевод Ю.В.Готье, Москва, 1937.
2. Гусейнов Ахмед. Азербайджано – русские отношения XV-XVII веков. Баку, 1963.
3. Исмаилов Эльдар. Очерки истории Азербайджана. Москва, 2010.
4. История Азербайджана, т. I. Баку, 1958.
5. Костомаров Н.И. Очерки торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. СПб, 1862.
6. Кулишер И. История русского народного хозяйства. Т. III, Москва, 1923.
7. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI – XVII вв. Сборник статей по истории Азербайджана. Вып.1, Баку, 1949.

Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin ekspozisiyasında sərgilənən “İngilis diplomatı və səyyahı E.Cenkinsonun Şirvan hakimi Abdulla xan Ustaclının qəbulunda” adlı rəsm tarixçəsi

Xülasə

Məqalə Azərbaycan Milli Tarix Muzeyinin “Azərbaycan Orta əsrlərdə” adlı ekspozisiyasında sərgilənən “İngilis diplomatı və səyyahı E.Cenkensonun Şirvan hakimi (bəylərbəyi) Abdulla xan Ustaclı ilə görüşü” adlı rəsm əsəri əsasında yazılmışdır. Məqalədə Şah Təhmasib I (1524-1576) və Şirvan hökmdarı Bəylərbəyi Abdulla xan (1548-1565) dövründə Rusiya ilə Səfəvilər arasında XVI əsrin ortalarında ticarət əlaqələrinin inkişafı araşdırılmışdır. Bəylərbəyi Abdulla xan əslində müstəqil bir siyasət yürüdən yüksək intellektə malik olan böyük dövlət xadimi və müstəqil hökmdar idi. Bundan əlavə, səfirlərin köməyi ilə Rusiya hökmdarı İvan Qroznıy ilə güclü əlaqələr qurmaq üçün səy göstərirdi. Beləliklə, Abdulla xan birbaşa Moskva şirkətinin qubernatoru ilə eyni zamanda, Şah hökumətinin iştirakı olmadan İvan Qroznının elçisi olan ingilis E.Cenkinsonla danışığa girmişdir. Rus dövləti XVI-cı əsrdə

Avropada mərkəzi dövlət və ən güclü krallığı idi və regionda əsas rol oynayırdı. Abdulla xan İvan Qrozniy ilə Osmanlı Türkiyəsi ilə dostluq əlaqələri qurdu. 1563-cü ildə Abdulla xanın imzaladığı nizamnamədə qeyri-kommersiya ticarətinin təhlükəsizliyi, habelə agentlərini ticarətə göndərmək və ya göndərmək üçün icazə vermək kimi müddəalar daxil edilmişdir. Buna baxmayaraq, Volqa-Xəzər dəniz ticarət yolunun iqtisadi əhəmiyyəti artır. Sonrakı dövrdə Səfəvilərlə Rusiya arasındakı iqtisadi və ticarət əlaqələri daha da gücləndirilir.

On the history of the picture “English diplomat and traveler Anthony Janckinson’s meeting with Shirvan ruler Abdulla khan Ustadjlu” in the exposition of the National Azerbaijan History Museum

Summary

The article is written on the specimen of the painting named “Meeting A. Janckinson with a ruler (beglarbek) of Shirvan Abdulla-khan” from the collection of Azerbaijan history museum which is displayed in the halls “Azerbaijan in the middle ages”. This article reveals the period of development of trade relations in the mid-16th century between the Russian and Safavid States during the reign of shah Tahmasib I (1524-1576) and Shirvan ruler, beglarbek Abdulla-khan (1548-1565). Beglarbek Abdulla-khan was in fact a man of *high intellect.*, and capable on his own, being a great statesman and an independent ruler, who to some extent pursued an independent policy. Furthermore, through assistance of ambassadors he had maintained to create strong links with the Russian ruler Ivan the Terrible. So, Abdulla-khan directly without involving the shah’s government had conducted negotiations with a ruler of “Moscow company” the Englishman A. Janckinson, who was at the same time an envoy of Ivan the Terrible. The Russian state was centralized state and the most powerful realm in Europe in the 16th century that played a key role in the region. Abdulla-khan was making apparent efforts to establish friendly relation with Ivan the Terrible IV, in order to find an ally against the Ottoman Turkey. In 1563, Abdulla-khan signed a charter which was a guarantee of risk-free-trading, a safe entry, as well as permission either to come or to send their agents in trade etc. However, there has been the growing economic importance of the Volga - Caspian waterway. Thereafter, in subsequent period, economic and trade links between Safavids and Russia was further reinforced.

**«Английский дипломат и путешественник
Энтони Дженкинсон на приёме у правителя
Ширвана Абдулла-хана Устаджлы (1562)».
НМИА инв.№:IF-501**

“ИССЛЕДОВАНИЕ СУФИЗМА НА ТЕРРИТОРИИ ШИРВАНА ПО ЭПИГРАФИЧЕСКИМ МАТЕРИАЛАМ”

Кенуль ИМАМВЕРДИЕВА*

Açar sözlər: sufizm, epiqrafik abidələr, sufi təriqətləri, Qələndəriyyə, Nəqşbəndiyyə

Key words: sufizm, epigraphic monuments, sufi orders, Khalandariyya, Naqshbandiyya

Введение

Одним из религиозно-философских учений, оказавших огромное влияние на духовно-культурную и философскую жизнь мусульманского Востока, является суфизм. На протяжении веков большинство выдающихся религиозных деятелей мусульманского Востока были теснейшим образом связаны с учением суфизма.

Суфизм был одним из широко распространенных религиозно-философских учений и в Азербайджане, в частности Ширване. Историческая область Ширван ввиду своего важного географического положения издревле играла важную роль в общественно–политической истории Азербайджана. На территории Ширвана в определенные исторические периоды существовали древнейшие азербайджанские государства, такие как Кавказская Албания, в эпоху средневековья государство Ширваншахов, во второй половине XVIII в. Шемахинское, Бакинское, Кубинское, Дербентское ханства. Ширван оказал огромное влияние не только на общественно-политическую, но и духовно-культурную жизнь Азербайджана. О широком распространении суфийских течений на территории Азербайджана, в частности, Ширвана свидетельствуют эпиграфические материалы.

Систематическим сбором, расшифровкой и исследованием надписей с 1948 года занималась доктор исторических наук, член-корр. НАНА М.Неймат, которая доказала неоспоримую роль эпиграфических надписей для исследования целого ряда проблем исторической науки, одной из которых является суфизм.

Сохранившиеся до наших дней надписи на архитектурных сооружениях и надгробных памятниках, дают уникальные сведения

* доктор философии по истории, директор Государственного Музея Флага, email: k.imamverdiyeva@gmail.com

о суфийских течениях, о его выдающихся деятелях, которые сыграли огромную роль в общественно-политической и культурной жизни Азербайджана, в частности, Ширвана. На основных торгово-караванных путях – Баку-Мараза-Шемаха, Баку-Сальян-Шемаха расположены религиозно-культурные центры - ханака: Пир Хусейна на берегу р.Пирсаат, гробница «Дири Баба» в Маразе. На торговых путях Баку-Джавад -гробница «Баба-Самит»; на трассе Баку-Шабран-Куба – мавзолей «Маулана Юсифа»; на пути Баку-Шемаха-Джавад-Ардабиль – ханака и гробница шейха, великого ученого Таира Тадж ал-Худа б.Али Мадакани, которые, как видно из надписей, сыграли большую роль в социально-политической и культурной жизни Ширвана (Неймат М., 1991: 8).

Согласно обнаруженным эпиграфическим памятникам следует, что на территории Ширвана с XI-до конца XIX вв. действовал ряд суфийских течений: Каландарийа, Бекташийа, его ответвление – «Дервиши Баба-Самит», Халватийа, Накшбандийа, его ответвление – Алавийа.

Одной из суфийских братских организаций, по данным эпиграфических памятников имеющих сильные позиции в Азербайджане, в частности Ширване, являлось братство Каландарийа. Это братство возникло на основе мистического учения Маламатийа, появившегося в IX в. в Хорасане. Основа учения Маламатийа заключается в самоусовершенствовании, подразумевающим сближение с Богом, в стремлении скрыть свой образ жизни, внешне не проявлять свои благие поступки. Шихабалдин Сухраварди писал: «Последователи учения Маламатийа, как виновники, скрывающие свою вину, точно также они скрывали свои благие дела» (Осак А.İ., 1992:14). Представители этого учения призывали своих последователей не читать публичных проповедей, не носить традиционного суфийского одеяния (хирки), не исполнять ряда ритуальных упражнений (зикр и т.д.). Они считали, что зикр отвлекает от цели постижения Бога, а особую роль на пути к Богу они видели в любви к нему (Gölpınarlı A., 1969:118).

Несмотря на то, что течение Маламатийа не сформировалось в тарикат, тем не менее, оно оказало влияние на учение многих братств, в частности, заложило основу течений Кубравийа и Каландарийа. На сходство учения Маламатийа с Каландарийа впервые в своём сочинении «Аварифул Маариф» (Дары познания) указал Шихабалдин Сухраварди (XIII в.).

Благодаря влиянию различных верований (буддизма и зороастризма), учение Каландарийа отличалось от других

суфийских братств. Каландары носили прозвища «Баба», «Баб», «Абдал». Термин «каландар» означает дервиша, отказывающегося от участия в повседневной жизни и ведущий образ жизни отшельника. Члены братства в группе из 4-5 человек странствовали по миру, жили в горах и пещерах (Неймат М., 2003:30). Отрицавшие совместную жизнь в обители, каландары не исполняли ритуальных обязанностей Ислама, не совершали намаз, не постились; отрицали собственность, сохраняли обет безбрачия (Карл В., 2002:172).

Один из центров братства Каландарийа находился в Нишапуре, который возглавлял Шейх Абу Саид Абу-л Хайр (967-1049 гг.). Он является наиболее ярким и выдающимся представителем Хорасанской школы мистицизма.

На основе эпиграфических надписей выясняется тот факт, что в Азербайджане были последователи Шейха Абу Саида Абу-л Хайра. Одним из их был выдающийся азербайджанский философ Пир Хусейн Ширвани, который возглавлял братство Каландарийа в Азербайджане в XI веке. Известно, что в Нишапуре, когда орден Каландарийа возглавлял Абу Саид Абу-л Хайр, рядом с ним были поэт и мыслитель Мухаммед ибн Абдулла Бакуи, представленный в источниках, как Баба Кухи и его брат Пир Хусейн Ширвани (Сеидзаде А.А., 1960:314; Неймат М., 2001:29). Впоследствии, по указанию Абу Саида, Пир Хусейн вернулся в Шемаху, где стал распространять учение Абу Саида Абу-л Хайра.

О роли Ширвана, как центра религиозно-философской мысли Азербайджана, свидетельствует сообщение Мухаммада б.Мунаввара о том, что только в Ширване было построено около 400 ханака (Неймат М., 1991:19; Ашурбейли С., 1985:33).

Ханака Пир Хусейна находится в с.Навахи, на торгово-караванной дороге Баку-Сальян Шемаха-Иран (Nemət M. S., 1992:8). Она представляет собой сложный комплекс построек, который возник постепенно. Первые постройки ханаки были возведены еще при жизни Пир Хусейна в XI веке. Ханака состояла из минарета, мечети, большой приемной залы, довольно большой конюшни, каравансарая. Здесь же находилось и большое кладбище, в котором, возможно, похоронены мюриды Пир Хусейна (Ашурбейли С.Б., 1985:33). Ханака Пир Хусейна была весьма почитаемым местом полонничества не только среди населения Ширвана и всего Азербайджана, но и среди других стран мусульманского Востока.

На основе письменных источников выясняется факт того, с каким почтением относился правитель Золотой Орды Узбек к Пир Хусейну и возглавляемому им религиозному центру. По сообщению

Вассафа, золотордынский хан Узбек совершил паломничество в ханагах Пир Хусейна и возвратил имущество ханака, которое было разграблено во время нашествия Золотой Орды на Ширван (Ашурбейли С.Б., 1985:34; Али-заде А.А., 1956:326; Nemət M., 1992:11). Это иной раз свидетельствует о влиянии и авторитете азербайджанского духовенства Ширвана среди стран мусульманского Востока. Кроме того посещение монгольскими правителями ханаки Пир Хусейна было связано с исламской политикой монголов. Монгольские правители, чтобы укрепить свою власть в Азербайджане, принимали ислам, совершали паломничество к этим религиозным местам.

Известно также, что монгольские правители завещали много вакфов этим религиозным учреждениям. Так А.Али-заде отмечает, что гробница Шейха Пир Хусейна располагала крупным вакфом в виде недвижимого и движимого имущества (Али-заде А., 1956:71). Минарет в комплексе ханака Пир Хусейна был реставрирован на доходы вакфа, переданного в качестве пожертвования этому комплексу, о чем повествует надпись над входом в минарет:

1. Во дни падишаха справедливого Менкубуга Каана да увеличит Аллах его справедливость – это строение минарета, который (находится) при ханака почтенного Шейха Пир Хусейна – да осветит Аллах его дух.

2. Соорудили с высшей помощью (с помощью Аллаха) за счет постоянного содержания и содействия Аргун Аги, правителя в степи и на суше. Этот минарет будет разрушаться, пусть за этот счет восстанавливает его (15, №53).

О былом величии ханаки Пир Хусейна, как религиозно-культурного центра Ширвана, свидетельствует и тот факт, что Ширваншахи уделяли особое внимание строительству и содержанию этого комплекса, о чем свидетельствует надпись на основании минарета:

1. Во время Ширванашаха, великого Ахситана (II)

б. Фарибурза III. Дата: Мухаррам шестьсот пятьдесят четвертого года.

Мухаррам 654 г.х.=30.1/29. 2.1256 г. (15, №50).

Имеется еще надпись на минарете с именами Ширваншахов:

1. Приказал (построить) это строение Гаршасб

б. Ахситан в месяце раджаб шестьсот девяносто третьего года.

Раджаб 693 г.х.=28.V – 27.VI. 1294 (15, №54).

Эпиграфические памятники сообщают имена и других последователей Шейха Абу Саида, один из которых Хаджа Насир ад-Дин Абу Насир Ширвани действовал в Ширване.

В XIV веке в Баку жил другой потомок из рода Абу Саида Абу-л Хайра – Абу Саид Абдал Бакуи, ханака которого находилась на месте мечети Таза пир.

По сообщению А.Бакиханова, «впоследствии по разным смутным обстоятельствам в Ширване, мечеть и приемные комнаты были разрушены, а могила и келья засыпаны землей и ныне называется «Халифа Дамлары в 1232/1817 г.: Гаджи Касим бек, сын Мансур хана Бакинского, открыл его могилу и келью и восстановил мечеть» (Бакиханов А., 1991:201).

Кроме этого имеются данные в нарративных источниках о встрече Ильханида Улджайту Султана Мухаммеда с Абу Саидом.

«Мухаммад ибн Махмуд в книге «Нафа'ис ал-фунун» пишет, что «Улджайту Мухаммад Худабенде, внук Хулагухана, правящий с 1304 по 1314 гг. по всей Персии, встретил близ Баку дервиша, который открыл себе нефтяной колодец, доходы от которого употреблял на содержание себя и на угощения. По обыкновению своему, он имел честь угощать и этого государя, который предложил ему большие подарки, но тот не принял их, сказав: «Зачем иметь больше, чем столько, сколько для меня потребно». Султан подал ему руку и заключил с ним братскую дружбу...» (Бакиханов А., 1991:201).

На основе эпиграфических надписей на территории Ширвана выявлены центры братства Бекташийя и его ответвления – «Дервиши Баба Самит». Об этом иной раз свидетельствует ханака Баба Самита в селе Шыхлар Сабирабадского района (Nemət M., 1992:58).

В надписи над входом в гробницу Шейх Баба Самит назван сыном Солтана Али ибн Хаджи Бекташа Вели. Мавзолей над его могилой был построен в 1555/56 г. по инициативе Ширванского беглярбека Абуллахана Устаджлу при сефевидском шахе Тахмасибе I:

1. Бесконечная и неизмеримая хвала и благодарение владыке небесного, имеющего вращающийся свод великолепного сооружения, возведенный могуществом его созидательства.
2. Возвышение высокого небосвода голубого неба является строением его воли. Благословение и приветы избраннику цветника пророков снизошли (с небес) и относятся.

3. Только к нему одному – (сказал): « Я – раб Аллаха. Он дал мне писание и сделал меня пророком. И сделал меня благословенным, где бы я ни был, и заповедал мне молитву и милостыню, пока я живу» (Коран XIX, 31-32) роду и потомкам, великодушным и великим.

4. А особенно – Али, предопределенному свыше, являющемуся самым совершенным изо всех высоких угодников, относящемуся к обители святости, который существом своего тела (так!) достиг совершенства.

5. Они (т.е. Али) считаются основой, столпом, возвышающим фундаменты, воздвигающим стены – да благословит его Аллах. И далее,

6. Это высокий мавзолей и возвышенный свод господина (хазрат) сеййида сеййидов, источника счастья Баба Самита, сына хазрата султана хаджи Бекташа, сына хазрат имама джиннов и людей, султана Али

7. Ибн Муса [ар] – да будет над ним благословение (Аллаха) и приветы. В дни халифатства правителя стран и времен падишаха, подобного Джамшиду, союзника Искандара, повелителя царей (мулук) и султанов, владыка вод и суши

8. Шаха Тахмасиба ал-Хусайни ас-Сафави, Бахадур-хана да увековечит Аллах его владычество и правление. Старанием и вниманием знаменитого навваба, могущественного повелителя

9. Абдаллах-хана, основателя, благодетель старательного благодетеля. Закончено в месяце Зуль-Када 963 года (1555/1556 г.) (13, 81-82).

Строительство гробницы Баба-Самита беглярбеком Ширвана Абдуллаханом Устаджлу говорит о влиянии Баба-Самита, как личности в период правления Сефевидов.

Братство сыграло важную роль в общественно-политической жизни Азербайджана. Сефевидские правители организовывали суфийские религиозные центры на территории Ширвана и Османской империи. Известно, что в Ширване были сильны позиции суннитских суфийских организаций, в связи с чем Сефевиды были заинтересованы в деятельности здесь шиитских суфийских организаций. Одним из таких центров было братство Бекташийя, которое являлось общественно-политической базой Сефевидского государства, на что указывают и письменные источники.

Так, в указе шаха Султана Хусейна от 1704 г. говорится о назначении глав (халифов) некоторых дервишских братств,

существовавших в ряде Ширванских магалов. В указе упоминается и дервишское общество Баба Самит (Nemət M., 1992:63). Халифами обычно назначались самые уважаемые и преданные правительству лица. Все это свидетельствует о том, что суфийские братства находились под контролем Сефевидского государства.

Кроме того, религиозные центры братства Бекташия также находились и на Апшероне (в посёлках Бузовны, Раманы), о чём свидетельствуют надписи на архитектурных сооружениях, построенных с 1632 – по 1642 гг. (Nemət M., 1992:60-61).

Течение суфизма которое имело наибольшее число сторонников в Азербайджане, в частности, Ширване, было Халватийа, основателем которого считается Умар ал-Халвати. Одним из руководителей тариката Халватия был известный азербайджанский ученый Саид Яхья ибн Баха ад-Дин Бакуви, являющийся вторым наставником (пир сани) в тарикате. З.Буниятов пишет, что Саид Яхья Бакуви имел много последователей во многих странах. Умер он в 1464 г. (Буниятов З.М., 1985:40).

Эпиграфические памятники сообщают нам сведения о деятельности братства Халватийа на территории Азербайджана. Так, в Хачмазском районе, в селе Шыхлар обнаружены могилы последователей Мовлана Юсифа – Шейха братства Халватийа, его сыновей Мухаммеда Амина, Шейха Ашрафа, сыновей Шейха Ашрафа – Шейха Тахира и Шейха Искандера. К сожалению, надгробная надпись Мовлана Юсифа до наших дней не сохранилась, но сохранились надписи на надгробии его сыновей и последователей – Мухаммад Амина и Шейха Ашрафа:

«Эта могила покойного / Мухаммад Амина сына Мовлана Шейха / Юсуфа, восемьсот шестидесятый год. 806 г.х.=1403/04 гг.» (Неймат М.С., 2008:№ 1352).

«Он вечный, великий. / Это, покойный, прощенный Шейх Ашраф дитя Шейха Юсуфа Мускури» (Неймат М.С., 2008:№ 1411).

Здесь же имеются надгробия с надписью сыновей Шейха Ашрафа – Шейха Искандара и Шейха Тахира.

«Владелец этой могилы покойный, прощенный Искандер, сын Шейха Ашрафа, да помилует его Бог» Неймат М.С., 2008:№ 1412).

Другая надпись:

«Обладатель и владетель этого. Это – могила Шейха Тахира, сына Шейха Ашрафа и из детей Мовлана Шейха Юсуфа. Да благословит его Аллах в месяце Сафар. Да благословит его Аллах» (Неймат М.С., 2008:№ 1413).

Деревня, где похоронен Мовлана Юсиф и его последователи, была названа в их честь Шейхлар (Шыхлар). О Мовлане Юсифе сообщает А.А.Бакиханов: «Шейх Молла Юсиф Мускурский происходил из – аравийской фамилии переселившейся в VII веке хиджры (XIII в.) из Медины в Карабаг, а оттуда в Мускур (Кубинской провинции). В VIII веке хиджры родился шейх Молла Юсиф. Получив начальное образование, отправился к Сейиду Йахье Бакуви и, усовершенствовав себя в науках, получил от него благословение на учительское звание. Возвратившись на родину, он распространил своё учение и передал главенство шейху Мухаммаду Кубинскому. Потомки шейха Моллы Юсифа всегда пользовались в народе особенной почестью и уважением. Деревня, где похоронен сам шейх и где живут его потомки, называется Шейхлар. Из его сочинений до нас дошла написанная им на арабском языке «Байан ал-асрар» (Изъяснение тайн), состоящая из введения и 24 глав, которая объясняет некоторые тайны души человеческой и ее нравственные законы. Шейх Юсиф умер в конце VIII в.х. / 14 в. (Бакиханов А., 1991:201-202).

Надгробные памятники последователей братства Халватийа сохранились в Кубинском районе, селе Пир Вахид на месте поклонения «66 овлия». Об этом свидетельствуют надгробные стелы последователей братства, которые завершаются в форме гладкой папахи. Овлиями называли суннитские суфийские братства. А село получило название «Пир Вахид», т.е. имя шейха, который руководил шиитской организацией. Однако жители не забыли старое название места поклонения «66 овлия». Село было названо «Пир Вахидом», после завоевания сефевидами территории Ширвана. Сефевидские духовные лица, несмотря на то, что они были шиитами, на месте где действовало суннитское братство Халватийа, в виду его важного, геостратегического значения, расположенного на торгово-караванном пути, организовали свой ханагах. Они уничтожили все памятники «66 овлия». Однако сохранившиеся в лесу редкие надгробия доказывают, что на указанном торговом пути действовал ханагах братства Халватийа (Nemət M.S., 2001; Неймат М.С., 1968).

На одной из памятников имеется надпись:

«Взывай к Али – творцу чудес и ты найдешь в нем себе спасителя в бедах. Все тревоги и печали отойдут с помощью твоей святости. О, Али! О, Али!

О, Боже мой! Твой непокорный раб стоит перед тобой, признавая грехи свои и призывает Тебя. Если простишь – Ты

способен на это, а если отвергнешь – то кто же помилует кроме Тебя. О Боже!»

По середине:

«Мухаммад Мустафа, приветствие Аллаха ему.

Это, могила покойного Шейха Октая сына Шейха Аслана.

1047 г.х.=1637/38 г.» (Неймат М.С., 2008:№ 1427).

На месте поклонения «66 овлия», на надгробии Шейха Сафи внука – Пир Вахида сохранилась надпись:

«Мир есть час, так используй его в богоугодных делах. Шейх Сафи сын Шейх Мухаммада сына Пир Вахида. Год 1054.

1054 г.х.=1644/45 г.» (Неймат М.С., 2008:№ 1428).

Согласно обнаруженным и эпиграфическим памятникам, одной из суфийских братских организаций, имеющей сильные позиции в Азербайджане, являлось братство Накшбандийа, которое получило свое наименование в XIV веке от имени Шейха Баха ад-Дина Мухаммеда Накшбанда, известного представителя среднеазиатского суфизма. Традиция братства не считает Баха ад-Дина основателем тарики. Духовным основателем братства Накшбандийа считается Абу Йусуф ал-Хамадни (ум. 1140 г.), который воспитал Абдул ал-Халика Гиджувани (ум. 1220 г.), основателя школы Хваджаган (Гордлевский В.А., 1962:369). Баха ад-Дин заложил организационные основы братства, продолжив традиции школы Абд ал-Халика ал-Гиджувани.

Учение Накшбандийа сыграло важную роль в народном движении, которое вспыхнуло на Кавказе в I половине XIX века против колониальной политики царского правительства. Широкое распространение этого ордена в Азербайджане связано с личностью Шейх Исмаила Сираджаддина Ширвани. Его деятельность совпадает с периодом колониальной экспансии царского правительства на Кавказ, в частности в Азербайджан. Шейх Исмаил в 1817 г., удостоившись духовной инициации в Багдаде у Маулана Халида Багдади, вернулся в Кюрдамир (Ширванский округ), и только в 1828 г. под давлением Российского царизма вынужден был покинуть Азербайджан и переселиться в Турцию. Последние годы своей жизни он провел в Амасии, где и умер в 1827 г. от холеры (Avliyalar Ansiklopedisi, 1992:349).

Хотя учение братства Накшбандийа было распространено в Ширване задолго до Исмаила, но огромное влияние тарикат в религиозно-духовной жизни Кавказа начал играть со II половины XVIII – до начала XIX века. Ширван стал превращаться во всемусульманский центр тариката Накшбандийа. К Шейху Исмаилу

стали стекаться последователи из разных стран – из Дагестана, Афганистана.

Шейх Исмаил Сираджаддин Ширвани заложил основу мюридизма – идеологии национально-освободительного движения на Кавказе. Социально-политическая обстановка в целом на Кавказе, колониальная политика царского правительства привели к изменению целей суфийской идеологии, возникновению мюридизма. Как отмечает Н.Покровский, «трансформация тариката в мюридизм, превращение его в идеологию мощного антиколониального движения было связано в первую очередь, с давлением колониальной экспансии царизма на Кавказ, сопровождающейся жестокостями» (Покровский Н.И., 2000:76).

Разумеется такая авторитетная личность, как Шейх Исмаил не могла оставаться в стороне от политических событий. Он оказал огромное влияние в деле распространения мюридизма в Дагестане и Чечне. Во II половине XVIII в. Шейх Исмаил Ширвани становится кутбom, т.е. фактически главой всех последователей накшбандийского тариката Покровский Н.И., 2000:164).

Среди последователей Шейха Исмаила был известный ученый Молла Мухаммед Ярагский и его ученик Хас Мухаммед. Известно, что Шейх Исмаил разрешил Мухаммеду Ярагскому распространять тарикат и инициировать в него новых мюридов (Зелькина А., 1997:46).

В последующие годы последователи Шейха Исмаила продолжали действовать на территории Азербайджана. Согласно эпиграфическим памятникам, в Огузском, Губинском, Кюрдамирском, Шекинском, Гахском, Загатайском районах сохранились могилы последователей Шейха Исмаила Сираджаддина. Помимо эпиграфических памятников о последователях Шейха Исмаила сообщают и архивные материалы.

Так, житель села Кюрдамир Шемахинского уезда, Шейх Гаджи Махмуд Баба Эфенди проповедовал мюридизм, и число его последователей из Шемахинского уезда и Кабалинского участка доходило до нескольких сот человек (ГИА, ф.288, оп.1, д.55. л.2). Ныне его гробница находится в селе Шахсевен в Кюрдамирском районе и является местом поклонения. Он умер в 1281 г.х. / 1864-65 гг (Неймат М.С., 2001:46). В надписи его надгробия упоминается о том, что он является последователем Шейха Исмаила Сираджаддина Ширвани.

Кроме того, архивные материалы приводят имена и других последователей мюридизма. Так, в Шемахинском уезде, в

дер.Каджаллу проживал Гаджи Шейх Абди Эфенди, который активно проповедовал мюридизм, имел последователей до несколько тысяч человек из уездов Нухинского, Шемахинского и Кубинского (ГИА, ф.288, оп.1, д.55., л.2). Помимо этого в Кубинском уезде в деревне Фей жители Махмуд Эфенди и Абдулла Эфенди, изучив основу учения тариката в Дагестан и вернувшись оттуда в деревню Абадлу Арешского участка Нухинского уезда к Шейх Гаджи Эфенди, получили от него полномочия на проповедование мюридизма. Впоследствии, прибыв в деревню Фей, они начали распространять это учение среди народа (ГИА, ф.288, оп.1, д.55., л.3).

Из вышесказанного следует, что Ширван в силу своего геополитического положения, роли в общественно-политической, культурной жизни Азербайджана, его связях с мусульманскими странами Востока являлся и центром дальнейшего развития и распространения суфизма в Азербайджане и на Кавказе.

Список литературы:

1. Avliylar Ansiklopedisi. c.7, İstanbul, 1992.
2. Али-заде А.А. Социально-экономическая история Азербайджана. 13-14 вв. Баку, 1956.
3. Ашурбейли С.Б. Ханака на р.Пирсагат и Ширваншахи // Духовенство и политическая жизнь на Ближнем и Среднем Востока в период феодализма. М., 1985.
4. Бакиханов А. Гюлистан Ирам. Баку, 1991.
5. Буниятов З.М. Суфийский тарикат Гюльшания. Изв. АН Азерб.ССР. Отделение истории, экономики, философии и права 1985 г. №4.
6. Гордлевский В.А. Бахауддин Накшбанд Бухарский. Избранные сочинения. Т.3, Москва, 1962 г.
7. ГИА, ф.288, оп.1, д.55.
8. Gölpınarlı A. 100 soruda tasavvuf. İstanbul: Erçek yayın evi, 1969.
9. Зелькина А. О роли Накшбанди в Кавказской освободительной войне – Материалы Международной научной конференции (13-14 октября. 1993 г. Махачкала, 1997).
10. Карл В. Эрнст. Суфизм. Москва, 2002.
11. Nemət M. S. Azərbaycanda pirlər. Bakı:1992.
12. Nemət M.S. Xaçmaz rayonu ərazisindəki epiqrafik abidələr. // Elm, 2001, 26 may, №15-16.

13. Неймат М.С. Надпись гробницы «Баба Самита» (XVI) // Доклады Академии наук Азербайджанской ССР, Баку, 1968, т. 24, № 6, с. 80-84.

14. Неймат М. О некоторых суфийских орденах в Азербайджане (11-19 вв.). Проблемы восточной философии. Международный научно-теоретический журнал. 2003, №1-2.

15. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. т. 1. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Апшерона XI-начале XX века. Баку, Элм, 1991.

16. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. т.2. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Шеки-Закатальской зоны (XIV век – начало XX века). Баку, 2001.

17. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. 4. Арабо-персо-тюркоязычные надписи Куба – Хачмазской зоны и Южного Дагестана (VIII-начало XX века). Баку: Нурлан, 2008, 167 с.

18. Ocak A.İ. Kalanderler (XIV-XVII yüzyıllar). Ankara: Türk Basım evi, 1992.

19. Покровский Н.И. Кавказская война и имамат Шамиля. Москва, 2000.

20. Сеид-заде А.А. Мухаммед Али Бакуви (948-1050)// Доклады Академии наук Азербайджанской ССР, 1960, т. 16, № 3.

Эпиграфик абидələr суфилийн Şirvanda tədqiq olunması haqqında

Xülasə

Sufizm müsəlman Şərqinin mədəni və fəlsəfi həyatına böyük təsir göstərən dini-fəlsəfi təlimlərdən biridir.

Sufizmin dini-fəlsəfi təlim kimi Azərbaycanca da geniş yayıldığını epigraфик abidələr də təsdiq edir. Epigraфик abidələrdə qorunub saxlanan yazılar sufi mərkəzlərinin, onların Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynamış görkəmli xadimləri haqqında unikal məlumatlar verir.

Şirvan öz siyasi mövqeyi ilə Azərbaycanda, onun ictimai-siyasi və mədəni həyatında, Şərqnin müsəlman ölkələri ilə əlaqəsində, eləcə də Qafqazda sufizmin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Epigraфик materiallar Şirvanda XI əsrdən – XIX əsrin sonuna kimi: Qələndəriyyə; Bektəşiyyə, onun qolu «Baba Samit Dərvişləri»; Xəlvətiyyə; Nəqşbəndiyyə, onun qolu «Ələviyyə» kimi sufi təriqətlərin fəaliyyəti haqqında məlumat verir.

Epigraphic monuments to study sufism in Shirvan

Summary

One of the religious philosophical training, which made a great influence on spiritual cultural and philosophical life of muslim East is Sufism.

Epigraphic monuments confirm that sufism is widely spread in Azerbaijan as religious philosophical training. Writings that kept on epigraphic monuments gives unique information about sufi centers and its prominent figures who play an important role in the socio-political and cultural life of Azerbaijan.

According to the socio-political and cultural life of Azerbaijan Shirvan played an important role with its political position, relation with muslim countries of East and as well as development of sufism in Caucasus area. Epigraphic monuments gives an information about the function of sufi orders from the XI century till the end of the XIX century on the territory of Shirvan: Kalandariyya; Bektashiyya, its branch “Baba Samit Dervishes”; Khalandariyya; Naqshbandiyya, also its branch “Alaviyya”.

**МАТЕРИАЛЫ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ
ЭКСПЕДИЦИЙ А.Г. ТРОФИМОВОЙ -
АЗЕРБАЙДЖАН, 1970-е ГОДЫ**

Любовь СОЛОВЬЕВА*

Açar sözlər: Azərbaycan etnoqrafiyası, qafqazşünaslıq, etnoqrafik ezamiyyətlər, etnoqrafik mənbələr, etnoqraf A.Q.Trofimova, ənənəvi etnik mədəniyyət, Rusiya Elmlər Akademiyasının Etnologiya və Antropologiya İnstitutunun Qafqaz şöbəsinin fotoarxivi

Key words: Ethnography of Azerbaijan, Caucasian studies, ethnographic expeditions, ethnographic sources, ethnographer A.G. Trofimova, traditional ethnic culture, photo archive of the Caucasus Department of the Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences

Введение

С точки зрения специалиста-этнографа Азербайджан представляет собой один из интереснейших регионов Кавказа. Он отличается удивительным многообразием локальных вариантов материальных и духовных компонентов культуры, поэтому работа в «этнографическом поле» Азербайджана всегда приносит интересные и богатые результаты.

Во второй половине XX в. многие сотрудники сектора (впоследствии отдела) Кавказа Института этнографии АН СССР (ныне – Институт этнологии и антропологии РАН) неоднократно проводили этнографические исследования в различных регионах Северного и Южного Кавказа, в том числе и в Азербайджане. К их числу относятся Н.Г. Волкова, В.П. Кобычев, Н.Д. Пчелинцева, А.Г. Трофимова, Г.А. Сергеева и др. Нередко при этом экспедиционная работа велась совместно с азербайджанскими этнографами. Следует отметить, что в те годы контакты между этнографами-кавказоведами из Москвы и Ленинграда с азербайджанскими коллегами были постоянными и довольно интенсивными.

Особенно значительный вклад в изучение этнографии Азербайджана внесла Александра Григорьевна Трофимова (1924–

* кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела Кавказа Института этнологии и антропологии РАН (Москва), email: soloveva@iea.ras.ru; lubsolov@gmail.com

1973). После учебы на историческом факультете Московского государственного университета, где она специализировалась по этнографии народов Кавказа, А.Г. Трофимова закончила аспирантуру (1949–1952) Института этнографии АН СССР. В 1953–1957 годах она работала в Баку старшим научным сотрудником Института истории АН Азербайджанской ССР. Затем она вернулась в Москву и, будучи сотрудником сектора Кавказа Института этнографии, продолжала заниматься этнографией народов Азербайджана и Дагестана. Сфера ее научных интересов была довольно широкой: ее привлекали различные аспекты материальной культуры, семья и семейная обрядность, религиозные верования, традиционное хозяйство.

А.Г. Трофимова активно участвовала в работе этнографических экспедиций. При этом большое внимание она уделяла фиксации тех артефактов, которые ей удалось увидеть в «поле», в местных музеях, на улицах селений и городов. В поездках по Азербайджану ее неоднократно сопровождал фотограф с большим опытом полевой работы Георгий Ахиллесович Аргиропуло, многие годы трудившийся в Институте этнографии. Замечательные, профессионально сделанные им во время поездок на Кавказ, в Среднюю Азию и многие другие регионы СССР фотографии украшают многие работы сотрудников нашего института, энциклопедические издания и т.д.

В Архиве ИЭА РАН и в отделе Кавказа хранятся различные материалы А.Г. Трофимовой, которые являются результатами ее экспедиционной деятельности: отчеты об экспедициях, полевые дневники, полевые записи, фотографии и т.д. В данном сообщении мне хотелось бы кратко остановиться на характеристике тех фотоматериалов, которые хранятся в отделе Кавказа ИЭА РАН. Они позволяют не только увидеть всю широту научных интересов А.Г. Трофимовой, но и сами по себе представляют значительную научную ценность, поскольку их с уверенностью можно считать ценным этнографическим источником. Они позволяют увидеть те формы традиционно-бытовой культуры, которые бытовали

Сделанные профессионалом, фотографии отражают многообразие жизни и деятельности не только сельских жителей Азербайджана, но сцены быта и повседневной жизни в небольших городах (например, в г. Куба женщины в черных покрывалах идут на похороны; портреты горожан; женщины с ребенком на автобусной остановке и др.). Некоторые фотографии запечатлели А.Г. Трофимову во время работы с информантами, в ходе бесед с

жителями города, с работниками музеев. Как истинный этнограф, она умела найти общий язык с каждым, кого встречала во время экспедиционной работы.

Широко представлены на фотографиях традиционные орудия труда (молотильные доски, серпы, косы, лопаты, вилы, секачи и т.д.); жилые и хозяйственные постройки, старинные бани, мечети; виды селений и усадеб; надгробные памятники; старинные городские дома (города Куба, Шуша); современная и старинная женская и мужская одежда и обувь, украшения, разнообразные способы повязывания женских платков; разнообразная домашняя керамическая, металлическая, деревянная утварь и предметы обихода. Серии фотографий посвящены гончарному промыслу в с. Еникенд Кубинского р-на (приготовление глины, изготовление кувшинов на гончарном круге, портреты мастеров); этапам приготовления традиционной пахлавы в кондитерской (г. Куба); различным моментам свадебной церемонии (женщины с подарками идут на свадьбу, жених с музыкантами отправляется в тойхану и др.). Зафиксированы также разнообразные амулеты (рога животных, бусины, «амулеты для нового дома»), «святые места», пиры, культовые предметы, связанные с мусульманской религией (дервишский «кешкюль», намазлык, привезенный из Кербелы, «турбэ» и др.).

Часть зафиксированных на фотографиях сцен имеет постановочный характер – демонстрация мужчинами и женщинами старинных нарядов (нередко это экспонаты местных музеев), семейные фотографии и т.д. Но большинство бытовых сцен – то, что фотограф увидел на дороге (местные жители; транспортировка различных грузов на осле, лошади), на яйлаге (дойка овец; пастух со стадом), у источника (женщины и девочки с кувшинами, мальчики перевозят воду на ослах). Отметим также, что фотоархив А.Г. Трофимовой отражает также этническое многообразие населения Азербайджана: она собирала полевые материалы не только среди азербайджанцев, но и среди лезгин, татов, хыналыгцев, горских евреев, русских. Рассматриваемые нами фотографии отразили также одну из черт традиционного сельского быта того времени – активное участие детей в повседневной трудовой жизни семьи: мы можем увидеть девочек, которые несут воду в традиционных металлических и керамических кувшинах, пекут лепешки, нянчат малолетних братьев и сестер, а также мальчиков, которые перевозят сено, дрова и другие грузы на осликах. Некоторые снимки запечатлели возвращение детей из школы – с книгами или

портфелями в руках; мальчика, который идет на занятия в кружок народных инструментов и т.д.

Заключение

В заключение следует еще раз повторить следующее. Несомненно, фотографии экспедиций А.Г. Трофимовой представляют собой весьма ценный этнографический источник, отражающий разнообразные стороны быта и культуры населения нескольких регионов Азербайджана. Помещенные в данном сообщении фотографии могут дать лишь некоторое представление о том, что они могут дать заинтересованному исследователю-кавказоведу. Особо следует подчеркнуть, что сделаны они высокопрофессиональным фотографом, который имел богатейший опыт работы в этнографических экспедициях. Безусловно, Александра Григорьевна планировала активно использовать эту фотоколлекцию в своих дальнейших изысканиях, посвященных этнографическому изучению Азербайджана. Какими могли быть ее исследовательские планы, можно лишь предполагать. К сожалению, ее безвременный и неожиданный уход из жизни не позволил этим научным планам осуществиться. Лишь некоторые из этих фотографий были опубликованы в работах коллег А.Г. Трофимовой. Поэтому хотелось бы привлечь внимание кавказоведов к этому пока еще недостаточно использованному корпусу источников, который, несомненно, может оказаться полезным при исследовании многих сторон жизни населения Азербайджана.

A.Q.Trofimovanın etnoqrafik ekspedisiya materalları - Azərbaycan, 1970-ci illər

Xülasə

Mütəxəssis-etnoqrafın nöqtəyi-nəzərincə Azərbaycan Qafqazın ən maraqlı regionlarından biri kimi diqqəti cəlb edir. Maddi və mənəvi mədəniyyətin lokal variantlarının müxtəlifliyi ilə fərqlənməsi “etnoqrafik sahədə” Azərbaycan tədqiqatçısı üçün maraqlı və zəngin material verir.

XX əsrin ikinci yarısında SSRİ-i Elmlər Akademiyasının Etnoqrafiya İnstitutunun (indi REA Antropologiya və Etnologiya İnstitutu) Qafqaz sektorunun (sonralar şöbəsinin) bir çox əməkdaşları dəfələrlə Şimali Qafqaz və Cənubi Qafqazın müxtəlif regionlarında, o cümlədən Azərbaycanda etnoqrafik tədqiqatlar aparmışlar.

Bəzi ekspedisiyalarda azərbaycanlı etnoqrafları ilə birgə tədqiqat işləri görülmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, o illərdə Moskvadan və Leninqraddan (indi Sankt-Peterburq) olan qafqazşünas etnoqraflarla azərbaycanlı həmkarları arasında əlaqələr intensiv və daimi idi.

Azərbaycanda etnoqrafiyanın öyrənilməsinə Aleksandra Qriqoryevna Trofimova (1924-1973) əhəmiyyətli töhfə vermişdir. MDU-nun tarix fakültəsini bitirdikdən sonra o, Qafqaz xalqlarının etnoqrafiyası üzrə ixtisaslaşmışdır.

A.Q.Trofimova 1949-52-ci illərdə SSR-i EA-nın Etnoqrafiya İnstitutunun aspiranturasını bitirdikdən sonra 1953-1957-ci illərdə Azərbaycan EA-nın Tarix İnstitutunda baş elmi işçi işləmişdir. Onun elmi-tədqiqat maraq dairəsinə aşağıdakı sahələr daxil idi: ailə və ailə ayinləri, dini inanclar, ənənəvi təsərrüfat, maddi-mədəniyyətin müxtəlif aspektləri.

REA-nın Etnologiya və Antropologiya İnstitutunun arxivinin Qafqaz şöbəsində A.Q.Trofimovanın Azərbaycanda apardığı etnoqrafik ekspedisiyaya aid çöl qeydləri, fotoşəkillər, hesabatlar və sairə sənədlər saxlanılır.

Şirvanın tarixinin öyrənilməsində XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda aparılmış etnoqrafik ekspedisiyanın materialları tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Materials of ethnographic expeditions of A.G. Trofimova - Azerbaijan, 1970s

Summary

The article is devoted to the analysis of the photo archive of the ethnographer A.G. Trofimova (1924-1973), who were made during her work in the expeditions of the 1970s in different regions of Azerbaijan. Some of these photographs are kept in the Caucasus department of the Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences. Sphere of scientific interests A.G. Trofimova was quite broad: various aspects of material culture, family and family ritual, religious beliefs, traditional economy and more.

Widespread in the photographs of traditional tools; Residential and outbuildings, old baths, mosques; Types of settlements and estates; Tombstones; Old town houses; Modern and old women's and men's clothing and footwear, decorations, a variety of domestic ceramic, metal, wooden utensils and household items. A series of photos are devoted to

pottery in the village Yenikend of the Cuba district; Stages of cooking traditional baklava in a confectionery; Various moments of the wedding ceremony, etc. Various amulets, «holy places», feasts, religious objects associated with the Muslim religion were also recorded.

Photo archive of expeditions of A.G. Trofimova represent a valuable ethnographic source, reflecting diverse aspects of everyday life and culture of the population of several regions of Azerbaijan. They are made by a professional photographer, who had a wealth of experience in ethnographic expeditions. Therefore, I would like to draw the attention of the Caucasologists to this still insufficiently used source case, which, undoubtedly, can be useful in the study of many aspects of the life of the population of Azerbaijan.

А.Г. Трофимова и сотрудники музея в Кубе. 1972 г.

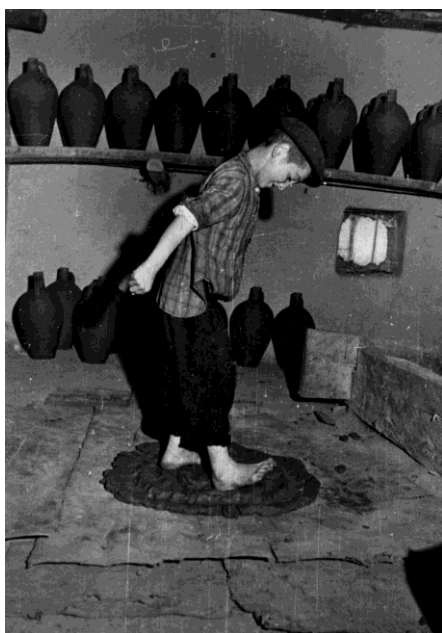
**Орудие для предохранения руки во время жатвы серпом.
Кусарский р-н, с. Кусары. 1972.**

**Женщины несут подарки на свадьбу.
Дивичинский р-н, с. Пиребедиль. 1972 г.**

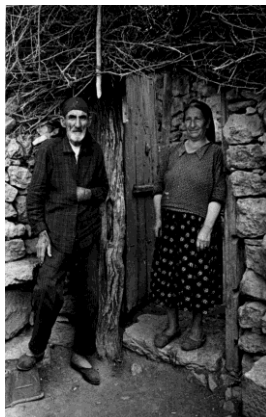
**Школьница возвращается с родника.
Дивичинский р-н, с. Зохраны. 1972 г.**

**Внук мастера-гончара Бейкеза Тонаг оглы Гусейнова
разминает глину. Кубинский р-н, с. Еникенд. 1972 г.**

Приготовление лепешек на садже. Шушинский р-н, с. Имамкулулар. 1972 г.

Супруги Хасан и Марзи Шириновы. Ходжалинский р-н, с. Малыбейли. 1972 г.

В кондитерской мастерской г. Куба. 1972 г.

Житель с. Хыналыг. 1972 г.

**НАСЛЕДИЕ ШИРВАНА: ТРАДИЦИОННАЯ ДУХОВНАЯ
КУЛЬТУРА НАРОДОВ ЮЖНОГО ДАГЕСТАНА В
УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

Публикация подготовлена в рамках поддержанного отделением гуманитарных и общественных наук Российского фонда фундаментальных исследований научного проекта № 16-01-00038

Магомедхабиб СЕФЕРБЕКОВ*
Руслан СЕФЕРБЕКОВ**
Зумруд СЕФЕРБЕКОВА***

Açar sözlər: Qafqaz Albaniyası, Şirvan, Cənubi Dağıstan, qloballaşma, etnik kimliyin ənənəvi mənəvi mədəniyyəti.

Key words: traditional spiritual culture, Caucasian Albania, Shirvan, Southern Dagestan, globalization, ethnic identity.

Введение

Известно, что во второй половине II тыс. до н.э. на территории Северо-Восточного Кавказа сформировалось государство Кавказская Албания, тесно связанное экономическими и культурными узами со странами Передней Азии и Южного Кавказа (История Дагестана, 2004: 126). Свообразным правопреемником Кавказской Албании является государство Ширваншахов, которым средневековые армянские, арабские и персидские авторы называли область на западном побережье Каспийского моря, к востоку от Куры, составляющую часть древней Кавказской Албании или раннесредневекового Арана. Границы области Ширван в период средневековья в связи с политическими событиями и с изменением административного деления страны в результате завоеваний нередко менялись. В некоторые периоды часть Ширвана входила в состав Атропатены, часто северная граница Ширвана простиралась

* аспирант Отдела этнографии Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра Российской академии наук, email: deadromance3@rambler.ru

** доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Отдела этнографии Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра Российской академии наук, email: ruslan-seferbekov@rambler.ru

*** преподаватель Махачкалинского муниципального бюджетного общеобразовательного учреждения «Лицей № 51», email: zumrud-90@mail.ru

до городов и поселений Южного Дагестана. Границами Ширвана при арабах (в X в. и позже) на севере были юго-восточные отроги Кавказских гор, на юго-западе река Кура, отделяющая его от Арана и Мугана, с северо-запада река Ганых (Алазань), с востока Каспийское море (Ашурбейли, 1983; он же. 1992: 98-99).

ТРАДИЦИОННАЯ ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА НАРОДОВ ЮЖНОГО ДАГЕСТАНА

Культ небесных светил и атмосферных явлений

Общность территории, этнической истории, экономики и культуры государственных образований, сформировавшихся в средневековье на Северо-Восточном и Южном Кавказе предопределило схожесть компонентов традиционной духовной культуры и общественного быта. К их числу относится довольно развитый среди народов Южного Дагестана солярный (и в меньшей степени лунарный) культ. Возможно, что определенное влияние на культ солнца и луны у народов Южного Дагестана оказала духовная культура Кавказской Албании. О почитании этих светил в Кавказской Албании писал Страбон, отмечавший, что албаны «из богов почитают Гелиоса, Зевса и Селену, в особенности же Селену, святилище которой находится вблизи Иберии. Обязанность жреца у них исполняет самый уважаемый человек после царя. Он стоит во главе большой и густонаселенной священной области...» (Strabo. Geogr. XI, IV, 7). Под греческими именами этих богов, как обоснованно считают исследователи, скрываются божество Солнца, верховный бог и богиня Луны, соответствующие древнеиранским зороастрийским богам Митре (Михр), Ахура Мазде (Ормазд) и Анахите, священная триада которых особо почиталась в это время и в соседних Армении и Иберии. Этот факт свидетельствует о сильном влиянии и проникновении в Закавказье древнеиранских (зороастрийских) религиозно-идеологических представлений (Тревер, 1959: 151; Гаджиев, 2006: 35).

С солнцем у народов Южного Дагестана связаны различные клятвы, сравнения, благопожелания и проклятия, верования об их происхождении, антропоморфности (солнце – девушка, луна – юноша), объяснении пятен на лице луны, о причинах затмений светил. Ритуальная символика некоторых хлебных изделий народов Дагестана также связана с солнцем. «Солнечная символика хлеба выражалась и в способах орнаментации хлебных лепешек. Так, у рутульцев один из видов хлеба украшался вдавленным спиральным

рисунком, производимым костяшками пальцев, сжатых в кулак. Спираль, как известно, в древнейших орнаментах является солярным знаком. Здесь же можно сказать и о спиралеобразных цахурских хлебцах, которые выпекались ими в начале года... Необходимо здесь отметить и один из видов агульского хлеба оригинальной формы: от центральной лепешки небольшого размера отходит 12-13 лучей, заключенных в свою очередь в тонкий ободок» (Булатов, 1990: 10-101).

Солярный и лунарный культ был свойственен и тюркским народам Дагестана. Например, у ногайцев и дагестанских азербайджанцев имеются антропонимы, в которых присутствуют названия этих светил: Айгуль (Лунный цветок), Алтынай (Золотой месяц), Толганай (Полная луна), Айбике (Лунная госпожа), Къунбийке (Солнечная госпожа) (Гимбатова, 2005: 105), Айгюн (Луна-Солнце), Гюнай (Солнце-Луна), Айбала (Дитя луны), Айханум (Госпожа луны) (Сефербеков, 2012: 189).

Общность традиционной духовной культуры прослеживается и в мифологических представлениях, касающихся атмосферных явлений. Так, радуга у лезгин повсеместно называлась *Яргъи руш* («Длинная [высокая, долговязая] девушка»). Однако у жителей с. Кучхюр (нынешний Курахский район Дагестана) (Бадалов, 2000: 122), а также у лезгин Самурской долины (нынешние Ахтынский и Докузпаринский районы Дагестана) зафиксировано и иное наименование – *Хважамжам* («Разноцветная», «Переливающаяся») (Ризаханова, 2009: 148). Относительно названия *Яргъи руш* («Длинная [высокая, долговязая] девушка») имеется этимологический миф, записанный Р. Ризвановым: «У родителей была единственная дочь. Пришли сваты и родители дали согласие на замужество дочери. Отец купил ей свадебный наряд, сшитый из шелка 7 разных цветов. Однажды принарядившись, она взошла на холм за селом, чтобы все видели ее свадебное платье. Девушки собрались и восторженно смотрели на нее. Девушке это понравилось и, возгордившись, она стала тянуться выше и выше так, что скоро перегнулась через весь небосвод. Так на небе появилась радуга, которую называют Долговязой девушкой» (Ризванов, 2003: 112).

У табасаранцев селений Хив, Яргиль, Заан Ярак, Зильдик, Межгюль и др. радуга также называлась *Ярхи руш* («Длинная девушка»). В большинстве же селений она именовалась *Деркку чИмир* (букв. «Лука стрела»), в с. Хустиль – *Гандирижв* («Ржавчина»), в сс. Лака и Хоредж – *Северка(н)* (не этимологизируется; возможно, имя собственное, если учесть, что

радуга в этих селах воспринимается в женском образе), в с. Кужник – *Чемра хярар* (не этимологизируется) (Сефербеков, 2000: 8).

У кумыков радуга (*джая*) – предвестница хорошей погоды. Ее называли *Энем джая* («Лук *Бабы-Яги*») (Гаджиева, 2005: 329), а также *Тенгри джаясы* («Лук (бога) *Тенгри*») («небесный лук» или «божий лук») (Халипаева, 1988: 66). У дагестанских азербайджанцев она называлась *кёк гуришаги* (букв. «пояс неба»), *ок яй* («стрела лука») (Гаджиева, 1999: 343), в сс. Зиль, Цанак – *Яй* («Лук»), в с. Арак – *Яюх* («Лукообразная»), в с. Ерси – *Аллагун Яйи* («Лук *Аллаха*»), в с. Дарваг – *Хасан-Хусейн яйи* («Лук *Хасана* и *Хусейна*») (Сефербеков, 2012: 189-190). Терекеменцы называли радугу *гары нененин ох яйы* («лук *Бабы-Яги*») и в ее появлении видели знак наступления весны или улучшения погоды (Гаджиева, 1990: 197).

Обряды вызывания дождя

Определенная общность обнаруживается и в названиях ряженных и «солнечных кукол» в обрядах вызывания дождя и солнца. Так, у табасаранцев ряженный в обряде вызывания дождя назывался *Пешана* (у южных табасаранцев) и *Гудил* (у северных), что практически совпадает с аналогичными названиями ряженого у лезгин – *Пешанай*, *Гуду*, *Гуди*. Несомненное генетическое родство указанных мифологических персонажей свидетельствует, на наш взгляд, о существовании в прошлом единого божества (ведавшего осадками) пралезгинской этноязыковой общности (Сефербеков, 2000. Вып. 3: 241-242).

Как отмечала С.Ш. Гаджиева, в народном календаре дагестанских азербайджанцев обряд вызывания дождя *гудул* (*гюдюль*, *гудил*) занимал важное место. К этому магическому приему азербайджанцы, как и их соседи, прибегали во время засухи, когда долго не было дождя. Участвовали в обряде не только подростки и юноши, но порою и взрослые, даже женщины. В качестве *гудула* чаще всего выступал мальчик, первенец в семье. Бывали случаи, когда эту роль играли взрослые мужчины или женщины. *Гудула* наряжали в своеобразное одеяние из зеленых веток ивы, которыми покрывали не только его тело, но и голову, оставляя незакрытыми только глаза. Голова *гудула* в таком убранстве напоминала птичью голову с хохолком. Его водили по дворам, напевая ритуальную песню. Хозяева домов охотно принимали участников обряда, считая, что их действия вызовут дождь. Принято было обливать участников шествия (и особенно одетого в наряд из зеленых веток) водой, а затем одаривать их сладостями, яйцами, сдобным хлебом, орехами. В конце

обряда участники собирались в каком-нибудь доме и устраивали пиршество (Гаджиева, 1999: 90-91).

А.А. Бестужев-Марлинский, фрагментарно описавший этот обряд во время пребывания в Дербенте (1830-1834 гг.), писал, что ему не удалось собрать о *гудуле* «никаких положительных сведений», хотя он допускал, что тот когда-то мог быть богом «рос и дождей» (Бестужев-Марлинский, 1968: 127).

У азербайджанцев Табасарана этот обряд имел некоторые местные особенности. Здесь ряженный назывался, так же как и у табасаранцев – *Гудил*. Им обычно бывал мальчик (с. Арак, Зиль), юноша (с. Ерси), мужчина (с. Дарваг) или даже женщина (с. Ерси). Ряженого наряжали в ветви кустарника *кандалач* так, чтобы его не было видно, а за пояс обвязывали веревкой. Процессия, состоявшая из детей и подростков, водила ряженого по дворам села, напевая песенку. Хозяйки дворов обливали ряженого, а сопровождавших его лиц одаривали яйцами, орехами, фруктами, сладостями, хлебом, сушеным мясом. Обойдя все дворы села, участники обряда делили поровну собранные продукты (с. Ерси), причем ряженому доставалась двойная порция (с. Цанак), и устраивали пир на поляне за селом (с. Дарваг) (Сефербеков, 2012: 190).

У азербайджанцев с. Берикей в роли ряженого *Гудул* также выступала женщина. Ей надевали на голову мешковину, а тело закутывали в ветви ивы. В сопровождении женщин и детей, напевавших обрядовую песню, она обходила все дворы села, где ее обливали водой и одаривали сладостями (Ханмагомедов, 1997: 155-156).

У азербайджанцев основного этнического массива ряженный в обряде вызывания дождя и солнца назывался *Году*. В обряде принимали участие женщины и девушки. В роли *Году* выступал мальчик, одетый в рваную одежду и овчинную шапку. Его лицо раскрашивали до неузнаваемости. Непременным атрибутом ряженого был черпак или деревянное чучело наподобие женской фигуры, обряженное в платье серого или синего цвета. В ходе обряда ряженого *Году* обливали водой (Гулиев, 2002: 233).

У дагестанских терекменцев весенний обряд вызывания дождя, так же как и у азербайджанцев назывался *гудул* или *гюдюль* («аист»). Участвовали в обряде только подростки и юноши. Одного из участников наряжали в своеобразное одеяние и островерхую шапку, сделанную из зеленых веток ивы, и водили на веревке по дворам с песней. Было принято обливать участников шествия водой, а затем одаривать их сладостями, яйцами, сдобным хлебом, орехами. В конце

обряда участники собирались в каком-нибудь доме и устраивали пиршество. Главным персонажем здесь был ряженный – зооморфный образ, символизировавший божество воды (Гаджиева, 1990: 203-204). По мнению С.Ш. Гаджиевой, *Гуд* или *Гудул* – это божество дождя древних тюрков (Гаджиева, 1990: 192).

Таким образом, сходство наименований обряда вызывания дождя у народностей лезгинской этноязыковой общности и тюркских народов свидетельствует об общих корнях ритуала и взаимовлияниях.

Обряды вызывания солнца

Наряду с обрядами вызывания дождя у народов Южного Дагестана бытовали ритуалы по вызыванию солнца при граде, ливнях и затяжных дождях. У лезгин во время проливных и затяжных дождей для вызывания солнца устраивали особый обряд. Наиболее раннее его описание приводит А.Г. Трофимова: «Толпа девочек, а в более отдаленном прошлом – женщин и взрослых девушек, сооружала из большой разливательной ложки или из двух крест-накрест связанных палок куклу из тряпок, на нее надевали женское платье и повязывали красный платок. Эта кукла называлась *гун* или *гюню* (в сс. Мугерган, Юхари-Яраг) и *пехь* (в с. Ахты). Ее с песней носили по селению и собирали пожертвование, из которого после готовили совместную трапезу у пира или делили поровну между всеми участниками процессии и уносили домой. ... Иногда помимо хождения с такой фигуркой по селению, многие жители делали себе подобные куклы и выставляли их на крышах своих домов» (Трофимова, 1965: 107-108).

В дополнение к приведенной информации С.С. Агаширинова отмечает, что при исполнении этого обряда иногда изготавливалось несколько деревянных кукол *губьнуь*, которых облачали в платьица из красной или желтой материи, на голову надевали красный платочек, а на шею – бусы (Агаширинова, 1978: 33). По данным Ф.А. Бадалова, в сс. Дустагир и Хулух эта кукла называлась *нини*. Он же сообщает, что еще в 60-х гг. XX в. в населенном лезгинами с. Дустагир Кусарского района Азербайджана в обряде вызывания солнца участвовал мужчина, который шел впереди процессии, высоко держа над головой куклу. По сведениям Ф.А. Бадалова в некоторых лезгинских селениях еще до 1940-х гг. по дворам водили не куклу, а одну из самых красивых женщин села (Бадалов, 2006: 174-175).

По поводу названия обряда *губьнуь* С.С. Агаширинова отмечает, что «слово это не переводится, но не исключено, что оно имеет нечто

общее со словом *куьнуь* – «пчелиная сапетка», а возможно, некогда обозначало какое-то божество и уж, во всяком случае, несомненно, связано с солярным культом» (Агаширинова, 1978: 33). Как и в случае с божеством *Пешапай*, ведавшим дождем, она допускает мысль о том, что, возможно, в отдаленном прошлом *гуьнуь* было божеством, от милости которого зависело солнце (Агаширинова, 1978: 33). Эта идея выглядит малообоснованной и, скорее всего, *гуьнуь* // *гуни* // *гюню* выступала символом солнечного божества, а сам термин имеет тюркское происхождение (ср.: тюрк. *гюн* – «солнце»).

Обряд вызывания солнца у табасаранцев назывался *Гуни*. Одно из ранних описаний этого обряда с применением куклы у табасаранцев дал Р.М. Магомедов. Он писал: «Если нужно было вызвать солнце после долгих дождей, табасаранцы надевали на деревянную лопату рубаху, делали чучело человека. Его называли *Гуьни* – солнце вызывающий. Как и при вызывании дождя, молодежь ходила по улицам, по домам, собирала продукты, а на следующий день их делили между сельчанами.

Иногда чучело человека укрепляли на крыше, а на плечо его клали *хурджин*, в одной половине которого была насыпана соль, а в другой – мука. Это чтобы бог пожалел святые продукты и не промочил их дождем» (Магомедов, 1969: 183).

У рутульцев божество солнца изображала антропоморфная кукла *гуди* (Булатова, 2003: 254). Для прекращения дождя и вызова солнца собирались из 7 домов 7 девушек, которые изготавливали куклу и ходили по домам, напевая песенку «Гоэдей» (Мусаев, 1997: 236-237).

По сведениям С.Ш. Гаджиевой, терекеменцы в дни затяжных дождей проводили обряд вызывания солнца – *гюн чых* («солнце, выходи»). Исполнителями обряда обычно выступали дети, чаще девочки (Гаджиева, 1990: 204).

Анализируя лезгинский обряд вызывания солнца, А.Г. Трофимова обратила внимание на участие в этом обряде женского населения или только девочек и девушек, или замужних женщин. «Это связано, по-видимому, с представлением в прошлом о солнце как о женском начале. В народной лезгинской и вообще южнодагестанской и азербайджанской космогонии солнце считают женщиной. Знаменательно то, что куклу при вызывании солнца повязывали красным платком – магический прием, рассчитанный на то, что по сходству красного цвета платок вызовет сходное природное явление – солнце. Солнце, как известно, определенно

связывается в древнейших религиозных представлениях с красным цветом» (Трофимова, 1965: 109). И действительно, красный, желтый (золотой) и белый цвета у многих народов мира символизируют и олицетворяют солнце (Купер, 1995: 359-361).

Таким образом, можно сделать вывод, что названия обряда вызывания дождя и солнца, «дождевой» и «солнечной куклы», а также мифологические представления дагестанцев, азербайджанцев и терекменцев донесли до нас образы божеств дождя или их персонификаций в былом языческом пантеоне народов Дагестана и Азербайджана.

Фигурные обрядовые хлеба

Особое место в обрядовой культуре народов Дагестана занимала кукла – «объемная имитация персонажа (мифа, сказки, жизненного мира) в игре; антропоморфный муляж; элемент театральной метафоры и философемы» (Исупов, 2007: 1041). Необходимо отметить, что в Южном Дагестане почти не изготавливались широко представленные у других дагестанских народов фигурные хлеба. По словам информаторов, это обстоятельство объясняется запретом ислама на изображение чего-либо, «однажды уже сотворенного Аллахом». Все же, по имеющейся у нас информации, у табасаранцев сс. Яргиль и Заан Ярак раньше выпекались хлебцы, напоминающие по форме звезды, месяц, а в с. Аркит – баранки *бьях* с разведенными концами для детей (Булатов и др., 2004: 125).

Рутульцы пекли для детей оригинальный вид хлеба – *гьИудидей*. Из теста делали фигурку куропатки («гьИуд»), внутрь которой помещали куриное яйцо и запекали (Мусаев, 1997: 187).

Агулы также выпекали для детей фигурные хлебцы – *кулумбай*, *гьаллавай* («калач»). Для них же из пресного теста готовились хлебцы *бьяклектай* треугольной формы, залитые халвой. В дни праздников для детей пекли небольшие пироги в форме ватрушек – *укь*. Края небольшой лепешки из пресной муки немного приподнимали и пекли в печи до готовности. Вынув из печи, наливали туда яйцо и снова сажали в печь (Булатова и др., 2008: 111-113).

У цахуров на праздник *Навруз* в каждом доме готовили хлебные лепешки из сдобного теста, украшенные яйцами и орехами и называвшиеся *иттунагни* (наподобие лакских *барта*), печенье из сладкого теста в форме двух спаренных, обращенных в противоположные стороны спиралей – *ширни*, небольшое

ромбовидной формы печенье с начинкой из сыра – *кьуц*, *КетГул*, слоеный хлеб – *фаселли* (Булатова, 1999: 156-157).

Обрядовые хлеба выпекались и тюркскими народами. Так, на новогодний праздник *Навруз/Новруз*, который еще назывался *багьар байрами* («весенний праздник») дагестанские азербайджанцы пекли для детей обрядовые калачи треугольной формы, а также в виде куропатки, человеческой фигурки и т.д. (Гаджиева, 1999: 87-88). У азербайджанцев Табасарана в качестве подарков для детей на праздники *Навруз-байрам* и *Курбан-байрам*, а также на свадьбы выпекали фигурные обрядовые хлеба – *гугал* (с. Арак) или *кукал* (с. Зиль) антропоморфного (с. Зиль) или зооморфного (заяц, голубь, петух) (с. Арак, Зиль) облика. Их замешивали на яйце, молоке и топленом масле, а прежде чем запечь в печи в тесто втыкали орехи. На *Навруз-байрам* и свадьбы пекли и другие виды ритуальных хлебов – *шура* и *кюльче*, которые символизировали солнце. Они были слоеными и также замешивались на яйце и топленом масле; сверху хлеба обмазывались яичным желтком (Сефербеков, 2012: 191).

Как отмечала С.Ш. Гаджиева, терекеменцы в новогодний праздник провода зимы и встречи весны пекли для детей обрядовые булочки треугольной формы, бублики, булочки в виде куропатки, человеческой фигуры и т.д. (Гаджиева, 1990: 202).

Таким образом, можно сделать вывод, что фигурные обрядовые хлеба зоо-, антропоморфной и иной формы выпекались лезгиноязычными и тюркскими народами Южного Дагестана в дни календарных и мусульманских праздников, а также на свадьбы.

Демон-антагонист беременных и рожениц Ал/Албасты

Большое место в демонологии народов Южного Дагестана, а также тюркских и иранских народов занимал *Ал/Албасты* – демон-антагонист беременных, рожениц и новорожденных. Предполагается, что этот образ сформировался в эпоху древнейших контактов этнических общностей до их расселения на территории современного обитания. Первоначально *Ал/Албасты* – добрая богиня, покровительница плодородия, материнства, домашнего очага, а также диких животных и охоты. С распространением более развитых мифологических систем она была низведена до роли одного из злых демонов (Басилов, 1998: 29).

В мифологии лезгин демон-антагонист рожениц назывался *Ал наб*. Его представляли в облике старой женщины большого роста с достигающими до пят, длинными, густыми, с проседью или рыжеватыми распущенными волосами и пальцами с когтями. Она

являлась людям обнаженной или одетой в лохмотья. Обитала в безлюдных местах, в горах, в пещерах, а зимой – у реки. Основной функцией *Ал наб* было похищение внутренностей роженицы, после чего, последняя умирала (Мамедов, 1892: 145-146).

У табасаранцев демон, крадущий плод из утробы матери и нападающий на роженицу в первые 40 дней после родов с целью похищения ее внутренностей, назывался в разных селах по-разному: *Ал баб*, *Ири баб* («Красная мать/бабушка»), *Аьхуь баб* («Бабушка»), *Кафтар баб*, *Ярсель*. Его представляли в облике женщины с длинными распущенными ярко-красными волосами. *Ал* могла принять и зооморфную ипостась и появиться в образе красного петуха, лисы, кота, волка *кафтар-жанавар* с одним глазом во лбу, существа с обезьяньим лицом и лапами, маленькой женщины с распущенными волосами и петушиным лицом (Сефербеков, 2000: 21-24).

У агулов демон, крадущий плод из утробы матери называется *Цпабаба*. В с. Кураг его называли *Иребав*, а в с. Арсуг – *Эльместы*. Это женщина среднего возраста или старая, невысокого роста, полная, с длинными грудями, которые она крест-накрест закидывает за плечи, с распущенными волосами, кое-как прикрытая лохмотьями (Булатова и др., 2008: 226).

Демон-антагонист беременных и рожениц у рутульцев назывался *Ал* (с. Ихрек) // *Алибасты* (с. Мюхрек) // *Эльбести* (с. Лучек). Его представляли в облике женщины (с. Мюхрек) огромного роста и страшного вида, с длинными нечесаными распущенными волосами, закрывающими ее лицо и голое тело, с большими закинутыми за плечи грудями и большими же ступнями (с. Лучек). По поверьям, она обладала даром перевоплощения: могла принять облик животного – козленка (с. Ихрек) или стать настолько маленькой, что была способна проникнуть в жилище через любую, даже самую маленькую щель (с. Мюхрек) (Сефербеков, 2014: 177).

В мифологии кумыков демон *Албаслы кьатын* являлся олицетворением злого, враждебного человеку начала. Это женщина огромного роста, с густыми распущенными волосами и с большой отвислой грудью. Живет она в лесу, в пещере. Особенно безжалостна *Албаслы кьатын* к роженицам. Вместе с пищей она могла попасть в утробу роженицы и съесть ее легкие и печень. Поэтому роженицу тщательно охраняли от внезапного проникновения *Албаслы кьатын*, закрывая окна и двери (Гаджиева, 2005: 406).

У дагестанских азербайджанцев демон-антагонист беременных и рожениц назывался *Ал // Аланасы // Албасты*. Его представляли в облике лесной или речной женщины с распущенными волосами и большой грудью, которую она закидывала за плечи. Обладая даром перевоплощения, она могла превратиться в любое существо, например, в красного петуха с длинным клювом. Особенно жестока *Албасты* была к беременным и роженицам. Проникнув в помещение через очажную трубу, она незаметно подбиралась к своей жертве и краля у нее плод или внутренности. Смерть рожениц часто объясняли кознями *Албасты* (Гаджиева, 1999: 340-341).

Итак, как это видно из представленного материала, тюркско-иранский персонаж *Ал/Албасты* имел в мифологиях народов Южного Дагестана свои многочисленные аналогии и параллели (Алигаджиева, 2012: 64). Все они, на наш взгляд, восходят к образу *Великой Богини-матери* в позитивном аспекте ее функций (патронаж женщин, материнства и детства) (Сефербеков, 2016: 283). С течением времени, в связи с переоценкой роли божеств, этот персонаж был низведен в разряд демонов с негативной характеристикой.

Заключение

Таким образом, представленный нами материал о компонентах традиционной духовной и материальной культуры народов Южного Дагестана – культе небесных светил и атмосферных явлений, календарных обрядах, фигурных обрядовых хлебах, мифологических персонажах демонологии – генетически восходит, на наш взгляд, к цивилизации Кавказской Албании и пришедшего ей на смену государству Ширваншахов. Этот материал находит широкие аналогии среди тюркских и ираноязычных народов Дагестана и Азербайджана, что свидетельствует о единстве происхождения, древних ареальных контактах и взаимовлияниях.

Следует отметить, что многие из описанных нами элементов традиционной культуры бытуют в Дагестане и в настоящее время. Феномен устойчивости традиционных религиозных форм и ритуалов в новейшее время можно объяснить тем, что ко времени принятия ислама у народов Дагестана сложились довольно развитые формы религиозного и общественного сознания, которые проявлялись, например, в наскальной живописи, архитектуре, декоративно-прикладном искусстве, фольклоре, обрядовой культуре, разработанности норм обычного права, этикета и т.д. Немалую роль в консервации домонотеических верований сыграл традиционный хозяйственный и культурно-бытовой уклад дагестанцев, особенности

их психологии и менталитета (доминирование здорового консерватизма в обыденном сознании большинства сельского населения). К тому же на первом этапе распространения ислама в Дагестане (середина VII – X в.) он, вероятно, был воспринят частью дагестанцев поверхностно. В дальнейшем традиционные верования приспособились к идеологии и культуре ислама, органически вплелись в него, образовав так называемый «бытовой» или «народный ислам». Бытование в Дагестане в начале XXI века синкретичного «бытового ислама» с отдельными элементами домонотеистических верований можно рассматривать в качестве одного из феноменов религиозной и этнической идентичности дагестанцев в условиях глобализации (Сефербеков, 2017: 77).

Список литературы:

1. Агаширинова С.С. Материальная культура лезгин. XIX – начало XX в. М.: Наука, 1978. 304 с.
2. Алигаджиева З.А. Тюркско-иранский мифологический персонаж Ал/Албасты и его дагестанские параллели // Материалы международного научного симпозиума «Историография и источниковедение средневекового Востока», посвященного 90-летию З.М. Буниятова. Баку, 7-8 мая 2012 г. Баку: «Элм», 2012. С. 62-64.
3. Ашурбейли С.А. Государство Ширваншахов. Баку: Элм, 1983. 294 с.
4. Ашурбейли С.А. История города Баку. Период средневековья. Баку, 1992. 408 с.
5. Бадалов Ф.А. Язычество лезгин. Дербент, 2000. 249 с.
6. Бадалов Ф.А. Астральная религия лезгин: Космогонические и антропологические представления, пантеон божеств. М.: Этно-Онлайн, 2006. 432 с.
7. Басилов В.Н. Албасты // Мифология: Большой энциклопедический словарь // Гл. ред. Е. М. Мелетинский. 4-е изд. М., 1998. С. 29.
8. Бестужев-Марлинский А.А. Аммалат-бек. Мулла-Нур. Махачкала, 1968. 262 с.
9. Булатов А.О. Ритуальная символика некоторых хлебных изделий народов Дагестана // Система питания народов Дагестана (XIX-XX вв.). Махачкала, 1990. С. 99-104.
10. Булатов Б.Б., Гашимов М.Ф., Сефербеков Р.И. Культура и быт табасаранцев в XIX-XX веках. Махачкала, 2004. 266 с.

11. Булатова А.Г. Сельскохозяйственный календарь и календарные обычаи и обряды народов Дагестана. СПб.: «Петербургское Востоковедение», 1999. 288 с.

12. Булатова А.Г. Рутульцы в XIX – начале XX в.: Историко-этнографическое исследование. М., 2003. 279 с.

13. Булатова А.Г., Исламмагомедов А.И., Мазанаев Ш.А. Агулы в XIX– начале XX в.: Историко-этнографическое исследование. Махачкала, 2008. 291 с.

14. Гаджиев М.С. Государство и право Кавказской Албании: Учебное пособие для студентов исторического и юридического факультетов вузов. Махачкала, 2006. 72 с.

15. Гаджиева С.Ш. Дагестанские терекеменцы. XIX – нач. XX в.: Историко-этнографическое исследование. М.: Наука, 1990. 216 с.

16. Гаджиева С.Ш. Дагестанские азербайджанцы. XIX – нач. XX в.: Историко-этнографическое исследование. М.: «Вост. лит. » РАН, 1999. 359 с.

17. Гаджиева С.Ш. Кумыки: историческое прошлое, культура и быт. В 2-х кн. Махачкала, 2005. Кн. 2. 434 с.

18. Гимбатова М.Б. Духовная культура ногайцев в XIX – начале XX в. Махачкала, 2005. 188 с.

19. Гулиев Ш. Обряд вызывания дождя у азербайджанцев // Международная научная конференция «Археология и этнология Кавказа»: Сборник кратких содержаний докладов. Тбилиси, 2002. С.233-234.

20. Долговязая девушка // Из фольклора южных лезгин / Сост. З. Ризванов, Р. Ризванов. Махачкала, 2003. С. 111-113.

21. История Дагестана с древнейших времен до наших дней / Отв. ред. А.И. Османов. М.: Наука, 2004. Т. 1. 627 с.

22. Исупов К.Г. Кукла // Культурология: Энциклопедия / Гл. ред. С.Я. Левит. В 2-х т. М.: Российская политическая энциклопедия, 2007. Т.1. С. 1041.

23. Купер Дж. Энциклопедия символов. М.: Ассоциация Духовного Единения «Золотой Век», 1995. 401 с.

24. Магомедов Р.М. Легенды и факты о Дагестане: Из записных книжек историка. Махачкала, 1969. 240 с.

25. Мамедов А. Алпаб (лезгинское поверье) // Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1892. Вып. 13. С. 145-146.

26. Мусаев Г.М.-С. Рутулы (XIX –нач. XX в.): Историко-этнографическое исследование. Махачкала, 1997. 282 с.

27. Ризаханова М.Ш. Духовная культура лезгин. 20-е гг. XX в. – начало XXI в. Махачкала, 2009. 304 с.

28. Сефербеков М.Р. О причинах бытования реликтов домонотеистических верований в Дагестане в постсоветский период // Материалы Всероссийской (с международным участием) научной конференции XV Дзагуровские чтения «Актуальные вопросы всеобщей истории от античности до современности». Махачкала, 2017. С. 75-77.

29. Сефербеков Р.И. Традиционные религиозные представления табасаранцев (боги и демоны; верования связанные с животными). Махачкала, 2000. 59 с.

30. Сефербеков Р.И. Табасаранско-лезгинские мифологические параллели // Наука и молодежь: Сборник статей молодых ученых и аспирантов по гуманитарным проблемам. Махачкала, 2000. Вып. 3. С. 240-243.

31. Сефербеков Р.И. Мифологические персонажи традиционных верований азербайджанцев Табасарана // Материалы международного научного симпозиума «Историография и источниковедение средневекового Востока», посвященного 90-летию З.М. Бунятова. Баку, 7-8 мая 2012 г. Баку: «Элм», 2012. С. 189-191.

32. Сефербеков Р.И. Из мифологии рутульцев: реконструкция образов пантеона и пандемониума // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение: Вопросы теории и практики. Тамбов, 2014. № 12 (50). Ч. II. С. 177-178.

33. Сефербеков Р.И. Образ Великой Богини-матери в мифологиях народов Дагестана (ипостаси, аспекты функций, трансформации) // Материалы международной научной конференции «Абхазия в мировой истории и международных отношениях», посвященной 70-летию В.Г. Ардзинба (г. Сухум, 14-17 мая 2015 г.). Сухум: Изд-во АБИГИ, 2016. С. 268-283.

34. Страбон. География. Пер., статья и коммент. Г.А. Стратановского. Под общ. ред. С.Л. Утченко. Ред. пер. О.О. Крюгер. Л.: Наука, 1964. 957 с.

35. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э. М.:Л.: Изд-во АН СССР, 1959. 391 с.

36. Трофимова А.Г. Из истории религиозных обрядов вызывания дождя и солнца у народов Южного Дагестана // Азербайджанский этнографический сборник. Баку, 1965. Вып.2. С. 97-111.

37. Халипаева И.А. Тенгри – верховное божество кумыков // Проблемы мифологии и верований народов Дагестана. Махачкала, 1988. С. 60-66.

38. Ханмагомедов Х.Л. Гудул-Гудул генети – языческий обряд вызывания дождя у берикейских азербайджанцев // Нравы, традиции и обычаи народов Кавказа: (Тезисы общероссийской конференции 23-25 сентября 1997 г.). Пятигорск, 1997. С.155-156.

**Şirvan: Qloballaşma şəraitində Cənubi
Dağıstan xalqlarının ənənəvi mənəvi mədəniyyəti**

*Bu məqalə Rusiya Fondunun İctimai Elmlər Bölməsinin dəstəyi ilə
Humanitar və Əsas Tədqiqat layihəsi sayı 16-01-00038 çərçivəsində
hazırlanıb*

Xülasə

Qloballaşma şəraitində etnik kimliyin qorunması xüsusilə vacibdir. Onun əsas komponentləri maddi və mənəvi mədəniyyətin ənənəvi elementlərindən, ailə və ictimai həyat tərzindən ibarətdir. Mənəvi mədəniyyətin mühüm hissəsini islamaqədərki inanclar, folklor, dastanlar, mifologiya, aqrar və təqvim bayram və mərasimlər təşkil edir. Orta əsrlərdə Şimal-şərq və Cənubi Qafqaz xalqlarının ənənəvi mədəniyyəti və həyat tərzinə Qafqaz Albaniyasının (IV-IX əsrlər) varisi sayılan Şirvanşahlar (861-1538-ci illər) dövlətinin təsiri danılmazdır. Bu təsir inkişaf günəş dinində, atmosfer hadisələrinin təcəssümündə, yağış və günəşin çağırılma təqvim ayinlərində, təntənəli fiqurlu çörək bişirilməsində, demonology personajların mifoloji təsvirində öz əksini tapmışdır. Müəlliflərin fikrincə Cənubi Dağıstan və Azərbaycan xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyətində izlənən oxşarlıq onların mənşəlinin bir mənəbdən olduğunu və qədim areal və qarşılıqlı təsir əlaqələrinin mövcudluğu haqqında xəbər verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məqalədə bəhs olunan bir çox ənənəvi mədəniyyətin elementlərinə indi də Dağıstanda rast qəlinir. Müasir dövrdə dini formaların və mərasimlərin sabitlik fenomenini qloballaşma şəraitində etnik kimliyin mədəni komponentlərinin qorumaq arzusu ilə izah etmək olar. Onların konservasiyasında müəyyən rol oynayan ənənəvi inancların Dağıstanda mövcud olan islamın ideologiyasına və mədəniyyətinə uyğunlaşaraq, ona orqanik surətdə toxunaraq “məişət” vəya “xalq” islamı yaratmışlar. Ənənəvi mənəvi mədəniyyətin qorunub saxlanmasını bu regionun əhalisinin mentalitet və psixologiyasının

xüsusiyyətləri ilə və Dağıstan və Azərbaycan xalqlarının adi şüurunda sağlam mühafizəkarlığın üstünlüyü ilə izah edə bilərik.

**Shirvan's heritage: the traditional spiritual culture of
Southern Daghestani people in a globalized world**

*The publication was prepared within the framework of the scientific
research project No. 16-01-00038, supported by the Department of
Humanitarian and Social Sciences of the Russian Foundation for Basic
Research*

Summary

In the context of globalization, the preservation of ethnic identity assumes special importance. Its components are the traditional elements of material and spiritual culture, family and social life. An important part of spiritual culture are pre-Islamic beliefs, folklore, epic, mythology, calendar and agrarian holidays and rituals. A certain influence on the traditional culture and way of life of the peoples of the North-Eastern and Southern Caucasus in the Middle Ages was rendered by the state of Shirvanshahs (861-1538), the successor of Caucasian Albania (IV-IX centuries). This influence was reflected in the developed solar cult, the personification of atmospheric phenomena, the calendar rituals of causing rain and sun, figured ritual breads, mythological representations about the characters of demonology. According to the authors, the presence of many similar elements in the traditional material and spiritual culture of the peoples of Southern Dagestan and Azerbaijan testifies to a single source of their origin, ancient areal contacts and mutual influences.

It should be noted that many of the described elements of traditional culture exist in Dagestan and now. The phenomenon of sustainability of traditional religious forms and rituals in modern times can be explained by the desire to preserve the cultural components of ethnic identity in the context of globalization. A certain role in their preservation was played by the fact that traditional beliefs adapted to the ideology and culture of Islam practiced in Dagestan, organically intertwined into it, forming the so-called «everyday» or «people's Islam». Preservation of relics of traditional spiritual culture can also be explained by the peculiarities of the psychology and mentality of the population of this region - the dominance of healthy conservatism in the ordinary consciousness of the peoples of Dagestan and Azerbaijan.

ЭПОХА ШИРВАНШАХОВ В ЭКСПОЗИЦИИ МУЗЕЯ ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Малахат КАЛАНТАРЛЫ*

Açar sözlər: Şirvanşahlar, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, muzey, ekspozisiya, dövr

Key words: Shirvanshah, Nizami Ganjavi, Khagani Shirvani, museum, exposition, period

Введение

Как всё сущее в подлунном мире, государство Ширваншахов, просуществовавшее на протяжении тысячи с лишним лет, имеет начало и конец, но за время своего бытия оставило глубокий след, как во всемирной истории, так и в истории Азербайджана. Книга исторических судеб государства Ширваншахов имела и блистательные, и трагические страницы. Но не вызывает сомнения тот факт, что это государство оставило глубокий след в истории развития науки и культуры Азербайджана не только в рамках эпохи своего существования, но и по сей день. Достаточно назвать среди сотен имён учёных, деятелей культуры, литературы и искусства с мировым именем эпохи Ширваншахов имена Хагани Ширвани, Фелеки Ширвани, Мехсети Гянджеви, Низами Гянджеви и их близкого окружения - блестящую плеяду эпохи восточного Возрождения, сыгравших громадную роль в духовном развитии человечества, чтобы благословить память представителей этого государства. Свет гения, живительные силы их таланта, беря начало с эпохи Ширваншахов, сегодня дают жизнь сотням и тысячам учёным-историкам, теоретикам и историкам литературы, представителям различных видов искусства, одним словом, мастерам кисти и пера.

Предлагаемая высокому вниманию многоуважаемой аудитории работа, являясь каплей в море научных исследований о Ширваншахах, посвящена проблеме отражения темы Ширваншахов в литературе и искусстве Азербайджана, представленной в экспозиции музея литературы имени Низами Гянджеви.

Материалы об авторах, отразивших тему Ширваншахов в своём творчестве – Дж.Джаббарлы, М.С.Ордубади, А.Зохраббекове,

* доктор наук по филологии, научный сотрудник АМЕА, музея литературы Азербайджана имени Низами Гянджеви, email: kelenterli43@mail.ru

М.Дильбази, Н.Рафибейли, А.Джафар-заде, Дж.Баргюшаде, А.Кемале и мн. других представлены в экспозиции музея по персоналиям.

Экспозиция, посвящённая поэтам эпохи Ширваншахов XI-XV веков, охватывает восемь залов – с четвёртого по двенадцатый. В четвёртом зале представлена панорама города Гянджа эпохи XII века, который стоял в центре торговых путей средневековья. Этот город был богатейшим культурно-экономическим центром не только Азербайджана, но и всего Востока. Город Гянджа дал миру корифеев науки и литературы Азербайджана эпохи раннего Восточного Ренессанса – Мехсети Гянджеви, Низами Гянджеви, Абульула Гянджеви, Гивами Гянджеви и многих других. В этом зале представлено множество предметов прикладного и изобразительного искусства.

Мехсети Гянджеви – первая и единственная в средневековом мире женщина – композитор шахматного искусства, обладатель таланта виртуозной игры на многих музыкальных инструментах своего времени, глубокий теоретик искусства и поэзии, автор виртуозных четверостиший-шехрашуб, которые появятся в Европе только лишь к концу XVII – началу XVIII века, как образец «муниципального стиха», создатель утончённых рубаи, по глубине и красочности соперничающих с творениями Хайяма, победительница 200 (двухсот) мастеров экспромта на поэтическом ристалище в городе Балх, представлена в этом зале произведениями, опубликованными в различные годы и на разных языках народов мира. Здесь представлены труды известных учёных и востоковедов, посвящённые жизни и творчеству поэтессы. Образ Мехсети ханум вдохновил художников и скульпторов. Здесь экспонируются два скульптурных портрета Мехсети, отлитых в бронзе первой женщиной-скульптором Азербайджана и Востока Минавер ханум Рзаевой. Первая скульптура изображает поэтессу в грациозной позе глубоко задумчивой, вторая – Мехсети, оживлённо беседующую с супругом Амиром Ахмедом, сыном известного хатиба Гянджи. В третьей скульптуре работы М.Рзаевой «Низами и Мехсети» словно бронза сама «говорит» о любви и уважении великого Низами Гянджеви к уstadу - своей старшей современнице. Памятник Мехсети, установленный в городе Гянджа, также создан Минавер ханум Рзаевой.

Тема жизнь и творчество Мехсети вдохновляет художников на протяжении многих веков. Здесь представлены миниатюры средних веков, титульный лист дастана, фрагмент рукописи средневекового

палеографа, описывающего историю легендарной любви Мехсети и Амира Ахмеда.

Художники Азербайджана - О.Садыхзаде изобразил Мехсети в окружении членов созданного ею поэтического меджлиса - Разийе Гянджеви, Дохтаре-Хатиб, Дохтаре-Гяве, Дохтаре-Сати, Дохтаре-Салар на берегу Гёкгёля, Г.Мустафаева написала портрет Мехсети в рост, С.Власов создал карандашный портрет, С.Шатилов посвятил семь иллюстраций четверостишиям поэтессы, Э.Асланов написал большую картину «Мехсети и Амир Ахмед за шахматной доской».

Прежде чем приступить к теме Низами экспозиция музея знакомит зрителя с историко-культурной жизнью городов ширваншахского государства XII века. Здесь представлены археологический материал с раскопок городища Баку, Бейлаган, Нахчыван, Оренгала. Макет моста, замечательного памятника зодчества «Гызыл кёрпу»/ «Красный мост», выставленный в пятом зале, является образцом гениального комплексного решения целого ряда сложных вопросов как архитектурно-строительного, так и социально-культурного характера. Опоры моста, возводимые местным строительным материалом, состоящим из речной гальки, подводных скал и извести, служащие по своему первичному назначению, в то же время выполняли функцию жилых и служебных помещений. Сюда входили «кюллийе», характерный для Востока комплекс сооружений, необходимых на международном караванном пути – каравансарай, мечети, бани, больницы, складские помещения, торговые лавки, мини базары для обмена и продажи товаров, помещения для оказания различных видов бытового обслуживания, загоны вьючных и иных средств перемещения, что говорит о высокой культуре древних мастеров и уровня жизни азербайджанского общества того времени.

Представляет большой интерес план города Баку XIII века работы И.Щеблыкина. Выставленные в этом зале образцы нумизматики – медные, серебряные и одна золотая монета эпохи Кесранидов, Эльдегизидов, Ширваншахов, Грузии, Византии, Рима свидетельствуют об активном многостороннем диалоге древнего и средневекового Азербайджана со странами Востока и Запада.

В этом зале выставлены макеты двух творений гениального зодчего Аджеми Абубекроглу - мавзолея-тюрье Юсифа ибн Кюсеира и Момине-хатун, незаурядной представительницы женщин Азербайджана и Востока, вошедших в историю как государственные деятели – правительницы и регенты. Момине-хатун в первом браке была супругой сельджукского султана

Тогрула Второго, затем Атабека Шемседдина Эльдегиза. Мать сельджукского султана Арслан шаха - сына от первого брака, двух сыновей - второго правителя династии Эльдегизов Мухаммед Джахан Пехлевана и третьего представителя этой династии Османа Музаффера Гызыл Арслана от второго брака, Момине-хатун сыграла выдающуюся роль в истории взаимоотношений государства Атабеев и Ширваншахов, умело и талантливо направляя политику супругов, а затем всех своих сыновей. В творчестве художников Азербайджана этот период истории отражён в работах многих мастеров кисти. В картине Б.Мирзазаде и С.Шарифова запечатлено событие, которое и дало название произведению: «Низами преподносит Гызыл Арслану своё произведение «Хосров и Ширин»». Картина А.Романовой «Дворец Атабеков XII века» продолжает эту тему.

В стену пятого зала музея встроены фасад медресе XII века, построенного в Пирсагатчае близ могилы Пир Гусейна в городе Шемаха. Фасад медресе украшен цветной рельефной надписью из текста Корана, растительным и геометрическим орнаментом. В медресе действовала богатая библиотека редких книг по астрономии, истории, математике, медицине, теологии, философии, где мюршиды делились с учениками своими энциклопедическими знаниями. По преданиям, здесь, в медресе Ширваншах Фарiburз принял Ислам. Здесь экспонируется роскошный светильник тончайшего стекла, мастерски украшенного нежным узором. Картина кисти Б.Алиева «Медресе средних веков» воспроизводит сцену урока в медресе, где учитель объясняет ученикам, внимательно слушающим его, что-то очень интересное.

В этом зале представлены экспонаты, освещающие жизнь и историю разных городов государства Ширваншахов: панорама Баку с макетом Девичьей Башни и дворцом Ширваншахов в центре, картина В.Дубровина «Гянджа» рисует оживлённый, многокрасочный средневековый базар в этом древнем городе, центре культуры. Базар того времени был не только местом торговли, он был центром пересечения культур Востока и Запада, обмена материального и духовного богатства стран и народов, центром, выполняющим экономические и культурные запросы многонациональной, многоликой и многоязычной массы, представителей всех стран света.

В следующем зале выставлены экспонаты, посвящённые жизни и творчеству Афзаладина Хагани, старшего современника Низами, великого мыслителя, поэта, учителя принцев Ширваншахов

Менучехра и Ахситана. Наряду с богатой коллекцией изданий поэта разных лет и научной литературы о нём, здесь представлены картины художников, отражающие важные моменты биографии Хагани.

Художник О.Садых-заде в картине «Омар ибн Осман» изобразил дядю поэта, учёного и мыслителя, энциклопедически образованного человека, сыгравшего важную роль в жизни Хагани как его воспитатель и учитель. О.Садыхзаде также создал цикл иллюстраций к газелям поэта и картину «Хагани обращается к солнцу».

Непокорный дух гения Хагани часто давал повод его завистникам, дворцовым шептунам свести с ним счёты. Поэт, достойный всеобщего поклонения, являющийся украшением самых великих дворцов, опальный, знал и суровые стены темницы, познал тяготы жизни вдали от родины. Свой протест против несправедливости правителей он выражал уходом из дворцов и знаменитыми строками:

Не хотел бы я отныне называться Хагани,
Я – поэт простых и нищих, Халгани я, Халгани!

Полная испытаний, жизнь Хагани нашла своё отражение в творчестве художников А.Саликова «Арест Хагани», циклу «Хабсийе», истории опалы и заточения поэта в темницу посвящена картина В.Мирзазаде «Хагани в темнице», картина Т.Тагиева «Хагани у развалин Медаин» входит в цикл, посвящённый художником путешествию Хагани в Ирак, Эльчин Асланов рисует Хагани в Грузии, К.Наджафов - в Тебризе, М.Рахман-заде изображает, как «Хагани навещает Муджиреддина Бейлагани», Гулам Дарабади выполнил копию рукописи – образца палеографии XII века «Эйвани Медаин». Образ Хагани, его творчество вдохновило также мастеров художественно-прикладного искусства. Э.Шамилов создал бронзовый бюст поэта, Дж.Рахимов – юбилейную вазу «Хагани», художником Наджафгулу выполнен горельеф «Хагани и Низами».

В седьмом зале выставлена богатая коллекция произведений художников Азербайджана на тему «Мастера художественного слова XII-XIII веков». Экспозиция начинается с картины А.Зейналова «Интерьер дворца Ширваншахов XII века». Две картины С.Саламзаде посвящены астроному, поэту, философу Фелеки Ширвани и Муджиреддину Бейлагани. В картине «Абульула Гянджеви в окружении поэтов» художник Наджафкули воспроизвёл образ Меликушшуара – царя поэтов Абульула и поэтов, его

современников во дворце Ширваншахов. А.Джафаров в картине «Гивами Мутарризи» создал портрет поэта и учёного, родственника Низами. Здесь представлены работы художников, продолжающих тему Хагани: Э.Асланов в картине «Хагани - паломник» изображает период путешествия поэта по Ближнему Востоку, картина «Низами и Хагани» Б.Мирзазаде демонстрирует дружбу поэтов.

Годы 1941-1945, совпавшие с великим испытанием для страны и народа, не остановили работу учёных и деятелей культуры по подготовке к 800-летию юбилею Низами. В это время впервые делается попытка создания реалистического портрета Низами, для чего был объявлен конкурс с участием огромного количества художников. Портрет Низами кисти заслуженного деятеля искусств, народного художника Азербайджана М.Абдуллаева был признан одним из лучших.

Экспозиция восьмого зала, посвящённая жизни и творчеству Низами Гянджеви, наряду с литературным и научно-исследовательским материалом о поэте, составлена также из произведений азербайджанских художников.

Портрет Низами, начинающий экспозицию, является самой первой попыткой создания реального образа поэта, предпринятая Г.Халыковым, увенчалась успехом, автор занял второе место и стал лауреатом конкурса.

Иллюстрации к «Хамсе» - «Пятернице» поэта выполнены Э.Рзакулиевым, К.Кязимзаде, Т.Нариманбековым, М.Рахманзаде, Ю.Гусейновым.

В девятом зале продолжается тема Низами. Здесь представлены ковры, составляющие оригинальное «Хамсе». Каждый из пяти ковров, сотканных под руководством профессора Л.Керимова в 1941-м году в связи с 800-летием Низами, посвящён одному из произведений, входящих в «Хамсе» поэта.

Ковёр XIX века - образец настоящей Тебризской школы, соткан по мотивам произведения «Хосров и Ширин» из «Хамсе» Низами.

Тема «Хамсе» продолжается в ювелирно обработанной доске, инкрустированной слоновой костью, золотом, серебром, отражающей сюжет пяти ковров. Теме «Хамсе» посвящены также миниатюры неизвестного автора.

Бесценным экспонатом является образец ткани из мавзолея Низами, обнаруженный антропологом А.Герасимовым. Полуистлевшая, выцветшая ткань восстановлена известным специалистом по ковру профессором Кямилем Алиевым, а также

копия фрагмента из оригинала на тему «Лейли и Меджнун» - «Меджнун среди диких зверей», сотканная на парчовой ткани из Эрмитажа.

Представляет большой интерес оригинальный экспонат – на трости, длиною в один метр, мастером живописи Гуламом Дарабади выгравированы миниатюрные картины на тему «Пятерицы» Низами. Известными мастерами искусства интарсии – древнего восточного искусства – «хатемкарлыг» братьями Хасана и Хусейна Парийаб созданы портреты Низами и Хагани.

Свою пятерицу на тему «Низами и мировая цивилизация», создал О.Саламзаде, куда входят пять полотен: «Низами и представители европейской литературы», «Последователи Низами», «Низами и поэты средневекового Востока», «Философы и просветители древней Греции и Низами», «Низами и Азербайджанская литература с XII века по XX век». Работы художников посвящены как личности самого поэта - картина Ю.Гусейнова «Низами размышляет над «Сокровищницей тайн»», Э.Асланова «Низами и поэты Востока», М.Бабаева и Х.Мисирханова «Низами в медресе», так и героям его произведений – тема «Беседа двух сов» взята П.Крыловым из «Сокровищницы тайн», а тема картины Д.Кязимова «Меджнун в Каабе» из поэмы Низами «Лейли и Меджнун», картина С.Петерсона «Бахрамшах и пастух» - из поэмы «Семь красавиц».

Заключение

Тема Низами вдохновила и скульпторов. Р.Халафов создал скульптурный портрет семьи Низами, его супруги Афаг и сына, И.Зейналов запечатлел образ героя Низами Фархада, высекающего портрет Ширин на скале, П.Сабсай увидел Низами в минуты глубоких дум, Х.Захаров создал бюст Низами, С.Кляцкий изобразил Бахрам шаха, слушающего сказку индийской красавицы из поэмы «Семь красавиц». Эта поэма явилась источником вдохновения скульптора Хаят Абдуллаевой, создавшей образы героев поэмы в фарфоре.

Великие мастера слова, блистательные личности восточного Ренессанса, своим гением осветившие сумерки средневековья всегда привлекали внимание мастеров искусства. В серебряном подносе XIX века искусно раскрыта эта тема, где выгравированы портреты Низами и Фирдовси. Скульпторами Т.Мамедовым и Г.Суджеддиновым создан портрет-бюст из дерева двух современников и братьев по перу – Низами и Хагани. Эта тема

раскрывается в сюжете комплекса барельефов с портретами Хагани и Низами.

Одна картина в зале привлекает особое внимание. Это полотно кисти художника В.Гусейнова называется «Заседание в Эрмитаже». Эта работа зафиксировала бессмертный подвиг учёных Ленинграда, в 1941-м году в блокадном городе отметивших юбилей - 800-летие Низами Гянджеви. В городе, буквально расстрелянном в упор фашистскими вандалами, учёные в полутёмном подвале Эрмитажа проводят научную сессию, посвящённую великому гуманисту средневековья, воспевающему человека, представителю раннего, Восточного Возрождения - Низами.

Список литературы:

1. Ашурбейли С. История города Баку. - Баку, изд-во Абилов, Зейналов и сыновья, 2006. - 341 с.
2. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. - Баку, изд-во Абилов, Зейналов и сыновья, 2006. - 327 с.
3. Гафар Кендли-Херисчи. Хагани Ширвани. Жизнь, эпоха, среда. Баку, «Элм», 1988. – 592 с. /на азербайджанском языке/.
4. Гусейнов Рафаэль. Госпожа Луна /Мехсети Гянджеви/. Баку, «Elm», 2010.
5. Джафарзаде А. Баку – 1501. Баку, «Язычы», 1981. – 263 с.
6. Зохраббеков А. Страна огней. Баку, Азернешр, 1978. – 250 с.
7. Крымский А.Е. Низами и его современники. Баку, «Элм», 1981. – 487 с .
8. Низами Гянджеви. Пять поэм. Прим. Е.Э.Бертельса. М.: Гослитиздат, 1946.
9. Проблемы Азербайджанского Ренессанса. Баку, «Элм», 1984. - 314 с.
10. Хагани Ширвани. Избранное. Баку, Азернешр, 1978. – 322 с. /на азербайджанском языке /.

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyinin ekspozisiyasında Şirvanşahlar dövrü

Xülasə

Məqalədə Şirvanşahlar dövlətinin ən parlaq dövrünü təşkil edən XII-XIII əsrlərdə yazıb yaratmış, orta əsrlər Şərqi İntibahının görkəmli nümayəndələri Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvinin və

dövrün digər şairlərinin həyat və yaradıcılığını işıqlandıran bədii ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində inikasından və bu əsərlərin AMEA Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin ekspozisiyasında yer aldığından bəhs edilir. Məqalədə min ildən artıq zaman zərfində mövcud olan bu dövlətin XVI əsrdə tarix səhnəsindən silinməsindən sonra onun adını yaşadan ən önəmli amilin humanist ruhlu ədəbiyyat xadimləri olduğu xüsusilə vurğulanır və onların həyat və yaradıcılığının gələcək nəsillər üçün də çox-çox əsərlərin ilham mənbəyi olacağı təsdiqlənir.

**The Shirvanshah epoch in the exposition of the Literature Museum
named after Nizami Ganjavi**

Summary

It was written in the article about belles-letters and art works where have been described the striking period of the Shirvanshahs` state in the XII-XIII centuries when the famous representatives of the East Renaissance period Mahsati Ganjavi, Khagani Shirvani, Nizami Ganjavi and other poets` life and creative and it is written about those arts which are in the exposure of the National Museum of the Azerbaijan Literature after Nizami Ganjavi by Azerbaijan National Academy of Science.

It was written in the article that how the humanist spirit literary figures had immortalized it`s name after the disappearing of the state which had been more than thousand year in the page of the history. Also it had been affirmed that how those literary figures` life and art would be inspire for the more future stocks and arts.

ПОСТШИРВАНСКИЙ ЧЕКАН ШИРВАНА

Мустафа ШАБАНОВ*
Семеон БОГАТЫЙ**

Açar sözlər: tarix, numizmatika, sikkə zərbi, Şirvanşahlar

Key words: history, numismatics, coinage, Shirvanshahi

Введение

Для экономии места мы считаем, что введение и список литературы из другого нашего доклада относятся и к этому докладу.

Лист А. Монеты 1-6 на этом листе несут надписи:

Аверс: СУЛТАН АЛИ БУРХАН

Реверс: ДУРИБА / ДЕРОВ / «ДАТА» (946 или 947) /

Монеты чекана Деров до сих пор не были известны, местоположение поселения Деров точно не установлено, но его существование известно в истории Ширвана (Ismail bey Zardabli:280): *«After the death of Burhan, the rebellors proposed young Mehraba instead of him and after the destruction of the last one they proposed his relative, Qurbanali. Rebellors hid in one of the disappeared islands of the Caspian Sea, called Derow (probably, it was located in the confluence of the Kur to the Caspian Sea)»*. Публикуемые монеты показывают, что впервые Бурхан Али появился на острове в поселении повстанцев Деров еще в 946 г.х.

Лист В. Монеты 7-12 на этом листе несут надписи:

Аверс: СУЛТАН АЛИ БУРХАН

Реверс: ДУРИБА / (БАЛДАТ) БАКУ / «ДАТА» (946 или 947) /

Монеты Бурхан Али чекана Баку впервые опубликовали в апреле этого года А.М. Раджабли и Р.Н. Гусейнов (Раджабли, Гусейнов). Монета 7 (Ag=.25, d=10) показывает, что Али Бурхан вошел в Баку уже в 946 г.х.

Лист С. Монеты 13-18 на этом листе чекана Шемахи. Монета 13 из Воронежского клада является первой публикацией чекана Шахруха 945 г.х. Монеты 14, 16 и 17 несут имя Бурхан Али. Таким образом, возможно, что в 949 г.х. Бурхан Али на короткое время входил в Шемаху, или надеялся войти в нее. Монета 15 (d=11-12) из Воронежского клада приводится в (Злобин) под номером 16. Монета

* YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının III katibi,
mustafa.shabanov@gmail.com

** профессор МГУ им. Ломоносова, bogaty@inbox.ru

18 ($Ag=1.09$, $d=13.5-14.5$), скорее всего, принадлежат к официальному чекану Тахмаспа. До сих пор монеты чекана Тахмаспа 945 г.х. в Шемахе не были известны (Злобин, 2014).

Лист D. Все монеты на этом листе анонимные и несут шиитский символ веры. Приводим «основной» вариант, штемпельную пару которого по нашей просьбе восстановил Р.Ю. Савоста. На некоторых вариантах цифра единиц «8» отсутствует, или, как на монете 20, заменена на «букву», а «94» заменено на «949».

Аверс: 8 АЛИ / ВАЛИ АЛЛАХ / 94

Реверс: ЛЯ-ИЛЛЯХА-ИЛЛЯ-АЛЛАХ / МУХАММЕД РАСУЛ АЛЛАХ

Авторы рассмотрели несколько комплексов с монетами описываемого типа, содержавших также монеты Халилulloха II, Шахруха, Бурхана Али, но не содержавших монет Тахмаспа. Мы определяем эти монеты как чекан приверженцев Бурхана Али. Монета 22 ($Ag=.36$, $d=10-11$) несет дату 950. Тип, видимо, публикуется впервые. Монеты 23 и 24 несут дату 956 и имя «АЛИ». Надпись совпадает с надписью монет типа 948.

Лист E. Корявый почерк показывает, что эти монеты могут быть кустарным изделием. Причем похоже, что разные стороны монеты 25 подражают монетам разных Ширваншахов. Почерк монеты 27 ($Ag=.42$) указывает на ее несомненную подражательность. Монета несет на себе дату 946, видимо, правильную. На аверсе монеты можно увидеть остатки имени Шахруха, умершего еще в 945 г.х., но возможно, что это подражание аверсу монеты Халилulloха II (типа 108 по (Злобин, 2010)). Сторона с датой вполне может быть подражанием соответствующей стороне монет Халилulloха II типов 104 и 106. Понятно, что подражать монетам умерших правителей могли только силы, боровшиеся за возрождение Ширвана. Монеты 28 и 29 несут дату 949 и имя «БУРХАН АЛИ».

Лист F. Монета 31 ($Ag=.31$, $d=9.5-10.5$) несет дату 951. Монеты 32, 33 и 34 ($Ag=.77$; $.79$ и $.78$) несут дату 955, имя «БУРХАН АЛИ» и полностью соответствуют описанию (Койфман, 1990) и публикации (Раджабли:1997; Раджабли:2012; Раджабли:2015).

Заключение

Публикация нумизматического материала позволяет уточнить характер событий в переломные периоды истории.

Список литературы:

1. Али Раджабли. Нумизматика Азербайджана (Очерки истории монетного дела и денежного обращения Азербайджана). Баку, Издательство, “Элм ве Хаят”, 1997.
2. Али Раджабли, Амил Алиев. К вопросу изучения истории монетного дела в Ширване. В сборнике «Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 80» Баку, 2001, с. 92-102.
3. Али Раджабли. Монеты Азербайджана. Баку. «Xalq Bank». 2012.
4. Али Раджабли. Монетная чеканка в государстве Ширваншахов (VIII-XVI вв). Баку. Издательство “Тахсил ве Тедрис”, 2015.
5. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI—XVI вв.). Баку, «Элм», 1983.
6. Злобин Г.В. Монеты Ширваншахов династии Дербенди (третья династия) 784-956 г.х. / 1382-1548 гг. Москва. Издательство «Маска». 2010.
7. Злобин Г.В. Сафавидский монетный чекан Ширвана в 945-55 / 1538-49 годах. В “Сб. статей памяти А.А.Молчанова (1947-2010)”. Москва, “Индрик”, 2014, с.306-318.
8. Койфман А. О чекане Бурхан Али Султана. Бартольдские чтения, 2, 1990.
9. Марков А. Каталог Джелаиридских монет. Собрание восточных монет Императорского Эрмитажа, СПб., 1897.
10. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. I-IX. Баку, 1926-1966.
11. Пахомов Е.А. Чайкендский клад 1935 года. Баку. Издательство «АЗФАН», 1941.
12. Пахомов Е.А. Монеты Азербайджана. Вып. I-II. Баку. 1959-1963.
13. Раджабли А.М., Гусейнов Р.Н. Уникальные монеты Ширваншахов. XIX Всероссийская нумизматическая конференция, Великий Новгород, 18-22 апреля 2017.
14. Рагимов А.В. Бакинский клад (Находка 1948 г). В сборнике «Материальная культура Азербайджана», т. III. Баку. Издательство «АН АЗССР», 1953, с. 98-126.
15. Сейфеддини М.А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII — XV вв. Книга I. Баку. Издательство “Элм”. 1978.

16. Quliyev A.A., Cabiyeu Q.C., Xalili F.S. Muradxan dəfinəsi. Bakı, 2012.

17. Ismail bey Zardabli. The History of Azerbaijan. London, «Rossendale Books», 2014.

18. Mayer T., Heidemann S., Rispling G. Sylloge der Muenzen des Kaukasus und Osteuropas im Orientalischen Muenzkabinett Jena. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2005.

Şirvanın post-Şirvan zərbi

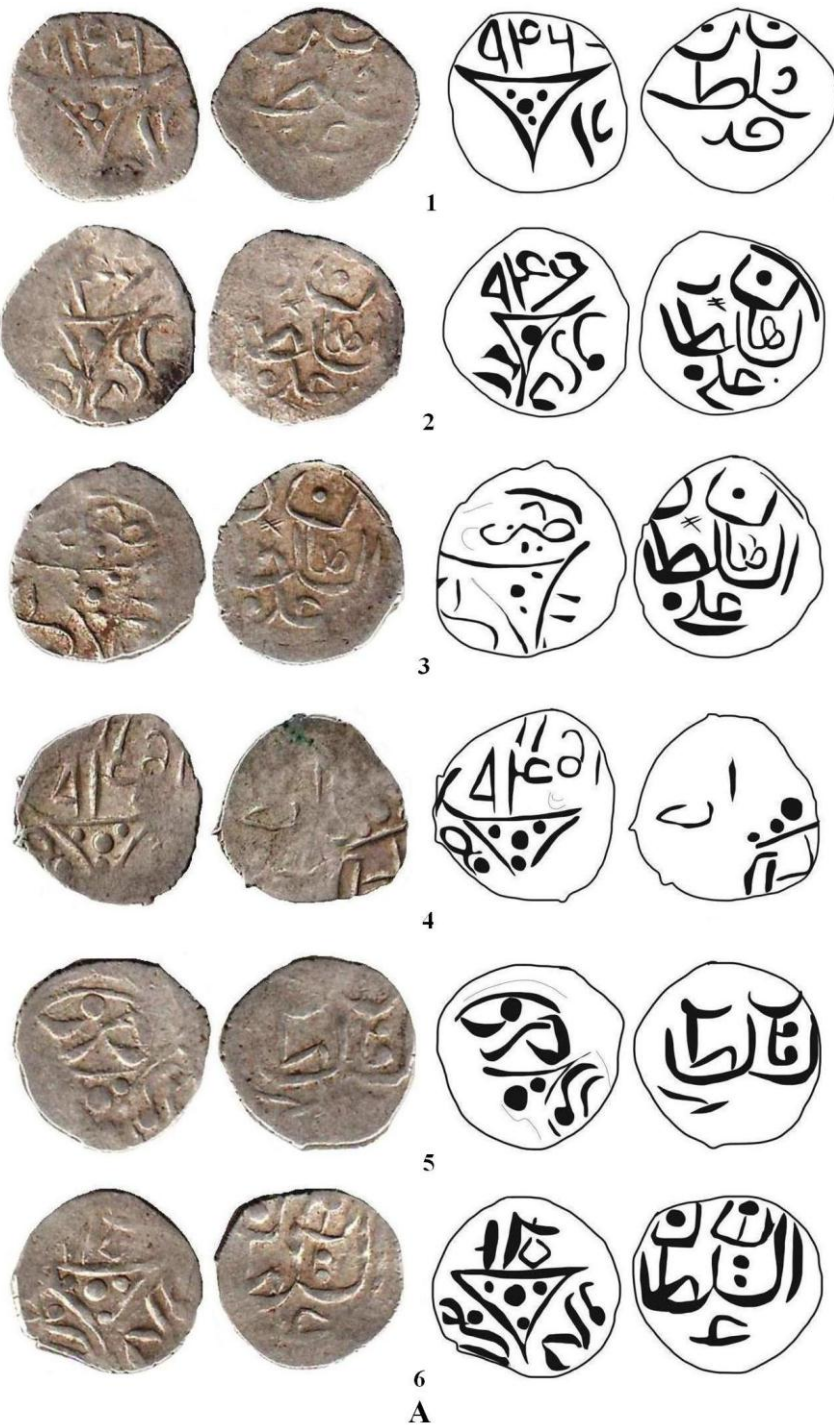
Xülasə

Məqalədə Şirvanşahlar dövlətinin süqutundan sonra Şirvanda baş verən tarixi hadisələr və xüsusi sikkə zərbi təhlil olunur. Həmçinin, Sultan Bürhanəlinin indiyədək bilinməyən Derov zərbli sikkələri də ilk dəfə olaraq təqdim olunur.

Post-Shirvan minting in Shirvan

Summary

In the article questions of historical events and coinage of coins in Shirvan after the fall of the state of Shirvanshahs are considered. Including, for the first time, unknown coins of the Deer Sultan Burhanali coin are still presented.

7

8

9

10

11

12

B

13

14

15

16

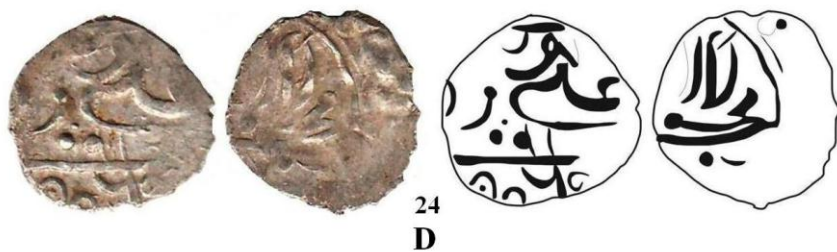
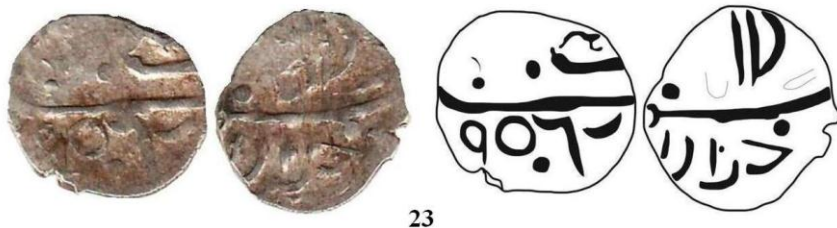
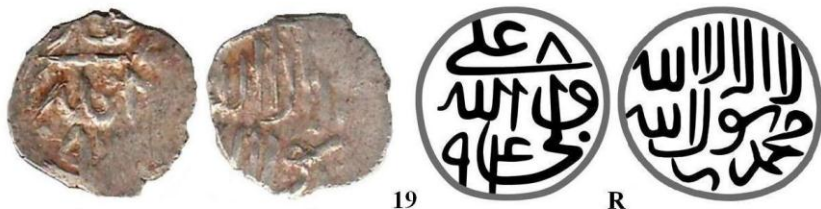

17

18

C

25

26

27

28

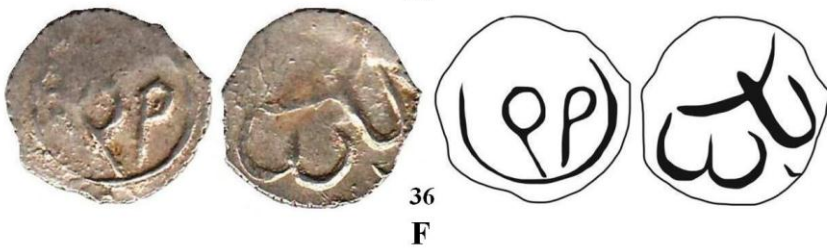
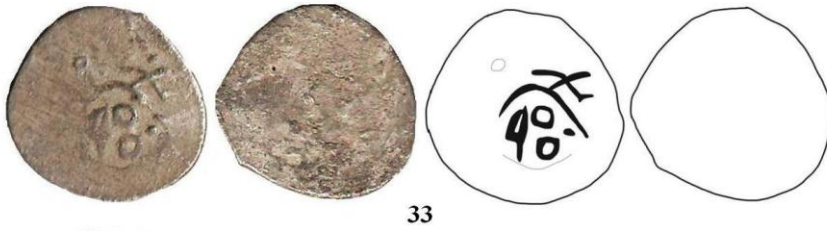

29

30

E

F

Л.С.БРЕТАНИЦКИЙ О ШИРВАНО- АБШЕРОНСКОМ НАПРАВЛЕНИИ АРХИТЕКТУРНОГО РАЗВИТИЯ

Нармин БАГИРОВА*

Açar sözlər: memarlıq, mədəniyyət, abidə, əsər, Abşeron, Şirvan

Key words: architecture, culture, monument, work, Absheron, Shirvan

Введение

Для характеристики некоторых особенностей развития и состояния городов Азербайджана перед монгольским нашествием следует отметить некоторые события политической истории и явления в социально-экономической жизни страны, которые наложили определенный отпечаток на планировочную структуру и архитектурный облик городов.

К началу XII в. наиболее крупными государствами на территории Азербайджана были Ширван, со столицей ширваншахов-кесранидов в Шемахе; в конце XII в. столица временно была перенесена в Баку.

Превращение ряда городов Азербайджана в резиденции более или менее значительных феодальных династий не могло не найти отражения в характере их застройки. Однако примечательный для этого периода рост городов и развитие городской жизни, в конечном счете, были связаны не с этим обстоятельством. Развитие некоторых городов страны определялось постепенным их превращением в крупные для того времени центры ремесленного производства и транзитной торговли, значение которых все более и более расширялось.

Характеризуя состояние и особенности развития городов Азербайджана в XI и начале XII в. нельзя также не отметить ограниченность числа крупных городов и относительно большое количество мелких. Натуральный характер феодального производства тормозил развитие сосредоточенных в городах ремесел, удовлетворявших, в общем, ограниченный спрос населения

*НАНА Национальный Музей Истории Азербайджана, младший научный сотрудник отдела Научной экспозиции и организации выставок. Баку, Азербайджан, email: nbaqirova@mail.ru

мелких феодальных государств. Обстоятельство это отражалось на объеме и характере строительства, которое велось в городах.

В XII в. почти все крупные города Азербайджана — Гянджа, Шемаха, Байлакан, Барда, Шамкур, Тебриз, Марага, Ардебиль и другие, были окружены мощными крепостными стенами («бару»). В ряде городов дополнительным средством обороны служили вырывавшиеся перед крепостными стенами различной ширины и глубины рвы («хандак»). Население окрестных местностей, оповещалось о надвигавшейся опасности дымовыми или огненными сигналами, укрывалось за городскими крепостными стенами, занимая оборону (Бретаницкий, 1959:87).

В архитектурном облике городов немалое значение приобретают культовые сооружения большой вместимости (мечети, медресе), которые не возводились даже в наиболее крупных замках, служивших резиденциями феодальных правителей.

Однако в архитектурном облике городов средневекового Азербайджана не могли не найти отражения и другие особенности их исторического развития, сближающие эти города с другими городами Ближнего Востока и отличающие от городов Западной Европы, также являвшихся центрами ремесленного производства и оживленной транзитной торговли. Среди архитектурных сооружений, широко распространенных в строительстве азербайджанских городов этого времени, не встречается зданий, в значительной степени определявших художественный облик многих городов Западной Европы.

Среди факторов, определявших особенности художественного облика многих городов Азербайджана в XII-XIII вв., необходимо подчеркнуть особое значение сложившихся в стране архитектурных школ — одного из наиболее ярких и важных явлений в истории средневекового зодчества страны.

Архитектурные школы средневекового Азербайджана, получившие в специальной литературе последних лет наименования нахичеванской и ширвано-апшеронской, явились одним из своеобразных результатов развития наиболее крупных городов страны. Архитектурные памятники, так называемого, ширвано-апшеронского художественного круга свидетельствуют о некоторых чертах стилистической преемственности и связях, наблюдаемых не только в постройках оборонительного характера, возводившихся на территории Апшерона XII-XIV веков, но и в некоторых других сооружениях. Рассмотрение даже такого, сравнительно небольшого количества архитектурных памятников Ширвана периода правления

династии кесранидов, которые сохранились до настоящего времени, позволяет отметить некоторые родственные черты стилистических особенностей. Таким образом, получают некоторое объяснение генетические корни значительно более совершенных архитектурных форм, которые в соответствии с новыми социально-экономическими условиями нашли свое дальнейшее развитие в архитектуре Ширвана XV века (Бретаницкий, 1949:80).

Местами становления и развития художественных направлений были многочисленные города — центры ремесленного производства, международного торгового транзита, средоточия многообразного строительства и являвшиеся административно-культурными центрами сложившихся в стране государственных образований. Среди условий, определявших возникновение и развитие архитектурных школ, следует подчеркнуть особенности цехового объединения ремесленников и господствовавшую у последних традицию передачи профессии и «секретов» производства из поколения в поколение.

В основе развития архитектурных школ лежали издревле складывавшиеся архитектурно-художественные и строительно-технические традиции, опиравшиеся на превосходное понимание специфики местных строительных материалов и многовековые эмпирически накапливавшиеся знания. Традиции эти, разумеется, не застывали во времени, а совершенствовались и развивались, находясь в прямой связи с изменениями условий и задач строительства в стране.

Присущие этим школам традиции, связанные нередко с канонизированными приемами пространственной композиции и трактовки архитектурных мотивов, также накладывали определенный отпечаток на формирование художественного облика городов. Проявление творческой индивидуальности зодчего, как правило, было в известной степени обусловлено рамками тех локальных приемов, которые более или менее твердо установились в интерпретации художественных образов различных типов архитектурных сооружений — караван-сарай, мечеть, мавзолей, минарет и т. д. Следует при этом отметить, что канонизация архитектурно-композиционных приемов имела место, несмотря на ту относительную творческую свободу, которой располагал зодчий на средневековом Востоке, превратившись в полновластного руководителя строительством в целом значительно раньше, нежели его собрат по профессии на Западе (Бретаницкий, Саламзаде, 1954:67).

Поскольку речь идет о городах, где зародились и развивались архитектурные школы, теперь уже можно уточнить наименование того стилистического направления, которое сложилось в северо-восточных областях страны.

Условность термина «ширвано-апшеронская школа», механически объединяющего различные — государственное и географическое — понятия, совершенно очевидна. Наименование не указывает, кроме того, самого пункта, который явился, так сказать, родиной целой школы в зодчестве средневекового Азербайджана, как это ясно из названий других архитектурных школ — нахичеванской и тебризской.

В настоящее время представляется возможным несколько уточнить наименование этой архитектурной школы по имени древней столицы; Ширвана — Шемахи, бывшей в этот и последующие исторические периоды местом обширного и разностороннего строительства. За исключением вынужденного и кратковременного перенесения ширваншахом Ахситаном I своей резиденции из Шемахи в Баку (1186—1191 гг. н. л.) первая неизменно являлась столицей Ширвана, неоднократно упоминаемой в различных письменных источниках (Джидди, 1981:34).

В результате разрушений, связанных с событиями военной истории и высокой сейсмичностью района, в самой Шемахе до наших дней памятников архитектуры не сохранилось. Тем не менее, именно к Шемахе тянутся нити стилистической преемственности, позволяющие объяснить художественные особенности архитектуры возникшего несколько позднее ансамбля Дворца Ширваншахов в Баку. Особенности эти роднят архитектуру уникального ансамбля с теми художественными и техническими традициями, которые издревле выкристаллизовывались в северо-восточных; областях Азербайджана.

В литературе отмечалось отсутствие какой-либо преемственной связи между архитектурой зданий дворцового ансамбля в Баку, и весьма своеобразной, но совершенно иной по своему стилю архитектурой феодальных замков Апшерона, принадлежащих предшествующему историческому периоду. В связи с этим высказывалось предположение, что генетические корни архитектурных решений сооружений дворцового ансамбля следует искать не на территории Апшерона, характерного своей феодальной раздробленностью, а в архитектуре таких центров Ширвана, как Шемаха - былой резиденции ширваншахов-кесранидов (Бретаницкий, 1946:31).

Предположение о Шемахе, как об одном из центров возникновения и развития архитектурной школы подтверждается достаточно убедительным фактическим материалом. Общность стилистических особенностей таких примечательных сооружений, как ханега на р. Пирсагат, мавзолей Дири-баба в с. Маразы, каравансарай на р. Сумгаит и другие памятники Шемахинского района позволяет утверждать, что они являются своего рода звеньями между архитектурой дворцовых сооружений Баку и архитектурой бывшей столицы Ширвана — Шемахи. В силу исторически сложившихся условий Шемаха, так же как и Нахичевань, очевидно, являлась местом становления и развития архитектурной школы, сыгравшей значительную роль в истории азербайджанского средневекового зодчества. Естественно, что школа эта должна была наложить определенный отпечаток на архитектурный облик средневековой Шемахи.

Остановимся на памятниках, архитектура которых наиболее отчетливо отобразила общие черты процесса художественного развития. Показательно, например, сопоставление почти одновременно складывавшихся ансамблей — дворцового в Баку (XIII—XVI вв.) и культового в Ардебиле (XIV—XVII вв.). Формирование их протекало в различных условиях. В одном случае это резиденция правившей династии Ширваншахов, на целое столетие перенесенная из бывшей столицы Ширвана-Шемахи - в славившийся гаванью Баку.

Превосходным памятником ширвано-апшеронского направления является небольшой замок феодала в селении Мардакян на Апшеронском полуострове, построенный в 1232 году зодчим «мемаром»- Абд аль Меджидом, сыном Масуда. В центре обычного для апшеронских замков небольшого двора, обнесенного мощными крепостными стенами, высится башня — донжон. Внутреннее пространство ее слегка утоняющегося каменного цилиндра расчленено сферическими каменными куполами на три яруса, соединенными винтовыми лестницами в толще стен. На верхней площадке донжона были сосредоточены средства обороны. Небольшой гарнизон укрывался обрамлявшим банкет поясом боевых зубцов — мерлонов и развитых навесных бойниц — машикулей (Бретаницкий, Веймарн, 1976:31).

Среди памятников ширванского направления выделяется также затонувшее в начале XIV века укрепление (так называемые Баиловские камни), руины которого виднеются в Бакинской бухте. Понижение уровня Каспия обнажило возвышенность, которую оно

завершало, и выявило абрис меридионально вытянутого прямоугольника крепостных стен. Их углы и стыки закреплены пятнадцатью полукруглыми башнями. Средства обороны по обыкновению были сосредоточены по верху стен — башен и прясел. Частая цепь мерлонов защищала банкет для лучников. Внутри стен раскопками обнаружен внутренний дворик, обстроенный небольшими двухкомнатными жилыми комплексами обычных келий — «худжр». К середине западной стены примыкает основание несохранившегося донжона. Особенностью укрепления является декоративный эпиграфический фриз, опоясывающий внешний периметр стен. Поверхность его каменных плит, которых обнаружено около восьмисот, покрыта выполненными высоким рельефом лапидарными надписями, а также вкрапленными в них изображениями животных, фантастических существ и человеческих голов. Манерой исполнения они делятся на несколько групп: пластично моделированные и подчеркнуто плоскостные; динамичные, в резких ракурсах и чрезвычайно статичные; реалистически трактованные и нарочито схематизированные. Особую группу составляют небольшие геральдические элементы, введенные в качестве декора надписей. Среди плит фриза выделяются несколько обычных по размерам, но с фрагментами большой взнузданной конской головы, копыт и т. п. Судя по масштабу и трактовке, это детали большого панно, принадлежавшего, видимо, иной, более ранней эпохе (Бретаницкий, Веймарн, 1976:33).

Своим начертанием персоязычные надписи фриза также составляют несколько групп. Буквы одной крупны, занимая всю плоскость плит. В другой группе наряду с буквами сходного размера и начертания имеются меньшие, расположенные одна над другой или сложно переплетенные. Двустрочные надписи третьей разделены узкой полоской.

Естественно, что рубежей, четко разграничивавших ареалы ширванского и нахичеванского направлений, не было, сохранилось немало сооружений, образ которых привлекает органичностью переплетения архитектурных мотивов и средств декора, присущих каждому из них. Показательна, например, ханега на реке Пирсагат, где свойственные Ширвану композиционные приемы и каменные архитектурные формы сочетаются с художественной резьбой по гяже (естественная смесь гипса с глиной) и изразцовой облицовкой, преимущественно распространенной в южных областях страны.

Неправильный прямоугольник крепостных стен ханеги с обычными полубашенками на стыках, мерлонами и бойницами поверху обрамляет сооружения, группирующиеся вокруг некогда плотно обстроенного двора. Сохранились мечеть с примыкающей усыпальницей Пир-Хусейна Реванан и другими помещениями, минарет и за стенами — караван-сарай. Обычного для Ширвана типа минарет сходен с Сынык-кала, но элементы его шэрэфэ более проработаны и пластичны. Четко воспринимаемая на фоне предгорья, он служил и наблюдательным пунктом. Надпись ствола минарета содержит имя зодчего-уstad Махмуд, сын Максуда -и дату строительства — 654 г. х. (=1256 г.) (Бретаницкий, Веймарн, 1976:35).

В покрытом стрельчатым сводом просторном зале мечети художественной резьбой по стуку привлекал михраб. В сложное плетение «цветущего куфи» надписей и растительного орнамента вкраплены изразцы. Михраб фланкирован панно, также покрытыми резным стуком. Небольшой проход соединяет мечеть с усыпальницей. Его свод, панель усыпальницы и надгробие в ее центре были покрыты изразцами, одними из лучших на Переднем Востоке.

Великолепен широкий надпанельный фриз с эффектной надписью, покрытые золотистым люстром изразцы которой тонко расписаны кобальтом и зеленоватой бирюзой. Сама панель образована крупными равноконечными «крестами», блестящая бирюза которых служила фоном для восьмилучевых звезд. Декоративные надписи «несхом» обрамляют края звезд, а центральное поле, покрыто орнаментальными композициями, узоры которых исполнены кобальтовыми, зеленоватыми и красновато-золотистыми тонами.

Сопоставление памятников Ширвана позволяет выявить присущие им черты - лаконичную ясность композиционных схем, тектоничность архитектурных форм, контраст глади больших каменных поверхностей с немногими пластически эффектными элементами декора. В построенном Абд аль-Меджидом замке эти черты особенно ощутимы (Усейнов, Бретаницкий, Саламзаде, 1963:372).

Заключение

Из вышеуказанного приходим к выводу что, видное место в истории азербайджанского искусства по праву принадлежит XIII—XVII векам. Немало произведений архитектуры и искусства,

созданных азербайджанскими зодчими, художниками и мастерами художественного ремесла в течение этих столетий, являются подлинными шедеврами, без воспроизведения или хотя бы упоминания, которых не обходится ни одна обобщающего характера книга по истории искусства мусульманского мира.

Однако сам процесс художественного развития страны был чрезвычайно сложен и неравномерен. В нем нашли своеобразие преломление военные потрясения и политические события, ареал которых, не ограничиваясь пределами Азербайджана, охватывал весь Передний Восток. Монгольское нашествие с его опустошительными последствиями; распад огромной империи Чингисхана после его смерти наступившая эра возникновения крупных государств с укрепившейся централизованной властью - образование и судьбы государства Ильханов, а затем государств Кара - и Ак-Коюнлу; укрепление Ширвана и формирование государства Сефевидов, политические, экономические и культурные центры которого первоначально находились в южных областях Азербайджана, - все подобные события неизменно были связаны с возникновением, расцветом и упадком, а также перемещением центров художественной культуры страны.

Список литературы:

1. Бретаницкий Л.С., Веймарн Б.В. Искусство Азербайджана IV-XVIII веков. Москва, 1976.
2. Бретаницкий Л.С. Архитектурные школы средневекового Азербайджана (XII-XV вв.). Искусство Азербайджана, Т. II, Баку, 1949.
3. Бретаницкий Л.С. К изучению градостроительной культуры средневекового Азербайджана. Искусство Азербайджана, Т. VII, Баку, 1959.
4. Бретаницкий Л.С., А.Саламзаде. Зодчие и мастера архитектурного декора средневекового Азербайджана. Известия АН Азерб. ССР, № 10, 1954.
5. Бретаницкий Л.С. К проблеме изучения архитектурных направлений средневекового Азербайджана. ДАН. Азерб. ССР, Т. III, №1, 1946.
6. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). Баку, 1981.
7. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана, Москва, 1963.

**L.S.Bretanitski memarlığın inkişafında
Şirvan-Abşeron məktəbinin rolu haqqında**

Xülasə

Məqalədə şəhərlərin memarlıq simasına və quruluşuna sosial-siyasi və iqtisadi amillərin böyük təsiri haqqında bəhs olunur. Müəllifin gəldiyi nəticədə XIII-XVII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətində onun formalaşmasında mühüm yer tutur.

Bu yüzilliklərdə meydana gələn memarlıq abidələri və incəsənət əsərləri müsəlman dünyası mədəniyyətinin şah əsərləri hesab oluna bilər.

**L.S. Bretanitski on the Shirvan-Absheron direction of architectural
development**

Summary

The architectural schools of medieval Azerbaijan, which received the names Nakhchivan and Shirvan-Apsheron in the recent literature, were one of the original results of the development of the country's largest cities. Places of formation and development of artistic directions were numerous cities - the centers of handicraft production, international trade transit, the center of diverse construction and were administrative and cultural centers of the state institutions that developed in the country. Among the conditions that determined the emergence and development of architectural schools, it is necessary to emphasize the features of the shop association of artisans and the prevailing tradition of transferring the profession and "secrets" of production from generation to generation.

At the heart of the development of architectural schools lay the old-fashioned architectural and artistic and building-technical traditions that were based on an excellent understanding of the specifics of local building materials and centuries-old empirically accumulated knowledge. These traditions, of course, did not freeze in time, but were perfected and developed, being in direct connection with changes in the conditions and tasks of construction in the country.

ТУРИСТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ АЗЕРБАЙДЖАНА В РОССИЙСКОМ ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВЕ

Полина АНАНЧЕНКОВА*
Михаил КУЗНЕЦОВ**

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya, turizm, İnternet, turizm infrastrukturu
Key words: Azerbaijan, Russia, tourism, Internet, tourism infrastructure

Введение

Развитие туризма в Российской Федерации в последние годы существенным образом зависит от целого ряда внешне-экономических и политических факторов. Среди них следует отметить социально-экономический кризис и последующее снижение уровня жизни россиян, резкий рост курса доллара и евро (и как следствие – повышение стоимости туристических путевок), закрытие туристических маршрутов по наиболее популярным у россиян направлениям (Турция и Египет), ужесточение визового режима в Шенгенской зоне. В результате в стране активизировался внутренний туризм, а также вырос спрос на путешествия по некоторым странам бывшего Советского Союза.

Цель исследования – рассмотреть отдельные аспекты привлекательности Азербайджана как туристического направления у российских путешественников, транслируемых в медиа-пространстве, преимущественно в сети интернет.

Часть 1. Азербайджан является достаточно привлекательным туристическим направлением для россиян. По данным Российского департамента статистики (Росстат) в 2016 году общий итог выездного туризма сократился на 8%. Однако, по странам ближнего зарубежья итоговый показатель положительный – в 2016 году наблюдается рост путешествий по странам бывшего СССР на 4% (таблица 1).

Таблица 1. Количество поездок граждан РФ с целью туризма на территорию стран ближнего зарубежья (russiatourism.ru/content/8/section/82/detail/4508/).

* кандидат экономических наук, профессор, Академия труда и социальных отношений, г.Москва, Россия, email: ananchenkova@yandex.ru.

** ст.преподаватель, Академия труда и социальных отношений, г.Москва, Россия, email: mukuz@yandex.ru

Страны	2015г.	2016г.	Изменение количества поездок граждан РФ, выехавших в страны ближнего зарубежья с целью туризма за 2016г. по сравнению с аналогичным показателем 2015г. (+/- %)
Абхазия	3 824 227	4 256 754	11
Казахстан	3 125 140	2 849 526	-9
Украина	1 656 624	1 804 338	9
Грузия	650 517	741 622	14
Азербайджан	584 400	626 806	7
Южная Осетия	456 785	435 478	-5
Армения	265 523	288 224	9
Киргизия	250 300	239 722	-4
Молдова, Республика	224 100	200 436	-11
Таджикистан	97 729	110 446	13
Узбекистан	97 595	98 213	1
Туркмения	21 551	23 766	10
Итого	11 254 491	11 675 331	4
Итого по всем странам	34 390 169	31 658 706	-8

Из представленных данных видно, что в 2016 году Азербайджан посетило на 7% туристов больше, чем в 2015, что говорит о росте популярности страны на российском туристическом рынке.

Туристическая популярность Азербайджанской Республики обуславливают следующие факторы: природные ресурсы (море, горы), мягкий климат, исторические центры и достопримечательности, транспортная и гостиничная инфраструктура, национальная кухня, доступные цены на перелеты и размещение, отсутствие визового режима и свободные коммуникации на русском языке.

Часть 2. Рост популярности той, или иной туристической дестинации требует соответствующего информационного обеспечения, доступного гражданам, принимающим решение о поездке. Рассмотрим информационные материалы, доступные в сети интернет в его русскоязычной части.

Запрос в поисковой системе «Яндекс» на тему «Туризм в Азербайджане» выдает 34 миллиона результатов (по состоянию на 30 мая 2017 года).

При этом, наиболее релевантные ресурсы размещают информацию о стране, интересных достопримечательностях, природных и рукотворных объектах, популярных туристических маршрутах, а также ссылки на иные ресурсы, позволяющие забронировать отель, найти экскурсии, или в целом пакетный тур.

Статистика поисковых запросов в Яндексе (вордстат) показывает, по каким ключевым словам потенциальные туристы осуществляют поиск информации по стране (таблица 2).

Таблица 2. Вордстат поисковых запросов

Статистика по словам (с сохранением орфографии вордстат)	Показов за период с 1 по 30 мая 2017 года, единиц
азербайджан достопримечательность	4 004
азербайджан море	6 419
азербайджан отдых	6 618
баку азербайджан	9 851
горнолыжные курорты азербайджана	2 634
курорты азербайджана	5 155
нафталан азербайджан	5 630
нафталан азербайджан санаторий	3 608
санаторий азербайджан	5 346
тур азербайджан	3 942

Из представленных данных видно, что в пятерку наиболее популярных тем для поиска входят запросы, которые касаются столицы страны – города Баку (9851 запрос), отдых в Азербайджане в целом (6618 запросов) и отдых в Азербайджане на море (6419 запросов), а также санаторный отдых, преимущественно в городе Нафталане. Справедливости ради следует отметить, что в интернете много разнообразной информации о таких направлениях, как Гянджа, Ленкорань, Мингечаур, Нахичевань, Шеки, привлекающих внимание туристов из России.

Следует также упомянуть о ресурсах, размещающих информацию о туристической инфраструктуре страны, в частности, о возможностях для размещения, аренде автомобиля, экскурсиях и т.д. Подчеркнем, что туристы, путешествующие в составе организованных групп, не сталкиваются с проблемой поиска гостиницы, гида, автобуса и т.д. Но для многих путешественников гораздо более предпочтительным является тур, сформированный самостоятельно. При этом турист получает возможность рассмотреть широкий спектр альтернативных предложений, отражающих развитие туристического сервиса в стране пребывания.

Если рассмотреть вариант путешествия в Азербайджан на 10 дней для двух туристов в период с 20 по 30 сентября 2017 года, то booking.com, агрегатор средств размещения, наиболее популярный в России, выдает информацию о 397 отелях, хостелах, гостевых домах и апартаментах по цене от 83 до 5917 долларов США за весь период пребывания. При этом многие из средств размещения предлагают дополнительные услуги:

- бассейн, СПА, оздоровительный центр – 72 объекта;
- трансфера от/до аэропорта – 317;
- парковка – 354;
- прокат велосипедов – 78.

Для тех, кто предпочитает домашнее размещение, ресурс Airbnb.ru предлагает 306 вариантов аренды квартир у хозяев при средней суточной цене проживания 53 доллара США.

Для туристов, желающих взять автомобиль напрокат и путешествовать по стране самостоятельно, свои услуги предлагают как известные мировые прокатные компании (Herz, Thrifty, Avis и др.), так и местные прокатчики. Средняя стоимость автомобиля эконом-класса на указанный период – 28 долларов США в день.

Одним из наиболее популярных у российской публики ресурсов по поиску частных гидов является поисковик needguide.ru. По запросу «частный гид в Азербайджане» ресурс выдает базу по 22 экскурсоводам, при этом все они говорят по-русски, предлагают от 8 возможных экскурсионных маршрутов, 9 из них предлагают поездки на собственном транспорте.

Часть 3. Анализируя отзывы туристов о путешествии по стране, поисковый запрос «Туризм в Азербайджане, отзывы» выдает 93 миллиона результатов. Мы провели контент-анализ первых 50 ссылок, наиболее релевантных запросу, исключив из списка те, которые имеют явный рекламный характер.

Наибольшее количество отзывов сосредоточено в базах таких хорошо известных интернет-ресурсах, как turister.ru, awaytravel.ru, otzyvu.pro, otzovik.com, otzyv.ru и пр.

Таблица 3. Парные характеристики достоинств и недостатков Азербайджана как туристического направления по мнению туристов (с сохранением авторской стилистики)

Достоинства	Недостатки
«Есть где погулять, вкусная национальная кухня, доступные цены на жилье, проезд, питание, не нужна виза», «Красивый, сказочный, шикарный город, есть море, поражает архитектура», «Есть интересные достопримечательности, азербайджанская кухня, люди», «Город европейского уровня - чистота, отличные дороги, нестандартная и очень красивая архитектура. Почти все говорят по-русски», «Много интересных мест, доброе отношение к россиянам»	«Мало пешеходных переходов, грязное Каспийское море», «Дорого (проезд и проживание)», «Дорогой город, пробки, торговцы и таксисты могут надурить, разбитые тротуары, экология города», «Цены, возможный обман со стороны продавцов, таксистов», «Не дешево», «Таксисты, неработающие фонтаны», «Экология города», «Нефть, загрязняющая море»

Чаще всего (и это согласуется с данными таблицы 2) встречаются отзывы о столице Азербайджана – городе Баку. Для большинства российских туристов путешествие в страну начинается именно отсюда. Согласно отзывам, размещенным на базе ресурса otzovik.com, туристы называют следующие достоинства и недостатки Азербайджана в целом и Баку в частности (Таблица 3) (otzovik.com/reviews/dostoprimechatelnosti_baku_azerbaydzhan/).

Таким образом, положительный имидж Баку глазами российских туристов создается на основе интересных мест и достопримечательностей, рекреационных зон, хороших дорог, вкусных блюд национальной кухни, доброжелательном отношении горожан к гостям столицы. Однако, негативное впечатление от города формируют пробки, нечестные на руку таксисты и торговцы, грязная морская вода.

Часть 4. Привлекательность страны на туристическом рынке во многом зависит от криминального фона и безопасности. Непосредственная близость Азербайджана к Ирану, напряженная

обстановка в районе Нагорного Карабаха, информация СМИ о том, что в Азербайджане отмечены случаи вербовки в ИГИЛ обуславливают определенную степень недоверия к безопасности страны. По мнению профессора Салимова К. «Сегодня спецслужбы Азербайджана тесно сотрудничают со всеми государственными органами, в том числе с Государственной миграционной, таможенной и пограничной службами. Одним словом, туризм сегодня никак не переплетается с темой угрозы безопасности. Но, несмотря на это, спецслужбы страны должны быть начеку» (Алекперова, <http://ru.echo.az/?p=50565>).

Международная организация International SOS составила интерактивную карту мира с обозначением уровня рисков для туристов и путешественников. На карте обозначены государства с разными цветами уровня опасности для туристов. При определении опасности учитывались 24 показателя, такие, как угроза войны, терроризма, социальные волнения, мятежи, уровень преступности, стихийные бедствия, работа экстренных служб, правоохранительных органов, общественного транспорта, медицинские услуги и пр. Азербайджан на этой карте обозначен как страна с быстро развивающимся туризмом и средним уровнем рисков. Такой же уровень у России и Казахстана. Грузия и Армения отмечены как страны с высоким уровнем опасности для туристов. В категорию опасных попали также страны Центральной Азии, кроме Казахстана.

Заключение

Рассматривая перспективы развития туризма в Азербайджане, В своей статье Алиев Х. отмечает: «Сегодня туризм является одним из ярких примеров эффективного сотрудничества гражданского общества и власти в Азербайджане. Это создаст условия для развития туризма, а следовательно, увеличения потока туристов и валютных поступлений в страну» (Алиев, 2013:48). Развитие инфраструктуры, природные ресурсы, архитектурные, исторические достопримечательности, национальная кухня и многое другое делают эту страну привлекательной для российских путешественников. Информационное обеспечение и его доступность, и своевременность, распространение соответствующих сведений в сети интернет дают возможность сформировать объективный образ Азербайджана как интересного туристического направления.

Список литературы:

1. Алекперова Дж. Азербайджан: развитие туризма или безопасность// <http://ru.echo.az/?p=50565>
2. Алиев Х. Перспективы развития туризма в Азербайджанской Республике// Вестник РМАТ, №4 (10), 2013.
3. otzovik.com/reviews/dostoprimechatelnosti_baku_azerbaydzhan/
4. russiatourism.ru/content/8/section/82/detail/4508/

Rusiyanin internet məkanında Azərbaycanın turizm obrazı

Xülasə

Son illər Rusiya Federasiyasında turizmin inkişafı əsasən neqativ ictimai-iqtisadi və siyasi amillərdən asılıdır. Dünya iqtisadi böhranı, dollar və avro məzənnəsinin artması, rusiyalılar arasında ən məşhur istiqamətlər (Türkiyə və Misir) üzrə turizm marşrutlarının bağlanması və Şenqen zonasında viza rejiminin sərtləşdirilməsi keçmiş SSRİ ölkələri üzrə turizm marşrutlarına tələbatın artmasını təmin edərək uzaq xaricin məşhurluq aksentlərinin yerini dəyişdi.

Azərbaycan – o ölkələrdəndir ki, ildən ilə Rusiya səyahətçilərində onun turizm məşhurluğu artır, daha çox insan Odlar Diyarına səfər etmək, qədim büt-pərəstlərin, zərdüştlərin, müsəlmanların fəaliyyətinin nəticələrini öz gözləriylə görmək istəyirlər. Azərbaycanda turizm ölkə iqtisadiyyatının sürətli inkişaf edən sahələrindən biridir.

Məqalədə turizm destinasiyası kimi Azərbaycan Respublikasının pozitiv və neqativ qavranılmasını təmin edən ölkənin imicinin əsas elementləri nəzərdən keçirilir. Yazıda MDB ölkələrinə, həmçinin Azərbaycana turizm səfərlərinin dinamikasını əks etdirən statistik məlumatlar, internet şəbəkəsində bu və ya başqa kombinasiyalarda istifadəçilərin ölkəyə marağını göstərən axtarış sorğuları - Vordstat analizi təqdim edilmişdir. Turist infrastrukturunun kəmiyyət analizi keçirilmişdir: yerləşmə vasitələri (ənənəvi və alternativ), ekskursiya xidmətləri, avtomobillərin icarəsi, turistlərin Respublika, ayrıca şəhərlər haqqında rəyləri, həmçinin International SOS beynəlxalq təşkilatı tərəfindən toplanmış ölkənin təhlükəsizliyinin reyting göstəriciləri təqdim edilmişdir.

Tourism image of Azerbaijan in the Russian internet space

Summary

For the last years, the development of tourism in the Russian Federation has largely depended on negative social-economic and political factors. The world economic crisis, the growth of dollar and euro exchange rate, the closure of tourist routes in the directions which are the most popular among the Russians (Turkey and Egypt) and the tightening of the visa regime in the Schengen area have shifted the popularity accents of the far abroad by increasing the demand for tourist destinations in the countries of the former USSR. Azerbaijan is one of those countries whose tourist attraction to Russian travelers is growing from year to year, and more and more people want to visit the Country of the Lights, to see, with their eyes, the activity results of the ancient pagans, Zoroastrians, Muslims.

The article discloses the main features of the image formed by the Republic of Azerbaijan, which provide a positive and negative perception of the country as a tourist destination. The work gives the statistical data reflecting the dynamics of tourist travels to the CIS countries, including Azerbaijan, Word statistics analyses the search requests on the Internet, in one or another combination demonstrating the user interest in the country. A quantitative analysis of the tourism infrastructure, accommodation facilities (traditional and alternative), excursion services, car rental is made. There are comments from tourists about the Republic, individual cities as well as security ratings of the country, formed by the global organization International SOS.

ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЕ ПУТЕШЕСТВЕННИКИ ОБ АЗЕРБАЙДЖАНЕ. XVII ВЕК

Райха АМЕНЗАДЕ*

Açar sözlər: memarlıq, şəhərlər, memuarlar, Xəzər dənizi, tikili, Abşeron yarımadası

Key words: architecture, cities, memoirs, the Caspian Sea, building, Absheron peninsula

Введение

Накопленные за долгие десятилетия новые и малоизвестные источниковедческие данные неизменно способствуют значительному расширению исходной базы для освещения и анализа памятников архитектуры Азербайджана. Важность изучения этого материала однозначна, одним из его главных аспектов является попытка создания объективной картины истории архитектуры средневекового периода.

Сохранение культурной идентичности приобретает особую остроту, а преемственно-эволюционный путь развития архитектуры вполне естественен и органичен на нынешнем витке социально – экономического развития, а безотлагательное проведение реставрационных мер для обветшавших строений – все это принадлежит к числу главных архитектурных задач.

Источниковедение предусматривает использование мемуаров, дневников и пр., восполняющих информацию об утраченных либо видоизмененных памятниках, об эпохе, стране, о панораме городов, об отдельных произведениях архитектуры. Это огромный «первородный» материал, в большой степени привлекающий достоверностью изложенного материала, его достаточной обстоятельностью, хотя огромная часть написанных западноевропейскими путешественниками записок, в силу объективных причин не переведена (старонемецкий и др.) или остается в виде необработанных рукописей в библиотеках крупных университетов мира, частных коллекций. Вместе с тем мемуары разнообразны по содержанию, направленности, фактологии, форме подачи материала, в этом их исключительная ценность, и именно

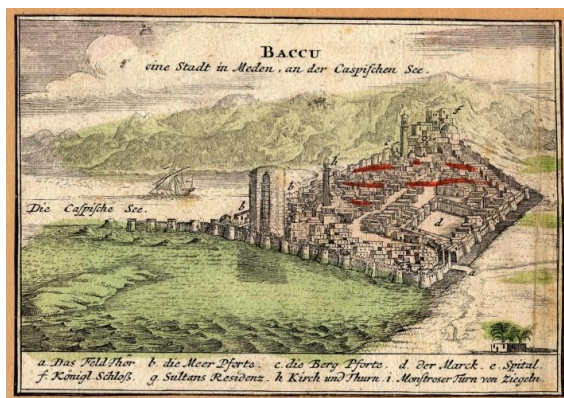
* НАНА, Институт Архитектуры и Искусства, доктор наук по архитектуре, email: rayiha.amenzade@mail.ru, rayiha@mail.ru

это дает возможность увидеть тот образ, который складывался у очевидцев сотни лет тому назад. Среди источников- дневники, записки, отчеты западноевропейских миссионеров, посланников, ученых, путешественников, из них необходимо отметить в первую очередь В.Рубрука, Р. и Е.Науманн, В.Кляйса, Марко Поло, Корнелиуса де Бруина, Авриль Филиппа, Энгельберт Кемпфера, Куберо ди Педро, Ф.Зарре, А. Якобсталя, С.Гмелина, Б.Дорна, М.Дьелафуа. Во многих из них наличествует иллюстративный материал, зачастую весьма обширный, что безусловно повышает их ценность и уникальность. Из известных описаний Баку и его памятников одним из самых ранних и достаточно подробных являются дневники известного немецкого врача, ученого Э. Кемпфера (1651-1716), путешествовавшего во многих странах Юго – Восточной Азии, а также в Азербайджане. Здесь он побывал во многих городах, и, в частности в «... Шамахи, Ареше, Дербенде, Шабране, Гаджикабуле.... Выгодное географическое расположение этих городов приобщило их к транзитной торговле между Востоком и Западом» (Сейидова, 2007). В Шамахи он обследует город и его окрестности, обстоятельно описывает свои впечатления, делает зарисовку панорамы города с «птичьего полета».

Шамахи, будучи узловым торговым центром был вовлечен в каспийскую торговлю через Ниязабадскую пристань и Баку. Сел. Ниязабад - первая пристань на западном побережье Каспия, куда приставали суда с русскими и западноевропейскими купцами, место их оживленной торговли с местными и иными купцами из восточных стран. Там был «...знатнейший торг (базары, Р.А.), он ...состоял в шелку-сырцу...» (Соймонов, 1763:37).

Э.Кемпфер (4 янв. 1683 г.) дает пространное, весьма живописное описание средневекового Баку, его фортификацию - крепостные стены, бурджи, ворота, гавань, а также делает зарисовку города, и, как отмечают источники это была возможно первая зарисовка города (Исмайылов, 2011:14, 15). Мемуары о Баку содержат малоизвестные и вовсе неизвестные факты, иные подтверждают и уточняют некоторые искажения, имеющие место в более позднее время. Э. Кемпфер пишет об уникальности и стратегически правильном выборе местоположения города, о его важности и значимости в морском «торге» между Россией, странами Западной Европы с Азербайджаном, Ираном, Индией... Э. Кемпфер пишет «...Город Баку имеет фигуру почти правильного квадрата, у которого одна сторона более вытянута: каждая сторона имеет в длину тысячу шагов и даже несколько более. Две стороны города

омываются морем: одна, которая представляет порт, другая, которая обращена к морю; две другие стороны обведены рвом, высеченным в скалистом грунте города. Он окружен двойными стенами, на расстоянии 15 шагов одна от другой, из них внутренняя значительно выше внешней. В стене много полукруглых башен, по верху стены зубцы.... Со стороны гавани трое ворот для более удобного доставления товаров. Рейд отмечают двойные стены города, обращенные к морю, и протянутые еще дальше в море и как бы параллельные берегу. Рейд прикрыт от волнения противопоставленным мысом, который на расстоянии около половины фарсанга выступает в море. Здесь спокойно укрываются корабли, приходящие из России, Дагестана, Черкессии, Узбекистана и остальной Персии, однако на рейд они попадают недостаточно безопасно, вследствие скал, рассеянных как при входе, так и в самой бухте, причем они отчасти скрыты под водой и незаметны... Город в части, расположенной по склону холма является довольно слабо населенным, вследствие бедности жителей, часть в низменной полосе лучше населена. Из частных построек самая лучшая – караван – сарай восьмиугольной формы, выстроенный из тесанного камня. Внутренняя площадь окружена галереей с прекрасными колоннами. Три мечети в городе имеют цилиндрические башни – минареты. Общественный базар не имеет великолепия, представляет просто огромную площадь...» (Сысоев, 1929:22). Особенный интерес представляют заметки о Дворце Ширваншахов, о котором он пишет «...в верхней части города прекрасный дворец, который называется царским, дворец воздвигнут с истинно царственной роскошью на выступе скалы: все построено из камня сияющей белизны и прекрасной тески. Ворота дворца имеют изображение двух львов, оставленных друг против друга. А между ними помещена голова другого животного как будто бы верблюда. Такое же изображение представляют вторые ворота города тоже выложенные над входом (Сысоев, 1929:23).

Баку. Гравюра Э. Кемпфера, 1-ая пол. XVII в.

На страницах «Дневников» дается описание добычи нефти и рытье нефтяных колодцев, выходе горючих газов, которые он наблюдал на нефтяных месторождениях в сел. Балаханы, сел. Раманы, сел. Бинагады, сел. Сураханы Абшеронского полуострова, соляных месторождений в сел. Масазыр, пространно пишет о Каспийском море, а также о сельском хозяйстве в этом регионе.

Путешествие Адама Олеария (ок.1600 - 1671), немецкого ученого и путешественника в Азербайджане начинается с Ширвана, где он пребывает довольно долго, что было связано в частности из-за многочисленных формальностей, связанных с передвижениями торгового посольства, снаряженного Фридрихом III, в состав которого он входил. Весьма ценными являются данные об облике Шамахи 1-й пол. XVII в. А. Олеарий пишет « Шамахи разделялся на две отдельные части, каждая обнесена была каменными стенами. Шах Аббас приказал по причине войны с турками срыть стену в южной части (города, Р.А.). Таким же образом поступлено было и с большими городами Таврисом, Нахичеванью и Гянджой (Адам Олеарий, 1870:553)... северная часть города меньше и лежит на холме и окружена хотя каменной, но плохой без рвов стеной, через которую даже при запертых воротах легко проникнуть в город. Тем не менее эта часть города имеет 5 ворот. Улицы в обеих частях города очень узкие, с низкими из камня, глины и земли выстроенными домами» (Адам Олеарий, 1870:554).

почитаемого Шейха, где «все стены были иссечены надписями» (Адам Олеарий, 1870: 521, 522). А.Олеарий посетил и описал не менее известный мавзолей в сел. Мараза - Дири баба(1402) (близ Шамахи). «...Около гробницы ...той же самой горы высечено много пещер и покоев, в которых помещались богомольцы». Описанное можно видеть на зарисовках А. Олеария и Корнелиуса де Бруина, также побывавшего в этих местах. Утраченное ныне эпиграфическое панно на арабском языке над порталом мавзолея он переводит как « О боже, отверзни дверь эту» (Адам Олеарий, 1870:522).

Большой интерес представляет описание медресе в центре Шамахи, близ огромного городского базара , о котором А. Олеарий пишет «... прошел я с некоторыми из наших на один весьма хорошо построенный и близ торго (базара, Р.А.) лежавший двор, который ...построен был со множеством ходов и покоев. Увидевши в нескольких местах ходивших и сидевших с книгами взрослых и детей мы спросили...и узнали, что это медресе...» (Адам Олеарий, 1870:538). В медресе, университетах средневековья преподавались богословские дисциплины и светские науки, в том числе гуманитарные и точные. Из увиденного А. Олеарием в медресе - «...они имеют случай видеть глобус ,...ибо они (преподаватели, Р.А.) также знают приемы обращения с астрольбией и обучают на ней учеников своих...» (Адам Олеарий, 1870:539).

А.Олеарий пространно пишет и о гражданских строениях – хамамах (Адам Олеарий, 1870:555) и бузхана (Адам Олеарий, 1870:523) Шамахи, детально описывает базар или «большой торг» города со складочными или торговыми домами («гостиные дворы», караван - сарай, Р.А.), с разными дворами и покоями, он указывает на них как на вакфное имущество гробницы Шейха Мурита (Адам Олеарий, 1870:555) .А. Олеарий говорит также о нефти, перевозившейся из нефтяных промыслов Баку в большом количестве в кожаных мешках (бурдюках), не преминув отметить бакинскую гавань как одну из лучших на Каспии.

В 1671 г. в Азербайджан прибывает Я.Я. Стрейс (1630-1694), о котором источники говорят как об одном из первопроходцев, «приоткрывших завесу» в далекие восточные страны. В своем сочинении «Три путешествия» он пишет о береговой «ситуации» Каспийского моря, в целях «будущего» освоения торгового пути для голландцев, о выгоде каспийско – волжской навигации для западноевропейских купцов, о рыбных богатствах этого края и пр. Кроме того он проявляет свои картографические таланты, составив

карту Каспийского моря, где отмечает важнейшие населенные пункты, обозначив их в виде «кучки строений» (Шамахи на карте не обозначен) (www.vostlit.info/Texts/rus13/streys).

Заключение

Еще одним страстным путешественником, исходившим много стран Востока был голландский путешественник, художник и археолог Корнелиус де Бруин (1652 – 1726), побывавший в Азербайджане во время своего 2-го путешествия на Восток- в Иран и в Индию через Московское государство (Полиевктов, 1935:83). 12 июля 1703 г. из Астрахани он плывет Каспийским морем до сел. Ниязабад, затем прибывает в Шамаху, где пребывает довольно недолго, отправившись отсюда в Табриз и далее в Исфахан. В Шамахи он делает зарисовки комплекса мавзолеев в сел. Калахана, что сыграло важную роль в уточнении некоторых заключений. Этот мемориальный комплекс один из немногочисленных в архитектуре средневекового Азербайджана, который представлен единовременно построенными мавзолеями, что, к тому же подтверждается их датировкой (Саламзаде, 1964:45). А. Олеарий, побывавший в этих местах в 1636 г. в своих записках не упоминает их (Саламзаде, 1964:45).

Список литературы:

1. Гюльшан Сейидова. Азербайджан во взаимоотношениях Сефевидской империи и Русского государства в XVII веке. Баку, 2007
2. Соймонов Ф.И. Описание Каспийского моря. СПб, 1763
3. Исмайллов Ш.Н. Некоторые вопросы политической истории и государственного устройства Азербайджанского государства Сефевидов в дневниковых записях Энгельберта Кемрфера Вестник КазНУ, Алматы, 2011
4. Сысоев В.М. Баку прежде и теперь. Отд. Оттиск из IV вып. «Известий Азкомстариса», Баку, 1929
5. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Общество истории древностей российских при Московском университете. М., 1870
6. www.vostlit.info/Texts/rus13/streys
7. Полиевктов М.А. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис, 1935

8. Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку, 1964

**Qərbi Avropanın səyaətçiləri Azərbaycan haqqında.
XVII əsr**

Xülasə

Məqalənin müəllifi tərəfindən Qərbi Avropa səyahətçilərinin (A.Oleari, E.Kempfer, Y.Sters, Kornelius de Bruin) qələmə aldığı “Gündəliklər”in səhifələrinin, xüsusillə Azərbaycanın şəhərlərinin (Bakı, Şamaxı), onların təsvirinin, həmçinin böyük elmi maraq kəsb edən arxitektur abidələrinin işıqlandırılmasına cəhd edilmişdir.

Western European travelers about Azerbaijan. XVIIth century

Summary

The author of the article made an attention to cover the pages of the «Diaries»,written about by Western European travelers (A.Oleari, E.K.I.Streis,Cornelius de B. others) ,in the part ,concerning Azerbaijan (Baku, Shamakhi), as well as architectural monuments of great scientific interest.

КОММЕРЧЕСКОЕ СУДОВЛАДЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ШИРВАНСКОЙ ПРОВИНЦИИ В АСТРАХАНИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Рена ПИРОВА*

Açar sözlər: Həştərxan, şirvanlılar, gəmiçilik, ticarət, sosial-siyasi əlaqələr, Rus İmperiyası

Key words: Astrakhan, Shirvan, shipping, trade, social and political relations, Russian Empire

Введение

Главной составляющей русско-азиатской торговли на протяжении нескольких столетий являлась торговля через астраханский порт, который связывал азиатские государства и территории, прилежащие к Каспийскому морю (в том числе и Среднеазиатские) с внутренними российскими губерниями. Волжско-Каспийский путь стал для России важной торговой артерией, по которому она получала азиатское сырье, необходимое для молодой российской промышленности, сбывала свои промышленные изделия и получала изделия Прикаспийских и Среднеазиатских государств, весьма востребованные и русским и особенно тюркским населением в самой империи. Основной формой осуществления торговли в первой половине XIX века являлась перевозка товаров по Каспийскому морю, на деревянных судах, владельцами которых выступали, в том числе, и азербайджанские купцы Ширвана.

Основная часть. На рубеже XIX-XX вв. в структуре российско-азиатской торговли через Астрахань произошли существенные изменения. Традиционные участники этой торговли – русские и армянские купцы были успешно вытеснены с рынка купцами «персидскими». В качестве «персидских» купцов в подавляющем большинстве выступали этнические азербайджанцы, происходившие из различных провинций Северного Ирана и Азербайджана (Имашева, 2015:113).

* кандидат исторических наук, доцент кафедры Истории и теории государства и права Дагестанского государственного института народного хозяйства, e-mail: pirova1969@mail.ru

Астрахань того времени, сильно отличалась от остальных российских городов, ни в одном из которых, «любопытству чужестранного человека не встретится столько предметов» и была одним из самых пестрых в этническом отношении. Этому «способствовали» находящееся вблизи море, устья и острова «превеликой» реки, плавающие по морю и рекам суда, «несказанно великие сады, чужестранные растения и животные, многие промыслы, разные народы: Индийцы, Армяне, Персияне, Грузины, Бухарцы, Ногайцы и многие другие Татары, которые по своему обыкновению жили, хозяйствовались, питались, одевались, держались своих законов и пр.».

Фабрики, принадлежавшие армянам, бухарцам, татарам и «другим народам», производили хлопчатобумажные и шелковые материи. Производство было «хоть и невеликим, но очень славным». По своему качеству сафьяны и шагрени астраханской выделки «мало уступали турецким». Некоторые из «иностранцев астраханских» также умели весьма искусно окрашивать хлопчатобумажные ткани в «самую крепкую красную краску, подобную турецкой» (Прикаспийская газета. – 22 июня 1901 г.: 2).

Эти товары в большом количестве перевозились по Каспийскому морю. Основной формой доставки этих товаров являлась перевозка по Каспийскому морю на деревянных судах – шкоутах. Навигация в Астраханском порту начиналась иногда с 15 марта, а иногда со 2 апреля, продолжалась же по 15 октября, в некоторые годы и до 15 ноября (Штылько 1896:53). В целом, навигация продолжалась 7 месяцев. Купечество считало «выгоднейшими рейсы весенние и осенние». Зимние рейсы были практически невозможны (АВПР. Ф. Главный Архив II-3. 1831 г. Оп.34. Д.8: 17 об.), от осени до весны сообщения с Астраханью не было, и для товаров, «отсюда вывозимых», время сбыта в Россию наступало только к середине или к концу лета (АВПР. Ф. Главный Архив I-9, оп.8, д.11). В этих условиях владельцами судов становились лица имевшие капитал строить, содержать и ремонтировать суда, а также пережидать периоды бездействия в зимнее время в городе.

Азербайджанское купечество, в начале века основанное в Астрахани обзаводится недвижимостью, строятся Гостиные дворы – караван-сарай в центральной части города. Эти караван-сарай стали основным местом хранения товаров, привезенных в Астрахань, а также местной мелочной и оптовой торговли азербайджанского купечества. Торговцы из Азербайджана и Персии, не всегда

стремившиеся обозначать свое присутствие в пределах России, с целью избежать платежа различных пошлин, охотно останавливались в гостиных дворах своих земляков, где могли и выгодно кредитоваться.

Азербайджанцы выстроили 9 больших караван-сараев в центральных – 1 и 2 частях Астрахани к концу 1820 года. Владельцами их, согласно переписи имущества, были: тавризский «персиянин» Агамир Алиев (два больших двухэтажных дома на участках в 120 и 448 кв. саж., купленные в 1810-1812 гг. у армянских купцов); гилянский «персиянин» Джафар Керимов (двухэтажный каменный жилой корпус, каменные лавки и выходы на участке 378 кв.саж., выстроил и узаконил сам); сальянский «персиянин» Ага-Баба Яхъяев (3 каменных двухэтажных дома с лавками и выходами, два дома на участке 540 кв. саж, третий на участке 386 кв. саж., выстроил и узаконил сам); мизондоронский «персиянин» Ага Али Мамед Беков (два двухэтажных каменных жилых корпуса и каменный корпус лавок, на участке 1363 кв. саж., выстроил и узаконил сам до 1804 г. на участке, доставшемся ему по наследству от отца Мамед-Бека и по дарственной от Мирзы Казимова); тавризский «персиянин» Усейн Мамед Асан Ага Усейнов (жилой двухэтажный каменный дом, на участке площадью 333 кв. саж., выстроил и узаконил сам до 1804 г.); мазендоронский «персиянин», титулярный советник Мирза Абдул Визирев (двухэтажный деревянный дом на участке площадью 304 кв. саж., выстроен им самим до 1804 г.); ширванский «персиянин» Ага Рагим Шафиев (каменный двухэтажный дом и корпус лавок на участке 232 кв. саж., куплен у купчихи Углевой в 1824 г.) (ГААО. Ф.687. Оп.2. Д.1052: 130-178).

Ага Рагим Шафиев, ширванский купец стал одним из самых успешных астраханских судовладельцев в Астрахани в 1830-е годы. Остальные азербайджанцы-судовладельцы, в основном, также происходили из провинций, некогда входивших в Ширванское ханство.

В Российской Империи существовали ограничения коммерческой правоспособности по национальному признаку. Здесь следует различать иностранцев и русских подданных различных национальностей. В основу законодательного регулирования иностранного предпринимательства в Российской Империи был положен принцип равноправия русских и иностранных подданных. Вместе с тем, закон предусматривал целый ряд исключений из этого общего правила.

Во-первых, были введены ограничения на правоспособность иностранных предпринимателей в приграничных губерниях (каковой являлась и Астраханская губерния) и областях России на всей протяженности границы. Во-вторых, существовали изъятия на некоторые виды торгово-промышленных занятий, например, горный и золотой промыслы, судоходство во внутренних водах и т.д. (Кольчугина, 2003:92) А вот торговля на морях, в том числе, и на Каспийском, была свободна от подобного рода условностей.

Торговое мореплавание на Каспии в I половине XIX века осуществлялось российскими, персидскими и «татарскими» судами, включая и прибрежные туркменские суда (Небольсин, 1835:148). Различия в названиях типов судов не должно вводить в заблуждение. Шкоуты имели разные наименования «не по роду конструкции, а по желанию хозяина, таким образом, некоторые из них называются кораблями, бригами, бригантинами, транспортами» (Карелин: 459) и даже мореходными расшивами.

Наиболее часто встречаемое в литературе и источниках название судов – шкоуты, они плавали по Каспийскому морю и заходили во все его порты. Величина их составляла от 45 до 75 и от 75 до 300 ластов, или 1,5 до 5 тысяч пудов, длина от 75 до 100 футов (Астраханские губернские ведомости, 1839, №44: 4). При шкоутах употреблялись судовые лодки, которые в случае необходимости могли поднять до 500 пудов.

26 декабря 1816 г. Астраханская портовая таможня сообщала о размерах шкоута Рагима Шафиева, «сделанном по обыкновению здешней конструкции: длина между перпендикуляром – 94 фута, ширина без обшивки – 28 футов» (ГААО. Ф.1. Оп.5. Д.728: 5об.). Это были суда «тяжелые и неуклюжие с плоским, лишь слегка округленным дном», «с виду походят на бриг, кия вовсе не имеют» (Астраханские губернские ведомости, 1839, №44: 4). Все каспийские суда, по мелководью «некоторых портов сего моря, а особенно устьев Волги перед Астраханью, плоскодонны» (Богословский, 1863:92). Плоскодонность шкоутов служила также для обеспечения «кратчайших переходов или великих отмелей». «Против отмелей» шкоуты имели ту «удобность», что толщина днища составляла от 7 до 8 дюймов (ГААО. Ф.1. Оп.5. Д.728: 5).

При постройке их «не заботились ни о чертежах, ни о размерениях». На все были лекала, существовавшие с «незапамятного времени». Иногда, «мастер, по своей фантазии вздумает изменить что-нибудь, не всегда потому, что он полагал, что перемена это улучшит качества судна – нет. Так, лесу не

хватило. Мастер, простой плотник, часто работавший при постройке судов и наметавшийся возле них, смело берется строить судно какое угодно: это ему нипочем. Он не хлопочет, какая система лучше: французская, шведская или русская. Строит себе, как отцы строили» (Коммерческая газета. – 1849 - №51: 2).

Строительство осуществлялось без правил из дешевых пород деревьев и маломерных досок. Суда соснового из дерева могли плавать только три навигации, с ремонтом не более пяти (Штылько: 53; Шубин: 225); директор кораблестроения в Астрахани «обще с корабельными мастериями» в июне 1818г., в ответ на запрос императора, полагал, что срок «годности к мореплаванию судов из дубового леса от 10 до 12 лет» (ГААО. Ф.1. Оп.5. Д.1096: 1).

Азербайджанцы из Ширвана активно строили торговый флот, успешно выстраивали взаимоотношения с местными органами власти. Российское правительство в лице астраханских органов исполнительной власти и покровительственную таможенную политику. Даже свои торговые корабли персидские купцы называли именами православных святых: «Святой-Николай», «Михаил Архангел», «Святитель Иосиф» и др.

Чаще всего корпуса будущих шкоутов покупали в Нижегородской губернии, Балахнинском уезде. Или, за более высокую цену, суда груженные хлебом, приходящие в Астрахань и переделывали их. Так, в ведомости за 1823 г., показано, что 11 шкоутов были переделаны из верховых корпусов, тогда как из лесов построено всего 4 корабля. Еще одним популярным способом была перестройка расшив в шкоуты. В ведомости таких шкоутов, бывших расшив, 11 (ГААО. Ф.1. Оп.10. Д.1504: 39). Этот факт также свидетельствует о том, что основными судовладельцами проще было выступать азербайджанцам, так как, торгуя фруктами на российском рынке из Персии и Закавказья, они в течение долгого времени задерживались на Нижегородской ярмарке.

Часто судохозяева-азербайджанцы строили свои суда и в Баку, впрочем это случалось «тогда только, когда большое судно переделывали в малое». Построить же в Баку судно из-за недостатка леса было довольно дорого (Коммерческая газета. – 1849. - № 51: 2). В уже приведенной ведомости 1823 г. фигурирует только одно такое судно (Штылько, 1896:57). Особые нарекания судохозяева-мусульмане вызывали еще и потому, что из-за своей «невежественности и алчности не могут отвыкнуть от дурной привычки покупать старые суда и на них работать» (Штылько, 1896:57).

Юридически, азербайджанцы из бывших провинций Персии, в том числе, и из Ширвана, на основании Гюлистанского и Туркманчайского мирных договоров, имели право иметь коммерческий флот. Но бедность страны не позволяла им увеличить свой торговый флот. Карелин писал о находящихся при персидских берегах нескольких двухмачтовых судах и 500 киржимах, «выстроенных из русского соснового леса» и служащих на этих судах матросами бакинских татар (Карелин: 439; ПСЗ РИ). Петербург крайне негативно встречал сообщения о «значительных постройках судов в Персии, из леса, вывезенного из России» (ГААО. Ф.681. Д.3200: 2).

Крупнейшим Астраханским купцом на рубеже XIX-XX вв. был сначала временный (до 1891 года) а затем постоянный (до своей смерти) астраханский 1-й гильдии купец Аджи Али Акбер Усейнов (1851-1914 гг.), в Астрахани проживал с 1864 г. (ГААО. Ф.480. Оп.1. Д.3171: 13об.-14). Его отец Аджи Молла Алескер Усейнов появился в Астрахани в середине 1850-х гг. и долгое время значился сначала московским, а затем шемахинским купцом первой гильдии и оставил весьма заметный след в Астраханской коммерции. Усейновым принадлежало в 1830-е гг. 4 торговых судна.

Азербайджанцы из Ширвана, осевшие в Астрахани, осуществляя коммерческие перевозки по Каспийскому морю, в периоды обострения внешнеполитических отношений (русско-турецких войн, продолжавшейся Кавказской войны), оказывали существенную помощь царскому правительству в деле интендантского обеспечения войск на Кавказе.

В июне 1854 г. Император, по докладу Министра Внутренних дел и представления Астраханского Губернатора, объявил «Высочайшую Его Величества благодарность» за «безвозмездную перевозку из Астрахани на Северо-Восточный банк 6200 четвертей сухарей, заготовленных для войск, действующих в Азиатской Турции», 15 астраханским «промышленникам». Среди них значатся: московский 1 гильдии купец Аджи Молла Алескер Усейнов, астраханский 1 гильдии купец из персиян Аджи Джават Шафеев (сын ширванского Рагима Шафиева), российскоподданный из дворян персиянин Мир Амид Хан Мир Багиров, Бакинские персияне Абдул Меджид Рамазанов, Сафар Али Бабаев, Аджи Усейн Рзаев (Астраханские губернские ведомости. – 1854. - №25: 2).

В середине 1840-х гг. некоторые из азербайджанских купцов, вступив в российское подданство, уже открыто имели большие

трехмачтовые суда, поднимавшие от 20 до 30 тысяч пудов груза (Астраханские губернские ведомости. – 1854. - №25: 2).

Как было уже сказано выше, при постройке мало беспокоились о безопасности судов, что приводило к частым крушениям (Небольсин: 148). Крушения шкоутов, несмотря на «выгодность конструкции шкоутов со стороны большой вместимости и малого оседания с грузом, по причине их плоскодонности» происходили довольно часто (ГААО. Ф.1. Оп.5. Д.728: 5).

Необходимость совершенствования торговых судов и освоения новых их форм на Каспии, стало объектом внимания прессы в середине 40-х гг. «Неопределенность» плавания на Каспийском море «посредством парусных судов есть постоянная, непреодолимая преграда для выгоднейшего направления тамошней торговли на Астрахань». Сухопутные же перевозки, по мнению автора статьи, «и медленнее и дороже и опаснее». Устранить все эти препятствия в состоянии только «одно предприятие»: устройство пароходства на Каспийском море (Северная пчела. – 1845. - №127: 505).

Отдельные пароходы появились в России в 1810-1820-х гг. (Бутенко: 92). Появление парового транспорта при Астраханском порте относится к началу 1830-х гг. Но в это время пароходы не были восприняты как средства осуществления морской торговли. И даже все старания правительства не увенчались успехом.

От начала пароходного сообщения по Каспию ожидали многого и прежде всего, увеличения объемов перевозок, возможности вовлечения в астраханскую международную торговлю крупных капиталов и расширения круга покупателей за счет жителей каспийского побережья (Северная пчела. – 1845. - №127: 505).

С 1835 г. при Астраханском порте действовало уже два парохода (в 60 и 30 лошадиных сил), но они были дороги и использовались лишь для перевозки товаров по Волге. Огни имели речную конструкцию и «не могли быть употреблены на плавание по Каспийскому морю». Но, иногда за невысокую плату буксировали суда до выхода в море (Небольсин, 1835:150).

В 1831-1833 гг. на государственные деньги был построен пароход «Предприятие» для плавания между Астраханью и Баку (ГААО. Ф.681. Д.699: 4). Когда, в 1833 г. пароход отбыл из Астрахани в Баку в свой первый пробный рейс и, когда, по приказанию министра финансов Канкрин военный астраханский

губернатор предложил купцам отправить товары в Баку по умеренным ценам, «они на первый раз, не имея в виду опыта, опасались отправлять товары на пароходе...» (ГААО. Ф.681. Д.699: 4). Пароход отбыл, не имея на своем борту ни пассажиров, ни грузов, ни писем. То же случилось и на обратном пути из Баку и во второй рейс парохода осенью 1833 г. В 1835 г. по новому приказанию Канкрина был предположен новый рейс из Астрахани в Баку, и астраханской таможене было предложено оповестить об этом купцов.

Исполнявший должность начальника астраханской таможни доносил летом 1835 г.: «...были употреблены все возможные средства к приложению и убеждению здешнего купечества..., но никто из них не изъявил на сие согласия...». Купцы были приглашены в астраханскую таможенную контору, но и здесь они «решительно объявили, что они не имеют желание даже по самым умеренным ценам... отправить какой-либо товар в Баку, да и впредь никаких, как к отсылке, так и к получению из Баку не предвидят» (ГААО. Ф.681. Д.699: 124, 126, 128). Пароход, тем не менее, вновь был отправлен без груза, пассажиров и писем. во время плавания он дал течь, и по приказанию Канкрина рейсы его были отменены и он был разобран (Рожкова, 1949:159).

Тем не менее, появление парового флота и крупных пароходных компаний в 1860-е гг. нанесло непоправимый удар по судовладению азербайджанцев в Астрахани. Постепенно парусный флот был ликвидирован, Астрахань утратила статус пограничного города и значение азербайджанско-ширванского судовладения для региона сошло на нет.

Заключение

Азербайджанское купечество в Астрахани в первой половине XIX века занимало ведущие позиции в осуществлении торговли по Каспийскому морю между Астраханью и Прикаспийскими территориями и государствами. Судовладение азербайджанцев было тесно связано с общей логикой экономического развития региона, способствовало формированию единого экономического и социально-политического пространства на юге Российской империи после присоединения Закавказья. В силу объективных причин, в середине XIX в. оно утрачивает свое значение.

Список источников и литературы:

1. Архив внешней политики Российской империи (далее – АВП РИ). Ф. Главный Архив II-3. 1831 г.. Оп.34. Д.8.
2. АВП РИ. Ф. Главный Архив I-9. Оп.8. Д11.
3. Астраханские губернские ведомости. – 1839. - №44.
4. Астраханские губернские ведомости. – 1854. - №25.
5. Астраханские губернские ведомости. – 1845. - №26.
6. Богословский П. О купеческом судостроении, речном и прибрежном. - СПб., 1863, Т.2.
7. Бутенко В.А. Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей ее промышленности. - М., 1911.
8. Государственный архив Астраханской области (далее – ГААО). Ф.1. Оп.5. Д.728.
9. ГААО. Ф.1. Оп.5. Д.1096.
10. ГААО. Ф.1. Оп.10. Д.1504.
11. ГААО. Ф.480. Оп.1. Д.3171.
12. ГААО. Ф.681. Д.699.
13. ГААО. Ф.681. Оп.1. Д.3200.
14. ГААО. Ф.687. Оп.2. Д.1052
15. Имашева М.М. Мусульманское предпринимательство Астраханской губернии в конце XVIII- начале XX вв.: экономические и социальные аспекты развития. - Астрахань, 2015.
16. Карелин Г.С. Путешествие Г.С. Карелина по Каспийскому морю в 1832-1836 гг. - СПб.
17. Кольчугина С.В. Государственная политика в области предпринимательства и развитие частной инициативы в провинции (по материалам Среднего Поволжья). Втор. пол. XIX – нач. XX в. Дисс... на соискание ученой степени канд. ист. наук. – Пенза, 2003.
18. Коммерческая газета. – 1849. - №51.
19. Небольсин Г.П. Статистические записки о внешней торговле России. - СПб., 1835
20. Прикаспийская газета. – 22 июня 1901 г. – №186.
21. ПСЗ РИ. Собр.1. Т.30. №23984.
22. Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во II четверти XIX века и русская буржуазия. - М.-Л., 1949.
23. Северная пчела. – 1845. - №127.
24. Штылько А.Н. Волжско-каспийское судоходство в старину. - СПб., 1896.
25. Шубин И.А. Волга и волжское судоходство (история, развитие и современное состояние судоходства и судостроения). - М., 1927.

XIX əsrin birinci yarısında Həştərxanda Şirvan vilayətindən olan azərbaycanlıların kommertiya gəmiçiliyi

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin I yarısında Həştərxan vilayətində şirvanlıların ticarət əlaqələrindən şəhərin mərkəzində Şirvan tacirlərinin karvansaralar, qonaq evlərinin tikdirməsi, onlar üçün yaradılan şəraitdən, şirvanlılar tərəfindən gəmilərin inşa edilməsi və s. məsələlərdən bəhs olunur.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan tacirləri Xəzər dənizi vasitəsilə Həştərxanla Xəzəryanı dövlətlər arasında gedən ticarətdə aparıcı mövqe tuturdular.

Azərbaycanlıların gəmiçiliyi regionun ümumi inkişafı ilə sıx bağlı idi və Zaqafqazıyanın Rus İmperiyası tərəfindən işğalından sonra İmperiyanın cənubunda ümumi iqtisadi və sosial-siyasi məkanın formalaşmasına təkan verirdi.

XIX əsrin ortalarında müəyyən obyektiv səbəblərə görə o öz əhəmiyyətini itirdi.

Commercial shipping among Azerbaijanis from Shirvan province in Astrakhan in the first half of the XIXth century

Summary

The main component of Russian-Asian trade for several centuries was trade through the port of Astrakhan, which linked Asian States and the territories adjacent to the Caspian sea (including Central Asian) with an internal Russian provinces. In the first half of the XIX century Azerbaijani entrepreneurs will confidently lead in the external Astrakhan Russian-Asian trade. They displace with Russian and Armenian merchants. Stand out the merchants from the province of Shirvan: Shemakha, Baku and Derbent. This is explained and the traditional trade ties between this region and the Astrakhan, and geography of Shirvan, closest to Astrakhan port. With the aim of optimizing their trade turnover and in terms of the existence of a particular ethno-confessional isolation, the Azerbaijanis preferred to trade their ships, which were built and purchased by them in full compliance with then existing standards of the Russian international law as well as under a patronage of the Russian local and Central authorities.

The ship ownership Azerbaijanis were closely linked to the General logic of economic development of the region, contributed to the formation of the common economic and socio-political space in the South of the Russian Empire after the annexation of the Caucasus. Due to objective reasons, in the mid-nineteenth century it lost its importance.

ОБ ИНТЕРЕСНОЙ НАХОДКЕ МОНЕТЫ ШИРВАНШАХА ГУБАДА БИН ЙАЗИДА

Ровшан АХМЕДОВ*
Ильгар РАГИМОВ**

Açar sözlər: Şirvanşahlar, Azərbaycan, Qubad bin Yazid, sikkə, bilon dirhəm, XI əsr

Key words: Shirvanshahs, Azerbaijan, Gubad bin Yazid, coin, bilon dirham, XI century.

Введение

В октябре 2016 г. в Имишлинском районе Азербайджанской Республики, в семье местного жителя, после его смерти было обнаружено несколько подборок монет разного периода. Среди представленных монет были Аббасиды, Ильханиды, Шеддаиды, Саджиды, Ширваншахи, Сефевиды и монеты Гянджинского и Ширванского ханств. Монеты в основном были в плохом состоянии и неподдающиеся определению.

Наше внимание привлекли две группы монет. Первая состояла из 16 билоновых дирхемов Ширваншахов, а вторая из 5 серебряных монет с отверстиями предположительно Саджиды.

Согласно предварительным договорённостям в ноябре 2016 г. нам удалось приобрести обе эти группы монет.

В целях более точного определения, обе группы монет были переданы профессору, д.и.н. Али Раджабли.

После предварительного осмотра было установлено, что первая группа из 16 дирхемов принадлежит ранним Ширваншахам – Иазидидам XI века. А именно:

Абу Мансур Али бин Йазид (425-435 г.х. / 1034-1043 г.) – 3 шт.

Губад бин Йазид (435-441 г.х. / 1043-1049 г.) – 1 шт.

Салар бин Йазид (441-455 г.х. / 1049-1063 г.) – 8 шт.

Фарибруз I бин Салар (455-489 г.х. / 1063-1096 г.) – 4 шт.

Вторая группа из 5 монет с отверстиями при более тщательном осмотре оказалась:

Саджиды – 2 шт., Саманиды – 1 шт., Бувейхиды – 2 шт.

* заслуженный инженер, директор NUM.AZ LLC, email: r.ahmedov@num.az

** исследователь, email: r.ahmedov@num.az

В данной статье эти монеты нами не будут рассматриваться. Эта тема требует отдельного исследования.

Следовательно, учитывая большой интерес к монетам ранних (XI век) Ширваншахов- Йазидидов, скудность информации по данной теме в изданных трудах по Азербайджанской нумизматике (В. Дорна, Е. Пахомова, В. Минорского, С. Ашурбейли, А. Ализаде, А. Рагимова, А. Раджабли, М. Сейфеддини и других), а так же отсутствие сведений о новых находках делают весьма интересным эти монеты, как для ученых-нумизматов, так и для исследователей и коллекционеров.

Большой удачей этой находки наравне с редко встречающимися дирхемами Ширваншаха Абу Мансура Али бин Йазида (425-435 г.х. / 1034-1043 г.) – 3 штуки, Салара бин Йазида (441-435 г.х. / 1049- 1063 г.) – 8 шт, несомненно является до сих пор нам мало известная монета Ширваншаха Губада бин Йазида (435-441 г.х. / 1043-1049 г.) – его билонный дирхем.

Учитывая уникальность находки – дирхема Губада бин Йазида, отсутствия его в коллекциях государственных музеев Азербайджана, России и других стран СНГ, право первой публикации было любезно предоставлено профессору, Али Раджабли, которая по договоренности должна была быть опубликована в Тезисах XIX Всероссийской нумизматической конференции в Великом Новгороде (Россия) в апреле 2017 г.

Но в канун поездки была обнаружена ещё одна монета Губада бин Йазида из частной коллекции, и по решению Али Раджабли в Тезисах XIX Всероссийской нумизматической конференции в Великом Новгороде (Россия) была опубликована новая монета отличающаяся от нашего экземпляра и экземпляра на Zeno.ru.№173208 (см. Рис. №2).

На время выхода монографии – альбома Али Раджабли "Монетная чеканка в государстве Ширваншахов (VIII – XVI вв.)" в 2015 году, о монетной чеканке Губада бин Йазида не было известно ничего (См. А. Раджабли:117).

Однако уже в октябре 2016 г. на интернет базу ZENO – Oriental Coins. Database ([http:// www.zeno.ru](http://www.zeno.ru) (№173208) было размещено изображение дирхема Губада бин Йазида (435–441г.х. / 1043–1049 г.) с описанием данного экземпляра. (см. рис. №1)

Информацию о самом Ширваншахе Губаде бин Йазидамы мы нашли в книге В.Ф. Минорского "История Ширвана и Дербенда XI – XII вв.", изданной в Москве в 1963 г. в книге Г. А. Джидди "Средневековый город Шемаха IX-XVII века", изданной в Баку в

1981 г. (См. с.36), и в книге профессора Сары Ашурбейли "Государство Ширваншахов" изданной в Баку в 1983 г. (См. стр18). Во всех этих изданиях говорится, что Ширваншах Губад бин Йазид (435– 441 г.х./1043–1049 г.), брат Абу Мансур Али бин Йазид (425– 435 г.х./1034–1043 г.) был провозглашен Ширваншахом после его смерти 435 г.х./1043 г.

Он правил 6 лет и умер 24 сафара 441 г. х./28 июля 1049 г. Значимом событием в годы его правления является возведение в 437 г.х. вокруг столицы Йазидия крепкой стены из тесаных камней с железными воротами.

Наши поиски информации в таком серьезном издании, как Stephen Albon "Список Исламских монет" не увенчались успехом. Поскольку там отсутствует информация о Губаде бин Йазиде, как Ширваншахе и вторая династия Ширваншахов именуется Хаганидами. (См. стр 205 checklist of Islamic coins. Third Edition. 2011)

Перед тем как перейти к описанию монет Губада бин Йазид, необходимо отметить, что Али Раджабли в своей книге "Монетная чеканка в государстве Ширваншахов (VII–XVI вв.)", рассматривая раздел "Монеты Йазидидов", (См. стр.101) и руководствуясь реальным и лаконичным суждением проф. В.Ф. Минорского по летописи "Тарих ал-Баб", совершенно верно считает объединение династий ранних Ширваншахов, Мазядидов, Кесранидов (Хаганидов) и Дербенди в единую династию Йазидидов. (проф. В.Ф. Минорский, чтобы отличить эту династию от господствующей в Месопотамии династии Мазйадидов, называл их Йазидидами).

Думаем впредь всем ученым – нумизматам, исследователям и коллекционерам было бы целесообразно придерживаться этой концепции.

Мы ученики и продолжатели профессора Али Раджабли переняли эту концепцию династии.

Сравнивая все 3 экземпляра дирхемов Губада бин Йазид, совершенно четко можно сказать, что мы имеем 3 разных типа оформления монетного поля аверса и реверса. Рассмотрим экземпляр №1, размещенный на Zeno № 173208. (См. рис. №1). Монета не имеет традиционных элементов оформления данного периода Ширваншахов – таких как картуш, бутон-цветок или разделение на сегменты. Часть надписи утеряна. Отсутствует год и место чекана. (См. рис. №1).

На лицевой стороне в двойном линейном круге:

- Ля Иляха Илля Аллах // Мухаммед расулюАллах

На оборотной стороне в центре линейного круга:

- Губад бин Йазид // Ширваншах.

Часть надписи утеряна. Отсутствует полный титул Ширваншаха и имя Халифа ал-Каима би амриллаха. Вес опубликованного дирхема №1 составляет 4,3 гр, а диаметр – 20мм.

А теперь давайте рассмотрим экземпляр №2 опубликованный Али Раджабли на XIX Всероссийской Нумизматической Конференции состоявшаяся 18–22 апреля 2017 г. в Великом Новгороде (Россия). Монета имеет традиционный для монет Ширваншахов шестиугольный картуш в ободке с круговой надписью. Обратная сторона в двойном линейном кругу в 4 строки (См. рис. №2). Ниже приводим описание монеты №2 сделанной Али Раджабли:

Лс. В центре, в шестиугольном картуше, в четырех строках символ веры и имя халифа.

Нет божества кроме Аллаха, Он Един, нет Ему сотоварища, ал – Каим би амираллах. Кругом: место чекана и год стерты. Об.с.:В двойном линейном кругу, в четырех строках: = Мухаммед посланник Аллаха, ал – малик ал – музаффар, Губад бин Йазидшир / ваншах Кругом:(Коран, IX, 33)

Как мы видим экземпляр №2 имеет полный титул "ал – малик ал – музаффар, Губад бин Йазид Ширваншах", чего мы не можем наблюдать на экземпляре №1 опубликованный на Zero.

К сожалению, автор не указал диаметр опубликованной монеты.

И, наконец, настало время для рассмотрения экземпляра №3, назовем его Имишлинский - по месту находки. (См. рис. №3).

Наша монета в корне отличается от обеих ранее опубликованных монет. Имишлинский дирхем Губада на лицевой стороне имеет поле, разделённое на 8 сегментов, в центре которого размещен 8 лепестковый бутон.

На этом поле часть надписей утеряны, но четко читается имя халифа ал – Каима би амриллаха (422–467 г.х. / 1031-1075 г.).

На обратной стороне дирхема Губада бин Йазид в 5 строках:

- Ля Иляха илляллах // Мухаммад расулюллах // Малик ал – Музаффар Низам // Ад – Дауля Кубад бин // Йазид Ширваншах.

В заключение сводим все данные в таблицу № 1.

Объединяющей чертой всех монет Губада является вес и материал. Дирхемы Губада бин Йазид (4.3, 4.8 и 4,52 гр.) укладываются в общий стандарт монет Ширваншахов I половины XI века. Так по А.Раджабли вес дирхемов предыдущих правителей –

Йазида III бин Ахмеда (381-418 г.х. / 991-1027 г.) составляла- 4.0 гр. (См. стр.115), Манучехра I бин Йазида (418-425 г.х. / 1027-1034 г.)- 4.4 гр. (См. стр.116), Абу Мансур Али бин Йазида (425-435 г.х. / 1034-1043 г.)-4.3 гр. (См. стр.117). Все они изготовлены из билонного сплава. Кроме этого необходимо отметить, что на всех трех монетах не сохранилось место чекана и год.

Отличающей чертой дирхемов Губада бин Йазида является оформление монетного поля аверса и реверса. Так аверс монеты №1 (Zeno №173208) имеет двойной линейный круг, аверс монеты №2 (Тезисы конференции) имеет шестиугольный картуш в линейном кругу, а аверс монеты №3 имеет поле разделенное на 8 сегментов в центре которого размещен 8 лепестковый бутон. Реверс всех трех монет имеют в 4-5 строк текста в основном в линейном кругу.

Заключение

Проведя анализ оформления монетного поля монет Губад бин Йазида, не смотря на большое различие между собой, можно сказать, что они весьма свойственны для этой эпохи. Согласно опубликованных иллюстраций А.Раджабли в монографии-альбоме "Монетная чеканка в государстве Ширваншахов (VIII-XVI веков)" монетное поле дирхема Губада бин Йазида №3 схож с дирхемом Салар бин Йазида (См. стр. 118, инв. 53496), Фарибурз бин Салар (См. стр. 121, инв. № 41004), а так же ряда других монет.

Подводя итог можно сказать, что опубликованные экземпляры дирхемов Губада бин Йазида тип №2 и №3 являются первыми полновесными монетами с именем и титулом Ширваншаха, а также имени халифа ал – Каима би амриллаха.

Несмотря на то, что Губад бин Йазид правил 6 лет его монеты практически до нас не дошли. Хотя его предшественник – Абу Мансур Али бин Йазид (его брат) правил на год меньше, но его монеты до нас дошли в достаточном количестве для проведения анализа и сравнения. Обнаружение в этом году двух дирхемов Губад бин Йазида займет достойное место в деле изучения истории денежного обращения Государства Ширваншахов.

Список литературы:

1. Ашурбейли С. Б. «Государство Ширваншахов» . Баку «ЭЛМ», 1983 г.
2. Джидди Г. А. «Средневековый город Шемаха (IX – XVII века)». Баку «ЭЛМ» 1981г.,
3. Злобин Г. В. «Монеты Ширваншахов династии Дербенди (третья династия). Москва» Маска, 2010.
4. Интернет ресурс Zeno. Ru – Oriental Coins. Date base. №173208
5. Минорский В. Р. "История Ширвана и Дербенда X–XI веков. Москва, 1963 г.,
6. Раджабли А.М. «Нумизматика Азербайджана». Баку «ЭЛМве Хаям», 1997г.,
7. Раджабли А. М. «Монетная чеканка в государстве Ширваншахов (VIII- XVI вв.)». Баку. «ЕЛМ ве Тахсил». 2015г.
8. Stephen Album. Checklist of Islamic Coins. Third Edition. 2011.

Şirvanşah Qubad bin Yəzidin maraqlı tapıntı olan sikkəsindən

Xülasə

Məqalə Azərbaycan numizmatikasının önəmli səhifələrindən olan Şirvanşahlar dövlətinin XI əsrin I yarısında hakimiyyətdə olmuş Qubad bin Yazidə (435-441 h.t. / 1043-1049) məxsus çox nadir sayılan dirhəmlərindən bəhs edilir.

Profesor Əli Rəcəblinin 2015-ci ildə dərc etdilmiş “Şirvanşahlar dövlətində sikkə zərbi (VIII-XVI əsrlərdə)” kitab-albomunda Qubad bin Yazidin sikkələrinin bizə gəlib çatmadığı qeyd olunub.

Amma son bir ildə bu hökəmdarın iki sikkəsi tapılmış və dərc edilmişdir. Hazırki məqalə bu Şirvanşahın yeni tapılmış 3-cü bilon dirhəmi haqqında hazırlanmışdır.

Təqdim olunan materialda hər 3 sikkənin texniki parametrləri öyrənilmiş, təsvirləri verilmiş və cədvələ salınmışdır. 6 il hakimiyyətdə olmuş hökəmdarın tam adı, titulu və xəlifə al Qaim bi-amirillahın adı olan bu yeni maraqlı sikkə Şirvanşahlar dövlətinin pul dövriyyəsi tarixinə önəmli töhfədir.

An interesting finding: Coin of Shirvanshakh Gubad bin Yazid

Summary

This article deals with the rare dirhams belong to Gubad bin Yazid (435-441 h.c / 1043-1049 m.c) who ruled Shirvanshahs state in I half of the XI century, this period is one of the most important pages of Azerbaijani numismatics.

In the book-catalogue named as “Coin mints in Shirvanshahs state (VIII-XVI centuries)” published in 2015 by Professor Ali Rajabli, it was mentioned that the coins of Gubad bin Yazid is not available.

But in the recent one year, two coins of this ruler have been found and published. This article has been developed about newly-found 3rd bilon dirham of Shirvanshah.

In this presented material, technical parameters has been studied, images of these 3 coins has been mentioned and listed in the table. This new interesting coin with the name and title of the ruler who has been in power for 6 years and the name of Caliph al Gaim bi-amirillah is a significant contribution to the history of the money turnover of Shirvanshah.

Рис.№ 1. Ширваншахи. Губад бин Йазид, дирхем, биллон. Вес = 4,3 гр, год и город не видны, диаметр = 20мм.

Рис.№2. Ширваншахи. Губад бин Йазид, город и год не видны, билон, дирхем, 4,8г.

Рис.№3. Ширваншахи. Губад бин Йазид, дирхем, биллон, m = 4,52гр, город и год не видны, диаметр = 19,5 – 20,1 mm.

**МАТЕМАТИКА ДЛЯ НУМИЗМАТИКИ И ИСТОРИИ
ШИРВАНА**

Семеон БОГАТЫЙ*
Мустафа ШАБАНОВ**

Açar sözlər: riyaziyyat, numizmatika, Şirvan, Fərrux Yasar, Şahrux, tarix

Key words: mathematics, numismatics, Shirvan, Farrukh Yasar, Shakhrukh, history.

Введение

Нумизматика и вообще денежное обращение Ширвана привлекали к себе внимание многих исследователей. Первое описание монет Ширвана дал А. Марков в 1897 году на основе собрания Эрмитажа (Марков, 1897). Этой теме посвящены исследования азербайджанских ученых Е.А. Пахомова (Пахомов, 1926-1966; 1941, 1963), М.А. Сейфеддини (Сейфеддини, 1978), А.М. Раджабли (Раджабли, 1997, 2001, 2012, 2015) и их учеников. Описанию клада Халилуллаха I посвящен труд (Quliyev, 2012). Кошелек монет Бурхан Али впервые описал А. Койфман (Койфман, 1990). Монеты Ширваншахов из собрания Йены опубликованы (Maeyer, 2005). Уникальную монету Бурхан Али чекана Баку 947 г.х. опубликовали недавно А.М. Раджабли и Р.Н. Гусейнов (Раджабли, 2017). Во 2-м докладе мы представляем другие монеты чекана Баку 947 г.х. и с новой датой "946". Самое полное описание монет Ширваншахов 3-й династии принадлежит Г.В. Злобину (Злобин, 2010). Необходимо упомянуть и классический труд Сары Ашурбейли по общей истории Ширвана (Ашурбейли, 1983).

Основная информация по содержанию всех доступных нам массивов отражена в таблицах.

1. В начале 1839 года (Пахомов, том 1:179) найдено в поле 30 серебряных ширванских монет. Крайние даты 918-940 г.х.

2. 22 декабря 1933 года (Пахомов, том 2:493) из Геокчая в Баку поступили 71 ширванская монета. Крайние даты 913-914 г.х.

3. 26 июня 1934 года (Пахомов, том 2:494) из Сальян в Баку поступил клад из 906 ширванских монет. Крайние даты 915-940 г.х.

* профессор МГУ им. Ломоносова, bogaty@inbox.ru

** YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikasının Milli Komissiyasının III katibi, mustafa.shabanov@gmail.com

4. 13 февраля 1935 года (2, том 2:495) из Баку поступил клад из 459 ширванских монет. Крайние даты 934-942 г.х.

5. 15 апреля 1935 года (Пахомов, том 3:884) из Сальян в Баку поступили 133 монеты, из которых 41 ширванская монета. Крайние даты для 41 монеты Ширвана 920-938 г.х.; для 92 монет Сефевидов 936-950 г.х.

6. В июне 1935 года (Пахомов, том 3:875) из Шемахи в Баку поступили 23 ширванские монеты. Крайние даты 913-914 г.х.

7. В декабре 1935 года (Пахомов, 1941) возле села Чайкенд был найден клад, из которого 2297 монет были приобретены Музеем истории Азербайджана. Крайние даты для монет Ширвана 912-918 г.х.

8. 3 февраля 1948 года (Рагимов, 1953) в г. Баку был найден клад, из которого 1875 монет были переданы в Музей истории Азербайджана. Крайние даты для монет Ширвана 879-913 г.х.

9. В 2010 году в Воронеж в антикварный магазин привезли из Ростовской области комплекс монет Ширвана объемом около 1680 монет. Часть монет разошлась по рукам, а основной массив в размере около 1500 монет попал ко второму хозяину. Опять часть монет разошлась по рукам, а основной массив в размере 1337 монет начиная с начала февраля 2012 года попал к третьему хозяину. Именно эти 1337 монет авторам удалось осмотреть. Кроме того, удалось получить сведения о 109 монетах, которые остались у второго владельца. Крайние даты 908-94(6 9) г.х.

10. 10 февраля 2015 года авторы осмотрели в Баку комплекс из 623 серебряных ширванских монет. Крайние даты 918-93(2 7) г.х.

11. 16 февраля 2015 года авторы осмотрели в Баку комплекс из 695 мелких серебряных ширванских монет. Крайние даты 918-932 г.х.

12. 30 марта 2015 года авторы осмотрели в Баку комплекс из 989 ширванских монет. Крайние даты 892-915 г.х.

13. Авторы осмотрели 4 коллекции монет поздних Ширваншахов.

1. Клады Геокчая 1933 (2) и Шемахи 1935 (6) годов находки резко отличаются от остальных массивов и похожи друг на друга. Сам факт наличия этих двух особых массивов является косвенным подтверждением того, что в жизни Ширвана на водоразделе 912-913 произошло улучшение экономической жизни, а на водоразделе 914-915 в политической (или экономической) жизни произошло какое-то отрицательное событие. Али Раджабли первым опубликовал монету Бигурда 912 г.х. и указал, что факт наличия такой монеты указывает

на политические проблемы в жизни Ширвана в 911-912 г.х. Замечательно, что для Чайкендского-1933 (7) и Бакинского-1948 (8) кладов годы 912 и 913 также являются особыми.

2. Гистограмма массива 5 (С35) разбивается на два практически непересекающихся куска - Ширванский и Сефевидский. В частности, полное отсутствие монет Ширвана 939-944 г.х. служит сильным основанием для предположения, что указанный массив монет получился механическим совмещением двух независимых кладов, поэтому и рассматривать их надо по отдельности. Но можно предположить и то, что хозяин клада где-то в 938-939 г.х. покинул пределы Ширвана (с некоторой суммой денег) и дальнейшее богатство прирастало исключительно монетой Сефевидов. В обоих предположениях ширванская часть клада должна довольно точно отражать соотношение монетных типов в Ширване в 938 г.х.

3. Монета 14 (тип 81 по книге Злобина) клада 7(С35) имеет принципиальное значение. Е.А. Пахомов в описании клада указывал: «... датировка ее 902 г. остаются пока под вопросом». А.В. Рагимов посчитал, что «совершенно очевидно, что описанный вариант чеканен в 920 г.х.» Это привело к изменению даты самой старой ширванской монеты с 902 на 912-913 год, а самой молодой с 918 на 920 год. Г.В. Злобин определил эту монету как 912 г.х. чекана. Это определение теперь дополнительно подтверждается большим числом монет 918 г.х. и отсутствием монет чекана 919 и 920 г.х. Определение даты чекана этой монеты как 912 г.х. меняет и время тезаврации клада 8 (Б48) с 920 на 913-914 г.х. Гистограмма распределения монет клада по годам чекана в данном случае совсем исключает тезаврацию клада в 920 г.х.

4. На гистограмме массива 9(В10) виден мощный локальный минимум в 930-932 г.х.

В массиве нет ни одной монеты 934 г.х, хотя вообще такие монеты известны. Например, в Сальянском кладе 1934 года находки из 906 монет Шейх Ибрахима II и Халилуллаха II была одна монета 934 г.х. ширваншаха Фаррух Йасара II, в Бакинском кладе 1935 года находки из 459 монет Халилуллаха II и Шахруха также была одна монета 934 г.х. Ширваншаха Фаррух Йасара II. Поэтому при условии отсутствия предварительных выборок можно было бы ожидать появления среди 1446 монет Воронежского клада хотя бы одной монеты 934 г.х. Ширваншаха Фаррух Йасара II. Именно, учтем только клад Б35 и сравним их объемы только по монетам Ширваншахов в общие года 934-942. В кладе Б35 это все 459 монет,

а в кладе В10 это 1392 монеты. Математическое ожидание числа монет 934 г.х. в Воронежском массиве равно 3.033. Вероятность наличия монеты 934 г.х. в Воронежском массиве $\approx 1 - e^{-3.033} \approx .9$ (распределение Пуассона).

5. Гистограммы распределения монет массивов 10 и 11, осмотренных 10.02.15 и 16.02.15, близки. Коэффициент корреляции Пирсона (с разделением всех имеющихся 48 различных типов) равен .9753, т.е. очень близок к 1. Последнее означает, что распределения массивов 10 и 11 близки к линейно зависимым. Поэтому гипотеза, что "это две части одного клада", имеет высокую правдоподобность. Если бы каким-нибудь образом удалось узнать о независимости происхождения этих двух массивов, то такая скоррелированность их монетного состава означала бы, что они близки по моменту тезаврации (в 942 г.х.) и довольно точно отражают распределение монетных типов в денежном обращении Ширвана в 942 г.х.

Оценка гипотезы правдоподобия их близости по методу χ^2 Пирсона при объединении некоторых редких случаев до 32 типов дает значение $\chi^2 = 33.415$ и $p = .3507$. Уже при $p > .05$ гипотеза правдоподобия совпадения распределений принимается.

6. Большой интерес представляет клад 12 из 989 монет. Отнесение самой молодой монеты к 915 г.х. указывает на некоторое экстраординарное событие в жизни хозяина монеты на рубеже 915-916 г.х. Это является косвенным подтверждением второго похода Исмаила I в Ширван в 915 г.х. и ухудшения экономической жизни Ширвана вследствие этого. Наличие в нем 6 редких монет 912 г.х. чекана Бигурда и полное отсутствие Сефевидского чекана может служить указанием, что хозяин клада входил в ближний круг Ширваншаха.

7. Понятно, что при создании статистики специальным подбором материала можно получить довольно противоречивые результаты. Основным критерием правильности является случайность выбора материала.

Заключение

Математические методы анализа баз данных позволяют не только уточнять атрибуцию отдельных монет кладов, но и давать информацию для общей истории Ширвана.

Список литературы:

1. Али Раджабли. Нумизматика Азербайджана (Очерки истории монетного дела и денежного обращения Азербайджана). Баку, Издательство, “Элм ве Хаят”, 1997.
2. Али Раджабли, Амиль Алиев. К вопросу изучения истории монетного дела в Ширване. В сборнике «Azerbaucan Tarixi Muzeyi – 80» Баку, 2001, с. 92-102.
3. Али Раджабли. Монеты Азербайджана. Баку. «Xalq Bank». 2012.
4. Али Раджабли. Монетная чеканка в государстве Ширваншахов (VIII-XVI вв.). Баку. Издательство “Тахсил ве Тедрис”, 2015.
5. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI—XVI вв.). Баку, «Элм», 1983.
6. Злобин Г.В. Монеты Ширваншахов династии Дербенди (третья династия) 784-956 г.х. / 1382-1548 гг. Москва. Издательство «Маска». 2010.
7. Злобин Г.В. Сафавидский монетный чекан Ширвана в 945-55 / 1538-49 годах. В “Сб. статей памяти А.А.Молчанова (1947-2010)”. Москва, “Индрик”, 2014, с.306-318.
8. Койфман А. О чекане Бурхан Али Султана. Бартольдские чтения, 2, 1990.
9. Марков А. Каталог Джелаиридских монет. Собрание восточных монет Императорского Эрмитажа, СПб., 1897.
10. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. I-IX. Баку, 1926-1966.
11. Пахомов Е.А. Чайкендский клад 1935 года. Баку. Издательство «АЗФАН», 1941.
12. Пахомов Е.А. Монеты Азербайджана. Вып. I-II. Баку. 1959-1963.
13. Раджабли А.М., Гусейнов Р.Н. Уникальные монеты Ширваншахов. XIX Всероссийская нумизматическая конференция, Великий Новгород, 18-22 апреля 2017.
14. Рагимов А.В. Бакинский клад (Находка 1948 г). В сборнике «Материальная культура Азербайджана», т. III. Баку. Издательство «АН АзССР», 1953, с. 98-126.
15. Сейфеддини М.А. Монетное дело и денежное обращение в Азербайджане XII — XV вв. Книга I. Баку. Издательство “Элм”. 1978.

16. Quliyev A.A., Cabiyeu Q.C., Xalili F.S. Muradxan dəfinəsi. Bakı, 2012.
17. Ismail bey Zardabli. The History of Azerbaijan. London, «Rossendale Books», 2014.
18. Mayer T., Heidemann S., Rispling G. Sylloge der Muenzen des Kaukasus und Osteuropas im Orientalischen Muenzkabinett Jena. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2005.

Şirvan tarixi və numizmatikasına riyazi baxış

Xülasə

Məqalədə Fərrux Yasar, Məhəmməd Qazi, Sultan Mahmud, II Şeyx İbrahim, II Xəlilullah və Şahruxun sikkələrindən ibarət dəfinələrə dair statistik təhlillər öz əksini tapmışdır. Bəzi dəfinələrə dair məlumatlar elmi dövriyyəyə ilk dəfə daxil edilir.

Numismatics and History of Shirvan from mathematical perspective

Summary

In the article, statistical studies of the treasure coins of Farukh Yasar, Muhammad Ghazi, Sheikh Ibrahim II, Khalilullah and Shahruh are reflected. Information about some coins for the first time is introduced into scientific circulation.

ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ШИРВАНА И ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В XIII–XIV ВВ., НА ПРИМЕРЕ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ПОЛИВНОЙ КЕРАМИКИ

Сергей БОЧАРОВ*
Айрат СИТДИКОВ**

Açar sözlər: Şirvan, Qızıl Orda, arxeoloji qazıntı, maddi mədəniyyət, iqtisadi əlaqələr, keramik məmulatlar

Key words: Shirvan, Golden Horde, archaeological excavations, material culture, economic ties, ceramics

Введение

В этой заметке мы попытаемся проследить торговые связи крупных городов Золотой Орды в XIII – XIV вв. с коммерческими центрами исторической области Азербайджана - Ширвана на примере одной из категорий массового археологического материала – поливной керамики.

На археологических памятниках Золотой Орды поливная керамика, произведённая в мастерских Ширвана, была впервые выделена из общего массива находок И.В. Волковым (Волков, 2000:45-50). Эти изделия представлены преимущественно крупными чашами, на кольцевом поддоне, с массивным отогнутым наружу горизонтально венчиком, а также чашами меньшего размера с ровным вертикально отогнутым венчиком. Декор выполнен в технике сграффито и резерва. Большая часть сосудов украшена поливой нескольких цветов -кроющая глазурь жёлтая с подцветкой марганцем, зелёной и коричневой поливой. Встречаются монохромные сосуды с поливой зелёного цвета, украшенные орнаментом, выполненным тонкой врезной линией. Формовочные массы пластичные, без видимых отощителей, с незначительным количеством естественных включений песка и слюды. Цвет черепка ярко-красный (Волков, 2000: 45; Масловский, 2006: 430; Достиев, 2017: 663-666; Кравченко, 2017: 550).

* кандидат исторических наук, заведующий Национальным центром археологических исследований Института истории им.Ш.Марджани Академии наук РТ, email: sitdikov_a@mail.ru

** Симферополь, Казань, Российская Федерация

Поливная керамика ширванского производства обнаружена в культурных напластованиях большинства археологически исследуемых городов центральной части золотоордынского государства. В городе Болгар (Спасский район Республики Татарстан) обломки таких сосудов зафиксированы на раскопе СХСІХ (Ситдигов и др., 2015: 16-18; Ситдигов и др., 2016: 13-15) при изучении жилой застройки северо-восточной части городища. Фрагменты посуды ширванского производства зафиксированы, как в качестве подъёмного материала, так и в процессе археологического исследования территории Увекского городища (юго-восточная часть города Саратов, Саратовская область): 2 фрагмента найдены в раскопе VII (в слое 1310-1360 гг.) и 12 фрагментов происходят из раскопа IV (1270 -1300 гг.)¹ Фрагмент венчика полихромной чаши с орнаментом сграффито найден в раскопе I-11 (1300 – 1360 гг.) Водянского городища (севернее села Дубовка, Волгоградская область,) (Лапшин, Мыськов, 2013: 187). Крупные фрагменты двух ширванских чаш найдены в раскопе ХLII Селитренного городища (северо-западнее села Селитренное, Астраханская область) (Валиев и др., 2013: 235). На городище Мошаик (северная часть города Астрахань, Астраханская область) три фрагмента керамики найдены в раскопе I-2011 года и два фрагмента – в шурфах 5 и 7 2013 года (неопубликованные материалы раскопок экспедиции Института археологии им А.Х. Халикова АН РТ под руководством И. Ю. Мирсияпова и А.Г. Ситдигова). В качестве подъёмного материала при археологических разведках на Маджарском городище (восточнее города Будёновск, Ставропольский край) найдена целая серия ширванских сосудов (Волков, 2016: 202). В золотоордынском городе Азак (дельта реки Дон, г. Азов, Ростовская область) поливная керамика Ширвана зафиксирована в нескольких раскопах в культурных слоях, датируемых серединой XIV в. (Рис. 1, 1-3) (Масловский, 2006: 432; Кравченко 2017: 551). Находки ширванской поливной керамики известны на Царёвском городище (западнее села Царёв, Волгоградская область), городище Красный Яр (западная окраина села Красный Яр, Астраханская область) и Самосдельском городище (дельта реки Волга, Астраханская область) (Волков, 2000: 46)

¹ Авторы выражают благодарность Д.А.Кубанкину за предоставленную возможность использовать материалы его раскопок.

По мнению И.В. Волкова в скором времени находки поливной керамики ширванского производства в комплексе с византийскими амфорами могут стать надёжным хронологическим индикатором для выявления археологических слоёв XIII в. на городских памятниках Золотой Орды (Волков, 2006: 119).

Заклучение

Сегодня поливная керамика Ширвана в качестве импортов зафиксирована во всех крупных городах центральной части Золотой Орды, на которых проводятся археологические исследования (Болгар, Укек, Бельджамен – Волянское, Новый Сарай – Царёвское, Сарай – Селитренное, Красный Яр, Мошаик, Самосдельское, Маджар, Азак). При дальнейших исследованиях необходимо выяснить поступала ли поливная керамика ширванского производства в городские центры восточной (Хорезм, Северный Прикаспий) и западной (Северное Причерноморье от Дона до Дуная, Крымский полуостров) частей Золотой Орды.

Наше исследование показало, что торговые связи исторических районов Азербайджана с городскими центрами Золотой Орды были достаточно интенсивными и хорошо фиксируются на примере такой массовой группы археологического материала как поливная керамика.

Список литературы:

1. Валиев Р. Р., Пигарёв Е. М., Мухамадиев А. Г., Ситдигов А.Г. Археологические исследования «Больничного бугра» Селитренного городища 2006-2009 гг. Поволжская археология 2. 2013. Казань, 212-251.
2. Волков И. В. Ширванский керамический импорт в золотоордынских городах. В: Иневаткина О. Н. (ред.). Средняя Азия. Археология. История. Культура. Материалы Международной конференции, посвящённой 50-летию научной деятельности Г. В. Шишкиной. М.: Государственный Музей Востока, 2000. С. 45-50.
3. Волков И. В. Проблемы выделения золотоордынских поселений XIII в. на Нижней Волге. В: Мурашова В. В. (ред.). Город и степь в контактной евро-азиатской зоне. Тезисы докладов III Международной научной конференции, посвящённой 75-летию со дня рождения Г. А. Фёдорова-Давыдова (1931 – 2000). М.: Нумизматическая литература, 2006. С. 118-119.

4. Волков И. В. Керамика Золотоордынского города Маджар. В: Обухов Ю. Д. (ред.). Материалы Первого Маджарского археологического форума. Археология Евразийских степей 23. Казань: Издательский дом Казанская недвижимость, 2016. С. 139-222.

5. Достиев Т. М. Поливная керамика средневекового города Шамкир. В: Бочаров С. Г., Франсуа В., Ситдигов А. Г. (ред.). Поливная керамика Причерноморья и Средиземноморья X – XVIII вв. Том. 2. 2017. Казань, Кишинёв: Stratum plus, 639-674.

6. Кравченко С. А. Парадная керамика из раскопок Азака. В: Бочаров С. Г., Франсуа В., Ситдигов А. Г. (ред.). Поливная керамика Причерноморья и Средиземноморья X – XVIII вв. Том. 2. 2017. Казань, Кишинёв: Stratum plus, 539-560.

7. Кубанкин Д. А., Масловский А. Н. Предметы импорта с Увекского городища (случайные находки из фондов Саратовского областного музея краеведения). Поволжская археология 3. 2013. Казань, 130-155.

8. Лапшин А. С., Мыськов Е. П. Исследования на Водянском городище в 2011-2012 гг. 2013. Волгоград: Перо, 216 с.

9. Масловский А. Н. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика. Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2004 г. 21. 2006. Азов: Азовский музей заповедник, 308-473.

10. Ситдигов А. Г., Бочаров С. Г., Масюта Д.А., Иожица Д.В., Куликов А. В., Лесная Е. С., Яворская Л. В. Раскоп СХСІХ. В: Археологические исследования 2014 г.: Болгар и Свияжск. 2015. Казань: Издательский дом Казанская Недвижимость, 16-18.

11. Ситдигов А. Г., Бочаров С. Г., Масюта Д.А., Иожица Д.В., Лесная Е. С., Яворская Л. В., Данильченко А. И. Раскоп СХСІХ. В: Археологические исследования 2015 г.: Болгар и Свияжск. 2016. Казань: Издательский дом Казанская Недвижимость, 13-15.

XIII-XIV əsrlərdə Qızıl Orda ilə Şirvanın tarixi əlaqələri, şirli keramikanın yayılması əsasında

Xülasə

Məqalədə müəlliflər XIII-XIV əsrlərdə Şirvanın Qızıl Orda ilə tarixi əlaqələrindən bəhs edirlər. Tarixi fakt kimi, Qızıl Orda şəhərlərinin ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılarda aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrini təqdim edirlər.

Qazıntı yerlərində tapılan Şirvan istehsalı olan keramik məmulatlar, monoxrom qablar, Şirvanla Qızıl Orda şəhərləri arasında olan möhkəm iqtisadi-ticarət əlaqələrini sübut edən dəyərli tutarlı sənədlərdir. Bu tip materiallar Uvek (Saratov şəhərinin cənub-qərb hissəsi), Voqyansk (Dubovka kəndinin şimalında, Volqoqrad vilayəti), Selitren (Selitren kəndinin şimal-qərbi, Astraxan vilayəti), Moşaik (Astraxan şəhərinin şimalı), Madyarsk (Budyonovsk şəhərinin şərq, Stavropol vilayəti). Tsaryov (Tsaryov kəndinin qərbində, Volqoqrad vilayəti), Krasny Yar (Krasny Yar kəndinin qərb hissəsi, Astraxan vilayəti), Samosdel (Volqa çayının üstü, Astraxan vilayəti) qədim şəhərləri yerlərində aşkar olunmuşdur.

Historical links between Shirvan and the Golden Horde in the XIIIth-XIVth centuries, based on the spread of the Glazed Pottery

Summary

In this article we will try to mark the trade links of the major cities of the Golden Horde with the commercial centers of the historical region of Azerbaijan - Shirvan in the 13th – 14th centuries. On the example of one of the categories of mass archaeological material – Glazed Pottery. Glazed Pottery made in the workshops of Shirvan, on the monuments of the Golden Horde was first isolated from the general massif of finds by Igor Volkov. Ceramics is represented mainly by large bowls, on foot-ring, with a massive horizontal rims and smaller bowls with a straight, vertical rims. The decor is made in the technique of sgraffito and reserve. Most of the vessels are decorated with glaze of several colors, covering the glaze is yellow with the coloring, green and brown, and monochrome vessels with green glaze, decorated with thin sgraffito line. Today, the Glazed Pottery of Shirvan as imports have been recorded in all the major cities of the central part of the Golden Horde, where archaeological research is conducted (Bolgar, Ukek, Beljamen - Vodianskoe, New Saray - Tsarevskoye, Saray - Selitrennoye, Krasny Yar, Moshajik, Samosdelskoe, Madjar, Azak). In further studies necessary to find as ceramics of the Shirvan production went to the urban centers of the eastern (Khorezm, Northern Trans Caspian Area) and western (Northern Black Sea Region from the Don to the Danube and Crimean peninsula) parts of the Golden Horde. The trade relations of the historical regions of Azerbaijan with the city of central part of the Golden Horde were quite intense and recorded even on the example of such a mass group of archaeological material as Glazed Pottery.

Прав	Фаррух Йасар										Фаррух Йасар									
	Σ	37	38	39	41	42	43	44	45	896	46	47	48	49	50	51	52	898	900	
Тип		877	878		879	880	881	887	888		892-3-?									
Баку-48	124		2	1							3+3+3			1				1	7	
30.03.15	25										0+0+1							2	5	
4-кол	35	1	8+9		1			2	1	0+1+2	1	1	2				1		2	
все	184	1	8+9	2	1	1	2	1	2	1	3+4+6	1	1	1	1		3	14	2	

Прав	Фаррух Йасар										Султан Махмуд									
	Σ	901	902	903	904	905	906	56	?	Σ	907	908	909	910	911	912	913	914	915	
Тип						905	906			58	59	?	60	61	62	63	64			
Баку-48	2+1	6+1+2	5+1	2	70	5	1⊕1		400	213	187		265	127+37	9	15+32	9	17	11+6	
Во-ж-10									2	1	1									
30.03.15			2		14				19	9	10	9	6	1	0+1			1+0		
4-кол					1		1		12	6	6	4	4							
все	2+1	6+1+2	8	2	85	5	3		433	229	204	278	174	10	15+33	9	17	12+6	2	

Прав	Шейх-Ибрахим II										Шейх-Ибрахим II									
	Σ	67	68	69	70	71	72	73	74	74.2	75	76	911	912	Биг	Исм	912	913	?	
Тип																				
Трд-839	9 C 30																			
Геок-33	71																		?	
Са-н-34	1⊕351																			
Са-н-35	16 C 41																			
Шем-35	23																			
Ч-нд-35	1930⊕354																		1	
Баку-48	1062⊕10	111	3	83	114	336	48	5	66	189-z	41	z				15	29	16	3	
Во-ж-10	5																		1	
Во-ж-10	12⊕1							1											1	
10.02.15	466																			
16.02.15	555																			
30.03.15	888⊕3	12	3	4	27	2		28+1	30	21	5	2+5				2	1	16	2	
4-кол	163⊕2	1	3	7	10	2	9	14	11	11	1	1	1	8	5	2	1	⊕1	1	
все	5551⊕370	124	3	89	125	374	52	5	105	233	73	5	8	18	30	40	2	9	12	

Прав	Шейх-Ибрахим II										Шейх-Ибрахим II														
	83	84	912		913	85	86	87	88	89	913		90		916	917	918	96							
Тип	912	913	?	912	913	?	85	86	87	88	89	4-кр	?	913	914	915	91?	91	92	93	94	95	918	919	
Т-839																									
Г-33																									
С-34																									
Ш-35																									
Ч-35	8																								
Б-48	1																								
В-10																									
В-10																									
10.02																									
16.02																									
30.03	3																								
4-кол	5																								
вс	9	9	10	8	2	19	13	2	15	166	96	206	8	21	340	117	23	256	551	58	133	230	425	33	39

Прав	Шейх-Ибрахим II										Шейх-Ибрахим II													
	920	921	922		923	924	920-4	925	926	101	926	926	927	928		929	929?		бок	?				
Тип	97	98	99	+	922	923	924	920-4	925	926	·кв	·кв	·кв	102	вып	бок	кр	элл	лин	929?	бок	?		
Т-839																								
С-34	83-х	х	25	9	10	4	45	32	?	?	14	8	1	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
С-35	5-у	у	2	1																				
Ч-35																								
В-10	1+0+0	0+1+0																						
10.02	55+3+0	3+1+1	1⊕21	8⊕0	14	7	35	39	2	19	30	64⊕0	7	5	5	6	10	1	1	1⊕1⊕1⊕1	3	97		
16.02	53+4+2	0+2+0	0⊕33	12⊕2	14	11	46	55	4	28	42	49⊕1	9	10	5	8	17	3	0	0⊕0⊕1⊕0	4	114		
4-кол	2+0+0	1+0+0	0⊕4	1⊕0	2	3	3	3	2	1	5⊕0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2
вс	208	9	86	33	40	25	126	130	6	49	87	129	20	15	10	14	29	4	5	5	7	7	335	

ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ – КАК ФАКТОР, ПОВЛИЯВШИЙ НА ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО И СТАТУС ДРЕВНЕЙШЕГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОРОДА ШЕМАХА. ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Солмаз РУСТАМОВА-ТОГИДИ*

Açar sözlər: Şamaxı, zəlzələ, şəhərsalma, status, kütləvi qırğınlar, 1902 –ci il, 1918-ci il.

Key words: Shemakha, earthquake, urbanization, status, massacres, 1902, 1918.

Введение

Город Шемаха расположен на юго-восточных склонах Большого Кавказа, в благоприятных для жизни естественных географических условиях, что и обусловило заселение этой земли с древнейших времен. В источниках имеются различные сведения о топонимике и об основании этого города. А.К. Бакиханов и ряд современных исследователей возводят это имя «Шемаха» к античному имени албанского города Камахи, или Ксамахея, отмеченному Птоломеем (Бакиханов Аббас-Кули-Ага. Гюлистан-и Ирам:19) Несмотря на наличие других, менее значимых версий и разноречивость суждений как об этимологии топонима и об основании города Шемаха, многочисленные упоминания и сведения свидетельствуют о действительно древней истории этого города, местное звучание которого со временем получило форму Шамахи.

Город Шемаха, долгие годы являвшийся столицей государства Ширваншахов, а в последующие годы одним из главным историко-политических и культурных центров этого края, находился в центре того большого караванного пути, где с древнейших времен скрещивались политические интересы сменявших друг друга племен, династий, государств. Бесчисленные нашествия, войны и сражения, происходившие на территории Ширвана и длившиеся десятилетиями, а порой даже столетиями, бывали столь разрушительными и истребительными, что часто влекли за собой массовую гибель сотен тысяч людей, угон оседлого, в первую

* Национальная Академия Наук Азербайджана, Институт Востоковедения им. З.М.Буниятова, доктор наук по истории, профессор, email: sru.tohidi@gmail.com

очередь автохтонного городского населения в другие края, оказывая существенное влияние на число и состав его жителей.

Но, не только завоеватели и захватчики разрушали Шемаху. Неоднократно подвергавшаяся сложным военно-политическим испытаниям, Шемаха имела чрезвычайно трагическую историческую судьбу. Расположенная в зоне высокой сейсмичности г. Шемаха из-за частых землетрясений неоднократно оказывалась полностью или частично разрушенной, а тысячи ее жителей погребенными под развалинами. Не случайно, что это природное и трагическое, по сути, явление сыграло значительную роль в истории города Шемаха, оказав существенное влияние на процессы градостроительства и изменения его административно – политического статуса.

Экскурс в историю. Первые, наиболее подробные сведения о землетрясении, оказавшемся не только сильно разрушительным для Шемахи, но, и повлиявшим на последующие исторические события в политической судьбе этого города, относятся к XII в. Во второй половине правления Манучехра III Ширван был одним из наиболее значительных государств Кавказа, что отражалось на развитии его столицы Шемахи, превратившейся в один из самых значительных в ремесленно-торговом отношении городов региона, расположенных на больших караванных дорогах. Однако, к концу правления ширваншаха Ахситана (1164–1196) Ширван начинают постигать неудачи – он терпит большие бедствия от нападения с юга и от воздействия разрушительных сил природы.

В конце XII в. (1192 г.) Шемаха подвергается еще одному испытанию – землетрясению – на этот раз природному бедствию, которое будет сопровождать этот город уже в течение веков.

Один из придворных грузинского царя так описывал это стихийное бедствие: «...от сотрясения (земли) поколебались и разрушились стены и твердыни города Шемахи, исчезли все бывшие в ней, погибли, между прочим, жена и дети Ширванши...» (Ашурбейли:142)

Во время этого землетрясения, основательно разрушившего Шемаху, погибло очень много народа, в том числе вся семья ширваншаха Ахситана I: его жена, сын и наследник Минучихр, все дочери. Землетрясение осложнило политическое положение в Ширване, и ширваншаху приходилось уступать своим сильным соседям для сохранения своего положения. Из-за гибели наследника после Ахситана I Ширваном стали править его братья. И, наконец, в это время происходит первое изменение в статусе города. Именно

после разрушения столицы г. Шемахи ширваншах Ахситан I впервые переносит свою резиденцию в Баку, тем самым заложив традицию для дальнейшего переноса столицы в этот хорошо укрепленный город на берегу Каспийского моря (Ашурбейли 1964:114).

Сильнейшее землетрясение 1192 года стало большой трагедией не только для города Шемаха, но и всего государства Ширваншахов. Город и оборонительные сооружения были основательно разрушены, что крайне осложнило положение в Ширване. Для сохранения независимости ширваншаху приходилось уступать сильным соседям. Так, во время вторжения Ильдегиза Абубекра в Ширван в 1194 г. ширваншах Ахситан смог изгнать его только с помощью грузинской царицы и ее полководца Давида Самсона.

В XVIII в. Шемаха испытала три сильных землетрясения – в 1607, 1667 и 1669 гг., но, наиболее катастрофичным стало землетрясение в ноябре 1667 г. Как писал голландец Ян Стрейс, оно продолжалось 3 месяца и унесло жизни более «80 тысяч мужчин, способных носить оружие, не считая женщин, детей и рабов». Бедствие поразило не только Шемаху, но и ее окрестности. «Непоколебимые горы и твердые скалы разверзлись, и целые местечки и деревни рухнули и провалились в зияющие трещины. Мы видели вершины гор, обрушившиеся в долины, и погребенные под ними деревни с их жителями и скотом. Даже проезжие дороги были настолько разрушены и перевернуты, что караванам часто приходилось идти кружным путем, ибо прямая дорога была испорчена и непроходима».

Весьма примечательными в свидетельствах Яна Стрейса, посетившего Шемаху через некоторое время, являются его впечатления о шемахинцах, стремившихся снова отстроить свои дома, разрушенные и обвалившиеся при землетрясении в 1667 г. «Меня больше всего удивило, что город этот заново отстроен, хотя не прошло и трех лет, как он был опустошен и разрушен до основания. В этой стране часто бывает землетрясение, и в течение года, проведенного там, землетрясение было несколько раз; больше того, его чувствовали три раза на день» (Стрейс Ян, 245–247).

Сведения Стрейса о страшном землетрясении в Шемахе в 1667 г., находившее подтверждение и в других источниках, было занесено в «Каталог землетрясений Российской империи», изданный в Санкт-Петербурге в 1893 г. (Мушкетов И. и Орлов Л., 1893:154.)

Не менее трагически для населения Шемахи и окрестных селений начинался XIX век. В 1806 г. землетрясением была разрушена Шемахинская крепость, о чем поведал великий шемахинский писатель и путешественник Гаджи Зейналабдин Ширвани в своем произведении «Ряз ас-сияхе» («Луга путешествия»). Более же подробно о бесчисленных разрушениях и страданиях, причиненных этим и последующими землетрясениями городу и населению Шемахи, написал русский литератор-публицист Петр Басихин, составивший своеобразный обзор на эту тему:

В 1828 г. 9 и 28 июля в результате очередного землетрясения в Шемахе было разрушено 247 домов и 30 лавок, а в окружающих селениях до 300 домов, около с. Сагиан была образована трещина, из которой поднимался огонь и выбрасывались вулканическая извержения.

В 1847 г. 28–29 января и 2 февраля, и в следующем 1848 г. 7 и 12 сентября шемахинцы вновь по несколько раз почувствовали колебания земли, иногда с подземным гулом и последующими повреждениями зданий. Колебание почвы продолжалось до конца года.

В 1859 г. в Шемахе, в то время административном центре Шемахинской губернии, было несколько сильных землетрясений, но наиболее разрушительное случилось 30 мая: в 4 часа дня послышался сильный удар, которым было повреждено и разрушено до 3.250 различных зданий, в том числе почти все административные постройки. В разрушившемся до основания городе погибло несколько тысяч людей. Именно после этого землетрясения правитель края фельдмаршал князь Барятинский принял историческое решение о переносе центра губернии из Шемахи в Баку, была образована Бакинская губерния вместо Шемахинской, а Шемаха стала уездным городом. Безусловно, стихийное бедствие, обрушившееся на Шемаху, было не единственной причиной изменения ее административного положения. Развитие нефтедобычи на Апшеронском полуострове, наличие моря и порта и ряд др. факторов выдвинули Баку на ведущее место среди городов Азербайджана.

Однако продолжающиеся в последующие годы колебания земли и землетрясения еще раз подтвердили верность принятого русскими властями решения.

В 1872 г. 16 января, в 10 часов утра сильное землетрясение, продолжавшееся всего 43 секунды, вновь нарушило мирную жизнь шемахинцев. Погибло – 118 человек, 44 – было ранено. У Джума-

мечети отпала облицовка, русская церковь дала трещину, армянская церковь обрушилась, а под обрушившейся армяно-лютеранской молельней было задавлено 18 человек, большая часть домов и лавок была повреждена или разрушена. Убытки на недвижимом имуществе составили до 113.700 руб. 6 февраля того же года, с утра до ночи в городе были небольшие колебания земли, причем первое, продолжавшееся шесть секунд, было довольно чувствительным.

В 1896 г., 21 августа, в 3 часа пополудни, в Шемахе и в окрестных селениях произошло еще одно сильное землетрясение, которое продолжалось около 15 секунд, но произвело большие разрушения: казармы, лазарет, тюрьма, телеграфная станция были разрушены, были повреждены также много жилых домов, в том числе в молоканской и армянской части города. В сел. Джабани разрушено было 15 домов, а в сел. Сунди, находящемся в 15 верстах от Шемахи, все дома были разрушены и ушиблены 2 человека. На другой день и в последующие дни до 27 августа в городе было замечено тринадцать легких колебаний почвы (Басихин Петр. О землетрясениях (По поводу Шемахинского землетрясения) // <http://basihin.ru/semletresenii.htm>).

Кроме описанных П. Басихиным событий, землетрясения в Шемахе произошли также в 1824 и 1869 годах.

Несмотря на обрушившиеся на них невзгоды и трудности, жители Шемахи, пережив трагические дни, после каждого землетрясения вновь восстанавливали свой город, свои дома, культовые, гражданские и торговые строения, хозяйства и сады, приводили в порядок кладбища и т.д.

Частые землетрясения в Шемахе не раз становились объектом исследования русских специалистов и инженеров. После землетрясения 1859 г. известный в те годы ученый Абих предсказал, что этот город возможно рано или поздно будет уничтожен полностью: «для Шемахи нет никакого ручательства, чтобы она когда-нибудь не сделалась жертвою катастрофы, которая может в несколько минут разрушить город дотла» (Шемахинское землетрясение 1902 года // http://www.family-stories.net/html/l_earthquake1902.html).

Мрачное пророчество ученого почти сбылось в январе 1902 года. 13 февраля (30 января по юлианскому календарю) 1902 г. в 12 часов 50 минут пополудни в Шемахе под землей послышался зловещий гул, и вслед за ним раздался мощный удар. Последовало несколько толчков, грохот, треск, и через несколько секунд город превратился в груду развалин. Это было самым сильным

землетрясением за всю историю Шемахи. Был разрушен почти весь город и погребено под его развалинами свыше 3000 жертв. Около 4 000 домов было разрушено.

Поразившее своими масштабами это трагическое событие освещалось прессой не только Баку и Кавказа, но многих городов России, и даже Америки. В телеграммах «Новостей дня», газетах Баку, Тифлиса, Петербурга, Москвы, Ашхабада говорилось о том, что «город совершенно разрушен землетрясением... Очень много человеческих жертв. Разрушены церковь, мечети, казармы и казначейство, повреждены тюрьма и уездное управление. 25 000 человек остались без крова и хлеба»; «В Шемахе землетрясение продолжается и мешает производить раскопки. Под развалинами полагается еще несколько сот человек. Погибло много женщин, находившихся в момент удара более чем в десяти банях города»; «...Кто может и еще имеет силы – в панике покидают фактически уже не существующий город. И уже дает о себе знать зловещее – по городу пополз трупный запах. Мертвые начинают грозить живым, они требуют погребения»; «Сама природа – против злосчастной столицы Ширвана – туман, холод, дожди, снегопад, люди замерзают в палатках...»; «На днях при раскопках бани найдено 5 женских трупов. Несчастные укрылись при катастрофе под сохранившийся свод, и никаких ушибов и повреждений на трупах не обнаружено. Врачами констатировано, что они погибли от голодной смерти... Население высказывает сожаление, что сделано было распоряжение о приостановке раскопок» (Шемахинское землетрясение 1902 года // http://www.family-stories.net/html/1_earthquake1902.html).

«Лишь постепенно достигают Баку подробности произошедшего на прошлой неделе землетрясения в Шемахе, находящейся в 70 милях отсюда; более 2000 человек, в основном женщины и дети, погибли, 4000 домов разрушено. ... Около деревни Маразы, к востоку от Шемахи, началось извержение вулкана, неся еще больше ужаса окрестностям», – сообщала газета «New York Times» от 18 февраля 1902 г.

Землетрясение поразило не только город. В 126 селениях Шемахинского уезда было разрушено более трех тысяч жилых домов, сорок мечетей, двенадцать церквей и множество хозяйственных построек (Шемахинское землетрясение 1902 года // http://www.family-stories.net/html/1_earthquake1902.html).

Оставшиеся без крова шемахинцы разбрелись по городам и селениям других уездов, большинство из них нашло убежище в Баку, заселив нагорную часть города.

После землетрясения 1902 г. власти приступили к изучению причин и последствий этой катастрофы, первыми на место трагедии выехали по заданию Кавказского горного управления горный инженер Шах-Гули-Мирза и по заданию Бакинского технического общества горный инженер Н.М. Тер-Микелов. Собранные ими материалы были позднее переданы В.Н. Веберу, который проводил наиболее детальные полевые наблюдения. Независимо от этих исследователей в эпицентральной области летом того же года работал известный русский геолог, специалист по землетрясениям К.И. Богданович. Когда были выяснены основные две причины огромных разрушений и жертв – расположение города на рыхлых, обводненных грунтах и ненадежность местного традиционного строительства (использование местного камня на слабом глинистом растворе и тяжелая плоская крыша), встал вопрос: восстанавливать ли город на прежнем месте или перенести на новое, сейсмически более безопасное? И тут шемахинцы – местное мусульманское население – решительно воспротивились переносу города.

Уверения властей о нецелесообразности сохранения города на старом месте, кроме прочего, даже по экономическим соображениям – Шемаха после землетрясений 1859 г. потеряла статус губернского города и перекрестка торговых путей – не возымели действия. Привязанность коренного мусульманского населения к родным местам, могилам предков, и вообще вековым традициям хотя и была признана, но не всегда понималось представителями других национальностей. В 1902 году инженер К.И. Хатилов уныло восклицал: «Шемаха опять отстроится, жизнь в ней опять войдет в нормальную колею, ужасы бедствия мало-помалу изгладятся из памяти ее обитателей, и так до нового землетрясения, которое, несомненно, опять посетит Шемаху и опять вызовет ужасы, которые шемахинцы пережили...» (Шемахинское землетрясение 1902 года // http://www.family-stories.net/html/1_earthquake1902.html).

И это мрачное пророчество также сбылось через 16 лет: шемахинцы пережили новые ужасы, но, не идущие ни в какое сравнение с 1902 годом и, отнюдь, не из-за землетрясения.

За отпущенные местному мусульманскому населению эти годы город был заново восстановлен, переехавшие в Баку и другие города и селения шемахинцы стали возвращаться в родные места. Следует отметить, что восстановлению города помогало как правительство, так и имущие слои общества, особенно азербайджанского. В российской прессе тех лет есть сообщения о

том, что бакинский губернатор, генерал-майор Одинцов, прибыв вскоре в Шемаху, обошел весь разрушенный город, подбадривая каждого горожанина. В это же время в городе работали 5 мусульманских комиссий – для помощи пострадавшим, медицинская, по переселению и поиску, строительная и комитет интеллигенции (Жур. «Нива» (Петербург), 23 апреля 1902 г., № 8, с.160.).

Выделенные государством и собранные населением деньги шли в основном на восстановление городских служб, зданий, мостов, водопровода, и т.д., небольшие суммы выделялись также беднейшим слоям общества, не имеющим никаких средств для построения новых жилищ. Горожанам предлагалось построить деревянные дома, более устойчивые и менее опасные во время землетрясения. Однако после нескольких пожаров, уничтоживших полностью такие жилища из-за нехватки воды и отсутствия водопровода в Нижней части города, от этих построений отказались (Газ. «Газе хаят» (Баку), 8 мая 1908 г.).

В эти же годы было заново застроено отделение «Пиран-Ширван», занимающее верхний склон мусульманской или Нижней части города, граничащая с армяно-русской – Верхней частью. Отделение это, носящее название древнейшей святыни, состояло из нескольких улиц, с добротной и прочно построенными из белого камня собственными домами богатой азербайджанской шемахинской знати. Были восстановлены разрушенные землетрясением все квартальные мечети, а для капитальной реконструкции Джума-мечети были собраны пожертвования меценатов и был создан специальный комитет. Проект реконструкции был первоначально поручен видному азербайджанскому архитектору того времени Зивербеку Ахмедбекову, уроженцу города Шемаха, затем продолжил работу известный архитектор Иосиф Плошко. 5 июня 1906 г. состоялось торжественная закладка восстановительных работ в «Джума-мечети». Присутствовавшие на церемонии начальник уезда Афанасьев по русской традиции положил одну серебряную монету, а духовные лидеры шемахинских мусульман – Гаджи Абдуль Меджид Эфенди и Мир Мехти Ага по одному камню на фундамент разрушенной части здания (Газ. «Хаят» (Баку), 14 июня 1906 г.).

Обустроивалась и Верхняя – армяно-русская часть Шемахи, в которой, кроме армян и русских, знатные азербайджанцы также восстанавливали или строили свои дома. В этой же части

находилось большинство административных зданий города, русская и армянская церкви, реальное училище и т.д.

В эти годы полностью была заселена и Нижняя часть города, состоящая из средних и бедных слоев мусульманского общества. После землетрясения в 1902 году по обеим сторонам шоссе дороги, ведущей в город, был построен поселок, называемый «Новой частью» города, населенный исключительно мусульманами. Выше «Новой части» находился «Военный поселок», состоящий из военной церкви, казарм, лазарета с квартирой для врача, дома, в котором жил начальник местной команды, и других построек.

По всему городу открылись новые торговые объекты, склады, фабрики, ремесленные мастерские, большие магазины и т.д. Был восстановлен Большой Базар на Гюрджибазарной улице.

Возрождение новой жизни в городе заметно отразилось и на численности его населения, которое под влиянием множества факторов – политических, миграционных, природных катаклизмов, вроде землетрясения, эпидемии, голода, и т.д. с начала XIX в. неоднократно менялось.

Здесь необходимо отметить, что в первой трети XIX в., ознаменовавшаяся несколькими войнами, значительным изменениям подверглась этнодемографическая ситуация не только г. Шемахи или Шемахинского уезда, но и всего Азербайджана и Закавказья. После заключения Гюлистанского (1813 г.), Туркманчайского (1828 г.) и Адрианопольского (1829 г.) мирных договоров началась массовая эмиграция мусульманского населения (азербайджанцы, аджарцы, курды, турки) и иммиграция христианского (армяне и греки). Этот процесс продолжался также переселением русского населения в край. Историко-этнографическое и экономико-статистическое изучение Закавказского края русскими властями началось только на рубеже 20–30-х годов XIX в. и достигло значительных результатов уже в 40–50-х годах. Так, согласно источникам по истории демографического учета городов Закавказья, в Шемахе в 1842 г. проживало 16.273 человек, в 1843 г. – 18.716, 1856 г. – 20.433 человек, таким образом, прирост населения с 1842 по 1856 г. составил 4.160 чел. обоюбого пола, или же 25,6 % (Исмаилзаде, 1991:58-59).

Следует отметить, что в 1856 г. Шемаха вместе с Тифлисом сохраняла лидирующее положение в первой пятерке городов, не имевшее себе аналогов на Кавказе.

Так, в 1842–1843 гг. численность жителей гор. Шемахи по вероисповеданию составляла следующую картину: мусульмане – 15.602 чел. – 84,6 %; христиане (армяне) – 2759 чел.- 18,2 %; раскольники – 73 чел. – 0,3 %. Итого: 18.434 человек. Евреи в это время в городе не проживали.

Так, в целом население Шемахи составляли дворяне и чиновники, духовенство, купечество и мелкие торговцы, ремесленники, крестьянство, военные, а также небольшое число городской интеллигенции – учителя, врачи, мелкие служащие и др.

Данные о численности всех этих сословий в шемахинском обществе свидетельствуют, что в этническом отношении абсолютное большинство среди них, за исключением чиновничества, составляли азербайджанцы (Исмаилзаде, 110-149).

Такое соотношение этнического состава населения Шемахи, с несущественными изменениями, сохранялось все последующие годы, независимо от роста или уменьшения населения города, которое в 1872 г. составляло 24.503 чел.; 1897 г. – 20.007 чел.; 1904 – 22.206 чел. (См.: Кавказский календарь на 1872 г., 1871:159-173; Кавказский календарь на 1897 г. 1896:41-47; Кавказский календарь на 1904 г. 1903:30-37). Последняя цифра свидетельствует, что уже через 2 года после разрушительного землетрясения число жителей Шемахи достигло прежнего уровня.

1903–1917 годы ознаменовались не только возрождением самого города из руин, но и духовной жизни в Шемахе, имеющей глубокие литературно-культурные корни и традиции. На родине величайших представителей поэзии, философии и науки средневекового Востока Хагани Ширвани, Фалаки Ширвани, Насими, известного географа-путешественника, историка, этнографа, просветителя и поэта XIX в. Гаджи Зейналабдина Ширвани в начале XX века жило и творило новое поколение хорошо образованных и современно мыслящих просветителей – поэтов, писателей, публицистов, педагогов: Аббас Саххат, М.А. Сабир, Гаджи Мамед Таррах, Агали-бек Эфендиев Насех, А.И. Джафарзаде и др.

Великим наставником этого поколения шемахинцев был талантливый поэт – лирик и сатирик, педагог, публицист, основатель литературной школы «Бейтус-сефа» в Шемахе, автор учебников и научного труда по истории Ширванского ханства Сеид Азим Ширвани, который после возвращения на родину в 1853 г. всю остальную жизнь прожил в Шемахе. Он первым открыл здесь школу для мусульманских детей по новому образцу, преподавал в

Шемахинской городской в школе, а также в школе «Меджлис», открытой при Шемахинском Духовном Меджлисе по инициативе Саида Эфенди Унсизаде, став после отъезда последнего ее руководителем.

Уроженцы Шемахи братья Саид, Джалал и Камал Унсизаде, уехавшие из города для совершенствования образования в Тифлис, стали впоследствии первыми продолжателями дела Гасан-бека Зардаби, основоположника азербайджанской печати, издавая в 1870-90-е годы газеты и журналы «Зия», «Зияйи Гафгасийе», «Кешкюль», «Мазхар».

Еще одним известным шемахинцем был Зивяр-бек Ахмедбеков, первый азербайджанский архитектор с высшим образованием, автор проектов двух крупных бакинских мечетей – Голубая мечеть и мечеть Тезе Пир, а также мечеть Мухтарова в посёлке Амирджан, близ Баку. Не случайно, что именно своему земляку поручили шемахинцы реконструкцию древней «Джума-мечети», разрушенной после землетрясения 1902 г.

Уроженец Шемахи, внук азербайджанского поэта Ага Месиха Ширвани, Султан Меджид Ганизаде, окончив школу и реальное училище в Шемахе, затем посвятил 50 лет своей жизни школьному делу в Азербайджане, став также известным просветителем, лингвистом, писателем, драматургом и театральным режиссером, затем политиком и государственным деятелем.

Как уже отмечалось выше, после разрушительного землетрясения 1902 г. многие шемахинцы, оставшись без крова и работы, были вынуждены покинуть свой город. Среди них был и прославившийся позже как основатель прогрессивного романтизма в азербайджанской литературе, поэт и публицист Мухаммад Хади Абдулсалим. Известный поэт, драматург и переводчик Аббаскули Мехтизаде – известный под псевдонимом Аббас Саххат, получив медицинское образование в Иране, вернулся в 1900 г. в родной город и полностью посвятил себя преподавательской и литературной деятельности, разделив при этом со своими земляками все невзгоды, выпавшие на долю шемахинцев – землетрясение, межэтнические столкновения, погромы и эпидемии. Он был видным представителем шемахинской интеллигенции, а дом его – местом ее собрания. Здесь же судьба свела его с другим талантливым шемахинцем, воспитанником Сеид Азима Ширвани, Алекпером Таирзаде, ставшим впоследствии известным под псевдонимом Мирза Алекпер Сабир.

Усилиями этих личностей, а также других представителей шемахинской интеллигенции, прогрессивного духовенства и знати, в 1903–1914 гг. в Шемахе были открыты несколько культурно-просветительских заведений, русско-азербайджанская школа и реальное училище, восстановлена библиотека-читальня, впервые появившаяся в Шемахе еще в 1856 г. Было организовано благотворительное общество «Ниджат», проводившее культурно-массовую работу среди мусульманского населения, ставились театральные постановки по пьесам азербайджанских драматургов (Мамедов, 1997).

Заметную роль в жизни своего края и народа играли и другие видные представители Шемахинского мусульманского общества, принадлежащие разным городским сословиям. Выходец из богатой купеческой семьи Мамед-Таги Алиев, возвратившись на родину после долгих лет учебы и работы в России, Франции и Германии, занимался широкой общественной и благотворительной деятельностью, выступал в периодической печати с научными и литературными произведениями. Вершиной его карьеры стало избрание в 1906 г. депутатом 1-й Государственной Думы.

Представитель знатного ширванского рода Коджаманбековых Азад-бек Коджаманбеков, вернувшийся также на родину после ранения в русско-японской войне 1904–1905 гг. и завершения своей военной службы в звании полковника, работал на разных государственных должностях и, став комиссаром Шемахинского уезда, принимал самое активное участие в общественно-политической и культурной жизни города и уезда, поддерживая все начинания городской интеллигенции.

Весьма важная роль в жизни общества принадлежала шемахинской знати – бекскому сословию и носителям ханской фамилии – сохранившей свой статус мусульманского дворянства. Представители многих известных фамилий – Джебраилбековы, Ахмедбековы, Агаларбековы, Саламовы, Вейсовы, Юзбашевы, Атамалибековы, Ибрагимбековы, Алиевы, Халафбековы, Алиярбековы, Гусейнбековы, Фарзалибековы и др., а также богатого купеческого сословия участвовали в решении всех важных вопросов, касающихся тех или иных сторон общественной и культурной жизни общества, выдвигались на выборные должности, входили в число местной администрации.

Значительное место и влияние среди населения Шемахи принадлежало духовенству, особенно мусульманскому и армянскому. Именно им принадлежала большая роль в сохранении

спокойствия и мира в городе Шемахе и в уезде. Так, когда в феврале 1906 г. в Шемахе скончался известный мусульманский ученый и богослов Шейхали Ага Ширвани, день его похорон стал траурным для всего шемахинского общества. В знак уважения закрыли свои лавки не только мусульмане, но и армяне, и евреи, армянские священники – григорианский и лютеранский – выступили с большой речью в мечети, отдав дань памяти «великому старцу». Подчеркивая, что все навалившиеся в последние годы несчастья – «землетрясение и невинно пролитая кровь на Кавказе, есть наказание за грехи, оба священника призывали всех помнить о Боге, которому « всю свою жизнь верно служил досточтимый покойный» (Газ. «Иршад» (Баку), 18 февраля 1906 г.).

Упоминание в ходе столь важных событий слова «землетрясение» свидетельствует, насколько глубоко это природное явление укоренилось в сознании всех шемахинцев, независимо от их национальности, как синоним бедствия, разрушений и несчастья. Это положение со всей очевидностью выявилось во время трагических событий марта 1918 года, когда город Шемаха, как и Баку, а затем и 110 селений Шемахинского уезда подверглись погромам, а жители-азербайджанцы массовому истреблению со стороны вооруженных формирований армянских националистов (См. подробно: Солмаз Рустамова-Тогида. Азербайджанские погромы в Шемахе. 1918 год. (На основе документов Чрезвычайной Следственной Комиссии Азербайджанской Демократической Республики, 2016:486).

Так, накануне этих событий, когда напряженность в обществе, как в азербайджанском, так и в армянском, не спадала, простые армяне, более осведомленные о планах своих соплеменников, так или иначе проговаривались, а иногда и открыто предупреждали своих знакомых азербайджанцев. Так, шемахинец Мамед Али бек Вейсов свидетельствовал: «В первых числах марта был я у шемахинца парикмахера Ованеса, во время разговора с ним он мне сказал, что, ложась спать он молится Богу, чтобы Он скорее послал землетрясение для Шемахи. Я стал упрекать его за это. Тогда он объяснил мне, что Шемахе ожидает другое, более страшное, чем бывшее землетрясение» (ГААР, ф.1061, оп.1, д.105, л.8.).

Трагические события, начавшиеся в марте 1918 г. в городе Шемахе и селениях Шемахинского уезда, подтвердили опасения и предупреждения шемахинца-армянина. В ходе невиданных по масштабу и немыслимых по зверству, вооруженных акций, со стороны армянских вооруженных формирований в течение

нескольких мартовских-апрельских дней 1918 г. были убиты более 18 тысяч мирных жителей-азербайджанцев, в том числе женщин, детей и стариков. Среди жертв было немало перечисленных выше представителей известных фамилий и общественных деятелей азербайджанского общества Шемахи, в том числе, городской глава Теймур-бек Худавердиев и почетный гражданин города, известный государственный и общественный деятель, член первой Государственной Думы Мамед Таги Алиев.

Сам город Шемаха, был полностью разрушен и сожжен до основания, со всеми жилыми кварталами и 13 мечетями. Среди последних была и гордость не только шемахинцев, но и всех мусульман Кавказа - Джума-мечеть, пятничная соборная мечеть которая была самым древним исламским памятником зодчества, самой ранней мечетью на Кавказе после Дербентской соборной пятничной мечети, построенной в 734 году. Значительные разрушения и повреждения, полученные Джума-мечетью во время частых войн и землетрясений, были причиной частых восстановительных реконструкций здания мечети.

После сильного урона, нанесенного зданию мечети землетрясением 1859 года, реконструкция ее была осуществлена уже в 1860 году губернским архитектором К. Гаджибабабековым. Эта реконструкция была произведена на основе эскизных рисунков русского художника Г.Гагарина. А после сильнейшего землетрясения в 1902 году, уничтожившего и повредившего многие сооружения Шемахи, реконструкция Джума-мечеть началась в числе первых восстановительных работ и завершилась в 1906 г.

Но всего через 12 лет после ее открытия, в 1918 году Джума-мечеть снова пострадала. Но в этот раз уже при пожаре, учинённом вооружёнными отрядами армянской партии «Дашнакцутюн» под командованием Степана Лалаева, атака которой на Шемаху началась почти одновременно с кровавыми событиями в Баку. В результате пожара армянами были заживо сожжены более тысячи местных жителей – в основном, женщин, детей и стариков, пытавшихся найти в мечети убежище. Были также уничтожены раритетные манускрипты и книги.

Кроме мечетей, были разгромлены и сожжены все гражданские объекты города, разграблено и уничтожено имущество, принадлежащее азербайджанскому населению. С марта по июль 1918 г. погромам подверглись 110 азербайджанских селений

Шемахинского уезда, разрушены и сожжены дома и хозяйства, мечети, гражданские объекты, сады, посевы и т.д.

Весьма примечательно, что все эти разрушения и многочисленные факты массовой гибели людей ассоциировались в сознании шемахинцев именно землетрясением. Документы Чрезвычайной Следственной Комиссии, созданной Правительством Азербайджанской Демократической Республики 15 июля 1918 г. для расследования фактов насилия, погромов и мародерства, учиненных в отношении мусульманского населения в пределах всего Кавказа с начала Первой мировой войны, изобилуют такого рода сравнениями. Так, житель Шемахи Баба Гаджи Молла Кани оглы Зейналов, которому удалось спастись бегством во время этих событий, но потерявший почти всю свою родню, в своих свидетельских показаниях указывал: «Я видел в Шемахе разные землетрясения, которые разрушали наш город. Но разрушение, произведенное в городе армянами, превзошли все виденные мною землетрясения в Шемахе. От 15 тысяч мусульман едва ли осталось 5 тысяч, а все остальные погибли» (ГААР, ф. 1061, оп. 1, д. 107, л. 16.).

Другой житель г. Шемахи Машади Баги Молла Аббас Али оглы, также подчеркивал, что: «Шемаха несколько раз разрушена от землетрясения, но никогда она так не пострадала, как в этот раз от армян и молокан» (ГААР, ф. 1061, оп. 1, д. 107, л.63. – Часть русских жителей Шемахи - молокане участвовали в в Шемахинских погромах на стороне армян.).

Сама Чрезвычайная Следственная Комиссия, проводя осмотр города Шемахи, в Протоколе осмотра отделения «Пиран-Ширван», отмечал, что все дома в этом районе города «были построены из белого камня и очень прочно. Стены строились с применением мурлатов, т.е. деревянных планок, которые клались между камнями продольно на незначительном расстоянии одна от другой. Такой способ постройки применяется на случай землетрясения, для безопасности, так как не позволял стене обвалиться и обрушиться сразу, а небольшими частями в виде прямоугольников или квадратов заключенных между мурлатами». Как уже упоминалось выше, после землетрясения 1902 г. отделение «Пиран-Ширван», носящее название древнейшей святыни, было заново застроено. Оно состояло из нескольких улиц, с добротной и прочно построенными из белого камня собственными домами богатой азербайджанской шемахинской знати. И вот, все эти построения, которые должны

были выдержать разрушительную силу землетрясения, не смогли устоять перед варварством армянских вооруженных банд:

«Во всем отделении «Пиран-Ширван», которое занимает большую площадь – пространство, нет ни одного целого дома. Все дома представляют развалины с остатками стен. Как видно, все дома Все деревянные части в домах, как-то: окна, двери, потолки сгорели дотла; сгорели также мурлаты. Это последнее обстоятельство указывает на то, что мурлаты специально поджигались с помощью какого-то горючего вещества. Белый камень, из которого построены стены, покраснел и при дотрагивании обсыпается, несмотря на то, что во многих местах, где это замечается, не было в стенах горючего материала, как например, дерева. Это обстоятельство тоже указывает на то, что стены обливались какой-то горючей жидкостью и поджигались. Оставшиеся в некоторых домах стены настолько разрушены и непрочны, что обваливаются, и при малейшем толчке могут упасть.

В настоящее время отделение «Пиран-Ширван» представляет картину полного разрушения, причиненного пожаром» (ГААР, ф. 1061, оп. 1, д. 106, л.л. 5-6.).

Остается добавить, после кровавых событий 1918 г., город Шемаха уже окончательно потерял свой исторически сложившийся статус как административно-экономический и общественно-культурный центр всего Ширванского региона. Полное уничтожение города Шемахи, сопровождаемое гибелью нескольких тысяч жителей-мусульман, и бегством остальных, выделяло этот город даже из числа подвергшихся погромам других населенных азербайджанцами пунктов.

Большинство его жителей переехали в Баку и уже не вернулись в полностью разрушенный город. А последующая советизация Азербайджана и вовсе изменила как административно-территориальный статус, так и социально-политический состав этого древнейшего города. Для сравнения: если в 1916 г. в г. Шемахе проживало 27.752 жителей, из них - 21.127 мусульманское население (Кавказский календарь на 1917 г. Тифлис, 1916, стр. 178), то в 1921 г. численность всего населения города Шемахи составляло всего 1700 человек (Жур. «Новый Восток», М., 1922, №3, с.184), в основном не-мусульман.

Заключение

Таким образом, землетрясение – как природное явление, вошло в историю древнейшего города Шемаха – как один из

факторов, повлиявших в разные исторические периоды на общее политико-экономическое и социально-культурное положение этого азербайджанского города. Подвергнув разрушению отдельные строения, или даже весь город, землетрясение вынуждало горожан восстановить, а иногда и заново отстраивать свой город, что, в свою очередь, вносило весьма существенные изменения в градостроительство Шемахи. С другой стороны, периодические разрушительные процессы вынуждали правителей города всерьез подумать о степени надежности и прочности его оборонительных, а в дальнейшем и административных строений. Не случайно, что именно это обстоятельство сыграло немалую роль в переносе центра или столицы из Шемахи в Баку. Таким образом, землетрясение оказало решающее влияние на статус города. Весьма примечательно, что землетрясение также укоренилось в сознание шемахинцев как нечто большее чем просто природное явление, а как явление, несущее в себе всеобщее бедствие, разрушение и смерть. И неслучайно, что азербайджанские погромы в марте-апреле 1918 г. в Шемахе, ассоциировались жителями этого города именно с землетрясением.

Zəlzələ – qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxının şəhərsalma prosesinə və statusuna təsir edən amil kimi. Tarixi yanaşma

Xülasə

Məqalə qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxıda əsrlər boyu baş verən zəlzələlərin törətdiyi dağıntılar nəticəsində onun şəhərsalma baxımından məruz qaldığı dəyişikliklər və Şamaxı sakinlərinin üzləşdiyi sınaqlar mövzusunda həsr olunub. Bütün bu güclü, dağıdıcı zəlzələlərdən sonra şəhər hər dəfə bərpa edilmişdir, hərçənd ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə məhz zəlzələ amili şəhərin statusunun dəyişməsinə həlledici təsir etmişdir. Şirvanşahlar dövründə paytaxt Şamaxıdan Bakıya köçürülmüş, 1859-cu ildə isə Şamaxı quberniya mərkəzindən qəza mərkəzinə çevrilmişdir. Diqqətəlayiqdir ki, tarixən zəlzələlərin faciəli nəticələri şamaxılıların bir neçə nəslinin yaddaşında dərin kök salmış, dağıntılar və kütləvi qırğınlarla səciyyələnən siyasi-ictimai xarakterli hadisələr də bu şəhərin sakinləri tərəfindən məhz zəlzələ ilə müqayisə olunmuşdur. 1918-ci il mart-aprel aylarında Şamaxıda erməni-daşnak hərbi qüvvələri tərəfindən şəhərin dinc azərbaycanlı əhalisinə qarşı törədilən, şəhərin tamamilə dağıdılması, 18 mindən artıq insanın, o cümlədən qadın, uşaq və

qoçaların qətli ilə nəticələnən kütləvi qırğınların şamaxılıların xatirində zəlzələ ilə müqayisə edilməsi buna misaldır.

The earthquake as a factor that influenced the town-planning and status of the ancient Azerbaijani city of Shemakha. Historical approach

Summary

The article considers the history of earthquakes in the Azerbaijani city of Shemakha for several centuries repeatedly changing the face of this city, and plunging its inhabitants into serious trials. At the same time, after the strongest destruction, the city was restored every time, although in different historical periods it was the factor of earthquakes that played a decisive role in changing its status, besides not in favor of the city itself. During the state of the Shirvanshahs, he lost his status as a political center, and in 1859 he turned from a provincial town to a district town. It is noteworthy that the tragic consequences of earthquakes are rooted in the memory of several generations of Shamakhins as a synonym for disasters and misfortunes. It is not accidental that individual political and social events that carry with them destruction and mass death were associated with the earthquake in the city. A striking example of this can be the tragic events of 1918, when as a result of the armed action of the Armenian forces against the Azerbaijani population in Shemakha, the whole city was destroyed to the ground, and more than 18,000 Muslim civilians, including women, children and the elderly, died. In their memoirs and testimonies, the Shamakhins compared these events to the earthquake.

ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ГОСУДАРСТВЕ ШИРВАНШАХОВ

Тамара ШАВЛАЕВА*

Açar sözlər: Azərbaycan, Şirvanşahlar dövləti, təsərrüfat fəaliyyəti, sənətkarlıq və xalq yaradıcılığı, ticarət

Key words: Azerbaijan, the state of Shirvanshahs, economic activities, crafts and crafts, trade

Введение

Чрезвычайно драматическая и богатая военно-политическая история государства Ширван привлекала внимание многих исследователей, хотя они, в основном, обращались к её военной странице. Героика средневекового феодального государства Закавказья не оставила равнодушными летописцев, путешественников, историков, что явствует из многочисленных трудов, которые они написали. Птолемей, живший во 2 веке н.э. под Шемахией, скорее всего, упоминает будущую столицу Ширвана – Шемаху (БСЭ, 1978:т. 29, с.378). Как известно, сведения о государстве Ширван встречаются в средневековых арабских и иранских рукописных источниках. К истории изучаемого государства обращались крупные советские учёные И.Ю. Крачковский, И.П. Петрушевский, В.Ф. Минорский, а также дагестанские историки В.Г. Котович, А.Р. Шихсаидов. Особо следует выделить работы азербайджанских историков А.А.Бакиханова, З.М.Буниятова, А.А.Ализаде, М.С.Неймат; исследования археологов И.М.Джафарзаде, О.Ш.Исмизаде и многие другие. Фундаментальная работа С.А.Ашурбейли «Государство Ширваншахов» является, на наш взгляд, суммарной, в которой использовано огромное количество источников и литературы по теме исследования, что позволило автору рассмотреть все аспекты истории государства Ширваншахов, включая и экономические.

Удачное географическое расположение государства, которое занимало территорию от реки Куры до самого Дербенда, способствовало интенсивному развитию в этих краях форм хозяйственной деятельности - земледелия и скотоводства;

* Grand PhD, ведущий научный сотрудник Отдела этнологии Академии наук Чеченской республики, Грозный, email: tamara-shavlaeva@yandex.ru

промыслов и ремёсел. Развитое сельское хозяйство являлось надёжной базой для многих видов домашних производств. Как показали археологические материалы, благодаря географическому расположению и наличию естественных природных богатств – нефти, соли минералов и т.д., эти места были заселены очень рано. Древние поселенцы активно занимались хозяйственной и производственной деятельностью, они имели торговые и культурные связи с соседними племенами. Всё это привело к формированию раннефеодальных отношений, а затем и возникновению богатых городов Ширвана, что, опять-таки, объясняется наличием природных богатств, ростом производительных сил и развитием торговли. Государство Ширваншахов всегда имело весьма благоприятное влияние на соседние регионы. В частности, экономически, политически, а также культурными узами, тесно связанным с Ширваном был северокавказский Дагестан (Муртазаев, 2014:5-15).

Цветущий край притягивал к себе не только завоевателей (об этом чуть ниже), но и мирных людей, желающих заниматься плодотворным созидательным трудом. Территория Ширвана всегда была густонаселённой, а этнический состав был очень пёстрым. Сама культура аборигенного населения изначально формировалась на богатых традициях всесторонней хозяйственной деятельности, промыслового и ремесленного производства. Испытывая влияние других культур, она сумела наполниться новым содержанием, обогатиться и сделать качественный новый скачок. Каждый этнос вносил свою лепту в сокровищницу культуры Ширваншахов, о чём свидетельствуют литературные, архитектурные, ковровые, ювелирные и другие шедевры, что создали великие мастера государства Ширваншахов. К примеру, ковровые изделия Шемахи имели мировую славу. По территории государства проходили важные торговые пути, соединявшие страны Ближнего Востока, Юго-Восточной Европы, Нижнего Поволжья, Северного Кавказа.

Мирная жизнь населения Ширвана часто нарушалась разорительными набегами иноземных захватчиков, опустошительными войнами, однако, благодаря благоприятным природным условиям, хорошо поставленной хозяйственной жизни и созидательному труду крестьян, государство за короткий срок восстанавливалось, вновь укреплялось и приобретало славу.

В середине XI века Закавказье подверглось нападению тюркоязычных племён во главе с династией Сельджуков. Усилившийся гнёт со стороны завоевателей и нарушение принятых

норм хозяйственного уклада оседлого населения, привели к упадку сельского хозяйства. Однако в той сложной ситуации ширваншахи все же сумели сохранить свою внутреннюю самостоятельность, обзавшись платить им крупную дань (Советский Союз. Азербайджан, 1971:66). Ситуация совершенно изменилась после ослабления власти Сельджуков. В XII веке в государстве Ширваншахов отмечается мощный подъём сельского хозяйства, ремесленного производства и усиление торговых связей. Особенно возросло производство шёлковых, ковровых, шерстяных, тканых, металлических, гончарных, фаянсовых и других изделий. Отсюда вывозили фрукты, рыбу, соль, нефть и другую продукцию. Как отмечает источник, здесь производился шёлк-сырец и рис, паслись огромные стада овец и табуны лошадей. Барда была известна превосходными фруктами и тузовыми деревьями. Байлакан – гранатами и виноградом, Гянджа – хлопковыми полями (Советский Союз. Азербайджан, 1971:67). Постепенно видоизменялась и социальная жизнь.

Большие земельные угодья принадлежали членам правящих династий. Значительная часть земель принадлежала казне, называлась дивани.

Из форм феодальной земельной собственности наиболее устойчивыми из них были наследственная земельная собственность – мульк, земли религиозных учреждений – вакфы, возникшие во времена арабского владычества. Имела место и форма условного земельного пожалования – икта, которая получила распространение при арабах и сельджуках.

В 30-х годах XIII Ширван был завоёван монголо-татарскими ордами. Цветущий торгово-ремесленный центр Шемаха, а также Байлакан, Барда и другие города были превращены в руины. Во многих городах были разрушены оросительные системы, а плодородные пашни превращены в пастбища. Сельское хозяйство было сильно подорвано. Монголо-татарская военная знать присвоила себе много земель, принадлежавших местным феодалам. Население испытывало тяжёлый чужеземный и феодальный гнёт.

Следующим бедствием для сельского хозяйства было разорительное нашествие войск Тимура.

К началу XV в. государство Ширваншахов сумело экономически укрепиться и приобрести значительную мощь. Всемирно известный дворец Ширваншахов в Баку был воздвигнут в XV веке. Ширван становится основным центром по производству шёлка-сырца и играет важную роль в торгово-экономических связях

с другими странами. Усилились торгово-экономические и дипломатические отношения с Русью. В частности, в Москву посылались посольства Ширваншахов. Однако с усилением власти Сефевидов Ширван попадает к ним в зависимость.

Большой интерес представляет топоним Ширван, который фиксируется, как свидетельствует источник, не только в Азербайджане, но и в Курдистане, а также Ираке, где представлено даже название одного племени. По мнению выдающегося востоковеда и геополитика В.Ф.Минорского, топоним Ширван относится к названию племени *шир* или *шар*, а «Ширван можно причислить к числу имен, указывающих на связь ряда восточнокавказских мест со старыми поселениями выходцев с южного побережья Каспия (Гиляна, Дейлема)» (Ашурбейли, 1983:10).

Исходя из наших полевых материалов, но не торопясь с выводами, хочу сообщить, что в Чечне, встречается топоним *шора/шара*, отсюда и тайп *шар(ой)*, представители которого отличаются светлыми волосами, голубыми или серо-голубыми глазами. Средне распространённым в чеченском обществе является мужское имя - *Ширвани*. Однако среди старых имён, в частности, посемейных генеалогических материалах, оно не зафиксировано. В антропометрической модели «*фамилия – имя – отчество*» компонент модели «*фамилия*» практически отсутствует, т. е. фамилия *Ширванов* или *Ширваниев*, не встречается. Присутствуют только имя – *Ширвани* и отчество - *Ширваниевич/Ширваниевна*. На наш взгляд, такое обстоятельство объясняется поздним проникновением указанного антропонима в чеченскую среду. Не менее интересной является чеченская этимология, которую можно привести совершенно без натяжки, топонима, тайпонима и антропонима *шир/шар/Ширван*: *шира* – это старый, *шар* – молочная патока, а *Ширван* переводится как *старое* или *древнее* место. Относительно компонента *ван* следует пояснить, что в старочеченском языке фиксируются несколько синонимов с указанием на место – *ван*, *лан*, *мат*, *бан* и т.д. Однако синонимы не повторяют смысловое содержание точь в точь, каждый синоним по-своему оригинален и содержит не присутствующий в другом синониме смысл. Так, *ван* – это место, напоминающее выемку неопределённой формы; *лан* – это тоже место, но место выдерживающее нагрузку, как правило, тяжёлую; *мат* – место, за которым закрепилось постоянство и т.д. Ярким примером является древнее орудие труда – *ванто*, с выемкой формы *ван* (ПМА).

Указанные лексемы из старочеченского языка вполне могут относиться к протоязыку, к тому языковому пласту, который явился питательной средой для языков многих народов Кавказа. То, что мы обнаружили их этимологию, является следствием изучения производственных процессов, в которых работают эти термины.

Заключение

Таким образом, появление средневекового государства Ширваншахов было связано с формированием раннефеодальных отношений, что привело к возникновению богатых городов с развитыми формами хозяйственной деятельности. Этому способствовало и наличие таких факторов, как благоприятное географическое положение, наличие природных богатств, рост производительных сил и развитие торговли. Интенсивное сельское хозяйство являлось надёжной материальной основой для процветания промыслов, ремёсел и художественной культуры. Разорительные набегами чужеземных захватчиков и опустошительные войны не раз превращали этот цветущий край в руины, и хозяйство приходило в глубокий упадок. Благодаря созидательному труду крестьян, хозяйство государства Ширваншахов вновь возрождалось. Однако героика государства ослабевает с усилением власти Сефевидов.

Список литературы:

1. Ашурбейли С. А. Государство Ширваншахов. Баку: Элм, 1983.
2. Большая Советская Энциклопедия. М.: Советская Энциклопедия, 1978. Т. 29.
3. Муртазаев А.О. Политическое положение Кайтага в XVI в.//Вестник Института ИАЭ ДНЦ РАН. Махачкала, 2014. No 1
4. Советский Союз. Азербайджан. М., 1971
5. Полевые материалы автора (ПМА).

Şirvanşahlar dövlətində təsərrüfat fəaliyyəti

Xülasə

Məqalə Zaqafqaziyada mövcud olan orta əsr Şirvanşahlar dövləti əhalisinin təsərrüfat fəaliyyətinə həsr olunub. Dövlətin əlverişli coğrafi mövqeyi və təbii sərvətlərin zənginliyi kənd təsərrüfatının və sənətkarlığın, eləcə də ticarətin inkişafına təkan verirdi.

Zəngin dövlət vaxtaşırı dağıdıcı müharibələrə, xarici qəsbkarların hücumlarına məruz qalsa da, çox keçmədən kəndlilərin fədakar zəhməti və təsərrüfat fəaliyyətinin düzgün təşkil edilməsi nəticəsində qısa müddətdə yenidən möhkəmlənir, şöhrət qazanırdı.

Agriculture in the Shirvanshahs state

Summary

The article is devoted the agricultural activity of the population of the medieval state of Shirvanshahs in Transcaucasia. The successful geographic position of the state and the availability of natural resources greatly contributed to the development of the agriculture and crafts, as well as the growth of trade. The peaceful life of a rich state was often violated by the ruinous raids of foreign invaders, devastating wars, but thanks to the creative work of the peasants and well-organized economic activity, the state of the Shirvanshahs once again strengthened and gained fame.

**ОСМАНСКИЙ ДЕФТЕР ИЗ СОБРАНИЯ ЦНБ ХНУ
ИМЕНИ В.Н. КАРАЗИНА: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ
ИССЛЕДОВАНИЯ И АТРИБУЦИИ**

Татьяна КРУПА*

Açar sözlər: Milli kitabxana, əlyazması, Ərzurum, Səfəvilər, Osmanlılar, mübarizə, tarix, məlumat

Key words: National Library, manuscript, Erzerum, Safavids, Ottomans, struggle, history, information

Введение

Находка нового письменного исторического источника - всегда значимое событие в научном мире. Особенно важны находки таких источников для регионов, имеющих нестабильную геополитическую ситуацию, коим, например, является в настоящее время территория Южного Кавказа, примыкающая к исторической области Ширвана.

Именно для объективного понимания исторического развития региона и является крайне важным полноценное исследование одной османской рукописи, хранящейся с начала XIX в. в фондах Центральной научной библиотеки Харьковского Национального Университета имени В.Н. Каразина.

Отметим, что среди уникального национального достояния Украины, хранящегося в собрании Центральной научной библиотеки Университета - это два османских дефтера, которые, как принято считать, попали в Харьковский Университет в 1829 г. с приездом сюда на преподавательскую деятельность будущего академика Российской академии наук Б.А. Дорна (1805-1881 гг) (Ковалівський, 1934:96). В процессе проведения планового мониторинга состояния артефактов наше внимание привлек один из дефтеров, - имеющий шифр 173-с.

В подробном описании восточных рукописей из фондов библиотеки университета известного востоковеда А. П. Ковалевского (работа «Описание восточных рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского госуниверситета») дает следующее описание этой рукописи (прочтение надписи с

* Харьков, Украина, археолог, реставратор, Харьковский Национальный Университет имени В.Н.Каразина, email: tatiana.krupa@gmail.com

переплета): «Новый сводный реестр (дефтер) санджака Хекеш (с двумя Фахтами), санджака Салазкирд с санджаком Такман, приходящихся на год девятьсот девяностый и тысячный от Хиджры Пророка (далее идут благословения)» (Ковалевский, 1934) .

Имея исследовательский опыт работы на Востоке, мы обратили внимание на своеобразность трактовки географических названий в заголовке. Полагаем, что здесь имеет место обычная ошибка того, кто делал подпись рукописи. Именно его незнание арабицы (возможно, просто механическое копирование заглавной надписи рукописи) ввели в заблуждение А.П. Ковалевского. О том, что надпись на переплете - не синхронна блоку рукописи, говорит и разность чернил, которыми они выполнены. Следовательно, могла быть сделана позже человеком, не владеющим историей региона происхождения рукописи.

Автор провела свои изыскания и пришла к выводу, что речь в этом дефтере идет о т. н. санджаках Эрзурумского эйялета - Хыныс, Текман и Маназкерт. О них есть упоминания у Эвлии Челеби (1611-1679/1682 гг) - Хыныс, Текман и Маназкерт [5, X] и Кятиба Челеби (1609-1657) [4, Разд.41] - Хнус, Малазгирт, Текман. Как видим, даже у двух известных современников, к тому же и живших фактически одновременно, разное прочтение названий этих санджаков. Стоит ли удивляться переводу А.П. Ковалевского (сам востоковед пишет, что «этот вопрос требует особого изучения, путем сличения с названиями старых турецких административных делений»), как Хекеш, Салазкирд, Такман, с учетом описки писца?

Объектом настоящего нашего исследования стали некоторые текстильные детали рукописи и включения в чернилах. Подобные изыскания в реставрационной практике - крайне важны. Ведь понимание технологии - залог качественной и успешной реставрации.

Нами были проведены оптико-физические исследования с применением бинокулярного микроскопа МБС-10 и растрового электронного микроскопа (РЭМ) Jeol JSM 840, химико-технологические исследования.

Изучение включений чернил дефтера. Чернила дефтера (и черные, и красные) выделяются за счет неорганических включений, придающих тексту не только грацию за счет каллиграфии, но и пышность - за счет особого блеска при свете дня.

Отметим, что в связи с ослаблением связующих функций чернил между этими включениями и бумагой, часть включений - осыпалась.

Мы взяли несколько таких включений для исследования. Одна микропроба была изучена с помощью РЭМ при увеличении в 90 и 1000 раз. Линейные размеры исследуемого образца: 900 x 500 микрон или 0,9 x 0,5 мм. Однако, в рукописи в наличии «крупинки» и значительно меньших, и больших размеров, хорошо видные под бинокулярным световым микроскопом.

По техническим причинам мы пока не смогли сделать полноценный качественный и количественный анализ. Однако, проведенные нами химические тесты и анализ морфологии поверхности (слоистость (особенно хорошо видна на снимке с увеличением в 1000 раз) и неорганическое происхождение) дают нам возможность сделать предположение, что в качестве включения в чернила была использована слюда.

Полагаем, что исследователям следует обратить внимание на подобные включения и у автора есть планы провести полноценные исследования с применением растровой электронной микроскопии (РЭМ) и электронно-зондовый рентгеновский микроанализ (ЭЗРМ). Как показывает личный опыт автора (мы 15 лет применяем РЭМ и ЭЗРМ при изучении текстильных технологий), накопленные результаты от подобных исследований позволят точнее понять искусство создания книги в конкретную эпоху; точнее атрибутировать аналогичные артефакты и, конечно же, - понять эстетику человека тех далеких времен через каллиграфию.

Изучение некоторых текстильных деталей рукописи.

Присутствие текстиля в книге - всегда закономерно и зависит только от конкретной эпохи и культурных традиций ее создавших. Наше внимание привлекли своеобразные текстильные закладки, имеющиеся в рукописи. Закладки - четырех цветов (красного, желтого, синего и зеленого цветов). В кодексе эти закладки - повторяются. Что вызвано, по нашему мнению, сугубо утилитарным назначением: видимо, имеющиеся закладки выполняли функцию сегрегатора. Этот факт можно проанализировать, внимательно изучив содержание рукописи в будущем.

Закладки выполнены толстой иглой нитью культурного шелка, имеющей I-кручение. Тонина нитей в среднем 2,5-3,0 мм. Нити качественно окрашены натуральными текстильными красителями, широко характерными для тканей того региона и эпохи: красный (марена красильная по алюминиевой протраве), желтый (резеда), синий (индигофера), зеленый (куркума по железной протраве). Очень интересно, что среди волокон шелка красного цвета попадаетея другой оттенок, что свидетельствует о том, что для

выполнения закладок брали нити из характерных для Востока пасм группы непряденных нитей (автор смогла приобрести таковые в Туркменистане в 2011 году). Видные волокна иного оттенка имеют ширину - в среднем 17,85 микрон.

Мы восстановили технику исполнения закладок и отметим, что, с одной стороны, эта процедура - очень проста и, одновременно, дает очень прочное соединение с бумагой. Особенностью можно считать тот факт, что такая закладка - прочно "сидит" на листе бумаге, не травмируя ее механически даже при очень сильном натяжении. Последний факт - крайне утилитарен по причине частого использования дефтера в повседневной жизни. Об этом свидетельствуют и оборванные концы закладок (подчеркнем, что волокна шелка обладают особой прочностью и бытование с утратой фрагментов этих закладок как раз и говорит нам о такой частоте использования), и наличие характерных загрязнений листов рукописи.

Очень интересно отметить, что изготовитель закладок - не был столь аккуратен при ее изготовлении. Она выполнена несколько небрежно: игла не всегда повторно проходила в одно и то же отверстие. Такой стиль шитья - аккуратен. Обыденность выполнения цикличной и механической работы приводил к тому, что человек - совершал технологические ошибки. Например, прокалывал лист бумаги повторно: хорошо видны такие ошибки (Крупа, 2016:48-51).

Отметим, что уже из поверхностных имеющихся данных, мы можем сказать, что источник - крайне интересен. Годы написания его: 1579 - 1591/92 г. Т.е., они отражают самый яркий период мировой и региональной истории - период борьбы за Эрзурум и его санджаки между Османским и Сефевидскими государствами.

Сефевидское государство само по себе также в это время переживает сложный период своего развития: в 1577 г. восстали курдские племена, бунт Абубекра в Ширване, в итоге началась новая война с Османской империей в 1578 г. Сефевиды в итоге потеряли контроль над Южным Кавказом. Это привело к бунту в среде кызылбашской знати. Сефевидское государство на фоне наступления османских войск, захвата ими Закавказья и Азербайджана, вторжением узбеков в Хорасан оказалось полностью разложенным и практически развалившимся. В такой обстановке к власти пришёл младший сын Мухаммеда Худабенде - Аббас I, Шах-Аббас - шах Персии из династии Сефевидов, правивший в 1587-1629 гг., известный как крупный реформатор и полководец. Как

известно, в 1590 г Шах Аббас I закончил войну с Османской империей, уступив ей часть территории. Именно в этих сложнейших историко-геополитических условиях и проходило написание этого важного юридического документа.

Наше исследование дефтера - только в начале. Пока мы проводим всестороннюю атрибуцию рукописи, как подлинного исторического источника, исследуя его конструктивные особенности. В дальнейшем же мы планируем широкое международное сотрудничество по этому интереснейшему и сложнейшему вопросу ученых Украины, Азербайджана, Турции, Ирана - стран, чьей истории касается хранящийся в Харькове документ.

Список литературы:

1. Ковалівський А. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII-XX ст// Антологія літератур Сходу/ Під ред. А. Ковалівського. - С.9-122.

2. Ковалевский А.П. Описание восточных рукописей Центральной научной библиотеки Харьковского государственного университета // Библиография Востока. - 1934. - Вып. 7. - С. 93-115.

3. Крупа Т.Н. Некоторые исследования османского дефтера из собрания Центральной научной библиотеки Харьковского Национального Университета им. В.Н. Каразина / Т.Н.Крупа Матэрыялы XI I Міжнародных кнігазнаўчых чытаньняў «Кніжнаякультура Беларусі: погляд праз стагоддзі», Мінск, 7–8 красавіка 2016 г. /Нацыянальная бібліятэка Беларусі ; [складальнікі: Т. А. Сапега, А. А. Су-ша] . – Мінск, 2016. – С.48-51

4. Челеби Кятиб. Джихан-ньюма// Восточная литература. - Точка доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Celebi_Katib_II/frameset1.htm (02.03.2016).

5. Челеби Эвлия. Книга путешествий (Сейяхатнаме). Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана// Восточная литература. - Точка доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Celebi4/text10.phtml?id=1745> (02.03.2016).

**V.N.Karazin adına Xarkov Milli Universitetinin Mərkəzi Elmi
Kitabxanasının toplusundan Osmanlı Dəftəri: tədqiqatın bəzi
aspektləri**

Xülasə

V.N.Karazin adına Xarkov Milli Universitetinin Mərkəzi Elmi Kitabxanasının fondlarında maraqlı tarixi sənəd aşkarlanmışdır. Bu osmanlı əlyazmasıdır. Məqalədə əlyazmanın təfərruatlı təsviri verilir. Əlyazmanın tərtib edilmə tarixi. Ərzurum və onun sancaqları uğrunda Səfəvilərlə Osmanlıların arasında aparılan mübarizə illərinə təsadüf edilir.

Məqalədə əlyazmasında olan Şirvan tarixinə dair maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

**The Ottoman defter from the collection of the CNL of the KhNU
named after VN. Karazin: some aspects of research and attribution**

Summary

The article tells about the discovery of a new written historical source - one Ottoman manuscript from the collections of the Central Scientific Library of the Kharkov National University named after A.Ya. VN Karazin.

The article gives a lengthy description of the manuscript. The compilation of the manuscript corresponds to the period of the struggle for Erzerum and his sanjaks between the Ottoman and Safavid states.

The article touches on the interesting moments of the history of Shirvan described in the manuscript.

КАЙТАГСКАЯ ВЫШИВКА – НАЦИОНАЛЬНОЕ ДОСТОЯНИЕ И ДУША КАЙТАГА

Узлипат ГАСАНОВА*

Açar sözlər: Qaytaq, tikmə, dekorativ tərtibat, Dağıstan

Key words: Kaitag, embroidery, decor, Dagestan

Введение

До недавних пор в Кайтаге, на родине самобытного уникального вида народного рукоделия, кайтагская вышивка, практически была на грани исчезновения. В 90-е годы XX века большинство изделий оказались вывезенными за рубеж. Наиболее редкие и яркие работы кайтагских мастериц оказались в частных коллекциях по всему миру: в Париже, Лондоне, Риме, Стамбуле. В Италии ежегодно, уже несколько лет подряд, проводятся выставки кайтагской вышивки под названием «Кайтаг». Исследователь из Великобритании Роберт Ченсинер в 1993 году издал книгу «Кайтагское текстильное искусство из Дагестана». В настоящее время в Кайтагском районе активно ведется работа по восстановлению и популяризации кайтагской вышивки. В начале XXI в. благодаря группе энтузиастов, утерянная техника кайтагской вышивки была восстановлена. Открыт этнический центр Кайтаги, где выставлена достаточно крупная экспозиция кайтагской вышивки. Современные работы очень востребованы. Они являются важнейшими элементами, формирующими национальный интерьер. В советский период кайтагская вышивка оказалась несправедливо отодвинутой на второй план. В этот период в стране оказались забытыми многие культурные ценности, способствующие развитию национальной культуры, воспитания бережного отношения к прошлому.

Как свидетельствует история, местные традиции кайтагской вышивки имеют в своем техническом арсенале богатые художественно-технические компоненты. Этот древний и очень распространенный вид вышивки содержит в себе отшлифованные столетиями и дошедшие до нас приемы орнаментального украшения. За многие века они в неизменном виде сохранились.

* доктор филологических наук, профессор каф. даг. яз. Дагестанский государственный университет г. Махачкала, email: uzlipat066@mail.ru

Дошли до наших дней ручная технология и передаваемые по наследству секреты профессионального мастерства. Древними по происхождению являются орнаменты кайтагской вышивки. В ней встречаются солярные и спиральные мотивы, завитки, свастики и перекликается с древней дагестанской петроградикой, встречающейся в горных аулах. Некоторые орнаменты *кайтагских вышивок* вызывают ассоциации с наскальными *рисунками*.

Кайтагская вышивка вышивается шелковыми нитями на полотне из натуральной пряжи (хлопок, лен, шерсть). Полотно и шелковые нити окрашиваются естественными растительными красителями. Она богато декорирована, геометризованным узором растительного, зооморфного иногда даже антропоморфного происхождения. В кайтагской вышивке присутствуют символы, идущие из глубины веков и сопровождающие человека еще с языческих времен: солярные знаки, знаки вечности, традиционно связанные с культом плодородия, стилизованные изображения животных, растений и др.

В старину кайтагской вышивкой украшали занавеси на окна, покрывала, накидки. Основу вышитого узора, составляли различные символические знаки: «солярные розетки», знаки огня, кресты и др. Сочетания цветов очень мягкие, органичные, с плавными переходами, на серо-голубом или зелено-синем фоне располагался светло-желтый, золотистый, коричневый и сдержанно красный узор различных оттенков (Алимова, 2002: 37).

В наше время украшают кайтагской вышивкой женские сумочки, подушки, шкатулки, скатерти, манжеты, подола и воротники платьев и т.д. Все они вышиты нитками из натурального шелка. На вышивку одного полотна уходит от 3 до 6 месяцев. Это достаточно трудоемкая работа.

Кайтагская вышивка первоначально использовалась как оберег, для защиты от сглаза, от темных сил, им (рисунком вниз) покрывали колыбель ребенка, заворачивали приданное невесты, в него заворачивали также тело покойника, провожая в последний путь. Как отмечают исследователи, «кайтагская» вышивка имела ритуальное значение и была связана с тремя главными событиями в жизни человека: рождением, свадьбой и смертью. Постепенно кайтагская вышивка стала символом Кайтага, отражающим богатство духовного мира кайтагцев.

Взаимопроникновение культур и языков приводит естественным образом к различным заимствованиям. Роберт Ченсинер отмечал в орнаментах кайтагской вышивки

заимствования из восточных культур, в особенности из персидской. Добавление небольшой детали или неожиданное продолжение сюжета на узоре порой дает уже другую картину, общее направление орнамента на вышивке меняется (Гасанова, 2016: 192).

Историческими предпосылками заимствования различных предметов, орнаментов из культуры восточных стран могли быть в основном торговые связи этих народов с Дагестаном, где иранские купцы находили сбыт своим товарам. Определенный след могли оставить также частые походы иранских шахов на Дагестан.

Контакты с ираноязычными народами в Дагестане начались еще с походов скифских племен. В историографических работах отмечается, что «в могильниках VII-VI вв. до н.э. на территории приморского Дагестана найдены скифские наконечники стрел, принадлежности конской сбруи, поясные пряжки, нагрудные бляхи» (История Дагестана, 1986:12). В первых веках I тысячелетия до н.э. ираноязычные племена киммерийцев и скифов проникли через Кавказ в Переднюю Азию. Как полагают исследователи, иранский этнический элемент, в том числе и культура и язык, с той поры постоянно присутствуют на территории, занимаемой дагестаноязычными народами, в том числе народами Кавказской Албании. На территории Дагестана найдены памятники персидской эпиграфики. Самая ранняя персидская надпись, обнаруженная в Дербенте, относится к 1301 году. К.М. Ханбабаев пишет, что «значительная часть территории Дагестана в свое время находилась под властью иранских завоевателей: с III по VII в. н.э. вплоть до начала арабских завоеваний здесь господствовали скифы, сасаниды и сефевиды. Тесные политические и культурно-экономические взаимоотношения были у Дагестана с Ширваном, на территории которого персидский язык имел значительное распространение» (Ханбабаев, 2004:158).

Шелковые нити и полотна из натуральных тканей для производства кайтагской вышивки закупались в основном в Дербенте, привозились и из Шемахи. Как известно, основными центрами производства шелковых нитей и полотен являлись восточные страны. В фольклоре кайтагцев и других дагестанцев сохранились песни, где упоминаются Шемахи, Дербент, Баку, Шам (Сирия), Иран и другие восточные города и страны.

Известно, что кайтагская вышивка берет свое начало в селениях Нижнего Кайтага, граничащих с табасаранскими и азербайджанскими селами. Возможно, через соседние села и доставлялись материалы для вышивки. И еще одним

подтверждением этого является сходство многих орнаментов кайтагской вышивки с орнаментом табасаранских, азербайджанских и иранских ковров.

Здесь получила свое подтверждение мысль о том, что многие культурные реалии переходят от одного народа к другому в силу соседства или совместного проживания (Гасанова, 2013: 367).

Нами насчитывается более 200 разновидностей орнаментов кайтагской вышивки. Но некоторые из них имеют свои названия. Один из них - это «Всадники». На этом панно изображена группа всадников, возвратившихся с победой. Другой рисунок имеет название «Толерантность». На нем изображения круглой формы, преимущественно желтого цвета в комплексе с другими цветами. Символизирует политику кайтагского уцмийства, когда тот, проявляя уважение и толерантность к живущим в уцмийстве представителям разных конфессий, посещал в пятницу мечеть, в субботу – синагогу, в воскресенье – церковь. В эти круги по отдельности запечатаны пятиконечная звезда – символ ислама, шестиконечная звезда – символ иудаизма и крест – символ христианства. Все круги затем соединены между собой, что означает единство.

Большая часть узоров вышивки представляют собой изображение растений и животных, которые произрастают или обитают в Кайтаге. Также часто встречаются солярные знаки, кресты, воплощающие в себе изобилие, удачу и любовь.

Заключение

Кайтагская вышивка является своеобразным хранителем и источником информации. Здесь каждый знак, крестик, овал, линия является символом. Каждый из этих символов несет в себе информацию о культуре, истории, традициях и природе Кайтага. Орнаменты кайтагской вышивки свидетельствуют о глубокой истории данного искусства в Кайтаге.

Список литературы:

1. Алимова Б.М. Кайтаги. Махачкала, 2009.
2. Гасанова У.У. Цветообозначения кайтагской вышивки и их роль в языковой картине мира// Материалы III международного Конгресса «Мультикультурализм и терпимость на Кавказе». Тбилиси, 2013, с. 366-369.

3. Гасанова У.У. Кайтагская вышивка - искусство для жизни // Межд. науч. конф. «Ингушетия в контексте научных проблем и перспектив изучения Кавказа». Магас, 2016.

4. История Дагестана. Махачкала, 1986.

5. Ханбабаев К.М. Персидский язык и литература в Дагестане//Иранский мир и Юг России: прошлое и современные перспективы. Ростов-на-Дону, 2004.

Qaytaq tikmələri – qaytaqın qəlbi və milli sərvətidir

Xülasə

Bu məqalədə Qaytaq əyalətində məşhur olan el sənəti qaytaq tikməsi təhlil olunur. Tikmə parçanın ən qədim və orijinal bəzək üsullarından biri olmaqla ustadan böyük səbr tələb edir. Qaytaq tikməsi özlüyündə qeyri-adi orijinal naxışlarla bəzənmiş pannoya bənzəyir. Qaytaq tikmələri təkcə rəngarəngliyi ilə deyil, orijinal motivli naxışların müxtəlifliyi və zəngin rəng birləşmələrinin bənzərsizliyi ilə fərqlənir. Qaytaq tikməsi XVIII-XIX əsrlər Dağıstan incəsənətinin gözəl növlərindən biridir. Bu tikmələr evin dekorativ tərtibatında (çarpayıüstü örtüyü, dəfn mərasimlərində tabutun üstünə örtülür) istifadə olunur.

Qaytaq tikmə ənənələrini uzaq keçmişlərə gedib çıxır. Qaytaq tikmələri Moskvada Şərq muzeyində, Sankt-Peterburq şəhərinin Ermitaj muzeyində, həmçinin Dağıstan Respublikasının təsviri incəsənət və tarix-diyarşünaslıq muzeylərində ekspozisiyalarda nümayiş olunur və xalqın böyük mədəni dəyəri hesab olunur.

Bu gün qaytaq tikmələri Dağıstan xalqının milli mədəni irsi kimi qorunur.

Kaitag embroidery is a national treasure and soul of Kaitag

Summary

The article analyzes the type of embroidery that has spread in Kaitag, which is called Kaitag embroidery. Kaitag embroidery is one of the unique types of Dagestani art of the 17th-19th centuries. It was used in the decorative decoration of the house (bedspreads, capes, panels, curtains for beds, etc.). It was used both for solemn ceremonies (weddings, matchmaking, the birth of a child), and in funeral ceremonies (covering the body of the deceased). The traditions of Kaitag embroidery

have a deep history, which goes back to the distant past. Kaitag embroidery is presented in the Museum of the East in Moscow, in the Hermitage, as well as in the Museum of Fine Arts and the Museum of History and Local History of the Republic of Dagestan. All of them are of great value. Kaitag embroidery is a national symbol, this is exactly what distinguishes Kaitag culture from other nationalities. Today, this is one of the brands of Kaitag and the national heritage of the entire Dagestan. These are unique monuments of the handwork of Kaitag women, which testify to the developed art of Kaitag embroidery.

О ПОДРАЖАНИЯХ МОНЕТАМ АЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСКОГО. ЦЕНТРЫ ЧЕКАНКИ И АРЕАЛ ОБРАЩЕНИЯ

Эдвард РТВЕЛАДЗЕ*

Açar sözlər: oxşatma sikkələr, Soqd, Qafqaz Albaniyası, Makedoniyalı İsgəndər, oxşatma sikkə dəfinəsi

Key words: coins, imitations, Alexander the Great, Central Asia, Sogd, Kish

Введение

Нумизматическими исследованиями выявлены два восточных центра чеканки и обращения монет, битых в подражание монетам Александра Македонского – голова Геракла в львином скальпе / Сидящий Зевс, держащий в вытянутой правой руке орла.

В первую очередь – это Кавказская Албания, где в основном в долине р. Куры найдено подавляющее большинство данных монет (Бабаев И.А., Казиев С.М., 1971:27-32).

Второй центр – Согд (Зеймаль Е.В., 1983:77-80) или, вероятнее всего, одна из его областей – Киш (Кеш), на чем мы подробно остановимся ниже. Не исключено, что существовали и другие центры, в частности Сейстан, откуда по данным Э. Рапсона происходит одно подражание тетрадрахмам Александра Македонского (Rapson E.J., 1904:674).

Возможным центром чеканки и обращения подражаний монетам Александра Македонского могла быть и Бактрия, где, согласно сведениям Сеньора, найдено одно аналогичное подражание, но без точной локализации этой находки на каком-либо археологическом памятнике, так же как и в случае с находкой из Сейстана.

Кавказская Албания

На территории Кавказской Албании подражания монетам Александра Македонского найдены на ряде археологических памятников, расположенных в долине р. Куры. Больше всего их обнаружено в составе Кабалинского клада – 440 экз. (четыре

* заведующий отделом истории искусств Института искусствознания Академии Наук Республики Узбекистан, доктор исторических наук, профессор, зав. отделом истории искусств, Академик Академии Наук РУз., email: archcircle@gmail

подражания тетрадрахам Александра и 436 – драхам) (Бабаев И.А., 1971:27-32). Тридцать шесть подражаний драхам обнаружены в кувшине, находившемся в женском погребении № 11 некрополя вблизи с. Нюди (Османов Ф.Л., 1973:441-442). Подражания монетам Александра Македонского найдены также в Хыныслах и Ялойлутепа (Османов Ф.Л., 1974:443).

В Хыныслах, так же как в Кабале, подражания монетам Александра Македонского находились вместе с монетами разных стран, чеканенными в разные века и значительно отдаленными по времени друг от друга. Эти два клада относятся ккладам так называемого длительного накопления, тогда как клад из Нюди – к кратковременным.

Обратимся к составу Кабалинского клада, который был найден в насыпи одного из разрушенных курганов, расположенных в 2 км от самого городища Кабала.

Наиболее ранними монетами в его составе являются драхмы Александра Македонского (336–323 гг. до н.э. – 7 экз.), а наиболее поздними – тетрадрахмы селевкидского царя Антиоха VII Еввергета (138–129 гг. до н.э.) и драхма парфянского царя Фраата II (137–127 гг. до н.э.). Следовательно, время накопления этого клада охватывает два столетия. Время его сокрытия – последняя четверть II в. до н.э., как и было определено первыми исследователями Кабалинского клада.

Согд

В отличие от европейских ученых, ограничившихся констатацией монетных находок подражаний монетам Александра Македонского и фиксацией метрологических данных, советские ученые И.А. Бабаев, С.М. Казиев, Ф.Л. Османов в отношении данных монет, найденных на территории Кавказской Албании, внесли весомый вклад в познание нумизматической и исторической значимости этих подражаний. Аналогичный вклад в познание среднеазиатских (согдийских) подражаний внесен и Е.В. Зеймалем.

Он впервые выделил эмиссию этих монет, опубликовал обобщенные сведения о них, определил их количество и датировку, предложил ареал их обращения (О среднеазиатских считал, что прототипом для этих подражаний послужили или подлинные монеты Александра Македонского по нумизматике, читавшихся на кафедре археологии ТашГУ (САГУ), М.А.Массон) говорил на своих лекциях, или монеты Селевка I и Антиоха I с теми же типами изображений. В соответствии с данным выводом, Е.В. Зеймаль

предложил две возможные даты их выпуска – после 330–323 гг. до н.э. или после 80–60-х годов III в. до н.э.

Зеймаль, основываясь на ряде признаков, прежде всего иконографического характера, отнес данную группу монет к числу среднеазиатских (согдийских) подражаний монетам Александра Македонского, в отличие от уже известной группы аналогичных монет, происходивших из Кавказской Албании. Немаловажным аргументом в пользу согдийского их происхождения являлось наличие этих монет в Музее истории в Ташкенте и определенное типологическое сходство их с раннесогдийскими монетами с изображением Геракла и Зевса. Он отнес к числу данной группы подражаний пять монет – две из нумизматического собрания Государственного Эрмитажа и три из коллекции Музея истории Узбекистана в Ташкенте (Зеймаль Е.В. 1983:77-80).

Позднее Р.К. Сеньор опубликовал три серебряных подражания разных номиналов – тетрадрахму, драхму и гемидрахму, отметив, что тетрадрахма происходит из Афганистана, а две другие монеты, хранящиеся в Британском музее, – из Трансоксианы (Senior R.C., 2001:216) то есть Среднеазиатского Двуречья. Кроме того, к среднеазиатской (согдийской) группе подражаний Е.В. Зеймаль отнес несколько подобных монет из коллекции А. Каннингэма и Министерства по делам Индии (Зеймаль Е.В., 1983:78).

Таким образом, до недавнего времени было известно о всего лишь около или немногим более десяти аналогичных монет (две – в Государственном Эрмитаже, три – в Музее истории в Ташкенте, две – в Британском музее, несколько экземпляров – в коллекциях А. Каннингэма и Министерства по делам Индии). Это весьма мало по сравнению с Кавказской Албанией, где находки подражаний монетам Александра Македонского исчисляются сотнями экземпляров. В отличие от той же Кавказской Албании, ни одно из среднеазиатских (согдийских) подражаний не имело конкретного места его находки до недавнего времени.

Очевидно, что отсутствие сведений о находках этих подражаний не способствует конкретной их локализации, тогда как малое количество их находок указывает скорее на весьма небольшую область их чеканки и обращения, чем Согд, занимавший всю центральную часть современного Узбекистана (Самаркандскую, Бухарскую и Кашкадарьинскую область).

Поэтому принципиальную значимость имеют находки во второй половине XX в. двух монет из числа подражаний монетам

Александра Македонского на конкретных археологических памятниках и в определенном историко-культурном регионе.

Киш (Кеш)

Два подражания монетам Александра Македонского – драхма и обол – были найдены в области Киш (Кеш).

Первая из этих монет была найдена в 1963 г. Б.Д. Кочневым, работавшим в составе Кешской археолого-топографической экспедиции (КАТЭ). Основные ее работы в 1963–1965 гг. были сконцентрированы, по замыслу начальника экспедиции проф. М.Е. Массона, в поселке Китаб и в городе Шахрисабзе.

Китабская группа, состоявшая из студентов кафедры археологии ТашГУ, под руководством Н.И. Крашенинниковой проводила археологические исследования в различных местах Китаба: Б. Сайпанов и Э. Ртвеладзе – на бековской кале, затем Э.Ртвеладзе – на городской стене древнего Киша, Л. Букинич и Н.Юсупов – на правом берегу Кашкадарьи в пределах древнего города, а Б. Кочнев – на Каландартепа.

Данная монета была обнаружена на Каландартепа, расположенном на северной окраине Китаба и представляющем собой, по-видимому, цитадель древнего Киша. Она была первоначально определена М.Е. Массоном, как обол из группы Гиркода (Массон, 1977:26). Однако позднее А.А. Мусакаева определила ее как подражание драхме Александра Македонского (Мусакаева А.А., 2004:212-213). Она датировала эту монету III в. до н.э. на основании записи на конверте с монетой, сделанной рукой М.Е. Массона (после его смерти она была сдана Г.А. Пугаченковой в Музей истории Узбекистана). Согласно этой записи, монета найдена на уровне IX яруса в слое пахсовых блоков, лежащих ниже сырцовой кладки из продолговатых кирпичей 50×30×9,5 см, 49×29×9,5 см. Свою датировку А.А. Мусакаева обосновала временем использования кирпича этих размеров, аналогичных кирпичу из Ер-Кургана и Афрасиаба периода VI–IV вв. до н.э.

Согласно археолого-стратиграфическим данным, полученным на Кампыртепа (отождествляется с Александрией Оксианской), такие прямоугольные кирпичи употреблялись в строительстве, по-видимому, до середины III в. до н.э., то есть до начала использования кирпичей квадратного формата (Ртвеладзе Э.В., 2012:119).

Однако в случае с китабским подражанием, его находка в кладке из прямоугольных кирпичей не является критерием для

датировки, поскольку такие же кирпичи характерны и для раннего Средневековья (V–VIII вв. н.э.).

Согласно же опубликованным М.Е. Массоном данным, слой, в котором было найдено данное подражание, судя по керамике, целиком относится к раннему средневековью, платформа из пахсовых блоков – к IV в. н.э. Сама же монета попала из более раннего слоя (Массон М.Е., 1977:26-27).

В те годы я работал в Китабе в составе КАТЭ и часто приходил на раскоп Б. Кочнева на Каландартепа, где помогал ему в зачистке слоев, в том числе и того из них, где была найдена монета, и мог убедиться в том, что этот слой датируется ранним средневековьем. Таким образом, стратиграфические условия находки не определяют датировку подражания драхам Александра Македонского, но впервые конкретно определяют место находки этих монет – область Киша.

Вторая находка подражаний была сделана на безымянном тепа, рядом с Джартепа у кишлака Бугаджиль, расположенного в 25 км к северо-западу от Китаба, и опубликована А.В. Омельченко. Тип тот же: Александр – Геракл в львиной шкуре / Зевс, сидящий на троне, с орлом на правой руке. Метрологические данные – диаметр – 1,6 см; вес – 4,6 г – соответствуют стандартам драхм Александра Македонского.

Омельченко отмечает, что, при различии в мелких деталях изображение на данной монете повторяет наиболее ранние типы подражаний монетам Александра Македонского, выпуск которых Е.В. Зеймаль отнес к концу III–II вв. до н.э. (Зеймаль Е.В., 2001:14-16) Автор данной публикации полагает, что монеты чеканились с небольшими хронологическими разрывами в юго-восточном Согде (Омельченко А.В., 2001:14-16). Однако сейчас можно более конкретно говорить о местонахождении этого монетного двора.

Наутака – Киш

Весьма важные дополнения в историческую географию долины Кашкадарьи вносят шесть недавно опубликованных Ш. Шакедом арамейских документов. Согласно одному из них – А₄, ахеменидский сатрап ХульмаБагаванд накануне похода Александра Македонского в Трансоксиану весной 329 г. до н.э. отправил отряд воинов для возведения стены и рытья рва в городе Никсапы (Nikhšarua) и строительства стены в городе Киш (Kiš) (Shaked Sh., 2004:31-32).

Никсапа – это искажение греческого названия области Ксениппа, локализация которой в низовьях Кашкадарьи достаточно

аргументирована, а ее столичный центр находился на городище Ер-Курган (Ртвеладзе Э.В., 1981:95-101). Вероятнее всего, это городище и является городом *Nikhšarua*, упомянутым в арамейском документе (А₄).

Область Киш (Кеш) традиционно локализуется в восточной части долины Кашкадарьи, а средневековый Киш (Кеш) – на месте Шахрисабза (Бартольд В.В., 1963:188). Впоследствии на основании археологических исследований КАТЭ в Китабе и Шахрисабзе М.Е. Массон доказал, что Киш (Кеш) античного и раннесредневекового периодов находился на месте Китаба, где были выявлены также слои эллинистического времени – III–II вв. до н.э. (Массон М.Е., 2002:7-8; 10-12). Однако в Китабе отсутствуют слои ахеменидского периода, тогда как в документе (А₄) утверждается, что в 329 г. до н.э., то есть еще в ахеменидский период, Киш (Кеш) существовал уже как город.

Археологические данные дают нам право полагать, что Кишахеменидского времени находился на месте городища Узун-кыр и его цитадели Сенгиртепа. По-видимому, название Киш (Кеш) перешло к новому городу, возникшему в III в. до н.э. на месте современного Китаба, как центр греко-македонского политического господства в этой области.

Не исключено, что уже в ахеменидское время (вторая половина VI – конец IV в. до н.э.) Кишем назывался не только город, а северная и северо-восточная часть долины Кашкадарьи, примерно до Танхоздарьи, тогда как Наутакой именовалась ее юго-восточная часть от Танхоздарьи до Урядарьи (Ртвеладзе Э.В., 1981:95-101). В этом районе А.С. Сагдуллаевым выявлены несколько оазисов VI–IV вв. до н.э. В одном из этих оазисов находится достаточно большое поселение Даратепа с центральным массивным бугром площадью 0,5 га, высотой 10 м – видимо, цитадель, с примыкающим к нему поселением общей площадью до 10 га. На поселении раскопаны два дома, найдены два сосуда, видимо, культового назначения (Сагдуллаев А.С. 1986). По всей вероятности, Даратепа являет собой тот тип селения, окруженного стенами, который упоминает Арриан в Наутаке. Именно в такого типа селении, возможно в Даратепа, был пленен полководцем Птолемеем ахеменидский сатрап Дария III и последний ахеменидский царь Артаксеркс IV Бесс (330–329 гг. до н.э.). Арриан именует это село термином *κομη* (Arrian. III, 30, 1–2).

Оба пункта находок подражаний монетам Александра Македонского – к. Бугаджилъ (Джартепа) и г. Китаб (Каландартепа)

находятся всего лишь в 25 км друг от друга на севере Кашкадарьинской области, на территории исторической области Киш (Кеш). Следовательно, можно вполне определенно приурочить чеканку и обращение этих монет к области Киш (Несколько подражаний монетам Александра Македонского имеются (и были осмотрены мной ранее) в частных собраниях коллекционеров, согласно сведениям которых, монеты происходят из Кашкадарьинской области). Вправе мы теперь и именовать эти монеты кишскими подражаниями монетам Александра Македонского, а не обобщенно согдийскими, тем более, что в другой части Согда они до сих пор не найдены.

Определение наиболее вероятного места выпуска подражаний монетам Александра Македонского вызывает и вполне закономерный вопрос. Почему именно здесь возникает, пожалуй, наиболее ранний в Трансоксиане центр чеканки монет?

Уже во время похода Александра Македонского в Согд и пребывания на зимовке несколько месяцев греко-македонской армии здесь имело место обращение его монет, которыми, в частности, выплачивалась солдатам и офицерам оговоренная плата. По-видимому, одна из таких монет была найдена, по словам Н.Г. Малицкого, на городище Куня-Фазли (Бездава), хотя Е.В. Зеймаль полагал, что эта монета (тетрадрахма) могла чеканиться и при Селевке I (Зеймаль Е.В., 1983:65-66). Тетрадрахма Александра Македонского была найдена, по словам Г.В. Парфенова, на границе Наутаки и Бактрии, у кишлака Дарбанд (Дербент) (Ртвеладзе Э.В., 2002:157).

Имеются и другие достаточно достоверные данные о находках монет Александра Македонского на городищах Трансоксианы (Ртвеладзе Э.В., 2002:156-159). Вероятно, эти находки указывают, что в среде греко-македонцев, воевавших в этом регионе, монеты Александра оставались обычным средством денежного обращения. Но наряду с ними после завоевания Ирана в казну Александра Македонского поступило достаточно большое количество ахеменидских дариков, использовавшихся в качестве вознаграждения солдатам за воинские подвиги. По этому поводу имеются прямые указания Арриана, на которые прежде не обращали внимания. Так, во время штурма Согдийской скалы, находившейся, по нашему мнению, в Гиссарском хребте на границе Кашкадарьинской и Сурхандарьинской областей Узбекистана, Александр Македонский объявил о наградах, которые будут выданы воинам, взявшим эту крепость-скалу. Первому, взшедшему на

скалу, было обещано 12 талантов и т.п., а последняя награда равнялась 300 дарикам (Арриан. IV, 18, 5).

Имеются и другие достаточно достоверные данные о том, что Киш и Никсапа являлись одними из основных греко-македонских центров Трансоксианы (Ртвеладзе, 1981:73-79).

После смерти Александра Македонского и последующих войн диадохов (вплоть до завоевания Согда и Бактрии Селевком I) эти области оставались под властью греко-македонских наместников. Вероятно, в этот сложный и трудный период во многом сократилось поступление сюда монет Александра Македонского и совсем – ахеменидских дариков и сиклей.

Заключение

Возможно, недостаток в монете побудил греко-македонских наместников начать в Бактрии и Кише чеканку монет по типу монет Александра Македонского для того, чтобы обеспечивать торговые операции на важной караванной дороге из Бактр в Мараканду между греко-македонскими крепостями и пунктами. Эта дорога, начинавшаяся в Бактрах, шла к переправе через Окс, где на правом его берегу в эпоху Александра Македонского был возведен первый греко-македонский фрурион (*греч.* φρούριον – укрепление) на месте городища Кампыртепа. Затем она шла по долине Шерабаддарьи, в определенном месте с двух сторон защищенной крепостями Узундара и Курган-и зол, к Дарбанду Бактрийскому, где также была возведена крепость на месте Капчигайтепа. Далее путь вел к Железным воротам, а оттуда – в Наутаку и Киш, где вдоль дороги также находились укрепленные места – в Китабе, на Сенгиртепа, у к. Бугаджилъ и к. Джам, и далее в Мараканду. Эти крепости озаменовали собой начальный этап греко-македонской колонизации Северной Бактрии и Согда.

Список литературы:

1. Бабаев И.А., Казиев С.М. Кабалинский клад монет эллинистической эпохи // НЭ. Т. IX. М., 1971.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // В.В. Бартольд. Сочинения. Т. 1. М., 1963.
3. Зеймаль Е.В. Раннесогдийские монеты с изображением Геракла и Зевса // СГЭ, XXXVII. Л., 1973.

4. Зеймаль Е.В. Политическая история древней Трансоксианы по нумизматическим данным // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Л., 1978.

5. Зеймаль Е.В. Древние монеты Таджикистана. Душанбе, 1983.

6. Крашенинникова Н.И. Два комплекса керамики II–I вв. до н.э. из нижних слоев Китаба // Археология Средней Азии. Труды ТашГУ. № 533. Ташкент, 1977.

7. Массон М.Е. Работы Кешской археолого-топографической экспедиции ТашГУ (КАТЭ) по изучению восточной половины Кашкадарьинской области УзССР 1966 г. // Археология Средней Азии. Труды ТашГУ. № 533. Ташкент, 1977.

8. Мусакаева А.А. Подражание драхме Александра Македонского из Китаба // Transoxiana. Ташкент, 2004.

9. Омельченко А.В. Подражание драхме с типом Александра Македонского из Южного Согда // НЦА, V. Ташкент, 2001.

10. Османов Ф.Л. Раскопки античного некрополя у с. Нюди // АО. 1972. М., 1973.

11. Ртвеладзе Э.В. Ксениппа – Паретака // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. М., 1981.

12. Ртвеладзе Э.В. Александр Македонский в Бактрии и Согдиане. Ташкент, 2002.

13. Ртвеладзе Э.В. Великий индийский путь. СПб., 2012.

14. Сагдуллаев А.С. Два редких сосуда из Даратепе // ОНУ. № 3. Ташкент, 1986.

15. Шахрисабз. Наследие тысячелетий. Ташкент, 2002.

16. Senior R.C. Indo-Scythian Coins and History. Vol. I. L., 2001.

17. Shaked Sh. Le satrape de Bactriane et son gouverneur: Documents araméens du IVe s. avantnotre ère provenant de Bactriane. Paris, 2004.

18. Rapson E.J. Ancient Silver Coins from Baluchistan // NC. 4. 1 ser. Vol. IV. 1904. P. 674.

Makedoniyalı İsgəndərin oxşar sikkələri haqqında zərbxanalar və yayılma arealı

Xülasə

Məqalədə Makedoniyalı İsgəndərin oxşar sikkələrinin ümumi analizindən başqa, varvar –oxşatma sikkələrin Orta Asiya ilə bağlılığı

araşdırılır. Kitab şəhərində və Buqacil qışlağında aşkar edilən sikkələrə əsasən müəllif pulların tarixi-mədəni Kiş vilayətində zərb edilməsi və dövriyyədə olmasını təxmin edir. Kiş vilayəti müasir Qaşqadaryanın şərq ərazilərini əhatə edirdi. Alimin fikrincə göstərilən sikkələrin erkən zərb tarixi e.ə. 329-306-cı illəri əhatə edir.

**On imitations of Alexander the Great coins.
The place of coinage and area of circulation**

Summary

In this paper, along with general analysis of imitations of Alexander the Great coins, more emphasis is placed on the imitations which relate to Central Asia. Based on the discovery of these coins in the city of Kitab and the Bugadjilvillage the author concludes that these coins must have been minted and circulated in Kish (Kesh), the historico-cultural region comprising the eastern half of the modern Kashkadarya region of Uzbekistan. The author is also inclined to believe that the first issue of these coins may belong to the period between 329–306 BC.

РЕЛИГИОЗНАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ В ГОСУДАРСТВЕ ШИРВАНШАХОВ

Эльмира ДЖАФАРОВА*

Açar sözlər: Şirvanşahlar dövləti, tolerantlıq, qədim ənənələr, dini konfesiyyalar, orta əsrlər, dini icmalar, arxeoloji artefaktlar

Key words: Shirvanshahs state, tolerance, ancient traditions, religious denominations, middle ages, religious communities, archaeological artifacts

Введение

Государство Ширваншахов может быть признано центром политической толерантности, население которого сохраняло своё этническое единство, древние традиции и ментальность. Ширван издревле служил связующим мостом между Передней Азией и Восточной Европой, здесь проживали многие этносы, сосуществовали различные культуры и религии. Ширваншахи владели обширной территорией, включающей не только земли Ширвана, но и территорию Аррана а также северных областей до Большого Кавказа, включая южные области Дагестана, Табасаран и Дербенд, Ширваншахи владели центром Аррана — Бардой и на юге Муганом (Ализаде, 1947:3; Ашурбейли, 1983:17).

Традиции религиозной толерантности в ее многообразных проявлениях находили особое выражение на всех этапах развития государственности Ширваншахов. В IX веке ислам был внедрен в Ширване арабами, которые полностью не смогли уничтожить здесь христианство, древние религии и культы. (Ашурбейли, 1983:91).

Как пережиток сохранились астральные культы, поклонение священным деревьям, камню, огню. Исламская религия в Ширване не стала доменантом ассимиляции, как христианство и многие конфессии продолжали существовать.

Многонациональность и многоконфессиональность средневекового Ширвана подтверждают письменные и материальные источники. Люди разных религиозных убеждений, этносов и культур компактно проживали вместе в течение длительного исторического периода. Сборник документов, о

* доктор истории по философии, ведущий научный сотрудник Институт Археологии и Этнографии НАН Азербайджана

внутренних делах составленный секретарем ширваншаха Фарибурза Саллара Мас'уд Намдаром (ок. 505 г.х./1111) определяет отношения между различными этническими группами. В документах отмечено соперничество между представителями власти, назначаемыми из Гянджи, Ширвана, противоречия интересов религиозных и национальных групп - правоверных мусульман и еретиков, христиан и евреев, а также вооруженные восстания «простонародья» (Масуд Намдар, 1970:110).

За годы существования Ширваншахи создали относительную свободу религиозного вероисповедания всем конфессиям: мусульманам, христианам, иудеям. Дела, касавшиеся мусульман, в городах и селениях Азербайджана с христианским населением, рассматривались в христианском церковном суде, где продолжало действовать местное обычное право. К концу XII в. судопроизводство христиан велось по Судебнику, составленному Мхитаром Гошем (Ашурбейли, 1983:228).

Ширван был перекрестком диалога различных религий, что отражают многочисленные археологические артефакты. Археологические раскопки в 1982 году на правом берегу Шабрана открыли культурный слой, в котором содержались артефакты свидетельствующие о проживании иудеев. По мнению исследователей, период исследуемого объекта VIII - XVII вв., включает развалины иудейского храма VIII-X вв. (Геюшев, 1994:128). Он состоял из обширного коридора длиной 9 м. и шириной 3 м., который выходил в храмовый зал площадью 120 кв.м. К нему примыкали несколько комнат четырехугольной формы. В середине храмового зала, по описанию, находилось алтарное сооружение из обработанного камня - известняка. Пол храма и прихрамовая площадь были выложены хорошо обожженными кирпичами. Среди артефактов были найдены предметы с изображением звезды Давида, во втором квартале исследователи выявили клейма в виде шестиконечных звезд на керамических сосудах, а также серьги и подвески, изготовленные в виде шестиконечной звезды (Геюшев, 1994: 129).

Расселение иудеев в Шабране подтверждают и некоторые письменные источники. В своем путешествии Гильом де Рубрук упоминает город Самарон (Шабран) в котором живет много иудеев, перечисляет укрепления, в которых живут иудеи (Гильом де Рубрук, 1957:187). В более поздний период наличие в районе Шабрана Бешбармакского каравансарая с еврейскими надписями подтверждают сведения Адама Олеария, который посетил Беш-

бармак и провел две ночи в караван-сараяе у подножия горы (Халилов, 2006:6). Над воротами он описывает наличие двух камер, в одной из которых были надписи еврейскими буквами... (Адам Олеарий, 1906:456). Внутри помещений было еще несколько надписей (Халилов,2001:87). Рисунок каравансарая выполненный художником Дитерих Ниманом, побывавшем на Беш-бармаке, сохранился в книге А.Олеария. А.Олеарий приводит некоторые данные о погребальных памятниках, развалинах оборонительных стен, и нескольких зданий у подножия горы Беш-бармак (Адам Олеарий, 1906: 457). Каравансарай, по описанию, представлял собой старое здание на пути в Шамаху, выстроенное из больших квадратных камней; они были построены четырехугольником, с каждой стороны в 42 шага. А.Олеарий приводит и данные о евреях Дербента (Путешественники,1961:293).

Принцип религиозной толерантности стал важным фактором обеспечения стабильности и экономического прогресса государства Ширваншахов. Сохранилась надпись на стене минарета Джума – мечети в Баку (XIV в.) - текст «ярлыка (указа) монгольского султана Мухаммада Олджайту свидетельствует об отмене налогов с райятов города Баку и области Ширван» (Ашурбейли, 1983:163,189). Часть населения Ширвана была ираноязычной, что подтверждают письменные источники, а по религиозным верованиям в основном огнепоклонниками. Истахри (X в.) пишет, что недалеко от Баку (Апшерон) живут огнепоклонники, хотя священные огни были потушены в 840 г. Это подтверждается упоминанием «Области богов» у Моисея Каланкатуйского, а также археологическими данными. (Ашурбейли, 1983:27). Во время археологических раскопок в старой части города Баку (Ичери-шехер) найдена посуда XI века красного цвета, и на ней нарисован оджак («очаг») с горящими языками красного пламени.

Несмотря на принятие ислама, пережитки огнепоклонничества в быту (особенно в обрядах, связанных со свадьбой и рождением ребенка) сохранялись. Археологические артефакты, связанные с огнепоклонничеством относящиеся к XV веку были обнаружены на поселении Салманбулагы (Хачмаз). К ним относится фрагмент днища фаянсовой чаши с изображением «девочки – солнца» (Dostiyev, 2001:238). Наличие фрагмента позволяет предположить, что астральные культы среди местного населения сохранялись в период XIII – XVI вв. Археологические исследования в городище Шабран выявили и фаянсовый сосуд с растительным изображением, напоминающим движение солнца (Dostiyev, 2001:239).

Кроме Сураханов, священные огни были около Баиловского мыса, близ села Шубани, в селении Гала около Мардакян на возвышенности, где расположены «Новые Гюнешли», на Апшероне в селении Мухаммедли известен «Янардаг» («гора огня»). Г.Гмелин (XVIII в.) упоминает Атешгях (храм огня) в Ала-Тава (Баку) (Ашурбейли, 1983:28).

Согласно источникам христианами стали прибывшие в Ширван тюркские племена, а также маскуты. Таты принявшие христианство (грегориане) – проживали, в основном, в Шемахе (Мадраса, Керкендж, Дерекеркендж, Келехан, Месери, Сагиан), Геокчае, Исмаиллах (Банк, Рушанк) и на Апшероне, и до середины XIX в. компактно проживали в селах Гилвар и Хачмас (Бунятов, 1986:73). Часть христианского населения продолжала жить в зоне Шабрана, там, где жили савары и хачматаки, упомянутые еще в источнике V в. Этноним хачматак упомянут у Йакута Хамави (XIII в.) в форме «чешмадан» («хачматак»), к которому восходит топоним Хачмас в северо-восточном Азербайджане. Наличие христианства в Шабране подтверждают археологические исследования в окрестностях села Гилвар. На севере поселения Гилвар, в стороне леса было изучено средневековое христианское кладбище. Археологические раскопки установили принадлежность четырех христианских погребений к концу XV и началу XVI веков. В Шабране были также зафиксированы места поклонений - христианские пиры (Dostiyev, 2001:234).

В XI-XIV веках Ширваншахи подчеркивая доминантность исламской религии возводят величественные культовые сооружения - мечети, ханаки, мавзолеи с богатым орнаментальным декором. Археологические раскопки во дворе Джума мечети в Шемахе выявили два культурных слоя, из которых нижний датируется IX-X вв. (Джидди, 1981:26). Джума мечеть неоднократно реставрировалась, но сохранила древнюю планировку. В плане мечеть представляет вытянутый прямоугольник размером 38x12,8 м, разделенный на три квадрата. Строительство мечети относят к VIII в., позже были построены минареты и медресе. (Ciddi, 1971:89). Мечеть Мухаммеда Ибн Абу – Бекра – «Сыных гала» в крепости «Ичери-шехер» в Баку, была сооружена в 471 г.х. (=1078/1079 г.). Мечеть состоит из прямоугольной со стрельчатой аркой комнаты с мехрабом; на северной стене мечети налево от входной двери, снаружи вставлена небольшая четырехугольная каменная плита с арабской надписью в четыре строки, высеченная полукуфическим

ширифтом. К западу, рядом с мечетью, находится минарет высотой в 12 м (Усейнов, 1963:49). Ниже, расположены крупные сталактиты, под которыми вокруг минарета помещена изящная надпись куфическим шрифтом с текстом из Корана (Щеблыкин, 1943:9). Он относится к группе ширванских минаретов (Дадашев, 1948: 65).

Самый знаменитый комплекс сооружений «Ханега на реке Пирсагат» - «Пир-Гусейн» относится к памятникам XI в. (Гаджигабул). Это сооружение как укрепленный пункт имеет полуразрушившиеся каменные стены с угловыми башнями. (Гарник, 1951:542). Внутри двора находятся гробницы, мечеть с высоким минаретом и другие сооружения. Прямоугольное обрамление михраба и поверхности панно покрыты надписями и растительным орнаментом, в рисунок которых вкраплены небольшие разноцветные изразцы. На протяжении четверти века ширваншахи Ферибурз III, Ахситан II и Феррух-заде II последовательно в 1243, 1256 и 1267 гг. сооружали стену, минарет и мечеть с богатым декором (Дадашев, 1948: 68).

Одним из культовых сооружений Баку является мечеть в Биби-Эйбате, расположенная на скате горного хребта (XIII в.). Около мечети находился минарет высотой 20 м (Ашурбейли, 1992:159). В XIII - XIV вв. в Баку и крупных селениях Апшерона были построены небольшие квартальные мечети – Хыдыр - мечеть (1301 г.), Мирза-Ахмед-мечеть (1345 г.), Чин-мечеть (XIV в.), Гилек-мечеть (XIV в.) (Ашурбейли, 1992:135). В крепости близ Гыз Галасы небольшая мечеть под названием Масджиди Баззас - мечеть торговцев тканями с куфической надписью. В юго-восточной части старой крепости Баку, близ Девичьей башни Ашур – мечеть (XII в), которая представляет собой в плане, удлиненную, четырехугольную комнату, перекрытую стрельчатым сводом без минарета. (Ашурбейли, 1992:148).

Культовые сооружения Ширван-Абшеронской архитектурной школы XI–XV вв. отражают целостность архитектурно художественного образа, самомасштабность, четкость геометризированных объемов с минимальным использованием внутреннего пространства (Амензаде, 2009:82). Ширвано - апшеронская школа зодчества отличается структурой каменной кладки, размещением на гладком фоне кладки пластически богатых элементов декора, подчеркнутого создающим игру светотени рельефом (Бретаницкий, 1961:108-109). Все свободное пространство плит заполняли рельефными изображениями различных животных, фантастических существ и человеческих голов (Усейнов, 1963:39).

Часть рельефов передают движения, среди них выделяются части барельефов двух лошадей в натуральную величину (Ализаде, 1947:10). По свидетельству Закария ал-Казвини (писал в 1275 г.), в резиденции ширваншаха на стенах крепости Бугурд, недалеко от Шемахи, имелись скульптурные изображения людей. Ариф Ардебилли (XIV в.), сообщает, что ширваншах Ахситан (XII в.) построил в районе Шемахи крепость Гюлистан, в верхней части которой имелись высеченные на камне рельефные изображения человеческих лиц. Адам Олеарий (XVII в.), писал, что видел на крепостной стене высеченные на камне человеческие лица. Исследователи предполагают, что памятники ширвано-апшеронской архитектурной школы создавались под влиянием древних традиций, и связаны культурными узами с Ираном, где были распространены идентичные скульптурные изображения. Арабские авторы X в. отмечают наличие скульптурных изображений львов и статуй человека из камня в Дербенде (Путешественники, 1961:294; Ашурбейли, 1992:233; Ашурбейли, 1983:73).

В ряде районов средневекового Ширвана встречаются каменные надгробия в виде каменного изваяния баранов и лошадей, а также каменные плиты с барельефными изображениями бытовых сцен, сцен охоты, пиршеств. Археологические исследования на территории городища Галагах (Исмаиллы) зафиксировали три фигуры в виде каменного изваяния баранов (Османов, 1995: 27). Каменные фигуры отличались по размеру. Голова барана с большими закрученными рогами, четырехугольными глазницами и слегка опущенным носом и четырехугольными ноздрями. Толстая шея сливается с туловищем. Передние и задние ноги расположены слитно. Над туловищем пробито сквозное отверстие, живот закруглен. Высота туловища до плеч спереди 50 см, ширина головы от рогов 30 см, длина носа 30 см, расстояние между передними и задними ногами 50 см, ширина фигуры снизу 30 см, высота от живота до подставки 15 см, ширина передних ног 15 см, задних 23 см (Османов, 1995: 27).

Некоторые элементы материальной культуры Шемахи XIV-XV вв. исследователи связывают с влиянием хуруфизма в

Ширване, к ним относятся фаянсовые сосуды с изображением человека, в особенности сосуд антропоморфного типа, хранящийся в Шемахинском краеведческом музее (Ciddi, 1975:48). Обжиг сосуда красноватый, поверхность покрыта ангобом под сероватой поливой, имеет каблучковый поддон, конусообразный корпус и узкое цилиндрическое горло. Место

перехода корпуса в шейку отмечено круглыми выступами. Плечико сосуда, основание горла и место соединения круглого поддона с корпусом, опоясаны вдавленными полосками. (Ciddi, 1975:48). Сосуд с длинной дугообразной ручкой из трех глиняных жгутов, скрученных в виде шнура. Ручки дополняют декоративную композицию посуды. На корпусе кувшина горельефно в анфас изображены лица мужчины и женщины (Ciddi, 1975:48).

Заключение

Формирование религиозной толерантности государства Ширваншахов было связано с системой регулирования общественных отношений, уровнем развития духовной культуры, что позволило различным религиозным конфессиям сосуществовать на протяжении длительного исторического периода в пределах одного государства.

Список литературы:

1. Адам Олеарий. Описание путешествия – в Московию и через Московию в Персию и обратно, С-П, 1906, (Из-во А.С.Суворина).
2. Ализаде А.А. Некоторые сведения о Ширване (до начала XIII в.) // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, №2, 1947, С.3-21.
3. Амензаде Р. Культурные сооружения Ичери - Шехер // Баку – столица исламской культуры. Тезисы Международной конференции, Баку, 2009, С.82-83.
4. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI –XVI вв.), Баку «Элм», 1983.
5. Ашурбейли С. История города Баку (период средневековья), Баку, 1992.
6. Бретаницкий Л. Зодчество Азербайджана XII - XV вв. Москва, 1966.
7. Буниятов З. Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване (до первой четверти XIII века) // Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР, т.XVII, №4, 1986, С.70-73.
8. Геюшев Р., Кошкарлы К. Иудеи на трассе великого шелкового пути Азербайджана // *Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Mustafa oğlu Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş Elmi Sessiyasının Materialları*, Bakı –Elm, 1994, С.128-130 .

9. Джидди Г. Средневековый город Шемаха (IX – XVII вв.), Баку, 1981.
10. Dostiyev T. Şimal şərqİ Azərbaycan IX-XV əsrlərdə, Bakı, 2001.
11. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов (Издание В.М. Бейлиса), Москва, 1970.
12. Османов Л.Ф. О каменных фигурах баранов на территории Исмаиллинского района Азербайджана // Azərbaycan arxeologiya və etnoqrafiyası problemləri IV hissə Bakı –Elm 1995, S.27.
13. Путешественники об Азербайджане Москва, 1961.
14. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана, Москва, 1963.
15. Халилов М.Дж. А.Олеарий о городах и селениях Ширвана // Almaniya – Azərbaycan ədəbi – mədəni və tarixi əlaqələri mövzusunda həsr olunan elmi konfransın məqalələr toplusu, Bakı, 2006, S.4-13.
16. Халилов М. Дж. О Еврейском караван-сарая у Бешбармака в связи с вопросом о происхождении горских евреев // Материалы Международного научного симпозиума «Горские евреи Кавказа», 2001, Баку-Губа, С.86-90.
17. Ciddi H., Əliyev V. Nadir antropomorf şirli gil qablar // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, c. XXXI, 1975, №11, S.46-50.
18. Щерблыкин. И.П. Памятники азербайджанского зодчества эпохи Низами, Баку, 1943.

Şirvanşahlar dövlətində dini tolerantlıq

Xülasə

Şirvanşahlar dövləti etnik vahidliyini, qədim ənənələrini saxlamış dini və siyasi tolerantlıq mərkəzi kimi tanına bilər.

Dini tolerantlıq ənənələri dini konfessiyaların (İslam, xristianlıq, iudaizm, atəşpərəstlik) fəaliyyətlərində özünün müxtəlif təzahürləri ilə ifadə edilmişdir. Orta əsrlər Şirvanında mövcud olan çoxmillətlik və dini icmaların müxtəlifliyi yazılı mənbələrlə (Məsud ibn Namidar, Gilyom de Rubruk, Adam Oleari) və arxeoloji artefaktlarla (Bakı, Şamaxı, Şabran, Xaçmazdan tapılmış artefaktlar) təsdiq olunur.

Şirvanşahlar dövlətində dini tolerantlığın yaranması ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi sistemi, mənəvi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsi ilə bağlıdır, bu isə müxtəlif dini icmaların nümayəndələrinə

uzun tarixi dövr boyu bir ölkənin hüdudlarında kompakt yaşamağa imkan vermişdir.

Religious tolerance in the state of Shirvanshahs

Summary

The state of Shirvanshahs can be recognized as a center of religious, national, ethnic and political tolerance, population of which kept its ethnic unity, ancient traditions and mentality.

Traditions of religious tolerance in its diverse manifestations found reflection in the activities of religious faiths (Islam, Christianity, Judaism, fire worship).

The multi-nationality and multi-confessionality of medieval Shirvan is confirmed by the written (information of Masud bin Namdar, Guillaume de Rubruk, Adam Oleari) and material sources (archeological artifacts from Baku, Shamakhy, Shabran and Khachmaz).

The formation of the religious tolerance of the state of Shirvanshahs was connected with the system of regulation of public relations, the level of development of spiritual culture, which allowed various religious confessions to coexist compactly over a long historical period within one state.

РОССИЙСКАЯ, СОВЕТСКАЯ И ПОСТСОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ШИРВАНА

Эсмира АМИШОВА*

Açar sözlər: Şirvan, Dərbənd, rəislər, hashimilər, yəzidilər.

Key words: Shirvan, Derbent, rais, hasimim, yazididy.

Введение

Огромный интерес представляет история Ширвана и государств, существовавших на территории Дагестана в средневековый период. Дагестан в период средневековья не был единым государством. На его территории существовало множество самостоятельных владений, таких, как Дербент, Серир, Хайдак, Лакз, Табасаран, Гумик, Филан, Шандан и др. (Гаджиев, 1967:1)

Между данными государствами возникали различные контакты: политические союзы, и военные столкновения, и культурные и экономические связи. Кроме того, этим владениям часто приходилось отстаивать свою целостность и территориальную независимость от многочисленных иноземных захватчиков, стремившихся подчинить их своему влиянию.

Политические взаимоотношения протекали по-другому. Экономические и культурные связи возможны были лишь на основе мирных отношений. Так обстояло дело и во взаимоотношениях народов Дагестана с другими народами Кавказа.

Совершенно немислимо изучать историю Ширвана и Дагестана изолированно друг от друга, их исторические судьбы тесно переплетены и неразрывны. (Гаджиев, 1967:1)

Связи Ширвана и Дагестана развивались, как по экономической линии, так и по военно-политической и культурной. Ширван временами включал в себя не только современный Северный Азербайджан, но также Дербент и часть районов Дагестана.

Средневековые авторы впервые упоминают о Ширване (вернее, Ширваншахе) в VI веке. По данным арабского историка и филолога X в. Хамзы ал-Исфахани, царь Ирана Ануширван (531-579) построил Дербент, а в соседние области назначил

* Магистрант, Дагестанский государственный университет, студентка ист. факультета кафедры История Дагестана, email: esmira.amishova.90@mail.ru

«предводителей», которым подчинил определенную часть войска, предоставив их сыновьям в наследственное пользование земельные участки. Каждого из предводителей он одарил почетными одеждами, сшитыми искусными мастерами. Свои титулы правители получали по рисунку на одежде: бограйшах («царь кабана»), филиашах («царь слона»), ширканшах («царь льва»). (*Фарида Санджах, 2014: 2*)

Первый Ширваншах, не довольствуясь порученной ему областью, расширил свои владения, присоединив к ним Дербент.

В середине VII в. Ширван подпал под власть арабов, а Дербент стал резиденцией арабских наместников наряду с Шемахой.

В середине IX в. один из представителей новой, арабской по происхождению, династии (Мухаммед ибн Халид) получил от халифа в качестве лена икта - город Дербент (Баб ал - абваб) с зависящими от него землями.

В Дербенте образовалась новая династия, которая просуществовала более 200 лет. Основателем ее был Хашим, который произвел в Дербенте восстановительные работы и возобновил то, что было разрушено: продовольственные склады, крепости, и так далее. Доходы от продаж соли и нефти в Баку шли на укрепление города Дербент. Ширван всячески оказывал помощь Дербенту.

К середине X века влияние Ширвана на дагестанские земли увеличивается. Это связано с правлением Ширвана Мухаммеда ибн Йазид.

Попытки усилить влияние Ширвана на феодальных правителей привели к столкновению между ними. Каждое из государств, старалось использовать традиционные связи в своих целях.

Иными словами, в IX – X веках взаимоотношения между Ширваном и Дагестаном были напряженными, однако, с XI века характер связей между двумя государствами резко меняется. (*Фарида Санджах, 2014: 3*)

Письменные источники и исторические сочинения об истории Дербента и Ширвана

Политическая жизнь на территории средневекового Дагестана была динамична. Для её изучения огромную ценность представляют сохранившиеся письменные источники на арабском, персидском, грузинском, армянском, тюркских языках и на языках народов

Дагестана. Они содержат много важной информации о Дагестане в этот период.

Эти исторические сочинения неоднократно переписывались, комментировались и переводились на разные языки. К сожалению, многие сочинения частично или полностью утеряны. А те, которые частично или полностью дошли до нас, нуждаются в дальнейшем изучении, исследовании и, прежде всего, в современном переводе.

Эти источники по истории и культуре Дагестана раннего средневековья по месту своего происхождения можно разделить на две категории: недагестанского происхождения, составленные в странах Ближнего Востока, Средней Азии и Закавказья, и дагестанского происхождения.

Среди этих источников наиболее информативными и многочисленными являются сочинения на арабском языке, а также многочисленный эпиграфический материал.

Очень большой интерес представляют главы из арабской хроники - книги «Тарих Баб ал-абваб» (Маммус ибн аль-Хасан аль-Лакзи: 4), написанной в начале XII в. и считающейся утерянной. Но отрывок из этой книги, посвященный истории Ширвана и Дербента, воспроизведён в сочинении турецкого историка Мюнеджжима-баши (1-я половина XVII в. – 1702 г.).

Эти главы обнаружены сравнительно недавно. Имя автора хроники, писавшего после 465 г.х. (=1075 г.), не сохранилось. Однако у дагестанского учёного А.К.Аликберова есть предположение, что автором «Истории Ширвана и Дербента» является Маммус ибн ал-Хасан ад-Дербенди ал-Лакзи (прибл. 1040-1110) – «историк и знаток хадисов, придворный историограф дарбандских Хашимидов. Ученик ал-Хатиба ал-Багдади, Ибн ал-Хадибы ад-Даккака, Ибн ат-Туйури, друг и наставник Абу Бакра ад-Дарбанди.

Судя по нисбе, Маммус ал-Лакзи родился в Лакзе или в Баб ал-абвабе, в семье выходцев из Лакза» (Аликберов, 1988: 6)

Маммус ал-Лакзи недружелюбно относился к раисам, особенно к Аглабидам и откровенно придерживался прохашимидской ориентации.

Для истории Ширвана сохраняют значение два очерка Б. Дорна (Dorn, 1840, Geschichte Schirwans 1538 — 1820, — там же, 1841): они полезны лишь для поздних периодов, а для X — XI вв. устарели.

По Дагестану на русском языке существует превосходная подробная библиография Е. Козубского (Козубский, 1895:8).

Значительный вклад в изучение местной истории был сделан нумизматическими работами проф. Е. А. Пахомова. Он же издал “Краткий курс истории Азербайджана” с приложением экскурса по истории Ширваншахов XI — XIV вв. (Казубский, 1923: 9), статью “О дербендском княжестве XII — XIII веков” (Казубский, 1930:10) и ряд очень важных статей (например, о пехлевийских надписях на стенах Дербента). Работа В. М. Сысоева «Краткий очерк истории (северного) Азербайджана» (В.М. Сысоева, 1925: 11), дает ясно изложенную сводку практического характера.

Лучший краткий свод местной истории можно найти в статьях В.В. Бартольда. (Бартольд, 1926: 12) .

У древних авторов Ширван не упоминается, и это название становится известным лишь в эпоху Сасанидов. Баладзури называет “Шарван-шаха” среди царьков, назначенных Хосровом Ануширваном в восточном Закавказье. И. Хурдадбих возводит пожалование титула даже ко времени первого Сасанида Ардашира (224 - 41), но текст рукописи, где он перечисляет “шахов”, не вполне исправен.

Форма Ширван утвердилась окончательно лишь в XVI в. при Сефевидах. Все старые арабские источники дают форму Шарван, которая подтверждается и грузинской хроникой (Картлис Цховреба, 1955:14; С. Нафиси в “Армаган”, Фарвардин,1948: 15).

Ценный вклад внёс В.Ф.Минорский в разработку многих малоизученных проблем и вопросов социально-экономического развития стран Ближнего и Среднего Востока, в том числе Азербайджана. В.Ф. Минорским проделана огромная кропотливая работа в области исследования и публикации первоисточников, многие из которых являлись редкими и малодоступными.

Изданные В.Ф. Минорским тексты, преимущественно арабские и персидские, обычно сопровождаются их комментированным переводом, дающим возможность, как специалистам, так и широкому кругу читателей, ознакомиться с содержанием произведений средневековых авторов. Слова, перевод которых неясен, неточен или вызывает сомнения, он приводит в скобках в их арабском варианте, рядом с тем значением слова, которое он представил.

В обширных, научно аргументированных комментариях к переводам, представляющих серьёзное исследование, В.Ф. Минорский подробно останавливается на сочинениях средневековых авторов, анализирует различные термины

социально-экономического характера, исследует налоговую - финансовую систему и т.д. (Минорский, Указ. соч.: 16)

В.Ф. Минорский выделил из арабского текста Мюнеджжим-баши кавказский материал (отдельные главы) и после тщательной обработки издал его. В серии Кембриджского университета вышла первая часть работы исследователя – «Этюды по истории Кавказа» (V . Minorsky, 1953.: 17), а вторая часть, получившая название «История Ширвана и Дербенда X-XI вв.» (Минорский, 1958: 18),

В 1963 г. вышел русский перевод этого издания, выполненный азербайджанскими учёными (Минорский, 1963: 19), под наблюдением В.Ф. Минорского, который внёс значительные дополнения.

В книге В.Ф. Минорского «История Ширвана и Дербенда X-XI вв.» приводится исследование истории, географии и этнографии Ширвана, Дербента и сопредельных государств X-XI вв. Это время богато историческими событиями и имеет важное значение для изучения истории Дагестана VIII-XI вв.

Эта книга включает в себя текст источника, приведённый из сочинения Мюнеджжим-баши, перевод В.Ф. Минорского, его обширные комментарии, касающиеся Ширвана, Дербента и дальних соседей последнего – кайтаков, аланов, русов и т.д., раздел об общественном, административном и военном строе Ширвана и Дербента, сведения о поздних Ширваншахах и правителях Дербента после XI в., сведения ряда арабоязычных историков и географов (Ибн Руста, Масуди и др.) о Ширване, Дербенте и других городах и областях. (Минорский, 1958:16)

Кроме В.Ф. Минорского, исследованием «Истории Ширвана и Дербенда» занимались и другие учёные. К их числу относятся дагестанские учёные – А.Р. Шихсаидов, А.К. Аликберов, азербайджанские учёные – А.А. Али-Заде, С.Б. Ашурбейли и др.

Анонимная хроника «История Ширвана и Дербенда» относится к числу самых ранних датированных арабоязычных памятников исторической литературы Дагестана и является очень ценным источником, давая много важной информации по истории Дагестана VIII-XI вв. Мы находим там много интересных сведений об экономическом развитии существовавших в то время государств (Ширвана, Дербента, Серира, Хайдака, Лакза и др.), об их политике, государственном строе, социальном положении, об их взаимоотношениях друг с другом. Период, описываемый в этом сочинении, очень богат историческими событиями, и «История

Ширвана и Дербенда» является одним из сочинений, помогающим нам более широко исследовать события того периода.

Заключение

Мы узнаём о происхождении местных династий, их взаимоотношениях, узнаём о различных народностях Дагестана, об их участии в политической жизни страны, об их связи друг с другом. Здесь также можно найти сведения о распространении ислама в Дагестане.

Мы выясняем, что территория Ширвана и Дербента привлекала внимание почти всех завоевателей. Несмотря на значительные потери и ущерб, нанесённый завоевателями Ширвану и Дербенту, они всё равно продолжали занимать устойчивое положение, а Ширваншахи и правители Дербента всегда считались одними из крупных феодальных владетелей, и они в политическом, культурном и экономическом отношении играли важную роль в истории Восточного Кавказа VIII-XI вв.

Список литературы:

1. Аликберов А.К., Ал-Лакзи // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып.1. М., 1988, С.64-65.
2. Аликберов А.К. Эпоха классического ислама на Кавказе: Абу Бакр ад-Дарбанди и его суфийская энциклопедия «Райхан ал-хакаик» (XIX вв.). М., 2003.
3. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1926.
4. Бартольд В.В. Дагестан, Дербенд и Ширван, Баку.
5. Гаджиев В.Г., История Дагестана. М.:Наука,1967.Т.1.
6. Казубский Е. Темир-Хан-Шура, Баку, 1895.
7. Казубский Е., Краткий курс истории Азербайджана, Баку, 1923.
8. Казубский Е. О дербендском княжестве XII — XIII веков, Баку, 1930.
9. Картлис Цховреба, Тбилиси, 1955.
10. Маммус ибн аль-Хасан аль-Лакзи. Тарих Баб ал-абваб.
11. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. — М.: Издательство восточной литературы, 1963.
12. Минорский В.Ф. Указ. соч.
13. Нафиси С. в “Армаган”, Фарвардин, 1327/1948.

14. Советская историческая энциклопедия, гл.ред. Е.М. Жуков. М.: изд. «Советская энциклопедия», 1966. Т.9.
15. Сысоев В.М. Краткий очерк истории (северного) Азербайджана, Баку, 1925.
16. *Фарида Санджах, Жемчужины Халифата – Арран, Ширван и Дербент, 2014.*
17. *Фарида Санджах, Тайны мусульманского Ширвана, 2014.*
18. Шихсаидов А.Р. Ислам и становление дагестанской исторической традиции //Ислам и исламская культура в Дагестане. М.: РАН, 2001.С.33 -50.
19. Шихсаидов А.Р. К истории изучения «Истории Ширвана и Дербенда» / Учёные записки, т. XX (серия общественных наук). Махачкала, 1970.С.236-252.
20. Dorn B., Versuch einer Geschichte des Schirwanschahe, — “Mem. De l'Acad. de St. Petersburg”, 1840,Geschichte Schirwans ...von 1538 — 1820, 1841.
21. Minorsky V. Studies in Caucasian History.London, 1953.
22. Minorsky V. A History of Sharvan and Darbandin the 10-th – 11-th centuries. Cambridge, 1958.

Rusiya, sovet və post-sovet tarixşünaslığında Şirvan Xülasə

Bu məqalə Dağıstanın tarixi əsəri olan «Şirvan və Dərbənd tarixi»nin («Bab əl-Tarix əbvab») tədqiqinə həsr olunub. Əsər Dağıstanın və Şirvanın VII-XI (1075-ci ilə qədər) əsrlər tarixinə dair mühüm məlumatları özündə ehtiva edir.

Əsərdə dəqiq adlar və tarixlər, o dövrün tarixi həqiqətlərini tədqiq etmək üçün tutarlı mənbədir və «Şirvan və Dərbənd tarixi» əsəri XI əsr Dağıstan tarixşünaslığının görkəmli abidəsidir.

Shirvan in the Russian, Soviet and post-Soviet historiography Summary

The present article is devoted to the study of the Dagestani historical work «The Stories of Shirvan and Derbend» («Tariq Bab al-Abwab»). The work contains important information on the history of Dagestan and Shirvan VII - XI centuries. (Before 1075) and gives exact names and dates, is a valuable source for studying the history of that period, and is undoubtedly one of the outstanding monuments of Dagestani historiography of the 11th century.

In our material, we will touch upon the history of the two Muslim lands of the Eastern Caucasus during their heyday in the bosom of Islamic Arabic-speaking culture.

**MÜASİR AZƏRBAYCANDAN
TARİXİ ŞİRVANŞAHLAR
DÖVLƏTİNƏ SƏYAHƏT**

**BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

23-24 oktyabr 2018

**Memarlıq, arxeologiya, etnoqrafiya,
epiqrafika, numizmatika, tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat**

İkinci hissə

Bakı – 2018

**ПУТЕШЕСТВИЕ ИЗ
СОВРЕМЕННОГО АЗЕРБАЙДЖАНА
В ИСТОРИЧЕСКОЕ ГОСУДАРСТВО
ШИРВАНШАХОВ**

**МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

23-24 октября 2018

**Архитектура, археология, этнография,
эпиграфика, нумизматика, история, философия,
литература**

Вторая часть

Баку – 2018

**JOURNEY FROM MODERN
AZERBAIJAN TO THE HISTORICAL
STATE OF SHIRVANSHAHS**

**MATERIALS OF THE INTERNATIONAL
SCIENTIFIC CONFERENCE**

23-24 October 2018

**Architecture, archeology, ethnography, epigraphy,
numismatics, history, philosophy, literature**

The second part

Baku – 2018

Elmi redaktor:

Vəfa Quliyeva – tarix üzrə elmlər doktoru, “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin İdarə Heyəti sədrinin elmi işlər üzrə köməkçisi

İşçi qrup:

Əsgər Ələkbərov - “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin İdarə Heyətinin sədri

Cavid Kazımov – Elmi-Mədəni Mərkəzin direktoru, “İçərişəhər” tarixi muzeyinin direktor əvəzi

Əminə Məlikova – “İçərişəhər” tarixi muzeyinin direktor müavini

Hökümə Ağayeva – “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin “Hüquq və beynəlxalq əlaqələr” şöbəsinin “Protokol və ictimai əlaqələr” sektorunun aparıcı məsləhətçisi

Elxan Məmmədov – “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin Qala Dövlət Etnoqrafiya Qoruğu ilə iş şöbəsinin “Mədəni irsin tədqiqi” sektorunun baş məsləhətçisi

Qənirə Pirquliyeva – Elmi-Mədəni Mərkəzin “Elm” şöbəsinin baş elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Rəna Rzayeva – “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyinin direktoru

Sevil Məmmədova - Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyinin direktor müavini

Azərbaycan Elmlər Akademiyası:

Akif Əlizadə - AMEA-nın prezidenti, akademik

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

Nərgiz Axundova – AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik

Nailə Vəlixanlı – AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, tarix üzrə elmlər doktoru, professor, akademik

ISBN 978-9952-37-122-2

© “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi, 2018

**“Müasir Azərbaycandan Tarixi Şirvanşahlar dövlətinə səyahət”
adlı Beynəlxalq Elmi konfransın**

Təşkilat komitəsi:

“İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi

Təşkilat komitəsinin sədri:

Əsgər Ələkbərov – İdarə Heyətinin Sədri

Təşkilat komitəsinin sədr müavinləri:

Read Qasımov – Aparatın rəhbəri

Vəfa Quliyeva – tarix üzrə elmlər doktoru, İdarə Heyətinin Sədrinin (elmi məsələlər üzrə) köməkçisi

Təşkilat komitəsinin üzvləri:

Cavid Kazımov – Elmi - Mədəni Mərkəzin direktoru, “İçərişəhər” Tarixi Muzeyinin direktoru vəzifəsini icra edən

Əminə Məlikova – “İçərişəhər” Tarixi Muzeyinin müdir müavini – əlaqələndirici

Gülнар Əliyeva - “İçərişəhər” Tarixi Muzeyinin müdir müavini

Elsevər Məmmədov - “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin “Hüquq və beynəlxalq əlaqələr” şöbəsinin “Beynəlxalq əməkdaşlıq və mədəni layihələrlə iş” sektorunun müdiri

Hökümə Ağayeva - “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin “Hüquq və beynəlxalq əlaqələr” şöbəsinin “Protokol və ictimai əlaqələr” sektorunun aparıcı məsləhətçisi

Qənirə Pirquliyeva - Elmi - Mədəni Mərkəzin “Elm” şöbəsinin baş elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Rəna Rzayeva – “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyinin direktoru

Sevil Məmmədova - “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyinin direktor müavini

Azərbaycan Elmlər Akademiyası:

Akif Əlizadə - AMEA-nın prezidenti, akademik

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik

Nərgiz Axundova – AMEA-nın İctimai Elmlər Bölməsinin akademik-katibi, akademik

Nailə Vəlixanlı – AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktoru, tarix üzrə elmlər doktoru, professor, akademik

Nərgiz Əliyeva – AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktor müavini, tarix üzrə elmlər doktoru

Həbibə Əliyeva – AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin direktor müavini, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT TARİX, FƏLSƏFƏ, ƏDƏBİYYAT

1. Alpaslan Hamdi KUZUCUOĞLU. **Önleyici koruma
kapsamında müzelerde afetlərə yönəlik tədbirlər**.....524-531
2. Aytən MEHDİYEVA. **Şirvan qalaları tarixinə dair**.....532-541
3. Baba BƏHRUZ. **Şirvan bəylərbəyliyində kənd təsərrüfatının
rolu**.....542-550
4. Bilal DƏDƏYEV. **Şeyxi Məhməd Əfəndinin «Vəqayitül-
füzəla» əsərinin I cildinə görə XVII əsr Osmanlı dövlətində yaşamış
Şirvanlı alimlər**.....551-557
5. Cavid BAĞIRZADƏ. **Bərdə-Dərbənd yolu və bəzi ilk orta əsr
yaşayış yerlərinin lokallaşdırılması haqqında - mənbə məlumatları
və tarixi-arxeoloji tədqiqatlar əsasında**.....558-567
6. Dilavər ƏZİMLİ. **Azərbaycanda dini münasibətlərə dair -
Şirvanşahlar əyaləti**.....568-579
7. Elnur NƏSİROV. **Osmanlı elminə töhfə vermiş bəzi Şirvanlı
alimlər**.....580-589
8. Əli FƏRHADOV. **Ünsizadə qardaşları və Azərbaycan
mətbuatı tarixindən**.....590-598
9. Faiq-Hüseyn İBATZADƏ. **Sources about Shirvanshahs**.....599-607
10. Fatma QƏNİYEVA. **Şirvanşahlar dövründə Azərbaycan
şəhərləri Avropa səyyahlarının tədqiqi ilə**.....608-613
11. Fərhad FƏRZƏLİYEV. **Orta əsr Şirvan memarlığının plastik
ənənələri**.....614-624
12. Fəridə ƏZİZOVA. **Şirvanşahlar dövlətinin şair və ədibləri -
XIII-XV əsrlər**.....625-638
13. Gülsəba HƏSƏNOVA. **Şirvanşahlar dövrü ədibləri Nizami
Muzeyi ekspozisiyasının heykəltəraşlıq nümunələrində**.....639-647
14. İmamverdi HƏMİDOV. **XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda
ədəbi həyat**.....648-658
15. Kamil İBRAHİMOV, Çingiz AVDULLAYEV. **Alman səyyahı
və həkimi Engelbert Kempferin Şirvana səfəri - Lotar Veysin
tədqiqatları əsasında**.....659-676
16. Kamil İBRAHİMOV. **Qədim Şirvan eli – Əngəxaran**.....677-690
17. Könül HACIYEVA. **Şirvanşah I Şeyx İbrahim və Şirvanşah
I Xəlilullah şair Bədr Şirvaninin gözü ilə**.....691-698

18. Qərənfil ƏSƏDOVA. Şamaxı orta əsrlərdə şərqlə qərb iqtisadi-ticarət əlaqələrinin mühüm məntəqələrindən biri kimi - MATM-in materialları əsasında.....699-707
19. Lalə ƏLİZADƏ. XII yüzil ədəbi qaynaqları əsasında Şirvan tarixinə yeni baxış.....708-715
20. Leyla CƏFƏRLİ. XVI əsrdə İngiltərənin maraqlarında Şirvan.....716-725
21. Leyla HƏSƏNZADƏ. Alman səyyahları Şirvanın tarixi haqqında.....726-732
22. Leyla RAMAZANOVA. Bakı norveç yazıçısının əsərində - K.Hamsunun “Nağıllar ölkəsində” oçerki əsasında.....733-738
23. Minaxanım TƏKLƏLİ. Övliya Çələbinin “Səyahətnaməsi”ndə Şirvan.....739-751
24. Mübariz XƏLİLOV. Quba – Şirvanın qədim şəhərlərindən biri kimi.....752-760
25. Nailə VƏLİXANLI. Bir daha Şirvanşah məzyədilərəqədərki “Şirvanşah” titulu və onun daşıyıcıları haqqında.....761-772
26. Nərgiz ƏLİYEVƏ. Şirvanda elm, Şirvanşahlar isə onun qoruyucusu rolunda.....773-782
27. Nəzakət MƏMMƏDLİ. Seyid Yəhya Şirvaninin farsca risalələri.....783-791
28. Nisbət MEHDİYEVƏ. Şamaxıda dini və dünyəvi təhsil – XIX-XX əsrin əvvəlləri.....792-799
29. Nurlana HƏMZƏYEVƏ. Şamaxı Şirvanşahlar dövlətinin mərkəzi kimi.....800-808
30. Ömər ƏBDÜLƏZİZ ƏL-ANİ. “Töhfətül-Muhibbin” və başqa ərəb təzkirələri Şirvan alimləri və ədibləri haqqında....809-810
31. Pərvanə ƏZİMOVA. Məşhur səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvaninin əsərlərində Şirvan haqqında qeydlər.....811-820
32. Parvin Ahanchi. “Legacy of the Shirvanshahs” Presented at the SOCAR Baku Oil Exposition.....821-827
33. Rafael HÜSEYNOV. Şirvan şairlərinin ədəbi irsinin orta əsrlər Azərbaycan tarixi ilə bağlı həqiqətlərin bərpasında əhəmiyyəti.....828-843
34. Sevil MƏMMƏDOVA. Hökmdarlıq amilləri və Şirvanşahların saray müxəlləfatına dair.....844-854
35. Səadət ƏLƏKBƏROVA. Şirvanşahlar sarayı XVI-XIX əsrlərin mənbələri və faktlar əsasında.....855-864
36. Səba NAMAZOVA. Mirzə Ələkbər Sabir poeziyasının satirik şairlərin yaradıcılığına təsiri məsələsinə dair.....865-870

37. Sıddık KORKMAZ. İbn Sadruddin Eş-Şirvânî'nin itikadî mezhepler hakkındaki görüşleri.....871-877
38. Şahin FAZİL. XVI əsrin sonlarında birləşmiş Osmanlı və Kırım qoşunlarının Şirvana hücumu.....878-886
39. Şahin FƏRZƏLİYEV. I Şah Təhmasib, sonuncu Şirvanşahlar, axırıncı Şirvan şahzadələri.....887-895
40. Tarix DOSTİYEV. XIII-XV əsrlərdə Şirvan şəhərlərinin beynəlxalq ticarətdə iştirakına dair.....896-905
41. Zəhra QƏNİYEVƏ. Şirvanşahlar dövrünün ictimai-mədəni tarixi orta əsr şairi Bədr Şirvaninin yaradıcılığında.....906-913
42. Али ИБРАГИМОВ. Дербент и Ширван во взаимоотношениях государств Амира Тимура и Тохтамышша.....914-922
43. Бахтияр ХАНДАДАШЕВ. Походы шейхов Джунейда и Хейдара в Ширван и Дагестан.....923-930
44. Вафа КУЛИЕВА, Ганира ПИРГУЛИЕВА, Эльхан МАМЕДОВ. Место трех религий.....931-939
45. Вафа КУЛИЕВА. К истории средневекового Ширвана - по данным эпиграфических памятников.....940-946
46. Даниял КИДИРНИЯЗОВ. Национально-освободительная борьба народов Ширвана и Дагестана против Персидского владычества в первой трети XVIII в.....947-961
47. Джалалитдин МИРЗАЕВ. Термез и Ширван: Поэзия как общая черта духовной культуры.....962-972
48. Захида АЛИЗАДЕ. Подготовка кадров историков в области высшего образования в Азербайджанской ССР в период административно-командной системы - 1920-1953 гг.....973-986
49. Исрапил САМПИЕВ. Глобализация и принципы эволюционизма.....987-995
50. Магомед ШЕХМАГОМЕДОВ. Вклад Ширваншахов в распространении суфийского ордена Халватийа: новые страницы истории суфизма в средневековом Дагестане - XVI-XVII вв.....996-1011
51. Назим МАГОМЕДОВ. Роль Дербента в торговых отношениях между народами Дагестана и Ширвана в XVIII – первой половине XIX вв.....1012-1221
52. Нурулла АЛИЕВ. Развитие военно-морского дела государства Ширваншахов в IX-XIII вв.....1022-1030
53. Рабадан СУЛТАНБЕКОВ. Политические связи Ширвана и Дагестана в IX–X вв.....1031-1039

54. Рафик САФАРОВ. Некоторые аспекты политико-административных изменений в Ширванском вилаете в конце XVIII - XIX вв.....1040-1048
55. Саида ГАМЗАБЕКОВА. О взаимоотношении Ширвана и Грузинского царства в трудах известного ученого-востоковеда В.Ф. Минорского.....1049-1055
56. Сурая АГАЕВА. О роли музыкального искусства в творчестве некоторых известных ширванцев средних веков.....1056-1074
57. Тамилла КЕРИМОВА. Первый азербайджанский исследователь истории государства Ширваншахов.....1075-1085
58. Тойраханум ГУСЕЙНОВА. Ичеришехер в романе Банин «Кавказские дни».....1086-1093
59. Шарафетдин МАГАРАМОВ, Зернитаж МАГОМЕДОВА. Торгово-экономические контакты Дагестана и Ширвана с российским государством в XV – первой четверти XVIII вв.....1094-1103

ÖNLEYİCİ KORUMA KAPSAMINDA MÜZELERDE AFETLERE YÖNELİK TEDBİRLER

Alpaslan Hamdi KUZUCUOĞLU*

Açar sözlər: Mədəni irsin qorunması, muzey binalarının qorunması üçün risk tədbirləri, fəvqəladə planlaşdırma, fəlakət idarə olunması.

Ключевые слова: защита культурного наследия, меры риска для защиты музейных зданий, планирование чрезвычайных ситуаций, борьба со стихийными бедствиями.

Key words: Cultural heritage protection, protective risk measures for museum buildings, emergency planning, disaster management.

Giriş

Pek çok kültür mirasını bünyesinde bulunduran müzeler, hem insan kaynaklı afetlerden hem de doğal afetlerden etkilenmektedir. İnsan kaynaklı afetlerde insanların bilgi yoksunluğu, dalgınlık, ihmal, unutkanlık, yorgunluk gibi karakteristik özellikleri nedeniyle zincirleme etkilerle zarar derecesi artmaktadır. Doğal afetlerin yıkıcı etkileri karşısında insanoğlu aciz kalmaktadır. Ancak yine insanların hataları nedeniyle önlem alınmaması sonucu daha çok zararlar oluşmaktadır. Müzelerde bulunan eserlerin hem afetlere hem de ideal konfor koşullarına karşı yeterli koruma standartları sağlanamadığı takdirde bozulmaya uğramakta ya da tamamen yok olmaktadır. Müze personelinin yöneticisine hatta ziyaretçisine kadar müzeleri kullananların koruma konusunda bilinçli olmaları, çok basit tedbirlerle paha biçilmez koleksiyonların kurtulabileceğini bilmelidirler. Sel ve su taşkınları ile zemin ve bodrum katlarında bulunan koleksiyonların zarar görebileceği gibi, fırtına, yoğun kar yağışı sonrası çatının çökmesi gibi durumlarda da üst katlarda bulunan eserler tahribata uğrayabilmektedir. Dolayısıyla müzelerde gerek sergileme gerek depolama gerekse müzenin sınırlandırıldığı sosyal donatı alanlarının hepsi anahtar alanlar olarak nitelendirilmeli ve ciddi önlemler alınmalıdır.

Dünya'da depremler, yangın, sel vb pek çok afetler meydana gelmektedir. Pasifik Bölgesindeki levhalarda meydana gelen depremlerde Japonya'daki müze ve kütüphane yapıları ile ABD San Andreas fay hattına yakın bölgelerdeki San Francisco şehrinde bulunan müzelerde

* Doç.Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, email:
alpaslan.kuzucuoglu@medeniyet.edu.tr

önemli hasarlar meydana gelmiştir (ABD Federal Acil Yönetim Ajansı: FEMA, 2011: 2-20). 1989 yılında Loma Pritera Depreminde ABD San Fransisko'da bulunan 8 müzedeki koleksiyonlarda 10 milyon Amerikan Doları tutarında bir kaybın olduğu rapor edilmiştir. Sadece, San Fransisko Asya Sanat Müzesindeki koleksiyon kaybının yaklaşık 3 milyar Amerikan Doları olduğu, hasar gören 26 objedeki toplam kaybın 3 milyon Amerikan Doları olduğu öngörülmüştür (Fierro, Freeman, Perry, 1994: 9).

Bununla birlikte, savaş ortamlarında sabotaj, terör saldırıları, vandalizm gibi etkilerle koleksiyonlar yağmalanmakta, çalınmakta ya da tamamen yok edilmektedir. Özellikle de çok sayıda insanın bir arada bulunduğu (çalışan, ziyaretçi ve kullanıcı vb.) bu tür alanlarda, mutlaka acil durum ve afetlere karşı önceden önlemlerin alınması can, mal, tarihi eser ve koleksiyon kayıplarının önüne geçilmesini sağlayacaktır. Hızlı ve çok çabuk gelişen afet ve acil durumlara karşı müze yönetimleri sürekli hazır durumda bulunmalıdır. Kamu hizmeti sunan müzeler olası bir acil durum ve afet sonrası hızlı bir şekilde kendini toparlayıp, normal operasyonel faaliyetlerine devam etmelidir. Olumsuz etkilerin vereceği hasarların minimize edilmesi için önceden teçhizatlandırma, tatbikat, eğitim, senaryo çalışmaları, ihtiyaçların karşılanması, binaların güçlendirilmesi, yangına karşı mücadele ekipmanları, bariyerleme çalışmaları gibi acil durumlara ve afetlere yönelik tedbirler alınmalıdır.

Acil durumlar ve afetlerle etkin mücadele ve müdahale için müzelerin bünyesindeki potansiyel tehlike kaynakları ve bu tehlikelerden kaynaklanabilecek olası risklerin tanımlanması, acil planlama ekibinin belirlenmesi ve planlama çalışmalarının yapılması, kurumun zayıf ve güçlü yanlarına göre değerlendirmeler doğrultusunda kaynaklarının belirlenmesi, kaynaklar yeterli değil ise paydaş kurumlar ile işbirliği yapılması gibi önlemlerin alınması gerekmektedir.

2.Amaç

Kültürel mirasın korunmasında, müzeler aktif rol oynayıp¹, müzelerin koleksiyonları "toplama, belgeleme ve sergileme" görevlerinin yanısıra; onları gelecek kuşaklara sağlıklı bir şekilde aktarabilmek için "koruma" görevi de üstlenirler. Müze bünyesinde bulunan koleksiyonların olası bir acil durum / afette yok olması veya ağır hasar almasını önlemek amacıyla, olası bir acil durum / afet meydana gelmeden önce proaktif² önlemlerin alınması ile doğru acil durum planlaması ve bu

¹ Çalışma, konferansın "Kültürel mirasın korunmasında Müzelerin Rolü" konu başlığı kapsamında ele alınmıştır.

² Önleyici koruma kapsamında önceden alınacak tedbirler.

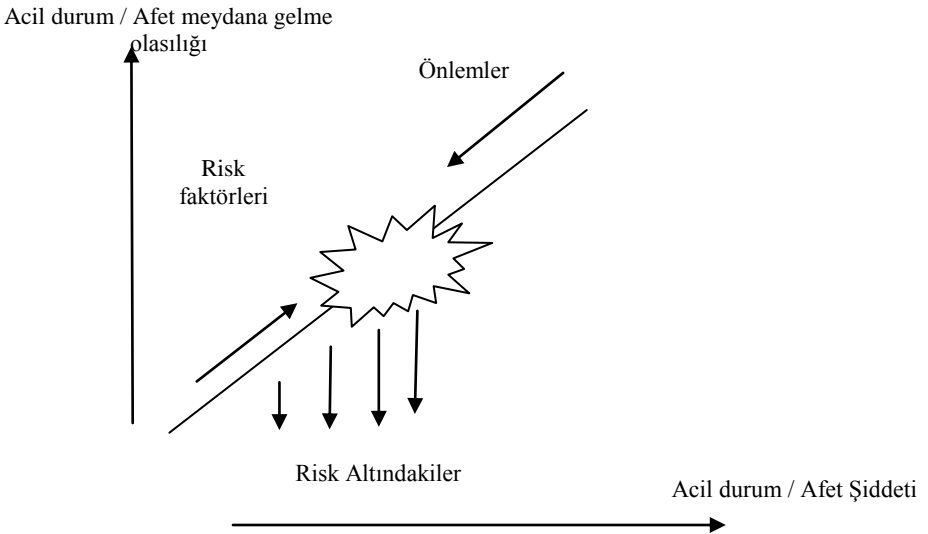
planlama doğrultusunda acil durum müdahalesi gerekmektedir. Çalışmanın amacı; müzelerde acil durum ekibi teşekkülü ve planlamasının önemi vurgulanarak müdahaleye yönelik yapılacak çalışmaların aktarılması amaçlanmıştır.

3.Kapsam

Bu çalışma ile, müzelerin, en başta insan unsurlarının ikincil olarak da yapı ve koleksiyonların acil durum / afet etkilerinden korunmalarına müze yönetimlerinin üstlenmesi gereken sorumlulukların belirtilmesi, bu sorumluluğun bir gereği olmak üzere acil durum planlama çalışmalarına tüm çalışanların dahil edilmesi, hatta bu farkındalık çalışmalarına ziyaretçilerin de dahil edilmesi gerekliliği çalışmanın kapsamı oluşturmuştur.

4.Yöntem

Müzeleri, insan ve obje unsurlarını acil durum ve afet etkilerine karşı korunması ve müdahaleye yönelik uygulamaların neler olabileceğini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada insan hatalarından kaynaklanabilecek ihmallerin acil durum ve afet etkilerini daha da olumsuz yönde artıracığından hareketle bir model önerisi getirilmiştir. Bu model önerisinde göre zaman içerisinde meydana gelebilecek acil durum ve afetlerde insan hatalarının minimize edilmesi durumunda zarar derecesi de minimize edilebilecektir. İnsan Odaklı Müze Afet Planlaması Modeline (İOMAP) istinaden risk faktörlerinin alınacak insan hatalarından arındırılmış proaktif önlemlerle de azaltılması sağlanmalıdır.

Şekil 1: İnsan Odaklı Müze Afet Planlaması Modeli (İOMAP)

5. Acil durum / afet öncesi ve yapılacaklar

Müze binalarında aniden gelişen ve çok yıkıcı hasar meydana getiren acil durum / afetlere yönelik proaktif yaklaşımla risk azaltıcı planlama çalışmaları yapılmalıdır. Önceden yapılan çalışmalarla kurumlar çok daha etkili bir müdahale ile olası hasarları minimize edebilecektir. "Olası bir acil durum / afet öncesi" hazırlanacak risk azaltma planlama çalışmasında öncelikle; anahtar alanların (okuyucu salonları, sergileme ve depolama alanları) belirlenmesi, binanın bulunduğu zeminin durumu (jeolojik) ve binanın yapısal durumu (statik) ile yapısal olmayan tehlikelerin belirlenmesi, ziyaretçi ve personelin can güvenliğini sağlayıcı önlemler, eserlerin hasar riskini en aza indirici önlemler, ziyaretçi, kullanıcı, personel ve koleksiyonların tahliye planlarının hazırlanması, konuları vurgulanmalıdır.

Afet öncesi yapılacak çalışmalar, hazırlık ve zarar azaltma / önleme çalışmalarını; afet sırasında müdahale ve afet sonrasında ise iyileştirme çalışmalarını kapsamaktadır. Bu nedenle tüm safhaların başarılı bir şekilde yürütüldüğü acil durum yönetimi aşamaları için kısa, orta ve uzun vadeli hedefler tanımlanmalı ve stratejiler geliştirilmelidir. Tüm bu yapılacak çalışmalar tarihi/ yakın döneme ait halen kullanımda olan / sergilenen eserler, binalar ile bunları kullanan insanların afetlerden korunmasına yönelik tedbirlerin alınmasına katkı sağlayacaktır.

Çalışanlar ile koleksiyonlara yönelik afet ve acil durum planlaması hayati öneme sahiptir. İnsan unsuru her zaman tahliye çalışmalarının önceliklidir. Kurtarma çalışmalarının başarıya ulaşması için personelin eğitimi, teçhizatlandırılması ile kurtarma sırası ve sonrasındaki çalışmaların (öncelikler, müdahaleler, kurtarma sonrası yapılacak iyileştirmeler) tanımlanması gereklidir. Bunun için kurtarma ve koruma prosedürlerinin dokümanite edilmesi, sorumluların belirlenmesi, koleksiyonların taşınma metotları ve afetlere göre değişiklik gösterebilecek rehabilitasyon programlarına ilişkin stratejiler geliştirilmelidir (sel afetine maruz kalmış kağıt esaslı bir eser için dondurarak kurutma, vakumla kurutma sistemi gibi tesislerin önceden kurulması ya da bu tesislerin bulunduğu yerler ile uzmanların önceden tespit edilmesi vb.). Yine her afete göre değişiklik gösterebilecek koleksiyonlar arasındaki kurtarma öncelikleri (yangın durumunda organik esaslı eserlerin kurtarılmasına öncelik verilmesi vb.) zamana bağlı olarak belirlenmelidir¹.

¹ Hollanda'daki Amerongen Kalesi için olası bir yangının ardından yapılacak tahliye yönelik detaylı bir plan hazırlanmıştır. Plan için yerel itfaiye yetkilileriyle irtibata geçilmiş; yangın söndürme araç ve malzemelerinin tedarik edilmesi, su temini, periyodik tatbikatlar konusunda işbirliğine gidilmiş, 5 dakikalık, 15 dakikalık ve 30 dakikalık sürelerle göre hangi objelerin tahliye edileceğine dair tahliye öncelikli planlar hazırlanmıştır (Stovel,1998:38).

Olası bir acil durum / afet öncəsi, müze / kütüphanə çalışanları arasından seçiləcək ekip ilə yapılacak planlama çalışmaları; acil durum ya da afetin mesai saatlerinde ya da gecə / tatil günlerinde meydana gəlmə olasılığına qarşı ayrı ayrı senaryo çalışmaları yapılmalı, tahliyə yolları, kat planları belirlənməli, uyarıcı bilgiləndirici işarələmələr olay meydana gəlmədən öncə konulmalı, acil kurtarma ekipləri aktivə edilməli, bu ekiplərin periyodik tətbiqat yarımları sağlanmalı, risk transferi (bina və esərlerlə ilgili risklərin sigortalılarının yaptırılarak uluslararası sigorta və reasürans piyasalarına transfer edilməsi) yapılmalı və esərlərin kurtarılmasından sonra hasar görmüş esərlərə yönelik restoratör irtibatının sağlanması gərəklidir. Müdahələ üç temel adımı içərir: Öncədən belirlənən ekip ilə afete müdahələ etmək, hasarın kapsamını dəğərləndirmək, xizmət və kolleksiyonlara yönelik iyiləştirme çalışmalarına başlamaq (Kahn, 2012:3).

Acil durum planlarında olası bir acil durum / afet sırasında esərlərin daha da fazla zarar görməsini engelleyəcək tüm tədbirlər (yanğın, deprem, sel, sabotaj, patlama, hırsızlığa vb. yönelik) və bunları yerinə gətirəcək sorumlular, tahliyə və toplanma alanları yer almalıdır. Olay sonrası hazırlanacaq formların (esərə aıt olay raporu, binaya aıt olay raporu vb.) doldurularaq tutanak altına alınması envanter çalışmalarına ışık tutacaktır. Olay sonrası kolleksiyonların doğru paketlənməsi, envanterlənməsi, taşınması, çevresel koşullarının izlənməsi (bağıl nem, sıcaqlıq vb.), kolleksiyonların bulunduğı yerdeki güvenliğın sağlanması önəmlidir.

Acil durum planlamasında paydaş olaraq çalışılan kurumlar ilə acil durum servisleri (kolluk kuvvetləri, itfaiyə, ambulans vb.) irtibat telefonları və bu kurumlardaki iletışim kurulacak kişilərin də öncədən belirlənməsi gərəklidir.

Tahliyə koridorlarında tahliyə yolunu engelleyəbilecek ağır objelərin konumlarına diqqət edilməli, yanğın söndürmə cihazları kat genelinde homojen olaraq dağıtılmalıdır. Duman, ısı dedektörleri, alarm sistemləri, yanğına müdahələ sistemləri (otomatik şemsiyələmə, gazlı sistem vb.) ilə bunları çalıştırıp kapatacak butonların çeşitli yerləre konuşlandırılması, yanğın söndürücülər və yanğın dolaplarının tesisi, acil durum telefonları ilə kat planlarının görünür yerləre asılması, acil çıkışların belirlənməsi və işarələnməsi çalışmaları yürütülməlidir. Depoların kapıları yanğında hasar görməyəcək və dışarıya doğru açılacak şəkildə tasarlanmalıdır.

Acil durum hazırlıq və müdahələ planlarında; acil durum prosedürlərinin yanında, acil müdahələyə yönelik tədarik listəsi, kurtarma öncelikləri, konservasyon uzmanlarının listəsi, gönüllü çalışanların

listesi, acil durum bölgesinin dışında depolanmış malzemeler yer alır (Adcock, 1998:17).

Şekil 2: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü Acil Durum Tatbikatı

Sonuç

Müze, kütüphane ve arşiv binalarında başta insan öncelikli olmak üzere koleksiyonların kurtarılmasına yönelik acil durum planlarının hazırlanması önemlidir. İnsan kaynaklı hataların en aza indirilmesi suretiyle olası büyük zararlar da en aza indirilebilecektir. Tüm müzelerde risk değerlendirme çalışmaları ile acil durum planlarının hazırlanması zorunlu hale getirilerek titizlikle çalışmalar sürdürülmelidir. Acil durum planlarında yer alacak müze personelleri arasından seçilecek acil durum destek elemanlarının eğitimi ve bu eğitimin uygulaması olan tatbikatların icra edilmesi önemlidir.

Tüm müzelerin bir afet sonrası en kısa sürede tekrar eski operasyonel faaliyetlerine devam etmeleri sağlanmalıdır. Koleksiyonlardan sorumlu kuratör, restoratör, müze-kütüphane-arşiv uzmanları ile iş sağlığı güvenliği uzmanları olası bir afet / acil durumda eserlerin kurtarılmasına yönelik fiziksel müdahaleye imkan sağlayacak finansal desteğe ihtiyaç duyar. Bu nedenle sadece ulusal düzeyde değil, uluslararası düzeyde de girişimlerde bulunularak kurumlar arası işbirlikleri sağlanmalıdır.

Kaynakça:

1. Adcock E., (1998). IFLA Principles for the Care and Handling of Library Material, International Federation of Library Associations and Institutions Core Programme on Preservation and Conservation and Council on Library and Information Resources.

2. Fema (2011). Reducing the Risks of Nonstructural Earthquake Damage: A Practical Guide- Behavior of Nonstructural Components. (FEMA E-74).

3. Fierro, E., Freeman, S., Perry, C., (1994). A Practical Guide, Reducing the Risks of Nonstructural Earthquake Damage, FEMA.

4. Kahn Miriam B., (2012). Disaster Response and Planning for Libraries, American Library Association.

5. Kuzucuoğlu, A., (2014), Arşiv Ve Kütüphanelerdeki Risklere Yönelik Pasif Korumanın Önemi, ISSN: 2147-9682, Türk Kütüphaneciliği, Cilt. 28, No. 3, pp. Sf. 338-351.

6. Kuzucuoğlu, A., (2014), Müze, Kütüphane Ve Arşiv Binalarında Afetlere Yönelik Tedbirler, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı:2, Cilt: 16, ISSN: 1305-7766

7. Kuzucuoğlu, A., (2016) Yerel Yönetimlerdeki Bilgi ve Kültür Merkezlerinde Acil Durum Planlamasının Önemi, Belediyelerin Kütüphane Ve Arşiv Hizmetleri Uluslararası Sempozyumu, Hacettepe Üniversitesi, Bursa Nilüfer Belediyesi

8. Stovel, H., (1998). Case Study: Evacuation Plan, Amerongen Castle, Netherlands, Risk Preparedness: A Management Manuel for World Cultural Heritage, ICCROM, Roma

Protektiv hüquq müdafiəsində tələb olunan tədbirlər

Xülasə

Muzeyin binalarına hazırlanacaq risklərin azaldılması planları və fəvqəladə planlar işçilərə, qonaqlara və istifadəçilərə, eləcə də binalar və kolleksiyonlara yönəldilməlidir. Bu məqsədlə proaktiv yanaşma ilə hazırlanmış planlarda baş verə biləcək həyat və mülkiyyət itkisini minimuma endirmək və ya aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Ssenarinin hazırlanmasının ən pis vəziyyətə, bu istiqamətdə fəvqəladə qrupların yaradılmasına, hazırlanmasına və təliminə əsasən aparılması; bu da fəvqəladə idarəetmənin uğurunu gətirəcəkdir. Bu baxımdan; planlaşdırma fəaliyyəti fəlakətlərin və fəvqəladə halların aradan qaldırılmasında əsas rol oynayır.

Fəvqəladə hallar / fəlakət planlaşdırma işlərinin insan mərkəzli qurulması lazım olduğu vurğulandı.

Профилактическая защита музеев во время стихийных бедствий

Резюме

Планы по снижению рисков и планы действий в чрезвычайных ситуациях для музейных зданий должны направляться на сотрудников, гостей и пользователей, а также на здания и коллекции. С этой целью он направлен на минимизацию или ликвидацию гибели людей и имущества, которые могут иметь место в планах активного подхода. Подготовка сценария основана на наихудшем сценарии, создании, обучении и подготовке чрезвычайных групп в этой области; что приведет к успеху чрезвычайного управления. С этой точки зрения; мероприятия по планированию играют ключевую роль в ликвидации бедствий и чрезвычайных ситуаций.

Было подчеркнуто, что чрезвычайные ситуации / планирование стихийных бедствий должны быть ориентированы на человека.

Countermeasures in museums in scope of the preventive conservation

Summary

Risk reduction plans and intervention plans to be prepared for museum buildings should be focused on employees, visitors and users as well as buildings and collections. For this purpose, it is aimed to minimize or eliminate the loss of life and property that could possibly occur in the plans that will be prepared with proactive approach. Preparation of the scenario works to be done according to the worst possible situation, to establish and train emergency teams in this direction; It will also bring the success of emergency management. From this point; It is clear that planning activities play a key role in the overcoming of disasters and emergencies.

Emergency / disaster planning studies should be emphasized as human-focused.

ŞİRVAN QALALARI TARİXİNƏ DAİR

Aytən MEHDİYEVA*

Ключевые слова: Ширван, Шемаха, крепости, архитектура, исторические источники

Key words: Shirvan, Shamakhy, towers, architecture, historical sources

Giriş

Azərbaycan tarixinin erkən orta əsrlər dövrü ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda feodal münasibətləri formalaşmış, yeni istehsal sahələri yaranmış, orta əsr şəhərlərinin əsası qoyulmuş, onların müdafiəsinin təşkili məqsədi ilə qalalar və istehkamlar tikilmiş və qədim abidələr bu sistemə uyğunlaşdırılmışdır. Proses Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqli xüsusiyyətlərə də malik olmuşdur. Bu baxımdan müxtəlif bölgələr, o cümlədən Şirvanın tarixi araşdırılarkən qeyd olunan məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Qədim Şirvanın çoxsaylı abidələri, o cümlədən qalalar ilə fərqlənməsi təsadüfi xarakter daşımamışdır. Bu bölgədə müxtəlif xarakterli qalaların inşası çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Həmin abidələr inşa olunduğu dövrün bariz nümunəsi sayıldığı üçün onların öyrənilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şirvan zonası qala adı ilə bağlı çoxsaylı yaşayış yeri, kənd, qala, qalaça, dağ və s.-nin olması ilə (Şamaxı Ensiklopediyası, 2015: 169-170) diqqəti cəlb edir.

1. Tarixi mənbələr Şirvan haqqında

Şirvan Azərbaycanın qədim tarixi bölgəsidir. Tarixi mənbələr bəzi dövrlərdə onu ölkə kimi də göstərmişdilər. Şirvan və onun şəhərləri haqqında ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatlar öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir. IX-XIII əsrlər ərəb müəllifləri əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, əl-İstəxri, əl-Məsudi, Əbu Düləf, Əbu Hamid, əl-Əndəlusi əl-Qərnati, Yaqut Həməvi, Zəkəriyyə əl-Qəzvini və b.-nin məlumatları bu qəbildən hesab oluna bilər (Aşurbəyli, 2006: 9). Belə ki, “Dövrünün ən orijinal coğrafi yazıçısı” hesab olunan əl-Məsudi öz “Muruc əz-zəhab və mə`adin-əl-cavhar” (“Qızıl yuyulan yer və cəvahirat mədənləri”) adlı əsərində bu ölkə haqqında məlumat verərkən onu idarə edən hökmdarların Şirvan

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, email: ayten-69@mail.ru

adlanması və məmləkətin 332/943-cü ildə bir aylıq yol qədər uzandığını bildirmişdir (Vəlixanlı, 1974: 52). Əvvəllər, əsasən, Kür çayı ilə Şabran, Xəzər dənizi ilə Qəbələ arasında uzanan ərazini əhatə edən şahlığın X əsrdə nüfuzunun artması onun güclənməsi ilə əlaqədar olmuşdur. İbn Xordadbeh və b. ərəb müəllifləri Qafqazın şərq hissəsində öz məmləkəti olan 11 "dağ şahı"nı qeyd edirlər. Həmin məmləkətlər sırasında Qəbələ, Şirvan, Məsqət, Şəbəran, Ləxz və b.-nin adı çəkilir. Əl-Bəlazuri Arran hakimi Məsləmə ibn Əbd əl-Məlikin VIII əsrin birinci yarısında Cənubi Dağıstanda xəzərlərlə müharibəsindən bəhs edərək yazmışdır ki, dağ şahları onunla (Məsləmə ilə) saziş bağlamağa tələmişlər. Şirvanşah, Miranşah, Təbərsəranşah, Xursanşah, habelə Məsqət hakimi onun hüzuruna gəldi. Bu ərazilərin VIII əsrdə "şahlıq" olmasına baxmayaraq, artıq IX əsrdən Şirvan tərəfindən tutularaq öz müstəqilliklərini itirmişlər. Bunlar IX-XI əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur.

2. Evliya Çələbi və Şirvan qalaları

Azərbaycan, o cümlədən Şirvana səfərləri haqqında məlumat verən türk müəllifi Evliya Çələbinin "Səyahətnamə" əsəri böyük əhəmiyyətə malikdir. Evliya Çələbi birinci səyahəti (1646-1647) zamanı bildirmişdir ki, Böyük Ərəş şəhər qalası Əcəm diyarında Şirvan əyalətidir, Gəncə və Şirvan arasında çox lazımlı bir şəhərdir (Evliya Çələbi, 2012:94). Şirvan hüdudunda adı çəkilən abad, məmuri-bünyad Niyazabad şəhərinin əsasını Yəzdigərd şah qoymuşdur. Onu monqol qövmü Dağıstan, qumuq və qaytaq qövmü ilə birlikdə dağıtmışlar. Sonra isə bu şəhər bərpa olunmuşdur. [1583]-cü ildə Sultan III Murad xanın vəziri Fərhad paşa bu şəhərin qalasını dağıtmışdır. O, E.Çələbi dövründə Əcəm sərhədi ilə Dağıstana qovuşan sultanlıqdır. Evliya Çələbi məhsuldar və abu-havası lətif torpaqda çox gərəkli olan Niyazabad qalasının xarab olduğu, amma asanlıqla bərpa ediləcəyi halda Qəhqəhə səddi kimi alınmaz bir qala olacağına diqqət yetirmişdir (Evliya Çələbi, 2012:97-98).

Şamaxı qalasının vəsfini verən Evliya Çələbi onun banisinin Yəzdigərd şah olduğu, neçə yüz şahın hökmdarlıq etdiyi qədim bir diyar, qırx sultanlıq, qırx səkkiz qazılıq, qırx nahiyə, yetmiş qalası, min üç yüz şəhərə bənzər qəsəbəsinin olduğunu bildirmişdir (Evliya Çələbi, 2012:100). Müəllif 1548-ci il hadisəsi – Osmanlı sultanı Süleyman xanın məktubunun gətirilməsi, Şirvanın sünni əyanlarının cəm edilməsi, Şamaxı qalasının açarlarının Qaraman paşası Piri paşaya verilməsi, Şirvan əyalətinin idarəsinin xanın vəzirlərindən biri Üləmə paşaya tapşırılması haqqında məlumat vermişdir. Məşhur səyyah Şah I Təhmasibin (1524-1576) yeddi ay ərzində Şamaxı qalasını mühasirədə saxlaması məsələsinə də aydınlıq gətirmişdir.

Evliya Çələbi öz əsərində Bakının təsvirinə xüsusi yer ayırmış və “Əcəmin Şirvan əyalətindəki sərhədi can Bakı qalası”nı vəsf etmişdir. Onun sözlərinə görə, Bakı qalası təpə üzərində daşdan tikilmişdir dördbucaqlı bir qaladır. Onun İç qalasının qərbə açılan bir qapısı vardır. Divarının qəddi qırx zirai-məlikidən yüksəkdir. O, qaya üzərində yerləşdiyinə görə xəndəyi yoxdur. Təkcə bir Heydər Şah comesi vardır ki, minarəsi yoxdur. Bu qalada xan və hamam, çarşıdan əsər yoxdur (Evliya Çələbi, 2012: 106). Bu qala ilə Dəmirqapı arası sahil boyu ilə dörd mənzildir. Bakının şərq tərəfindən Şaburan şəhəri üç mənzil, Şamaxı şəhəri beş mənzil məsafədədir. Bu qala Şamaxının ticarət limanıdır. Bakı nefti də müəllifin diqqətini cəlb etmişdir. Türk səyyahının sözlərinə görə, Şirvanın hökmü altında olan böyük Şaburan şəhəri müzəyyən şəhərdir, lakin Dəmirqapı sərhədlərinə daxil edilmişdir. Sonra Sultan IV Muradın ilk taxta oturduğu zamanlarda qızılbaşlar Şirvan torpağını istila etdikdə, bu şəhəri də işğal etmişdilər (Evliya Çələbi, 2012: 110).

Evliya Çələbi Azərbaycana dördüncü səyahəti (1666) zamanı bir daha Şamaxı qalasının Əcəmdə yerləşməsi və onun dərya kənarına yaxın Dəmirqapı qalasına altı mənzil məsafədə yerləşən Şamaxı şəhəri olduğunu göstərmişdir: “Dəmirqapı, Bakı və Şamaxı qalaları Şirvan əyalətinin hökmündədir ki, adı çəkilən bu qalalar Ali-Osmanın əlində olub, Özdəmirzadə Osman paşanın əli ilə fəth edilib” (Evliya Çələbi, 2012: 240).

3. Yaşayış yerləri

Erkən orta əsrlər dövründə Sasanilər imperiyası şimal sərhədlərinin qorunması məqsədi ilə müxtəlif müdafiə xarakterli sədd və istehkamlar inşa etmişdir. Bu zaman möhtəşəm abidələr ilə yanaşı, kiçik həcmli tikililər yaranmışdı. Onlara “Qalacıq” adı verilmişdir. Bu abidələrdən I və II Qalacıq, Başibağlı və b.-ni göstərmək olar.

Onlardan biri Şamaxı rayon mərkəzindən 25 km aralıda Quşçu kəndinin cənub-qərb hissəsində hündür təpənin üzərində yerləşir. Hər tərəfdən sıldırım dağ yamacları ilə əhatələnən bu təpə strateji baxımdan əlverişli mövqeyə malikdir. Qalacığa giriş qərb tərəfdəndir. XX əsrin 80-ci illərində burada aparılan tədqiqat işləri zamanı abidənin ikitəbəqəli olması və yaşayış yerini əhatə edən qala divarlarının yonulmamış daşlardan inşa olunduğu aşkar edilmişdir (Xasayev, 1998:40). Qala divarlarının qalınlığının 1,4-3 m olması onun relyefi ilə bağlı olmuşdur. Müxtəlif hissələrdə yarım dairəvi formada yaşayış yerinin içərisinə daxil olan divarların möhkəmliyinə xüsusi diqqət yetirilmiş və döyüşçülərin divar üzərində asanlıqla hərəkət etməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır

(Xasayev, 1998:41). I Qalacığın şərq hissəsində isə qala divarlarının ölçüsü (1,2-1,6 m) kiçildilmiş, burada da yerin relyefinə uyğun tikinti işləri aparılmış, bəzi yerlərdə daşdan az istifadə edilmişdir. Burada 1 m qalınlığında inkişaf etmiş orta əsr mədəni təbəqəsindən sonra heç bir material verməyən tökmə torpağa rast gəlinir (Xasayev, 1998: 44) və bu ərazidə yaşayışın kəsildiyini göstərir.

4. Şamaxı qalası

Şirvan ərazisində bilavasitə şəhərin qorunması məqsədi ilə inşa edilmiş müdafiə tikililərindən Şamaxı qalasını göstərmək mümkündür. Belə ki, antik dövrdən başlayaraq bütün orta əsrlər dövründə qədim Şirvan torpağında yerləşən şəhərlər, o cümlədən Şamaxı böyümüş və inkişaf etmişdir. Bu proses XI-XII əsrlərdə diqqəti daha çox cəlb etmişdir. İqtisadi baxımdan əldə olunmuş nailiyyətlərin saxlanması, eyni zamanda Şirvanşahlar ilə hərbi rəislər arasında gedən çəkişmələrdən qorunması, gözlənilən hücumların aradan qaldırılması məqsədi ilə Şirvanşah Qubad ibn Yəzid (1043-1049) h. 437 (1045)-ci ildə Şirvanın baş şəhəri Şamaxının ətrafına yonulmuş ağ daşdan güclü və möhkəm qala divarları hördürmüş və dəmir qapılar qoydurmuşdur (Qiyasi, 1991:19). Aparılan qazıntılar zamanı tapılan və 2,5 m enində olan bu divar təqribən dairəvi formada şəhərin mərkəzi hissəsini əhatə etmişdir (Ciddi, 1973:6). Bəzən divar qalıqları yalnız Şamaxı İç qalasının (Bala qala) hissələri hesab olunmuşdur. Bala qalada Şirvanşahlara məxsus saray kompleksi inşa edilmişdir. Belə bir möhtəşəm müdafiə qurğusu, qala və saray kompleksinin inşa olunması təsadüfi xarakter daşımamış, Şərqi qədim şəhərlərindən olan Şamaxının sənət, ticarət və mədəniyyət mərkəzi kimi fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Şamaxı kimi böyük bir şəhərin müdafiə olunması yalnız şəhər qala divarları ilə məhdudlaşa bilməzdi. Bu səbəbdən Şirvanşahların əsas iqamətgahı Gülüstan qalası hesab edilmişdir. Daha qədim dövrdə inşa olunan Gülüstan qalası şəhərin şimal-qərb hissəsində ətraf ərazidən 200 m hündürlükdə yerləşmiş və xalq arasında Şirvan hökmdarının qızının şərəfinə inşa olunması haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Qalanın inşası zamanı möhkəm və yaxşı yonulmuş daşlardan istifadə edilmişdir.

Gülüstan qalasının uzun illər ərzində şah ailəsinin yay iqamətgahı olması və dövlət əhəmiyyəti daşması onun memarlığında öz əksini tapmışdır. Səlcuq hücumları zamanı qala xüsusi möhkəmləndirilmişdir. XI əsrin sonu - XII əsrin əvvəlində Şirvanşah II Mənuçöhrün bacısı Şahbanu Xatun "Gülüstan qalasını yenidən tikdirmiş", Şirvanşah I Axsitan isə XII yüzilin sonlarında onu möhkəmləndirmişdir (Qiyasi,

1991:153). Şirvan şahları dövlətin xəzinəsini Şamaxı və Gülistan qalasında deyil, Girdiman ərazisində yerləşən Niyalqala və b. qalalarda saxlayırdılar. Bu qaladan təxminən 8 km aralıda yerləşən Sulut qalası isə şah zindanı hesab olunurdu (Aşurbəyli, 2006: 120-121; Минорский, 1963:100-108).

Azərbaycan abidələri arasında mühüm əhəmiyyət daşıyan Qız qalalarına Şirvanşahlar dövləti ərazisində də rast gəlmək mümkündür. Dövlətin paytaxtı Şamaxı ilə yanaşı, onun tərkibinə daxil olan Bakı, Qəbələ, Oğuz, Şəki, İsmayilli və b. yerlərdə inşa olunan Qız qalası abidələri dövrümüzə qədər saxlanılmışdır. Ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan bu abidələr ümumi elementlər ilə yanaşı, hər bir regionun təbii-coğrafi xüsusiyyətləri, memarlıq ənənələri və b. əlamətlərlə xarakterizə olunur. Azərbaycanda rast gəlinən Qız qalalarının əksəriyyəti kimi, Şirvan Qız qalaları da, əsasən, dağ qalaları olub, adını daşdığı dağların zirvəsində inşa edilmişdir.

5. Bakı qalaları

Bakı şəhərinin yerləşdiyi Abşeron yarımadası tarixi abidələr ilə zəngin olan qədim yaşayış məskənlərindən biri hesab olunur. Aparılan qazıntılar zamanı aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələri artıq e.ə. III-II minillikdə bu ərazidə yaşayışın olduğunu göstərir. Yarımadanın coğrafi baxımdan mövqeyi, onun insan yaşamayan torpaqlar ilə əhatə olunması, tikinti üçün zəruri olan taxta materialın olmaması, yüksək keyfiyyətli daş materialın bolluğu və özünəməxsus tarixi və sosial-iqtisadi şərait Abşeron memarlığının xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir. Yanan təbii od mənbələri ətrafında formalaşan yaşayış məntəqələrindən biri tədricən şəhər-qalaya çevrilmişdir. İngilis alimi F.Petri və b. tədqiqatçılar şəhərin hətta e.ə. III minilliyin sonuna aid edilən qədim “Ölülər kitabı”nda “Bakhau” kimi xatırladığını iddia edirlər (Ахундов, 1986:67). Baqavan və ya Baquan (Allah şəhəri) şəhərinin adı ilə İran ərazisində daha bir neçə yaşayış məntəqəsi, sönməyən od və atəşpərəst məbədləri mövcud olmuşdur. Sonralar Bakı Qız qalası kimi tanınan həmin tikili son dərəcə möhtəşəmliyi ilə ətraf məbədlərdən kəskin şəkildə fərqlənmişdir. Yazılı mənbələrin məlumatına əsasən, müasir Bakı şəhərinin yerində artıq Erkən orta əsrlərdə şəhər mövcud olmuş və bu şəhər antik müəllif Klavdi Ptolomeyin (II əsr) Baruka adlandırdığı şəhər ilə eyniyyət təşkil etmişdir (Ашурбейли, 1983:36).

Bakının xarici görünüşünü ilk dəfə təsvir edən orta əsr müəllifi Əbdürrəşid əl-Bakuvinin məlumatına görə, şəhərin son dərəcə möhkəm bərkidilmiş ikiqat daş qalası olmuşdur. Onların biri dənizə yaxın, digəri isə

birincidən yuxarıda yerləşirdi (Bakivi, 1971:89). Cənub tərəfdən daha bir divar olmuş və təhlükə yarandığı zaman qalaya doğru üç istiqamətdə yeraltı su kəmərləri ilə doldurulan xəndək şəhəri qorumuşdur.

Abşeron və Bakıda yerləşən müdafiə istehkamları Şirvanın Dərbənddən başlayaraq, sahil boyunca Bakıya qədər gəlib çatan qədim maneələr sisteminin davamı olmuşdur. XI-XIV əsrlərdə içqalalar buxtadakı istehkam, şimal qala divarının yaxınlığında ucaldılmış və dövrümüzədək gəlib çatmamış başqa içqalalar qrupundan ibarət olmuşdur. Bakı yüksəkliyinin zirvəsi içqala olub, güman ki, üçüncü qala divarları ilə əhatə edilmişdir (Aşurbəyli (Bakı), 2006:140).

Əsas ticarət yolları və işğalçıların hərəkət etdiyi marşrutlardan kənar qalan, yarımşəhra çöllər ilə əhatələnən Bakıda çox sayda abidə, o cümlədən qalalar qorunub saxlanmışdır. Əsasən XIII əsrin 30-cu illərindən bu əsrin sonlarına qədər tatar işğalları ilə əlaqədar olaraq, tikinti prosesində müəyyən fasilə müşahidə olunmuşdur (Ашурбейли, 1992:151). Bakı şəhərinin qala hissəsində XI əsrdən əvvəlki dövrə aid abidələr qalmamış, VIII əsrə qədər inşa olunan abidələr, əsasən, Bakı yüksəkliyinin zirvəsi altında saxlanmışdır. Bakı – Abşeron tarixi abidələrini tikinti materialı və bədii-memarlıq üslubuna görə Şirvan-Abşeron abidələri qrupunda birləşdirmək mümkündür.

6. Müdafiə tikililəri

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan, o cümlədən Şirvanın çoxsaylı hücumlara məruz qalması burada xüsusi müdafiə sistemlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. V-VII əsrlərdə Sasanilər imperiyasının şimal köçərilərinə qarşı mübarizəsi ilə əlaqədar olaraq, müdafiə qurğuları (qala divarları və uzun sədlər) Dərbənd keçidindən ölkənin içərilərinə doğru uzanan ümumi müdafiə sisteminə daxil olmuşdur. Uzunluğu 120 km olan sədd düzbucaqlı və dairəvi qüllələr ilə möhkəmləndirilmişdir. Gilgilçay və Beşbarmaq dağının ətəyində inşa olunmuş istehkamlar kifayət qədər güclü, atəş mövqeyinə malik divarlardan ibarət olmuşdur. Divar qurşaqları ilə yanaşı, istehkamlar sisteminə ayrı-ayrı qalalar, qüllələr, xəndəklər, ovdanlar, akveduklar və s. tikililər daxil olmuşdur (Azərbaycan tarixi, 1998:137-138). Çıraqqala bu müdafiə sistemində əsas qovşaqlardan biri hesab edilmişdir. Şabran rayonundan təqribən 20-25 km-lik bir məsafədə Çanaqqaya adlı sıldırım qayanın zirvəsində yerləşən bu qalanın Çıraqqala adlandırılması uzun müddət qalanın signal verən məntəqə kimi qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur (Quliyev, 2005:66).

Atəşpərəstliklə əlaqədar olaraq, Azərbaycan memarları zirvə qalaların əsas bürclərini dairəvi şəkildə tikmiş və bayramlarda hündür qala bürcü üzərində tonqal qalayıb ətrafında şənələnmişdilər. Müasir

dövrə Novruz bayramlarında bu adətlər yenə də icra olunur (Seyidov, 1990:9). Qız qalası, Ramana qalası, Çaraqqala və b. qalaların damının üstü meydança olmuşdur. Məhz bu səbəbdən Bakı Qız qalasının dəniz gəmiləri üçün mayak rolu oynaması fikri irəli sürülmüşdür. Bakı Qız qalası kimi, Çıraqqala qarşısındakı şəhərin narın qalası xeyli hündür olan dağdan baş verə biləcək hücumun qarşısının alınması və döyüşün bütün istiqamətlərdən müşahidə edilməsinə şərait yaratmışdır. Burada bir-birindən 20 m aralı iki hündür bürcə rast gəlmək mümkündür. Bürcələr arasında hər mərtəbəyə aid ağacdən tikilmiş birləşdirici balkon və hər iki bürcdən balkona çıxış qapısı olmuşdur. Çaraqqalanın (Çıraqqala) baş bürcü Azərbaycanın bir çox qalası, o cümlədən Bakı Qız qalasının memarlıq üslubunda tikilərək, üzərində od qalamaq üçün meydança olmuşdur. Şimaldan təhlükə olduqda, gecələr alov, gündüzlər isə qalın tüstü buraxmaqla xəbərdarlıq olunmuşdur. Od qalandıqda, Beşbarmaq və Güzdəkdə olan müdafiəçilər qaladan verilən işarəni qəbul edirmişlər (Quliyev, 2005:66). Burada Dərbənddən Beşbarmaq səddinə qədər dəniz sahili ərazini nəzarətdə saxlanılmışdır.

Abidənin mərkəzi qala da daxil olmaqla on yeddi bürcdən ibarət düzbucaqlı formasındadır. Hazırda onlardan yalnız dördü qalmışdır. Baş bürcün quruluşu böyük maraq doğurur. Bir tərəfdən, girdə, o biri tərəfdən isə düzbucaqlı şəkildə hörülmüş silindrik gövdə üfqi zolaqlara ayrılmışdır. Göstərilən zolaqlar qalanın monumentallığını artırmışdır. Bu baxımdan Çıraqqala Bakı Qız qalasına daha çox bənzəyir. Belə bir üsul konstruktiv möhkəmlik üçün olduqca vacibdir. Sal qaya üzərində yalnız öz ağırlığı hesabına dayanan baş bürcün möhkəm quruluşa malik olması üçün qurşaqvari zolaqlardan istifadə olunmuşdur. Siluet və textonika effekti, forma kamilliyi və miqyas ölçüləri baxımından abidə böyük maraq doğurur.

Nəticə

Strateji mövqeyi, zəngin sərvət və münbit torpaqlara malik olduğuna görə, Azərbaycan daim işğalçıların diqqətini cəlb etmişdir. Yalnız silah və gücə arxalanaraq müxtəlif orduların qarşısının alınması mümkün olmadıqda, güclü sipərə çevrilən müdafiə xarakterli qalaların inşası mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Bu baxımdan Azərbaycanın şimal hissəsində 360-dan artıq dağ qalasının tikilməsi təsadüfi xarakter daşımamışdır. Xalqın qüdrət simvoluna çevrilən qalaların çoxluğu regionun strateji əhəmiyyətindən xəbər verir. Bu qalaların tarixinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi abidələr, yazılı mənbələr və xalq arasında qorunub saxlanılmış şifahi məlumatın araşdırılması nəticəsində müxtəlif tarixi hadisələr, etnik-millət mənsubiyyət və me-

marlıq ənənələrinin tədqiqi üçün əlverişli şərait yaranır. Bu səbəbdən qalaların tarixinin araşdırılması tarixin bütün dövrlərində öz aktuallığı ilə seçilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 311 с.
2. Ашурбейли С.В. Баки şəhərinin tarixi. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 416 s.
3. Ашурбейли С.В. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Avrasiya press, 2006, 416 s.
4. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв). Баку: Элм, 1983, 344 с.
5. Ашурбейли С.Б. История города Баку. Период средневековья. Баку: Азернешр, 1992, 408 с.
6. Azərbaycan tarixi. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 1998, 596 s.
7. Ciddi H.Ə. Buğurt qalası. Bakı: Azərnəşr, 1973, 56 s.
8. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı: Nurlar, 2012, 296 s.
9. Əbdür-Rəşid əl -Bakuvî. Kitab Təlxis əl-asar və əcaib əl-malik əl-qəhhar (Сокращение [книги о] «Памятниках» и чудесах царя могучего). Москва: Наука, 1971, 162 с.
10. Xasayev N.N. Dağətəyi Şirvanın ilk orta əsr arxeoloji abidələri. Bakı: "Nafta-Press", 1998, 138 s.
11. Quliyev N. Bura Gülüstani-İrəm torpağıdır. Bakı: Şuşa, 2005, 208 s.
12. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 264 s.
13. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Москва: Издательство Восточной литературы, 1963, 265 с.
14. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
15. Şamaxı Ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2015, 430 s.
16. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974, 223 s.

Из истории ширванских крепостей

Резюме

Ширван, являющийся неотъемлемой частью Азербайджана и хранителем древней истории, имеет большое значение. В изучении истории Ширвана огромный интерес представляют арабские источники. Тюркские источники, особенно путешественник Эвлия Челеби передал информацию об истории Ширвана, а также дал подробный анализ политической и военной ситуации в регионе. Он дал подробную информацию о создании основных городов Ширвана, экономическо-политической ситуации своего времени, исторических местах и башнях. До наших дней дошли наименования гор, возвышенностей, населенных пунктов в Ширване, связанные с наименованием крепостей. Из числа оборонительных сооружений, построенных для непосредственной защиты города в Ширване следует особо отметить Шемахинскую крепость. Город был обведен мощными оборонительными стенами. Гюлистанская крепость использовалась в оборонительных целях и в качестве резиденции правителя. Бугурт и др., находящиеся на территории Ширвана, использовались в разных целях. В течение разных исторических периодов постройка оборонительных сооружений стала важным элементом в регионе.

Девичьи башни, занимающие особое место среди башен Азербайджана, также выделялись и от башен в Ширване. Будучи неотделимой частью общетюркской культуры эти памятники характеризуются не только общими чертами, а также совокупностью природно-географических особенностей региона, стратегического положения, древней этнической истории, истории религии, миграций, архитектурных традиций и др. элементов. Ширванские Девичьи башни являются, в основном, горными крепостями и были сооружены на высокой точке одноименных гор.

History of Shirvan castles

Abstract

Shirvan has a great important. The Arabian sources take a great part in investigation of the history of Shirvan. Traveler Evliya Cheleby had given the information of the history of Shirvan, analysed the political and military situation. He gave the detailed information of creation of

main cities in Shirvan, economical-political situation, historical locations and towers. The residences, mountains, hills, little towers and etc. had reached up today on the territory of Shirvan. It is possible to show the tower of Shamakhy among the defences constructed for to defend the city. The city have been surrounded with the defensive walls being strong. The tower of Gulustan had been used for to defend and the residence of king too. Bugurt and other towers, situated on the territory of Shirvan, had been used for different purposes. During various historical periods the construction of defences become important element in the region.

The Maiden Towers had differed among the towers of Shirvan. Being the part of All-Turkish culture, these monuments have been characterized as the combination of general features, natural-geographical, strategic location, ancient ethnical history, history of religion, migrations, architectural traditions and etc. The Maiden towers of Shirvan are especially the mountainous towers as the majority of the Maiden towers occurred on the territory of Azerbaijan and had been constructed on the high point of mountains called in same way.

ŞİRVAN BƏYLƏRBƏYİLİYİNDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ ROLU

Baba BƏHRUZ*

Ключевые слова: Сефевиды и Шивранское беглярбегство, крупное и мелкорогатое скотоводство, пчеловодство и коневодство

Key words: Safavi and Shivransky beaglebee, large and small-bred cattle, beekeeping and horse breeding

Giriş

Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri kənd təsərrüfatı olmuşdur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının böyük bir qismi daxili tələbatı ödəyirdi. Həmin məhsulların bir hissəsi isə Səfəvi dövlətindən ixrac edilirdi. Oxşar hal Səfəvilər dövlətinin mühüm inzibati-ərazi vahidlərindən biri olmuş Şirvan bəylərbəyliyi ərazisində də müşahidə olunurdu.

XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin yaranması, tarixi Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlət çərçivəsində birləşməsi, ara müharibələrinə son qoyulması, vahid iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi ölkənin iqtisadi həyatında canlanmaya səbəb oldu (Süleymanov, 2006:22). Səfəvi hökmdarlarından Şah I İsmayıl (1501-1524), Şah I Təhmasib (1524-1576), Şah I Abbas (1587-1629), Şah I Səfinin (1629-1642) hakimiyyəti dövrlərində həyata keçirilən vergi islahatları, vergi güzəştləri kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdən olmuşdu. Lakin qeyd edilənlər heç də Səfəvilərin bütün hakimiyyəti boyu iqtisadiyyatın, o cümlədən kənd təsərrüfatının dinamik inkişafında olması anlamına gəlməməlidir. Belə ki, bölgədə, həmçinin dünyada baş verən bir sıra proseslər Səfəvi dövlətinin iqtisadi durumuna da təsirsiz ötüşməmişdi. İlk növbədə müəyyən fasilələrlə uzun müddət davam etmiş Səfəvi-Osmanlı müharibələri bütövlükdə Azərbaycanın, o sıradan Şirvan bəylərbəyliyi iqtisadi potensialına çox ağır zərbə vurmuşdu. Digər tərəfdən, böyük coğrafi kəşflər nəticəsində ənənəvi quru tranzit ticarət yollarının öz məcrasını dəyişməsi, Avropa ölkələrində kapitalist münasibətlərinin inkişafı, son Səfəvi hökmdarlarının bacarıqsız və fərasətsiz olmaları, pul böhranı və s. kimi amillər iqtisadi inkişaf tempinə mənfi təsir göstərən amillərdən olmuşdu. Şirvan bəylərbəyliyi ərazisində

* BDU-nun Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının doktorantı, email: Baba.behruz@yahoo.com

yerli sülaləni bərpa etmək uğrunda baş qaldıran qiyamlar da iqtisadi inkişafa təsirsiz ötürməmişdi. Məhz bütün bunların nəticəsidir ki, Səfəvilər dövründə bütövlükdə Azərbaycanın, həmçinin Şirvan bəylərbəyliyi iqtisadi həyatında bir növ siklik inkişaf simptomlarını müşahidə etmək mümkündür.

Şirvan bəylərbəyliyi iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən birini kənd təsərrüfatı və onun aparıcı sahələrindən olan əkinçilik və maldarlıq təşkil edirdi. Bu sahələrin inkişafı üçün Şirvan bölgəsində tarixən əlverişli təbii coğrafi şərait mövcud olmuşdur. Belə ki, bölgədə suvarma əkinçiliyinin inkişafı üçün zəruri olan Kür, Samur, Qusar, Gilgilçay, Kiş və s. kimi gur sulu çayların, dəmyə əkinçiliyi üçün əlverişli dağlıq və dağətəyi münbit torpaqların, heyvandarlığın inkişafı üçün yaylaq və qışlaqların mövcudluğu həmin sahələrin dinamik inkişafı təminatını yaradırdı.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan əhalisinin əksəriyyətini kənd əhalisi təşkil edirdi. Buna görə də kənd əhalisinin əsas məşğulluq növlərindən birini əkinçilik təşkil edirdi. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Şirvan bəylərbəyliyi ərazisində də dənli bitkilərin bütün növləri-buğda, arpa, düyü, paxla, darı, mərci, noxud və s. becərilirdi. Tarixən isti iqlim şəraitinə malik olan Azərbaycanda əkinçiliyin taleyi birbaşa suvarma sistemindən asılı idi. Araşdırmalar göstərir ki, dağlıq, dağətəyi bölgələrdə dəmyə əkinçiliyi aparıcı yer tutduğu halda, düzən ərazilərdə suvarma əkinçiliyi geniş yayılmışdı. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda süni suvarma sisteminin dörd-çay, bulaq, kəhriz və quyu növlərindən istifadə edilmişdir (Петрушевский, 1960:114-117).

F.Kotov Niyazabadda taxılçılıq haqqında məlumat verərkən göstərir ki, diyarın zəmilərində buğda, arpa, darı əkilir, lakin başqa dənli bitkilər yoxdur (Хождение купца Федота Котова в Персию, 1958: 69). 1647-ci il səfəri zamanı Niyazabadda olan Ö.Çələbi taxılçılığın konkret növü haqqında məlumat verməsə də, qeyd edir ki, burada 6000-dən artıq bağlı-bağçalı ev var. Xeyli əkin yerləri, bollu nemətləri, axan bulaqları olan çox bərəkətli abad bir şəhərdir (Evlia Çələbi, 1997:60).

Mənbələrdə Bakı şəhərinin ətrafında da taxılçılığın olması haqqında məlumatlara rast gəlinir. Alman səyyahı E.Kempfer Bakı əhalisinin əkinçiliklə çox məhdud miqyasda məşğul olduğunu göstərsə də, XVIII əsrin 20-30-cu illərində rus səyyahı İ.Q.Qerber Abşeronda əkinçiliyin xeyli inkişaf etdiyini qeyd etmişdir. Digər bir rus səyyahı İ.Lerx Abşeron bölgəsində çoxlu buğda, arpa və pambıq əkildiyini göstərmişdir (Aşurbəyli, 2006:278).

Şirvan ərazisində pambıqçılığın olmasını dövrün digər mənbələri də təsdiq edir. Ö.Çələbi Bakı şəhərini təsvir edərkən yazır ki, şəhərin havası mülayimdir. Qəzalarda düyü, kətan əkilir. Orada yaxşı pambıq əmələ gəlir (Evliya Çələbi, 1997:68). Pambığın Xoy, Gəncə, Naxçıvan və Təbriz ətrafı ilə yanaşı, Şirvanda da əkildiyini vurğulayan Ö.Çələbi onun yeddi-zaqi, menlayı, zəfərani, ləli, xass, bəyaz və digər növlərinin olmasını göstərmişdir (Рахмани, 1981:114).

Şirvan bəylərbəyliyiinin əkinçilik təsərrüfatında zəfəran istehsalı da özünəməxsus yer tuturdu. Zəfəran əsasən Bakı şəhərinin ətrafında və Abşeron kəndlərində becərilirdi və mühüm ixrac mallarından hesab edilirdi. Zəfərandan, təkcə ədviyyat məhsulu kimi deyil, həmçinin ipək və yun parçaları, xalçaları rəngləmək üçün boyaq maddəsi kimi də istifadə olunurdu. Zəfəranın mədəni və yabanı növlərinin olduğunu qeyd edən S.Aşurbəyli zəfəranın mədəni növünün çox yüksək qiymətləndirildiyini vurğulamışdır (Ашурбейли, 2007:229). Rus səyyahı İ.Lerxin yazdığına görə, Bakının torpağı daşlı olduğundan şəhərin özündə zəfəran bağları az, lakin torpağı münbit olan Abşeron yarımadasında belə bağlar daha çox idi (Ашурбейли, 2007:229). XVIII əsr səyyahı J. Kruşinski yazır ki, Bakı şəhəri bütün İrani (Səfəviləri) zəfəranla təmin edir. Əhali onu düyüyə vurmaqdan əlavə, daha çox ipək boyamaqda istifadə edirlər (Ашурбейли, 2007:229).

Şirvan bölgəsi əhalisinin əkinçilik təsərrüfatında bağçılıq və bostançılıq mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bağçılıq və bostançılıq təsərrüfatının məhsullarının böyük əksəriyyəti daxili tələbatın ödənilməsinə yönəlsə də, bir hissəsi qurudulmuş meyvə şəklində xarici ölkələrə ixrac edilirdi. J.B.Tavernyenin məlumatına əsasən, Azərbaycanda çoxlu meyvə qurusu hazırlanır. Meyvə qurusunun bir hissəsi Toqqata, bir hissəsi isə Diyarbəkır, Neynəva və Bağdada ixrac olunur (Jan Battist Tavernye, 1336:602). Dövrün mənbələrində Azərbaycan şəhərlərinin bağ-bağat içərisində olmasının yad edilməsi burada meyvə istehsalının çox geniş yayılmasına şəhadət edir. Səyyah gündəliklərində Şirvan bəylərbəyi ərazisində müxtəlif növ meyvə və bostan bitkilərinin becərlməsi haqqında maraqlı məlumatlar vardır. A.Oleari Bakı düzənliyini əhatə edən dağları keçərək beşmil məsafə qət etdikdən sonra gəlib çatdıqları Xanəgah kəndinin cürbəcür meyvələrlə zəngin olduğunu göstərmişdir (Адам Олеарий, 1870:520).

Şirvan bölgəsinin əkinçilik təsərrüfatında aparıcı sahəni tarixən ipəkçilik təşkil etmişdir. Xarici ölkələrdən Azərbaycana gələn səyyah, tacir və səfirləri daha çox xam ipək maraqlandırdığı üçün dövrün səyyah gündəliklərində Şirvanda ipək istehsalı haqqında daha geniş məlumatlar öz əksini tapmışdır. Səfəvi dövlətinin əsas ipəkçilik mərkəzləri Gilan,

Mazandaran, Qarabağ, Şirvan və Gürcüstan hesab edilirdi (Адам Олеарий, 1870:791). XVI-XVIII əsrlərdə Səfəvi ərazisində olmuş səyyahlar Şirvanın əsas ipəkçilik mərkəzləri və bölgədə istehsal edilən ipəyin həcmi ilə bağlı olduqca maraqlı məlumatlar vermişlər. R.Klaviko beynəlxalq ticarətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən xam ipək istehsalının əsas mərkəzlərinin Gilan və Şirvan olduğunu qeyd edərək yazır ki, Şirvanda olduqca çox ipək istehsal edilir və ipək almaq üçün bura, hətta Genuya və Venesiya tacirləri də gəlirlər (Клавихо, 1990:80). XVI-XVII əsrlərdə isə Səfəvilər dövlətinin, həmçinin Azərbaycanın ixrac məhsulları arasında xam ipək və ipəkçilik məhsulları birinci yer tuturdu. İngiltərənin “Moskva” ticarət şirkətinin təmsilçilərinin Azərbaycana səfərləri məhz ipək almaq istəyi ilə bağlı idi. 1561-1563-cü illərdə “Moskva” şirkətinin təmsilçisi A.Cenkinson ipəkçiliyin vəziyyəti ilə ciddi surətdə maraqlanaraq yazırdı ki, Şirvanın əsas yerli məhsulu cürbəcür ipəkdir və burada xam ipək olduqca çoxdur (Путешественники об Азербайджане, 1961:113).

1647-ci ildə Səfəvi ərazisində olmuş Ö.Çələbi də ipəkçiliklə bağlı maraqlı məlumatlar vermişdir. Şəkinin bağ və bağçalarında gözəl ipək istehsal olunduğunu qeyd edən Ö.Çələbi Mahmudabad nahiyəsinin geniş düzənlikdə yerləşdiyini, 200 abad kənddən ibarət olduğunu və burada hər il 1000 dəvə yükü ipək istehsal olunduğunu göstərmişdir (Evliya Çələbi, 1997:59).

Fransız səyyahı J.Şardenə görə Səfəvi dövləti ərazisində hər il 22 min tay xam ipək istehsal edilir ki, həmin ipəyin 10 min tayı Gilanın, 2 min tayı Mazandarandan, 3 min tayı Xorasanın, 3 min tayı Azərbaycanın, 2 min tayı Qarabağın, 2 min tayı Gürcüstanın payına düşür (Şarden, 1336:369). Təəccüblüdür ki, Şarden Şirvanda istehsal edilən xam ipəyin həcmi haqqında heç bir məlumat verməsə də, Şirvan və Gilan ipəyinin daha keyfiyyətli olduğunu xüsusi vurğulamışdır. Səyyah gündəliklərinin məlumatları əsasında belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Səfəvi ərazisində istehsal edilən xam ipəyin təqribən 30-35%-i Azərbaycanın, 15-20%-i isə Şirvan bəylərbəyliyi payına düşürdü.

Azərbaycan qədim dövrlərdən etibarən yüksək keyfiyyətli boyaq bitkisi olan marena ilə zəngin bir ölkə kimi tanınırdı. Səfəvilər dövründə də Azərbaycan marena istehsalının əsas mərkəzi olaraq qalmaqda idi. Fransız səyyahı J.B.Tavernye dünyada marena istehsalının yeganə mərkəzinin Culfa yaxınlığında yerləşdiyini göstərsə də (Jan Battist Tavernye 1336:601), digər səyyah gündəliklərinin, xüsusi ilə də Jan Streysin məlumatları bunu təsdiq etmir. Belə ki, Hollandiya səyyahı Şirvan vilayətinin marena və digər boyaq bitkiləri ilə zəngin olduğunu qeyd etmişdir (Рахмани, 1981:117).

Şirvan vilayətinin iqtisadiyyatında əkinçiliklə yanaşı, mühüm təsərrüfat sahələrindən birini də heyvandarlıq təşkil edirdi. Köçəri və yerli əyanların çoxlu sayda xırda və iri buynuzlu mal-qara sürüləri var idi. Bununla yanaşı, oturaq kənd və şəhər əhalisi də heyvandarlıqla məşğul olurdu. Şirvan bəylərbəyliyi ərazisində yaylaq-qışlaq maldarlığının inkişafı üçün əlverişli coğrafi şəraitin olması burada heyvandarlığın inkişafı üçün münbit zəmin yaradırdı. Dövrün səyyah gündəliklərində Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Şirvan bölgəsində bu sahə ilə bağlı maraqlı məlumatlara rast gəlinir. A.Cenkinson Bakı ilə Cavad arasındakı ərazidə qışlaq keçirən əhali ilə qarşılaşdığını və heyvandarlıqla məşğul olan əhalinin qışı düzənliklərdə, yayı isə yaylaqlarda keçirdiklərini qeyd etmişdir (Путешественники об Азербайджане, 1961:113). Təqribən həmin ərazidə oxşar mənzərəni A.Cenkinsondan 110 il sonra bölgədə səfərdə olan Jan Streys də müşahidə etmişdi. Səyyah yazırdı ki, “1671-ci il oktyabrın 30-da Şamaxı ilə Cavad arasında yerləşən Kasılı kəndində gecələdik. Bu bölgənin torpaqları o qədər də məhsuldar deyildi. Sakinləri isə tatarların məşğuliyyətinə oxşar təsərrüfatla məşğul olurlar. Kişilər, qadınlar, uşaqlar ev əşyalarını yığb yüklədikləri arabalar, atlar, öküzlərlə bir yerdən başqa yerə köçür və harada yaxşı otlaq var, orada dayanırlar. Onlar çox mahir heyvandardırlar” (Стрейс, 1935:282). J.Streysin bu məlumatlarını şərh edən N.Süleymanov qeyd edir ki, görünür Azərbaycanda yarımköçəri maldarlıqla yanaşı, cüzi də olsa tam köçəri heyvandarlıq təsərrüfatları da olmuşdur (Süleymanov, 2006:50). Fikrimizcə, J.Streysin təsvir etdiyi mənzərə köçəri maldarlıq təsərrüfatına yox, məhz yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olan əhaliyə aiddir və səyyah həmin köç prosesini ilə qarşılaşmışdır.

Mənbələrin məlumatlarından aydın olur ki, heyvandarlıq təsərrüfatının aparıcı sahəsini məhsuldarlığı ilə daha çox fərqlənən qoyunçuluq təşkil etmişdir. J.B.Tavernye yazırdı ki, may ayında hər gün yaylağa köç edən qoyun sürüləri ilə rastlaşırıq. Onların hər birində min baş qoyun vardı (Jan Battist Tavernye, 1336:603). Səfəvi ərazisində qoyunçuluğun geniş yayıldığını göstərən J.Şarden burada iki növ qoyun saxlandıığını və bunlardan birinin “fransızların bərbəri” adlandırdıqları qoyun növüdür ki, onların quyruqlarının çəkisi 30 livrdən çoxdur. Çox maraqlıdır ki, qaynaqlarda təsvir edilən belə qoyunlar hazırda Bakının Qala kəndində saxlanılır. Ö.Çələbinin Bakı əhalisinin bir qismini köçəri türkmənlər adlandırması, öz alaçıqları ilə birlikdə köçməsinə qeyd etməsi XVII əsrdə Abşeron əhalisinin də heyvandarlıqla məşğul olmasını göstərir (Evliya Çələbi, 1997:68).

Heyvandarlıq təsərrüfatlarında xırda və iri buynuzlu mal-qara ilə yanaşı, at ilxıları və dəvələr də saxlanılırdı. At və dəvələr strateji məhsul hesab edildiyindən onların saxlanılmasının xüsusi dövlət nəzarəti mövcud idi. Səfəvi qoşunu əsasən süvarilərdən ibarət olduğu üçün Şardenin də qeyd etdiyi kimi, at ilxıları birbaşa şahın sərəncamında idi və vilayət hakimləri də şahın adından at ilxıları saxlayırdılar. Şahın ən yaxşı və gözəl atları Midiyada (Azərbaycan nəzərdə tutulur-B.B.), Farsda və başqa vilayətlərdə saxlanılırdı (Şarden, 1336:242).

Mənbələrdə Şirvan vilayətində bal istehsalı və arıçılıq haqqında da bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. A.Oleari Bakıdan 5 mil məsafədə yerləşən Xanəgah kəndində müxtəlif növ meyvə və yaxşı bal olduğunu qeyd etmişdir (Адам Олеарий, 1870:520). Səyyah ən yüksək keyfiyyətli balın Şamaxı və Bakı arasındakı Pirmərzədə (indiki Mərzə) istehsal edildiyini xüsusi olaraq vurğulamışdır (Рахмани, 1981:123). Şirvan bəylərbəyinin təsərrüfatında qeyd edilən sahələrlə yanaşı, neft, duz və balıq istehsalı da özünəməxsus yer tuturdu.

Abşeron yarımadasında neft çıxarılmasının tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Səfəvilər dövründə də neft hasilatı Şirvan bəylərbəyliyi əsasında gəlir mənbələrindən biri hesab edilirdi. Dövrün səyyah gündəliklərində Abşeron kəndlərində neftin çıxarılması üsulları, neft quyularının sayı, neft hasilatının həcmi, satış qiymətləri, növləri və s. haqqında olduqca maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. 1572-ci ildə Bakıda olan ingilis ticarət şirkətinin təmsilçisi C.Deket yazır: “Bakı adlanan şəhərin yaxınlığında qərribə hadisə baş verir. Orada yerin üstünə çoxlu miqdarda yağ çıxır. Ondan bütün ölkədə evləri işıqlandırmaq üçün istifadə edirlər. Qara rəngli bu yağ “neft” adlanır. Neft qatır və eşşəklərlə ölkənin hər yerinə daşınır. 400-500 başdan ibarət belə karvanlara tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu şəhərin yaxınlığında ağ rəngli, çox qiymətli yağ vardır ki, bu bizdə “petroleum” adlandırılan yağın eynidir” (Ашурбейли, 2006:219). XVII əsrin ortalarında Bakıda olmuş Ö.Çələbi də neft hasilatı haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Səyyahın yazdığına əsasən, şəhərin yaxınlığında yeddi yerdə neft mədənləri vardır ki, onların hər birindən sarı, qırmızı, qara və sairə rəngli neft çıxır ki, ən qiymətli sarı neftdir. 1683-cü ildə Bakının neft mədənlərində olmuş alman səyyahı E.Kempfer neftin quyudan dəri tuluqlarla əllə çıxarılmasını və xüsusi anbarlarda saxlanılmasını göstərmişdir. Səyyah Balaxanı, Ramana, Binəqədi və Suraxanıdakı neft quyularını diqqətlə nəzərdən keçirmiş, təkcə Suraxanıda iki işlək, səkkiz baxımsız neft quyusunun olduğunu qeyd etmişdir (Kempfer, 1350:117).

Neftlə yanaşı, Abşeronun ən qiymətli hasilat məhsullarından biri də Masazır gölündən çıxarılan yüksək keyfiyyətli duz idi. Duzu gölün

dibindən kürəklər vasitəsilə çıxarıb, xüsusi ölçülü çalalara bölür, həmin çalaları toxmaqla döyəcəyərk bərkidir və günün altında qurudurdular. İstehsal edilən duz daxili tələbatla yanaşı, xarici ölkələrə də ixrac olunurdu. Hasil edilən duzun həcmi barədə konkret məlumat olmasa da, XVI əsrin 80-ci illərinə aid bir Osmanlı mənbəsində Abşeronda hasil edilən duzun üç min anbara doldurulması faktı göstərir ki, duz hasilatının həcmi olduqca böyük olmuşdur (Aşurbəyli, 2006:227).

Şirvan bəylərbəyliyyəsinin iqtisadi həyatında balıqçılıq da xüsusi yer tuturdu. Xəzər dənizi və Kür çayı boyu balıqçılıq təsərrüfatı üçün olduqca əlverişli idi. Hələ XV əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda olmuş italyan elçisi A.Kontarini Xəzər dənizində nərə və ağ balıq ovlanması haqqında məlumatlar vermişdir (Aşurbəyli, 2006:334). Osmanlı işğalı dövründə (XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində) Şildə (Salyan) balıq ovundan dövlət xəzinəsi ildə 10.000 axça (5000 qızıl quruş) gəlir əldə edirdi (Aşurbəyli, 2006:334).

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, Səfəvilər dövründə Şirvan bəylərbəyliyyəsinin iqtisadi həyatında kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Kənd təsərrüfatının hər iki aparıcı sahəsi-əkinçilik və heyvandarlıq bölgə əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələrindən olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aşurbəyli S.B. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: Avrasiya press, 2006, 416 s.
2. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Avrasiya press, 2006, 416 s.
3. Evliya Çələbi. Səyahətnamə. Türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi prof. S. M. Onullahi. Bakı: Azərbaycan, 1997, 87 s.
4. Süleymanov N.M. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm, 2006, 400 s
5. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Гольшитинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Перевод с немец. П. Барсова, Москва:1870, 1033 с.
6. Клавихо Р.Г. Дневник путешествия в Самарканд. Ко двору Тимура (1403-1406). Перевод со староиспанского И.С. Мироковой Москва: Наука, 1990, 210 с.
7. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII-XIV веках. Москва: Л. 1960. 359 с.

8. Путешественники об Азербайджане. Под редакцией Э.М. Шахмалиева. т.составил З.И. Ямпольский. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской, ССР, 1961, 425 с.

9. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку:Элм, 1981,239 с.

10. Стрейс Я.Я. Три путешествия. Перевод с немецкого на русск.Э.Бородиной. Москва: ОГИЗ-СОЦ ЭКГЗ 1935, 415 с.

11. Хождение купца Федота Котова в Персию. Москва: Восточная Литература, 1958, 110 с.

12. Engelbert Kempfer. Dər Dərrbaqə Şahanşahə Entəşarate Danəşgah, h. 1350, 719 s.

13. Jan Battist Tavernye. Səfərname-yi Tavernye. Tərcomeyi-ye Əbuturab Nuri. İsfahan: Çarxane-ye Pərvin, h. 1336, 719 s.

14. Şarden. Səyahatnameye Şarden. Tərcome-ye Abbasi, с. 4, Tehran: Entəşarate Əmir Kəbir, h. 1336, 401 s.

Роль сельского хозяйства в Ширванском беглярбегстве

Резюме

В XVI веке с образованием государства Сефевидов Азербайджан стал неотъемлемой частью централизованного государства. В это время в стране шел процесс экономического развития. Ширван был одним из важных в стратегическом отношении беглярбегств этого государства. В Ширване развивалось сельское хозяйство. По сообщению источника наиболее развитой отраслью являлось животноводство, в том числе мелкорогатое скотоводство, кроме этого в это время развивалось пчеловодство. По сообщению Адама Олеария в пяти милях от города Баку в селении Ханегях выращивались различные сорта фруктов и добывался хороший мед. В Ширване также развивалось рыболовство и коневодство.

Role of agriculture in Shirvan beglarbekh

Summary

This article is dedicated to the Shirvan beglarbekh agricultural life. During the reign of the Safavid dynasty was one of the leading sectors of the agriculture economy of Azerbaijan. One of the most important sectors of the economy of Shirvan beglarbekh was agriculture and its

leading sectors agriculture and animal husbandary. The favorable natural geographical conditions for the development of this seation historically have existed in Shirvan region.

In the time of the Safavid rural population constituted the majority of the population of Azerbaijan. So are the main types of farming was on of the rural population. Some parts of agriculture- crop farming, gardening, cotton production and saffron, silk production, highly had been developed as a main part of agruculture in Shirvan beglarbekh.

In the economy of Shirvan region the agriculture as well as the animal husbandary had developed. The a favourable geographical territories summer-winter cattle-breeding in Shirvan region was a cause for development of animal husbandary. The leading part of animal husbandary was sheep farming as well as sheep farming the other of animal husbandary-cattle livestock industries, bee-honey production camel farming were also increased in Shirvan beglarbekh region.

In the period of Safavid the agriculture took and important part in the economical life of Shirvan beglarbekh. The both part of the agriculture-sowing and animal husbandary were the main occupation of the population of the region.

ŞEYXİ MƏHMƏD ƏFƏNDİNİN «VƏQAYİTÜL-FÜZƏLA» ƏSƏRİNİN I CİLDİNƏ GÖRƏ XVII ƏSR OSMANLI DÖVLƏTİNDƏ YAŞAMIŞ ŞİRVANLI ALİMLƏR

Bilal DƏDƏYEV*

Ключевые слова: ученые Ширвана, Османское государство, Молла Шариф Ширвани, Ширвани Ахмед Эфенди, Сеид Нурулла Эфенди
Key words: Shirvanian scholars, Ottoman state, Molla Sherif Shirvani, Shirvani Ahmed Efendi, Seyyid Nurullah Efendi.

Giriş

Şeyxi Məhməd Əfəndi (1668-1731) XVIII əsrin birinci yarısında yazıb yaratmış Osmanlı alimlərindən biri olmuşdur. Alim ailəsində dünyaya gəldiyi üçün dövrünün tanınmış müəllimlərindən dərs aldıqdan sonra qısa bir müddət müdərrişlik də etmişdir. Atası Həsən Feyzi Əfəndi İstanbulun ilk Nəqşibəndi ocağı olan Əmir Buxari Dərgahının şeyxi idi. Atasının 1690-cı ildə vəfatından sonra, onun yerinə keçən Şeyxi Məhməd Əfəndi ömrünün sonuna qədər bu ocağın şeyxi olaraq fəaliyyətini davam etdirmişdir (Şeyhi Mehmed, 1989: VII; Özcan, 2010: 82). Alim və eyni zamanda sufi-şair olaraq da tanınan Şeyxi Məhməd Əfəndinin yaradıcılığında heç şübhəsiz ki, ən önəmli yeri tutan 3 cild şəkildə qələmə aldığı və «Zeylüz-zeyli Şəqaiq» («Şəqaiqi Numaniyyə» əsərinə yazılan əlavənin əlavəsi deməkdir) kimi adlandırılan «Vəqayiül-füzəla» əsəridir. Osmanlı dövlətində bu cür bioqrafik əsərlər yazma ənənəsi ilk dəfə Taşköprizadə Əhməd Əfəndinin (v.1561) ərəb dilində qələmə aldığı «Şəqaiqi Numaniyyə» əsərilə başlamışdır. Bioqrafik əsərlərin türk dilində yazılması isə Osmanlı dövlət adamı və divan şairi olan Mehmed Məcdi Əfəndi tərəfindən (v. 1591) həyata keçirilmişdir. O, «Şəqaiqi Numaniyyə» əsərini ərəb dilindən türk dilinə tərcümə etdikdən sonra, bəzi əlavələrlə birlikdə, ümumiyyətlə yeni şəxslər haqqında məlumatlar da verərək «Hədəiqu's-şəqaiq» əsərini ortaya çıxartmışdır. 1587-ci ildə tamamlanaraq Sultan III Murada (1574-1595) təqdim edilən bu əsərə «Şəqaiqi tərcüməsi» də deyilir. Daha sonra bu əsərin «zeyli» yəni davamı kimi olan Nevizadə Ətainin (1583-1635) «Hədəiqu'l-həqaiqi fi təkmlət-iş-şəqaiqi» əsəri qələmə alınmışdır (Şeyhi Mehmed, 1989: VIII-XII; Özcan,

* Bakı Mühəndislik Universiteti «Ümumi fənlər» kafedrası, email: bdedeyev@beu.edu.az

2010: 82-84). Beləcə hər yeni dövr üçün yazılan zeyllər Osmanlı dövlətində bioqrafik əsərlər yazma ənənəsinin davam etdirilməsinə gətirib çıxartmışdır. Şeyxi Məhməd Əfəndinin ərsəyə gətirdiyi «Vəqayiül-füzələ» əsəri, məhz bu qəbildən olanlardandır.

Üç cilddən ibarət bu əsərdə Osmanlı dövlətinin sultanları olan IV Murad (1623-1640), Sultan İbrahim (1640-1648), IV Mehmed (1648-1687), II Süleyman (1687-1691), II Əhməd (1691-1695), II Mustafa (1695-1703) və III Əhmədin (1703-1730) hakimiyyət dövrlərində və 1632-1731-ci illər arasında yaşamış toplam 2058 alim, mütəfəkkir və şairin bioqrafiyası haqqında məlumat verilir. Bu məqalədə istifadə olunacaq əsərin I cildi isə, 1632-1687-ci illəri əhatə edir. Ümumiyyətlə əsərin I cildində Osmanlı təəbbəsi olan çox sayda azərbaycanlı alimə də yer verilmişdir. Əsərdə Ərdəbil (Şeyhi Mehmed, 1989: 566-567), Gilan (Şeyhi Mehmed, 1989: 102, 320-321, 383-384, 435), Şiraz (Şeyhi Mehmed, 1989: 572), Xoy (Şeyhi Mehmed, 1989: 575), Gəncə, Bərdə, Qarabağ (Şeyhi Mehmed, 1989: 57, 133-134, 418, 495, 534, 580), Şirvanlı və eyni zamanda Əcəm və Əcəmzadə (Şeyhi Mehmed, 1989: 8, 46, 133-134, 256-257, 598) kimi göstərilən azərbaycanlı alimlərdən bəhs olunur. Bunların arasında bu məqalədə bəhs olunacaq üç şirvanlı alim haqqında da məlumat verilir. Bu məqaləni hazırlarkən əsərdə adları keçən şirvanlı alimlər haqqında ciddi bir araşdırma aparılmadığının şahidi oldum. Sadəcə Elnur Nəsirovun manaqrafiyasında ərəbcə olan başqa iki mənbədən istifadə edilmiş Seyyid Nurullah Şirvani haqqında bir paraqrafliq çox qısa məlumat əldə edə bildim (Nesirov, 2011: 235).

Şeyxi Məhməd Əfəndinin «Vəqayiül-füzələ» əsərinin I cildinin fərqli illərdə üzü köçürülmüş nüsxələri Türkiyənin müxtəlif arxiv və kitabxanalarında saxlanılır. Burada istifadə olunan kitab, bu nüsxələrin ən mükəmməli və bütün üzü köçürülmələr üçün faydalanılan İstanbul Bayezid kitabxanası Veliyüddin Efendi nr. 2361-də qeydiyyatda olan nüsxənin Abdülkadir Özcan tərəfindən 1989-cu ildə əslilə eyni şəkildə nəşr olunmuş variantıdır.

Molla Şərif Şirvani

Əsərdə Molla Şərif Şirvani haqqında xüsusi başlıqda məlumat verilmir. Çünki, Şərif Şirvani 1633-cü ildən əvvəl vəfat etdiyi üçün Şeyxi Mehmed Əfəndi onun tərcüməyi halını tam olaraq əsərinə almamışdır. Amma əsərdə başqa hadisələrdən bəhs edərkən dörd yerdə onun adı çəkilir. Birinci 1602-ci ilin fevral ayında «Haseki Sultan» mədrəsəsi müdərrişliyindən çıxarılaraq yerinə başqa bir azərbaycanlı olan Molla Əhməd Qarabağının oğlu Nuh Əfəndinin (v.1640) (Şeyhi Mehmed, 1989:95-96) qoyulduğundan; ikinci 1605-ci ilin yanvar ayında

«Şahzadə» mədrəsəsi müdərrişliyindən azad edilərək yerinə Pirbiradəri Həsən Əfəndinin gətirildiyindən; üçüncü 1622-ci ilin oktyabr ayında onun yerinə «Ayasofyayi Kəbir» mədrəsəsinə Əxizadə Seyyid Mehmedin təyin edildiyindən və dördüncü isə, Şerif Şirvaninin Osmanlı alimlərindən biri olan Kuhəvi Əbdülqafar Əfəndi deyə birisinə sahib çıxaraq ona himayədarlıq etdiyindən bəhs olunur (Şeyhi Mehmed, 1989:95, 31, 13, 362). Ümumiyyətlə, Molla Şerif Şirvani Osmanlı dövlətinə getdikdən sonra əslən azərbaycanlı olan «Tacüt təvərix» əsərinin müəllifi Osmanlı dövlətinin şeyxülislamı olmuş, tarixçi, alim, gözəl xəttat və Sultan III Muradın müəllimi olduğu üçün «Xacəyi sultan» adıyla tanınmış Xoca Məhəmməd Sadəddinin (v. 1599) (Turan, 1998:196-198) himayəsinə girərək onun «kətxudası» yəni bəzi işlərini görən köməkçisi olmuşdur. Sonralar müdərriş və qazi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Ən son Ayasofya müdərrişi ikən 1631-ci ilin sentyabr ayında vəfat etmişdir (Süreyya, 1996:c.5. 1585).

Şirvani Əhməd Əfəndi

Əslən Şirvanlı olduğu bildirilən Molla Əhməd əsas təhsilini Şirvanda başa vurub, püxtələşmiş bir alim kimi Osmanlı dövlətinə getmişdir. Gediş tarixi açıqca qeyd olunmasa da, onun şeyxülislam Əbusəid Mehmed Əfəndinin (v. 1662) məsləhəti ilə oğlu Feyzullah Əfəndi tərəfindən «mülazim», yəni müdərriş olmaq üçün namizəd seçilmişdir (Şeyhi Mehmed, 1989:261). Ümumiyyətlə Osmanlı dövlətində mülazim göstərilmə işi 1538-ci ildə çıxarılan elm və təhsil qanunnaməsi olan “Molla və müdərrişlərin dərs vermə səlahiyyətləri haqqında hazırlanan əmirnaməyə görə şeyxülislam, padşah müəllimləri, Rumeli və Anadolu qazisəgərləri, naqibulşəraflar (seyyidlər qurumu), Məvali-i kiram qazıları (yüksək rütbəli qazi hakimlər və «Bilad-ı Selase» şəhərləri olan İstanbul, Ədirnə və Bursanın qazıları), «Bilad-ı Selase» dedikləri İstanbulda Üsküdar, Qalata və Əyyub bölgələrinin müftüləri (axundları) və yüksək mədrəsə müdərrişləri kimi vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilirdi. Mülazim olan şəxs yuxarıda adları sadalanan vəzifəli şəxslər tərəfindən təqdim olunur və o əyalətin qazisəgərinin, bəzi hallarda isə şeyxülislamın təsdiqindən sonra növbəyə yazılırdı (Baltacı, 1997:460; Beyazıt, 2014: 960-961; Karakök, 2013:218-223). Əhməd Şirvani də bu üsulla mülazimlikdən sonra əvvəl İstanbulda «Qırx axça» mədrəsəsinə, oradan da 1642-ci ilin noyabr ayında «Şahqulu» mədrəsəsinə müdərriş təyin olunur. Buradan məlum olur ki, Əhməd Şirvaninin Osmanlı dövlətinə köçdüyü tarix 1642-ci ildən əvvəldir. Eyni zamanda onun mülazimliyini tövsiyyə edən Əbusəid Mehmed Əfəndi də bu tarixlərdə daha şeyxülislam yox, Rumeli

qazısəgəridir. O üç dəfə yürütdüyü bu vəzifəyə ilk olaraq 27 fevral 1644-cü ildə qoyulmuşdur (İpşirli, 1994: 281). Təqribən dörd il sonra iş yerini dəyişən Əhməd Şirvani ardıcıl olaraq «Əli Paşa» (1646), «Qəzənfər Ağa» (fevral 1648), «Sahn» (1649), «Mahmud Paşa» (sentyabr 1650), «Süleymaniyyə» (1651), «Ayasofyayı Kəbir» (1652), «Süleyman xan darulhədisi» (1654) kimi bir neçə mədrəsəyə müdərrislik etmişdir. 1656-cı ilin fevral ayında Hələbə və həmin ilin axırlarında isə Məkkə şəhərinə qazı olaraq işə başlamışdır. Əsərdə Əhməd Şirvaninin fəzilət sahibi, kamil və saleh bir insan olduğu qeyd edilir. Hər hansı bir əsərinin olduğuna dair isə heç bir məlumat verilmir. O, Məkkə qazisi ikən 1658-ci ilin sentyabr ayında dünyasını dəyişmişdir (Şeyhi Mehmed, 1989:261-262).

Seyyid Nurullah Şirvani

Əsərdə tam adı Molla Seyyid Nurullah ibn Seyyid Məhəmməd Rəfi ibn Seyyid Əbdürrəhim Şirvani kimi keçən Nurullah Şirvaninin əslən Azərbaycanın Şirvan əyalətinə bağlı Ərəş qəzasından olduğu bildirilir (Şeyhi Mehmed, 1989:227). Tarixi Ərəş qəzası isə indiki Ağdaş rayonudur. Orta əsrlərin son dövrlərində Ərəş adlanan ərazi Səfəvi dövlətində Şirvan bəylərbəyliyi tabeliyində idi. Sonralar Səfəvi-Osmanlı müharibələrində əldən-ələ keçən Ərəş Osmanlı dövlətinin hakimiyyətinə alınaraq Şamaxı vilayətinin tərkibində «Ərəş sancağına» dönüdürlmüşdür (Piriye, 2002:82)¹.

Əsərdə Nurullah Şirvaninin həm nə vaxt doğulduğu, həm də Osmanlı dövlətinə hansı tarixdə köçdüyünə dair açıq məlumat verilmir. Ümumi mənadan belə aydın olur ki, bütün təhsilini, eləcə də ərəb dili və ədəb yəni fəlsəfə elmində inkişafını vətəni Şirvanda öyrənib başa çatdırdıqdan sonra püxtələşmiş bir alim kimi Osmanlı dövlətinə getmişdir. İstanbula yerləşdikdən sonra bu dövrdə Osmanlı dövlətinin şeyxülislamı olan Bahayi Əfəndinin (v.1654) mahiyyətinə alınaraq, məhz onun tövsiyyəsilə mülazimliyə qəbul edilmişdir. Nurullah Şirvani əvvəl

¹ Çarizmin 1873-cü ildə Qafqazda həyata keçirdiyi inzibati islahatlarından sonra Yelizavetpol quberniyasının tərkibində Ərəş qəzası yaradılmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə 1919-cu il dekabrın 10-da Hökumətin qərarı ilə Ərəş qəzası Ağdaş qəzası adlandırılmışdır. AXC-nin süqutundan sonra qəzanın adının necə işlədilməsində fikir aydınlığı olmamışdır. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 1921-ci il kənd təsərrüfatı siyahıya almasının 15-ci buraxılışında sadəcə olaraq "Ərəş", bir il sonra Mərkəzi Statistika İdarəsi tərəfindən 1922-ci ildə nəşr olunan Azərbaycanın yaşayış məskənlərinin siyahısında qəzanın adı Ağdaş (keçmiş Ərəş) kimi verilmişdir. 1929-cu ildə Azərbaycan SSR-nin rayonlaşdırılması zamanı isə Ərəş adı tamamilə ləğv edilərək, Ağdaş rayonu təşkil olunmuşdur (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2004: 370).

İstanbulda «Qırx axça» mədrəsəsinə, oradan da 1650-ci ilin oktyabr ayında Bursa şəhərindəki «Yıldırım xan» mədrəsəsinə müdərris təyin olunmuşdur (Şeyhi Mehmed, 1989:227-228). Əslində bu məlumat Nurullah Şirvaninin İstanbula getdiyi tarixi də ortaya çıxarır. Belə ki, Bahai Əfəndinin şeyxülislam vəzifəsinə gətirilməsi 18 iyul 1649-cu ildə olduğu bilinir (İpşirli, Uzun, 1991:463-464). Buradan belə aydın olur ki, Nurullah Şirvani 1649-cu ildə və ya bundan bir neçə il əvvəl Şirvandan Osmanlı dövlətinə getmişdir. O, təqribən 5 il sonra elə «Yıldırım xan» mədrəsəsi müdərrisi ikən 1655-ci il avqust ayının 6-da vəfat etmiş və Bursadakı Əli Paşazadə məzarlığında dəfn edilmişdir. Nurullah Şirvani fəqih, mühəddis və mütəkəllim alim olaraq «Təəllüqə ələ Ənvarüt-Tənzil» (Qazı Beyzavinin əsərinə), «Şərhi Təlxis» və «Şərhi Fiqhi-Əkbər»(Əbu Hənifənin əsərinə) kimi şərh əsərlərinin müəllifi olmuşdur (Şeyhi Mehmed, 1989: 228; Süreyya, 1996: c. 4. 1277; Nesirov, 2011:235). Onun özü kimi Osmanlı dövlətində alim və müdərris olmuş və 1700-cü ildə vəfat etmiş Übeydullah Əfəndi adında bir oğlunun olduğu da başqa bir Osmanlı mənbəsində qeyd olunur (Süreyya, 1996:c.5. 1641).

Nəticə

Nəticə olaraq onu demək olar ki, tanınmış Osmanlı alimi və tarixçisi Şeyxi Məhməd Əfəndinin 3 cild şəkildə qələmə aldığı «Vəqayiül-füzələ» əsəri Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından XVII əsr mənbəsi kimi çox böyük önəm kəsb edir. Azərbaycanın müxtəlif bölgə və şəhərlərindən olan şəxslər haqqında verilən məlumatların qısa və konkret məzmununda olması da bu mənbənin dəyərini artırır. Tədqiqatçılara məlum olduğu kimi, bəzi siyasi, iqtisadi və ictimai-mədəni hadisələrin təsirilə ölkəmizi tərk edib Osmanlı dövlətinə köçən və orada elmi pedaqoji fəaliyyətini davam etdirən azərbaycanlı alimlər haqqında sadəcə yerli qaynaqlarda məlumat əldə etmək çox müşkül məsələdir. Fikrimcə, çox geniş əraziyə sahib olan Osmanlı dövlətində yaşamış azərbaycanlıların həyat və yaradıcılıqlarını ortaya çıxartmaq baxımından bu əsərin daha dərinlən tədqiq edilməsində fayda var.

Əsərdə məlumat verilən XVII əsrdə Osmanlı dövlətində yaşamış üç şirvanlı alimə gəlincə isə bunlar Molla Şərif Şirvani, Şirvani Əhməd Əfəndi və Seyyid Nurullah Əfəndidir. Molla Şərif Şirvani Osmanlı dövlətində şeyxülislam Xoca Məhəmməd Sadəddinin himayəsinə girərək onun «kətxudası» yəni bəzi işlərini görənlər köməkçisi olmuş və sonra müdərris və qazi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Əsərdə fəzilət sahibi, kamil və saleh bir insan olaraq göstərilən Əhməd Şirvaninin uzun illər müxtəlif təhsil ocağında müdərrislik etdikdən sonra Hələb və Məkkə

kimi böyük şəhərlərin qazisi olduğu və Məkkə qazısı ikən 1658-ci ildə vəfat etdiyi də qeyd edilir. Əslən Şirvan əyalətinin Ərəş qəzasından olduğu bildirilən Seyyid Nurullah Əfəndi isə müdərrişliklə yanaşı çox sayda əsərlərə şərhlər yazmaqla da tanınmışdır. Özü kimi alim və müdərriş birisi olan Übeydullah Əfəndi adında bir oğlunun olduğu da bilinməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası. 2004: Cild I, Bakı.
2. Baltacı, Cahit, 1997: «Hamid Efendi, Çivizade Damadı», Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDA), Cilt 15, s.460-461.
3. Beyazit, Yasemin, 2014: «XVI. Yüzyıl Osmanlı İlimiye Kanunnameleri ve Medrese Eğitimi» *Bulleten*, Cilt: LXXVIII, Sa. 283, Aralık, s. 955-992.
4. İpşirli, Mehmet, 1994: «Ebusaid Mehmed Efendi», *TDA*, Cilt 10, s.281.
5. İpşirli Mehmet, Uzun Mustafa, 1991: «Bahai Mehmed Efendi», *TDA*, Cilt 4, s. 463-464.
6. Karakök, Tunay, 2013: «Yükseköğretim Kurumu Olarak Osmanlı'da Medreseler: Bir Değerlendirme», Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt/Volume: 2, Sayı/Issue: 2, Kış/Winter, s. 208-234.
7. Nəsirov, Elnur, 2011: Orta əsrlərdə yaşamış azərbaycanlı alimlər, Bakı.
8. Özcan, Abdülkadir, 2010: «Şeyhi Mehmed Efendi», *TDA*, Cilt 39, s. 82-84.
9. Piriye, Vaqif, 2002: Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, Bakı.
10. Süreyya, Mehmed, 1996: Sicill-i Osmani, Cilt IV, V, İstanbul.
11. Şeyhi Mehmed Efendi, 1989: Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri Vekayiü'l Fudala, Cilt I, nəşre hazırlayan: Abdülkadir Özcan, İstanbul.
12. Turan, Şerafettin, 1998: «Hoca Sadeddin Efendi», *TDA*, Cilt 18, s. 196-198.

Сведения о ширванских ученых, живших в Османском государстве на основе I тома труда Шейхи Мехмеда Эфенди «Вагайутул-фузала»

Резюме

Среди знаменитых ученых первой половины XVII века проживающих в Османском государстве можно назвать имя Шейхи Мехмеда Эфенди. В его книге «Вагайутул-фузала» собраны ценные сведения о ширванских ученых проживающих в этот период в Османском государстве. Среди них упоминаются имена Моллы Шерифа Ширвани, Ширвани Ахмед Эфенди и Сейида Нуруллаха Ширвани. В статье нашли отражение интересные факты из жизни этих выдающихся трех личностей.

Shirvanian Scholars Lived In Ottoman State In 17th Century According to the I Chapter of “Wegayiul-Fuzala” by Sheykh Muhammed Efendi
Summary

Undubtedly, “Wagayiul-Fuzala” which is also called “Zeylus Shagaig” and published in three volumes, occupies important place in the creative work of one of the Ottoman scholars and at the same time soft-poet Sheykh Muhammed Efendi. This work which is preserved in different archives of Turkey was published by Abdulkadir Ozjan in 1989 in original version.

Information about the biographies of Ottoman scholars lived in 1632-1687 is given in the first chapter of the book. Number of Azerbaijani scholars lived in Ottoman state are also mentioned here. There were three Shirvanian scholars among them who lived in Ottoman state in XVII century. These scholars are Molla Sherif Shirvani, Shirvani Ahmed Efendi and Seyyid Nurullah Efendi.

Molla Sherif Shirvani entered under the protectorate of Hoja Muhammed Sadeddin and worked as his “ketkhuda” like his assistance and later continued his activity as a mudderis (professor) and gazi (judge). Ahmed Shirvani who is introduced as a virtuous, wise and true person in the work, after spending many years as a professor in many education centers was a gazi (judge) of Haleb and Mekke cities and died in 1658 in Mekke. Seyyid Nurullah Efendi who was from Eresh district of Shirvan province, together with his professorship activities was famous for his comments on various works. It is also known that he had son whose name was Ubeydullah Efendi and he was a professor as well.

BƏRDƏ-DƏRBƏND YOLU VƏ BƏZİ İLK ORTA ƏSR YAŞAYIŞ YERLƏRİNİN LOKALLAŞDIRILMASI HAQQINDA - MƏNBƏ MƏLUMATLARI VƏ TARİXİ- ARXEOLÖJİ TƏDQİQATLAR ƏSASINDA

Cavid BAĞIRZADƏ*

Ключевые слова: Карабах, Ширван, Барда, Шемаха, Шабран, Дербент, дорога Барда-Дербент, Бадридж.

Key words: Garabagh, Shirvan, Shamakhi, Shabran, Darband, Barda-Darband road, Badrij

Giriş

Azərbaycanın Şirvan və Qarabağ bölgələri ilk orta əsrlər dövründə Albaniyanın mühüm hissəsi olmaqla yanaşı, həm də bu bölgələrdə ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında əsas rol oynayan vilayətləri mövcud olmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, Albaniyanın paytaxtı olmuş Qəbələ Şirvan bölgəsində, Bərdə isə Qarabağ ərazisində yerləşirdi. Digər tərəfdən də ölkənin dini mərkəzi də, başqa sözlə Alban katolikosluğunun iqamətgahı ilk dövrlərdə Şirvan ərazisində, 552-ci ildən 1836-cı ilə kimi də Qarabağ bölgəsində mövcud olmuşdur. Bir sözlə, Albaniyanın Kür çayından şimalda yerləşən solsahil hissəsindəki Qəbələ, Şəki, Əcəri, Lipina, Çola vilayətləri (Məmmədova, 1993:80-87; Piriye, 2006:37-38) Şirvan bölgəsində, sağsahil hissəsinin mühüm əyalətləri olan Arşak və Uti (Məmmədova, 1993:90-92, 94-95; Piriye, 2006:39-41) isə Qarabağ bölgəsində yerləşmişdir. Albaniyanın bu vilayətləri arasında ilk orta əsrlər dövründə sıx iqtisadi-ticarət və mədəni əlaqələr mövcud olmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, ölkə paytaxtı Bərdədən başlayaraq Dərbəndə gedən ticarət-karvan yolları ilk orta əsrlər dövründə bu bölgələrdə mövcud olmuş yaşayış məntəqələrindən keçmiş, ölkənin yaşayış məntəqələri arasında hər tərəfli əlaqələrin formalaşmasını və inkişaf etməsini şərtləndirmişdir.

İlk orta əsrlər dövründə əhəlinin sıx məskunlaşdığı və çoxlu sayda müxtəlif yaşayış məntəqələrinin mövcudluğu baxımından Qarabağ və Şirvan bölgələri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu bölgələr ilk orta əsrlər dövrünə aid abidələrin zənginliyi ilə seçilir. Həm Şirvan, həm də

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının dosenti, email: cavid.bagirzade@gdu.edu.az

Qarabağ bölgəsində ilk orta əsrlər dövrünə aid arxeoloji abidələrdə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri və istehsal xüsusiyyətləri arasındakı oxşarlıq bu dövrdə Albaniyanın daxilində sənətkarlığın inkişafının ümumölkə səviyyəsində eyniliyini göstərməklə yanaşı, həm də vilayətlər arasında daxili iqtisadi və mədəni əlaqələrin sıx və geniş olmasını da göstərir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri arasında arxeoloji materilallar əsasında ilk orta əsrlər dövrünün iqtisadi və mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi aktualıq kəsb etməkdədir. Bu baxımdan Azərbaycanın Qarabağ və Şirvan kimi mühüm tarixi etnoqrafik bölgələri arasındakı əlaqələrin öyrənilməsinin əhəmiyyəti vardır. Ayrı-ayrı bölgələr arasındakı ümumilik əslində ümumölkə xarakteri daşıyır və ümumölkə dəyərləri ayrı-ayrı vilayətlər, bölgələr arasındakı iqtisadi və mədəni əlaqələr nəticəsində formalaşır ki, onun öyrənilməsinin elmi əhəmiyyəti öz-özlüyündə aydındır.

Bərdə-Dərbənd yolu haqqında. Arranın mühüm qovşaqlarından biri də Bərdəni Bab-əl-Əbvab – Dərbənd birləşdirirdi. Bərdədən çıxan yolçular bu yolu başa vuranacan on beş poçt-gömrük məntəqəsindən keçməli olurdular (Vəlixanlı, 1993:119). Ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlarının bu ticarət-karvan yolu ilə bağlı verdikləri məlumatlar haqqında tədqiqatçılardan Z.M.Bünyadov, N.M.Vəlixanlı və S.B.Aşurbəyli bəhs etmişdir (Bünyadov, 2007:186; Vəlixanlı, 1974:47, 91, 114, 136; Aşurbəyli, 2006:119-124). Ərəb müəllifləri Bərdə-Dərbənd yolundan bəhs edərkən bu yolun üstündə yeləşən yaşayış məntəqələri və şəhərlər arasındakı məsafələri də göstərmişlər. Göstərilən məsafələr müxtəlif ölçülər və rəqəmlərlə ifadə edilmişdir ki, onların qeyri-dəqiqliyi və ya ziddiyyətli olduğu təhlillərdən aydın olur. Ərəb müəlliflərinin Bərdə-Dərbənd ticarət-karvan yolunun üstündə xatırladıqları yaşayış məntəqələrinin hamısı Kür çayından şimalda yerləşirdi ki, bunlar da Şirvan bölgəsinin ilk orta əsr yaşayış məntəqələrindən bir qismi idi. Bərdə-Dərbənd ticarət-karvan yolu haqqında məlumatların yer aldığı yazılı mənbələrin mənsub olduğu əsrlərin müxtəlif olmasına baxmayaraq, məlumdur ki, bu ticarət yolu antik və ilk orta əsrlər dövründə də mövcud olmuşdur.

Ərəb müəlliflərindən İbn Xordadbeh Bərdədən Tiflisə 10 sikkə, Dərbəndə 15 sikkə (bir sikkə təxminən 15-20 km, bir fərsəx təxminən 6-8 km, bir mərhələ təxminən 25 km, bir mil təxminən 2 km, bir gün təxminən 50 km, bir bərid isə təxminən 24-32 km-dir. Bax: N.M.Vəlixanlı, 1974:11), Dəbilə 7 sikkə məsafə olduğunu göstərmişdir (Vəlixanlı, 1974:18). Göründüyü kimi, göstərilmiş məsafələr qeyri-dəqiqdir. Qudama ibn Cəfər də Bərdədən Dərbəndə 15 sikkə məsafə

olduğunu yazmışdır (Bünyadov, 2007:186; Vəlixanlı, 1974:47). Qudama ibn Cəfər, İbn Xordadbehdən fərqli olaraq Bərdədən Şəmkirə 6 sikkə, oradan da Tiflisə 10 sikkə, beləliklə Bərdədən Tiflisə 16 sikkə məsafə (Bünyadov, 2007:186; Vəlixanlı, 1974:47) olduğunu yazır ki, onun da göstərdiyi məsafələr də qeyri-dəqiqdir. Belə ki, Bərdədən Tiflisə 16 sikkə olduğu halda Dərbəndə 15 sikkə ola bilməzdi. Ərəb müəlliflərinin yaşayış yerləri arasındakı göstərmiş olduqları məsafələr təhlillərdən məlum olur ki, qeyri-dəqiqdir.

Bərdə-Dərbənd yolu haqqında təfərrüatı ilə məlumat verən ərəb müəlliflərindən əl-İstəxri, İbn Havqəl və əl-Müqəddəsi bu yolun üstündə yerləşən yaşayış məntəqələrinin adlarını çəkmiş, onların coğrafi mövqeyi haqqında da məlumatlar vermişlər (Bünyadov, 2007:186; Vəlixanlı, 1974:91, 114, 136). Ərəb müəlliflərinin verdiyi məlumatlar Şirvan bölgəsinin ilk orta əsr yaşayış yerlərinin lokallaşdırılmasında müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şirvan bölgəsində yerləşən və müxtəlif yazılı mənbələrdə adları çəkilən Şirvan, Abxaz kimi şəhərlər lokallaşdırılmamış və ya onların lokallaşdırılması ilə bağlı tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər yaranmışdır.

Bərdə-Dərbənd ticarət-karvan yolu təkcə Dərbənd şəhərindəkən uzanmamışdır. Dərbənddən bu yol şimala, Volqaboyu əraziyə, Xəzərin şimalından isə Orta Asiyadan keçməklə Çinə qədər uzanmışdır. Başqa sözlə, bu yol tarixi “İpək yolu”nun bir hissəsi olmuşdur. Bu beynəlxalq tranzit yolunun Bərdə-Dərbənd hissəsi isə həm də ölkənin – Albaniyanın daxili karvan yollarından biri olmuşdur. Bərdə-Dərbənd yolu ilk orta əsrlər dövründə Azərbaycanın Qarabağ və Şirvan bölgələrinin yaşayış məntəqələri arasında iqtisadi-ticarət və mədəni əlaqələrini həyata keçirmişdir.

Ərəb müəllifləri bir qayda olaraq Bərdə-Dərbənd yolunun keçdiyi yaşayış məntəqələrini belə sıralamışlar: Bərdə – Bərdic – Şamaxı – Şərvan – Laican və ya əl-Abxaz (ərəb müəlliflərindən əl-İstəxri Şərvan ilə Samur körpüsünün arasında əl-Abxazı, İbn Havqəl Laicanı, əl-Müqəddəsi əl-Abxazı, əl-İdrisi isə Laicanı göstərmişdir. Laican çox güman ki, mahalın adı, əl-Abxaz isə yaşayış məntəqəsinin adı olmuşdur. “Hüdud əl-ələm”də Lizan (Layzan) vilayətinin adı çəkilir. – C.B.) – Samur körpüsü – Bab ül-Əbvab (Dərbənd) (Bünyadov, 2007:186; Vəlixanlı, 1974:91, 114, 136). Bu yaşayış məntəqələri içərisində diqqət yetirəcəyimiz, daha doğrusu lokallaşdırılması ilə bağlı fikir söyləyəcəyimiz şəhər Bərdicdir və əl-Abxazdır. Bərdic şəhəri bəzən Bərzənc kimi də ifadə edilmişdir. Ərəb müəlliflərinin əsərlərini tədqiq etmiş N.A.Karaulov Bərdic toponimini Bərzəncə eyniləşdirmişdir (Əliyev, 2016:57). Akademik Z.M.Bünyadov Bərdədən sonra yolun

üstündə ilk böyük yaşayış məntəqəsi kimi Bərdic-Bərzəncdən eyni yaşayış yeri kimi bəhs etmişdir (Bünyadov, 2007:186). Yaqut əl-Həməvi Bədriclə Bərzəncin ayrı-ayrı yaşayış məntəqələri olduğunu göstərmişdir (Йакут ал-Хамави, 1983:9). Belə hesab etmək olar ki, ərəb müəlliflərinin əsərlərində bəzən Bədric, bəzən də Bərzənc kimi bəhs edilmiş yaşayış məntəqəsi eyni yerdir. Çünki müəlliflər bir qayda olaraq Bərdədən sonra yolun üstündə ilk böyük şəhərin Kürün sahilində olduğunu yazmışlar ki, Bədric və ya Bərzənc deyə bəhs etdikləri yaşayış yeri haqqında verdikləri məlumatlar eyni bir yaşayış məntəqəsindən bəhs olunduğunu göstərir.

Akademik N.M.Vəlixanlı haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, Bədriclə Bərzənc eyni yaşayış məntəqəsidir. X əsrdə Arranda olmuş ərəb səyyahları Bərdicin adını ölkənin kiçik, abad şəhərləri sırasında çəkirlər (N.Vəlixanlı, 1993:120). S.B.Aşurbəyli də haqlı olaraq Bədriclə Bərzənci eyniləşdirmişdir (Aşurbəyli, 2006:119, 123).

Əl-İstəxri Azərbaycan şəhərlərindən bəhs edərkən yazır ki, Beyləqan, Varsan, Bədric, Bərzənc, Şamaxı, Şirvan, Abxaz, Şabran, Qəbələ, Şəki, Gəncə, Şəmkir və Hunan böyüklükdə bir-birinə bənzəyən kiçik şəhərlərdir. Bunlar münbit torpaqlı və hər şeyi bol olan yerlərdir (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 1989:113). Əl-Müqəddəsi Azərbaycan (Arran) şəhərlərindən bəhs edərkən Bədric şəhərinin adını Bərdə, Tiflis, Hunan, Şəmkir, Gəncə, Şamaxı, Şabran, Bakı, Dərbənd, Qəbələ, Şəki, əl-Abxaz ilə bir çəkir (N.Vəlixanlı, 1974:130). Bu məlumatlardan aydın olur ki, Bədric şəhəri həmdövr digər tarixi şəhərlərimizlərdən fərqlənməmiş, onlardan biri olmuşdur.

İbn Havqəl Bədric şəhərinin Kür çayının sahilində yerləşən böyük və ya mühüm bir ticarət şəhəri olmasını göstərmişdir (Bünyadov, 2007: 186; Vəlixanlı, 1974:114). Bədric şəhəri Bərdənin Əl-İstəxri və İbn Havqələ görə 18 fərsəxliyində (Bünyadov, 2007:186; Vəlixanlı, 1974:91, 114; Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 1989:114) (yəni təxminən 108-126 km-liyində.), Əl-Müqəddəsiyə görə 1 mərhələsində (Bünyadov, 2007:186; Vəlixanlı, 1974:136) (təxminən 25 km-liyində), Əl-İdrisiyə görə isə 54 mil (təxminən 108 km-liyində) məsafəsində [Bünyadov, 2007: 186; Vəlixanlı, 1974: 150] yerləşirdi. Əl-Müqəddəsi Bərdədən Yunana, Kalkatusa, Gəncəyə və nəhayət Bədricə eyni məsafənin olduğunu göstərmişdir (Bünyadov, 2007:186; Vəlixanlı, 1974:136). Məlumatlardan aydın olur ki, Bərdə şəhərindən şimala doğru Kür çayınadək, eləcə də Kürün sol sahilindəki yaşayış məntəqələri içərisində ilk böyük və mühüm ticarət şəhəri Bərdic olmuşdur. Bərdic şəhərini Kür çayının sol sahilindəki ərəzidə, çayın sahilində axtarmaq lazımdır. Bədric haqqında mənbələrdəki məlumatlar və coğrafi təsvirlər onu ilk orta əsrlər

dövründə böyük şəhər yeri olan, mühüm ticarət mərkəzi olmuş, hazırda Mingəçevir gölünün (su anbarının) altında qalmış arxeoloji abidələrdə (Arxeoloji ədəbiyyatda qədim Mingəçevir şəhəri kimi yer almışdır. – C.B.) lokallaşdırmağa əsas verir. Ziddiyyətli məqam yalnız mənbələrdə göstərilmiş məsafələrdədir. Qeyd edək ki, Yaqut əl-Həməvi də Bədric şəhəri haqqında məlumat vermiş, onu Bərdə şəhərinin 14 fərsəxliyində olduğunu yazmışdır (Йакут ал-Хамави, 1983:9). Əl-Müqəddəsi və Yaqut əl-Həməvinin Bədric şəhəri ilə Bərdə arasındakı göstərdiyi məsafə daha həqiqətə uyğundur. Belə ki, Əl-İstəxri və İbn Havqəlin göstərdikləri məsafələrə görə Kür çayının sahilində yerləşən Bədric Bərdədən 18 fərsəx uzaqlıqda yerləşir ki, buradan da Şamaxıya 14 fərsəxdır, Əl-İdrisi isə Bərdədən Bədricə 54 mil, oradan Şamaxıya 42 mil olduğunu yazmışdır. Bu göstərilmiş məsafələr coğrafi baxımdan da həqiqətə uyğun deyildir. Məlum olduğu kimi, Kür çayı istər şərq (Zərdab rayonu istiqamətində), istərsə də şimal (Yevlax və Mingəçevir istiqamətində) istiqamətindən Bərdə şəhərinə yaxındır. Deməli Kür çayı sahilində olan Bədric şəhəri də Bərdəyə yaxın olmalıdır. Şamaxı şəhəri isə Kür çayına heç də yaxın məsafədə deyildir. Yəni Bərdədən Kür çayı sahilində olan Bədricə 18 fərsəx olduğu halda, oradan Şamaxıya 14 fərsəx ola bilməzdi. Bu coğrafi baxımdan da mümkün deyil. Bir daha ərəb müəlliflərindən Əl-İstəxri, İbn Havqəl və Əl-İdrisin qeyd etdiyimiz kimi, göstərmiş olduqları məsafə ziddiyyətli və qeyri-dəqiqədir. Beləliklə, yazılı mənbələrdəki məsafələrin və Bədric şəhərinin coğrafi mövqeyi haqqında verilmiş məlumatların təhlili yuxarıda göstərdiyimiz kimi, bir daha qeyd etməyə imkan verir ki, Bədric şəhərinin Kür çayının sahilində, onun suları ilə əhatə olunmuş bir yerdə, qədim Mingəçevir şəhəri yerində, Mingəçevir gölünün suları altında qalmış şəhər xarabalığında, buradakı Sudağılan arxeoloji abidələrində lokallaşdırmağa əsas verir. Təsədüfi deyildi ki, mənbədəki təsvirdə Kürün suları ilə əhatə olunmuş Bədric Sudağılanla coğrafi oxşarlıq təşkil edir.

Bədric şəhərini lokallaşdırmağa çalışan T.V.Əliyev onu Bərdə şəhərindən şərqdə, müasir Zərdab rayonu ərazisində, Kürün sol sahilində yerləşdirmişdir [Əliyev, 2016: 57-58]. T.V.Əliyevin Bədric şəhərini lokallaşdırdığı arxeoloji abidələrin ilk orta əsrlər dövründə kəndtipli, IX-XIII əsrlərdə isə şəhər tipli olduğunu müəllif özü belə qeyd etmişdir (Əliyev, 2016:57). Bədric şəhəri haqqında məlumat verən mənbələr dövründə kəndtipli yaşayış məntəqəsi olmuş məkanda mühüm ticarət şəhəri kimi xarakterizə edilən bir şəhəri lokallaşdırmaq fikrimizcə, həqiqətə uyğun deyildir. Çünki IX-X əsrlərdə yaşamış müəlliflərin əsərlərində mühüm ticarət şəhəri kimi xarakterizə olunursa, deməli bu şəhər ən azından ilk orta əsrlərdə inkişaf etmiş şəhərlərdən biri olmuşdur.

T.V.Əliyevin Bədric şəhərini lokallaşdırdığı arxeoloji abidə isə qeyd etdiyimiz kimi, kəndtipli yaşayış yeri olmuşdur. Digər tərəfdən də xəritəyə diqqət yetirsək, aydın şəkildə görürük ki, Bərdədən Dərbəndə getmək üçün şərqi, yəni Zərdab istiqamətində deyil, şimala doğru, Mingəçevir-Ağdaş-İsmayilli-Ağsu-Şamaxı-Dərbənd marşrutu ilə hərəkət etmək lazımdır.

Bərdə – Dərbənd yolu Bərdə şəhərindən şimala doğru istiqamət almış, Bərdədən şimal istiqamətində Kür çayını keçərək qədim Mingəçevir ərazisinə (qeyd etdiyimiz kimi, bu abidələrdə Bədric şəhərini lokallaşdırırıq. – C.B.), oradan indiki Xaldan istiqamətində (tədqiqatlardan da məlumdur ki, Xaldan qəsəbəsi yaxınlığında, Əlican çayının sahilində qədim yaşayış yeri olmuşdur. Bu yaşayış yerində inkişaf etmiş orta əsrlər dövründə Ərəş şəhəri formalaşmışdır. – C.B.), oradan da müasir Ağdaş (Ağdaş rayonu ərazisindəki Surxab şəhər-qalası)-Göyçay-İsmayilli-Ağsu-Şamaxı rayonları ərazisindən keçməklə Şamaxı-Şabran-Abxaz istiqamətinə, oradan da Dərbəndə doğru uzanmışdır. Çox güman ki, bu yolun üstündə yerləşən qədim yaşayış yerində – Xaldanın yaxınlığındakı orta əsr Ərəş şəhərinin yerində yol haçalanmış, yolun bir qolu Şəki istiqamətində uzanmışdır. Ərəşdən Ağdaş rayonu ərazisindəki Surxab qalasına gələn yol da burada haçalanaraq bir qolu Qəbələ istiqamətinə getmiş, digəri əsas yol isə Şamaxı istiqamətində davam etmişdir.

Bərdə-Dərbənd yolunun üstündə yerləşən və lokallaşdırılması ilə bağlı tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlərin irəli sürüldüyü əl-Abxaz şəhəri yuxarıda göstərdiyimiz kimi, yazılı mənbələrdə Azərbaycanın digər ilk orta əsr şəhərləri ilə eyni böyüklükdə olması göstərilmişdir. Əl-Müqəddəsi Abxaz yerləşdiyi vilayətin şəhərləri kimi çox səfalı yerdə yerləşdiyini yazmışdır (Vəlixanlı, 1974:132). N.M.Vəlixanlı Bərdə-Dərbənd yolu üstündə yerləşən bu şəhərin ərəb müəlliflərinin əsərlərində həm də Laican kimi ifadə edilməsini təhlil edərək göstərir ki, Abxaz elə Laican olmalıdır (Vəlixanlı, 1974:99; Vəlixanlı, 1993:122). S.B.Aşurbəyli yazılı mənbələrin yaşayış məntəqələri arasındakı göstərdikləri məsafələri təhlil edərək Abxaz şəhərini indiki Qubanın yerində və ya onun yaxınlığında lokallaşdırır. Tədqiqatçı yazır ki, Abxaz və Məsqət adlarının eyni məxəzdə bir yerdə rast gəlinməməsi hər iki toponimin eyni yerə aid olduğunu güman etməyə imkan verir. XVI əsrədək mənbələrdə Məsud ibn Namdar istisna olmaqla (Quva şəkilində), Quba adına rast gəlinmir. Güman etmək olar ki, X əsrdən XVI əsrədək Abxaz adı Qubaya və eyni zamanda Məsqət adlanan, yaxud Məsqətin tərkibinə daxil olan vilayətə aid olmuşdur [Aşurbəyli, 2006: 120]. Moisey Kalankatuklu ərəb sərkərdəsi Cərrah ibn Abdullah əl-Həkəminin

Xəzərlərin üzərinə ikinci yürüşündən bəhs edərkən Albaniyanın şimalında Axbaz mahalının adını çəkir (Moisey Kalankatuklu, 1993:191). Ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərini tədqiq etmiş N.A.Karaulov da Abxazı Quba şəhəri ilə eyniləşdirir və ya onun yaxınlığında olması fikrini irəli sürmüşdür (Vəlixanlı, 1993:122). Akademik N.M.Vəlixanlı belə hesab edir ki, Abxaz şəhərini indiki Xaçmaz və ya Qusar rayonları ərazisində axtarmaq lazımdır (Vəlixanlı, 1993:122). Tədqiqatçı C.Ə.Xəlilov bu şəhəri Qusar rayonu ərazisindəki Enix (Əniq) qalası ilə eyniləşdirir. Başqa bir fikirə görə Abxazın Xaçmaz ətrafında yerləşdiyi istisna edilmir. Abxazın Xaçmaz rayonu ərazisindəki Canaxır abidəsi ilə əlaqəsi barədə mülahizə irəli sürülmüşdür (Xəlilov, 2010:50). Bütün bu fikirləri nəzərdən keçirən M.C.Xəlilov haqlı olaraq göstərir ki, Abxaz şəhərini Xaçmaz rayonu ərazisindəki abidələrdə lokallaşdırmaq əsassızdır. O, Abxaz şəhərinin Quba-Xaçmaz bölgəsinin dağətəyi ərazisində yerləşməsi ehtimalını irəli sürür (Xəlilov, 2010:50). Fikrimizcə, Abxaz şəhəri indiki Quba şəhərinin yaxınlığında mövcud olmuşdur. Abxaz şəhərini Quba şəhərinin girişində, Bakı-Quba yolunun sol tərəfində, Ağçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 480 m yüksəklikdə yerləşən Sandıqtəpə (Xəlilov, 2010:116) abidələrində lokallaşdırmaq olar. Burada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı bu yaşayış yerinin ilk mədəni təbəqəsinin IV-VIII əsrlərdə, üst təbəqəsinin isə IX-XIII əsrlərə aid olması müəyyən olunmuşdur. Yaşayış yerinin narıncıqala hissəsinin ilk orta əsrlərdə inşa edildiyi müəyyən olunmuşdur (Xəlilov, 2010:117). Sandıqtəpə abidələr kompleksi ilk orta əsrlərdə iri bir şəhərgah olmuşdur (Xəlilov, 2010:124).

Bərdə-Dərbənd ticarət-karvan yolu üstündə yazılı mənbələrdə adları çəkilmiş və bəhs olunmuş şəhərlərdən başqa şübhəsiz ki, yolun üstündə və ya onun keçdiyi yerin yaxınlığında onlarla digər kiçik yaşayış məntəqələri, həmçinin ilk orta əsr qalaları mövcud olmuşdur. Bu qalalar yolun təhlükəsizliyini qorumuş, şəhərlərarası əlaqələndirici rol oynamış, yolçuların dayanıb dincəlməsi üçün məkan kimi xüsusiyyət daşımışdır. Şübhə yoxdur ki, bu qalalarda təhlükəsizliyin keşiyində duran daimi qarnizonlar saxlanılmışdır.

Nəticə

Azərbaycanın ilk orta əsrlər dövründə mühüm iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən olmuş Qarabağ və Şirvan bölgələri arasında mövcud olmuş sıx iqtisadi və mədəni əlaqələrin formalaşmasında və inkişaf etməsində, təbii ki, Bərdə-Dərbənd yolunun müstəsna əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Bu ticarət-karvan yolu Albaniyanın Kür çayının sol sahilindəki vilayətlərinin yaşayış məntəqələri ilə, Kürün sağ sahilində yerləşən

əyalətlərinin yaşayış yerlərini bir-birilə əlaqələndirmişdir. Arxeoloji materialların təhlilindən və yazılı mənbələrin məlumatlarından məlum olur ki, Qarabağ və Şirvan bölgələri arasındakı iqtisadi və mədəni əlaqələr təkcə ilk orta əsrlərdə deyil, bütövlükdə Albaniya dövlətinin mövcudluğu dövründə, eləcə də inkişaf etmiş feodalizm dövründə də mövcud olmuşdur. Yazılı mənbələrin məlumatlarının təhlili, tarixi-arxeoloji tədqiqatların nəticələrinin təhlili, mövcud ilk orta əsr yaşayış yerlərinin arxeoloji abidələri, bu yolun üstündə yerləşən yaşayış məntəqələrindən Bədrinin Mingəçevir abidələrində, Abxazı isə Sandıqtəpə abidələr kompleksində lokallaşdırmağa əsas verir.

Arxeoloji materialların təhlili göstərir ki, bu bölgələr arasındakı iqtisadi əlaqələr sənətkarlıq məmulatlarının istehsal texnologiyasının, sənətkarlıq məhsullarının naxışlanması və digər xüsusiyyətlərinin eyniliyini təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti. (VI-XVI əsrlər.). Bakı, “Avrasiya press” nəşriyyatı, 2006, 416 s.

2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (S.S.Əliyarov və Y.M.Mahmudovun redaktəsilə), Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.

3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007, 424 s.

4. Əliyev T.V. Orta əsr Bədrin şəhəri haqqında. // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Gəncə Dövlət Universiteti, “Gənc alimlərin I beynəlxalq elmi konfransı”nın materialları, I hissə, Gəncə 17-18 oktyabr 2016-cı il, Gəncə, GDU-nun nəşriyyatı, 2016-cı il, s.57-59.

5. Xəlilov M.C. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV-X əsrlər). Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2010, 284 s.

6. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 262 s.

7. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Z.M.Bünyadovundur.), Bakı, Elm, 1993, 270 s.

8. Piriye V.Z. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, 2006, 148 s.

9. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1974, 224 s.

10. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 157 s.

11. Йакут ал-Хамави. Му'дждам ал-булдан (сведения об Азербайджане). Хамдуллах Казвини. Нузхат ал-кулуб (материалы по Азербайджану). Баку, Элм, 1983, 68 с.

Бардинско-Дербендский путь и о локализации некоторых раннесредневековых населенных пунктов – на основании источников и историко-археологических исследований

Резюме

Ширван и Карабах в раннее средневековье, будучи составными частями Кавказской Албании, в то же время являлись областями, игравшими важную роль в экономической, политической и культурной жизни страны. Неслучайно столицы Албании Кабала располагалась в Ширвана, а Барда - в Карабахе.

В период раннего средневековья Карабах и Ширван были густо населены и имели много различных населенных пунктов. Эти области отличаются наличием многочисленных памятников периода раннего средневековья. Наблюдается сходство и в предметах материальной культуры, обнаруженных во время археологических раскопок на территории Ширвана и Карабаха, и в особенностях производства. Это свидетельствует также о тесных и широких внутриэкономических и культурных связях между областями. В период раннего средневековья в формировании и развитии тесных экономических и культурных связей между Карабахом и Ширваном играл, естественно, Бардинско-Дербентский путь.

Анализ археологических материалов и сведения письменных источников свидетельствуют о том, что эта связь берет свое начало с периода Кавказской Албании, а также развитого феодализма.

Barda – Darband road and locaization of some early medieval settlements - on the basis of source data and historical archeological researches

Summary

Shirvan and Garabagh districts of Azerbaijan were both the main part of Albania in early medievals and at the same time there existed regions playing an important role in the economic, political and cultural life of the country. The existence of versatile close relations between Garabagh and Shirvan regions found its reflection in the written

monuments. The excavation works carried out both in Garabagh and Shirvan regions namely in early medieval settlements confirmed the existence of relations between these districts. The capital of the Caucasus Albany, beginning from the main city of Barda till Darband there existed a trade road in early medievals, passed a trade road in early medieval passed through settlements, conditioned versatile relations and development among the living settlements of the country.

Arabian authors gave information in their words about living places situated on the road of Barda-Darband. Researchers had different views about localization of Abkhaz city. Badrij city can be localized in Mingechevir monuments, whereas Abkhaz city can be localized in Sandiqtepe monuments situated near Guba city.

AZƏRBAYCANDA DİNİ MÜNASİBƏTLƏRƏ DAİR - ŞİRVANŞAHLAR ƏYALƏTİ

Dilavər ƏZİMLİ*

Ключевые слова: Ширван, Азербайджан, шаманизм, христианство, ислам

Key words: Shirvan, Azerbaijan, Shamanism, Christianity, İslam.

Giriş

Bəşər mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutan Azərbaycan ən qədim dini mərkəzlərdən biri olmuşdur. Bu dini mərkəzlərin yerləşdiyi ən böyük ərazilərdən biri də Şirvan əyaləti olmuşdur.

Azərbaycan tarixində Şirvan əyalətində dini münasibətlərin öyrənilməsi hazırda mövcud dini reallıqlar baxımından xüsusi aktualıq təşkil edir. İndiyə qədər bu mövzu ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır və bu məsələyə tarixi baxımdan toxunan araşdırıcılar özlərindən qabaq yazılan birtərəfli tədqiqatlara söykənərək reallıqdan uzaq fikirlər söyləmiş və ictimai rəyi dəyişməyə müvəffəq ola bilməmişlər. Bu gün də elə tədqiqatçılar var ki, onların əsərlərində Şirvanşahlar tarixinə münasibət reallığı əks etdirmir. Onlar hələ də Şirvanşahları ayrıca bir subyekt kimi götürür və Azərbaycanın tarixi ərazilərindən kənarında sayırlar. Əslində, bu cür baxış reallığı əks etdirmir və birbaşa “avropamərkəzçilik” xəttinə xidmət edir. Bu da tarixi Azərbaycan ərazilərinin “parçalanması və tarixinin təhrifi” xəttinin birbaşa təbliğidir. Məsələ ondadır ki, Şirvan ərazilərinin tarixi Azərbaycan əraziləri olması ən qədim mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Bu gün Azərbaycanın tarixi ərazilərinin tarixini real faktlarla ortaya qoyan AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda bununla bağlı dəyərli tədqiqatlar aparılmış və aparılmaqda davam edir.

Bu tədqiqatlar içərisində Şirvan ərazilərində dini münasibətlərin öyrənilməsi də xüsusi yer tutur. Bəllidir ki, Azərbaycanda mövcud olan multikultural və xöşgörü (tolerant) dəyərlərin tarixi kökləri vardır. Bu tarixi köklərin nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycanda olan dini münasibətlər bütün dünyaya nümunədir.

Tarixi nümunələrdən ən böyük abidə “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Burada tarixən Azərbaycan ərazilərində yaşayan Oğuzların dini münasibətləri də öz əksini tapmışdır ki, bu ərazilərə daxil olan bölgələrdən biri də tarixi Şirvan əraziləridir. Bu mənada Oğuz-Türkman

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, email: azimlid@mail.ru

mənbələri küll halında öyrənilməlidir. Oğuz-Türkman mənbələrinin tədqiqatçısı A.N.Kononov da diqqəti Oğuz-Türkman eposlarının hamısının birgə öyrənilməsinə yönəldir. O, bununla bağlı yazır ki, “Türkmanların əfsanəvi Oğuzdan yaranması ilə bağlı olan Türkman epik əfsanələri demək olar ki, öyrənilməyib. Bu əfsanələr özünəməxsus bir özəlliklə olduqca qədimlərdə-Türkmanların İslamı qəbul etməmişdən əvvəl yaranmışdır (Azərbaycan tarixi, 2007:22). Bu əfsanələrdə köçəri və oturaq həyat tərzini öz əksini tapmışdır. Elə söhbət də köçəri və oturaq Oğuz tayfalarından, bunlar arasında sıx əlaqələrdən gedir. İndiyə qədər oturaq Oğuz tayfalarının tarixi ilə bağlı fikirlər söylənilibsə də, sanballı tədqiqat əsərləri yaradılmamışdır. Bunlara dini münasibətlər də daxildir. Bu məsələyə toxunan A.Y.Yakubovski yazır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da baş verən hadisələr Azərbaycan və Ərməniyyə (bu terminin indiki ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur-D.Ə.)də baş verir. Dastanlarda köçəri və oturaq həyat tərzini bir-birinə qarışdır. Bir tərəfdən at ilxıları, dəvələr, qoyun sürüləri, çobanlar, köçərilərə məxsus çadırlardan söhbət açılırsa, digər tərəfdən üzümlüklərdən və bağlardan bəhs edilir. Eposda həm də xalqımızın zəngin oturaq mədəniyyətə malik olduğunu, bu diyarda əkinçilik, toxuculuq və başqa təsərrüfat, sənətkarlıq sahələrinin yüksək inkişaf etdiyini sübut edir. Dastanın boylarından göründüyü kimi, Oğuz tayfaları oturaq həyat sürürdülər. Taxıl əkib-biçmək əsas peşələri idi. Oğuzların su dəyirmanları vardı. “Un”, “ələk” nə olduğunu çoxdan bildirdilər. Oğuzlarda başqa təsərrüfat sahələri də tərəqqi etmişdi. Bağçılıq, üzümçülük, şərəbçilik yüksək inkişaf etmiş təsərrüfat və sənətkarlıq sahələrindən idi. Duxa qocanın oğlu Dəli Domrudan bəhs olunan boyda Domrul mələk Əzrayıla müraciət edir və belə deyir: “Bizim dağlarımız vardır, həmin dağlarda üzümlüklərimiz vardır, həmin üzümlüklərdə qara turş üzümlər vardır, həmin qara turş üzümləri sıxıb qırmızı çaxır alırlar. Bu məlumat ən qədim zamanlardan Azərbaycan ərazilərində oğuzların yaşamasından xəbər verir (Yakubovskiy, 1962:127; Mahmudlu, 1997:61). Daha doğrusu oğuzlar buranın aborigen əhalisi olmuşlar. Aborigen əhalinin dini münasibətləri də qədim olmalıdır.

Bu mənada bu cür həyat tərzini keçirən oğuzların dini münasibətləri də dərin olmalıydı ki, bu günkü münasibətlərimizdə bunu aydın hiss edirik.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Şirvanşahlar tarixi üçün öyrənilməsi vacib olan sahələrdən biri də dini münasibətlərdir. Bu münasibətlərin formalaşmasında Şirvan ərazilərindən tarixən keçən mühüm ticarət yollarının mövcudluğu da əhəmiyyətli rol oynamışdı. Eyni zamanda, bu ərazilərə daima insan köçləri olmuşdur. Elə buna görə də tarixən Şirvan

ərəzilərinə ciddi etno-siyasi-dini proseslər getmişdir. Buna uyğun olaraq da dini təsəvvürlərdə müxtəliflik özünü göstərmişdir: Tanrıçılıq, Zərdüştlük, Bütperəstlik, Xristianlıq, İslam və s....

Azərbaycanda dini münasibətlərin tarixinin tədqiqi göstərir ki, İslam dininin ölkəmizdə yayılmasına qədər ölkə ərəzilərinə dini müxtəliflik mövcud olmuşdur. Bütün dövrlərdə isə Şirvanşahlar dövlətinin həyatında dinin rolu çox yüksək olmuşdur. Bu gün Şirvanşahlardan yadigar qalan ərəzilərdə türbələrin, pirlərin, qədim tarixi abidələrin çoxluğu bunu sübut edir. Şirvan ərəziləri türbələrlə, pirlərlə, tarixi abidələrlə əhatə olunmuşdur. Ərəb istilasınadək Azərbaycanda rəsmi dini dünyagörüşləri olan atəşpərəstlik (Azərbaycanda əslində, təktanrıçılığa söykənən Tanrıçılıq dini olub. Atəşpərəstlik isə zor gücünə Sasanilər tərəfindən yayılmağa başlanıb-D.Ə.) və xristianlıqdan əlavə bəzi digər dini əqidələrə (məsələn, şamanizm və b. -D.Ə.) tapınanlar da vardı. İslamın yayılması ilə digər dini əqidələr aradan qalxmağa başladı. Bunun bir səbəbi də Azərbaycanda daima təktanrıçılığa olan meyllər idi. Bu məsələ İslamın Azərbaycanda yayılmasında müstəsna rol oynadı. Bundan əlavə, İslamın keçmiş etiqadlara nisbətən mütərəqqi cəhətləri, xüsusən azadfikirlilik meyllərinə dözümlülüyü ona qarşı rəğbəti artırırdı. Eyni zamanda, əvvəlki dini əqidələr birdəfəlik yox olmamış, özünün bir sıra müddəalarını və prinsiplərini xalq adət-ənənələrinə qoşaraq əsrlər boyu yaşamışdır. Ölkədəki maddi mədəniyyət abidələri-atəşgahlar, alban kilsələri də keçmişlə bağlılığı möhkəmlətməmişdir. Əski etiqadlar zehinlərdən tamamilə silinməmiş, bəzən siyasi hərəkətdə açıq şəkildə, bəzən də rəsmi ideologiya ilə bir araya sığmayan bidət formasında təzahür etmişdir (Azərbaycan tarixi, 2 cild, 2007:287).

Göründüyü kimi, Şirvan ərəzilərinin ta qədimdən müxtəlif dinlərinin mərkəzinə çevrilməsi onun qədim tarixi ənənələrə sahib olmasından xəbər verir. Sadəcə bu münasibətləri əks etdirən mənbə materiallarının azlığı dərin tədqiqatların ortaya çıxmasında az rol oynamamışdır. Bu barədə Şirvanşahların məşhur tədqiqatçısı Sara xanım Aşurbəyli yazmışdır ki, “Ərəb istilasına qədərki erkən Şirvanşahlar haqqında məlumatımız yoxdur. Rəşidəddin (1247-1318-ci illər) “Məkatibat”nda oğlu Əli üçün nişanladığı Şirvanşah qızı haqqında danışarkən göstərirdi ki, Şirvanşahlar Dərbənd hökmdarları nəslindən olan qədim xanəndərdir (Artıq iki min ilə yaxındır ki, Sultan taxtı onların nəslinə məxsusdur). Onun hesablamalarına görə Şirvanşahlar hələ Əhəmənilər dövründən hakimiyyət sürmüşlər” (Aşurbəyli, 2006:50). Şirvanşahlar haqqında dürüst məlumata IX-X əsrlər ərəb müəlliflərində rast gəlirik. Şirvanşahların hakimiyyətinin ilk dövrünə dair ətraflı məlumatın ayrı-ayrı parçalarını Münəccimbaşının (XVII əsr) əsərində

gəlib çatmış “Tarix-i əl-Bab”dan da (XI əsr) öyrənirik (Minorskiy, 1963:6-7).

Dini inancın tarixi insanın dünyaya gəlişi ilə bağlıdır. Ölkəmiz ərazisində tapılan arxeoloji materiallar bunun əyani sübutudur. Yəni, Şirvan ərazilərində tapılan arxeoloji materiallar burada yaşayan xalqın ən qədim dini inanclarından xəbər verir. Xüsusilə, Şirvan ərazisində insanı təsvir edən monumental daş heykəlinin meydana gəlməsi böyük maraq doğurur. Arxeoloq Q.Aslanovun Abşerondakı Türkan kəndi yaxınlığında üzə çıxardığı bir sıra kurqanlardan tunc dövrünün əvvəlinə aid edilən kobud formalı daş heykəllər tapılmışdır (Aşurbəyli, 2006:83; Aslanov, 1975:15). Zirə qəsəbəsindən şərqə, Gürqan qədim yaşayış məskənində qəbirdən tapılmış heykəl maraq doğurur. Yerli əhəng daşından düzəldilmiş bu heykəl quruluşca Abşeronda əvvəl tapılmış heykəllərdən fərqlənir. Heykəldə baş, sinədə çarpazlaşmış əllər, bel aydın seçilir. Abşeron heykəlləri son Tunc dövrünə aid olub, ehtimal ki, dini sitayiş məqsədi daşımışdır (Aslanov, 1976:13-14). Azərbaycanın bir sıra rayonlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı başsız və əl-ayaqsız qadın və kişi heykəlciklər aşkar edilmişdir. Ehtimal ki, onlar ibadət mərasimi ilə bağlı sındırılmışlar (Azərbaycan tarixi, c.II, 2007: 83-84).

VII-IX əsrlər dövründən az miqdarda abidə, o cümlədən müsəlman tipli, sitayiş təyinətli tikililər qalmışdır. Başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da ilk vaxtlar zərdüştilərin və xristianların dini obyektlərini məscidə çevirir, onları İslamın tələbləri əsasında yenidən qururdular. Bunların yenidən qurulması adətən köhnə səcdəgahın ləğvi və məhrabın qurulması ilə məhdudlaşır. Həmin dini obyektlər öz quruluşunun qalan cəhətlərində ilkin görkəmini saxlayırdılar. Beləliklə, Azərbaycanda həm daxili quruluşu, həm də xarici memarlıq görkəmi baxımından yerli xüsusiyyətlərə malik məscid tipi təşəkkül tapdı. Hazırda Şamaxıda mövcud olan Cümə məscidi, Ağsudakı və Sündü kəndindəki məscidlər VII-X əsrlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş müsəlman sitayiş tikililərinin planı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Həmin məscidlər ərəb hökmranlığı dövründəki planlarını saxlamış məscidlərin yerində tikilmişdir. Şamaxıdakı Cümə məscidi və Ağsudakı məscid VIII əsrin tikililəridir. Şamaxı məscidi 743-cü ildə inşa edilmişdir. Hər iki məscid memarlıq abidələrinin Şirvan qrupuna aiddir (Azərbaycan tarixi, c.II, 2007:304).

Hələ sasanilər zamanı Sasanilər dövlətinin mühüm strateji əhəmiyyətli əyaləti olan Şirvan ərəb hökmranlığı dövründə ərəblərin böyük diqqət göstərdikləri ən iri siyasi quruma çevrildi. Şirvanşahlar Şirvanın paytaxtı Şamaxıda yaşayırdılar. X əsrin sonlarında Şirvanın başlıca şəhərləri Şamaxı, Dərbənd, Bakı və Şəbəran idi. Ölkə ərəblər

tərəfindən istila edildikdən sonra İslam dini Bakı və Abşeron kəndlərinin əhalisi arasında yayılmağa, zərdüştiliyi və qədim astral edtiqadları sıxışdırmağa başladı. Abşeronda bu günə qədər çox qədim dini ayinlərin qalıqları kimi müqəddəs ağaclara (Mərdəkan və Əmircan kəndlərində Pir Çinar) sitayiş mövcuddur. Ağaclara sitayışı VII əsr alban tarixçisi Musa Kalankatuklu da qeyd etmişdir. Abşeron əhalisi İslam dinini qəbul etdikdən sonra VIII-X əsrlərdə müsəlman ənənələrini və ərəb-müsəlman dini adlarını qəbul edən qədim pirlərin (Buzovnada Əli ayağı, Pirallahı adasında Pirallahı və s.) müsəlmanlaşdırılması başlandı (Aşurbəyli, 2006:84; Kalankatuklu, 1993:7-75).

XI əsrdən başlayaraq Şirvanşahların həyatında bir canlanma baş verdi. Artıq XI əsrin sonunda isə Şirvanda siyasi yüksəlişin başlanğıcı nəzərə çarpırdı. Bu yüksəliş XII əsrdək davam etdi. XII əsrdə Şirvanşahlar dövləti özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu. Şirvanşahlar dövləti XII əsrin sonunadək Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ən güclü siyasi qurum olmuşdur (bir sıra hallarda qonşu dövlətlərdən formal asılılıqda olmasına baxmayaraq). Bu dövlət ölkənin müəyyən qisminin mədəni, ictimai-iqtisadi, siyasi təkamülü prosesinin fasiləsizliyini təmin etmişdir (Qasimov, 2008:101-102).

Şirvanşahların orta əsrlər din tarixinin öyrənilməsi bu dövlətin zəngin mədəni irsini ortaya qoyur. Biz, Şirvanı Şirvanşahlardan ibarət siyasi bir məfhum hesab edirik. Təəssüflər olsun ki, orta əsr Şirvanşahların təfəkkür tarixi dərindən öyrənilməyib. Orta əsrlər Şirvan fikirlər mozaikasıdır və həddindən artıq zəngindir. İndiki həvəskar tarixçilər Şirvanı coğrafi bir şüara çeviriblər. Şirvan fikir mühiti Osmanlı, Kırım, Misir, hətta Məkkə və Mədinəyə dərindən təsir edəcək qədər güclü olub. Osmanlının beyin mərkəzində yer almış onlarla şirvanlı alimin adı keçir. Misal üçün Şeyx Əkmələddin Əli Şirvani Osmanlı şeyxülislamı olub. Hətta bir müddət Məkkə kimi İslamın mərkəzində fətva mərci olmuşdur. Osmanlı mədrəsələrində uzun illər onun “Əqsəül-mətəlib”, “Mühimmatül-çəruful-vacibə”, “Camiül-mənasik”, “Dəlilül-zairin və ənisül-mücvirin” adlı əsərləri dərs vəsaiti kimi oxudulub. Və ya Şeyx Məhəmməd Əli əz-Zühri Şirvani Osmanlı padişahı tərəfindən birbaşa Mədinə müftüsü təyin olunub. Onun oğlu Şeyx Əli ibn Əli isə Osmanlının ən tanınmış hənəfi fəqihlərindən idi. Şeyx Cəmaləddin Şirvani də şirvanlıdır və Osmanlı şeyxülislamı vəzifəsini icra etmişdir. Bu siyahını uzatmaq da mümkündür. Şirvan sadəcə sünni alimlərinin deyil, eyni zamanda heterodoks-İslam cərəyanlarının da vətəni olub. Qələndərlik Şirvanda Şirvanşah taxtını ələ keçirəcək qədər gücə sahib idi. Hələ Şeyx Səfiyəddindən əvvəl onun şeyxi Şeyx Zahid Gilaninin Şirvanda müridləri olub və bu müridlərinin çoxu Şirvanşah II Axsitan

tərəfindən öldürülüb. Onların malları isə Kür çayına atılıb. Şah İsmayıl Şirvani ələ keçirdiyində Şrivənşahın xəzinəsinin çaya atılmasını əmr etməsinə də səbəb həmin hadisənin intiqamı idi. Təsadüfü deyildir ki, hürufilər belə Şirvanda özlərinə sığınacaq tapmışdılar. Bundan başqa vəfai və heydəri dərvişləri, əxilərin də Şirvanda geniş fəaliyyətlərinə rast gəlinir (Əkbər Nəcəfi).

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi, dini, dini-fəlsəfi və elmi-fəlsəfi baxışlar keçmiş ideyalar zəminində yaranıb formalaşmışdır. İslam dini burada hakim ideologiya olsa da, digər dini əqidələr tamamilə aradan qalxmamışdı. Arranın bəzi yerlərində xristianlıq rəsmi şəkildə fəaliyyət göstərirdi. XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda fəlsəfi fikir fiqhə (hüquqşünaslığa), kəlama (sxolastikaya) və təsəvvüfə (mistikaya) dair traktatlarda, xüsusən peşəkar filosofların yaradıcılığında inkişaf edirdi. Fiqh-kəlam məktəblərində və təsəvvüfdə əsasən dini-fəlsəfi fikir inkişaf etdirilmişdir. Fiqh “ümümmüsəlman hüququ”, kəlam isə “müsəlman sxolastikası, ilahiyyəti” mənasını daşımaya baxmayaraq, bunlar arasında kəskin fərq qoyulmuşdu. Sxolastlar bir qayda olaraq, başqa sözlə, mütəkəllimlər (sxolastlar) eyni zamanda fəqih (hüquqşünas) idilər. Müxalifətçi sxolastika –mötəzililik gizli fəaliyyət göstərirdi, ortodoks sxolastika-əşərilik isə XI əsrin ikinci yarısında rəsmi dairələrdə artıq qəbul edilmişdi. Əşərilik rəy və məntiqi mühakimələrə üstünlük verən hənəfilərə qatı təəssübkeş hənbəliyərlər arasında orta mövqe tutan şəfi məzhəbi fəqihlər içərisində daha geniş yayılmışdı. Dini fəlsəfənin sxolastik qolu fəqih-mütəkəllimlər tərəfindən inkişaf etdirilirdisə, onun mistik aspekti şiə ideoloqlarının və sufi mütəfəkkirlərin dünyagörüşündə öz ifadəsini tapırdı. XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda rəsmi əqidə sünnilik, ələlxüsus onun şəfilik məzhəbi idi. Bununla belə, burada ifrat şiəliyin müxtəlif qolları-ğalilik və ismaililik əsas etibarilə gizli şəkildə yayıla bilmiş, çox vaxt etirazla qarşılanmışdı. Bu dövrün başlıca mistik cərəyanı təsəvvüf mötədil və ifrat olmaqla iki istiqamətdə inkişaf edirdi: mötədil sufilər İslam monoteizmindən kənara çıxmadıqları halda, ifrat sufilər panteizmə az-çox dərəcədə meyl göstərirdilər. Təsəvvüfdəki bir sıra etik-əxlaqi və ictimai-siyasi fikirlər o dövrdə mövcud mələmətilik, qələndərilik və əxilik cərəyanlarının ideologiyası ilə çulğalaşmışlar. Sufi mütəfəkkirlərdən bəziləri həmin cərəyanlarla maraqlanmış, onların ideyalarını təbliğ, müəyyən müddəalarını tənqid etmişlər. Mələmətilik, qələndərilik və əxilərdən fərqli olaraq sufilik yalnız praktika deyil, nəzəri məsələlərə də nüfuz edir, idraki məqsəd daşıyırdı. Sufilərə görə, insanın mütləq həqiqəti dərk etməsi hissi və əqli idrak qüvvəsindən xaricdir, ancaq mistik hallara və məqamlara yiyələnməklə mümkündür. Mistik özünükamilləşdirmədə ilk mərhələ şəriətdirsə, son məqsəd, son mərhələ

həqiqətdir. Şəriətdən həqiqətə mənəvi gediş yoluna təriqət, bu yolun üstündəki dayanacaqlara məqamlar deyilir. Məqamlar sufi halları ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Məqam sufinin öz cidd-cəhdi sayəsində çatdığı kamillik mərtəbəsidir, hal hər bir məqamı tamamlayan, yolçunu yeni məqamlara hazırlayan və nəhayət, haqqa qovuşduran ətadır, ilahi vergidir. Hal ani, keçici, məqam isə nisbətən sabit, dayanıqlı psixoloji vəziyyət kimi səciyyələndirilir. Təsəvvüfdə təriqət halların və məqamların qarşılıqlı inkişaf xəttini təşkil edir. Hər bir sufi müridin ən ali rütbəyə yüksələndək özünü kamilləşdirməsi yalnız halların və məqamların birgə müşayiəti ilə həyata keçir. Özünəhesabat (əl-mühasəbə), özünənəzarət (əl-müraqəbə) və daxili müşahidə (əl-müşahədə) halları və məqamları bütün təriqət boyu çulğalaşaraq təsəvvüf yolçusunu daim sarır, onu haqqa yaxınlaşdırır (Azərbaycan tarixi, c.II, 2007:539-544).

Monqolların və Teymurun yürüşləri əleyhinə mübarizənin kəskinləşməsi ideologiyada müxalifət cərəyanını gücləndirərək bu cərəyanın miqyasını genişləndirdi, onunla rəsmi (hakim) ideologiya arasında olan uçurumu daha da dərinləşdirdi. Bu yüzilliklərdə peşəkar, o cümlədən peripatek fəlsəfi meylin inkişafı müşahidə edilirdi. Bu fəlsəfə qədim Şərq və qədim yunan fəlsəfəsinin ənənələrinin sintezindən ibarət idi. O, orta əsrlərdə Şərq elminin yüksək səviyyəsinə əsaslanaraq XIII əsrə qədərki materializm, rəsonalizm və dialektika ideyalarını təbliğ və inkişaf etdirirdi. Digər tərəfdən, bu dövrdə bidətçiliyin tarixən mütərəqqi, mistik, panteist fəlsəfəsi geniş yayıldı. Materialist, rəsonalist təmayüllər, dünyanı dialektik qavrama cəhdləri bu fəlsəfənin səciyyəvi cəhətləri idi. Həmin tarixi dövrün və sonrakı əsrlərin fəlsəfəsinin inkişaf xüsusiyyətlərindən biri peripateizm fəlsəfəsinin bidətçi (sufilik, hürufilik, nöqtəvilik və s.), cərəyanların mistik panteist fəlsəfəsi ilə təcridən yaxınlaşması, qarşılıqlı surətdə bir-birinə sirayət etməsi olmuşdur (Azərbaycan tarixi, c.III, 2007:177). Bütün bu prosesləri Şirvanda izləmək mümkündür.

XVIII əsrin sonlarından başlayaraq, bütün XIX əsr boyu Şirvanda çarizmin işğalçılıq siyasətinə qarşı mübarizə genişləndi. Bu mübarizənin önündə ilk növbədə din xadimləri gedirdilər. O zaman Şirvanda çoxlu sayda təriqətlər fəaliyyət göstərirdi. Bunların içərisində XVIII əsrin sonlarından başlayaraq bütün XIX əsr boyu rus müstəmləkəçiliyinə qarşı Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının mübarizəsində “Nəqşibəndiyyə” təriqətinin önəmli rolu olmuşdur. Bu təriqətin mərkəzi isə Şirvan olmuşdur. Bu dövrdə Mövlana Xalid Bağdadinin xəlifəsi kürdəmirli İsmayıl Şirvani və onun xəlifəsi Qutqaşınlı (Qəbələli) Hacı Yəhyanın yetişdirdiyi bir çox mürşidin fəaliyyətləri nəticəsində Azərbaycandan

başlayaraq bütün Qafqaza və Anadoluya yayılan böyük bir təsəvvüfi və siyasi hərəkət ortaya çıxmışdır. 1783-cü ildə Şirvan xanlığının Kürdəmir kəndində doğulan Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvani təhsilini Şamaxı, Ərzincan, Tokat, Burdur və Bağdad mədrəsələrində tamamlamış, daha sonra vətəninə qayıdaraq burada yeddi il elm tədrisi ilə məşğul olmuşdur. Elmin arxasında bir həqiqət dayandığını anlayan İsmayıl Şirvani yenidən yola çıxaraq bir kamil mürşid tapmaq arzusu ilə Bağdada gedir və burada Mövlana Xalid Bağdadiyə bağlanaraq onun müridi olur. 1817-ci ildə mürşidindən icazənamə alaraq yenidən məmləkəti Kürdəmirə gələn İsmayıl Şirvani, Rusiya üsul-idarəsinin təzyiqi ilə Azərbaycandan çıxarılan qədər buradakı təkyəsində fəaliyyət göstərir. 1826-cı ildə əvvəlcə Axıskaya köçür. Axıskanın ruslar tərəfindən işğalından sonra Anadoluya gedərək Osmanlı dövlətinin himayəsinə girir. Sivasda doqquz il qaldıqdan sonra 1841-ci ildə Amasyaya yerləşən İsmayıl Şirvani vəfatına qədər burada fəaliyyət göstərmişdir. İsmayıl Şirvani Azərbaycan və Dağıstanda bir çox mürid yetişdirmişdir. Mir Həmzə Nigari, Xas Muhəmməd Şirvani, Molla Muhəmməd Yarağı, Almalı Mahmud Əfəndi, Külüllülü Əhməd Əfəndi, Cəmaləddin Qazıqumuği bunlardan bir neçəsidir. Xas Muhəmməd Şirvani və Molla Muhəmməd Yarağı təriqəti Dağıstana keçirən və orada yayan şeyxlərdir. Daha sonra Cəmaləddin Qazıqumuği və müridləri Qafqazda geniş bir topluluq əmələ gətirmişdilər. Nəqşibəndiliyin Dağıstanda yayılmasında Molla Muhəmməd Yarağının Yaraq kəndindəki mədrəsəsi mərkəz olmuşdur. Bütün Qafqazda hörmətə sahib olan bu elmi mühit tərəfindən təriqətin qəbul edilməsi onun bölgədə yayılmasını təmin etmiş, xüsusilə də cəmiyyətin mədəni təbəqəsi tərəfindən sürətlə mənimsənilməsinə imkan yaratmışdır. “Nəqşibəndilik” Qafqaz xalqlarının ruslara qarşı mücadiləsində ehtiyac hiss etdikləri mənəvi enerjini və siyasi nüfuzun artmasını təmin etmişdir. Bu mücadilənin rəhbərləri olan Qazi Muhəmməd, İmam Şamil kimi şəxsiyyətlər apardıqları hürriyyət mücadilələrini rusların yüksək hərbi qüvvələrinə və texnikalarına qarşı təsəvvüfün gücündən istifadə etməklə uzun müddət uğurla davam etdirmişdilər. Şimali Qafqazdakı bəzi qəbilələrin/xalqların İslam dinini qəbul etmələri, xüsusilə çərkəzlərin və abxazların müsəlmanlaşması bu dövrdəki alim nəqşibəndi mürşidlərinin fəaliyyətləri nəticəsində mümkün olmuşdur. İsmayıl Şirvaninin ədəbi-təsəvvüfi şəxsiyyəti və Qarabağ bölgəsində fəaliyyətləri ilə diqqəti cəlb edən xəlifəsi Mir Həmzə Nigaridir. O, Qarabağ xanlığının Cicimli kəndində 1805-ci ildə dünyaya gəlmişdir. Gənliyində elm öyrənmək üçün buradan Sivasə köçərək İsmayıl əfəndinin yanına gəlmişdir. Elmi və təsəvvüfi təhsilini tamamlayaraq Qarabağə qayıtmışdır. Azərbaycanı işğala başlayan ruslara

qarşı üsyan hazırlığı edərkən planlarının üstü açıldığına görə qaçaraq İran üzərindən Ərzuruma getmişdir. Şeyxi İsmayıl Şirvanidən sonra Amasya və ətrafındakı insanları irşada dəvət etmə vəzifəsini davam etdirmişdir. Həmzə Nigari bu bölgədən başqa, Şərqi Anadoluda, Azərbaycanın Qarabağ və Şimali-Qərb bölgələrində bir çox mürid yetişdirərək bununla şöhrət tapmışdır. Xüsusilə Azərbaycanda Aslanbəylili Hacı Mahmud əfəndinin geniş fəaliyyətləri nəticəsində Borçalı, Qarabağ və Qazax bölgəsində xalqın böyük hissəsi Nigarinin müridi olmuşdur. Bunların böyük bir hissəsi daha sonralar Türkiyəyə köçərək Amasya və ətrafında yerləşmişlər. Məşhur bir divan şairi olan Həmzə Nigarinin aşiqanə şeirlərinin toplandığı türk və fars dillərində divanları vardır. Bu dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər bir nəqşibəndi şeyxi İsmayıl Şirvani və Abdullah Məkkinin xəlifəsi Hacı Yəhya bəy Qutqaşınıdır. Son Qəbələ əmiri Hacı Nəsrullah Sultanın oğlu və tanınmış yazıçı İsmayıl bəy Qutqaşınılının böyük qardaşı olan Yəhya əfəndi əvvəlcə İsmayıl Şirvanidən, daha sonra Məkkədə Abdullah Məkkidən icazə alaraq irşad fəaliyyətinə başlamışdır. Bu bölgədəki fəaliyyətləri nəticəsində təqiblərə məruz qalan Hacı Yəhya bəy Osmanlı dövlətinin dəvəti ilə əvvəlcə Çoruma, sonra da İstanbula gedərək bir müddət buralarda yaşamış və fəaliyyət göstərmişdir. Daha sonra Məkkəyə köçərək vəfatına qədər burada yaşamışdır. XIX əsrdə yaşayan azərbaycanlı nəqşibəndilərdən Əbdülhamid Şirvani təhsilini İstanbul və Misir mədrəsələrində tamamlamış, Süleymaniyyə mədrəsəsində müdərrişlik etmişdir. XIX əsrdə təsəvvüfi həyatın zənginliyi ilə diqqət çəkən mərkəzlərdən biri də Şəkidir. XIX əsrin əvvəllərində Oxud kəndindən Muhəmməd Əmin və oğlu İsmayıl əfəndi nəqşibəndiliyin mücəddidilik qoluna mənsub sufilər olaraq burada fəaliyyət göstərmişdilər. Əslən əfqan olan Muhəmməd Əmin əfəndi olduqca yüksək bir elmi səviyyəyə malik olub Şəki mədrəsələrində tədris ilə məşğul olmuşdur. Onun Şəki üləması üzərində böyük nüfuza malik olması bir çoxlarının nəqşibəndilik təriqətinə keçməsinə səbəb olmuşdur. Şəkiddə yaşayan Şəki qazısı və qazılar Şurasının rəisi olmuş Xalisəqarızadə Əbdülqəni Nuxəvi (1817-1879) nəqşibəndiliyin mücəddidilik qoluna mənsub bir şeyx kimi elmi-irfani fəaliyyət göstərmişdir. Şəki nəqşibəndiləri sırasına müdərrişlik və qazılıq fəaliyyəti göstərən Dodovi Muhəmməd Said əfəndi və Qaraqoyunlu Yusif əfəndi də daxildir (Mehmet Rihtim, Fariz Xəlilli, 2011:35-38).

Adları çəkilən bütün bu nəqşibəndi şeyxlər Azərbaycanda və Dağıstanda rus ekspansiyasına qarşı ideoloji mübarizənin carçıları olmuşlar. Məhz onların hesabına bu mübarizə on illərlə davam etmiş və ruslar ciddi itkilərə məruz qalmışdır. Dağıstanda rus ekspansiyasına

qarşı mübarizədən danışanda ilk növbədə Şeyx İsmayıl Siracəddin Şirvaninin ardıcılığının fəaliyyətinə toxunmaq lazımdır. Bunlardan biri də Xas Məhəmməd Şirvani olmuşdur. Adı Muhamməddir. Şirvan xanlığında anadan olmuşdur. Xas Muhamməd Şirvani təhsilini Dağıstanda, Kürə xanlığının Yuxarı Yaraq kəndində Muhamməd Əfəndidən almışdır. O, Yaraqda yeddiillik təhsilini başa vurduqdan sonra, təxminən 1823-cü ildə vətəninə qayıtmışdır. Burada İsmayıl Şirvani haqqında eşitmiş, onun müridi olmuşdur. Bir müddət İsmayıl Şirvaninin xidmətində duraraq zahiri və batini elmləri tamamilə əxz etmişdir. İsmayıl Şirvani ona xilafətnamə vermiş və Dağıstanda təhsil aldığı kənddə təsəvvüfi bilikləri yaymasını əmr etmişdir. Xas Muhamməd Şirvani Yaraq kəndinə qayıtmış, irşad fəaliyyətinə başlamışdır. Bir neçə aydan sonra xilafətnamə verdiyi, müəllimi Molla Muhamməd Yaraqlı və digər dağıstanlı mollalarla Kürdəmirə İsmayıl Şirvaninin yanına gəlmişdir. İsmayıl Şirvani Molla Muhamməd Yaraqlını Dağıstanda irşad etmək üçün göndərmişdir. O vaxtdan Xas Muhamməd Dağıstan hadisələrində az xatırlanır. Mövlud Yarəhmədov Xas Muhamməd Şirvaninin ömrünün sonuna qədər Dağıstanda yaşadığını qeyd edir. O, əl-Qadarda Hacı Abdullanın mədrəsəsində Şərq fəlsəfəsini tədris edirdi. Burada onun həmyerlisi ağdaşlı Abdulla Əfəndi isə fars və Azərbaycan Türk dilindən dərs deyirdi. Xas Muhamməd Şirvaninin yazılı qeydlərinin olması haqqında alman yazıçısı Fridrix Bodənştedi xəbər verir. O, Qafqaz tarixindən bəhs edən əsərində “Hacı İsmayılın görüşləri” bölməsini məhz həmin qeydlər əsasında yazmışdır. Molla Muhamməd Yaraqlı Kürə xanlığının Yuxarı Yaraq kəndində 1777-ci ildə anadan olmuşdur. “Əl-Yaraği” və “Yaraqlı” nisbəsi ilə şöhrətlənmişdir. Muhamməd Əfəndi əl-Yaraği Məhərrəm Əfəndi əl-Axtının tələbəsi olmuş, zahiri elmlərə onun sayəsində yiyələnmişdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Şirvana qayıdan Xas Muhamməd İsmayıl Şirvanidən “Nəqşibəndiyyə” təriqətini qəbul etmiş, xilafətnamə alaraq Dağıstana mürşid kimi qayıtmışdı. Molla Muhamməd Yaraqlı isə ondan təriqəti öyrənməyə başladı və xilafətnamə alaraq mürşid oldu. Sonra təsəvvüfi biliklərini artırmaq məqsədilə Kürdəmirə, İsmayıl Şirvaninin yanına yollandı. İsmayıl Şirvani ona Dağıstanda bu təlimin yayılmasına rəhbərliyi tapşırırdı. O, Kürə xanlığında təriqəti yaymağa başladı. Ətrafına hər tərəfdən müridlər toplandı. Cəmaləddin əl-Qumuğiyyə xilafətnamə verdi. İmam Qazı Muhammədə və İmam Şamilə təriqətin yollarını öyrətdi (Mehmet Rihtim, Fariz Xəlilli, 2011:82-91).

Nəticə

Göründüyü kimi, XIX əsrdə Şirvan təsəvvüf məktəbi çarizmə qarşı gedən mübarizədə bütün Qafqazda liderliyi üzərinə götürmüş və çarizmin süqutunda müstəsna rol oynamışdır.

Bütün bunlara yekun olaraq bildiririk ki, Azərbaycanda, onun qədim bölgələrindən olan Şirvan bölgəsində mövcud olan dini dözümlülüyn, xoşgörünün (tolerantlığın) qədim tarixi kökləri vardır. Bu bölgə bu gün də üzərində yüzlərlə övliyə türbələri, ziyarətgahları olan bir bölgədir. Özünün tarixi ənənələrini davam etdirən Şirvan bölgəsi dünya dini münasibətlər sistemində nümunəvi bir ərazi sayılır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild. Məsul redaktor: Nailə Vəlixanlı. Bakı: "Elm", 2007.

2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild. Məsul redaktor: Oktay Əfəndiyev. Bakı: "Elm", 2007.

3. Асланов К. Археологические исследования на Апшероне в 1974 г. АЭИ. Баку, 1975, s.15-22.

4. Асланов К. Археологические исследования на Апшероне в 1974 г. АЭИ. Баку, 1976, s.13-21.

5. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. VI-XVI əsrlər. Bakı: Avrasiya press, 2006.

6. Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Orta əsrlər dövrü. Bakı: Avrasiya Press, 2006.

7. Doktor Əkbər Nəcəfinin GünAz TV mətbuat mərkəzinə müsahibəsi.

<http://gunaz.tv/?id=2&vmode=1&sID=69138&lang=1#.UqWzDZWEcsc.facebook>
[ook.](#)

8. Qasimov X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: ASPOLİQRAF, 2008.

9. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993.

10. Mahmudlu Y.M. "Kitabi-Dədə-Qorqud" tarixi mənbə kimi və ya türkün çağlayan tarix bulağı // "Altay dünyası", Bakı, 1997, №1-2, s.51-69.

11. Mehmet Rihtim, Fariz Xəlilli. Mövlanə İsmayıl Siracəddin Şirvani. Bakı: CBS, 2011.

12. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М.: Издательство Восточной Литературы, 1963, 266 с.

13. Якубовский А.Ю (Из доклада на научной конференции в Ташкенте) «Китаб и Коркуд» и его значение

для изучения туркменского общества в эпоху раннего средневековья //Книга моего деда Коркуда.- М.-Л., АН СССР, 1962, с. 120-130. https://taryhturkmen.blogspot.com/2013/02/blog-post_6878.html

**Религиозные отношения в Азербайджане
- Ширванская область**

Резюме

Статья посвящена религиозной жизни Ширвана, которая имеет тысячелетнюю историю, с древнейших времен до XIX века. Ширван является неотъемлемой частью Азербайджана. На протяжении столетий здесь происходили серьезные религиозные процессы. На этой территории сосуществовали тенгиранство, шаманизм, идолопоклонство, зороастризм, христианство и ислам. Поэтому население Ширвана сформировалось в духе толерантности и здесь не наблюдалось агрессивность в отношении определенных религий, религиозных течений. Мавзолеи, святые места, существующие ныне на территории Ширвана, наглядно свидетельствуют об этом.

Religious relations in Azerbaijan - Shirvan region

Summary

The article is cited as a religious narrative of Shirvan, which has an extravagant history, with the old times from XIX century. Shirvan is a non-negotiable part of Azerbaijan. Continued by the dining room here, there were a series of religious discourses. This territory has been transformed into tyranny, shamanism, idolatry, Zoroastrianism, Christianity and Islam. Sharwane 's well - being was shaped in the spirit of tolerance, and here it was not aggressive in relation to the identified religions, the Religious Astrology. The mausoleums, the place of residence, of the Shirvan region, seem to be invisible.

OSMANLI ELMİNƏ TÖHFƏ VERMİŞ BƏZİ ŞİRVANLI ALİMLƏR

Elnur NƏSİROV*

Ключевые слова: Ширвани, Шабрани, Османлы, Азербайджан, медицина, математика, астрономия

Key words: Shirvani, Shabrani, Ottoman, Azerbaijan, medicine, mathematics, astronomy

Giriş

Böyük coğafi kəşflərdən əvvəl şərqlə qərbi birləşdirən, ipək yolu və ədviyyat yolu olaraq adlandırılan ticarət yolları müsəlman dövlətlərin, böyük bir qismi isə Osmanlı imperatorluğunun nəzarəti altında idi. Başda Osmanlı dövləti olmaqla müsəlman ölkələri bu beynəlxalq ticarəti və gömrükləri öz nəzarətlərində saxlamaqla əsrlər boyu yüksək rifah səviyyəsi əldə etmişdilər. Bu yüksək rifah səviyyəsi elm və mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynamaqda idi.

XV əsrin birinci yarısı, xüsusilə də XVI əsrin əvvəllərindən etibarən Misirin Osmanlı dövlətinə birləşdirilməsindən sonra başda İstanbul olmaqla Anadolunun böyük şəhərləri alimlər, mədəniyyət və incəsənət xadimləri üçün cazibə mərkəzinə çevrilmişdi. İslam dünyasının dörd bir tərəfindən, o cümlədən Azərbaycanın Şirvan bölgəsindən Osmanlı torpaqlarına yüzlərlə alim və mütəfəkkir gedərək buradakı tədris müəssisələrində fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. Sözügedən dövrdə Osmanlı dövlətində fəaliyyət göstərmiş Şirvanlı alimlərin istər dini, istərsə də dünyəvi elmlər sahəsində Osmanlı elminə böyük töhfələr verdiyinin şahidi olmaqdayıq.

1. Fəthullah əş-Şabrani Şirvani

Mövlana Fəthullah ibn Əbu Yəzid Abdullah ibn Əbdüləziz ibn İbrahim əş-Şabrani Şirvani riyaziyyatçı və astronom, həmçinin fəqih və müfəssir idi. Təqribən hicri 820-ci ildə (1417) Şabran şəhərində anadan olmuş, ilk təhsilini doğma şəhərində aldıqdan sonra təhsilini davam etdirmək üçün səyahətə çıxmışdı. Bir müddət Xorasanın Tus şəhərində təhsil almış, burada Nizaməddin Nişapurinin astronomiyaya dair *Şərh ət-Təzkirə fi İlm əl-Hey'ə* əsərini oxumuşdu. Daha sonra Səmərqəndə getmiş

* tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Quba filialı, email: enasir@box.az

və burada türk riyaziyyatçı və astronom Səlahəddin Musa Qazızadə Ruminin (ölümü 1437) tələbəsi olmuşdu¹. Səmərqənd mədrəsələrində ərəb filologiyası, fiqh, riyaziyyat, astronomiya və kəlam elmlərini öyrənmişdi. 1440-cı ildə Səmərqənddəki alimlərdən icazət alaraq elmi tədqiqat və tədrisə başlamışdı. Əllamə İzzəddin Yusif ibn İbrahim Ərdəbilinin (ölümü 1377) şafi'i fiqhinə dair *Ənvar li Əməl əl-Əbrar* adlı əsərinə farsca şərh yazmış və Teymuri hökmdarı Uluq bəyə təqdim etmişdi. 1440-cı illərin birinci yarısında vətənə qayıtmışdı. Bir müddət Şirvandakı mədrəsələrdə tədrislə məşğul olmuş daha sonra Anadoluya, Osmanlı ölkəsinə getmişdi. Onun bu ölkəyə gəlişi sultan II Muradın (1421-1451) hakimiyyətinin son illərinə təsadüf etmişdir. Candarlı İsmayıl bəyin tövsiyyəsi ilə bir müddət Kastamonu şəhərindəki mədrəsələrdə dərs vermişdi. Müəllifi olduğu *Ayət əl-Kürsi təfsirini* 1453-cü ildə Bursada sədriəzəm Candarlı Xəlil paşaya təqdim etmişdi. Musiqi və bəstəkarlığa dair *Məcəllətü fi'l-Musiqi* adlı əsərini də həmin il Osmanlı sultanı Fateh II Mehmedə (1451-1481) təqdim etmişdi. İstanbulun fəthindən sonra onu himayə edən Candarlı ailəsinin başçısı Xəlil paşanın sultanın əmri ilə edam edilməsi ilə vəziyyət bir qədər dəyişmiş və Fəthullah Şirvani hicri 857-ci ilin (1453) ortalarında yenidən Kastamonuya gedərək buradakı mədrəsələrdə tədrislə məşğul olmuşdu. Kastamonuda ustadı Musa Qazızadə Ruminin müəllifi olduğu astronomiyaya dair *Şərh əl-Müləxxəs fi İlm əl-Hey'ə* adlı əsərinə *Fəvaid və'l-Fəvaid* adlı bir haşiyə yazaraq sultan Fateh II Mehmedə təqdim etmişdi. Lakin ümid etdiyinin əksinə olaraq sultandan iltifat görməmişdi. *Haşiyəyi-Təlvih*, *Şərhü-Əşkəli-Tə'sis* də alimin qələmindən çıxmış əsərlərdir. Bundan başqa Fəthullah Şabrani ərəb dilinin qrammatikasına dair *Şərhü-İrşad əl-Hadi* adlı bir əsər də qələmə almışdır. Bu əsər Sə'dəddin Təftəzaninin ərəb filologiyasına dair yazdığı *İrşad əl-Hadiyə* yazılmış şərhdir. Katib Çələbi və Bağdadlı İsmayıl Paşa Sə'dəddin Təftəzaninin (ölümü 1389) Mövlana Fəthullah Şirvaninin (1417-1478) müəllimi olduğunu qeyd etsə də bu iki şəxsin təvəllüd və vəfat tarixlərindən də görüldüyü kimi bu mümkün deyil. Katib Çələbi alimin adını "Şah Fəthullah Şirvani" olaraq qeyd etmişdir (Bağdadlı, 1951:I, 815; Katib, 1311:I, 130).

1465-ci ildə həcc ziyarəti üçün yola çıxmışdı. Yolda İraqın bəzi şəhərlərində qalmış və mədrəsələrdə dərslər vermişdi. 1466-cı ildəki həcc

¹ Bursalı Mehmed Tahir onun Seyyid əş-Şərif Əbül-Həsən Əli Cürcani (ölümü 1413) və Əli Quşçunun (ölümü 1474) tələbəsi olduğunu qeyd etsə də (Bursalı, 1333, 392) bu mümkün görünür. Çünki Seyyid əş-Şərif Cürcani onun anadan olmasından 4 il əvvəl ölmüş, Əli Quşçu isə onunla həmyaş olmuşdur. Taşköprüzadə də onun Seyyid əş-Şərif Cürcaninin tələbəsi olduğunu qeyd etmişdir (Taşköprüzadə, 1985, 65).

ziyarətindən sonra bir il Məkkədə mücavir olaraq qalmışdı. Məkkədə qaldığı dövrdə ətrafına toplaşmış tələbələrin istəyi ilə dərslər vermişdi. Qayıdarkən Qahirəyə gəlmiş, buradakı elmi fəaliyyətlərlə tanış olub alimlərlə görüşmüşdü (Səxavi, 1992:III, 241). Qahirədən İstanbula getmiş, lakin heç vaxt sultan Fateh II Mehmedin etimadını qazana bilməmiş və irəli çəkilməmişdi. Mövlana Fəthullah Şabrani hicri 891-cı ildə (1486) Kastamonuda vəfat etmişdi. (Katib, 1311:I, 130; Taşköprüzadə, 1985:65-66; Akdoğan, 2007:78). Bursalı Mehmed Tahir Fəthullah Şirvaninin hicri 857-ci (1453) ildə Kastamonuda vəfat etdiyini və burada dəfn edildiyini qeyd etmişdir (Bursalı, 1333:II, 392)

O, Əli Quşçu ilə birlikdə Osmanlı mədrəsələrində riyaziyyat və astronomiyaya dair tədqiqat ənənəsinin təməlini qoymuş şəxs idi. Fəthullah Şabrani riyaziyyat, astronomiya, filologiya, ədəbiyyat, təfsir, fiqh üsulu sahələrinə aid 6 məşhur əsərin müəllifidir. Bundan başqa musiqi, həndəsə, optika kimi sahələrə dair onlarla risalə qələmə almışdı. Əsərlərinin çoxunu ərəbcə, bəzilərini isə farsca qələmə almışdı. Onun *Risaleyi-Əqaid* adlı əsərinin bir nüsxəsi Türkiyə Konya şəhəri Yusifağa əlyazmalar kitabxanasında, *Haşiyə ələ Şərh əl-Məvaqif* adlı əsəri İstanbul Atif əfəndi kitabxanasında, astronomiyaya dair *Haşiyə ələ Şərhi'l-Müləxxəs fi'l-Hey'ə* adlı əsəri Türkiyə Kütahya şəhəri Vahidpaşa kitabxanasında, *Məcəllətü fi'l-Musiqə* adlı əsəri İstanbul Topqarı sarayı kitabxanası Nr. 3449-da, Nəsrəddin Tusinin astronomiyaya dair *Təzkirə fi İlm əl-Hey'ə* adlı əsərinə yazdığı şərh İsfahanın Muhəmmədsəfi mədrəsəsi kitabxanası və Tehran universitetinin kitabxanasında, əllamə İzzəddin Yusif Ərdəbilinin *Ənvar li Əməl əl-Əbrar* adlı əsərinə farsca yazdığı şərhin alimin öz dəsti xətti ilə hicri 22 şəvval 845-ci il (5 mart 1442) tarixində qələmə aldığı nüsxəsi Tehran Sipəhsalar kitabxanasında saxlanmaqdadır. Alimin *Məcəllətü fi'l-Musiqə* adlı əsəri 1986-cı ildə Frankfurtada “Ərəb və İslami Elmlər Məcmuəsi”nda nəşr olunmuşdur.

2. Şeyx Məhəmməd Əmin Şirvani

Şeyx Məhəmməd Əmin ibn Sədrəddin Şirvani yaşadığı dövrdə Osmanlı dövlətində fəqih, müfəssir, mütəköllim, riyaziyyatçı, astronom, dinlər tarixçisi və filoloqlardan biri kimi tanınmışdı. İstanbuldakı mədrəsələrdə müdərrişlik etmiş və bir sıra əsərlər qələmə almışdı. *Tə'liqət ələ Əmkan min Təfsiri Bəyzavi*, *Tə'əddüd əl-Cəvami*, *Məqalətu-Əhl əl-İlm və'l-Məzahib əl-Müxtəlifəti li-Təvaif əl-Üməm*, *Nübzə min əl-Həqaiq və Zübdə min əd-Dəqaiq*, *Risalə fi Bəyani-Firaq əd-Dallə*, *Risalət əl-Bina*, *Şərh əl-İsağuci*, *Haşiyə ələ Şərh əş-Şəmsiyyə fi'l-Məntiq*, *Şərh əl-Qəvaid əl-Əqaid li'l-Qəzzali*, *Təfsir Surəyi-Fəth*, *Risalə fi Təhqiq əl-Məbdə və'l-Miad*, *Risalə fi İlm əl-Hikmə*, *Tə'liqət ələ Təfsir əl-Ayəti və*

Qalə Firavnu ya Əyyuhəl-Məla, Tə'liqət ələ Təfsiri Ayəteyn min Surəti-Hud, Fəvaid əl-Xaqaniyyə li-Əhməd Xaniyyə kimi əsərlərin müəllifi olmuş Şeyx Sədrəddin Şirvani hicri 1036-cı (1627) ildə İstanbulda vəfat etmiş, vəsiyyətinə əməl olunaraq Üsküdar səmtində dəfn olunmuşdu (Bağdadlı, 1951:I, 275; Kəhhalə, 1993:I, 142; Brockelman, 1937:II, 453; Seyidov, 1944:44). *Fəvaid əl-Xaqaniyyə*ni Osmanlı sultanı I Əhməd (1603-1617) ithafən qələmə alıb sultana təqdim etmişdi (Bursalı, 1342:II, 23). Alimin Ayət əl-kürsiyə¹ yazdığı təfsirin nadir nüsxələrindən biri Paris milli kitabxanasında saxlanır (De Slaen, 1895:151). Türkiyənin Balıqəsir, Kastamonu, Amasya, Manisa, Ankara, Konya, İstanbul kimi şəhərlərindəki kitabxanalarda Şeyx Məhəmməd Əmin Şirvaninin müəllifi olduğu əsərlərin onlarla əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Alimin məntiqə dair *Cəhət əl-Vahdə* adlı əsərinin Türkiyədəki əlyazma əsər kitabxanalarında yüzlərlə nüsxəsi saxlanılır. Bu da onu göstərir ki, əsər uzun müddət Osmanlı mədrəsələrində dərslik kimi istifadə olunmuşdu. Şeyx Məhəmməd Əmin Şirvani bu əsərinə şərh də yazmışdı.

Şeyx Məhəmməd Əmin Şirvaninin müəllifi olduğu əsərlərdən biri də *Tərcüman əl-Üməm* adlı etiqadi məzhəblərə dair risələdir. O, bu əsəri sədriyəm Çərkəz Mehmed paşanın (ölümü 1625) istəyi ilə qələmə almışdır. *Tərcüman əl-Üməm*in giriş qismi ərəbcə, geri qalan qismi isə sadə türkcə ilə qələmə alınmışdır. Çərkəz Mehmed paşa həmin dövrdə Səfəvilərə qarşı aparılan mübarizəyə rəhbərlik etmiş şəxslərdən biridir (Fıqlalı, 1981:258). Etiqadi məzhəblərə dair sadə türkcə ilə əsər qələmə alınmasını istəməsi güman ki, bu mübarizənin ideoloji baxımdan davamı ilə əlaqəli idi.

Risalə li-həlli məs'ələti'd-dairəti'l-Hindiyyə Şeyx Məhəmməd Əmin Şirvaninin astronomiyaya dair əsədidir. *Dairəti'l-Hindiyyə* Sədrəddin Şirazinin astronomiyaya dair qələmə aldığı əsərdir. Şeyx Məhəmməd Əmin Şirvani bu əsərdəki bəzi məsələlərin həllinə dair mülahizələrini bu risələsində qeyd etmişdir.

Şeyx Məhəmməd Əmin Şirvaninin nəvəsi əllamə Sadiq ibn Ruhullah Şirvani Osmanlı dövlətinin şeyxülislamı olmuşdur. Şeyx Məhəmməd Əmin Şirvaninin atası şeyx Sədrəddin Şirvani də yaşadığı dövrün tanınmış alimlərindən biri idi və özünün *Hikmət əl-Mütəaliyə* adlı əsəri ilə tanınmışdı (Bursalı, 1333:II, 23).

¹ “Ayət əl-kürsi”-Qur’ani-Kərimin Bəqərə surəsi 255-ci ayəsi.

3. Mahmud Şirvani

Mahmud ibn Muhəmməd Dilşad Şirvani XV əsrdə Osmanlı dövlətində yaşamış tarixçi, coğrafiyaşünas, mütərcim və ədib idi. Qələmə aldığı əsərlərdən onun həmçinin tibb elmi ilə də məşğul olduğu məlum olur. Ehtimal ki, oğlu həkim Şükrullah Şirvani də atasının təbabətdəki məharətini davam etdirərək yaşadığı dövrün məşhur tibb alimlərindən biri olmuşdu. Mahmud ibn Muhəmməd Dilşad Şirvani yaxın bir qohumu ilə aralarındakı ziddiyyətlərdən ötrü vətəni tərk edərək Osmanlı ölkəsinə getmiş və orada yaşamışdı (Şərifov, 1999:59).

Mahmud ibn Dilşad Şirvani bir sıra əsərlərin müəllifi idi. Bunlardan daha çox *Tuhfəyi-Muradi* adı ilə tanınan *Muradi fi Əsnafi'l-Cəvahir* adlı hənəfi fiqhinə dair türkcə qələmə alınmış əsər müəllif tərəfindən Osmanlı sultanı II Murada (1421-1451) təqdim edilmişdir. Bu əsərin bilinən üç əlyazma nüsxəsindən biri Paris milli kitabxanasında, digəri Qahirədə Misir milli kitabxanasında, üçüncüsü isə Türkiyədə Kastamonu xalq kitabxanasında saxlanılır. Alimin tibbə dair türkcə yazdığı *Kəhhalnaməyi-Nuri'l-Uyun* adlı əsərinin yeganə nüsxəsi İstanbul millət kitabxanasındadır. Mahmud Şirvaninin ən məşhur əsəri *Tərcüməyi-Tarixi-İbn Kəsir*dir. Mahmud Şirvani məşhur mühəddis, müfəssir və tarixçi İmadəddin İsmayıl ibn Kəsirin (1300-1373) *Bidayə və'n-Nihayə* adlı tarixə dair çoxcildli əsərini ixtisarla ərəbcədən türkcəyə tərcümə etmişdir. Bu əsərin Türkiyədəki kitabxanalarda beş əlyazma nüsxəsi mövcuddur. 2001-ci ildə dissertasiya üçün elmi material toplayarkən bu əsərin Nr. 900/3693-ə qeydli Konya bölgə əlyazma əsərlər kitabxanasındakı nüsxəsi ilə tanış olmuşduq. Əsər uzun müddət Burdur xalq kitabxanasında saxlanmış, daha sonra Konyaya gətirilmişdi. Lakin dissertasiya mövzumuza aid olmadığı üçün əsərin sadəcə kataloq nömrəsini götürməklə kifayətlənmişdik. *Tərcüməyi-Tarixi-İbn Kəsirin* müəyyən etdiyimiz digər dörd nüsxəsi isə İzmir xalq kitabxanasında saxlanılır.

Bursalı Mehmed Tahir Mahmud ibn Muhəmməd Dilşad Şirvaninin həmçinin Ömər ibn əl-Vərdinin (ölümü 1349) *Xəridət əl-Əcaib və Fəridət əl-Qəraib* və İsmayıl əl-İstəxrinin (X əsr) *Məsəlik əl-Məmalik* adlı coğrafiyaya dair əsərlərini, mövlana Muhyəddin Muhəmməd Qarabağının (ölümü 1535) *Calib's-Sürur və Səbl əl-Qürur* adlı əsərini türkcəyə tərcümə etdiyini bildirmişdir. (Bursalı, 1342:II, 139-140). Lakin Səma Yaniçin fikrinə görə *Xəridət əl-Əcaib və Fəridət əl-Qəraib* və *Məsəlik əl-Məmalik* xacə Mahmud ər-Rumi adlı başqa bir alim tərəfindən tərcümə olunmuş və bu iki müəllif müasir tədqiqatçılar tərəfindən eyni şəxs kimi qəbul edilmişdir (Yaniç, 2005:427). Bizim

fikrimizə görə də Bursalı Mehmed Tahirin verdiyi məlumatlarda ziddiyət var. Belə ki, Mehmed Tahir alimin sultan II Muradın (1421-1451) dövründə yaşadığını qeyd etməklə yanaşı onun Muhyəddin Qarabağının *Calib's-Sürur* adlı əsərini türk dilinə tərcümə etdiyini bildirir (Bursalı, 1342:II, 140). Halbuki Muhyəddin Qarabaği 1535-ci ildə vəfat etmişdir. Mahmud Şirvaninin özündən təqribən bir əsr sonra yaşamış bir şəxsin əsərini tərcümə etməsi şübhəsiz ki, mümkün deyil. Mahmud Şirvaninin ölüm tarixi dəqiq məlum olmasa da hicri 843-cü (1439) ildən sonraya təsadüf etdiyi məlumdur.

4. Şükrullah Şirvani

Həkim Şükrullah Muhəmməd ibn Mahmud ibn Muhəmməd Dilşad Şirvani yaşadığı dövrdə Osmanlı dövlətinin tanınmış həkimlərindən biri, həmçinin ərəb filologiyası, təfsir və hədis kimi dini elmlərdə də mütəxəssis idi. Müəllifi olduğu *Risalət əs-Sultaniyyə* və *Kəmalyyəət ət-Tibb* adlı əsərlərdə onun adı “Şükrullah Muhəmməd ibn Mahmud Dilşad” kimi qeyd olunmuşdur. Bu qeydlərə əsaslanaraq onun yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz Mahmud ibn Muhəmməd Dilşad Şirvaninin oğlu olduğunu söyləmək olar. Pərviz Şahmərası və digər bəzi müəlliflər onunla atasını eyni şəxs zənn edərək adlarını aşağıda sadalayacağımız tibbə dair əsərləri Mahmud ibn Muhəmməd Dilşada aid etmişdirlər. Bəzən də atasına aid olan əsər oğluna aid edilmişdir. Həkim Şükrullah Şirvani həm də istedadlı şair idi. O, farsca *Nəxlistan* adlı mənzumə qələmə almışdı. Bu əsər Sədi Şirazinin *Gülüstani* tərzində yazılmışdı. *Nəxlistan*ın yeganə nüsxəsi İstanbul millət kitabxanasında saxlanılır (Süren, 2006:21).

Həkim Şükrullah Şirvani Osmanlı sultanı Fateh II Mehmedin (1451-1481) şəxsi həkimlərindən biri olmuş, qısa müddətdə onun yaxın adamlarından birinə çevrilmişdi. Həcc ziyarətinə getmiş və İstanbula qayıdarkən bir müddət Misirdə qalmışdı. Burada Şəmsəddin Səxavi (ölümü 1497) kimi Misirin tanınmış mühəddislərindən hədis dərsləri almışdı. Həmçinin Fateh II Mehmedin müəllimi mövlana Şəmsəddin Əhməd ibn İsmayıl Güranıdan (ölümü 1488) də İstanbulda hədis dərsləri almışdı.

Həkim Şükrullah Şirvani müxtəlif elm sahələrinə aid bir sıra əsərin müəllifidir. Bunlardan riyaziyyata dair *Fütuhət fi'l-Cifr* (Katib, 1311, II, 324), İstanbul Süleymaniyyə və Köprülü kitabxanalarında saxlanılan tibbə dair *Risalət əs-Sultaniyyə fi't-Tibb*, *Risalət fi'l-Qulunc və'l-İxtibas*, Manisa xalq kitabxanasında saxlanılan *Lətaif əl-Cəlilə*, *Rəvzət əl-İtr fi't-Tibb*, *Müxtəsəri-Tibb*, *İxtiyarati-Bədi'i*, *Mürşid fi't-Tibb* əsərlərini sadalaya bilərik (Kəhhalə, 1993 ,III, 702). Onun tibb sahəsində qələmə

aldığı bir digər əsəri də *əl-İlyasiyyə fi't-Tibb* adlanır. Daha çox *Kamalnamə* adı ilə tanınan, tibbə dair *Kəmalıyyəət ət-Tibb* adlı türkcə qələmə alınmış əsərinin bir nüsxəsi Bosniya-Hersoqovinanın paytaxtı Sarayevodakı qazi Xosrov bəy kitabxanasında mühafizə edilir. Həmin əsərin iki əlyazma nüsxəsi İstanbul Universiteti Cərrahpaşa tibb fakültəsinin kitabxanasında saxlanılır. Alim farsca qələmə aldığı *Riyaz əl-Ülum* adlı əsərini Osmanlı sultanı II Bayəzidə (1481-1512) ithaf etmişdi (Katib, 1311:I, 240, 1152). Şükrullah Şirvaninin Quran elmlərinə dair qələmə aldığı *Miftah ən-Nəcat* adlı ərəbcə əsərin Türkiyədəki yeganə nüsxəsi Çorum şəhəri Həsən paşa İHK-də saxlanılır. Alim tibbə dair əsərlərinin çoxunu türkcə qələmə almışdı. Fəzilətli və saleh bir insan kimi tanınmış həkim Şükrullah Şirvani hicri 912-ci (1506) ildə İstanbulda vəfat etmişdi (Taşköprüzadə, 1985:135; Seyidov, 1944:44). Katib Çələbi alimin adını “Şükrullah Muhəmməd ibn İbrahim Şirvani” olaraq qeyd etmişdir. Fikrimizcə Katib Çələbi yanılmışdır. Çünki alimin əlyazma əsərlərinin hamısında atasının adı “Mahmud” olaraq yazılmışdır. Bundan başqa Katib Çələbinin əsərindən başqa heç bir yerdə mövlana Şükrullah Şirvaninin *Fütuhət fi'l-Cifr* adlı əsərinin olduğuna rast gəlmədik. “Şükrullah Muhəmməd ibn İbrahim Şirvani”nin “Şükrullah Muhəmməd ibn Mahmud Şirvani”dən fərqli adam olduğu ehtimalı da zəifdir. Çünki Katib Çələbi də onun hicri 912-ci il (1506) vəfat etdiyini bildirmişdir (Katib, 1311:II, 324).

5. Kəmaləddin Şirvani

Yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz mövlana Fəthullah əş-Şabraninin tələbələrindən biri olmuş həkim Kəmaləddin Məs'ud ibn Hüseyin Şirvani öz dövrünün məşhur həkim və mütəfəkkirlərindən biri idi. Səid Nəfisi onun həmçinin molla Cami adı ilə məşhur olmuş iranlı mütəfəkkir və ədib Nurəddin Əbdürrəhman ibn Əhmədin (1414-1492) yetirmələrindən biri olduğunu qeyd etmişdir (Nəfisi, 1344:I, 332). O, Teymurilərin idarəsi altındakı Xorasana getmiş və Heratdakı mədrəsələrdə tədrislə məşğul olmuşdu. Bu şəhərdəki İxlasiyyə və Gövhərşad mədrəsələrində kəlam, məntiq və hikmət dərsləri vermişdi. Onun dərslərini dinləmək üçün hər gün yüzlərlə tələbə toplaşır. Həkim Kəmaləddin Şirvani bir müddət sonra Gövhərşad mədrəsəsini tərk etmiş və Qiyasiyyə mədrəsəsində dərs verməyə başlamışdı. Dərin bilik və dünyagörüşünə sahib alim kimi onun şöhrəti bütün Xorasana yayılmışdı. Teymurilər dövrünün bir çox tanınmış alimi, o cümlədən Nizaməddin Əlişir Nəvai (1441-1501) onun şöhrətini duyub dərslərində iştirak etmişdilər. Nişancı Mehmed Paşanın qeydlərindən onun Osmanlı

ölkəsində yaşadığı və sultanı II Bayəzidin (1481-1512) dövründə vəfat etmiş alimlərdən biri olduğunu anlaşılmaktadır (Nişancı, 1983,163).

Həkim Kəmaləddin Şirvaninin qələmə aldığı əsərlərdən biri təqribən 1204-cü ildə vəfat etmiş təbib Şəmsəddin Muhəmməd ibn Əşrəf Səmərqəndinin əxlaq fəlsəfəsinə dair *Adab əl-Fazil* adlı əsərinə yazdığı şərhdir (Katib, I, 96; Kəhhalə, III, 847; Seyidov, 1944:45). Türkiyənin əlyazma əsər kitabxanalarında bu əsərin bir neçə əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Bunlardan biri İstanbul Atif Əfəndi kitabxanasında saxlanılır. Müəyyən edə bildiyimiz digər iki əsəri isə Əzudəddin əl-İcinin (ölümü 1355) əxlaq və ictimaiyyətə dair *Risalə fi Adab əl-Bəhs* və *Risalət əl-Və'ziyyə* adlı əsərlərinə yazdığı şərhəldir. Bu iki şərhədən birincisinin nüsxələri Türkiyədə Manisa xalq kitabxanası və Ankara milli kitabxana, ikincisi isə İstanbul Nuriösmaniyyə əlyazmalar kitabxanasında saxlanılır. Bundan başqa mövlana Kəmaləddin Məsud Şirvani *Haşiyə ələ Hikmət əl-Əyn*", *Haşiyə ələ Şərh əl-Məvaqif* adlı əsərlərin də müəllifi idi (Nəfisi, 1344:I, 332). Bu iki əsərin əlyazma nüsxələri Konya Yusifağa kitabxanasında mövcuddur. Alim hicri 905-ci (1499) ildə vəfat etmiş, onun cənazə mərasimində öz dövrünün məşhur alim və mütəfəkkirləri iştirak etmişdilər. Alimin *Şərh-Risalə fi Adab əl-Bəhs* adlı əsərinin Türkiyədəki əlyazma əsər kitabxanalarından onlarla nüsxəsi mövcuddur.

Nəticə

Haqqında tədqiqat apardığımız Osmanlı dövlətində yaşamış Şirvanlı elm adamları və mütəfəkkirlər XV-XVII əsrlərdə Şirvanla Anadolu arasında elmi-mədəni əlaqələrin qurulmasında və möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdılar. Burada həyat və elmi yaradıcılığı haqqında danışdığımız şəxslərin qələmindən çıxmış əlyazma əsərlər Türkiyədə və eləcə dünyanın bəzi ölkələrindəki kitabxanalarında saxlanılmaktadır. Bu əsərlərin bir çoxu uzun illər boyu Osmanlı mədrəsələrində tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur. Bununla da Şirvanlı alim və mütəfəkkirlər Osmanlı elmi mühitinin yaranması və inkişafına öz töhfələrini vermişdirlər. Bununla yanaşı Anadolu və Şirvanda yaşayan insanların eyni dildə danışmaları və eyni dinə mənsub olmaları ortaq mənəvi dəyərlərin, mədəni bütünlüyün meydana gəlməsi və əlaqələrin inkişaf etməsinə müsbət təsir etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Akdoğan, B. (2007) "Fethullah Şirvani'ye Göre Makamların Tesirleri ve İcra Edileceği Vakitler", AÜİFD, C. XLVIII/1, Ankara, pp. 77-82.

2. Bağdadlı, İ.P. (1951). Hədiyyət əl-Arifin Əsmai'l-Müəllifin və Asar əl-Müsənnifin, (Nşr. R. Bilge-İnal M. K), C. I, İstanbul.
3. Brockelmann, C. (1937). Geschichte der Arabischen Litteratur, E.S, C. II, Leiden.
4. Bursalı, M.T. (1333). Osmanlı Müəllifləri, C. II, İstanbul.
- De Slane, M.G. (1895). Catalogue des Manuscrits Arabes, Paris.
5. Fıǧlalı, E. R. (1981), “İbn Sadreddîn eş-Şirvânî ve İtikadî Mezhepler Hakkında Türkçe Risâlesi”, AÜİFD, XXIV, Ankara, pp. 249-336.
6. Katib Çələbi. (1311). Kəşf əz-Zünun ən Əsami əl-Kütüb vəl-Fünun, C. I, İstanbul.
7. Kəhhalə, Ö. R. (1993), Mu'cəm əl-Müəllifin, C. I-IV, Beyrut.
- Nəfisi, S. (1344). Tarixi-Nəzm və Nəsr dər İran və dər Zebane-Farisi, C. I-II, Tehran.
- Nişancı, M. P. (1983). Hadisat, İstanbul.
8. Səxavi, Ş. M. (1992). Zəvu'l-Lami' fi Üləmai'l-Qərn ət-Tasi', C. III, Əmman.
9. Seyidov, F. (1944). SSRİ EA AzF Xəbərləri. No. 9, Bakı, pp. 40-45.
10. Süren, A. (2006). Şükrullah-i Şirvaninin Nahlistan Adlı Eserinin Metni ve Metin İncelemesi, İstanbul.
11. Şərifov, K. (1999). “Mahmud Şirvani”, AMEA Əİ, Filologiya Məsələləri, Bakı, pp. 56-67.
12. Taşköprüzadə, İ. Ə. (1985). Şəqaiq ən-Numaniyyə fi Üləmai-Dövlət əl-Osmaniyyə, Beyrut.
13. Yaniç, S. (2005), “Hacə Hatib Mahmud er-Rumi, Eserleri ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri”, SÜTAD, s. 17, Konya, pp. 411-423.

Некоторые ученые Ширвана, внесшие вклад в Османскую науку

Резюме

В XII веке после завоевания Малой Азии огромную роль в процессе тюркизации и исламизации этих земель сыграл Ширван. Политические, культурные и экономические связи между Ширваном и Анатолией в период анатолийских бегликов вступили в новый этап развития в османский период. Как и в прежний период и в османский период, в том числе, в развитии научно-культурных связей между Анатолией и Ширваном огромная роль отводилась научной и творческой интеллигенции.

**Shirvani scholars who contributed contributing to Science in
the Ottoman Empire**

Summary

In the XII century after the conquest of Asia Minor by Seljuks Shirvan played great role in forming Turkicization and Islamization in this area. There political, cultural and economic relationships between Shirvan and Anatolia first started with Seljuks and then continued as Anatolian beyliks period. This relations caused Ottoman Empire to promote to a new developing stage. Thus some Shirvani scientists had great share in establishing relations between Shirvan and Anatolia.

ÜNSİZADƏ QARDAŞLARI VƏ AZƏRBAYCAN MƏTBUATI TARİXİNDƏN

Əli FƏRHADOV*

Ключевые слова: Братья Унсизаде, Ширван, пресса, образование
Key words: Unsizade brothers, Shirvan, press, enlightenment

Giriş

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçiliyinin yüksəliş dövrüdür. Azərbaycandilli mətbuatın təşəkkülü də bu illərə aiddir. Bu dövrdə Şirvan, o cümlədən Azərbaycan maarifçiliyi tarixində böyük rol oynamış ziyalılara nümunə olaraq Ünsizadə qardaşlarını göstərə bilərik. Səid, Cəlal və Kamal Ünsizadə qardaşlarını həm də H.Zərdabidən sonra Azərbaycan mətbuatının ilk qaranquşları adlandırmaq mümkündür. 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin nəşri dayandırıldıqdan sonra Azərbaycan mətbuatında böyük bir boşluq yarandı ki, bu boşluğu da iki ildən sonra Şirvanın maarifçi ruhanilərindən Hacı Səid Ünsizadə “Ziya”, daha sonra isə “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti ilə doldurmağa çalışdı.

Ünsizadələr və Azərbaycan mətbuatı

Öncə Şamaxı mədrəsəsində, sonra Bağdadda ali dini təhsil alan S.Ünsizadə Şamaxı Şəriət məclisinin üzvü, Bakı quberniyası ruhani məclisinin üzvü kimi dini xidmətlərlə məşğul olmuşdur. Xalqın maariflənməsinə daim maraq göstərən mütərəqqi din xadimi Hacı Səid Ünsizadənin səyi ilə 1874-cü ildə Şamaxıda “Məclis” adlı məktəb açılmışdı və Cəlal Ünsizadə ilə birlikdə S.Ə.Şirvani də burada işləməyə dəvət olunmuşdu (Məmmədov, 2005:6-7). Seyid Əzim burada ərəb, fars, Azərbaycan dillərindən, şəriətdən dərs demişdir (Hüseynov, 1987:17). İlyarımdan sonra Tiflisə köçən Ünsizadə qardaşlarından sonra məktəb S.Ə.Şirvaninin ixtiyarında qalır və şair məktəbin fəaliyyətini öz məhdud vəsaiti ilə davam etdirir.

1877-ci ildən Tiflisə köçüb, 1883-cü ilədək orada yaşayan S.Ünsizadə Zaqafqaziya Ruhani İdarəsində çalışmışdır. S.Ünsizadənin aktiv təşəbbüsü ilə (Aşırılı, 2009:28) 1879-cu il yanvar ayının 14-də «Ziya»nın ilk nömrəsi işıq üzə gəldi. «Ziya»nın nəşrində S.Ünsizadə kiçik qardaşı Cəlalı və qohumlarını da bu işə cəlb etmişdi. Qəzet «Ziya»

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, email: ali_farhadov@yahoo.com.

adı ilə 76 nömrə çıxdıqdan sonra 1880-cı ilin dekabrından texniki səbəblərlə «Ziyayi-Qafqaziyyə» başlığı ilə nəşrini davam etdirmişdir (Aşırılı, 2009:29). S.Ünsizadə Bakı əyalətinə qazı təyin edildiyindən 1883-cü ilin yanvarında Tiflisi tərk edərək Şamaxıya qayıtdı. Qəzet öz fəaliyyətini Şamaxıda davam etdirdi, 1884-cü il iyun ayında isə maddi çətinliklərlə bağlı öz nəşrini dayandırdı (Aşırılı, 2009:30). “Ziyayi-Qafqaziyyə”də müsəlmanların maarifsizliyi ictimai xəstəlik kimi təqdim edilir, “Rusiya məmləkətlərində islam əhlinin mətbəə və mətbuatı və məktəb və mədrəsələri və təlim kitabları və başqa ədəbiyyat və məarif kitabları sair millətdən olan vətəndaşlarına nisbətən ... gerüdə qalmağı” göstərilir, çıxış yolu kimi elm və maariflənmənin vacibliyi ortaya qoyulurdu (Mərazi-məxsus. “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəz., 1881:24 noyabr). Qəzetdə “məktəb və mədrəsələrimiz birövnəq, binizam və pərişan halda” deyilərək müsəlmanların “bu barədə meyl və rəğbət”inin olmaması böyük bədbəxtlik sayılırdı (Məktəblər və mədrəsələrimiz barəsində bir neçə söz. “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəz., 1881:3 dekabr). S.Ünsizadə maarifçilikdə milliliyə böyük əhəmiyyət verir, öz çıxışlarında, moizələrində Quran ayələrinin orijinalı ilə yanaşı tərcüməsini də daim öz dinləyicilərinə izah edirdi. Onun bu maarifçilik fəaliyyəti haqqında Tiflisdə erməni dilində nəşr olunan “Nor-dar” (“Yeni əsr”) qəzetinin 1888-ci il, 3 dekabr tarixli 206-cı nömrəsində də geniş məlumat verilmişdi (Cavid, 2005:111).

Dini dünyagörüşünə malik olan və qəzetin ideya istiqamətində islamçılığı başlıca qayə kimi götürən S.Ünsizadə dövrünün ziyalıları, tanınmış xadimləri tərəfindən birmənalı şəkildə müsbət mənada qəbul olunmurdu (Aşırılı, 2009:30). Qəzetin səhifələrində ilk gündən başlayaraq ruhanilərin və islami fikirli ziyalıların böyük fəallığı (Çobanlı, 2000:14) digər mətbu nümayəndələri tərəfindən tənqidlərə düşar olurdu. Məsələn, “Zakavkazye” qəzetinin 1906-cı il, 1 yanvar tarixli nömrəsində yazan F.Köçərliyə görə, qəzetdə mürtəcə dini mahiyyət daşıyan materiallar, mütərəqqi mahiyyət daşıyan məqalələrdən çox idi (Aşırılı, 2009:30).

Ömər Faiq Nemanzadə isə S.Ünsizadənin ruhani olmasına baxmayaraq, liberal dünyagörüşünə sahib olduğunu yazır. Qəzetin əsas əməkdaşları sırasında H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlal Ünsizadə kimi ziyalıların adlarının olması buna sübutdur. Dövrün mütərəqqi ziyalıları olan bu şəxslərin «Ziya» və «Ziyayi-Qafqaziyyə»nin səhifələrində elmi, publisistik məqalələri çap olunur, onların düşüncələri oxuculara çatdırılırdı. Görkəmli türk-tatar mütəfəkkiri İ.Qasıralı da S.Ünsizadəyə hörmətlə yanaşır, müsəlmanları ondan nümunə götürməyə çağıraraq belə yazırdı: “Qışın şiddətində günəş görünüb fəqirləri qüvvətləndirdiyi kibi, “Ziya”nın nəşri dəxi neçə müsəlmanları məmnun

elədi” (Nəsrəddinov, “Olaylar” qəz., 2013, 21 fevral). “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə”nin nəşri ictimaiyyətin diqqətini daim özünə cəlb etmiş, dərc olunan materiallar müzakirə və mübahisələrə səbəb olmuşdu. Qəzet ərəb əlifbasının islahatı məsələsində M.F.Axundzadənin fikirlərini tənqid edirdi. Qəzetin 1883-cü ildə çıxan nömrələrinin birində dərc olunan məqalədə deyilirdi ki, “bizim məqsədimiz bəziləri kimi əlifbamızda dəyişikliklər etmək deyildir. Əksinə, biz həmin insanlara söyləmək istəyirik ki, öz fikirlərindən daşsınlar”. Müzakirələrə səbəb olan bu cür yazılar Tiflisdə nəşr olunan rusdilli mətbuat orqanlarının da diqqətini çəkmiş, mübahisələrə səbəb olmuşdur (Aşırılı, 2009:31).

S.Ünsizadənin işi təkcə senzuranın deyil, özünün də mənsub olduğu ruhani zümrəsinin təhdid və təzyiqlərini dəf etmək idi. 25 noyabr 1879-cu il (h. 1296-cı il zilhicce ayının 10-u) tarixində Tiflisdə Qurban bayramı münasibətilə keçirilən mərasimdə çıxış edən Əhməd Əfəndi adlı bir xətibin “pis, xoşagəlməz səsi” barədə «Qurban bayramı» başlıqlı məqalə dərc edən «Ziya»nın ruhanilərlə uzun bir çəkişməsi başlamış, S.Ünsizadə haqqında danoslar yazılmışdı (Aşırılı, 2009:32).

S.Ünsizadə dini maarifçiliyə, Quranın azərbaycancaya tərcüməsinə də böyük diqqət ayırırdı. Onun 1883-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuş “Sureyi-Fatiha ilə Yasini-şərif tərcüməsi bərabər” kitabında surələrin Ə.Topçubaşov tərəfindən kiril əlifbasına edilmiş transliterasiyası da təqdim edilmişdi (Hamidullah M. Kur’an-ı Kerim tarixi).

S.Ünsizadənin çar rejimi tərəfindən təhdid olunduğuna işarə edən türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Y.Akçuraoğlu belə yazır: «Əlimdəki “Ziya” nüsxələrindən, bu qəzetin Qafqazda yaşayan türkləri dünya durum və hadisələrindən xəbərdar etmək istədiyi, müsəlman və Osmanlı məmləkətlərinə aid xəbərləri öncəlik verərək yazdığı anlaşılır; fəqət dil, ədəbiyyat, tarix və siyasət sahələrində türk milliyyətçiliyi ilə ilgiləndiyinə (maraqlanmaq-Ə.F.) dair bu nüsxələrdə bir işarə yoxdur” (Akçuraoğlu, 2006:100). Y.Akçuraoğlunun «Türkçülüyn tarixi» əsərində Səid və Cəlal Ünsizadələrin «Ziyayi-Qafqaziyyə» və «Kəşkül» qəzetləri bağlandıqdan sonra Qafqazdan Osmanlı dövlətinə mühacirət etdikləri öz əksini tapır (Akçuraoğlu, 2006:99). S.Ünsizadənin Türkiyəyə getdikdən sonra Maarif Məclisində çalışdığı qeyd edilir (Akçuraoğlu, 2006:47). S.Ünsizadənin «1900-1901-ci ildə pasportsuz, yəni qaçaq surəti ilə İstanbula getməyə məcbur olması» barədə Ö.F.Nemanzadə də öz xatirələrində məlumat verir. Türk qaynaqlarında da Ünsizadə qardaşlarının Sultan II Əbdülhəmidin panislamizm siyasətini yaydıqları üçün hökumətin təqibinə məruz qaldıqları və bu səbəbdən Türkiyəyə sığındıqları qeyd edilir (Açıkkaya, 2010:417).

Azərbaycanın sovetləşməsi dönməndə mətbuat və ədəbiyyat tariximizin araşdırıcıları ideoloji nöqteyi-nəzərdən yanaşaraq «Ziya» və «Ziyayi-Qafqaziyyə» qəzetlərinin ideya-siyasi istiqamətlərini obyektiv şəkildə təhlil etməyərək, bu mətbu orqanlarının yalnız islam ideologiyasını və xurafatı təbliğ etdiyini iddia etmişdirlər. Hətta qəzetin ciddi senzuraya məruz qalmadığını «qara xidmətlə» bağlayırdılar. Lakin son araşdırmalara görə Qafqaz Senzura Komitəsi «Ziya»nın yaradıcılıq mühitinə ciddi mənfi təsir göstərmiş, Azərbaycan dilində mətbuatın və nəşriyyat işinin «dövrü çatmadığını» iddia etmiş, S.Ünsizadə kimi ziyalıların əməyini «izafi iş» adlandırmışdı (Aşırılı, 2009:32).

Ünsizadə qardaşlarından olan Cəlal Ünsizadə də böyük qardaşı S.Ünsizadə kimi Şirvan maarifçiliyinin inkişafında böyük rol oynamışdır. O, mükəmməl mədrəsə təhsili almış, Ruhani İdarəsində imtahan verərək 1873-1876-cı illərdə Şamaxı qəza məktəbində və Şamaxıdakı müsəlman şəhər məktəbində şəriət və ana dili müəllimi olaraq fəaliyyət göstərmişdi. C. Ünsizadə 1876-cı ildə Tiflisə köçdükdən sonra onun yerinə S.Ə.Şirvani müəllim təyin edilmişdi. Tiflisə köçən C.Ünsizadə orda müsəlman oğlan uşaqları üçün ibtidai məktəb açmış və 1886-cı ilə kimi orada dərs demişdi (Zeynalov, 1978:21-23). “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərində böyük təcrübə toplayan C.Ünsizadə nəhayət müstəqil bir mətbu orqanın nəşrinə başlayır. “Kəşkül”ün ilk nömrəsi 1883-cü ilin yanvarında çıxmışdır. İlk nömrədə “Kəşkül”ün nəşrə başlaması ilə əlaqədar “Müstəcab (qəbul-Ə.F.) eylə duamız, ya Rəhim” deyə başlayan dua (Dua və niyaz 1883:№1), A.Bakıxanovun “Təhzi-bəxlaq” əsərindən nümunələr və ərəb əlifbasının xüsusiyyətləri haqqında və s. mövzularda məqalələr verilmişdi (Zeynalov, 1978:27). On bir nömrə jurnal şəklində çıxandan sonra C.Ünsizadə «Kəşkül»ü qəzetə çevirdi. Qəzet həm Azərbaycan, həm də ərəb, fars dillərində nəşr olunurdu. Bu mətbu orqan siyasi ideya, istiqamət və taktiki baxımdan «Əkinçi» və «Ziya»nın yolunu gedir, hətta bir çox məsələlərdə «Əkinçi»yə artıq dərəcədə meyl göstərirdi. Bu cür qəzetçilik siyasəti çar senzurası tərəfindən diqqətə alınmaya bilməzdi. Ona görə də «Kəşkül» senzura təqiblərinə daha çox məruz qalmışdır. Onun səhifələrində «Kəşkül» vaxti-müəyyəndə çıxmadı» ifadəsinə tez-tez rast gəlinirdi (Zeynalov, 1978:30; Aşırılı, 2009:35).

C.Ünsizadə millət və vətənpərvərlik anlayışlarını mətbuat orqanında xalqın anlaya biləcəyi tərzdə ifadə edən ilk ziyalımızdır (Ünsizadə qardaşlarının mətbuatda rolu /<http://e-uni.in/cgi-sys/defaultwebpage.cgi>). “Kəşkül”də milli şüurun, vətənpərvərliyin təbliği əsas yer tutur, “vətənimiz”, “Azərbaycan” kəlmələri xalqın şüuruna yeridilirdi. Həmçinin azərbaycanlıların müsəlman və tatar

adlanmaları da tənqid edilmiş, “Azərbaycan milləti” ifadəsi ilk dəfə olaraq ortaya qoyulmuşdu (Aşırılı, 2009:35, 37-38). Ana dilini təbliğ edən mütəfəkkir «Kəşkül»ün 1887-ci il tarixli 15-ci sayında «Bir şəxs» imzası ilə çap etdirdiyi «Ana dilimiz» məqaləsində yazırdı: «Öz millətini əbədi saxlamaq istəyənlər bu ana dillərini saxlamalıdırlar və o dildə elm və fənni övladi-millətə verilməlidir» (Aşırılı, 2009:38).

C.Ünsizadə “Kəşkül”ün 1883-cü il, I nömrəsində dərc olunan “Müqəddimə” başlıqlı məqaləsində Qafqazda yaşayan xristian millətlərin dünyəvi təhsil sayəsində inkişaf etdiklərini qeyd edir, müsəlmanların da onlardan nümunə alaraq inkişaf yolunda irəlilədiklərini bildirirdi. “Kəşkül”də gürcü ədəbiyyatının nümayəndələri, xüsusilə İ.Çavçavadzenin yaradıcılığı da təbliğ edilir, rus və digər xalqların dillərini öyrənmənin faydaları izah edilirdi (Aşırılı, 2009:36-38). “Kəşkül”də Azərbaycanın erməni mənşəli xalq yazıçısı Aleksandr Şirvanzadənin Azərbaycan həyatından bəhs edən “Fatma və Əsəd” hekayəsi də C.Ünsizadənin istəyi ilə nəşr edilmişdi (<http://www.kulis.az/news/3320> / Azərbaycanın ilk xalq yazıçısı erməni imiş).

İslamda fanatizmin tənqidi “Kəşkül”də qabarıq şəkildə büruzə verilir. Bu mətbu orqanın səhifələrində din pərdəsi altında aparılan mövhumatçılıq, cəhalət yayan ruhanilər ciddi tənqiddə məruz qalır, əksəriyyətinin savadsız olması ciddi tənqid edilirdi (Mühüm bir məsələ. “Kəşkül” qəz., 1889, 24 yanvar). Qəzet satirik məqalələrinin birində bu haqda belə yazırdı: «Zira bu attestatlı ruhanilərimizdən hansı birinə yaxın gedib, a quzum, yaxud a qoyunum, harada təhsili-ümumi-fünun əylədiniz?» deyərək sual əyləsək, cavabında əbləhanə (axmaq kimi-Ə.F.) bir təbəssüm ilə iktifa əylər (kifayətlənər-Ə.F.)» (Aşırılı, 2009:36). «Kəşkül» dövrün bir sıra aktual məsələlərinə, beynəlxalq hadisələrə də toxunur, bu səpkidə məqalələr dərc edirdi. “Kəşkül”ün ilk sayında İngiltərənin və Rusiyanın Orta Asiyada apardığı müstəmləkəçilik siyasəti, Şeyx Şamilin rəhbərliyi altında aparılan milli azadlıq hərəkatı barədə oxucuya məlumat verilmirdi. “Kəşkül”də mədrəsələrin islahının vacibliyi müsəlman ruhanilərinin diqqətinə çatdırılır, bu mədrəsələrin “kitabxanası yox, səhaifi (kitab, səhifə-Ə.F.) yox, mətbəəsi yox”, “bizə... nə faydə var?” deyilərək şikayət edilir, “əcdadımızı unutmamaq üçün... mədrəsələrimizin islahı zəruridir” deyilərək buna biganə olan din xadimləri və zəngin müsəlmanlar qınanırdı (Mədrəsələrimizin islahı zəruri degilmi? // Kəşkül, 1884, №16). “Kəşkül”də mədrəsələrin islahı ilə məşğul olmayan ruhaniləri tənqid edən “Ümuri-ruhaniyyə” (Ümuri-ruhaniyyə. “Kəşkül” qəz., 1889, 12 aprel) kimi məqalələrin dərci nədən və cahil şəxslərin qəzetə təzyiqləri ilə nəticələnirdi. C.Ünsizadə özü bu

haqda belə yazırdı: "...Bəzi nainsaf olan sahib-qərəzlərin cəngindən xilas ola bilmirik" (Zeynalov, 1978:30). M.Ə.Sabir də öz şeirlərində cahil dindarların Ünsizadə haqqında "Həp dinimizi verirdi badə! (puçluq-Ə.F.)" (Zeynalov, 1978:32) dediklərini göstərirdi.

Y.Akçuraoğlu «Türkçülüyn tarixi» əsərində «Kəşkül» haqqında belə yazırdı: «Kəşkül» azəri şivəsini İstanbul türkcəsinə yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə nəşr olunurdu, qəzetdə Azərbaycan, cığatay, noqay və Osmanlı şivələrində türkcə məqalələr, ərəbcə və farsca yazılar da nəşr olunurdu. Müxtəlif müsəlman dillərində yazılan məqalələri özündə əhatə edəcəyi üçündür ki, bu qəzetə sahibləri «Kəşkül» (dərvişlərə məxsus yük qabı-Ə.F.) adını vermişdilər. Azəri şivəsini İstanbul türkcəsinə yaxınlaşdırmaq qayəsini təqib etdiyi üçün «Kəşkül» və «Ziya»nın sahib və yazarlarının çar hökuməti tərəfindən təqiblərə və sorğu-suala məruz qalmış olduqları da Cəlal bəyin (C.Ünsizadənin) məlumatları sırasındadır. Hər iki qardaşın - Səid əfəndi ilə Cəlal bəyin Qafqazı tərk etməyə məcbur olmaları da bu hadisənin bir nəticəsi imiş». Y.Akçuraoğlu "Ziyayi-Qafqaziyyə" və "Kəşkül"ün ideya istiqamətini türk milliyətçiliyi fikrindən çox, islam birliyi görüşünə yaxın olduğunu və bunu müdafiə etdiklərini göstərir. Ona görə "Kəşkül"ün bütün müsəlman məmləkətlərindən, Osmanlıdan, İrandan, Hindistandan, Türküstandan, Şimali Qafqazdan gələn türkcə, ərəbcə, farsca məqalələri nəşr etməsi bu qənaətin doğruluğunu göstərir (Akçuraoğlu, 2006:100-101).

Təbii ki, islami və milli məfkurənin daşıyıcısı olan "Kəşkül" uzun müddət yaşaya bilməzdi və 1891-ci ildə Tiflis qubernatorunun müavini A.Alimov qəzetin bağlanması haqqında əmr verdi və F.Köçərlinin ifadəsilə Azərbaycan xalqı "ruznaməsiz (qəzetsiz-Ə.F.) qaldı" (Zeynalov, 1978:33). C.Ünsizadənin 1892-ci ilin oktyabrında Türkiyəyə getdiyi və sultan sarayında xidmət etdiyini qaynaqlar bizə xəbər verir (Zeynalov, 1978:40). Y.Akçuraoğlu da C.Ünsizadənin Türkiyəyə getdikdən sonra mətbuat idarəsində və diplomatik xidmətdə çalışdığını və publisistik fəaliyyətlə, şeir yazmaqla məşğul olduğunu bildirmişdir (Akçuraoğlu, 2006:99). Sovet dövründə C.Ünsizadəyə mənfi münasibət olmuş, onun dindarlığı, Osmanlı sarayında xidmət etməsi, İran şahına mədhiyyə yazması onun dünyagörüşünün məhdudluğu ilə izah edilmişdir (Zeynalova, 1978:41).

Ünsizadə qardaşlarından Kamal Ünsizadə də fəal maarifçi, şəriət müəllimi olmuş, yazılarında islam ideologiyasını təbliğ etmişdir (Ünsizadə Kamal / Şamaxı Ensiklopediyası / <http://shamakhi-encyclopedia.az/category/u-2/>). O, "Kəşkül" qəzeti ilə əməkdaşlıq etmiş, onun mətbəəsində işləmişdir. Qəzet bağlandıqdan sonra "Azərbaycan",

“Uçan yarpaq”, “Danış”, “Yerli elanlar” kimi qəzetlərin nəşrinə təşəbbüs göstərsə də, icazə ala bilməmişdir. Lakin o, 1908-1917-ci illərdə “Məzhər” qəzetini nəşr edə bilmişdir. Qəzetin cəmi 31 nömrəsi çıxmışdı. C.Məmmədquluzadə “Məzhər” qəzetinə və K.Ünsizadəyə tənqidi münasibət bəsləmiş, onun ruhanilərə, yüksək rütbəli çar məmurlarına təriflər, mədhiyələr yazmasını pisləmişdir (Ünsizadə, 2008:289). C.Məmmədquluzadə yazırdı ki, “...Kamal əfəndi kimi gərək biz də canişin həzrətlərinə qəsidə oxuyaq ki, hökumət yanında hörmətimiz olsun” (Ünsizadə, 2008:191).

Nəticə

Beləliklə, deyə bilərik ki, Ünsizadə qardaşlarının yaratdıqları nəşrlər «Əkinçi» ənənələrindən bəhrələnərək mətbuatın inkişafına təkan olmuş, milli, dini ideologiyanın bayraqdarlığını etmişdir. Azərbaycan ziyalıları içində bu qəzetləri ictimai mətbuat orqanı deyil, şəxsi ticari müəssisə sayanlar olduğu kimi (Köçərli, 1963) bu qəzetlərin nəşrinin dayanmasında oxucuları günahlandırılanlar da olmuşdur (Zeynalov, 1978:33).

Sovet dövründə də bu qəzetlərə subyektiv, ideoloji olaraq baxılmış, obyektivlikdən kənar qiymət verilmişdir. Ancaq Ünsizadələrin nəşr etdiyi mətbu orqanlar islam birliyi ideyasının tərəfdarı olub (Aşırılı, 2009:7) dini düşüncə və hərəketin Azərbaycandakı səsi olmaqla yanaşı (Açıkkaya, 2010:417) xalqın maariflənməsinə, Avropanın elmi yenilikləri ilə oxucuların tanışlığına da şərait yaratmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Açıkkaya S. Çarlık Rusyası hakimiyyətindəki Azərbaycan türklərində ulus bilincinin gelişmesinin temel dinamikleri // Sosyal bilimler Enstitüsü dergisi. 2010/1, № 28.

2. Akçuraoğlu Y. Türkçülüğün tarixi. Tərc: A.Kəngərli. Bakı: Qanun, 2006, 308 s.

3. Aşırılı A. Azərbaycan mətbuatı tarixi: (1875-1920). Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 296 s.

4. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, 304 s.

5. Çobanlı M. “Ziya”dan “Çənlibelədək” Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı (1878-1998). Bakı, 2000, 80 s.

6. Dua və niyaz // Kəşkül. 1883, №1.

7. Hamidullah M. Kur'an-ı Kerim tarixi / http://serzeyrek.tr.gg/KUR%26%238217%3BAN_I-

KER%26%23304%3BM-TAR%26%23304%3BH%26%23304%3B_-
Muhammed-Hamidullah.htm

8. Hüseynov S. Seyid Əzim Şirvani. Bakı: Yazıçı, 1987, 124 s.

9. Köçərli F. Azərbaycan dövrü mətbuatının qısa icmalı / F.Köçərli. Seçilmiş əsərləri. Tərtib ed: K.Talıbzadə, N.Məmmədov. Bakı: AzSSR EA, 1963, 341 s.

10. Mədrəsələrimizin islahı zəruri degilmi? // Kəşkül, 1884, №16.

11. Məktəblər və mədrəsələrimiz barəsində bir neçə söz. “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəz., 1881, 3 dekabr.

12. Məmmədov X. Köhnə dünyanın sonuncu, yeni dünyanın birinci şairi / S.Ə.Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 400 s.

13. Mərazi-məxsus. “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəz., 1881, 24 noyabr.

14. Mühüm bir məsələ. “Kəşkül” qəz., 1889, 24 yanvar.

15. Nəsrəddinov N. Səid Ünsizadəni özünə müəllim sayan İsmayıl bəy Qaspralının “Tunğuc” məcmuəsi. “Olaylar” qəz., 2013, 21 fevral.

16. Ümuri-ruhaniyyə. “Kəşkül” qəz., 1889, 12 aprel.

17. Ünsizadə Kamal / Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.

18. Ünsizadə Kamal / Şamaxı Ensiklopediyası / <http://shamakhi-encyclopedia.az/category/u-2/>

19. Ünsizadə qardaşlarının mətbuatda rolu / <http://e-uni.in/cgi-sys/defaultwebpage.cgi>

20. Zeynalov A. “Kəşkül”də bədii ədəbiyyat. Bakı: 1978, 146 s.

Братья Унсизаде и из истории Азербайджанской прессы Резюме

В статье повествуется о деятельности братьев Унсизаде, сыгравших важную роль в истории просвещения Азербайджана в XIX-начале XX вв. Братья Унсизаде Саид, Джалал и Камал являлись первыми ласточками азербайджанской прессы после Х. Зардаби.

После приостановления выхода в свет газеты «Экинчи» в 1875 году в азербайджанской прессе образовалась пустота, и эту пустоту через два года пытался заполнить один из просвещенных представителей духовенства Ширвана Хаджи Саид Унсизаде, выпустив сначала газету «Зия», а затем «Зияй-Кафкасие».

Джалал Унсизаде, как и старший брат Саид, сыграл важную роль в развитии Ширванского просвещения. Набравшись опыта в «Зие» и «Зияйи-Кафкасии» Дж. Унсизаде начал публиковать независимый пресс-образец «Кашкул». В «Кашкуле» подвергались

критике фанатизм и невежество отдельных представителей духовенства, пропагандировалось просвещение. В «Кашкуле» говорилось о колонизаторской политике России и Англии в Средней Азии, о национально-освободительной борьбе, возглавленной Шейхом Шамилем. Камаль Унсизаде также был активным просветителем, учителем шариата и пропагандировал исламскую идеологию в своих работах. В 1908-1917 годах он смог издать газету «Масхар».

Можно сказать, что газеты, изданные братьями Унсизаде, вобравшие в себя традиции «Экинчи», дали толчок развитию отечественной прессы и стали знаменосцами национальной, религиозной идеологии. Именно по этой причине их газеты постоянно преследовались царской цензурой и были закрыты.

Unszade brothers and about the history of press in Azerbaijan Summary

We can hold Unszade brothers up as an example to the intellectuals who played an important role in the enlightenment history of Azerbaijan in 19th-early 20th centuries. We can also call Said, Jalal and Kamal Unszade brothers as a first swallows of Azerbaijan press after H. Zardabi.

The cease of publication of “Ekinchi” left a deep void in Azerbaijan press and this void was fulfilled by “Ziya” and “Ziyayi-Kafkasiyye” by Haji Said Unszade, the intellectual confessor of Shirvan after two years.

Jalal Unszade also played an important role in the development of Shirvan enlightenment as elder brother Said Unszade. After gain experience in “Ziya” and “Ziyayi-Kafkasiyye” J. Unszade began to publish “Kashkul”, independent press sample. Fanatism, confessors who propagated ignorance was criticized enlightenment was advocated in “Kashkul”. Information about the colonization policy of England and Russia in Middle Asia, national liberty movement leded by Sheykh Shamil were given in “Kashkul”. Kamal Unszade also was active enlightener, shariat teacher and he propagated Islam ideology in his works. He could manage to print the newspaper called “Mazhar” in 1908-1917.

We can notice that publications of Unszade brothers stimulated development of press and were a leadership of national, religious ideology. Therefore, their publications were persecuted by that censor and were closed.

SOURCES ABOUT SHIRVANSHAHS

Faiq-Hüseyn İBATZADƏ*

Açar sözlər: Şirvanşahlar, mənbə, müharibə, döyüş, sosial-iqtisadi vəziyyət

Ключевые слова: Ширваншахи, источник, война, сражение, социально-экономическое положение

Introduction

Important information on the natural resources of Shirvan in the VII century and the invasion of the Khazars in Transcaucasia are given in the composition of the Albanian author of the 7th century. Moses Kagankatvatsi (M. Kalankatuysky) «History of Agvan», consisting of 3 parts. The first and second parts were written by a contemporary of the events described in the 7th century, the third is considered the product of the X century and is attributed to Moses Dasuran.

There are translations into the Russian language of K. Patkanov and in English by S.J. Dauset.

No less valuable are the Georgian sources: «Kartlis tskhovreba» and «Praise of the Crowned», although they tend to describe military and other events of the XI-XII centuries. In Shirvan, connected with the Shirvanshahs.

The information of the Arab sources about the cities of Shirvan is very short and basically comes down to the description of the country's natural resources and mineral resources - silk, cotton, saffron, oil, salt and to the list of goods and crafts produced by artisans.

They also give descriptions of military events in the territory of Shirvan. These are the facts of Arabic speaking. Authors IX - XIII centuries. - al-Balazouri, al-Ya'qubi, al-Istahri, al-Mas'di, Abu-Dulaf, Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati, Yakuta, Zakariya al-Qazvini and others.

In the work, for the first time, objectively stated al-Kufi intelligence about military events in Shirvan during the Arab conquests of Azerbaijan was fully involved. Especially valuable are the completeness of the presentation and the objectivity of the message of the contemporary and witness of these events of Ibn al-Asir about the invasion and conquest of the cities of Shirvan by the Mongols. There are

* Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, email: faiq-huseyn@mail.ru

also some data on the Shirvanshahs in the writings of al-Ma's'udi, Ibn-Haukal, Yakut, Zakariya al-Qazvini, and others. on the biographies of these authors and the characteristics of their writings.

We will not dwell on, since they are described in detail in the works of I.Y. Krachkovsky. An extremely important source on the history of the cities of Shirvan, which filled the large lacuna of the political history of the state of the Shirvanshahs of Mazyadids of the 9th-11th centuries, is the «Tarih al-Bab». The name of the author who wrote at the beginning of the last quarter of the eleventh century is not preserved and from his chronicle relating to the history of Shirvan and Derbend, only individual chapters inserted into the Arabic script of the Turkish historian Munejjim-bashi (died in Mecca in 1702). These chapters are published in English and Russian translations with extensive commentaries and Arabic text by V.F.Minorsky (Минорский, 1963).

It should be noted the value of the information of the Arabic-language source of the early fifteenth century, whose author, Abd al-Rashid ibn Saleh Ibn Nuri, nicknamed al-Bakuvi, was from Baku.

The historical-geographical composition of al-Bakuvi «Talhis-al-asar wa aja 'ib al-malik al-kahhar» was written in 806 / 1403 and reached us in the Arabic manuscript, rewritten in 1614 and now Stored in the Paris National Library under the number 5299. In 1789, this manuscript was translated into French by de Guinem with some abbreviations. In 1971, an Arabic text with a Russian translation of the works of al-Bakuvi was published. Bakuvi gives information about various countries of the East and describes the cities of Arran and Shirvan, including Baku, where he apparently lived. Bakuvi gives very valuable information about the city, its fortifications, the economy, extraction of oil and salt, population. His data on Baku are original and do not occur in the writings of previous authors. At the beginning of the XVI century, Ibn Iyas repeated the information of Bakuvi.

An important source of the XVI century for the history of Shirvan is the work «Tarih Jan-nabi», containing information about the representatives of the Shirvanshah dynasty Derbendi. Interesting facts of the XVI century, in the history of Shirvan and the Shirvanshah dynasty, Derbendi gives Munjajim-bashi (XVII c.), Which he drew from earlier sources, information on the cities and regions of Shirvan, about the position of the shirvanshah during the capture of Azerbaijan by Kharazmshah Jalal ad-Din Mankburn are available in the memoirs of the secretary of the sultan Shihab al-Din Muhammad al-Nasavi «The life story of Sultan Jalal ad-Din Mankburn », covering 1214-1231 years. The writing of an-Nasavi was published by O. Udas in two volumes (Arabic

text and French translation) and Z.M. Buniyatov in Russian translation with commentaries. Qawam ad-Din ibn Ali al-Bundari al-Isfahani wrote the work «Zub-dat an-Nusra wa nuhat al-Ustra» («Help cream» and a favorite from the «Vault», XIII c.), which is an abbreviated version of the composition of Imad al-Din al-Isfagani, which contains information about the Shirvanshahs

In the XI - XII centuries, during the subordination of Shirvan to the Seljuks, another source on the history of the Caucasus and northern Iran is the work of Sadr al-Din Ali al-Husayni «Zubdat Attavarih (phi) ahbar al-madar 'va-l-muluk as-Seldzhukiya» («The cream of chronicles reporting the Seljuk Emirs and Sovereigns»), where the main presentation was brought to the year 1194. The composition of al-Husayn was published by Z.M. Buniyatov in 1980 (Arabic text, translation, introduction, notes and annexes).

It is used by us to cover events in the territory of Shirvan, connected with the atabegs of Azerbaijan and their relations with the Seljuk sultans, shirvanshahs and Georgians.

No less interesting data on the economy of the cities of Shirvan are Iranian-language sources belonging to the pen of an anonymous author of the 10th century. «Hudud al-Alam», author of the XIII century.

Muhammad ibn Najib Bakran «Jahan-name», an anonymous geographer of the 13th century, Hamdallah Qazvini (XIV century) «Nuzhat-al-Kulub», etc. They tell about minerals, crafts, trade, various goods produced in Shirvan . Historical events that took place in Shirvan in the XIII - XIV centuries. In connection with the invasion of the Mongols during the reign of Ilkhanov, are described in the remarkable work of the chief vizier Ilkhanov, doctor and scientist Rashid ad-Din «Jami-at-tavarih.» In the «Correspondence» Rashid ad-Din («Mukatibat-i Rashidi») - a very interesting monument of the history and economy of the countries of the Near and Middle East given some information about the economic life of Shirvan and the Shirvanshah dynasty.

Of great importance is the chronicle of the XVI century, «Ahsan-at-tavarih» («The best of stories») of the Azerbaijani historian Hasan-bek Rumlu, originating from the noble family of the nomadic tribe Rumlu (born in 1531/2). It describes in detail and objectively the historical events in Shirvan related to the Safavid-Turkish wars, the uprising in Shirvan, information on the reign of the Shirvanshahs of the Derbandi dynasty since the end of the first quarter of the 16th century. And until the late 80's. From this multi-volume work of Hasan-bek, two volumes have reached us in a number of manuscripts. In Leningrad-The public library holds a manuscript containing these two volumes, there is a

printed text of the chronicle published in India:

I - Volume contains the Persian text, II - a shortened English translation.

An equally important source of the period of the Safavid-Turkish wars of the 16th century. Is the two-volume composition of the participant of a number of campaigns of Sultan Murad III to Azerbaijan Sharaf Khan Bidlisi «Sharaf-name», reporting on political events in Shirvan and Shirvanshah government of Derbandi. The second volume is presented in the form of a chronicle, describing the events in Azerbaijan, Iran and Turkey from 689 to 1005 / 1290-1596. There are publications of the Persian text published by V.Velyaminov-Zernov, as well as translations into French, Turkish And Russian. Sharaf Khan gives a number of valuable data on political events in Shirvan.

Information on the time of the rule of Farrukh Yasar and his wars with Sheikh Heydar Safavi is found in the remarkable work of Fazlullah ibn Ruzbihan Khunji (927/1521) «Tarih-i 'Alam-ara-yi Amini», preserved in Two manuscripts and in a shortened translation published by V. Minorsky. His author was a spiritual person, a versatile educated scientist who traveled a lot. After Shah Ismail came to power, Fazlullah, being an adherent of the Sunnis, was forced to emigrate to Central Asia, where he lived at the court of various rulers. «Tarih-i Amini» consists of a long introduction, expounds events after the death of Uzun-Hasan from 1478 to 1490.

Information about the events in Shirvan beginning of the XVI century is also found in the work of Guyas-ad-Din ibn Humam al-Din al-Husseini, nicknamed Hondemir (born in 1475, died in India around 1536, grandson of the famous Iranian historian of the 15th century Mirhond) «Habib Assiarar fi Ahbar and Afradi-l Bashar» («A friend of biographies in the news of remarkable people»).

The campaigns of Shah Ismail to Shirvan, the capture of the city of Baku are described by him, he is less objective than Hasan Rumlu, although his presentation is different and an abundance of factual material. A large number of his manuscripts have been preserved in various libraries and there is also a number of lithographic publications. Some of the information Hondemir borrowed from the anonymous author of the «History of the Shah Ismail Sefevi», a shortened version of which was published by Denison Ross with an English translation and commentary.

Important information on the history of Shirvan XVI century, during the reign of Shah Abbas I are contained in the remarkable work of the Persian-speaking historian of the Azerbaijani Iskender-bey

Turkmenaman Munshi (1560 / 61-1633 / 4). Being an eyewitness and participant of political events, Iskender Munshi in «Tarih-i 'Alam ara-yi Abbasi» («Mirabrashayuschaya Story of Abbas»), consisting of an introduction and two sections, described anti-feudal uprisings in Shirvan, reported information about the internal life of the country, and also about military operations against the Turks. The writing of Iskender Munshi came down to us in a large number of manuscripts. The lithographic Tehran edition (1314/1896/7) of his work, as well as the work of L. Bellan, which is a concise retelling of the work of Munshi.

Some information on the economic life of the cities of Shirvan in the 60s of the XIV century and the first quarter of the 15th century, there is in the work of Abdullah ibn Kiya al-Mazandarani «Resaley-e Falakiye». It provides extensive material on state and financial management, economics and other issues of the countries of the Middle East and Transcaucasia, including Shirvan in the XIV-XV centuries. The author used materials from the affairs of the Diwan Tabriz XIV century. «Resaley-e Falakiye» was preserved in the processing of the Persian secretary for financial matters in the second half of the 15th century, which in his foreword leads a mean report about the author. The scientific-critical text of this unique manuscript in Persian was published by V. Khinets. «Resalei-e Falakiye» was published in Istanbul by A.Z.V.Togan, who discovered the manuscript in the library of Aya-Sophia.

In the composition «Saffat-as-safa» («Purity cleanliness») - the biography of Sheikh Sefi ad-Din, compiled by the dervish Tavakkul ibn Bazzaz in the second half of the fourteenth century, there is information about the position of Shirvanshah under the Mongolian ruler Argun. This Sufi hagiographical composition was preserved in the manuscript and in the lithographic edition of the text in Persian and in the Turkish language.

The position of Shirvanshahs of Sheikh Ibrahim and Khalilullah I under Timur and Shahrukh is described in the work of Kamal ad-Din Abdar-Razzaq Samarkandi «Matla 'as-sa'dine va majma albahrain» («The Place of the Rise of Two Fortunate Constellations and the Place of the Merging of Two Rivers») available in the manuscript, in the lithographic edition of the text, as well as in the publication of Kathrmera in Persian and in French.

Sharaf al-Din Ali Yazdi's «Zafar-name», which came down in a number of manuscripts, gives detailed information about Timur's campaigns to Azerbaijan, Shahrukh's rule and their relationship with Shirvanshahs Derbendi-Sheikh Ibrahim and his son Khalilullah I. We used the Tehran edition Persian text in two volumes. There is also a

lithographic edition of the Persian text, published in Calcutta.

The events of the Safavido-Ottoman wars in the last quarter of the 16th century, the conquest of the Shirvan by the Ottomans, and the information on the last Shirvanshahs that were against the Safavids in the ranks of the Turkish Sultan were described in detail by the Turkish historian Ibrahim Pechevi (born in 1574 in southeastern Hungary in City of Fünfkirchen, died about 1651). Excerpts from his essay relating to Azerbaijan and Georgia are published in Turkish with a Georgian translation by S.S. Djikia. Pechev took part in the capture of Hungarian fortresses and after the death of Lala Mehmed Pasha (1615) was sent to Anatolia for the census. In 1624, he was later transferred to the same position in Rumelia and then to Anatolia. In 1641, Pechevi leaves the service and settles first in Offen, then in Fünfkirchen, where he writes his story.

Some data on Shirvan and Albania from the early and developed Middle Ages were taken from Syrian sources - the works of Zakhariya Mytilensky (VI century), Michael Syrian (XII century) and Bar-Ebreyā (13th century), published by N. V. Pigulevskaya and R. A. Huseynov.

Trade and diplomatic relations of the Shirvan state with Russia are covered in Russian annals and in the notes of the traveler Athanasius Nikitin in the 15th century.

Information on economic life and trade in cities of Shirvan, historical events in Azerbaijan are given in the notes of British merchants Jenkinson, Duckett Geoffrey (XVI century), and Italian travelers - Venetians and Genoese who came to Azerbaijan for trade and diplomatic purposes: Marco Polo (XIII century.), Barbaro, Contarini, Angiolio, Donato da Leze (XV century) and etc.

The work is widely used research of major Soviet scientists and historians V.V. Bartold, I.Y. Krachkovsky, I.P. Petrushevsky, K.V. Trever, works of famous Russian and foreign orientalists B.A. Dorn, N.V. Khanykova, V.F. Minorsky, Hadi Khasan, Bekir Kutuyukoglu and etc. The works of S.T. Yeremyan, Sh.A. Meskhia, R.K. Kiknadze, N. Shengeliya and works of Dagestan scientists have great significance too. V.G. Kotovich, A.R. Shikhsaidov and A.A. Kudryavtsev.

The works of Azerbaijani historians A.A. Bakikhanov, E.A. Pakhomov, A.A. Alizade, Z.M. Buniyatova, O.A. Efendiyeva are also important to study the social and economic situation of the cities of Shirvan. The works of archaeologists I.M. Jafarzade, S.M. Kaziyeva, O. Sh. Ismizade, T.A. Azhddi are helped to clarify the genealogy of the Shirvanshahs and a number of other issues published by numismatists E.A. Pakhomov, A.V. Ragimov, M.A. Seyfeddini, A.M. Rajabli and S.A.

Dadasheva. American numismatist D.K. Kuimdjan who published unique Shirvanshah coins stored in the American numismatic society and allowed us to specify the time of the end of the reign of Minuchikhra III and the beginning of the reign of Ahsitan I.

The materials of lapidary sources were taken from the works of A.A. Aleskerzade, M.S. Neimatova and S.D. Kerimzade. When researching architectural monuments of Shirvan, we used the works of the architects S.A. Dadashev, M.A. Huseynov, L.S. Bratanitsky, and A.V. Salamzade.

We also use the works of E.E. Bertels, M.Rafili and M.A. Dadashzade when examining the issues of Azerbaijani literature - the works of outstanding poets of Shirvan of the 12th century.

The earliest study of the Shirvanshah dynasty is B.A. Dorn's History of Shirvanshahs (1840, in German), written on the basis of Arab-Persian sources. Despite the scarcity of numismatic data and the fact that the chronicle «Tarih al-Bab» was unknown at that time, the work of B.A. Dorn did not lose its importance at the present time.

A.A. Bakikhanov in his book «Gulustani-Iram», written in 1840 in Persian, gave some information about the Shirvanshahs in connection with the history of Azerbaijan.

E.A. Pakhomov in 1923 issued a small but important work dedicated to Shirvanshahs Kesranides, where he reported information about this dynasty on the basis of numismatic data (Пахомов, 1923). However, the dates of the reign of some shirvanshahs are not given to them accurately.

In 1931, Cihangir Zeynal-oglu published a popular scientific book «Shirvanshahlar yurdu» («Homeland of the Shirvanshahs») in Istanbul. The author basically retold the work of B.A. Dorn and EA Pakhomov.

The last small chapter of the book by A.Alizadeh «Socio-economic and political history of Azerbaijan in the XIII - XIV centuries.» (Baku, 1956) is devoted to military events of the XIII - XIV centuries in Shirvan and the activities of the Shirvanshahs who ruled during this period. However, the author did not touch upon the socio-economic history, state administration, culture and other issues of the Shirvanshahs state.

In the work of O.A. Efendiyev «Formation of the Azerbaijani Safavid state in the beginning of the XVI century» (Baku, 1961), the reign of Shirvanshahs Farrukh Yasar and Sheikh Ibrahim II (Sheikhshah) is described in connection with the events of Shirvan joining the Safavid state. R.A. Huseynov together with S.S.Aliyarov published an article, Shirvan-Georgian relations.

Information about the Shirvanshahs Mazyadidah is contained in a

small chapter of M.Xharifli's book «The Feudal States of Azerbaijan in the second half of the 9th-11th century» (Baku, 1978, in the Azerbaijani language). This chapter is written mainly on the data of the chronicle «Tarih al-Bab».

In the special chapter «The State of Atabek Azerbaijan» (Baku, 1978). M. Bunyatov outlined the political history of Shirvan XII - the first half of the 13th century, during the reign of the Shirvanshahs. He also published several articles on the genealogy of Shirvanshahs, where the dates of the reign of some of them are given (Буниятов, 1978).

I.P.Petrushevsky published a number of valuable works devoted to the history of Azerbaijan in the XVII century, several chapters of which concern the history of the state of Shirvanshahs. In the book «Agriculture and Agrarian Relations in Iran in the XIII - XIV centuries», giving information about feudal rent, taxes and the categories of feudal land ownership in Iran and also Shirvan. Of great importance are the data of I.P. Petrushevsky on the state of socio-economic development of Iran under Mongolians.

V.F.Minorsky made a great contribution to the study of the state and genealogy of the Shirvanshahs, whose source study «Tarih al-Bab» highlighted the dark places in the history of this dynasty and Khadi Khasan's remarkable study of Feleka Shirvani and Khagani, which allowed to examine the inner life of Shirvan and the activities of its rulers.

Very interesting are the works of V.M. Baelis, who cites information on Shirvanshah Feriburz. The author of this work in the book «Essay on the history of medieval Baku» (Baku, 1964) also devoted a number of pages of the history of the state of Shirvanshahs.

Despite the above studies of the history of the state of Shirvanshahs, the problem as a whole has not received due and comprehensive coverage. The authors were mainly interested in military events of a particular period.

Conclusion

I think that it is necessary to cover all aspects of the Shirvanshahs' history, namely: historical and geographical conditions, the condition of cities, tribes and people inhabiting Shirvan, craft and trade, social relations, state structure and cultural issues from the VI to the XVI century.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Бакиханов А.А. Гюлистан-е Ирам. Баку, 1970.
2. Буниятов З.М. Государство атабеков Азербайджана. Баку, 1978.
3. Ибн Хордадбек. с. 122, 124; Н. М. Велиханлы. Арабские географы путешественники X-XII вв. об Азербайджане. Баку, 1974 (на азерб. яз.)
4. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI вв. М., 1963.
5. Ляйстер Л.Ф. и Чурсин Г.Ф. География Закавказья. М., 1929.
6. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана с приложением экскурса по истории ширваншахов XI-XIV вв. Баку, 1923.

Mənbələr Şirvanşahlar haqqında

Xülasə

Şirvanşahlar dövlətinin tarixini mənbələrə əsasən tədqiq etmək vacibdir. Burada türk, ərəb, fars, gürcü və başqa mənbələrə rast gəlirik. Mənbələri öyrənərkən müqayisə edib, nəyin düzgün və nəyin səhv məlumat olduğunu anlamaq olur. Mənbələr Şirvanşahlar dövlətinin mövcud olduğu dövrdə baş verən mühüm hadisələr, müharibələr, döyüşlər, sosial-iqtisadi vəziyyət və s. haqda məlumatlarla təmin edir.

Источники о Ширваншахах

Резюме

Важно исследовать историю Ширваншахов в соответствии с источниками. Здесь мы встречаем тюркские, арабские, персидские, грузинские и другие источники. Изучая источники, можно их сравнить и понять какая информация правильная, а какая нет. Источники предоставляют информацию о важных событиях, войнах, битвах, социально-экономической ситуации и т.д. в период существования государства Ширваншахов.

ŞİRVANŞAHLAR DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ AVROPA SƏYYAHLARININ ƏSƏRLƏRİNDƏ

Fatma QƏNİYEVƏ*

Ключевые слова: Ширван, путешественник, купец, Гянджа, каравансарай, Шелковый путь, средние века

Key words: Shirvan, traveler, merchant, Ganja, caravanserai, Silk Road, Middle Ages

Giriş

Azərbaycan xalqı qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olduğundan hələ erkən dövrlərdən başlayaraq coğrafiyaşünasların, tacirlərin, səyyahların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Qədim və orta əsrlərin məşhur səyyahlarının müxtəlif məqsədlər üçün Azərbaycana səyahət və gəzintiləri bu ölkənin gəzməli, görməli, istirahət etməli yerləri haqqında məlumat verməklə yanaşı, zəngin təbii, sağlamlıq üçün gərəkli olan resursları haqqında dəyərli faktlar əldə etmişlər. Bu isə, Azərbaycanın bir növ tanınması üçün ən zəruri amillərdən biri idi. Azərbaycanın turizm üçün yararlı ərazilərindən biri də Şirvan vilayəti və onun qədim mərkəzi olan Şamaxıdır. Şamaxının təbiəti dünyanı gəzib-dolaşan bir çox səyyahların heyrətinə səbəb olmuşdur. Məsələn, hələ 1562-ci ildə Şirvan ərazisini səyahət edən ingilis səyyahı Antoni Cenkinson bir-birinə çox yaxın olan ərazilərdə müxtəlif iqlim növləri ilə üzləşərkən öz heyrətini gizlədə bilməmişdir. Belə ki, yayın orta ayında Ağsuda havanın hərəratı 40 dərəcədən yuxarı olduğu halda, ondan təxminən 8-10 km yuxarıda yerləşən Şamaxı dağlarında sərin yaylaq havasına düşmək mümkündür.

Antik müəlliflərin əsərlərində Şirvan adına rast gəlinmir. Bu ad Sasanilər dövründən məlum olmuşdur. Əl-Bəlazuri Şirvanşah adını Xosrov Ənuşirəvanın Şərqi Zaqafqaziyaya təyin etdiyi xırda padşahlar sırasında çəkir. İbn Xordadbeh ilk Sasani şahənşahı Ərdəşirin (224-241-ci illər) vilayət hakimlərinə verdiyi şirvanşah (şirvanın bir variantı) titulunun adını çəkir. Min illər boyu Şirvan torpağı bir-birini əvəz edən Qafqaz və türkdilli tayfalar arasında rəngarəng əlaqələr meydanı olmuşdur. Bunu təkcə yazılı mənbələr deyil, arxeoloji və toponimik məlumatlar da təsdiq edir (Aşurbəyli, 2006).

* AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin dissertantı, email: fatime.qeniyeva@gmail.com

Azərbaycana ilk səyahətlər hələ eramızdan əvvəl ticarət, dini, siyasi və dərkətmə məqsədləri ilə olmuşdur. Onların arasında Plutarx, Strabon, Ptolomey, Herodot, Plini kimi tanınmışların adları çəkilir. Azərbaycanın tarixi regionlarından biri Şirvan vilayətidir. Burada minillik tarixi əhatə edən Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər) mövcud olmuşdur. Hələ II əsrdə yaşamış yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin adını çəkdiyi Şamaxı şəhəri uzun müddət Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuşdur.

Orta əsrlərdə Azərbaycana gələn səyyahlar demək olar ki, iki məqsədlə gəlirdilər. İlk olaraq qeyd etmək olar ki, səyyahlar bura məşhur bəzəkli parçaları, ədviyyatları və s. almağa gəlirdilər. Digər qrup səyyahlar isə diplomatik danışıqların aparılması üçün gələn diplomat-səyyahlar idi.

1293-cü ildə İranda və Cənubi Azərbaycanda olmuş Venesiya səyyahı Marko Polo Gürcüstanın və Şirvanın şəhərlərini təsvir edir. O məlumat verir ki, genualılar Xəzər dənizində bir az əvvəl üzməyə, Gelli (Gilan) ipəyi adlanan ipək gətirməyə başlamışlar. «Burada şəhərlər və qalalar olduqca çoxdur, çoxlu ipək var. Burada ipək və zərxara parçaları toxunur; belə gözəl parçaları dünyanın heç bir yerində görməzsən». Ehtimal ki, burada söhbət Şamaxıdan, orada istehsal olunan ipəkdən və ipək parçadan gedir .

Şirvan dövlətinin Rusiya ilə ticarət və diplomatik münasibətləri rus salnamələrində və səyyah Afanasi Nikitinin gündəliyində əksini tapmışdır. Şirvan şəhərlərinin və digər yerlərinin təsərrüfat həyatına, ticarətinə Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələrə dair məlumatlar ingilis tacirləri Cenkinsonun, Dekket Ceffrinin (XVI əsr), habelə ticarət və diplomatik məqsədlərlə Azərbaycana gəlmiş venesiyalı, italyan səyyahları Marko Polo (XIII əsr), Barbaro, Kontarini, Anciolello, Donato da Leze (XV əsr) və başqalarının gündəlik səyahətnamələrində rast gəlirik.

Azərbaycanda olmuş ingilis taciri və səyyahı Cenkinson qeyd edirdi ki, «bu ölkədə müxtəlif yüksək keyfiyyətli zəruri mallar - qoz və fındıq, çiyidli pambıq, zəy, xam ipək, demək olar ki, ədviyyat və boyaqçılıq mallarının bütün növlərini əldə etmək mümkündür. Lakin buranın əsas malı olduqca bol ipəyin hər cür növüdür. 1473-cü ildə Şirvanda olmuş Venesiya səyyahı Kontarini Şirvanşah mülklərinin səciyyəsinə belə vermişdir: «Bu ölkə başlıca olaraq gözəl, məhsuldar düzənlikdən ibarətdir və Uzun Həsənin mülklərindən daha yaxşı, daha məhsuldardır». Şirvanda kənd təsərrüfatı əmtəələrinin ucuz qiyməti venesiyalı heyran etmişdi. Şamaxı və Dərbənd arasındakı ərazidə yerləşmiş Şabran, onun ətrafı Kontarininin diqqətini xüsusilə cəlb etmişdi: «Yolun yarısında biz yaxşı bir şəhərciyə təsadüf etdik. Burada

xeyli meyvənin, xüsusilə almanın yetişdiyinin şahidi olduq. Biz əla keyfiyyəti olan almanın bu cür bolluğuna inana bilmirdik».

Azərbaycana səyahət edən məşhur səyyahlardan biri də Tver taciri Afanasi Nikitindir. Afanasi Nikitinin səyahətnaməsindən məlum olur ki o, səyahətini Hindistana deyil, Azərbaycana məhz Şirvana gəlməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Tver taciri Afanasi Nikitin 1466-1472-ci illərdə Hindistanda olmuş ilk rus səyyahıdır. Tverdə olan Şirvanşah tacirlərinə qoşulan A.Nikitin Volqa çayı ilə Həştərxana, oradan Xəzər dənizi ilə Azərbaycana (Şamaxı və Bakı) və İrana gedir.

Elbrus sıra dağlarını aşaraq İran körfəzi sahillərindəki Hörmüz şəhərinə gəlir və oradan gəmi ilə Hindistana – Kambeyndən cənubi şərqdə yerləşən Çuala şəhərinə gedir.

XVI əsrdə bir neçə ingilis tacir səyyahı həmin yolla tək-cə ticarət məqsədilə deyil, həm də öz hökumətlərinin siyasi tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün Şirvana gəlmişdi.

Afanasi Nikitinin gündəliyindən məlum olur ki, yolda tatarlar tərəfindən qarət edilən, sonra isə Qaytaq hakimi tərəfindən əsir alınan rus tacirlərini Fərrux Yəsar azad etdirmiş və Şamaxıda onları çox yaxşı qarşılamişdı. Vətənə qayıtmaq üçün vəsaiti olmayan bəzi rus tacirləri Şamaxıda qalmış, digərləri isə Şirvanın başqa şəhərlərinə dağılımışdılar. Afanasi Nikitin geriye - Moskvaya yola düşərək Dərbəndə çatmış, burada isə fikrini dəyişib Bakıya qayıtmışdı (Azərbaycan tarixi, 2007:92)

1562-ci ildə bir sıra ekspedisiyaların fəal iştirakçısı olan ingilis səyyahı Cenkinson Şirvana gəldi. Cenkinson Azərbaycanda olarkən Dərbənd, Şamaxı, Cavad və digər şəhərlərə getdi. O, öz məktublarında bu səyahətini təsvir edərək, Şirvanın şəhərləri, xüsusilə Şamaxı və Dərbənd haqqında məlumat verir. Bakının adını çox qədim bir şəhər kimi çəkir. İqtisadi-coğrafi xarakterli məlumatlar verən Cenkinson Azərbaycanla ticarət məsələləri üzərində də dayanır. O, Şirvana gəldiyi vaxt (1562) onun şəhər və qalalarının tənəzzülə uğradığını qeyd edir, İran və Azərbaycan mallarının Rusiyada az satılmasının səbəbini Xəzər dənizində gəmilərin azlığı, bazar və limanların çatışmaması, xalqın yoxsulluğu və s. ilə izah edir. Cenkinson Türkiyə ilə Səfəvilər arasındakı mübarizəni ticarət yolları, xüsusilə Şamaxı və Gilan ipəyinin Avropaya apardığı yollar üstündə mübarizə kimi təsvir edir (Aşurbəyli, 2006)

Antoni Cenkinson dövrünün dəniz səyyahı olmaqla yanaşı, həm də diplomat və tacir idi. Antoni Cenkinson öz səyahətnaməsində Şirvanın həyat tərzi, yaylaq həyatı, nadir xalçaları, bəzəkli parçaları və s. haqqında ətraflı məlumat verir. Əsas maraqlı məqamlardan biri odur ki, Cenkinson Şirvan hakimi Abdulla xan tərəfindən qəbul olunarkən təşkil olunan nahar məclisində 290 cür xörək, müxtəlif yemək və meyvələrin

verilməsidir. Bu isə xalqımızın adət-ənənələrinin xüsisilə qonaqpərvərliyinin, mətbəximizin, xörəklərimizin öyrənilməsi üçün zəngin faktlardır.

İndi də səyyahın gündəliyindən bir parçaya müraciət edək. “Bu olduqca gözəl kral şəhərində mənim üçün yer ayrıldı... Ertəsi gün ayın 19-da mənə əmr olundu ki, kralın yanına gedim. Kralın adı Abdulla xan idi. Bu zaman onun iqamətgahı, Şamaxıda bərk istilər olduğu üçün şəhərdən 20 mil aralıda uca dağlarda idi. Avqustun 20-də mən onun yanına çatdım. O, məni gülərlə qarşıladı. Kral məni nahara dəvət edib, öz yaxınlığında oturmağı əmr etdi. Nahar vaxtı süfrələr açıldı və xörəklər verildi. Xörəklər növlərinə görə cərgə ilə düzülüşdü. Süfrədə 140 cür yemək var idi. Bu xörəklər yeyildikdən sonra qabları süfrə ilə birlikdə yığıdırıb təzə süfrələr saldılar. Süfrəyə 150 dövrə meyvə və ziyafət yeməkləri gətirildi. Belə ki, iki dəfəyə 290 cür yemək verildi (Mahmudov, 1977:126).

Azərbaycanın hələ qədim dövrlərdə Böyük İpək Yolu üzərində mühüm dayanacaq kimi tanınması ölkəmizdə əcnəbi tacirləri və karvanları qəbul edən və onlara xidmət göstərən müvafiq infrastrukturların-karvansaraların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, İpək Yolu xətti üzərində yerləşmiş olan Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Gəncə, Ordubad, Nuxa (Şəki) şəhərləri tarixi inkişaf nəticəsində mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdilər.

Nəticə

Azərbaycanda şəhərsalma mədəniyyətinin ən qədim mərkəzlərindən olan Şamaxı şəhəri antik Albaniya dövlətinin iri yaşayış məskənlərindən biri idi. Vətənimizin dilbər guşələrindən olub, əsrlər boyu Şirvanın mühüm mədəni, iqtisadi və siyasi mərkəzi sayılan, sorağı eramızdan çox-çox əvvəllərə gedib çıxan Şamaxı millətimizə hər zaman şöhrət gətirən şəhərlərimizdən olmuşdur.

Şamaxı şəhəri həmişə strateji məkan kimi qonşu dövlətlərin diqqət mərkəzində olmuşdu.

Beləliklə, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda olmuş səyyahların, tacirlərin, diplomatların (Marko Polo, Afanasi Nikitin, İosafat Barbaro, Antoni Cenkinson və s) səyahətnamələrində Azərbaycan xalqının adət-ənənələrindən, qonaqpərvərliyindən, mətbəxindən geniş bəhs edilirdi.

Səyyah A.Kontarini isə Şamaxını Təbrizlə müqayisə edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, Şamaxı həyat üçün əlverişli məhsul bolluğu baxımından Təbrizdən üstündür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aşurbəyli Sara. Şirvanşahlar dövləti. Bakı. 2006. 416 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild. Bakı. "Elm". 2007. 590 s.
3. Mahmudov Yaqub. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı. Gənclik. 1977. 137 s.
4. Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. -Bakı, "Maarif", 1983. 155 s.
5. Полиевктов М.А. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. - Тифлис, 1935. 217 с.

Азербайджанские города периода Ширваншахов в трудах европейских путешественников

Резюме

Будучи одним из древних очагов цивилизации Азербайджан издревле привлекал внимание географов, купцов, путешественников. Их труды являются важным источником по истории Ширвана и дают интересные сведения о Ширванском государстве, его истории, достопримечательностях.

Будучи важным пунктом на Большом Шелковом Пути, принимающем иностранных купцов и караваны со всего мира, Азербайджан создал широкую инфраструктуру каравансараев. Расположенные на Шелковом Пути города Тебриз, Марага, Ардебиль, Гянджа, Ордубад, Шеки, в результате исторического развития превратились в важные международные торговые центры.

В многочисленных путевых заметках путешественников, купцов, дипломатов, в разное время посетивших Азербайджан, имеются интересные сведения об обычаях, традициях Азербайджанского народа, о гостеприимстве, кулинарии, достопримечательностях.

Сравнивая Шемаху с Тебризом, путешественник А.Контарини приходит к заключению, что Шемаха является более выгодным местом для проживания с точки зрения продовольственного избытка.

Путевые заметки европейских путешественников можно считать богатейшим и ценным источником для изучения истории Ширвана и всего Азербайджана.

Azerbaijani cities in the research of the European travelers in the period of Shirvanshah

Summary

Azerbaijanis' hospitality was very well known in the Middle East and Russia.

Azerbaijanis since ancient times have had very interesting and instructive customs of hospitality which also fit contemporary life as well.

Shirvanshah also spelled as Shirwān Shah or Sharwan Shah, was the title of the rulers of Shirvan. This state located in modern Azerbaijan, from the mid-9th century to the early 16th century. The title remained in a single family, the Yazidids, an originally Arab.

The Shirvanshah established a native state in Shirvan (located in modern Azerbaijan Republic).

The main aim of article is to explore the characteristic features of moral life of Azerbaijani people in the XII-XV centuries, to pursue the evolution in moral life, and to make historical and ethnographic research by defining the main tendencies and direction of moral culture. It should be noted that XII-XV centuries generally are characterized as flourishing of culture, including moral culture in Azerbaijan. The Shirvan province is a historical region of Azerbaijan. The region is famed for the state of Shirvanshahs with its millennium old history (6-16 centuries). The Greek geographer Claudius Ptolemy who lived as far back as in the 2 century referred to the town of Shamakhi which had for long been the capital of the state of Shirvanshahs.

In 1466, Nikitin travelled down the Volga River, and reached Derbent, then Baku and later Persia proper by crossing the Caspian Sea.

ORTA ƏSRLƏR ŞİRVAN MEMARLIĞININ PLASTİK ƏNƏNƏLƏRİ

Fərhad FƏRZƏLİYEV*

Ключевые слова: архитектура, Ширваншахи, гробницы, мавзолей, крепость, Баиловский замок

Key words: architecture, Shirvanshahi, tomb, mausoleum, rope, Sabayil castle

Giriş

Bakıda islam memarlığı üslubunda inşa edilən türbə, məqbərə, qala, imarət və saraylar öz kamil tərtibatı və nəfis sənətkarlığı baxımından həmişə diqqəti cəlb etmişlər və bunu təsdiq edən geniş məlumatlar qədim məxəzlərdə saxlanılır. XIX-XX əsrlərdə inkişaf edən Bakının memarlıq abidələri üslub baxımından iki istiqamətdə - Şirvan-Abşeron və Avropa bədii memarlıq ənənəsi əsasında formalaşmışlar. XIX-XX əsr Bakı memarlıq ənənələrini araşdırdıqda XIII əsrin mükəmməl tikilisi - Bayıl qəsridən başlayıb və daha sonrakı dövrlərə nəzər salmaq doğru olar. Bu növ bədii milli xüsusiyyətlərlə zəngin fərdi tikilinin təməli qoyulduqda sözsüz ki, zaman və məkan məfhumunu nəzərə almaq lazımdır. Yəni fərdilik xalqımızın tarixi inkişafı, milli-mənəvi irsə bağlılığı ilə əlaqəlidir, yalnız bu ənənənin davamı olaraq bədii xüsusiyyətlərimizin bəşəri dəyərlər səviyyəsinə ucalması mümkün olmuşdur.

Bakıda inşa edilən abidələrin təhlili zamanı istifadə edilən dekor, ornament və bədii quruluş vasitəsilə müxtəlif mədəniyyət və tətbiq üslublarını izləmək mümkündür. Əsrlər ötsə belə abidələrdə istifadə edilən ornamentlər nəinki estetik, həmçinin də məzmun baxımından əsasən mifoloji, dini-inanclarla bağlı dünyagörüşü təmsil edir, qədim ənənəni saxlamaqla birgə inkişafda olub, semantikasına görə çox zaman sabit anlamı bildirirlər.

Sular altında qalmış XIII əsrin yadigarı Bayıl qəsri 1306-cı ildəki güclü zəlzələ nəticəsində dənizə çökmüş olsa belə Xəzərin dərinliklərindən çıxarılmış 700-dən çox daş qalıqları (şək. 1-3) bu gün Şirvanşahlar sarayında, İçərişəhər qoruğunda və Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş edirlər. Qəsrin memarlıq tərtibatında oyma üsuluyla daş relyeflər və fiqurlar

* Muzey Mərkəzi, Art Menecer, email: ffarzaliyev@gmail.com

düzəldilmişlər. Azərbaycan orta əsr memarlığında ilkin və yeganə sayılan dərin oymalı, qabartma üsullu nadir daşlar monumental xəttatlıq nümunələri, insan, öküz, camış, şir kimi heyvan başlarının, gövdə və quyruq hissələrinin təsviri ilkin heykəltəraşlıq nümunəsinin, nəbati motivlər isə həkk edildiyi nəhəng kitabənin parçalarıdır (Salamzadə, Rzayev, Kərimov, Əfəndiyev, Həbibov, 1977:54). Daş üzərində oyulan epiqrafik yazılar öz ölçüləri və güclü qabarıqlığı ilə Abşeron abidələrindəki kitabələrlə paralellər təşkil edir. Çox ehtimal ki, keçmişdə onlar qala divarlarının bayır səthində düzülərək uzun kitabə qurşağı əmələ gətirmişlər. Daş kitabələrdə buranın inşa tarixi 632//1235-ci il, ustad Əbu Rəşid oğlu Zeynəddin Şirvaninin adı, Kəsrani Şirvanşahlar sülaləsindən olan bəzi tanınan şəxslərin adı, “Bakı”, “əhli Şamaxı”, “məsud” kimi məlumatların olduğu aşkar edilmişlər. Tikilinin on beş qüllədən, yuxarı çıxmaq üçün daş pilləkənlərdən, divar boyu kürsülükdən və çeşidli maraqlı memari həllindən ibarət olması sübut edir ki, Azərbaycan memarlığının artıq XIII əsrə qədər keçdiyi mükəmməl tarixi yolu olubdur. Baxmayaraq ki, XIII əsr monqol yürüşləri dağıdıcılığı ilə tarixdə iz buraxmışlar, bu dövrə qədər memarlıqda olan bədii ənənə özündən sonrakı əsrlərə öz yadigarların saxlamışdır. Bayıl qəsri Şirvanşahların yeni paytaxt şəhəri yanında iqamətgah olmuş, Bakı qalasının müdafiəsi vəzifəsini daşımışdır. Ehtimal ki, bu səbəbdən də Bayıl qəsri daşları üzərində oyulmuş öküz və şir başı kompozisiyası İcərişəhərin qala divarları üzərində Şirvanşahların gerbi – iki şir və mərkəzdə bir öküz başı şəklində kompozisiya kimi formalaşmışdır (şəkl.4-5). Ümumiyyətlə Bakının ilkin gerblərindən biri sayılan – “iki şir və öküz başı” kompozisiyası rəmzi mənə daşıyır. Təbii ki, Azərbaycan ərazisində arxaik rəmzlər, bəzən damğa kimi adlanıb və əsasən Qobustanın, Gəmiqayanın qayaüstü təsvirlərində rast gəldiklərimiz hesab edilir. Bu ənənənin məğzi qədim dövrlərdə tayfa, nəsil mənsubiyyətini bildirmək, birini digərindən fərqləndirmək mahiyyəti daşıyıb və belə nümunələr ilkin dövrlərdə inkişaf etmiş sivilizasiyalı ölkələrdə mövcud olmuşdur. Svastika, günəş, ay, su, dairə kimi rəmzi motivlər, ilan, balıq, keçi, ceyran, şir, öküz başı və s. totem adlanan elementlər bu qəbildəndirlər. Onların sayını artırımaq olar və müxtəlif xalqlarda fərqli çeşiddə olduğu məlumdur. Bu rəmzlər həmişə müqəddəs sayılmışlar, getdikcə müxtəlif sivilizasiyaların və tarixi tələblərin təsiri altında formaca dəyişsələr belə inanc olaraq öz ezoterik məzmunlarını qoruyub saxlamışlar. Bu proses islamın qəbul edildiyi dövrdə - ay, ulduz, zanbağ, qızılgül, süsən çiçəkləri, islami motivi, şəbəkə, ağac, beş barmaq, mehrab, təsbəh, iki başlı Həzrəti Əlinin “zülfüqar” qılıncı və digər şəkillərdə mövcud olmuşdur. Tarixin inkişaf etdiyi daha sonrakı dövrlərində bu

proses hərəkətdə olmuş, məsələn, sosializmin rəmzi olan “oraq-çəkiç”, “beşguşəli ulduz” və s. formalara və anlamlarda təzahür etmişdir. Bu prosesi Avropa incəsənətində Müqəddəs Məryəm, sevgi ilahəsi - Amur, lotos, çələng, mələklər və s.şəkillərdə göstərmək olar.

İçərişəhərin Qoşa qala qapıları üzərində həkk edilən bir cüt şir və öküz başı təsviri göstərir ki, orta əsrlərdə Şirvanşah xanədanının timsalında İçərişəhərin, Bakının öz gerbi olmuşdur. XVII əsrdə Bakıda olmuş alman səyyahı E.Kempfer İçərişəhərin şimal giriş qapısı üzərində gördüklərini belə anlatmışdır ki, bir cüt şir – qalanı, öküz başı – dövləti tərənnüm edir. Şübhəsiz ki, kompozisiyanın dolğun fəlsəfi anlamı var. Bəzən qədim dövr təqviminə əsasən bu kompozisiya öküz bürcünün şir bürcünün himayəsində olduğu nəzərə alınaraq astroloji bürclərlə əlaqələndirir, digərləri şir və öküzü iki fərqli dünyanın simvolları, yəni hifz edən qüvvə hesab edirlər. Lakin rəmzi olaraq öküz – qüvvət, qüdrəti təcəssüm etdirən totemdir. Onun hətta əkinçilik kultuyla bağlılığı olub, artımı, çoxalmanı təmsul edir. İlkin təsvirləri Şumerdə, Qafqaz Albaniyasında və Orta Asiyada aşkarlanmışdır. Qədim əsətlərə görə, öküz surəti ay səcdəgahı sayılır. Ay mənşəyinə işarə olaraq onun buynuzları aypara şəklində təsvir edilmişdir.

Şir isə Şərqdə qədimdən günəş, od, aydınlıq, məğrurluq, cəsarət və qüdrət təcəssümü kimi qəbul olunub. Mifologiyada şir odla bağlı olub, atəşpərəstlərin rəmzi sayılır. Şumerlərdə müharibə allahı qanadlı şir şəklində təsvir edilirdi. Altay kurqanlarından hətta qanadlı şir təsviri tapılmışdır. Hind əsətlərinə görə buddanın şir siması mövcud olmuş, cəsarət, sadıqlıq rəmzi sayılmış, Çində şir hakimiyyət rəmzi kimi tərənnüm edilmişdir. Bir çox hallarda şir sfinks, qrifon obrazlarında çıxış edir (Роголевич, 2004:207).

Antik dövr müəlliflərinin məlumatlarında Şirvan (sözün kökü “şir”, “van” məskən bildirən şəkilçidir) etnoniminin mənası şirlər yurdu, şirlər məskəni kimi xatırlanır. Şir və öküz təsvirləri bu kompozisiyada Şirvan dövlətinin qüdrət rəmzi kimi tərənnüm olub. XVI əsrdə öküz başı və şir təsvirləri Səfəvilərin də dövlət rəmzi olmuşdur. Bu maraqlı paralellər Bakı memarlığında sonrakı illərdə öz izini qoymuşdur. Doğrudur, obrazların işlənməsində fərqlilik mövcuddur. Bəzən binaları inşa edən memarların və mühəndislərin əcnəbi olduqlarından onlar fasadda səthin qurulması zamanı obrazları fərqli surətlərdə və üslubda seçmişlər, lakin kompozisiyanın quruluşu baxımından yaxınlıq, tam bənzərlik vardır. Keçmişdə Politseyski, 20, sonralar sonra Məmmədəliyev küçəsindəki memar Edelin, 1896-cı ildə inşa etdiyi binada qarışıq səth üzərində görünən qanadlı şir heykəlciklərini (şək. 6) görmək olar. Burada yüksək səth səviyyəsində həcm və fəza prinsipindən çıxış edərək mələkə modeli

quraşdırılıb. Şamil Əzizbəyov küçəsindəki 1902-ci ildə tikilmiş yasayış binasında (şək.7) qapının üst hissəsində, 1887-ci ildə tikilmiş (şək.8) Nuri Əmiraslanova məxsus yaşayış evində (Süleyman Tağızadə küçəsi, 58) və İçərişəhərdə Firdovsi küçəsi, 17 ünvanındakı başqa yaşayış evinin fasadında (şək.9) eyni quruluşda kompozisiyanı müşahidə etmək olar. Təbii ki, simmetriya qaydalarına riyət edilən, təməli bir cüt “şir və öküz başı” təsvirli süjetin modelindən və fəlsəfi anlamından irəli gələn mifoloji ideyanın vizual strukturu, eyni quruluş prinsiplərini təkrarlayır, dəyişən süjetin mərkəzində olan elementlərdir ki, bunlar da - mələk, günəşin simvolu olan dairə, yuxarıda şərh etdiyim öküz və əbədi həyat rəmzi olan - həyat ağacı motivləridirlər. Həyat ağacı motivi əgər ilkin dövrlərdə həndəsələşdirilmiş üslubda həkk edilirdisə, XIX-XX əsrlərə aid Bakı memarlığında onun əyrixətli üslubda daha çox işlənməsinə üstünlük verilirdi. Təbii ki, son XIX-XX əsrlərin memarlıq nümunələri üzərində gördüyümüz şir və s. heyvan motivləri öz icra üslubu, vizual görünüşü ilə daha öncəkilərdən seçilirlər. Bu zoomorf fiqurların yırtıcı obraz - şir olduğu sözsüz ki qəbul edilir, lakin onların icrasında bir qədər fərqliliklərin olduğu göz önündədir.

XII əsrdən inşası başlamış və haqqında elmi mənbələrdə çox rast gəldiyimiz Şirvanşahlar sarayı abidəsinin əsası XVI əsrin birinci yarısında tamamlanmışdır.

Xalq arasında “Xan sarayı” adıyla tanınan bu abidə İçərişəhərdə tərənin üstündə yerləşir (şək. 10) və saray kompleksindən öncə IX-XII əsrlərdə burada binalar olmuşlar. Kompleks üç fərqli səviyyədə tikilmiş abidələrdən ibarətdir. Həyətin üst qismi - Şirvanşahların yaşayış binası (XII-XV əsrlər) və Divanxana (XV əsr), orta hissə dağılmış Key Qubad məqbərəsinin qalıqları (XIV əsr), Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi (XV əsr), Sultan Murad darvazası adlanan - şərq portalı (XVI əsr), üçüncü hissə isə Şirvanşahların Ailə Türbəsi (1435-36), Şah məscidi (1441-42), ovdan (XV əsr) və 1939-cu ildə torpağın altından çıxarılıb, konservasiya edilmiş hamam (XV əsr) tikililərinin monumentallığı hamını heyratə salır. Abidənin Divanxana hissəsi kompleksin dekorativ tərtibat baxımından gözəgələn obyektidir. Divanxanada (şək. 11) sonsuzluğa işarə kimi yozulan, aramsız şəkildə uzanan şəbəkə formalı həndəsi və əyrixətli biçək və spiral formalı zogların imitasiyası vasitəsilə həkk edilən nəbati motivlərlə bəzədilmiş mehrab formalı formal keçidlər, kəsmə-sınıq detalların köməyi ilə kiçik tağlar, girintili-çıxıntılı divar oyuqları peşəkar tərzdə işlənmişdir (şək.12,13, 14). Bütün bu işləmələr Divanxanada oyma üsuluyla işlənilib və qismən uzadılaraq, şaquli istiqamətə yönəldilib. Daş üzərində mütənasib detallardan ibarət bu kamil

kompozisiyanın yaradılması divanxananı Azərbaycan memarlığında olan nadir islam incəsənəti inciləri sırasına daxil edir.

Sultan Murad darvazası adı ilə tanınan sarayın şərqində yüksələn portal digər üç portallara nisbətən ən sonuncudur (şək. 15). Buranın memarı olan vəlyankuhlu – Əmirşahın incə sənətkarlığı, məharəti nümayiş edilir. Elmi ədəbiyyatlardan vaxtilə türbənin göy kaşı ilə örtüldüyü ehtimal olunur (Salamzadə, 1977:63).

Saray kompleksinə daxil olan abidələr müxtəlif illərdə, fərqli memarlar tərəfindən inşa edilmişdir. Bu fakt bir daha tikililər üzərində olan fərqli tarixlər və onların dekoru, bədii üslubundakı müxtəlifliklə izah edilə bilər. “İslimi”, “bəndi-rumu”, “torvari”, “hөрük”, “şanəgüllə” (lotos), kallıqrafik yazılar kimi incə motivlərin təməlində məntiqiliklə konstruktiv həllin vəhdəti kimi xüsusi memari dekor modeli ifadə edilir. Bəzən portalda, qapalı kompozisiya, yəni medalyonlar (kartuş) daxilində və ya qapıların ön hissəsində, baş tərəfdən mehrab formalı keçidləri bəzəyən relyef səthin haşiyə və sərbəst hissəsi boyu oyma üsuluyla işlənmiş düzbucaq yerlik üzərində “Qurani Kərim”dən 12-ci surənin 92-ci ayəsi, damla formalı qoşa qübbələrdə isə “Allaha və onun nemətlərinə şükürlər olsun” kəlməsi sağdan sola və əksinə - soldan sağa nəqş olunub.

Şirvanşahlar sarayı abidəsinin üslubu, bədii həlli haqqında uzun illər böyük tədqiqatlar aparılmış, məqalə və kitablar nəşr edilmişdir. Bu haqda daha öncəki tədqiqatçılardan A.M.Pavlinov (1893), V.M.Sısoev (1925), V. Tsilossani (1921), E.A.Paxomov (1924) kimi arxeoloq və sənət tarixçilərinin fərqli yanaşmaları və fikirləri maraqlıdır. Böyük fərziyyələrdən sonra həqiqətən də Şirvanşahlar abidəsinin məhz Azərbaycana məxsus üslubda olduğu onun tağları, hətta Azərbaycan memarlığında bu tikilinin bir təkamül olduğu sübut edilir («Каспий»/газета, 1899).

1899-cu ildə müəllif E.Skibinski tərəfindən icra edilmiş yeni bir tikili şəhərin möhtəşəm imarətlər sırasına əlavə edilir (şək. 16). Bu Bakının memarlıq abidələrini zənginləşdirən - Ağababa Quliyevin yaşayış evidir (Murtuza Muxtarov küç.). Heç danıla bilməz ki, layihənin müəllifi bu binanı Şirvanşahlar sarayının təsiri altında inşa etmişdir. Portal hissələrdə kiçik mehrablar şəklində, iç-içə oyulmuş qəfəslər, pencərə ətrafları və bütün haşiyələr boyu işlənmiş “islimi” və gigər nəbati motivlər islam incəsənətinin sonsuz gözəlliklərini özündə əks etdirir, binaya mötəbər görkəm verir.

İstifadə edilmiş “islimi” şərqdə çox geniş yayılmış bəzək elementidir. O kitab tərtibatında, bədii metal, zərgərlik, tekstil, ağacoyma sənətində və memarlıqda geniş tətbiq edilib. Vizual görünüşünə görə

cücərən budaq, pöhrələnən saplağ mənasını bildirsə də, fəlsəfi anlamına görə ilahiyyə doğru, sonsuzluğa gedən yol deməkdir.

Nəticə

Baxılan abidələrin hər biri öz dövrünün örnəyidir. Onlar ümumbəşəri tarixi abidələr sırasına yazılmış obyektlərdir. Bayıl qəsri və Şirvanşahlar sarayı kompleksi novatorcasına təkmilləşmiş daş üzərində işləmə üsulu və bədii quruluş, təsvirlər baxımından memarlığın ansambl prinsipli, yeni şəhərlipl kompleksidir. Milli dəyərlərimizdən, maddi irsimizdən qaynaqlanan memarlıq abidələrimiz tarix boyu, xüsusilə də XIX-XX əsrlərdə Bakıda inşa edilən tikililərdə yeni forma və bədii tərzdə ifadə edilmişlər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Salamzadə Ə., Rzayev N., Kərimov K., Əfəndiyev R., Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. "Maarif" nəşriyyatı. Bakı. 1977
2. Düma A. Qafqaz səfəri. Bakı: Yazıçı. 1985. s.136
3. Роголевич Н.Н. Словарь символов и знаков. Сюжеты и явления символов. Минск, Хервест, 2004. 510 с.
4. Salamzadə Ə.R., Rzayev N.İ., Kərimov K.C., Əfəndiyev R.S., Həbibov N.D. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı. 1977. s. 241
5. «Каспий»//газета, 1899, № 52

Пластические традиции в средневековой Ширванской архитектуре

Резюме

История азербайджанской архитектуры имеет своеобразный путь развития. Многовековая Бакинская архитектура, представляющая Ширвано-Апшеронскую архитектурную школу, известна памятниками, «Баиловский замок», Дворец Ширваншахов, сформировавшихся на основе богатейших традиций. Метод рельефного резьбового декора на каменных плитах «Баиловского замка», близкого с технической и художественной точки зрения, словно стал основоположником ваяния будущих периодов, а светотеневые элементы стали применяться позже на зданиях, возводимых в городе Баку. Являясь существенными достижениями архитектуры Древнего Востока, памятники, относящиеся к периоду

правления Ширваншахов, можно назвать жемчужинами, украшающими летописи культуры и искусства нашего народа. Если в строениях, созданных нашим народом можно проследить принцип соблюдения традиций – наследования, то грациозное, гармоничное, созидательное отношение ремесленников к своему ремеслу, можно расценить как врожденный талант. Ичеришехер, который сегодня поражает всех своими богатыми строениями, является нашей гордостью, национальным достоянием. Он является блестящим проявлением высоких эстетических критериев народа, таких как градостроительство и городская культура, не только в нынешний период, но и начиная с древних времен своего зарождения. Сегодня, на территории Ичеришехер и за его пределами можно наблюдать элементы, воздействующие с художественной точки зрения на архитектуру города Баку. Живое воспоминание XIII века «Баилловский замок», средневековый памятник дворец Ширваншахов, послужили источником вдохновения для появления многих дворцов и замков в нашей стране. Зарубежные архитекторы, усвоившие это национальное художественное наследие и олицетворяющие его в возводимых ими строениях, безусловно, обогатили мировую сокровищницу архитектуры. Бакинские архитектурные традиции, хранящие в себе прошлое и современность, наряду с синтезом Востока и Европы, относясь к современным стилям, своим декором, отделочными элементами и стилем составляют картину неповторимых символов и образов.

Plastic properties of the Shirvan architecture of the middle ages

Summary

The history of the Azerbaijani architecture has its own typical way of development. The centuries-old Baku architecture representing the Shirvan-Absheron school of architecture is known with such monuments as “Sabayil castle” and “Palace of Shirvanshahs” formed upon the richest traditions. The embossing method applied on the engraved ornaments of the stone boards of the “Sabayil castle” that matches on technical and artistic terms laid the foundation of sculpture for the further ages. Light-shade elements were applied on the buildings constructed in Baku later. The monuments of the period of Shirvanshahs can be deemed as pearls that decorate the cultural and art annals of our nation. In consideration of loyalty to tradition and legacy principles on the buildings, the attitude of

the artists to beauty, harmony and creativity can be evaluated as an inborn talent. Impressing everyone with its historical buildings, Icharishahar is our national wealth and pride. It has always reflected and still reflects the highly aesthetic values – urban-building and urban culture of nation. Today one can observe the elements that influence on the Baku city architecture on artistic terms in and outside Icharishahar. The Sabayil castle of the XIII century and the middle-age monument Palace of Shirvanshahs, have given an impetus to formation of a number of monuments in our country. Having mastered the artistic heritage and reflected it on the constructed buildings, the foreign architects have for sure enriched the fund of the world architecture. The architectural traditions of Baku, which preserve the past and the present, along with the synthesis of the East and Europe, referring to modern styles, their decor, decoration elements and style make up a picture of unique symbols and images.

şək. 1. H-407 Bayıl qəsri
Frizin bir hissəsi. 72x40,5x19
Daş, oyma +

şək. 2. H-408 Bayıl qəsri
Frizin bir hissəsi.
Daş, oyma. 72x44,5x16,5 +

şək. 3. H-409 Bayıl qəsri
Frizin bir hissəsi. Daş,
oyma. 70x36,5x16,5 +

şək. 4. İrvanşahların gerbi

şək. 5. Şirvanşahların gerbi

6. Politseyski, 20
küçəsindəki binadan
görüntü (sonra
Məmmədəliyev küç.)
memar Edel. 1896 (1)

şək. 7. Şamil Əzizbəyov küç.
Yasayiş binasından detal

şək. 8. Nuri Əmiraslanovun
yaşayiş evi. Süleyman Tağızadə
küç.58. 1887

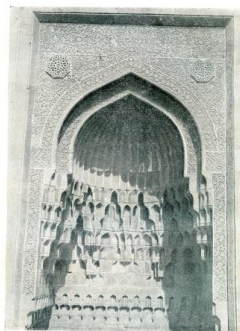
şək. 9. İçərişəhərdə Firdovsi
küçəsi, 17 ünvanındakı
yaşayiş evi

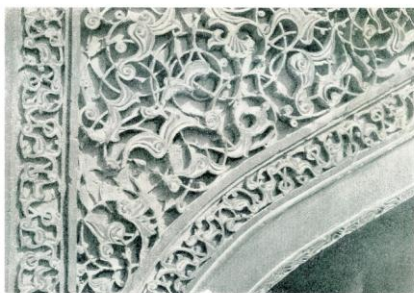
Şək. 10. Məscid və Xan Sarayındakı
minarənin bir hissəsi 1905. şah

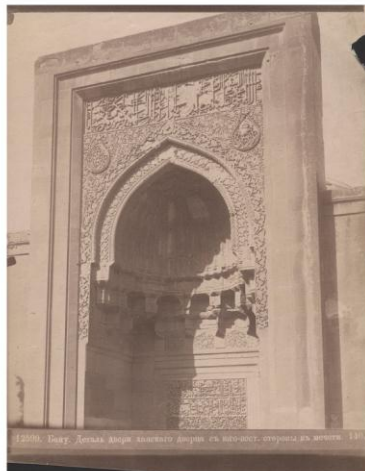
şək. 11. + Şirvanşahlar sarayı.
Divanxana

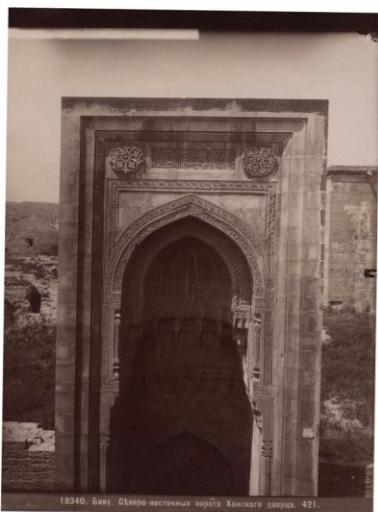
şək.12. Şirvanşahlar sarayı.
Divanxanadan portalın üst hissəsi

şək. 13. Şirvanşahlar sarayı.
Divanxana. Girəcəyin ön qapı
hissəsindəki tagdan fraqment

şək. 14. Şirvanşahlar sarayı.
Türbə +

şək. 15. Şirvanşahlar sarayı.
Sultan Murad darvzasının
portalından detal +

şək. 16. Ağababa Quliyevın
yaşayış evi, Murtuza Muxtarov
küçəsi. 1899-cu il. Müəllif
E.Skibinski

ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİNİN ŞAIR VƏ ƏDİBLƏRİ - XIII-XV əsrlər

Fəridə ƏZİZOVA*

Ключевые слова: Ширван, поэт, Насими, Бадр Ширвани, поэзия, средневековье

Key words: Shirvan, poet, Nasimi, Badr Shirvani, poetry, the Middle Ages

Giriş

XIII yüzilliyin əvvəllərində Şirvanşahlar dövləti səlcuqlardan və Atabəylərdən vassal asılılığında olsa da, özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Şirvanşahlar dövlətinin iqtisadi, siyasi və mədəni nüfuzu xeyli yüksəlmişdi və bunlar bütövlükdə ədəbi həyatın dirçəlməsi və inkişafına şərait yaratmışdı. Atabəy və Şirvanşah hökmdarlarının elmə, sənətə, şair və ədiblərə yüksək dəyər vermələri bu dövrdə elmin, ədəbiyyatın inkişafına təkan vermiş amillərdən idi. Mənbələrə əsasən söyləyə bilərik ki, Şirvanşahların və Eldənizlərin saraylarında dövrün ən yaxşı alimləri toplanmışdı. Onların riyaziyyat, təbiətşünaslıq, tibb, kimya, fəlsəfə, məntiq, hüquq, astronomiya, ərəb və fars ədəbiyyatı və başqa sahələrdə böyük nailiyyət və uğurları olmuş, bir çoxları müsəlman mədəniyyəti və elminin görkəmli xadimləri kimi tanınmışdılar (Dövlətşah Səmərqəndi, 2011).

XIII əsrdən Azərbaycan ictimai-bədii fikrində diqqəti cəlb edən cəhət doğma dildə ədəbiyyatın inkişafı, möhkəmlənməsi və ardıcıl yönüm almasıdır. Şair Nasir Bakuvinin müxəmməsindən tədqiqatlarda az bəhs edilmişdir (Azərbaycan tarixi, 1999:131). Ərçun xanın üçüncü oğlu 23 yaşlı Ulcaytu qardaşı Qazan xanın vəfatından sonra Təbrizə gəlib, onun yerini tutmuşdu. Tarixi mənbələrdə o, ədalətli və maarifpərvər bir sultan kimi xatırlanır. Ulcaytu şair Nasir Bakuvi tərəfindən böyük rəğbətlə vəsf edilmişdir. Onun müxəmməsi XIII əsrdə Azərbaycan dilində yazılmış yeganə əsər deyildir. Səlcuq türk dövlətlərinin meydana gəlməsi sayəsində intişar tapan anadilli ədəbiyyatla yanaşı Şirvanda sabiq ənənələrə uyar şəkildə əsərlərini fars-ərəb dillərində yazan şairlər də var idi və onların arasında ədəbi prosesini istiqamətləndirən görkəmli sənətkarlar az deyildi. XIII əsrdə Şamaxıda Qiyasəddin Şirvani (1176-

* filologiya üzrə elmlər doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

1266), Zeyfun Şirvani (1211-1275), Hüseyn Əli ibn Əbdullah Dirı Baba, Fəxrəddin əl-Müstüri (1241-1298) və başqalarının adlarını çəkmək olar. Parisin Milli kitabxanasında zəmanəmizə gəlib çatmış Məhəmməd ibn Əbu Bəkr Şirvaninin (XIII əsr) «İxvanüs-səfa» risaləsinin xülasəsi saxlanılır.

XIII əsrin görkəmli sənətkarlarından biri Zülfüqar Şirvani (1194-1304) haqqında ilk məlumata Dövlətşah Səmərqəndidə (XV əsr) rast gəlinir (Dövlətşah Səmərqəndi, 2011). Sonradan Şərqi bir çox təzkirəçiləri onun haqqında müxtəsər bəhs açırlar. Elmi ədəbiyyatlarda E.Braun, H.Ete, A.Krımski, M.Tərbiyə və başqaları bu ya digər şəkildə Zülfüqar yaradıcılığına diqqət yetirmişlər. Şairin «Divan»ının üzü 1345-ci ildə köçürülmüş və Britaniya muzeyində saxlanılan əlyazmasının fotofaksimilesi ingilis alim E.Edvards tərəfindən 1934-cü ildə nəşr olunmuşdur (Zolfeqar Şirvani, 1834). Avropa Şərqsünaslığında Zülfüqar Şirvaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında ilk məlumatı da E.Edvars vermişdir. O, divana yazdığı müqəddimədə şairin doğum ili, təxəllüsü, bəzi məmduhları və buna əsasən yaradıcılığının ayrı-ayrı dövrləri haqqında yığcam fikir söyləmiş, şairin istedadından, divandakı şeirlərin bədii özəlliyindən bəhs etmişdir.

Azərbaycan tədqiqatçılarından Lütfuli bəy Azər şairin sənətkarlıq məharətini göstərir (Lütfulibəy Azər, 1337:51). Abasqulu ağa Bakıxanov onu «yüksək dərəcəli» şair kimi qiymətləndirir (Bakıxanov, 1951:213), Məhəmmədəli Tərbiyə isə əruzun müxtəlif bəhrlərindən olan şeir parçalarını təqdim edir (Tərbiyə, 1987:157). Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında H.Araslı (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960:119-120) Zülfüqar Şirvaninin həyat və yaradıcılığında danışmışdır. Ə.Ə.Seyidzadə Zülfüqar Şirvaninin 1934-cü ildə Londonda çap olunmuş divanı haqqında məlumat vermiş, şairin həyatı və irsinin müxtəlif məsələlərini əhatə edən bir məqalə çap etdirmişdir (8). M.Quluzadə Zülfüqar Şirvaninin yaradıcılığında sufizm ideyaları və eşqin mistik tərənnümü məsələlərindən bəhs etmişdir (Səfərli, Yusifli, 2009: 201-202). Ə.Səfərli və X.Yusiflinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlı ali məktəblər üçün dərsliliyinə daxil olan «Zülfüqar Şirvani» adlı oçerkdə şairin poeziyasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri təhlil olunur (Səfərli, 2009: 362-366). Ç.Sasani altıncı illik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabının üçüncü cildində Zülfüqar Şirvaniyə həsr edilmiş oçerkin müəllifi (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2009:122-131) və «Mənəvi dünənimiz bu günün işığında» adlı kitab toplusunun müəllifi R.Azadə (Azadə, 2011:74-75) Zülfüqar Şirvaniyə xüsusi yer ayırmışlar.

Zülfüqar Şirvani (1194-1304) Şamaxı şəhərində dünyaya göz açmış, altı dildə nəzm və nəsr ilə fəlsəfi, elmi, bədii əsərlər yazan

istedadlı alim-şair kimi tanınmışdır. Altı dildə əsərlər yazan şairin əfsus ki, ancaq fars dilində divanı məlumdur. Onun başqa dillərdə, xüsusən türk dilində yazdığı əsərlər, təəssüf ki, hələlik əldə edilməmişdir. O, Şərq ədəbiyyatında çox yayılmış qəzəl, qəsidə, tərcibənd, tərkibənd, qitə, rübai və s. janrlarda yüksək sənət nümunələrinin müəllifidir. Qafiyə və rədiflərin son hərflərinə görə düzümü açıq göstərir ki, zamanımıza gəlib çatan divanı onun əslindən qat-qat böyük olan ilkin nüsxədə ixtisarla üzü çıxarılmış bir müntəxəbatdır. Şairin «Divan»ına türkcə şeirləri salınmamışdır.

Zülfüqar Şirvaninin qəsidələrini məzmununa görə iki yerə ayırmaq olar: şahlara, vəzirlərə, alim-sənətkarlara tərif məqsədilə yazılmış qəsidələr; təsəvvüfi və fəlsəfi mövzularda yazılmış qəsidələr. Onun beytlərində Fərzədk (641-732-ci illər) (Əzizova, 2017) və başqalarının adları çəkilir və bu o deməkdir ki, şair özünəqədərki ərəb şeir tərzinə dərinlən bələd idi. Azərbaycan şairi ərəb tərzilə mədhiyyələr yazır, və mədhiyyə şeirinin ustadı Fərzədkilə (Əzizova, 2017:76) özünün yükdaşıyanı kimi təqdim edir. O, məntiq, təbiət, ilahiyat, lüğət, hədis, fiqh, təfsir, bəyan, məani, ərəz və başqa elmləri dərinlən bilir və buna görə də özünü məşhur şeir ustalarından üstün hesab edir (Səfərli, 2008:204). Şairin fəlsəfi-təsəvvüfi ideyalı qəsidələri də diqqəti cəlb edir. Təsəvvüfün başlıca fikri istiqaməti bu qəsidələrdən qızıl xətlə keçir. Allahın insanda təcəllisi «Ənəl-həqq» – İnsan – Allah konsepsiyası tərəfdarıdır. Etiqadında bidətçilik də vardır, şikayətlərlə dolu – dövrandan nisgilli qəsidələrində üzlətə çəkilmək – inziva yolunu tutmaq hallarına da təsadüf edilir.

Sənət ecazlarına gəlincə, Zülfüqarın istər qəsidələri, istərsə də qəzəl, tərcibənd, tərkibənd və rübailəri sözün həqiqi mənasında orta əsrlər estetik fikrinin, poetikasının nadir məziyyətlərini özündə əks etdirməkdir. Elə məhz sənətinin bədii qüdrəti sayəsində sonrakı yüzilliklərdə bir çox xələflərinin yaradıcılığı üçün örnək olmuş, Şərqin bir sıra söz ustaları Zülfüqar şeirinə kamil nəzirələr yazmışlar. Zülfüqar Şirvaninin nəsr əsərləri də məlumdur. O, XIV əsrin əvvəllərində Təbrizdə vəfat etmiş və Sorxab qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

XIV yüzildə yaşamış şairlərdən Asif Şirvani (1342-1396), Molla Qasım Şirvani (1230-1335), Şah Xəndan (1367-1446), Məhəmməd Saleh Bakuvi Şirvani (1332-1390) və b. bədii yaradıcılıqları ilə tanınmış şəxsiyyətlərindən olmuşlar.

Əbdürrəşid İbn Saleh İbn Nuri Bakuvi (1403) ölkələr və iqlimlərdən bəhs edən «Təlxisül-asar fi əcaibi-l-aqtar» («Ölkələrdə olan qəribə şeylər və hadisələr haqqında qısa məlumat») adlı ərəb dilində kitabın müəllifidir. Bu kitabda türk, rus, slavyan, varyaq, peçeneq

tayfaları haqqında məlumat verilir (Köçərli, 1978: 149). M.Tərbiyətin məlumatına görə «bu şəhərin əhalisi şafii təriqətindəndirlər. Bakuyə şəhəri bilikli və fəzilətli atam İmam Saleh İbn Nurinin doğulan yeridir. O, bütün elmlərdə bilikli idi və hicri qəməri 707-ci ildə burada vəfat etmişdir» (Tərbiyə, 1987: 99).

XIII əsrin ortalarından XIV əsrin ortalarına kimi Azərbaycan artıq türk-monqol soylu Elxanilər dövlətinin (1256-1357) tərkibinə daxil idi. 1359-cu ildən Azərbaycan Cəlairilərin hakimiyyəti altına keçdi. XIV yüzilin sonlarına yaxın (1385-ci ildə) ölkənin bir hissəsi Teymur qoşunları tərəfindən işğal edildi. Şirvan hakimi Şeyx I İbrahim Teymurun böyük bir hərbi qüvvə ilə ölkələri dağıdıb taladığını görüb, Azərbaycanın şimalını bu fəlakətdən qorumaq məqsədilə onunla sülh bağlayaraq Şirvan dövlətinin müstəqil qalmasını təmin edir (Quluzadə, 1973: 10). Teymurilər arasında daxili çəkişmələr və vuruşmalar onların hakimiyyətini zəiflədir və bu, Azərbaycanda baş verən xalq hərəkatının daha da sürətlənməsinə təsir edir. Şəki, Qarabağ hakimləri Şirvanşah İbrahimin tərəfinə keçərək bu mübarizəyə qoşulurlar (Araslı, 1998: 2-3). Məhz belə bir ictimai şəraitdə XIV əsrin ikinci yarısında hürufilik yaranır. Hürufiliyin banisi Şeyx Fəzlullah Nəimi (1339-1394) 1386-cı ildə hürufiliyi təbliğ etmək üçün Şimali Azərbaycana gəlir. Burada görkəmli Şirvan alim və şairləri ilə, eləcə də İmadəddin Nəsimi ilə (1369-1417) görüşür və özünə tərəfdar olan qüvvələri tapır. «Nəsimi bu hərəkatın canı, ən fəal nümayəndəsi Fəzlullahın ən mötəbər və istedadlı şagirdi idi» (Quluzadə, 1973: 18). Şairin əsl adı Seyid Əlidir. «Nəsimi» onun təxəllüsü, «İmadəddin» isə (Dinin dirəyi) ləqəbidir. «Seyid», «Hüseyni» təxəllüsü ilə də şeirlər yazmış, lakin hürufiliyi qəbul etdikdən sonra «Nəsimi» təxəllüsünə üstünlük vermişdir. Şairin həyatı, sənəti və əqidəsi ilə bağlı orta əsrlər klassik ədəbiyyatımızın aparıcı tədqiqatçıları S.Mümtaz, H.Araslı, M.Quluzadə, F.Qasımzadə, C.Qəhrəmanov və bu kimi alim mediyevislərimiz Nəsimi dünyagörüşünə fəlsəfə və poeziyasına xüsusi diqqət yetiriblər. Azərbaycanın hüdudlarından kənar Türkiyədə nəsimişünaslığın görkəmli nümayəndələri F.Köprülü, İ.Hikmət, A.Gölpınarlı, V.Qocatürk, İ.Olğun, Qərbdə isə Hammer Purqştall, F.Gibb, A.Bombaçı, hürufizmin mahiyyəti və Nəsimi sənətindəki ilahi məhəbbət problemindən geniş söz açmışlar. Rus alimi V.Smironov hələ XIX əsrdə ilahi hüsnün təcəllisi kimi «Nəsimidə gözəlin üzünün Qurana bənzədildiyini» söyləyirdi. «Nəsimi... insanların vəhdət elmində birliyini, yaxınlığını, ülvi-mistik məhəbbəti», İnsanın Allahın təcəssümü kimi eşqə layiq olduğunu, gözəlliyini tərənnüm edir» (Quluzadə, 1973: 115) - oxuyuruq M.Quluzadədə, «Nəsimi heç yerdə və heç bir zaman insanı Allaha qarşı qoymur, onları birləşdirir, vəhdətə

götürür. Nəsimidə insan Allaha birləşir, onunla vahid olur və Allahın qüvvəsini müqəddəsliyini, mənəvi hökmranlığını alır. Lakin bu zaman Nəsimidə Allah heç zaman yox olmur» (Quluzadə, 1973: 133).

Nəsimi əsərlərində insan ləyaqətinə yüksək inam tərənnüm edilir, sufilikdə, eləcə də hürufilikdə eşq ən ülvi, ən yüksək anlayışdır. Nəsimi böyük istedad sahibi idi. Üslubi səciyyəsinə görə o, ziddiyyətli şair idi, irsində elə nümunələr vardır ki, təsəvvüfi və hürufi təlimlərdən gələn istilahlər, dini-fəlsəfi məcazlar, Quran ayə və hikmətləri, hədislərdən ərəb və fars şifahi və yazılı ənənələrindən alınma ibarələr bədiiliyi sıxışdırır. Bununla yanaşı onun «dumduru ana türkcəsində yazılmış şeirləri də var və şəffaflığı ilə heyrtləndiricidir» (Rüstəмова, Nəbiyev, Qarayev, 2003: 18). Üç dildə (türk, fars, ərəb) misilsiz şeirlər müəllifi Nəsiminin milli şeir qarşısında ən böyük xidməti də doğma ana dilində nümunələr yaratmasındadır. «XIV yüzil Azərbaycan türkcəsi öz bitkin, mükəmməl ədəbi forması üçün məhz Nəsiminin canlı xalq üslubundan bəhrələnərək əruzun oynaq vəznlərində yazılmış səlis, koloritli, ürəyəyatımlı ahəngləri ilə nəğmə-təranələri xatırladan şeirlərinə borcludur» (Rüstəмова, Nəbiyev, Qarayev, 2003: 118). Nəsimi türkcə şeirə yeni bədii formalar, yeni üslub, yeni vəzn və ahəng gətirdi (Əsgərova, 2015).

XV əsrdə Şirvanşahlar sülaləsi hələ də Azərbaycanda böyük nüfuzla malik idi. XIV əsrin sonu 1382-ci ildən I İbrahim Şirvanşahlar dövlətində taxta çıxması və onun apardığı uğurlu daxili və xarici siyasət dövlətin yenidən dilçəlməsinə səbəb oldu, bu da öz növbəsində Şirvanda mədəniyyətin inkişafına müsbət təsir etdi.

Şirvan şahı I İbrahim Teymur dövləti daxilindəki çəkişmələrdən istifadə edərək Şirvanın tam müstəqilliyini əldə etmək və Azərbaycan torpaqlarını Şirvanşahlıq ətrafında birləşdirmək siyasəti aparırdı. I İbrahim ticarətə, sənətə, ədəbiyyata çox dəyər verməyi ilə yalnız Şirvanda deyil, Azərbaycanın başqa yerlərində də seçilirdi. Odur ki, onun Azərbaycan feodallarını birləşdirmək, vahid dövlət yaratmaq təşəbbüsü müəyyən müddət rəğbətlə qarşılandı. Bu niyyətlə o, 1406-cı ildə Təbrizi tutdu. Lakin elə həmin ildəcə Cəlairli Sultan Əhməd Qaraqoyunlu sülaləsindən olan Qara Yusiflə birlikdə böyük qüvvə ilə Azərbaycanın cənub torpaqlarına hücumla keçdi və I İbrahim Təbrizdən əl çəkməli oldu. Qısa bir müddətdə Şirvanşahlar Qaraqoyunlulardan asılı dövlət vəziyyətinə düşdü. Lakin Qaraqoyunlular da uzun müddət hakimiyyəti əldə saxlaya bilmədilər. 1467-ci ildə Qaraqoyunlu sülaləsini Ağqoyunlular əvəz etdi. XV əsrin ikinci yarısından etibarən isə Şirvanşahlar yenə də müstəqil hakimiyyətə malik oldular. Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda başqa bir sülalə – Səfəvilər sülaləsi də mübarizə aparırdı. 1501-ci ildə Səfəvilər sülaləsinin ilk böyük hökmdarı I Şah

İsmayıl Səfəvilər dövlətinin əsasını qoydu (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2009: 252). İsmayıl Xətəinin yürürlərindən sonra Şirvanşahlar dövləti Səfəvilər dövlətindən vassal asılılığını qəbul etdi. Şah I Təhmasibin yürüşü nəticəsində isə Şirvanşahlar dövləti süqut etdi və sonuncu Şirvanşah Şahrux tutularaq Təbrizdə edam edildi (1539).

XV yüzillik Azərbaycan xalqının ədəbi həyatında yeni yüksəliş dövrü sayılır. Bu yüzillikdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı əsasən doğma dildə inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə saray poeziyasında qəsidçilik və mədhiyyəçilik xeyli zəiflədi və etiqad sərbəstliyi ideyalarının tərənnümü qüvvələndi. Azərbaycanda sufizmin tanınmış nümayəndələrindən biri Seyid Yəhya İbn Bəhaəddin Bakuvi olmuşdur. Bu təriqətin ikinci şeyxi Seyid Yəhya Bakuvi Şirvanşahlar sarayında yaşamışdır. Xəlvəti təriqətinin sülalələri haqqında ilk məlumatı XIX əsrin görkəmli şəxsiyyəti A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» (5) əsərindən alırıq. XX əsrin əvvəlində Firudin bəy Köçərlinin (1863-1920) «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabında oxuyuruq: «Seyid Yəhyanın adı bəzi kitablarda kəməli-ehtram ilə zikr olunubdur. Onun ibadət etdiyi hücrə və mədrəsəsi Abasqulu Ağa Qudsinin əsrində mövcud imiş. Məscid mərhumun adı ilə təsmiyə olunub – «Seyid Yəhya Məscidi» adlanırmış (Köçərli, 1978: 147).

Keçən əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycanın mətnşünas alimi S.Mümtazın (1884-1941) tədqiqində bu şəxsiyyət haqqında qeydlərə rast gəlinir (Mümtaz, fond 24). 1923-cü ildə Türkiyə alimi Mehmet Ali Ayni (1868-1945) Bakıya Salman Mümtazın dəvəti ilə gəlmişdi. İndiki Şirvanşahlar sarayı kompleksinə daxil olan Seyid Yəhya Bakuvinin məzarını ziyarət etdikdən sonra alim Universitet konfransında Seyid Yəhya Bakuvi haqqında məruzə etmişdi. Həmin ildə «Maarif və mədəniyyət» jurnalında bu mühazirənin yığcam xülasəsi dərc olunmuşdur (Mümtaz, 30-33). Məqalədə türk alimi Yusif əl-Müskürü əl-Şirvani tərəfindən ərəb dilində yazılmış «Bəyan əl-əsrar ət-talibin fi-t təsəvvüf» əsərini yanlış olaraq əl-Bakuviyə aid edir (Ayni, 1923: 32).

XX əsrin 80-ci illərində dərc olunmuş məqaləsində Azərbaycan ərəbşünas alimi Kamandar Şərifov türk aliminin fikrini təkzib edir (Şərifov, 1986: 76-77) və bu əsərin müəllifi Yusif əl-Müskürü olduğunu sübuta yetirir.

Xəlvətiyyə təriqəti və onun nümayəndələri haqqında məlumatı F.Seyidovun (22), Z.Bünyadovun (23), Z.Quluzadənin (24), A.Musayevanın (Musayeva, 1986) əsərlərində də rast gəlinir. Və sufi Xəlvətiyyə əxiliyi haqqında ən yeni bilgi N.Ələsgərovanın kitabında yer almışdır (Aleskerova, 2015). Rus alimlərindən O.Akimuşkin (1929-2010)

və Knışın (Knış, 2004) tədqiqatlarında da əl-Bakuvidən qısa məlumatlar verilmişdir.

Əl-Bakuvi əsərlərini türk, fars və ərəb dillərində yazmışdır. Onun türk dilində yeganə yazdığı əsər – «Şifa əl-əsrar»dır. Yəhya əl-Bakuvinin «Risalə əs-Seyyid» əlyazmasına aşağıdakı fars dilində mətnlər daxildir.

1. «Kəşf əl-qulüb» («Ürəklərin kəşfi»)
2. «Mə ləbudda batiniyyə» («Məlum olmayanın məlum olduğu»)
3. «Təfsir və Təvil: İhdinə əs-sırat- əl-müstəqim» («Bizi düz yolla apar- təfsiri və şərh»).

4. «Mənəzil əl-aşiqin» («Aşıqlərin mənzili»)
5. «Məqamət» («Məqamətlər»)
6. «Əsrar əl-qulüb» («Ürəklərin sirləri»)
7. «Ətvar əl-qulüb» («Ürəklərin əməlləri»)
8. «Şərhi – səməniyə usama» («Səkkiz adın şərh»)
9. «Gülşəni əsrar» («Sirlərin gülşəni»)
10. «Dər bəyani ilm» («Ariflərin elminin mənzilində»)

Seyid Yəhya 1464-cü ildə vəfat etmiş və Bakının Şirvanşahlar sarayında dəfn edilmişdir. Onun Şirvanşahlar sarayında məscidi də var idi. O, bir sıra istedadlı tələbələr yetişdirmişdir. Onun məşhur davamçısı Yusif Əl-Müsküri ərəb dilində yazılmış «Bəyan əl-əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf» və «Silsilət əl-uyun adlı» əsərlərin müəllifidir. Hər iki əsər C.Hacıyev tərəfindən rus və ingilis dillərinə tərcümə edilmişdir (Müsküri, 2006; Muskuri Şirvani, 2006).

Seyid Yəhya Bakuvinin görkəmli şagirdlərindən Yusif Ziyaəddin Şirvani özünün «Ədəbü-l-irşad» «Silsilə-tü-l-ərvah» və daha bir sıra dəyərli əsərləri ilə Azərbaycanın elm və ədəbiyyat tarixinə daxil olmuşdur.

Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd ibn Hacı İbrahim İbn Şəhabəddin-Bərdəi Gülşəni 1426-cı ildə doğulmuş, Dədə Ömər Rövşəninin müridi və Seyid Yəhya Bakuvinin görkəmli şagirdlərindən biri olmuşdur. Akademik Z.Bünyadov öz məqaləsində Gülşəniyyə təriqətindən bəhs edir (23, 40-48) və məqalənin sonunda Gülşəninin əsərinin iki nüsxəsini hədiyyə aldığına görə türk alimi Təhsin yazıçıya minnətdarlığını bildirir (Buniyatov, 1985: 48). İbrahim Gülşəni haqqında məlumatı M.Tərbiyət, F.Köçərli, C.İbrahimov, F.Seyidovun da tədqiqlərində əldə etmək mümkündür. 2002-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilən N.Ələsgərovanın «Gülşəniyyə sufilər əxiliyi» kitabında (Aleskerova, 2002) bu şəxs haqqında ətraflı danışılır və onun bizim zamanımıza çatmış aşağıdakı əsərləri tədqiq olunur: «Kitabi-maani» (Mənalar kitabı), «Şərhi məsnəvi» («Məsnəvi şərh»), iki «Divan»ları, «Pənd-namə» («Nəsihətnamə»), «Əzhari gülşən» («Gülşəni təzahürü»).

Kəmaləddin Məsud Şirvani (Tərbiyə, 1987:203) XV əsrdə məntiq elmi sahəsində tanınmış böyük alim olmuşdur. O, öz yaradıcılığını Yusif Ziyaəddin Şirvaninin təsiri altında inkişaf etdirmişdir. Onun «Sənəi-Şeiriyyə» adlı əsərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Kəmaləddin Məsud Şirvani XV əsrdə yaşamış, bir sıra əsərlərə tənqidi yanaşdığı üçün dövrünün tənqidçisi kimi tanınmış bir alim olmuşdur. O, Buxaralı Mübarək şahın «Hikmətül-ayn», Səmərqəndinin «Ədəbü-l-bəhs» əsərlərini ciddi surətdə şərh etdikdən sonra özünün çox qiymətli «Şərhi-hikmətül-ayn», «Şərhi-təvaliül-ənvar» və başqa əsərlərini yazmışdır. Bu əsərlər nəinki Azərbaycanda, eyni zamanda Azərbaycan sərhədlərindən uzaqlarda şöhrət qazanmışdır. Kəmaləddin müləmmə yaratmaqda da məharətli idi. O, fəlsəfə, kəlam elmlərində öz zamanının məşhur siması olmuşdur. Alim uzun müddət «Mehdi-ülya Gövhərşahbəyim» və «İxlasıyyə» mədrəsələrində dərs demiş və 1499-cu ildə vəfat etmişdir. Onun qəbri (Köçərli, 1978: 199) Heratın «Üç yüzillik» məzarındadır.

XV əsrin tanınmış alimi Şükrullah Şirvani – fəlsəfə, riyaziyyat, tibb, astronomiya, məntiq elmlərinin bilicisi idi. O, Misirdə təhsil almış, oradan İstanbula gedib Sultan Məhəmmədxan Fatehin təbibi olmuşdur. Fars dilində yazdığı «Rövzətül-ümum» əsərində hesab, nücum, məntiq, müləmmə, badi, şeir, qafiyə, təsəvvüf elmləri haqqında dərin biliyə malik olduğunu nümayiş etdirir (Tərbiyə, 1987: 438). Bu kitabın bir nüsxəsi İstanbulun Ayasofiya muzeyinin kitabxanasında saxlanılır.

Şükrullah Şirvani Sultan Məhəmmədxan Fatehin dövründə 1481-ci ildə vəfat etmişdir.

Şəmsəddin Məhəmməd Şirvani öz dövrünün alimi və tədqiqatçısı olmuşdur. 1443-cü ildə vəfat etmişdir (Tərbiyə, 1987: 435).

XV əsrdə Şamaxı şəhəri Azərbaycanın əsas mədəni mərkəzlərindən biri sayılırdı. Burada elmin, təhsilin inkişafı üçün münbit zəmin olduğuna görə istedadlı şairlər dərin bilik almaq imkanı əldə edir, yaradıcılıqla məşğul olurdular. Bu şairlərin bir qismi həm də öz dövrlərində alim kimi məşhur idilər. Məsələn, Bədrəddin Əmir Seyid Əhməd Laləvi (1436-1506) təhsilini Şirvanda və Təbrizdə başa çatdırmışdı. O, Şirvan alimi Bədəxşidən fəlsəfə elmini, Təbriz alimi Seyid Şərif Curcanidən isə məntiq, ədəbiyyat və riyaziyyat elmlərini öyrənmişdi (Tərbiyə, 1987: 45-47).

Seyid Əhməd «Risaleyi-lətif», «Risaleyi-Miratül-Həzrət» və «Ədəbüs-salimin» əsərlərini mənzum şəkildə yazmışdır. O, Şeyx Mühyəddin Ərəbinin (1165-1240) «Füsusal-Hikəm» əsərini ərəb dilində şərh etmişdir. Onun yaradıcılığı məşhur İran şairi Cami tərəfindən

yüksək qiymət almış, sonralar isə Səfəvilərin hökmdarı Şah İsmayıl tərəfindən hörmətlə qarşılanmış və böyük vəzifələrə təyin edilmişdi.

Məazi Təbrizi Şirvanşahlar sarayında yaşayıb yaratmış (İbrahimov, 1958: 179-180), I İbrahimi xüsusi şairi olmuşdur. Məazi Şirvan şahı I İbrahimi mədh edən qəsidələrində onu Qiyasəddin və Qiyasəddövlə – yeni dinin və dövlətin himayəçisi adlandırır. Məazi Təbrizinin şeir və qəsidələrinin tarixi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bunların əksəriyyəti Şirvan şahı I İbrahimin həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir. Bu şeirlər vasitəsilə XV əsrin birinci yarısında Şirvan tarixinə aid bəzi məlumatlar əldə etmək olur. Məazi Təbrizi Şirvanşahlar sarayında 40 ildən artıq ömür sürmüşdür. Məazi Təbrizinin müasirlərindən Katibi Turşizini də saray şairi kimi göstərmək olar. Katibi Turşizi Şirvana İrandan gəlmiş və Şirvan hökmdarı I İbrahimin rəğbətini qazanmışdı. O, Katibinin bir şeirinə görə ona on min dinar bağışlamış, şair isə bu pulları qaldığı Şamaxı karvansarayındakı yoxsul şairlərə paylamışdı (İbrahimov, 1958: 179).

C.İbrahimovun «Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər»ində Sədrəddin Məhəmməd Əmin Şirvaninin «Əl-Qavanü-l-Xaniyyə» və «Li-Əhmədü-l-Xəniyyə» adlı XV əsrdə qələmə almış əsərlərinin əhəmiyyəti vurğulanır (İbrahimov, 1958: 16). Bu sıradan XV əsrin ortalarında XVI əsrin əvvəllərində yazıb-yaratmış şairlərdən: Əhdi Bakuvini (1557-ci ildə vəfat etmişdir), Həlimi Şirvanini və b. göstəmək olar. Həlimi Şirvaninin şeirlər məcmuəsi 1538-ci ildən İstanbulun Həmidiyə kitabxanasında saxlanılmaqdadır (Tərbiyət, 1987: 386).

Bədr Şirvani 1387-ci ildə Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Şair haqqında ilk məlumata Dövlətşah Səmərqəndi vermişdi (Dövlətşah Səmərqəndi, 2011). A.Bakıxanov özünün «Gülüstani-İrəm» əsərində Bədr Şirvanini Şirvan şairi kimi təqdim edir (5). Bədr Şirvani haqqında daha bir məlumatı Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» əsərində rast gəlinir (Tərbiyət, 1987: 44). Professor X.Yusifli «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» dərslində Bədr Şirvani oçerkinin müəllifidir (Səfərli, 2008: 362-366). AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun hazırladığı altıcildlik «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin üçüncü cildində tədqiqatçı Əbülfəz Rəhimovun «Bədr Şirvani» portret-oçerki (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2009) şairə həsr olunmuşdur. Ə.Rəhimov Bədr Şirvaninin Özbəkistanda qorunub saxlanılan «Divan»ını Moskvada nəşr etdirmiş və şairin haqqında araşdırma apararaq dəyərli faktlar aşkara çıxarmışdır (Rəhimov, 1983).

Gənc tədqiqatçı Hacıyeva Könül 2007-ci ildə «Bədr Şirvaninin həyat və yaradıcılığı» mövzusunda namizədlik dissertasiyası əsasında

yazılmış «Bədr Şirvani» (Hacıyeva, 2007) adlı monoqrafiyanı dərc etdirmişdir.

Bədr Şirvani ilk təhsilini Şamaxıda almışdır. Bədr Şirvaninin Şirvanşahlar sarayının məliküş-şüarası olduğu barədə Dövlətşah Səmərqəndi «Təzkiratü-ş-şüara» adlı əsərində məlumat vermişdir (Dövlətşah Səmərqəndi, 2011). Lakin Azərbaycan tədqiqatçısı Ə.Rəhimov şairin «Divan»ı ilə yaxından tanış olduqdan sonra qəti şəkildə bu fikri inkar edir. Bədr Şirvani bütün həyatı boyu ehtiyac içində yaşamış, məruz qaldığı ağır vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilməmişdir. Yoxsulluq, xəstəlik onun səhhətinə mənfi təsir göstərmiş və o, 1450-ci ildə vəfat etmişdir. Şairin 12480 beytdən ibarət «Divan»ının yeganə əlyazma nüsxəsi dövrümüze qədər gəlib çatmışdır. «Divan»ında qəzəllər, qəsidələr, rübailər, qitə, həcviyyə, tərəcibənd, müləmmə və digər klassik şeir növlərindən nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Əksər şeirlər fars dilindədir, doğma ana dilində cəmi 50 beyt şeiri vardır. Şairin müləmmə şeirlərində beytlərin bir misrası farsca, ikinci misrası Azərbaycan türkcəsindədir. Bədr Şirvaninin irsi həmin dövrdə baş vermiş hadisələri və onlara öz münasibətini bildirmək baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bədr Şirvaninin şeirlərində Azərbaycanın böyük şairləri Xaqani və Nizaminin adları çəkilir və şair özünü onların varisi sayır. Yaradıcılığında eşq-məhəbbət problemi tutumludur və fəlsəfi məzmun daşıyır. Vəhdəti-vücut təlimindən çıxış edərək Bədr kainatın yaranışını eşqlə bağlayır, məna xəzinəsini eşqdə axtarır, eşqi bu xəzinənin xəzinədarı adlandırır. Əsərləri bədii-estetik keyfiyyətinə görə dəyərli nümunələrdir. Tarixilik baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şeirlərində İbn Sina, Ünsüri, Firdovsi, Ənvəri, Sədi və bu kimi görkəmli şərq klassiklərinin yaradıcılıqları barədə fikir söyləməsi diqqəti çəkir. Bədii irsində Nizami Gəncəvi, Mücirəddin Beyləqani, xüsusilə Xaqani Şirvani təsiri çox izlənilir.

Beləliklə, XIII-XV əsrlər Şirvanşahlar dövlətində çoxsaylı şairlər yaşamış və klassik poeziyanın müxtəlif janrlarında əsərlər yazıb yaratmışlar. Dövrün üç əsrlik ədəbiyyatında əlamətdar hadisə kimi anadilli ədəbiyyatın təşəkkülü və getdikcə daha artıq kamilləşməsi qeyd olunmalıdır. XIII əsrin əvvəllərində saraylarda doğma xalqa yad iqlim hökm sürməkdə davam edirdi. Sarayın hətta türk soylu hökmdarları da özlərinə həsr olunan şeirlərin fars dilində yazılmasını tələb edirdilər, öz xəttatlarını yalnız ərəb-fars dillərində olan şeir-sənət incilərinin üzünü köçürmək üçün mükafatlandırırtdılar. Sonrakı əsrlərdə vəziyyət kökündən dəyişir, hökmdarların özləri – Mirzə Cahan şah, Şah İsmayıl Xətai türk dilində qələm işlədirdilər. Doğma dildə gözəl lirik əsərlər yaradırdılar. Xətainin ana dilində yaradıcılığına şifahi xalq ədəbiyyatının, xüsusən

aşiq-ozan sənətinin təsiri əvəzsizdir. XIII-XV əsrlərdə yazıb-yaratmış Şirvan şairlərinin əksəriyyətinin doğma dilindəki şeirlərinin dövrümüzdə gəlib çatmamasının belə ciddi səbəbləri vardır. Belə ki, Nasir Bakuvi kimi şairlərin zəngin irsindən zəmanəmizə yalnız türk dilində olan müxəmməsi gəlib çatmışdır.

Aparılan tədqiqatlarda sufi ideologiyası və sufi ədəbiyyatının Azərbaycan ictimai-bədii fikir tarixində xüsusilə XIII-XIV əsrlərdə geniş meydan aldığı vurğulanır. Bu dövrdə Azərbaycanda və eləcə də bütün Yaxın Şərq ölkələrində az sənətkar tapılırdı ki, onun yaradıcılığında müəyyən şəkildə (bütövlükdə, ya qismən) sufi təfəkkür tərzini təzahürünü tapmamış olsun.

Əvvəlki yüzilliklərdə olduğu kimi izlədiyimiz əsrlərdə də islam ölkələri ədəbiyyatlarında qarşılıqlı əlaqələr davam etməkdə idi. Ancaq tarixin bu zaman kəsimi daha çox soykökü bir olan qardaş türk xalqları arasındakı ədəbi əlaqələrin zəngin və maraqlı bir dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrdə çoxsaylı şairlərin bədii irsində müxtəlif növ poetik sistemin və janrların formalaşması və davamlı inkişafı müşahidə olunur. Dövrün ən qabaqcıl şeir dili səviyyəsində Azərbaycan türkcəsində gözəl, bəlağətli, dərin fəlsəfi mənalı, xalq bədii söz və ifadələri ilə zəngin şeir nümunələri yaradılır.

Nəticə

Göründüyü kimi, XIII-XV əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətində zəngin ədəbi, mədəni, elmi mühit mövcud olmuş, istedadlı şəxsiyyətlər yazıb yaratmışlar. Bir çox tarixi, elmi mənbələrə istinadla bu yazıda ilk dəfə onlardan toplu halında bəhs etməyə təşəbbüs etdik. Yəqin ki, bundan sonra tədqiqatçılar bu sahədə daha ətraflı araşdırmalar aparacaq və tariximizin bu qaranlıq qalmış sahəsinin dərinədən öyrənilməsinə maraq göstərəcəklər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Dövlətşah Səmərqəndi. Təzkirətüş-Şüera (Ər ruye-çape Braun, bətəshihe Məhəmməd Əbbasi), A – Tehran (çap ili yoxdur); B– Bombay, 1308; Tehran, 1337, Q – Leyden, 1900, D–London, 1901 (fars dilində) D.Səmərqəndi. Təzkirətüş-Şüera (şair tezkireləri) Çeviren Necati Luğat İstanbul, 2011.

2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, III cild, Bakı 1999.

3. Zolfeqar Şirvani. Divan. London, 1834 (ingilis dilində)

4. Lütfulibəy Azər. Atəşkade. Azərb. EA Əl., A–S–438; B–№–2683; B–D–20, 1704; Q–Bombey, 1277; D– Tehran, 1337.

5. A.Bakıxanov. Gülistani-İrəm, Bakı, 1951.
6. M.Tərbiyət. Danışməndani – Azərbaycan. Bakı, 1987.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (müxtəsər). İki cilddə, I c., Bakı, 1960.
8. Сеид-заде А.А. Зульфигар Ширвани. Труды Института Истории АН Азерб. ССР, т.ХI, 1957 (rus dilində)
9. Azərbaycan ədəbiyyatı. Üç cilddə, I c., Bakı, 1960.
10. Əlyar Səfərli, Xəlil Yusifli. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008.
11. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cilddə, III c., Bakı, 2009.
12. R.Azadə. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında. Bakı, 2011.
13. F.Əzizova. Klassik ərəb poeziyasında Azərbaycan şairləri: genesis, poetika. Bakı, 2017.
14. M.Quluzadə. Böyük ideallar şairi. Bakı, 1973.
15. H.Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri. Bakı, 1998.
16. A.Rüstəмова, B.Nəbiyev, Y.Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Elm, 2003.
17. T.Əsgərova. Nəsimi dilinin frazeologiyası. Bakı, 2015.
18. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cilddə, I., Bakı, 1978.
19. S.Mümtaz. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Arx. Şifrə 385 Q (110), fond 24; saxlama vahidi 93; Arx. 38Q –33 (5 77), fond 24; saxlama vahidi 313.
20. M.Ə.Ayni. Seyid Yəhya Şirvani. Maarif və Mədəniyyət jurnalı. Bakı, 1923, s.30-33
21. K.Şərifov. Yusif Müsküri Şirvani və onun bir əsəri haqqında. Azərbaycan SS-ri Elmlər Akademiyası Məruzələri. Cild XLII, №11, Bakı, 1986, s.76-78.
22. F.Seyidov. Azərbaycanın görkəmli xadimləri. SSSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının xəbərləri. İctimai elmlər seriyası. Bakı, 1944, №9, s.41-44.
23. З.Буниятов. Суфийский тарикат Гюльшанийя. Изв. АН АзССР. Серия истории, философии и права. Вып.4, Баку, 1985, с.40-48 (rus dilində)
24. Кули-заде. Из истории Азербайджанской философии VII-XVI вв. Баку, 1992. (rus dilində)
25. A.Musayeva. Seyid Yəhya Şirvani «Külliyatının» Əlyazmaları. Azərbaycan SS-ri Elmlər Akademiyası Məruzələri. Cild XLII, №11, Bakı, 1986, s.91-94.
26. M.Алескерова. Суфийское братство халватийа. СПб., 2015. (rus dilində)

27. Дж.С.Тримингэм. Суфийские ордены в исламе. Перевод с англ. под ред. и с предисловием О.Акимовской. Суфийское братство халватийа. Москва, 2002. (rus dilində)

28. А.Кныш. Мусульманский мистицизм. М., СПб., 2004. (rus dilində)

29. Şirvani Yusif Müskürü. Bəyan əl-əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf. Silsilət-əl-uyun. Ərəb dilindən rus dilinə tərcümə edən S.Nasıyev. İsveç. Stokqolm, 2006.

29a) Yousuf Muskuri Shirvani. Clarification of mysteries for those wishing to embark on the sufi path. Stockholm, 2006 (ingilis dilində)

30. М.Алескерова. Суфийское братство Гюльшанийа. СПб., 2002. (rus dilində)

31. S.İbrahimov. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı, 1958.

32. Ə.Rəhimov. «Bədr Şirvaninin yazdığı maddeyi-tarixlər» АМЕА Хəбərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), №1, №2. Bakı, 1983.

33. К.Насыева. Bədr Şirvani. Bakı, 2007.

Поэты и мыслители государства Ширваншахов - XIII-XV вв.

Резюме

XIII-XV века вошли в историю Азербайджана как период, когда родной язык заменил арабский и персидский не только в гущах народных масс, но и во дворцах правителей.

Ширван стал Родиной многих известных поэтов и литераторов, внесших свою лепту в азербайджанскую науку и культуру. Они сумели предопределить дальнейший ход истории развития азербайджанского языка и литературы на родном языке.

Азербайджанский народ благодарен им и бережно хранит в памяти имена таких великих мыслителей и поэтов, как Имадеддин Насими, Зульфигар Ширвани, Сеид Яхья Бакуви, Бадр Ширвани и многих других, снискавших известность далеко за пределами своей Родины. Их блистательная поэзия, молнией сверкнув в мрачном небе средневековья и осветив путь Человечеству, пополнила сокровищницу Мировой Литературы «сиянием бриллиантов» вечных творений.

**Poets and writers of Shirvanshahs era from XIIIth till
XVth centuries**

Summary

XIII-XV centuries entered the history of Azerbaijan as a period when the native language was replaced by Arabic and Persian. The process continues not only in the public masses but also in the palaces of the rulers and aristocracy.

Shirvan became the homeland of many well-known writers and poets who left their traces in Azerbaijani science and culture. They were able to continue the longest running history of the development of the Azerbaijani language and literature in their native language. The Azerbaijani people are grateful to them and cherish the names of such great thinkers and poets as Imadeddin Nasimi, Zulfigar Shirvani, Said Yahya Bakuvi, Badr Shirvani and many others who were well known outside their homeland.

Their brilliant poetry flashed in the "gloomy dark sky" of the Middle Ages. It illuminated the way of mankind and fulfilled a treasure to the world of literature with its brilliance of eternal creations.

ŞİRVANŞAHLAR DÖVRÜ ƏDİBLƏRİ NİZAMİ MUZEYİ EKSPOZİSİYASININ HEYKƏLTƏRAŞLIQ NÜMUNƏLƏRİNDƏ

Gülsəba HƏSƏNOVA*

Ключевые слова: период Ширваншахов, музейная экспозиция, скульптуры мыслителей

Key words: Shirvanshahs' period, exposition of museum, poet's statues

Giriş

Şirvan erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın başlıca mərkəzlərindən birinə çevrilməyə başlamaqla orada elm, mədəniyyət, ədəbiyyat, incəsənət güclü inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Məqalədə başlıca məqsəd Şirvanşahlar dövründə yaşayıb-yaradan ədiblərin Nizami muzeyinin ekspozisiyasında tarixi faktlara söykənən heykəl portretləri, büstləri haqqında ətraflı məlumat verməkdir. Yəni bu gün tarix bir daha sübut edir ki, Azərbaycanda mövcud nəhəng dövlətlər öz izlərini, sübutlarını hər bir sahədə olduğu kimi təsviri sənətdə də əks etdirməkdədir.

Tarix boyu müstəqil dövlətlərin yaranması nəticəsində Azərbaycanda siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində oyanış baş vermişdir. Bu cəhətdən tarixin yaddaşında 600 ilə qədər davam edən Sasani və ərəb əsarətindən sonra yerli dövlətlərin yaranması xüsusi iz buraxmışdır. Belə yerli dövlətlərdən biri də Şirvanşahlar dövləti idi. 799-cu ildən 1538 (1539)-ci ilədək mövcud olan bu nəhəng dövlət Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm yerlərdən birini tutur. Cənub-şərqi Qafqazda - əsasən Azərbaycan Respublikası və qismən də indiki Dağıstan ərazisində mövcud olmuş bu dövlət Azərbaycan xalqının formalaşmasında böyük tarixi rol oynamışdır.

Bütün dövrlərdə Şirvan və onun əsas şəhəri Şamaxı yalnız Azərbaycanda deyil, bütün yaxın və orta Şərqdə mədəniyyətin, ədəbiyyatın, elmin mühüm mərkəzlərindən biri kimi qalıb, ən çətin zamanlarda belə burada böyük alimlər, qüdrətli şairlər, misilsiz musiqiçilər yetişib. (Hüseynov, 2012:4-5) Şirvanşahlar dövründə yaşayıb-yaradan ədiblərimizə Əbülülə Gəncəvi, Nizami Gəncəvi,

* AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin dissertantı, email: glsyba@bk.ru

Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nəimi, Nəsimi kimi klassikləri göstərmək olar.

Bu görkəmli mütəfəkkirlərin XI-XV əsrlərdə yaşamalarına baxmayaraq onlar haqqında bugünkü günümüzdə qədər tədqiqatlar aparılır, yeni fikirlər araşdırılır. Amma nədənsə həmişə gördüklərimiz eşitdiklərimizdən bizə daha inandırıcı gəlir və daha nəyisə aydın başa düşməyə kömək edir. Hətta onların həyat və yaradıcılıqların oxuyarkən həmişə göz önümüzdə simalarını, əsərlərindən olan hissələri canlandırmağa çalışmışıq. Lakin incəsənətin bir-birindən yüksək inkişaf etmiş sahələrinin peşəkarları bu arzularımızı çin etmiş və onların obrazlarını yaratmaqla bizləri sanki o dövrlərə aparmışlar. Bu sahədə ağır məsuliyyət təsviri sənətin sənətkarlarının boynuna düşmüşdür. İllərlə əyanilik üçün Azərbaycan rəssamlığında və heykəltaraşlığında bu dövrlərdə yetişmiş yaradıcılara və onların əsərlərinə həsr edilmiş müxtəlif əsərlər və illustrasiyalar yaradılmışdır. Çətinliyi ondadır ki, bu obrazları peşəkar heykəltəraşlar daşların, ağacların, tuncun, farforların içərisində canlandırırlar. Heykəltəraşlıq sənətinin başlıca təsvir mənbəyi insan surətidir. Heykəltəraşlar insanı əhatə edən mühiti, yaşadığı dövrü, ətrafındakı mənzərələri ayrılıqda verə bilmir. Ona görə də bütünlüklə diqqəti yaratdığı obraza verir və bacardığı qədər onun cismani keyfiyyətlərini özündə əks etdirir (Həbibov, 1967:42).

Bu işlərin öhdəsindən peşəkarlıqla gələn heykəltəraşlarımıza Ö.Eldarov, M.Rzayeva, F.Əbdürrəhmanov, E.Şamilov, Ə.Salikov, C.Qaryağdıoğlu, T.Məmmədovu misal göstərmək olar. Bu şəxslər Şirvanşahlıq dövründə yaşayan Azərbaycan ədəbiyyatının ən seçmə və dəyərli mədəniyyət nəhənglərinin obrazlarını yumşaq və sərt materialların vasitəsilə elə əbədiləşdirmişlər ki, sanki özlərinin də həmin dövrdə yaşadıkları zənn olunur.

Bu heykəltəraşların yaratdıqları heykəl və büstlərin toplandığı məkan muzeylərdir. Başlıca missiyası gələn qonaqları Azərbaycanın zəngin ədəbi irsi ilə tanış etmək olan Nizami adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin ekspozisiyasında qədim əlyazmalar, maddi-mədəniyyət nümunələri, rəsm əsərləri, xalçalar, nadir çap kitabları, nəfis miniatürlər, məşhur xəttatların əlyazmaları, heykəltəraşlıq nümunələr və bu kimi dəyərli eksponatlar nümayiş olunur. Muzeyin müasir dünya standartlarına cavab verən, yenidən qurulmuş, innovativ vasitələrlə zənginləşdirilmiş ekspozisiyasında Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri öz əksini tapmışdır. XII əsrə aid şairlərin əksəriyyətinin ayrıca zalları var ki, onların da hər birində heykəl portretləri, büstləri göz oxşayır.

Ümumiyyətlə, çox vaxt heykəllərin məzmunu tarixi faktlar

əsasında olur və onların materialları xidmət məqsədindən asılı olaraq seçilir. Bu prinsiplərə həmişə xüsusi diqqət yetirən, özünün dediyi kimi “Mən çox iş yaratmıram, gördüyüm iş üzərində çox işləyirəm” deyən məşhur heykəltəraş Elcan Şamilovdur. Sanki daşlarla söhbət edən, qəlbi döyünən, yaratdığı ədib heykəllərdə onların yaşadığı dövrləri özlüyündə canlandıran sənətkarın hazırda Nizami muzeyinin ekspozisiyasında bir-birindən dəyərli əl işləri var. Bunlardan biri də XII əsrin Azərbaycanda İntibah dövrü ədəbiyyatının ilk qüdrətli nümayəndəsi, mütəfəkkir Əfzələddin Xaqani Şirvaninin portret-heykəlidir. E.Şamilov bu əsəri də illərlə bir yerdə təhsil alan, yaxın dostu məşhur rəssam Əhməd Salikovla işləmişdir. Heykəl əzəmətli görünüşü ilə diqqəti çox çəkir. Heykəltəraş material kimi kəci seçməsi, onu üzü yan tərəfə oturuşlu yaratmasında belə Şirvan xaqanlarının əzəməti, vüqarlılığı seçilir. Çatılmış qaşları altından baxan o bir cüt gözlər isə bəzən tamam başqa sözləri deyir. Bəzən zillənmiş baxışlarda XII əsrin narahat, əsəbi həyəcanları, yeri-göyü titrədən ürək ağrıları, fəryadları, bəzən də bir ciddilik, kəskinlik hiss edirik.

Çünki Xaqaninin bəsirətli gözləri insanların ilk baxışdan görmədikləri gerçəkləri sezmək, təfəkkürü ən adi həqiqətlərdə dərin fəlsəfələri izləmək gücündə idi. Və bir də onda taleyin seçdiyi nadir şəxsiyyətlərə ərnağan etdiyi duyduqlarını, düşündüklərini heç kəsin bacarmadığını məharətlə ifadə etmək qabiliyyəti vardı (Hüseynov, 2012:13).

Xaqani Şirvani
Heykəltəraş: Elcan Şamilov, Əhməd Salikov

Həmçinin ekspozisiyada heykəltəraş Qorxmaz Sücəddinovun ağacdən hazırladığı Xaqaninin büstü də çox möhtəşəm əl işlərindəndir. Büstdə şair başı çalmalı, qaşları çatılmış, gözləri yerə dikilmiş vəziyyətdə təsvir olunmuşdur. Şamaxıda 25 il bir ömür sürdüyü sevimli arvadını, 20 yaşlı oğlu Rəşidi, əmisi, əmisi oğlu və başqa yaxın adamlarını itirən sənətkar sanki ordan küskün kimi özünü hesab edir. Hətta qəsidələrində daim mədh etdiyi Axsitan, Qızıl Arslan və başqaları onu saraylara dəvət edirlərsə də, dahi sənətkar heç bir saraya getmir, müxtəlif bəhanələrlə dəvətləri rədd edir. Məhz görkəmli heykəltəraş o dövrdə şairin həyatında baş verən hadisələri onun küskün üzündə, solmuş simasında əks etdirə bilmişdir.

Xaqani Şirvani
Heykəltəraş: Qorxmaz Sücəddinov

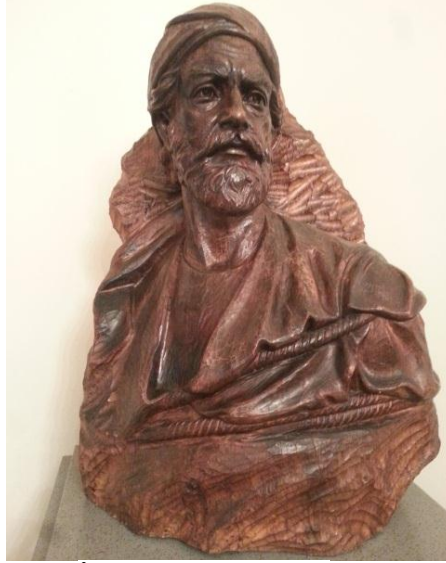
Dahi mütəfəkkir Nizaminin də yaradıcılığı məhz Şirvanşahlar dövrünə təsadüf edir. Bunu “Leyli və Məcnun” poeməsindən də aydın görürük. Tarixi mənbələrdən bəllidir ki, dahi şair poemanı Şirvan hökmdarı Axsitanın sifarişi ilə yazmışdır. 1888-ci ildə qələmə alaraq dörd aya bitirən Nizami “Leyli və Məcnun” poemasında Yaxın və Orta Şərqi xalqları arasında geniş yayılmış məhəbbət əfsanəsini ilk dəfə ədəbiyyata gətirmiş, vicdan və sevgi azadlığı haqqında ölməz bir dastan yaratmışdır. Nizami muzeyində 1941-ci ildən qorunub saxlanan heykəltəraş Timçenkonun yaratdığı “Leyli və Məcnun” kompozisiyası zövqləri oxşayır. Bu kompozisiya poemanın təsvir dilinə uyğun spesifik qanunauyğunluqlara əsaslanır. Sənətkar hər iki obrazın quruluşunu, duruşunu, plastik formalarını məharətlə verə bilmişdir.

Tarixi faktlar və arxeoloji qazıntılar sübut etmişdir ki, eramızın ilk əsrlərində İslam dininin insanın və heyvanların təsvirini qadağan

etməsinə baxmayaraq, Şirvanda insanı realist formalarda əks etdirən monumental daş heykəltəraşlıq meydana gəlmişdi. Düzdür, bu heykəllərin semantik mənası başqa idi. Bu heykəllər ayin təyinatlı heykəlciklərdən fərqli olaraq, qədim Azərbaycanın plastik sənətinin inkişafında yeni - insanı, onun fəaliyyətini təbiətdən ayırmaq mərhələsi demək idi. Son onilliklərdə Şirvan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində 20-dən çox monumental insan heykəli aşkara çıxarılmışdır (Минорский, 1963:50). Bu gün muzeylərimizi, parklarımızı, böyük meydanlarımızı bəzəyən monumental abidələrin kökləri deməli lap əvvəlki əsrlərə bağlıdır. Bunlar sübut edir ki, müasir dövr təsviri sənət ustalarımız da elə bu qədim abidələrə baxaraq sənətin sirlərini öyrənmiş, yaratdığı büst və heykəllərdə o dövr mühitini yarada bilmişlər.

Nizami muzeyinin ekspozisiyasında da bir-birindən füsunkarlığı ilə seçilən filosof, şair və yazıçıların portret heykəllərini yaradan, Azərbaycanın ilk qadın heykəltəraşı Münəvvər Rzayevanın öz üslubu xüsusi seçilir. M.Rzayevanın muzeydə üstünlük təşkil etdiyi qəhrəmanların çoxu XII-XV əsrlərə aiddir. Bu qəhrəmanlar öz dövrlərinin yüksək mədəniyyət zirvəsində olan, Şirvanşahlar dövrünün inciləri sayılan bəzən saray mühitinin təsiri ilə ucalan, bəzən də təqiblərə məruz qalmış mütəfəkkirləridir. Görkəmli heykəltəraşın taxtadan yonduğu Seyid İmadəddin Nəsiminin heykəli Şirvan ədiblərinin sırasında seçilənlərdəndir. Münəvvər xanım üsyankarlığı, çəkdiyi iztirabları şairin üz cizgisində böyük ustalıqla ifadə edə bilmişdir.

Əbəs yerə deyil ki, akademik Rafael Hüseynov özünün “Şirvan şairləri” kitabında Nəsimi haqqında yazır: “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam. Bu Nəsimi sözlərində nəbz kimi onun keşməkeşli həyatının və ilahi yaradıcılığının ən dürüst qiyməti çırpınır. Həssas şair qəlbində, ağıllı alim qafasında, əslində iki deyil, çox-çox dünyalar daşıyan Nəsimi kimi nəhəng bu balaca dünyaya necə sığa bilər”. Ağacdan işlənmiş heykəl 1958-ci ildən muzeyə daxil olmuşdur. Şairin qolu bağlı dara çəkildiyi anı təsvir edən bu əsər nəinki muzey əməkdaşlarının, hətta bütün muzeyə gələn tamaşaçıların xüsusi diqqətinə səbəb olmuşdur. Bu portretdə heykəltəraş daxili psixoloji keyfiyyətləri göstərməyi bacarmışdır, əsərin realistik xüsusiyyətlərini diqqətə çəkməyi bilmişdir.

İmadəddin Nəsimi
Heykəltəraş: Münəvvər Rzayeva

Şirvanşahlar dövrü ədiblərinin sırasına o dövrün yeganə şairə xanımı Məhsəti Gəncəvi də daxildir. Münəvvər xanımın yaratdığı Məhsəti Gəncəvinin heykəli də öz emosionallığı ilə fərqlənir. Sufi təəssübkeşlərindən olan şairənin səma rəqslərini adi mütrüb rəqsləri kimi başa düşən nadanların, ilahi eşqi vəsf edən rübailərini dünyəvi duyumların ifadəsi kimi anlayan cahillərin caynağında çırpınan Məhsəti Gəncəvinin daxili təlatümləri sənətkarlıqla verilmişdir. Şairənin klassik yunan heykəllərinin siması tək nurlu sifəti, saç düzümü heykəltərəşin keçdiyi məktəbin kanonlarından yeri gəldikcə məharətlə istifadə etməsinə dəlalət edir. Bununla belə, şairənin oturuşu, gərilmiş qaməti daxilində coşub çağlayan hissələrin ekspressiyasını cilovlamağı bacaran əsl azərbaycanlı qadının təmkinindən xəbər verir (Sevinc İsmayıl, 2009).

Rzayevanın bütün heykəllərində olduğu kimi, bu əsərində də obrazın etnogenezi ilk baxışdan nəzərə çarpır. Rzayeva öz qəhrəmanlarının milli mənsubiyyətini vurğulamağa zahiri geyim elementlərindən, dekorativ detallardan istifadə etməklə deyil, obrazın mənəvi keyfiyyətləri, kompozisiyanın dinamik özəllikləri vasitəsilə nail olur. Ən əsas da heykəllərdə çox nadir sənətkarların əldə etdiyi gözlərin ifadəliliyinə Münəvvər Rzayeva həmişə nail olmuşdu. Ona görə də Münəvvər Rzayevanın öz sözlərinə görə təkə Məhsəti Gəncəvinin obrazı onun həyatının 20 ilini aparmışdır.

Şirvanşahlar dövründə yalnız Azərbaycan deyil, bütün Qafqaz nisbi rifah içində yaşamışdır. Bu baxımdan Gürcüstan krallığı da tarixinin

parlaq bir çağını – kraliça Tamar ilə şair Rustavelinin dövrünü yaşayırdı. Bu dövrdə Gürcüstan və Azərbaycan arasında geniş surətdə bir dostluq və səmimiyyət var idi. Gürcüstanın böyük şairi Şota Rustaveli Yaxın Şərqi mədəniyyəti ilə möhkəm əlaqələr və çarpaz düşünlərlə bağlı olub, Azərbaycanlı müasirlərindən və şəxsən Nizamidən ilham almışdır (Ингородова, 1939).

1940-cı illərdə muzeyə daxil olan baryeflərdən biri də məhz XII əsr gürcü xalqının dahi şairi, Gürcüstan ədəbiyyatının böyük yazıçılarından olan Şota Rustavelidir. Yazıçının gipsdən baryefi heykəltəraş Yusifov, kəcdən büstü isə Tripolskaya tərəfindən yaradılmışdır. Ümumiyyətlə, Şota Rustaveli simasına bir neçə heykəltəraşlıq nümunələrində rast gəlmək olar. Məsələn, Cəlal Qaryağdı da görkəmli gürcü şairi Şota Rustavelinin baryef-portretini yaratmışdır. Bu baryefdə heykəltəraş incə plastik formalar qurmaq bacarığı ilə bərabər özünəməxsus işləmə texnikasının mahir ifaçısı kimi çıxış edir.

Nəticə

Fikirlərimizin yekunu olaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Şirvanın ədəbiyyat, incəsənət və maddi mədəniyyət abidələrinin tədqiqi Azərbaycan xalqının etnogenezi probleminin aydınlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şirvanşahlar dövründə yaşayıb-yaradan adları çəkilən ədiblərin heykəl portretləri və büstlərinə istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə hüdudlarından uzaqda çox rast gəlmək olar. Lakin Nizami muzeyinin ekspozisiyası yalnız tədris xarakterli, realist təsviri xüsusiyyətləri özündə əks etdirən heykəltəraşlıq nümunələrini özündə cəmləşdirir və bu milli sərəvətlərin Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafında rolunu təbliğ etməyə çalışır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aşurbəyli Sara. Şirvanşahlar dövləti.-Bakı: Avrasiya press, 2006, 416 səh.
2. Faruk Sümer, Azərbaycan'ın Türkleşməsi Tarixinə Umumi Bir Bakış, Belleten, sayı: 83 (1957), s. 432
3. Həbibov N. Təsviri sənət haqqında. B.:Gənclik, 1967, 75 s.
4. Hüseynov Rafael. Şirvan şairləri. B.: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2012, 108 s.
5. Sevinc İsmayıl. Münəvvər Rzayevanın heykəllər və büstlər dünyasından ştrixlər / Ayna, 11 iyul 2009, №26, s.19
6. Ашурбейли С. Скульптура Азербайджана, с.99-106.

7. Ингороква Павел. Шота Руставели и его время (сб. статей). М., 1939
8. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда, М., 1963, с.107

Мыслители периода Ширваншахов в образцах скульптуры, в экспозициях Национального Музея Литературы Азербайджана им. Низами Гянджеви

В статье повествуется о том, что Ширван, его основной город Шемаха являлись центрами культуры, литературы, науки, не только в Азербайджане, но и на всем Ближнем и Среднем Востоке. В качестве примера можно привести классиков живших и творивших в период Ширваншахов – Абибулла Гянджеви, Низами Гянджеви, Мехсети Гянджеви, Хагани Ширвани, Наими, Насими. На протяжении годов в качестве наглядного пособия в Азербайджанской скульптуре и живописи были созданы различные труд и иллюстрации о творцах, живших в этот период. Основное содержание статьи это передача информации о бюстах и скульптурных портретах мыслителей, живших в период Ширваншахов и хранящихся в музее им. Низами. Исторические факты и археологические раскопки доказали, что в первые века нашей эры в Ширване возникла монументальная каменная скульптура в форме реализма. Эти памятники, выявленные в результате археологических раскопок доказывают, что современные мастера изобразительного искусства познавали секреты своей профессии, на примере этих памятников. В созданных ими бюстах и скульптурах они смогли отобразить дух того времени.

Обобщая наши мысли, можно прийти к выводу, что исследования памятников материальной культуры искусства Ширвана играют важную роль при исследовании проблемы этногенеза азербайджанского народа. Бюсты и портреты мыслителей живших и творивших в период Ширваншахов можно встретить, как внутри нашей страны, так и далеко за ее пределами. Однако экспозиция музея им. Низами вобравшая в себя образцы скульптуры, отображает в себе только особенности реалистического изображения, носит образовательный характер и пытается пропагандировать роль национальных достояний в развитии азербайджанской литературы и искусства.

**Shirvanshahs' poets in sculptural patterns of exposition of
National museum of Azerbaijan literature named after Nizami
Ganjavi**

Summary

The article describes Shirvan and its main city Shamaxi as an important cultural, literary and scientific center not only of Azerbaijan, but of the Middle East at all. We have personalities like Abulula Ganjavi, Nizami Ganjavi, Mahsati Ganjavi, Khagani Shirvani, Naimi, Nasimi and other classics who lived during the period of Shirvanshahs. In Azerbaijan there were created various works and illustrations dedicated to these creative men of this period in painting and sculptural art of Azerbaijan, for using as visual materials. The principal aim of this article is to present information about the statues, portraits and busts of Shirvanshahs' writers in Nizami Museum. Historical facts and archeological excavations have proved that in early centuries of our millenarian, some monumental stone sculptures in Shirvan which reflected a human in realist forms had already been appeared. These monuments approves that our modern fine art masters have learned the secrets of art from these ancient monuments, due to these secrets they could create atmosphere of that period.

Finally, we can come to this result that the study of art and tangible cultural monuments of Shirvan is very important in researches on ethnogenesis of Azerbaijani people. But the exposition of Nizami Museum contains only educational, realistic samples of sculpture and efforts to promote the role of these national resources in development of Azerbaijani literature and culture.

XI-XII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ HƏYAT

İmamverdi HƏMİDOV*

Ключевые слова: литература, поэт, писатель, ренессанс, Низами Гянджеви

Key words: literature, poet, writer, renaissance, Nizami Ganjavi

Giriş

XI-XII əsrlər Azərbaycan tarixində baş vermiş bir sıra siyasi hadisələr, iqtisadi dəyişikliklər, ədəbi-mədəni dirçəlişlərlə fərqlənir. Böyük Səlcuq dövlətinin daxilində getdikcə müstəqilliyini artıran Şəddadilər, Rəvvadilər və Şirvanşahların fəaliyyəti nəticəsində XII yüzillikdə torpaq mülkiyyətinə əsaslanan feodal dövlətləri yenidən dirçəlməyə başladı. Artıq 1092-ci ildə Məlikşahın ölümündən sonra yerli hakimlər, o sıradan Şirvanşahlar səlcuqlara vergi verməkdən imtina etmişdilər. Azərbaycan atabəyi Şəmsəddin Eldəgiz (1137-1176) pərakəndə xanlıqları birləşdirib qüdrətli Eldəgizlər sülaləsinin əsasını qoydu. Şimaldan qıpçaqların basqısına məruz qalan Şirvan torpaqlarını qorumaq üçün Şirvanşahlar qonşu gürcü çarları ilə əlaqə saxlayırdılar. XII yüzillikdə Şirvanşahlar dövləti qonşu dövlətlərlə münasibətlərində məqsədəuyğun siyasət yeridir və ərazilərini müdafiə etmək üçün xərac verməklə onlarla sülh şəraitində yaşamağa üstünlük verirdilər. Böyük səlcuq sultanlığı, Qəznəvi hökmdarı Sultan Mahmud, gürcü hökmdarları, Atabəylər, Eldəgizlərlə əlaqələrdə Şirvan hökmdarları şəraitə uyğun şəkildə hərəkət edirdilər. Şirvanşah Fəriburz dövründə şimaldan qıpçaq tayfalarının hücumu, daha sonra Səlcuq asılılığı qarşısında baş vermiş mürəkkəb hadisələr göstərir ki, onlar müstəqilliyi saxlaya bilmişlər. Şirvanşahlar gürcü çarı IV Davidlə (1089-1125) qohumluq əlaqələri yaratmış, lakin şərait tələb etdikdə onlara qarşı vuruşmuşlar. Şirvanşahlar dövlətinin yarım-müstəqil və müstəqil şəkildə mövcudluğu onun paytaxtı Şamaxının iqtisadi, ticari və mədəni cəhətdən inkişafına səbəb olmuşdur (Ciddi H., 1981:38-39).

* AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, email: imamverdi.hamidov@mail.ru

Şirvanşahlar III Mənuçehr (1120-1163) və Axsitanın (1164-1196) hakimiyyəti illərində Qafqazın güclü və nüfuzlu dövlətlərindən biri kimi tanınırdı. 1146-cı ildə hakimiyyətə başlayan III Mənuçehr artıq “ən böyük xaqan” titulunu daşıyırdı. Onun dövründə buraxılmış pulların üzərində xaqan “zəfər qazanmış hökmdar” kimi təqdim olunmuşdur (Пахомов Е.А., 1923:46). Bu faktlar Şirvanşahlar dövlətinin müstəqillik dərəcəsini müəyyənləşdirir.

Əxsitan (1164-1196) dövründə də Şirvanşahların nüfuzu artmaqda davam etmişdir. Artıq Xəzər dənizində Şirvanşahların hərbi gəmiləri var idi. Şair Zəhirəddin Farabi onu “dəniz padşahi” adlandırmışdır (Divan-e Zəhirəddin Farabi, 1327:133) Şirvanşahlar dövlətinin ərazisinə Dağıstanın bir sıra mahalları, Qəbələ və bəzi Aran vilayətləri daxil idi. Lakin Axsitanın hakimiyyətinin son illərində Şirvan uğursuzluğa düşür: bir tərəfdən cənubdan Azərbaycan atabəyləri – Eldəgizlərin hücumu, o biri tərəfdən 1192-ci ildə baş vermiş təbii fəlakət – zəlzələ şəhərdə dözülməz vəziyyət yaradır. Şirvanşahlar bir müddət Bakıya köçməli olurlar. Şirvan şəhəri Eldəgiz Qızıl Arslan tərəfindən tutulur. Lakin onun ölümündən sonra Şirvanşahlar vassal asılılığını ləğv edə bilirlər (Ciddi H., 1981:40). Azərbaycan ərazisində mövcud olan Eldəgizlər dövlətinə Aran, Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvanla yanaşı Gilan, İsfahan, Rey, Mosul, Kirman, habelə İraq tabe idi. Bundan başqa Azərbaycanda Marağadakı Ağsunqurlar sülaləsi, Şəki əmirliyi və başqa dövlətlər də var idi (Şərifli M.X., 1957:31).

Yaxşı təbii şəraiti və məhsuldar torpağı olan Azərbaycan, o sıradan Şirvan qonşu ölkələrlə davamlı iqtisadi və ticarət əlaqələri saxlamışdır. Aşağı Volqaboyu vilayətlərindən gələn tacirlər Şirvan mallarını həvəslə alırdılar (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2007:229). Qərb və Şərq, Şimal və Cənub istiqamətlərindəki yollarda yerləşən ölkənin ticarət əlaqələri inkişaf etdiyi kimi elm və mədəniyyət sahələrində də irəliləyiş baş verirdi. Həyatının müəyyən dövrü Şirvanşahlarla bağlı olan Beyləqan ədibi Məsud ibn Namdarın (1060-1131) yazdığına görə “Şirvan elə bir diyardır ki, göy ona həsəd aparır” və “Şamaxı öz bolluğu ilə şöhrət tapır” (Ciddi H., 1981:37). İlk mənbələrdə göstərilir ki, Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən Şamaxıda zəngin kitabxanalar olmuşdur. Onların sahibləri “kitab toplayanlar” (“xəzzan əl-kutub”) adı ilə tanınmışlar (Ciddi H., 1981:37). Özünəməxsus təbii-coğrafi amilləri ilə fərqlənən şəhərlərdə bədii-texniki ənənələrə malik memarlıq məktəbi formalaşır.

Həmin dövrdə Bağdad, Təbriz, Ərdəbil kimi böyük şəhərlərə onların qüdrətini göstərən adlar verildiyi kimi Şirvan-Şamaxı da “darul-mulk” (“dövlətin mərkəzi”, hərfi mənada “dövlətin evi”) adı ilə tanınırdı.

XII əsrin ikinci yarısında 91 hektar ərazidə yerləşən Şamaxı şəhərində qırx beş mindən artıq əhali yaşayırdı (Ciddi, 1981:44). Şəhər sənətkarları xalçatoxuma, memarlıq, tikinti, bəzəkli keramika, metalışləmə, ipək və yun parçalar toxuma və başqa sənətlərlə məşğul olurdular.

Fəlsəfi, ədəbi və ictimai-dini sahələrdə tanınmış alim və ədiblərin yetişməsi onu göstərir ki, həmin sahələrdə uğurlar qazanmaq üçün ölkədə şərait olmuşdur. Vəhdəti-vücut və təsəvvüf təlimləri elmi əsərlərlə yanaşı bədii yaradıcılıqda da təsirini göstərirdi. XII yüzilliyin birinci yarısında təsəvvüf baxışları Azərbaycan alimi Eynülqüzat Miyanəçinin (1089-1131) əsərlərində təqdim olunmuşdur. O, tanınmış əl-Qəzali nəslinin təlimini yaymaq və inkişaf etdirməklə sufizmi fəqihliklə birləşdirməyə çalışmışdır. Onun düşüncələri “Həqiqətlərin qaymağı” (“Zubdətul-həqaiq”), “Qərib adamın vətənlə bağlı şikayəti” (“Şəkval-qərib anil-avtan” və “Təmhidat” adlı əsərlərində təqdim edilmişdir. Dövrün islam rəsmləri və hakim dairələr alimin fikirlərini təhlükəli hesab etdikləri üçün onun edam olunmasına fitva vermişlər.

Tarixi qaynaqların verdiyi məlumata görə müxtəlif sənət və peşə adamlarının “əxilik” (qardaşlıq) adlandırılan birliklərində fəaliyyəti halal zəhmət, ədalət, bərabərlik, zülmkara qarşı mübarizə prinsiplərinə əsaslanırdı (İbn Bəttutə. Kitab ər-rihləti, 1854:260-261). Bu birliklər Kiçik Asiya və Azərbaycan şəhərlərində daha çox yayılmışdı.

Həyatın və varlığın işıq, nur və “işraq” əsaslanması prinsipindən çıxış edən “işraqilik” təliminin yaranması Azərbaycan filosofu Şihabəddin Suhravərdinin (1154-1192) fəaliyyəti ilə bağlıdır. O, “İşraq fəlsəfəsi” (“Hikmətul-ışraq”), “İşıq heykəlləri” (“Həyakil ən-nur”), “İşıqnamə” (“Pərtovnamə”) kimi fəlsəfi əsərlərlə yanaşı fəlsəfi-lirik şeirlər, “Quşlar haqqında traktat” (“Risalətut-teyr”), “Qırmızı ağıl” (“Əqlə sorx”) və başqa bədii nümunələr yaratmışdır.

XII yüzillikdə Azərbaycanda yazılı ədəbiyyatın, ədəbi-bədii yaradıcılığın inkişafı nəzərə çarpır. Ədəbiyyatı yaradan ədib və şairlər, əsasən, ənənəvi olaraq sarayda xidmət edirdilər. Bununla yanaşı saraydan kənar fəaliyyət göstərən görkəmli sənətkarlar var idi. Eldəgizlər sarayında Mücirəddin Beyləqani (1130–1194), Əsirəddin Əxsikəti (XII əsr), Şirvanşahlar sarayında Əbulula Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzəddin Şirvaninin şöhrəti farsdilli ədəbiyyatın mövcud olduğu digər saray və ölkələrə yayılmağa başlayırdı. Böyük Xaqaninin “Şamaxı yurdunun əzəməti Buxaranın nüfuzuna kölgə saldı” (Xaqani Şirvani. Kulliyatə-Xaqani Şirvani, 1349:382) – deməsi Azərbaycanda inkişaf tapmış poeziyanın durumunu da nəzərdə tuturdu. Saray mühitində yaranan ədəbiyyatda mədhiyyəçiliyə, bədii təsvirdə mübaliğə və şişirdilmiş ifadə vasitələrinə çox yer verilirdi. Bütün bunlarla yanaşı

saray şeirində xalqın mənəvi zənginliyinin tərənnümü, dövrün problemləri, bir sıra fəlsəfi görüşlər, yeni, sərbəst düşüncələr də ifadə edilirdi. Bu səbəbdən Fələki və Xaqani kimi saray şairləri zindana salınmışlar.

Estetik qayəsi və yaradıcılıq prinsipləri ilə saray ədəbiyyatından fərqlənən saraydan kənardakı ədəbiyyat saray şeirinin əsas konsepsiyasına tənqidi münasibətləri bildirməklə dövrün renessans əhval-ruhiyyəsinə daha çox yaxınlaşırdı (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2006:276). Saraydan kənar yazıb-yaradan ədib və şairlər sırasına Qivami Mütərrizi, Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani (həyatının sarayla bağlı olmayan dövrü), Məsud ibn Namdar, Mənsur Təbrizi, Ömər Gənci və başqaları daxildir. Dövrün ədəbiyyatı janr baxımından və yeni ədəbi-bədii düşüncənin zənginliyinə görə seçilirdi. Farsdilli ədəbiyyatda ənənəvi qəzələ Xaqani Şirvani yeni keyfiyyətlər gətirdi. Memuar-epistolıyər əsərlər nəzmlə və ya qarışıq şəkildə (nəzm və nəslə) yazılırdı (Xaqani, Məsud ibn Namdar və başqaları). Bədii nəsrin daha müxtəsər və didaktik ruhuna görə daha dəyərlı nümünələri yaradılırdı (Əbu Bəkr Xosrov əl-Ustadın əsərlərində olduđu kimi).

XI əsr Azərbaycan mühitinin poeziya aləmində şöhrət tapan ilk şair Qətran Təbrizidir. Sarayda və saraydan kənar əsərlərini yaradan, Təbriz, Gəncə, Naxçıvan və Aranda həyatı keçən şairin poeziyası o dövrün Azərbaycan ədəbiyyatında humanist şeirin gözəl nümünələrindən biridir. Şairin irsi lirik şeirlər “Divan” və bir izahlı lüğətdən ibarətdir. Şeirlərində həyat və ölüm, insan və dövrən, xeyir və şərl, sevinc və kədər kimi qoşa məfhumlar sanki həmişə yanaşıdır və müəllifi iztirab içindədir. Şairin ən böyük narazılığı ondadır ki, ətrafında bölüşmək istədiyi humanist görüşlü şəxslər çox azdır. Onun 1046-cı ildə Təbrizdə baş vermiş zəlzələyə həsr etdiyi qəsidədə mədhiyyə, təsvir, fəlsəfi düşüncə tarixi faktların təqdimi və nəsihətçilik böyük sənətkarlıqla poetik dildə sintez edilmişdir. Qəsidələrinin çoxunu baharın təsviri ilə başlamasına baxmayaraq heç vaxt təkrara yol verməmişdir. Lirik şeirlərində səmimiyyət və real hisslərin daha güclü olduđu duyulur.

XI əsrdə Xətib Təbrizi tərəfindən əsası qoyulan yeni şərhçilik məktəbi başqa bir Azərbaycan filosofu–Yusif Tahir oğlu Xoylu tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir.

Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli Xətib Təbrizinin (1030-1109) ərəbdillı ədəbiyyatda şərhçilik elminin inkişafında böyük xidmətləri vardır. İlk təhsilini doğma şəhəri Təbrizdə alan Xətib Suriya, Misir və İraqda dövrün məşhur alimləri ilə görüşmüş, ədəbiyyat və dilçilik elminin sirlərini öyrənib öyrətmiş, Bağdadda “Nizamiyyə” adlı universitet tipli mədrəsədə dərs demişdir. Xətib intibah düşüncəli ziyalı

olaraq klassik irsin izahı və anlamını asanlaşdırmaq məqsədilə istedadını sərhəçiliyə həsr etmişdir. O, ərəb-müsəlman ədəbi-elmi irsinin nümunələri ilə bağlı “On qəsidənin şərhı”, “Həmasə”nin şərhı”, “Əbu Təmmamın divanının şərhı”, əl-Məərrinin “Səqt əz-zənd”in şərhı”, İbn Sikkitin “Kitab islah əl-məntiq”, İbn Cinninin “Nəhvə aid xülasə”, “Quranda ıcaz” adlı əsərlərin müəllifidir. Onun “Əruz və qafiyə elminə dair qısa xülasə” əsəri əruz və şeirşünaslıq elminin əsaslarına həsr edilmişdir. Xətib ədəbiyyatşünas və dilçi alim kimi şöhrət tapmışdır. O, yazdığı şərhlərdə elmin bütün sahələrindən istifadə edərək obyektiv, universal, məntiqi və tarixi yanaşma prinsipinə əsaslanmışdır.

Göstərilən məziyyətlər farsdilli poeziyada yeni istiqamətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu istiqamət Azərbaycan səpkinin və ya Azərbaycan üslubunun formalaşması ilə bağlı olmuşdur. Çex alimi Yan Rıpkə Azərbaycan üslubunu ayıran başlıca cəhətləri belə yekunlaşdırır: yerli şərait və mühitin təsiri ilə mədh xarakterli, habelə satirik ruhlu qəsidə şairlərin yaradıcılığında özünə yer tapır. Sufizmin, daha doğrusu şəhər dairələrini fəlsəfi əsasında qəzəl geniş yayılır. Çətinləşdirilmiş şeir texnikası Azərbaycan məktəbinin xarakter xüsusiyyətinə çevrilir. İnkişaf etməkdə olan şəhərlərdə ictimai həyatın təsiri altında saray problemlərindən kənara çıxan mövzulara yer verilir. Şeir dilində arxaizmlərdən, elmi terminologiyadan, ərəb dilinin lüğət tərkibindən çox istifadə edilir. Ən başlıcası isə yerli folklordan daha çox istifadə edilir (Yan Rıpkə, 1970:198-199). Burada əlavə edilməlidir ki, xalq bədii təfəkkürünün zənginliklərindən məharətlə bəhrələnən sənətkarlar qədim türk abidələri ilə yanaşı fars, ərəb, hind folklorundan və didaktik əsərlərdən istifadə etmişlər.

Məhz XI-XII yüzilliklərdə ortaq türkdilli abidələrin yayılması üçün şərait olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycandakı dövlətlərin ərazisində türkdilli abidələrə maraq artmaqda idi. Ozan sənətkarların qoşduqları dastanlarda oğuz türklərinin həyatı, əlaqələri, mübarizələri, mənəvi aləmi, bədii söz sənəti haqqında dəyərli məlumatlar verilir. Bu əsərlərin yarandığı ərazinin coğrafiyası geniş olub türklərin yaşadığı məkanları əhatə edir. Ozan yaradıcılığının gözəl nümunələrindən biri “Dədə Qorqud” dastanlarıdır. Onlar Azərbaycan xalq ədəbiyyatının məhsulu olmaqla bərabər yazılı ədəbiyyatın da qədim nümunəsidir. “Dədə Qorqud”un bir çox motivləri Nizaminin əsərlərində mövcuddur.

Türkdilli xalqların, o sıradan Azərbaycan xalqının poetik ənənələrinin özəlliklərini göstərməkdə Mahmud Kaşqarının “Divanilugət-türk” (1072-1074) və Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu bilik” (1069) poemasının böyük əhəmiyyəti vardır. Sonuncu əsər ictimai-fəlsəfi məzmunu və bədii xüsusiyyətlərinə görə didaktik məzmundadır və

məsnəvi formasında yazılmışdır. Bu abidələrdəki poetik cizgilər və ideyalar bəhs edilən dövrün sənətkarlarının düşüncələrində və əsərlərində öz inikasını tapmışdır.

Poeziyada ənənəvi təsvirçilik və məddahlıqla yanaşı insanın daxili aləminə müraciət etmək meylləri güclənir. Tarixi və mədəni amillərin təsiri ilə əsas qəhrəmanları yalnız hökmdarlar, xalqı isə onların iradəsindən tam asılı vəziyyətdə olan kölə kimi təqdim edən şahnamələr qələmə almaq meylləri tədricən yox olurdu.

Əfzələddin İbrahim Əli oğlu Xaqani Şirvani (1126-1199) Azərbaycanda renessans dövrü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir. Şamaxıda dünyaya göz açan şair Şirvanşahlar sarayında və saraydan kənarında yaratdığı əsərlərilə müasirlərindən irəli getmiş və şairlik qüdrətilə seçilmişdir. O, qəzəl, qəsidə, mədhiyyə, məsnəvi – poema, qitə janrlarında yazdığı əsərlərdə ictimai-fəlsəfi və didaktik-irfani məzmunu daha çox meyl etmişdir. Xaqaninin həbsiyyə şeirlərində məğrur şairin əyilməz ruhu duyulur, haqsızlığa qarşı etiraz səslənir. XII yüzillikdə qəzəlin inkişafında Xaqaninin xidməti böyükdür.

Xaqani yaradıcılığında mühüm yer tutan qəsidələr mədh və ictimai-fəlsəfi məzmunadadır. “Mədain xərəbələri” adı ilə təqdim edilmiş qəsidə elə bir güzgüdür ki, burada tarixin irəliyə doğru hərəkəti, zalimlərin aqibəti və ibrət dərsləri görünür. Məşhur “Siniyyə” qəsidəsində nəfsin əsiri olan insanlarla nəfsə qalib gələnlər müqayisə edilir, başqa sözlə var-dövlət əsiri olanların acı taleyi göstərilir.

Xaqaninin həcmcə böyük əsəri “Töhfətül-İraqeyn” poemasıdır. Əsər forma və məzmun baxımından öz dövrü üçün yeni olub düşünən, öyünən, kədərlənən və qəzəblənən sənət adamının dünya və müasirləri haqqında poetik xarakteristikasıdır. Xaqani bədii nəsrin nümunələri hesab edilən məktublar yazmışdır. Dövrün müxtəlif hakimləri, sənət və elm adamlarına ünvanlanmış bu məktublarda bədii sözün imkanlarından məharətlə istifadə edilmiş, zəmanə və zəmanə adamları haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Nizami Gəncəvinin (1141-1203) yaradıcılığı Azərbaycan ədəbi həyatında intibahın yarandığını göstərən parlaq bir nümunədir. “Renessansın əsas məzmununu təşkil edən insan şəxsiyyətinə maraq və humanizm öz əksini və kamil bədii təcəssümünü ilk dəfə onun gözəl əsərlərində tapmışdır” (Əliyev R., 1983:113). Şair özünəqədərki lirik şeirlərdə yeniliklər yaratmağa çalışmış və buna nail olmuşdur. O, hakimlərin ünvanına yazılan şişirdilmiş mədhləri humanizmə, ədalətə, xeyirxahlığa çağırışlarla əvəz etmişdir. Şair qəsidələrdə fəlsəfi düşüncələrə çox yer vermişdir.

Nizami ilk məsnəvisində bir tərəfdən insan təbiətinin mahiyyətini, onun psixologiyasını öyrənir, digər tərəfdən cəmiyyət haqqında məqalətlərində ədalətli ictimai quruluş haqqında müdrik fikirlərini təqdim edir. Dövrün elmi-fəlsəfi və dini düşüncəsinə görə insan mənəvi və maddi ünsürdən yaranmışdır. Mənəviyyət eşqin idarə etdiyi ağıl və qəlb duyumuna əsaslanarsa, insanın cismini yönəldən nəfsə hakim olmaq mümkündür. Böyük mütəfəkkir əsərlərində göstərir ki, dinindən, irqindən, milliyyətindən asılı olmayaraq bütün insanlar şəxsi arzu, istək, tamah və ehtiraslarını tənzimləməyi, onları birləşdirən ədalətli cəmiyyəti qurmağı bacarmalıdır. Azərbaycan məktəbinin görkəmli nümayəndəsi kimi Nizami Gəncəvi insan mənəviyyətinin saflaşmasına, humanizmin möhkəmlənməsinə yönələn fikirləri təbliğ edən poemalarında xəmsəçilik ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Onun qələmə aldığı beş məsnəvi – “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İskəndərnamə” və lirik şeirlər divanında tarix boyu insanı düşündürən ideyalar, humanist baxışlar ilahi qüdrət, dünyanın dərkində insan təsəvvürü haqqında fikirlər kamil poetik biçimdə təqdim edilmişdir. Nizami ədəbi məktəbinin təsiri zaman-zaman Şərq xalqlarının ədəbiyyatında özünü göstərmişdir. Şairin əsərlərində irəli sürülmüş ideyalar bütün dövrlərdə öz əhəmiyyətini saxlayır.

Şirvanşahlar sarayında “şairlərin başçısı” (“məliküş-şüəra”) vəzifəsini yerinə yetirən Nizaməddin Əbuləla Mahmud Gəncəvi (1096-1159) Azərbaycan məktəbində poeziyanın, xüsusilə qəsidənin yeniləşməsində böyük rol oynamışdır. Bir ustad şair kimi o, Xaqani Şirvani, Mucirəddin Beyləqani, İzəddin Şirvani, Qivami Gəncəvi və başqa şairlərin yaradıcılığına təsir etmişdir. Ətrafında baş verən hadisələrə bədii sözün qüdrətilə münasibətini bildirən Əbuləla “Andnamə” (“Qəsəmmə”) və başqa şeirlərində epiklik və dramatik gərginliyə məxsus ifadələrlə ona yönəldilmiş ittihamlara cavab verir, mühitlə şair arasında ziddiyyəti izah edir. Bu cizgilər “Kitabi-Dədə Qorqud”a məxsus üslubu xatırlayır. Mütəfəkkir Əbuləla şeirlərində ədəbi-elmi qaynaqlardan bəhrələnməmişdir ki, bu da Azərbaycan üslubuna məxsus bir keyfiyyət kimi özünü göstərir.

Saraydan kənarında fəaliyyət göstərən şairlərdən biri Əbulfəzl Qivami Mutərrizinin (XII əsr) şeirlərində zəmanəsindən narazılıq və şikayət motivlərinə, sadə əmək adamları haqqında nəsihətamiz fikirlərə daha çox yer verilmişdir. Şair dövründə özünü qəfəsdə olan quşa bənzədir, qəzəllərində könlün incə hissələrinin və kədərini tərənnümünə daha çox yer verir. Mənbələr Qivaminin poetika sənətinin incəlikləri ilə məşğul olduğundan xəbər verir və “Şeir sənətində yeni sehlər” adlı əsər yazdığını bildirir (Məhəmmədəli Tərbiyət, 1975:309). Düşünmək olar ki,

əsərdə göstərilən “yeni sehrlər” yeni Azərbaycan səpkinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Saraylardan kənarında və ərəb dilində yazdığı şeirləri ilə müasirlərinin nəzərində “vicdanı saf”, “geniş fəzilət sahibi” və “cəmərdliyi sevən” (Yaqut əl-Həməvi Rumi, 1925:64) bir insan kimi təqdim edilən Ömər Gənci sıxıntı içində yaşamış və vətəndən uzaqlara düşmüşdür. Əldə olan lirik şeirlərində səmimi sevgi duyğularının təqdimi, dialoq, eyni zamanda vətən həsrəti ilə bağlı iztirabların təsviri diqqət cəlb edir.

İctimai həyatda insanı narahat edən düşüncələrə, şikayət və narazılıq motivlərinə şeirdə yer verilməsi bəzən şairlərin cəzalandırılmasına səbəb olurdu. Fələki Şirvani və Xaqani Şirvaninin zindana salınması bunu göstərir. Nəticədə onların həbsiyyə silsiləsində yazdıqları şeirlər də ədəbi həyatda yeni məzmunlu əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Əfsəhəddin Məhəmməd Fələki Şirvaninin (1126-1159) Şirvanşahların tərifinə yazdığı mədhiyyələrdə məmduhun real cizgiləri və layiq olduğu keyfiyyətlər bədii ifadə vasitələri ilə həddindən artıq şişirdildiyi kimi klassik qəsidənin quruluşunun yol verdiyi imkanlardan da məharətlə istifadə edilmişdir. Onun “Divan”ındakı qəsidə-mədhiyyələrin vəsf, nəsb hissələrinə təbiətin əlvanlığı sadəcə təsvir edilmir, o, şair təxəyyülündən keçərək obrazlı ifadələrlə təbiət hadisələrini təqdim edir, təşxisin mükəmməl formalarını yaradır. Fələki qəsidə-mədhiyyələrinin bir əhəmiyyəti də şairin yaşadığı dövrün tarixi hadisə və şəxsiyyətləri haqqında qiymətli məlumatlar verməsi ilə bağlıdır. Şirvanşah III Mənuçehrin abadlıq işləri, Kür çayı üzərində Baqilani bəndinin bərpası haqqında məlumatlar buna misal ola bilər.

XII yüzildə Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyi həm nəzmlə, həm də nəsrə yazılan əsərlərdə və bu prosesdə qadın şairənin iştirak etməsində görünməkdədir. Azərbaycanın mühüm mədəniyyət mərkəzi Gəncədə Mənicə xatın Məhsəti Gəncəvinin (1098-1188) şöhrətinin geniş yayılması poeziya sənətinin nüfuzundan xəbər verir. Şairənin yaşadığı şəxsi həyatla bağlı yayılmış “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanı da XII əsr ədəbiyyatında onun yerinin əhəmiyyətini göstərir. Məhsəti yaradıcılığının bütün dövrlərində – Gəncədə sənətkar əxilərlə yaxınlaşdığı illər, Sultan Səncər sarayında, Gəncə həyatı və Atabəy Məhəmmədin sarayında keçirdiyi dövrdə rübai və qəzəl şairi kimi tanınmışdır. O, saray mühitindən narazı olmuş, insanların çətin həyatı haqqında düşünmüş və sənətkar azadlığından bəhs etmişdir. Şeirlərinin məzmunu intibah düşüncələri və humanizm ideyalarının tərənnümü ilə bağlıdır. Məhsətinin əsərlərində kədər motivi də vardır. Onun kədəri bir tərəfdən qürbətdə olduğu zaman çəkdiyi vətən həsrəti, o biri tərəfdən

zəmanəsində haqq və ədalətin olmamasından irəli gəlir. Bununla yanaşı əsərlərindən görüldüyü kimi, şair işıqlı gələcəyə inamını itirmir. Məhsəti əsərlərində mürəkkəb təşbih və başqa bədii ifadə vasitələri yaratmaq və xalq ədəbiyyatından daha çox istifadə etməklə Azərbaycan məktəbinə yaraşan xüsusiyyətləri ifadə etmişdir.

Əbubəkr Müzəffər Mücirəddin Beyləqani (1130-1194) doğma yurdunda ilk təhsil aldıqdan sonra Şirvan məktəbinə marağ göstərmiş və ustadı Xaqaninin yanında şairlik sənətini püxtələşdirmişdir. Mücirəddin III Mənuçehr sarayında, Dərbənd hakimi Seyfəddin Müzəffər və Səlcuqların Həmədan sarayında qulluq etmişdir. Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə Beyləqani Təbrizdə “məliküş-şüəra” vəzifəsində olmuşdur. Saraylarda şairə qarşı bədxahları tərəfindən iftiralar törədilmiş və Qızıl Arslan dövründə zindana salınmışdır. Görüldüyü kimi, Beyləqani də narahat həyat sürmüşdür. Şeyrlərindən məlum olur ki, şair dövrünün üsul-idarəsindən narazı olmuş, bir mütəfəkkir kimi hakimləri mədh etdikdə onlara öyüd-nəsihət də vermişdir. Onun qəzəl və qəsidələrində zəmanədən şikayət, zülmə və zorakılığa etiraz, hakimləri rəiyyət qayğısına qalmağa dəvət motivləri çox yer tutur.

Nəticə

XII əsrdə ədəbiyyatda didaktika və nəsihətçilik ədib və şairlərin ən çox müraciət etdiyi motiv olmuşdur. İnsanın daxili aləminin saflaşması, tamah və nəfsi cilovlamağı təbliğ edən ədəbiyyat cəfəkeşləri əxlaqi keyfiyyətlərin yaxşılaşdırılması, cəmiyyətin nizamının düzgün qurulması üçün irfani baxışlardan istifadə edirdilər. Didaktik məzmunlu əsərlərin müəllifi Əbubəkr ibn Xosrov əs-Ustadın “Munisnamə”sində Azərbaycan həyatı və folkloru ilə yanaşı fars, ərəb, hind və başqa xalqların həyatı ilə bağlı maraqlı əhvalatlar qələmə alınmışdır. Ədib nəzmlə yanaşı nəsr sənətinin incəliklərini bilən bir ustad kimi tanınmışdır. Azərbaycan atabəyləri Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Nüsrətəddin Qızıl Arslan və Əbubəkr ibn Məhəmməd onun əsərlərinə yaxşı qiymət vermişlər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века), Баку 1981.
2. Пахомов Е.А.Краткий курс истории Азербайджана, Баку 1923.
3. Divan-e Zəhirəddin Farabi. Məşhəd, 1327 h.ş., (farsca).
4. Şərifli M.X. Azərbaycan IX-XII əsrlərdə. Az. EF Tarix İnstitutunun “əsərləri”, XI c., Bakı, 1957.

5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II c., Bakı, 2007.
6. İbn Bəttutə. Kitab ər-rihləti, II c., Paris 1854, s. 260-261 (Бах: Бертельс Е.Э. Низами и Физули, Москва 1962, səh.112).
7. Хақани Şirvani. Kulliyate-Haқani Şirvani, Səcadinin nəşri, Tehran 1349, s. 382
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II c., Bakı, 2006.
9. Ян Рипка. История персидской и таджикской литературы, Москва, 1970.
10. Rüstəm Əliyev, Nizami. Qısa bibliografik məlumat. Bakı, 1983.
11. Məhəmmədəli Tərbiyət. Daneşməndane –Azərbaycan, Tehran 1975.
12. Yaqut əl-Nəməvi Rumi. Mucəm əl-udəbai, V c., Qahirə 1925.

Литературная жизнь Азербайджана в XI-XII веках

Резюме

В XI-XII веках азербайджанская литература, будучи богатой и многообразной, пережила эпоху возрождения в литературно-культурной жизни. Произведения, созданные во дворцах Атабеков, Ширваншахов, Эльдегизидов, а также вне дворцов, привели к становлению азербайджанского стиля в персоязычной поэзии. Всемирно известные Низами Гянджеви, Хагани Ширвани, ученый-комментатор Хатиб Табризи, поэты Гатран Табризи, Эйнулгузат Миянечи, Шихабеддин Сухраварди, Абулула Гянджеви, Гивами Мутарризи, Фелеки Ширвани, Мехсети Гянджеви, Муджиреддин Бейлагани, а также писавшие на арабском языке Масуд ибн Намдар, Омар Гянджи, Мансур и Мумкан Табризи, прозаик Абубекр ал-Устад и другие поэты и ученые являются яркими представителями литературы этого периода. Создавая свои произведения в традиционных жанрах, эти личности проявили высокое мастерство при представлении идей гуманизма, философских воззрений, ирфано-гасаввуфских взглядов и нравственно-дидактической духовности.

Literary life of Azerbaijan in the XIth-XIIth centuries

Summary

In the 11th-12th centuries, Azerbaijani literature, rich and diverse,

survived the era of revival in literary and cultural life. Works created in the palaces of Atabey, Shirvanshahs, Eldegisids, as well as outside palaces, led to the formation of Azerbaijani style in Persian-speaking poetry. World-renowned Nizami Ganjavi, Khagani Shirvani, scholars-interpreters Khatib Tabrizi, Gatrani Tabrizi, Eynulguzat Miyanechi, Shikhabeddin Suhrawardi, Abulula Ganjavi, Givami Mutharizi, Feleki Shirvani, Mehseti Ganjavi, Mujirdin Beylagani, and Masud ibn Namdar, Omar Ganja, who wrote in Arabic, Mansur Tabrizi, prose writer Abubekr al-Ustad and other poets and scholars are outstanding representatives of the literature of this period. Creating their works in traditional genres, these individuals displayed high skill in presenting the ideas of humanism, philosophical views, enlightenment views and moral-didactic spirituality.

**ALMAN SƏYYAHİ VƏ HƏKİMİ ENGELBERT
KEMPFERİN ŞİRVANA SƏFƏRİ -
LOTAR VEYSİN TƏDQİQATLARI ƏSASINDA**

Kamil İBRAHİMOV*
Çingiz AVDULLAYEV*

Ключевые слова: Энгельберт Кемпфер, Слоун, Лотар Вейс, Шемаха, рукопись, графический рисунок.

Key words: Engelbert Kempfer, Slooun, Lothar Weiss, Shamakhi, manuscript, graphic drawing

Giriş

Engelbert Kampfer kimdir. Alman təbiətşünası və səyahətçisi Engelbert Kempfer (1651-1716) Lemqo şəhərində anadan olmuş İsveç səfirliyinin katibi kimi Rusiya, Azərbaycan və İrana səfər etmişdir. Avropaya qayıtmayan alim, Səfəvi dövlətinin şah sarayında tərcüməçi işləyən böyük nüfuz sahibi Rafael dü Manın (1613-1696) təklifi və təkidi ilə İran körfəzində olan Holland donanmasında qulluğa girmiş, on il ərzində müxtəlif Şərqi ölkələrində olmuşdur.

E.Kempfer İran və Azərbaycanı gəzdikdən sonra 1685-ci ildə Bəndər Abbasda, 1689-cu ildə Kolomboda, 1690-cı ildə Banqokda olur. O, 1690-92-ci illərdə Yaponiyada yaşayır. Hətta tarix və mədəniyyətlərini qısqanan yaponlar onu tutub türməyə belə salırlar. Yaponiya, onun tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası haqqında ilk məlumatları məhz E.Kempfer vətənə qayıtdıqdan sonra 1712-ci ildə “Yaponiyanın tarixi” adlı kitabında çap etdirir.

E.Kempferin əsərlərində Azərbaycan haqqında geniş məlumat verilir. 1683-84-cü illərdə (dekabr-yanvar) Bakıda olmuş Kempfer şəhəri olduqca ətraflı və dəqiq təsvir etmişdir. O, həmçinin, Bakının neft və duz mədənləri, Abşeronda yanar qazın çıxması, Bakı və Abşeronun iqtisadiyatı, sosial həyatı, memarlıq və məişətinə dair bir sıra dəyərli məlumatlar vermişdir. Onun əsərinin ikinci hissəsində Abşeron, Bakı, neft quyuları haqqında məlumatlar xüsusilə maraqlıdır. E.Kempfer Kaspi (Xəzər) dənizinin xüsusiyyətləri, xəzərətrafi yerlərin bitki və heyvanat

* professor, “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi, email: kamilferhadoglu@yahoo.com

* Kulturologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Alman-Azərbaycan Cəmiyyətinin sədri, email: dag_373@mail.ru

aləmi, təsərrüfatı, eləcə də Qafqaz dağlarının quruluşu, təsərrüfatı haqqında ətraflı məlumat verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Kempfer əbədi odun ilk tədqiqatçılarındanır. Onun əsərində verilən şəkil və qravyyuralar, Abşeron yarımadasının xəritəsi, Şamaxının, Bakının görüntüləri xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakının V.M.Sısoyevin – “Bakı keçmişdə və indi” kitabında verilən təsviri E.Kempferin əsərindən götürülmüşdür. Kempfer 1693-cü ildə vətəninə qayıtmış, 1712-ci ildə öz əsərlərini 5 cildə latın dilində nəşr etdirmişdir.

Vaxtilə XVIII əsrdə yaşamış Slooun adlı zəngin bir şəxs öz şəxsi arxivində toplanmış E.Kempferin latın dilində yazılmış monoskriplərini Böyük Britaniya muzeyinin arxivinə vermişdi. Hal-hazırda bu materiallar muzeyin qızıl fondunda saxlanılır. Dr. Weiss bu sənədlərlə işləyə bilən yeganə şəxsdir. O, bu əlyazmaları latıncadan alman və ingilis dillərinə tərcümə, həmçinin tədqiq etmişdir. Hətta o E.Kempferin “Yaponiyanın tarixi” adlı əsərini latıncadan alman və ingilis dillərinə tərcümə edərək Yaponiyada məşurlaşmışdır.

O, E.Kempferin Britaniya muzeyinin arxivində saxlanılan çöl gündəliyindən qeydlərini, monoskripləri, nadir sənədlərinin surətini bizə gətirdi. Bakı səfəri zamanı onun Bakını gəzməsini, həmçinin Abşeron, Qobustan, Şabran, Şamaxı, Hacıqabul istiqamətlərində səyahətini və qonağın İçəri Şəhərdə qəbulunu biz layiqincə təşkil etdik.

E.Kempfer 1683-cü ilin payızında Şamaxıya səyahət etmişdi. O, Səfəvi hökumranlığı dövründə Şamaxı hakimi olmuş Məhəmməd Hüseyn bəylə görüşmüş, onun sarayında qalmışdı. Əlyazmalarında Şamaxıda bəzi şəxslərlə keçirdiyi görüşlər haqqında geniş məlumat verir. O, gördüyü abidələrin epiqrafik kitabələrini belə əlyazmalarında təsvir edir. Səhf etməsin deyə həmin kitabə mətnlərini molla taparaq ona yazdırır. E.Kempfer Şamaxının qrafik rəsmi çəkmişdir. Bu qrafik rəsm indiyə kimi heç yerdə çap olunmamışdır. O, yazdığına görə Şamaxıdan Bakıya gələrkən iki karvansarayda qalmış, Mərzədə Diri Baba pirini ziyarət etmişdi.

Yalnız onun Şamaxıya səfəri haqqında təfəsilatlı məlumat hələ də naməlum olaraq qalır. E.Kempferin apardığı gündəlik (*beş dildə yazılmış və beş hissədən ibarət olan kitab*) müxtəlif nominasiyalar üzrə və millətlərin nümayəndələrindən ibarət yeddi yerli və xarici hərbiçi, diplomatların adlarını və əlaqə məlumatlarını özündə əks etdirir. Onun əlaqələrinin və bu şəxsiyyətlərin həyatı haqqında təfərrüatlı məlumat E.Kempferin “Amoenitates” və Avropa və İran səyyahları - Şarden, Taverniyer və İbn Məhəmməd İbrahim - kitablarında öz təsdiqini tapır.

Bütün bunlar Şamaxının mədəniyyətlərarası əlaqələrin mövcud olduğu mühüm bir şəhər olduğunu göstərir.

E.Kempfer on il ərzində (1683-1692) Rusiya, İran, Hindistan, Siam, Yaponiya və Cənubi Afrikanın müxtəlif yerlərinə səyahət etmişdir.

İsveç nümayəndə heyətinin katibi vəzifəsində olaraq əvvəlcə o Persiya Şahı Süleymanın sarayına, daha sonra Hollandiyanın "*Verenigde Oostindische Compagnie*" ticarət şirkətində qulluq edərək Yaponiyaya gedir. 1727-ci ildə Londonda E.Kempferin "*Yaponiyanın tarixi*" adlı nəşr olunmuş əsəri bir əsrdən çox olaraq Yaponiya haqqında məlumat kitabçası kimi qalaraq əhəmiyyət daşıyıb.

Xəzər dənizi sahilində olarkən Niyazabad şəhərində və onun ətraf ərazilərində üç gün qalmışdı. Bu səfərin hesabatını "*Amoenitatum exoticarum*" adlı əsərinin bir hissəsi kimi olan "*Exotic Pleasures*" adı altında nəşr etdi. E.Kempferin bu əsərindən Azərbaycan və Rusiya ədəbiyyatında geniş istifadə edilib. Bu kitablar və məqalələr arasında E.Kempferin məlumatlarından ən geniş Sara Aşurbəylinin "*Bakının tarixi*" (Bakı, 1998) əsərində istifadə edilib. Müəllif E.Kempferin əsərindən 30 istinad verib. E.Kempferin 1712-ci ilə təsadüf edən Bakı haqqında baxışları tez-tez reproduksiya olunub.

E.Kempfer Şamaxıda. Bakı haqqında yazılarından fərqli olaraq o, Şamaxıda 1683-cü ilin dekabr ayından - 1684-cü ilin yanvar ayına qədər bu şəhərdə qaldığı dövr ərzində yazdıqları məlumatları çap etdirməmişdi. Lakin o, Gülüstan qalasının yerləşdiyi dağın geoloji xüsusiyyətlərini izah edərkən, Şamaxı şəhərinin 1712-ci ilə təsadüf edən və az məlum olan görüntüsünü təsvir edir. Hər zaman olduğu kimi, tarixi abidələrə böyük maraq göstərən E.Kempfer Gülüstan qalasını və onun sağında yerləşən köhnə dəfn yerləri mövcud olduğu dağı da ziyarət etmişdi.

E.Kempferin Şamaxıda keçirdiyi dövrə aid məlumatları müfəssəl şəkildə əks etdirən səyahət gündəliyi müasir zamanda Londonun Britaniya kitabxanasında qızıl fondada saxlanılır. Bu gündəlik qarışıq latın və alman dillərində yazılıb, yüngül zədələnmiş vəziyyətdə olduğu üçün onun müəyyən hissələrinin oxunması mümkün deyil. Gündəlik bir sıra tikililərin və kitabələrin eskizlərini əhatə edir. Azərbaycana səfərləri zamanı o maraqlı müşahidələr aparmışdır. E.Kempferin gündəliyinin böyük hissəsi Karl Meyer-Lemqo tərəfindən oxunub və 1968-ci ildə alman dilində nəşr etdirilib.

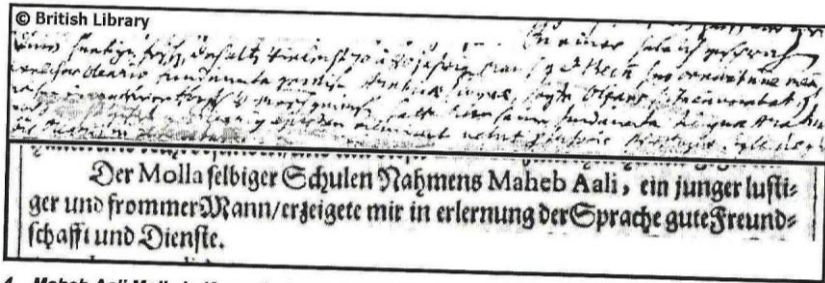
E.Kempferin Şamaxı haqqında hesabatı Adam Oleariynin kitabı kimi ətraflı olmasa da, şəxsi müşahidələri və qubernator tərəfindən iqamətgahında verilmiş naharın təsvirini əks edir. O, dörd karvansaray haqqında məlumat verir və onların birində qul bazarının mövcud

olduğunu təsvir edir. Onun Gülüstan qalası və köhnə dəfn yerləri haqqında təsvirləri kifayət qədər ətraflıdır.

O, Şamaxıda qaldığı müddət ərzində bir neçə nəfər nüfuzlu şəxsiyyətlərlə, o cümlədən diplomat, din xadimi və dövlət adamlarıyla görüşmüşdür. Xristian olduğu üçün Şamaxıda erməni məhəlləsində qalmağa məcbur olur və əslən erməni olan keşiş Arakel, həmçinin yepiskop Martirosa görüşür. Xatirələrini “yol qeydləri” kitabında yazmışdır.

Ali Kuli Chan	Nawi Jusbascy butari (Hafi Saburjan)	
Mohammed Hossein beg	Engelbert Kaempfer	Konstantin Christophorov
Martiros, son of Murad Chan	Priest Arakhel	Maheb Aali Molla

Mahib Əli Molla ilə görüş. Şamaxı şəhərini tədqiq edərkən E.Kempfer məscid və məktəbləri də ziyarət etmişdir. Onun gündəliyində apardığı qeydlər qarışıq latın və alman dillərində olduğundan bu ziyarətlərin biri haqqında yazdığı məlumat İngilis dilinə tərcümə olunmuşdur:

4. *Maheb Aali Molla in Kaempfer's diary 1683/1684 and in Olearius' book 1663*

Mahib Əli Molla haqqında E.Kempferin gündəliyindən (1683-1684) və A.Oleariynin kitabından (1663) qeydlər.

“Mən təxminən 70-80 yaşında, çevik və şux bir insanla danışdım, adını da mənim mücrümə yazdı. A.Oleariyə ərəb dilinin əsaslarını öyrətdiyini və “Olcarsın” (onu belə adlandırırdı) cəsarətli bir insan olduğunu, lakin ərəb dilinin əsaslarını hələ mükəmməl başa düşmədiyini söylədi. A.Oleariy onu xatırlayırdı ...”

E.Kempfer İsfahana səyahət edərkən, A.Oleariynin kitabını özü ilə aparmışdı. Ehtimal etmək olar ki, bu 1665-ci ildə nəşr edilmiş variantı olub. A.Oleariy 1637-ci ilin fevral ayında (21 fevral 1638-ci ildə) Şamaxıda olarkən yazırdı:

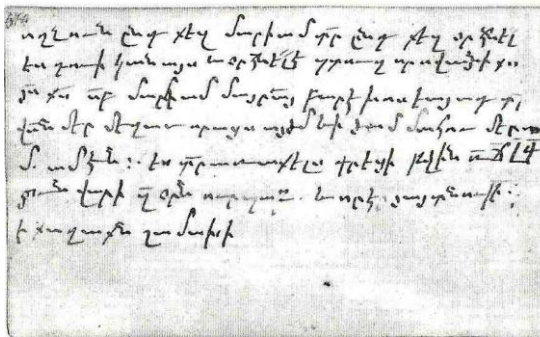
“Bu məktəbin Mollasının (müəllim) adı Mahib Əli idi. O, gənc, xoşməramlı və dindar bir insan idi və mənim dil öyrənməyimdə mənimlə çox gözəl dostluq etdi və xidmət göstərdi.”

Hər iki səyyahın bu molla haqqında verdikləri informasiya, onun yaşı, eləcə də görüşlərinin baş tutduğu yerə dair təsvirləri tamamilə uyğun gəlir və bu bizə imkan verir ki, hər ikisinin Molla Mahib Əli ilə görüşdüklerini güman edək, lakin E.Kempfer təxminən 47 ildən sonra onunla tanış olmuşdu.

A.Oleariy bir neçə sətrdən sonra “onların dilini” öyrəndiyini, E.Kempfer isə “ərəb dilini” qeyd edir. Burada bir anlaşılmazlıq varmı? A.Oleariy və E.Kempfer Şamaxı şəhərinə gəldikdə hər ikisi ərəb qrafikası tipli dilləri bilmirdilər. Bir müddətdən sonra A.Oleariy ərəb, türk və fars dillərini fərqləndirə bilirdi. E.Kempfer fars dilində danışmağı öyrənmişdi və onun türk qrammatikası kitabı, həmçinin alman, fransız, latın, türk və fars sözlərindən ibarət lüğəti var idi.

Əslində A.Oleariy “onların dilini” öyrəndiyini qeyd etməklə, 1637-ci ildə Azərbaycan dilinin əsaslarına yiyələnməsini təsdiqləyir.

Keşiş Arakel ilə görüş. E.Kempfer səyahət etdiyi 20 il (1674-1694) ərzində “liber amicorumu” (*avtoqraf kitabı*) kitabını özü ilə gəzdirdi. Hal hazırda bu kitab Detmolda Lippe Dövlət kitabxanasında (*Lippische Landesbibliothek Detmold*) saxlanılır. Tədqiqatların başlanğıcından Avropaya qayıdana qədər o, tanış olduğu insanlara bu avtoqraf kitabını təqdim edərək xatirə bir yazı yazmaqlarını xahiş edirdi. Belə ki, kitab 25 qrafika və dildə yazılmış 130-dan çox qeydlərdən ibarətdir. Karl Meyer-Lemqo 1952-ci ildə bir çox dilçilərin köməkliyi nəticəsində kitabın Alman dilinə tərcüməsini redaktə etməyə nail olmuşdur.

5. Entry into Kaempfer's
liber amicorum by the
priest Arakhel,
Christmas 1683.
(75 %) © LLB Detmold

Bu qiymətli kitab bilavasitə Şamaxıda yazılmış və beş hissədən ibarətdir. Birinci qeyd özünü “Arakel” kimi təqdim edən bir erməni keşişi tərəfindən yazılmışdır.

Fərqli təqvimlərin istifadədə olduğundan E.Kempfer burada bir qayda olaraq köhnə stil təqvimindən - Yulian təqvimindən istifadə edir.

Qeyd edilmiş tarix Yulian təqviminə çevrildikdə 27 dekabr 1683-cü ilə təsadüf edir. Bu tarix Yulian təqviminin 6 yanvar 1684-cü ili ola bilməz, çünki həmin günü E.Kempfer Bakıda idi. Belə qənaət etmək olar ki, E.Kempfer erməni ibadətinin şahidi olmuşdur, hərçənd E.Kempfer Protestant məzhəbinə qulluq etmiş çox dini bir insan olmuşdur və Miladda xristian ibadətində iştirak etmişdir.

Arakelin yazdığı misralar əsasən xristianlığın ən mühüm dualarından biri olan “Ave Maria”, “Hail Mary” təqdimindən ibarətdir.

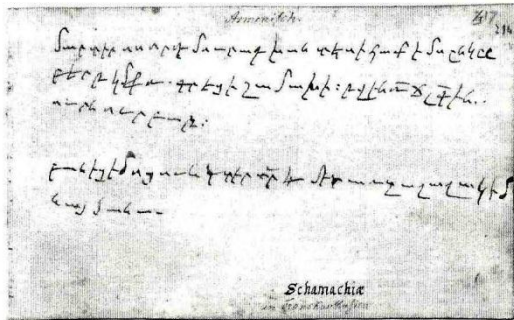
“Allah, bizi əzablarımızdan qurtar” duasını da ehtiva edir. Bu qeydlər bir keşişin təmsil edilməsinə bənzəyirmi? Digər tərəfdən isə Arakel “*Doktor Engelbert Kempferi gördüm*” yazır. Əslində isə Arakelin qeyd etdiyi əzablar, həkim və qeydinin xüsusiyyəti onun xəstə bir adam olduğuna istinad edir və E.Kempfer onu bir xəstəsi kimi muayinə etdiyini ifadə edir.

E.Kempferin gündəliyində onun səfər boyu tibb peşəsini tətbiq etdiyi digər hallar da öz əksini tapmışdı.

Murad xanın oğlu Martirosla görüş. Ehtimal etmək olar ki, sözügedən Martiros Meysar erməni monastırının episkopu və baş keşişi, 40 ildən sonra 1724-ilin fevral-mart tarixlərində Dərbəndin rus komandanlığına Osmanlı-Türk əsgərlərinə qarşı çıxış etməyə çağıran məktublar yazmış Martirosa eynilik təşkil edir.

Martiros, son of Murad Chan

The next entry (see ill. 6) ¹⁷ has a number of peculiarities.

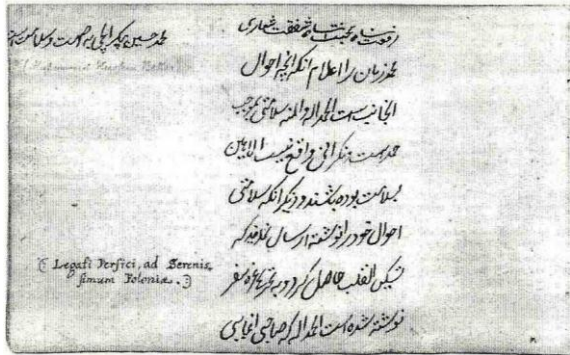

6. Entry of Martiros, son of Murad Chan 1683/1684 (75 %) © LLB Detmold

Məhəmməd Hüseyn Bəylə görüş. E.Kempfer Şamaxıdan Bakıya getdiyi günü, “*liber amicorum*”a üçüncü qeyd daxil edilir.

Qeydin müəllifi özünü səfir Məhəmməd Hüseyn Bəy kimi təqdim edir. E.Kempfer öz növbəsində əlavə edir: “*İrənin Polşa kralığındakı səfiri*”. Qeydin tarixi səfər ayının 1-i, yəni Yulian təqviminin 9 yanvar 1684-cü ilinə aiddir. Məhəmməd Hüseyn E.Kempferə bir sıra təriflər

söylədiyindən sonra öz sağlamlığının yaxşı vəziyyəti barəsində məlumat verir və ona dərin hörmət bəslədiyini ifadə edir.

7. Entry of
Mohammed Hossein Beg,
Jan. 9th 1684 j.
(75 %) © LLB Detmold

Buradan aydın görünür ki, E.Kempfer Bakıya səfəri haqqında hesabatının əvvəlində qeyd etdiyi kimi, Məhəmməd Hüseyn Bəy Şamaxıda bir çoxları kimi E.Kempferin xəstəsi olmuşdur.

Məhəmməd Hüseyn Bəy haqqında məlumat müasir ədəbiyyatda da mövcuddur. Məşhur səyyah və cavahirat taciri olan J.Şarden, 1675-ci ilin may ayında İsfahandan Qəzvinə Şahın iqamətgahına gedir. Bu səfər zamanı onu “*Məhəmməd Hüseyn bəy*” müşayiət edirdi. Bu gənc, Bəhreyyədən gəlmişdir, onun atası Məhəmməd Poquerbek Sultan Bahreynin qubernatoru idi. J.Şarden onu yüksək ruha malik və çox nəzakətli bir insan kimi təsvir edir.

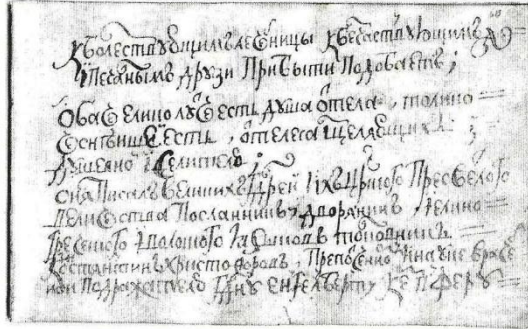
Məhəmməd Hüseyn Bəyin sonrakı taleyi onun katibi İbn Məhəmməd İbrahimin İran səfirliyinin Ayutthayada Siam/Tailand kralı Narainin sarayına 1685-ci ildə göndərdiyi hesabatından bəlli olur. Həmin dövrdə “*Məhəmməd Hüseyn Bəy*” Şahın mülkiyyətinin idarəçiliyində *xaşşa* vəzifəsini icra edirdi. O həmin heyyyətin səfiri təyin olunur və sonra 1685-ci ilin iyun ayında Fars körfəzinin çıxış limanı olan Bəndər Abbasda xəstələnir. Dəniz səyahəti zamanı Məhəmməd Hüseyn Bəy çox əziyyət çəkir və muasir Myanmar-Burma sahilinə çatdıqda ödem xəstəliyinə tutulur. Siam padşahının göndərdiyi iki həkim ona kömək edə bilmir. Məhəmməd Hüseyn Bəy 19 dekabr 1685-ci il Tenasserim (müasir Myanmar) şəhərində vəfat edir.

Konstantin Xristoforovla görüş. Ertəsi günü E.Kempfer 4 səhifədən ibarət olan növbəti qeydlərini kitabına daxil edir. Onların biri yunan və üçü isə rus dillərində yazılmışdı.

Qeydin müəllif özünü Konstantin Xristoforov kimi təqdim edir. O zadəgan idi və Rusiya İmperiya Əlahəzrətlərinin elçisi, yunan və italyan dillərinin tərcüməçisi qismində xidmət göstərmişdi. “Bu sətirləri şərəfli

həkim Engelbert Kempferə dostluq əlaməti olaraq yazıram. Qeydin tarixi Somakiya [Şamaxı], 10 yanvar 1684-ci il, Yulian təqvimi.”

8. Entry of
Konstantin Christophorov,
Jan. 10th 1684 J.;
3rd page of 4
(75 %) © LLB Detmold

Yunan mətni və Rus mətninin əsas hissəsi Bibliyadan gətirilmiş sitatlardan ibarətdir: “*Həkimin bacarığı onun başını uca edəcək və böyük şəxsiyyətlər ona pərəstiş edəcəklər*”. Başqa cümlədə deyilir: “*Biz həkimə müraciət edəndə belə gərək Allahdan ümidimizi üzməyək*”. Bu qeydlərdə E.Kempferin həkim peşəsinə təkrarən istinadlar Rusiya İmperiyasının elçisi K.Xristoforovun da E.Kempferin xəstəsi olduğundan bəhs edir.

E.Kempfer ilk dəfə K.Xristoforovla Rusiya və İsveç nümayəndə heyətlərinin Niyazabad şəhərinə eyni gündə gəldiklərində görüşürlər. Hər iki heyət üç həftə gözləmək məcburiyyətində olduğundan onlar birlikdə Şamaxıya yollanırlar. Görünür Şamaxıda hər iki heyət dörd həftə ərzində erməni məhəlləsində ermənilərin evlərində qalıblar. E.Kempfer və K.Xristoforov birlikdə 16 dekabr 1683-cü ildə (Julian təqvimi) qubernator tərəfindən verilmiş ziyafətə qatılırlar. Bu dövrdə onların arasında dostluq münasibətləri yaranır. Onlar eyni dildə ünsiyyət qururlar, K.Xristoforov yunan dilini bilirdi, E.Kempfer isə məktəbdə yunan dilini öyrənmişdi. Şamaxını tərk etməzdən son günün axşamı onlar birlikdə qonaqlığa qatılırlar. E.Kempferin özünün yazdığına görə bu qonaqlıqda o çox sərxoş olubmuş.

Idem con- Legati Ale-
gruit de officio dicere *Legationibus Ruthenorum*, quibus *servia.*
subindè hæc aula molestat. Novissime dimissus urbe
nondum exceſſerat, dum appelleret eum comitatu trigin-
ta fervorum *Constantin Christophorowitz*, natione Græ-
cus, ejusdemque linguæ in auiâ Magni Ducis interpres,
Hic post Tartaros introductus, salutâ Majestate, ad con-
vivandû permanfit, Siniftra illi in Legationibus fata erant;
nam antè triennium cum magno comitatu ad Imperato-
rem Turcicum missus, in Ponto Euxino quinquaginta su-
pra centum ex suis amiserat, malignitate morbi extinctos,
Hic verò ipse per suum à secretis sublatus veneno fuit;
quod cum lentius in intestina ageret, detecto crimine, vi-
vum parricidam intra horti sui pomeria rogo impositum,
cum æphebo, sceleris conicio, combussit pridè, quàm ipse
anno ætatis quadragesimo exspiraret; Vir Græcè doctis-
simus, & longioris ævi dignus mihi Amicus.

9. Kaempfer's printed report
of Christophorov's life (1712)
(75 %)

Daha sonra onlar 1684 və 1685-ci ildə İsfahanda görüşərək, Şah Süleyman tərəfindən verilmiş qəbulda iştirak ediblər. E.Kempfer kitabının fars dilində olan hissəsində həmin möhtəşəm “Yeni il qəbulu” (çox guman ki, dekabr 1684-cü il) haqqında ətraflı məlumat yazır.

İlk sətirlərdə E.Kempfer K.Xristoforovun bu auditoriyaya təqdimatını təsvir edir və sonra davam edir:

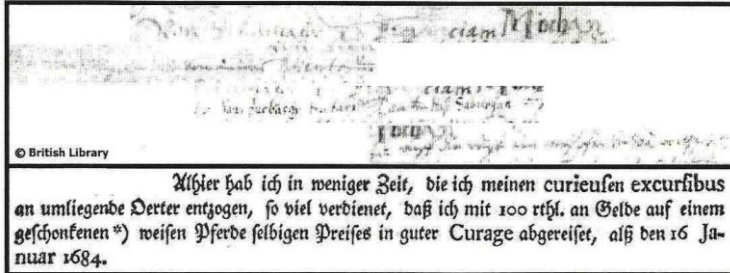
“Onun diplomatik missiyalarına pis tale nəticəsində zərbə vuruldu. Üç il bundan əvvəl o, Türk imperatorluğuna göndərilmişdi və Qara dənizdə səfəri zamanı ölümcül bir xəstəlik nəticəsində 150 yoldaşını itirmişdi.

Daha sonra o katibi tərəfindən zəhərlənərək öldürülmüşdü. Bu insana uzun müddət ərzində təsir edən bir zəhər olduğundan cinayəti aşkar etmək mümkün olmuşdur. Onun qatilinin cinayət ortağı olan bir oğlanla bərabər bağçasının divarı önündə diri-diri yandırılmışdılar. Bu hadisə onun ölümündən bir gün əvvəl baş vermişdi. O qırx yaşında vəfat etdi. O yunan dilində yüksək səviyyədə biliyə malik olan bir insan idi və daha uzun ömür yaşamağa layiq idi, dostum mənim”. 13 yanvar 1684-cü il, E.Kempferin gündəliyi və onun 25 noyabr 1687-ci il tarixli məktubu.

Hafiz Saburcanla görüş. “Şamaxıdan Moçan əyalətinə” başlığı altında yazılmış hissədə o, 1684-cü ilin yanvar ayında Şamaxı şəhərində keçirdiyi son üç gündən bəhs edir. İlk sətirin birinci hissəsi belə tərcümə olunur “13 yanvarda mənim xəstəm Navi Yüzbaşı Butari olmuşdur”. Yalnız E.Kempfer sözlərin sonunda qısaltmalardan istifadə etməsi səbəbindən bu yazı bir və ya daha çox xəstəyə aid olub-olmadığını başa düşmək mümkün deyil. Görünür, “Nawi” şəxsi addır, “Yüzbaşı” hərbi rütbəli kapitanıdır, “Butari” coğrafi bir termin ola bilər. Yanvarın 23-də E.Kempfer Talışda “Butari” adlı kiçik bir çayı keçir. Beləliklə, demək olar ki, Butari yaxınlığında doğulan kapitan Navi.

Nawi Jusbasçy butari ... Hafi Saburjan

Kaempfer's diary has another passage which is of special interest to us (see ill. 10).²⁷

10. Kaempfer's diary of Jan. 13th 1684 j. and his letter of Nov. 25th 1687 g.

Sonrakı yazı “shengfiflauten” kimi oxunur və bu günə qədər şərh edilməmiş olaraq qalır.

Bu sətirin sonuncu hissəsi “*Hafiz Saburcan səfərdə 80-100 Reichstaler dəyərində ağ atı təqdim etdi*”. Yazının əsas hissəsi aydındır: E.Kempferə yüksək dəyərli bir at verilmişdi. Lakin “*Hafi Saburjan*” qeyri-müəyyən olaraq qalır: bəlkə “*Hafiz*” fars adı Hafisdir, “*Saburcan*” fars bir ailənin adıdır? “*Hafiz Saburcan*”, “*Navi Jüzsbəşi Butari*”-ə əlavədimmi ya ikinci bir şəxsin adını qeyd edib?

Bəlkə də bu həll olunmayaraq qalacaq? E.Kempfer özü bu hadisəni təxminən üç il sonra, 25 noyabr 1687-ci ildə (Qriqorian təqvimini), Bəndər-e 'Abbasdan qardaşı İoaşimə yazılmış bir məktubunda xatırlayır.

Məktubda deyilir: “... [*Şamaxıdan*] 100 Taler nəğd pulla və eyni dəyərdə olan hədiyyə edilmiş bir ağ atla ayrıldım”. *Şamaxıda* E.Kempferin “*liber amicorum*”una yazılmış beşinci və son qeydi var.

İlk iki misra Türk dilində yazılmışdır, sonra isə qeyd farsca davam etdirilir. Tərcümədə yazı belə oxunur: “*Şamaxı şəhərində Səfər ayının 8, 1095-ci ildə (donuz ilində) çərşənbə axşamı Şirvan əyalətinin Şahı Süleymana açınacaqlı vəziyyətdə bir qulluqçusu/qulu Əli Kuli/Qulu Xan gətirildi.*”

Bu yazıda Hicri təqviminə uyğun qeyd edilmiş tarix Yulian təqviminin 16 yanvar 1684-cü ilinə təsadüf edir, bu isə E.Kempferin Şamaxını tərk etdiyi günə aid verdiyi məlumatla üst-üstə düşür. O, həm də çərşənbə günü olduğunu qeyd edir. Mürəkkəblə yazılmış “*Şamaxıda*” adlı səhifəyə E.Kempfer qələmlə Alman dilində bəzi məlumatları əlavə edib.

“*Liber amicorum*”a daxil edilən məlumatın hər bir müəllifin öz əli ilə yazılması nəzərdə tutulmuşdur (bu onun digər yazıları ilə müqayisə

edilməlidir). Beləliklə, aşağıda sözü gedəcəyi qeyd müəllifin öz əli ilə yazılmışdır. Qeydin xüsusiyyətləri bunlardan ibarətdir: “Türk və Fars dillərində yazılmışdır”. Qeydin müəllifi yalnız adını yazıb, vəzifəsini və icra etdiyi funksiyaları yazmağı, göründüyü kimi, zəruri hesab etməyib. Yəni qeydin müəllifini Xan və Şirvan əyalətinin qubernatoru kimi təsbit edə bilərik.

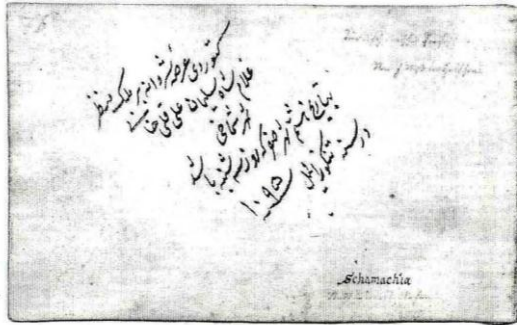
E.Kempfer K.Xristoforovla görüşdüyü günü qubernator tərəfindən verilmiş ziyafət haqqında ətraflı məlumat verir. O qubernatorun malikanəsini, iştirak etmiş insanları və yeməkləri təsvir edir. O, qısaca qubernatoru “Xan” ya “Sərdar” adlandırır və onun adını, yaşını və görünüşünün detallarını vermir. E.Kempfer yalnız Xanın Avropa kürsüsündə bardaş quraraq oturduğunu diqqətəlayiq olduğunu qeyd edir.

Əli Kuli Xan ilə görüş. O özünü “*Şah Süleymana qulam*” adlandırır. “*Qulam*” sözünün xidmətçi, qul ya kölə kimi tərcüməsi bu sözün tam mənasını əhatə etmir. Şəxsən özü tərəfindən özünü *qulam* müəyyən edərək, bununla şaha böyük sayda güclü və davamlı sədaqətlə bağlı olan insanlara məxsus olduğunu sübut edir. Onların əksəriyyəti hərbi qulluqçulardan və çüzi bir hissəsi İranın yüksək səlahiyyətli idarə rəhbərlərindən ibarət idilər.

Ali Kuli Chan

There is a fifth and last entry in Kaempfer's liber amicorum written in Schamachi (see ill. 11).³¹

11. Entry of
Ali Kuli Chan,
Jan. 16th 1684 J.
(75 %) © LLB Detmold

Qulam kimi özünü siyahıda qeyd etmiş bir sıra kişiler arasında İran ordusunun baş komandiri də var idi. Onun adı II Şah Abbasın hakimiyyəti dövrünə aid 1666-cı ilin siyahısında İranın şimal-şərq əyaləti olan Mərvin qubernatoru qismində 1645-ci ildə və ikinci dəfə Təbriz ətrafında yerləşən “Azərbaycan” əyalətinin qubernatoru kimi qeyd edilib. İkinci siyahının tərtib edildiyi il göstərilməyib, lakin “*sipahsalar*” rütbəsi, yəni İran ordusunun baş komandiri əlavə edilib.

Təxminən 40 illik böyük vaxt fərqi olduğuna baxmayaraq bunu müəyyən etmək üçün göstərdiyimiz cəhdə zidd deyil, lakin burada, Şamaxıda biz 70 yaşındakı bir insanı nəzərdə tutmalıyıq.

Sipahsalar vəzifəsinin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi Qərb səyyahlarının diqqətini cəlb etmişdi. J.Şarden II Şah Abbas tərəfindən Əli Qulu Xanın vəzifəsindən kənarlaşdırılması və yenidən onun varisi Şah Süleymanın hakimiyyətində vəzifəyə təyin edilməsi hadisələrini ətraflı təsvir edir. Yenidən baş komandir vəzifəsini icra edərək o Azərbalganda yerləşən Mədienin qubernatoru təyin edilir. Həmin 1667-ci ildə Jan Baptist Tavernye də İsfahanda səfərdə olmuş və Əli Gulu Xan ətrafında baş verən hadisələrin bir az fərqli təsvirini verir və onun Gürcüstan əslili olduğunu qeyd edir.

Hesabatlarda verilən məlumatlara ehtiyatla yanaşmaq lazımdır, lakin yenə də hər iki səyyah yuxarıda qeyd olunan siyahıda eyni adam haqqında danışirlar. Lakin 1684-cü ildə Şamaxı qubernatorunun kimliyini araşdırmaq mümkün deyildir.

Səyyah Engelbert Kempfer - İsveç diplomatik xidmətində olan Alman xristiani məhz burada, Şamaxıda ilk dəfə olaraq müsəlman mədəniyyəti ilə təmasda olur.

Akademik təhsilli həkim olaraq, o peşəsindən xeyirxahlıqla istifadə edir, belə ki, yəqin ki, Azərbaycan da anadan olmuş Navi Yüzbaşını, Məhəmməd Hüseyni və, ehtimal ki, Martirosu, bəlkə də Hafı Saburcanı da müayinə edir.

O xristian olduğundan Şamaxıda erməni məhələsində yaşayır və digər xristianlarla - keşiş Arakel, artıq yuxarıya qeyd edilən Martiros və, bəlkə də Hafı Saburcanla görüşür.

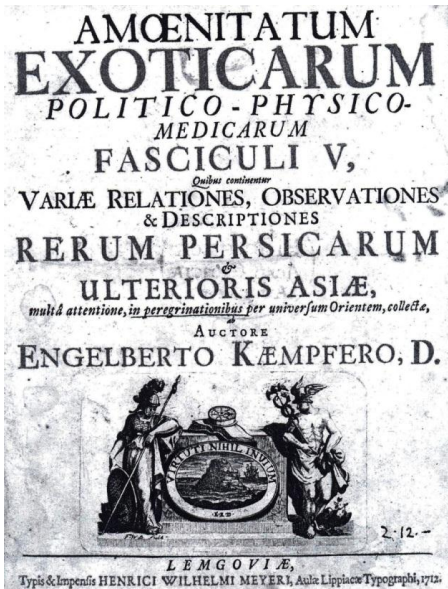
Erməni rahibi Arakel ilə yanaşı o, çox güman ki, Azərbaycanda doğulmuş və Şamaxıda yaşayan başqa din xadimləri Mahib Əli və müsəlman mollası ilə də tanış olur.

Bir diplomat kimi fəaliyyət göztərərək, o digər millətlərin nümayəndələrindən olan diplomatlarla, məsələn, Persiyanın Polşa kralığındakı səfiri Məhəmməd Hüseyn və xüsusilə Rusiya İmperatoruna xidmət etmiş Yunanıstandan olan dostu K.Xristoforovla gözəl münasibətlər qurur.

E.Kempfer hərbi qulluqçularla da əlaqələr qurmağa nail olur. Onların arasında yuxarıda adı çəkilən Navi və ehtimal ki, Gürcü mənşəli və bütün həyatını İran imperiyasının iki şahının hakimiyyəti dövründə baş komandir vəzifəsində xidmət etməyə həsr etmiş 1684-cü ildə isə Şirvan əyalətinin qubernatoru Əli Qulu Xan olmuşdular.

Nəticə

Bir tərəfdən, şübhəsiz ki, bütövlükdə E.Kempferin Şamaxı təmasları sonrakı Hindistan, Siam və Yaponiyaya səfərləri zamanı xarici mədəniyyətlərin öyrənilməsi və anlaması istiqamətində göstərdiyi cəhdlərdə gözəl bir başlanğıc olur. Digər tərəfdən isə, Şamaxının tədqiq edilən dövrdə böyük imperiyaların görüş nöqtəsi və Avropa-Asiya sərhədində mədəniyyətlərarası əlaqələrin mübadiləsində böyük əhəmiyyət kəsb edən bir məkan olduğu görünür.

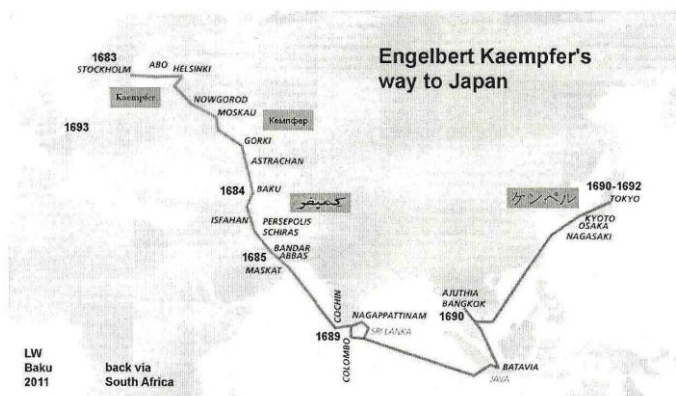
E.Kempferin 1712-ci ildə ölümündən sonra çap olunan kitab.

Engelbert Kempfer

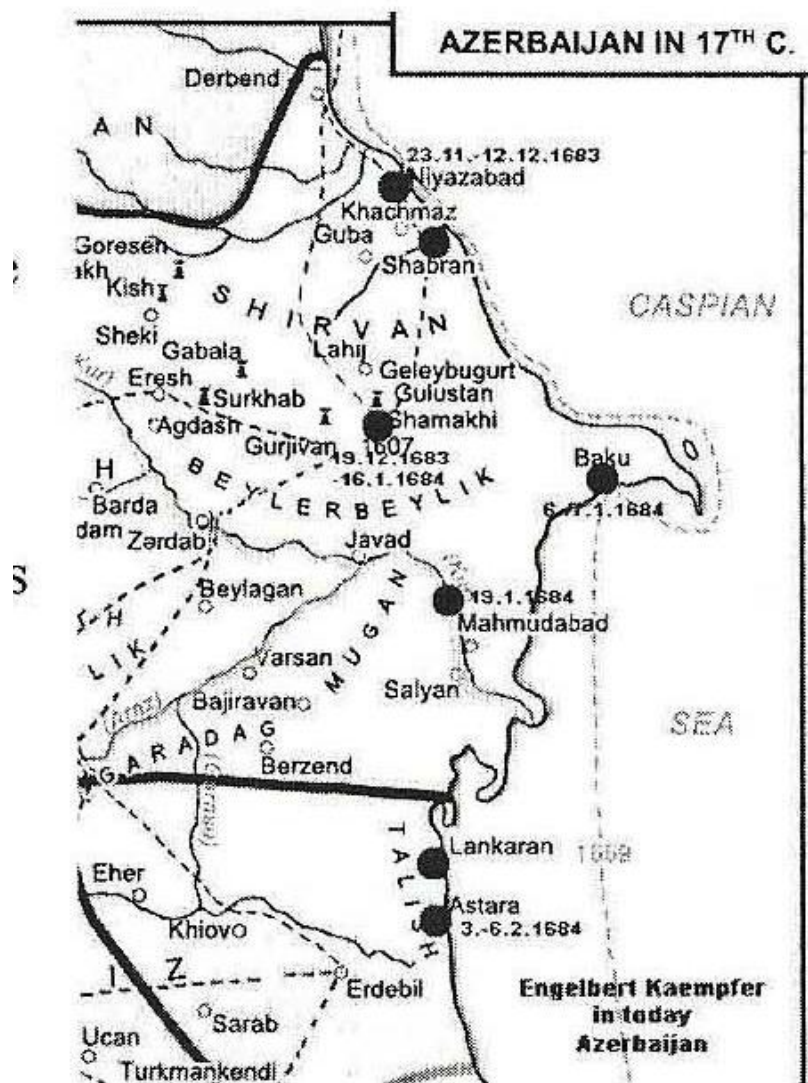

Engelbert Kempfer. Şamaxı. Qrafik rəsm. 1683 dekabr.

1. Engelbert Kaempfer from Sweden to Japan (1683 - 1692)

E.Kempferin dünya səyahəti. 1683-1692.

2. In Azerbaijan 1683/1684

E.Kempferin Azərbaycan səyahəti. 1683-1684.

Q1`

Ədəbiyyat siyahısı:

1. British Library London, Sloane 2908, Sloane 2924.
2. Orijinal of the map from, Lothar Weiss, On the trail of Engelbert Keampfer..., Lemgo 2000.
3. Engelbert Keampfer. Amoenitatum exotikarum..., Lemgo 1712, pp. 262-2860
4. Sara Aşurbəyli, Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 1998.
5. K.İbrahimov. Qədim Şirvan elinə səyahət. Bakı, 2017.
6. K.İbrahimov. Dr. Lottar Veysin Azərbaycana səyahəti, Mədəni irs qəzeti, iyul-avqust 2011.
7. K.İbrahimov. “Dr. Lottar Weys on the trail of Engelbert Kempfer, 17-th century German traveller”, “Visions of Azerbaijan” jurnalı, iyul-avqust, 2011.
8. İçərişəhər. Kitab-toplu, İstanbul, 2012.
9. Şamaxı ensiklopediyası. Bakı, 2015.
10. Ç.Qacar. Qədim Bakı. Bakı. Oka-Ofset, 2009.

Поездка немецкого путешественника и врача Энгельберта Кемпфера в Ширван - на основании исследований Лотара Вейса

Резюме

Немецкий натуралист и исследователь Энгельберт Кемпфер родился (1651-1716) в городе Лемго, посетил Россию, Азербайджан и Иран в качестве секретаря посольства Швеции, собрал интересные факты и опубликовал книгу. Обширная информация об Азербайджане приводится в работах Энгельберта Кемпфера. В 1683-1684 гг. (декабрь - январь) во время своего визита в Баку Кемпфер дал очень подробное и точное описание города. Карта Апшеронского полуострова, графический рисунок Баку, а также графические рисунки Шемахи особенно важны.

Богатый человек сэра Слоун, XVIII веке собрал все рукописи в своем собственном архиве. Рукописи, написанные на латыни, он передал в архив британского музея. В настоящее время эти материалы хранятся в золотом фонде музея и нигде не публикуются. Архивариус фонда Кемпфера доктор Лотар Вейс перевел эти манускрипты с латинского на немецкий и английский языки, а также изучил их.

Осенью 1683 года Энгельберт Кемпфер отправился в Шемаху, где встретился с правителем Шемахи Мухаммедом Хусейном и был

его гостем. В рукописи он подробно рассказал о встречах с некоторыми жителями Шемахи а также дал описание эпиграфических надписей, которые он видел. Не владея арабским языком он обращается к местному мулле, который переводит для него надписи. Энгельбертом Кемпфером создан графический рисунок Шемахи. Этот графический рисунок до сих пор нигде не публиковался. Из его трудов становится известно, что он по пути из Шемахи в Баку останавливался в двух каравансараях и посетил мавзолей Дири Бабы в Маразе.

Подробной информации о его посещении Шемахи нет. Имена и контактная информация о семи представителях местных и иностранных солдат, дипломатов разных категорий, отражена в рукописях Энгельберта Кемпфера (книга состоит из пяти частей и написана на пяти языках).

The visit of the German traveler and doctor Engelbert Kempfer to Shirvan - based on the research of Lothar Weiss

Summary

German naturalist and explorer Engelbert Kempfer, born (1651-1716) in Lemgo city, visited Russia, Azerbaijan and Iran as a secretary of Sweeden Embassy, collected interesting facts and published a book as a result. Extensive information about Azerbaijan is given in Engelbert Kaempfer's works. In 1683-1684 (December - January), during his visit in Baku, Kempfer gave very detailed and accurate description of the city. Map of the Absheron Peninsula as well as Shamakhi and Baku images are particularly important.

Once a rich man Sir Sloane who lived in the 18th century and collected in his own archives Engelbert Kempfer's monoscripts written in latin, gave it to the British museum archive. At present, these materials are kept in the golden fund of the museum and has not been published anywhere. Dr. Lothar Weiss translated these manuscripts from latin into german and english, and and also studied.

E.Kempfer travelled Shamakhi in autumn 1683. He met Mohammed Hussein who was a Shamakhi ruler of the Safavid period, and stayed in his palace. In the manuscript, he gave extensive information about meetings with some persons, which was held in Shamakhi. In his manuscripts, he also describes epigraphic inscriptions on the monuments he had seen. In order not to make a mistake, he finds a mullah who writes his text of the inscription. Kempfer painted a graphic

drawing of Shamakhi. This graphic art has never been published anywhere so far. According to his writings, he stayed in two caravanserais on his way from Shamakhi to Baku and visited Diri Baba in Maraza.

But detailed information about his visit to Shamakhi still remains unknown. The names and contact information about seven representatives of local and foreign soldiers, diplomats from various categories reflected in Kempfer's manuscripts (*the book consists of five parts and written in five languages*).

QƏDİM ŞİRVAN ELİ – ƏNGƏXARAN

Kamil İBRAHİMOV*

Ключевые слова: Ширванская провинция, деревня Энгихаран, гора Гюлустан, гора Гушгана, Сельская местность, Галача, гора Пирдиреки, Ханская местность

Key words: Shirvan, Engekharan village, Mount Gulustan, Mount Gushgana, Rural countryside, Galaça, Pirdireki mountain, Khan settlement.

Giriş

Əngəxaran yaşayış yeri. Əngəxaran kəndi Şamaxı şəhərindən şimalda, ondan 3 km.-lik məsafədə yerləşir. Kənd Şamaxıdan Çuxuryurd qəsəbəsinə gedən şosse yolunun sol kənarındadır. Əngəxaran Quşqana və Binaslı dağlarının cənub ətəyində yerləşir.

Kəndin cənub və cənub qərbində 2-3 km. məsafədə isə Pirdirəki və Gülüstan dağları yüksəlir. Bu dağları bir-birindən sıldırım qayalı bir dərə ayırır. Qeyd etməliyik ki, Şirvanşahların vaxtilə qərargahı və möhkəm hərbi istehkamı olmuş məşhur Gülüstan qalası da Gülüstan dağının zirvəsində tikilmişdir.

Kənd qərb tərəfdən Zoğalavay çayı, şərqdən isə Şirəlik çayları arasında yerləşir. Kəndin ətrafı müxtəlif dövrlərə aid tarixi-arxeoloji abidələrlə zəngindir. Hansı ki, bu abidələr Əngəxaranın tarixi və maddi-mədəniyyətinin tədqiqi cəhətdən çox maraqlıdır. Həmin abidələrdən bir neçəsi qismən də olsa tarixi və arxeoloji cəhətdən öyrənilmişdir.

Əngəxaran kəndinin ətrafında sıx yaşayış məskənlərinin olması, xüsusilə XI-XIII əsrlərdə Şamaxı şəhərinin şimal, şimali-qərb və şimal-şərq hissələrində məskunlaşmanın güclü olduğunu göstərir.

XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərində abidəyə çevrilən bu yaşayış məntəqələrində görünür monqol qoşunlarının Azərbaycana hücumu nəticəsində həyat kəsilmişdir Onların bəzilərində yaşayış sonrakı əsrlərdə bu və ya başqa şəkildə bərpa olunmuş, bəziləri isə abidə kimi saxlanılmışdır.

Əngəxaran kəndi ərazisindən IX-XIII əsrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələrinin tapılması da təsadüfi hal olmayıb. Şübhəsiz işğalçı hücumların nəticəsidir. Kəndin ərazisində yaşayış XIV əsrdən etibarən

* professor, “İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi, email: kamilferhadoglu@yahoo.com

bərpa olunmağa başlamış və sonrakı əsrlərdə köçüb bu əraziyə gələn əhalinin adı ilə “Əngəxaran” termini saxlanılmışdır. Aparılan bütün müşahidələr, toplanan sorğular və tapılan maddi-mədəniyyət qalıqları bunu təsdiq edir.

Yaşlı sakinlərin dediyinə görə ilkin olaraq bu yerdə köçən bir neçə ailə əvvəlcə Şirəlik dərəsi çayı yaxınlığındakı “Kavani” deyilən yerdə məskən salmışlar. Bundan sonra köçüb gələnlərin yeni dəstəsi Zoğalavay çayı yaxınlığındakı “Çayqovuşan” deyilən ərazidə məskunlaşmış. Daha sonra köçənlər isə indiki Əngəxaran kəndinin yerləşdiyi ərazidə məskən salmışlar. Bu ərazi özünün coğrafi mövqeyinə görə daha əlverişli, hərtərəfli münasib olduğu üçün kənd əhli nəhayət bir yerə toplaşmışlar Əngəxaran kəndi bax beləcə yaranmışdır. Əlbətdə, Əngəxaran kənd əhalisinin bu əraziyə nə vaxt köçməsi və daimi olaraq bu ərazidə məskunlaşması ilə əlaqədar bir çox məsələlərin elmi cəhətdən lazımdır.

Əsas məsələlərdən biri kəndin nə vaxt köçməyə başlaması tarixidir. Bunun üçün faktik materiallardan biri kənd qəbiristanlığıdır. Əlbətdə, qəbiristanlığındakı yazılı daşlarda göstərilən dəfn tarixi bütövlükdə Əngəxaranın tarix barədə fikir söyləmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Yalnız bu yolla təxmini də olsa kəndin tarixini söyləmək mümkündür. Qeyd etməliyik ki, kəndin qəbiristanlığında belə müşahidələr aparılmışdır. Buradakı başdaşlarında fars-ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabələrdə XIII əsrin II yarısından qədimə aid tarixi olan qəbr yoxdur.

Əngəxaranlıların erkən məskunlaşdığı ərazi arıçılıq təsərrüfatının inkişafı üçün çox əlverişli olmuşdur. Yerli əhalinin söylədiyinə görə, köhnə kənd çay qırağında hər tərəfi meşə ilə əhatə olunmuş dağın döşündə yerləşirmiş. Arıçılıq təsərrüfat üçün əlverişli olan bu ərazi əhalinin erkən məskunlaşması üçün çox münasibdir. Bu mənada güman etmək olar ki, kəndin adı da elə bu təsərrüfat sahəsi ilə əlaqəli olub.

Azərbaycanda orta əsrlərdə əhalinin əsas məşğuliyyəti ilə adlanan kənd adları çoxdur. Belə ki, əsas məşğuliyyəti dəmirçilik olan bir neçə kənd indi də Dəmirçi, Dəmirçilər adını saxlamaqdadır. Xüsusilə Şirvan zonası bu cəhətdən daha zəngindir.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, əhalinin məşğuliyyəti ilə əlaqədar yaranan köhnə Əngəxaran kəndinin adı onun əhalisinin təx. XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində indiki yerə köçməsi ilə əlaqədar olaraq yeni kəndə də verilmişdir. Maraqlıdır ki, yeni kənddə də köhnə peşə-arıçılıqla məşğul olanlar çox olmuşdur və iş indi də davam etdirilir.

Orta əsrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri tapılan müasir Əngəxaran kəndi Şamaxıdan Çuxuryurda gedən şose yolunun qərb

tərəfində, şərq-qərb istiqamətində yanaşı ucalan Quşqana və Binaslı dağlarının cənub ətəyindədir. Kəndi qərb tərəfdən Zoğalvay çayı, cənub və cənub-şərq tərəflərdən isə yeni salınmış üzüm və alma bağları əhatə edir. Əngəxaran orta əsr yaşayış yeri şimal tərəfindən yerləşən Quşqana və Binaslı dağlarından fərqli olaraq çökəklikdə yerləşir. Quşqana dağı Şamaxı Qız qalası dağı ilə təxminən eyni hündürlükdədir. 1963-cü ildə bu dağın şərq hissəsində orta əsr abidəsi aşkar edilmişdir. Buradan aşkar olunan və biləvasitə yaşayışla əlaqədar olan tikinti-inşaat qalıqları, təndirlər, su tüngləri (saxsı su boruları) və müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsasən bu yer yaşayış yeri adlandırılmışdır. Lakin abidənin coğrafi mövqeyi nəzərdən qaçmamış, onun əlçatmaz yerdə olmasına görə Şirvanşahların müdafiə qalaları ilə əlaqədar olduğu sübut olunmuşdur.

Kəndin qocaman sakinlərindən Məhmədali Tağiyev, Məhəmməd Baxşiyev, Gülabba Qəhrəmanov, Cümşüd İbrahimov, Faxrı İbrahimova və başqalarının dediklərinə görə əvvəlcə buraya bir neçə ailə köçmüş və sonra bütün Əngəxaran kəndinin əhalisi bu kəndə yığışmışlar. Hazırda köhnə kəndin yeri də Əngəxaran adlanır.

Qoca sakinlərin məlumatına görə kənd öz adını arıçılıq təsərrüfatında çox istifadə olunan bal arısının xoşladığı “Əngəbu” adlı bitkidən almışdır. Belə ki, yeni arı ailələri yarananda öz şahları ilə birlikdə köhnə arı ailəsini tərk edir, haradasa ən çox ağac budaqlarında və ya buna oxşar yerlərdə özünə məskən salır. Arıçılar yeni arı ailəsinin uçub tam uzaqlara getməsinin qarşısını almaq üçün müəyyən təcili tədbirlər görür ki, arı ailəsi onun üçün nəzərdə tutulan “səbət” - yuvaya toplansın. Və bu zaman ən çox “əngəbu” adlı müəyyən ətir verən bitkidən istifadə edirlər, yəni arının qonduğu sahəyə “əngəbu” bitkisi yarpaqları tökürlər. Arılar həmin bitkinin iyini xoşladığı üçün xeyli müddət bundan istifadə edən arıçılar arı ailəsini səbətə köçürə bilirlər.

Qoca sakinlərin məlumatına görə kənd öz adını arıçılıq təsərrüfatında çox istifadə olunan bal arısının xoşladığı “Əngəbu” adlı bitkidən almışdır. Belə ki, yeni arı ailələri yarananda öz şahları ilə birlikdə köhnə arı ailəsini tərk edir, haradasa ən çox ağac budaqlarında və ya buna oxşar yerlərdə özünə məskən salır. Arıçılar yeni arı ailəsinin uçub tam uzaqlara getməsinin qarşısını almaq üçün müəyyən təcili tədbirlər görürlər ki, arı ailəsi onun üçün nəzərdə tutulan “səbət” - yuvaya toplansın. Bu zaman ən çox “əngəbu” adlı gözəl ətir verən bitkidən istifadə edirlər, yəni arının qonduğu sahəyə və yerləşəcəkləri səbətə “əngəbu” bitkisi yarpaqlarını iyi çıxсын deyərək tökürlər. Arılar həmin bitkinin iyini xoşladığı üçün xeyli müddət bundan istifadə edən arıçılar arı ailəsini səbətə köçürə bilirlər.

Əngəxaran sözünün etimologiyası haqqında söylənilən fikirlər də maraqlıdır. Belə bir fikir vardır ki, Əngəxaran farsca üzüm mənası daşıyan “əngür” sözündən əmələ gəlmiş və məna etibarilə “üzüm yeyənlər” və yaxud “üzüm bol olan yer” deməkdir. Lakin son illərdə aparılan tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, keçmişdə kənd əhalisinin əsas məşğuliyyəti arıçılıq olmuşdur. Buna görə çox güman ki, Əngəxaran sözünün birinci hissəsi farsca bal mənasında qəbul edilmiş “əng” və ya “əngəbin” sözündən formalaşmışdır. Sözün ikinci “xar”, “xaran” hissəsi isə farsca “yeyən”, “içən” və ya “yeyənlər”, “içənlər” mənasında işlənir. Belə olduqda Əngəxaran sözünü “bal yeyənlər” və yaxud “bal çox olan yer” mənasında qəbul etmək lazım gəlir. Sonuncu “an” şəkilçisi “Yer-məskən” mənası da daşıya bilər.

Başqa bir maraqlı fikir də yenə arıçılıqla əlaqədardır. Qoca sakinlərin məlumatına görə kənd öz adını arıçılıq təsərrüfatında çox istifadə olunan bal arısının xoşladığı “Əngəbu” adlı bitkidən almışdır. Belə ki, yeni arı ailələri yarananda öz şahları ilə birlikdə köhnə arı ailəsini tərk edir, haraasa ən çox ağac budaqlarında və ya buna oxşar yerlərdə özünə məskən salır. Arıçılar yeni arı ailəsinin uçub tam uzaqlara getməsinin qarşısını almaq üçün müəyyən təcili tədbirlər görür ki, arı ailəsi onun üçün nəzərdə tutulan “səbət” - yuvaya toplansın. Bu zaman ən çox “əngəbu” adlı müəyyən ətir verən bitkidən istifadə edirlər, yəni arının qonduğu sahəyə “əngəbu” bitkisi yarpaqları tökülür. Arılar həmin bitkinin iyini xoşladığı üçün xeyli müddət bundan istifadə edən arıçılar arı ailəsini səbətə köçürə bilirlər.

Bəzi məlumatlara görə kəndin adı Əngəbuxaran olmuşdur. Əng - arı, buxaran isə yer deməkdir. Yəni, arı saxlanılan yer deməkdir. Əngəbuy sözü də arıçılıqla əlaqədardır.

Əngəxaran termini Əngəxaran və ya Əngixaran şəklində yazılır. Bunlardan hansının daha düzgün olmasına gəldikdə, şübhəsiz sözün mənşəyi ilə əlaqədar olan termin – Əngəxaran kimi yazılması daha doğrudur.

Kəndin adı haqqında digər bir ehtimal var ki, o, “ahəngəran” – “ahən” (fars dilində dəmir deməkdir) sözündən olub, “dəmirçilər” mənasını daşıyır. Toponimi tat dilindəki “əng” (arı) sözündən və an şəkilçisindən ibarət “arı saxlanılan yer” mənasında da yozurlar.

Əngəxaran sakinləri müxtəlif vaxtlarda ev tikmək üçün bünövrə yeri qazılarkən bir çox maddi mədəniyyət nümunəsi tapılmışdır. Onlardan abidənin dövrü üçün xarakterik olan və nisbətən yaxşı saxlanılanlar haqqında məlumat verəcəyik.

Gili qırmızı rəngdə bişirilmiş çırağın gövdəsinin bir hissəsi. Onun qulpunun bir tərəfi gövdəsinə yapışdırılmış, digər hissəsinin isə qabın

boğazına yapışdırılması aydın bilinir. Çırağın oturacağı düzdür. Çiyin hissəsinə qazma üsulu ilə batıq xətlər çəkilməmişdir. Çırağın üzəri qəhvəyi rənglə şirələnmişdir.

Boşqab tipli qabın qırağı. Gili qırmızı rəngdədir. İçərisinə qəhvəyi rəng çəkilərək ağ şirlə müxtəlif istiqamətdə paralel zolaqlarla naxışlandıqdan sonra üzəri şəffaf şirlə örtülmüşdür. Qabın içərisində üçayağın izləri saxlanılmışdır. Bəhs etdiyimiz çırağ və boşqab tipli qabların analogiyası Şamaxı və Bakıda çoxlu miqdarda tapılmışdır. Onlar əsasən XVI-XVII əsrlərə aid edilir.

Tapıntıların içərisindən gildən düzəldilmiş yarımboğaz formasında ayaqqabı fiquru diqqəti daha çox cəlb edir. Çox zərif görkəmə malik olan bu ayaqqabı fiqurunun uc tərəfi şişdir. Üstündəki tikiş yerləri nöqtələr vasitəsilə elə ustalıqla düzəldilmişdir ki, o sanki fiqur deyil, əsil ayaqqabıdır. Tikiş yerləri həm də ayaqqabının bəzəyini təşkil edir. Ayaqqabının üstündə beş cərgə bağ yeri vardır. Onun içərisinə tünd anqob çəkilməmiş, sonra yaşıl rəng və şəffaf şirlə örtülmüşdür.

Gildən düzəldilmiş ayaqqabı fiqurlu qablara Mingəçevir və Naxçıvanın tunc dövrü abidələrində də təsadüf olunmuşdur. Lakin həmin gil ayaqqabı fiqurlu qablar əsasən uzunboğaz çəkmə formalıdır. Digər fərqli cəhət Əngəxarandan tapılan ayaqqabı fiqurunun qab deyil, yarımboğaz ayaqqabı (kiçildilmiş) şəkildə olmasıdır.

Maddi-mədəniyyət qalıqları içərisində mis və dəmir əşyalar da vardır. Misdən düzəldilmiş kiçik tərəzi gözü maraqlıdır. O, təbəqə misdən döymə üsulu ilə hazırlanmışdır. Onun dörd tərəfindən ip keçirilərək tərəzinin qolundan asmaq üçün kiçik deşikləri vardır. Tərəzi gözünün ağzının diametri 11,5 sm, ortadan dərinliyi isə 3 sm-dir. Tərəzi gözünün içəridən ağzının kənarı və ortadan mərkəz hissəsi cızma texnikası ilə qoşa paralel dairələrlə naxışlanmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Beyləqan, Bakı və Qəbələdən XII-XIII əsrlərə aid mədəni təbəqədən belə tərəzi gözləri tapılmışdır. Həcminə görə kiçik olan bu tərəzi çox ehtimal ki, kiçik əşyalar çəkmək üçün zərgərlikdə və əcazılıqda işlədilmişdir.

Azərbaycan xalqının məşətində bu formalı həm kiçik və həm də böyük tərəzilərdən indi də geniş istifadə edilir. Belə tərəzilər həm metalдан və həm də ağacdan düzəldilir.

Dəmir bıçağın tiyəsi. Onun ucu və dəstəyə birləşən hissəsi korroziyaya uğramışdır. Bıçağın tiyəsi arxadan (kəsər olmayan hissədən) düz, kəsər hissədə isə ucu getdikcə arxaya doğru əyilmişdir. Çox işlədildiyindən bıçağın dəstəyə yaxın hissəsi nazılmışdır. Onun dəstəyi çox güman ki, sümükdən olmuşdur.

Digər bir bıçağın isə tiyəsinin uca yaxın yarısı tapılmışdır.

Korroziyaya uğramasına baxmayaraq, formasını müəyyən etmək mümkündür. Bıçağın tiyəsi hər iki tərəfdən uca doğru getdikcə sivriləşir. Belə bıçaqlar bir növ xəncərə oxşayır. Görünür, belə bıçaqlardan soyuq silah kimi də istifadə edilmişdir. Hər iki bıçağın oxşarı Şamaxı və Beyləqandan da əldə edilmişdir.

Həmin sahədən üç ədəd sikkə tapılmışdır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

I Abbasın adına XVII əsrdə kəsilmiş, bir üzündə “Abbasın zərbi”, digər tərəfində isə islamıyyətdə geniş yayılmış “Allah, Məhəmməd və Əli” sözləri yazılmış gümüş sikkə. Sikkələri numizmat, professor M.Ssıfəddini təyin etmişdir.

1. Bir tərəfində zərb, digərində isə at təsviri olan XVII əsrə aid mis sikkə.

2. Parfiyanlar dövrünə aid gümüş sikkə. Onun bir üzündə qabarıq yarım bədən formalı şəkil vardır. Digər tərəfinə isə qədim yunan əlifbası ilə Aramey dilində yazı həkk edilmişdir.

Ərazidən tapılan maddi-mədəniyyət qalıqlarının analoji müqayisəsi və pullar buranın XVI-XVII əsrlərdə yaşayış yeri olduğunu ehtimal etməyə əsas verir.

Əngəxaran ətrafında aşkar edilmiş orta əsr yaşayış yerləri.
Quşqana. 1961-ci ilin avqust ayında Şamaxı rayonunun şimal-qərbində, təxminən 3 km. məsafədə yerləşən Əngəxaran kəndinin yaxınlığındakı Quşqana dağı üstündə təsərrüfat işləri zamanı maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilib. Məlumat əsasında oraya gələn arxeoloqlar xeyli yerüstü maddi-mədəniyyət qalıqları toplamışlar.

Həmin yerdən ondan təxminən 1-2 km. aralıda Qalaça adlanan başqa bir abidə yerləşir. Qalaca yaxınlığında Xanyurdu adlı başqa bir yaşayış yeri də vardır. Kənd əhalisinin dediyinə görə, təsərrüfat işləri zamanı bu ərazidən çoxlu bardağ, çıraq, qazan və başqa saxsı məmulatı qırıqları tapılmışdır.

Maddi-mədəniyyət qalıqlarının aşkar edildiyi Quşqana dağı üç tərəfdən uçurum qayalarla əhatə olunmuşdur. Görünür, bu dağın adı Quşqana deyil. Quşqonan olmuşdur. Quşqana dağının qərb tərəfi uzun illərdən bəri əkin yeri üçün istifadə olunmuşdur. Hər dəfə ora sumlanarkən çoxlu şirli və şirsiz saxsı məmulatının qalıqları üzə çıxır.

Quşqana dağı hündürlük etibarilə onun təxminən 4-5 km cənub-qərbində yerləşən Gülüstan qalası ilə eyni səviyyədədir. Kənd camaatının məlumatına əsasən, kənddəki evlərin bir hissəsinin daşı həmin yerdən gətirilmişdir. 1960-cı ildə buldozərlə daş axtarışı zamanı bir neçə bina qalıqları da aşkar edilmişdir. Təəssüf ki, bu bina qalıqlarının daşı sökülüb aparılmış, torpağı isə qarışdırılmışdır. Sökülən bina qalıqlarının yerində

aydın olur ki, divar hörülərkən kirəc məhlulundan istifadə olunmuşdur. Orada çoxlu miqdar kərpic qırıqlarına və digər maddi-mədəniyyət qalıqlarına təsadüf edilmişdir.

Əldə edilən materiallar içərisində şirsiz, şirli, fayans qab qırıqları, tüng parçaları, qazan qulpu və s. bu kimi tapıntılar diqqəti daha çox cəlb edir.

Tapılan saxsı məmulatı içərisində üç ədəd şirsiz qab qulpu vardır. Qulplar qırmızı rəngdə olub tərkibində xırda qum dənələri nəzərə çarpır. Bunlardan biri çubuq formalı yarım dairəvi olub bardağa məxsusdur. Üzərində basma nöqtələrdən ibarət naxışları var. Belə qab qulpu Örnəqlə qızantılarından da tapılmışdır. Qalan iki ədəd qulp isə lentvaridir. Onlardan biri enli (5 sm), digəri isə nisbətən ensizdir (3,5 sm). Hər ikisi səhəng tipli qaba məxsus olan bu qulpların birinin üzərində basma nöqtələr olduğu halda, digərinin üzəri cilalanmışdır.

Əldə edilən şirsiz qab qırıqları içərisində kiçik qazan qulpu da vardır. O, yarım dairə formasında olub üstünü his basmışdır. Qulp qara rəngdə bişirilmişdir. Tərkibinə xırda daş ovuntusu qatılmışdır. Onun eni 2,5 sm-dir.

Bunlardan əlavə, bir neçə küp qırıqları da tapılmışdır. Onun saxsısı qırmızı rəngdədir. Gilinin tərkibində daş ovuntusu nəzərə çarpır. Qab dulus çarxında hazırlanmışdır. Küpün üzərinə cızma xətlərlə dalğavari naxış olan və qırmızı rəngdə bişirilən qablara qədim Gəncə və Şamaxı (Gülüstan qalası) qazıntılarında da təsadüf edilmişdir.

Tapıntılar içərisindəki qırmızı rəngli su tüngü (keramik boru) parçaları daha maraqlıdır. O, dulus çarxında hazırlanmışdır. Başqa tüngə keçirilmək üçün düzəldilən hissəsinin üstünə batıq xətlə yanaşı iki dairə çəkilmişdir. Divarı nisbətən nazik olub gilinin tərkibinə xırda qum qatılmışdır (III tablo, 6). Saxsı tünglərdən çəkilmiş su kəmərinə adətən Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində daha çox təsadüf edilir. Bu isə yerli əhəlin özlərini su ilə təmin etmək üçün tünglərdən istifadə etməsinə işarədir.

Əngəxarandan gətirilən materialın əksəriyyətini şirli qab məmulatı təşkil edir. Bunlardan biri xeyrə tipli qabın oturacaq hissəsidir. Saxsı tünd qırmızı rəngdə olub dulus çarxında hazırlanmışdır. Oturacağının altında dairəvi çıxıntı vardır. Qabın içərisi əvvəlcə ağ anqobla (dekorativ keramika örtüyü. Saxsı məmulatların rəngini, yaxud səthinin kələ-kötürlüyünü örtmək və bədii tərtibatını zənginləşdirmək üçün istifadə edilir) şirlənmiş, sonra isə marqansla 4 paralel nazik xətt çəkilmişdir. Bu xətlərin arasında iki yerdə ərəb əlifbası ilə eyni sözün təkrarı verilmişdir. Yazılar arasındakı boş sahəyə isə seyrək yaşıl rəng vurulmuşdur. Sonra üzəri şəffaf şirlə örtülmüşdür. Qabın şiri bəzi hissələrdə töküldüyündən

yazını oxumaq mümkün olmadı. Onun oturacağıının diametri 11 sm-dir.

Əldə edilən digər qabın oturacaq hissəsi daha maraqlıdır. Saxsısı qırmızı rəngdədir. Üstündəki nişanələr qabın dulus çarxında hazırlandığını göstərir. Gilinin tərkibi qarışıqdır. İçərisi əvvəlcə ağ anqobla örtülmüşdür. Sonra ortadan dörd tərəfə getdikcə enlənən iki xətt çəkilmiş və o xətlər arasına marqans vurulmuşdur. Həmin qabın oturacağıının altında sahibkara məxsus damğa vardır. Mütəxəssislər saxsı qaba vurulan damğaları həmin qabı hazırlayan ustaların və yaxud müəyyən emalatxananın xüsusi nişanı kimi izah edirlər. Onun hansı istehsal müəssəsinə aid olduğunu şübhəsiz gələcək tədqiqat işləri müəyyənləşdirəcəkdir.

Tapıntılar içərisində anqob və marqansla naxışlanmış bir neçə qab qırıqları da vardır. Belə ki, saxsı üstündən əvvəlcə ağ anqob vurulmuş, sonra üzərinə marqans və mis oksidindən müxtəlif naxışlar çəkilmişdir. Qabların üzəri rəngsiz şəffaf şirlə örtülmüşdür.

Əldə edilən qablar içərisində şirli boşqab qırığı da diqqəti cəlb edir. Divarının qalınlığı 1 sm olub qırmızı rəngdədir. O, dulus çarxında hazırlanmışdır. Qabın ağzının yana qatlanmış hissəsinin eni 4 sm-dir. Onun üstündə bir-birindən 4 sm aralı ellips formalı naxış çəkilmiş, içərisi isə yaşıl və sarımtıl rənglərlə örtüldükdən sonra ətrafı marqansla haşiyələnmişdir. Onlar arasında yayşəkilli naxışlar vardır. Qabın ağzının kənarında cızma üsulu ilə çəkilmiş üç dairəvi xətt vardır. Onun qırağına isə 1 sm enində yaşıl rəng vurulmuşdur. Bütün bunlardan sonra qabın içərisi rəngsiz şirlə örtülmüşdür.

Tapılan bu tip qabların başqa xüsusiyyətlərə malik olanları da vardır. Boşqaba məxsus belə bir qab qırmızı rəngdə olub, dulus çarxında hazırlanmışdır. Oturacağıından başlayaraq yanlara doğru getdikcə enləşir. Onun ağzının qırağı 2,5 sm yuxarıya qatlanmışdır. İçərisinə yaşıl-sarı rəngdə zolaqlar çəkilmişdir. Bu zolaqların arasındakı batıq xətlərin üstünə isə marqans vurulmuşdur. Yuxarıya qatlanmış hissənin içərisinə çəkilmiş anqobun üstündə dalğavari xətt cızılmışdır. Sonra qabın içərisi rəngsiz şirlə örtülmüşdür.

Belə qablardan bir ədədinin formasını müəyyən etmək mümkün olmadı. Saxsısı qırmızı rəngdə olan bu qab dulus çarxında hazırlanmışdır. Onun hər iki üzünü yaşıl rənglə şirlənmişdir. Qabın çölünə əvvəlcə ağ anqob çəkilmiş, sonra qazıma üsulu ilə nəbati rəsm cızılmışdır. Bütün bunlardan sonra qabın hər iki tərəfi rəngsiz şəffaf şirlə örtülmüşdür.

Saxsı məmulatı içərisində fayans və şüşə qab qırıqları da vardır. Bunlardan biri alçaq dabanlı fayans qabın oturacağıdır. Ağ kaolin gilindən hazırlanmışdır. Qabın divarının qalınlığı 1,5 sm-dir. Gilinin tərkibində xırda qum dənələri nəzərə çarpır. Qabın hər iki tərəfinə kobaltla

müxtəlif naxış çəkilməmişdir. Sonra üzəri qalın rəngsiz şəffaf şirlə örtülmüşdür.

Bundan başqa, hər iki tərəfi qalın kobalt və firuzəyi rənglə örtülmüş qab parçaları da əldə edilmişdir. Bu qab qırıqlarının gili ağ rəngdə olub tərkibinə xırda qum qatılmışdır. Şamaxı Gülüstan qalası və Beyləqan şəhər yerindən də belə fayans qab qırıqları çox tapılmışdır. Əldə edilən şüşə qab parçası isə qalın divarlı olub şəffafdır. İçərisində qabın qopmuş olan digər hissəsinin izi qalmışdır.

Quşqana yaşayış yerindən məlum olan saxsı məmulatının Şamaxı, Gülüstan Qalası, Beyləqan və Gəncə şəhər yerlərində əldə edilən materiallarla oxşarlığını nəzərə alaraq onları XI-XIII əsrlərə aid etmək olar.

Quşqana dağında əldə edilən və yuxarıda təsvir etdiyimiz maddi-mədəniyyət qalıqları, həmçinin oradan bina qalıqlarının aşkar edilməsi, sübhəsiz, həmin abidənin yaşayış yeri olduğunu söyləməyə əsas verir. Üç tərəfi uçurum qayalarla əhatə olunmuş hündür dağ üstündə yaşayış yerinin olması isə maraqlı məsələdir. İ.P.Meşşaninov orta əsr müdafiə qalası kimi feodal istehkamlarını xarakterizə edərək, yazır ki, adətən belə qalalar yüksək qayalı dağlarda tikilirdi. Göründüyü kimi, bu abidənin coğrafi mövqe cəhətdən möhkəm və əlçatmaz yerdə olması onun Şirvanşahların müdafiə xarakterli başqa qalaları ilə əlaqədar olduğunu ehtimal etməyə imkan verir.

Pirdirəki. Pirdirəki Şamaxı şəhərinin şimal-qərbində, Əngəxaran kəndinin təxminən 1 kilometrliyində, daha doğrusu kəndin “başının üstündə” yerləşən uca bir dağdır. Dağın zirvəsində pir var. Pirin adı Rəkidir. “Pir Rəki” ifadəsi yüz illər boyu dəyişərək Pirdirəki formasına düşmüşdür. Gülüstan qalası Pirdirəki dağının qərb tərəfində yerləşir.

Sıldırım qayalı bir dərə Pirdirəki dağını Gülüstan qalasının yerləşdiyi Qız qalası dağından ayırır. Bu dərə hər iki tərəfdən şaqulu şəkildə qarşı-qarşıya dayanmış nəhəng qayalarla əhatə olunur.

Beçarə. Şamaxının şimal-qərbində Əngəxaran kəndinin yaxınlığında yerdən qaynaqlanıb çıxan gözəl suyu olan bir bulaqdır. Xalq etimologiyasına görə bu bulağın suyunu uzun müddət şəhərə gətirmək istəsələr də bacarmamışlar. Ona görə də onu boş, lazımsız, çarəsiz mənasını ifadə edən “bekara” və ya “beçarə” adlandırmışlar.

Eyğır (Ayğır). Əngəxaran yaxınlığında pir yeridir. Burada yerin dərinliklərindən qaynayan çox gözəl suyu olan bulaq vardır. Deyilənə görə qədimdə kənd əhalisi bu bulaqdan su daşıyırmış. “Eyğır” sözünün etimologiyasına gəlincə fərz etmək olar ki, bu söz “Ayğır” sözündən formalaşmışdır. Şamaxı əhalisi “e” hərfindən çox istifadə etdiyinə görə “Ayğır” sözü “Eyğır” sözünə çevrilmişdir.

Azərbaycanda “Ayğır” atları özünəməxsus şöhrət tapmış at növüdür. Bu atlar digər növlərə nisbətən daha iri olurlar. Bu atlar çox işlək olub məişətdə insana daha yaxın köməkçidirlər. Nəsil artırmaq qabiliyyəti olmayan bu atlar çox güclü və dözümlü olur. Ehtimal etmək olar ki, kənd əhalisi bulaqdan suyu aparmaq üçün Ayğır atından və burulğan tipli sistemdən istifadə edib, atı su çıxan yerin başına fırlatmaqdan su çəkərlərmiş. Yəqin ki, “Eyğır” bulağının adı da “Ayğır” sözündən formalaşmışdır.

1951-ci ildə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Əngəxaranlı Ağamirzə Əhmədov “Eyğır” bulağının suyunu kəndə çəkirmiş, kəndin mərkəzində gözəl bir bulaq tikdirmişdir. 2000-ci illərdə isə Ağamirzə Əhmədovun oğlu Nuru Əhmədov həmin bulağı zövqlə təmir etdirmişdir.

Əsrlər boyu Şirvanın mərkəzi olmuş Şamaxı şəhərinin ətrafı müxtəlif abidələr, o cümlədən orta əsr yaşayış yerləri ilə zəngindir. Bu abidələrin tədqiqi orta əsr şəhərətrafi məişətin, xüsusilə kənd tipli yaşayış yerlərinin öyrənilməsi üçün zəruri olmaqla bərabər, Şamaxı şəhərinin tarixini tədqiq etmək cəhətdən də maraqlıdır. Lakin indiyə qədər bu ərazinin qədim və ilk orta əsr yaşayış yerləri qismən öyrənilsə də orta əsr, xüsusilə IX-XII əsrlərə aid yaşayış yerləri, demək olar ki, tədqiq olunmamışdır.

Kənd yeri. Orta əsr Şamaxısının yerləşdiyi ərazini öyrənmək məqsədi ilə 1966-1968-ci illərdə həmin rayonda F.Ə.İbrahimovun iştirakı ilə arxeoloji tədqiqat işləri aparılarkən ətraf ərazidə bir sıra orta əsr yaşayış yerləri aşkar edilmişdir. Bunlardan birisi Kənd yeri adlı abidədir.

Kənd yeri Şamaxının şimalında, 2-3 kilometr məsafədə, Pirdirəki dağının şərq ətəyində, Şamaxıdan Çuxuryurda gedən şosse yolunun sağ tərəfində yerləşir. Abidə kiçik bir təpə üzərindədir. Onun qərb tərəfdən qeyd etdiyimiz şosse yolu, şimaldan Əngəxaran kəndinin üzüm bağları, şərq və cənub tərəfdən dərə-təpəli geniş sahə əhatə edir. Təpənin şərq tərəfində suyu olduqca sərin içməli bulaq vardır. Yerli əhali onu “Sarıbulaq” adlandırırlar.

1966-cı ildə arxeoloji tədqiqat zamanı oradan XI-XIII əsrlər üçün səciyyəvi olan yerüstü saxsı məmulatı toplanmışdı. 1967-ci ildə abidənin stratiqrafiyasını (tortağ və ya süxur laylarının yatım ardıcılığını, qarşılıqlı əlaqələrini, ilkin yatım formalarını, nisbi və mütləq yaşını tədqiq edən elm sahəsi) müəyyənləşdirmək üçün iki yerdə kəşfiyyat qazıntısı aparılıb. Birinci qazıntı sahəsi təpənin şərq qurtaracağında yerləşir. Burada 6x3 metr ölçüdə başqa bir sahə qazıldı. Bu sahə 1,8 metr dərinliyə qədər qazıldıqdan sonra xam torpaq və onun üzərində yonulmamış daşlarla tikilən bina qalıqları aşkar olundu. Tikintidə əhəng,

qarışdırılmış palçıqdan istifadə edilmişdir.

Qazıntı zamanı əldə edilən arxeoloji materiallar abidənin iki mədəni təbəqədən ibarət olduğunu aydınlaşdırdı. Birinci mədəni təbəqə (alt təbəqə) xam torpaqdan, yəni 1,8 metr dərinlikdən başlayaraq 1 metr hündürlüyə qədər, ikinci mədəni təbəqə (üst təbəqə) həmin hündürlükdən yerin indiki səviyyəsinə qədər davam edir. Arxeoloji materiallar əsasən şirli, şirsiz saxsı məmulatı, şüşə qab qırıqları və zinət şeylərindən ibarətdir. Başqa arxeoloji tapıntılara nisbətən şirli qabların dövrünü müəyyənləşdirmək asan olduğu üçün ilk növbədə onların haqqında məlumat verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

I mədəni təbəqədən əldə edilən şirli saxsı məmulatı əsasən anqobla naxışlanmış, bəzən qəhvəyi rənglə (marqansla) həndəsi formada bəzədilmiş berrəngli şirli kasa və xeyrə tipli qab qırıqlarından ibarətdir. Bu təbəqədə üstədən yaşıl və ya mavi şirlə boyanmış, bəzən qəhvəyi rənglə ləkə formasında bəzədilmiş saxsı qab parçalarına da təsadüf olunmuşdur. Bunlar piyalə, kasa və xeyrə tipli qabların ağız və oturacaq hissələrini təşkil edir.

Bu tip qablar sırasında silindr formalı boğazı, yuvarlaq gövdəsi olan, nazik divarlı, təkqulplu şirli qab qırıqları da vardır. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən məlum olan bu qabları mütəxəssislər VIII-X əsrlərə aid edirlər. Bu qabların oxşarı Gülistan qalası, Dağkolanı yaşayış yerlərində də tapılmışdır.

İkinci mədəni təbəqədən əldə edilən şirli saxsı məmulatı isə əsas etibarilə çoxrəngli şirlə boyanmış kasa, xeyrə (kasa) formalı qab parçalarıdır. Bu tip qabların çoxu qrafik xətlərlə həndəsi və nəbati şəkildə naxışlanmışdır. Həmin şirli qablar sırasında dəniz bitkisi formasında qrafik xətlərlə naxışlanmış qab parçası diqqətəlayiqdir. Burada müxtəlif rənglər qrafik xətlərin əhatə dairəsi ilə uzlaşır. Qeyd etdiyimiz şirli qabların tam oxşarı Örenqala və Bakı (İçərişəhər) qazıntılarından, XI-XIII əsrlərə aid mədəni təbəqədən məlumdur.

Kənd yerində arxeoloji tədqiqat zamanı damğalı (məhürlü) şirli qablara da təsadüf edilmişdir. Bunlar həndəsi və nəbati formalı damğalardan ibarətdir. Həndəsi formalı damğalar içərisində Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində geniş yayılmış şüa və torşəkillilər əsas yer tutur. Nəbati formalı damğaların bəzisində ilk dəfə Kənd yerində təsadüf edilmişdir ki, bunların da Şamaxıya xas olduğunu ehtimal etmək mümkündür. Misal üçün yarım dairə içərisinə salınmış yarpaq formalı damğanı göstərək. Yarım dairənin yuxarı hissəsi sünbüləoxşar diş-diş naxışla əhatə edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz mədəni təbəqələrdən şirli saxsı məmulatı ilə yanaşı, çoxlu miqdarda şirsiz qab parçası da tapılmışdır ki, bunlar da IX-XIII

əsrilər üçün xarakterik olan darboğaz və süzgülü qab hissələri, üzəri basma üsulu ilə naxışlanmış qab gövdəsi qırıqlı, çubuq lent və burma formalı qab qulpları, gil qazan parçaları və s. ibarətdir. Şirli qablarda olduğu kimi bunların da oxşarına Azərbaycanın bütün orta əsr abidələrində, xüsusilə Örenqala və Bakıda çox təsadüf olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, istər şirli və istərsə də şirsiz saxsı qabların istehsal texnikası sənətkarlıq cəhətdən olduqca yüksəkdir. Qabların hamısı dulus çarxında hazırlanmışdır.

Arxeoloji materiallar içərisində şüşə qab və bilərzik qırıqları da vardır. Şüşə qab qırıqları Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində geniş yayılmış içəriyə doğru batıq olan oturacaqlardan ibarətdir. Bu tip şüşə qablar Örenqala qazıntılarından, IX-XIII əsrlərə məxsus mədəni təbəqədən məlumdur. Onların tam oxşarı Gülüstən qalsından eyni dövrə aid mədəni təbəqədən də tapılmışdır. Bunlar üfürmə yolu ilə istehsal edilən şüşə qablar sırasına daxildir. Şüşə qab parçaları sırasında tökmə üsulla hazırlanmış kiçik oturacaqlar da vardır. Bunların ətriyyat qabları olduğu ehtimal edilə bilər.

Şüşə bilərziklər rəngarəngdir; en kəsiyi dairəvi, yarım dairəvi və eşmə formalı bilərziklər vardır. Bəzən inkrustasiya edilmiş şüşə bilərziklərə də təsadüf edilir (X tablo, 1, 2, 3, 4). XI-XIII əsrlərdə Azərbaycan şəhərində geniş yayılmış həmin şüşə bilərziklər qeyd olunan dövrdə Kənd yeri abidəsində şəhər həyatı ilə əlaqədar yaşayış olduğunu göstərir.

Beləliklə, qeyd etdiyimiz arxeoloji materialları nəzərdən keçirdikdə Kənd yeri abidəsində IX-X əsrlərdən başlamış XIII əsrə qədər yaşayış olduğu müəyyənləşir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, IX-X əsrlərə nisbətən XI-XIII əsrlərdə Kənd yerində yaşayış sahəsi genişlənmişdir. Bunu yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, abidənin şərq qurtaracağında mədəni təbəqənin yalnız üst hissədən (XI-XII əsrlərə aid təbəqədən) ibarət olduğu sübut edir.

Sahənin kiçikliyi və heç bir istehkamla müdafiə edilmədiyini nəzərə alaraq, abidənin orta əsrlərdə Şamaxı yaxınlığında kənd tipli yaşayış yeri olduğunu söyləmək mümkündür. Bu fikri abidənin hazırkı adı (Kənd yeri) və qazıntılar zamanı orta əsr şəhər həyatına xas olan fayans, çini və seladon tipli qab qırıntılarına təsadüf olunması da təsdiq edir.

Qalaça. Əngəxaran kəndindən 1 km. aralı Yazdağ deyilən yerin qərbində xalq arasında Qalaça adı ilə tanınan yaşayış yeri olmuşdur. Hal-hazırda həmin yerdə bəzi tikinti qalıqları qalmışdır. Divarının eni təqribən 1 m olan düzbucaqlı formada inşa olunmuş qala divarları qalıqları aydın görünür. Əngəxaran kənd sakinləri ev inşa edərkən həmin

ərəzidəki bina qalıqlarından yonulmuş daşları gətirib istifadə etmişlər. Məlum olur ki, tikintilər zamanı əhəng məhlulundan daşları birləşdirici məhlul kimi istifadə olunmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda həmin yerdən kənd sakinləri xeyli miqdarda keramika məmulatı da tapmışlar.

Xan yurdu. Əngəxaran kəndinin şimalında yaşayış yeri. Bu abidə indiki Şamaxıdan təqribən 8 kilometr, Kənd yeri abidəsindən isə 6 kilometr məsafədə, hündür bir təpə üzərində yerləşir. Təpəni cənub tərəfdən Binaslı (yəni – “bina basdım”) və Quşqana (yəni – “quş qonan”) dağları, şərq tərəfdən Qatırıyeri adlı düzənlik, şimaldan Çuxuryurda söykənən dağların ətəkləri, qərbdən isə Qalaça abidəsi əhatə edir. Quşqana dağı kəndin şimalındadır. Arxeoloji tədqiqat zamanı onun zirvəsində daşla tikilmiş bina qalıqlarına, və XI-XIII əsrlərə aid saxsı məmulatına təsadüf edilmişdir. Təpənin üzərində yonulmuş daşlarla ilə hörülmüş tikinti qalıqları vardır. Tikintidə qum və əhəng qarışığından düzəldilmiş məhluldan istifadə edilmişdir. Bu ərazinin qərb hissəsində indiyə kimi yonulmuş daşlardan düzəldilmiş və üzəri ovulmuş bir neçə qəbir daşı qalmaqdadır. Xan yurdunun yaxınlığında “Qatır yeri” kimi tanınan digər sahə var. Rəvayətə görə xanın qatırları bu yerdə otlayırmış.

Arxeoloji tədqiqat zamanı abidə yerləşən ərazidən XI-XII əsrlər üçün xarakterik olan şirli, şirsiz saxsı məmulatı toplanıb. Məmulat öz forma və hazırlanma texnikasına görə Kənd yeri abidəsinin üst təbəqəsindən əldə edilən materiallarla həmdövrüdür. Xan yurdu abidəsində qazıntı aparılmadığı üçün burada nə zamandan bəri yaşayış olduğunu hələlik söyləmək mümkün deyildir. İlk tədqiqatın nəticələri və abidənin hazırkı adı bu yerin XI-XIII əsrlərdə xırda feodal malikanəsi olduğunu söyləməyə imkan verir.

Haqqında danışdığımız abidələr göstərir ki, IX-XIII əsrlərdə Şamaxının şimalında biri digərindən çox az məsafəsi olan yaşayış yerləri mövcud imiş. Bu abidələrin tədqiqi Şamaxı şəhərinin tarixi və mədəniyyətini öyrənməyə də müəyyən dərəcədə kömək edir.

Nəticə

Tədqiqat nəticələrindən məlum olur ki, XIII əsrdə bu yerlərdə yaşayış dayanmışdır. Ehtimal etmək olar ki, bu hal monqolların Azərbaycana hücumu ilə əlaqədardır. Yəqin ki, Şamaxı əhalisi monqol işğalçılarına qarşı mübarizə apardığı dövrdə müdfiə istehkamı olmayan ətraf kəndlər, o cümlədən haqqında bəhs etdiyimiz abidələr qarətə məruz qalıb dağıdılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Şamaxı ensiklopediyası. Bakı, 2015.
2. İbrahimov K.F. “Dr. Lottar Weys on the trail of Engelbert Kempfer, 17-th century German traveller”, “Visions of Azerbaijan” jurnalı, iyul-avqust, 2011. (ingilis dilində)
3. İbrahimov K.F. Qədim Şirvan elinə səyahət. Bakı, 2017.

Древнее поселение Ширвана – Ангехаран

Резюме

Можно привести множество фактов и документов свидетельствующих о древности Шемахи. Об истории города написано достаточное количество фундаментальных трудов. Населенные пункты, расположенные вокруг города также имеют свою историю, которая частично исследована. Однако еще существует большое количество населенных пунктов, история которых до сих пор не исследована.

Одним из них является село Ангехаран. Село Ангехаран располагается севернее Шемахи. С точки зрения изучения истории Ширвана очень важно исследование истории возникновения села, расположенного недалеко от Шемахи, изучение этимологии его названия, исследование истории других древних населенных пунктов, раскинутых вокруг.

Ancient settlement of Shirvan - Angehran

Summary

There are a lot of facts and documents testifying about the antiquity of Shemakha region. A sufficient number of fundamental works are written about the history of the city. The settlements around the city also have their own history, which has been partially explored. However, there are still a large number of settlements, the history of which has not yet been investigated.

One of them is the Angakharan village. From the point of view of studying the history of Shirvan, it is very important to study the history of the appearance of a village located not far from Shemakha and to study the etymology of its name or history of other ancient settlements scattered around. The village of Angakharan is located north of Shemakha.

ŞİRVANŞAH I ŞEYX İBRAHİM VƏ ŞİRVANŞAH I XƏLİLULLAH ŞAİR BƏDR ŞİRVANININ GÖZÜ İLƏ

Könül HACIYEVA*

Ключевые слова: Ширваншах, история, Бадр Ширвани, XV век, поэт

Key words: Shirvanshah, history, Badr Shirvani, 15th century, poet

Giriş

XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin ömür yolu 1387-1450-ci illər arasındakı dövrə təsadüf etdiyindən onun yaradıcılığında əsasən, XV əsrin əvvəllərindən ortalarınaqadək baş verən tarixi hadisələr əks olunmuşdur. Ümumiyyətlə, onun 122 beytdən çox şeiri tarixi hadisələrə həsr edilib. Şirvanşahlar dövləti bu dövrlərdə Səlcuqilərdən və monqollardan asılı olub vergi ödəsə də, başqa regionlara nisbətən öz müstəqilliyini daha yaxşı qoruyurdu. Bədr Şirvaninin yaşadığı dövrdə cərəyan edən hadisələrə gəldikdə, 1382-ci ildə yerli feodallar İbrahim ibn Sultan Məhəmməd ibn Keyqubadı hökmdar seçdilər. Şirvanşahlar sülaləsinin başqa qolu olan Dərbəndilər sülaləsinin nümayəndəsi I Şeyx İbrahim beləliklə, Şirvanşah Huşəng öldükdən sonra onu əvəz edir. V.M.Sisoyevin verdiyi məlumatla görə I Şeyx İbrahimin yaxın əcdadı Dərbənd hökmdarları olmuşlar (Сысоев, 1925:78). Daha sonralar onun sülaləsinin Dərbəndilər adlanması da buradan irəli gəlir. Bəzi mənbələrdə Şirvanşah I Şeyx İbrahimin sultan ləqəbi daşması məsələsinə isə görkəmli tarixçi alim M.Nemətova xüsusi olaraq toxunmuşdur. O yazır: “Kitabələrdə Şirvanşah I Şeyx İbrahimin sultan ləqəbi daşması onun ölkənin daxili işlərində müstəqil olduğunu göstərir...Onun yaşadığı və hökmranlıq etdiyi dövr tariximizdə ən çətin və mürəkkəb dövrlərdən biridir” (Nemətova, 1959:13). Şirvanşah I Şeyx İbrahim konfliktlərdə olduğu Kavus və Huşəngdən qorunmaq məqsədilə bir müddət Şəkinin kəndlərindən birində qalaraq əkinçiliklə məşğul olduğu üçün sadə xalqın qayğı və problemlərinə daha yaxından bələd idi. Buna görə də, feodallar onu hökmdar elan etdikdən sonra dövləti idarə etməyə başlayarkən müdrik və ədalətli siyasət aparmaq onun əsas qayələrindən birinə çevrildi. Həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanı və digər vilayətləri Cəlairi sülaləsindən olan hökmdar Sultan Əhməd idarə edirdi. Şimaldan

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. AMEA Ədəbiyyat İnstitutu, email: konulhaciyeva75@gmail.com

Şirvan üçün Qızıl Orda xanı Toxtamış xanın hücum təhlükəsi yaranmışdı. I Şeyx İbrahim belə bir mürəkkəb siyasi vəziyyətdə Şirvanın düşdüyü çətin situasiyanı dərin ağılı və uzaqgörənliyi ilə düzgün qiymətləndirməyi bacardı. Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşü zamanı onun qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini başa düşən və ölkənin dağıntıya, əhalinin isə qırğına məruz qalacağını anlayan Şirvanşah I Şeyx İbrahim çox müdrik bir addım atmağı qərara alır. O, Əmir Teymurun adına xütbə oxutdurub, onun adına sikkələr kəsdirir. Daha sonra isə qiymətli hədiyyələrlə öz itaətini bildirmək üçün, Əmir Teymurun Dəşti-Qırçağa gedərkən dayandığı Qarabağa yollanır. Bütün bunlardan olduqca məmnun qalan Əmir Teymur onu fəxri libasla mükafatlandıraraq Şirvan və Şamaxının idarə olunmasını rəsmi sənədlə Şirvanşah I Şeyx İbrahimə tapşırır. Üstəlik başqa torpaqları da Şirvanşahların mülkiyyətinə qatır (Петрушевский, 1942:40). Tarixi mənbələrdən göründüyü kimi, I Şeyx İbrahim bu müdrik siyasəti Şirvanı dağılmaqdan əhalini isə qılıncdan keçirilməkdən xilas edir və Şirvanşahlar dövləti öz faktiki müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilir. O elə bir dövrdə hökmranlıq edirdi ki, türkmən, Cəlairi, Cuci və Teymuri sülalələri arasında Azərbaycan, Arran və Şirvan uğrunda amansız mübarizələr gedirdi. Şirvan şahı bu sülalələrin başında duran hökmdarları qıcıqlandırmadan, gah bir, gah da digər dövlətdən formal asılılığı qəbul edir, bununla da ölkəni talan və qırğınlardan qorumuş olur. Hətta o dövrdə Şirvanda sikkələr müxtəlif hökmdarların adından kəsilirdi. Azərbaycan tarixinin həmin dövrü haqqında t.e.d. Ş. Fərzəliyevin də maraqlı qeydləri vardır. O “Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə” adlı tədqiqatında yazır: “Azərbaycanda istər qaraqoyunlu, ağqoyunlu, istərsə də səfəvi hakimiyyətinin ilk dövrlərində şirvanşahlar daim müstəqil qalmağa çalışır, asılı vəziyyətə düşməməyə səy edirdilər. Məhz buna görə də Şirvan nisbətən dinc həyat təzi keçirmiş və onun bəzi başqa dövlətlərdən asılılığı nominal xarakter daşımışdır.” (Fərzəliyev, 1983:85). Bir sözlə, dünyanın bir çox məşhur sərkərdələrindən fərqli olaraq Şirvanşah I Şeyx İbrahim ölkənin və əhalinin rifahını düşünürdü. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, I Şeyx İbrahim şahın dövründə əhalidən yığılan vergilər digər vilayətlərlə müqayisədə ağır deyildi (Onullahi, 1967:26). Şirvanşah I Şeyx İbrahim saray şairi olmuş Bədr Şirvaninin ona çoxlu sayda mədhiyyə həsr etməsində, çox güman ki, bu məqamların da mühüm rolu vardır. Şair I Şeyx İbrahimin Avar qalası adlanan yeri ələ keçirməsini belə təsvir edir:

چون گرفتی قلعه آوار و از عین غضب کافران را سوختی از آتش کین خان و مان

(Ширвани, 1985:28)

(Avar qalasını ələ keçirdiyin zaman qəzəbli gözündən və nəslinin kin-küdurətindən saçılan od-alovla kafirləri, dinsizləri yandırıb yaxdın.)

Başqa bir şeirdə isə deyilir:

هرچه جز ذکر تو گویند هبا وهد رست
مهرافکنده در آن عرسه به پیشست سپراست
روبه از تقویت عدل توچون شیرنراست
(Ширвани, 1985:24)

هرچه جز روی تو جویند هوا و هوست
هرکجا دست تودر رزم کشیدست حصار
شیر از سهم تو بی زهره شده چون روبه

(Sənin simandan başqa nə axtarsalar, havadır, boş həvəsdır. Sənin zikrindən savayı nədən danışsalar, köpükdür, hədərdir. O yerə ki, döyüşdə sənin əlin hasar çəkir, günəş o meydanda sənin qabağına qalxan tutar. Sənin qorxundan şirin zəhri çatladı və tülküyə döndü. Tülkü isə sənin ədalətinin gücündən nər şirə çevrildi.)

Bədr Şirvaninin bir məddah şair kimi “öz işini” yüksək səviyyədə yerinə yetirdiyini görürük. Bununla belə o mədhlərində həqiqətdən uzaq mübaliğələrə yol vermir. Şair hökmdarı mədh edərək sadə xalqın şaha olan simpatiyasını, rəğbətini, razılığını nəzərə almış, şeirlərində bunları əsas götürmüşdür. Ümumiyyətlə isə, Şirvanşah I Şeyx İbrahimin Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində yaradılan portreti ilə Bədr Şirvaninin bu şəxsə olan münasibəti arasındakı səsleşmələr onu göstərir ki, I Şeyx İbrahim həqiqətən də ağılı, uzaqgörənliyi, müdrük siyasəti, ədaləti ilə bəyənilən və elə buna görə də mədh edilməyə layiq olan bir şəxsiyyət olmuşdur. Digər tərəfdən bu qəsidələr böyük tarixi əhəmiyyət daşıyır və bizə Şirvan hökmdarı barədə informasiya verən etibarlı mənbədir. 1417-ci ildə I Şeyx İbrahim şah vəfat edir. Onun hökmranlığı zamanı Şirvan güclü və müstəqil dövlətə çevrilmişdi. Qonşu ölkələrin feodalları kömək üçün dəfələrlə ona müraciət etmiş və onun yanında özlərinə sığınacaq tapmışdılar. Görkəmli dövlət xadimi, cəsur sərkərdə və ağıllı diplomat olan I Şeyx İbrahim Şirvanı güclü, müstəqil dövlətə döndərməyi bacarmışdı. Bədr Şirvaninin Şirvanşah I Şeyx İbrahimin ölümünə həsr etdiyi mərsiyələrdə onun dərin təəssüf hissi keçirdiyini görürük.

آن جهانبان خسرو با عز و با
تعظیم کو

در بحر سلطنت شه شیخ ابراهیم کو

(Ширвани, 1985:390)

(Səltənət ümmanınım dürrü Şeyx İbrahim şah hanı?! Dünyanın keşikçisi olan o şərəfli və hörmətli hökmdar hanı?!)

Yenə həmin şeirdə şairin sadəcə mərsiyə yazmaq xatirinə deyil, məhz özünün səmimi hisslərini ifadə etmək məqsədilə qələmə aldığı kədərli misralardan onun necə bir qüssəyə qapıldığıının şahidi oluruq.

جان برفت و من بماندم با دل ریش
حزین

درفراق او دلم را همدمی جز ناله نیست

تا چه خواهد کرد با او چرخ
گردان بعد از این

پیش ازین آسودگیها بود با او ملک را

(Ширвани,1985:391)

(Onun fərağında könlümün nalədən başqa həmdəmi yoxdur, can gedib, mən dərdlə dolu yaralı qəlbimlə qalmışam. Bundan əvvəl onun sayəsində məmləkətdə asudəlik idi. Görəsən, fələk bundan sonra ona (məmləkətə) nələr edəcək?!)

I Şeyx İbrahimin özündən sonra yerinə oğlu Xəlilullahı varis elan etməsi isə şairin bu misralarında öz əksini tapmışdır:

یادگار او خلیل نوجوان برجای باد تاجبخش و تاجدار و مملکت آرای با

د

این خلف را بر سریر سلطنت بگذاشت رفت تاابد با حوریان بر تخت قدرش
جای باد

(Ширвани,1985:392)

(Onun yadigarı gənc Xəlil yerində bərqərar olsun! Tacbəxş, tac sahibi, məmləkətin yaraşığı olsun! Bu xələfi səltənət təxtində qoyub getdi, qoy əbədi olaraq mələklərlə öz qədir taxtında yer tutsun.)

I Şeyx İbrahim şahın ölümündən sonra Şirvanı onun oğlu və varisi Şirvanşah I Xəlilullah idarə etməyə başladı. Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif Əmir Teymurun oğlu Şahruxla müharibədə həlak oldu. Bundan sonra bütün İrana, Orta Asiyaya ağılıq edən Şahrux Şirvana təzə yürüş edərkən Qarabağa gələrək burada qışlamağı qərara aldı. Burada bir çox iri feodal, o cümlədən, Şirvanşah I Xəlilullah qiymətli hədiyyələrlə onun yanına gedərək öz sədaqət və itaətlərini ona bildirdilər. Şahrux bu hərəkəti yüksək qiymətləndirərək I Xəlilullahı Şirvanın hökmdarı kimi tanıdı. Beləliklə də, əvvəlki düşünülmüş müdrik siyasət yenə davam etdirildi ki, bu da əslində Şirvanı dağıdıcı hücumlardan qorumaq məqsədi güdürdü. Bədr Şirvani yenə də Şirvanşahlar sarayı şairlərinin başında dururdu. O, I Şeyx İbrahimi daim tərif və tərənnüm etdiyi kimi, onun oğlu I Xəlilullahın da siyasətini böyük rəğbətlə qarşılayaraq dövləti idarə etməkdə atasının yolunu tutduğu üçün ona alqışlar yağdırır, iri həcmli mədhiyələr həsr edirdi. Ümumiyyətlə, XV əsrdə yaşamış Şirvanşahları – Şeyx I İbrahimi, I Xəlilullahı tarixi şəxsiyyət kimi xarakterizə etmək üçün Bədr Şirvaninin mədhiyələri böyük əhəmiyyət daşıyır. Şair hökmdarı mədh edərkən mübaliğəyə yol versə də, onun xarakterini açmağa müəyyən qədər nail olmuşdur. I Xəlilullaha həsr olunmuş şeirlərdən bəzilərinə nəzər salaq:

تو خلیل الله ابراهیمی ای شاه جهان همچو ابراهیم نامت در جهان
خواهد شدن (Ширвани, 1985:81)

(Sən Xəlilullah İbrahimsən, ey aləmin hökmdarı! Qoy İbrahim kimi sənin də dünyada adın qalsın!)

Tarixdən bizə məlumdur ki, Qaraqoyunlu İskəndər Şirvana bir neçə dəfə qoşun yeritmişdir. Onunla Şirvanşah I Xəlilullah arasında baş verən

döyüş səhnələrini Bədr Şirvani I Xəlilullahə yazdığı qəsidələrində bu cür əks etdirmişdir.

گشاده دست برشمشیرتا خصم افکنی از پا
نهاده بر توکل پشت و کرده روی
ترا بر مرکب نصرت سواره دیدگردون گفت
درخشان آفتابست این سوار
شیردر میدان
دگردستش نگیرد بخت
در صحرای بیبایان
(Ширвани, 1985:87)

(Sən)Düşməni məhv etmək üçün şəmşirə əl atarkən, (o) quyuğu kəsilmiş halda meydandan üz çevirib qaçdı. Fələk sənənin zəfər atını mindiyini görüb dedi: bu şir belindəki süvari meydana parlayan bir günəşdir. İskəndər sənənin atdığı oxdan büdrəyib yıxıldı, o sonsuz səhrada onun bəxti gətirməz.)

Döyüş səhnələrini təsvir edərkən bir çox yer adlarının, konkret istinadgahların adının da çəkildiyinin şahidi olur. *عدو بگریخت از تبریز و شد سرخا بش از دیده*

خواهد برد میداند دگر از دست
شه اوجان
مگر چون بلهرودش اشک گیرد راه
باج از نعمت آباد ارس دیگر
باجروان
(Ширвани, 1985:87)

(Düşmən Təbrizdən qaçdı gözündən qanlı yaşlar axıtdı (Sərxabı gözü önündən getdi), o bilirdi ki, artıq şahın əlindən canını qurtara bilməyəcək. Düşmən daha Arazın Nemətabadından bac toplamır, çünki, Bacrəvan yolu göz yaş yığır.)

1433-cü ildə Qaraqoyunlu hökmdarı İskəndər yenidən Şirvana hücum edir. Şamaxı bu dəfə də amansızcasına dağıdılır. İskəndərin döyüşçüləri Şirvanın iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən ipəkçilik xammalını, yəni, barama yetişdirən tut ağaclarını qırıb-tökür, yüzlərlə insanın ömrünə son qoyurlar. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, bu hücumlar zamanı 300 nəfər alimin boynu vurulmuşdu (Ашурбейли, 1983:70). Bir sözlə, azğınlaşan düşmən daim elmi, sənəti, iqtisadiyyatı ilə seçilən bu məhsuldar torpağı və onun insanların yer üzündən silmək üçün hər cür amansızlığa yol verirdi. Həmişə olduğu kimi, Şirvanşah I Xəlilullah bu dəfə də Şahruxa hücum barədə xəbər göndərir və özü Şahruxun hüzuruna yetmək üçün dəniz yolu ilə Rey şəhərinə yola düşür. Məqsəd birləşərək bu həddini aşmış azğınlığın qarşısını almaq idi. Əks təqdirdə İskəndər bütün ölkəni viran qoya bilərdi. 1434-cü ildə Şahrux Azərbaycana qoşun yeridir və Şirvanşah da bu yürüşdə onu müşayiət edir. İskəndər bu qüvvələrin qarşısında davam gətirməyərək qaçır və Naxçıvandakı Əlincə qalasına sığınır. Nəhayət 1436-cı ildə Fəqihlərin,

yəni, "müsəlman qanunverici məclisinin yığıncağının" qərarı ilə oğlu Şah Qubad tərəfindən öldürülür (Минорски, 1963:198). Bu zaman Şirvanşah I Xəlilullahın Şahruxun köməyi ilə Təbrizi tutaraq Qaraqoyunlu İskəndərə qalib gəlməsini Bədr Şirvani belə təsvir edir.

شاه شروان بنصرت ارزانی
که افتاد از رکاب سلطانی
کان کن پای تخت ایرانی
چون برآمد بکان شروانی
(شیرвани, 1985:495)

رفت تبریزرا گرفت به تیغ
آن سکندر چنان سکندر خورد
جمله شروانیان شدند آنجا
گفت تبریزی که حیف این شهر

(Şirvan şahı gedib öz qılıncı sayəsində layiqli qələbə ilə Təbrizi ələ keçirdi. O İskəndər elə büdrədi ki, sultanlıq atından düşdü. Orada bütün şirvanlılar İran taxtının ayağının altını qazmış oldular. Bir təbrizli belə dedi: "Heyif bu şəhərdən ki, şirvanlıların məskəni oldu.")

Həm Bədr Şirvaninin divanından, həm də ümumiyyətlə, tarixi mənbələrdən alınan məlumatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, Şirvanşah I Xəlilullah çox savadlı, ədəbiyyatı sevən, şücaət göstərməyi xoşlayan, ölkəsində daim abadlıq işləri görməyə çalışan bir dövlət başçısı olmuşdur. Onun hakimiyyəti zamanı Bakıda və şəhər ətrafında çoxlu istehkamlar, su kəhrizləri, hamam kompleksi və s. inşa edilmişdir. Şirvanşahlar tarixinin tanınmış tədqiqatçısı Sara Aşurbəylinin əsərlərini nəzərdən keçirərkən görürük ki, Şirvanşahlar sülaləsinin görkəmli nümayəndəsi, I Şeyx İbrahimin uzaqgörən siyasətçi diplomatik intuisiyaya malik layiqli davamçısı olan bu dövlət xadimi Şirvanşahlar sarayı ansamblının bir silsilə möhtəşəm memarlıq abidələrini tikdirərək Bakı şəhərinə əsl paytaxtlara yaraşan görkəm vermişdir. O, ticarətin də qayğısına qalaraq bir sıra karvansara və körpü komplekslərini inşa etdirdi. Sara Aşurbəyli Şirvanşah I Xəlilullahın hakimiyyət illərini "Şirvanşahlar dövlətinin çiçəklənmə dövrü" adlandırmışdır. (Ашурбейли, 1983:201) Divanda Şirvanşah I Xəlilullahın zahiri görünüşü ilə bağlı maraqlı məqamlar da diqqəti cəlb edir. Bədr öz qəsidələrində onu zərif bədən quruluşlu bir şəxs kimi təsvir edir.

نازك اندامش مباداخسته از تشویش

گلشن اقبال را چون اوگلی نشگفته است

خار

(شیرвани, 1985:11).

(Ruzigarın gülşənində onun tək gül açılmayıb, qoy nazik bədəni tikan təşvişindən inciməsin).

Bədr Şirvaninin şeirlərindən Şirvanşah I Xəlilullahın yaxın qohumları haqqında da məlumat almaq mümkündür. Belə ki, burada Şirvan hökmdarının anası Bikə xatun, I Xəlilullahın kiçik yaşda vəfat etmiş oğulları Fərrux Yəmin və Şeyx Salehin adları çəkilir. Şair əsərində Qaytaq çölündə gənc yaşında şəhid olmuş Əmir Bəhramı da xatırlayır.

Nəticə

XV əsr Şirvan tarixini və memarlığını araşdıran bir çox alimlər Azərbaycan tarixinin bu ən mürəkkəb dövrünü öyrənərkən Bədr Şirvani yaradıcılığını tutarlı mənbə hesab etmişlər. A.A.Bakıxanov (Бакиханов, 1991:202), S.Aşurbəyli (Ашурбейли, 1983:200), H.A.Ciddi (Джидди, 1981:49), Ə.Rəhimov (Rəhimov, 1971:24), T.Ibrahimov (Ибрагимов, 2004:93) və başqaları öz tədqiqatlarında Bədr Şirvani şeirlər divanından qaynaq olaraq faydalanmışlar. Fikrimizcə, xüsusilə tarixi məsələlərin araşdırılması üçün Bədr Şirvani yaradıcılığına hələ kifayət qədər müraciət edilməmişdir. İnanırıq ki, gələcəkdə Bədr Şirvaninin divanı etibarlı bir qaynaq kimi elmi tədqiqata daha çox cəlb olunacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı, 1983, 152 s.
2. Nemətova M.X. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair. 1959, Bakı, s. 142 s.
3. Onullahi S.M. XV əsrdə Azərbaycanda bəzi vergilərin miqdarı və ölçüsü haqqında AMEA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası). № 1, Bakı, 1967.
4. Rəhimov Ə. Şirvanşahlar sarayı kompleksinə daxil olan bəzi memarlıq abidələrinin tikilmə və Bakının paytaxt olma tarixi haqqında. AMEA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), 1971, № 1.
5. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Баку, 1983, 344 с.
6. Бакиханов А. Гюлистан-Ирам. Баку, 1991, 304 с.
7. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). Баку, 1981, 174 с.
8. Ибрагимов Т. Ширван, Ширваншахи, дворец Ширваншахов. «İçərişəhər» Bakı, 2004, 146 s.
9. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента. Москва, 1963, 267 с.
10. Петрушевский И.П. Великий патриот Ширваншах Ибрагим. Баку, Аз.ФАН, 1942, 40 с.
11. Сысоев В.М. Краткий очерк истории Азербайджана (северного). Баку, 1925, 143 с.
12. Ширвани Бадр. Диван. Москва, 1985, 754 с.

**Ширваншах Шейх Ибрагим I и Ширваншах Халиллуллах I
глазами поэта Бадр Ширвани**

Резюме

Придворный азербайджанский поэт Бадр Ширвани жил и творил в XV веке. В его трудах нашли отражение определенные исторические факты того времени. В его стихах прославляется Ширваншах Шейх Ибрагим I, его мудрая политика, его приемники, его встреча с отдельными государственными деятелями того времени, переписка и т.д.

С этой точки зрения труды Бадра Ширвани могут служить ценным источником при изучении истории Ширвана XV века.

**Shirvanshah Sheykh Ibrahim I and Shirvanshah Khalilullah I
through the eyes of the poet Badr Shirvani**

Summary

Badr Shirvani's "Divan" of poems consists of ghazals of over 12000 couplets, ode, quatrain and others in Persian. These works create circumstance not only for our familization with literary heritage of one more medieval poet, but also help to make wide impression on historical-political happenings occurred in mid 15th century, policy pursued by government leaders, their attitude with other states and behaviour with the population, etc. Badr Shirvani praised representatives of Shirvanshahs dynasty, some palace nobles, separate people ruling different provinces and their close people in his works. Different examples of art appeared because of financial and moral necessity assume importance in recognition of numerous historical personalities of that time, elucidation of some historical moments and a lot of political issues. In our opinion, there was not sufficiently salutation to the creativity of Badr Shirvani in order to study historical issues in particular. However, there exist many valuable information till 15th century history. We hope that, in the future "Divan" of Badr Shirvani will be much more involved in scientific research as a valuable source.

**ŞAMAXI ORTA ƏSRLƏRDƏ ŞƏRQLƏ QƏRB İQTİSADİ-
TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN MÜHÜM MƏNTƏQQƏLƏRİNDƏN
BİRİ KİMİ - MATM-İN MATERIALLARI ƏSASINDA**

Qərənfil ƏSƏDOVA*

Ключевые слова: Шемаха, шелк, торговая жизнь, Л.Ф. Книт, государство Ширваншахов, Запад и Восток

Key words: Shamakhi, silk, trade life, L.F. Knit, Shirvan state, East and West

Giriş

Şamaxı Qafqazın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olmaqla Azərbaycanın siyasi- ticari- ictimai həyatında mühüm rol oynamışdır. Məhz buna görə də arxeoloqların, etnoqrafların, tarixin müxtəlif sahələrində çalışan tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Qədim dövrə aid arxeoloji tapıntılar sayəsində, o cümlədən Orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş səyyahların ətraflı şəkildə bu şəhərin strukturundan, onun, ictimai- ticari- sosial həyatından bəhs etməsi nəticəsində burada tarixi inkişaf proseslərini izləmək mümkündür. Bu məqalənin əsas obyektini Şamaxının ticarət həyatı və onun Şərqlə- Qərb arasındakı körpü rolu oynaması, Şirvanşahlar dövlətinin mövcud olduğu dövrdə və onun süqutundan sonra şəhərdə xarici dövlətlərlə ticarət əlaqələri və ipəkçiliyin inkişafı təşkil edir.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı, müasir Şamaxı şəhərindən 2 km qərbdəki Xınıslı deyilən yerdə 2000 m² sahədə aparılan qazıntılar nəticəsində e.ə IV əsrə aid qədim Şamaxı olduğu ehtimal edilən çox təbəqəli yaşayış məskəni aşkara çıxarılmışdır (Aşurbəyli, 2006:45). Xınıslı yaşayış məskəni VII-VIII əsrlərdə ya ərəblərin hücumu yaxud da zəlzələ nəticəsində süquta uğramışdır (Aşurbəyli, 2006:47). Buradan minalı Roma toqqaları, şüşə qablar, bəzək şeyləri, möhürlər, Sasani gümüş qabları, sikkələri və s. tapılmışdır ki, bu da Şamaxının bir sıra Avropa və Şərq ölkələri ilə iqtisadi əlaqələr saxladığını göstərir. Buranı tərək edən əhali yeni əraziyə, Gülüstan qalasına və ondan şimal qərbə köçmüşlər. Paxomov və Ciddinin fərziyyəsinə görə bu şəhər Gülüstan qalasının xarabalıqlarının həndəvərində indiki Şamaxının 15 km-də olmuşdur (Aşurbəyli, 2006:47-48).

* AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi “Etnoqrafiya və etnologiya” ixtisası üzrə doktorant, email: esedova.q@mail.ru

Şirvanşahlar dövlətinin yaranması ilə şəhər daha da inkişaf etdi. Paytaxt şəhəri olması onun mövqeyini daha da gücləndirdi. Qərb müəllifləri bu şəhər barəsində qeyd edərkən, əsasən ticarət həyatından, xüsusilə ipəkçilikdən geniş surətdə bəhs edirdilər.

Xınıslıdan o cümlədən Şamaxı ərazisindən aşkara çıxarılan arxeoloji tapıntılar Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin fondlarında toplanmışdır. XX əsrin 30- cu illərində artıq muzeyin fondlarında tarixin müxtəlif dövrlərini işıqlandıracaq qədər materiallar həm ziyarətçilərə nümayiş etdirilir, həm də tədqiqata cəlb olunurdu. Həmçinin təbliğat işini qurmaq və ekspozisiyalar hazırlamaq üçün muzey incəsənətin müxtəlif sahələrinin mütəxəssisləri ilə əməkdaşlıq edirdi. Bu əməkdaşlığın ən gözəl nümunələrindən biri “Təsviri materiallar fond”-unda saxlanılan kətan üzərində yağlı boya ilə (153× 256 sm ölçüdə) çəkilmiş “Şamaxı bazarı” adlı rəsm əsəridir (MATM TMF, Inv № 241), (Milli Azərbaycan tarixi muzeyinin kolleksiyasının inciləri, 2010:246-247). Bu rəsm əsərinin yaranması barəsində Z. Hacıyeva göstərir ki, Azərbaycanda feodalizm tarixi şöbəsinin materialları əsasında 1938-ci ildə rəssam L.F.Knit “XVIII əsrdə Şamaxıda meydan” tarixi mövzusunda bir rəsm əsəri çəkmişdi (Hacıyeva, 2012:50).

Z.Hacıyeva rəsm əsərinin mövzu baxımından XVIII əsrə aid olduğunu bildirsə də, tablodakı obrazlar və quruluş klassik Orta əsrləri əks etdirir. Əsərə diqqət yetirib, onun obrazlarını incələməklə, hətta tarix elmi ilə birbaşa məşğul olmayanlar da bu dövrdə şəhər həyatı, ticarət münasibətləri barəsində özlərində təsəvvür formalaşdırma bilərlər. Burada Şamaxı bazarı qala qapılarından birinin önündə və Qafqaz dağlarının ətəyində təsvir edilmişdir. Bazarla dağların arasında evlər, bir minarəli məscid, onun yanında isə günbəzli karvansara əks edilmişdir. Dağların ətəyi və yaşayış yerləri yaşıllıqlarla əhatələnmişdir. Ayrı-ayrı yerlərdə bir neçə karvansaranın təsvir olunması müəllifin bu şəhərin xarici ticarət həyatı barəsində məlumatlı olmasına dəlalət edir. Qala divarlarından yalnız açıq olan qapılar təsvir olunur ki, onun da davamı görünmür. Orta əsrlərdə Şamaxının təsvirini verən A.Oleari “Moskvaya və Moskoviyadan keçməklə İrana və oradan da geriye səyahətin təsviri” əsərində yazır ki, şəhərin quzey hissəsi bir qədər kiçikdir, bura dağın ətəyindədir. Böyüklüyünə görə demək olar ki, Leypsiq boydadır. Burası daşdan hörülmüş, ancaq möhkəm olmayan və xüsusi xəndəklə qorunmayan divar ilə əhatə olunmuşdur. Buna görə də qapılar bağlı olduqda belə şəhərə keçmək mümkündür. Şəhərin beş darvazası var. Şəhərin hər iki hissəsində küçə çox ensizdir, daşdan, gildən və çiy kərpicdən tikilmiş evlərdən ibarətdir (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 2007:254). Bu təsvirlə rəssamın əsəri əsas məqamlarda üst-üstə düşür.

Əsərin maraqlı tərəfi buradakı obrazların geyimlərinə əsasən onların xarakterlərinin açılmasının mümkünlüyüdür. Təkcə baş geyimləri əsasında müxtəlif ölkələrdən olan tacirləri, həmçinin məmurları fərqləndirmək mümkündür. Məsələn, qızılbaş papağı qoyan və arxasındakı qoruqçuları ilə ağ at üzərində qürurla irəliləyən şəxsin qarşısında əlini sinəsinin üzərinə qoyaraq, başını əyib təzim edənlərin davranışından belə aydın olur ki, həmin şəxs yüksək vəzifə sahibidir. Onlardan irəlidə isə qoşa öküzləri və arabaları ilə yolu tutmuş kəndliləri əllərindəki şallaqlarla döyərək uzaqlaşdırmağa və yolu açmağa çalışan bazar nəzarətçiləri və dağçılar vardır. Bu təsvir əsasında tarixi qaynaqlara nəzər salsaq, görərik ki, Qızılbaşların Şirvanda ağalığ dövrü Səfəvilər dövlətinin mövcud olduğu XVI əsrin ortaları - XVIII əsrin əvvəllərini əhatə etdiyindən tematik olaraq demək olar ki, tabloda həmin dövr əks olumuşdur. Məlumdur ki, Səfəviləri “Qızılbaşlar” adlandırırdılar, çünki Səfəvilər başlarına təpəsi nazik və hündür, qırmızı papaq qoyub, onun da ətrafına sarıq dolayırdılar (Əfəndiyev, 1960:13). Orta əsr miniatürlərində də digər obrazlardan qızılbaşlar məhz başlarına qoyduqları bu formalı papaqlarla fərqləndirilirdilər. Şirvan ərazisində qızılbaş əyanın ağa kimi qarşılınması bəhs etdiyimiz təsviri sənət əsərini I Təhmasibin Şirvanşahlar dövlətini ləğv etməsindən və bəylərbəyliyinə çevirməsindən sonrakı dövrə, yəni 1538- ci ildən sonraya aid etməyə şərait yaradır. (Azərbaycan tarixi, 2007:218-219) Hötsün tədqiqatlarına əsaslanaraq Əfəndiyev qeyd edir ki, XVI əsrin başlanğıcından 1535-ci ilə qədər bu cür baş geyimləri uzanır, XVI əsrin ikinci yarısından isə qısalaraq əsas etibarı ilə enləşir və 1570- ci illərdə bütünlüklə əmmamənin içindən uzanan qırmızı başlıq yox olur” (Əfəndiyev, 1960:13) Bu məlumatlar bizə imkan verir ki, təsvirdəki qızılbaşın sarığının altındakı qırmızı papağın uzun olduğunu əsas götürərək təsviri sənət əsərini tematik olaraq XVI əsrin ortalarına aid edək.

Rəsmdə geyimlərə müvafiq olaraq hindli, osmanlı, səfəvi, rus, avropalı və s. regionlardan olan tacirləri fərqləndirmək mümkündür. R. Əfəndiyev qeyd edir ki, “Azərbaycanlı olmayanlar başqa rəngli əmmamə geyməli idilər, məsələn: ermənilər qara və ya göy, yəhudilər sarı və s. (Əfəndiyev, 1960:14). Adam Oleari Şamaxının əhalisini təsvir edərkən yazır ki: “burada farslar, ermənilər və azacıq olsa da gürcülər yaşayır. Bu millətlərin hər birinin öz dili olsa da onların hamısı ümumən Şirvan əhalisi kimi türkcə danışırlar”. Süleyman Əliyarlı bu fikrə münasibət bildirərkən qeyd edir ki: “Şərqlilər bütün Avropanı firəng adlandırdığı kimi avropalılar da bütün Şərq xalqlarını onların ənənəvi təsəvvüründə böyük dövlət sayılan İranın təbəələri kimi tanıyır, hətta onları milliyətçə də şərti olaraq farslar adlandırırdılar” (Azərbaycan

tarixi üzrə qaynaqlar, 2007:254). Əsərdə təsvir olunan Avropalı tacirlər isə xüsusilə həm geyim tərzləri, həm də, ədəlləri ilə digərlərindən fərqlənirlər. Bu nüans rəsmdə o qədər parlaq şəkildə təsvir olunmuşdur ki, həmin dövrdə Şərqli və Qərbli obrazlarının bir- birindən necə kəskin fərqləndiyini ilk baxışdan əks etdirsin. Həmçinin Avropalıların daha ağayana təsviri, yəqin ki, əsərin müəllifinin onlara duyduğu hüsn rəğbətə göstəricisidir. Bu obrazların geyiminə nəzər saldıqda görürük ki, başda ikibucaqlı qıraqları ağ haşiyəli şlyapa, əyinlərində nisbətən dizə qədər uzanan qırmızı və bənövşəyi rəngli qalın üst geyimi- plaş, onun altından ağ rəngli, boğazı büzməli, beli kəmərlili bir qədər uzun iç köynəyi, qurşaqdan dizə qədər gen şalvar vardır. Ayaqlar ağ corabla və tünd rəngli çəkmə ilə tamamlanır. Bu geyim tərzinə əsasən əsərdəki obrazların aktual olduqları dövrləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Avropada ipək corabların istifadəsi haqda ispan mənbələrində ilk məlumat 1517- ci ilə aiddir (Dünyamaliyeva, 2003:38). S. Dünyamaliyeva İspan mayerizm dövrünün dəbindən (təqribən 1550- 1618 -ci illəri əhatə edir) bəhs edərkən yuxarıdakı obrazlara oxşar təsvir verir. “ Belə ki, kişi geyiminin əsası ombada olub, çiyinlərə doğru daralan konusu xatırladırdı. Ayaqlar da təbii formada qalmır, hörmə corabların ucbatından konusa bənzəyirdi”(Dünyamaliyeva , 2003:37). İki bucaqlı şlyapalar isə bir qədər sonranın rokoko dövrünün (1730-1789- cu illəri əhatə edir) dəbi idi (Dünyamaliyeva, 2003:43). Buradan nəticə çıxır ki, təsviri sənət nümunəsini yaradarkən müəllif Qərbə nisbətən Şərq geyim üslubunu daha dəqiq təsvir etmişdir. Bizə belə deməyə Avropalıların geyimləri ilə papaqları arasındakı uyğunsuzluq əsas verir.

Onlardan azca kənarda isə yerli tacirlə arxadan təsvir olunan və əynindəki geyimlə rus boyarını xatırladan tacirin sövdələşməsi təsvir olunub. Sövdələşmədən görünür ki, əcnəbi tacirin diqqətini ipək kələfi cəlb etmiş və o, məhsulu öz əlinə almışdır. Yerli tacirin yanındakı hambalın ipliklərlə dolu böyük bir çuvalın ağzını yığması onlar arasındakı sövdələşmənin baş tutmasına işarədir.

Knitin əsərində Avropalı tacirin bazardan məhz ipək alması müəllif tərəfindən təsadüfən seçilməmişdir. Avropa ilə əlaqələri qədimlərə söykənən yurdumuz bu münasibətləri mütəmamiləşdirməkdə maraqlı olmuşdur. Məsələn, ingilis taciri Antoni Cenkinson Şamaxıdan bəhs edərkən yazır: buranın başlıca ticarət malı- burada bol-bol istehsal edilən hər cür çeşidli baramadır (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 2007:202). Yaxud, Abdulla xan Ustaclının Rusiyada, İranda və Xəzər dənizində onlara yaxın olan bütün torpaqlarda ticarət aparmaq üçün İngiltərə “Ticarət və sənayeçilər” şirkətinə verdiyi imtiyazlarla bağlı sənəddə göstərilir ki: “İngilis tacirləri və ya onların nümayəndələri bizim

xəzinəmiz üçün yararlı mallar gətirmiş olsalar, həmin xəzinədar belə malları xəzinəyə qəbul edərək, ingilis tacirlərinə bu malların dəyərini ya nəğd pulla, ya da barama ilə ödəməlidir (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, 2007:246). Həmçinin Adam Oleari bildirir ki, burada hər il 10-20 min tay xamna toplanırdı. Ondan 3000 tay Şirvanın, 2000 tay Qarabağın payına düşürdü.1673-cü ildə Şirvan tacirləri Rusiya hökumətinə müraciət edərək xahiş edirdilər ki, onlara Rusiya ərazisindən keçib Qərbi Avropa ölkələrinə mal aparmağa icazə verilsin (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007:217-218).

İpəkçilik yerli hakimlərə böyük gəlir verdiyindən onlar daim bu sənətin inkişafı üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər. Həmçinin ipəkdən toxunan parçalara da tələbat yüksək olduğundan o təkə xamna şəkildə satışı çıxarılmır, həm də zərif ipək parçalar toxunurdu. Sonralar da bu sənət sahəsinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn, Şamaxıda XVIII yüzillikdə 1500 ipək parça toxuyan dəzgah işlədiyini, digərində isə Şamaxı yaxınlığında iki kənddə Basqalda və Mücidə həm parça toxuyan emalatxanaların, həm də toxucu dəzgahları düzəldən emalatxanaların olduğunu bildiren faktlara rast gəlik (Əfəndiyev, 2007:103). Səyyah Qmelinin məlumatına görə təkə Məhəmməd Seyid xan Şamaxıda ipəkçiliyi bərpa etmək üçün Təbrizdən 100 nəfərə yaxın sənətkar dəvət etmişdi (Əfəndiyev, 2007:104).

Əsas ticarət yollarının kəşifdiyi regionda mövqeyə sahib olmaq hər bir Avropa ölkəsinin arzusu idi. Onlar Azərbaycanla əlaqələr saxlayır, yerli tələbatı öyrənir və buradakı sifarişlərə əsasən öz ölkələrindən məhsullar gətirirdilər. XI əsrdə italyan gəmiləri ticarət məqsədilə Xəzər dənizinə üzürdülər. Onlar Avropa ilə ticarətdə vasitəçi olub, Şirvanın şəhərlərinə, Bakıya, Dərbəndə, Şamaxıya yaxından bələd idilər. XV əsrdə Osmanlının əsas ticarət yollarını ələ keçirərək ipək ticarətində vasitəçi olmaq niyyəti Cənubi Qafqazda münafişləri alovlandırır (Mahmudov, 2007:9-10). Buna görə də Avropalılar o cümlədən yerli tacirlər bu dövlətdən kənar yeni yollar axtarışına çıxdılar. XV əsrin II yarısında Moskva dövlətinin iqtisadi və siyasi yüksəlişi və tacir silkinin yeni mal tədavülü ilə bağlı olaraq Moskva ilə Şərqi ölkələri, xüsusilə, xam ipək, ipək parça və xalça ilə zəngin olan Şirvan arasında ticarət əlaqələri və diplomatik əlaqələr yaradılır (Aşurbəyli, 2006:338-339).

Və yaxud 1566-cı ilin avqust ayında Şamaxıya gəlmiş bir ingilis səyyahı (M. Artur) kraliça Yelizavetaya yazdığı məktubda ona qırmızı məxmər göndərilməsini xahiş edir. Onun dediyinə görə, “burada tikilən papaqlar üçün belə qırmızı parçalara ehtiyac vardır” (Dünyamalıyeva, 2007:14). Bu tələbat Səfəvilərdə hələ bu dövlət yaranmazdan xeyli əvvəl XV əsrin II yarısında Ərdəbil- Səfəvi ordeninin başında dayanan Şeyx

Heydər in digər tayfa və məzhəblərdən öz tərəfdarlarını fərqləndirmək üçün yaratdığı qızılbaş əmmamələrini hazırlamaq üçün lazım olan yüksək keyfiyyətli mahud və məxmər parçalara olan ehtiyacdən irəli gəlirdi. Baxmayaraq ki, burada istehsal olunan xammal şəklində olan ipək dünya bazarında keyfiyyətinə görə xüsusi çəkiyə malik idi, amma mahud və məxmər parça istehsalında bir o qədər də səriştəyə malik deyildi. Avropada isə əksinə, manifaktura üsulu ilə istehsal olunan bu tip parçalar yüksək texnologiya ilə hazırlandığından öz keyfiyyəti ilə yerli mallardan fərqlənirdi. İdxal olunan bu parçalar bahalı idi və əsasən yüksək zümrənin nümayəndələri tərəfindən alınırdı. Parçaların xaricdə istehsal olunmasına baxmayaraq onlardan hazırlanan geyimlər milli üslubdan kənara çıxmırdı. Ümumiyyətlə Orta əsrlərdə xalqımız üçün qərblə həyat tərzini bir o qədər də maraqlı və aktual deyildi.

Nəticə

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasının dəyərli incilərindən olan bu təsviri sənət nümunəsi, o cümlədən muzeyin saxlancında olan arxeoloji materiallar və səyyahların xatirələri əsasında Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Şamaxı bazarının qaynar həyatı barəsində ətraflı təsəvvür yaratmaq imkanımız vardır. L. F. Knit tərəfindən kətan üzərində yağlı boya ilə çəkilmiş “Şamaxı bazarı” adlı rəsmdə qızılbaşların hakimiyyətinin güclü olduğu ilk baxışdan hiss olunur. Bazarda yerli satıcılarla yanaşı, həm Şərqdən, həm də Qərbdən gələn tacirlər öz mallarını satır, yerli məhsulları isə alırlar. Yerlilərin gəlmə mallara maraqları böyük olsa da, adət- ənənə cəhətdən milli koloritimizi qoruyub saxlayır, əcnəbi təsirləri özlərinə yaxın buraxmırdılar. Bu əsər Orta əsrlərdə təqribən XVI- XVII əsrlərdə Şamaxı şəhərinin qaynar ticarət həyatı barəsində bizdə əyani təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aşurbəyli S. “Bakı şəhərinin tarixi”, Bakı “Avrasiya press”, 2006.
2. Aşurbəyli S. “Şirvanşahlar dövləti”, Bakı “Avrasiya press”, 2006.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası, III cildə, I cild. Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Red. S. Əliyərli, Bakı, 2007.
5. Azərbaycan tarixi. VII cildə. I cild, Bakı, “Elm”, 2007.
6. Azərbaycan tarixi. VII cildə. III cild, Bakı, “Elm”, 2007.

7. Dünyamalıyeva S. “Azərbaycan geyimlərinin bədii dekorativ xüsusiyyətləri”, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007.
8. Dünyamalıyeva S. “Moda tarixi və dünya xalqlarının milli geyimləri”, Bakı, “Təfəkkür”, 2003.
9. Əfəndiyev R. “Azərbaycan incəsənəti”, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007.
10. Əfəndiyev R. “Azərbaycanın maddi mədəniyyət nümunələri”, Bakı, “Azərnəşr” 1960.
11. Hacıyeva Z. “Azərbaycan Dövlət Muzeyi (Azərbaycanda elmin inkişaf tarixindən 1920-1960)”, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2012.
12. Həsənalıyev Z. “XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin beynəlxalq əlaqələri”, Bakı, “Nurlar”, 2007.
13. MATM TMF Inv № 241
14. Milli Azərbaycan tarixi muzeyinin kolleksiyasının inciləri, red. akademik Vəlixanlı N. Bakı, 2010
15. Mahmudov Y. “Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Ağqoyunlu dövrü (XV əsrin II yarısı)”, Bakı, “Təhsil”, 2007.

Шемаха, как один из важных торгово-экономических пунктов между Западом и Востоком в средние века - на основе материалов НАИМ

Резюме

На основании археологических находок древнего периода, а также по сведениям путешественников о структуре города Шемахи, о его социально-общественной, торговой жизни можно проследить процессы исторического развития города в средние века. Основным объектом исследования в статье является изучение торговой жизни города, его связующей роли между Востоком и Западом, торговые связи и развитие шелководства в период до и после падения государства Ширваншахов.

Shamakhi as major location of the East and West economic and trade communication in the Middle ages – on the basis of material of NAHM

Summary

Detailed information about structure, social- economic life and historical development of mediaeval Shamakha is available from dates of mediavel travellers and archeological finds in Azerbaijan.

The main objects of this article is trade life of Shamakha, its cooperative role between West and East in the period of existence of Shirvanshakh's state and after its decay, about foreign trade ties with other foreign states and the development of silkculture.

L. F. Knit “Şamaxı bazarı”
L. F. Knit “Shamakhi bazar”
Л. Ф. Книт “Шамахинский базар”

XII YÜZİL ƏDƏBİ QAYNAQLARI ƏSASINDA ŞİRVAN TARİXİNƏ YENİ BAXIŞ

Lalə ƏLİZADƏ*

Ключевые слова: Фалаки Ширвани, Хагани Ширвани, правящая верхушка, государство Ширваншахов

Key words: Falaki Shirvani, Khagani Shirvani, ruling elite, Shirvanshahs state

Giriş

XII əsr Şirvan tarixində baş vermiş ictimai- siyasi hadisələrin təsviri həmin dövrün Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani kimi qüdrətli söz ustalarının əsərlərində də təsvir olunmuşdur. Həmin şairlərin divanlarında adı çəkilən məmduhların - hakim təbəqələrin, ordu başçılarının təkcə adının bizə çatdırılması nə qədər əhəmiyyət kəsb edirsə, digər tərəfdən, həmin şəxslərin adı ilə bağlı hadisələrin təsviri də tarixilik baxımından qiymətlidir. XII yüzil Şirvanşahlar dövlətinin tarixindən bəhs edən bir sıra tədqiqlərdə III Mənuçöhrün adı, hakimiyyət illəri, gördüyü işlər yanlış olaraq onun əmisinin adı II Mənuçöhr ilə əlaqədar göstərilmişdir. Məqalədə həmin məsələyə diqqət yetirilir. Şirvanşahlar dövlətinin mədəniyyət tarixində xidmətləri olan ədəbiyyat xadimlərinin də həyatına aid olan yanlış faktlar ədəbi qaynaqlar əsasında izah olunur. XII əsrdə Şirvanşahlar dövlətinin başında duran şahlar humanitar sahənin inkişafına şərait yaradır, əhəmiyyət verirdilər. Sözsüz ki, onların bu xüsusiyyəti ədəbi qaynaqlarda da öz ifadəsini tapmışdı. İstər Fələki Şirvani, istərsə də Xaqani Şirvani qəsidələrində III Mənuçöhrün dövləti möhkəmləndirmək uğrunda apardığı siyasət alqışlanmışdır. Məqalədə Şirvanşahlar sarayı ilə bağlı tarixi hadisələri əks etdirən qəsidələrdəki faktların bəzi tədqiqatçılar tərəfindən təhrif olunmasına da münasibət bildirilir.

Xaqani Şirvaninin, Fələki Şirvaninin məmduhlarından olmuş III Mənuçöhr Şirvanşahlar dövlətinin XIX hökmdarı olmuşdur və hakimiyyət başına atası I Əfridun öldürüldükdən sonra gəlmiş, 40 ilədək səltənətin başında durmuşdur. Lakin bir sıra tədqiqatlarda onun adı əmisi II Mənuçöhr ilə səhv salınmışdır. II Mənuçöhr Şirvanşahlar dövlətinin XVII hökmdarı olmuşdur. İlk öncə, bu yanlışlıq görkəmli şərqşünas Hadi Həsənin Fələki divanına yazdığı şərhlərdə görünməkdədir.

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şirvanşahlar sülaləsinin tarixini izləyən, onların şəcərəsini tərtib edən alimin tədqiqində heç III Mənuçöhrün adı belə çəkilməmiş, bu hökmdarın dövründə baş verən tarixi olaylar II Mənuçöhrün adı ilə bağlanmışdır (Hadi Hasan, 1929:45-67). Lakin alimin bu tədqiqinə əsaslanan istər Sara Aşurbəyli, istərsə də Azadə Rüstəmovə öz dəyərli tədqiqatlarında Fələki Şirvaninin məmduhunun doğru olaraq III Mənuçöhr olduğunu qeyd etmişlər (Aşurbəyli, 2006:10; Rüstəmovə, 1986). Buna baxmayaraq, Şahin Xəlilli “Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr” adlı əsərində dəfələrlə istinad etdiyi Azadə Rüstəmovanın “Fələki Şirvani” adlı monoqrafiyasında şairin məmduhunun III Mənuçöhr göstərilməsinə rəğmən, onu II Mənuçöhr kimi təqdim etmişdir (Xəlilli, 2003:38-48). Xaqani məmduhu III Mənuçöhrün hakimiyyət illərini səhv olaraq 1129-1149 - cu illər, oğlu I Axsitanı isə yanlış şəkildə II Axsitan kimi göstərən müəlliflər, təəssüf ki, mövcuddur (Bəşirova, 2017). Xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, II Axsitan 1243-1260 - cı illər ərzində Şirvan dövlətinin şahı olmuşdur. III Mənuçöhrdən bəhs edərkən mənbələrin əksəriyyəti onun humanitar sahəni həmişə qayğı ilə himayəyə almasını xüsusilə vurğulamışlar (Qafar Kəndli-Herişçi, 1988).

Şirvanın ictimai-siyasi həyatındakı nisbi əmin-amanlıq və quruculuq işləri Fələki Şirvani qəsidələrində əks olunmuşdur. Fələki Şirvani divanının səhifələrinə səpələnmiş bir sıra tarixi, mədəni və etnoqrafik məlumat xarakterli bilgilər də dövrün ümumi mənzərəsini təsvir etməyə şərait yaradır. Fələki III Mənuçöhrün sarayında yüksək məqama malik sənətkarlar sırasında mövqe tutmuşdu. Onu digər sənətkarlardan fərqləndirən xüsusiyyəti isə nücum elminin dərinliklərinə yiyələnməsi, hətta məxəzlərdə onun bu sahəyə aid “Ehkamül- nücum” adlı elmi əsərinin də mövcud olduğu qeyd edilmişdir. Aşağıdakı nümunə tarixilik baxımından maraqlıdır:

تومصطفی جلالی و اینک بدورتو کافر فرو شدست و مسلمان برآمده
نهصد هزار خانه که اندر دیار تو بانگ بلال و یارب سلمان برآمده
باکفر در پناهت و با شرک در راهت اسلام چیره گشته و ایمان
برآمده (Fələki, 1345)

(Sən Mustafə görkəmlisən, indi sənin ətrafında Kafirlər yox olmuşlar, müsəlmanlar irəli çıxmışlar. Sənin diyarında olan doqquz yüz min evdən Bilalın çıxırtısı, Salmanın “Yarəb!” səsi yüksəldi. Qarşında olan kafirlər və yolundakı büt-pərəstlər Müzəffər islam (dininə) gəlmiş, iman gətirmişlər.)

Qəsidədən nümunə kimi gətirilən bu hissədə III Mənuçöhrün hakimiyyət illərində dövlət və dinin möhkəmləndirilməsi mühüm faktor kimi önə çəkilir. Onun atası vəfat etmişsə də ondan övladına nüfuzlu ad

qalmışdır. Əhəmiyyətli cəhət isə “diyarda doqquz yüz min ev”in varlığı haqqında olan məlumatdır. III Mənuçöhrün adı, ləqəbi, titulları da Fələkinin qəsidələrinin beytləri sırasında pərakəndə də olsa görünməkdədir:

كز خدمت اوست افتخارم
(Fələki, 1345)

بو الهيجا فخردين منوچهر

(Bu əl Hica Fəxri Din Mənuçöhr, Ona xidmət etməkdən fəxr duyuram).

Misalların sayını artırmaq da olardı. Lakin elə göstərilən beytlərdən də hakimin adı haqqında kifayət qədər məlumat almaq mümkündür. Fələkinin əsərləri sırasında III Mənuçöhrün sarayında baş vəzir olmuş Seyid - əl – vüzəra Camaləddin Əbülneşr Məlik Məşər ibn Abdullanın mədhində yazdığı bir qəsidə də vardır. Bu mədhiyyədə şair məmduhunu belə səciyyələndirir: “Şirvanşah dövlətinə olan hörmət ona görədir. Dövlətin sütunu, padşahın işlərinin nizamlayıcısı rolu onun üzərindədir. Dövlətin, dinin əzəməti, cah – cəlalı onun gördüyü işlərin nəticəsində artmışdır. O, alimləri qoruyan hamidir” (Fələki, 1345:58-59). III Mənuçöhrün digər bir vəziri, dövrünün ziyalı şəxslərindən biri, filosof, həkim, astroloq, şair Əminəddin Məhəmməd ibn Əbdülcəlil Əhrasi də Fələkinin məmduhlarından. Şair, mədh etdiyi şəxsin mənəvi keyfiyyətləri sırasında onun dinə bağlılığını önə çəkir, hətta onu “Quran”ın “Əl Həmd” və “Nas” surələrinə bənzədir, kökünün Abbasilər xanidanına bağlı olmasını diqqətə çatdırır. “Hər bir sənətin bilicisi” olan məmduh “ulduzların sirri”nə bələddir, gözəl şairlik qabiliyyəti vardır. Sırf islami ehkamlara riayət edən məmduh “nə mey, nə cam, nə də kasa əhli”dir, xasiyyətinə görə “İsa, Xızır və İlyasdan sonra dördüncü” olmağa layiqdir (Fələki, 1345:83-87). Bütün bu məlumat xarakterli bilgiler dövrün ümumi mənzərəsini təsəvvür etməyə yardımçı olur. III Mənuçöhrün quruculuq işləri haqqında danışan müəlliflər onun Kür çayı üzərində vaxtı ilə mövcud olmuş, sonralar isə selin, daşqının nəticəsində dağılıqlığa uğramış Baqilani bəndinin bərpa etdirməsini xüsusi vurğulamışlar. Bu hadisənin təsvirinə S. Aşurbəyli də fikir yönəlmişdir: "III Mənuçöhrün hakimiyyəti dövründə olmuş mühüm hadisələr sırasında h.532 (1137-11388)-ci ildə Kür çayı üzərindəki Baqilani bəndinin (Bəndi-Baqilani) yuyulub dağılması nəticəsində baş vermiş daşqını da qeyd etmək lazımdır. Fələki və Xaqani bu hadisəyə şeir həsr etmişlər. III Mənuçöhr Baqilani bəndini daşqın təkrar baş verməsin deyər, köhnə yerində yox, çayın bir qədər yuxarısında yenidən tikdirmişdi. Mənuçöhr ölkədə böyük tikinti işləri aparır, şəhərləri möhkəmləndirir, yeni şəhərlər saldırırdı" (Aşurbəyli,2006). Yeri gəlmişkən, Fələki qəsidəsində də bərpa olunmuş səddin yerinin dəyişdirilməsindən söhbət gedir. Xaqani

Şirvani haqqında fundamental monoqrafiyanın müəllifi Qafar Kəndli Xaqaninin bəndin bərpa olunduğu il Şirvanda olmaması, ora III Mənuçöhrün şairə məktub göndərərək onu dəvət etməsindən sonra qayıtmasını qeyd edir (Qafar-Kəndli-Herisçi,1988). Xaqaninin şərti olaraq, birinci adlandırdığımız qəsidəsi dörd mətldən ibarətdir. “Xaqani - əkbər Şirvanşah Mənuçöhrün tərifı və Baqilani bəndini bağlanması. Hər beytdə “sübh” kəlməsinin işlənməsi ilə” adlanır. İkinci qəsidə “Bu qəsidə bədahətən Şirvanşah Mənuçöhrün ovlağında və Baqilani səddinin münasibəti ilə deyilmişdir” adlanır. Bu münasibətlə Xaqani qələminə məxsus üçüncü şeir isə qitədir və “Baqilani səddinin bağlanması ilə bağlı Şirvanşah Mənuçehrın mədhində bədahətən deyilmişdir” sərlövəlidir. (Xaqani,1375: 1092)

Maraqlıdır ki, Xaqani həmin mövzuya həsr etdiyi mədhiyyələrdən birində, şərti olaraq ikinci adlandırdığımız qəsidədə bəndin tikintisinin dəqiq vaxtını da göstərir. Bu faktı öz tədqiqatlarında H.Həsən, Y.E.Bertels, A.Rüstəmov, S.Aşurbəyli də təsdiqləyirlər (Hadi Hasan,1929:22, Bertels, 1962:48, Rüstəmov, 1986:25, Aşurbəyli, 2006:158).

Şirvanşah Mənuçöhr bin Fəridunun Kür çayı üzərində Baqilani bəndinin bərpası və həmin hadisənin Fələki şeirində əksini tapması haqqında söhbət açan Y.E.Bertels şairin divanından gətirdiyi aşağıdakı beytlərə əsasən Fələki Şirvani yaradıcılığının bədii cəhətdən “sönük” olması qənaətinə gəlir:

باقلانی بود اکنون ناقلانی شد که شاه
نقل کردش تا فلم زایل کند مقصان از او
باقلانی ناقلانی شد چو شاهش نقل کرد
بر کمالی کاسمان نقصان کند نقصان از او
بند طوفان بست و لان از باقلانی برگرفت
بند باقی ماند و در باقی شد آن طوفان از او
بو الهیجا منوچهر آنکه نو شد در جهان
دولت کیخسرو و انصاف نوشروان از او

(Была она (т.е. плотина – Е.Б.)Бакилани,а теперь стала Накилани,так как шах Перенес ее,чтобы небесвод удалил от нее ущерб.Бакилани стала Накилани, когда перенес ее шах.С таким совершенством, чтобы небо отняло у нее недостатки.Заковал он оковы поток и (слог) лан от (слова) Бакилани отнял,Осталась вечная плотина, а от нее поток исчез без остатка. Шах Абу –л Хайджа Минучехр, от которого возобновились в мире,Могущество Кай – Хосрова и справедливость Нуширвана (Bertels, 1962:47)

Y.E. Bertels yazır : “Şair bu sətirlərlə nə demək istəmişdir? Şah bəndi bərpa etmiş, onun yerini dəyişmiş və onu o dərəcədə möhkəmlətməmişdir ki, artıq selin gəlməsi təhlükə yaratmır. Dörd beytin bütün mənası bundadır. Lakin bu necə ifadə olunmuşdur? Nə üçün Baqilani bəndi Naqilani oldu? Ona görə ki, şah onun yerini dəyişdi "نقل" "ب" , başqa sözlə, şah bəndin yerini dəyişən kimi , şair də "ب" hərfindəki nöqtəni üstə keçirmiş, o "ن" olmuşdur. Bundan başqa "نا" "سۆز" "نقل" kökündən alınmadır və "نقل" məsdəri də ondan törəmişdir. Bununla qeyd etmək lazımdır ki, "ناقلانی" heç bir mənə kəsb etmir və şeirə köklərin ahəngdarlığı naminə gətirilmişdir. Sonra da şah Baqilani sözündən “lan” hecasını götürmüş, nəticədə baqi – “əbədi” qalmış beləliklə, bənd əbədi olmuşdur. Maraqlıdır ki, hətta bəndin tikintisi kimi mühüm mövzunu şair bədbəxt hadisə ilə mübarizə fonunda emosional mənzərə kimi əks etdirmək istəmiş, hərflərlə və sözlərlə sxolastik şəkildə oynamaqla kifayətlənmişdir... Poeziya burada özünün ən yaxşı vasitəsindən – obrazdan məhrum olmuş və əyləncəyə çevrilmişdir” (Bertels, 1962:47-48). Fələki divanının tərtibçisi H.Həsənin fikrincə, nöqtənin yerinin dəyişdirilməsi rəmzi olaraq bəndin su ilə dağılmasına işarədir (Hadi Hasan, 1929:23). Həmin fikrə münasibətini açıqlayan Y.E.Bertels qeyd edir ki, “bu çətin ki, belə olsun, çünki onda şair deyərdi ki, bənd özü naqilani oldu və ya sel onu belə etdi. Lakin o vurğulayır ki, şah onu belə etmişdir. Söz oyununun mənası, fikrimizcə, yalnız nəql və naqilani paralelindədir” (Bertels, 1962:47).

Görkəmli Azərbaycan alimi, Fələki haqqında ilk monoqrafiyanın müəllifi A.Rüstəmov da Y.E.Bertelslə həmfikiridir (Rüstəmov, 1986:71-72)

Müəllifləri belə bir fikir söyləməyə güman ki, gətirilən sitatdakı “Baqilani”, “naqilani”, “baqi” , “lan” kəlmələri olmuşdur. Hətta Y.E.Bertels şairin guya söz oyunu xatirinə hərflərdəki nöqtələrin yerini dəyişməsinə də xüsusi qeyd edir. Bəs, əslində Fələki doğrudanmı söz oyunu ilə məşğul olmuşdur? Gəlin, sitat kimi verilən dörd beyti doğru tərcümə edək. Onda, Fələkinin ensiklopedik təfəkkürə malik sənətkar olmaqla yanaşı heç bir “söz oyunu” ilə də məşğul olmadığını şahidi olarıq. Belə ki, Fələkinin söz qüdrəti elə bir səviyyədə idi ki, istər mədh yazsın, istərsə də fəxriyyə və ya başqa bir şeir. O, mövzusunun asılı olmayaraq hər bir poetik incisini elə - belə , “söz oyunu” xatirinə demirdi və deyə də bilməzdi.Çünki “söz oyunu səpkili” şeirləri heç saray da qəbul etməzdi. Niyə? Çünki, sarayda bitkin, dolğun alimləri, şairləri əhatə edən institut xarakterli “Divan” fəaliyyət göstərirdi və hər bir “söz oyunu” ilə məşğul olan şair də bu ali ocağın üzvü ola bilməzdi.Hökmdarlar çox gözəl bilirdilər ki, onların adı bu ithaflar

vasitəsilə tarixə düşəcəkdir. Həqiqətən də biz tarixin bir çox qaranlıq səhifələrinin “açarını” bu “mədh səpkili” şeirlərdə, əsərlərdə tapırıq. Əvvəldə qeyd etdik ki, Fələki şeiri “söz oyunu” xatirinə deyə bilməzdi. Bəs, onda şair bu “söz oyunu” kimi başa düşülən şeir parçasında nə demək istəmişdir? Bu suala cavabı Məhəmməd Moinin 6 cildlik “Fərhənge farsi” adlı izahlı lüğətinin III və IV cildlərində tapırıq. “لان” (lan) - kəlməsinin izahında həmin sözün üç mənə çalarına malik olmasını göstərən alim yazır: “بی وفایی” (bivəfayi) – vəfasızlıq, “بی حقیقی” (bihəğiği) – həqiqətdən uzaq, “بی صفتی” (**bi sefəti**) – **sifətini, görkəmini itirmiş** (Moin, 1375:3544). Fələkinin şeirindən gətirilən nümunədə üçüncü mənə çaları yerinə uyğundur. Axı, Baqilani səddi də görkəmini itirmiş, dağılmışdı. Şah ondan “lan” - ı (itirilmiş görkəmi - L.Ə.) götürdü, yəni əvvəlki görkəmini bərpa etdi, qaytardı, bununla da “baqi” - əbədi, həmişəlik qaldı. Yəni, öz adını tarixdə yaşatdı. Gətirilən sitatda “Naqilani” sözü də işlənmişdir. Bu söz heç də Y. E. Bertelsin yazdığı kimi, Fələki “nöqtəni “ب” hərfinin altından götürüb “ن” hərfinin üzərinə qoyub” – şəkildə deyil. Yəni, Məhəmməd Moinin “Fərhənge farsi”-sində IV cildə “ناقلانی” (naqilani) – sözünün izahında oxuyuruq: “Bir şeyi bir yerdən başqa yerə aparmaq” (Moin, 1375:4599). Yəni, həqiqi mənada görkəmini itirmiş olan Baqilani səddindən “LAN = GÖRKƏMSİZLİK” götürüldükdən sonra “NAQİLANİ = KÖRPÜ” rolunu oynadı. Məsələyə belə yanaşdıqda, məzmunə gələn “xələl”dən söhbət açmağa dəyməz, bədiiliyə gəldikdə isə, həmin kəlmələr “təcnisi-xəttə” gözəl nümunə sayılır.

Nəticə

Ədəbi əsərlər yarandığı dövrün bədii şəkildə təcəssümüdür. Məhz bu nümunələr əsasında tarixin bir çox qaranlıq səhifələrinə işıq çilənmişdir. Lakin ədəbi əsərlərdə əksini tapmış tarixilik bəzən düzgün olmayan tərcümə nəticəsində səhv müddəanın əldə edilməsi ilə nəticələnir. Bu baxımdan da tarixdə yol verilmiş yanlışlıqlara yeri gəldikcə, düzəlişlər verilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aşurbəyli S.B. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, 2006.
2. Бертельс Е.Э. Низами и Фузуди. Москва, 1962.
3. Bəşirova H. Nizaminin müasiri məşhur Xaqani Şirvani. AMEA "xəbərler - Humanitar elmlər", 2017, № 1, s.76-79
- 4.Hadi Hasan. Falaki Shirwani .His times, life and works. London 1929, vol.1

5. Xəlilli Ş. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr. Bakı 2003.
6. Qafar Kəndli - Herişçi. Xaqani Şirvani(həyatı, dövrü, mühiti). Bakı, 1988.
7. Rüstəmov A. Fələki Şirvani , Bakı 1986
8. دیوان خاقانی جلد اول و دوم . ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی . تهران نشر مرکز 1375
9. محمد معین فرهنگ فارسی . جلد سوم . چاپ دهم. تهران 1375
10. محمد معین فرهنگ فارسی . جلد چهارم . چاپ دهم. تهران 1375
11. دیوان حکیم نجم الدین محمد فلکی شروانی به اهتمام و تصحیح و تحشیه 1345 . طاهری شهاب . چاپ اول

Новый взгляд на историю Ширвана на основании литературных источников XII века

Резюме

Социально-политические события, происходившие в Ширване в XII веке, нашли отражение в трудах могущественных мастеров слова Фалаки Ширвани и Хагани Ширвани.

В «Диванах» этих поэтов нашли отражение имена правящей верхушки, главнокомандующих, а также освещение исторических событий, связанных с этими людьми, что представляет большую историческую ценность.

На основании литературных источников устраняются ложные факты из жизни известных поэтов и писателей, имевших заслуги в культурной истории государства Ширваншахов.

И Фалаки Ширвани и Хагани Ширвани в своих гасидах восхваляли политику Манучехра III, проводимую в целях укрепления государства.

В статье выражается отношение к некоторым исследователям искажающим факты, приведенные в гасидах относительно исторической правды связанной с дворцом Ширваншахов.

A new look at the history of Shirvan on the basis of the literature sources of the XIIth century

Summary

Description of socio-political events of the history of Shirvan in the twelfth century was described in the works of such great masters as Feleki Shirvani and Khagani Shirvani. The names of ruling clans, kings

and army generals, as well as a description of events related to the names of these people has a great importance to us in terms of historical value, cited by poets through the praises in their Divans. Investigating the history of the Shirvanshahs, according to literary sources, the name, achievements, the years of reign of the Third Manuchohr were mistaken for the name of his uncle, the Second Manuchohr. This article explores this issue as well. On the basis of literary sources, this article also examines the incorrect facts from the life of literary figures in the cultural history of the Shirvanshahs. The kings of the Shirvanshahs of the twelfth century paid great attention to the humanitarian sphere, and created conditions for its development. Not surprisingly, all this is reflected in the literary sources. Feleki Shirvani and Khagani Shirvani praised in their works the activities and policies of the Third Manuchohr on strengthening state integrity. The article also contains an opinion on the distortions of facts in historical events related to the Shirvanshahs Palace in comparison with the Cassidas reflecting this epoch.

XVI ƏSRDƏ İNGİLTƏRƏNİN MARAQLARINDA ŞİRVAN

Leyla CƏFƏRLİ*

Ключевые слова: Московская компания, Энтони Дженкинсон, сукно, Абдулла хан Устаджлу.

Key words: Moscow company, Anthony Jenkinson, raw silk, Abdollocan Ustajli.

Giriş

Azərbaycanın Qərblə olan münasibətlərinin əsası hələ Ağqoyunlu dövründə qoyulsa da, Səfəvi dövründə daha da genişlənmişdir. XVI əsrdə İngiltərə kraliçası Yelizaveta Tüdorun dövründə İngiltərə ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələr xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. İngiltərənin Azərbaycanla geniş əlaqələr yaratmağa cəht etməsinin də bir çox səbəbləri var idi. İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, İngiltərədə həmin dövərdə kapitalist münasibətləri inkişaf edirdi. İngiltərə isə öz mahudunu ixrac etmək üçün sərfəli bazarlar, ucuz xammal mənbəyinə ehtiyac duyurdu. Lakin böyük coğrafi kəşflərdən sonra “dünya bazarının qəflətən genişlənməsi” İngiltərə üçün əlverişli olmamışdır. İngilis gəmiləri nə ispanların taladığı “Yeni dünyaya” yaxınlaşa bilir, nə də İtalyan tacirlərinin əlindən Aralıq dənizinə daxil ola bilirdilər. Bundan əlavə, Hindistana gedən dəniz yoluna isə portuqaliyalılar hökmranlıq edirdilər. Beləliklə, öz rəqibləri ilə hərbi-siyasi münasibətə girmək istəməyən İngiltərə onları dinc yolla məğlub etmək qərarına gəldi. İngilis dənizçiləri şimal-qərb və şimal şərq istiqamətlərində hərəkət edərək Yerin şimal qütbünü aşmağa və Şərqi, xüsusilə də Hindistana daha təhlükəsiz dəniz yolu tapmağa cəht göstərirdilər. Lakin hər iki istiqamətdə aparılan araşdırmalar uğursuzluqla nəticələndi. Bunun nəticəsində, İngiltərə Rusiya ərazisindən keçib Volqa-Xəzər yolu, Azərbaycan və İran vasitəsilə Hindistanla birbaşa əlaqə yaratmaq qərarına gəldi. Əgər planlar İngilislərin arzuladığı kimi baş tutardısı, o zaman İngilislər Səfəvi dövlətinin ərazisində möhkəmlənə bilər, xam ipəyin vətəni olan Azərbaycanla əlaqələr yaradar və öz ölkəsinin xam ipəyə olan tələbatını qarşılıya bilər. Bundan əlavə İngilis tacirləri Səfəvi dövlətinin ərazisindən keçib Hindistanla əlaqələr yarada bilər,

*Doktorant, AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, email: leyla92-12@mail.ru

ədviyyat ticarətini ələ keçirib portuqaliyalıları burdan sıxışdırma bilərdi (Mahmudov, 2006:242).

Qeyd etmək lazımdır ki, İngiltərənin şərqlə siyasi və ticari münasibətlərini həyata keçirən əsas qüvvə XVI əsrdə əsas qoyulmuş "Moskva şirkəti" idi. Bu şirkətin məqsədi Səfəvi dövləti ərazisində İngilis mallarını satmaq və istədikləri malları alıb İngilərəyə aparmaq üçün toxunulmazlıq almaqdan ibarət idi. Eyni zamanda Hindistanla birbaşa əlaqə yaratmaq da İngiltərənin əsas maraq dairəsinə daxil olan məsələ idi. Lakin onların ən mühüm hədəfi isə Azərbaycan ipəyini ələ keçirmək, bu ərazidə ipək ticarətini inhisara almaq, Avropa və türk tacirlərini buradan sıxışdırmaq, ipək ticarətində vasitəçiliyə nail olmaq idi. Göstərilən dövəmdə Moskva şirkəti Səfəvilər dövləti ərazisinə altı ekspedisiya göndərmişdir. (ilk ekspedisiya-1561-64-cü illər, ikinci ekspedisiya 1563-65-ci illər, üçüncü ekspedisiya 1565-1567-ci illər, dördüncü ekspedisiya 1568-69-cu illər, beşinci ekspedisiya 1568-74-cü illər, altıncı ekspedisiya 1579-81-ci illər.) Qeyd olunan bu altı ekspedisiyanın hamısının Səfəvilər ərazisinə gətirdiyi əsas məhsul İngilis mahudu idi). Orta əsrlərdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Səfəvilər imperiyası ilə İngiltərə arasında birbaşa ticarət əlaqələri yarandı.

Məqalədə bəhs olunan dövrdə İngiltərənin Moskva şirkətinin vasitəçiliyi ilə İngilis səyyahlarının Şirvana səfərləri, Şirvanın sosial, iqtisadi, siyasi vəziyyəti, şəhərləri haqqında verdikləri maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

İngilislərin Şirvan səfərləri.

1538-ci ildə Şirvanda baş verən üsyandan istifadə edən Şah I Təhmasib bura hücum edərək, Şirvanı Səfəvi dövlətinə tabe etdikdən sonra Şirvan bəylərbəyliyi də İngiltərə ilə münasibətlərdə aparıcı faktora çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, Səfəvi-İngiltərə münasibətlərində Azərbaycan xüsusi rol oynayır. Səfəvi hökmdarı Şah I Təhmasib İngilis tacirlərinə imtiyaz fərmanını 1566-cı ildə vermişdisə, Şirvan hakimi Abdulla xan Ustaclı bu mövzudakı fərmanı ingilis tacirlərinə hələ 1563-cü ildə vermişdir. Abdulla xan 1549-cu ildən 1567-ci ilədək Şirvanın bəylərbəyi olmuşdu. O, Şirvanda olarkən bir çox xarici səyyah və səfirləri qonaq etmişdi. Xarici müəlliflər onu "Şirvan kralı" adlandırırdılar (Mahmudov, 2006: 249).

Moskva şirkətinin Səfəvi ərazisində ilk ekspedisiyası 1561-ci ildə başlamışdır. Bu ekspedisiyaya Antoni Cenkinson başçılıq edirdi. İngilis səyyahı Antoni Cenkinson bu səfərlərinin səbəblərini, detallarına kimi öz səyahətnaməsində qeyd etmişdir. Cenkinson Şirvan hakimi Abdulla xanla görüş zamanı səfərinin səbəbini izah edərkən bildirmişdir ki, o,

İngilis kraliçasının fərmanları ilə Şah Təhmasibin yanına dostluq əlaqələri yaratmaq, İngilis tacirlərinə Səfəvi dövləti ərazisində sərbəst ticarət etmək, bu ərazidən sərbəst surətdə keçib getmək üçün toxunulmazlıq fərmanları almaq üçün gədir.

Antoni Cenkinsonun Şirvanlı Abdulla xanla danışıqları Azərbaycan ipəyini ələ keçirmək üstündə İngiltərə, Venesiya respublikası və Osmanlı arasında nə qədər kəskin fərq olduğunu göstərir. Cenkinson yazır: “Şirvan kralının yanında və onun qəbulunda olduğum zaman müxtəlif məsələlər barəsində apardığımız danışıqlar zamanı Abdulla xan məndən soruşdu ki, biz-İngilislər türklərlə dostuq ya yox? Mən cavab verdim ki, biz türklərlə heç zaman dost olmamışıq, çünki onlar bizə heç bir zaman öz ölkələrindən keçib Sufinin torpaqlarına gəlməyə icazə verməmişdirlər. Lakin bizim yaxınlığımızda venesiyalılar adlı bir millət var. Onlar türklərlə böyük razılıq şəraitində yaşayır, onların torpaqlarında bizim mallarımızla alver edirlər, onlar bizim mallarımızı başlıca olaraq xam ipəyə dəyişirlər. Xam ipək isə oraya, bizim bildiyimizə görə Səfəvi dövlətindən aparılır. Əgər türklər venesiyalılara icazə verdiyi kimi, Sufi də bizə öz torpaqlarında ticarət etməyə ixtiyar versə, bizə pasport və toxunulmazlıq vəzəqləri versə, mən şübhə etmirəm ki, burada ticarət heç bir dövrə müqayisə olunmayacaq dərəcədə genişlənəcək.” (Mahmudov, 2012:220).

Cenkinson 1562-ci ilin avqustunda Şamaxıya gəldi. Şirvan hakimi Abdulla Xan Ustaclı onu qəbul etdi. Cenkinsonun səyahətnaməsində bu haqda maraqlı məlumat yer alır. “Bu olduqca gözəl kral şəhərində mənim üçün yer ayrıldı.. Ertəsi gün mənə əmr olundu ki, kralın yanına gedim. Kralın adı Abdulla xan idi. Bu zaman Şamaxıda bərk istilər olduğundan onun iqamətgahı şəhərdən 20 mil aralıda uca dağlarda idi. Avqustun 20-də mən onun yanına çatdım. O, məni gülərlə qarşıladı. Əlini öpdüm. O, məni nahara dəvət edib, yaxınlıqda oturmağı əmr etdi. Kral ipək və zərli sapla bəzək vurulmuş zəngin alaçıqda oturmuşdu. Alaçıq tərənin döşündə çox gözəl görünürdü. Alaçıqın qabağında əla bir bulaq var idi. Həmin bulaqdan kral və onun əyanları su içirdilər. Alaçıqın içinə başdan başa zəngin bəzəkli xalçalar döşənmişdi. Onun altında isə gümüşdən və qızıldan bəzək vurulmuş kvadratşəkili xalça salınmış, üstünə də ona layiq iki yastıq qoyulmuşdur. Kral və onun yaxın adamları çadırda bardaş qurub oturmuşdular. Lakin mənə belə oturmaq çətin olduğunu görcək, əlahəzrət stul verilməsini əmr etdi və mənə dediki adət etdiyim qaydada oturum. Nahar vaxtı çatanda yenidən süfrələr açıldı və müxtəlif cür yeməklər verildi. Xörəklər növlərinə görə cərgə ilə düzülmüşdü. Mənim hesabıma görə süfrədə 140 cür xörək var idi. Bu xörəklər yeyildikdən sonra qabları ilə birlikdə yığışdırılıb, təzə süfrə saldılar. Ortaya 150 dövrə

meyvə və başqa ziyafət yeməkləri gətirildi. Belə ki, iki dəfədə 290 cür yemək verildi”. Şirvan hakimi Cenkinson ilə danışıqlar zamanı beynəlxalq münasibətlərin əsas məsələləri ilə də maraqlanmışdı. Cenkinson yazır ki, Abdulla xan məndən soruşdu. “Kim güclüdür – alman imperatoru, rus çarı, ya türk sultanı ?” (Mahmudov, 2012:224).

İngilis səyyahı bir neçə gün Abdulla xanın iqamətgahında qalmış, hətta Şirvan əyanları ilə birlikdə “şahinlə durna ovunda” da iştirak etmiş, nəhayət Səfəvi sarayına yola düşmüşdü. İngilis diplomatı yazır ki, ovdan qayıdandan sonra Abdulla xan bizi nahara dəvət etdi. “Nahar bitdikdən sonra mən əlahəzrətdən Sufinin yanına yola düşmək üçün icazə istədim. O, mənə məmnuniyyətlə icazə verdi. Rusiyadan qayıdan elçisini və başqa adamları məni müşayiət və mühafizə etmək üçün ayırdı. Yola düşərkən o, mənə yəhərli—yüyənli əla at bağışladı, bütün mallarımı gömrükdən azad etdi”. Antoni Cenkinsonun bu məlumatı, yəni Şirvan hakiminin Rusiya ilə sərbəst əlaqə saxlaması, həmçinin İngilis səyyahlarının mallarını gömrükdən azad etməsi, eyni zamanda Şirvanın Səfəvilərdən asılılığının formal olduğunu göstərir (Mahmudov, 2012:226).

Antoni Cenkinson Şirvanın əvvəllər çoxlu ticarət mərkəzlərinə - möhkəmləndirilmiş şəhər və qalalara malik məşhur ölkə olduğunu, onun səyahəti zamanı isə Səfəvilərdən aslı olan bu diyarın, xüsusən Şamaxının tənəzzül dövrü keçirdiyini göstərir. Səyyah yazır ki, hər halda yenə də şirvanlıların öz “kral”ı vardır. Başqa sözlə İngilis taciri Şirvanın Səfəvi dövləti daxilində öz müstəqilliyini saxladığını hiss etmişdi.

Antoni Cenkinson yazır ki, Şirvanın “əsas və ən varlı” ticarət şəhəri Ərəşdir. Onun ətrafında hər şeydən çox, xam ipək istehsal olunur, bura ticarət üçün türklər, suriyalılar və başqa əcnəbilər gəlirlər. Bu məlumatlardan görüldüyü kimi, orta əsrlərdə yurdumuzu şöhrətləndirən xam ipək, ipəkçilik məhsulları, habelə Azərbaycanın geniş ticarət əlaqələri başqa avropalı səyyahlar kimi, Antoni Cenkinsonun da diqqətini cəlb etmişdi. Antoni Cenkinson öz ölkəsinin ticarət mənafeyini nəzərə alaraq yazırdı. “Bu dövlətdən (Şirvandan) yüksəkkeyfiyyətli və lazımlı müxtəlif mallar: qoz-fındıq, pambıq-parça, zəy, bu ölkənin özündə istehsal olunan xam ipək, Şərqi Hindistandan bura gətirilən ədviyyat və cövüz məhsullarının hər növünü almaq olar. Lakin burada əsas yerli məhsul xam ipəkdir. Onun hər cür növü var və son dərəcə boldur.”

Səyyah öz gündəliyində Şamaxı yaxınlığında “Sufi tərəfindən dağıdılmış”, lakin vaxtilə dünyanın ən möhkəm qalalarından biri olan Gülüstan qalası haqqında da məlumat verir.

Şamaxıdan sonra Antoni Cenkinson Qəzvinə gedir. Lakin bu zaman Səfəvi-Osmanlı münasibətləri yaxşılaşmış, onlar arasında sülh bağlanmışdır. Bu səbəbdən Şah Təhmasib İngilis elçisini qəbul etmir.

Hətta kafir olduğu üçün ingilis diplomatına saray darvazaları ağzında başmaq geyindirilmiş, ancaq bundan sonra içəri buraxılmışdır. Şah Təhmasib hətta ingilis elçisini Osmanlı sarayına hədiyyə göndərmək istəmişdi. Lakin Şirvan Hakimi Abdulla xan Şaha məktub yazaraq onu bu fikirdən daşındırmışdı. Şirvan hakimi Şah Təhmasibə yazırdı ki, əgər ingilis elçisi ilə pis rəftar edərsə, o zaman ölkəyə daha az əcnəbi gələr, bu da ölkənin zərərinə olar. Uğursuz səfərdən sonra Antoni Cenkinson 1563-cü ildə yenidən Şirvana qayıdır və Abdulla xanla görüşür. Şirvan hakimi İngiltərə elçisini yenə yaxşı qəbul etdi və bildirdi ki, mənim ölkəmdə arzu olunan qonaqsan. Şirvan hakiminin bu jestləri əslində Azərbaycanın xarici ticarət mənafeyindən irəli gəlirdi. Osmanlı işğalları nəticəsində Aralıq dənizi və Qara dəniz ticarətindən sıxışdırılan Azərbaycanın, xüsusən Şimali Azərbaycan ərazisinin xarici aləmlə ticarət əlaqələrini Xəzər-Volqa yolu ilə genişləndirməkdən başqa çıxış yolu yox idi. Ölkənin əsas sərvəti olan xam ipəyi əlverişli şərtlərlə xarici ölkələrə ixrac edib iqtisadiyyatı dirçəltmək olardı. İngiltərə ilə əlaqələrin başlaması bu zəmində əhəmiyyətli hadisə idi (Mahmudov, 1977:13).

Şirvan hakimindən xoş münasibət görən Cenkinson bir həftə onun iqamətgahında qalıb danışıqlar apardı. Cenkinson yazır ki, Abdulla xan mənə “etibar edib ən məxfi sirlərini açdı, mən bunları Moskvaya qayıdanda çar həzrətlərinə çatdırmalı idim”. Tarixən öz nisbi müstəqilliyini saxlayan başqa Şirvan hakimləri kimi, Abdulla xan da yəqin ki, tabe olduqları Səfəvi hökmdarlarından gizlin çarla əlaqə saxlayır, əlverişli şərait yarandıqda Rusiyanın hərbi-siyasi köməyi ilə tam müstəqillik əldə etməyə çalışırdı (Mahmudov, 2012:229).

Bundan başqa Abdulla xan xüsusi fərmanla ingilis tacirlərinə ticarət imtiyazları verdi. Şirvan hakimi onlara Şirvan ərazisində tam ticarət sərbəstliyi verdi. İngilislər təhlükəsiz sürətdə ölkənin ərazisinə gəlib istədikləri kimi ticarət əməliyyatları apara bilərdilər. Moskva şirkətinin tacirləri Şirvanda “bizim tacirlərimizlə və başqa şəxslərlə nağd pulla və ya mübadilə yolu ilə alqı-satqı əməliyyatları həyata keçirə, bizim ölkəmizdə arzu etdikləri qədər qala və yaşaya, könülləri istədiyi vaxt heç bir ləngitməyə, əngəl və maneəyə yol verilmədən öz malları ilə birlikdə çıxıb gedə bilərdilər”. İngilis tacirləri gömrükdən də azad olunurdular. Şirvan hakiminin bu fərmanını pozan dövlət məmurları ağır cəzalandırılacaqdılar: “Əgər vaxtından aslı olmayaraq bizim gömrük yığanlarımız və ya başqa qulluqçularımız və ya onların hər hansı biri, bizim bu hökmümüzü pozaraq əngəl törədərsə və sui-istifadəyə yol verərsə, göstərilən ingilis tacirlərini və ya onlardan hər hansı birini və ya onların nümayəndələrini bizim müllərimizə gətirdikləri və buradan apardıqları hər hansı bir mal müqabilində zorla hər hansı bir gömrük və

ya rüsum verməyə məcbur edərsə və bu aşkar olunarsa əmr edirəm: Yuxarıdakı gömrük yığanlar və qulluqçular öz vəzifələrindən qovulsunlar və bizim qəzəbimizə düşər edilsinlər. Onların ingilis tacirlərindən aldıkları bütün pullar və mallar isə sahiblərinə qaytarılsın” (Əfəndiyev, 2007:289)

Abdulla xanın fərmanı saray ticarətini də tənzim edirdi: “Hər dəfə, göstərilən ingilis tacirləri və onların nümayəndələri bizim xəzinəmiz üçün yararlı olan hər hansı mallar gətirdikdə, xəzinədarımız belə malları xəzinəyə qəbul etsin və bu malların haqqını ya nağd pulla, ya da malların dəyərinə bərabər xam ipəklə ödəsin”. Həmin fərmanda diqqəti cəlb edən cəhət bu diyarın əsas neməti olan ipəyin, hətta İngiltərə ilə ticarətdə mübadilə vasitəsi rolu oynadığının göstərilməsi idi. Fərmanın sonunda göstərilirdi: “Bizim mülklərimizin hər hansı bir yerində bu imtiyaz fərmanımız göstərildikdə və ya oxunduqda ona əməl olunmasını hökm və tələb edirik”.

Şirvan hakimi ilə danışıqlar nəticəsində İngiltərə üçün çox mühüm ticarət imtiyazları əldə edən Cenkinson Şamaxını tərk etdi. Beləliklə 1561-63-cü illərdə İngiltərədən Azərbaycana gəlmiş ilk ticarət ekspedisiyası iki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin yaranması ilə nəticələndi. Şamaxıda İngilis tacirlərinə məxsus ticarət fabriyasının əsası qoyuldu. Şirvan hakimindən geniş imtiyazlar ala bilmiş İngilis tacirləri Azərbaycana axışmağa başladı.

Abdulla xanın verdiyi ticarət imtiyazlarından istifadə edən ingilislərin ikinci ticarət ekspedisiyası Tomas Olkok, Corc Renn, Riçard Çininin başçılığı altında 1563-cü ildə yenidən ölkəmizə gəldilər. Əvvəlki ekspedisiyadan fərqli olaraq bu dəfə ingilislər Azərbaycana “qanuni əsasla” gəlirdilər. Riçard Çinni öz gündəliyində bu səfər haqqında məlumat vermişdir. Maraqlı fakt budur ki, digər səyyahlardan fərqli olaraq Azərbaycanı İrandan fərqləndirir, düzgün olmasa da “Midiya” adlandırır. Səyyahın növbəti məlumatı Şamaxı şəhəri haqqındadır. O yazır: “Avqustun 21-də biz Şamaxıya çatdıq. Abdulla xanın düşərgəsi alaçıqda idi. Bu xalq bizi çox yaxşı qəbul etdi. Gəlişimizin üçüncü günü bizi kralın yanına çağırdılar. Biz ona hədiyyələr verdik və o bizə çox iltifat göstərdi. Kral alaçıqda bardaş qurub oturmuşdu, onun bütün əyanları dövrəsində idi. Yerə xalça döşənmişdi. Bizə oturmaq əmr olundu. Kimə harada oturmağı kral özü göstərirdi. O, rus çarının tacirlərinə əmr etdi ki, ayağa qalxıb yerlərini bizə versinlər” (Mahmudov, 1977:15).

İngilislərin ölkəmizə ikinci səfəri başa çatan kimi (1565) növbəti ekspedisiya 1565-ci ildə başladı. Bu səfərə Artur Eduards, Riçard Conson, Aleksandr Kitçin başçılıq edirdi. Həmin dönmə Şirvanda baş

verən hadisələri eyni zamanda ekspedisiyanın gedişini öyrənmək üçün Artur Eduardsın 1566-cı ildə Şamaxıdan İngiltərəyə yazdığı iki məktub qiymətli mənbədir (Mahmudov, 1977:17).

Birinci məktubdan məlum olur ki, Şirvan hakimi Abdulla xanın səyləri nəticəsində Azərbaycan-İngiltərə münasibətləri artıq möhkəmlənməkdədir. O, əvvəki kimi ingilis tacirlərini yenə özü qəbul edir, hətə Antoni Cenkinsona verdiyi imtiyaz fərmanının qüvvədə olduğunu təstiq edir. Hətə Şamaxıda ingilis tacirləri üçün onların münasib bildiyi yerdə yaxşı bir ev hazır edilməsi haqqında göstəriş də verir. İngilis tacirləri isə onlara geniş imtiyazlar verən Şirvan hakiminin yanına əliboş gəlməmişdilər. Səyyah yazır: “Sentyabrın 11-də Şamaxıya çatdıq, 17-də isə bu ölkənin kralına – Abdulla xana 40 samur xəzi, 3 top yun parça, 4 arşın qırmızı mahud, 3 morj dişi, 40 qırmızı tülkü dərisi hədiyyə etdik. O, bizim hədiyyələrimizi qəbul etdi, xoş niyyətimizə görə təşəkkür etdi və soruşdu: Cənab Cenkinsonun səhhəti necədir? O yenidən bu yerlərə gəlmək istəmirdi? Kral özü ilə üzbəüz oturmağı bizə əmr etdi. Abdulla xan bizə öz süfrəsindən xörək göndərdi. Bizimlə söhbətdən sonra bildirdi ki, kimsənin bizə zərər yetirdiyini eşidərsə onu cəzalandıracaqdır ki, qoy bu başqaları üçün göz olsun, belə ki, biz sakit yaşayacaq və şikayət üçün heç bir əsasımız olmayacaq. Hələlik bizə kiçik bir ev ayıracaq, sonra özümüzün münasib bildiyimiz yerdə yaxşı bir bina hazır ediləcək. Xudahafizləşərkən bizə əmr etdi ki, bütün arzu və xahişlərimizi yazılı şəkildə verək”.

Şirvan hakimi tərəfindən yaxşı qəbul edilən Eduards ingilis ticarət kampaniyasının Azərbaycanla əlaqədar əsl niyyətini – bu diyarın xam ipəyini öz inhisarına almaq planlarını açıqça bildirir: “Mən şübhə etmirəm ki, biz tezliklə xam ipək və ipək parçalar, ədviyyat və boyaq mallarının hər növü ilə, bununla yanaşı burada olan digər mallarla ticarət sahəsində böyük firmaya çevriləcəyik”.

Artur Eduardsın ikinci məktubunda da Şirvan haqqında çoxsayda məlumat yer alır. İngilis taciri Şamaxıda yerli tacirlərlə belə bir razılığa gəlmişdir ki, onlar xam ipəklərini Hələbə aparınca elə buradaca İngilis mahuduna dəyişdirsinlər. Şamaxı tacirləri də buna razı olmuş, hətə ingilisləri ədviyyatla da təmin etməyə söz vermişdilər. Eduards bununla əlaqədar olaraq yazırdı: “Mən şübhə etmirəm ki, getdikcə ədviyyat və boyaq malları sahəsində işlərimiz yaxşı gedəcək və mənfəətli olacaq”. Bu da, ingilis ticarət kapitalının nə üçün Azərbaycanda möhkəmlənməyə çalışdığını aydınca sübut edir.

İngilis tacirlərinin Azərbaycana dördüncü ekspedisiyası (1568) haqqında daha ətraflı məlumatı Lorens Çepmenin qeydlərindən almaq olar. Çepmenin məlumatına görə bu dəfə Şamaxıda ingilis tacirlərinin

bazarı zəif olur. Bunun əsas səbəbi isə burada ticarətin ən gür çağı baharın sonlarından yayın axırlarına qədər davam edirdi. Orta Asiya, Hindistan, Hələb, Rusiyadan müxtəlif mallar gətirən karvanlar Şamaxıya məzh bu zaman aralığında gəlir, payızda isə qayıdıb gedirdilər. İngilislər isə Şamaxıya sentyabrın əvvəllərində gəlib çatmışdılar. Çempenin özü bu haqda yazır: “Gec gəldiyimiz üçün biz bu şəhərə elə bir vaxtda yetişdik ki, şəhər bizdən qabaq bura gəlmiş mallarla dolu idi. Buna görə də heç kəs bizdən heç bir top da mahud almaq istəmədi”. Bu fakt orta əsrlərdə Şirvanın geniş ticarət əlaqələrinin olduğunu sübut edir.

İngilis tacirlərinin ölkəmizə beşinci səfəri zamanı (1568-74-cü illər) Şirvanın sosial, iqtisadi həyatına dair ən maraqlı məlumatları səyyah Ceffri Deketin qeydlərindən almaq mümkündür. O, Şirvan torpaqlarından bəhs edərək Azərbaycanı “Midiya” kimi qələmə verərək, Şamaxını bu ölkənin ən yaxşı şəhəri hesab edir, xam ipəyin Azərbaycanın ən başlıca məhsulu olduğunu göstərir. Səyyah yazır: “Şamaxı bütün Midiyada ən böyük şəhərdir, bu ölkənin ən başlıca məhsulu xam ipəkdir. Xam ipək Şamaxıdan üç günlük məsafədə yerləşən və Ərəş adlanan şəhərdə son dərəcə çoxdur”.

Deket indiki Şəki-Balakən zonasına daxil olan Azərbaycan torpaqlarının təsərrüfat həyatı haqqında da maraqlı məlumatlar verir. Səyyah yazır: “Orada çoxlu ipək satılır. Bu ölkənin baş şəhəri Zəyəm adlanır. Buradan hər il İrana aqlasığmaz dərəcədə çox bizim meşə fındıqları ilə eyni növdən olan keyfiyyətli, dadlı və nazik qabıqlı fındıq aparırlar, ildə 4000 dəvə yükü fındıq ixrac olunur”.

Deketin müşahidəsinin məhsulu kimi Şirvan haqqında bir fakt daha diqqəti çəkir: “Cavad yolunda böyük bir çay var ki, o axıb Bakı adlanan şəhər yaxınlığında Xəzər dənizinə tökülür. Bu şəhərin yaxınlığında qəribə bir şey müşahidə etmək olar: burada yerdən çoxlu yağ çıxır. İranın ən ucqar yerlərindən həmin yağın dalınca bura gəlirlər. Bütün ölkədə evlər onunla işıqlandırılır. Bu yağ qara rəngdədir və neft adlanır. Onu karvanla ölkənin hər yerinə aparırlar. Siz tez-tez 400-500 heyvandan ibarət neft aparan belə karvanlarla rastlaşa bilərsiniz”. Səyyahın məlumatlarının dəqiqliyi bir də ondan görünür ki, o, hətta Bakıda neftin müxtəlif növlərinin çıxarıldığını da qeyd edir. “Elə həmin Bakı şəhərinin yaxınlığında başqa növ yağ da var: o, ağ rənglidir və çox yüksək qiymətləndirilir, ehtimala görə, o həmin yağdır ki, bizdə petroleum adlandırılır”. Deket Bakı neftindən danışarkən Şamaxı yaxınlığında da, buna bənzər bir şeyin çıxdığını yada salır. “Şamaxı yaxınlığında qətrana oxşayan bir şey çıxır. O da, həmçinin yerdən çıxır. Biz onu sınaqdan keçirdik və bizim gəmilərimizdə əla bir sürətdə qətranı əvəz edir”.

İngilislərin sonuncu, altıncı səfəri isə çox da uğurlu keçmədi, burda onlar bir sıra maneələrlə qarşılaşdılar və 1581-ci ildə ölkəmizi tərk etdilər.

Nəticə

XVI əsrin II yarısından etibarən başlayan, əsasən “Moskva” şirkətinin vasitəçiliyi ilə İngilis səyyahlarının Şirvana altı səfəri göstərilən dövrü qiymətləndirmə baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, İngilis səyyah və diplomatlarının qeydləri və məlumatları ölkəmizin sosial, iqtisadi durumu haqqında kifayət qədər informasiya əldə etməyə xidmət edir. Bu qeydlərdə Şirvanın ipəkçiliyin mərkəzi olması, Şamaxı, Bakı, Ərəş şəhərləri haqqında məlumatlar yer alır.

Lakin Səfəvi- İngiltərə münasibətləri uzun zaman davam edən siyasi-iqtisadi münasibətlərə çevrilə bilmədi. Livoniya müharibəsi zamanı İngiltərəni özünə müttəfiq edə bilməyən Rusiya İngilis tacirlərinə verdiyi ticarət imtiyazlarını ləğv etdi, onlara Rusiya ərazisindən keçib Volqa-Xəzər yolu ilə şərqə ticarətə getmək qadağan olundu. Bu hadisə ilə eyni zamanda Şirvanın da İngiltərə ilə münasibətləri davam edə bilmədi. Bunun əvəzində Azərbaycan bazarlarında Rusiyanın rolu artdı. Azərbaycanda Rusiyanın mövqeyinin güclənməsinə şərait yarandı (Mahmudov, 2006:251).

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əfəndiyev O.Ə. “Azərbaycan Səfəvilər dövləti” Bakı: 1993.
2. Mahmudov Y.M. “Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan” Bakı, “Təhsil”, 2012, 296 səh.
3. Mahmudov Y.M. “Azərbaycan diplomatiyası” Bakı, “Təhsil”, 2006, 416 səh.
4. Mahmudov Y.M. “Səyyahlar Azərbaycana gəlir” Bakı, 1977.
5. “Early voyages and travels to Russia and Persia By Anthony Jenkinson and other Englishmen” volume 2. Edited by E.Delmar. Morgan. Cambridge University Press. New York 2009.
6. The Cambridge history of Iran. Vol. 6: The Timurid and Safavid periods. 1. Iran-History I. Jackson, Peter n. Lockhart, Laurence 955. New York, Cambridge University Press 2006.

В XVI веке Ширван в планах Англии

Резюме

В этой статье отражается информация об экспедициях английской московской компании в Ширван, заметках путешественников о социальных, экономических, политических условиях, сельскохозяйственной жизни, городах Ширвана в XVI веке. Все эти факты позволяют нам анализировать различные стороны отношений между Англией и Ширваном в средние века. С 1561 года до 1581 года московская компания организовала шесть рейсов в Сефевидскую империю. Между этими двумя странами торговые отношения преобладали над политическими отношениями. Основную часть торговли составляло сукно.

In the 16th century, Shirvan in the plans of England

Summary

This article describes the information about voyages of Moscow company of England to Shirvan, the notes of travellers about social, economic, political circumstances, agricultural life, cities of Shirvan in XVI century. All these facts allow us to analyze different aspects of England-Shirvan relations in the middle ages. From 1561 year till to 1581 Moscow company arranged six voyages to Safavid empire. Between these two countries trade relations prevailed more that political relations. The most important part of this trade was raw silk.

ALMAN SƏYYAHLARI ŞİRVANIN TARİXİ HAQQINDA

Leyla HƏSƏNZADƏ*

Ключевые слова: путешественник, литература, путешествие, культура

Key words: traveler, literature, travel, culture, about

Giriş

Azərbaycan və Alman xalqları arasındakı ədəbi əlaqələrin maraqlı tarixi vardır. Hələ keçən yüzilliklərdə alman səyyahları Şərqi bir şox ölkələri kimi bizim diyarımızda da olmuş, xalqımızın yaşayış tərzini, adət-ənənələri, mədəniyyəti, incəsənəti, söz yox ki, ədəbiyyatı ilə maraqlanmışlar. Orta əsrlərdə Avropa ədəbiyyatında Şərqi haqqında bilgilər demək olar ki, müstəsna olaraq səyahətnamələrdə verilmişdir.

Ədəbi əlaqələrin bir sıra ədəbiyyatdankənar formaları da vardır ki, ədəbiyyat sahəsində müəyyən yaxınlığa gətirib çıxarır. Ədəbiyyatşünas alim D.Dyurişinin fikrincə, ədəbi əlaqələrin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməsə də, bir sıra komparativistik ədəbi işlərdə bu formalar ən ciddi müzakirə obyektidir. Bu baxımdan, səyahət və səyyahların rolu da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzi ədəbiyyatşünaslıq kitablarında da bu öz əksini tapmışdır. Təsadüf deyil ki, D.Dyurişin Klod Pişua və Andre M.Russontfl “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” əsərində səyahət və səyyahların rolunun ədəbiyyatlararası əlaqələr və oxşarlıqlarda kifayət qədər geniş surətdə nəzərdən keçirilməsini vurğulayaraq qeyd edir: “Bədii nəzəri tədqiqatlarda xüsusi diqqət verilməsə də, ədəbi problemlərdən uzaq olsa da, səyahətlərin müxtəlif formalarının da bu və ya digər tərzdə beynəlxalq və habelə ədəbiyyatlararası əlaqələrə təsir etməsi kimi aydın faktı inkar etmək olmaz” (Дюришин). Burada həmçinin, J.M.Karrenin səyahətnamələrin tarixi və bir ölkənin ədəbiyyatının başqa ölkə tərəfindən bədii interpretasiyası tarixi haqqında fikirlərini xatırlamaq lazımdır (Carre, 1951).

Dünya ədəbiyyatında səyahətnamələr qədimliyi ilə seçilir. Səyahətnamələr qədim zamanlardan xarici ölkələr və mədəniyyətlər haqqında bilgilərin transferi və formalaşması üçün mühüm funksiya daşımışdır. Səyahətnamələrdəki məlumatlar bir giriş kimi insanları xarici

* Elmi işçi, AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, email: qasanzade.leyla@mail.ru

aləmə yaxınlaşdırır. Xüsusilə, coğrafiya və etnologiya baxımından səyahətnamələr böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bir sıra ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətlərində bu janrın yol qeydləri, səfərnəmə, dramaturji, poetik, roman, fəlsəfi, felyeton formaları göstərilir (Тимофеев, Тураев, 1974).

A.Bauerkemper, H.Bödeker, B.Ştruckun birgə müəllifliyi ilə yaradılan “Dünyanı öyrənək. Səyahətlər 1780-ci ildən bugünümüzədək mədəni təmas kimi” adlı əsərdə səyahətlər mədəni praktika kimi açıqlanır və burada 4 aspekt göstərilir: 1. Səyahətlərin texniki-praqmatik dimenzionu, 2. Səyahətlərdə mədəniyyət əlaqələrinin dimenzionları, 3. Səyahət vasitəsilə mədəni və maddi transfer, 4.Səyahətlərin təsviri (Bauerkemper Bödeker, 2004).

Məhz müəlliflərin açıqladığı aspektlərdən 2-ci və 3-sü ədəbi əlaqələrin də inkişafına təkan verən aspektlərdir və müəyyən mənada D.Dyurişinin fikirlərinə uyğun gəlir. A.Bauerkemperin açıqladığı ikinci aspekt “səyahət”i idrak forması baxımından nəzərdən keçirir, üçüncü aspekt isə “səyahət”i mədəniyyət əlaqəsi kimi işıqlandırır. Burada mədəniyyətlərin təması ikiqat təsir bağışlayır, bu bir tərəfdən xarici məfkurənin özünüküləşdirilməsinə, digər tərəfdən özünütəsvirin dəyişkənliyinə və mədəniyyətlərarası yaxınlığa gətirir. Dördüncü aspekt səyahət təəssüratlarının yazılı formasıdır (Bracher, <http://iasl.uni-meuenchen.de>).

XVII əsr Avropada səyahət təsvirlərinin ilkin yaşı hesab edilir. 1700-cü ilə qədər bir çox Avropa ölkələrində, başlıcası isə İtaliyada qiymətli və zəngin toplular yaradılmışdır ki, bunlarda çoxlu sayda səyahət təsvirləri var. XVIII əsrin sonlarında tərtib edilmiş səyahət təsvirlərinin siyahısına əsasən demək olar ki, bu əsərlər arasında latın dilində yazılmış səyahət təsvirləri xüsusi yer tutur. Bu siyahıda XVI-XVII əsrlərdə 30-a yaxın latınca olan səyahət təsviri vardır ki, bunlar birmənalı surətdə Şərqdən bəhs edir və təqribən yarısı Almaniyada nəşr edilmişdir.

Alman tədqiqatçısı P.Hulçun məlumatına görə, 1700-ci ilə qədər Şərq haqqında məlumat verən müqayisəli səyahət təsvirləri və səyahət əsərləri sırasında 143 əsər vardır ki, həmin əsərlərdən 5% İspaniyanın, 15% Hollandiyanın, 18% İngiltərənin, 28% Almaniyanın, 34% Fransanın payına düşür. Bunlardan 38 alman səyahət təsvirinin yalnız 28-i 1660-1700-cü illərdə nəşr edilmişdir. P.Hulç bu səyahət təsvirlərinin ən mükəmməl nümunəsi kimi Adam Oleariun səyahət kitabını göstərir (Hultsch, 1936). Qeyd olunan dövrdə səyahətnamələr əhalinin müxtəlif təbəqələri üçün yazılır və müxtəlif məqsədlər daşıyırdı. Belə ki, bəzi səyahətnamələr missionerlərə işlərinin sübutu və reklam vasitəsi kimi

xidmət edirdisə, digər səyahətnamələr tədqiqat, təhsil məqsədi daşıyırdı. XVI əsrdə Frankfurt am Mayn, XVII əsrdə Nürnberq, Hamburq və Amsterdam səyahətnamələrin nəşriyyat ocağı kimi fəaliyyət göstərirdi.

Alman dilli alim və səyyahların Azərbaycan haqqında elmi mülahizələri və məlumatları uzun zamandan məlumdur. Dörd əsrdən bəri Almaniyanın sərhədlərini aşaraq Avstriya -Macarıstan və Rusiya da daxil olmaqla H.Şiltberqer, G.Tektander, A.Oleari, E.Kempfer, S.Q.Qmelin, A.Q.Serebrov, F.M.Biberştayn, K.E.Ayxvald, H.Abix, Ç.Hentsşe, N.Zaydlitts, H.Bruqş, Q.Radde, A.Pettsold kimi bir çox alman mənşəli səyyahlar bu ərazini təsvir və tədqiq etmişlər. Onlar ya ekspedisiya tərkibində səyahət etmiş və ya müxtəlif elm sahələri üzrə - etnologiya, coğrafiya, botanika, tarix, mədəniyyət, geologiya, tibb, kənd təsərrüfatı, arxeologiya, topoqrafiya, kartoqrafiya və s. tədqiqat aparmışlar. A.Olearinin ən mükəmməl səyahət nümunəsi hesab edilən səyahətnaməsindən bəhs etməyi məqsədə müvafiq hesab edirik.

XVII əsr alman səyyahlarından Azərbaycanı ziyarət edənlərdən, Azərbaycan haqqında, eləcədə Şirvan haqqında daha dəqiq və ətraflı məlumat verən Adam Oleari olmuşdur.

Adam Oleari, Ölşleger - alman səyyahı, görkəmli alim. Təqribən 1599-cu ildə Saksoniyada doğulmuş, 1671-ci ildə ömrünü başa vurmuşdur. Leypsiq Universitetini bitirmiş, fəlsəfə magistrı dərəcəsi almışdır. Tarixdən başqa coğrafiya, astronomiya, riyaziyyat və fizikanı yaxşı bilirdi. Bir müddət Leypsiq Universitetində işlədikdən sonra Almaniyanın xırda feodal hakimlərindən biri olan Qolşteyn hersoqunun sarayında xidmətə başladı. O, Qottorpdə - Hersoq sarayında riyaziyyatçı kimi fəaliyyət göstərir, saray kitabxanası və muzeyini idarə edirdi. A.Oleari rus, türk (o cümlədən Azərbaycan), ərəb və fars dillərini bilirdi. Hersoq III Fridrix (1616-1659) dərin məlumatlı A.Olearini Moskvaya (1633-1634) və Səfəvilər dövlətinə (1635-1639) göndərilən Qolşteyn səfirliklərinin tərkibinə daxil etmişdi.

Qottorpdən Səfəvi sarayına yola düşən Qolşteyn səfirliyi əvvəlcə Moskvaya gəlmiş, sonra 1636-1638-ci illərdə Volqa-Xəzər yolu ilə Azərbaycana səyahət etmiş, burada da Səfəvi sarayına - İsfahana getmişdi. Qayıdanbaşı alman elçilərinin yolu yenə də Azərbaycandan düşmüşdü. Beləliklə, Səfəvi sarayına gedib qayıdarkən A.Oleari Azərbaycanın Niyazabad, Şamaxı, Cavad, Ərdəbil, Dərbənd, Astara, Lənkəran, Qızılağac kimi yaşayış məntəqələrində, Muğanda olmuş, tarixi keçmişimizə, xalqımızın həyat tərzinə aid zəngin material toplamışdı.

A.Olearinin məlumatları bəzi Avropa səyyahlarının qeydlərindən daha qiymətlidir. Müəllif bir çox elm sahələrinə dair dərin biliyə malik idi. Əvvəlki müəlliflərin, o cümlədən qədim Roma və yunan

müəlliflərinin, Azərbaycan, ümumiyyətlə, Qafqaz haqqındakı məlumatlarını dərinlən öyrənmişdi. Buna görə də hər hansı coğrafi məntəqədən bəhs edərkən onun yerini dəqiq qeyd edir, başqa müəlliflərin məlumatlarına tənqidi yanaşır, oxucuya daha düzgün məlumat verməyə çalışır. Maraqlıdır ki, alman alimi səyahət zamanı apardığı şəxsi müşahidələr və topladığı məlumatlar əsasında Qafqazın, Xəzərin xəritələrini tərtib etmiş, Şamaxının və Dərbəndin təsvirini vermişdi. O, səfər zamanı Şərq dillərini öyrənmiş, gördüyü hər bir coğrafi obyekt, tarixi abidə, şahidi olduğu hadisələr, mərasimlər haqqında zəngin məlumat toplamış, özü ilə Almaniyaya qiymətli əlyazmaları, kişi və qadın milli geyimləri, hətta bitki və heyvanlar aləmindən nümunələr aparmışdı (Yaqub Mahmudlu, 2012).

1647-ci ildə onun „Yeni Şərq səyahət təsviri“ („Neue Orientalische Reisebeschreibung“) adlı səyahətnaməsi nəşr olunur. Səyahətnamə Şlesviq-Holştayn hersoqu V Fridrixin tapşırığı ilə 1635-1639-cu illərdə İrana edilən səyahət nəticəsində meydana gəlmişdir. Əsər Baltik dənizindən Narvaya qədər, oradan Moskvayadək, Moskvadan Volqaboyunca gəmi ilə Xəzər dənizinə qədər, oradan Dərbənd, Şamaxı, Ərdəbil, Qəzvin və İsfahana qədər olan səyahəti əhatə edir. A.Olearinin təsvirləri onun son dərəcə nadir müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir.

O yalnız təsvirlə kifayətlənməyib Herodot, Strabon, Ksenofon kimi antik yazıçıların verdiyi məlumatları müqayisə etmiş, özündən əvvəl yazılmış səyahətnamələrə münasibətini bildirmişdir. Müəllifin həm bu əsərində, həm də səyahətnamənin daha mükəmməl variantı olan „Moskvaya və İrana səyahətin ətraflı təsviri“ („Vermehrte Moscovitische und Persianische Reisebeschreibung“) əsərində Azərbaycandan da bəhs edilir. Lakin mühacir Azərbaycan türkolocu Ə.Cəfəroğlunun qeyd etdiyi kimi „ne yazık ki, Oleariyanın bize buraktığı bu məlumat Dağıstanla yalnız Azərbaycanın şərq kısmına yəni Mugan, Derbent və Şamaxı gibi mahallerin temas etməktedir. Zira heyətin azası yalnız bu sahalarda bulunmuş ve ileri varamamıştır“ (Cəfəroğlu). A.Oleari bu səyahətnaməsindən sonralar yaranmış səyahətnamələrin əksəriyyətində də demək olar ki, Azərbaycanın Muğan, Dərbənd və Şamaxı kimi əyalətləri təsvir olunur. Bu da həmin dövrdə İrana və digər Şərq ölkələrinə səyahət edən səyyahların eyni istiqamət üzrə hərəkət etməsindən irəli gəlirdi. A.Oleari Azərbaycan haqqında verdiyi məlumatlar bəzi mənbələrdə ətraflı qeyd olunsada, bu mənbələr üçün əsərin orijinalı deyil, rus variantları istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın təsvirinə aid önəmli bilgilərdən biri də Engelbert Kempferin latın dilində yazdığı 5 kitabdən (fasciculus) ibarət olan

“Xarici möcüzələr” (“Amoenitates exoticae”) əsərində verdiyi məlumatlardır. Olearinin səyahətnaməsindən təsirlənən E.Kempfer təsvirlərində onun qeydlərinə əsaslanmışdır (Olearius). Əsas hissəsi İrana (I və IV kitabı bütövlükdə, III kitabın bir hissəsi), digər hissələri isə Yaponiyaya həsr olunmuş bu topluda İsveçdən başlayaraq Finlandiya, Estoniya, Rusiya, daha sonra Volqa çayı vasitəsilə Həştərxan, Xəzər dənizi, Bakı və Abşeron, İran, cənubi Hindistan, Seylon və Yaponiyayadək olan səfərlər təsvir olunmuşdur. Əsərdə, eyni zamanda, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə dair - Bakıya və Abşeronun neft mənbələrinə səyahət, Şamaxı, Şamaxıdan Muğan əyalətinə, Muğan düzü, Talış, Beşbarmaq dağı - yarımbaşlıqlar öz əksini tapmışdır. A.Olearinin təsvirindən fərqli olaraq Kempferin təsvirləri daha dolğundur. Əsərdə Azərbaycana aid ən maraqlı hissə toplunun II kitabında Bakı və onun neft mənbələri haqqında məlumatlar və eyni zamanda, Bakı şəhərinin və “Okesra” adlandırılan Abşeron yarımadasının ilk eskizidir. Əsər bir neçə dəfə hissələrlə alman dilinə çevrilmişdir. Həmin tərcümələrdən biri də Karl Mayer Lemqo tərəfindən çevrilmiş “Engelbert Kempferin səyahət gündəlikləri” adlı əsərdir.

Maraqlı cəhət budur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, orta əsrlərdə Rusiyadan keçməklə İrana edilən səyahətlərin hamısının Azərbaycandan eyni istiqamət üzrə olduğuna görə yazılan səyahətnamələrdə də həmin yerlər - Beşbarmaq dağı, Şamaxı, Bakı, Abşeron, Muğan daha ətraflı təsvir olunmuşdur.

Azərbaycan haqqında məlumat verilən mənbələr arasında təbiətşünas alim S.Q.Qmelinin “Üç təbiət aləmini tədqiq etmək üçün Rusiyaya səyahət” adlı əsərini göstərə bilərik. Əsərdə Dərbənd şəhəri, Quba, Şabran, Beşbarmaq dağı, Bakının neft mənbələri, Bakı, Şamaxı, Salyan, Kür çayı ətraflı təsvir olunmuşdur. E.Kempfer A.Olearinin səyahətnaməsinə əsaslandığı kimi, S.Q.Qmelin də əsərində tez-tez E.Kempferin qeydlərini xatırlamışdır. Belə ki, Bakının neft mənbələri hissəsində bunun təqribən 100 il əvvəl E.Kempferin təsvir etdiyini göstərərək “neftin tükənməz anası” adlandırdığı yarımadaı Kempferin qeyd etdiyi kimi "Okesra" deyil, "Abşeron" adlanır (Gmelins, 1774). Lakin S.Q.Qmelin səyahətnaməsində Kempferə görə daha dəqiq məlumat verir

Nəticə

Son olaraq, onu qeyd etmək istərdimki, S.Q.Qmelinin səyahətnaməsində daha çox əyanilik var və coğrafi baxımdan daha dəqiqdir. Təsadüfə deyil ki, G.Linde və S.Apt “Kaukasisches Mozaik” əsərində Azərbaycanın daha dəqiq təsviri və xəritəsinin məhz S.Qmelin

tərəfindən verildiyini qeyd edirlər. Hər iki səyahətnamədə xalqın adət-ənənəsi, yas mərasimi, xan sarayında qonaq qarşılınması, burada müxtəlif xalqların yaşaması, şəhərlərin geniş təsviri, əkin işləri, buradakı ticarət, üzümçülük, qəbiristanlar, xına bitkisinin istifadəsi və s. ilə bağlı ətraflı məlumatlar verilmişdir. Xəzər dənizinin təsvirləri sırasında Qustav Qerberin verdiyi təsvir daha mükəmməldir (Linde/Apt).

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Carre. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 1951, p.69-77
2. Olearius. “Moskvaya səyahətin təsviri” kitabı, 1656.
3. Yaqub Mahmudlu. Səyyahlar, kəşflər Azərbaycanda. 2012, s. 230-231.
4. Caferoğlu. Türklərdə Latin Hurufatı Meselesi, 1933, s.254-263.
5. Дюришин. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq əsəri, 1979, стр.112
6. Тимофеев, Тураев. Словарь литературоведческих терминов, 1974, стр.304
7. Hultsch. 1936, Une lettre inédite de Paul Tannery à Frédéric Hultsch, s.18
8. Bauerkämper Bödeker. Struck, 2004, 9-30.
9. Bracher. <http://iasl.uni-meuenchen.de>
10. Gmelins. Dritter Theil, Allgemeine Geschichte der neuesten Entdeckungen, 1774, s. 43.
11. Linde/Apt. “Kaukasisches Mozaik”, 1971, s.50.

Немецкие путешественники об истории Ширвана

Резюме

Культурные связи азербайджанского и немецкого народов имеют интересную историю. XVII век считается веком зарождения путевых заметок европейцев. До 1700 года во многих европейских странах, в первую очередь, в Италии возникли ценные и богатые сборники, в которых нашли отражение многочисленные путевые заметки.

В статье повествуется о немецких путешественниках, которые дают интересную информацию о Ширване.

Среди них самыми ценными являются путевые заметки Адама Олеари. Его информация отличается точностью, правдивостью, критическим отношением к данным других авторов. Немецкий

ученый на основании личных наблюдений составил карты Кавказа и Каспийского моря, дал изображение Шемахи и Дербента.

Другим немецким ученым, автором 5 книг является Энгельберт Кемпфер. В своем труде «Иностранные чудеса» он, в том числе, дает пространное описание горы Бешбармаг, Шемахи, Баку, Апшерона и Мугани.

В статье среди источников, сообщающих об Азербайджане, автор называет С.Г.Гмелина. В целом роль заметок европейских, в том числе немецких путешественников, как первоисточника в деле исследования истории Азербайджана и его составной части Ширвана неопределима.

German travelers about the history of Shirvan

Summary

It is elected with antiquity of travel books in the world literature. Travel books have functioned about foreign countries and cultures for transfer and forming in ancient times of the knowledge important. Information in travel book draw nearer people as introduction to the external world. Especially, travel books are assuming big importance from point of view geography and ethnology. Travel notes of this genre in the dictionaries of terms of a few number of literary criticisms, journey, forms of dramaturgy, poetical novel, philosophical feuilleton are shown.

The initial years of the seventeenth century motifs are traveling in Europe. Until the 1700s, many European countries, mainly in Italy, precious and rich collections that have been created, they have a lot of images of travel. According to the representations made in the late eighteenth century, the journey is almost written in Latin in the travel descriptions of these works occupy a special place. A list of 30 Latin XVI-XVII centuries, there is a description of the journey, and about half of these are clearly talking about the East have been published in Germany.

**BAKİ NORVEÇ YAZIÇISININ ƏSƏRİNDƏ
- K.HAMSUNUN “NAĞİLLAR ÖLKƏSİNDƏ”
OÇERKİ ƏSASINDA**

Leyla RAMAZANOVA*

Ключевые слова: Ширван, Черный город, нефтяные промысла, дворец Ширваншахов, путешественник

Key words: Shirvan, Black city, oil field, Shirvanshah's palace, traveler

Giriş

Qədim tarixə, mədəniyyətə və zəngin ədəbi əlaqələrə malik Azərbaycan bütün dövrlərdə səyyahların, ədiblərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Səyahətnamələr qədim zamanlardan xarici ölkələr və mədəniyyətlər haqqında informasiyaların mübadiləsi və formalaşması üçün mühüm funksiya daşımışdır. Marko Polo, Antonio Cenikson, Afanasi Nikitin və digər səyyahlar orta əsrlər dövründən Azərbaycan haqqında zəngin məlumatlar toplamışlar. Odlar yurdu yalnız səyyahları, tarixçiləri özünə cəlb etməmişdir, həmçinin görkəmli ədiblərin, yazıçıların əsrlərinin də mövzusu olmuşdur. Azərbaycan, xüsusilə də, Bakı haqqında yazan ədiblərdən biri Nobel mükafatı laureatı norveçli Knut Hamsundur. 1898-ci ildə Rusiyanı və Osmanlı imperiyasını səyahət məqsədilə Şərqə üz tutan yazıçı “Nağıllar ölkəsində” adlı oçerkində Şirvanşahlar sarayı, İçərişəhər, Atəşgah, Qaraşəhər, neft mədənləri haqqında geniş məlumatlar vermişdir.

XIX əsrdə Norveçin uzun müddət işğal altında olması, mədəniyyət və iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərməsinə baxmayaraq, bu əsrdə Norveç ədəbiyyatı Knut Hamsun kimi görkəmli nümayəndə yetişirdi. Məhz belə bir zamanda Norveç ədibi Knut Hamsun ziddiyyətli və mürəkkəb bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Ziddiyyətli ömür yolu keçən ədibə 1890-cı ildə qələmə aldığı “Aclıq” romanı dünya şöhrəti qazandırır. “Aclıq” romanında K.Hamsun Skandinaviya nəsrində dəbdə olan tənqidi realizmdən və ədəbiyyatın vəzifəsini insan həyatının yaxşılaşdırılmasına xidmət kimi başa düşən yanlış təsəvvürlərdən imtina etmişdi. Bitkin süjeti olmayan əsərdə Osloda yaşayan və yazıçılıq niyyətinə düşən bir gəncdən söhbət gedirdi. Bu gənc öz dahiliyinə inandığından aclıq və ehtiyac içərisində yaşamağı istək və iddiasından əl çəkməkdən daha

* AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, email: leylamuellim@gmail.com

üstün tutur. Müasir dövrə qədər ədəbiyyatşünaslığımızda K.Hamsun haqqında məlumat olduqca az olmuşdur. 1930-cu ildə “Aclıq” romanı Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Çox təəssüf ki, mütərcimin adı qeyd olunmamışdır, bəzi alimlərimiz üslub baxımından Mikayıl Rəfili tərəfindən tərcümə olunduğunu iddia etsələr də, heç bir yerdə bu barədə dəqiq məlumat əldə edə bilmədik. Amma bu da danılmaz faktdır ki, XX əsrin birinci yarısında M.Rəfilidən başqa heç kim K.Hamsun haqqında məqalə ilə çıxış etməmişdir. Burada tənqidçi daha çox “Aclıq” romanın təhlili üzərində dayanır. Əsərdəki baş qəhrəmanın maddi, mənəvi əzabları o qədər dərin və təsiredici işlənmişdir ki, oxucu var gücü ilə ona kömək göstərməyə çalışır. Əsərin ən təsiredici məqamı aclıqla bağlı olan hissələrdir. M.Rəfili yazırdı: “Mütəmadi aclıq hər bir sağlam insan üzviyyətində müdhiş təxriblər gətirə bilər. Sanki Hamsun qeyri-müəyyən aləmə dalmaq üçün öz qəhrəmanını böyük əzablar keçirməyə vadar etmişdir. Ac insan Hamsunun istədiyi kimi normal təbiəti kayb edir. Kefli insanlar kimi real həyatdan uzaqlaşır, düşüncələrində bir xaos əmələ gəlir. O, əcaib və gözəl və eyni zamanda tuhaf xəyalətlər, uykular görür. Röya həyat yerini tutaraq ac insanın məntiqini öz qanunlarına tabe edir” (Rəfili, 1931:39-40). Bəzi ədəbiyyatşünaslar bu əsəri avtobioqrafik əsər hesab edirlər, məşhurlaşana qədər çox çətin günlər keçirən K.Hamsunun həyatı ilə baş qəhrəmanın həyatında oxşar məqamlar çoxdur. Amma baş qəhrəmandan fərqli olaraq, K.Hamsun heç bir zaman yazıb-yaratmaq istəyindən dönməmişdir. “Aclıq” romanından sonra o, “Misteriyalar”, “Pöhrələr”, “Pan”, “Viktoriya”, “Xəyalpərvər”, “Qızıl gül”, “Payız ulduzları altında”, “Quyu başındakı qadınlar” romanlarında da fərdin şüuraltı dünyasını, insanın təbiətlə bağlılığını mükəmməl bir şəkildə işləmişdir.

1920-ci ildə ilk dəfə Nobel mükafatı bir əsərə görə təqdim olunurdu, bu əsər K.Hamsunun “Torpağın bərəkəti” əsəri idi. Bu da əbəs deyildi, belə ki, norveçli ədibin əsərlərində həyat eşqi olduqca güclü idi, kəndlilərin torpağa bağlılığını, sevgisini, torpaq qoxusunu, gecənin sükutunu, axan çayın şırıltısını eşidirmiş, duyurmuş kimi əsərləri oxunur. K.Hamsun torpağa və patriarxal ənənələrə bağlılığını qoruyub saxlayan sadə Norveç kəndlilərinin- İsak və İngerin həyatlarından böyük məhəbbətlə söz açmışdı.

Knut Hamsun Azərbaycan filoloji fikrində həm də ona görə önəmli yer tutur ki, o, Azərbaycana gəlmiş, ölkəmiz haqqında maraqlı qeydlər etmişdir. 1898-ci ildə Norveç Yazıçılar İttifaqında 1200 kron alan K.Hamsun Rusiya və Osmanlı imperiyasına səyahət etmək qərarına gəlir. Yol qeydlərini oxuyanda aydın olur ki, o, əvvəlcədən yol təəssüratlarını birləşdirərək əsər yazmaq qərarında imiş. Səyahətinin sonunda

Rusiyadan, Vladiqafqazdan, Tiflisdən, Bakıdan bəhs edən “Nağıllar ölkəsində”, Osmanlı imperiyasından bəhs edən “Aypara ölkəsində” əsərləri meydana çıxır. K.Hamsun gördüyü hadisələri, insanları təfəssilatlı şəkildə qələmə almış, milli koloriti, Qafqaz qadınlarının həyatını göstərməyə çalışmışdır. Səyahətnamələr qədim zamanlardan xarici ölkələr və mədəniyyətlər haqqında məlumatların mübadiləsi və formalaşması üçün mühüm funksiya daşımışdır. Çox qədim tarixə və zəngin ədəbi əlaqələrə malik Azərbaycan bütün dövrlərdə səyyahların, ədiblərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Azərbaycanla bağlı K.Hamsun maraqlı fikir səsləndirir: “Ağstafada mən başqa bir ifrat üsula da əl ataraq su içdim. Kür çayından. Bu əməlli-başlı dəlilik idi. Çünki Kürdən birçə dəfə doyunca su içən kəs bütün ömrü boyu Qafqazın həsrətini çəkəcək...” (Hamsun, 2015:223). Bakı səfərində K.Hamsun neft mədənlərində, dəniz sahilində, Qaraxəhərdə, İçərişəhərdə və Şirvanşahlar sarayında olmuşdur. Şirvanşahlar sarayını müəllif əsərdə Xan sarayı adlandırır. Norveçli ədib bu saray haqqında xatirələrində yazırdı: “Biz qalaya gedirik. Nəhəng və İran-Bizans üslubunda olan hörgülü qala köhnə Bakının mərkəzində yerləşir. Onu Xan Sarayı və iki məscid əhatə edir. Xan Sarayından indi hərbi anbar kimi istifadə olunur, odur ki, qala divarlarından içəri keçmək yalnız komendantın icazəsi ilə mümkündür. Deyilənə görə, Xan Sarayı on beşinci əsrin abidəsidir. Bayırdan çox baxa bilmədik, içəriyə isə buraxmırlar. Yəqin ki, qapılar bağlı deyil, çünki bütün girişlərdə qətiyyəən qapı yoxdur; ancaq devrilmiş hökmdarların daxili rahatlığını pozmaq olmaz. Bizə əsas girişi göstərdilər, burada qapının üzərindəki incə şərq ornamentini çıxmaq şərtilə heç bir xüsusi dəbdəbə yox idi” (Hamsun, 2015: 233-234).

K.Hamsunun bu əsərində üzücü məqamlardan biri Bakı xanı Hüseynqulu xan haqqında verilmiş yanlış məlumatdır. Əsərdən aydın olur ki, Hamsun ailəsini müşahidə edən rus poruçik tarixi faktları təhrif etmiş, Hüseynqulu xanı qadın düşkünü, qorxaq kimi təqdim etmişdir (Hamsun, 2015:235).

Əsərdə müəllif Atəşpərəstlik dininə, Zərdüşt fəlsəfəsinə geniş yer ayırmış, fəlsəfənin əsasını şərh etməyə çalışmışdır. Kitabın Atəşgahla bağlı hissəsində K.Hamsunun icimai-siyasi görüşləri də öz əksini tapır. Beləki, gənc yaşlarında Amerikaya uğursuz səyahəti və sonrakı proseslər onda Amerikaya qarşı bir nifrət oyatmışdı. O yazırdı: “Beləliklə, biz xristianlığın “əbədi od” haqqında poetik təsəvvürləri əxz etdiyi yerdə dayanmışıq. Burada od torpağın içərisində gizlənmişdi, o heç bir yerdən qidalanmadan öz-özünə yanır və heç vaxt sönmürdü, bu od müqəddəs idi. Nəhayət, bu yerlərə Amerika soxuldu və ulamağa başladı. Bir dəfə zəvvarlar buraya gələndə ziyarətgahın yanında neft zavodu gördülər”

(Hamsun, 2015:242, 246). Torpağa bağlı olan K.Hamsun təbiətin dəyişdirilməsinə, çirkləndirilməsinə qarşı kəskin etirazını bildirirdi. Vladiqafqazda və Tiflisdə olan müəllifi Bakı öz nefti ilə həm heyrləndirir, həm də təssüfləndirirdi. Qara Şəhərdə olarkən norveçli ədib yazırdı: “Qara Şəhər ağ neft axıdan borularla “minalanıb”, tramvay yerdən çıxan və rəngdən-rəngə çalaraq bərq vuran kiçik yağ gölməçələrinin üzərindən keçib gedir. Burada üfunət Bakıdakına nisbətən daha güclüdür, hər şey yağa və quma bulaşır, buna baxmayaraq, Pensilvaniyada gördüyüm neft şəhərciklərindən fərqli olaraq, adda-budda həyatı bağçalara da rast gəlinir. Biz Nobelin evinin yerini soruşduq ki, bu, Kristianiyada kralın iqamətgahını soruşmaq kimi bir şey idi”(Hamsun, 2015:228). K.Hamsunun həyat yoldaşı Berqlot isə rəfiqəsinə yazırdı: “Biz indi Avropanın ən şərqində, Xəzər dənizinin sahilində yerləşən şəhərdəyik. Burada kerosin və neft torpağın altından fontan vurur (az.m.wikipedia.org).

K.Hamsunu Bakıda təəccübləndirən məsələlərdən biri buranın havası idi. O yazırdı: “Burada hər şey ya ağ, ya da qara rəngdədir. Əhəngli toz insanların, heyvanların, evlərin, pəncərə şüşələrinin, azsaylı bitkilərin və parkdakı alçaq ağacların üzərinə qonur. Ağ neft qoxusu bütün şəhərə yayılıb. O hər yanı, bütün küçələri, evləri başına götürüb. Ağ neft nəfəs aldığımız havaya qarışır, bu havaya öyrəşməmişdən qabaq durmadan öskürürsən. Ağ neft küçələrdəki toz torpağa qarışır və külək əsərkən- burada, demək olar ki, həmişə külək var - ağ neft hopmuş toz paltara ləkə salır” (Hamsun, 2015:25-226). Həmin illərdə Bakı haqqında yazan bir çox başqa müəlliflərdən fərqli olaraq, Norveç yazıçısı neft sənayesinin coşqun inkişafından vəcdə gəlmir, əksinə, dünyagörüşünə uyğun olaraq, Qərb texnologiyasının şəhəri və onun sakinlərini öz təbii həyatından uzaqlaşdırdığını, təbiəti çirkləndirdiyini xüsusi vurğulayır.

K.Hamsun Bakını tərək edərkən çox gözəl ifadə etmişdir ki, şəhər müsəlman şəhəri olduğu qədər Avropa şəhəri, Avropa şəhəri olduğu qədər də müsəlman şəhəridir (Hamsun, 2015:233). Asiya-Avropa qitəsinin qovşağında yerləşən, qədim zamanlardan strateji ticarət-karvan yollarının üzərində yerləşən, öz zəngin, dərin mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə seçilən Azərbaycan həmişə səyyahların, fikir adamlarının diqqətini üzərinə çəkmişdir.

Nəticə

XX əsr sovet ədəbiyyatşünaslığında Knut Hamsun haqqında araşdırmanın az aparılması səbəbsiz deyildi, belə ki, Norveçli ədib nadir şəxslərdən idi ki, faşizmi alqışlamış, hətta Norveçin Almaniyaya birləşdirilməsini tələb etmişdi. Bu səbəbdən sovet respublikalarında onun

əsərlərinin tərcümə və nəşr olunması qadağan idi. Yalnız müstəqillik illərində K.Hamsunun əsərləri doğma dilimizə tərcümə olunmuşdur. Onun əsərlərini Nadir Qocabəyli tərcümə və nəşr etmişdir. Norveçli yazıçının “Nağıllar ölkəsində” очерki 2015-ci ildə tərcümə olunmuş, geniş oxucu kütləsinə və ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. K.Hamsunun “Seçilmiş əsərlər”i tərcüməçinin “Ziddiyyətlər burulğanında” adlı geniş və maraqlı ön sözü ilə açılır. Burada N.Qocabəyli Norveçli yazıçını belə xarakterizə edir: “...O həm insan, həm də yazıçı kimi ziddiyyətli şəxsiyyət idi. Lakin Hamsunun bədii dühası və istedadı o qədər qüdrətli və əzəmətlidir ki, dünya durduqca oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanacaqdır. O, yaddaşlarda daim gözəlliyi və sevgini tərənnüm edən böyük ədib, insan ruhunun dərinliklərini, dünyanın əbədi təzadlarını ustalıqla təsvir edən dahi sənətkar kimi qalacaqdır” (Hamsun, 2009:16). Ziddiyyətli həyat və yaradıcılıq yolu keçən ədibin əsərləri bu gün də öz aktuallığını, ruhlara xitab etmək xüsusiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda norveçli ədibin yaradıcılığının yenidən öyrənilməsinə və tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Hamsun K. Nağıllar diyarında, Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2015
2. Qocabəyli N. Ziddiyyətlər burulğanında. Hamsun K. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2009
3. Rəfili M. “Aclıq” romanı haqqında. “İnqilab və mədəniyyət”, 1931, №1
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Knut_Hamsun

Баку в труде норвежского писателя - на основе очерка К.Гамса «В стране чудес»

Резюме

Азербайджан с его древней историей, культурой и широкими литературными связями во все времена привлекал внимание путешественников и поэтов.

С давних пор путевые заметки служили в качестве информационного обмена о зарубежных странах и культурах. Писатель К.Гамс в 1898 году с целью посещения России и Османской империи направился на Восток и в своем очерке «В стране чудес» дал пространную информацию о дворце Ширваншахов, Атешкехе, Черном городе, нефтяных промыслах.

Дворец Ширваншахов автор называет ханским дворцом.

К.Гамс своей жене Берглот, а та в свою очередь близкой подруге писали: «Мы сейчас находимся на востоке Европы, в городе на берегу Каспийского моря. Здесь керосин и нефть фонтаном бьет из-под земли».

Труд К.Гамса «В стране чудес» является важным источником по изучению истории Баку, Ичеришехер и Ширвана.

Baki in the paper of Norwegian writer - on the basis of essay “Land of Tales” by Knut Hamsun

Summary

Having old, deep culture, literature, located in the junction of Asia-Europe continent and since ancient times having strategically significant trade position Azerbaijan drew attention.

The article deals with Norwegian writer Knut Hamsun's visit to Russia, Tbilisi, and Baku and “Land of Tales” essay dealing the memories.

In the duration of his journey the events that Knut Hamsun has witnessed, people he met were written by him in details, besides he tried to indicate national peculiarity and the Caucasian women's lives.

When Nobel Prize laureate K.Hamsun was in Baku he visited Icharishahar, Qarashahar, Shirvanshah's Palace, Ateshgah, Oil Fields.

During that period unlike other authors who wrote about Baki, Norwegian writer was not inspired with the oil industry development, on the contrary due to his outlook he especially emphasized the facts that Western technology pollutes nature and keeps city and its residents away from their natural life.

The author of the article also investigates the fact showing distortion of historical facts about Huseyngulu khan made by Russian guide who accompanied Hamsun's family. While leaving Baku Hamsun said that Baku has both European and Moslem features.

Besides the article also deals with the fact that Knut Hamsun was not investigated in Soviet literary criticism and research priority of Knut Hamsun's works nowadays is of great importance.

ÖVLIYA ÇƏLƏBİNİN “SƏYAHƏTNAMƏSİ”NDƏ ŞİRVAN

Minaxanım TƏKLƏLİ*

Ключевые слова: Ширван, Эвлия Челеби, культура, Азербайджан, город

Key words: Shirvan, Evliya Chalabi, culture, Azerbaijan, city

Giriş

Coğrafiyaşünas, yazıçı; ömrünün 50 ilini səyahətlərdə - diplomatik tapşırıqların icrasında, hərbi səfərlərdə keçirmiş Türk səyyahı, Övliya Çələbi 20 il ərzində (1646 - 1666-cı illər arası) müxtəlif sərhəd qapılarından girməklə Səfəvilər dövlətinə daxil olan Azərbaycanın Urmiyə, Naxçıvan, Qarabağ, Təbriz, Marağa, Ucan, Ərdəbil, Maku, Gəncə, Ərəş, Şəki, Şamaxı, Bakı, Şabran, Niyazabad, Dərbənd və s. başqa şəhərlərinə səfər etmiş, bu səfərlər boyu aldığı təəssüratları dünya ədəbiyyatında ən böyük memuar əsəri örnəyi sayılan səyahətnaməsində əks etmişdir. (Azərbaycan Tarixi, 1998-2003:220) (Övliya Çələbinin Azərbaycana birinci səyahəti Topqarı sarayı 304 şifrəli əlyazma nüsxəsində 289(b)-323(a)saylı səhifələrdə yer almışdır.)

Övliya Çələbi xatirələrinin işığında Orta əsr Azərbaycan xanlıqlarının tam arealı və onların regional siyasətə təsirini bərpə etmək mümkün olur. Odur ki, Azərbaycan haqqında geniş və zəngin məlumatlar verən “Övliya Çələbinin Səyahətnaməsi” tarixçi və coğrafiyaşünasların bir çox cəhətdən diqqətini cəlb edən mənbələrdən sayılır.

Səyyahın on cildlik səyahətnaməsində Azərbaycana aid yadda qalan təəssüratlar, yol qeydləri günümüzdə də xüsusi əhəmiyyət təşkil edir. Onun səfər marşrutuna bütün Azərbaycan öz bölgələri ilə daxildir. Təbrizdə keçirdiyi iki aydan sonra xanının elçisi Seyfəli xan və məiyyətlərinə təyin edilən qırx beş adamla bu səfərə başlamış, Rəvana, oradan da Şirvana gedən Evliya Çələbi Bakıya hicri 1057-ci ilin məhərrəm ayında (1647, fevral) varmışdır. Evliya Çələbinin Azərbaycan torpaqlarına bu ilk səfərində təqib etdiyi marşrutun ana xətləri qısaca olaraq belədir: Həsənqalası, Xınıs, Ziyaəddin, Şoşik, Maku, Qarabağlar, Naxçıvan, Mərənd, Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Xoy, Rəvan, Gəncə, Şəki, Niyazabad, Şamaxı, Bakı, Şaburan, Dəmirqapı Dərbənd. Səyyah bu xətt

*professor, BMU “Azərbaycan multikulturalizmi” elm-tədris mərkəzi, mnuriyeva@beu.edu.az

üzərindəki Azərbaycan şəhərlərini, digər bir çox şəhər, kənd və qəsəbələri görmüş, bəzi yerlərdə bir müddət qalmışdır. Daha sonra Gürcüstana yönələrək oradan Rəvan yolu ilə Ərzuruma qayıtmışdır.

Dörd dəfə Azərbaycanda olan səyyah “Azərbaycan vilayəti Təbrizdən Rəvan vilayətinə rəvan olduğumuz qəsəbə, kənd, şəhər və qalalarını əyan və bəyan edər “ fəslində söyləndiyi kimi böyük məhəbbətlə “Xoca can şəhəri” adı verdiyi “Azərbaycanın Rəvan qalasından” çıxıb “Rəvan qalasından Şirvan vilayəti, Şamaxı və Tiflis, Tərmənis, Əriş qalası, Bakı qalası mənzillərini bəyan edər” deyər Şirvan¹ yolunu tutur.

Övliya hələ Rəvana girdikdə xanın Bakıya toya getdiyini öyrənir. (Rəvan): Qalaya daxil olduqda iyirmi dəfə balyeməz top atıb şadyanalıq etdilər. Alay ilə xan sarayına girdik. İns-cins olmayan xali saraydır. Demə xanın bacısının toyu imiş. Xəzər dənizi, yəni Gilan deryası sahilində Bakı qalasının xanına bacısını vermişlər, oraya getmiş. Kəndxudası bizi Rəvan xanının sarayına yerləşdirib yeyəcək və içəcəklərimizi tamam verib orada zövqü-səfaya məşğul olduq (Evliya Çələbi, 2013:86). Beləliklə, Övliyanın səyahət yolu qədim Azərbaycan torpaqlarından – Urmiyədən başlamış Naxçıvan, İrəvanı keçməklə Təbrizə, Bakıya, Dərbəndə qədər uzanır.

Odur ki, atla yola qoyulan Övliya ata bərəkətli Şirvan ərazisi ilə irəlilədikcə ölkənin yaşayış məntəqələri və yaxın zamana kimi baş şəhər sayılan qədim Şamaxı torpağı ilə tanış olduqca bölgənin ictimai-siyasi, mədəni həyatı və etnoqrafiyası “Səyahətnamə”də geniş yer almışdır. Göz ilə görülən və eşidilənlərlə bərabər Övliya tarixə də üz tutur: Şahənşah Təhmasib Şirvan hökumətini qardaşı Əlqas Mirzəyə verdi. Əlqas Mirzə üç il Şamaxının hakimi olub sonra 954-cü il [1547] tarixində Təhmasib şahın rəftarından və münasibətindən qorxuya düşür. Şirvan idarəsini tərک edərək bir neçə “cəsur, bahadır, əlbir dilavərlərlə qiymətli cəvahir cinsindən olan əşyalarını götürüb bir gecədə Şamaxıdan Ali-Osman tərəfinə yol alıb Heyhat çölü içindən qırx gündə Kəfəyə gəlib oradan bir gəmiyə süvar olub Ədirnədə Süleyman xanın ətəyini öpüb neçə gün şahın qonağı olur. Əlqas Mirzənin gəliş tarixi: “*Müti oldu Süleymanı-zamana Mirzə Əlqas, 954-cü il*” [1547/48] Qeyd-şərtsiz hər zaman bir yazıçı

¹ Şirvan indi ölkənin şərqində, Xəzər dənizinin qərb sahili ilə Kür çayı arasında yerləşən tarixi ərazi. Qədimdə Şirvan Dərbənddən Kür çayına doğru Xəzər dənizi sahillərində yerləşən kiçik bir vilayətin adı idi. Qədim Şirvan şəhəri bu vilayətin mərkəzi rolunu oynayırdı. Şirvanşahlar zamanı onlara tabe olan daha geniş ərazilər də “Şirvan” adlanmağa başladı. Azərbaycanın ən mühüm dövlət qurumlarından biri olan Şirvanşahlar dövləti Şirvan ərazisində VIII – XVI əsrlərdə - paytaxtı Şamaxı şəhəri olmaqla mövcud olmuşdur.

olaraq da qəbul edilən səyyahın dilində qıssə şirinliyində deyilən bu real əhvalat isə tam 100 il əvvəlın hekayətidir.

Övliyanın Şirvana gəlişi ərəfəsində Şirvanın geniş coğrafiyası haqqında bunları demək mümkündür: Şirvanda Türkiyə faktoru hökm sürəndə Şirvan iki - Şamaxı və Dərbənd bəylərbəyliyinə bölündü. Şamaxı vilayəti 16, Dərbənd vilayəti isə 8 sancaqdan ibarət idi (Sara Aşurbəyli, 1997:334). Demək ki, “əslində Şimali Azərbaycan Arran və Şirvan ölkələri ərazisindən ibarət (Babaxan Niyazlı, 2014:5) olduğunu qəbul etsək əlavə şərhə ehtiyac qalmaz. Belə olan vəziyyətdə səyyahın tarixi Şirvan haqqında müşahidələrinin dəyəri özlüyündə aydın olur. Çünki “hazırda inzibati bölgələr xəritəsində kiçik bir təbii-iqtisadi zona kimi məhdud bir əraziyə sıxışdırılmış olan qədim Şirvan ölkəsi demək olar ki, həm tarixi, həm təbii-coğrafi və həm də dövlətçiliyinin kifayət qədər öyrənilmədiyi, hətta bir qədər insafsızcasına təhrif edildiyi bir ölkədir (Babaxan Niyazlı, 2014:5).

Azərbaycan tarixşünaslığının vacib, lakin az öyrənilmiş problemlərində Şirvanşahlar dövləti Qafqaz və Yaxın Şərqi ən böyük orta əsr feodal dövlətlərindəndir (Sara Aşurbəyli, 1997:3). Şərqsünas tarixçilərin bu məsələyə marağı gec oysa da “Cənubi Qafqazın ən qədim ölkəsi olan Şirvan tarixi və coğrafiyası haqqında qədim, orta əsr və yeni dövr tarixçiləri, coğrafiyaşünas alimlər, səyyahlar: Rumi, Sekund, Ptolemey, əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, əl-İstəxri, əl-Məsudi, Əbu Düləf, Əbu Hamid, Yaqut əl-Həməvi və Zəkəriyyə əl-Qəzvini və bir çoxları məlumat vermişlər”(3, s.6) Bu sıraya məmnuniyyətlə Övliya Çələbi qeydlərini də əlavə edə bilərik. Söylədiyimiz kimi “Səyahətnamə”də XVII əsr Azərbaycanının mədəni, siyasi həyatını təsvir etməklə ölkənin tarixi, coğrafiyası, ölkədəki siyasi durum, əhalisi, onun məşğuliyyəti, məişəti barədə qiymətli bilgiler öz yerini tutur. Bunlarla bir sırada qeyd etməliyik ki, Övliyanın gəzdiyi Şirvan bu günkü Şirvandan böyük və geniş idi.

Türkiyəli səyyah Şamaxı xanı Təqi xanın yanında yeddi gün mehman olub zövq və səfalar görüb neçə dost-tanış və yaxınlar ilə xoş söhbətlər etdiyindən söz açıb Təqi xandan “canlara dəyən, təb sahibi, farsca oxuyan, bir məşhur cavan mərd, bəsirətli, mahir at minicisi, dilavər, hünər sahibi, gənc igid” olaraq bəhs edir. Xandan və ürəyəyatan dostlardan - onun adlı-sanlı əyanlarından qiymətli hədiyyələr almasından, yenə də bir yerdə Bakı xanı toyuna yığışib getmələrindən danışır. Bu təfəsilatlı söhbət bu günümüz üçün etnoqrafik dəyər daşıyır; belə ki hədiyyələr içində qiymətli Şamaxı ipəyi və yerli “qaraçabuq” atlarının olması bir də səfərboyu ov-şikar mənzərəsi, habelə toyda keçirilən güləş yarışlarında gənc Şamaxı xanının şəxsən iştirak edəcəyi məlum olur.

Uzun yolçuluqdan sonra təkrar Bakıda görüşüb yüksək qonaq olaraq Bakı xanının qonaqpərvərliyinə şahid olur: “Böyük bir Məhəmmədi ziyafət təşkil olunub yeməkdən sonra Ərzurum valisi əfəndimiz Dəftərdar zadə Məhəmməd paşa həzrətlərinin məktubunu, inci təsbehini, yumşaq firəng xaraları ilə xoşqədəm şəmşirini hədiyyə verib “xeyir müqəddəm, xoş qədəm gətirmisiniz” deyə dilnövazlıq etdi. Təbriz xanı və Naxşivan xanının vərəqlərini də verib qıraət edib “Toyunuz mübarək ola” deyə dua edərək həqiri xeyli tərif və vəsf etmişlər. Oradan Rəvan xanı həqiri öz bacısının sarayına qonaq göndərüb on gün, on gecə Qədr gecəsi və Qurban bayramı kimi səfalar edib əfəndimizin sevgi dolu məktubundan və hədiyyələrindən bütün xanlar hüzurunda həzz edib inci təsbehi göstərmədiyi xan və sultan qalmadı. O gün mən həqirə bir dəst Əcəm tərzində əsəb, on түmən bisti-şahanə bağışladı. Rumlu rəfiqlərimiz ilə şəhəri seyr və tamaşaya başladıq (Evliya Çələbi, 2013:106). Göründüyü üzrə, Ö.Çələbinin Səfəvilər dövlətində daxili vəziyyət, təsərrüfat həyatı, maddi və mənəvi mədəniyyət, adət-ənənələr, toponimlər və s. barədə verdiyi məlumatları göstərilən dövrdə ölkənin etnoqrafik baxımdan araşdırılmasında mühüm mənbə rolu oynadığı (Məmmədova, 2013:146) şübhəsizdir. Belə ki, tarixin, xüsusən etnoqrafiyamızın keçmiş səhifələrinin qeyri-müəyyən, müəmma dolu çağları belə örnəklərlə canlanıb dirilə bilir.

Övliya Çələbi qonaq olduğu müddətcə xalqımızın qonaqpərvərliyi, səxavəti, qarıbə göstərdiyi mehmannəvazlıq hallarını, eləcə də möhtəşəm, ləyaqətli toy adətlərimiz barədə heyranlıqla söz açır: “Bu Bakı şəhərinə neçə gün seyr və tamaşa edərkən bir tərəfdən Əcəm diyarının toylarını, əyan-əşrəfinin zövq və şövqünü görüb onlara da tamaşa edərdik. Əgər bu Rəvan xanı Təqi Əli xanın bacısının Bakı xanına verildiyi toyu qələmə almaq istəsək bir böyük kitab olar. Ancaq bu şəhərdə on beş gün zövqü-səfa çəkib xandan və digərlərindən pəncə, parça, faxir qumaşlar, yeddi at, üç baş gürcü qulamı, bir Əcəmani samur kürkü, Rəvan xanının kürəkəni olan Bakı xanı Əşrəf xandan da bir çapar yorğa, bir şamama ənbər, iki tavusi dəvə və başqa ənamlar aldım. Rəvan xanı Ərzuruma min baş karvan göndərməyə söz verib paşa əfəndimizə bir samur kürkü və on cüt Gilan yayı, altı gürcü qulamı, on cüt balıq dişi, üç ədəd ənbər şamama hədiyyələr verib məhəbbətnaməsində cümlə qeyd edib həqirə on түmən bisti, qırx beş adamlarımıza da on түmən abbası bəxşiş bağışladı” (Evliya Çələbi, 2013:108). Səyyah sonunda bütün elbəylərin, xanların yığışub onu və heyətini vidalaşub yola saldığını, Bakı xanının isə Dərbəndə yol alan öz qonağını qaladan bir mənzil yoluna qədər müşayət etdiyini göstərir.

Övliya Çələbinin yolboyu rastlaşdığı məntəqə adlarına da diqqət yetirməsi maraqlıdır. Həqiqətən yer adları keçmiş dövrün sosial əlaqələrini, etnoqrafik xüsusiyyətləri, dili tarixin müəyyən səhifələri ilə bağlı məişəti, dünyagörüşü əks etdirən tarixi abidələr sayılmalıdır (Minaxanım Təkləli, 2012:264). Səyahətnamə belə “abidələrin” mühafizə olunduğu etibarlı yazılı qaynaqlardandır: Övliya keçdiyi yerlərə tarixçi həssaslığı ilə yanaşır. Tarixi Şirvan hüduduna daxil olan Ərəş, Mingəçevir, Ağsu, Şamaxı, Kür çayı, Gilan çayı, Şah dağ, Şirvan, Şaburan, Bakı qalası, Xəzər, Altıağac, Çərxi, Dərbənd, Sultancıq, Müskir, Quşlunca, Avşar Baba ziyarəti onun tez-tez adını cəkdiyi coğrafi adlardır. Azərbaycan adları yeri gəldikcə səyyahın qələmində öz dolğun izahını tapır: “Gəncə xanının xass mülküdür. Cameləri, xan və hamamları vardır. Nazik ipəyi dünyada məşhurdur”; “Oradan yenə şimal tərəfə 9 saatda getdiyimiz, Megveçevür [مکوجور] [indiki Mingəçevir] qəsəbəsi: Kür kənarında yeddi yüz evli, xanə və hamamlı, İrəm bağına bənzər abad qəsəbədir” (Evliya Çələbi, 2013:93)

Bəzi hallarda yer-obyekt adlarının daha müfəssəl, geniş izahatını girişməklə müəyyən bilgilərin əldə olunmasında vasitəçi olur: Pir Mərizat Sultan mənzili - kələntər xanasında xan qonaq olub mən həqir də pirin asitanəsinə mehman olduq. Pir Mərizat adlanır, amma insanlar arasında Pir Mərza, neçələri də Pir Mirza deyirlər. Amma səhihi Pir Mərizatdır, yəni Diri Baba adı ilə afaqi- İrən və Turanda məşhurdur (Evliya Çələbi, 2013:103).

Səyyah böyük dəqiqliklə bu torpaqlarda, xüsusən Şirvan əyalətində tarixi çarpışmaların mənzərəsini çəkir: Böyük Əras (Ərəş) şəhəri qalası mənzilinin vəsfi: Əcəm diyarında Şirvan əyalətidir. 985-ci il (=1578-ci il) tarixində Üçüncü Murad xanın vəzirlərindən Lələ Qara Mustafa paşa fəth etmişdir. Oradan üzərinə qırx min qızılbaş ilə Əmir xan, Əras imdadına gedincə gördülər ki, Ali Osmanın ixtiyarına keçmişdir. Həmin anda şəhəri mühasirə edib, zöhr vaxtınadək cəng-cidal edərlər. Həmin Lələ paşa adlı dilavər sərvər bütün qaziləri ilə Əcəm üzərinə hücum edib otuz min əcəmi xaki-zələlətə düşürüb sərdarları Əmir xan əsir düşdü. Qılıncdan qurtaranlar tərəkəmə, göydolaq və gürcü aznavurları fərar edərkən bunlara Şirvan əsgərləri ilə Özdəmiroğlu kəndxudası rast gəldi. Kür çayı kənarında onları qırdılar... Neçə mini Osmanlı qılıncının xofundan Kür çayı üzərindəki körpüyə izdiham ilə çıxıb Xudanın hikmətindən körpü qırılıb bütün qızılbaşlar başları üstə Kür çayına tökülüblər (Babaxan Niyazlı, 2014:94). Səyahətnamədə dövrün real tarixi şəxsiyyətlərinin adlarına, o cümlədən, Şirvanın tarixində rolu olan böyük simaların – Osmanlı sərkərdəsi Özdəmiroğlu, Lələ Mustafa paşa, sultan III Murad, sultan Mustafa, şahənşah Təhmasib, şah Abbas, Əlqas Mirzə,

Fərhad paşa, Qara Sinan paşa, Piri paşa, Süleyman xan kimi şəxslərin adlarına rast gəlmək olur.

Şirvan vilayətinin, o cümlədən bu günə gəlib çatmayan Şamaxı qalasının varlığı haqqında müfəssəl, ətraflı məlumatı Övliya Çələbinin qeydlərində tapa bilirik: Şamaxı hələ xanlıqdır; qazısı və on iki hakimi var. Qalası Kür çayı sahilində bir yüksək təpə üzrə möhkəm, mətin daşdan bir qaladır. İndi iç qalası qayət güclü müdafiə olunan və abad qaladır. Amma aşağı bayır qalası bəzi yerlərindən uçuq idi. Dizdarı və dizçökən ağası, minə qədər qala nəfərləri vardır. Şəhər içrə təxminən yeddi min abad və yaraşlıq ev vardır. Daş divarları, damları ənbər ətirli torpaqla örtülüdür, hər evdən bir arx keçir. Bağ və bağçasının həddi-hüdudu yoxdur. Cəmi iyirmi altı məhəllədir. Meydan və Şaburan məhəlləsi qala içindədir. Şəhərin baxımlı yerində olmağı ilə qayət sənətkarənə malikanələri vardır. Cəmi yetmiş mehrəbdir. Əvvəla, Div Əli camesi qədimi binadır. (Evlıya Çələbi, 2013: 102)

Şirvan torpağında gəzə-gəzə səyyahın apardığı qeydlər bir çox hallarda dəqiq hesabat məruzəsini xatırladır və öz dövrü üçün bir gündəliyi andırsa da indi əlimizdə olan kamil tarixi mənbə olaraq dəyərləndirilməli vəsaitlərdəndir. Həqiqətən, görkəmli rus şərqşünası V.V.Bartoldun Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”si haqqında dediyi: “...Coğrafi, et-noqrafik, linqvistik materialların zənginliyi, bitkinliyi və hərtərəfliliyi baxımından ən yaxşı ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərini öz kölgəsində qoyur” (Бартольд, 1977:309-310) sözlər hazırda da öz təsirini qorumaqdadır.

Fərhad paşa camesinin vəqfi olduğundan qapıları bağlı olur. Amma Rum tərzində bir ürəkəçən came imiş. Özdəmirzadə camesi indi də mədrəsədir. Şəhərin müftisi dərs verir. Bu camelərdən başqaları zaviyələrdir. Yeddi tədris mərkəzi olan mədrəsə, bir yemək verilən imarət şah Xudabəndənindir, qırx ədəd də məktəbi-sıbyan və tiflanı, yeddi qəlb oxşayan Meydan, Kazak xan, Fərəc xan hamamları və bayır qalanın yaxınlığında Xosrov xan hamamı vardır (Evlıya Çələbi, 2013:102).

Bu şəhər içrə cəmi qırx dörd ədəd işlək karvansara binaları vardır ki, hər birində neçə min tımən Qarun sərવətinə malik sövdəgər xacələr mehman və sakindirlər. Mehmandarları hamısı yaxşı canlardır. Hər kəs evini qıfıl vurmada bağlayıb çarşıda mətəhını satıb evinə gəldikdə yənə dükənçalarını mallarla birlikdə buraxıb gözətçilər və keşikçilər qoruyardılar. Ta bu mərtəbə əminlik içində olan Şirvan diyarıdır. Cəmi min iki yüz dükənçalardır. Ancaq işlək bəzzazistanı yoxdur. Yənə də bütün qiymətli malları boldur. Qəhvəxanaları ilə bərbər dükənləri olduqca baxımlıdır. İrfan məclisi, zəriflər və əyanlar məkanıdır. Havası

mülayimdir, çünki 5-ci iqlimin sonudur. Məhsuldar torpağında düyü, pambıq və yeddi cür şirəli üzümü, abbasi və mələcə armudu, qarpızı, məhəbub və məhəbubəsi cahanda seçilirlər. Şamaxıdan Şabrana istiqamətlənən əski yolla Bakıya gələn müəllifin Bakının vəsfinə də söyləməyə sözü çox olub:

“Şirvan əyalətindəki can Bakı qalasının vəsfi” deməklə Bakı haqqında o dövr üçün müfəssəl məlumat verir: Xaraz [Xəzər] dənizi sahilində bir tərə üzərində daşdan dördbucaqlı inşa olunmuş Bakı qalasının ətraf çevrəsinin uzunluğu yeddi yüz addımdır, yetmiş bürc, altı yüz divarı var. Divarının qəddi qırx zirai-məlikidən yüksəkdir. Qaya üzərində olduğundan xəndəyi yoxdur. Üç qapısı vardır, şimal tərəfə Gilan qapısı, qibləyə Babül-Əbvab qala qapısı, qərb tərəfə dərya kənarında Liman qapısı. İç qalasının qərbə baxan Naxşivan dəmirindən bir qapısı vardır.

Qalanın içində ancaq pak torpaqla örtülmüş qədim evlər vardır. Təkcə bir Heydər Şah comesi vardır ki, minarəsi yoxdur. Lakin dərya kənarındakı ərazisində minə qədər bağlı, bağçalı, cameli, xan və hamamlı, şahı bazarlı abad bir şəhərdir ki, üç tərəfi mətin divarlarla əhatə olunmuşdur. Və bu rabat içrə yeddi ucu görünməyən minarələr vardır ki, adları məlumum deyildir. Üç hamamı var, amma Mirzə xan hamamı olduqca işıqlı, havası xoş bir hamamdır (Evliya Çələbi, 2013:106).

Oradan yenə şimala ... saat Rükal çayı kənarında dayanıb qəlyanaltı edib, Şamaxı xanı rəfiqimiz Bakı qalasında toy sahibi Rəvan xanına daha əvvəldən adam göndərüb xəbər dar etdiyindən təamdan sonra Xarəz dənizi kənarından böyük bir qoşun görünür gəlib bir-birimizə yaxınlaşdıq. Yeddi ədəd İran torpağı xanlarından, əvvəla, Rəvan xanı, Gəncə xanı, Lur xanı, Bakı xanı, Gilan xanı və Moğan xanları ... və neçə sultanlar da toy libaslarını geyinib möhtəşəmanə dövrən edərək on mindən artıq çapur əsgəri kimi dərmə çatma, tərəkəmə, moğol, boğol, qımıq, qumuq, qılmaq, göydolaq, moğan, quzaq tayfalarından hər cür məxluqat ondan-bundan aldıkları libaslarla və silahlanaraq kərənay və Əfrasiyab borularını çalaraq, Xaqani davulları, təbilləri döyərək balaban və cürə surna havaları çalıb oxuyaraq elə bir İran qaydasınca istiqbal nümayiş etdirdilər ki, dillə ifadə edilib, qələmlə yazıla bilməz. Həməm bu qoşun içindən Rəvan xanı atın başını buraxıb gələrkən rəfiqimiz Şamaxı xanı: “Ey, Evliya ağa! Buradan Rəvan xanı gəlir” dedi. Xan gəlib əvvəlcə həqir ilə at üzərində görüşüb əl tutuşduq. Sonra Bakı xanı ilə tanış olub öpüşdük və üç saat içində Bakıya varanadək dost olduq. Oradan Bakının ətəyinə gəlincə qalanın bürc və divarlarından, dərya ilə bir olan qüllələrindən o qədər top atılıb şadyanalıq oldu ki, Bakı qalası Səməndər quşu tək Nəmrud atəşi içində qalib həqirə xeyli zireh satdılar.

Bu kimi zəngin təəssüratlar öz növbəsində şirin hekayətlər doğururdu: Xaraz dənizinin filudan timsahının təsviri: Oradan qalxıb yenə dərya kənarı ilə gedərkən Xaraz dənizinin dalğası vurub sahilə uzunluğu düz yüz addım olan bir balıq atmışdı. İki başı vardı, biri quyruğu yerində, ilan başı şəklində, digəri böyük başı ki, hamam qübbəsi qədər vardı. Sanki rəsimlərdə təsvir olunan əjdaha başına oxşayırdı. Üst çənəsində yüz əlli, alt çənəsində də yüz qırx dişi vardı. Hər bir dişi birər zira uzunluğunda, insanın bud sümüyü qalınlığında olub, qulaqları fil qulağı kimi, girdə süfrə həcmində gözləri vardı. Bütün vücudu qunduz tükü kimi tüklü bir məxluq, heybətli və nəhəng bir balıq idi. Bütün Bakı və Dəmirqapı əhli, Şamaxı qövmü cəm olub tamaşa edərdi. Xaraz dənizinin səyyahlarından Xoca Sarı xan adlı birisi dedi: “Bu, Xaraz dənizinə məxsus bir nəhəngdir ki, dənizçilər bu balığa filudan timsah deyərlər. Bütün balıqlar bu balıqdan qorxar” dedi. Amma həqiqətdə bu ibrətnüma balıqdan heç bir dənizdə yoxdur. Hətta dərya kənarında o qədər dəniz məxluqatının leşləri və cəsədləri vardı ki, dillə ifadə edilə bilməz, amma bir dəniz məxluquna bənzərliyi yox idi. Dördkunc, beşguşəli, toppuz kimi başı dairəvi, quyruğu incə məxluqlar olur. Amma kəpi, mina balıqlarının dərisi bəzəkliidir. Lipata və qırmızı balıq, yaşıl balıq, gümüşbalığı və başqa rəngli balıqları vardır, amma bizə məlum olub yeyilən balıqları bunlardır.

Neft yağı haqqında: Həm dəryanın kənarında, həm də Müskir nahiyəsində Allahın əmrilə yerdən qaynayıb çıxır. Lakin isti suları gölməçə şəklində suların üstündə qaymaq kimi olub yığılır. Şah tərəfindən başqa əmanətdir ki, şaha ildə yeddi min tümən axça verir. Neft əmininin adamları adı çəkilən gölməçə içrə girib nefti toplayaraq keçə tuluqlarına doldururlar; diyar-diyar gəzən sövdəgər tacirlər alıb aparırlar. Yeddi-səkkiz cür neft olur, amma sarı nefti ən çox istifadə ediləndir. Qara neft isə şahlıqdır. Belə ki, bütün Əcəm diyarının Özbəkistan, Hindistan, İraq, Kürdüstan, Ali-Osman, Gürcüstan, Moğol və Dağıstan sərhədləri daxilində olan bütün qalalara bu qara nefti aparıb mühasirə zamanı qaranlıq gecədə məşəllərlə qala ətrafını çıraqlan edərlər. İslam ordusunun qalalarına hücum etdikdə üzərlərinə və ayaqlarının altına neftli yorğan, köhnə əşyalar atıb alovlandırılar. Bəzisinə də qalaların və şəhərlərin işləri üçün lazımdır. Hətta şah hüzurunda və bütün dəri-dövlətlərində yanan bu məşəllər bu Bakı neftindən hasil olur. Allahın çox böyük nemətidir. Amma gecə və gündüz keşikçiləri vardır, çünki od dəyərsə hər tərəf yanar, dünya durduqca da sönməz. Onun üçün hər neft mədəninə kənarında dağlar kimi ələnmiş torpaq hazır yığılmış durur. Bir neft mədəninə bir qığılcım düşsə, o saat bütün rəiyyət və əhali neftin üstünə torpaq səpib Allahın əmrilə dəf edərlər. Bundan başqa əlacı

yoxdur. Digər yerlərdə – qaya və mağaralarda da neft mədənləri varmış, amma bizim gördüyümüz bu Bakı neftidir. “Bakı ta qədimlərdən əhalini özünə cəlb edən neft və duz kimi iqtisadi bazaya malik idi...Hasil olunan neft və duzun istər karvan, istərsə də dəniz yolu ilə İrana və müxtəlif Şərqi ölkələrinə ixracı... Bakının şəhər kimi böyüməsinin başlıca səbəbləri idi (Sara Aşurbəyli, 1997:43). Xəlifə Mənsurun hakimiyyəti illərində (754-775) bura gələn Bəlazurinin “Şirvanda neft və duz mədənlərindən, habelə sahiblərindən tutulan vergilərdən” danışmaqla gördüklərini bəyan etməsindən min ilə yaxın bir tarixdən sonra Övliya da Bakını neft səltənəti olaraq təsvir edir.

Xalqımıza, onunla tərcüməsiz danışan bu şərəfli qonağın sevgi-məhəbbəti aradan 400 ilə yaxın bir uzun müddət keçsə də yenə də öz təzəliyini, təsirini saxlamaqdadır:

“Bakı xanından və Rəvan xanı Əli Təqi xandan yüz ədəd silahlı nöqər alıb Bakı qalasından qiblə tərəfə dənizin kənarı ilə şoran yerləri və yeddi yerdə cürbəcür neft mədənlərini seyr etdik. Xudanın yaratdığı qəribəliklərdəndir... və yaxud, “Bakıdan da duz, neft, zəfəran, ipək alıb Moskova aparırlar”; “şəffaf ipəyi, “lətif zəfəranı” var ”şoran yerlərində at və adam basıb dursa, atın dırnağı, adamın ayağı yanar. Karvançılar bəzi yerləri qazaraq içinə tavada ət və digər yeməklər qoyduqda 1 saatda yerin hərərətindən təmən bişib yeyərlər, Xudanın qəribə bir hikmətidir” (Evliya Çələbi, 2013:108-109) və bu kimi qeydlər doğma yurdumuza, qonaqpərvər xalqımıza Övliyanın qələmindən süzülən sevginin ifadəsidir və bu gün də oxucunu bu sirli-sehirli diyara cəlb etməkdədir.

Yol gəldikcə, səfər boyunca səfirin heyranlıqla müşahidələrini əks edən qeydləri ilə canlı Azərbaycan təbiəti və əhalinin özünəməxsus adətləri, geyimi oxucuda da güclü təsir buraxır.

Səyyahın bu yol ilə Bakıya ilk gəlişi (bundan sonrakı gəlişində Övliya Qara dəniz-Çərkəz torpağından keçməklə Şimali Qafqaz yolu ilə gələcəkdə və Bakıda iki gün qalacaqdı) və Şirvan torpağında yolüstü qarşılaşdığı görünməmiş azadlıqlar, bir növ alışmadığı heç yerdə təsadüf etmədiyi əyləncəli azad həyat, onun qəfil qarşılaşdığı yeni və fərqli adətlər, Şirvanın çölləri, açıq səma altında gecələmələri “yaxın və uzaq” Türkiyəli qonağı bərk məşğul edirdi.

Zamanın bir növ güzgüsü olan bu əsərdə maraqlı və əhəmiyyətli cəhətlər çoxdur ki; bu bir həqiqətdir ki Övliyanın abad, gur, izdihamlı gördüyü şəhərlər süquta uğradığı kimi heç kimin tanımadığı kiçik kəndlər də baxımlı bir şəhərə çevrilmişdir. Səyyah Şamaxıda Altıağaca olan yolun üstündə Qozlu karvansarasından bəhs edərsə də indi bu mühüm məntəqə yoxdursa da səyahət qeydlərindəki qiymətli məlumatlar onu müəyyən mənada yaşadır: Bir gülüstan bağça içrə Şah İsmayılın

xeyratından möhtəşəm bir xanədir ki, ifadə etmək mümkün deyil. Oradan yenə şimala 7 saata, Altıağac mənzilidir. Bir çəmənzar çöldə böyük karvansaradır.

Övliyanın yolu buradan yenə şimala, düz 10 il əvvəl Adam Olearinin keçdiyi (1636) Beşbarmaq dağınadır; Xızır Zində ziyarətgahında olarkən xatırlayır: Özdəmirzadə Osman paşa bu sultana etiqad edib ov, şikar edərkən ziyarətinə gəlib təmir etdirmişdir. Hələ də Şirvan əhalisinin ziyarətgahıdır (Evliya Çələbi, 2013:105)

Oradan yenə şimala üz tutan yolçu “Müskir nahiyəsində Şaburan şəhəri” ndə olur. Övliyanın dililə desək “Şirvanın hökmü altında olan böyük Şaburan şəhərinin vəsfi” bu baxımdan dediklərimizə gözəl cavabdır: İndi də Şirvan şəhərlərindən olan bir müzəyyən şəhərdir. Lakin Dəmirqapı sərhədlərinə daxil edilmişdir. Qədim keçmişlərdə İsfəndiyar binasıdır. Üzərinə monqol Hülakü gəlib şəhəri xarabu-yəbab, xalqını kəbab, evlərini turab etmişdir. Sonra yenidən bərpa olunaraq ...(1578)-ci il tarixində III Murad xanın vəziri Özdəmirzadə Osman paşa həmin ildə Dəmirqapını fəth etdikdə bu Şaburan şəhərinin bütün əhalisi itaət edib bura sancaqbəyi mərkəzi olmuşdu. Sonra Dördüncü Sultan Muradın ilk taxta oturduğu zamanlarda qızılbaşlar Şirvan torpağını istila etdikdə bu Şaburan şəhərini də işğal etmişdilər. İndi də Dəmirqapı sərhədləri daxilində bir sultanlıqdır. Yəni sancaqbəyi taxtıdır ki, könülaçan Təbrizdən sonra abu-hava baxımından bu şəhər İran torpağında məşhurdur. Beşinci iqlimin sonudur. İndi də abad və baxımlı, miyanə bir şəhərdir. Cəmi yetmiş mehrab və yetmiş məhəllədir. O cümlədən, *Cameyi-Kəbir*, *Uzun Həsən Şah comesi*, *Toxmaq xan comesi*, *Avşar xan comesi* vardır. Uzun Həsən comesinin bənzəri bu abad ərəzidə yoxdur, bəlkə Misirdəki Uzun Həsəni-Əkrad comesi ona tay ola bilər. Amma bu Şaburan comesində olan Kaşi çinisi, fəvvarə hovuzlar heç bir diyarda yoxdur. Özdəmiroğlu Osman paşa Dəmirqapıdan hər cümə böyük alay ilə gəlib bu camedə ibadət edərmiş. Seyri vacib olan bir qədim ibadət xanadır (Evliya Çələbi, 2013:110). Şaburandan (Şabrandan) çıxıb onun Azərbaycana gəlişi çağlarında ölkə hüdudlarımıza daxil olan Dərbəndə yol alan səyyahın bu qədim Azərbaycan şəhəri barədə müşahidələri bu gün hər bir soydaşımız üçün bilməli olduğu dəqiq, etibarlı bilgidir.

Övliya Çələbi Dərbənddə “sevimli sultan ziyarət yeri” olan Qorqud Ata (Xorxut Ata), məşhur “Qırxlar” ziyarətgahlarında olur, şəhər qala divarlarını seyrə dalır: Qala yüksək bir təpədə həndəsi qaydalar üzrə beşguşə şəklində bina olunmuşdur. Mən həqiqətən hələ çox səyahət etməsə də amma bu tərz və üslubda bir istehkam, səddimətin, keçilməz qaladan daha əmin qala görmədim. Mühəndis ustadlar və tədbirli bənnalar bu

qalanı üç böyük inşa etmiş və cəmi üç ədəd mətin və qüvvətli üçqatlı dəmir qapılardır. Buradan çıxanlar at arabaları ilə üç gündə Şamaxı qalasına vararlar. Bir qapı da cənub tərəfə Dəşti-Qıpçağa, Kırım, Çərkəzistana –Dağıstana gedər. Dağıstana at arabası işləməz. Moskovun Terek qalasına, Kazan vilayətinə və Dəşti-Qıpçağa bütün at arabaları işləyər (Evliya Çələbi, 2013:114).

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, “Səyahətnamə” hər zaman bizdən ötrü tarixi azərbaycanşünaslıq elmi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyan bir mənbədir. Məruzəmdə çatdırmaq istədiyim qədim Şirvan diyarı haqqında “Səyahətnamə”nin əlaqədar hissələri fikrimcə həmin bölgənin orta əsrlər tarixinə aid məlumat kasadlığı hiss olunan boşluğunu dolduracaq, lazımlı ədəbiyyat sırasını zənginləşdirəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Tarixi (Yeddi cildə), III cild, Azərb. MEA-nın nəşri, Bakı, 1998-2003
2. Ашурбейли С. Сияхат-наме Эвлия Челеби, как источник по изучению социально-экономической и политической истории городов Азербайджана в I половине XVII в. / Материалы XXV Международного конгресса востоковедов. М., 1960, с. 2-4.
3. Babaxan Niyazlı. Şamaxı xanlığı, Bakı, Nurlar, 2014
4. Бартольд В.В. Сочинения, том IX. Москва, Наука, 1977
5. Çelebi Evliya. Seyahatname, (10 cildə); Üç Dal yayınları, İstanbul, 1966
6. . Səyahətnaməsində Azərbaycan , Bakı, Nurlar, 2013
7. Məmmədova İ.G. Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində Təbriz şəhərinə dair etnoqrafik bilgiler - Bakı Universitetinin Xəbərləri №2; Humanitar elmlər seriyası 2013
8. Minaxanım Təkləli. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Kafkasya Coğrafiyası- Doğumunun 400 yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu bildiriləri, Gelişim Üniversitesi yayınları, İstanbul, 2012
9. Minaxanım Təkləli. Qafqaz addım-addım Övliya Çələbinin gözü ilə - Fyuzat,2016, N1(87).
- 10.Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti,(VI-XVI əsrlər), Bakı, Azərnəşr, 1997

Ширван в «Саяхатнаме» Эвлия Челеби

Резюме

«Саяхатнаме» Эвлии Челеби является самым крупным мемуарным произведением не только в турецкой, но и в мировой литературе. В труде автор дает информацию не только о торговых путях, проходящих через Азербайджан, но и о городах, селах, о географических объектах, этнографии, занятости населения Азербайджана.

В результате продолжения работы когда-то проделанной Марко Поло, Клавихо, Адамом Олеари, Афанасием Никитиным стало возможным установление между Азербайджаном и большим миром общественно-политических и культурных связей.

Автор дает интересную информацию о географии, культуре, различных народностях населяющих территорию, повествует об особенностях языка, легендах, истории Ширвана. В труде дается описание природы Ширвана, дается информация о его политическом и военном состоянии, торговле, сельском хозяйстве, обычаях и традициях народа.

Труд Эвлии Челеби «Саяхатнаме» во все времена, в том числе и сегодня, является ценным источником для исследователей истории Азербайджана и Ширвана.

Shirvan in “Seyahatname” (Travel Book) of Ovliya Chelebi

Summary

Evliya Çelebi's “Seyahatname” is an example of not only Turkish literature, but also the world's largest volume of memorable work. As a result of the travel of the traveler to Azerbaijan (4 times) as a favorable venue for trade routes, its cities, villages and so on. Geographical objects, population, occupation, ethnography. As a result, socio-political and cultural communication between Azerbaijan and the Greater World could have been created in these works, which, as a result, continued in the same way as Marco Polo, Klavixov, Adam Oleari, Afanasi Nikitin and others. Important information about geography and culture of Shirvanshah in the history of Azerbaijan; In this work collected the language, words, idioms and legends about different peoples in the area and this historical land, the nature, political and military status, trade,

agriculture of Shirvan and its surroundings; There is enough information about the traditions, history, ethnography of the population.

Evliya Chalabi's "Seyahatname", which has been studied all the time and continues to be a great potential for researchers today, should be considered to be a wider, comprehensive and important source of geography, ethnography and linguistic views of Shirvan, which constitutes Azerbaijan's political and cultural treasury.

QUBA - ŞİRVANIN QƏDİM ŞƏHƏRLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Mübariz XƏLİLOV*

Ключевые слова: Губинский район, Сандыгтепе, археологические раскопки, предметы материальной культуры, богатая культура

Key words: Guba region, Sandygtepe, archeological excavations, material culture items, rich culture

Giriş

XX-XXI əsrlərdə Quba rayonu ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müxtəlif dövrlərə aid 60-dan çox arxeoloji abidə qeydə alınaraq tədqiq olunmuşdur (Xəlilov Дж.А., Кошкарлы К.О., Аразова Р.Б., 1991:31-67). Bunların arasında Quba şəhərinə girişin qarşısında, 9 təpənin üstündə yerləşmiş Sandıqtəpə abidələri mühüm əhəmiyyətə malik arxeoloji kompleksdir.

2010-cu ildə VI Sandıqtəpədə, 2011-ci ildə V Sandıqtəpədə I-III əsrlərə aid torpaq qəbirlərinin aşkar edilməsi (Xəlilov M.C., 2011: 207-213) Sandıqtəpə abidələr kompleksində fasiləsiz həyatın, əvvəllər müəyyən edildiyi kimi, IV əsrdən deyil (Xəlilov M.C., 1992), I-II əsrlərdən başladığını təsdiq etdi. Buna uyğun olaraq, erkən tarixi Sandıqtəpə abidələr kompleksi ilə əlaqələndirilən **Quba şəhərinin** təqribən **2000 il yaşı** olduğu müəyyənləşdirildi. Qədim yunan coğrafiyaçısı Klavdiy Ptolemeyin (II əsr) “Coğrafi təlimnamə” əsərində xatırlanan və mövzumuzla əlaqədar maraq doğura bilən yaşayış məntəqəsi Alban çayı yaxınlığında qeyd edilmiş Xobatadır (V kitab, XI fəsil, 6). Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Yusif Yusifovun fikrincə, bu addakı “ta” sonluğu şəkilçi ola bildiyi üçün Xobata toponimi Quba adı ilə eyniləşdirilə bilər. Klavdiy Ptolemeyin əsərində “ta” və ya “da” sonluğu ilə bitən daha 6 alban yaşayış məntəqəsinin qeyd edildiyini, qədim yunan coğrafiyaçılarının əsrlərində “da” sonluğunun “yer”, “məkan” bildirdiyini nəzərə alsaq, bu eyniləşdirmənin mümkünlüyü haqqında nəticə çıxarıla bilər.

V və VI Sandıqtəpələrdə aşkar olunmuş I-III əsrlərə aid torpaq qəbirlərdə ölümlər, adətən, kürəyi üstə qərb istiqamətində düz uzadılmış vəziyyətdə qeydə alınmışlar. Qəbirlərin avadanlığı zəngin olub,

* AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

keramika, metal, daş və sümük məmulatından ibarətdir. Qədim yunan müəllifi Strabon “Coğrafiya” əsərində yazırdı ki, albanlar adətlərinə uyğun olaraq ölümlərin bütün əmlakını onlarla birlikdə dəfn edir və buna görə ata varidatından məhrum olaraq kasıb yaşayırdılar (XI kitab, IV fəsil, 8). Albanlar bu üsulla inandıqları axirət dünyasında atalarının ehtiyacsız həyatını təmin edirdilər. Keramika məmulatı arasında uşaq qəbirlərindən aşkar olunmuş və müvafiq iri qabların kiçildilmiş formasında hazırlanaraq uşaqlar üçün oyuncaq kimi nəzərdə tutulmuş saxsı qablar, at və insan başlarının plastik təsvirləri ilə tamamlanan qulpa malik bardaqlar, ağzı dörd ləçəkli qablar diqqəti cəlb edir. Bütün saxsı qablar əldə formalaşdırılmışdır. Zoomorf və antropomorf fiqurlu bardaqlar xüsusi maraq doğurur. Avrasiya çöllərində geniş yayılmış armudvari gövdəyə malik belə bardaqların qulpunda insan başı təsvirinə ilk dəfə məhz VI Sandıqtəpədə təsadüf olunur. Sandıqtəpə bardaqlarının qulpunda at başı fiqurları real və skit-sarmat mədəniyyətləri üçün xarakterik stilizə olunmuş formalarda yapılmışdır. Şimali Dağıstandakı bəzi kurqanlarda qeydə alınmış gerçək təsvirli at başına malik bardaqlar qədim Quba dulusçularının mədəni təsiri altında meydana çıxmışdır. Digər Sandıqtəpə keramika nümunələrindən ağzı və boğazı silindr formalı bardaqlar sarmat mədəniyyəti üçün daha xarakterik hesab olunur. V və VI Sandıqtəpələrdən sarmat mədəniyyəti ilə əlaqələri əks etdirən metal əşyalar da tapılmışdır (Xəlilov M.C., 2011: 212). V Sandıqtəpədən tapılan bəzi saxsı qablar öz yeni formaları ilə seçilir. Sinəsinə və boyun nahiyəsinə düymə formasında məməciklər yapılmış saxsı bardaqlar bu qəbildəndir. Metal məmulatı əsasən tunc, mis və dəmirdən hazırlanmışdır. Bunlar bəzək əşyaları, əmək alətləri, silahlardan ibarətdir.

V və VI Sandıqtəpələrdən aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri Quba rayonu ərazisində qeydə alınaraq I-II əsrlərə aid edilmiş (Xəlilov Дж.А., Кошкарлы К.О., Арабова Р.Б., 1991: 53-54) Rustov yaşayış yeri və qəbir abidəsindən (Xəlilov Дж.А., 1975; Xəlilov Дж.А., 1985: 67-68) üzə çıxarılmış bir sıra arxeoloji materiallarla eyniyyət təşkil edir. Beləliklə, təsdiq etmək olar ki, antik dövrdə indiki Quba rayonunun ərazisində zəngin mədəniyyət formalaşmış və həmin mədəniyyətin bünövrəsi üzərində bir sıra yeni tipli yaşayış məntəqələri meydana çıxmışdır. Bunların sırasına qədim Quba da daxil idi. Antik dövr mədəniyyətinin üzə çıxarıldığı V və VI Sandıqtəpə abidələrinin tutduqları sahələri nəzərə almaqla təsdiq etmək olar ki, I-III əsrlərdə qədim Quba kiçik bir yaşayış məntəqəsi olmuş və III-IV əsrlərdən başlayaraq çox geniş əraziyə malik iri bir şəhərə çevrilmişdir.

Ərəb müəllifi İbn Xordadbehin (IX əsr) məlumatına görə, VI əsrdə Sasani I Xosrov Nuşirəvanın tikdirdiyi Bab Firuz Qubad qalasının (İbn

Xordadbeh. Kitab əl-məsəlik və-l-məmalik, § 62) Sara Aşurbəyli tərəfindən Quba ilə eyniləşdirilməsi sadəcə adların çox zəif oxşarlığına əsaslanmışdır (baxın: Ашурбейли С., 1983: 99). Hələlik Qubada Sasani üslubunda tikilmiş qala aşkar edilməmişdir. Qubaya həm adına, həm də məkanına görə Bab Firuz Qubaddan daha çox İbn Xordadbehin öz əsərində Abxaz, əl-Bab (Dərbənd), Xayzan kimi şəhərlərlə yanaşı Böyük Qafqazın cənubunda qeyd etdiyi Xuvay yaşayış məntəqəsi uyğun gəlir (Xəlilov M.C., 2010: 212). V.F.Minorski Şirvanşah I Fəribürzün (1063-1096-cı illər) məktublarından birində rast gəlinən Quva adını da Quba ilə eyniləşdirməyi mümkün hesab edir (Минорский В.Ф., 1963: 111). Beləliklə, Quba adının II əsrdə yazılı mənbələrdə əks olunduğu güman edilən variantına IX və XI əsr variantları da əlavə olunur. Xobata (II əsr) – Xuvay (IX əsr) – Quva (XI əsr) – Quba adlarının varisliyini istisna etmək olmaz.

İlk orta əsrlərdə şimaldan və cənubdan hərbi yürüşlərin sayının artması bölgədə yaşayış yerlərinin sayı kəskin surətdə çoxalması ilə müşayiət olunur. Bu hal təkcə əhalinin sayının çoxalması ilə deyil, həmçinin yaşayış yerlərinin tez-tez dağıntılara məruz qalması nəticəsində həyatın sönməsi və əhalinin yeni yurd yerləri salmağa məcbur olması ilə izah edilir. Bunu bir sıra yaşayış yerlərində mədəni təbəqənin o qədər də qalın olmaması təsdiq edir. Erkən feodal cəmiyyətinin formalaşması, təsərrüfat sistemi və istehsal münasibətlərindəki dəyişikliklər yaşayış yerlərinin simasına da öz təsirini göstərirdi. Təpələrdə yerləşmiş bir sıra yaşayış yerləri müdafiə qabiliyyəti möhkəmləndirilmiş feodal mülklərinə çevrilirdi. Belə təpələrdən aşağıda, onların ətrafında feodala tabe olan əhali yerləşirdi. Bu tip yaşayış yerləri əhali arasında sosial təbəqələşmə prosesinin dərinləşdiyini göstərir. Təpələrin üzərindəki qalalar yalnız xarici düşmənlərin hücumlarından qorunmaq üçün deyil, əhalinin potensial, kütləvi etiraz çıxışlarından mühafizə olunmaq üçün də inşa edilirdi.

Sandıqtəpə abidələr kompleksindəki (Xəlilov M.C., 2010a: 116-124) strateji əhəmiyyətli hündür təpələrdən ilk orta əsrlərdə müşahidə, habelə təhlükə yarandıqda əhalinin qorunması üçün istifadə edilirdi. I Sandıqtəpədə bu məqsədlə inşa edilmiş qala divarlarının qalıqları üzə çıxarılmışdır. Maraqlıdır ki, qala divarları təpənin bütün sahəsini əhatə etməmiş, onun yalnız müdafiə baxımından zəif hissəsini qorumaq üçün inşa olunmuşdu. Məsələn, təpənin çay tərəfə baxan dik yamaclarına çıxmaq çox çətin olduğundan qala divarları həmin sahəyə kimi uzadılmamışdır. Bu divarların aşağı hissəsi çay daşından gil məhlulu ilə hörülmüş, üst hissəsi 40x20x8-9 sm ölçülü çiy və ola bilsin ki, qismən bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində qala

divarlarının darvaza yeri də daxil olmaqla uzunluğu 70 m-ə qədər olan əsas hissəsi, habelə diametri 8 m olan yarım dairə formalı bir bürcünün qalığı aşkar edilmişdir. Qala divarlarının qalınlığı əsasən 3-4 m-dir. Divarın iç tərəfində ona bitişik möhrə platforma düzəldilmişdir. Qala müdafiəçilərinin dayanması üçün nəzərdə tutulan bu platformanın üstünə ayaqların sürüşməsinin və palçığa batmasının qarşısını almaq üçün 1-2 cərgə yastı çay daşı döşənmişdir. Platformaya qalxmaq üçün çay daşından inşa edilmiş panduslar qeydə alınmışdır. Tərənin üstündə qala divarlarından başqa müxtəlif tikililərin qalıqları, təsərrüfat quyuları, ocaq yerləri, içərisində böyük miqdarda çay daşı ehtiyatı toplanmış dərin və iri çalalar, habelə təndir üzə çıxarılmışdır. Çalalardakı daş ehtiyatı içərisində yanları kub formasında kəsilmiş və kərpic kimi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş çay daşları da qeydə alınmışdır. 3x4 m, 4x2,5 m ölçülərə malik nisbətən kiçik düzbucaqlı otaqlarla yanaşı, divarlarından birinin uzunluğu 9,7 m-ə çatan daha iri bina qalıqları da aşkar edilmişdir. Bəzi tikililər haqqında dolğun təsəvvür yaranmışdır. Belə otaqlardan biri qapanmamış dördbucaqlı formada inşa edilmişdir. İçəridə otağın yerinə yastı çay daşı döşənmişdir. Burada bir təsərrüfat quyusu qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə, təsərrüfat quyularının bir qisminin dibinə yastı çay daşları döşənmiş, içərisi gillə suvanmışdır. Sandıqtərəpədə aşkar edilmiş tərsinə çevrilmiş kəsik konus formalı quyu ilk orta əsr Albaniyası ərazisində hələlik yeganə nümunədir. Bu quyu qapaqla örtmək üçün ağız hissəsində açılmış xüsusi göz ilə də digər quyulardan fərqlənir. İki çalada toplanmış çay daşı ehtiyatları qalanın müdafiəsi və ya tikinti-təmir işləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Təndir yastı çay daşlarının üstündə qurulmuşdur. Onun yanında bir cərgədə torpağa basdırılmış üç iri təsərrüfat küpünün qalıqları qeydə alınmışdır. Küplərin oturacağı bilavasitə dəzgahda və ya xüsusi qəlibdə konusvari formada hazırlanmışdır.

Tərəpə hündür çay tərəfi istisna olunmaqla alçaq olan digər üç tərəfdən müdafiə xəndəyi ilə əhatə olunmuşdur. Xəndəyin üstündən tərəpəyə qalxmaq üçün dar keçid düzəldilmişdir. II və III Sandıqtərəpələrdə həyat yalnız ilk orta əsrlərdə cərəyan etmişdir. İlk orta əsr təbəqəsi IV Sandıqtərəpənin üst qatında da qeydə alınmışdır. II Sandıqtərəpədə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində əsasən istehsalatla bağlı tikililərin qalıqları aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerindən stratiqrafik cəhətdən aşağıda ilk orta əsrlərdə burada məskunlaşmış əhəlinin torpaq qəbirləri yerləşmişdir (Xəlilov M.C., 1994; Xəlilov M.C., 2009: 24-25). Bəzi unudulmuş qəbirlərin üstündə müxtəlif tikililər inşa edilmişdir. Qəbirlərdə tək və cüt dəfn ayininə təsadüf edilmişdir. Bəzi insan kəllələrinin süni deformasiyası qeydə alınmışdır (Xəlilov M.C., 2009:

26). Kəllənin süni deformasiya edilməsi ilk orta əsrlərdə hunlar və bir sıra digər türk əsilli qəbilələr üçün xarakterik olmuşdur. Sandıqtəpə qəbirlərindən biri xüsusi maraq doğurur. Kameronun uzunluğu 3,40 m, eni 1,10 m olan qəbirdə insan skeleti ilə yanaşı çoxlu miqdarda heyvan (qoç, qoyun, mal, it, maral) və quş (toyuq) sümükləri üzə çıxarılmışdır. Qeydə alınmış 6 sümük topasının hər birində 5-6 qoyun və 1 it skeleti qalıqları var idi. Buna əsasən təsdiq etmək olar ki, qəbirdə heyvanlar kiçik sürü kimi basdırılmış, belə sürünün hər birinin ayrıca mühafizəçi iti olmuşdur. Hələ qədim zamanlarda dağdılmış bu qəbrin varlı bir maldara məxsus olmasına şübhə yoxdur.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Sandıqtəpədən və Quba rayonunun digər ilk orta əsr abidələrindən gil (qablar, iy başlığı), metal (qab, qaşiq, bəzək əşyaları, əmək alətləri, yığma kəmərlər və silah nümunələri), sümük (iy başlıqları, kirgid, silah, at əsləhası ünsürləri), şüşə (qab, bəzək fraqmentləri), daş məmulatları (iy başlığı, məişət avadanlığı, əmək alətləri, bəzəklər, qliptika nümunələri) aşkar edilmişdir.

İlk orta əsrlərdə Quba rayonu ərazisində istehsal edilən saxsı qabların gilinə rəngi əsasən açıq çəhrayı, çox geniş yayılmış naxış isə “kannelür”dür. Bu - qabın üstündə müxtəlif istiqamətlərdə cızılmış uzunsov xəttlərdən ibarət naxışdır. Bir sıra hallarda saxsı qabın görünməyən iç səthinin də kannelürlə örtülməsi bunun naxışdan başqa saxsının keyfiyyətinin artırılmasına xidmət etdiyinin də göstəricisi ola bilər (Xəlilov M.C., 2010: 211). Sandıqtəpədən aşkar edilmiş bəzi saxsı qabların oturacağına altında zoomorf (keçi) və astral (ulduz) təsvirlər verilmişdir. Bu təsvirlər qabın altında olduğu üçün bəzək, naxış funksiyasını daşıya bilməz. Bunlar ya dulusçu ustanın möhürü, ya da müəyyən inamla əlaqədar ola bilərdi. Keramika məmulatı arasında zoomorf qablara da təsadüf edilir. Məsələn, Sandıqtəpədən aşkar edilmiş bir saxsı qab fraqmentində öküz başı fiquru əks olunmuşdur. Həmin fiqurun üzərində müxtəlif dairələr cızılmışdır. Saxsı qabların əksəriyyəti əldə hazırlanmışdır, lakin bu dövrdə dulus çarxı da tətbiq edilmişdir. I Sandıqtəpədən tapılan üstü kəsmə xəttlərlə örtülmüş bişmiş kərpic qırığı burada divarların üzlənməsində bəzəkli kərpiclərdən istifadə olunduğunu güman etməyə əsas verir.

Sandıqtəpədən tapılmış, tuncdan hazırlanmış üçbaşı qrifon (qartal başlı fantastik heyvan) fiquru bölgədə heykəltəraşlıq ənənələrinin ilk orta əsrlərdə də davam etdirildiyini göstərir. Eyni zamanda belə zoomorf əşyalar bütpərəst ideoloji təsəvvürləri ilə də əlaqədar ola bilərdi. Müxtəlif heyvanlarla bağlı inanların mövcudluğunu V Sandıqtəpənin torpaq qəbirlərindən birində aşkar olunmuş, deşik açılaraq zəncirli tunc məftilə keçirilən it və ya qurd dişlərindən ibarət boyunbağı da təsdiq edir.

Kannelür naxışlı, yastı oturacaqlı saxsı qablar, antropoloji dəlillər (kəllənin süni deformasiyası) və dəfn ayinləri (skeletin kürəyi üstə düz uzadılması və s.) belə bir fikir irəli sürməyə əsas verir ki, Sandıqtəpədə ilk orta əsrlərdə şimaldan köçmüş hun mənşəli etnik qrup məskən salaraq buradakı yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışdır.

Şimal və cənubla ticarət əlaqələri bir hissəsi Quba rayonu ərazisindən keçən Bərdə - Dərbənd yolu vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Təngəaltı keçidi bu işdə mühüm rol oynayırdı. Təngəaltı həm ticarət, həm də hərbi əhəmiyyətə malik idi. Xarici mallar bölgəyə hərbi yürüşlər nəticəsində də daxil olurdu. Hərbi qənimət olduğu şübhə doğurmayan xarici mallar sırasına Sandıqtəpədən tapılmış möhür-gemmalardan biri aid edilə bilər. Xalsedon daşından dərin oyma üslubunda hazırlanan bu gemmanın üzərində kişi portreti təsvir olunmuşdur. Çox güman ki, bu daş möhür İran ustalarının məhsuludur. Adətən, belə möhürlərdə onların sahiblərinin təsviri həkk olunurdu. Bunlar kütləvi istehsal edilmədiyini üçün başqa ölkələrə ixrac oluna bilməzdi. V Sandıqtəpədən tapılan, qaş yerində heç bir təsvir olmayıb muncuq kimi istifadə edilən yarımfabrikat qliptika nümunələri yerli istehsaldan da xəbər verə bilər.

Bölgədə ideoloji vəziyyət də rəngarəng idi. Belə ki, ilk orta əsrlərdə burada Albaniyanın dövlət dini olub çox zəif və səthi yayılmış xristianlıq, habelə Ərəb xilafətinin Qafqaza gətirdiyi İslam dini ilə yanaşı ənənəvi bütprəstlik də öz mövqelərini qoruyub saxlaya bilmişdi. Yuxarıda qeyd olunmuş qəbir abidələri, onlara müvafiq yaşayış yerləri bölgədə bütprəstliyin dərin köklərindən xəbər verir. III Sandıqtəpədən üzə çıxarılmış VII-VIII əsrlərə aid bürünc üzüyün üzərindəki kufi xətti ilə həkk olunduğu güman edilən yazı İslam dini ilə yanaşı ərəb yazısının da bölgədə yayıldığını təsdiq edə bilər (Xəlilov M.C., 2010: 210-215).

VII-VIII əsrlərdə baş vermiş ərəb-xəzər müharibələri indiki Quba rayonunun ərazisinin də daxil olduğu tarixi Çol vilayətində böyük dağıntılara səbəb olmuşdu. I Sandıqtəpənin darvaza yerindəki yanmış torpaq göstərir ki, təqribən VIII əsrdə qala hücumla alınmış və yandırılmışdır. Təpənin bəzi yerlərində, IV-VIII və IX-XI əsrlərə aid mədəni təbəqələrin arasında yaşayış izləri olmayan lal qat qeydə alınmışdır (Dostiyev T.M., 2001: 70). Bu amil I Sandıqtəpədə yaşayışın müvəqqəti kəsilməsi ilə deyil, yaşayış yeri sahəsinin nisbətən kiçilməsi ilə əlaqədar idi. Bunun başlıca səbəbi yanğından sonra əhalinin bir hissəsinin qırılması, başqa bir hissəsinin köçüb getməsi nəticəsində əhalinin sayının kəskin surətdə azalmasında idi.

Nəticə

Beləliklə, Bərdə-Dərbənd orta əsr yolunun bir hissəsinin indiki Quba rayonu ərazisindən keçməsi ticarət yolunun həmin kəsiyində dayanacaq rolunu oynamış bir sıra mühüm yaşayış məntəqələrinin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Şamaxı - Təngəaltı - Quba istiqamətli bu yolun üstündə qərar tutmuş belə yaşayış yerləri sırasına Sandıqtəpə də daxil idi. Sandıqtəpənin (qədim Qubanın) strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyətli qədim hərbi-ticarət yolunun üstündə qərar tutması burada intensiv məskunlaşma prosesini şərtləndirmişdir. Ticarət əlaqələrinin yüksək səviyyədə qurulması zəngin mədəniyyətin formalaşmasına rəvac vermişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Dostiyev T.M., 2001. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı.
2. Xəlilov M.C., 1992. Quba şəhərinin meydana gəlməsi probleminə dair / Respublika arxeoloq və etnoqraflarının I Elmi konfransının materialları. Bakı, s. 28-34.
3. Xəlilov M.C., 1994. Sandıqtəpə qəbir abidəsində tədqiqatlar / Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu S.M.Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş Elmi sessiyanın materialları. Bakı, s. 45-47.
4. Xəlilov M.C., 2009. Albaniyanın qəbir abidələri (IV-X əsrlər). Bakı.
5. Xəlilov M.C., 2010. Quba və Qusar rayonları ərazisində tədqiqatlar / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar - 2009. Bakı, s. 210-215.
6. Xəlilov M.C., 2010. Albaniyanın yaşayış yerləri (IV-X əsrlər). Bakı.
7. Xəlilov M.C., 2011. VI Sandıqtəpə və Gicanoba abidələrinin tədqiqi / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar - 2010. Bakı, s. 207-213.
8. Ашурбейли С., 1983. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку.
9. Минорский В.Ф., 1963. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Москва.
10. Халилов Дж.А., 1975. Могильник у с. Рустов и его место в культурных связях Дагестана и Азербайджана / Пятые Крупновские чтения по археологии Кавказа. Тезисы докладов. Махачкала, 1975, с. 58-59.
11. Халилов Дж.А., 1985. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в.н.э.). Баку.

12. Халилов Дж.А., Кошкарлы К.О., Аразова Р.Б., 1991. Археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана. Баку.

Губа как один из древних городов Ширвана

Резюме

В результате проведенных в Губинском районе на протяжении XX-XXI веков археологических исследований было обнаружено и изучено более 60 археологических памятников различного периода.

В статье повествуется о памятниках Сандыгтепе, расположенных на 9 холмах у въезда в город Губу. Анализ находок выявленных здесь позволяет определить возраст города Губы, около 2000 лет.

В результате археологических раскопок в Сандыгтепе и в других памятниках раннего средневековья Губинского района были выявлены глиняные, металлические и каменные предметы материальной культуры.

В статье четко прослеживается роль торговых, экономических связей, формирование богатой культуры.

Guba, as one of the ancient towns of Shirvan

Summary

Situated on the 9 hills, in front of the entrance to the city of Guba, Sandigtepe monuments are an important archaeological complex.

Ground coffins of I-III centuries were found in Sandigtepe VI in 2010 and in Sandigtepe I-III in 2011, and this proves the fact that continuous life in Sandigtepe monuments has began not in IV century, as defined previously, but in the I-II centuries. According to this, were determined that Guba city (which early history is associated with Sandigtepe monuments complex) is about 2.000 years old.

Taking into consideration Sandigtepe V and VI monuments (where ancient culture were discovered) areas, we can be prove that old Guba was a small settlement in I-III centuries and starting from the III-IV centuries it has become a big city with a wide area.

We can not exclude the inheritance of Khobata (II century) - Khuvay (IX century) - Quva (XI century) names attributed to Guba.

The remains of the fortress built in the Middle Ages at I Sandigtepe were found. The scorched earth on the gates of I Sandigtepe shows that the fortress was captured by the attack and burned down in VII century. But the life was continued here till the XIII century.

Sandigtepen (ancient Guba) has located on the strategically important ancient Barda-Derbent military and trade route and this intensified the residential process. The establishment of trade relations at a high level contributed to the formation of a rich culture.

**BİR DAHA ŞİRVANŞAH MƏZYƏDİLƏRƏQƏDƏRKİ
“ŞİRVANŞAH” TİTULU VƏ ONUN DAŞIYICILARI
HAQQINDA**

Nailə VƏLİXANLI*

Ключевые слова: Ширваншах, I Хосров Анушираван, Кавказская Албания, Сасаниды

Key words: Shirvanshah, I Khusrov Anushiravan, Caucasian Albania, Sasanids

Giriş

Vətən tarixi haqqında məlumat verən erkən orta əsr mənbələrinin müqayisəli tədqiqi göstərir ki, Xilafət ordusunun VII əsrin ortalarında tarixi Azərbaycan ərazisinə hücumu illərində artıq vilayət kimi tanınan Şirvanın adı ilk dəfə Sasani hökmdarı I Ərdəşirin (224-241) “şah” titulu verdiyi hakimlərin idarə etdiyi ölkələr sırasında çəkilmişdir (Ибн Хордадбех, 1986:61, 160). Həmin məlumatın verildiyi dövrdən 600 il əvvəl, III əsrin birinci yarısına aid bu xəbərə əsaslanan Şirvanşahlar dövləti tarixinin dərin araşdırıcısı Sara xanım Aşurbəyli məhz buna görə Şirvan (Şərvan) adı ilə bağlı olan “şirvanşah” (mənbədə *şirvanşah* və ya *şirvanşah*) titulunun Sasanilər dövründən başlayaraq məşhur olduğunu bildirir (Сара Ашурбейли, 1983:13). Görünür, Qafqaz Albaniyasının bir hissəsini əhatə edən və məlum antik müəlliflərin əsərlərində adı çəkilməyən Şirvan vilayəti, Sasanilərdən əvvəl başqa bir coğrafi adla, daha doğrusu antik Albaniyanın həmin ərazisini əhatə edən vilayətin adı ilə tanınmış, Sasanilərin buraya “şirvanşah” (*şirvanşah*) titullu hakimi – şahı təyin etməsi ilə onun adına uyğun olaraq Şirvan adı ilə məşhurlaşmışdı.

Qeyd edək ki, Şirvan-Şərvan toponimini araşdıran görkəmli tarixçi V.F.Minorski onu böyük ehtimalla Xəzərin cənub sahilindəki (Gilan, Deyləm) eyniadlı yerlə əlaqələndirir. Bununla yanaşı, Deyləmdəki Şirriz və Lariz toponimlərinin kökünün də (“şir” və “lar”) Şirvan və Lahicanla bağlı olduğunu bildirir (Ми́норский, 1963:35; Сара Ашурбейли, 1983:13). Xəzərin cənub sahilindəki Siravan (Şiravan, Şirvan) adlı yer haqqında IX əsr müəllifi İbn Xordadbeh (I, s. 70, 197) və onun çağdaşı əl-Yəqubi (Al-Yəqubi, 1897:269) da məlumat verirlər. Mənbələr onun

* Tarix üzrə elmlər doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü (2007), Azərbaycan Tarix Muzeyinin direktoru, email: aztarmuzey@mail.ru

dağlıq Cibəl ölkəsinin vilayətlərindən olan Masabazanın əsas şəhəri olduğunu da bildirirlər (Yaqut, 1950:c. IV, s.393). Deyləmdəki Buveyhilər (932-1055) sülaləsinin şəcərəsi haqqında məlumat verən əl-Biruni (XI əsr) də bu sülalənin əcdadlarından *şirvanşahın* (şirlərin şahı) adını çəkir (Minorskiy, 1963:35). Bu məlumat Qafqaz Albaniyasının şimal-şərq hissəsini əhatə edən və yalnız ərəb işğalından sonra bir vilayət kimi daha da məşhurlaşan Şirvanın adının, çox güman, Sasanilərin cənubdan təyin etdikləri ilk “şah”ın – hakiminin adı ilə bağlılığı ehtimalını da irəli sürmək imkanı verir. Həmin məlumatı araşdıran S.Aşurbəyli də Sasanilərin Qafqaz keçidlərinin qorunması üçün təyin etdiyi hakimlərdən olan erkən şirvanşahların bəlkə də yerli olmadıqları, onların sasanı hökmdarları ilə qohumluq əlaqəsində olduqları gümanı ilə çıxış edir (Sara Aşurbəyli, 1983:44). Albaniyanın Arşaqilər sülaləsinə (b. e. I əsri - 510) aid ilk hökmdarının yerli deyil, mənşəcə Parfiya Arşaqilərinin bir qolu olduğunu (9, s. 65), Sasanilər sülaləsinin hakimiyyətdə olduqları illərdə alban hökmdarı Urnayrın (313-371) İran şahənşahı II Şapurun (309-379) bacısı ilə, alban hökmdarı Yesuagenin (İran şahənşahı II Yəzdigərdin (438-457) bacısı ilə evləndiklərini, alban hökmdarı II Vaçenin (444-463) Sasani hökmdarının bacısı oğlu olduğunu nəzərə alsaq, imperiyanın şimal sərhədlərini qorumaq məqsədilə ölkəyə göndərilən ilk şirvanşahların da mənşəcə yerli olmadıqları fikri ilə razılaşmaq olar.

Onu da demək lazımdır ki, ərəb mənbəyində (İbn Xordadbeh) “şiryanşah - şirvanşah” titulunun verilməsini ilk Sasani hökmdarı Ərdəşirə aid edilməsi tarixi reallıqla üst-üstə düşmür. Belə ki, Ərdəşirin dövründə onun məmləkətinin sərhədləri hələ ki, İranşəhr (İraq) hüdudlarından kənara çıxmırdı; və yalnız I Şapurun dövründə (241-272) Şirvanqarışlıq bütün tarixi Azərbaycan torpaqları Sasani imperiyasının işğalına məruz qalmışdı (Lukonin, 1974:302-306; Fray Riçard, 1972:290-291). Elə ona görə də İbn Xordadbeh “Ərdəşirin şah adlandırdığı hökmdarlar” sırasında şiryanşahla yanaşı Azərbaycana aid “...azarbazqanşah, ...allanşah (Muğanda), baraşkanşah (Azərbaycanda)... balaşanşah (Balasakan) ləqəbli digər şahların da adlarını çəkir”.

Onun çağdaşı olan digər ərəb tarixçisi əl-Bəlazuri isə *şirvanşah* titulunun verilməsini artıq VI əsrə, Sasanilər dövlətinin ən qüdrətli hökmdarlarından olan I Xosrov Ənuşirvana (531-579) aid edir. Onun sözlərinə görə “Ənuşirvan hökmdarları seçib təyin etdi, onların hər birinə müəyyən vilayətin şahlığını tapşırırdı... Şirvanşah ləqəbli Şirvan hökmdarı bu şahlardan idi... Ərminiyyə (burada Cənubi Qafqaz nəzərdə tutulur, - N.V.) islamın meydana gəlməsində farsların tabeliyində oldu” (Əl-

Bəlazuri, 505; Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar, 2005:156)...

Əl-Bəlazuri Ənuşirvanın şah titulu verdiyi hökmdarlar (*məliklər*) sırasında şirvanşahdan başqa onun qonşuluğundakı eyni statuslu digər hakimlərin də adlarını sadalayır: "... Vahraranşah (*harazanşah*; bəlkə də *varahransah*, yəni *Bəhram şah*) ləqəbli dağ xaqanı (*xaqan əl-cəbəl*) sahib əs-Sərir, filanşah ləqəbli – Filan məliki, tabasaranşah, caranşah (*curşanşah*) ləqəbli Lakz məliki, məmləkəti indi olmayan Məsqət məliki, liranşah ləqəbli Liran məliki, şirvanşah ləqəbli Şirvan məliki. O, Buxxun sahibini Buxxa, Zirikaranın (Zirihkaran) sahibini Zirikarana təhkim etdi" (Əl-Bəlazuri, 1956:505).

İbn Xordadbeh və əl-Bəlazuridən təqribən yarım əsr sonra yaşamış, ömrünün çox hissəsini səyahətlərdə keçirmiş, X əsrin ən "orijinal" tarixçi-coğrafiyaşünası hesab olunan əl-Məsudi də öz sələfi əl-Bəlazuri kimi ilk şirvanşah titulunun verilməsini Xosrov Ənuşirvanın adı ilə bağlayır: "Ənuşirvan əl-Bab və-l-Əbvab adı ilə tanınmış bu şəhəri (yəni, Dərbəndi, - *N.V.*), onun quru, dəniz və dağlarda uzanan səddini tikişdiyi zaman müxtəlif xalqları və onların hökmdarlarını buraya köçürdü, onlara müxtəlif dərəcələr verdi, hər birini xüsusi adla (ləqəblə) fərqləndirdi, sərhədlərini müəyyənləşdirdi; bütün bu tədbirlər Ərdəşir ibn Babəkin Xorasan məlikləri barəsində etdiyi kimi oldu. Ənuşirvanın islam torpaqları ilə həmsərhəd olan bu yerlərə təyin etdiyi hökmdarlar arasında Bərdə diyarında Şirvan adlı bir hökmdar vardı. Onun məmləkətinə isə adına uyğun şirvanşah deyilirdi. Buranı idarə edən hər hökmdar Şirvan adlanır. Onun məmləkəti hal-hazırda, yəni 332 [943]-ci ildə bir aylıq yola bərabərdir. Belə ki, o, Ənuşirvanın [icazə] möhürü vurmadığı [başqa] yerləri də tutaraq, öz mülklərinə qatmışdı" (Vəlixanlı, 1974:51-52).

Şirvan və Şirvanşahlar haqqında yazan demək olar bütün tədqiqatçıların (V.Minorski, S.Aşurbəyli, A.Şıxsəidov və b.) istifadə etdikləri bu məlumata əl-Məsudi, sözsüz ki, səyahətləri zamanı öz gözləri ilə gördükləri ilə birlikdə sələflərinin yazılı və müasirlərinin şifahi xəbərlərini də əlavə etmişdi. Elə ona görə də onun, az qala, 400 il əvvəlki hadisələri təsvir edən bu məlumatına anaxronizm də qarışmışdır. Ənuşirvanın VI əsrin ortalarında həyata keçirdiyi siyasi-inzibati islahatları əks etdirən həmin məlumatda "şah", o cümlədən "şirvanşah" titulunun verilməsi prinsipinə az da olsa aydınlıq gətirilir: mətndən görüldüyü kimi, bu zaman ilk Sasani hökmdarı Ərdəşirin Xorasan hökmdarlarına münasibət prinsipi əsas götürülür. Məsələn aydınlaşdırmaq üçün İbn Xordadbehin əsərində Xorasan hökmdarlarına verilən titullara – ləqəblərə nəzər salaq. Məlim olur ki, bu ləqəblərin böyük hissəsi həmin yerlərin hökmdarlarının (hakiminin) öz şəxsi adları

ilə (məs. Mərv mərzbanı Mahuyə, Saraxs mərzbanı Zaduyə, Zabulistan məliki Feyruz, Uşruşana məliki Afşin, Səmərqənd məliki Tarxan və s.), nisbətən az hissəsi isə yerin (məs. Tirmiz şah, Xuttalan şah, Kabul şah və s.) adı ilə bağlıdır (İbn Xordadbex, 1986:69, 195-197). Türk hökmdarlarının ləqəbləri haqqında həmin müəllifin verdiyi xəbərdə də nəzəri onların adları cəlb edir (məs. Cəbquyə xaqan, Sincibu xaqan, Fayruz xaqan və s.) (İbn Xordadbex, 1986:69).

Əl-Məsudinin təqdim etdiyi mətndə digər analoji mənbələrdəki məlumatla ziddiyyət təşkil edən başqa məqamlar da vardır. Onun yuxarıdakı, lakin heç bir digər mənbə ilə təsdiq edilməyən məlumatından görünür ki, Şirvan Bərdə hökmdarının adı olmuş, onun idarə etdiyi ölkə isə Şirvanşah (Şirvanşahlıq) adlandırılmışdır. X əsrin digər ərəb müəllifi İbn Havqəl də ölkənin adını Şirvanşah kimi təqdim edir (Vəlixanlı, 1974:117).

Burada ərəbdilli İran tarixçisi Həməzə İsfahanının X əsrin 60-cı illərinin əvvəlinə aid elmə məlum (Sara Aşurbəyli, 1983:45; Гаджиев, Давудов, Шихсаидов, 1996:177) çox maraqlı məlumatını bir daha qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu müəllifin yazdığına görə “Kəvadın oğlu Nuşirəvan... hər bir tərəfə başçı (*kaid*) qoydu, ona qoşun verdi, istifadə üçün irsən keçən torpaq payı ayırdı, vəqflə təmin etdi. O vaxtdan onların xələfləri ölkənin hüdudlarını qoruyurlar. O, hər bir başçıya, onun üçün ayrılmış sərhəd vilayətinə (*sağr*) təyin olunduğu gün, üstündə müxtəlif təsvirləri olan xələt hədiyyə vermişdi. Başçı həmin təsvirə müvafiq titul daşıyırdı: baqranşah (vahranşah) “qabanlar şahı”, şirvanşah “şirlər şahı”, filan şah “fillər şahı”. Bunlardan birinin gümüş taxtı vardı, onu “sərişah” adlandırırdılar; ərəb dilində bu, “taxtın sahibi” deməkdir, sərir isə ərəb deyil fars sözüdür...” (Hamzae İspahanis Annalum libri, 1844:57).

Gördüyümüz kimi, şirvanşah titullu ilk hakimlərin yerli və ya gəlmə olmalarına ərəb mənbələri o qədər də aydınlıq gətirmir; lakin artıq Ənuşirvanın hakimiyyətə gəldikdən sonra (yəni VI əsrdən tez olmayaraq), bəzi yerli hakimlərə öz ərazilərinin sahibliyini həvalə etməsi (“...Buxx sahibini Buxxa, Zirihkəran sahibini Zirihkərana təyin etdi...”) göstərir ki, ilk Sasani hökmdarlarından fərqli olaraq, Ənuşirvan burada heç də həmişə yeni inzibati struktur yaratmamış, bir sıra yerli hakimlərə titul verməklə onların vəzifələrini təsdiq etmiş, hakimiyyətlərini bir qədər də möhkəmləndirmişdi. Onların qoşunla, irsi torpaq sahəsi və irsi hakimiyyətlə təmin olunması isə statuslarının yüksəkliyinə dəlalət edir. Buna baxmayaraq, Albaniyanın Arşaqilər sülaləsindən olan hökmdarlarının hələ də hakimiyyətdə olduqları həmin dövrdə, Sasanilərin bu ölkədə “şirvanşah” titulu daşıyan nümayəndəsi olan şah, gərək ki, alban hökmdarından (bu hökmdarın Sasanilərdən vassal

asılılıqda olmasına baxmayaraq) aşağı idi; hər halda mənbələrdə bu şahın fəaliyyəti haqqında heç bir məlumat yoxdur. Lakin Sasanilərin siyasi-iqtisadi və xüsusilə ideoloji boyunduruğuna qarşı alban hökmdarı başda olmaqla genişlənən antisasani hərəkəti nəticəsində alban Arşaqilərinin hakimiyyətinə, əvvəlcə, 457-487-ci illərdə 30 illik fasilə verildikdə və nəhayət, 510-cu ildə bu sülalə tamamilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldıqda, başqa “şah”lar kimi şirvanşahın da statusu artır: o, Sasanilərin yerlərdəki canişinlərindən birinə - imperiyanın siyasətini həyata keçirən, onun hüduqlarını qoruyan mərzbanə çevrilir. Onu da qeyd edək ki, V.F.Minorski hətta Arşaqilərin hələ hakimiyyətdə olduqları illərdə də “Kürün sahilində” Şirvan, Lazyan və digər yerlərin (o, “knyazlıq” yazır) solsa hil Albaniyasından ayrıldıqlarını və əslində, sasani administrasiyası tərəfindən idarə olunduqlarını bildirir (Minorskiy, 1963:29). Bu dövrdə şimaldan gələn köçəri türk tayfalarının mütəmadi olaraq cənub istiqamətinə, o cümlədən, Şirvan ərazisinə olan hücumlarını, Sasanilərin bu hücumlara qarşı ciddi fəaliyyətlərini nəzərə alsaq (bu haqda bax: Azərbaycan tarixi, 1998:28-32; Aşurbəyli, 1983:61-62; Minorskiy, 1963:29), V.F.Minorskinin bu mülahizəsinin həqiqətə yaxın olduğunu ehtimal etmək olar. Onu da demək olar ki, şirvanşah titullu hakimlərin Albaniyanın şimal-şərq torpaqlarında möhkəmlənməsi alban hökmdarının həmin ərazilərdə olan nüfuzunun bəlkə də heçə enməsinə səbəb olmuşdu.

Beləliklə, təqdim etdiyimiz ərəb müəllifləri “şirvanşah” titulunun mənşəyi məsələsinə birmənalı yanaşmamış, bununla da tədqiqatçıların müxtəlif ehtimallarla çıxış etməsinə meydan açmışlar; gördüyünüz kimi bu titulun əsasən 1) yer adı ilə, 2) şəxs adı ilə, 3) təsvirlə (şəkillə) bağlılığı irəli sürülmüş, lakin bunlardan heç biri elmdə qəti yer tuta bilməmişdir.

Adları çəkilən ərəb müəlliflərinin məlumatındakı bu səpkidə olan ziddiyyətlərə baxmayaraq, onların “şirvanşah” titullu ilk Şirvan məlikləri haqqında yazdıqları, dövrün hadisələrinin müqayisəli təhlili üçün olduqca qiymətlidir və tarixi ədəbiyyatda özünün layiqli yerini tutmuşdur. Mənbələrdəki faktların dövrün reallıqları ilə müqayisəsi belə nəticəyə gətirir ki, hələ ilk Sasanilərin, daha doğrusu Ərdəşirin deyil, onun oğlu Şapurun dövründən, tarixi Azərbaycan ərazisinin torpaqlarını öz işğal dairələrinə daxil edən şahənşah üsul-idarəsi imperiyanın yeni vilayətlərinə “şah” titullu hakimləri (məlikləri) göndərmişdi; Sasani hökmdarları üçün sosial baza yaratmış olan bu “şahlar” onların yerlərdəki istinadgahlarına çevrilmiş, şimaldan mütəmadi olaraq hücum edən müxtəlif tayfa və xalqların qarşısını müəyyən qədər ala bilmişdilər. Başqa şah titulları kimi “şirvanşah” titulu da zahiri effektə malik olsa da,

onun daşıyıcıları, əslində, Sasanilərin vassal asılılıqda saxladıqları bu ərazinin imperiya tərəfindən təyin olunmuş və VI əsrdən “mərzban” vəzifəsini daşıyan sərhəd qoruyucuları idilər.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, ilk şirvanşahlara titul və irsi hakimiyyətlə yanaşı qoşun, vərəsəliklə keçən müəyyən qədər torpaq sahəsi də verilmişdi. III-VII əsrlərin əvvəlində təyin olunan bu şirvanşahların qoruduqları ərazi, əslində, o zaman Arşaqilərin idarə etdikləri Qafqaz Albaniyasının şimal-şərq torpaqları idi.

VI əsrdən başlayaraq öz şimal sərhədlərini möhkəmlətməkdə olan Sasanilərin yürütdüyü siyasət nəticəsində Albaniyadakı Arşaqilər sülaləsinin sonuncu hökmdarı III Vaçaqanın (487-510) hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması ilə bütövlükdə ölkənin, o cümlədən, onun mühüm bölgəsi olan Şirvanın tarixində yeni dövr başlanır: tarixi Azərbaycan ərazisinin şimal hissəsində bu hadisədən sonrakı ən azı 120 il müddətində davam edən hakimiyyətsizlik şəraitində, bu dövrdə artıq vahid ərazini əhatə edən Şirvanın siyasi və sosial həyatı birbaşa Sasani şahlarının fəaliyyəti ilə bağlanır. Mənbələrdən görünür ki, bütün bu müddət ərzində, daha doğrusu, ərəblərin işğalınadək, Şirvanı, artıq deyildiyi kimi, Sasanilərə tabe “şirvanşah” titullu hakimlər idarə etmişlər.

Ərəb müəlliflərindən əl-Bəlazuri (Əl-Bəlazuri, 1956:517), əl-Kufi (Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi, 1995:10), əl-Yəqubi (Əl-Yəqubo Əjməd ibn Yaqub ibn Vahid əl-Kətib əl-Abbasi, 1379:II c., s. 168), İbn əl-Əsirin (İzzəddin ibn əl-Əsir, 1998:14) əsərlərində olan məlumat Şirvanı idarə edən həmin hakimlərin ərəb işğalları dövründə və ondan sonra tutduqları mövqeni açıqlamaq imkanı verir. Tarixi tədqiqatlar Şirvan istiqamətində hücumların 643-cü ildə, Azərbaycanın cənub hissəsinin fəthindən dərhal sonra baş verdiyini təsdiq edir (Azərbaycan tarixi, 1998:160). Məhz həmin il, şimal sərhədlərini möhkəmlətmək məqsədi ilə əl-Baba-Dərbəndə hücum olunur. Mənbələrin məlumatına görə, bu zaman burada Şəhriyar (və ya Şəhribərəz) adlı şəxs hakimlik edirdi. Ət-Təbəri onu “əl-Bab məliki” adlandırmış, onun Fars əhlindən olduğunu, “keçidlərə nəzarət etdiyini” bildirmişdir (Ət-Təbəri, 1970:156). S.Aşurbəylinin təsdiq olunması müəmmalı zənn etdiyimiz ehtimalına görə Şəhribərəz, əl-Babın məliki olsa da görünür, Sasanilərin şirvanşah titulu verdiyi Şirvan hökmdarı idi (Aşurbəyli, 1983:46). Mənbələrdən məlumdur ki, özünün “nəcabətli” Sasan nəslinə mənsubiyyəti ilə fəxr edən əl-Bab məliki ərəblərlə bağladığı sülh müqaviləsində onlara tabe olduğunu, bundan sonra ərəblərə xidmət edəcəyini, əvvəllər olduğu kimi sərhədi qoruyacağını bildirmiş, bunun əvəzində dərbəndlilərə cizyədən – can vergisindən azad olunma imtiyazının verilməsinə nail olmuşdu (Ət-Təbəri, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir: 1970:156-157). Lakin sülh

müqaviləsinin bağlanması bu zaman Cənubi Qafqazda hələ ki, möhkəmlənə bilməmiş ərəblərin qələbəsi ola bilməzdi. Həm də ki, nə Albaniya – Arran, nə onun tərkib hissəsi olan Şirvan, nə də ki, Cənubi Qafqazın başqa bir yeri ərəb yürüşlərinin davam etməsinə baxmayaraq, hələ də tutulmamışdı. Ona görə Dərbəndin tabeçiliyi də müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Lakin ərəblərin Cənubi Qafqazı tutmaq niyyətləri qəti idi. Elə ona görə də, eyni yerin bir neçə dəfəyə alınması bahasına olsa da, onlar yürüşlərini demək olar arasıkəsilmədən davam etdirirdilər. Bir il sonra, 644-645-ci illərdə, artıq Xəlifə Osmanın (644-656) dövründə baş verən yeni-ikinci yürüş zamanı tarixi Azərbaycan ərazisinin şimal torpaqlarının – Albaniya-Arranın, o cümlədən Şirvanın işğalı başlandı (Azərbaycan tarixi, 1998:162-163). Maraqlıdır ki, istər IX əsrin müəllifi əl-Bəlazuri, istərsə də ondan çox sonra, XIII əsrdə, neçə-neçə özündən əvvəl yazmış müəlliflərin (o cümlədən əl-Bəlazurinin) məlumatlarına əsasən “Mükəmməl tarix” əsərini qələmə almış İbn əl-Əsir (İzzəddin ibn əl-Əsir, 1998:14), ərəb sərkərdəsi Salman ibn Rəbiənin bu yürüş zamanı məhz *şirvanşah* adlandırdıqları hakimlə müqavilə bağladığını bildirirlər. IX əsrin sonu X əsrin əvvəllərində yaşayan, ərəb yürüşlərinin tarixinə həsr etdiyi əsərini 866-cı il hadisələri ilə başa çatdıran İbn Asam əl-Kufi isə Salmanın ordusunun Şirvan torpağında düşərgə salması, sonra Şirvan məlikinin həmin düşərgəyə dəvət edilməsi, onunla təzminat ödənilməsi şərtilə sülh bağlanması haqqında məlumat verir, lakin gördüyümüz kimi, “Şirvan məliki”nin tituluunu açmır (Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi, 1995:10). Məlum olmur ki, o, Sasanilərin təyin etdiyi, mərzban vəzifəsini daşıyan və mənşəcə həmin sülaləyə mənsub gəlmə şəxsdir, yoxsa ki, ərəblərin öz əvvəlki vəzifəsində saxladığı yerli feodal.

Mötəbər ərəb tarixçisi ət-Təbəri hicri 22-ci (642-643) il hadisələrinə dair “Əl-Babın fəthi” fəslində xəlifə Ömər in Qafqaz cəbhəsinə göndərdiyi baş komandan Suraka ibn Əmrlə Dərbənd məliki Şəhribərəz arasında bağlanan və Azərbaycana yürüşdə iştirak edən qoşun başçılarından Əbdürrəhman və Salman ibn Rəbiə qardaşları və Bukayr ibn Abdullah tərəfindən təsdiq edilən sülh müqaviləsinin mətnini vermişdir. Yerli əhalinin az sonra pozduğu həmin müqavilədən fərqli olaraq, Şirvan məliki adlandırılan hakimlə (şirvanşahla?) bir il sonra bağlanan yeni müqavilənin mətni isə heç bir mənbədə öz əksini tapmamışdır. O da məlumdur ki, yeni müqavilə Salman ibn Rəbiənin Arran-Albaniya ərazisində işğal etdiyi yerlərlə bağladığı silsilə müqavilələrdən biri olmuşdur. Əksəriyyəti eyni məzmununda olan bu müqavilələrdə yalnız işğal olunan şəhər və ya vilayətin lokal xüsusiyyətlərindən asılı olan fərqlər mövcud idi. Ümumi məzmunu görə sakinlərin özlərinin və əmlaklarının, şəhərin divarlarının təhlükəsizliyi

təmin edilməli, onlar isə torpaq (xərac) və can vergisi (cizyə) ödəməli idilər (Əl-Bəlazuri, 1956:515). Təxminən bu məzmununda müqavilələr Bərdə, Nəşavə (Naxçıvan), Beyləqan, Şəmkur (Şəmkir), Məsqət, Şabran, Filan, əl-Bab (Dərbənd) və başqa yerlərin sakinləri, Şirvanın isə məliki – hökmdarı ilə bağlanmışdı. Dərbəndin ikinci işğalından sonra bağlanan yeni ikinci müqavilə isə birinci müqavilədən fərqli olaraq, bu dəfə artıq şəhərin məliki – hakimi ilə deyil, əhalisi ilə bağlanmışdı. Müqavilələrin bir qisminin şəhərlərin əhalisi, bir qisminin isə məliklər və ya şahlarla bağlanması, əl-Babla olan birinci müqavilənin 643-cü ildə şəhərin hakimi (məliki), görünür mərzbanı, ikincinin isə, ondan bir il sonra şəhərin əhalisi ilə bağlanması bəzi məqamları açıqlamaq imkanı verir.

Əl-Kufinin yazdığından görünür ki, ərəblərin hücumundan xəbər tutan ölkə başçıları – məlikləri (burada bütövlükdə ərəblərin Ərminiyyə adlandırdığı Cənubi Qafqazın məlikləri – feodal hakimləri nəzərdə tutulur) dağlara, qalalara çəkilib, oralarda möhkəmlənirlər (Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi, 1995:9). Bu fakt dövrün sinxron yerli mənbəyi olan Moisey Kalankatuklunun aşağıdakı məlumatı ilə təsdiq olunur: “Cənubdan gələnlərin amansız olduğunu görən Cavanşir (Albaniya hökmdarı, N.V) onlara tabe olmayıb, Kür çayının o biri sahilinə keçir. O, bir qədər orada qaldıqdan sonra yenə də ürəyinin atəşini söndürmək üçün ərəblərlə döyüşə yenidən başlamaq və atasını azad etmək istədi. Lakin atası onu bu fikirdən daşındırdı və könüllü olaraq düşməyə təslim oldu” (Moisey Kalankatuklu, 1993:122). Elə buna görə də ərəblər Albaniya-Arran ərazisinə (eləcə də Cənubi Qafqazın digər şəhərlərinə) hücum etdikdə, onların qarşısına ölkənin hökmdarı Cavanşirin başçılıq etdiyi ordu deyil, yerli əhalidən təşkil olunmuş özünümüdafiə dəstələri çıxmışdı. Mənbədən görünür ki, yalnız bir neçə yerdə (xüsusilə, Bərdədə), ərəblərə qarşı ciddi müqavimət göstərilmiş, daha sonra isə şəhər əhalisi adından təslim haqqında müqavilə imzalanmışdı. Hələ Mihranilərin hakimiyyətindən də əvvəl Sasanilər imperiyasının nəzarət etdiyi ərazilərdə, o cümlədən Şirvanda, şimal istiqamətindən gələn tayfa və xalqlardan qorunmaq məqsədilə təyin olunmuş hakimlər – mərzbanlar öz sərhəd müdafiəçiləri ilə birlikdə bu dəfə cənubdan gələn yeni qüvvəyə - ərəblərə qarşı çıxmağa cəhd göstərsələr də, son nəticə etibarilə təslim-aman müqaviləsi bağlamalı olmuşdular. IX-X əsrlər ərəb müəlliflərinin məlumatından görünür ki, həmin ərəb yürüşlərindən başlayaraq Məzyədilər sülaləsi hakimiyyətə gələndək (861-ci il) Şirvanı özlərini ərəb xəlifəsinin vassalı bilən məliklər-yəni yerli və ya artıq yerliləşmiş feodal hakimlər idarə etmişlər (Aşurbəyli, 1983:54; Гаджиев, Давудов, Шихсаидов, 1996:350). Bu məliklər Xilafət xəzinəsinə vergi ödəyir, xəzərlərə qarşı onun təşkil etdiyi yürüşlərdə iştirak edirdilər. Doğrudan

da, hətta VIII yüzilin 30-cu illərinin əvvəlində, yəni Şirvana ilk hücumdan az qala 90 il sonra, Azərbaycan ərazisində baş verən xəzər-ərəb qarşıdurmasının ən qızgın çağında, ərəb sərkərdəsi, Azərbaycan və Ərminiyanın valisi Məsləm ibn Əbdülməlik digər “dağ hökmdarları” ilə yanaşı əl-Bəlazurinin “şirvanşah” adlandırdığı hakimlə də xəzərlərə qarşı saziş bağlamışdı (Əl-Bəlazuri, 1956:522). Lakin həm əl-Bəlazuri (Əl-Bəlazuri, 1956:523), həm də əl-Kufi (Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi, 1995:53) Məsləmədən sonra, 732-33-cü illərdə Azərbaycan, Ərminiya və əl-Cəzirənin amili-valisi təyin edilən Mərvan ibn Məhəmmədin ərəb-xəzər müharibələri dövründəki fəaliyyəti haqqında məlumat verərkən onun digər “dağ hökmdarları” ilə yanaşı “Şirvan məliki” ilə görüşdüyünü də bildirlər. Əl-Bəlazuri hətta Şirvan hökmdarının – məlikinin dəniz sahilində yerləşən “Xirs” adlı qalasının Mərvan tərəfindən tabe edildiyi, şirvanlıların üzərinə vergi kimi ildə on min mudd taxıl təyin olunduğu haqqında da məlumat verir.

Professor S.Aşurbəyli ərəb müəlliflərinin, haqqında məlumat verdikləri məlikləri ərəblər tərəfindən hakimiyyətləri saxlanılmış şirvanşahlar adlandırır (Aşurbəyli, 1983:54). Mənbələr, artıq gördüyümüz kimi, adları bizə naməlum qalan məlikləri xatırlatsa da onlardan yalnız birinin – “Şirvan məliki” əş-Şammax ibn Şucanın adını qoruyub saxlamışdır. Bərdə sakini Məhəmməd ibn İsmayılın həmin şəhərin ağsaqqallarından eşitdiyi bu adın sahibi haqqında olan məlumatı oxucularına çatdıran əl-Bəlazurinin yazdığına görə “bu şəxs Səid ibn Səlm əl-Bəhilinin Ərminiya və valilik etdiyi dövrdə (798-ci ildə, - N.V.) Şirvan məliki olmuşdur” (Əl-Bəlazuri, 1956:524). S.Aşurbəyli ehtimalla onu islamı və ərəb adını qəbul etmiş *şirvanşah* hesab etsə də, bununla yanaşı, onun ərəb valisinin təyin etdiyi hakim ola bilməsi fikrini də irəli sürür (Aşurbəyli, 1983:54). Ərəblərin Şirvanı tabe etdikləri vaxtdan az qala 150 il sonrakı dövrə aid olan bu məlumat əş-Şammax ibn Şucanın doğrudan da, əl-Bəlazurinin haqqında yazdığı, işğaldan dərhal sonra müəyyən şərtlərlə öz mülkündə yaşamasına icazə verilən və əvvəlki kimi onu idarə və müdafiə edən hakimin (Əl-Bəlazuri, 1956:525) – Şirvan məlikinin xələfi olduğunu güman etməyə əsas verir. Lakin həmin məlikin şirvanşah titulunu saxlayıb-saxlamamasını inamla təsdiq etmək olmur. Onun S.Aşurbəyli demişkən, ərəb adını qəbul etmiş yerli feodal və ya bəlkə də artıq yerliləşmiş köhnə sasanı və ya yeni ərəb məmuru olduğunu da demək çətinidir. Belə ki, bu dövrdə, yəni VIII əsrin xüsusilə son rübündə, Azərbaycanda baş alıb gedən və artıq ciddi şəkildə almış müqavimət hərəkatı Şirvandan da yan keçməmişdi (bu haqda bax: Azərbaycan tarixi, 1998:229-236). Görünür, başqa yerli (və ya yerliləşmiş) feodallar kimi əş-Şammax da mərkəzin tabeliyindən çıxmağa

çalışmış, lakin çox keçməmiş “Ərminiyyə, Azərbaycan, Arran və Bab əl-Əbvab” (Minorskiy, 1963:43) vilayətlərinin yeni valisi Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdı. Münəccimbaşının “Şirvan və əl-Babın tarixi” əsərində olan “Şirvanşah adlanan Şirvan məlikləri” bölməsində Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin 183/799-cu ildə Xəlifə Harun tərəfindən “Ərminiyyə, Azərbaycan, Şirvan və Bab əl-Əlvabın” valisi təyin edilməsi (Minorskiy, 1963:43) haqqında xəbər vardır. Bu haqda əl-Yəqubinin “Tarix” əsərində də məlumat verilir (Əl-Yəqubi Əhməd ibn Yaqub ibn Cəfər ibn Vahid əl-Kətib əl-Abbasi, 1379:428). Akademik Z.Bünyadov ərəb *rəbia* qəbiləsinin *şeyban* nəslindən olan, bu illərdə Xilafətin bütün Qafqaz mülklərini idarə edən Yəzidi ilk (sözsüz ki, ərəblərin hakimiyyət illəri üçün) rəsmi Şirvan məliki – hökmdarı adlandırır (Буниятов Зия, 1998:223-24). Belə çıxır ki, əl-Bəlazurinin Şirvan məliki kimi adını çəkdiyi əş-Şammax ibn Şuca şirvanşah titulu daşımayan yüksək statuslu ərəb məmuru (hətta yerli feodallardan olsa da) olmuşdur. Ənənəvi şirvanşah titulu isə 861-ci ildə Şirvanı müstəqil idarə etməyə başlayan Yəzidin nəvəsi Heysəm ibn Xəlid qəbul etmişdir. Münəccimbaşının sözləri ilə desək, “o, şirvanşah kimi məşhur oldu” (Minorskiy, 1963:47).

Nəticə

Beləliklə, bütün bunlar təsdiq edir ki, Məzyədilərəqədərki “şirvanşah” titulu daşıyıcıları ilk Sasanilər dövründən başlayaraq VI əsrin əvvəlinədək Alabaniya hökmdarı ilə yanaşı vassal aslılıqda olan ölkənin idarəçiliyində iştirak edən “şah” titullu Sasani məmurları olmuş, 510-cu ildə Arşaqilər sülaləsinin süqutu ilə ən azı 120 il müddətində - ərəb işğalınadək Şirvanı əsasən Sasanilərə tabe “şirvanşah” titullu hakimlər idarə etmiş, VII-IX əsrlərdə, ərəb ağalığı dövründə isə Məzyədilər sülaləsi hakimiyyətə gələndə, Şirvan ərəb valisinə tabe olan, özlərini Xilafətin vassalı bilən məliklər – yerli və ya artıq yerliləşmiş hakimlər tərəfindən idarə olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран (rus dilində). Ərəb dilindən tərcümə, şərhlər, tədqiqat, qeydlər və xəritələr Nailə Vəlixanlıdır. – Bakı, “Elm”, 1986.
2. Сара Ашурбейли. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). – Баку, «Элм», 1983.

3. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков.- Москва, 1963.
4. Луконин В.Г. Завоевания Сасанидов на востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии – В кн.: Центральная Азия в кушанскую эпоху.- М., 1974, т. I.
5. Фрай Ричард. Наследие Ирана. – М., 1972.
6. Əl-Bəlazuri. Kitab futuhi-l-buldən. – Qahirə, 1956, с. I (ərəb dilində).
7. Vəlixanlı N. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. –Bakı, 1974.
8. Шихсаидов А.Р. Вопросы исторической географии Дагестана X-XIV вв. (Лакз, Гумык). В сб. Восточные источники по истории Дагестана. – Махачкала, 1980.
9. Azərbaycan tarixi. II cild (III-XIII əsrin I rübü). –Bakı, “Elm”, 1998.
10. Hamzae İspahanis Annalum libri. X. C. 1, ərəb mətni J.M.E.Gottwald Petropoli Lipsiae, 1844 (ərəb dilində).
11. Al-Yəqubi. Kitab əl-buldən (de Quyenin nəşri). BQA. –Leyden, 1897, с. VII (ərəb dilində).
12. Yaquut. Mucəm əl-buldən. Beyrut, -1950 (ərəb dilində).
13. Orta əsr ərəb mənbələrində Azərbaycan tarixinə aid materiallar. –Bakı, 2005.
14. Гаджиев М.Г., Давудов О.М., Шихсаидов А.Р. История Дагестана. –Москва, 1996.
15. Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi. Fəthlər kitabı. Azərbaycanın VII-IX əsrlər tarixinə aid çıxarışlar. Ərəbcədən tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Ziya Bünyadov. –Bakı, 1995.
16. Əl-Yəqubi Əhməd ibn Yaquub ibn Cəfər ibn Vahid əl-Kətib əl-Abbasi. Tarix. –Beyrut, 1379.
17. Ət-Təbəri, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir. Tarix ər-rusul və l-muluk. –Qahirə, 1970.
18. İzzəddin ibn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix (Mükəmməl tarix). Azərbaycanın və qonşu ölkələrin tarixinə dair iqtibaslar. Ərəbcədən yoxlanılmış tərcümə, ön söz, qeydlər və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. –Bakı, “Şur” nəşriyyatı, 1998.

19. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Mütəəddimə, rus dilindən tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. –Bakı, “Elm”, 1993.

20. Буниятов Зия. Азербайджан в VII-IX вв. В кн.: Академик З.М.Буниятов. Избранные сочинения в трех томах. –Баку, 1998, т. I.

**Еще раз о титуле «ширваншах»
до Мазйадидов и об их носителях**

Резюме

Сравнительно-сопоставительный анализ сведений арабоязычных источников по некоторым вопросам из истории Ширвана позволил выявить не только ряд противоречивых данных, имевших место в исследованиях по изучаемой теме, но и в какой-то мере их уточнить. Это касается статуса правителей с титулом “ширваншах” на протяжении всего раннего средневековья, их этнического происхождения, значения этого термина и т.п. Сравниваются и анализируются данные Ибн Хордадбега, ал-Балазури, ал-Куфи, ал-Масуди и других, выявляются некоторые ошибочные, а иногда и противоречивые их сведения; на основе всего этого делаются коррективы в отдельные исторические события и факты.

**Title of “Shirvanshah” and its holders before the
Mazyadid dynasty of Shirvanshah**

Summary

Comparative-contrastive analysis of facts of the Arabic language sources on some questions from history of Shirvan has allowed to reveal not only a number of the inconsistent data having a place in researches on the investigated theme but also in any measure to specify them. It concerns the status of governors with a title of “shirvanshakh” during all early Middle Ages, their ethnic origin, value of this term, etc. The data of Ibn Khordadbekh, al - Balazuri , al-Kufi, al-Masudi and others are being compared and analyzed, some bring to light erroneous, and sometimes their inconsistent data; on the basis of all it have been done corrective amendments in separate historical events and the facts.

ŞİRVANDA ELM, ŞİRVANŞAHLAR İSƏ ONUN QORUYUCUSU ROLUNDA

Nərgiz ƏLİYEVƏ*

Ключевые слова: Azərbaycan, Şirvan, Şirvanşahi. Xalifət, ərəb dilində yazanlar, elmlər, təhsil, mədəniyyət

Key words: Azerbaijan, Shirvan, Shirvanshah's, Caliphate, Arabic-speaking authors, science, education, culture

Giriş

Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqazda ən böyük və inkişaf etmiş yarımüstəqil dövlətlərdən biri olan Şirvan həm də elm mərkəzlərindən biri idi. Güclü dövlət kimi, Şirvanın hakimiyyəti öz ərazisindən savayı Arran və Muğan, bəzən isə hətta bu ərazilərdən də uzağa gedərək Xalxala qədər uzanırdı (Azərbaycan tarixi, 1998:318; Мамедов, 2016:360). Şamaxı mədəni inkişaf baxımından o dövrdə digər Azərbaycan şəhərlərindən seçilirdi. Bu onunla izah olunurdu ki, tarixi mərhələlərdə o təkcə şimaldan və cənubdan gələn müxtəlif etnik qrupların deyil, həm də karvan yollarının hərəkətlərinin kəsişdiyi yerdir (Джидди, 1981:72).

Şirvan bölgəsi əsasən Qurani Kərimdə adı çəkilən Musa qayası haqqındakı rəvayətlə yanaşı çox sayda ziyarətçilərin olması ilə məşhur olmuşdur. Musa qayası haqqında məlumat verən məşhur coğrafiyaşünas tarixçi-səyyah Yaqut əl-Həməvi yazır: “Deyirlər ki, [Şirvanın] yaxınlığında Musa (ə.s.) qayası var. Burada o Allah Təalanın sözləri ilə deyilsə: “Görürsənmi, biz [həmin yerdə] qayanın yanında gizləndiyimiz zaman mən balığı unudtum” (Qurani Kərim.18-ci surə, 63-cü ayə). Deyirlər ki, [haqqında Quranda söhbət gedən] qaya Şirvandakı qayadır, dəniz Gilan dənizidir, kənd Bacərvan kəndi [Musa peyğəmbərin (ə.s.)] rast gəldiyi xidmətçi oğlanın onu öldürdüyü kənd isə Cizan kəndidir (Yaqut, 1977:339).

Şirvan hakimi (əmir) məzyədilər sürələsindən olan Yəzid ibn Məzyəd (763-788) xarakterinə, həyat tərzinə görə əsl bədəvi idi. Abbasi xəlifələri Mənsurdan Harun ər-Rəşidə qədər onu ə`rabi (bədəvi) adlandırırdılar. Geniş ürəkli, həddən ziyadə səxavətli və

* AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi işlər üzrə direktor müavini, email: nargiz.aliyeva.52@mail.ru.

müharibə olmayan adi vaxtlarda böyük “bon-vivant” olan Yəzid döyüş cəbhəsində şirə dönür, sərt, amansız bir hərbciyə çevrilirdi. Tez- tez dövlətin paytaxtı Bağdadda olmasına, farsların güclü mədəni təsirinə məruz qalan saray əyanları ilə ünsiyyət saxlamasına baxmayaraq, bütün ərəblərin, xüsusilə ərəb zadəganlarının böyük məhəbbət bəslədiyi şeirlərdən xəbərsiz və ya etinasız idi. Buna baxmayaraq Xilafətin müxtəlif ucqarlarından belə onun yanına gəlmiş və ya onun sarayında yaşayan şairlərə, o cümlədən görkəmli şair Müslim ibn əl-Validə səxavətlə mukafatlar verirdi (Жызе, № 647:9-10). İbn Xəllikan yazır ki, Harun ər-Rəşid iki dəfə Yəziddən Yəzidin özünə həsr olunmuş şeirlərin müəlliflərinin kim olması barədə soruşarkən, hər iki dəfə də bilmədiyini demişdi. Xəlifə əvəzində demişdi: ayıb olsun. Bundan sonra sən necə qəbilə başçısısan (seyyidi) ki, belə şeirlərlə səni tərifləyirlər, sən isə müəllifi tanımırsan (İbn Xəllikan:423; Жызе:10). Bu məlumat bir tərəfdən şairlərə qarşı xəlifə və saray əyanları tərəfindən diqqəti göstərirsə, digər tərəfdən, Yəzid ibn Məzyədin igid bir sərkərdə kimi çox məşhur olmasını təsdiqləyir.

Şirvanın dəfələrlə hücumlara məruz qalmasına baxmayaraq zəngin təbii sərvətləri, inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalı, əlverişli yeri, geniş ticarət əlaqələri sayəsində onun iqtisadi və mədəni həyatı tezliklə bərpa edilmişdir (Али-заде, 1947:9).

Şamaxıda Şirvanşah Əhməd ibn Məhəmmədin (h.345/956-981) sarayında Ruhi Şirvani kimi məşhur alim və şairin xidmət etməsi hələ X əsrdə burada ədəbi və elmi mühitin formalaşmasından xəbər verir. Onun ərəb və fars dillərində yazdığı şeirləri Britaniya Muzeyinin Şərq şöbəsində və Türkiyədəki Su Tərlan kitabxanasında saxlanır (Mehrəliyev, 2000:22).

Professor V.Beylisin Şirvanşahların siyasi cəhətdən tərəqqisinin başlanğıcını məhz XII əsrdən hesab etməsi təsadüfi deyildir (Beylis, 1985:52). Məhz bu dövrdə bir çox tanınmış tarixçi və şairlər Şirvanda elm və mədəniyyətin çiçəklənməsini xüsusi vurğulayırlar. Şirvanşah II Mənuçöhr (1096-1106) digər güclü feodal hakimləri kimi öz ətrafında ziyalıların toplanmasına səy göstərmiş, Şirvanın siyasi, qismən də o dövrün elmi fikir mərkəzinə çevrilməsi üçün lazımı şərait yaratmışdı.

Bu bölgədən tapılan arxeoloji materiallar, sənətkarlıq nümunələri üzərindəki yazılar, eləcə də epiqrafik naxışlar, şəhər sakinlərinin savadlı olduğuna dəlalət edir (Dostuyev, 2004:105). I Bəndovan yaşayış yerindən tapılan bir qabın üzərindəki yazı

göstərir ki, şirvanlı sənətkarlar belə elmə yüksək qiymət vermişdir. Sənətkar əməklə elmi bir yerdə görmək istəyini qab üzərinə köçürmüşdür (Kvaçidze, №9).

Orta əsrlərin ərəbdilli müəllifləri Şirvanda elm və mədəniyyətin çiçəklənməsini xüsusi olaraq qeyd edirlər. Ərəbdilli bioqrafik ədəbiyyatda (əs-Sübki, əs-Səmani, ibn Makula, əs-Siləfi, əl-Kəhhalə və başqalarının əsərlərində) şirvanilər nisbəli ziyalılar haqqında yetərinəcə məlumatın olması da bunu bir daha təsdiqləyir.

Şirvan alimlərinin formalaşmasında mühüm amil olan mühit bir neçə Şirvanşahlar nəslinin elmi- mədəni fəaliyyəti sayəsində yaranmışdı. Şirvanşahlar elm və mədəniyyətə ətraflı dəstək verməklə məşhur olmuşlar (Dorn, IV serie:552). Şirvan, xüsusilə, Şirvanşah I Fəribürz (1063- 1096) və onun vəziri Baha əd-Din Kamal əl-Mülk Əbül-Fərəc Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Kakuyinin* dövründə Şirvan «torpağına göylərin həsəd apardığı» çiçəklənən bir diyara çevrilmişdi (Бейлис,1970: л.13 а; Bunyadov, 1984:142). Şirvanşah və onun vəziri təhsilli şəxslərə himayəçilik edirdilər. I Fəribürzün sarayında ərəb dilində mədhiyyələr yazan şairlər toplanmışdı. Ərəb şairi əl-Qəzzinin bu diyara səyahət etməsi ərəbdilli poeziyanın ənənəvi janrlarının inkişafına təkan vermişdi, əs-Siləfi (1085- 1180) kimi sufi şeyxi alimin Şirvana ziyarəti isə bu diyarda fiqh və sufilik, eləcə də hədis elminin geniş yayıldığını göstərir. Əs-Siləfinin Şirvana səyahətində əsas məqsəd hədis toplamaq, orada yaşayıb-yaradan hafizlər, ilahiyyətçi alimlər, mühəddislər, qarelər, vaizlər barədə eşitdiklərini dəqiqləşdirmək, onların həyat və yaradıcılığı, inamı haqqında yeni məlumat əldə etmək olmuşdur. Şirvan elmi mühitinin əsas iştirakçıları yerli alimlər idilər. Onlardan biri şirvanlı vaiz Əbülhəsən Əli ibn Əhməd Əli əl-Mufaddid haqqında əs-Siləfiyə əsaslanan İbn əs-Sabuni (anadan olub h.604/1207) məlumat verir. O yazır: «Hafiz əbu Tahir əs-Siləfi (Allah ona rəhmət eləsin) «Mucəm əs-Səfər» əsərində əl-Mufaddid əş-Şirvanini xatırlayaraq yazır ki, o, həqiqətən Şirvanın şəhərləri və ona yaxın yerlərdə məşhur sinli bir şeyx olmuşdur. O, dövrünün ən yaxşı vaizlərindən hesab edilirdi. Şirvanın «dər əl-məmləkəti» olan Yəzidiyyədə hörməti vardı. O, əl-Hüseyn ibn Mənsur əl-Həllacın xəbərlərini toplamışdır. Onun haqqında bizə Bağdadda onu dinləmiş bir nəfər rəvayət etmişdir. Sonra Şirvanda onunla görüşüm vaxtı bu (“Xəbərlər”) haqda ondan öyrəndim». Bizim bəzi təfsirlərimizdə onun haqqında xatırlanıb” (Əliyeva,

2002:323). İbn əs-Sabuni Əbül-Həsən əl-Müfəddidin müəllinlik fəaliyyəti haqqında da oxucularını məlumatlandırır. Müəllif yazır ki, Əbül-Qasım ibn Ruvaha əl-Ənsari kimi şeyx alim Azərbaycanın Şirvan bölgəsindən olan Əbül-Həsən əl-Müfəddidin tələbəsi olmuşdur (İbn əs-Sabuni, 1956:16).

Şirvanşahlardan II Mənuçöhr digər güclü feodal hakimləri kimi zamanın bir çox tarixçi və şairləri öz ətrafında toplanmasına səy göstərmiş, Şirvanın siyasi, qismən də o dövrün elmi fikir mərkəzinə çevrilməsi üçün lazımı şərait yaratmışdı (Minorski, 1963:10).

Azərbaycanı səyahət zamanı öyrənmiş və bu barədə yazmış müəlliflər Şirvanın çox sayda ziyahlarının olması və onların müxtəlif elmi mərkəzlərdə iştirakı, elmi biliklərin inkişafındakı rolu barədə məlumat verirlər. Şirvanı ziyarət edən şairlərdən biri də Əbunnami Sədəqə ibn İbrahim Tənəvvuxi əl-Məərri olmuşdur. O, Şirvanda olarkən Nizamülmülk haqqında mərsiyə demişdir. Mərsiyyənin məzmunu belədir: “Nizam Əbu Əli bütün aləmin rəhbəri, dinin imamı idi. Onu zülmə öldürməklə insanlar üçün gündüz gecəyə döndü. Onlar sadəcə bu böyük şeyxi öldürmədilər, əslində bütün camaatı və İslamı öldürdülər” (Əliyeva, 2016:50). Mərsiyə şairin bu böyük şəxsiyyətə dərin ehtiramını göstərməklə bərabər, həm də Şirvanın o dövrdə şeir məclislərinin, şeir yarışmalarının təşkil olunduğu məkan kimi, mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Şirvanşahlardan III Mənuçöhrün hakimiyyətdə olduğu 40 il ərzində (1120-1160) də Şirvanşahlar dövləti özünün inkişafı dövrünü yaşamışdır. XII əsrin görkəmli ədib və alimi, otuz ilə yaxın Xarəzmşah Atsızın “Divani-inşasının” başçısı olmuş Rəşidəddin Vətəvat (1088-89/1094-cü illər arasında Bəlxədə doğulmuşdur) Şirvanşah III Mənuçöhrə yazdığı tərcibənddə Şirvan dövləti və Şirvanşahlar ocağının güc və bacarığından, “Şirvanşahların sözükeçərliliyinin Rumun ən ucqarlarına belə gedib çatdığından danışılır. III Mənuçöhr ölkəsinin görün gözü, Şərq və Qərb hökmdarlarının başçısı kimi yazıya alınmışdır (Qətran, 1333:496-500; Kəndli, 1985:48-88). Bu tərəqqi özünü mədəni mühitdə də tapır. Rəşidəddin Vətəvat Şirvanşahlar və III Mənuçöhrin bütün bu keyfiyyətlərilə yanaşı “elm və rüsumun” qayğıkeşi olmasından da danışır.

Şair Cəlaləddin Fələki Şirvani (öl.1181) III Mənuçöhrün sarayında o dövrün bütün Yaxın Şərqdə şöhrət tapmış,

Azərbaycanda şeir məktəbini yaratmış görkəmli şairlər, məlik əş-şüara- “şairlər şahı” adlandırılan Əbül-Üla Gəncəvi, Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani** cəm olmuşdu (Бертельс, 1940:27-70). Mədhıyyəçi Cəlaləddin Məhəmməd Fələki Şirvani (ö.1181) sarayda “şairlərin şahı” titulu qazanmışdı. “Fələki” ləqəbini isə görünür münəccimliklə məşğul olduğuna görə qazanmışdı. Fələki vəfat edərkən kürəkəni Xaqani ona uzun bir mərsiyyə şeri yazmışdı***. Qayıması və dostu olmuş Fələki kimi Xaqani də Şirvanşahları tərənnüm edən şeirlər yazmışdır. Zəkəriyyə əl-Qəzvini Mücirəddin əl-Beyləqanını digərlərindən fərqləndirərək üstün hesab edirdi. Müəllif əlavə olaraq məlumat verir ki, şair İsfahana gələrkən şeirində yerli sakinləri cahil adlandırmışdı. Bundan xəbər tutan İsfahanın rəisi bütün isfahan şairlərinə buna münasibət bildirməyi əmr etmişdi. Onlar buna əməl etmiş, şeirləri bir kitaba cəm edərək, Mücirəddinə göndərmişdilər (Буниятов Дж. 1976:52).

Şirvanşah Mənuçöhr də I Fəribürz kimi filosof, şair və alimlərin qayğısına qalırdı. Bu işin icrasına nəzarəti vəzirlərindən biri olmuş Əmin əd-Din əl-Əxrasiyə həvalə etmişdi. Fələki Şirvani bu vəzirin Şirvandakı filosof, həkim, astroloq, şair və ənənəçilərə hamilik etməsindən bəhs edir (Aşurbəyli, 199:160). Xaqani Şirvani Fələki və digər Şirvan şairləri kimi şirvanşah III Mənuçöhrü mədh etmişdir. III Mənuçöhr şairlərdən Xaqaniyə saysız-hesabsız mükafat və hədiyyədən başqa hər il 30 min dirhəm məvacib verirdi. III Mənuçöhr vəfat edəndən sonra elm və incəsənətə hamiliyi davam etdirən Axsitanşah (ö.1188-1194-cü illər arasında) onun yerinə keçdi. Nizami Gəncəvi də özünün “Leyli və Məcnun” poemasını Şirvanşah Axsitanın sifarişi ilə yazmışdı (Yusifli,2004:5). Şair əsərində onun fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Xaqani Şirvani (1126-1199) yeni şahın yeni seçdiyi paytaxt Bakıda qərarlaşır (24, c.148). Saray şairi kimi qəbul edilən Xaqani uzun illər özünün şairlik yaradıcılığının bir qolunu Axsitan, onun ailəsi və saray əyanlarına mədhıyyə formalı şeirlər yazmaqla məşğul olmuşdur. Əsir Əxsikerti (ö.1212) Xaqani ilə görüşüb deyişmək üçün Fərqanədən Şirvana yola düşmüşdür. Xaqanı 1194-1199-cu illər arasında Təbrizdə vəfat etmiş, Söhrab adlı şəhər yaxıllığındakı qəbristanlıqda “şairlər məqbərəsi”ndə dəfn edilmişdir. Burada ondan əvvəl Beyləqani (1198) və bir az sonra Zahir Fəryabi və digərləri dəfn edilmişdir.

Bağdada səfər edən şirvanlı şair Xaqani Bağdad alimlərinin elmi məclislərində iştirak etmişdir. Onun ərəbcə oxuduğu xütbəni Bağdad alimləri dərinlən alqışlamışdır. Şairimizə «Dəbiri-ərəb» ləqəbi verilmişdir (Kəndli,1998:42). Bağdad xəlifəsi ona öz yanında qalib dəbir (münşi) olmağı təklif etdikdə öz ana yurdunu sevən vətənpərvər şair ona demişdi: "Mən dəbir deyil, vəzir olmağa belə razı deyiləm, Şirvanda anam məni gözləyir" – deyə, bu təklifi qəbul etməmişdi (Xaqani, 1979:5). Bağdada təriflər yağdıran şairimiz Bağdada həsr etdiyi şeirində Misirlə müqayisədə üstünlüyü Bağdada vermişdir.

Bağdada köçərək burada fəaliyyət göstərən şirvanlı alimlərdən Məhəmməd ibn Uşeyr (Aşir ?) ibn Məruf Əbu Bəkr əş-Şirvani (ö.1152) haqqında məlumat verən əs-Safadi onu dövrünün Hibbətullah ibn Mübarək ibn əs-Sakti kimi görkəmli alimi ilə yanaşı qoyur. O qeyd edir ki, Əbu Bəkr əş-Şirvani dövrünün digər alimləri ilə yanaşı Şirvan alimlərindən elm öyrənmişdir (Бунияттов Дж.,1976:61; Бунияттов,1980:149).

Nizamiyyəyə ən layiqli, kamil biliyə malik mütəxəssislər işə götürülürdü. Şirvan elmi-ədəbi məktəbinin yetişdirmələri xüsusi nüfuz sahibləri olmuşlar. Ibn əl-Fuvati məlumat verir ki, Şamaxıda doğulmuş Qəvaməddin Yusif ibn Mənsur ibn İbrahim Əş-Şirvani (ö. 1258) vətəni Şirvanda təhsil almışdı. Şirvan elmi-ədəbi məktəbinin yetişdirməsi kimi məşhurlaşdığı üçün Nizamiyyə mədrəsəsinə dərs deməyə dəvət olunmuşdur. Elmi-asami (onomastika) sahəsində əsərlərin müəllifi, müqayisəli qrammatika üzrə məşhur alim olmuşdur. Onun fəlsəfədən də dərs deməsi məlumdur. İbn əl-Fuvati onun öz əli ilə qazılara yazdığı təlimatı gördüyünü qeyd edir (Сейидбейли, 1999:118). Maraqlıdır ki, elm mərkəzlərinə toplaşan tanınmış şəxslər bir-birlərinə elmi məclislərdə həmin vaxt iştirak etməyən soydaşları haqqında məlumat vermiş, fikir mübadiləsi aparmışlar. Şirvanlı vaiz Əbülhəsən əl-Mufaddid haqqında ibn əs- Sabuni yazır: «Mən Dəməşq universitetində təhsil alarkən onun haqqında bizə ondan qiraəti öyrənmiş alim şeyxlərdən biri Əbül- Qasım Abdulla ibn əl-Hüseyn əl-Ənsari məlumat verib. Qahirədə təhsil aldığım vaxt isə Əbül- Həsən Əli ibn İsmayıl ibn İbrahim ibn Cubara əl-Kindidən aşağıdakı məlumatı almışam: əl-Hafiz əbu Tahir Əhməd əs-Siləfi əl-İsfahani İsgəndəriyyədə tələbə olarkən belə bir əhvalat danışib: «Şirvanda kəramət sahibi olan və əz-Zərəndi kimi tanınan qazi Əbül- Qasım əl- Həsən ibn Mümtaz əl- İsfahani varid olanda qazi Əbu Bəkr Əhməd ibn Səhl ibn Sirri əl-Həmədani öz fitvasından əl

çəkdi və dedi: «O bunda məndən üstündür». Bu və buna yaxın mənadakı sözlər Şirvanda əl-Mufaddiddən eşitdiyim kəlamlardır» (İbn əs-Sabuni, 1957:17). Əl-Mufaddid əş-Şirvaninin bu məlumatı Şirvanda fəaliyyət göstərmiş ruhani təbəqəsi nümayəndələri ilə tanış etməklə yanaşı Şirvanda kəramət sahiblərinə göstərilən böyük ehtiramı da qeyd edir.

Şirvanın digər ziyalısı sayılan Əbdülcabbar ibn Məlikdad Əbu Bəkr əş-Şirvani Misirə səyahət etmiş, orada dərs demişdir. İbn Cabir əl-Həmədaninin (ö.h.585/1189-da Qahirədə) bir alim kimi yetişməsində Əbu Bəkr Məlikdad əş-Şirvaninin böyük rolu olmuşdur (İbn əs-Sabuni, 1957:7). Təbriz sakini Məcdəddin Əbü-l-Məcd əş-Şirvani fəqih və təfsir bilgini kimi məşhur idi (Сейидбейли, 1999:118). Şirvanlı Əbunnami isə Nizamülmülkün şəninə şeir söyləmişdi: “Nizam Əbu Əli bütün aləmin rəhbəri, dinin imamı idi. Onu zülmə öldürməklə insanlar üçün gündüz gecəyə döndü. Onlar sadəcə bu böyük şeyxi öldürmədilər, əslində bütün camaatı və İslamı öldürdülər” (32).

Nəticə

Beləliklə, elmi mühiti yüksək səviyyədə olan Şirvan ziyalıları nəinki öz vətənlərində potensiallarını üzə çıxarmış, habelə Xilafətin mədəniyyət mərkəzlərinə səfər edərək öz elmləri ilə tanınmış, vəzifə sahiblərinə çevrilmiş, müxtəlif elm və hədis məclislərində iştirak etmiş, bir tərəfdən öyrənmiş, digər tərəfdən öyrətmişlər. Şirvanşahların alim və şairləri dəstəkləyərək yaratdıqları elmi-mədəni mühit nəinki yerli ziyalıları, eləcə də Xilafətin digər ölkə alimlərini cəlb etmişdir.

İzahlar:

*Məsud ibn Namdar onu vəzirlər oğlu və nəvəsi kimi qələm verir (Бейлис В.М. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста, предисловие и указатели В.М.Бейлиса. М.: Наука, 1970, л.13 а)

**Mücirəddin əl-Beyləqani haqqında bax: Mücirəddin Beyləqaninin Cahən Pəhləvanın adına yazdığı qəsidədə iki tarixi hadisə haqqında// Az.SSR EA Tarix İnstitutu və ADU-nun Tarix Fakültəsinin gənc alimlərinin ÜİLGİ-nin yaradılmasınının 65-illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın tezisləri. B., 1983, s. 60.

***Fələki Şirşaninin bioqrafiyası haqqında bax: К.Залеманн. Четверостишие Хакани. Спб. 1875, с.15.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi, II cild, Bakı, Elm, 1998.
2. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: 1997.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225) Bakı: Elm, 1984.
4. Əliyeva N.A. Şeyx Əbu Tahir əs-Siləfi və Azərbaycan, B., Elm və təhsil nəşriyyatı, 2016.
5. Əliyeva N.A. İbn əs-Sabuni Azərbaycanın orta əsr görkəmli şəxsiyyətləri haqqında // Azərbaycan tarixi Muzeyi-2002. Bakı: Elm, 2002.
6. Dostiyev T.M. Orta əsr şəhərlərinin arxeoloji tədqiqinin bəzi nəticələri. II Azərbaycanşünaslar müstəqil birliyinin beynəlxalq elmi-nəzəri yubiley konfransının məruzələr məcmuəsi. Bakı: 2004.
7. Xaqani Ş. Ürək döyüntüləri (seçilmiş əsərləri) / Tərtib müqəddimə, lüğət və şərhlər Məmmədəğa Sultanovundur Bakı: "Yazıçı", 1979.
8. Qurani Kərim. 18-ci surə, 63-cü ayə.
9. Kəndli Q. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü, mühiti. Bakı: Elm, 1988.
10. Kəndli Q. Xaqani Şirvani və Xarəzmşahlar ocağı // Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrindən səhifələr. Az.SSR EA Xalqlar Dostluğu Ordenli Nizami adına Ədəbiyyat institutu, Bakı: Elm, 1985.
11. Mehraliyev E.Q. Şirvan Elmlər Akademiyası (X-XIII əsrlər), Bakı: Çarşıoğlu, 2000.
12. Mehraliyev E. Şirvanilər (II kitab), B., 2003.
13. Yusifli X. İnsan dühasının əlçatmazlıq nümunəsi.//Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Tərcümə edən: S.Vurğun. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004.
14. Али-заде А.А. Некоторые сведения о Ширване (до нач. XIII в.) // Изв. АН Азерб. ССР, № 12, 1947.
15. Бейлис В.М. Масуд ибн Намдар. Сборник рассказов, писем и стихов. Факсимиле текста , предисловие и указатели В.М.Бейлиса. М.: Наука, 1970.
16. Бейлис В. Сочинения Масуда ибн Намдара как источник по истории Аррана и Ширвана нач. XII в. и памятник средневековой арабской литературы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Баку, 1975.

17. Бертельс Е.Э. Великий Азербайджанский поэт Низами. Б.: Изд-во Аз ФАН, 1940.

18. Буниятов Дж. З. Материалы из сочинений Закарии ал-Казвини об Азербайджане // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии, права. 1976, № 3.

19. Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья третья) // Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права, 1980, №2.

20. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII века. Баку.: Элм, 1981.

21. Ибн Асам Куфи Ахмад. Книга завоеваний. Пер.: З.Буниятова. Баку: Элм, 1981.

22. Жузе П.К. Мазядиты-шейбаниты в Азербайджане (Историко-биографический очерк). АИИ № 647.

23. Квачидзе В.А. Археологические находки на Каспийском побережье. Памятники материальной культуры Азербайджана, №9.

24. Крымский А.Е. Персидская литература периода междоусобного разложения сельджукского царства (XII-XIII в.).

25. Мамедов С. Некоторые вопросы военной стратегии в военной организации государства Ширваншахов в IX-начале XIII вв. // *Şirvanşahlar sarayı: tarix, həqiqətlər, mülahizələr. Elmi-praktiki konfransın materialları*. B., 2016, s. 360-374.

26. Минорский В. История Ширвана и Дербенда, М., 1963.

27. Сейидбейли М.Г. Научно-культурная жизнь Азербайджана (второй половины XIII-начало XIV в.). Баку: Чашыюглу, 1999.

28. Dorn. B. Versuch eyner Geschichte der Schirvanschahe, Mem. De I Ac., IVserie, sc. pol. hist. ph, N.

29. Əl-Həməvi Yaquf/ Mucəm əl-Buldən, II c.

30. Əl-Həməvi Yaquf. Mucəm əl-Buldən. Beyrut, 1977, IIIc.

31. Əs-Siləfi. Əbu Tahir Mucəm əs-Səfər. ., www Mostafa com.

33. Əs-Səmani. Kitab əl-Ənsab. Leyden, 1912, v.21.

34. Əs-Sübki Takiəddin. Təbaqat əş-Şafiiyyə əl-kubra. IV c. Qahirə.

35. İbn əs-Sabuni. Kitab təkmi-lət ikməlil-ikməl fi-l-ənsab va-l əsma' va-l əlqab. Mustafa Cavadın nəşri. İraq, 1377/ 1957.

36. İbn Xəllikan. Vəfayət əl-ə'yən. II c.

37. Təbrizi Qətran. Divan .1333.

О науке в Ширване, и Ширваншахах, в роли защитников науки

Резюме

Авторы, совершавшие с целью ознакомления путешествия по Азербайджану, в своих путевых заметках сообщали о достаточно высоком уровне развития науки и культуры в Ширване, подчеркивая наличие большого числа ученых здесь. Одновременно, указывается, что деятельность Ширваншахов и визирей было направлено на поддержку ученых и поэтов в Ширване, о чем свидетельствует относительно высокий уровень развития науки и культуры в рассматриваемом регионе. Большинство ученых, происходивших родом из Ширвана, занимали различные должности в научных заведениях Халифата, принимая активное участие в научных собраниях, при этом, некоторые из них продолжали образование, а другие, будучи мударрисами, вносили неоценимый вклад в развитие науки.

**Science in Shirvan and Shirvan as the protection of education
Summary**

Authors while traveling in Azerbaijan highlighted a high-level of scientific and cultural development in Shirvan, furthermore, they pointed out the presence of numerous scholars there. However, as reflected notably that science and culture in Shirvan had been more highly developed, as a result of Shirvanshah's and vazirs' activities, aimed at implementing and supporting poets, scholars and etc. Most scholars originated from Shirvan region had the highest ranking positions in various academic establishments of the Caliphate, as well as took part in scientific meetings, and some had continued their education, others played a significant role as muddaris in development of education.

SEYİD YƏHYA ŞİRVANININ FARSCA RİSALƏLƏRİ

Nəzakət MƏMMƏDLİ*

Ключевые слова: Сейид Яхья Ширвани, рисале, суфизм, любовь, сердце

Key words: Seyid Yahya Shirvani, risale, Sufism, love, heart

Giriş

Xəlvəti təriqətinin Piri-sanisi (ikinci böyük mürşidi) kimi məşhur olan böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Seyid Yəhya Şirvani yaradıcılığında salikin Haqqa gedən yolu ən incə detallarına qədər işlənmişdir. Onun fikrincə, möminlər bu yolu “Mənim əshabım ulduzlar kimidir. Hansının arxasınca getsəniz doğru yolu taparsınız” hədisinin hökmünə uyğun olaraq, övliyalara iqtida edərək tapmışlar. Övliya tovhid toxumunu möminlərin ruhunda kamala çatdırmalıdır. Mürid isə nəfsini və ruhunu tam bir təvəkkül ilə mürşidə həvalə etməli, ölüyünün əlindəki ölü kimi mürşidinə tabe olmalıdır. “Kəşfəl-qulub” əsərində Seyid Yəhya Əql, Qəlb, Ruh və Nəfsin mərtəbələrinin həm zahiri, həm də batini əlamətlərini açıqlayır, onları avam, xas və əxasse-xass mərtəbələrinə bölür. Qeyd edir ki, “Əqlə-xas” mərtəbəsinin üstünlüyü mükaşifə və müşahidə yolunda çalışmasıdır. Belə əql müşahidə ilə Haqqın gizli sirlərinə yol tapır. “Əxasse-xas” mərtəbəsində olanlar isə Həqiqət elminə daha dərindən yiyələnmək istəyən insanlar, Haqqa ən yaxın olan bəndələrdir. Bu mərtəbəyə çatmaq istəyənlər dünyəvi arzularını fənaya verməli, tam bir iradə ilə Haqqın mükaşifəsinə can atmalıdırlar. Seyid Yəhyaya görə dünyəvi elmlər vasitəsi ilə Haqqa qovuşmaq qeyri-mümkündür. Bu yolda eşq atəşi gərəkdir. Aşiqliyin ilk şərti can verməkdir. Bu yola candan keçməyi bacarmayanlar girməz. Seyid Yəhya eşqi Sirati-müstəqimə bənzədir. Allah eşqi insan qəlbinə hakim kəsildimi dünyəvi arzular məhv olub gedər:

Çon dərune-xane aməd afetab,

Saye ra anca nəmanəd hiç tab.

(Evin içinə günəş düşdümü, kölgə orda qalmaz) (Məmmədli, 2016:16).

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, email: ulya98@yahoo.com.tr.

Seyid Yəhya Bakuvi Həzrətlərinin yaradıcılığının böyük bir qismi farsca qələmə alınmışdır. Bu əsərləri əsasən, 3 qismə ayıra bilərik: mənzum risalələri, nəsrə yazılmış əsərləri və lirik şeirləri (Seyid Yəhya Şirvani)

Mənzum əsərləri: Mənazilül-Aşiqın, Ətvarül-Qülob, Şərhi-Əsmayi-Samaniyyə, Şərhi-Məratibi-Əsrarül-Qülob, Şərhi-Sualati-Gülşəni-Raz, Bəyanül-elm, Qisseyi-Mənsur

Nəsrə yazılmış əsərləri: Əcaibül-Qülob, Mə la buddə Batiniyyə (Əsrarü'l-Vudu-vəs-Səlat), Kəşfül-Qulub, Ramuzül-İşarat, Məkarimi-Əxlaq

Lirik əsərləri: Qəzəliyyat, Risalə fi Səlatün-Nəbi, Mənaqibi-Əmirül-Mü'minin Əli (k.v)

Seyid Yəhyanın farsca əsərlərində ən çox XIII əsr böyük sufi şairi və mütəfəkkiri Şeyx Fəridəddin təsiri aydın hiss olunur. Şeyx Fəridəddin Əttar kimi, Seyid Yəhya da sadə, aydın ifadə tərzinə, xalq dilinə çox yaxın olan bir üslubda yazmışdır. Lakin, Şeyx Fəridəddin Əttarda olan obrazlı ifadələr, poetik incəliklər, məcazi anlamlar, çeşidli hekayələrə Seyid Yəhya qələmində rast gəlmirik. Əttarla Seyid Yəhyanı birləşdirən sadəcə ifadə tərzii deyil, həm də təlqin gücüdür. Seyid Yəhya, da Əttar kimi oxucusuna çox səmimi tərzdə yanaşır, öz yaşantılarını, təcrübələrini övladlarına aşılıyaraq onları qorumağa çalışan bir qayğıkeş ata kimi canü könüldən oxucusunu inandırmağa, onları Haqqa gedən yoldaki təhlükələrdən qorumağa, yollarını aydınlatmağa çalışır. Biz Seyid Yəhyanın əksər farsca əsərlərini Azərbaycan türkcəsinə çevirmək şərəfinə nail olduq. Bu yazıda oxucuları da bu elm və hikmət xəzinələrindən xəbərdar etməyə, qısa şəkildə də olsa, bu əsərlərin əsas məna və mahiyyəti barədə məlumat verməyə çalışacağıq.

Əcaibül-qülob Seyid Yəhyanın bu əsəri Şeyx Bəyazid Bistaminin risaləsi və ona dair Şeyx Yəhya Muazın fəvaidi əsasında yazılmışdır. Əsər, əsasən qəlbin vəsıflarından bəhs edir. Seyid Yəhya bu əsərdə qəlbi poetik və təsəvvüfi rəmzlərlə təsvir edir: “Qəlb üç qisimdir. Birinci müzəkka qəlbdir. Müzəkka qəlbin sifəti odur ki, bu qəlb səhra kimidir. Ona yəqin səhrası deyirlər. Orada bir bulaq vardır, adı şəfa bulağıdır. Yanında bir ağac var ki, adına şövq ağacı deyirlər. Onun altında bir taxt vardır ki, həmin taxtın adı sevgi taxtıdır. Orada rəhmət yağışları yağar...Həmin yağışlardan on beş cür bitki bitir: Bunlar vüsəl ərgüvanı, ülfət nərgizi, əmanət ağacı, tövhid gülü, vəfa sünbülü və digərləridir. Belə bir qəlb xalqa qarşı biganə, dostla aşına olur. Bu qəlb xasların qəlbidir, şeytanın ora daxil olmaması üçün möhür vurulmuşdur.

İkinci, Əshabi-Yəmin qəlbidir. Seyid Yəhyanın fikrincə, bu qəlb gah Rəhmana, gah da şeytana meyl edər. Bəzən axirətin düşüncəsi üstün gəlir, bu zaman ibadətlə məşğul olurlar. Bəzən də dünya sevgisi üstün olur. Bu zaman mal toplamaqla məşğul olurlar, həvavü həvəsə və günahlara meyl edərlər. Həmin şəxs Haqq Taala tərəfindən doğru yola yönəldikdə və kamil pirdən ağıl aldıqda dönüb öz qəlbinə baxar və peşman olar.

Əshabi-Şimalın qəlbi isə şeytan tərəfindən yağmalanmış, hidayət və inayətə qapanmış, zəlalət və qaranlığa düşmüşdür. Bu qəlbi şeytan ələ keçirmişdir. Qurani-Kərimdən, Peyğəmbər (s.ə.s) hədislərindən və şeyxlərin elm və mənalarından məhrum qalaraq onların kəlamlarından heç bir ləzzət ala bilməz.

Qəlblərin kəşfi (Kəşfül-qülub) Seyid Yəhya Bakuvi bu əsərini “Kim özünü tanıyarsa, Allahını da tanıyar” hədisinə uyğun olaraq İnsanı tanımağa həsr etmişdir. Əsərdə Allah Taalanı və Peyğəmbəri mədh etdikdən sonra əsərin yazılma səbəbini belə açıqlayır: “Həmdən sonra Məlik, Həyy və Vədud Allahın əmri ilə din qardaşlarımızın və yəqin yolunun yolçularının faydalanması üçün Əql, Qəlb, Ruh və Nəfsin mərtəbələrindən bəhs etmək istəyirik. Seyid Yəhya əsərin yazılmasında Şirvanşah Xəlilullahın ona kömək olduğunu yazır: “ Bu risalənin yazılmasında mənə dəstək olan, dövlətinin cəlalı gün-gündən artan, ədalətli, böyük, əzəmətli, sultanların seçkini... Xəlilul-Rəhman adlandırılan Sultan oğlu Sultan Əmir Xəlilullah ki (Allah onu cənnətlə mükafatlandırсын) əzəmət və cəlalı aləmi və aləmdəkiləri əhatə edən o Həzrətin gözəl zikri və məqbul duası bu risaləni ziynətləndirmişdir (S.Yəhya, 2014:74).

Namazın Həqiqəti Bu əsərin adı “Mə lə buddə batiniyyə”dir. Seyid Yəhya bu əsərin yazılma səbəbini bir “mühibb” və sadıq aşıqın, Allah dostunun ondan “fəqirlərin istilahında” təmiz suyun dəstəmazın nə olduğunu soruşması ilə izah edir. Seyid Yəhya həmin şəxsə onun simasında da bütün oxuculara “Ey əziz” deyə müraciət edərək dəstəmazın və namazın həm zahiri, həm də batini mahiyyətini izah etməyə çalışır.

Əsərdə dəstəmaz və namazla bağlı bütün əməllərin həm zahiri həm də batini mənaları verilir

Rümuzatül-İşarat Bu əsəri Seyid Yəhya Qurani-Kərimin “Fatihə” surəsinin “İhdinəs-sıratəl-mustaqim” ayəsinə həsr etmişdir. Bu əsərdə adil şahın (Şirvanşah Xəlilullahın) hüzurunda bir mühibbin ondan “İhdinassıratəl-mustaqim” ayəsinə açıqlamasını xahiş etdiyini bildirir. O da bu suala geniş cavab vermək üçün bu kiçik əsəri yazdığını qeyd edir. “Bir gün belə bir sual verdilər: “ Necə olur ənbiya və övlialar da

“İhdinas-sıratəl-mustaqim” deyərək hidayət diləyirlər? Cavab olaraq buyurdular ki, onlar imanda səbatı nəzərdə tuturlar. Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq S. Yəhya Rumluların məktubda göndərdikləri “Siz indi doğru yol tələb edirsiniz, demək ki doğru yolda deyilsiniz. Bəs necə bizim sizə tabe olmağımızı gözləyirsiniz?”- sualına Əmirəl Möminin Əlinin verdiyi cavabı verir: “ İndikə” “sabit et” deməkdir. Yəni, “Bizi doğru yolda et və səbatlı olmağı bizə bəxş et” (S.Yəhya, 2014:117) – deyərək cavab verdiyini qeyd edərək bildirir ki, bu kəlam itaətkar ümmətlərin diləyidir. “Batin və işarət əhli bu mənada 2 nüktə də söyləyirlər. Bunlardan 1-ci xasların, digəri sə əxasse-xasların mərtəbəsidir.

Məkarimül-əxlaq Bu əsərin adı əslində “Əxlaqın kərimləşdirilməsi”, yəni kərəm, ucalıq, yüksək mənəvi keyfiyyətlər kəsb etməsi, pis, alçaq xasiyyətlərdən təmizlənməsi, arınması mənasını verir. Seyid Yəhya bu əsərdə öz ardıcılığını, oxucularını sanki bir ata kimi şəfqət və nəvazişlə tərbiyə etmək, bəyənilməyən xüsusiyyətlərdən qurtulmaq üçün onlara yol göstərir.

Bu əsərdə müəllif öyüd-nəsihət verməkdən daha çox, pis və yaxşını əyani surətdə göstərmək, pisliklərdən xilas olmağın yollarını əyani surətdə açıqlamaqla onlara kömək etmək istəyir. “Dünya kafirlərin cənnətidir” hədisinə əsasən Seyid Yəhya bildirir ki, “Bu dünya zindanında kəşif (maddiyyat aləminə məxsus cismin zəncirləri və qandalları lətif (şəffaf, nurani) ruhun ayaqlarına bağlanmışdır. Zəlil və alçaq xasiyyətlərdən bəziləri Uca Həzrət tərəfindən əzəldən insan vücudunun xəmirinə qatılmışdır. Bunlar insana bu dünyada yoldaş olaraq verilmişdir. Bu riyakar yoldaşlardan qurtulmaq üçün insan iradəli olmalı, pis xasiyyətləri ilə mübarizə aparmalıdır.

Seyid Yəhyaya görə pis xasiyyətlər bunlardır: Buxl (xəsislik 2) xişm (qəzəb) 3) tamah 4) hüqd (kin) 5) şəhvət və nar 6) kibr (lovğalıq) 7) həsəd (S.Yəhya, 2016:123).

Mənəzilül əşiqin Seyid Yəhyanın “Mənəzilül-əşiqin” əsəri Haqqa yönələn salikin keçdiyi mərhələləri ifadə edir. Əsərdə nət, minacat və dörd xəlifənin mədhi verilir. Kitabın başlanğıcında müridləri, təsəvvüfi yolçuluğa qədəm qoymaq istəyənləri xəbərdir edir:

Cürbəcür əcaib, qəribə hadisələrlə qarşılaşacaqsan.

Bu vadidən keçdikdən sonra digərinə düşəcəksən (S.Yəhya, 2014:23).

Bu elə bir yoldur ki, nə əvvəli, nə də sonu olacaq. Bu yolda çox səhvlər baş verəcək. Ona görə də yola çıxan hər salikə bir rəhbər, kamil mürsid gərəkdir. Rəhbərsiz bu yola girmək olmaz. Salik yalnız rəhbərin əmri ilə bir mənəziləndən digərinə keçə bilər. Necə ki, Həcc ayinini icra

etmək üçün yola çıxan zəvvar biryol tanıyan insana, yol göstərənə ehtiyac duyursa, mənəvi yolçuluğa çıxan şəxsin də eləcə mürşidə, rəhbərə ehtiyacı vardır. Seyid Yəhya şəriət Həccini Həcci-surət, mənəvi yolçuluğu isə Həcci-məqsud adlandırır.

Bu yolda birinci mənzil **niyyətdir**. Niyyət hər bir işin başlanğıcıdır. Salik bu mənzildə dünya və onun nemətlərindən, axirət və onun cənnətlərindən əl çəkərək mənəvi bir təkamül yoluna girmək üçün niyyət etməlidir. Dünyanı dünyasevərlərə, axirəti ona can atanlara qoyaraq yalnız bəla və möhnətləri özü götürməlidir. Seyid Yəhya əsərlərini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri budur ki, o, sağa-sola dönmədən, ayrıntılara girmədən birbaşa mətləbə toxunur, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Nizami Gəncəvi, Əttar və digər əksər şairlər kimi hekayələrə demək olar ki yer vermir.

Seyid Yəhya əsərlərində yeri gəldikcə poetik rəmz və məcazlardan istifadə edilməsinə baxmayaraq konkret şəkildə xəlvəti təriqətinin əsas müddəalarını əks etdirir. Əsərlərin lakonikliyi, aydın bir üslubda olması onların xəlvəti təriqətinə yeni daxil olan müridlər üçün yazıldığını göstərir.

Şərhi-Əsmayi-Samaniyyə Bu əsərdə Seyid Yəhya Haqqa qovuşmağın sirlərini açıqlayır. Girişdən sonra “Tələb və onun tanınması” bölümünü verir. Bu əsərdə o, sanki öz keçdiyi çətin və keşməkeşli yolu, əzablı həyat hekayəsini anladır.

Gecə-gündüz daim Onun tələbindəyəm,

Onun sevdasında bir ömür vermişəm (S.Yəhya, 2014:108).

Salik daim Haqqı tələb etməli, hər zaman Ona qovuşmağa, Ona layiq olmağa çalışmalıdır. Əslində sevən də, sevilən də Haqq özüdür (Yuhibbuhum və yuhibbunəhu. (Qurani-Kərim) Hüsən və eşq Tanrının aktiv və passiv qabiliyyətləridir: “O daim öz-özü ilə eşqbazlıq edir; Onun Eşqi və Hüsni daim bir-birini axtarır.

Daha sonra “Həyat və Onun tanınması haqqında” bölümündə şair bildirir ki, bu ilahi tələb və eşq salikə həyat bəxş edir, onu daim diri saxlayır. Bu ilahi eşq və iman əbədi həyat verən dirilik suyu, abihəyatdır. İnsanın mərifəti, yəni Allahu tanıma qabiliyyəti onun üçün abihəyat çeşməsidir. Seyid Yəhya insanı özünü tanımağa, öz mahiyyətini dərk etməyə səsləyir. Aləmin əşrəfi olan insan bu dünyaya yalnız yemək, yatmaq üçün gəlməmişdir. İnsan öz dəyərini anlamalı, ömrünü boş sərf etməməlidir.

Ey oğul, sən dəryalar üçün gəlmisən,

Yaxşı bax, sən yüz ümman üçün gəlmisən bu cahana.

Yüz ümman sənün ruhun qarşısında bir qətrədir,

Bütün mövcudat, aləmlər sənin yanında bir zərrədir (S.Yəhya, 2014:112).

Şərhi-sualati-Gülşəni-əsrar Əsər M. Şəbüstərinin “Gülşəni-əsrar” əsərinə nəzərə alaraq qələmə alınmışdır. Seyid Yəhyanın təsəvvüfi görüşlərini öyrənmək baxımından çox maraqlı olan bu əsər sual-cavab şəklindədir (S. Yəhya, 2014:137).

Seyid Yəhya ürəyi “hikmət sirlərinin qaynağı”, “izzət sahibinin görüş yeri”, “ilahi məhəbbətin mənbəyi” kimi səciyyələndirir. “Möminlərin qəlbi Allahın evidir”. Ürəyin içində elə mənə gövhərləri gizlidir ki, onları Allahdan başqa kimsə bilməz. Peyğəmbər “Möminlərin qəlbi Rəhmanın iki barmağı arasındadır, onları istədiyi kimi çevirir” buyurmuşdur.

Nəticə

Seyid Yəhya Şirvaninin yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil edən farsca risalələri onun təsəvvüfi görüşlərini müxtəlif aspektlərdən əhatə edir. O “Həft məqam və çehel mənəzil”, “Şərhe-məratibə-əsrare-qülub”, “Məkariməl-əxlaq” və s. əsərlərində insanı mənəvi təkamülə aparan süluk yolunu təsvir edir. Haqqa qovuşmağın yeddi mərhələsini: tələb, eşq, mərifət, istiqna, tövhid, heyrət, fəna vadilərini və qırx mənzilini: niyyət, inabət, tövbə, iradə, mücahidə, vərə, ixlas, fəna, bəqa, üns, şövq, məhəbbət, vəhdət, vüsəl, kəşf və s. açıqlayır. Seyid Yəhya əsərlərində yeri gəldikcə poetik rəmz və məcazlardan istifadə edilməsinə baxmayaraq konkret şəkildə xəlvəti təriqətinin əsas müddəalarını əks etdirir. Əsərlərin lakonikliyi, aydın bir üslubda olması onların xəlvəti təriqətinə yeni daxil olan müridlər üçün yazıldığını göstərir. Bu risalələr xəlvəti yoluna girən müridlər üçün yazılsa da ifadə etdiyi dərin əxlaqi, irfani məzmununa görə bu gün də insanların mənəvi kamilləşmə prosesində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Musayeva A. Seyid Yəhya Bakuvinin əlyazmaları, “Elm və həyat” jurnalı, № 9 , 1985
2. Məmmədli Nəzakət, Azərbaycandan dünyaya doğan günəş : Seyid Yəhya Şirvani və xəlvətilik, Bakı 2016
3. Rıhtım M., Seyid Yəhya Bakuvi və xəlvətilik, Bakı, Qismət, 2005
4. Seyid Yəhya əş-Şirvani əl Bakuvi və Şəfa əl Əsrar, Nəşrə hazırlayan Mehmet Rıhtım, Bakı, Elm, 2010

5. Seyid Yəhya əş-Şirvani əl Bakuvi, Risalələr (Nəsr əsərləri), I c. Bakı 2014, (Fars dilindən tərcümə edən Nəzakət Məmmədli)
6. Seyid Yəhya əş-Şirvani, əl-Bakuvi, Risalələr (Nəzm əsərləri), II c. Bakı 2014, (Fars dilindən tərcümə edən Nəzakət Məmmədli)
7. Seyid Yəhya Şirvani, Şərhe-məratibe-əsrare-qülob, İstanbul Universiteti Mərkəz kitabxanası, FY 954 (Halis Ef. 8194)
8. Seyid Yəhya Şirvani, Həft məqam və çəhel mənazil (Mənazilil-aşiqin), Çorum, Hasan Paşa kitabxanası, N 2101/4
9. Seyid Yəhya Şirvani, Kəşfül-qülob, Manisa Muradiyə kitabxanası, 2906/1
10. Seyid Yəhya Şirvani, Əsrarəl-vüdu vəs-Səlat, Çorum, Hasan Paşa kitabxanası, N 2101/3
11. Seyid Yəhya Şirvani, Qisseyi-Mənsur, İstanbul Universiteti kitabxanası, Fy. 954/HE. 8194/10
12. Seyid Yəhya Şirvani, Mənaqibi-Əmir əl-möminin, Manisa Muradiyə kitabxanası, 2906/11
13. Seyid Yəhya Şirvani, Şərhi-sualati-Gülşəni-əsrar, Nuruosmaniyyə kitabxanası, N 4904/7
14. Şeyx Fəridəddin Əttar Nişaburi, Məntiqüt-Teyr, Təshih və şərh: Doktor Kazem Dezfoliyan, Tehran, Entəşarate-Taliye, 1371

Персидские трактаты Сеид Яхья Ширвани

Резюме

Литературное наследие Сеида Яхья Ширвани (кроме Шифаул-Асрар, которое было написано на азербайджанском) было написано на персидском языке. В основном эти работы можно разделить на 3 категории: поэтические произведения, прозы и лирические работы.

Поэтические произведения: Маназилул-ашигин, Атварул-Гулуб, Шерхи-Эсмаи-Самание, Шархи-Мератибе-Асрарул-гулуб, Шархи-Гульшани-раз, Баянул-Элм, Гиссейи-Мансур

Прозы: Аджайбул-Гулуб, Ма-ла-будде-батиния (Асрарул-вуду-вес-салат), Кашфул-Гулуб, Рамузул-Ишарат, Макаримул-ахлак

Лирические работы: газели, рисала-фи Салатун-Наби, Манаките-Амиралмоминин Али

Влияние великого суфийского поэта и мыслителя XIII века Шейх Фариаддин Аттара ясно видно в персидских произведениях Сеида Яхьи. Как и Шейх Фариаддин Аттар, Сейид Яхья писал в стиле, который был близок к народной речи. Однако, в отличие от

работ Шейха Фаридаддина Аттара, мы не видим словесных картин, образных выражений и разных историй в литературном наследии Сеида Яхьи. Как и Шейх Фаридаддин Аттар, Сейид Яхья также относится к читателям дружелюбно, пытается искренне убедить их, как отец, который хочет защитить своего сына, говоря о своей собственной жизни и опыте, чтобы избежать опасности на пути к Богу, облегчить их пути. Мы имели честь перевести большинство персидских произведений Сейида Яхьи на азербайджанский язык. В этой статье мы хотим дать информацию о науко-гностическом сокровище Сейида Яхьи, божественной любви и о великом литературном наследии. Как сказал Сейид Яхья: «Если в вашем духе есть частица из этого божественного света; Вы откроете тайны Истины (Божьи).

Treatises of Sayyid Yahya Shirvani in Persian

Summary

A large part Seyid Yahya Bakuvi's literary legacy was written in persian language. Mainly, these works can be divided into 3 catogories: poetical booklets, proses and lyric works.

Poetical works: Manazilul-ashiqin, Atvarul-Gulub, Şerhi- Esmayi-Samaniyye, Şerhi-Meratibe-Asrarul-gulub, Sharkh-i-Gulshani-raz, Bayanul-elm, Gisseyi-Mansoor

Proses: Acaibul-Gulub, Ma la budde batiniyyah (Asrarul-vudu-ves-salat), Kashful-Gulub, Ramuzul-İşarat, Makarime-akhlaq

Lyric works: ghazals, Risala fi Salatun-Nabi, Manaqibe-Amiralmominin Ali

Great sufi poet and thinker of XIII century Shaikh Faridaddin Attar's influence is clear seen in Seyid Yahya's Persian works. As Faridaddin Shaikh Attar, Seyid Yahya wrote in a style which was close to simple and clear parlance, and folk speech. However, unlike Shaikh Attar Faridaddin's works, we don't see word-paintings, figurative expressions and different stories in Seyid Yahya's literary legacy. In both Seyid Yahya and Attar's works there are parlance and power of inspiration. Like Attar, Seyid Yahya also treats the readers in a friendly way, tries to convince them sincerely like a father who wants to protect them by speaking about his own life and experiences, to keep safe from danger on the path to fair God, to lighten their ways. We had the honor of translating most of Seyid Yahya's Persian works into Azerbaijani language. In this writing we will try to make readers aware of treasures

of science and wisdom, albeit in a nutshell to give information about the meaning and sense of these works.

In this writing we wanted to give any information about Seyid Yahya's scientific-gnostic treasure, divine love, and great literary legacy. We want to express it with Seyid Yahya's words: "If in your spirit there is a particle from that divine light; You will reveal The Truth's (God's) mysteries¹".

¹ This couplet is taken from "Şerhi-Maratibi-Esrarul-Gulub"

ŞAMAXIDA DİNİ VƏ DÜNYƏVİ TƏHSİL - XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ

Nisbət MEHDİYEVA*

Ключевые слова: образование, религиозные школы, светские школы, И.Гаспринский, А.О.Черняевский

Key words: education, religious schools, secular schools, I.Qasprinsky, A.O.Chernyayevsky

Giriş

Cəmiyyətin inkişafında mədəniyyətin rolunun əsas amilə çevrilməsi dövrün xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Onun öyrənilməsi həm praktik, həm də xalqın mənəvi aləminin zənginləşməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Mədəniyyətin mühüm sahəsi olan təhsil bütün tarixi dövrlərdə aktual olmuşdur. Bu mədəniyyətin tədqiq edilməsində maarifin başlanğıc mərhələ olması ilə izah edilməlidir. Təhsilin formalaşması digər sahələrin inkişafına da təkan vermişdir.

Azərbaycanda təhsil və maariflənməyə diqqət yetirilmişdir. XIX – XX əsrin əvvəllərində dini və dünyəvi təhsilin inkişafı sahəsində müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdir. Buna Azərbaycanın bütün bölgələrində bu və ya digər dərəcədə rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan əhalisi ilk təhsilini məktəblərdə almışdır. Belə məktəblər, əsasən, məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərmişdir. Təhsilin növbəti pilləsi kimi məktəbləri bitirənlərin bir qismi mədrəsələrdə oxuyurdu.

Çar Rusiyası Azərbaycanı işğal etdikdən sonra, dünyəvi təhsil sisteminə diqqət yetirməyə başladı. Əlbəttə, Azərbaycanın Şamaxı şəhərində də dini və dünyəvi təhsil mövcud olmuşdur.

Dini təhsil

Mədəniyyətin inkişafı təhsil sistemi ilə də sıx bağlıdır. Akademik V.V.Bartold göstərirdi ki, islamın bərqərar olması ilə eyni zamanda müsəlman xalqlarında iki növ tədris ocağı – məktəb (ibtidai) və mədrəsə (ali dini) yaranmışdır (Бартольд, 1963: 222, 225).

* tarix üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, email: nisbetmehdiyeva@mail.ru

Böyük İpək yolu üzərində yerləşən Şamaxı Çin, Hindistan, Mərkəzi Asiya, İran və s. ölkələrlə mədəni əlaqələrdə iştirak etmişdir. Şamaxının siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan müəyyən çətinliklərə məruz qalmasına baxmayaraq, o öz keçmişini qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Bununla yanaşı, Şamaxıda əhalinin təhsil almasına da səy göstərilmişdir.

XIX əsr Azərbaycan xalqının maarifçilik tarixində, əsasən, ənənəvi təhsil formalarının inkişafı ilə xarakterizə edilir. İbtidai təhsil bütünlüklə müsəlman ruhanilərinin ixtiyarında olan məktəblərdə – mollaxanalarda olmuşdur. 1842 – ci ildə Bakı, Quba, Qarabağ, Şəki, Şirvan və Talış qəzalarında məscidlərin nəzdində 502 məktəb, onların isə 534 müəllimi və 5242 şagirdi var idi. Məktəblərdə müxtəlif yaşlı oğlan uşaqları təhsil alırdı (Azərbaycan tarixi, 2000: 127). Məktəblərin məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərməsi bütün Şərq ölkələrinə xas olmuşdur. Məktəblər çar hökumətinin şifahi razılığı əsasında açılır və burada əhalinin müəyyən təbəqələrinə xidmət edilirdi. Rusiya Azərbaycanı işğal etdikdən sonra, çar hökuməti din xadimlərini öz tərəfinə çəkmək məqsədi ilə onların əhali arasında uzun müddət mövcud olan nüfuzundan istifadə etməyə başladı. Bu isə dini məktəblərin fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratmaqla yanaşı, əvvəllər Rusiya ilə müəyyən narazılığı olan İran və Türkiyədə azərbaycanlı gənclərin ali təhsil almasına imkan verirdi.

1848 – ci il dekabrın 18 – də Qafqaz Təhsil dairəsinin təsdiqindən sonra, Şamaxı – Dərbənd məktəblərinin rəhbərliyinə orada dərslər aparan müəllim – mollalar və iştirak edən şagirdlər haqqında dəqiq məlumat verilməsi tapşırılmışdır (Таирзаде, 1961: 47-48). Din xadimləri, təhsil sahəsi və məktəblər nəzarətə götürülmüşdü. Tədris prosesinin ümumi səviyyəsi dövləti razı salmırdı. Əlbəttə, bu Rusiyanın qeyd etdiyimiz sahədə siyasətinin əsas istiqamətini təşkil edirdi. 1851 – ci il 31 maydan sonra, Zaqafqaziyadakı məscid və kilsələrin nəzdində fəaliyyət göstərən özəl məktəblərin açılmasına Təhsil dairəsinin icazəsi tələb olunmurdu (Таирзаде, 1961: 52). Daha müfəssəl məlumatlar XIX əsrin ortalarına aid olmuşdur. 1848 – ci ildə Azərbaycanın Şamaxı şəhərində təqribən 11 məktəbdə 11 müəllim və 170 şagird təhsil almışdır (Таирзаде, 1961: 47). Məktəblərdə təhsil haqqı valideynlərin maddi vəziyyətindən asılı olmuşdur. Tədris ərəb əlifbası əsasında aparılırdı. Proqram və vahid dərslərin olmaması müəyyən çətinliklər yaradırdı. Düzdür, məktəblərdə dünyəvi fənlərdən dərslər deyən müəllimlərə də rast gəlmək mümkün idi. Məktəblər, əsasən, dini xarakter daşıyırdı. Çar hökuməti belə məktəblərin açılmasına o qədər də böyük əhəmiyyət vermirdi.

Azərbaycanda Şərq ölkələrində olduğu kimi məktəblərlə yanaşı, mədrəsələr də fəaliyyət göstərirdi. Onların sayı haqqında dəqiq məlumat yoxdur.

Bu, təhsil sahəsi ilə məşğul olan məmurların məktəb və mədrəsələrə xüsusi əhəmiyyət verməmələri ilə bağlı olmuşdur. Məktəbləri bitirən imkanlı şəxslərin övladları mədrəsələrdə təhsil alırdılar. Burada ilahiyatla yanaşı, fəlsəfə, tarix, coğrafiya, astronomiya, təbiət elmləri və s. tədris olunurdu. Mədrəsələrdə təhsil alanlar daha dərin bilik və geniş dünyagörüşünə malik olurdular. Burada dərs deyən müəllimlər çox hazırlıqlı idilər. Mədrəsələrə İran, Türkiyə və Misirdə təhsil almış şəxslər başçılıq edirdilər. Ümumiyyətlə, çar hökuməti məktəb və mədrəsələrin fəaliyyətini xüsusi nəzarətdə saxlayırdı. Bütün bunlarla yanaşı, mədrəsələrdə görkəmli şəxslər də yetişirdi. Pedaqoq və şair Seyid Əzim Şirvani də mədrəsə təhsili almışdır.

Cənubi Qafqazda inşa edilən ən qədim məscid Şamaxı Cümə məscididir. Min illərin sınağına davam gətirən Şamaxı Cümə məscidi öz əzəmətini qoruyub saxlamışdır. O yenidən öz qapılarını müsəlmanların üzünə açmışdır (Şamaxı ensiklopediyası, 2015: 262).

1849 – cu il may ayının 2 – də Şamaxıda müsəlman məktəbi açılmışdır. On il ərzində burada 187 şagird təhsil almışdır (Məmmədov, 2009: 130).

Dünyəvi təhsil

1838 – ci ildə Şamaxıda qəza məktəbi açılmışdır. XIX əsrin I yarısında Azərbaycanda Şamaxı da daxil olmaqla altı qəza məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. 1853 – cü ildə Şamaxı qəza məktəbi ilk dördsinifli məktəbə çevrilmişdir. 1854 – cü il yanvarın 18 – də təşkil edilən məktəb təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Zaqafqaziyada bu tipli yeganə təhsil müəssisəsi olmuşdur. İlk ali ibtidai məktəbin Şamaxıda açılması şəhərin quberniya mərkəzi olması ilə izah oluna bilər. 1855 – ci ildə məktəbdə oxuyan 158 şagirdin 82 nəfəri zadəgan, 14 nəfəri ruhani, 62 nəfəri isə azad vətəndaşların övladları olmuşdur. Şagirdlərdən təhsil haqqı və hazırlıq sinfinə daxil olarkən təxmini bilik tələb edilmirdi. Tədris planına şəriət, rus dili, coğrafiya, tarix, riyaziyyat, qanunşünaslıq, Azərbaycan dili, rəsm və s. daxil edilmişdi. Məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirənlər ikinci dərəcəli dövlət qulluğuna qəbul olunurdu. Digərlərin hüququ isə qəza məktəblərini bitirən şagirdlərin hüququna bərabər idi. Şamaxı dördsinifli ali ibtidai məktəbi üstünlüyü və şagirdlərin çoxluğu ilə fərqlənirdi. Bu məktəb mütərəqqi ziyalıların yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Məşhur pedaqoq və maarifçilər, o cümlədən H.Zərdabi bu məktəbdə təhsil almışlar (Məmmədov, 2009: 126, 127). Şamaxıda tədrisən məktəblərin nəzdində kiçik kitabxanalar da fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

1848 – ci il aprelin 30 – da Şamaxı şəhərində qız məktəbi açılmışdır. Məktəbin fəaliyyət göstərdiyi ilk ildə burada 16 şagird təhsil

almışdır. Təhsil pullu olmuşdur. Qız məktəbində rus dili, hesab və əl işləri öyrədilmişdir. XIX əsrin ortalarında “Müqəddəs Nina” cəmiyyətinin Şamaxı qız məktəbi Zaqafqaziyanın Şərq hissəsi və Xəzərətrafi vilayətlərdə yeganə məktəb olmuşdur (Məmmədov, 2009: 158, 159). 1859 – cu ildə bu məktəb ləğv edilmişdir (Şamaxı ensiklopediyası, 2015: 377).

XIX əsrin 70 – ci illərinin sonlarında Seyid Əzim Şirvani yeni tipli “Üsuli – cədid” məktəbi açmış və orada müəllimlik etmişdir. M.Ə.Sabir və S.M.Qənizadə ilk təhsilini bu məktəbdə almışdır. Bu məktəb mədrəsələrdən fərqlənirdi. Məktəbdə Azərbaycan, fars və rus dilləri tədris edilir, təbiət, coğrafiya və hesabdən məlumat verilir (Məmmədov, 2009:133). H.Zərdabi S.Ə.Şirvaninin dünyagörüşü və yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir (ASE, 1984: 326). S.Ə.Şirvani uşaqlar üçün dərslik də tərtib etmişdir.

1881-ci il dekabrın 13 – də Şamaxı şəhər məktəbinin nəzdində yaşlılar üçün Bazar günü məktəbi açılmışdır. Məktəb Azərbaycan və rus dili olmaqla iki şöbədən ibarət idi. Burada oxu və yazı öyrədilirdi. Təhsil müddəti bir il olmuşdur. 1898 – ci il martın 1 – də həmin məktəbin nəzdində yaşlılar üçün pulsuz axşam kursları açılmışdır. İlk dəfə kursa 165 nəfər qəbul olunmuşdur ki, müdavimlərin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Ümumtəhsil məktəblərində olduğu kimi, bazar günü məktəbləri və axşam kursları gənclər və yaşlılar arasında savad və təhsilin yayılmasında xeyli rol oynamışdır (Məmmədov, 2009: 157).

S.M.Qənizadə is voldasları ilə

XX əsrin əvvəllərində dünyəvi təhsil sahəsində müəyyən irəliləyiş olmuşdur. Belə ki, 1900 – cü ildə Şamaxı şəhərində realni məktəb açılmışdır. 1906 – cı ildən burada rus – tatar məktəbi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Azərbaycanda orta təhsil ciddi təşkilat və maliyyə çətinlikləri ilə üzləşdiyi

üçün zəif inkişaf etmişdir (Azərbaycan tarixi, 2001: 197, 207).

Cənubi Qırğızıstanın Oş, Qızıl Ki və başqa yerlərindən olan bir qrup şagird Azərbaycanın Şamaxı şəhərində təhsil almışdır (Ошская область, 1987: 55).

Azərbaycanda məktəblərin yaranması və inkişafı, ana dilində dərsliklərin yazılması, bu işə digər mütəxəssislərin cəlb olunması, şagirdlər üçün sinifdənkənar oxu kitablarının tərtibi və s. sahələrdə

Şamaxı maarifçi və ziyalıların böyük rolu olmuşdur. Bu baxımdan S.Ə.Şirvani, H.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, M.Hadi və başqalarının fəaliyyəti təqdirəlayiqdir.

Çar Rusiyasının təhsil sistemində yürütdüyü siyasət mənəvi sahəni də əhatə etmişdir. Hökumət ana dilli məktəblərin açılmasına icazə vermir və ya çox böyük çətinliklə açılan belə təhsil müəssisələri təqib edilirdi. Maarifpərvər İ.Qaspıralının “Üsuli-cədid” məktəbləri üçün “Üsuli-sövt” (səs) ilə yazdığı əlifba və qiraət kitabının Azərbaycana buraxılması qadağan edilmiş, əvəzində isə A.O.Çernyayevskinin eyni üsul ilə yazdığı “Vətən dili” qiraət kitabı yayılmışdır. A.O.Çernyayevski Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. O ilk təhsilini Şamaxı qəza məktəbində almışdır. Daha sonra o, Şamaxı şəhərində fəaliyyət göstərən dördsinipli məktəbə daxil olmuş, burada Azərbaycan

H.Mahmudbəyov tələbələri ilə

dilini mükəmməl öyrənmiş, yerli xalqın adət və ənənələri, mədəniyyəti, həyat təzi və psixologiyasına yaxından bələd olmuşdur. A.O.Çernyayevski xüsusi pedaqoji təhsilə malik olmadığı və yeni təlim-tərbiyə üsullarının tətbiqi məsələlərinin öyrənilməsi məqsədi ilə

Tiflis şəhərində fəaliyyət göstərən Aleksandrovsq Müəllimlər məktəbinə qəbul edilmişdir. Burada o, qısa müddət ərzində pedaqoji hazırlığını xeyli təkmilləşdirmiş və imtahan verərək, şəhər məhəllə məktəbi müəllimi adını almışdır.

Yeni məktəblərdə ana dili məcburi fənn hesab olunmur və onun tədrisinə çox az saat ayrılırdı. Ana dili müəllimləri başqa müəllimlər ilə eyni hüquqa malik deyildi. Ruhanilər və ruhani idarələri polis nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Ruhani olmaq üçün rus dilinə yiyələnmək tələb olunurdu. Çar məmurları Azərbaycanın nadir tarixi abidəsi hesab olunan Şirvanşahlar sarayını sökərək onun yerində kilsə tikdirmək istəyirdilər. Onlar Şirvanşahlar sarayı və digər tarixi abidələrimizi anbarlara çevirmişdilər.

Rusiyanın ali təhsil müəssisələrində oxuyan gənclərin bilik və düşüncələri çar məmurları tərəfindən hər vasitə ilə məhdudlaşdırılmışdır (Azərbaycan tarixi, 2010: 142; Məmmədov, 2009: 152, 153).

N.İ.İlminskinin sözlərinə görə, İ.Qaspiralının fikri müsəlman məktəblərinə Avropa təhsil sisteminin tətbiq edilməsi və Rusiya müsəlmanlarının birləşməsindən ibarətdir (Mehmet Saray, 2014: 139-140). N.İ.İlminski metodu yerli xalqdan olan uşaqların öz ana dilində rus transkripsiyası əsasında

təhsil almasından ibarət olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan, o cümlədən Şamaxı məktəblərində bəzi problemlər də mövcud olmuşdur. Bu məsələdə ilk növbədə bilikli və hazırlıqlı müəllim, keyfiyyətli tədris vasitəsi və təsdiq olunmuş proqram tələb

İ.Qaspiral, H.Məlikov, Ə.Topçubaşov

olunurdu.

Lakin çar hökuməti təhsil sahəsinə təzyiqlə göstərməkdə davam edirdi. Əsas məsələ bir tərəfdən təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmişdisə, digər tərəfdən onun mövcudluğunu qoruyub saxlamaq məqsədi güdülürdü. Bu çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanda, o cümlədən Şamaxı şəhərində dünyəvi təhsil sisteminə keçid mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Nəticə

Şamaxı şəhərində ibtidai təhsil, əsasən, ruhanilərin əlində cəmləşmişdi. Məktəb və mədrəsələr xüsusi rol oynamışdır. Ərəb əlifbasına üstünlük verilmişdir. Bu dövrdə mövcud olmuş mədrəsələr və onların dəqiq sayı göstərilməmişdir.

Çar Rusiyasının Azərbaycana işğal etməsindən sonra, dünyəvi təhsilə daha çox diqqət yetirilməyə başlandı. Belə ki, Şamaxı şəhərində də rus təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti genişləndirilirdi. Rus məktəblərində təhsil alanların sayı getdikcə çoxalır. Onların Şamaxıda ən yüksək göstəricisi 1852- ci ildə 36 faiz olmuşdur. Məktəblərin əksəriyyəti ancaq oğlanlar üçün nəzərdə tutulurdu. Şamaxıda xidmət edən rus müsəlmanlarının qızları üçün 1848- ci ildə "Müqəddəs Nina" cəmiyyətinin məktəbi açılmışdır.

Müxtəlif tip məktəblərin açılmasında çar Rusiyasının mənafeyi əsas götürülürdü. Mövcud dərslik və kitabxanalar onun maraqlarına

xidmət edirdi. Bütün bunlarla yanaşı, dünyəvi təhsil sisteminə keçid məqsədəuyğun hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII c. Bakı: Qızıl Şərq, 1984. – 608 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2000. – 508 s.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild (1900 – 1920 – ci illər). Bakı: Elm, 2001. – 672 s.
4. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX – XXI əsrin əvvəli). Bakı: BUN, 2010. – 545 s.
5. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Соч., т. II, ч. I. Москва: Восточная литература, 1963. – 1020 с.
6. Mehmet Saray. Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi. 3.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014. – 513 s.
7. Мəmmədov Ə.А., Əliyev V.Ə. Şamaxı – təhsil tarixi. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2009. – 528 s.
8. Ошская область: Энциклопедия. Фрунзе: КСЭ, 1987. – 448 с.
9. Şamaxı ensiklopediyası. Bakı: Şərq Qərb, 2015. – 430 s.
10. Таирзаде Н.А. О мектебах в Азербайджане в 30 – 50 – е гг. XIX в. Известия АН Азербайджанской ССР. Баку: АН Азерб. ССР, 1961. – с. 43 – 57

Религиозное и светское образования в Шемахе - XIX – начало XX века

Резюме

Культурная жизнь города Шемахи может считаться своеобразным периодом истории Азербайджана. В Азербайджане существовали системы религиозного и светского образований. Образование высоко ценилось в городе Шемахе. Религиозная система образования охватывала мектебы и медресе. После захвата царской России, процесс перехода от религиозной в светскую систему образования был поощрен государством. В результате в городе Шемахе появились уездные, высшие начальные, женские, новометодные, реальные, русско – татарские и др. светские школы.

Одновременно царская Россия вела свою политику в области образования в Азербайджане. Азбука и учебник, написанные И.Гаспринским с использованием «Усули-совт» (голос) для школ «Усули – джадид», были запрещены на территории Азербайджана.

В светских школах обучение велось по учебнику «Родной язык» А.О.Черняевского. Применение метода Н.И.Ильминского отражало реальную суть политики царской России в системе образования. По его словам, идея И.Гаспринского заключается в применении Европейской системы образования в мусульманских школах и объединении мусульман России. Требовалась подготовка соответствующих чиновников для существующего государственного аппарата. Одновременно Азербайджанский язык был введен в программу русских школ в качестве необходимой дисциплины. Это, в свою очередь, показало необходимость создания учебника по Азербайджанскому языку. Однако также существовали и некоторые проблемы в школах Азербайджана, в том числе и Шемахи. Прежде всего требования были таковы: образованный и опытный педагог, качественный учебник и утвержденная программа. Светское образование стало одним из важных факторов развития народа.

The religious and secular educations in Shamakhy - XIXth and early XXth century

Summary

The cultural life of Shamakhy is the period of the history of Azerbaijan. There were existed the religious and secular education in Azerbaijan. The education had been appreciated in Shamakhy. The religious education system had combined the mektebs and medreses. Tsar Russia had cooperated the process of transition from the religious education system to the secular education system. There were appeared the provincial, high elementary, new methodic, realny, Russian – tatar and other schools in Shamakhy.

Tsar Russia have realized its politics in education of Azerbaijan. The alphabet and textbook wrote by I.Qasprinsky with “Usuli - sovt” (voice) for the “Usuli-jadid” schools had been prohibited on the territory of Azerbaijan. The textbook of A.O.Chernyayevsky “Native language” had been taught in secular schools. N.I.Ilminsky method have reflected the essence of politics of tsar Russia in education system. He considered the idea of I.Qasprinsky was consist of application of European education system to the moslem schools and gathering the moslems of Russia. The officials for the establishment had been required. Azerbaijan language had been also included in the program of Russian schools, as compulsory discipline. There was occurred the necessity of origin of textbook of Azerbaijan language. There were some problems in the schools of Azerbaijan, in Shamakhy too. Intelligent and experienced teacher, textbook and confirmed program have been required. The secular education have become the important factor caused the development of people.

ŞAMAXI ŞİRVANŞAHLAR DÖVLƏTİNİN MƏRKƏZİ KİMİ

Nurlana HƏMZƏYEVA*

Ключевые слова: Шемаха, центр суфизма, торговые и дипломатические отношения, центр шелководства

Key words: Shemakha, Sufism center, trade and diplomatic relations, sericulture center

“Şamaxı qədim tarixə malik şəhərdir.Qədim tarixi xəritələrdə Şamaxı şəhərinin adı var. Şamaxı şəhərindən çıxmış görkəmli elm, incəsənət, mədəniyyət xadimləri bizim ölkəmizi dünyada tanıdıblar...Bu bizim böyük sərvətimizdir.”

İlham Əliyev

Giriş

Azərbaycanın tarixi ərazilərindən biri uzun müddət Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuş Şamaxı şəhəridir. Hələ II əsrdə yaşamış yunan coğrafiyaşünası Klavdi Ptolomeyin adını çəkdiyi Şamaxı İslam dünyasında sufizmin mərkəzlərindəndir. Azərbaycan Respublikasında ən qədim məscib Şamaxıdadır. Şamaxı İpək yolu üzərindəki mərkəz şəhərlərdən olduğu üçün Avropa, Hindistan, Rusiya, Çin, Orta Asiya, yaxın Şərqi ölkələrindən bura ticarətə gəlirdilər.

Orta əsrlərdə Azərbaycanın ən əhəmiyyətli şəhərlərindən biri Şamaxı hesab olunurdu. Şəhərin əhatəliliyi 4-5 min addımlıq olardı ki, bu da təxminən 100-204 ha ərazini təşkil edirdi. Əgər əhalinin sıxlığına diqqət yetirsək, şəhər şəhristanında demək olar ki 5000-10000 ev və ya 30-60 min əhali yerləşirdi. Bu ölkə miqyasına görə ən böyük yaxın Şərqi regionunda isə orta səviyyəli iqtisadiyyat mərkəzi idi. Şəhərdə müxtəlif sənətkarlıq sahələri mərkəzləşdirilmişdi, Asiya və Avropa ölkələrinə bütün xammal buradan gedirdi (Miras, Miras.Elmi-kütləvi jurnal, 2011:54-63).

XV əsr Şirvanın iqtisadi və siyasi cəhətcə müəyyən dərəcədə inkişaf etmiş bir dövrü hesab olunur. Şirvanşahların müvəffəqiyyətli daxili və xarici siyasətləri nəticəsində ölkədə yaradılmış şərait Şirvanın

* Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının baş müəllimi, email: hemzeyeva_nurlana@mail.ru

təsərrüfat həyatının yüksəlişini sürətləndirirdi. Bu zaman Şirvanın şöhrəti Həştərxan tacirləri vasitəsilə Moskva knyazlarının diqqətini özünə cəlb edir. Hər iki ölkə arasındakı ticarət əlaqəsi getdikcə genişlənir. Rusiya ilə Xəzər-Volqa vasitəsilə aparılan ticarətin həm Şirvan həm də Rusiya dövləti üçün böyük əhəmiyyəti olduğundan, Şirvanla Moskva dövləti arasında ticarətlə yanaşı diplomatik münasibətlər də yaradılır. Buradan da hər iki dövlət bir-birinə “məhəbbət və dostluq nümayəndəliyi” sifətilə elçilər göndərməyə başlayırlar. 1465-ci ildə Şirvan şahı I Fərrux Yəsar Rusiya dövləti ilə ticarət və diplomatik əlaqəni daha da möhkəmlətmək məqsədilə özünün yaxın adamlarından Həsənbəyi böyük hədiyyələrlə Moskvaya səfir göndərir. (İbrahimov, 1958:45) 1466-cı ildə III İvan, Azərbaycan nümayəndəliyinə cavab olaraq, Vasili Papinin başçılığı ilə öz səfərat heyətini böyük hədiyyələrlə Şirvana göndərir.

XV əsrin məşhur rus taciri və səyyahı Afanasi Nikitin Azərbaycanla Moskva dövləti arasındakı əlaqənin möhkəmlənməsində olduqca böyük rol oynamışdır. Afanasi Nikitinin Azərbaycanı görmək arzusunda olduğunu bir də bununla sübut etmək olur ki, Azərbaycana gəldikdən sonra o, yolunu davam etdirməyə tələsmir, tam bir il – 1466-cı ilin qışından 1467-ci ilin payızın sonunadək Dərbənd, Bakı ilə yanaşı Şamaxını və daha bir sıra şəhərləri gəzərək, yerli adət və ənənələrlə tanış olur, Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı ilə maraqlanır, gördüklərini və eşitdiklərini öz xatirə dəftərində qeyd etmişdir. O, Şirvan şahlığının və Ağqoyunlu dövlətinin saray həyatına, ölkədə arası kəsilməyən feodal mübarizələrinə, XV əsrdə Azərbaycan şəhərlərinin təsərrüfat həyatına aid əhəmiyyətli məlumatlar verir. Bütün XV əsr boyu Şirvan ilə uzaq Moskva arasındakı böyük ticarət yolu qızgın bir sürətdə işləyir. Bu yol ilə iki ölkədən bir-birinə tez-tez gələn ticarət karvanlarının və səfirlər ekspedisiyalarının arası kəsilmir. 1499-cu ilin mart ayında Şirvanşahlığının elçisi Şəhabəddinin Moskvada olması, hər iki ölkə arasındakı ticarət, diplomatik, dostluq və siyasi əlaqələrin sonrakı inkişafında böyük bir dönüş olur. Tarixçilərin verdiyi məlumata görə, rus tacirləri Moskva çayı, Oka, Volqa vasitəsilə Həştərxana gələrək, Həştərxanda Şirvan tacirləri ilə görüşürlər. Bu dövrdə Həştərxan canlı ticarət mərkəzi kimi diqqəti cəlb edirdi. Həştərxanda hər iki tərəfin tacirləri, ticarət işlərini bitirdikdən sonra, Şirvan tacirləri Moskvaya, Moskva tacirləri isə Şirvana, Şamaxının zəngin bazarlarına gələrdilər. Bu tacirlər əvvəlcə Xəzər dənizi vasitəsilə Dərbəndə və Dərbənddən də hələ cox qədimdən qalmış karvan ticarət yolu ilə Şamaxıya gələrdilər. Yerli tacirlər öz dəvələri və atları ilə Moskva tacirlərini Dərbənddə qarşılayır və Şamaxıya gətirirdilər (Aşurbəyli, 1997:129).

Dərbənd və Şamaxı arasındakı bu karvan yolunda hələ çox əvvəllər tikilmiş karvansaralar, ambarlar, tövlə və ovdanlar bütün XV əsr boyu Moskva və Şirvan tacirlərinə xidmət etmişlər. Şamaxı Şirvanın iqtisadi və siyasi mərkəzi idi. XVI əsrin son rübündə, türk-tatar basqınları zamanı şəhər xeyli dağıntıya məruz qaldı, dəfələrlə əldən-ələ keçdi. XVI əsrdə Cənubi Qafqazda ipək istehsalı və tacirlərin, demək olar ki, hamısı Şamaxıda və ərəş nahiyəsində mərkəzləşmişdi. Əmin Əhməd Razi yazır ki, Şamaxıda ildə 20 min xərvərə yaxın ipək satılırdı. A.Cenkinson onu gözəl “şahlıq şəhəri” adlandırır. Şamaxıda 25 min nəfərə qədər əhali yaşayırdı. Şamaxı ipək istehsalının əsas mərkəzi və şərqin böyük ticarət mərkəzlərindən biri sayılırdı. Azərbaycan tacirləri ilə bərabər burada rus, gürcü, hind və Qərbi Avropa tacirləri alver edirdilər. Çünki, Şirvan ipəyi öz yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənirdi. Şamaxıdan rus torpaqlarına, İrəvana, Təbrizə, İrana, Suriyaya və digər ticarət şəhərlərinə tranzit ticarət yolları gedirdi. XVI əsrdə Şirvanın Səfəvi bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclının köməyi ilə burada, həmçinin daimi ingilis “Moskva kompaniyası” təşkil olundu. Abdulla xan Ustaclı ipək alverində Moskva kompaniyasının agentı Cenkinsona böyük üstünlük verirdi.

XVI əsrdə ruslar əsas etibarilə Şamaxı, Ərəş, Təbriz və digər şəhərlərdə istehsal olunmuş ipək və ipək mallarını alıb aparırdılar. Rus - Azərbaycan ticarəti əsasən Şamaxıda və Bakıda olurdu. Şamaxı da öz sənaye malları ilə gur alver edən və buradan ipək alan Moskva tacirlərinin ticarət nümayəndələri vardı. Şəhər bazarlarında Orta Asiyadan, Türkiyədən, Hindistandan və digər ölkələrdən gətirilən mallar satılırdı. Səyyahlar Şamaxıdan sonra Gəncəyə üstünlük verərək, onu Səfəvi dövlətinin ən iri şəhərlərindən biri adlandırırdılar. Rusların Təbriz, Şamaxı və Bakıdan əldə etdikləri yeyinti şeyləri də ticarətdə mühüm yer tuturdu.

2200 ilə yaxın tarixi olan Şamaxı XVII yüzilliyin əvvəllərində böyük şəhər idi. Burada 50-60 min əhali yaşayırdı. Osmanlı işğalı dövründə şəhər iri siyasi və ticarət mərkəzi kimi öz əhəmiyyətini saxlayırdı. 1668-ci il yanvarın 4-də Şamaxıda olmuş zəlzələ şəhərə ciddi zərər vurdu. Zəlzələ nəticəsində 6-7 min nəfər həlak oldu. Lakin şəhər tezliklə dirçəldi. Tədricən bərpa edilməyə başlayan Şamaxıda ipəktoxuyan emalatxanalar işləyirdi. Şəhərin yaxınlığında Mücü kəndində ipəkaçan və ipəktoxuyan dəzgahlar hazırlanırdı. Şamaxıda ipəkdən hazırlanan məmulatın çeşidi çox zəngin idi.

XVII yüzillikdə Azərbaycanla Hindistan arasında geniş iqtisadi əlaqələr yaranmışdı. Bir sıra tacirlərin Hindistanda güclü kapitalı var idi. Bakı, Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil, Şabran bu yolda mühüm rol oynayırdılar. Bu vaxt Həştərxan vasitəsilə Azərbaycanla Şərqi Avropa şəhərləri

arasında daimi ticarət əlaqələri yarandı. Şirvandan göndərilən mallar, xüsusilə ipək, burada olan xəz, dəri, mis, qalay və s. mallara dəyişdirilirdi. Buradan tacirlər dəniz yolu ilə Dərbəndə, sonra isə duz və neft satışında gözəl liman şəhəri olan Şamaxı ilə beynəlxalq tranzit ipək ticarətində mühüm rol oynayan Bakıya yollanırdılar. Sonra isə karvan yolları onları Şimala və İran vasitəsilə Cənuba, oradan da Hindistana aparırdı. Hindlilərin Azərbaycanda ticarət koloniyaları vardır. A. Oleari və Tavernye səfəvi dövlətində 10-12 min, J. Sarden isə 20 mindən çox hind tacirinin olduğunu qeyd edirdilər. XVII yüzilliyin 70-ci illərində Y. Streys təkcə Şamaxıda yüzdən artıq banyan görmüşdü. Fransız missionerlərinin yazdığına görə 80-ci illərdə Şamaxıda 200-ə yaxın hind taciri yaşayırdı və bunlar şəhərdə qızgın ticarətlə məşğul idilər. Rus taciri F. Kotov 1623-cü ildə Şamaxıda 7 belə karvansaranın olduğunu qeyd almışdı. Korneli de Bruin isə onların sayını 20-ə çatdırır. Əmin-Əhməd ər Razi yazır ki, "Şamaxıda ildə 20 min yükdən artıq ipək satılırdı". İezut Avril Flipp qeyd edir ki, "şah imperiyasının heç yerində xaricilərin belə çox gördükləri yerə təsadüf edilmir". Hind tacirləri Şamaxı bazarında ipək və çit mallar, qızılı və gümüşü parçalar, hind sənətkarlarının bədii məmulatlarını satırdılar. Onlar həmçinin ədviyyat, qiymətli daşlar və mirvari satırdılar. Şamaxıdan Hindistana çoxlu xam ipək, parça, Bakıdan qara və ağ neft, Abşeronda yetişdirilən zəfəran aparırdılar. Təbrizdə Şirvan və Gilandan gətirilmiş ipəyi alırdılar.

XVIII əsrin birinci rübündə Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən birində – Şamaxıda olmuş ingilis səyyahı Con Bel öz xatirələrində yazmışdı: «O, (Şamaxı) amfiteatr şəklində, dağ döşündə tikilmişdir. Şəhər böyük olsa da burada canişinin, hakimin və bəzi zəngin tacirlərin binalarından başqa digər evlər pis vəziyyətdədir» (Azərbaycan tarixi, 2003:356). 1721-ci ildə Şirvanda baş verən üsyan zamanı Şamaxı şəhəri böyük zərər çəkmişdir. Lakin 1734-cü ildə Şamaxıya vurulan zərər heç nə ilə müqayisə edilə bilməz. Həmin il şamaxılılar İranın gələcək hökmdarı Nadirə müqavimət göstərdikləri üçün onların şəhəri yerlə-yeksan edildi və əhali Ağsuya köçürüldü. Beləliklə, Azərbaycan xəritəsində «Yeni Şamaxı» adı altında təzə bir şəhər əmələ gəldi. 1743-cü ildə Şirvanda Əfşarların zülmünə qarşı qalxan üsyanı yatırarkən İran sərbazları Yeni Şamaxını da alt-üst etdilər. 1747-ci ildə Şirvanda olmuş ingilis səyyahı Con Harvey Köhnə Şamaxı haqqında belə yazmışdır: «Tarixçilərin haqqında bəhs etdikləri Şamaxıda, deyilənə görə, 12.000 ailə yaşayırmış, şəhərin çoxlu və qəşəng ictimai binası vardı, şübhəsiz, Nadir şahın dağın o tərəfində yaratdığı Yeni Şamaxıdan fərqlənirdi».

Şamaxıda sənətkarlığın müxtəlif növləri, o cümlədən dərzilik, papaqçılıq, zərgərlik, dəmirçilik, misgərlik, dabbaqlıq və s. ilə məşğul

olurdular. Sənətkarlığın inkişafı şəhərin coğrafi mövqeyinin ab-havasından və ətraf mühətdən asılı idi. Şamaxı şəhəri ətrafında tut ağacları bu şəhərdə ipəkçiliyin inkişafı üçün zəmin yaratmışdı. Sənətkarların əksəriyyəti əsnaf adlanan sex təşkilatları ətrafında birləşirdi. Lakin əsnaflar Avropa şəhərlərində olan sex təşkilatlarından qat-qat zəif idi və ona görə də şəhər həyatında həlleidici rol oynaya bilmirdilər. Şəhərlərin təsərrüfat həyatında ticarət əhəmiyyətli rol oynayırdı. Ölkənin mühüm ticarət mərkəzləri olan Şamaxı, Ərdəbil, Naxçıvan, Dərbənd, Təbriz, Gəncə və Bakıdan eyni zamanda magistrat beynəlxalq ticarət yolları keçdiyindən həmin şəhərlər həm də xarici və tranzit ticarətdə iştirak edirdilər. Şamaxının darvazası sayılan Niyazabadda azərbaycanlılarla bərabər rus tacirlərinin də iştirak etdiyi yarmarkalar keçirilirdi. Rus tədqiqatçısı M.D.Çulkovun yazdığına görə bu yarmarkalarda əsas əmtəə dəvə və at yüklərində Şamaxıdan gətirilən xam ipək idi. Rus əmtəələrindən başlıca olaraq mahud, kətan, pardaqlanmış dəri, iynə, güzgü və s. kimi xırdavat malları satılırdı. (Miras, 2011:12).

XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Volqa-Xəzər yolu nisbətən təhlükəsiz və rahat yol idi. Osmanlı imperiyasından fərqli olaraq Rusiyada tacirlərin şəxsi və əmlak təhlükəsizliyi qismən təmin edilirdi. Şamaxı taciri Məmmədyusifin ərizəsindən göründüyü kimi, Azərbaycan tacirləri böyük məbləğdə gömrük alan və ümumiyyətlə, ticarət üçün əlverişsiz şərtlər qoyan Türkiyədənsə Rusiyada ticarət etməyi üstün tuturdular. Şamaxının Xəzər dənizindən kənarda yerləşməsinə baxmayaraq, şəhərin bazarlarında əvvəllər olduğu kimi, yenə də qızgın ticarət gedirdi. Şamaxıda ticarətin sönməməsinə səbəb Niyazabadla daim əlaqə saxlanması idi. Əsrlərdən bəri zəngin bazara malik olan Şamaxı şəhərinə xarici ölkə malları yenə də Volqa – Xəzər ticarət yolu, Niyazabad limanı vasitəsilə gətirilirdi. Təsədüfi deyildir ki, müasirlər Rusiyada, İsveçdə və Hollandiyada alver edən çoxlu şamaxılı tacirin olması haqqında məlumat verirlər. Şamaxının beynəlxalq ticarət sahəsindəki rolu haqqında başqa bir mənbədə deyilir: «Bu şəhər böyük ticarət mərkəzi olmaqla bərabər, moskvalılar və iranlıların mallarının saxlandığı yerdir. Moskvalıların burada karvansarası və yaxud mağazaları vardır. Onlar buraya qalay, mis, dəri, xəz və ölkələrinin digər mallarını gətirirdilər. İranlılar və hindlilər burada ipək və pambıq parça, həmçinin ipək saplar satırlar. Tatarlar at və qul satırlar. Burada elə bazar da vardır ki, küçələrin ayrıcındadır, küçələrin hər iki tərəfində dükənlər yerləşir. Dükənlərin bəzisinin üstü örtülürdü».

Rus dövlətinin elçisi A.P.Volnski 1716-1718-ci illərdə Şamaxıda olarkən burada aparılan qızgın ticarətin şahidi olmuşdur. O da Şamaxı

bazarında hər cür mallarla yanaşı, qullar da satıldığını göstərmişdir. Lakin Şamaxıda xam ipək və ipək məmulatı, xüsusilə müxtəlif rənglərə boyanmış saplar və parçalar üstünlük təşkil edirdi. Xaricdən gələn tacirlər həmin malları böyük həvəslə alırdılar. A.P.Volinski Şamaxıda olarkən bir çox xarici tacirlərlə, o cümlədən İngiltərə, Fransa, Hindistan kimi ölkələrin nümayəndələri ilə görüşmüşdü. Şamaxıda çoxlu rus, erməni, gürcü tacirinə də təsadüf edilirdi. Xarici tacirlərin əksəriyyəti ruslar idi (Ciddi, 1979; Əliyev, 1982). Rus tacirləri A.P.Volinskiyə bildirdilər ki, 1707-ci ildən bəri yalnız Şamaxıda alver edirlər. Həmin müddət ərzində yerli tacirlər və dövlət məmurları onları çox incitmiş, mallarını mənimsəmişdilər. Rus tacirlərinin şikayətlərini dinlədikdən sonra A.P.Volinski «İranda, Şamaxıda və Niyazabad körpüsündə rus tacirlərinə, əlahəzrət çarın təbəələrinə vurulan ziyanlar haqqında» 10 maddədən ibarət geniş məktub yazaraq, Şirvan bəylərbəyi Keyxosrova göndərdi və ondan belə hallara son qoyulmasını tələb etdi (Əliyev, 1982:50). Lakin A.P.Volinski Şamaxıda rus tacirlərinin qaydaya salınması sahəsində heç bir iş görə bilmədi və səfərini davam etdirərək İsfahana yola düşdü.

1717-ci il rus-İran müqaviləsinə əsasən Şamaxıya vitse-konsul göndərilmək üçün adam seçmək məsələsi ilə əlaqədar I Pyotr 1720-ci il martın 22-də A.P.Volinskiyə yazırdı: «Zabit seçməli ki, ora (Şamaxıya) gedib və geri qayıdarkən yola yaxşı-yaxşı baxsın ki yararlıdır mı? Həmçinin Şamaxıda yaşayarkən guya ticarət işləri üçün (iranlılarla razılaşdırıldığı kimi) hər şeyə baxsın». Şamaxıya kapitan Aleksey Baskakovu göndərmək qərara alındı. Baskakova, gələrkən: 1.Terekdən Şamaxıya qədər yola baxmaq, yolun qoşun keçməsi üçün su, at yemi və s. cəhətdən əlverişli olub-olmadığını öyrənmək; 2. Şamaxıdan Abşeronu və oradan da Gilana qədər yerlər haqqında, məlumat toplamaq tapşırılmışdı. 1717-ci ildə isə A.P.Volinski ilk dəfə olaraq Rusiya ilə İran arasında ticarət müqaviləsi bağlanmasına, həmçinin Şamaxıda Rusiyanın konsulluğunun açılmasına nail oldu. 1721-ci il Şirvan üsyanı zamanı Şamaxı şəhərinin ticarətinə böyük ziyan dəysə də hakimiyyəti ələ keçirmiş Hacı Davudun götürülən gəliri nəzərə alaraq şəhərdə ticarətin dirçəldilməsi üçün tədbirlər görməsi nəticəsində Şamaxıda qısa bir müddət ərzində ticarət çiçəklənməsi başlanmışdı.1723-cü il Şirvan üsyanından iki il sonra Şamaxıda olmuş ingilis Henri Bryus öz xatirələrində Şamaxını bütün Cənubi Qafqazın ən məşhur ticarət şəhəri kimi qələmə vermişdir. O yazır:«Şamaxıda bütün Şərq xanlarının şirkətləri vardır. Məhz bu səbəbə görə də şəhərə bütün ölkələrdən gələn tacirlərə rast gəlmək olur».1724-cü ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanmış İstanbul müqaviləsinə əsasən Şirvana daxili muxtariyyət

verildikdən sonra Şamaxı şəhərinin ticarəti demək olar ki, əvvəlki vəziyyətinə qayıtdı. Bakı şəhərinin komendantı knyaz Baryatinski 1724-cü ildə mərkəzə göndərdiyi məktubunda Bakı limanına tez-tez Şirvan, o cümlədən Şamaxı və Quba tacirlərinin karvanlarının gəldiyini yazırdı.

Şamaxının Avropa şəhərləri ilə ticarət əlaqələrini sübut edən maddi dəlillər vardır ki, bunlardan biri olan kaşı Şotlandiyanın Qlazqo şəhərində istehsal edilmiş, uzun yollar keçərək Şamaxıya gəlib çıxmışdır. Arxeoloji tədqiqat zamanı Şamaxının Narıncıqala hissəsində son əsrlərə aid töküntülər içərisindən tapılmış bu kaşı 20x20 santimetr ölçüdədir. Onun qalınlığı təqribən bir santimetrdir (Ciddi, 1976; Əliyev, 1982).

Nəticə

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlirik ki, hələ XIX əsrin ortalarından başlayaraq Şirvanın tarixini öyrənmək sahəsində tarixçilər və şərqşünaslar tərəfindən təşəbbüs göstərilmişdir. Bu səbəbdən orta əsrlərdə Şamaxıda olan səyyahların əsərləri çox qiymətlidir. Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində Şirvan və Dağıstan vilayətlərinin tarixinin tədqiq edilməsinin əsasını qoymuşdur. 1924-cü ildə Bakıda akad.V.V.Bartold “Xəzəryanı vilayətlərin müsəlman dünyası tarixindəki yeri” adlı mühazirələr kursunda Teymurun ölümündən sonra Şamaxıda böyük tikinti və bərpa işləri aparılmasını təsvir edir. V.M.Sısoyevin “Şimali Azərbaycanın qısa tarixinin öçerki” adlı əsərində də Şirvanla bağlı qiymətli məlumatlar verilir. M.Şərifli Şamaxıdan bəhs edərkən yazır ki, Şamaxı şəhəri Azərbaycanın ən qədim şəhərlərində biridir və ola bilsin ki, Şamaxı toponimi altında köçəri tayfa icmalarının adı gizlənməmiş olur. Fars tarixçilərinin nəzərincə bu şəhər Sasani şahı Xosrov Ənuşirvan tərəfindən VI əsrdə salınmışdır. Müəllif daha sonra arxeoloji tapıntılara əsaslanaraq Şamaxı şəhərinin tarixinin e.ə aid olduğunu, Şirvan vilayətinin əkinçilik üçün gözəl iqlim şəraitinə malik olduğunu qeyd edir. O, göstərir ki, bu vilayətdə qədimdən Şirvan adlı bir şəhər mövcud olmuşdur və vilayətin adının bu şəhərlə bağlı olduğunu göstərir. Ə.Ə. Əlizadə isə “Şirvan haqqında bir sıra məlumatlar” məqaləsində qeyd edir ki, XII-XIII əsrin I yarısında Şirvan şəhərində və kəndlərində müdafiə xarakterli iri tikililər gedirdi. Qala qüllələri ucaldılır, şəhər divarları hörülür, məscidlər, saraylar, karvansaralar tikilirdi ki, burada Şirvanşahların adı xatırladılırdı. Buda onların müstəqillyindən xəbər verirdi. Ə.Ə. Əlizadə yazır ki, XIII əsrdə Şirvan və Xəzər dənizi sahili boyu avropalıları özünə cəlb edirdi. Onlar burada ipək əldə etməyə can atırdılar. Bununla əlaqədar Gilan və Şamaxı ipəyi beynəlxalq ticarət predmetinə çevrilir. Bakının bir liman kimi əhəmiyyəti artır və bu da Şamaxı ilə tranzit ticarət

vasitəsinə çevrilirdi. 70-ci illərdə S. Aşurbəyli və Z. Bünyadovun xidmətləri böyükdür. 1983-cü ildə S. Aşurbəylinin “ Şirvanşahlar dövləti” adlı əsəri Şirvanşahların tarixini öyrənmək üçün qiymətli mənbə hesab olunur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi.VII cilddə, III cild, 590 s.
2. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, 1997.
- 3.Ciddi H. “Şamaxı- Rusiya əlaqələri”. “Elm və həyat” jurnalı, 1979, №8.
4. Ciddi H. “Şamaxı-Qlazqo”.Elm və həyat jurnalı, Bakı,1976, № 8.
- 5.Əliyev F. Rus dövlətinin elçisi A.P.Volnskinin Azərbaycanda səyahəti. Bakı, 1982.
- 6.İbrahimov C. Azərbaycan XV əsr tarixinin öçerkləri. Bakı, 1958.
- 7.Mustafayev T. XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meylin güclənməsi. Bakı, 1986.
- 8.Miras.Elmi-kütləvi jurnal. 2011, sentyabr.

Шемаха, как центр государства Ширваншахов

Резюме

Город Шемаха являлся одним из первых центральных городов Ширвана и долгое время столицей государства Ширваншахов. Название этого города упоминается в трудах Клавдия Птоломея. Шемаха являлась центром суфизма не только в Ширване, но и во всем мусульманском мире. Исследователи установили, что период расцвета города Шемахи приходится на XV век. В это время слава об этом городе доходит до далеких краев. Конкретно о городе Шемахе уже имели представление в Московском княжестве. Торговые отношения между Ширваном и Россией посредством Каспийско-Волжского водного пути имели большое значение, как для Шемахи, так и для России. Кроме этого, в это время наладились дипломатические отношения между городами Ширвана и Россией и определенную роль в этом сыграл известный русский путешественник и торговец Афанасий Никитин.

Shamakhi as the center of the Shirvanshahs state

Summary

The Shirvan province is a historical region of Azerbaijan. Shamakhi has an old history. The region is famed for the state of Shirvanshahs with its millennium old history. (6-16 centuries). Shamakhi city name is encountered in ancient historical maps. The Greek geographer Claudius Ptolemy who lived as far back as in the 2nd century referred to the town of Shamakhi which had for long been the capital of the state of Shirvanshahs. Outstanding scientific, art and cultural figures from Shamakhi identified our country in the world. How many eminent persons the land of Shamakhi gave a gift to the world. It is our great treasure. Also, the Azerbaijan's oldest mosque is located in Shamakhi (743). Shirvan shahs patronized sciences, literature, arts and culture as a whole. Of interest is the fact that "Shirvan Academy of Sciences" was set up in Shamakhi as well. Contributing to the prosperity of Shirvan were Omar Kafiaddin (physician), Feleki Shirvani (astronomer), Khagani Shirvani (poet) et al. Shamakhi was one of the centers of Sufism in the Islamic world. Shamakhi as a principal town at the Silk Road crossroads attracted trade traffic from Europe, India, Russia, China, Central Asia, and Near East. Note that Shamakhi was notable for its silk articles and intensive silk trade.

“TÖHFƏTUL-MUHİBBİN” VƏ BAŞQA ƏRƏB TƏZKİRƏLƏRİ ŞİRVAN ALİMLƏRİ VƏ ƏDİBLƏRİ HAQQINDA

Ömər ƏBDÜLƏZİZ ƏL-ANİ*

XVIII əsr müəllifi Əbdürrəhman əl-Ənsari “Şəhərlərə (və ya Mədinəyə) nisbəsi olanlarla tanışlığı sevənlərin və dostların töhfəsi” (“Töhfətül-muhibbinə val-əshabi fi marifəti ma lil-mədəniyyəinə min ənsab”) adlı qiymətli əsəri ilə ənənəvi təzkirəçiliyi davam etdirmiş və müsəlman dünyasında tanınmış alim, ədib və şairlər haqqında məlumatlar vermişdir. Təzkirədə elm, ilahiyyat, ədəbiyyat və başqa sahələrdə görkəmli şəxsiyyətlərin vətəni Şirvan regionuna mənsub alim, ədib, şair və başqa tanınmış sənətkarlardan da bəhs edilir. Bir çox hallarda həmin məlumatlara digər qaynaqlarda rast gəlinmir. Apardığımız təhlillərdən aydın olur ki, Şirvan alimləri ərəb-islam dünyasında elmi, dini, ədəbi-mədəni həyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyətləri və əsərləri ilə tanınmış şəxsiyyətlərdir. Onların bir çoxu elmini və təhsilini davam etdirmək üçün Yaxın Şərq ölkələrinə getmiş, məşhur alimlərin yanında olmuşlar. Belə hallarda əsasən “Şirvani” nisbəsi saxlanmış və ya ikinci nisbə (yerə mənsubiyyət) ilə də tanınmışlar.

Ənsarinin təzkirəsi yer və şəhər adları əsasında tərtib olunmuşdur. Burada Məkkə və Mədinəyə üstünlük verilmişdir. İlahiyyat, dilçilik, məntiq, təsəvvüf və başqa elm sahələrində Məhəmməd Şirvani Əcəmi, Əbdürrəhman Şirvani, Əbdülmösun Şirvani (hicri ikinci əsr), Məhəmməd Zəhri Şirvani, Şirvani Mədəni, Yusif Şirvani, Əli Şirvani Mədinədə şöhrət tapmışlar. Əli Şirvaninin Mədinə elmi dairələrdə nail olduğu nüfuza həsəd çəkənlər çox olmuşdur. O, bəlağətə aid əsərin və mədhiyələrin müəllifi kimi tanınmışdır. Yusif Şirvaninin hədislərin şərhə haqqında əsərini Xətib Təbrizi toplamışdır. Təfsir elmində şöhrət qazanmış Məhəmməd Əmin bin Sədrəddin Şirvaninin (XVII əsr) həyatının son dövrü İstanbulda keçmişdir.

Şirvan alim və ədiblərinin bəziləri Quds, Dəməşq, Hələb, Qahirəyə getmiş və orada fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Ədib və qazi Ruhulla bin Məhəmməd Ruhi Şirvani Suleymaniyyə, Ədirnə, Hələb və Qüdsdə qazi işləmişdir. O, türkcə və ərəbcə şeirlər yazmış, mürasəlat (epistolaryar)

* Bəhreyn Universiteti, email: dromar62@yahoo.com

janrında nümunələrin müəllifi kimi tanınmışdır. Ruhi 1071 h. ilində qətlə yetirilmişdir.

Qahirədə təhsilini davam etdirmiş və orada fəaliyyət göstərmiş Şirvan şəxsiyyətləri haqqında təzkirələrdə məlumatlara çox rast gəlinir. Onlardan Qəmbər bin Abdulla Əcəmi Şirvani, Saleh bin İshad Şirvani (XVII əsr), Məhəmməd bin Məhəmməd Qiyasəddin Şirvani (XV əsr), Məhəmməd bin İbrahim Şirvani (XV əsr), Mahmud bin Ubeydullah Avaz Ərdəbili Şirvani (XV əsr), Fətulla bin Əbduləziz Şirvani (XVI əsr), Əbdurrəhman bin Ubeydullah Şirvani, Ubeydullah bin Avaz bin Məhəmməd Şirvani (XIV əsr), İbrahim bin Məhəmməd Şirvani, Əhməd bin Harun Şirvani, Səmsəddin Şirvanini (XIII əsr) göstərmək olar.

Şirvan alimlərinin əsərləri öz dövründə geniş yayılmış və maraq doğurmuşdur. Məhəmməd Əmin bin Sədrəddin Şirvaninin (1036 h. ildə vəfat etmişdir) “Elxani Əhmədin xaqana məxsus faydaları” adlı ensiklopediyası, Əli Şirvaninin “Səfər edənin və qonşunun rəftar qaydaları” və “Muxtəsər tarix” adlı əsərləri, Fətulla Şirvaninin “Səfər elminə dair şərh” əsəri və Nurulla bin Məhəmməd Şirvaninin “Məani və bəyana aid müxtəsər şərh” əsəri buna misal ola bilər.

Şirvan alimləri və ədibləri haqqında məlumatlar “Töhfətül muhibbin” əsərlə yanaşı, Əs-Səxavinin “Əd-duu əl-lami”, əl-Muradinin “Silk əd-durər”, əl-Muhibbinin “Xulasətul əsər” adlı təzkirələrində də toplanmışdır.

MƏŞHUR SƏYYAH HACI ZEYNALABDİN ŞİRVANININ ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞİRVAN HAQQINDA QEYDLƏR

Pərvanə ƏZİMOVA*

Ключевые слова: Гаджи Зейналабдин Ширвани, Азербайджан, Ширван

Key words: Haji Zeynalabdin Shirvani, Azerbaijan, Shirvan

Giriş

Dörd min illik mədəniyyət tarixi olan Azərbaycan qədim ölkədir. Azərbaycanın Kür çayının yuxarısında yerləşən, Şirvan adlanan hissəsi, coğrafi mövqeyi və qədim mədəniyyəti etibarilə çox zəngin və diqqətə layiq olmuşdur.

Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, o zamanlar dünya ticarət yolları mərkəzində yerləşməsi onun iqtisadi inkişafında müəyyən rol oynamış, Qəbələ, Beyləqan, Bərdə, Gəncə, Şəki, Şamaxı, Bakı və bu kimi qədim şəhərlərin daha da böyüyüb dünya şöhrəti qazanmasına, iri ticarət mərkəzlərinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Qədim mədəniyyətə malik xalqımız dünya şöhrəti qazanmış məşhur sənətkarlar yetişdirdiyi kimi, elmin bütün sahələri üzrə görkəmli nailiyyətlər əldə etmiş alimlər də yetişdirmişdir. Astronomiya, fəlsəfə, tarix, ədəbiyyat, incəsənət və başqa sahələrdə elmin inkişafına təkan vermiş ensiklopedik biliyə malik olan alimlərimizlə bərabər, coğrafiya elminin inkişafında görkəmli rol oynamış coğrafiyaşünas alim və səyyahlarımız da az deyildir.

Xalqımızın yetişdirdiyi səyyah və coğrafiyaşünaslardan IX əsrdə yaşamış Məkki Əhməd oğlu əl-Bərdai (o, Şərqi ölkələrini gəzmiş, çoxlu əsər yazmışdır), Əhməd Mirzə (IX-X əsr), Əbubəkr Bərdai, Əbuəziz Bərdai, Ömər Ərdəbili, Məhəmməd Marağalı (X əsr), Əbdül Qasım ibn Hauqal (akademik İ.V. Bertolda görə o, Azərbaycanın ilk tam xəritəsini vermişdir; onun əsərlərini öyrənməklə Azərbaycanın X əsrə məxsus sərhədləri, ərazisi, təbiəti və təsərrüfatı haqqında mükəmməl məlumat əldə etmək olar), Əbu vəlid Dərbəndi, Əli ibn Məhəmməd əl-Dərbəndi (astronom), Şeyx Məhəmməd Əli Şirvani Babakuhi (X-XI əsr), Əbülqasım Zəncani (XI əsr), Əbu İshaq Mərəndi (XI-XII), Fələki

* AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi işçisi

Məhəmməd Şirvani (1108-1146), Zəkəriyyə əl-Qəzvini (1203-1283) o, Qəzvin şəhərində azərbaycanlı ailəsində doğulmuşdur), Fəzilullah Rəşid-Əddin (1247-1318), Əbdül Rəşid Bakuvi, Seyid Yahya Bakuvi (1464-cü ildə vəfat etmişdir), Səfvəddin İsa əl-Qadiri (XVII əsr), Əhməd Həmdi Şirvani, Mirzə İsgəndər, Məhəmməd Əli Şirvani, Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1846), İsmayılbəy Nəsrulla oğlu Qutqaşını (1806-1869), Hüsəməddin Əli Şirvani (XIX əsr), Zeynalabdin Məşədi Əli oğlu Marağai (1837-1910) və s. göstərmək olar. Belə alimlərdən biri də XVIII əsrin sonu, XIX əsrin birinci yarısında yaşamış məşhur səyyah və coğrafiyaşünas Hacı Zeynalabdin Şirvanidir.

H.Zeynalabdin Şirvani Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində Hacı Zeynalabdin ibn Axund İsgəndər adı ilə məşhur olmuşdur. Hacı Zeynalabdin Axund İsgəndər oğlu Şirvani miladi 1780-ci il avqust ayının 16-da (hicri 1194-cü il şəban ayının ortalarında) Azərbaycanın ən qədim mədəni mərkəzlərindən biri olan Şamaxı şəhərində məşhur ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Zeynalabdinin özü əsərlərində Şamaxıya verdiyi təsvirdə yazır: “Mən 1194-cü il şəbanül-müəzzəm ayının ortalarında o ölkədə (Şamaxını nəzərdə tutur) yoxluq çölündən varlıq fəzasına qədəm qoymuşam”.

Zeynalabdinin atası Axund İsgəndər ali ruhani təhsilli, hörmətli adam olmuş, 1785-ci ildə ailəsi və yaxın qohumları ilə Kərbala şəhərinə köçmüşdür.

H.Z. Şirvaninin atası Axund İsgəndər Kərbəla şəhərində müəllimliklə məşğul olmuşdur. Kiçik Zeynalabdin orada atasından və dövrünün bir çox görkəmli alimlərindən on iki il dərs almışdır. F. Köçərli yazır ki: “Məstəli Şirvani..... dərviş Məsuməlişah Hindistanının səmimi söhbətlərindən istifadə edib, bundan sonra Bağdada köçüb, orada elm və biliyini kamala yetirmək üçün Nurəlişah İsfahanidən başlayır dərs almağa” (Kərəmov, 1977).

Kiçik yaşlarından elmə böyük həvəs göstərən H.Z. Şirvani öz müəllimlərini ürəkdən sevir və onları həyatı boyu unutmur. O, sevdiyi müəllimlərindən Məsuməlişah, Nurəlişah İsfahani, Hüseynəlişah, Məczubəlişah Həmədani və başqalarının adını öz əsərlərində tez-tez çəkir. Lakin, o bəzi müəllimlərini dini biliklər çərçivəsindən kənara çıxma bilmədikləri və birtərəfli biliyə malik olduqları üçün tənqid etmişdir.

O, ömrünün qırx ilini səyahətdə keçirmiş və bu müddətdə Avropa, Asiya və Afrikada bir çox ölkələri gəzmiş, Hind və Atlantik okeanlarından, eləcə də bir çox dənizlərdən keçmişdir. Onun Kiçik Asiya, İran yaylalarını keçməsi, Orta və Mərkəzi Asiya, Ərəbistan Səhralarını, Sudan savannalarını seyr etməsi, Seylon, Hindistan və Hind-Çinin meşələrini gəzməsi, Nil çayının orta və aşağı axınlarını müşahidə

etməsi, Parapamiz, Kuhi-Baba, Hind-Quş, Tyan-Şan, Himalay, Pamir, Süleyman, Zaqros və s. çətin keçilən dağ silsilələrini aşması, Həbəşistan dağlarına qalxması məlumdur. Səyahətləri zamanı o, 60 min kilometrədən artıq yol keçmişdir ki, bu, ekvator dairəsindən bir yarım dəfə çoxdur.

Uzun illər müddətində etdiyi səyahət ona olduğu ölkələr, gördüyü xalqlar haqqında külli miqdarda material toplamağa imkan vermişdir. Həmin materiallar əsasında o, gəzdirdiyi yerlərin coğrafiyasına aid dörd böyük kitab - “Riyazus-səyahə” (“Səyahət bağçaları”), “Hədayiqus-səyahə” (“Səyahət bağları”), “Bustanus-səyahə” (“Səyahət bostanı”), “Kəşfül-maarif” (“Mərifətlərin kəşfi”) və bir çox başqa əsərlər yazmışdır: şerlərdən ibarət divan, Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi” əsərinə dərin məzmunlu elmi müqəddimə və s. Bu əsərin yeganə nüsxəsi olan “Məsnəviyi-rumi-yi-mənəvi” kitabı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilir.

H.Z.Şirvani təkcə səyyah və coğrafiyaşünas olmamışdır. O, eyni zamanda tarixçi, etnoqraf, filosof, ədib və şair olmuşdur. “Təmkin” təxəllüsü ilə çoxlu şer yazmış alim özünün dünyagörüşünün əsas hissəsini bu şerlərdə əks etdirmişdir.

Mühüm elmi-tədqiqat obyektini olan bu əsərlər Rusiya, Hindistan, Polşa, İngiltərə, Fransa, Çin, İran, Türkiyə, Əfqanıstan və başqa ölkələrin şərqşünas alimləri tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir.

Şərq ölkələri xalqları hələ indiyə kimi Hacı Zeynalabdin Şirvanini və onun əsərlərini unutmamışlar. Məhz həmin əsərlərə görə onun adı Şərq ölkələrinin çoxunda, o cümlədən Hindistanda, İndoneziyada, İranda, Ərəbistanda əbədiləşdirilmişdir.

Qeyd etmək istəyirəm ki, on yeddi yaşı tamam olmağa az qalmış H.Z.Şirvani Bağdaddan səyahətə başlayır. Onun bundan sonrakı həyatı müxtəlif ölkələrdə etdiyi səyahətlərdə keçir. Zeynalabdin Şirvani birinci növbədə doğma vətəni Azərbaycanı, xüsusilə Şamaxını görməyə tələsir, belə ki, onu Şamaxıdan uşaq ikən aparmışdılar.

H.Z. Şirvani İraqın bir çox şəhərlərinə-Bəkübə, Şəhrəbana, Xanəkinə və s. baş çəkib İrana gəlir. Oradan şimal keçərək Gilan vilayətinə gedir. Vilayətin bir çox yerlərini gəzə-gəzə Savalan (4821 m) dağının ətəklərinə, oradan da Astara çayı sahillərinə gəlir. 1796-cı ildə Astara çayından keçib Talış dağlarının şərq yamaqları boyunca Lənkərana daxil olur.

H.Z. Şirvaninin Azərbaycana gəlməsinə bir az qalmış Quba xanı ilə Şəki xanı birləşərək Şirvan ərazisini işğal edib öz aralarında bölüşdürmüşdülər. Bununla bərabər, ölkə üçün ən dəhşətli xarıcdən başqa dövlətlərin müdaxiləsi idi. Elə bu qarışıqlıqdan və xanların çəkişmə və didişmələrindən istifadə edən İran işğalçıları nəyin bahasına

olursa-olsun gözəl təbiətli, zəngin və münbit torpaqlı Azərbaycan ölkəsini ələ keçirmək xəyalında idi. Elə buna görə də Azərbaycanın uzaqgörən bir çox xanları kömək üçün rus dövlətinə müraciət etdilər. Bunun nəticəsində 1796-cı ildə general Zubovun komandası altında otuz minlik rus ordusu Azərbaycana daxil oldu. Lakin II Yekaterinanın ölümündən sonra onun oğlu I Pavel öz anasının bir çox tədbirinin əleyhinə çıxdı, o cümlədən rus ordusunu Azərbaycandan geri çağırırdı. Bundan istifadə edən İran şahı Ağaməhəmməd şah Qacar 1797-ci ilin yazında Azərbaycana hücum etdi. Onun hücumu ölkənin dağımıq və zəif dövrünə təsadüf etmişdi. Ona görə ki, Nadir şah 1742-1743-cü illərdə Muğan-Şirvan üzərinə yürüşü zamanı ölkəni viran qoymuşdu. Vuruşmada Şirvanlılar on beş min adam itirmişdilər. Nadir şah (1688-1747) Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şamaxını tamamilə yandıraraq dağıdıb xarabazara çevirmişdi. İngilis tarixçisi və səyyahı Xanvey yazır ki, bu qədər insan qırğınından, gözəl mədəniyyət mərkəzi Şamaxını dağıtmasından acığı soyumayan Nadir şah kəsilmiş insan başlarından bir minarə qoymuşdu (Quliyev, 1964:15).

H.Z.Şirvani Lənkərandan Şamaxı bazarında satmaq üçün düyü və başqa mallar aparan dəvə karvanı ilə yola düşür.

H.Z. Şirvani sonra Muğana gedir. O, Kür çayının sol sahili ilə Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəkləri arasında yerləşən geniş Şirvan çölünə keçib Ağsuya gəlir. Ağsuyu öyrənir. Ağsu sözünün mənasını verib, bu adda iki şəhər olduğunu qeyd edir. Azərbaycanda olan Ağsu haqqında yazır: “Şirvan şəhərlərindəndir. Ona indi Şamaxı deyirlər”.

Müəllifin Ağsuyu Şamaxı adlandırması təsadüfi deyildir. Vaxtilə Nadir şah qədim Şamaxı şəhərini dağıdıb əhalisini Ağsuya köçürmüş və oranı Şamaxı adlandırmışdı. Şirvan Rusiyaya ilhaq olduqdan sonra Şamaxı şəhəri Ağsudən köhnə yerinə köçürülmüşdür.

H.Z. Şirvani Ağsudən dolama dağ yolları ilə Şamaxıya yola düşür. Onun birinci səyahəti zamanı Azərbaycanın bir çox yerlərini gəzə bilməmişdir. O, ikinci dəfə Azərbaycanı gəzərkən yenə də səyahətini Şamaxıdan başlayır və bu dəfə Şamaxıda çox qalır.

Səyyah Şirvanın tarixini, təsərrüfatını, əhalisini, əhalinin adət və ənənələrini dərinləndirən öyrənmişdir. O, yazır: “Şirvan iki yerin adıdır: 1) Xorasanda bir rayondur və 2) Muğanın yaxınlığında yerləşən bir ölkədir. Bura yüksək dağları və yaylaqlar, geniş çəmənliyi, sərin bulaqları və başqa cazibədar yerləri, qədim şəhərləri, abad kəndləri olan geniş sahəli bir torpaqdır. Bunların hamısı beşinci iqlimə daxildir....

Bu ölkənin sərhədləri şimalda Elbrus dağları (burada o Böyük Qafqaz dağlarını nəzərdə tutur) və Dağıstan ölkəsi, cənubdan Kür çayı və Muğan, şərqdə Xəzər dənizi və qərbdən Gürcüstandır.

Şirvanın tərkibinə yeddi şəhər, on qəsəbə, səkkiz qala və üç liman daxildir. Dağlıqdır. Bu ölkədə çoxlu səhra və biyabanlıq, sıx meşələrlə örtülmüş çətin keçilən dağlar da vardır... Deyildiyinə görə onun hər vilayətini bir əyalət sahibi bina etmişdir”.

H.Z. Şirvani burada səhra və biyabanlıq dedikdə Böyük Qafqazın cənub-şərq qurtaracağında yerləşən alçaq dağlıq sahəni – Qobustanı nəzərdə tutur.

H.Z. Şirvani göstərir ki, “Ənuşirəvan bu ölkənin abadlaşması üçün çox əmək sərf etmişdir. Ona görə də həmin ölkə Nuşirəvan adı ilə şöhrət tapmışdır. Ölkənin adını sadələşdirmək məqsədilə sonradan bir neçə hərfini atıb Şirvani deməyə başlamışlar” (Quliyev, 1964).

Xəlifə Ömər qoşunları İrani işğal edəndən (642-ci il) sonra Qafqazı, ilk növbədə Şirvanı (Azərbaycanı) tutmağa hazırlaşdı. Bununla o öz peyğəmbəri Məhəmmədin ərəblərə verdiyi vədi yerinə yetirmək istəyirdi: “Sizə elə behişt verəcəyəm ki, orada bağlar vardır, orada ağacların altından çaylar, çeşmələr axıb gedir, siz orada hurilərlə evlənəcəksiniz”.

H.Z.Şirvani yazır: “Hicri-qəməri tarixinin 22-ci ilində (642-643) Ömər ibn Xəttabın xəlifəliyi dövründə Azərbaycan şəhərləri Saraqat ibn Ömər tərəfindən işğal edilir. O, Şirvana Bəkir ibn Abdullanı təyin edir, onunla Abdulla ibn Rəbini göndərir. Özü isə onların dalınca Şirvana gedir... İslam ordusu Şirvana yaxınlaşdı. Şirvan hakimi müqavimət göstərə bilmədiyindən aman istədi və cəziyyə verməyə razı oldu. İslam qoşunları bununla kifayətləndilər...

Hicrətin 24-cü (644-645) ilində Osman ibn İffan xəlifənin dövründə Salman ibn Rəbi gəlib Ermənistandan o tərəfə islam hakimiyyətinə tabe olmayan bir çox yerləri zəbt etdi.

Əməvilərin hakimiyyəti zamanı Müslüm ibn Əbdülməlik Bəhram Cobinin nəslindən olan Müslüm Məhəmməd ibn Yezidi o yerlərə hakim təyin etdi. Məhəmməd geniş ölkəni özünə tabe etdi”.

1. H.Z. Şirvani “Həbibüssiyər” adlı məşhur tarixi əsərə istinad edərək yazır ki, Osmanın vaxtında Şirvan əhalisi ərəblərə qarşı üsyan qaldırdılar və onlara tabe olmadılar. Osman onları cəzalandırmaq üçün oraya Vəlid ibn Uqbanı göndərdi. Vəlid ilə o ölkənin əhalisi sülh etdilər. Müəllif sonra qeyd edir ki, “Vəlid qayıtdıqdan sonra ölkəyə Salman ibn Rəbi hakim təyin edildi. O, Şirvan şahı Salman ilə sülh bağlayır. Lakin bundan sonra o, ölür... Salman islam ordusunun köməyi ilə Şirvan şəhərlərinin çoxunu tutur. Oradan Bab-ül-Əbvəba (Dərbəndə) gedib üç yüz min nəfərlik ordusu olan Dərbənd xaqanı ilə vuruşa girir. Bu vuruşmada Dərbənd xaqanı qalib gəlir. Demək olar ki, Salmanın bütün

ordusunu məhv edir. Osman bunu bilən kimi Həbib ibn Səlməi Salmana və müsəlmanlara köməkçi təyin edir. Osmanın göstərişi ilə Həbib o tərəfə yollanır. O, əvvəl Ermənistana gəlir və oranı zəbt edir, sonra Aran, Azərbaycan, Muğan və Şirvana getməyə tələsir. Həbib bu yerlərə gələn kimi islamı qüvvətləndirir. Lakin bir ildən sonra vəzifəsindən qovulur” (Kərəmov, 1958).

H.Z. Şirvani yazır ki, bu xəlifələrdən sonra “Əməvilər dövlətinin dövrü başlanır. Onların dövründə buraya şöhrətli hakimlər təyin edilir. Bəni Ümeyyə dövlətinin süqutundan sonra o ölkədə Abbasilər hökm sürürlər. Abbasilərin son dövründə Şirvanşahlar zühur edir, ta Çingiz xanlarına qədər orada hökmranlıq edirlər. Şah İsmayıl Səfəvinin oğlu şah Təhmasibin dövründə Şirvan şahları öz hakimiyyətlərini itirirlər”.

H.Z. Şirvani bir yerdə qeyd edir ki, Sultan Məhəmməd Səfəvinin zamanında rumlular (osmanlılar) bu ölkəni bir neçə dəfə tuturlar. H.1015-ci ildə (=1606/1607 il) I şah Abbas bu ölkəni rumlulardan geri alır. Lakin Səfəvi dövlətinin süqutundan sonra bu ərazi yenə də Osman sülaləsindən olan hökmdarların əlinə keçir.

Sonralar Hadir şah Şirvanı rumlulardan zorla alır. Lakin Nadir şah hakimiyyətdən gedəndən sonra bir müddət ölkədə özbaşınalıq hökm sürür.

H.Z.Şirvani qubalı Fətəli xan haqqında danışarkən yazır: “Bu ölkənin (Şirvanı nəzərdə tutur) böyük bir hissəsi qısamüddətli qubalı Fətəli xan ibn Hüseyin Əlixanın hakimiyyəti altında olmuşdur. Bir müddət xan Çobanlı da öz hakimiyyətini Şamaxıda və onun ətrafındakı torpaqlarda saxlaya bilmişdir”.

Şirvani yazır ki, indi hicri 1247-ci (=1831/1832) ildir. Şirvanın bütün şəhərləri Rusiya padşahının hakimiyyəti altındadır.

Şirvanda müxtəlif tayfaların yaşadığını və hamısının türk dilində danışdığını göstərən H.Z. Şirvani yazır: “Şirvan ölkəsində müxtəlif tayfalar yaşayır... onlar şücaətlə və igiddirlər, səxavətlidirlər. Qorxaqlıqdan, biclikdən və pis fikirlərdən çox uzaqdırlar. Onlar qonaqpərvərlikdə və qəriblərə hörmət etməkdə məşhurdurlar. Sifətlərinin gözəllikləri və əzəmətli bədən quruluşları ilə seçilirlər. Qadınları xüsusilə gözəldir”. “Şirvanlılar igidlikdə və qəhrəmanlıqda Rüstəm və İsfəndiyar kimidirlər”.

H.Z. Şirvaninin yazılarında oxuyuruq: “Çingiz xanlarının dövründə hökumət vergisi 734 monqol tüməni idi. Lakin Şirvan şahları əhalidən 850.000 səfəvilər tüməni miqdarında vergi toplayırdılar...” H.Z. Şirvani bu rəqəmləri yazdığı halda, özü bunun nə qədər doğru olub olmamasına

şübhə edir. O, bu rəqəmləri yəqin ki, bir yazılı sənəddən götürmüşdür. Ona görə də bunda müəyyən dərəcədə həqiqət vardır.

H.Z. Şirvani həm birinci, həm də ikinci səyahəti zamanı Şamaxıda qohumlarından başqa şəhərin bir çox tanınmış mötəbər adamları və alimləri haqqında ətraflı məlumat toplaya bilmişdi.

H.Z. Şirvani yazır: “Şamaxı qədimdən Şirvan ölkəsinin mərkəzidir. Uzunluq dairəsi Xaldat adalarından 104° 30', xətti istifadən (ekvator) en dairəsi 40° 50'-dir” (Kərəmov, 1958).

H.Z. Şirvani uzunluq dairəsini göstərəkən səhvə yol vermişdir. Ona görə ki, nəinki Şirvaninin dövründə, hətta ondan çox-çox əvvəl yaşamış alimlər, o cümlədən ərəb coğrafiyaşünasları Xaldat adalarının Kanar adaları (bu adaların yunan dilindən ərəb dilinə olan hərfi tərcüməsi xoşbəxtlərin adaları və ya “Ədəbi adalar deməkdir”) olduğunu qeyd etmiş və onu başlanğıc, yəni sıfır meridianı kimi qəbul etmiş, yaşayış məntəqələri koordinatlarının hesablanmasını oradan götürmüşdür. Belə olduqda Şamaxı üçün 104°30' şərq uzunluğunun göstərilməsi xeyli çoxdur. Ola da bilər ki, Xaldat Kanar adalarından xeyli qərbdə yerləşən başqa adalara verilmiş addır. Hazırda bütün dünya dövlətlərinin razılığı ilə London şəhərinin yaxınlığındakı Qrinviç rəsədxanasından keçən meridian başlanğıc meridianı qəbul edilmişdir.

H.Z. Şirvani yazır: “Şamaxıya Ağsu adında yeni şəhər daxil edilmişdir. Burada su şirin deyil, iqlimi də sağlam deyildir”. Şirvani bununla Şamaxıdan 30 km cənub-qərbdə Ağsuçayın hər iki sahilində yerləşən indiki Ağsu şəhərinin yaxınlığında olmuş qədim Ağsu şəhərini nəzərdə tutmuşdur. Bu şəhər Nadir şah tərəfindən hərbi istehkam məqsədi ilə tikilmişdir. İndi onun yalnız xarabalıqları qalmışdır. H.Z. Şirvani daha sonra yazır ki, “Rusiya köhnə Şamaxı şəhərini yenidən abadlaşdırmışdır... Şəhər dağlar arasında yerləşir. Suyu şirin, havası çox yaxşı və ürəkaçandır. Buradakı yerlərin gözəl görünüşü və münbit torpaqları fərəhləndiricidir. Külli miqdarda bağları vardır. Taxılı boldur”.

Böyük səyyah Şamaxı haqqındakı bu yazılarını təcrübəli coğrafiyaşünas kimi vermişdir. Həqiqətən Pirdirəki dağının şərq ətəklərində dəniz səviyyəsindən 750 m yüksəkdə yerləşən, cənub və cənub-qərbdən Zoğalavay, qərb və şimal-qərbdən Xınıslı çayı ilə əhatələnən Şamaxı şəhəri öz təbii gözəlliyi ilə insanı heyran edir.

H.Z. Şirvani yazır ki, şəhərdə iki min şiə evi, üç minə yaxın sünni evi vardır. O, burada hansı əhalidən nə qədər yaşadığını da göstərir. H.Z.Şirvani Şamaxının ətraflarında yaşayan maldarlıqla məşğul olan yarımköçərilərdən də danışır. Onların yayda yaylağa, qışda qışlağa köçmələrini qeyd edir. Sonra o, Şamaxı əhalisini xarakterizə edərək yazır: “Onların əhalisi üzlərinin ağ, bədənlərinin gözəl quruluşu olması

ilə seçilir. Onların çox hörmətçil və qonaqpərvər olmaları əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Onlar həqiqətsevən, təmizqəlbli, açıqürəkli və sədaqətli dirlər. Özgə yerli adamlarla və yoxsullarla rəftarı yaxşıdır, xasiyyətcə sakitdirlər. Yaşayışlarını şən keçirirlər...”

Nəhayət, H.Z. Şirvani Şamaxı şəhərində həkimlik etmiş Şirvan şahlarından yazır: “Şamaxı Şirvan şahlarının paytaxt şəhəri olmuşdur, 12 padşah Şirvanda hakimlik etmişdir”.

Qazi Nəsrəddin Beyzavi “Nizamüt-təvərix” kitabında yazır ki, Şirvanşahlar Bəhram Çubin nəslindəndirlər. “Cahan-ara” kitabının müəllifi Qazi Əhməd bunların keçmişinin Nuşirəvan ailəsindən başladığını güman edir. H.Z. Şirvani isə göstərir ki, onlar ədalətli soltanlar idilər, fəzl və kamal sahiblərinə hörmət edərtilər. Onlar da öz padşahlarının adına nəfis kitablar yazır, tərifinə gözəl şerlər nəzmə çəkir və yaxşı adlarını dünyada şöhrətləndirirdilər. Bir çox fəzilətlər və kamillərin adı o ölkədə dillər əzbəridir... Bu şəhərdən elm nümayəndələri, şairlər və müdərrişlər çıxmışdır.

H.Z.Şirvani öz həmyerliləri ilə fəxr edərək göstərir ki, Şamaxıdan çoxlu müdrik hökumət başçısı, böyük alimlər çıxmışdır. O, yazır: “Həkim (filosof) və şair Xaqani, şer ustası və alim Fələki, mahir söz ustası Seyid Zülfüqar Şamaxı şəhərindəndir. Sultan Hüseyn Mirzə Bayqarının hakimiyyəti zamanı Herat şəhərində müdərriş olmuş və dövrünün böyük alimi hesab edilən Mövlana Kəmaləddin də Şamaxı şəhərindəndir.

Dövrünün böyük alimi hesab olunan və bir çox faydalı kitabların müəllifi Molla Mirzəcan və Mövlana Xazin də Şamaxıdadır...” H.Z. Şirvani göstərir ki, Fəqir də Şamaxı şəhərindəndir.

Əvvəllər qeyd etdiyimiz kimi, H.Z. Şirvani birinci səyahəti zamanı Azərbaycanın bir hissəsində, o cümlədən Bakıda olmamışdır. 1826-cı ildə Azərbaycana ikinci səyahətində Şamaxını öyrənəndən sonra Acıdərə, Mərzə və Qobustandan keçərək Bakıya gəlir və altı aydan çox burada yaşayır. O, Bakını, Abşeron yarımadasında olan tarixi yerləri, Atəşgahı və s. öyrənir. Bakının ən qabaqcıl adamları və alimləri ilə görüşür.

“Bustanüs-səyahə” kitabının 129-cu səhifəsində H.Z. Şirvani Bakı şəhərini belə təsvir edir: “Badkubə məşhur limandır. Şamaxının üç mənzilliyyəndədir, en dairəsi xəttiistifadən (ekvatorndan) 39°35'-dir. Xaldat adalarından uzunluq dairəsi 74°-dir”.

H.Z. Şirvani Bakının en dairəsini (paraleli) demək olar ki, düzgün göstərmişdir. Nədənsə uzunluq dairəsini (meridianı) göstərəkən səhv etmişdir.

H.Z. Şirvaninin göstərdiyi uzunluq dairələri Nəsrəddin Tusinin “Zinci Elxanı” adlı astronomik kataloqundakı rəqəmləri ilə bir qədər düz

gəlir. Ola bilsin ki, Şirvani həmin rəqəmləri oradan götürmüşdür. Nəsrəddin Tusi də başlanğıc meredianını Xaldat adalarından götürür. Lakin onun başlanğıc meredianı Qrinviçdən 34-35 dərəcə qərbdə olan yerlərdən keçir. Bundan belə nəticə çıxır ki, indiki Kanar adalarının Xaldat adaları adlandırılması o qədər də düzgün deyildir. H. Məmmədbəyliyə görə Xaldat daha qərbdə (cənubi Amerikanın şərq sahillərində) olan bir yerin adı imiş.

H.Z. Şirvani yazır ki, “Bakıya... iqliminə görə Badkubə deyilir, ona görə ki, çox vaxt o torpaqdan külək əskik olmur. Bəzən elə külək əsir ki, oranın heyvanat və binalarına böyük zərər dəyir. Buna görə də o şəhərin evlərini yonulmuş daşlardan tikmiş və damlarını qırlamışlar. Su orada azdır, lakin təmiz və yaxşıdır. İqlimi isti havaya meyillidir, torpağı qumluudur. Deyilənə görə Ənuşirəvanın tikdirdiyi yerlərdir, hasarı isə Şirvan şahları tərəfindən tikilmişdir. Orada üç minə yaxın ev vardır. Yaxınlığında isə bir neçə kənd yerləşir. Şəhərin ətrafında heç bir bağ və əkin yerləri yoxdur”.

H.Z. Şirvani bu qeydlərdən sonra Bakı şəhərində yaşayan əhalinin dili, mədəniyyəti və başqa xüsusiyyətləri haqqında da məlumat verir.

Daha sonra müəllif Bakı şəhəri və onun ətraf rayonlarının iqtisadiyyatından danışaraq yazır ki, orada qara neft çıxarılır və zəfəran əkilir. Neft və zəfəranı başqa şəhərlərə aparır və hətta ixrac edirlər. Mazandaran, Gilan, Rusiya və Şirvanda onları münasib qiymətə alırlar.

H.Z. Şirvani özü Bakıda olduğu vaxtdan 20 il əvvəl Bakının Rusiya ilə birləşdiyini göstərir. O, bu tarixi tamamilə düzgün vermişdir. Yuxarıdakı qeydlərdən məlumdur ki, Şirvani Bakıda 1826-cı ildə olmuşdur. Bakı isə Rusiyanın tərkibinə 3 oktyabr 1806-cı ildə ilhaq olmuşdur.

H.Z.Şirvani Bakı ətrafındakı tarixi yerləri gəzərkən Suraxanıdakı Atəşgədəyə çox maraqla tamaşa etmişdir. O, yazır: “Şəhərdə ən qərribə şeylərdən biri o yerin Atəşgədəsidir. Atəşgədə göstərilən limanın şərqində üç verstlik məsafədədir. Uzaq Hindistandan buraya dini adətlər üzrə oda ibadət etmək dəstələri hindli gəlir”.

H.Z.Şirvani göstərir ki, atəşpərəstlərin əsas ayinləri Atəşgədə odu həmişə işıq verən vəziyyətdə (yanar halda) saxlamaqdır. Atəşgədəni yandırmaq qaydası haqqında belə yazır:

“Əgər bir şəxs atəş yandırmaq istəsə, əvvəlcə yeri bir az qazaraq kənardan o torpağa alov yaxınlaşdırır və o yer dərhal alışır. O yerdə əkin olmuş olsa, hamısı yanıb məhv olar, söndürmək istədikdə atəşin üstünə bir qədər torpaq töküb söndürürlər.

Ən qərribə burasıdır ki, atəşi başqa yerə aparmaq istədikdə yeri yarım arşın dərinə qazmaq və onun əks tərəfində bir çuxur düzəldib

qazıntının qarşısına bir tuluq tutarlar. Tuluq qısa bir müddətdə yel ilə dolur. Tuluğun ağzını möhkəm bağlayaraq istədikləri yerə aparırlar. Nə qədər ki, tuluqda yel var, bunun ağzı çıraq kimi yanacaqdır”.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ indiyə kimi H.Z. Şirvaninin əsərlərindən heç biri Azərbaycan dilinə tərcümə edilib çap olunmamışdır. Alimin dünya mədəniyyəti xəzinəsinə təqdim etdiyi zəngin irsi də lazımınca öyrənilməmişdir. Ümidvarıq ki, alimlərimiz bu işlə məşğul olacaq, böyük alim, səyyah, coğrafiyaşünas, filosof, tarixçi, etnoqraf, pedaqoq, ədib və şair Hacı Zeynalabdin Axund İsgəndər oğlu Şirvanini hərtərəfli öyrənəcək və xalqımıza daha dərindən tanıdacaqlar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Quliyev A. Azərbaycanın görkəmli səyyah və alimi Hacı Zeynalabdin Şirvani. Bakı: 1964
2. Kərəmov N. Səyyah və coğrafiyaşünas Zeynalabdin Şirvani. Bakı: 1958.
3. Kərəmov N. Qırx il səyahətdə. Bakı: 1977.

Заметки о Ширване в трудах известного путешественника Гаджи Зейналабдина Ширвани

Резюме

В статье нашли отражение ценные сведения из записок известного путешественника Гаджи Зейналабдина Ширвани об одном из древних регионов Азербайджана Ширване, имевшего 4000 тысячелетнюю историю культуры.

Notes on Shirvan in the works of well-known traveller Haji Zaynalabdin Shirvani

Summary

This article contains valuable data on Shirvan, being one of the oldest Azerbaijan's region inheriting long history and heritage of the 4 thousands of years that was reflected in the works of famous traveler Haji Zaynalabdin Shirvani.

LEGACY OF THE SHIRVANSHAHS” PRESENTED AT THE SOCAR BAKU OIL EXPOSITION

Parvin AHANCHI*

Açar sözlər:

Şirvanşahlar dövləti, İçərişəhər, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ), neft lampaları, neft çıraqları, “naftanzad”, “qarura”, “qarura an-naft”.

Ключевые слова: Государство Ширваншахов, Ичеришехер, Государственная нефтяная компания Азербайджанской Республики (ГНКАР), нефтяные лампы, нефтяные чираги, “нафтанзад”, “гарура”, “гарура ан-нафт”.

Introduction

This paper aims to explore the oil lamps collection and “naftanzad” related to the period of Shirvanshahs state (Сапа Ашурбейли, 2006). The representative collection, which has a great importance, was revealed during vast archaeological excavations on Icherisheher (“Internal City”, “Old City”) territory of Baku. Recently the collection, consisting of 20 oil lamps and hand grenade “naftanzad” (“garura”, “garura an-naft”), have been preserved by the State Oil Company of Azerbaijan Republic (SOCAR) and open for public access at Baku Oil Exposition in Surakhany.

As it is known, in the XII century after a powerful earthquake that severely damaged Shamakhy, the capital of the State of Shirvan, Shirvanshah Ahsitan I relocated the capital to Baku (Сапа Ашурбейли, 2006). Since that period Baku became the main strategic sea port on the Caspian coast and played a significant role over history of Shirvanshahs State.

Shirvanshahs built the powerful fortress walls of Icherisheher, and surrounded them with multiply ditches. Being situated on the crossroads of naval and caravans’ trade routes Baku emerged as connecting hub for countries along the Great Silk Road (from India to Persia).

Archaeological excavations held in Icherisheher during 1970-1980s were conducted by famous Azerbaijani archaeologists Dr.O.İsmizade and Dr.F.Ibrahimov. Excavations covered vast area of the Old City and

* Ph.D in History Institute of Archaeology and Ethnography Azerbaijan National Academy of Sciences, email: ahanchiparvin@gmail.com

revealed valuable artefacts, which highlight different fields of İcheri sheher population occupation and their mode of life.

Azerbaijan has long been known as the “Land of Fire”, as evidenced by ancient and the medieval cultural monuments, travelers, scholars’ informations (Эмиль Керимов, Парвин Аханчи, 2014:139). The features of oil were known to people since the ancient time. However, in the Middle Ages it was used mainly for medicinal purposes, painting, for the production of torches that do not extinguish in the rain, and the analogue of "hand grenades" during the military clashes.

Further the author describes one of the representative collections revealed during the mentioned archaeological excavations. The collection consists of 20 ceramic (clay) oil lamps and one clay “naftanzad” (“hand grenade”). The oil lamps also known as a “black chirags” and “naftanzad” related to the XII-XVII centuries. The revealed collection testifies about vast implementation of the oil by Shirvahshahs population daily life.

These artefacts are of great importance in highlighting many questions related to Shirvanshahs state population occupation and their mode of life. These materials have been highly valued by archaeologists, anthropologists, historians and other specialists.

The collection of the oil lamps testifies on wide implementation the oil in the daily life of Shirvanshahs population. The oil lamps used by people in a variety of ways, both indoors and outdoors. They served utilitarian, ritualistic, and symbolic purposes. Oil lamps used to light people business space, houses, streets, boats, forts, military encampments.

Researchers testify that, clay lamps appeared during the Bronze Age around the XVI-th century BC and were ubiquitous throughout the Roman Empire. Initially, they took the form of a saucer with a floating wick (Joan Goodnick Westenholz, 2004:12-31)

Table 1. Samples of oil lamps (“black” lamps) revealed on Icherisheher, Baku territory, 1970-1980.

	Description of the oil lamps	Images
	<p>Oil lamp, XIII Century. Small size oil lamp with a wide mouth and crooked spout. The lamp has been decorated with small lines on shoulders.</p>	
	<p>Oil lamp, XIII Century. Oil lamp with wide shoulders, acute spout and crooked handle and mouth. The base was filled with oil and wick was placed on wick hole. The lamp was used to light people business space, houses.</p>	
	<p>Oil lamp, XIV Century Small size oil lamp with broad mouth, with broad and long spout (crooked), made out of backed dark red colored clay.</p>	

	<p>Oil lamp, XIV Century. Small size oil lamp with wide mouth, long spout, made out of backed dark gray-colored clay.</p>	
	<p>Oil lamp, XIV Century. Small size oil lamp with wide mouth, crooked spout. made out of backed dark red colored clay.</p>	
	<p>Oil lamp, XVI Century. Oil lamp with handle, mouth and spout, made out of ceramics. The base was filled with oil and wick was placed on mouth. The lamp was used to light people business space, houses.</p>	
	<p>Oil lamp, XVI Century. Small size oil lamp base, made out of backed light gray colored clay, decorated with green colored clay.</p>	

	<p>Oil lamp, XVI Century. Small size oil lamp base, made out of backed dark gray colored clay.</p>	
	<p>Oil lamp, XVI Century. Small size oil lamp with handle, wide mouth, spout corner crooked, made out of gray colored clay.</p>	
0	<p>Oil lamp, XVI Century. Small size oil lamp with handle and narrow mouth and crooked spout, made out of backed gray colored clay.</p>	

The “naftanzad” or “garura” is dated as of the XII-th century. Spherical jars (spheroid) revealed in Baku and Absheron have circle shape, the lower and upper parts are cone shaped. They made out of special, backed clay, mainly decorated with scratch, stamping and patterns.

These jars named “garura” (derives from Arabic – “narrow neck jar”), “garura an-naft” (“flask with oil”) were used during military operations. The jars were filled up with oil and turned to the “burning missiles” during the defence of fortresses against invaders. The “burning oil missiles” or “hand grenades” were produced in large quantities in the ancient East. In the Middle Ages Europe the liquid, which were filled up into these jars were referred to “Midia Oil” or “Midia Flame.”

Conclusion

Since 2013 the above described collection of Sirvanshahs legacy has been preserved by SOCAR Center for the Preservation and Restoration of Museum Exhibits. The Center holds Baku Oil Exposition, which also consists of wide range of interesting exhibits related to Baku Oil history. So far Baku Oil Exposition has been visited by schoolchildren, students, specialists and tourists from Azerbaijan, Russia, Baltic and European states, Africa and the USA.

Reference List:

1. Сара ханум Ашурбейли. Государство Ширваншахов. Баку, 2006, 651с.
2. Сара Ашурбейли. История города Баку: период средневековья. Баку, 2006, 682 с.
3. Эмиль Керимов, Парвин Аханчи. Огнепоклонство в контексте зороастризма и индуизма. “АФ ПолигрАФ”, Баку, 2014, 192 с.
4. Joan Goodnick Westenholz. Let There Be Light: Oil Lamps from the Holy Land. 2004-12-31.

Şirvanşahlar Dövlətinin irsi: neft çıraqları kolleksiyası və “naftanzad” SOCAR-ın Bakı neft ekspozisiyasında

Xülasə

Hazırkı məqalənin məqsədi Şirvanşahlar dövlətinin maddi mədəniyyət irsi olan neft çıraqları kolleksiyasını və “naftanzadı” (yahud “qarura”, “qarura an-naft”) araşdırmaqdan ibarətdir. Böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən bu mühüm kolleksiya 1970-1980-ci illərdə Bakı şəhərinin İçərişəhər ərazisində aparılmış geniş arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. 20 neft çıraqlarından və “naftanzad”dan (əl mərmisi) ibarət olan kolleksiya Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (ARDNŞ) tərəfindən qorunub saxlanılır və Bakı neft ekspozisiyasında ictimaiyyətə nümayiş etdirilir.

Наследие Государства Ширваншахов: коллекция нефтяных ламп и “нафтанзад” в экспозиции Бакинской нефти ГНКАР

Резюме

Настоящая статья посвящена исследованию коллекции нефтяных ламп и “нафтанзад”, относящихся к периоду существования Государства Ширваншахов. Репрезентативная коллекция, которая имеет большое научное значение, была обнаружена во время обширных археологических раскопок, проведенных в 1970-1980 гг. на территории Ичери шехер (Внутренний город, Старый город) в Баку. Коллекция, состоящая из 20 нефтяных ламп и “нафтанзада” (“гарура”, “гарура ан-нафт”) хранится Государственной нефтяной компанией Азербайджанской Республики (ГНКАР) и регулярно экспонируется на экспозиции Бакинской нефти в Сураханы.

ŞİRVAN ŞAİRLƏRİNİN ƏDƏBİ İRSİNİN ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN TARİXİ İLƏ BAĞLI HƏQİQƏTLƏRİN BƏRPASINDA ƏHƏMİYYƏTİ

Rafael HÜSEYNOV*

Ключевые слова: литературное наследие, ширванские поэты, литературные образцы, исторические факты, Фелеки Ширвани, Хагани Ширвани, Зульфикар Ширвани, Бадр Ширвани, попытки восстановления исторических событий.

Key words: literary heritage, poets of Shirvan, restoration of truths, medieval history, tradition of historiography, Falaki Shirvani, Zulfugar Shirvani, Badr Shirvani, forgotten historical events, Divans of classical poets.

Giriş

Sözün tarixi həm də tarixin sözüdür. Yüksək bədii sözə bir tərəfdən daimi müasirlik xasdır, o hansı dövrdə yaransa belə, yeni zamanın insanları ilə həmsöhbət, həmnəbz ola bilir. Lakin başqa bir baxımdan da şair kəlamı mütləq öz üzərində yarandığı çağın möhürünü və izlərini daşıyır.

Ən azı dili, üslubu ilə işarə edir ki, mən hansı əyyamlarda yaranmışam.

Lakin məzmun da var axı. Hətta zahirən tarixi nöqtə-yi nəzərdən ən mücərrəd təsir bağışlayan, dəruni insan hissələrindən bəhs edən ədəbi nümunələrə də diqqətlə baxılırsa, onlarda yarandıqları tarixin əks-sədasını eşitmək mümkündür.

Yəni hər bir əsərin daxilində həssas gözlər mütləq təqvimini sezmə bilər.

Sevgi sevgidir, məhəbbət şeirləri də mahiyyətə hamısı qohumdur. Lakin X əsrdə, yaxud XIV yüzildə və ya XIX əsrdə, ya da bizim günlərdə yaranmış bu qəbil şeirləri tutuşdursanız, ortaq olan, eyniyyət təşkil edən çox cizgilərlə rastlaşacaqsınız, fəqət vaxt fərqi də hökmən duyacaqsınız. Amma bir var hansısa bədii əsərlərdə üzdən görünməsə də

* Filologiya elmləri doktoru, professor, akademik, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin direktoru, Millət vəkili, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Mədəniyyət komitəsinin sədri, email: rafaelhuseyn@yahoo.com

hiss edilən köhnə tarix, bir də var ayrı-ayrı bədii nümunələrdə əksini tapan real tarixi hadisə və dəlillər.

Bu baxımdan ədəbi əsərlər gözəllik və zövq daşıyıcısı olmaqdan savayı həm də müəyyən tarixi məlumatlar yükünün ötürücüsü vəzifəsini yerinə yetirir, tarixin araşdırılması və doğru nəticələrin əldə edilməsində müstəsna rol oynayır.

Tarixin bütün dövrlərində poeziya Azərbaycan insanının düşüncəsində və gündəlik həyatında qabarıq yer tutub.

Hətta müəyyən tarixi dövrlərdə ədəbiyyat dövlət işinin ayrılmaz parçasına çevrilib. Orta çağda saraylarda ayrıca məlik üş-şüərə – baş şair vəzifəsi vardısı, demək dərbarda dövlətdən məvacib alan iri bir şairlər dəstəsi də fəaliyyətdəymiş. Orta əsrlərin müsəlman Şərqiində təhsil şəbəkəsi və tədris üsulları elə ağıllı qurulmuşdu ki, öyrənci hələ kiçik yaşlarından ən müxtəlif şairlərdən çoxlu seçmə beytləri, parçaları əzbərləyirdi. Minlərlə səslənişi gözəl, məzmunu dərin misranı mənimsəyən şagird həm əqli baxımdan, həm zövqə inkişaf edirdi, həm də qəlbinə və zehninə bu qədər şeirin musiqisi, ahəngi hopandan sonra hətta xüsusi şairlik istedadı yoxsa belə, şeir yazmaq qabiliyyətinə yiyələnirdi. Təsadüfi deyil ki, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətai, Cahənşah Həqiqi, Məhəmməd Bayram xan və digər bir çox tarixi simalarımız ən yüksək dövlət kürsülərini tutmaqla yanaşı, həm də yaxşı şairlər olmuşlar.

Lakin orta əsrlərdə saraylarda bolluca şairin rəsmən dövlət qulluqçusu, məmur olaraq saxlanması, heç də bəzən yanlış olaraq güman edildiyi kimi, yalnız hökmdarların vəsf edilməsi məqsədi daşıyırdı.

Ədəbiyyatı saraya yaxınlaşdırmaq siyasətində ağıllı dövlətçi yanaşma var. Özləri də əksərən ədəbi təcrübələrdən yan keçməyən orta əsr hökm sahibləri ədəbiyyatın böyük gücünü yaxşı dərk edirdilər. Salnaməçilər tarixi nə qədər müfəssəl, nə qədər çoxcildli yazsalar da, bəzən bir şairin bircə şeiri ictimai-siyasi həyata təsir etməkdə bir iri kitabdan daha güclü iş görə bilir.

Orta əsrlərin böyük Azərbaycan şairləri Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Zülfıqar Şirvani, Bədr Şirvaninin sıra-sıra qəsidələrini götürək. Əksərində ayrı-ayrı hökmdarlar, onların yürüşləri tərif edilir. Ancaq həmin tərifli, bəzən ifrat öygülü misraların içərisində diri tarix də var. Bəzən heç həmin dövrdə qələmə alınmış salnamələrdə bunca dəqiq, ayrıntılı təsvir edilməmiş tarix.

Orta əsrlərdən üzə bu yana yazılmış, tərtib edilmiş salnamələri, tarix kitablarını açaq. Eləsinə rast gəlməzsəniz ki, içərisində ədəbiyyat olmasın.

Hər tarixçi, salnaməçi yeri gəldikcə hansısa şairə istinad edir, tarixi məlumat daşıyan hansısa sətirləri əsərinə əlavə edir.

Ədəbiyyat tariximizdə sırf tarixi məzmunla malik bədii əsərlər də az deyil, müəyyən sətirlərində ayrı-ayrı tarixi hadisələr barədə soraqlar əksini tapan mənzumələr də.

Tutalım, XVIII yüzilin az öyrənilmiş söz ustalarından olan Şakir Şirvaninin “Əhval-i Şirvan” əsəri xalis tarixi mənzumədir [9, 196-199].

Orta əsrlər Yaxın və Orta Şərq tarixini, o sıradan Azərbaycanın uzaq keçmişləri ilə bağlı mənzərəni aydın görə bilməyimizin əsas vasitəsi salnamələr, səyahətnamələr, bilavasitə tarixi hadisələrə həsr edilmiş əsərlərdir. Lakin Azərbaycan salnaməçiləri – parlaq dövlət xadimi, alim, həkim, tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin (1247–1317) yaratdığı “Cəmi ət-təvarix” (“Tarixlər toplusu”), Elxanilər dövləti zamanında maliyyə işləri məmuru olmuş, tarixçi, coğrafiyaşünas və şair Həmdullah Mustoufi Qəzvininin (1281–1346) “Tarix-e qozide” (“Seçilmiş tarixçələr”), dövrünün görkəmli iqtisadçısı, katibi, tarixçisi İskəndər bəy Münşinin (1560-1634) “Tarix-e aləmara-ye Abbasi” (“Dünyanın bəzəyi olan Abbasın tarixi”), hərbi və tarixşünas alim Həsən bəy Rumulun (1530–?) “Əhsən ət-təvarix”ində (“Tarix kitablarının ən yaxşısı”), eləcə də digər peşəkar tarix əsərlərinin hamısında ədəbi nümunələrə, ayrı-ayrı şairlərdən iqtibaslara rast gəlinir.

Başqa sözlə, tarixşünaslıq ənənəmizdə lap başlanğıcdan mühüm hökmdar fərmanları, siyasi sənədlər, məktublaşmalar, xəritələr və digər mənbələrlə yanaşı, ədəbi material da salnaməçilərimiz üçün mühüm köməkçi vasitəyə çevrilmişdir.

Hətta bir sıra orta əsr tarixçiləri əsərlərinə mədəni, ya ədəbi mühiti əks etdirən ayrıca fəsil də daxil etmişlər.

Salnaməçilik ənənəmizin yekunu olaraq artıq Avropa elminin də nailiyyətlərindən, araşdırmaçılıq üsullarından bəhrələnen Abbasqulu ağa Bakıxanov ilk elmi tariximizi “Gülüstən-i İrəm”i yaradır. Həmin kitabda da sonda şairlərə həsr edilmiş ayrıca fəsil var. Əsər boyu da müəllif ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığından tutalğa olaraq bolluca şeirlər iqtibas edir (Abbasqulu ağa Bakıxanov, 1970:197-222).

Şirvani nisbəli əbədiyaşar şairlərin əsərlərindəki tarixi məzmunlu xəbərlər həm Şirvanın, həm bütövlükdə Azərbaycanın, həm də tamam Yaxın və Orta Şərqin orta əsrlərdəki həyatı ilə əlaqədar bir çox həqiqətlərin aşkarlanması, yaxud dəqiqləşdirilməsi üçün ciddi əhəmiyyət daşımaqdadır. Vaxtilə Şirvan mühitinin ədəbi şəxsiyyətlər yetişdirməkdə çox münbit olmasına işarə ilə Firidun bəy Köçərli yazırdı: “Bəzi yerlərin torpağı qızıl və gümüş, firuzə və yaqut, ləl ü cəvahir yetirən kimi, bir para məhəll ü məkanın dəxi torpağı və abu havası qabil və kamil

vücutlar, xoştəb şairlər, xoşavaz xanəndələr, mahir sazəndələr və qabil nəqqaşlar yetirib. Şirvan vilayəti qədimdən şüəra və ürəfa beşiyi olub” (Firidun bəy Köçərli, 1978:137).

O beşiyin yetirdiyi ən seçkin zəkaldan olan Fələki Şirvani qısa ömrünü səkkiz yüz il bundan əvvəl başa vursa da, onun adı da, yaratdıqları da əsrlərcə həmin Şirvan əyalətindən keçib getmiş karvan-karvan qızıl-gümüşdən, firuzə və yaqutdan, ləl-cavahirdən daha dəyərli və daha əbədi incilər kimi yaşamaqdadır.

Fələki haqqında indiyəcən yazılmış əsərlərin ən əhəmiyyətli 1929-cu ildə ortaya çıxıb. Həmin kitab Londonda nəşr edilib və əsəri azərbaycanlı yox, Hadi Həsən adlı bir əcnəbi alim meydana gətirib (Hadi Hasan, 1929). Azərbaycanın, Şamaxının üzünü görməmiş həmin xarici alim Hadi Həsən 1929-cu ildəki “Fələki Şirvaninin dövrü, həyatı və əsərləri” adlı ikicildliyindən sonra 1950-ci ildə şairin yeni əldə etdiyi nadir bir “Divan”ı barəsində tədqiqatını (Hasan H.Muhammad, 1950), 1958-ci ildə isə Fələki irsi ilə bağlı təzə müşahidə və kəşflərini əhatə edən yazılarını elmi dövriyyəyə gətirir (Hasan H.Mahammad, 1958).

1. 1967-ci ildə Tehranda Taheri Şəhab Fələkinin 30 qəsidə, 1 həbsiyyə, 3 tərkiqbənd, 10 qəzəl tikəsi, 10 rübai, 7 qitə və daha 4 kiçik mənzumədən ibarət farsca “Divan”ını buraxır (ديوان حكيم نجم الدين محمد فلكي (شروانی. باهتمام و تصحيح و تحشیه طاهری 1345 شهاب. تهران).

XV əsr təzkiyəçisi Dövlətşah Səmərqəndi xəbər verir ki, Fələkinin “Divan”ını Teymurləngin nəvəsi, hökmdarlığından savayı həm də astronom, ensiklopedik biliklərə malik alim olmuş Uluq bəyə (1394–1449) təqdim edəndə şeirləri oxuyub bəyəndi, amma təəccübünü də gizlətmədi: “Qərribə təxəllüsü var. Yaxşı bir şey vəd edən əlamət yoxdur bu təxəllüsdə” (Hüseynov Rafael, 2012:72).

Fələkinin yaşayışından, taleyindən xəbərsiz ola-ola dərin Uluq bəy şairin gödək ömrünün çalxantılarını onun şeirləri ilə ilk ünsiyyətdəncə tuta bilmişdi. İş ondadır ki, şairin təxəllüsünü eşidənlərin ilk ağına gələn “fələk” sözünün “səma, göy” mənası olur. Ancaq “fələk” kəlməsinin başqa anlamları da var. Orta çağ Şərq mədrəsələrində tənbel, ya dəcəl şagirdləri cəzalandıranda ayaqlarını falaqqaya salıb döydükləri çubuğa da “fələk” deyirdilər.

“Fələk” sözünün bir açması da “gəmi” deməkdir. Tale Fələkiyə istedadı səxavətlə bağışladığı kimi, dər-d-bəlanı da axın-axın qismət etdi. Bəxtin və zəmanənin çubuqları onu çox döyəclədi. Amma Fələki bu təxəllüsü ömrünün sonrakı acılarını irəlicədən duyaraq qəbul etməmişdi. Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim”, Lütfəli bəy Azərin “Atəşkədə”, Rzaqulu xan Hidayətin “Məcmə ül-füsəha” və digər təzkiyələrdən damla-damla toplanan bilgiləri qovuşduranda şairin kimliyi bəlli olur: adı

Məhəmməd Mömin, ləqəbi Nəcməddin, künyəsi Əbu-n-Nizam, təxəllüsü Fələki (Pənahi Makulu, 1962:386). O, 1126-cı ildə dünyaya gəlmiş, 1165-də vəfat etmişdir. Təxəllüsü ilə bağlı təzkirələrin anladığı budur ki, yeniyetmə ikən bir münəccim qızına bənd olur, qızı tez-tez görməyin xatirinə həmin alimə şagird durur. Sevda baş tutmasa da, şairə bu təxəllüs yadigar qalır. Nücum elmində əldə etdiyi mükəmməl biliklər əsasında isə, yenə qaynaqların təsdiqinə görə, xüsusi risalə də yazır. Öz şeirlərinin verdiyi işarələrə və orta əsr salnaməçilərinin çatdırdığı məlumatlara görə, Fələki yalnız nücum – astrologiyaya deyil, dövrünün daha 9 elminə kamil şəkildə bələdmış (Hüseynov Rafael, 2012:73-74). Fələkinin adlarla, hadisələrlə, tarixlərlə qaynayıb-qarıxmış qəsidələri bu gün əvəzsiz tarixi sənədlər, XII yüzildəki Azərbaycanı, Qafqazı, Yaxın və Orta Şərqi öyrənmək üçün mötəbər mənbələrdir. Amma Fələkinin yadigarları indi yalnız tarixi öyrənməyə yardım edən vasitə kimi işə yarayırdı, bu ömrün də, bu irsin də böyük mənası, siqləti azalmış olardı.

Fələki ömrü fələyə simsar olan, daim fələklə dərdləşən, fələklə gah höcətləşib, gah barışan səmimi bir şairin ömrüdür. Onun yazdıqlarıyla misqal-misqal, gilə-gilə 8 əsr öncəki tarix bərpa oluna bilirsə, hərərəti heç vaxt soyumayan məhəbbətli misralarının şəfqətiylə özü bütövləşir, öz mehriban surəti bizə daha aydın zübur edir.

Tədqiqatımız baxımından indiki halda Fələki şeirlərinin məhz tarixşünaslığa dayaq durmaq cəhətindən faydalılığına dair bir neçə məqama diqqət yönəltməyə ehtiyac var.

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tarixini yazan və bu münasibətlə böyük silsilə tarixi məxəzləri araşdıran mərhum akademik Ziya Bünyadov xeyli mübahisəli olan neçə-neçə xronoloji sualı məhz Fələki şeirləri əsasında dəqiqləşdirə bilmişdi. Məsələn, Şirvanşahlar sülaləsinin hökmdarı III Mənuçöhrün adı, künyəsi və titulu məhz şirvanlı şairin mədhiyyə qəsidəsindəki məlumatlar sayəsində elmi dövriyyəyə qatıla bildi (Буниятов, 1978:151).

Yaxud başqa bir qəsidəsində Fələki ayrı bir önəmli məlumatı çatdırır. Şirvanşahın saldıdığı yeni şəhərdən – Sədundan bəhs edir və ya unudulmuş bir tarixi sima, zəmanəsinin görkəmli mesənati, elm və mədəniyyət xadimlərinin xeyirxah hamisi, dövlət və hökumət işlərində iti zəkası və tədbirliliyi ilə seçilən vəzir Əminəddin Məhəmməd ibn Əbdülcəlil Əhrasin haqqında bilgi verir (Rüstəmov Azadə, 1986:38).

Hər belə məlumatla ipucudur, başqa mənbələrdə daha təfərrüatlı bilgiler axtarmaq üçün təkan nöqtəsidir.

XII əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli simalarından olan Xaqani Şirvaninin “Divan”ı məcazi olaraq çağının ensiklopediyası adlandırıla bilər.

Xaqani əsərlərində o qədər adlar sadalanır, o qədər hadisələrdən bəhs edilir, başqaları bir yana, elə öz həyatı ilə bağlı o qədər maraqlı ayrıntılardan bəhs edilir ki, bunlarsız nə dövrün mənzərəsini dolğun təsvir etmək olardı, nə də şairin özünün əsli-kökü, ömür yolu barədə bitkin bilgi qazanardıq (Qafar Kəndli-Herisçi, 2017:11, 39, 110, 154, 195, 328, 417). Xaqani Şirvani istedadının itiliyində kimsəyə bənzəmədiyi kimi, özünütərifdə də heç kəsə oxşamadı. Nədən yazır-yazsın, sözü hərləyib-fırlayıb öz üstünə gətirdi, öz şeirinə, öz şəxsiyyətinə bir misra da olsa müsbət qiymət verməyincə ürəyi sakitləşmədi.

Gələcəyin Xaqanisinə ata babası İbrahimin adını verən Əli Nəccar oğlunu ailə peşəsinin davamçısı, özü kimi xarrat, yaxud atası kimi culah – pambıqyirən təsvir edə bilirdi. Lakin bu nəsilə elmdə sözünü demiş insanlar da vardı, onlara da çəkə bilirdi balaca İbrahim. Əmisi Kafiəddin, əmisi oğlu Vəhidəddin kimi təbabət alimi də ola bilirdi. Şair oldu. Amma həm də culah – toxucu oldu. Lakin onun cəhrəsi də başqa cəhrə idi, toxuduğu parça da nə pambıqdan idi, nə yundan, nə ipəkdən. Sadəcə, babasından ona keçən toxuculuğun məharəti idi. Amma o həm də atası kimi nəccar – xarrat ola bilirdi. Oldu da. Lakin onun çəkici də, mismarı da başqa idi. İrsən, ruhən atasından ona yonaraq, hamarlayaraq, cilalayaraq incəlik, gözəllik yaratmaq səriştəsi nəsib olmuşdu. O, söz, məna dülgəri idi. Zatında, damarında axan qanda əlinin duzu olan, ləziz təamlar bişirən aşpaza çevrilmək cizgisi də vardı. Anası Rabiə tərəf qazan asmaqda, peşəkarcasına xörək bişirməkdə ad çıxarmışdı. Hara yönəliрсən-yönəl, qan etdiyini edəcək və Xaqani də bu hökmdən çıxma bilmədi. Aşpaz da oldu, təzə xörək çeşidləri də ixtira etdi. Di gəl nə onun qazanı adı aşpazlarından idi, nə kəfkiri, nə qab-qacağı. Ərsəyə gətirdiyi xörəklər də biroturuma yeyilib bitən bişmişlərdən deyildi. Və loğman bəsirətli təbib də oldu Xaqani. Soyundan, şəcərəsindən dikələn səda onu həkim etməyə bilməzdi. Ancaq onun dava-dərmanı da başqaydı, məlhəmi də özgəydi, nicat vermək, sağaltmaq üsulları da fərqliydi. Bütün bu tərcümə-yi hal faktlarını orta əsrlərin hansısa təzkiyəsində, hansısa tarixi salnaməsində toplu halda tapa bilməzsəniz. Lakin gerçəkçi üsluba mail olmuş Xaqani Şirvani “Divan”ına səpilmiş onlarca şeirdə bu ailə, şəcərə həqiqətlərini həm müasirlərinə çatdırıb, həm də bizə və bizdən sonrakılara (نزهه المجالس تالیف جمال خلیل شروانی. تصحیح و مقدمه و شرح حال 1366 اول چاپ 6-51 گویندگان و توضیحات و فهرستها از دکتر محمد امین ریاحی. چاپ اول 1366).

1146-cı ildə Şirvanşah Mənuçöhrün sarayına gələn Xaqani tezliklə yerini möhkəmlətməyə müvəffəq olur. Xaqan-i əkbər – “böyük xaqan” adlandırılan Mənuçöhrün gənc şairə rəğbəti o qədər dərin idi ki, istedadına ehtiramın əlaməti olaraq bu cavana kiçiklik də edə bilirdi –

xidmətçilərin, saqilərin görməli olduğu işi özü görür, piyaləyə şərab süzərək şəxsən Xaqaniyə uzadırdı.

Təzkiyələrin sorağı olsaydı, buna da tərəddüdlə yanaşmağa dəyərdi. Amma bu xəbəri etibarlılığı danışıqsız qəbul edilməli məxəz – birinci ağız, “Divan”ında Xaqani özü çatdırır. Mənuçöhr gənc şairə elə valeh idi ki, ona heç bir başqa saray əyan-əşrəfinə göstərilməyən məhəbbətləri layiq görürdü. Zamanına görə əməlli-başlı var-dövlət sayılan bir məvacib müəyyən etmişdi – ildə 30 min dirhəm. Ona əmir rütbəsi vermişdi. Xaqanini dəbiri – müşaviri etmişdi. Bir sıra xarici səfərlərdə şahın adından siyasi danışıqları aparmağı da ona həvalə edirdi. Məclislərdən birində Xaqanini hətta dəstur-i əzəmindən – baş vəzirdən, indiki dillə, baş nazirindən daha hündürdə, özünə daha yaxında əyləşdirmişdi. Mənuçöhr ona sadəcə şair, alim kimi yanaşmırdı. Sarayda rəsmi qəbullar əsnasında ən vacib dövlət xadimlərinin oturmali olduğu qızıl kürsülərdən biri Mənuçöhrün buyruğu ilə Xaqani üçün ayrılmışdı.

Və bütün bu etdiyi yaxşılıqlar əvəzsiz ötməyib. Xaqani də əvəzində Mənuçöhrdən qat-qat uzun yaşayacaq şeirlər yaradıb və hökmdarın həyat, mübarizə və idarəçilik tarixinin çox təfərrüatlarını unudulmuşdan xilas edərək ədəbi vəsilə ilə tarixin hafizəsinə hopdurub.

1152-ci ildə Xaqani həyatının ilk böyük səfərinə çıxır, İraq-i ərəbi və İraq-i əcəmi gəzib dolaşır. Bu səfərdən onun “**Töhfət-ül İraqeyn**” (“İki İraqın sovqatı”) əsəri yadigar qalır. Və bu səyahət onu elə əmisi qədər müdrik, ona elə əmisi kimi xeyirxah məsləhətlər verən bir qocayla rast salır – Cəlaləddin Dərgəzini ilə. İraqda Xaqaninin əsas niyyətlərindən biri sultan sarayında xidmətə girmək, müəyyən bir vəzifə qazanmaq idi. Belə ehtimal etmək olar ki, bu səfər ərəfəsində artıq Xaqani ilə Mənuçöhr sarayı arasında müəyyən soyuqluqlar yaranıb ki, şair ayrı məkan arayırmış. Xaqaninin “Böyük xacə” adlandırdığı təcrübəli, adam sərrafı olan Cəlaləddin Dərgəzini İraq səlcuqlarının sarayında vəzifə uman bu gəncin qısa zaman içərisində istedadını da sezir, təbiətindəki inkişafına xələl gətirə biləcək kəmhövsələlik, təkəbbürlülük kimi müəyyən qüsurları da əlüstü tutur. Və dəli-dolu gəncin başına elə əmisi Kafiəddinin etdiyi kimi, ağıl qoymağa çalışır, xeyirxah nəsihətlər edir (Qafar Kəndli-Herisçi 1988:225-226]. Cəlaləddin Dərgəzini, bir önəmli tarixi sima haqqında hadisələrin üstündən 8 əsr sovuşandan sonra belə arxayınlıqla söz açə biliriksə, bunun da səbəbkarı yenə Xaqani, onun tarixlə ləbələb şeirləridir.

XIII əsr ədəbiyyat tariximiz az öyrənilib. Əsas səbəb də mənbə qıtlığıdır. O dövrdə ömür sürmüş şairlərin çoxunun “Divan”ları bizə çatmayıb. Təqribən həmin əsri başdan sona qədər yaşamış Zülfiqar Şirvani bu baxımdan istisnadır.

Zülfıqarın bizə 10 min beytlik yadigarı gəlib çatıb. 1934-cü ilə qədər bu şeirlərdən xəbərimiz olmayıb. Yalnız təzkirələrdəki 2-3 qəsidəsi məlum olub. Həmin ildə Londonda ingilis araşdırıcısı – Edvard Edvards Zülfıqarın “Divan”ını sırf bir təsadüf nəticəsində tapıb və olduğu kimi – faksimile şəklində çap etdirib (Diwan-i Zulfakar, 1934). Yetərinəcə mötəbər olan, şairin vəfatından 40-50 il sonra, ola bilsin ki, hətta onun avtoqrafında köçürülmüş bu “Divan”, təəssüf ki, nəşr olunmasından bunca uzun müddət keçsə də, indiyəcən nə mükəmməl araşdırılıb, nə tərcümə edilib.

XIII yüzillikdə yaşadı Zülfıqar. Bu o zamanlar idi ki, sürəkli onillər boyu yad dildə – farsca – həmin dilin doğma ziyələrini, halalca fars şairlərini də mat qoyan gövhərlər doğurmuş Azərbaycan şeiri darıxdığı, qəribsədiyi doğma ocağına qayıdırdı. Orta Asiyadan Hindistana qədər əzəmətli bir məkanda, müxtəlif cür düşünən, müxtəlif dillərdə danışan, başqa-başqa talelərə, xasiyyətlərə, məcazlara malik xalqların eyni bir dildə yaratdıqları ucsuz-bucaqsız, zəngindən-zəngin, əlvandan-əlvan şeir ümmanı ilə XII yüzildə farsdilli poeziya ağlasığmaz bir oyanış, dirçəliş yaşadı və bu söz intibahının ağır yükünü çiynlərinə götürüb ən öndə gedən Nizami, Xaqani, Fələki, Məhsəti... Azərbaycan balalarıydı. XIII yüzillik idi və böyük bir tarixi missiyanı yerinə yetirmiş Azərbaycan şeiri qonşularla ünsiyyətdə qazandığı səriştə və təcrübələrinə, iliyilə, qanı ilə ona irsən keçmiş mənəvi yaddaşa söykənərək duyğularını indi öz mehriban, aydan arı, sudan duru ana dilində bəyan etməkcün özünə qayıdırdı. Zülfıqar Şirvani məhz bu çağda yaşayıb-yaratdı. Ancaq o, ana dilində oyanışa başlayan şeirimizin ilk cərgələrində gedənlərdən yox, farsca təntənəsini başa vuran yaddilli poeziyamızın son böyük elçilərindən oldu. Seyid Qivaməddin Hüseyn ibn Sədrəddin Əli Şirvani. Köhnə qaynaqlar adını, soyadını, yurdunu bu cür nişan verir. Zülfıqar təxəllüsüdür, Qivaməddin ləqəbi, Sədrəddin Əli – atasının adı. Əsl adı Hüseindir. Cavanlığında yazdığı bir para qəzəllərdə Qivam təxəllüsü işlədib, sonralar, daha məşhur olduğu vaxtlarda adını arxa cərgəyə ötürən “Zülfıqar” təxəllüsünü qəbul edib [10,93]. Ancaq XII-XIII yüzilliklərdə “Qivam” təxəllüsü ilə yazan başqa şairlər də vardı və hətta onlardan biri Azərbaycandan – Gəncədən idi: Qivami Mütərrizi. Qəbul elədiyi “Qivam” təxəllüsü başqa “Qivam”lara qarışmasın deyə bəzi şeirlərində Zülfıqar həmin sözü tək işlətməyib, nisbəsini də əlavə edərək belə yazıb: “Qivam Şirvani”. Və Qivam Şirvani olduğu çağlarda çoxlu qəzəllər yazıb, bu qəzəllərdə saf məhəbbətdən ötüb, gözəlləri tərənnüm edib. Sonralar, artıq Zülfıqara döndüyü vaxtlarda daha çox qəsidədən yapışıb. Zahirən sanki bu qəsidələrin də hamısında məhəbbət, gözəlin tərif, şirin təşbihlər, ləzzətli bənzətmələr var. Ancaq iki-üç beyt dərinə endikcə

görürsən ki, Zülfiqarın öydüyü bu yar əvvəlki Qivam olduğu günlərin ürkək, həyalı, işvəli gözəli deyil. Bu “gözəl” deyilən və öyülən bir taxt sahibi, bir tac yiyəsidir. XX yüzilliyin təzkiyəçisi Dövlətşah Səmərqəndi belə nağıl eləyir: **“Şirvan vüzərasından Sədr Səid yazdığı bir qəsidəyə əvəz olaraq Zülfiqara yeddi xarvar ipək bəxş etmişdi”** (Hüseynov, 2012:94). Bir xarvar əlli batmandır və hər batman da səkkiz kilo. Gündə sıra-sıra mədhiyyələr eşidən vəzirə Zülfiqar şeiri necə təsir edibsə, açıb səxavət qapılarının ağzını, bir qəsidəyə görə 3 tona yaxın – 2800 kilo ipək bağışlayıb ona. İndi, 7 əsrdən artıq bir zaman keçəndən sonra anlayırsan ki, o qədər səxavət göstərən hökmdar əslində haqlıymış. Çünki o və onun kimi hökmdarlar şairlərə sadəcə dünya malını hədiyyə edirdilər. Şairlərsə onlara qəsidələrində əbədiyyət bağışlayırdılar. Həmin dövrün saray tarixinin indi əyani təsəvvür edilən mənzərəsi Zülfiqar şeirlərilə bərpa edilə bilər.

Zülfiqar Şirvaninin “Divan”ında 100 misralıq bir mənzuməsi də qalıb və bu şeirdə Zülfiqar həyat yolundan bəhs edir. Bu şeirdəki bilgiləri və Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkiyə üş-şüəra”da, Əmin Əhməd Razinin “Həft iqlim”də, Lütfuli bəy Azərin “Təzkire-ye Atəşkədə”də, Rzaqulu xan Hidayətin “Məcmə ül-füsəha”da, Şəmsəddin Sami bəyin “Qamus ul-ələm”də, Məhəmmədəli Tərbiyətin “Daneşməndan-e Azərbaycan”da verdikləri soruşları (Pənahi Makulu, 1962:155) üst-üstə gələndə Zülfiqar ömrünün neçə qaranlıq səhifəsinə işıq düşür. Bəlli olur ki, Zülfiqar təxminən 1190-cı ildə doğulub. Nəsillikcə Şirvandan olublar. Əsilli-nəcəbətli bir ailənin övladıymış. Ana babaları Xosrovlu və Sərir mülklərinin hakimləri imişlər. Mükəmməl təhsil görə Zülfiqar dövrünün əsas elmlərinə kamil yiyələnir. Məntiq, fiqh (yurisprudensiya), heyət (astronomiya), təfsir (“Quran”ı şərh etmək elmi), lüğət (leksikologiya), sərf-nəhv (morfologiya və sintaksis), əhadis (peyğəmbər və onun silahdaşları haqdakı hekayətləri öyrənən elm), bəyan (ritorika), əruz, cəzr və kəb (kök alma – riyaziyyat), üstürləb, musiqi, bəstəçilik. Həmin şeirdə bu elmləri sadalayır və belə yazır: **“Bütün bunları o qədər yaxşı bilirəm ki, fəzilətdə təkəm və Allah hər iki dünyada mənə tay olacaq kimsə yaratmayıb”** (Diwan-i Zulfakar, 1934:131-133). Mənbələr Zülfiqarın bu məğrur iddiasına tərəfdar çıxır. **“Altı dildə nəzm və nəsrə yazı bilirəm”** (Diwan-i Zulfakar, 1934:132). Bunu da Zülfiqar deyir. Daha hansı bacarıqları varmış? Mütrüb-xanəndə olmadığını deyir, ancaq bunu da çatdırmağı unutmur ki, lazım gələrsə xanəndələri də heyətdə qoyacaq avazla oxuya bilər, həm də “Nəva”, “Pişrov” və “Qəvəl”i yazdığı qəzəllərlə ifa edib “Bəsit”dən bəstələdiyi rənglə “Səfir”ə keçə, “Cərade” və “Foru-daşt”dan sonra yenə öz qoşduğu təsniflə muğamı başa vura bilər. **“Elə nəğmələr bəstələyərim ki, bəstəçilik elmini öyrənmək**

üçün məndən örnək götürərlər”. Ox atmaqda, at çapmaqda, müdrik söhbətlər edə bilməkdə ötölməz olduğunu söyləyir. Xəttatlıqda və zudnevislikdə (tezyazarlıqda) bənzərsiz olduğunu bildirir. Zudnevislikdə (bugünkü anlayışla desək, “stenoqrafiya”da) bacarığını bu əlamətlə işarə verir ki, “Şahnamə”ni (həmin 60 min beytlik məşhur epopeyanı) nəsx xətti ilə bir aya köçürə bilər. Və bununla da fəxr edir Zülfıqar: **“Mənim şeirimın bağı biliklər toplusudur”** (özü **“came əl-ulum”** – “ensiklopediya” yazıb) ((Diwan-i Zulfakar, 1934:132-133).

Bütün bu bacarıqlarından, biliklərindən, vərdişlərindən şeirlərində istifadə edib və bu cəhdlərində o qədər ifrata varıb ki, Zülfıqarın bugünüməzə gəlib çatmış “Divan”ının köçürücüsü Mairi hələ 1345-ci ildə şairi heyranlıqla “Lisan ül-qüds” adlandırıb (Diwan-i Zulfakar, 1934:465). Tale onu yollardan keçirə-keçirə daha bir saraya gətirib çıxardı. Xarəzmşah Sultan Məhəmmədin cah-calallı iqamətgahına. Burada, Xorasanda olanda himayədarının Bağdad səfərini “Şahənşahnamə” ünvanlı məsnəvisində (1217) şeirləşdirdi. Qabaqlar Şirvanşahların vəziri olmuş Xacə Məhəmməd Mastəri Zülfıqarın tərifi Hülakunun oğlu Abaqa xanın Xuzistandakı valisi Yusif şah Lora çatdırdı. Loristan atabəyi Yusif şahın ani qanqaralığı, qələbə sevincləri, qohum-əqrəbalarının toyları və yasları Zülfıqar şeirində əbədiləşdi. Bəzi hadisələri isə lap gününə, saatına qədər dəqiq şeirləşdirdi Zülfıqar. Çoxdan tarixin alt qatına çökmüş bu adamlar haqqında yüzillər ötəndən sonra Zülfıqar şeiri soraq verir. Ancaq Zülfıqarın öz dərdlərindən, öz sevinclərindən, öz ələmindən, öz nəşəsindən bir söz demir o çağlarda yazdığı şeirlər .

1282-ci ildə Abaqa xan vəfat etdi. Cəlal üd-dünya və – din – Əbülmüzəffər Soyurqatmış həmin ildə Kirmanda taxta oturdu. 1291-ci ildə Arqun xan öldü. Keyxatu oturdu onun yerinə. 1295-də Qazan xan taxta çıxdı. Bu dünyadan gedən, dünyadan gedənlərin yerinə taxt-taca sahib olan hökmdarların heç birinə hüsn-rəğbətsiz deyildi Zülfıqar və elə onlar da Zülfıqara. Onlar Zülfıqarı qanadlarının altına alırdılar və Zülfıqar da onları qaldırırdı şeirin qanadına.

Yaşadığı uzun ömür və şeir yazdığı böyük dövr boyunca Zülfıqar Yaxın və Orta Şərqi müxtəlif guşələrində güzəran sürdü və sarayda olmaq ona həmişə vaxtının siyasi hadisələrinin sərçəşməsində, qaynağında durmaq imkanı bağışladı. Bir qaçılmaz həqiqət də var ki, heç vaxt yaşadığın günün çölündə qala bilmirsən. Və Zülfıqarın şeirləri “sənət sənət üçündür” ülgüsünə nə qədər sadıq qalsa da, nə qədər zərli, nə qədər bəzəkli, nə qədər mücərrəd olsa da, yaşanan Günün, cari Vaxtın qaçılmaz cazibəsindən qurtula bilmədi. Dövrünün ən müxtəlif tarixi hadisələri, ovaqları, adətləri tikə-tikə də olsa onun şeirlərinə çökdü.

Məhz bunun sayəsində yazılı qaynaqları sarıdan korluq çəkdiyimiz XIII yüzilliyi öyrənərkən, o zamanın bir sıra məsələləriylə bağlı elmi dəqiqləşdirmələr aparmaq istəyərkən Zülfiqar misraları dönüb çıraq olur, tarixçilərin zamanın oyanlarına yönələn cığırılarını aydınladır.

**“Xur” tazi dilində “şəms”ə çevrilər,
“Məh”ə türk dilində “ay” söyləyirlər** (Diwan-i Zulfakar, 1934:263).

Bu beyt Zülfiqarındır. Və bu beytin bələdçiliylə şirvanlı ustadın daha hökmdarlarla yox, yaradıcı adamlarla, şairlərlə, filosoflarla, hikmət sahibləriylə ünsiyyətlərinə doğru üz tutaq.

O beyt Zülfiqarındır və bu beyt də Xoylu Hüsaməddinin:

**“Xoda” – “tanrı”, “təvangər” – mənası “bay”,
“İşə buyruq edici” – “karfərmay”.
“Setarə” – “ıldız” o “xorşid” – “günəş”,
“Zəmin” – “yer”, “aseman” – “gök”, “mah”dur – “ay”.
“Be bala ro” – “yuxarı var” deməkdir,
“Aşağı en” demək, yəni “foru ay”.**

Bu parça ölçüsüz qədər dəyərli bir qaynaqdan – Hüsaməddin Xoylunun qələmə aldığı başdan-sonacan beləcə davam edən farsca-türkcə mənzum lüğətdəndir. Bu lüğət də XIII yüzildə dilimizdə gedən özləşmənin göstəricisi, oyanışını, dirçəlişini başlayan Azərbaycan ədəbi dili və şeirinin getdikcə daha artıq meydan tutmasının, tədricən həcmli əsərlər vücuda gətirməsinin nişanəsidir (Hüseynov Rafael, 2017:10-14). Hüsam təxəllüslü, Müzəffəri ləqəbli, Həsən ibn Əbdülmömin adlı bu qələm sahibi Çobanilər sülaləsi dövründə, Müzəffərəddin Yoluğ Arslan ibn Alp Arslan Yüzək ibn Əmir Çoban zamanında yaşayıb. Mənsur və mənzum əsərlərindən başqa, “Nüzhət əl-kitab və töhfət əl-əlbab” adlı (bu kitabdakı başqa məzmunlarla yanaşı, Hüsamın ərəbcədən farscaya çevirdiyi yüz beyt də var) bir kitabı da olub ki, həmin şəxs haqqında yalnız şair, nasir kimi yox, həm də XIII yüzillikdə parlamaş bir lüğətçimiz, tərcüməçimiz kimi danışmağa əsas verir.

Zülfiqar “Divan”ındakı maraqlı bir kitab sürprizi bizi Hüsamın bütöv qəsidəsiylə qarşılaşdırır. Yəni əslində qoşa qəsidədir. Birini Zülfiqar yazaraq Hüsama həsr eləyib və ikincisi də əksinə – Hüsamın Zülfiqara ithafı. Bu şeirlərdə iki böyük Azərbaycan ziyalısının bir-birlərinə lütfünü, haqlı komplimentlərini kənara qoyub, həmin şeirlərdəki başqa bir müşahidəmi çatdırmaq istəyirəm. Öncə Zülfiqarın şeiri üstündə

dayanaq. Demək, o, səmimi də ola bilirmiş. “Söz” rədifli bu şeirində qəlbindən gələn etirafları, gileyləri, şikayətləri var Zülfiqarın. Bu şeirində – qələm dostuyla üz-büz söhbətində Zülfiqar adı, balaca bir adamdır, gücsüzlüyünü boynuna alır: **“Sözün rüzgarı mürəkkəb kimi qaradır: bu zamanədə, kağız üzərində gəzdikcə qələmin çıxardığı cırıltı, sözün Zöhrə ulduzunun qulaqlarına çatacaq qədər ucalan zarıltısı, nalələridir”** (Diwan-i Zulfakar, 1934:263-264).

Hüsam isə misralarında Zülfiqarı belə şərifləndirirdi: **“Sənə min il sadlıq içərisində qalmaq nəsb olsun! Çünki ağıl heç kəsi sənin kimi şeir evində söz süvarisi etməmişdi. Səninlə mənim söz mirvarilərimiz arasında bir bağlılıq var. Sən sözün Zülfiqarı – qılıncısan, Hüsam isə sözün çakəri-nökəri”** (Diwan-i Zulfakar, 1934:264).

“Dəniz ürəkli filosof mənə belə söyləmiş...” Zülfiqarın mənzumələrindən biri belə başlanır. Burada da o, dostuyla üz-üzədir: Nəsirəddin Tusiylə. Öz alim dillərində danışılar, dünyanın hikmətlərindən, varlığın mahiyyətindən, yaradılışın sirrindən, təfəkkürün pillələrindən bəhs edirlər. Bu, şeirlə söylənmiş bir fəlsəfi risalədir və düşüncə tariximizi, əski fəlsəfəmizi, bu elm sahəsindəki fikir, baxım toqquşmalarını öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir (Diwan-i Zulfakar, 1934:339-340).

Həsən Səlah əd-Din. Bu, XIII yüzilin daha bir düşünəridir. Zülfiqar ondan da yazır. Onu “İxvan üs-səfa” (“Safliq qardaşları”) ənənələrini dirildən, canlandıran, başına bilgin müridlər toplayan mütəfəkkir, “mühəqqiq” – tədqiqatçı kimi öyür. Kəmaləddin İsmayıl – Zülfiqarın qocaman müasiri, qüdrətli bir şair. 1299-cu ildə Təbrizdə vəfat etmiş, saygılı şair və şöhrətli nasir olmuş, ədəbiyyat tarixlərində Hümam Təbrizi ilə şeirləşməsi yad edilən Pur Bəha. Zülfiqarın məhəbbət dolu məktub yazdığı başqa bir tanımadığımız şairimiz Kəmaləddin Naxçıvani...

Üzü bu simalara çevrilmiş şeirlərində Zülfiqar misralarının “məsnui” (bu yerdə isə ən dəqiq tərcüməsi elə “süni”dir) donunu, beytlərinin alabəzək libasını çıxarıb. Şeirlə söylədiyi ürək sözünü o paltarda bu adamların qarşısına çıxarmaq ayıbdır. Bu adamların hərəsiylə öz dilində – filosofuyla filosof, şairiylə şair, nasiriylə nasir dilində danışır Zülfiqar...

Şirvanın uzaq tarixləri yaxın edən dah bir övladı Cəmaləddin Xəlil Şirvanidir. Onun XIII yüzildə, 1250-1260-cı illər arası toplayıb tərtib etdiyi “Nüzhət ül-məcalis” toplusu Şirvanşah Ələddin Fəriborza ithaf edilmişdir. Bu məcmuədə 291 şairin 4139 rübaisi əksini tapmışdır (نزهة المجالس تالیف جمال خلیل شروانی. تصحیح و مقدمه و شرح حال گویندگان و توضیحات و فهرستها از کتر محمد امین ریاحی. چاپ اول 1366).

Bu dörtlüklərin 2212-si Azərbaycan şairlərinin qələmindən çıxıb və onların arasında xeyli Şirvani var. Bir çox tanımadığımız Azərbaycan şairinin adını ilk dəfə burada görürük.

Bu toplu XII-XIII əsrlər Azərbaycan tarixinə günümüzə uzanan ən əhəmiyyətli körpülərdən sayılırsa, haqq olar.

1387-1450-ci illər arası yaşamış Bədr Şirvaninin “Divan”ı isə XIV-XV əsrlər tarximizi araşdırmaq, bir çox qaranlıq suallara cavablar tapmaq baxımından əsl xəzinədir (Бадр Ширвани. Диван, 1985). Bədrin ayrı-ayrı qəsidələrindəki qiymətli məlumatlardan savayı 40-a yaxın maddə-yi tarixindəki dəqiq informasiyalar həmin dövrü araşdıran taixçi üçün etibarlı kompas kimidir.

Nəticə

Bütün bu qeydlər son dərəcə vacib, bütün istiqamətləri və detalları ilə müfəssəl şəkildə araşdırılmalı geniş bir mövzuya yalnız giriş səciyyəli qeydlərdir.

Şirvan şairlərinin ədəbi mirası küll halında daha dərinədən öyrənildikcə həm Azərbaycan poeziyasında əsrlərcə aparıcı istiqamətlərdən və məktəblərdən biri olmuş bu istiqamət haqda daha dürüst və əhatəli qənaətlərimiz yaranar, həm də bu mötəbər körpünün bələdçiliyi və yardımı ilə yurdun tarixinin bir çox açılmamış səhifələrinə, mübhəm suallarına doğru cavablar taparıq.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasqulu ağa Bakıxanov. Gülüstən-i İrəm. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1970
2. Бадр Ширвани. Диван. Автор предисловия и составитель Абульфаз Рагимов. Москва, Издательство «Восточный литературе», 1985
3. Буниятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана. Баку, «Элм», 1978
4. Diwan-i Zulfakar. Edited with an introduction by Edward Edwards. M.A. London. 1934
5. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. Birinci cild, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1978
6. Hadi Hasan. Falak-i- Shirvani. His times, life and works. London, 1929
7. Hasan H.Muhammad. Falak-i Shirwani and his unique diwan in Madras. Islamic culture, 1950

8. Hasan H.Mahammad. Reserches in Persian literature. Heydarabad, 1958

9. Hüseyinov Rafael. Söz heykəli. Bakı, “Elm və təhsil nəşriyyatı”, 2012

10. Hüseyinov Rafael. XIII yüzil Azərbaycanında yaddillilikdən anadilli ədəbiyyata böyük qayıdış və Hüsəməddin Xoylunun mənzum lüğətinin daşdığı yük. “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” Beynəlxalq elmi konfransın materialları. 24-25 aprel, Bakı, 2017

11. Qafar Kəndli-Herişçi. Xaqani Şirvani. Həyatı, dövrü, mühiti. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1988

12. Pənəhi Makulu. Ədəbi məlumat cədvəli (On məşhur Şərq mənbəyi əsasında). Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. 1962

13. Rüstəmovə Azadə. Fələki Şirvani. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1986

14. دیوان حکیم نجم الدین محمد فلکی شروانی. باہتمام و تصحیح و تحشیہ طاهری 1345 شہاب. تہران

دیوان خاقانی شروانی با مقابلہ قدیمترین نسخ و تصحیح و مقدمہ و تعلیقات. بکوشش دکتر ضیاءالدین نسجادی. انتشارات زوار 1368

نزهه المجالس تالیف جمال خلیل شروانی. تصحیح و مقدمه و شرح حال گویندگان و توضیحات و فهرستها از دکتر محمد امین ریاحی. چاپ اول 1366

**Значимость литературного наследия Ширванских поэтов
для восстановления истин, связанных со средневековой
историей Азербайджана**

Резюме

Какими бы, внешне абстрактными ни казались литературные произведения, каждый из них непременно имеет отпечаток своего времени. Помимо того, что любое литературное произведение, является выражением прекрасного и носителем вкуса, оно непременно включает и исторические сведения. В литературном произведении эти сведения могут находиться, как на поверхности, так и сокрытыми в глубине текста. Основным источником для изучения средневековой истории Ближнего и Среднего Востока, ясного представления далекого прошлого Азербайджана, являются летописи, хроники, книги путешествий, которые непосредственно посвящены историческим событиям. Азербайджанские летописцы — государственный деятель, ученый, врач, историк, автор «Джами ат-таварих» Фазлуллах Рашид-ад-дин (1247-1317), историк, географ и поэт, автор «Тарихе гозиде» Хамдуллах Мостоуфи Казвини (1281-

1246), видный экономист своего времени, каллиграф и катиб, историк, автор «Тарихе-алем-ара-е-Аббаси» Искендер бек Мунши (1560-1634) ученый-историк, автор «Ахсан ат-Таварих» Хасан бек Румлу (1530-?) часто использовали литературные образцы, цитаты из творчества различных поэтов. Исторические факты, которые изложены в произведениях Фелеки Ширвани, Хагани Ширвани, Зулфикара Ширвани, Бадра Ширвани и других великих поэтов Ширвана, имеют большое значение для раскрытия и уточнения многих истин по истории Ширвана в эпоху средневековья. В статье рассматривается творчество, известных поэтов Ширвана, живших в разные эпохи, на основе образцов, взятых из «Диван»ов различных классиков делаются попытки восстановления и уточнения ряда забытых исторических событий.

Contribution of the literary heritage of the poets of Shirvan to restoration of realia about the medieval history of Azerbaijan

Summary

Notwithstanding the literary works outwardly appear to be abstract, each of them bears a stamp and some traces of the time it was written. Besides being a bearer of grace and bliss, each literary work has a bulk of certain historical data. This data may appear on the upper layer in artwork, but it can even hide deeper as well. There are also artworks that have purely historical content; furthermore there exist rhymes with certain lines that reflect the tidings about various historical events. The basic tool for our clearly seeing the sight relating to the distant pasts of the mediaeval history of Near and Middle East including Azerbaijan are chronicles, travel-books and works dedicated directly to historical events. However, in all of the professional historical works by Azerbaijani chroniclers such as “Jami at-tavarikh” (Collection of histories) by the brilliant statesman, scholar, physician, historian Fazlullah Rashidaddin (1247-1317), “Tarikhe-goziye” (Selected histories) by the historian, geographer and poet Hamdullah Mustoufi Gazvini (1281-1346) who has served as a financial officer in the time of Elkhanid state, “Tarikhe-alamaraye-Abbasi” (History of Abbas, the embellishment of the world) by the outstanding economist, secretary, historian of his period Iskandar beg Munshi (1560-1634), “Ahsan at-tavarikh” (The best one among the historical books) by the military and historian scientist Hasan bay Rumlu (1530-?) we encounter literary examples, citations from separate poets. That is to say, in our tradition of historiography along with important

ruler decrees, political documents, corresponding, maps and other sources, the literary material has become an important auxiliary tool for our chroniclers. The news with historical content reflected in the works by great Shirvani poets such as Falaki Shirvani, Zulfugar Shirvani, Badr Shirvani and others are of serious significance for discovering or clarifying most truths on the medieval life of Shirvan, Azerbaijan and entire Near and Middle East. Article explores the usefulness of the works with high artistry by famous Shirvani poets of various periods also in terms of historiography. Attempts are made in order to recover and specify a number of forgotten or distorted historical events and personalities based on the samples extracted from the Divans of different classical poets.

HÖKMDARLIQ AMİLLƏRİ VƏ ŞİRVANŞAHLARIN SARAY MÜXƏLLƏFATINA DAİR

Sevil MƏMMƏDOVA*

Ключевые слова: Ширваншахи, дворец, владычество, факторы, духовный

Key words: Shirvanshahs, palace, authority, factors, moral

Giriş

VI-XVI əsrlər ərzində mövcud olmuş qüdrətli Şirvanşahlar dövləti Azərbaycanın uzunömürlü, şanlı orta əsr dövlətlərindən biri olmuşdur. Şirvanşahlar dövlətinin hələ orta əsrlərdə qarət edilmiş çoxsaylı saraylarının, zəngin kitabxana və varidatının mənbələr əsasında araşdırılıb üzə çıxarılması, maddi və mənəvi hökmdarlıq amillərinin, saray müxəlləfatının, ümumiyyətlə, zəngin mədəni irsimizin, qədim tariximizin öyrənilməsi baxımından çox önəmlidir.

Orta əsr mənbələrinin vermiş olduğu məlumatlara görə, minillik tarixə malik Şirvanşahlar dövləti şahlarının ölkənin bir çox yerlərində təmtəraqlı, gözəl sarayları olmuşdur. Hökmdarlar ayrı-ayrı vaxtlarda ölkəni gəzir, lazım gəldikdə də bu iqamətgahlardan birində dayanırdılar. Şirvanşahlar dövlətinin Şamaxı, Quştəsfı, Şirvan, Dərbənd, Bakı, Qəbələ kimi şəhərlərdə, həmçinin Qarabağda gözəl sarayları, Bakı ətrafında: Nardaranda, Buzovna və Şüvələnda, digər yerlərdə isə yay iqamətgahları mövcud olmuşdur (Məmmədova, 2016:24). Lakin təəssüflər olsun ki, biz bu saraylar haqqında, yalnız orta əsr mənbələrindən məlumat alırıq, onlardan keçmiş zamanda danışırıq. Şirvanşahların təkəcə Bakı iqamətgahının müəyyən bir qismi günümüzdə qədər qorunub saxlanmışdır. Qəsb olunmuş sarayların müxəlləfatı, interyer bəzəkləri, zəngin kitabxana və xəzinələrinin aqibəti necə olmuşdur? Ümumiyyətlə, onlar haqqında təsəvvürümüz varmı? Bu kimi suallar hələ də öz cavabını gözləyir.

Xalqların tarixində mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılması uğrunda həmişə feodal çəkişmələri olmuşdur. Belə proseslər qanunauyğun idi və Azərbaycanda da baş vermişdir. Orta əsr Azərbaycan dövlətlərindən Səfəvilərin daxili siyasəti torpaqların birləşdirilməsinə yönəldilmişdi. Üç Şirvanşahın – I İbrahim, I Xəlilullah və Fərrux Yəsərin dövründə intibah

*“Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyi, email: sevil.mammadova@icherisheher.gov.az; sevil070959@mail.ru

dövrünü yaşamış, ticarəti ölkə daxili və xaricində eynilə inkişaf etmiş, mədəniyyəti çiçəklənmiş Şirvanşahlar dövlətinin müstəqilliyinə məhz Səfəvilərin mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradılması prosesində son qoyulmuşdu. 1500, 1501, 1509 və 1538-ci il müharibələrində Şirvanşahların taxtları daxil olmaqla xəzinələri, sarayları, zəngin kitabxanaları qarət edilib aparılmışdı. Tarixi ədəbiyyatdan məlumdur ki, 1500-cü ilin payızında olmuş Şamaxı yaxınlığındakı Cibani döyüşündə qızılbaşların əlinə böyük qənimət keçir. Bu döyüşdən sonra I Şah İsmayıl qışlamaq üçün Muğan düzünə – Mahmudabada gedir. Burada o, Bakı əhalisinin xərac verməkdən boyun qaçırıldığını və onların qızılbaşlara ciddi müqavimət göstərdiklərini eşidib, 1501-ci ilin baharında sərkərdələrini – Məhəmməd bəy Ustaclını və İlyas bəy Ayqutoğlunu Bakı qalasını tutmaq üçün göndərir... Sonradan Şah İsmayıl tərəfindən göndərilmiş Xülafe bəy də şəhərin alınmasında iştirak edir. XVI əsrin salnaməçisi Həsən bəy Rumlunun yazdığına görə, Şah İsmayıl şəhər sakinlərinə aman verir və bəkililər ona qanları bahası üçün 1000 tümən verirlər. Həmin müəllif özünün “Əhsənüt təvarix” əsərində məlumat verir: “Qazilər Mirzə Xəlilullahın cənazəsini üzə çıxarıb yandırdılar və onun türbəsinin günbəzi altından çoxlu qızıl tapdılar.” Bundan başqa, Şah İsmayılın anonim tarixçisi də xəbər verir ki, “İsmayılın əmri ilə Hadim bəy Xülafe Şirvanşahların zəngin qızıl ehtiyatını, qiymətli daşları, pul və digər avadanlığı çıxarıb apardı.” XVI əsrin digər salnaməçisi Xondəmirin verdiyi məlumata görə, ələ keçmiş qənimətin xeyli hissəsi İsmayılın əmri ilə döyüşçülər arasında paylanmışdı. I Şah İsmayıl Bakıdan Şamaxı yaxınlığındakı Gülüstan qalasına gedir, buradakı müvəffəqiyyətsiz mühasirəni götürür. Burada o, ağıqoyunlu Əlvəndin Naxçıvanda böyük döyüş qüvvəsi toplaması xəbərini alır. 1501-ci ilin baharında Şərurda Əlvənd Mirzənin qoşunuyla döyüşür, böyük qənimət ələ keçirən İsmayıl elə həmin 1501-ci ildə təntənəli surətdə Təbrizə daxil olur, özünü Azərbaycanın şahı elan edir.

Səfəvilərin Şirvana böyük yürüşlərindən biri də 1538-ci ildə, məlum “qələndər” üsyanından sonra olur. I Şah İsmayılın oğlu I Təhmasib qardaşı Əlqas Mirzəni 20 minlik qoşunla Şirvana göndərir. Sorxab, Qorçı, Qəbələ, Gülüstan qalaları alınır. Buğurd qalası isə 9 ay müqavimət göstərir, toplar işə salındıqdan sonra isə təslim olur. Bu qala Şirvanşahların ənənəvi xəzinəsi idi. XVI əsr salnaməçisi Hürşah Bürhanın “Nizamşahlar elçisinin tarixi” əsərində verdiyi məlumata görə, “burada qorunub saxlanılan pulların, qiymətli zinət əşyalarının sayı-hesabı yox idi. Bütün bunlar I Təhmasib tərəfindən şəxsən müsadirə olunmuşdu.”

Orta əsrlərdə hər bir hökmdarın müəyyən hökmdarlıq və hegemonluq rəmzləri var idi. Hökmdarlıq amilləri müxtəlif olmuşdur. Bunlar mənəvi və maddi amillər idi. Mənəvi amillərə ilk növbədə ünvan, yəni titul və ləqəblər aid idi. Məsələn, Şirvanşah I Xəlilullahın oğlu Fərrux Yəsarın ləqəbi Şirvanşah (Бадр Ширвани, 1985:58; 63), yəni şahların ən qüdrətliyi olmuşdur. Şirvanşah I Fərrux Yəsarın oğlu Sultan Məhəmməd Qazinin titulu isə Şamaxal idi (Сара Ашурбейли, 237). Səlcuqlu sultanı Alp Arslanın titul və ləqəbləri çox olsa da, sadəcə “əs-Sultanul-əzəm” – ən böyük sultan titulu ilə adı çəkilməmiş. Mənəvi amillərdən biri də hökmdarın hakim olduğu ərazilərdəki məscidlərdə cümə namazları əsnasında onun adının, titul və ləqəblərinin zikr edilməsi idi. Buna “xütbə”, xütbəni oxuyan din adamına isə “xatib” deyilirdi (Mehmet Altay Köymen, 10; 13). Mühüm hökmdarlıq amillərindən biri də sikkə idi, yəni sikkə zərb etdirmə. Sikkə hakimiyyət rəmzi idi; bir tərəfdən mənəvi, digər tərəfdən isə maddi amil sayılırdı. Taxta çıxan hökmdarın ilk işi üzərində adının, titul və ləqəblərinin olduğu sikkələr zərb etdirməkdə. Vassal hökmdarlar da sikkələrdə xütbədə olduğu kimi, əvvəlcə Xəlifənin, sonra hakim hökmdarın ad, titul və ləqəblərini, ən sonda isə özlərinin ad, titul və ləqəblərini zərb etdirirdilər. Şirvanşahların ölkənin əsas şəhərlərində: Şirvanda, Şabran, Şamaxı, Bakı, Quştəsbi (Kür çayının mənsəbində) və Dərbənddə zərb etdirdikləri demək olar ki, bütün sikkələr üzərində də əvvəlcə xəlifənin adı, sonra isə özlərinin ad, titul və ləqəbləri yazılmışdır.

Maddi hökmdarlıq amillərindən ən başlıcası saraylar olmuşdur. Onlar qübbəli olmaqla göylərin yerdəki simvolları sayılırdı. Hakimiyyət rəmzlərindən biri kimi, saraylar dövlətin baş şəhərindən kənarlarda da – mühüm, əhəmiyyətli şəhər mərkəzlərində, adətən də hündür yerlərdə inşa edilirdi. Orta əsr mənbələrindən məlumdur ki, Şirvanşahların ölkənin müxtəlif yerlərində təmtəraqlı sarayları olmuşdur. Şirvanşahların Şirvan şəhərlərində: Şamaxıda, Quştəsfi, Dərbənd və Bakıda, həmçinin Qəbələ və Qarabağda da gözəl sarayları var imiş. Qardaş Türkiyədə Dolmabaxça, Bəylərbəyi və Üsküdar Sarayları yazlıq saraylar olduğu kimi, Şirvanşahlar dövlətində də Bakının Nardaran, Buzovna, Şüvəlan kimi yaşayış məntəqələrində yay iqamətgahları mövcud olmuşdur. Lakin yuxarıda adı çəkilmiş bu saraylardan, yalnız Bakı sarayı günümüzədək müəyyən qədər qorunub saxlanmışdır (Məmmədova, 2016:25) Müxtəlif relyefli 3 həyətdə yerləşən Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi hazırda 0,6 hektar ərazini əhatə edir. Orta əsrlərdə sarayın ərazisi daha böyük olmuşdur. Vaxtilə sarayda arxeoloji tədqiqat işləri aparmış V.N.Leviatov yazırdı: “Saray uzaq keçmişdə bürcləri (qüllələri) olan tamamilə ayrı – müstəqil bir divarla əhatələnərək, Bakı qalasının iç qalasını təşkil edirdi.

Hərçənd indi yerin üstündə heç bir iz qalmasa da, 20 il bundan əvvəl (XX əsrin 20-ci illəri) sarayın şimali-şərq tərəfində görünür ki, bürcün fundamentinin və onunla bağlı olan divarın bir hissəsinin qalıqlarını müşahidə etmək olardı” (Leviatov, 1944:7). İki şahın dövründə saray şairi olmuş Bədr Şirvaninin “Divan”ındakı məlumata əsasən, sarayın qoşa bürclü, ala, yəni böyük qapıları olmuşdur. Lakin təəssüf ki, nə həmin bürclər, nə də ala qapılar günümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Yalnız alman təbiətşünas alimi E. Kempfer 1683-cü ildə qapıların təsvirini vermiş, hər iki qapının üzərində qarşı-qarşıya durmuş iki şir və onların arasında başqa bir heyvanın, sanki dəvə başının yerləşdirildiyini, ikinci qapının girişi üzərində də belə fiqurun olduğunu qeyd etmişdir (Şəblikin, 1939:4).

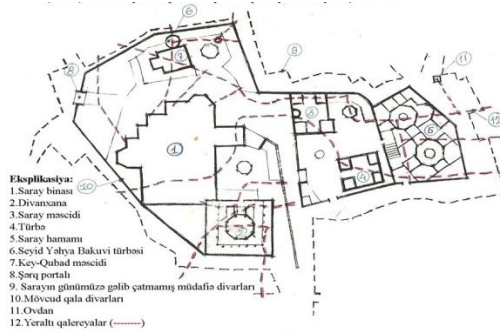

Alman həkimi və səyahətçisi İohann Lerx isə 1734-cü ildə saray haqqında yazırdı: “Yuxarı tərəfdən şəhər kifayət qədər ucadır və təpə üzərində köhnə şah sarayı görünür. Qalın daşların arası bir-birlərinə o qədər yaxşı birləşdirilmişdir ki, onların birləşmə yerləri bilinər-bilinməz sezilir. Darvazalar, qapı və pəncərələr, qalereyalar oyma üsulu ilə son dərəcə məharətlə yerinə yetirilmişdir. Məscid xaricdən olduğu kimi, daxildən də, eynilə hamam da yaxşı bəzədilmişdir. Bu qiymətli qədim bina təsvir edilməyə layiqdir, baxmayaraq ki, o, bir çox yerlərdə dağılmışdır. Dam örtüyü firuzəyi rəngli daşlarla örtülmüşdür” (Leviatov, 1944:28). Digər səyyahlar da günbəzlərin firuzəyi kaşlarla örtüldüyünü qeyd etmişlər. Bu məlumatlar XX əsrin 30-cu illərində sarayda aparılmış arxeoloji təmizləmə-qazıntı işləri zamanı aşkar edilmiş lekal və qeyri-lekal formalı kaşı fraqmentləri ilə təsdiq olunmuşdur. XV əsrdə yaşamış Bədr Şirvani sarayın əsas günbəzinin günəş təkli qızılı olduğunu qeyd etdiyindən, ehtimal etmək olar ki, mərkəzi günbüz vaxtilə qızıl suyu ilə işlənibmiş (Бадр Ширвани, 1985:31-33). Bunu vaxtilə sarayda aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı Azərbaycanın digər yerlərində təsadüf edilməmiş kaşı növünün aşkarlanması faktı da təsdiq edir. Aşkar edilmiş bu firuzəyi rəngli kaşı fraqmentləri üzərində müxtəlif ornamentlər məhz qızıl suyu ilə işlənmişdir (Salamzadə, 1958:52) Ümumiyyətlə, səyyahların qeydlərinə əsasən, saray tikililərinin zəngin kaşı bəzəyi olmuşdur. Lakin

qiyməti olmayan bu mədəni irs, sarayın keşməkeşli tale yolunda təəssüf ki, yaşadığımız dövrə qədər gəlib çatmamışdır. Sarayın giriş qapısının tağını bəzəyən kaşı parçasını şəxsən qoparıb babasının xatirəsinə açdığı Saratov muzeyinə aparmış məşhur rəssam-professor Aleksey Petroviç Boqolyubovun qeyd etdiyi kimi: “Bu gözəl saray pis qorunur, güclü surətdə qarət edilir”. Orta əsrlərdə Sarayın interyerində son dərəcə nəfis şəkildə işlənmiş gözəl ornament şəbəkəsi var imiş və bu naxışlarda səhər şəfəqinin rəngləri: mavi və qızılı çalarlar üstünlük təşkil edirdi. Belə ki, üstünlük təşkil edən mavi fonda işıq şüaları oynayanda, qızılı çalarlı naxış elementləri səmadakı ulduzlar təki bərq vurmuş. Saray şairi Bədr Şirvani yazırdı:

Onun naxışlarla dolu tavanına camın parıltısı düşəndə
Göy günbəzdən ulduzlar parlayar.

1857-ci ildən Saray tikililərində intendantlıq – rus hərbi-təsərrüfat idarəsi yerləşdirilmiş, qapı və pəncərələrin yerləri dəyişdirilmiş, bəzilərinin yerləri kərpiclə tutulmuşdur. Sarayın II mərtəbəsindəki 25 otağın plan quruluşunda dəyişikliklər edilmiş, tağlar sökülərək arakəsmələrlə əvəz edilmişdir. Kompleks abidələrində pəncərə şəbəkələri sındırılaraq kərpiclə hörülmüş və abidələrdən hərbi sursat anbarları kimi istifadə edilmişdir. Pribaltika zadəganlığına mənsub olmuş general-mayor, yazıçı baron İ.R.Xoven 1861-ci ildə yazırdı: “Lakin hər şeydən kədərli odur ki, təmizliyin özü belə, gözəl maddi-mədəniyyət əsərinə rəhm etməmişdir – divarları ağartmış və bununla otaqların bəzədildiyi fantastik oyma naxış şəbəkəsini məhv etmişdilər... daxili tərtibatın izi belə qalmamışdır; lakin nələ qorunub saxlanmışsa, gözəl və heyrətamizdir. Yeraltı yol saraydan Qız qalasına aparır; ora giriş indi də görünür” (Aslanov, 1987:3). Saray kompleksi ərazisində olan 26 quyunun 14-ü saray binasının I mərtəbəsindədir. Quyuların hamısı qurudur və su verən laylara gedib çatmırlar. Dərinlikləri 3m-dən 15 m-dək olan bu quyuların bəziləri yeraltı yollarla əlaqəlidir. 1937-38-ci illərdə onlardan 17-i təmizlənmişdir. 1989-cu ildə biolokasiya metodu ilə müəyyən edilmişdir ki, təkcə saray binasının altından 8 istiqamətə yeraltı yol şaxələnidir.

Sarayın yeraltı yollarının sxemi

Əsas hökmdarlıq amillərindən biri də taxtdır. Hündür yerdə qoyulan, hakimiyyət, hökmdarlıq rəmzi olan taxt, hökmdarın əyləşdiyi zəngin bəzədilmiş kürsüdür. Görünüşünə görə, taxt heç olmasa bir insan boyundan hündür olardı (Mehmet Altay Köymen, 18) Əzəldən bəri taxtlara allah və hökmdarların simvolu kimi baxılmışdır. Taxtlar adətən sarayların ön otaqlarında və ya qəbul zallarında qoyulurdu. Taxtlar qızıl, gümüş, qiymətli daşlarla, qızılı və gümüşü simlərlə inkrustasiya – qaxma üsulu ilə bəzədilirdi. Şah taxtları daşdan, taxtadan, qızıl və gümüşdən, hətta fil sümüyündən düzəldilirdi. Məsələn, Tutanxamonun qızıl taxtı (e.ə. təqribən 1333–1323) taxta, qızıl təbəqəsi, rəngli şüşə, mina və yarımqiymətli daşlardan inkrustasiya üsulu ilə düzəldilmişdi. Rus çarı İvan Qrozninin taxtı fil sümüyündən hazırlanmışdı... Səltənət taxtları ən mühüm dövlət atributu idi və irsən varisə miras qoyulardı. Şahlar zinətlərlə bəzənmiş libaslarında tənənəli şəraitdə salona daxil olar, ənənəvi “taxt-taca sədaqət” and mərasimi keçirərək, atalarının taxtında əyləşərdilər (Oqtay Əfəndiyev, 2007:152). İki şahın dövründə saray şairi olmuş Bədr Şirvaninin məlumatına görə, Şirvanşah I İbrahim ona miras qalmış səltənət taxtından əlavə, özünə yeni taxt düzəldirmişdi. Onun xələflərinə, oğlu Şirvanşah I Xəlilullaha qoyduğu taxtlardan biri qızılı, digəri isə zümrüd rəngli olmuşdur (Бадр Ширвани, 1985:233-234) O taxtların tarixi taleyi necə olmuşdur, – bu, bizə hələlik ki, bəlli deyildir. Böyük təəssüflə qeyd etməliyik ki, Şirvanşahların taxtları günümüzədək qorunub saxlanmamışdır. Azərbaycanın digər orta əsr dövləti olmuş Səfəvilərin hökmdarı I Şah İsmayılın qızıl taxtı olmuşdur. Türk mütəxəssislərinin əsasən “Topqarı Sarayı” muzeyindəki araşdırmalarına görə, taxtlar qırmızı, bəyaz, ya da qəhvəyi rəngdə, taxtların örtük və döşəkçələri isə yaşıl, qırmızı kimi rənglərdə olurdu. Taxtların üzərində müvafiq örtüklər olurdu. Topqarı Sarayı Xəzinə sayım dəftərində 8 ədəd taxt örtüyü barədə məlumat maraqlı doğurur. Bu örtüklər çox genişdir. Örtüklərin ən möhtəşəmi mirvarilərlə işlənmiş qara məxmərdir. Bir

başqası ağ məxmər üzərində yuvalara yerləşdirilmiş yaqut və zümrüdlərlə işlənmişdir. Üçüncüsü bənövşəyi rəngli məxmər üzərində turkuaz – firuzə və mirvarilərlə bəzədilmişdir. Digər üç örtük dəyişik rəngli məxmər üzərində zəngin qızıl işləməlidir. Sonuncu iki örtük isə parça üzərində qızılı işləməlidir. Taxtlarda istifadə edilən material və qiymətli daşlar simvolik mənə daşıyırdı. Firuzəli taxt göy üzünün, fil sümüyü ilə işlənmiş taxt gündüzün, abanoz ağacından – qara ağacdan düzəldilmiş taxt gecənin, qızıl taxt günəşin, gümüş taxt ayın simvolu idi. Taxtadan düzəldilmiş taxtlar fil dişi, ya da sədəflə inkrustasiya edilirdi. Şirvanşahların hakimiyyəti dönəmində taxtların düzəldilməsində əsasən qoz ağacından və dəmirağacdan istifadə edilirdi. Belə dəyərli, möhkəm ağacların; Osmanlı dövlətində qoz, abanoz – qara ağac, səndəl ağaclarının, Rusiyada, I Pyotrun dövründə isə qara şam ağaclarının şalbanları adətən xəzinədə mühafizə edilirdi. Bu səbəbdən Şirvanşahlar dövlətində də qoz və dəmirağac kimi möhkəm ağac şalbanları çox ehtimal ki, dövlət tərəfindən mühafizə edilirdi.

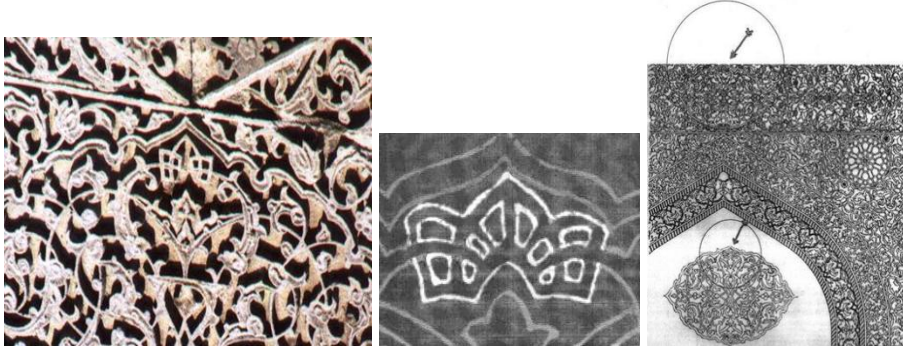
Hökmdarlıq rəmzlərindən biri olan tac baş geyimidir. Tac əsasən qızıldan düzəldilir, çoxlu daş-qaş və mirvari ilə bəzədilirdi. Tiara, diadema, çələng kimi formalarda olurdu və xüsusi kiçik taxt üzərində saxlanırdı.

Şirvanşah Hüşəng

Azərbaycanda tac hələ qədimdən məlumdur. Hökmdarlar tacı böyük bayram günlərində, mərasim məclislərində taxırdılar. Saray şairi Bədr Şirvaninin yazdığına görə, Çin hökmdarı Şirvanşah Xəlilullaha hədiyyə olaraq tac göndərmişdi (Бадр Ширвани, 1985:84-85) Şirvanşahların digər dövlət atributları kimi, tacları da qorut edilməşsə də, maddi-mədəniyyət abidələri üzərində onların təsvirləri indiyədək qalmaqdadır. Məsələn, saray kompleksinin şah əsəri olan “Divanxana” adlı abidənin qərb portalının timpanında – incə oyma naxış şəbəkəsində,

XIV-XV əsrlərin miniatürlərində, daha sonra Şirvanşah III Fəriburz tərəfindən inşa edilmiş Səbayıl qəsrinin barelyef frizi üzərində və s.

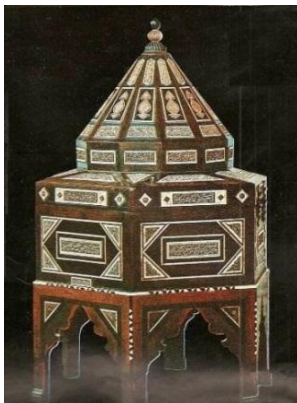

Hökmdarlıq rəmzlərindən biri də bayraqdır. Bayraqlar dövlətlərin rəsmi fərqləndirici nişanları olmuş, IX əsrdən başlayaraq, ağac dəstəyə bərkidilmişlər. Onların üzərində gerb və ya çəkmə, tikmə, yaxud basma yazı, təsvir-rəmzlər öz əksini tapırdı. Bayraqlar müəyyən ölçüdə, forma və rəngdə, qumaş parçadan, əsasən metal başlıq, yəni ucluqdan, dəstək və lentdən, qotaz və qaytandan ibarət olurdu. XII əsrdə hökmranlıq etmiş Şirvanşah III Mənuçöhrün bayrağı üzərində şir təsviri varmış (Xaqani Şirvani, 2004:128) Onun oğlunun, Şirvanşah I Axsitanın bayrağında isə Qurani-Kərimin 48-ci Fəth surəsinin I ayəsi yazılmışdır (Ziya Bünyadov, 2007:140) XV əsrdə hakimiyyətdə olmuş Şirvanşah I Xəlilullahın bayrağı isə qızılı-qırmızı rəngdə olmuşdur (Бадр Ширвани, 1985:22).

Yaxın məsafəli döyüşdə istifadə edilmiş dəlici və kəsici soyuq silah olan qılınc da hakimiyyət rəmzi sayılmışdır. Qılınc adətən zadəganlara məxsus silah hesab edilmişdir. Dövlət qılıncı hökmdarın xeyri, ədaləti müdafiə, zülm və şəri isə cəzalandırmaq borcunun rəmzi idi (İçəri şəhərin qorunması və inkişafı problemləri, 2004:21). Bədr Şirvaninin “Divan”ından məlumdur ki, Şirvanşah Xəlilullahın sarayının almazdan və qızıldan rəmzi qılıncı, ləl-cəvahiratdan isə rəmzi dəbilqəsi olmuşdur (Бадр Ширвани, 1985:22)

Yenə Bədr Şirvaninin məlumatına görə, Şirvanşah I Xəlilullahın rəmzi qızıl qalxanı olmuşdur (Бадр Ширвани, 1985:16-22) Ümumiyyətlə, tarixi mənbələrdən məlumdur ki, xəzinələrdə həmişə daş-qaşa tutulmuş, bəzək-düzəkli hazır silah saxlanardı ki, başqa ölkələrdən elçi – səfir gəldikdə, fəxri libaslar geyinmiş qulamlar həmin silahlarla taxtın ətrafında dursunlar. (Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk, 2007:81) Qalxan döyüşçünü soyuq və atıcı silahın zərbəsindən qoruyan yaraqdır. Ağacdan, qamışdan, dəridən, sonralar tunc və dəmirdən hazırlanırdı. Qalxanlar forma və ölçülərinə görə müxtəlif idi: dairəvi, dördkünc, üçkünc, badamvari və s.

Ümumiyyətlə, şah və onun ailəsinə mənsub bütün əşyalar, geyimlər, saray kitabxanasının əlyazma kitablarının gözəl cildləri, taxtdan tutmuş müqəddəs Quran kitabının mühafizə edildiyi qutular da qaxma – inkrustasiya üsulu ilə qiymətli qaş-qaşlarla bəzədilərdi, hətta mətbəxdə işlədilən qab-qacaq belə qiymətli metaldan olardı.

Quranın mühafizə edildiyi qutu

Nəticə

Minillik dövlətin sarayları, onların varidatı, xəzinələri, zəngin kitabxanaları yaşadığımız dövrdə tam qorunub saxlanmasa da, bütün orta əsr dövlətləri kimi, Şirvanşahlar dövlətinin də mənəvi və maddi hökmdarlıq rəmzləri: sarayları, taxt-tacları, bayraq və sikkələri, gerbləri, titul və ləqəbləri, hökmdarlıq əsası və qılıncları olmuşdur. Azərbaycanın şimal-şərqində mövcud olmuş qüdrətli Şirvanşahlar dövlətinin dövrünə aid mədəni irsimiz bu gün dünya muzeylərini, şəxsi kolleksiyaları bəzəyir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədova S. Şirvanşahların sarayları – orta əsrlərin tarixi reallıqları və onları təsdiqləyən mənbələr., AMEA-nın Tarix institutunun Elmi əsərləri, 61-ci cild., Bakı, 2016.

2. Бадр Ширвани. «Диван», Москва, 1985 – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Məsihağa Məhəmmədinin tərcüməsində.

3. Сара Ашурбейли. “Государство Ширваншахов”, электрон variant.

4. Mehmet Altay Köymen. “Alp Arslan zamanı Selçuklu saray teşkilatı ve hayatı”, электрон variant.

5. Leviatov V.N. “Памятники Азербайджанской культуры (Бакинский Дворец Ширваншахов)”, Bakı, 1944.
6. Şəblikin İ.P. “Краткий очерк истории дворца Ширваншахов в Баку”, В., 1939.
7. Salamzadə Ə.V. “Azərbaycanın memarlıq abidələri”. Bakı, 1958.
8. Aslanov E. “Баку, 1861 год..”, «Баку» qəzeti, 02.01.1987-ci il.
9. Oqtay Əfəndiyev, “Azərbaycan Səfəvilər dövləti”, elektron variant, Bakı, 2007.
10. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Elektron variant, Bakı, 2004.
11. Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Elektron variant, Bakı, 2007.
12. İçəri şəhərin qorunması və inkişafı problemləri., Bakı, 2004
13. Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. “Siyasətnamə”. Bakı, 2007

Факторы владычества и дворцовое убранство Ширваншахов

Резюме

В статье на основе источников говорится, что государство Ширваншахов, имеющее тысячелетнюю историю, когда-то имел зимние и летние дворцы в разных частях страны. Независимость государства Ширваншахов, прожившего в эпоху Возрождения, закончилась в процессе создания централизованного государства Сефевидов, одного из средневековых азербайджанских государств. В статье дается информация о символах владычества, дворцовых убранств и о богатых библиотеках, а также о великолепных крепостях и дворцах, дворцовых убранств разграбленных в не лёгкой судьбе Ширваншахов.

Authority (Rule) and housewares of Shirvanshahs palace

Summary

In the article it is stated that the Shirvanshah state, which has thousands of years of history, has winter and summer palaces in different parts of the country. In the process of establishing a centralized state of the Safevids, one of the medieval Azerbaijani states, independence of the Shirvanshahs was ended while living in its renaissance period. The article

gives information about the plunder of the treasures of the Shirvanshahs in difficult period, the magnificent fortresses and palaces, rich libraries and palace decorations, the symbols of sovereignty.

ŞİRVANŞAHLAR SARAYI XVI-XIX ƏSRLƏRİN MƏNBƏLƏRİ VƏ FAKTLAR ƏSASINDA

Səadət ƏLƏKBƏROVA*

Ключевые слова: Ширваншах, государство, дворец, Баку, путешественник, собственность.

Key words: Shirvanshah, state, palace, Baku, traveller, property.

Giriş

Azərbaycanın şimal-şərq hissəsində VI əsrdə yaranmış Şirvanşahlar dövləti Azərbaycanın tarixində çox böyük rol oynamışdır. Şirvan torpağı tarixən zəngin təbiətli ərazidə, əlverişli coğrafi mövqedə yerləşmişdir. Dövlətin ərazisi sonralar baş vermiş siyasi hadisələrlə əlaqədar gah genişlənmiş, gah da kiçilmişdi. Bu dövlətə başçılıq etmiş Şirvanşahların Şamaxı, Dərbənd şəhərlərində, Kür çayı sahilində səyyahların heyranlıqla təsvir etdikləri möhtəşəm sarayları, imarətləri vardı. Belə saraylardan biri də Şirvanşah I İbrahim tərəfindən əsası qoyulmuş, daha sonralar isə oğlu Şirvanşah I Xəlilullah və nəvəsi Şirvanşah I Fərrux Yəsar tərəfindən daha da genişləndirilmiş, qədim Bakı qalasının ən uca hissəsində bu gün də bərqərar olan Şirvanşahlar Sarayıdır.

Şirvanşahlar Sarayı bu gün

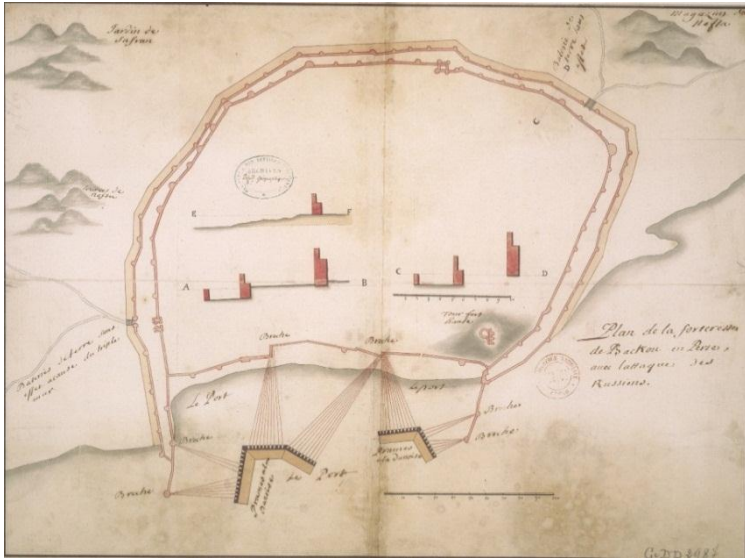
* “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruq-muzeyinin Elmi-tədqiqatlar və ekspozisiya şöbəsinin müdiri, emai: seadet.elekberova@icherisheher.gov.az

Şirvanşahlar Sarayı Azərbaycanda orta əsr mədəniyyətinin, elminin, sənətinin və bütün mənəvi gözəlliklərin ucalığını özündə əks etdirən yeganə saray kompleksidir. Çox təəssüflər olsun ki, qədim tariximizi, ənənələrimizi, özündə yaşadan Şirvanşahlar Sarayı əldən-ələ keçdiyinə görə zəngin varidatı talan edilərək, müxtəlif yollarla başqa ölkələrə aparılmışdır. Daşınmaz varidatı isə vəhşicəsinə məhv edilmiş, saray müxəlləfatından bu günümüzdə heç nə qalmamışdır. VII əsrdə Şirvan torpaqları ərəblər tərəfindən işğal olunmuşdu. Bakı və Xəzəryanı bölgələr 914-cü ildə Şirvanşah Əli ibn Heysəmin, 1030-cu ildə isə Şirvanşah I Mənuçöhrün dövründə rusların, 2 dəfə-1220/21-ci ildə I Gərşəsbın və 1231/32-ci ildə III Fəribürzün hakimiyyəti dövründə monqolların hücumlarına məruz qalmışdı. Şirvan elləri XIV əsrdə Teymurilərin, XVI əsrdə Səfəvilərin, daha sonra türklərin əlinə keçir. XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq isə, əsasən paytaxt Bakı qalası və Şirvanşahlar Sarayı Xəzər dənizindən yüzlərlə rus hərbi gəmisinin növbəti zərbələrinə sinə gərir. Salmamçılığın, səyyahların gündəliklərindən bizə məlum olan faktlar, dünyanın ən məşhur Ermitaj, Luvr, Viktoriya və Albert, Metropoliten, Topqarı, Vyana, Roma, Berlin, Tehran, Qahirə və s. muzeylərinin ekspozisiyalarının, fərdi kolleksiyaların bəzəyi olan zəngin əşyalar, qədim əlyazmalar və s. Şirvanşahların Bakı və Şamaxı saraylarının zəngin varidatının qarət və talan edilməsinin həqiqət olduğunu təsdiqləyir. Məsələn, XVI əsr tarixçisi Həsən bəy Rumlu o dövrdə baş vermiş müharibələr zamanı çoxlu qızıl, daş-qaş və qiymətli əşyaların saraydan çıxarılması haqqında məlumat verirdi (Ашурбейли, 1982:166-167). Səfəvi şahları I Şah Təhmasib və II İsmayılın sarayında münşi, xəttat kimi xidmət göstərmiş tarixçi alim Qazi Əhməd Qumi “Xülasət ət - təvarix” əsərində Şah İsmayılın Şirvana yürüşünü, Gülüstan qaləsindəki xəzinənin qarət edilməsini cilovdar Məhəmməd Yüzbaşı Rumlunun dili ilə belə təsvir edirdi: “qələbədən sonra İsgəndər qüdrətli xaqan (Şah İsmayıl) əmr etdi ki, şirvanlılar sünni olduğu üçün onların malı mürdərdir, hamısını suya atın. Sufilər hətta o camaatın atları və qatırlarını da suya atdılar. Mənim əlimə padşahın (Şirvanşahın) xəzinəsindən bir kisə cəvahir keçmişdi, onun ağızı iki yerdən möhürlənmişdi. Dəqiq bilirdim ki, onun içərisində çox qiymətli şeylər var. Bir neçə dəfə həmin cəvahiratı suya atmağa heyfim gəldi, amma yenə də mürşidin (Şah İsmayılın) əmrinin əksinə hərəkət edə bilmədim, cəvahirləri çaya atdım.” (Qazi Əhməd Qumi. “Xülasət ət- təvarix” s. 15-16 Tərcümə edən M.Məhəmmədi.) Adı çəkilən mənbədə Qazi Əhməd Qumi Şirvanşahların Buğurt qaləsindəki zəngin kitabxananın məhv edilməsini belə dilə gətirirdi: “kitabları qaladan aşağı endirib mübarək dövlətə xatirə olaraq xırman tayları kimi bir-

birinin üstünə yığışdılar, onların əksəriyyəti ustad xəttatlar tərəfindən yazılmış, hamısı misilsiz ustadların təsvir və təzhibləri ilə bəzədilmişdi.” (Ашурбейли, 1982:30)

Həmçinin 1538-ci ildə, Şirvanşahlar dövlətinin tamamilə süqutundan sonra Gülüstan qalası və Şirvanşahların ənənəvi xəzinəsinin saxlandığı yer olan Buğurt qalası təslim alınmışdı. XVI əsr salnaməçisi Hürşah Bürhan “Nizamşahlar elçisinin tarixi” əsərində qalada saxlanılan pul və zinət əşyalarının sayı-hesabının olmadığını və bunların müsadirə edilməsi haqqında məlumat vermişdi (Əfəndiyev, 2007:17). XVI əsrin məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi də eyni faktı səyahətnaməsində dəfələrlə təsdiqləyirdi (Rıhtım, 2012:100-101).

Bakı liman şəhəri kimi XVIII əsrdə də öz əhəmiyyətini saxlayırdı. Rus çarı I Pyotr 1723-cü ildə Xəzəryanı bölgələrə hücumu ərəfəsində Qafqazdakı ordu komandiri M.Matyuşkinə olan əmrində “buzlar əriyən kimi Bakıya doğru hərəkət etmək lazımdır. Ümumi işimizin açarı olan bu şəhərin alınması əsas vəzifəmizdir” fikrini xüsusi vurğulayırdı (Приказы и инструкции императора Петра Великого генералу Матюшкину. Русский вестник, 1868:594-598).

Rus ordusunun Bakıya dənizdən hücum planı. 1723-cü il

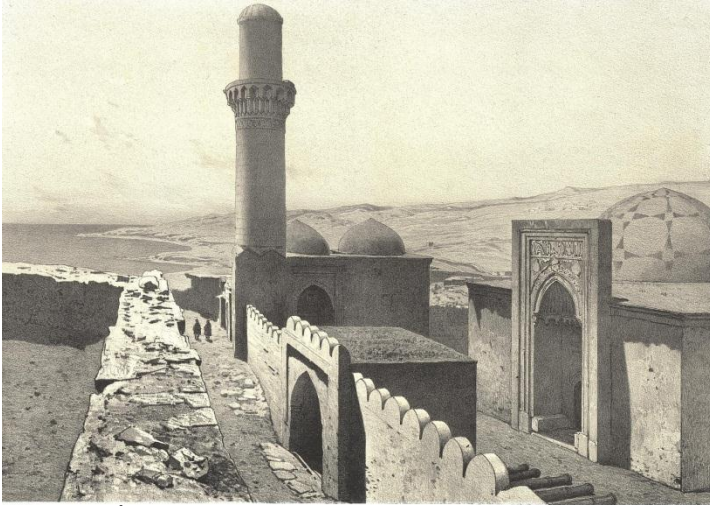
XIX əsrin əvvəllərində, Bakı xanlığının rus imperator ordusu tərəfindən işğal edilməsindən sonra sarayın rus hərbi idarəsi tərəfindən səmərəli şəkildə istifadəsi üçün xüsusi layihələr işlənmişdi. 1807-ci ildə Şirvanşahlar Sarayında ilk memarlıq-ölçmə işləri aparılmış, sxem-plan da çəkilmişdi. Planda Xan Sarayının yenidən qurulması və dəyişdirilməsi,

burada rus əsgər alayının, kilsə xadimlərinin, keşikçilərin yerləşdirilməsi, onlar üçün yataqxana, istirahət, dəftərxana, mətbəx və kilsənin, sursat anbarlarının və s. təşkili də nəzərdə tutulmuşdu (Бретаницкий, Й.Тузанкевич “Первый обмер Дворца Ширваншахов”). Şirvanşahlar Sarayı 1857-ci ildə Rus İmperiyası Hərbi Təsərrüfat İdarəsinin ixtiyarına verildikdən sonra, sarayda yenidənqurma işləri aparılmağa başlanmışdı. Otaqlar arasındakı divarlar ya uçurulmuş, ya da əksinə əlavə arakəsmələr artırılmış, tağlı tavan yastı örtüklə əvəz olunmuş, hətta sarayın əsas girişi ikitəkərli at arabalarının birbaşa saraya daxil olmaları üçün genişləndirilmişdi.

Şirvanşahlar Sarayı. XIX əsrin sonu

XVIII-XIX əsrlərdə S.Qmelin, İ.Berezin, K.Gippius, A.Araratski, E.Kempfer və digərlərinin qravüralarında, eləcə də XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində çəkilmiş ilk fotosəkillərdə sarayın vaxtilə olmuş, lakin bu günümüzdə qalmayan abidələri (Key-Qubad məscidi, hamam günbəzi, yuxarı həyəti ayıran kərpiclə hörülmüş tağlı keçid və s.), ayrı-ayrı memarlıq detalları çox aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Rus rəssamı, eyni zamanda sənətsünas və diplomat olan Q.İ.Qaqarinin 1847-ci ildə Parisdə fransız dilində nəşr edilmiş “Le Caucase pittoresque” (Gözəl mənzərəli Qafqaz) kitabında Şirvanşahlar Sarayına daxil olan abidələrin illüstrasiyaları və onlara aid yazılı məlumatlar vardır. Bakı şəhərinin XIX əsrin əvvəllərindən rus qoşunlarının yerləşdirildiyi əsas məntəqələrdən birinə çevrilməsi, Şirvanşahların ailəvi türbəsində və Şah məscidində toplar və artilleriya mərmilərinin saxlanılması illüstrasiyadan aydın görünür.

Q.İ.Qaqarin. Şirvanşahlar Sarayı. 1847-ci il

Bakı şəhəri və quberniyasının memarı olmuş Karl Gippius da 1859-cu ildə Şirvanşahlar Sarayının canişinlik tərəfindən həbsxana kimi istifadə edilməsinin əleyhinə çıxış etmişdi. (Гиппиус, журнал «Зодчий», 1880 г. Императорская Академия Художеств:76) Arxiv sənədləri 1879-cu ildən 1917-ci ilədək Qafqaz Hərbi Dairəsi və Bakı şəhər İdarəsi rəhbərliyi arasında Şirvanşahlar Sarayının tabeçilik və istifadəsi məsələsinin həlli üçün çoxsaylı yazışmalar aparılsa da, müsbət həll edilmirdi. Saray kompleksi 1888-ci il 30 iyun tarixində müəyyən şərtlərlə şəhər idarəsinin tabeliyinə verilir və dərhal bərpasına başlanılır. Lakin 1891-ci ildə Hərbi Şura Bakının yaralı və xəstələrin evakuasiya ediləcəyi əsas məntəqə olduğunu, Orta Asiya ilə müharibə vəziyyətində Xan sarayına ehtiyac yaranacağı üçün şəhər İdarəsinə verilməsinin qeyri-mümkün olması haqqında qərar verir. (Абуев, 1918) 1910-cu ildə 206-cı Salyan piyada alayının uzun illər ərzində Şirvanşahlar Sarayında yerləşdirilmiş bölmələri yeni əraziyə köçürüldü. Şirvanşahlar Sarayının sahibsizlikdən zibillik altında qalmasına səssiz qala bilməyən vətənpərvər Bakı ziyalıları tarixi abidənin dağıntılardan xilas edilməsi üçün çıxışlar etməyə başladılar. 1913-cü ildə Bakı şəhər İdarəsinə rəhbərlik etmiş Məhəmməd Cəfər Hacınski, mülki mühəndis Ömərbəy Abuyev, arxeoloq E.A.Paxomov, memar İsmayıl bəy Nəbioğlu və digərləri Şirvanşahlar sarayının qorunması və bərpasına dair təşəbbüs irəli sürmüşdülər. Nəhayət, 22 dekabr 1917-ci il tarixində Şirvanşahlar Sarayı “Əsari-Ətiqə” Müsəlman Arxeoloji Cəmiyyətinə təhvil verilir. Bu münasibətlə Şirvanşahlar Sarayının həyətində bayram təntənəsi yaşanmış, sarayın abadlaşdırılması üçün çox ümidverici niqlər də deyilmişdi. (Rəsulzadə, Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər. 1918-19. “Xan Sarayının

təslimi” məqaləsi). 1918-ci ildə memarlar Zivər bəy Əhmədbəyov və Ömərbəy Abuyev Şirvanşahlar Sarayının bərpa layihəsini hazırlamaq üçün ölçmə və elmi-tədqiqat işləri aparmışdılar. Lakin 1917-20-ci illərin məlum siyasi hadisələri sarayın abadlaşması və bərpası üçün cəmiyyət üzvləri tərəfindən nəzərdə tutulmuş bütün planları alt-üst etdi. Saray baxımsızlıqdan dağıdılırdı. Saray hamamı torpaq və zibil tullantıları altında tamamilə itib-batmışdı. Memar İsmayıl bəy Nəbioğlu 1920-ci ilin yanvar ayından noyabrədək mətbuatda və Universitetdəki çıxışlarında abidələrin acınacaqlı vəziyyəti ilə bağlı həyəcan təbili çalır. Yalnız bundan sonra E.A.Paxomovun simasında “Müsləman Şərqiyyənin öyrənilməsi Cəmiyyəti” Xalq Maarif Komissarlığının himayəsinə keçir. Komissarlıq tərəfindən ayrılmış vəsaitlə Sarayın I mərtəbəsinin bir hissəsi torpaq və tullantıdan təmizlənir, dam örtüyü və xarici divarları qismən təmir edilir. (Paxomov, Məruzə, 1925-ci il. Arxiv sənədi)

Şirvanşahlar Sarayı. 1930-cu illər

1932-1934, 1944-46, 1937-39 və 1960-cı illərdə qədim abidələrimizin mühafizəsi, eyni zamanda Şirvanşahlar sarayının təmir və bərpa işləri ilə əlaqədar saray kompleksinin həyətində arxeoloji qazıntı işləri aparılır. Azərbaycan Dövlət Muzeyinin filialı kimi fəaliyyət göstərən Şirvanşahlar Sarayının zallarında Şirvanşahlar Sarayının tarixinə və aparılmış təmir-bərpa işlərinə həsr edilmiş sərgilər təşkil edilmişdi. 1937-1939-cu illər ərzində muzeyi 100 000-dən çox adam ziyarət etmişdi. (Azərbaycan Dövlət Muzeyi 1920-1960, AMEA 2012:43-44)

1964-cü ildə “Şirvanşahlar Sarayı Kompleksi” Dövlət Tarix-Memarlıq qoruyucu-muzeyi yaradılır. XX əsrin 90-cı illərində İçərişəhərdə

bərpaya daha çox ehtiyacı olan tarixi abidə Şirvanşahlar Sarayının yaşayış binası idi. Açıq havada qalan saray binasının taleyi təhlükə qarşısında qalmışdı. Ümummilli liderimiz H.Əliyevin 1998-ci ildə Şirvanşahlar Sarayına gəlişindən sonra, bərpa işlərində əsaslı dönüş yarandı. Prezident saray binasında toz içində çalışan fəhlələrin əl işlərinə baxaraq, oyma naxışlar salınmış daşları əlləri ilə sıgallayaraq, heyrət və təəccübünü gizlədə bilmirdi. Dövlət başçısı "...bu kompleksi bərpa edib göstərməliyik ki, bizim tariximiz, 500 il bundan əvvəl olan dövlətçiliyimiz, dövlətimiz və bizə qalmış irs budur." - deyərək, təcili olaraq, lazımı tədbirlərin görülməsi üçün hökumətə göstəriş verdi. 2000-2005-ci illər ərzində Saray Kompleksinə daxil olan abidələrdə təmir, bərpa və konservasiya işləri aparılır. Saray ikinci həyatına başlayır. İçərişəhər 2000-ci ildə YUNESKO-nun "Dünya Mədəni İrsi" siyahısına daxil edilmişdir. Bu gün İçərişəhərin özünəməxsus memarlığının qorunub saxlanması istiqamətində xeyli işlər görülməkdədir. Qədim şəhərin abidələri köhnə görkəminə uyğun şəkildə bərpa edilir, böyük abadlaşma işləri aparılır. Turizm infrastrukturunu inkişaf edir, gələn qonaqların sayı gündən-günə artır. Şirvanşahlar Sarayı yüzillərdir ki, xalqımızın tarixini, mədəniyyətini, memarlığını özündə əks etdirən ümummilli simvola çevrilmiş, dünyanın dörd bir tərəfindən gəlmiş turistləri hələ də heyran etməkdədir. Sarayı yarandığı gündən bu günə kimi 15 milyon nəfərdən artıq qonaq ziyarət etmişdir. Qoruq-muzeyin kollektivi fond saxlanclarındaki 40000-ə yaxın muzeyqiymətli əşyanı mühafizə edib, 1000 illik tarixi olan Şirvan dövləti şahlarının Bakı iqamətgahını təbliğ etməklə yanaşı, həm də bu sarayın dünyaya səpələnmiş varidatının aşkara çıxarılması sahəsində geniş araşdırma işləri aparmaqdadır. Saray kitabxanasına aid olmuş qiymətli əlyazmalar, hökmdar taxtı, zirehli geyimlər, saraydaxili həyat, saray adamları və s. haqqındakı məlumatlar damla-damla toplanmaqdadır. Məlum olmuşdur ki, İstanbulun Əsgəri muzeyində Şirvanşah Key Qubada, I Xəlilullaha və Fərrux Yəsara aid zirehli geyim və müdafiə silahları mühafizə olunur.

Şirvanşah I Xəlilullahın zirehli köynəyi Şirvanşah Fərrux Yəsarin dəbilqəsi

Vaxtı ilə Şirvanşahlar Sarayının kitabxanasına aid olmuş, Şirvanlı alim və mütəfəkkirlərin əlyazmaları, şairlərin divanları Topqarı Sarayı muzeyində saxlanılır. Onların içərisində xüsusi olaraq Şirvan şahları üçün yazılmış, yaxud da onlar tərəfindən sifariş edilmiş nadir nüsxələr də vardır.

Nəticə

Şirvanşahlar Sarayı bu gün tarixin müəyyən məqamını özündə yaşadan, ötən əsrlərin müxtəlif olaylarından xəbər verən tarixi əşyaları toplayan, qoruyan, öyrənən, nümayiş etdirən və öyrədən muzey, maddi-mənəvi xəzinədir. Lakin, dünya əhəmiyyətli bu memarlıq abidəsinin tarixinə həsr edilmiş çoxsaylı tədqiqat əsərləri yazılsa da, hələ də tam öyrənilməmişdir. Bu gün qarşımızda duran ən ümdə məsələ isə, Şirvanşahlar dövlətinin, qədim İçəri şəhərin, Şirvanşahlar Sarayının tarixinin öyrənilməsi məsələsini ən yüksək səviyyədə gündəmə gətirmək, dünyanın kitabxana və arxivlərindəki Şirvana aid əlyazmaların aşkar edilərək surətlərinin əldə edilməsi və mütəxəssislərin bu tədqiqatlara cəlb edilməsidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Dövlət Muzeyi 1920-1960. AMEA 2012
2. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti, 2007.
3. Qazi Əhməd Qumi. "Xülasət ət- təvarix" XVI əsr fars dilindəki orijinal nüsxəsindən tərcümə. Tərcümə edən M.Məhəmmədi
4. Rəsulzadə M.Ə. Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər (1918-19). "Xan Sarayının təslimi" məqaləsi

5. Rıhtım M. Övliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan. Qafqaz Universiteti nəşri. 2012-ci il

6. Ашурбейли С. История города Баку, 1982

7. Гиппиус К. Журнал «Зодчий». 1880 г. Императорская Академия Художеств

8. Москович Г. «Иллюстрированный путеводитель по Кавказу», 1913

9. Русский вестник. 1868. № 4

Дворец Ширваншахов по источникам и фактам XVI-XIX вв.

Резюме

В статье исследуется судьба Дворца Ширваншахов после XVI столетия, Бакинской резиденции правителей государства Ширваншахов, одного из могущественных государств на территории средневекового Азербайджана.

Известно, что после 1500 года Бакинская крепость, в том числе Дворец Ширваншахов неоднократно подвергался нападениям и был разрушен. Вопрос об оккупации Ширвана, Дворца Ширваншахов, уничтожение его богатой библиотеки и архива исследуется по средневековым источникам и показан фактами. Некоторые образцы из ценной дворцовой утвари сегодня хранятся в разных музеях и библиотеках мира, а также в личных коллекциях и архивах. В данной статье говорится о реконструкциях, о ремонтно-восстановительных работах, проводимых во Дворце после последней русской оккупации Ширвана в XVIII-XIX вв., и наконец о создании историко-архитектурного музея-заповедника «Комплекс Дворца Ширваншахов», о новых экспозициях, о государственной заботе к памятникам архитектуры после обретения Азербайджаном независимости.

Palace of Shirvanshahs in the sources and facts of the XVIth-XIXth centuries.

Summary

In the article, the destiny of the Shirvanshah's Palace after 16th century, which has been the residence of the governors of the Shirvanshah's state, one of the powerful states in the Middle Ages in the Azerbaijan area, is investigating. It is known that, after 1500 Baku

castle, Shirvanshah's Palace has been exposed to attacks and destroyed. The issue of the occupation of the Shirvanshah's Palace, Shirvan, plundering and destroying of the valuable palace treasure and rich library has been investigated according to the Medieval sources and has been showed with facts. Today, some samples of the rich property of the palace is being kept in the World's different museums and libraries, personal collections, and archives. In the investigation, it is talked about Shirvanshah's Palace reconstruction, restoration and repair in XVIII-XIX centuries, after the last Russian occupation. Finally, it is talked about the foundation of the State Historical Reserve-Museum "Shirvanshah's Palace Complex" in the XX century, presentations of the new exposition after Azerbaijan gained the independence and state care for the monuments.

**MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR POEZİYASININ SATİRİK
ŞAİRLƏRİN YARADICILIĞINA TƏSİRİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR**

Səba NAMAZOVA*

Ключевые слова: Мирза Алекпер Сабир, журнал «Молла Насреддин», литературная школа, сатирическая поэзия, творчество.

Key words: Mirza Alakbar Sabir, “Molla Nasreddin” journal, literary school, satirical poetry, creativity

Giriş

Tarixin axarında son dərəcə mürəkkəb, gərgin ictimai-siyasi hadisələr məhz satirik şeirin yaranması üçün stimül olmuşdur. Bu baxımdan Mirzə Ələkbər Sabirin inqilabi-satirik poeziyası XX əsr Azərbaycan şeirinin tarixində yeni bir səhifədir. Böyük şair vaxtilə ölkədə mədəni tərəqqiyə rəvac verən meyilləri sevinclə qarşılamiş, hətta Şamaxıda qız məktəbi açılmasından yaranan şadlıq hissini də şeir dili ilə əks etdirmişdi:

Əsri-bistümdür, səhab altında qalmaz şəmsi elm
Bir zaman tələt açar, portöv saçar, zülmət qaçar:
Məktəbi-nisvan lüzumu hər kəsə məfhum olar,
Şeyxzadəm açmaz isə xahərim Gövhər açar.
 (“Günəş” qəzeti, 8 dekabr 1910, № 70)

Görkəmli Sabirşünas, professor Alxan Bayramoğlu son dərəcə güclü, həssas təbə malik sənətkar haqqında yazır:

“Sabir türksöylü xalqlar arasında tək-tək şairə nəsb olən şən-şöhrət sahibidir. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin başçılarından biri kimi o, Azərbaycanla birlikdə Şərqi bir çox ölkələrindəki ədəbi inkişafa qüvvətli təsir göstərmiş, orijinallığı, böyük fikri-estetik qüvvəsi ilə seçilən poeziya məktəbi yaratmışdır” (Mirzə Ələkbər Sabir, 2012: 5).

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 8 mart 1913-cü ildə nəşr olunmuş 8-ci nömrəsində dərc olunmuş şeirində Sabir məktəbinin istedadlı davamçılarından Əli Nəzmi də sadə və aydın dillə təsvir üsuluna müraciət edərək mövcud mühtdə baş alıb gedən zərərli proseslərin – həmillətinə qənim, yadlara kölə mövqeyində olub hər cür yeniliyə qarşı çıxan tiplərin tənqidinə xüsusi yer ayırmışdı:

* filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Gəncə Dövlət Universiteti, email: seba8080@mail.ru

Hər biri ağzın açanda əjdahalartək açır
Üstünə məktəbçi, millətçilərin odlar saçır
Əcnəbi bir şapkalı gördümü şırp rəngi qaçır
Özgəyə tülkü, bizə aslan olandan küsmüşəm
Elmisiz cəhl atəşi ilə yanandan küsmüşəm
İnciyib, iyrenmişəm bu karvandan küsmüşəm.

(“Molla Nəsrəddin” jurnalı. 8 mart 1913, № 8)

Əli Nəzminin gülüş yaratmaq üsullarındakı müxtəliflik tənqid hədəfinin hər birinin orijinal xarakterik keyfiyyətlərini onların təbiətlərinə uyğun şəkildə açmaq imkanlarına şərait yaratmış, həmçinin sözün əsl mənasında, qüvvətli satirik qələmə malik sənətkarın fikir zənginliyini bir daha aşkara çıxarmışdır.

Əli Razi də daxil olmaqla molla-nəsrəddinçi şairlərin yaradıcılığı üzərində təhlil aparılarkən haqlı olaraq qeyd edilir ki, “Sabir məktəbinin güclü təsiri altında şeir yazan müəlliflər bəzən Sabirin mövzu-ideya dairəsini bütün genişliyi ilə əhatə edə bilmirdilər. Bu da təbiidir: çünki Sabir böyük və nadir dahi idi. O, nə yaradırdı, özü yaradırdı. Xələfləri isə onu ya davam, ya da təkrar edirdilər. Razi bu cəhətdən çox maraqlı şairdir. ... Əli Razi daha çox qadın hüquqsuzluğundan yazırdı və yalnız bu mövzulu şeirlərində Sabirin davamçısı olduğu görsənirdi” (Novruzov, 1992: 56)

Doğrudan da, Sabir şeirindən bəhrələnərək satirik əsərlərini yazmış molla-nəsrəddinçilərdən Əli Razi Şamçızadə yaradıcılığında qadın hüquqsuzluğu mövzusunun ön planına çəkmiş və qələmə aldığı bədii nümunələrin əksəriyyətində bu məsələdən ətraflı bəhs etmişdi. Məmməd Məmmədov Əli Razinin yaradıcılıq məziyyətlərindən bəhs edərkən onu da qeyd etmişdi ki, “Dabanıçatdaq xala” imzasını seçməsi və əsərlərinin böyük əksəriyyətini qadın mövzusunə həsr etməsi, hətta İran və Türkiyə inqilablarından bəhs edən şeirlərində belə bu məsələyə xüsusi diqqət verməsi Əli Razini qadın hüquqsuzluğu əleyhinə qızğın mübarizə aparan fəal molla-nəsrəddinçilər sırasına çıxarmışdır” (Məmmədov, 1974: 60) Əli Razi həmin imza ilə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 22 noyabr 1909-cu il tarixli 47-ci sayında dərc olunmuş “Məşrutəni aldınız, ay yazıq iranlılar!” misrası ilə başlanan satirik şeirində də qadınların hüquqlarının tapdalanmasına qarşı aşağıdakı misraları yazmışdır:

Çalın, çapın, öldürün, sürün, yorun atları,
Sizlə bərabər ola qoymayın arvadları,
Palasdan ağır qalın eyləyin çarqatları,
Qabırğası kəc olur, qırın bu bədzatları,
Ay evi viranlılar, ay yazıq iranlılar!

(“Molla Nəsrəddin” jurnalı. 22 noyabr 1909, № 47)

Göründüyü kimi, Əli Razi iranlı soydaşlarına məsrutə inqilabının qələbəsi ilə bütün problemlərin həll olunduğuna arxayınlaşmamağı, əldə edilən uğurların möhkəmlənməsi və daimiliyi naminə ən mühüm milli-islami problemlərdən olan cəmiyyətdə qadının rolu məsələsinin də həllinə diqqət yetirməyə çağırmağı vacib bilmişdir.

“Molla Nəsrəddin”in yazı üslubunu bacarıqla mənimsəyən satirik şair Mirzə Məhəmməd Axundov jurnalda “Gəncədən Qeybi” imzası ilə çıxmış “Nəzm” adlı Sabiranə satirasında “Molla əmiyə” müraciət üslubundan məharətlə yararlandığı da diqqəti çəkir:

Bu mətləbə Molla, nəzər eylə səni tari
təhqiq elə bari
Layiq görəsən yazgilə jurnalına sari
şad et bu fikari.
Hər həftə yazırsan ki, müsəlmanlar oyanmaz,
hürriyyəti qanmaz.
Həqdir sözün amma bu müsəlmanlar inanmaz,
heç kəs bunu danmaz.
İndi görəsən arifü danalar oyandı,
binalar oyandı.

(“Molla Nəsrəddin” jurnalı. 8 dekabr 1906, № 36).

“Qeybi” imzası ilə “Molla Nəsrəddin”də dərc olunmuş daha bir şeirində isə müəllif, kəskin şəkildə ictimai geriliyə qarşı çıxır, cəmiyyəti ağışuna almış bu cür hallara satirik formada tənqidi münasibətini bildirirdi:

Əvvəl ki qəza əmrini fərmanə yazıblar,
Əqlü ədəbi zümreyi-insanə yazıblar.
İnsanlığı təqsim eləyiblər neçə sinfə,
Bir qisməti ol vəqt həkimanə yazıblar.
Bir sinfi peyğəmbərlər, bir qismi səlatin,
Bir qism adi insan, özü heyvanə yazıblar.
Elm əhli olub rütbədə insani-mükəmməl,
Bielmliyi qeyr müsəlmanə yazıblar.

(“Molla Nəsrəddin” jurnalı. 15 sentyabr 1908, № 37).

Mirzə Məhəmməd Axundovun “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Gəncə şairi” imzası ilə dərc olunmuş şeirində isə maarifin yayılması, cavanların təhsilə meyil etməsindən qəzəblənən, keçmişdəki günlərinin həsrətini çəkən mollaının xarakterik cizgiləri qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılmışdır:

Gah məktəbü, gəh
mədrəseyi-tazə açarlar,

Hər mədrəsəyə gündə
bir əndazə açarlar,
Tainki xəlayiq oxuyub
yazə açarlar
Ki, varı yox eylər, yoxu
da var cavanlar.

(“Molla Nəsrəddin” jurnalı. 26 aprel 1909, № 17).

Mirzə Məhəmməd Axundovun Gəncədən olan digər həmkarları ilə müqayisədə satirik şeirlərinin səsi “Molla Nəsrəddin”dən tez-tez eşidilməsə də, vaxtaşırı jurnalın səhifələrində onun yaradıcılığından nümunələr yer alırdı ki, bunlar “Molla Nəsrəddin” ədəbi və Sabir poeziya məktəbindən layiqincə bəhrələnmiş sənətkarın ictimai həyatda baş verənlərə heç də etinasız yanaşmadığını, əsərləri ilə problemlərin həllində daha dərinləndən nüfuz etməyə çalışmasının göstəricisi idi.

Professor Tərən Novruzovun da qeyd etdiyi kimi, “Sabirin poetik novatorluğu onun davamçıları, eləcə də bütün XX əsr poetik prosesi üçün bir hərəkətverici başlanğıc idi” (Novruzov, 1992: 42). Bu mənada Mirzə Məhəmməd Axundov bilavasitə “Molla Nəsrəddin”dəki fəaliyyəti dövründə Sabir yaradıcılığından, həmçinin satirik jurnalın ideya-bədii xüsusiyyətlərindən getdikcə daha artıq dərəcədə faydalanır, onu bütün özgün cəhətləri ilə mənimsəmiş sənətkar kimi, mətbu orqanla əməkdaşlığı davam etdirirdi.

Nəticə

Araşdırmalar göstərir ki, molla-nəsrəddinçi müəlliflər, Mirzə Ələkbər Sabirin və jurnalın ideya-estetik xəttinin davamçıları öz yaradıcılıqları ilə ustadlarına layiq olmağa çalışmış, fəaliyyətləri ilə həm “Molla Nəsrəddin” məktəbinin, həm də Sabirin inqilabi satira üslubunun ədəbi məktəb kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışlar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov M. M.Ə.Sabir və Azərbaycan demokratik mətbuatı. Bakı: Elm, 1974
2. Novruzov T. Sabir ədəbi məktəbi. Bakı: Yazıçı, 1992
3. “Günəş” qəzeti. 8 dekabr 1910, № 70
4. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 8 dekabr 1906, № 36
5. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 15 sentyabr 1908, № 37
6. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 26 aprel 1909, № 17
7. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 22 noyabr 1909, № 47
8. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 8 mart 1913, № 8

О вопросе влияния поэзии Мирзы Алекпера Сабира на творчество поэтов - сатириков

Резюме

В начале двадцатого века сатирическая поэзия Мирзы Алекпер Сабира стояла на переднем крае национального поэтического процесса и собрала вокруг себя многочисленных талантливых писателей. За короткое время Сабирская школа сатирических стихов, расширив свои горизонты, определила принципы поэзии. Школа объединила вокруг Сабира писателей по тематике, идее и стилю. Творческое и инновационное отношение к традиционным жанрам было существенным в их деятельности.

Образ мышления писателя, его сабирское содержание обновляло традиционные формы поэзии и придавало художественному творчеству различные оттенки. Сабир мастерски освещал социальные проблемы отражающие реальность, и демонстрировал активную гражданскую позицию в сатире. Великий поэт открыл новую страницу в азербайджанской поэзии, и его многогранное творчество определило будущее направление поэзии.

После публикации своих сатирических стихов в журнале «Молла Насреддин», расширяется сфера его влияния. Последователи поэта, такие как Мамед Саид Ордубади, Алигулу Гамкусар, Али Назми, Мирза Али Можуз, Байрамали Аббасада, Мирза Мухаммад Ахундов, Салман Мумтаз и др. сформировались под влиянием этой сатиры. Фактически, литературная школа, стиль и поэтика школы Сабира развивались вместе с журналом «Молла Насреддин». С другой стороны, литературная школа Сабира своими корнями упиралась на богатые традиции азербайджанской поэзии. Эти традиции были обогащены и развиты последователями сабирской школы азербайджанской поэзии XX века.

Impact of the poetry of Mirza Alakbar Sabir on creative works of satirical poets

Summary

At the beginning of the twentieth century Mirza Alakbar Sabir's satirical poetry stood at the forefront of the national poetic process and gathered around him numerous talented writers. In a short period of time, Sabir's school of satirical poems had further expanded the horizons,

defined its poetics and principles of poems. The school united the writers close to Sabir's creativity by theme, idea and style. Creative and innovative attitude towards traditional genres had been essential in their activity.

Sabiric content, poet's thinking renewed traditional forms of poetry, brought different shades to artistic creativity. Sabir masterfully highlighted social problems and factors that reflect reality, and had always kept active civil position in criticizing. The great poet opened a new page in the history of Azerbaijani poetry within revolutionary and satirical poetry, his large-scale creativity was the direct basis for determining future development directions of poetry.

Once Sabir published his satirical poems in "Molla Nasreddin" journal, his sphere of influence had widened, poet's followers such as Mammad Said Ordubadi, Aligulu Gamkusar, Ali Nazmi, Mirza Ali Mojuz, Bayramali Abbaszada, Mirza Muhammad Akhundov, Salman Mumtaz, Ali Rza Shamsizada, Ali Mahzun Rahimov had grown in satirical creativity. In fact, Sabir's literary school, style and poetics of the school had developed together with "Molla Nasreddin" journal. On the other hand, Sabir's literary school with its roots, means of form and expression was based on rich traditions of Azerbaijani poetry. These traditions had been successfully continued and developed in the Azerbaijani poetry of the twentieth century by writers belonging to Sabir's literary school.

İBN SADRÜDDİN EŞ-ŞİRVÂNÎ'NİN İTİKADÎ MEZHEPLER HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Sıddık KORKMAZ*

Açar sözlər: Şirvani, Tercümânü'l-üməm, Məzhəblər, İslam Düşüncəsi
Ключевые слова: Ширвани, Терджумануль-Умем, месхеб, исламская мысль
Key words: Shirvânî, Tercümânü'l-Ümem, Sects, Islamic Thought.

Giriş

Muhammed Emin b. Sadreddin eş-Şirvânî ya da Şirvânîzâde, aslen Şirvanlı olup, yaşadığı yerlerin Şiî Safevîler tarafından istila edilmesi sonucu Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mensuplarına yapılan eziyetler sebebiyle ailesiyle birlikte batıya göç etmek zorunda kalmış bir âlimdir. Bir süre Halep'te yaşamış olan Şirvânî, oradan Diyarbakır'a gelmiş Şâfiî iken Hanefî mezhebine geçmiş ve burada müderrislik yapmıştır. Diyarbakır'da vali Nasuh Paşa, Muhammed Emin'i kendisine muallim yapmış ve ilminden yararlanmıştı. Nasuh Paşa'nın sadrâzâm oluşu üzerine (1611), onunla birlikte İstanbul'a giderek oradaki âlimler tarafından iltifat görmüş ve özellikle padişah Birinci Ahmed'in (1603-1617) takdirini kazanmıştır (Karahan, 1962: 8)

Şirvânî 1612-1618 yılları arasında İstanbul'daki çeşitli medreselerde müderrislik ve kadılık görevi yapmış ve İstanbul kadılığı görevinden emekli olmuştur. Kendisine İstanbul kadılığı emekliliği ve Gemlik kazası arpalığı bağlanmıştır. 15 Ağustos 1627 tarihinde vefat etmiş ve vasiyeti üzerine Üsküdar'da defnedilmiştir. Torunu Sadık Mehmed Efendi iki defa şeyhulislâmlık makamına getirilmiştir. (Altıntaş, 2010: 208). Onun derslerinden birçok âlim istifade etmiş, öğrenciler yetiştirmiş ve birçok eser kaleme almıştır. Kaleme aldığı eserler arasında şu isimler öne çıkmaktadır: *Tefsir Hâşiyesi*, *Tefsir-i Beyzâvî'ye Ta'likât*, *İsagoci Şerhi Üzerine Şerh*, *Hâşiyeye 'alâ Şerhi's-Şemsiyye*, *Tefsîru Sureti'l-Feth*, *Risâle fi'l-Mebde'-ve'l-Meâd*, *el-Fevâidu'l-Hâkâniyye*, *Şerhu 'Akâidi'l-Fevâid* ve bizim burada değerlendirmesini yapacak olduğumuz *Tercümânü'l-Ümem*. (Fıglalı, 1981: 249). Şirvânî hakkında

* Prof. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Konya-TÜRKİYE, email: skorkmaztr@gmail.com

daha geniş araştırma yapılabilir mi? Bu sorunun cevabını zaman içinde alacağız. Görüldüğü kadarıyla günümüze kadar yapılan çalışmalar içinde Abdülkadir Karahan ve Ethem Ruhi Fıġlalı'nın makaleleri oldukça kayda değer ve emek mahsulü çalışmalardır. Müellifin hayatı ve eserleri hakkında vermiş olduğumuz bilgiler çoğunlukla bu iki müellifin nakillerine dayanmaktadır. Karahan, Şirvânî'nin eserini gün yüzüne çıkarmış, Fıġlalı ise eserin içeriğini daha net olarak anlamamıza katkı sağlamıştır. Bizim çalışmamız, müellif ve eserini yeniden gündeme getirerek konunun önemine dikkat çekmeyi hedeflemektedir.

Tercümânü'l-Ümem

Şirvânî'nin, yazdığı eserler arasında bulunan *Tercümânü'l-Ümem* adlı çalışması İtikadi İslam mezhepleri hakkındadır. Sadrâzam Mehmet Paşa'nın talebi üzerine eserini Türkçe olarak kaleme almıştır. Eser, bir mukaddime, on bab ve bir Hatime şeklinde hazırlanmıştır. Eserde, Mutezile, Havâric, Şîa, Mülhidler (Dinsizler), Kerrâmiyye, Müşebbihe, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Sufiyye ve en son kurtuluşa eren fırka olarak Ehl-i Sünnet hakkında bilgiler verilmiştir. Bu firkalar ana akımlar olarak ele alınmış, bunların alt firkaları hakkında da izahatlar yapılmıştır. Genel karakteristiği itibariyle eserin, çoğunlukla Fahreddin Râzi ve Bağdâdî'nin kitaplarından istifade yoluyla hazırlanmış bir risale olduğu söylenebilir (Fıġlalı, 1981: 253). Bununla birlikte risalede özellikle tasavvufî akımlar hakkında orijinal bilgiler bulunmaktadır.

Eserin mukaddime kısmı Arapça olarak kaleme alınmıştır. "Ümmetin ihtilafı ve Âdemoğlunun mezheplerinin farklılığının çok eski bir gidiş ve çok eski bir yol olduğunu bil..." sözleriyle başlamaktadır.

Şirvânî, on bâbın birincisi olan Mutezile firkalarını sayarken şu yirmi firkaya yer vermektedir: 1. Vâsıliyye. 2. 'Amriyye. 3. Huzeyliyye. 4. Nazzâmiyye. 5. Sümâmiyye. 6. Bişriyye. 7. Muammeriyye. 8. Muzdâriyye (Murdâriyye). 9. Hişâmiyye. 10. Câhızıyye. 11. Cübbâiyye. 12. Hâşimiyye (Behşemiyye). 13. Ka'biyye. 14. Hayyâtiyye. 15. Esvâriyye. 16. İskâfiyye. 17. Ca'feriyye. 18. Hâbıtiyye. 19. Hadesiyye. 20. Sâlihiyye. (Şirvânî, 1981: 254-257).

İkinci bâb Hâricilere ayrılmış ve yirmi üç firkaya yer verilmiştir: 1. Hakemiyye. 2. Ezârika. 3. Necdiyye. 4. Beyhesiyye. 5. Acrediyye. 6. Saltıyye. 7. Meymûniyye. 8. Hamziyye. 9. Halefiyye. 10. Etrâfiyye. 11. Şuaybiyye. 12. Hâzimiyye. 13. Se'âlîbe. 14. Ahnesiyye. 15. Ma'bediyye. 16. Ruşeydiyye. 17. Mukremiyye. 18. Ma'lûmiyye. 19. Mechûliyye. 20. İbâdiyye. 21. Asfariyye. 22. Hafsiyye. 23. Hârisiyye. (Şirvânî, 1981: 257-259).

Üçüncü bâb Şîa hakkında olup, kendi içinde üç gruba ayırarak şu otuz üç firkaya yer verilmiştir: A. Zeydiyye. 1. Cârûdiyye. 2.

Süleymâniyye. 3. Betriyye. B. İmâmiyye. 1. Bâkırıyye. 2. Nâvûsiyye. 3. Eftahiyye. 4. Mufaddaliyye. 5. Şumtiyye. 6. İsmâiliyye. 7. Mubârekiyye. 8. Memtûriyye. 9. Akta'ıyye. 10. Vâkıfıyye. 11. Câferiyye. 12. İntizâriyye. C. Gulât. 1. Sebeiyye. 2. Benâniyye (Beyâniyye). 3. Hattâbiyye. 4. Muğiriyye. 5. Mansûriyye. 6. Cenâbiyye. 7. Mufavvıda. 8. Kâmilıyye. 9. Ğurâbiyye. 10. Yûnusiyye. 11. Zemmiyye. 12. Muhtâriyye. 13. Nusayriyye. 14. İshâkiyye. 15. Ezeliyye. 16. Kerbiyye. 17. Hâşimiyye. 18. Ravendiyye. (Şîrvânî, 1981: 259-265).

Dördüncü bâb mülhidlerin (dinsizlerin) fırkaları olup şu yedi fırkaya yer verilmiştir: 1. Bâtıniyye. 2. Sabbâhiyye. 3. Nâsiriyye. 4. Karamita. 5. Bâbekiyye. 6. Mukannaiyye. 7. Seb'iyye. (Şîrvânî, 1981: 265-267).

Beşinci bâb Kerrâmiyye hakkında olup, müstakil fırkalar sayılmamış, tek grup olarak ele alınmış ve bununla birlikte şu isimlere yer verilmiştir: Muhammed b. Kerrâm'ın taraftarları olarak meşhurları, Tarâkiyye, İshâkiyye, Hakâyıkıyye, Âbidiyye, Tûniyye, Şûriyye ve Heysemiyye'dir. (Şîrvânî, 1981: 267-268).

Altıncı bâb Müşebbihe olarak altı fırkaya ayrılmıştır: 1. Hakemiyye. 2. Cevâlikıyye. 3. Yûnusiyye. 4. Şeytâniyye. 5. Havâriyye. 6. Haşeviyye. (Şîrvânî, 1981: 268-269).

Yedinci bâb Mürcie olarak beş fırkaya ayrılmıştır: 1. Yûnusiyye. 2. Ubeydiyye. 3. Ğassâniyye. 4. Sevbâniyye. 5. Tûmeniyye. (Şîrvânî, 1981: 269).

Sekizinci bâb Neccâriyye olarak üç fırkaya ayrılmıştır: 1. Burğusiyye. 2. Za'ferâniyye. 3. Müstedrike. (Şîrvânî, 1981: 269-270).

Dokuzuncu bâb Cebriyye olarak iki fırkaya ayrılmıştır: 1. Cehmiyye. 2. Dırâriyye. (Şîrvânî, 1981: 270).

Onuncu bâb Sûfilerin Mülhidleri hakkında yedi fırkaya ayrılmıştır: 1. Mübâhiyye. 2. Zanâdika. 3. Kalenderiyye. 4. Murâiyye. 5. Müstahdemıyye. 6. Mûte'abbidiyye. 7. Hulûliyye. (Şîrvânî, 1981: 270-272).

Eserin sonuç bölümünde kurtuluşa eren fırkalar zikredilmiştir. Bunlar hakkında, Hz. Peygamber'in: "Onlar, benim ve ashâbımın üzerinde bulunduğumuz yolda olanlardır" sözü nakledilir. Bu topluluk Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaât olarak tanımlanır ve şu alt fırkaları sayılır: 1. Hanefiyye. 2. Mâlikiyye. 3. Şâfiyye. 4. Hanbeliyye. 5. Süfyâniyye. 6. Sevriyye. Bu fırkaların usulde aynı olduğu ancak fûruda ayrıldığı, diğer sapık fırkaların bozuk inançları ve bid'atlerinden uzak olduğu belirtilir. (Şîrvânî, 1981: 271-274). Ehl-i Sünnet konusunda yaptığı açıklama ve izahlardan müellifin, öteki mezhepleri eleştirdiği ve Sünnîlik mezhebini kendi görüşlerine dayanak olarak aldığı açıkça görülmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Şirvânî'nin *Tercümânü'l-Ümem* adlı eseri klasik İslam Mezhepleri Tarihi yazıcılığının örneklerinden birisi durumundadır. Mutezile'den başlayarak sûfiyye hakkında vermiş olduğu dokuz bâb hakkındaki bilgiler çoğunlukla Bağdâdî (1990: 20 vd.) ve Fahreddin Râzî'den (1986: 33 vd.) nakiller durumundadır. Bu mezhepler hakkında verilen bilgiler söz konusu akımları anlamaya yetecek nitelikte olmayıp son derece sınırlı ve özet bilgiler niteliğindedir. Daha detaylı çalışmalar ile bu akımların anlaşılması mümkündür. Ayrıca verilen isimlerin birçoğu mezhep kurucusu olmayıp bazı mezheplerin takipçileri, bazı mezhep isimleri de mezhep olmayıp düşünce akımları durumundadır. Bunlara ilaveten mezhepler hakkında verilen bilgilerin bazıları tarihî silsileyi takip etmemekte kronolojik bir seyir izlememektedir. Bu hususlar dönemin ilim geleneği açısından büyük bir kusur olarak görülmemekte kaleme alınan eserlerde yaygın olarak kullanılan usul durumundadır.

Şirvânî'nin eserinin en orijinal tarafı onuncu bölümdeki “Sûfiyye'nin Mülhidleri (dinsizleri) Hakkında” başlığı altında yer alan bilgilerdir. “Zamanımızda Mevlevî, Gülşenî ve Bektaşî adındaki ‘ışıklar’, çoğunlukla imansızdırlar.” şeklinde tanımlanan hareketler müellifin ciddi tepkisini çekmiş gibi görünmektedir. Müellifin bu türden oluşumlara olan tepkisini Fığlalı, yazarın içinde bulunduğu sosyal ve kültürel ortam ile açıklamanın uygun olacağını ifade etmektedir (Fığlalı, 1981: 274). Bu kanaatlerini, o dönemin zahirîleri olarak tanımlanabilecek olan Kadızâdelilerin etkisi altında kalmasına, bir bakıma İbn Teymiyye cereyanının etkisi altında olmasına dayandırmaktadır. Kanaatimizce Şirvânî'nin sûfî çevrelere olan tepkisi içinde bulunduğu ve yaşadığı siyasî tecrübeler neticesinde şekillenmiştir. Özellikle Safevîlerin düşünce metotlarını tanımış, ortaya koydukları siyasî tutumlarına şahit olmuş ve aralarındaki benzerlikleri fark etmiştir. Bu sebeple imanı sağlam ancak itikadı bozuk olan dinî hareketlere mesafeli durmuştur. İman ile ilgili konularda Kelâm ilmini hakem olarak göstermesi onun aklı başında bir mümin olduğunu göstermektedir. Buna ilaveten “...şeyhler kılığına bürünmüş imansızlardan bir grup vardır ki... türlü divanelik ve hikayelerle halkı ve hatta ileri gelenleri büyülemektedirler...” demekle bu kesimin dengesiz bir tutum içinde olduklarını beyan etmektedir (Şirvânî, 1981: 272).

Ayrıca onun Şirvan'dan taşımış olduğu ilmî birikim Osmanlı ilim dünyasında ciddi bir hareketliliğe yol açmış gibi görünmektedir. Yaşadığı dönem hakkında yapılan çalışmalarda fikirlerine ve eserlerine yapılan atıfların çokluğu bu kanaati uyandırmaktadır (Kalaycı, 2016: 91).

Sonraki dönemlerde ortaya çıkan sorunlara yeterince çözüm üretememiş ve o sorunların ortaya çıkmasına engel olamamış olsa da muhtemelen kendisini içinde bulmuş olduğu medrese ve tekke çekişmesi ortamında tercihini ikisi arasında kurulması gereken sağlam bir dengeden yana yapmış gibi görünmektedir.

Şirvanî'nin Ehl-i Sünnet tanımlaması Sünnî kesimi iyi tahlil ettiğini göstermektedir (Şirvânî, 1981: 272). Gerek tarih boyunca ve gerekse müellifin yaşadığı dönemde bu yapı tek bir mezhep olmayıp, daha çok mezhepler koalisyonu durumundadır. Ayrıca Sünnîliği, çeşitli isim veya görüşlerin peşinden giden öteki fırkaların tersine "Hz. Peygamber ve ashâbının yolundan gidenler" olarak tarif etmektedir. Bu noktadan hareketle Şirvânî'ye göre Sünnîlik Hz. Peygamber'in yolundan gidenler, öteki mezhepler de kendi liderlerinin peşinden gidenler olarak kalmaktadırlar.

Genel olarak bakıldığında Şirvânî'nin *Tercümânü'l-Ümem* adlı eseri bir Osmanlı veya Türkistan âlimi olarak onun farklı mezhepler hakkındaki anlam ve kavram dünyasını tanımamıza imkân vermektedir. İslam mezhepleri hakkındaki görüşleri geleneğin tekrarı gibi görünse de Müslümanların o döneme kadar üretmiş oldukları din anlayışlarının özeti niteliğindedir. Günümüz açısından bakılarak yeni yapılacak çalışmalara kaynak olması bakımından değerlendirildiğinde bu eser XVII. Yüzyıldaki Azerbaycan, Anadolu ve İstanbul kültür dünyasını bize aktaran hazinelerden birisi olarak görülebilir.

Kaynakça:

1. Altıntaş, Ramazan, "Şirvânî, Sadreddinzâde", *DİA*, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2010, c. 39, ss. 208-209.
2. Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-Fırak*, thk. Muhammed Muhiddin Abdulhamid, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye Yayınları 1990.
3. Fığlalı, E. Ruhi, "İbn Sadruddin eş-Şirvânî ve İtikadî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981, c. XXIV, ss. 249-276.
4. Kalaycı, Mehmet, "Bir Osmanlı Kelâmcısı Ne Okur? Osmanlı İlim Geleneği Çerçevesinde Beyâzîzâde'nin *Mecmû'a fi'l-Mesâili'l-Müntehabe* Adlı Eseri", *Osmanlı'da İlm-i Kelam: Alimler, Eserler, Meseleler*, ed. O. Demir ve diğerleri, İstanbul: İSAR Yayınları, 2016, ss. 53-146.

5. Karahan, Abdülkadir, "İtikad Mezhepleri Üzerine Türkçe Bir Yazma: *Tercümânü'l-Ümem*", *Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi*, İstanbul: İstanbul Yükses İslam Enstitüsü Yayınları, 1962, ss.4-46.

6. Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer, *İtikâdâtı Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk. Muhammed el-Mutasımbillah, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî Yayınları 1986.

7. Şirvânî, Muhammed Emin b. Sadreddin, *Tercümânü'l-Ümem*, E. Ruhi Fığlalı, "İbn Sadruddin eş-Şirvânî ve İtikadî Mezhepler Hakkındaki Türkçe Risalesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981, c. XXIV, ss. 254-274 arasında.

Взгляды Ибн Садрадина аль-Ширвани на религиозные секты

Резюме

Мухаммед Эмин б. Садреддин аль-Ширвани выходец из Ширвана после захвата Ширвана Сефевидами был вынужден эмигрировать на запад вместе со своей семьей. Ширвани, некоторое время проживал в Алеппо, затем приехал в Диярбакыр и занимался там преподаванием в медресе. Позже он отправился в Стамбул, завоевал там уважение ученых и был высоко оценен Султаном Ахмедом (1603-1617).

Ширвани в 1612-1618 годах преподавал в медресе и вплоть до пенсии исполнял должность судьи в Стамбуле. Он умер 15 августа 1627 года и по завещанию был похоронен в Ускюдаре. Он вырастил целую плеяду ученых, был автором многих трудов.

Один из трудов Ширвани «Терджумануль-Умем», посвящен исламским сектам Итикади. По требованию Садразам Мехмет Паши он написал этот труд на турецком языке. Работа была выполнена в виде реликвии, десяти баб и хатиме. По своему характеру работа дает некоторую оригинальную информацию о конфессиях в исламе и занимает особое место в истории исламских сект.

В статье дается краткая информация о жизни и творчестве Ширвани, и исследуются вопросы истории исламских сект. Более того, подробно останавливается на вопросе использования труда Ширвани «Терджумануль-Умем», как источника при написании новых трудов по истории исламских сект.

The views of Ibn Sadruddin Al-Shirvânî on the creedal sects

Summary

Muhammad Amin b. Sadruddin al-Shirvânî was originally Shirvan, a scholar who had to migrate to the west with his family because of the persecution of the members of the Ahl-i Sunnah al-Jamaat as the result of the Shiite Safavids invading their places of residence. Shirvânî, who lived in Aleppo for a while, came to Diyarbakir from there and made a profession (mudarris) there. Later, he went to Istanbul and was complimented by the scholars there and gained the appreciation of Sultan Ahmed I. (1603-1617).

Shirvânî served as a teacher and judge in various schools in Istanbul between 1612 and 1618 and retired from his position as Istanbul judge. He died on 15 August 1627 and was buried in Üsküdar upon his will. He has benefited from many lessons from his lectures, trained pupils and received many works.

The work of Shirvânî, *Tarcumânu'l-Umam*, among the works he wrote, is about the Islamic creedal sects. He wrote his book in Turkish on the request of Sadrâzam Mehmet Pasha. The work was prepared as an introduction, ten topics and one conclusion. Due to its general character, the work gives some original information and protects its independent place in the history of the Islamic Sects.

In our presentation, we will give brief information about Shirvânî's life and evaluate the information he gives about the history of Islamic sects. In addition, we will consider what *Tercümânü'l-Ümem*'s contribution will contribute to new research in the field of Islamic sects.

XVI ƏSRİN SONLARINDA BİRLƏŞMİŞ OSMANLI VƏ KRİM QOŞUNLARININ ŞİRVANA HÜCUMU

Şahin FAZİL*

Ключевые слова: Искандер бек Мюнши, Османлы, Сафави, Амассийское соглашение, Султан Мурад III, Адиль Гирей, Ширван
Key words: Iskender bey Munshi, Ottoman, Safavi, Crimea, Amasia peace, Sultan Murad III, Adil Girey, Shirvan

Giriş

XIV əsrin sonlarında Krım xanları Toxtamış xan (1376-1395) hakimiyyətindən ayrılıb «Gireylər sülaləsi» adlı müstəqil xanlıq yaratdılar.

İllər ötdü. Nəsillər bir-birini əvəz etdi. Orta Şərqdə «Səfəvilər dövləti» adlı bir hakimiyyət bərqərar oldu. Amma Vətənimizə müxtəlif hücumlar səngimək bilmirdi...

XVI əsrdə Osmanlıların Səfəvilər üzərinə etdikləri dörd yürüş (1514, 1534, 1535, 1554) hər iki dövlətin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdi. Tərəflər arasındakı 1555-ci il Amasya sülh sazişinin bağlanması ilə bağlı mövcud vəziyyət bir qədər sakitləşdi. Lakin, 1578-ci ildə III Sultan Murad həmin sülh şərtlərini pozaraq, Səfəvilərlə yeni müharibəyə başladı və özündən vassal asılılığında olan və yuxarıda adı çəkilən «Krım xanlığını» (Krım xanı və xanzadələrini) öz ordusunun köməyinə çağırırdı.

Yüz min nəfərlik Osmanlı ordusuna qoşulan on min Krım döyüşçüsü və onlara başçılıq edən tatar xanzadələri Adil Girey, Səadət Girey, Əsgər Girey Şirvanda vuruşsalar da, məğlubiyyətə uğradılar və Adil Girey əsir alındı.

Qeyd olunmalıdır ki, Qızılbaş hərəkətinin ifrat genişlənməsi nəticəsində yaranan Səfəvi dövləti geniş sosial və iqtisadi özünlə üzərində dayanmaqla az vaxtda dövlətçilik baxımından böyük uğurlara nail oldu. Bu vəziyyəti kənardan diqqətlə izləyən Osmanlı hakimiyyət dairələri qonşuluqda yeni dövlətin yaranmasına qısqançılıqla yanaşmağa və ifrat şübhəli əsaslanan qızılbaşlıq hərəkətini lənətləməyə başladılar, nəticədə isə uzun əsrlər boyu davam edən ikip qonşu dövlət arasında fəlakətli şübhə – sünni məzhəb qarşıdurması yarandı ki, bu da minlərlə adamın ölümünə səbəb oldu.

* Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Hələ XV yüzilliyin II yarısından başlayaraq Osmanlılar əvvəlcə Səfəviyyə təriqətinin dərvişləri və şeyxləri, sonradan isə (bütün XVI əsr boyu) Səfəvi padşahları ilə qarşılıqlı cəng və sülh münasibətlərində olmuşdur. Həmin münasibətlər əsasən güclü rəqabət xarakteri daşıyırdırsa da, Osmanlı – Səfəvi əlaqələrində dinc yanaşı yaşamaq, bir-birlərinə müxtəlif məqsədlər daşıyan diplomatik elçi və elçi heyəti (səfarət – Ş.F.) yollamaq, məktub və hədiyyələr göndərmək məqamları da az olmamışdır (Fərzəlibəyli, 1999:99-120). Siyasi məqsədlərini həyata keçirmək və imperiyasının coğrafiyasını daha da genişləndirməklə ciddi məşğul olan Osmanlı sultanları təşkil etdikləri çoxsaylı qoşun birləşmələri ilə kifayətlənməmiş, dəfələrlə ittifaqa girərək, vassal asılılığında olan bəzi xırda dövlət və xanlıqları da müxtəlif yürüşlərə cəlb etmişlər ki, onların biri də Krım xanlığı olmuşdur.

Azərbaycanın XVI əsr tarixinə dair məlumatlar əsasən farsdilli mənbələrdə əks olunmuşdur. O dövrdə yazılmış ilkin mənbələrin sayı ümümtarix əsərləri nəzərə alınmamaqla 25 kitabdan çoxdur (Петрушевский, 1858; Рахмани, 1981).

Mançester Universitetinin professoru K.E.Bosvortun “Müsəlman sülalələri” adlı kitabında bütün əsas müsəlman sülalələrinin tarixi onların yaranmasından süqutuna qədər əhatə olunmuşdur. Krım xanları haqqında müəllifin belə məlumatı vardır: Qızıl Orda xanları arasında baş vermiş ixtilaf sərbəbindən hicri 760/miladi 1359-cu ildə Krımla Cuci nəslinin hakimiyyəti bitdi və həmin nəslin başqa bir qolu olan Toka Temir sülaləsi hakimiyyətdə bərqərar oldu. Bu sülalədən olan xanlar əvvəllər Toxtamış xana tabe idilərsə də, XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qızıl Ordadan tamamilə ayrıldılar və Hacı Gireyin başçılığı ilə müstəqil xanlıq yaratdılar. Hacı Girey 38 illik hakimiyyətdən sonra vəfat etdi (871/1466). Onun yaratdığı xanlığın 70-ə yaxın xanı növbə ilə hakimiyyət başında olmuşlar ki, Çingizilər dövlətindən sonra ən uzun sürən bir dövlətə başçılıq etmişlər. Beləliklə, K.Bosvort nə Xəlil İnalçılığın hesablamalarına görə Krım xanları 1428-1792-ci illərdə Krımı idarə etmişlər (Босворт, 1971:211).

Məlumdur ki, Osmanlı imperatorluğu Krımı özünə tabe olan bir dövlət sayaraq Qızıl Orda xanları ilə mübarizədə həmişə Gireylərin müttəfiqi olmuşdur. Gireylər özlərini Qızıl Orda xanlarının varisləri saymış və XVI əsrdə bir neçə dəfə Qazan xanlığını da idarə etmişlər. Onlar Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasındakı münaqişələrdə XVI əsrin sonundan başlayaraq Cənubi Ukraynada, Don çayı hövzəsində və Kubanda hakimiyyət uğrunda məsələlərin həllində həmişə Osmanlı dövlətinin tərəfdaşı kimi çıxış etmişlər. Krım xanlarının Istanbuldan asılılığını göstərən cəhətlərdən biri də Osmanlı sarayında Girey

xan zadələrinin bir üzvünün daim girov kimi saxlanmasıdır (Босворт, 1971:211-212).

K. Bosvortun sonrakı məlumatlarında bildirilir: “XVIII əsrdə Qara dəniz və Aralıq dənizində Rusiya təcavüzünün artması və Osmanlı imperiyasının zəifləməsi Krım xanlığının müstəqilliyinə son qoydu. Belə ki, 1197/1783-cü illərdə Böyük Yekaterina nın qoşunları Krımı tutaraq oranı Rusiya imperiyasına birləşdirdi” ((Босворт, 1971:212).

Bu mövzunun bizim tərəfimizdən tədqiq olunmasında İsgəndər bəy Münşinin (1560-1634) “Tarixə-ələmarayə-Abbasi” (“Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi”) əsəri ən mühüm mənbə rolunu daşımışdır. Bu tarixi əsərdə XVI-XVII əsrin birinci rübündə Azərbaycan, İran, Mərkəzi Asiya, Kiçik Asiya, Əfqanıstan, Hindistan, həmçinin Gürcüstanda baş vermiş siyasi həyat geniş əks olunmuş, tatarlar, Krım xanları və xan zadələri haqqında olduqca maraqlı məlumatlar verilmişdir. Bu xanlığın xanları və xan zadələri barədə İsgəndər bəyin məlumatları osmanlı qoşunlarının 1578-ci ildə Səfəvi ərazilərinə yürüşü ilə bağlıdır. Qeyd olunmalıdır ki, bu yürüşdək Osmanlı sultanları Səfəvi şahları üzərinə 5 dəfə hücum keçmiş (1514, 1534, 1535, 1548, 1554), amma hər dəfə geri çəkilmişlərsə də, həmin hücumlar böyük insan tələfatı ilə nəticələnmişdir.

1555-ci ildə Amasyada tərəflər arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən Qərbi Gürcüstan vilayətləri (Van, İmeretiya, Mənkəreliya və Quriya Osmanlıların, Şərqi Gürcüstan vilayətləri isə (Məsxıya, Kartli və Kaxetiya) Səfəvilərin hakimiyyəti altına keçdi.

1555-ci ildən sonra Səfəvilər dövlətinin Osmanlı Türkiyəsi ilə münasibətlərində I Şah Təhməsinin hakimiyyətinin sonuna qədər sülh dövrü başlandı (Əfəndiyev, 1981:110). 23 il keçəndən sonra, yəni 1578-ci ildə III Sultan Muradın (1574-1585) əmri ilə Mustafa Lələ paşa Ərzurumda 100 minlik qoşun topladı. Bundan əlavə, sultan Krım xanı Məhəmməd Gireydən (1577-1584) tatar qoşunlarının bu yürüşdə iştirakı ilə Şirvana gəlməsini təklif etdi (Əfəndiyev, 1981:150). İsgəndər bəy Münşi yazır: “Qarətçi tatar ləşkəri dünyada məşhur olan o diyarın (Şirvanın – Ş.F.) mallarını qarət məqsədi ilə bu təklifi qəbul etdi” (İskender-bek Münşi. 1382/2003:232).

Az vaxtdan sonra Osmanlı ordusu və Səfəvi qoşun birləşmələri (Osmanlı ordusu və 15 minlik qızılbaş qoşunu) Qars qalasının şimal-qərbində, Çıldır gölünün sahilində üz-üzə dayandılar. Beləliklə, Çıldır döyüşü. Qızılbaşların məğlubiyyəti. Bu məğlubiyyətin səbəbini İsgəndər bəy belə yazır: “Rumilər qoşun-qoşun, sancaq-sancaq və dəstə-dəstə öz ordusundan ayrılaraq döyüşə başladılar. Elə ki, onların gözü qızılbaş qoşununa sataşdı, dərhal 10 min döyüşçünü irəli verdilər... Qızılbaşlar müxalif qoşunu seyr edib, müqavimət göstərməyə tab etməyərek, geri

qaçmağa başladılar. Onların atları cox yol getdikləri üçün yolda qalırdı...Xülasə, qızılbaş qoşununa böyük məğlubiyyət üz verdi. Rumilər isə dincəlməmiş atları ilə hücumu keçirdilər” (İskender-bek Münşi, 1382/2003:232:233).

Müəllif Çıldır döyüşündəki məğlubiyyətin səbəbini belə izah edir: “Əmirlərin dəstələri bir-birindən ayrılmış, qoşun parçalanmışdı. Onlar birləşmək imkanı tapmayaraq, döyüşdən qaçdılar və pərişanlıqla gedib öz ordularına çata bildilər...Qızılbaş əmirlərinin Rum ləşkəri ilə döyüşündə birinci səhv bunda idi: bir-birləri ilə inadkarlıq mövqelərində durmaları və birinin-digərinə itaət etməməsi. Onlar birləşə bilməyərək, on-on beş min döyüşçü ilə yüz min Rumiyyəyə qarşı döyüşə çıxmışdılar... Azərbaycan və Şirvan döyüşçülərinin isə sayı əlli mindən çox olardı. Onlar əgər bir yerə toplaşsaydılar və Gürcüstan sultanları da onları qoşulsaydı, Lələ paşanın o vilayətə gəlişi olduqca çətinləşərdi. Əmirlərin birləşməmələri, oymaqların inadkarlıqları və sui-tədbir görülmədiyindən məmləkət əldən getdi” (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:234).

Osmanlılar Gürcüstanın böyük hissəsini tutub Şirvana tərəf irəliləməyə başladılar. Şirvan bəylərbəyi Araz xan Rumlu onlara qarşı yönəldi. Amma, Kırımdan gəlmiş Adil Gireyin qoşunu ilə birləşmiş osmanlı qüvvələri Araz xan qoşununu məğlub edib, özünü də əsir götürdülər (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:235).

İsgəndər bəy Münşi yazır: “Şirvan məmləkəti də rumilərin əlinə keçdi. Lələ paşa Osman paşanı Şirvan bəylərbəyi təyin etdi... Şirvanın hər vilayətinə hakimlər təyin edərək Şamaxı qalasını, Ərəş və Badkubəni möhkəmləndirib geri qayıtdı” (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:236).

İsgəndər bəy Münşi bir qədər əvvələ qayıdaraq yazır: “Bizim əvvəllər nəql etdiyimizə görə Rum (Türkiyə-Ş.F.) padşahı Sultan Murad xan tatar ulusunun padşahı Dövlət Girey xanın (II Dövlət Girey xan – 1551-1577-Ş.F.) oğlu Məhəmməd Girey xana (II Məhəmməd Girey xan – 1577-1584-Ş.F.) Dərbənd yolu ilə hərəkət edərək qızılbaşlara hücumu keçməyi təklif etmişdi. O, qardaşı Adil Gireyi ...iyirmi minlik tatar qoşunu ilə rumilərə imdad niyyəti ilə adı çəkilən vilayətə göndərdi. Adil Girey xan Şirvana catdı... Bir yandan Rum ləşkəri, digər yandan tatar qoşunu, üçüncü tərəfdənsə ləzgi, qarabörk və Şirvan dağlıları qızılbaşları mühasirəyə aldılar. Araz xan və ordunun əksər əmir-əyanı ...bu dövlətin yolunda mərdliklə can verdilər” (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:236).

Beləliklə, Osman paşa, yuxarıda yazıldığı kimi Şamaxı qalasında yerləşdi, Adil Girey xan və Şirvanşahlar taxtının sabiq şahzadəsi Əbubəkr Mirzə Kür çayı kənarına gəldilər, Araz xanın ordusunu qarət etməyə başladılar. Vəziyyətdən xəbərdar olan bəzi qızılbaş əmirləri gələrkən cəngə başladılarsa da məğlub oldular. “Tarixə-ələmarəyə-

Abbasi”də oxuyuruq: “Beləliklə, qızılbaş döyüşçüləri əzildilər, hərə öz başını xilas etməyin qayğısına qaldı...Amma, onların bəziləri yüklərini yığib qaçmağa macal tapa bilmədilər və o anda ləzgi və tatar ləşkəri göründü...qız və qadınlar, coxlu mal və əsir tatarların əlinə keçdi... Xülasə, Adil Girey xan və tatar-ləzgi döyüşçüləri ağılagəlməz qənimət yığaraq elə həmin gün Şirvana (Şamaxıya – Ş.F.) tərəf getdilər” (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:236).

Səfəvişünas tarixçi – alim Oqtay Əfəndiyevin “Azərbaycan Səfəvilər dövləti” kitabında bu Osmanlı – Səfəvi döyüşü haqqında ətraflı məlumat vardır. Onun yazdığına görə, Adil Girey və qardaşları Səadət Girey və Əsgər Girey qızılbaşlar tərəfindən Şamaxıda mühasirəyə alınmış Osman paşanın köməyinə çatmaq üçün şimala hərəkət etdilər və 986-cı ilin ramazan ayının 28-də (1578-ci il 28 noyabr) Ağsu çayının sahilində Mollahəsən adlı yerdə qarşı-qarşıya gəldilər, Adil Girey ləzgilərin, qarabörklərin və şirvanlıların 4-5 minlik dəstəsi ilə möhkəmləndirilmiş 12 min nəfərlik tatar qoşununu Səfəvilərin qarşısına çıxardı (Эфендиев, 1981:161).

Yenə “Tarixə-aləmarayə-Abbasi” kitabına müraciət edirik: “Ardıcıl qızılbaş hücumlarına tab gətirməyən tatar döyüşçüləri...igidliklə döyüşdülərsə də, məcbur olub döyüşdən əl çəktilər. Adil Girey xan tatar qoşununda zəiflik müşahidə edərək döyüşçülərini döyüşə şirnikləndirib özü də meydana girdi...Döyüş vaxtı qızılbaşlardan Baba Xəlifə Danqaralı özünü Adil Girey xana çatdırıb...atından yerə saldı. Xan özünün kimliyini bildirdi. Onu əsir götürdülər. Tatar qoşunu əzilərək qacdı ” (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:238).

Mollahəsən döyüşündə tatarların məğlubiyyətini və Adil Girey xanın əsir düşdüyünü eşidən Osman paşa daha Şamaxıda qala bilməyib oradan çıxdı, özünü Dərbənd qalasına çatdırdı (Эфендиев, 1981:162).

İsgəndər bəy Münşi tatar şahzadəsi Adil Gireyin həbsi və onun sonrakı taleyi ilə bağlı da geniş məlumat verir. Məlum olur ki, Adil Gireyin əsir düşməsi barədə o zaman Azərbaycana gələn Səfəvi hökmdarı Şah Məhəmməd Xodabəndənin arvadı Məhdülyaya (Xeyrənnisa – Ş.F.) xəbər verdilər.

Hadisələr cox gərgin davam etməkdə idi. Tatar şahzadəsinin tutulmasını əmirlər Səfəvi şahzadəsi Həməzə Mirzəyə də bildirdilər, Adil Gərayı özləri ilə götürüb Həməzə Mirzənin yanına gəldilər. “Ağıllı və tədbirli gördülər ki, tatarlar dostluq yaradıb, onları Rum qoşununa kömək etməkdən çəkindirsinlər və Şirvan vilayətini onların təhlükəsindən xilas etsinlər. Bu təklif nəvvəbin (Həməzə Mirzənin – Ş.F.) xoşuna gəldi” (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:238).

Amma, Həmzə Mirzə ilə Məhdülya arasında narazılıq yarandı, çünki əmirilər Şirvan əyalətinin Həmzə xana verilməsini məsləhət gördüklərindən “Məhdülya Qəzvinə qayıtdı, əmirilər də ondan sonra Adil Gireyi də özləri ilə götürüb bu dövlət paytaxtına gəldilər. Həmzə Mirzə Adil Girey xanıdivanxanaya yaxın evlərin birində yerləşdirib qərara aldı ki, o “bir neçə adasını qardaşı Məhəmməd Girey xan və anasının yanına göndərüb özünün sağ-salamat olması və ehtirama layiq görülməsi barədə onlara məlumat çatdırsın. Adil Girey xanın etibarlı on mülahimə şahın dostluq məktubunu da götürüb...yola çıxdılar” (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:240).

Sonrakı hadisələr gərgin davam etməkdəydi. Amma bir neçə vaxt Adil Gireyin şah sarayında yaşaması əmirilərin xoşuna gəlmədi. Onlar bu tatar şahzadəsini bir qalada yerləşdirməyi münasib bildilər. Həmzə Mirzə bu təkliflə razılaşmayıb dedi: “Onu qalaya salmaq bədnamlıq ola bilər... Qoy dövlətxanada qalsın... Adil Gireyin dövlətxana daxilində qalıb yaşaması onun həbsdə olması deməkdir. O, mülki geyimdədir və başqa yerə gedə bilməz” (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:239).

Əmirilər Həmzə Mirzənin məsləhətinə əməl etməyib, Adil Gireyi dövlətxanadan çıxarmaqdan ötrü bir dəstə adam yolladılar. Məhbüs olan tatarlarla əmirilər arasında başlayan atışma nəticəsində Adil Girey xan öldürüldü (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:239; Эфендиев, 1981:165-166).

Ertəsi gün (26 iyul) qızılbaş əmiriləri şahın arvadı Məhdülya xanımı da öldürmək qərarına gəldilər. Onlar şaha dedilər ki, onun arvadı dövlət işlərinə qarışır və qızılbaş tayfa ağsaqqallarının məsləhətinə qulaq asmır, əgər Məhdülya hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasa, dövlət maraqlarında böyük fəsad yarana bilər”. Şah əmirilərin qərarına qarşı çıxıb “mən o günahsız seyid qadının edamına razı ola bilmərəm” dedi, lakin əmirilər “hərəmxanaya daxil oldular və o seyid qadını boğdular” (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:242-250; Эфендиев, 1981:166).

Adil Girey ilə Məhdülya arasında yaxın əlaqə olması barədə müəyyən şübhə doğuran fikirlər var. İsgəndər bəy Münşi yazır: “Bir neçə vaxt dövlətxanada yaşayan Adil Gəray xanın hərəkətləri (nə imiş o hərəkətlər ?- Ş.F.) əmirilərin və dövlət başçılarının xoşlarına gəlmədiyindən, belə qərara alındı ki, onu dövlətxanadan çıxarıb... başqa yerdə yerləşdirsinlər” (Эфендиев, 1981:140). Tatar xanı və şah arvadı haqqında O.Əfəndiyev ciddi araşdırma aparmışdır. “Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrdə” kitabında oxuyuruq: “Adil Girey və Məhdülyanın öldürülməsini mənbələrin ziddiyyətli işıqlandırılması ucbatından bu iki hadisə arasındakı rabitə və ardıcılığı müəyyən etməkdə çətinliklər əmələ gəlir. Məsələn, İsgəndər bəy Münşinin şərhində

(“Tarixə-aləmarayə-Abbasi”, səh.239) Adil Gireyin öldürülməsi təsadüfi və qəsdən edilməyən bir hərəkət kimi nəzərə çarpır. Guya Kırım xanı...onu saraydan çıxarıb başqa yerə köçürməli olan qorçilərlə (şah qvardiyası üzvləri – Ş.F.) özü toqquşma törətmiş və döyüşdə öldürülmüşdü...şahın arvadı əleyhinə qəsd ilə tatar xanının öldürülməsi arasında heç bir əlaqə ...olmadığını Ə.Rəhmani (tarixçi – Ş.F.) də göstərmişdir.. H.Röymerin yazdığı kimi, Qazi Əhməd (tarixçi – Ş.F.) bu qətlərin ardıcılığını (əvvəlcə Adil Girey, sonra isə şah arvadı) qeyd edir, lakin onların səbəb əlaqəsi barədə susur. Şərəf xan Bidlisi (XVI əsr tarixçisi – Ş.F.) bu hadisələr arasında bilavasitə əlaqə olduğundan bəhs edir və xəbər verir ki, əmirilər Məhdülyanı Adil Gərayla sevgi münasibətlərində günahlandırır. Oruc bəy (Tarixçi Oruc bəy Bayat – Ş.F.) qarşı həminin tatar şahzadəsi ilə şah arvadı arasında aşiqanə əlaqələrin olduğunu iddia edən Minadoiyə (tarixçi – Ş.F.) çıxaraq, bunu onlara (Adil Gireyə və Məhdülyaya – Ş.F.) divan tutmaq üçün bəhanə sayır. Oruc bəy qeyd edir ki, əslidə əyanlar Adil Gərayın sarayda getdikcə artan nüfuzundan qorxur və əcnəbinin dövlətin işlərinə qarışmasından ehtiyat edirlər (Эфендиев: 1981:167).

1579-cu ilin yay fəslində (hicri 987) Kırım xanı Məhəmməd Girey xan Sultan Muradın tələbi və hərbi qənimət ələ keçirmək məqsədi ilə Bağçasaraydan hərəkət edərək, Şimali Qafqazdan keçib Şirvanın hüdudlarına yaxınlaşdı. O, özünün qardaşları Qazi Girey, Səfi Girey və Səadət Gireyin müşayiəti ilə Dərbəndə çatdı, sonra Osman paşa ilə birlikdə Şamaxıya gəldi. İsgəndər Münşi tatarların “Şirvan və Qarabağda çox dağıntı törətdiklərini ” bildirir. Elə o vaxt Səfəvi şahı tərəfindən qızılbaşlara kömək üçün coxsaylı qoşun ilə qızılbaş əmiriləri Şirvana yollandılar. “Məhəmməd Girey coxlu qənimət ələ keçirən tatarların bir dəstəsi ilə, qızılbaş qoşununa kömək gəldiyini eşidib öz vilayətinə döndü, Qazi Girey isə özünün iki-üç qardaşı və döyüşçüləri ilə Osman paşaya kömək üçün Dağıstan və Dərbənddə qaldı” yazır İsgəndər Münşi (İsgəndər bəy Münşi, 1382/2003:253-254).

Nəticə

Məqalənin sonunda bildirirəm ki, “Tarixə-aləmarayə-Abbasi” kitabını mən fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişəm və bu əsər Bakıda iki böyük kitabdən ibarət (2010, 2014) çap olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. İngilis dilindən Tərcümə edənİ Грязневича. Moskva, 1971.
2. İsgəndər bəy Münşi. Tarixə-aləmarayə-Abbasi. c. I, Tehran, 1382/2003 (fars dilində).
3. История Азербайджана с древнейших времен до 70-х гг. XIX в. Баку, 2009.
4. И.П.Петрушевский. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII. Ленинград, 1858.
5. Рахмани А.А. «Тарих-и алами-арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960.
6. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, Баку, 1981.
7. Şahin Fazil Fərzəliyev. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər), Bakı, 1999.
8. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в., Баку, 1981.

**Совместное наступление объединённых османских
и крымских войск на Ширван в конце XVI века**

Резюме

К концу XIV века крымские ханы перестали подчиняться власти кызылординского хана – Гиясаддина Тохтамыш-хана (1376-1395), в начале XV века к власти в Крыму пришла самостоятельная династия Гиреев.

Четыре военных похода османских армий (1514, 1534, 1535, 1554), совершённые против Сефевидского государства оказали отрицательное влияние на экономическую жизнь обоих государств. Однако мирный договор, заключённый в 1555 г. между Сефевидским и Османским империями в Амасье, содействовал политической стабилизации в регионе. Османский султан Мурад, нарушив в 1578 г. условия этого мирного договора, начал новую войну против Сефевидов. Он призвал крымских ханов и царевичей совместно выступить против Сефевидской империи.

Крымские войска и татарские царевичи, командующие ими (Адиль Гирей, Сеадет Гирей и Аскер Гирей), вступили в Ширван,

столкнулись с Сефевидскими войсками, но потерпели поражение, а Адиль Гирей попал в плен.

В статье представлены краткие сведения о военных операциях крымского хана и царевичей в Ширване в ходе Осmano-Сефевидской войны 1578-1590 гг.

The joined attack of the Ottoman-Crimean armies to Azerbaijan in the late XVIth century

Summary

At the end of the XIV century the Crimean khans denied Gyasaddin Tokhtamish khan's (1376-1395) power and in the beginning of the XV century the "Grey dynasty" having coming to power in Crimea began to pursue an independent policy.

The 4 (1514, 1534, 1535, 1554) campaigns of the Ottomans on the Safavids in the 16th century had a negative impact on the economies of both countries. But due to the signing of the Amasya peace treaty in 1555 between the parties, the political situation somewhat ceased. However, Sultan Murad III broke the peace treaty in 1578 and started a new war with the Safavids and called the khan and princes of the Crimean state, which was in vassal dependent, to help the Ottoman army.

The Crimean warriors and the princes that led them - Adil Girey, Seadet Girey and Asker Girey came to Shirvan and fought, but were defeated and Adil Girey was captured.

In the article, we briefly provided with information on the military activity of the Crimean khan and princes in Shirvan in the last Ottoman-Safavid war of the 16th century.

I ŞAH TƏHMASİB, SONUNCU ŞİRVANŞAHLAR, AXIRINCI ŞİRVAN ŞAHZADƏLƏRİ

Şahin FƏRZƏLİYEV*

Ключевые слова: Шах Тахмасиб, Ширваншахи, принцы, Сефевиды, восстание, борьба

Key words: Shah Tahmasib, Shirvanshahi, princes, Safavids, insurrection, struggle

I Təhmasib

Giriş

Mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq I Şah İsmayıl Səfəvinin siyasətində ən başlıca ideallarından biri idi və o, Çaldıran məğlubiyyətindən sonra Şirvanşahlarla sülh münasibətləri yaratmağa cəhd edirdi. 1524-cü il may ayının 23-də Səfəvi dövlətinin banisinin qəfil ölümündən sonra hakimiyyətə onun on yaşlı oğlu Təhmasib gəldi. Ağıllı və uzaqgörən bu ikinci Səfəvi hökmdarı dövləti möhkəmləndirmək işini davam etdirirdi. O, Cənubi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirməyi qərara aldı, başlıca vəzifə Şimali Azərbaycan hakimlərinin (Şirvan və Şəkinin) müstəqilliyinə son qoymaq və bu əraziləri Səfəvilər dövlətinə qatmaq idi (Azərbaycan tarixi, 1999:196-197).

I Şah Təhmasib Səfəvi dövlətinin taxtına çıxan il Şirvan dövlətinin şahı II İbrahim taxtdan düşdü və onun yerinə II Xəlilullah (1524-1536) adı ilə Sultan Xəlil çıxdı (Сборник статей по истории Азербайджана, 1949: 265).

Qeyd olunmalıdır ki, Şah İsmayılın qızı və Şah Təhmasibin bacısı Pərixan xanım Şirvanşah II İbrahimin arvadı idi. Hər şeydən şübhələnən I Təhmasib öz yeznəsinə - Şirvan şahına inanmır və Şirvanın Səfəvi torpaqlarına tam tabe edilməsi üçün ciddi plan hazırlayırdı (Azərbaycan tarixi, 1999:198).

Bu sətirlər müəllifi Əfqanıstanda işlərkən Şah Təhmasibin qələmə aldığı “Təzkirə” əsəri haqqında prof. O.Ə.Əfəndiyevlə birlikdə yazdığı geniş bir məqaləni *Kabulda* çap etdirdi (Əfəndiyev, 1982:71-80).

Məqalədə Şah Təhmasibin “Təzkirə” əsəri ətrafında gedən mühüm bir məsələ xüsusunda (bu “Təzkirə” müəllifinin kimə məxsus olması barədə - Ş.F.) əsaslandırılmış fikirlər vardır. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar

* Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor

onun müəllifliyini şübhə altına alır və bu Səfəvi hökmdarının atasından fərqli olaraq zəif və qətiyyətsiz hesab edirdilər. Amma bu qətiyyətlə belə deyildi. Şah Təhmasib tərəfindən birinci şəxsin dili ilə yazılan “Təzkirə” bu hökmdarın uzaqgörən və bacarıqlı bir şah, sərkərdə və yazıçı olmasının sübutu üçün çox tutarlı bir mənbədir. Orada göstərilir ki, 10 yaşında ikən Şah Təhmasib son dərəcə ciddi məsələlərlə qarşılaşdı. Bir tərəfdən qızılbaş əmirlərinin yüksək və gəlirli dövlət vəzifələrinə sahib olmaqdan ötrü mübarizələri, digər tərəfdən özbək və osmanlı hökmdarının Səfəvi torpaqlarına göz dikməkləri, üçüncü tərəfdən ölkə daxilində və xaricində gənc şah qarşı qalxan iğtişaş (xüsusən Şirvanda) taxtda oturan kəsdən bacarıq və səbat tələb edirdi və şah bunların hamısının öhdəsindən gəlməyi bacardı. “Təzkirə”dən məlum olur ki, qızılbaş əmirləri arasındakı ixtilafların yatırılmasını gənc şah yüksək dəyərləndirib yazır: “Böyük Allah tərəfindən üz verən bu qələbə həqiqətən böyük qələbənin başlanğıcı idi... Müxtəlif yerlərdə olan bəzi qiyamçıların hərəsini bir növlə aradan götürdüm” (Şah Təhmasibin təzkirəsi, 1996:21).

Yaxud, başqa misal: “Xorasanı alçaq təbiətli özbək qoşunlarından ... təmizləyib, Nişapura gəldim” (Şah Təhmasibin təzkirəsi, 1996:22).

“Təzkirə”dən başqa misallar: “Müharibənin işi və ağırlığı ağıllı və hüşyar adamlara aydındır. Müharibə oyun kimi bir şeydir və burada hiylə böyük rol oynayır. İrəli düşmək, üstün gəlmək və düşməni məğlub edib qalib gəlmək üçün nə mümkünsə onu etmək lazımdır” (Şah Təhmasibin təzkirəsi, 1996:56-57).

Osmanlı sultanının Səfəvi torpağına hücumu ilə bağlı Şah Təhmasibin bir qeydi (hesablama qabiliyyəti) də maraqlıdır: “Müharibə istəyirsən qaç, istəyirsən hər növ ilə olursa-olsun aldat, ancaq fürsəti düşməyə vermə... Hesablamışam ki, xandgarın (osmanlı sultanının – Ş.F) qulluqçularından başqa 300 min nəfərlik qoşunu vardır. Əgər hər birinin bir xidmətçisi, yük və minik heyvanı olsa, bunların sayı 600 min nəfər və minik heyvanı olar... Ehtimala görə [onlar] özləri ilə 500 min, ya 600 min dəvə yükü azuqə gətiriblər ... Biz bütün yerlərdə taxılı mal-qaraya yedirdib yandırmışıq ki, onlarla (osmanlılarla – Ş.F) üzbəüz müharibə etməyək...Mən dəfələrlə əmirlərin hüzurunda demişəm ki, Rum (Osmanlı-Ş.F) qoşunu aclıq və qızdırma xəstəliyinə tutulacaqlar. Əgər [onlar] bizim ölkəmizdə otursalar, əlacımız budur ki, hər tərəfdən onların azuqə yolunu kəsək. Onlarla müharibə belə olacaqdır! Bundan başqa yol divanəlik və sərfəsizdir. Müsəlmanların qanı səbəbsiz tökülür. Özünü bilərəkdən təhlükəyə salmaq şanı uca olan Allahın buyurduğuna xilafdır” (Şah Təhmasibin təzkirəsi, 1996:56-57).

Şah Təhmasib məhz öz əzmi, bacarığı və qabiliyyəti sayəsində bütün müxalifləri, o cümlədən, Şirvan şahları ilə apardığı mübarizədə qalib çıxdı və Şirvanşahlar dövlətini Səfəvi dövlətinə birləşdirməyə nail oldu.

I Şah Təhmasib və son Şirvan şahları II Xəlilullah və Şahrux

Şirvanşah II Xəlilullahın vəfatından sonra 1536-cı ildə Şirvan ayanları onun qardaşı oğlu azyaşlı Şahruxu hakimiyyətə gətirdilər.

Tarixçi İsgəndər bəy Münsinin məlumatına görə, Şah Təhmasibin hakimiyyətə gəlişindən 12 il sonra Xəlilullah vəfat etdiyindən, əlbəttə, Şirvan taxtı şahsız qalmadı və “Şirvan əmirləri hələ kiçik olan onun qardaşı oğlu Şahrux ibn Sultan Fərrux ibn Şeyxşahı səltənət taxtına əyləşdirdilər, Şirvan əmirlərinin özbaşınalığı nəticəsində o sülalənin (Şirvanşahların Ş.F) qayda-qanunu pozuldu, nizam-intizamdan əsər-ələmət qalmadı, diyarda hərəmərclik başladı. O əsnada qələndər bir oğlan iddia edərək “Mən Sultan Məhəmməd ibn Şeyxşaham” dedi. Buna görə də onun başına çoxlu ləşkər yığıldı və o, Salyanı tutub, oradan Şamaxıya gəldi. Şahruxun adamları...fərar etdilər və onu Biqord (Buğurd-Ş.F) qalasına gətirdilər, nəticədə Şirvanşahların taxtgahı olan Şamaxı qələndər oğlanın əlinə keçdi... lakin qələndər yenə Salyana tərəf qayıtdı. Biqord qalасыndakı Şirvan böyükləri... Şahrux Mirzənin ordusu ilə onun təqibinə yollandılar, Salyan yaxınlığında döyüşə başladılar. Şahruxun adamları qalib, qələndər məğlub oldu” (İsgəndər bəy Münşi Türman, 2010).

İran tarixçisi dr. Mənuçöhr Parsadust isə belə yazır: “...Şirvan uzaq keçmişdən etibarən, yəni Cüneyd dövründən başlayaraq (1459) sufilərin diqqət mərkəzindəydi... Cüneydin Şirvanşah Xəlil tərəfindən öldürülməsindən sonra onun oğlu Heydər Şirvanşah Fərrux Yaşar tərəfindən qətlindən sonra I İsmayılın öz ilk fatelik həmləsini Şirvana istiqamətləndirdi. Fərrux Yaşarı qətlə yetirdi... Amma, sonradan qonşu hökmdarlarla yumşaq davranaraq və dostluq naminə o, Şirvanşah Fərrux Yaşarın oğlu İbrahim Şeyxşahla yaxın münasibət yaratdı və hətta öz qızını Şeyxşahın oğlu Xəlilə (II Xəlilullah-Ş.F) verib, Şeyxşahın qızını özünə aldı... Xəlilin vəfatından sonra şirvanlılar onun qardaşı oğlu Şahruxu padşah etdilər” (Parsadust, 1987:157-159).

Şirvandakı iğtişəşlər Təbriz sarayının xeyrinə idi. Qələndərin məğlubluğundan sonra Pərixan xanım Şirvanda “ixtilafların və çəşqınlığın” hökm sürdüyünü və həmin ərazinin Səfəvi dövlətinə birləşdirilməsi üçün əlverişli məqamın yetişdiyini öz şah qardaşına

bildirdi. Elə Şah Təhmasibə də Şirvan işlərinə qarışmaqdan ötrü belə bir təklif lazım idi (Parsadust, 1987:378-379).

1538-ci ilin baharında qardaşı Alxas Mirzəni şah 20 minlik qızılbaş qoşunu ilə Şirvana yolladı, bunu bilən Şahrux ibn Fərrux Yasar Buğurd qalasına sığındısa da, Təbrizdən köməyə göndərilən qızılbaşlar Şirvana hücumə keçdilər.

M.Parsadust sözünə davam edir: “Şahrux güman edirdi ki, Buğurd qalasını Şah Təhmasib döyüşçülərinə təhvil verməklə ölümdən nicat tapar və Şirvan dövlətinin yenə də onun olmasına icazə olar. “Buna görə də, Şah Təhmasib Mərənddə olarkən Şahrux töhfələrlə birlikdə qala açarlarını ona yolladısa da, nəticə acınacaqlı oldu və “Şah Şirvana hakimliyi qardaşı Alxas Mirzəyə verib, Şahruxu özü ilə Təbrizə gətirdi, az sonra onun qətlinə hökm verdi” (Parsadust, 1987:157-159).

Tarixçi Əbdü bəy Şirazinin məlumatına görə “bütün Şirvana yenilməz dövlətin rəhbəri (Şah Təhmasib) yiyələndi” (Şirazi, 1996:83). Şah Təhmasibin “Təzkirə”sində müəllif belə yazır: “Mənimlə Əlqasp (Alxas- Ş.F) arasında münasibət belədir: Mən onu bütün qardaşlarımdan və övladlarımdan çox sevirdim... [Amma] o özü ağılsız idi, nahaq yerə mənə düşmən oldu,.. öz adına xütbə oxutdurmağa və pul kəsdirməyə başladı... İstədim ki, ona qulaqburması verim. Ancaq biz Qarabağa çatdıqda o, Dərbənd yolu ilə Çərkəz [diyarına]... sonra Kəfəyə... sonra isə İstanbula” getdi (Şah Təhmasibin təzkirəsi, 1996:46-47).

Bir neçə il ötdü. Şirvan əyanları Şirvanşahlar sülaləsinin hakimiyyətdən devrilməsi və imtiyazlarının itirilməsi ilə razılaşa bilmirdilər. Ümumiyyətlə, müstəqilliyə can atan Şirvan şahlarının bütün cəhdlərindən Osmanlı sultanları dəfələrlə istifadə etmişdilər (Azərbaycan tarixi, 1999:198).

Şirvanda 10 ilədək hakim olan Alxas Mirzənin başına müstəqil Şirvanşah olmaq fikri düşmüşdü. Bundan agah olan huşyar Şah Təhmasib qardaşı ilə danışıq aparmağa cəhd etdi və Alxasın anası Xanbəyi xanım ilə şah və şahzadə arasında razılıq əldə edildi. Az sonra Şah Təhmasib öz qiyamçı qardaşı ilə birdəfəlik hesablaşmaq qərarına gəldi və Şirvan ikinci dəfə Şah Təhmasib tərəfindən “fəth olundu”, şahın oğlu İsmayıl Mirzə (gələcək II Şah İsmayıl-Ş.F) Şirvana bəylərbəyi təyin edildi (Əfəndiyev, 2007:80-81).

I Sultan Süleyman bu məsələdən xəbərdar idi. İstanbuldan Təbrizə qədər gəlib çıxan Osmanlı qoşununu Alxas Mirzə də müşayiət edirdi. Bu, Sultan Süleymanın Azərbaycana üçüncü yürüşü idi. Lakin sultanın əsas qüvvələri Təbrizdə cəmi dörd gün qala bildilər, yem çatışmamazlığına görə sultan İstanbula qayıtdı, Alxas isə beş min nəfərlik dəstə ilə İran ərazisindən keçərək, Bağdad hüduduna qədər gəlib çıxdı. Bunu bilən

Bağdad hakimi Məhəmməd paşanın onun üstünə göndərdiyi qoşundan qaçan Alxas nəhayət şah tərəfindən həbs edildi. “Təzkirə”də yazılır: “...Alxası... qalaya göndərdim... Altı gündən sonra qalada onun keşiyini çəkənlər səhlənkarlıq edirlər. Orada olan adamlardan iki-üç nəfərin atalarını vaxtı ilə öldürüldüyü üçün, onlar fürsət tapıb... qaladan aşağı atdılar (Şah Təhmasibin təzkirəsi, 1996:63-65).

I Şah Təhmasib və axırncı Şirvan şahzadələri

Şirvanda dövlət müstəqilliyi ənənəsi o qədər güclü idi ki, əhali Şirvanşahlar dövlətinin süqutu ilə razılaşa bilmirdi.

1549-1554 illər arasında şah hakimiyyətinə qarşı bir neçə üsyan baş verdi. 1549-cu il üsyanının başında Şirvanşahların dərbəndilər sülaləsi nəslindən olan Bürhan Mirzə dayanırdı. O hələ Alxas Mirzə Şirvanda hakim olduğu vaxt “özünü sakit aparmırdı” və yürüş edərək Şirvana gəlib çatmışdısa da, Alxasla döyüşərək məğlub edilmişdi (Ədəndiyev, 2006:85).

Şirvanşah Şahruxun əmisi oğlu Bürhan uzun müddət Dağıstanda qaytaqlı qohumlarının yanında qaldıqdan sonra yenidən Şirvana qoşun çəkdi, niyyətinə yetişməyib, II Sultan Süleymandan kömək almaq məqsədilə Türkiyəyə getdi. Orada onu ehtiramla qarşılayan və çoxlu silah-sursat ilə yola salan Sultan Süleymanın, əlbəttə, Şirvan xüsusunda öz siyasi məqsədi vardı. Bürhan Şirvana çatdıqda (1547) qızılbaşların böyük orduya malik olduqlarını görərək sultan qoşunlarını geri qaytardı, özü isə yenidən Dağıstana gəlib yeni yürüş üçün məqam gözləməyə başladı (Aşurbəyli 2006:243).

Alxas Mirzənin Şah Təhmasibdən ayrılaraq Krıma qaçması, ordansa İstanbula-Sultan Süleymanın yanına getməsindən sonra Şirvan tamamilə səfəvilərə tabe edildi və şahın oğlu İsmayıl Mirzə Şirvan bəylərbəyi oldu. Bürhan yeni hücum keçdisə də, Dərbənd yaxınlığındakı döyüşdə yeni məğlubiyyətə uğradı. Amma bir il sonra Azərbaycana hücum edən Sultan Süleyman və Alxas Mirzənin Təbrizə tərəf getmələri xəbərini eşidən Bürhan 1548-cü ildə Şirvan döyüşçülərinin köməyi ilə Şirvan vilayətinin böyük bir hissəsini ələ keçirib, şah naiblərini həmin yerlərdən qovdu və iki il Şirvanda qaldı. Osmanlı qoşunlarının Azərbaycana tərək etmələrindən sonra Şah Təhmasib şirvanlılara qarşı yeni döyüşə başlayıb qalib gəldi, Şirvanın idarə olunmasını Abdulla xan Ustaxiyə tapşırırdı. Bürhan isə qəflətən vəfat etdi (Aşurbəyli, 2006:243-244).

Şirvanın yerli əhalisi Abdulla xanın da hakimiyyətinə qarşı çıxırdı. Bürhanın ölümündən sonra Şirvan əyanları Şirvanşahlar nəslindən olan

Mehrabı özlərinə hakim seçdilər. Qızılbaşlar əleyhinə mübarizəyə başçılıq edən Mehrab Mirzə Şirvan sərhəddini keçərək Kür sahillərinə gəldi, Siqnax şəhərini tutdu. Ona hücum edən Abdulla xandan qaçmağa müvəffəq olan Mehrabdan sonra Şirvan vilayəti yenidən qızılbaş hakimiyyətinin əlinə keçdi (Aşurbəyli, 2006:244).

İsgəndər bəy Münşinin məlumatına görə də qızılbaşlara şirvanlıların müqaviməti davam etməkdəydi. Mənbədə oxuyuruq: Sultan Süleymanın Azərbaycana olan dördüncü yürüşündən sonra (1554) "...sabiq şirvanşahlar nəslindən Qasım adlı birisi... Şirvana göndərildi... Şirvanlılar Abdulla xandan üz döndərdilər, Qasımın başına topladılar...Qasım Biqord qalasına girərək cəngə hazırlaşdı, 12 min nəfər rumi (osmanlı- Ş.F.), şirvanlı və yeniçəridən ibarət adamla Abdulla xana hücum etdi... Gülistan qalası yaxınlığında... cəng alovu şölələndi... Məğlubiyyət müxalif ləşkərin (yəni Qasım qoşununun- Ş.F.) payına düşdü... Qasımın cəngdə öldürülməsi, yaxud idbarlıq və azgınlıq diyarına fərar etməsi haqqında məlumatımız yoxdur, amma qazi Əhməd Qəffari "Tarixi-cahanara" kitabında yazmışdır ki, Qasım məğlubiyyətdən sonra cəng meydanından çıxdı və onun taleyi məlum olmadı" (Aşurbəyli, 2006:244).

1566-ci ildə Abdulla xanın və on ildən sonra 1576-cı ildə Şah Təhmasibin ölümündən sonra Şirvanda vəziyyət dəyişdi, Şirvan zadəganları arasında müstəqillik və Cənubi Dağıstanda sığınacaq tapmış Şirvanşahlar nəslindən olan sülaləni bərpa etmək meyilləri canlandı. Tarixçi Həsən bəy Rumluya əsaslanan S.Aşurbəyli üsyankar Bürhanəli Mirzənin bacısı oğlu Qavus Mirzənin başçılığı ilə 1578-ci ildə Səfəvi hakimiyyətinə qarşı üsyan barədə məlumat verib yazır: "Qavus Mirzə qiyamçıların başında Şabrana yollandı. Abdulla xan Ustaclının ölümündən sonra onun yerinə təyin olunmuş Şirvan bəylərbəyi Aras xan Rumlu üsyançıların üstünə altı yüz qızılbaş göndərdi... Qavus Mirzə və onun döyüşçüləri qızılbaşlara həmlə etdilər, ancaq məğlubiyyətə uğradılar, Qavus Mirzə qaçdı (İsgəndər bəy Münşi Türman, 2010:161-162).

1578-ci ildə III Sultan Muradın hakimiyyətinin (1574-1595) dördüncü ilində 150 minlik türk ordusu Lələ Mustafa paşanın sərkərdəliyi ilə Şirvana hücum edərək, tez bir zamanda Ərəş, Qəbələ, Şamaxı, Bakı Şabran, Mahmudabad, Salyan və başqa şəhərləri ələ keçirdi. Osmanlı qoşununun Şirvan üzərinə olan bu yürüşündə Bürhanın oğlu Əbu Bəkr Mirzə də iştirak edirdi. Əbu Bəkr Mirzə hələ bir neçə il əvvəl, qızılbaşların Şirvan üzərindəki tam qələbəsindən sonra Dağıstana qaçmış, orada 20 il yaşadıqdan sonra "çərkəzlər diyarına" getmiş, 1570-ci ildə Krıma, Baxçasaraya yollanmışdı. Osmanlı imperiyasının vassalı

olan Dövlət Gərayxan onu öz qızı ilə evləndirmiş, bu barədə III Murada məlumat vermişdi. Türk sultanı Baxçasarayda yaşamaqda olan Əbu Bəkr Mirzəyə himayəçilik göstərmiş və o, Lələ Mustafa paşanın Şirvana yürüşünə qədər (1578) Kırında qalmışdı. Əbu Bəkr Mirzənin Şirvandan uzaq olduğu bu müddət ərzində şirvanlılar yenidən müstəqillik əldə etmək barədə düşünmüş, onların bir neçə sünni nümayəndəsi İstanbula gedərək, sultandan Şirvanı qızılbaşlardan almağa və Şirvanşahlar taxtını Əbu Bəkr Mirzəyə verməyi xahiş etmişlər. Elə Əbu Bəkr Mirzənin özü də, ətrafına ləzgi və qaraböyrəklərdən ibarət bir neçə min döyüşçü toplayaraq, Şirvanı ələ keçirtmək üçün III Murada müraciət etdi. Şirvanın o vaxtkı şəraiti türk qoşunlarının oraya girməsindən ötrü əlverişli idi. Ağır vergi siyasətindən əziyyət çəkən rəiyyət və kəndlilərin pis güzəranı, qızılbaş əmirləri arasında olan düşmənçilik, Azərbaycan ərazisində davam edən ara müharibələri-bütün bunlar Şirvan əhalisini qızılbaşlar əleyhinə qaldırmışdı. Şirvanın bu vəziyyətindən xəbər tutan Əbu Bəkr Mirzə tezliklə Kırım və Osmanlı döyüşçüləri ilə yürüşə çıxdı. Tərkibində Şirvanşahlar nəslindən olan şahzadənin qoşunla Şirvan üzərinə yollanması türk ordusunun sonrakı hərəkəti üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Tədqiqatçı Fəxrəddin Kırzioğlunun yazdığına görə, şirvanlılar guya qızılbaşlar tərəfindən “ağır bir sünni vergisi verməyə” məcbur edilmişdilər və bundan xeyli narazı idilər. Biz heç bir mənbədə belə bir məlumata təsadüf etmədik. Çox güman ki, türk alimi “sünni vergisi” deməklə Şirvanın Səfəvilərə ilbəl verdikləri bacı nəzərdə tutmuşdur. Şirvanın qızılbaşlara bac verməsi isə onun Səfəvilərdən vassal asılılığında olmasının əlaməti idi. Bac vergisini “sünni vergisi” adlandırmaqla F. Kırzioğlu sünni osmanlıların yalnız təəssübkeşlik edərək sünni şirvanlıları “qızılbaş” məzalimindən”(qızılbaş zülmündən-Ş.F) xilas etmək üçün hücumu keçdiklərini bildirdi ki, bu fikir aşağıdakı görəcəyimiz kimi, məsələnin yalnız bir tərəfidir.

Şirvanı ələ keçirən Lələ Mustafa paşa Əbu Bəkr Mirzəni Şirvan əyalətinə vali təyin etdi. Lakin Şirvanın Osmanlılar tərəfindən fəthindən sonra III Murad şahzadə Əbu Bəkr Mirzəyə verdiyi vədi unutmmuş, onun istəyinin əksinə olaraq Şirvanşahlar dövlətini bərpa etməmişdi. Buna görə də, Əbu Bəkr Mirzə tezliklə sultandan dönmüş, Osmanlılara qarşı mübarizə aparmaq üçün Gəncə hakimi İmamqulu xana müraciət etmişdi.

Şirvanı qızılbaşlardan alan Lələ Mustafa paşa oranın idarəsini və mühafizə olunmasını “igid vəzir” Osman paşa Özdəmiroğluya tapşırılmışdı. Osman paşa təhlükəsizlik baxımından Şamaxı deyil, Dərbəndi özünə iqamətgah seçmiş, vəzir və sərdar rütbəsi ilə Şirvan əyalətini idarə etməyə başlamışdı (Fərzəlibəyli, 1999:113-114).

Nəticə

Beləliklə, biz bu məqaləmizdə Şirvan dövlətinin süqutundan sonra da o yer əhalisinin müstəqillik uğrunda apardıqları mübarizədən bəhs etdik. Elə bu günün özündə də, torpağımızın ayrılmaz hissəsi olan Dağlıq Qarabağımızın düşmən caynağından qoparılması üçün mübarizə etməyimiz olduqca aktualdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan tarixi 7 cildə, III cild. Bakı, 1999.
2. Fərzəlibəyli Şahin Fazil. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası XV-XVI əsrlərdə, (II nəşr), Bakı, 1999.
3. Xacə Zeynalabdin Əli Əbdi bəy Şirazi. “Təkmilətül-əxbar” (Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər Əbülfəz Rəhimlinindir). Bakı, 1996.
4. İsgəndər bəy Münşi Türman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Fars dilindən çevirən Şahin Fazil). Bakı, 2010.
5. Mənuçöhr Parsadust. Birinci Şah Təhmasib. Tehran, 1987.
6. Oqtay Əfəndiyev, Şahin Fazil. Bir elmi mövzu ilə bağlı mübahisə (Fars dilində), “Kitab” jurnalı, Kabul, 1982.
7. Oqtay Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 2007.
8. Sara xanım Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, 2006.
9. Şah Təhmasibin təzkirəsi. Bakı, 1996.
10. Сборник статей по истории Азербайджана, выпуск I, Баку 1949. (Bax: İ.P.Petruşevski. “ Şirvan son Şirvanşahlar dövründə” məqaləsi).

Шах Тахмасиб I, последние Ширваншахи, Ширванские принцы

Резюме

В 1538 году Шах Тахмасиб I добился присоединения Ширвана к государству Сефевидов.

В статье повествуется о политическом положении Ширванских шахов и принцев в XVI веке до и после присоединения к государству Сефевидов и активной борьбе ширванцев за независимость.

Так, несмотря на падение государства Ширваншахов, последователи их рода на протяжении 40 лет, пять раз безуспешно

поднимали восстания и Ширван продолжал оставаться одним из областей государства Сефевидов.

Shah Tahmasp I, the last Shirvanshahs and Shirvan princes

Summary

Shah Tahmasp managed to conquer the Shirvan state in 1538. This article deals with the political situation of the Shirvan shahs and princes before and after conquering of the Shirvan state and their active struggle for independence during the XVI century. Thus, despite the fall of the Shirvan state the representatives of this dynasty rebelled 5 times within 40 years but didn't reach the goal and Shirvan remained a province of the Safavid state.

XIII-XV ƏSRLƏRDƏ ŞİRVAN ŞƏHƏRLƏRİNİN BEYNƏLXALQ TİCARƏTDƏ İŞTİRAKINA DAİR

Tarix DOSTIYEV*

Ключевые слова: торговля, города Ширвана, Каспийское море, Великий шелковый путь, археологические материалы.

Key words: trade, the cities of Shirvan, the Caspian Sea, the Great Silk Road, archaeological materials.

Giriş

XIII-XV əsrlərdə Şirvanın xarici ticarətini səciyyələndirən başlıca cəhət Çin, Mərkəzi Asiya, Kiçik Asiya, Şərqi və Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrin genişlənməsidir. Tədqiq olunan dövrün ilk mərhələsində diqqəti çəkən Şirvan şəhərlərinin Anadolunun mühüm ticarət mərkəzləri ilə əlaqələrinin intensivləşməsidir. Numizmatik materiallar, o cümlədən 1986-cı ildə Xaçmaz rayonundan tapılmış dəfinə XIII əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Kiçik Asiya səlcuqlarının Şirvana gümüş dirhəmlərinin axınının başladığını, həmin əsrin 40-50-ci illərində pul dövriyyəsində geniş iştirakını sənədləşdirir (Буниятов З.М., Раджабли А.М., 1987:43-54; Dostiyev T., 2001:215). V.A. Qordlevski haqlı olaraq bildirir ki, Cənubi Qafqazdan tapılan dəfinələr burada ticarətin geniş vüsət aldığı və Kiçik Asiyanın da həmin ticarətə cəlb olunduğunu təsdiqləyir (Гордлевский В.А., 1960:149). Dövrün mühüm göstəricilərindən biri nəhəng monqol imperiyasının yaranması nəticəsində Böyük ipək yolu ilə beynəlxalq ticarətin intensivləşməsi, bu uluslararası beynəlxalq ticarətdə yeni marşrutların, dəhlizlərin yaranmasıdır. Böyük ipək yolunun Şirvan ərazisindən keçən marşrutunda da müəyyən dəyişiklər izlənilir. Xəzərin qərb sahili boyunca Mahmudabaddan Dərbəndə qədər, oradan Cuci ulusunun şəhərlərindən və Monqolustandan keçməklə Çinə gedən karvan yolu XIV əsrdə intensiv istifadə olunur. Görünür, XIII əsrin ortalarında rahib V.Rubruk Böyük ipək yolunun bu marşrutu ilə Monqolustandan qayıdarkən Şabran və Şamaxıda olmuşdur. Yazılı qaynaqlardan bəlli olur ki, karvan Xəzərin qərb sahili boyunca Mahmudabaddan Dərbəndə qədər, oradan Cuci ulusunun şəhərlərindən və Monqolustandan keçməklə Çinə beş aya gedib çatırdı (Ашурбейли С.Б., 2006:102). Yazılı qaynaqların məlumatı

* tarix üzrə elmlər doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, email: dostiyev.tarikh@mail.ru

arxeoloji və numizmatik materillarla da təsdiqlənir. Yeni marşrutla yanaşı İran, Mərkəzi Asiya şəhərlərindən keçib Çinə çatan Böyük ipək yolunun cənub marşrutu fəaliyyət göstərməkdə idi. Həmin marşrutun baş şimal karvan yolu Təbrizdən Araz çayı boyuncaya, eləcədə Sultaniyyə, Ərdəbil, Biləsuvar, Mahmudabad, Şamaxı, Şabran və Dərbənd şəhərlərindən keçirdi. Xəzərin qərb və şərq sahilləri arasında fəaliyyət göstərən dəniz ticarət xətti də intensivləşmişdi. Son illər Xəzər dənizinin şərq sahilində, Qazaxıstan ərazisində tədqiq olunan Ketikqala liman şəhərinin xarabalıqları olub Şirvan şəhərləri ilə intensiv ticarət aparıldığını sənədləşdirir (Астафьев А.Е., Петров П.Н., 2017). Venesiyalı səyyah Ambrosio Kantarininin Həştərxana Dərbənd tacirinin gəmisində üzüb gəlməsi, söz yox ki, Şirvan tacirlərinin Xəzər dənizi ticarətində iştirakına dəlalət edir (Гусейнов А., 1963:60). Yazılı mənbə məlumatı, arxeoloji və numizmatik materialların müqayisəli təhlili Şirvan tacirlərinin Xəzər dənizi ticarətində fəal iştirak edərək öz gəmilərində Xəzərin cənub və şərq sahilini, eləcədə Volqaboyu və Qara dəniz sahilindəki mərkəzlərə gedib orada qızgın alqı-satqı əməliyyatları etdiyini, Şirvanın ixracat malları arasında ipək, xalça məmulatı, yüksək bədiiliyi fərqlənən keramika məmulatı, məhək daşı, meyvə qurusu və s. mühüm yer tutduğunu təsdiqləyir.

Xəzinəyə müntəzəm gəlinin daxil olmasında şəhər sənətkarlığı və ticarətin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirən elxani hökmdarı Qazan xan ticarətin inkişafına mane olan amilləri aradan qaldırmaq, Xəzərboyu ərazidən keçən tranzit ticarəti canlandırmaq üçün zəruri tədbirlər həyata keçirir (Dostiyev T., 1997:131). Ticarətlə məşğul olan insanların rahatlığının, işgüzarlığının, eləcədə sabitliyin təminatı üçün digər müsəlman ölkərində olduğu kimi şirvanda da karvansaralar inşa olunur, poçt idarələri – yamalar təşkil edilirdi.

Böyük ipək yolu ilə ticarət əlaqələrinin intensivləşməsi ilə beynəlxalq ticarət xətti boyunca yeni şəhərlərin salınmasını şərtləndirmişdi. Belə şəhərlərdən biri Mahmudabad idi. Salyan şəhərindən təxminən 8-10 km şimalda yerləşən, Qırx Çıraq adlandırılan şəhər yerinin həmin şəhərin xarabalıqları olduğu ehtimal edilir. Sahəsi təxminən 36 hektar olan şəhər yeri Kür çayının qurumuş qədim yatağı boyunca yerləşir (Azərbaycan arxeologiyası, 2008:324; Квачидзе В.А., 1980:36). Burada aparılan arxeoloji qazıntılar şəhərin XIII əsrdə salındığını XIV-XV əsrlərdə çiçəklənmə mərhələsi keçirdiyini təsdiqləməyə əsas verir (Azərbaycan arxeologiyası, 2008:325).

XIV-XV əsrlərdə Xəzər dənizi ilə aparılan ticarətdə Şirvanın Xəzərboyu şəhərlərinin rolu artır. Bu dövrdə Xəzər dənizində Bakı limanının rolunun artması 1375-ci ildə Kataloniyada tərtib olunmuş

atlasda öz əksini tapmışdır (9, c.104-105). XV əsr venesiyalı səyyah Bakı şəhərindən bəhs edərkən bildirir ki, “bu şəhərdə böyük ticarət aparılır və onun adı ilə dəniz Bakı dənizi adlanır” (Ашурбейли С.Б., 2006:105). Qeyd edək ki, 1395-ci ildə Əmir Teymur Cuçi ulusuna yürüşü zamanı Volqaboyunun şəhərlərini dağıtdıqdan sonra Dərbənd şəhərinin Xəzər dənizinin qərb sahilində başlıca liman şəhər mövqeyinə də ciddi zərbə vurulmuş, Bakı baş liman şəhərinə çevrilmişdi (Бартольд В.В., 1925:69, 75). Ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi Şabran şəhərinin də bu dövrdə əhəmiyyəti artır. Görünür, Xəzər dənizi ticarətində Niyazabad, Velvələçay, Şabran limanlarından, eləcə də Abşeron yarımadasında Bilgəh limanından ilk istifadə XIV əsrdən olmuş, XV əsrdən isə onlardan müntəzəm istifadə olunmağa başlanmışdır (Dostiyev T., 1997:132). Niyazabadda tərsanənin mövcudluğu və burada ticarət gəmilərinin inşa olunması da Şirvan şəhərlərinin Xəzər dənizi ticarətində fəallığına dəlalət edir.

Şirvan şəhərləri XIII-XV əsrlərdə Çin və Hindistandan xeyli toxuculuq məmulatı idxal edirdi. Şirvan şəhərlərində Hindistanın “tirmə” adlandırılan ipək parçaları yüksək qiymətləndirilirdi. Hindistandan idxal olunmuş “tirmə” tipli parçanın qalıqları 1946-cı ildə Şirvanşahların sərdabəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmışdır (İbrahimov F.Ə., 1999:278).

Yazılı qaynaqları məlumatı Çindən Şirvan bazarlarına əsasın yüksək keyfiyyətli ipək parçaların, ipək parça, seladon və farfor qabların gətirildiyini sübut edir. Dövrün mühüm əlamətlərindən biri monqol imperiyalarının əhatə etdiyi nəhəng ərazidə sənətkarların və incəsənət əsərlərinin çətinlik çəkmədən, sərbəst bir regiondan digərinə keçə bilməsidir. Xüsusilə toxuculuq məmulatı Yaxın və Orta Şərqdə yeni estetik baxışların formalaşmasında mühüm rola malik idi (Watt J. C. Y. & Wardwell A. E., 1997:60-61).

Dərbənd, Şabran, Bakı, Şamaxı, Qırx Çıraq qazıntılarının arxeoloji materialları sübut edir ki, Şirvan şəhərlərində idxal malları arasında Uzaq Şərqi toxuculuq məmulatı ilə yanaşı Çin farforu da əhəmiyyətli yer tuturdu. XIII-XV əsrlərdə Mərkəzi Asiya, İran, Yaxın Şərq, Azərbaycan və Volqaboyu şəhərlərinin idxal malları arasında seladon qablar olduqca çox idi. M.S.Наси́ев və Lim Сихен hesab edirlər ki, Volqaboyunun şəhərlərinə gətirilən seladon qablar təkcə Çin, Mərkəzi Asiya marşrutu üzrə deyil, həm də cənub marşrutu ilə Yaxın Şərq, Şirvan şəhərlərindən keçməklə Qızıl Orda şəhərlərinə gətirilə bilirdi (Гаджиев М.С., Лим Джихен, 2012:57-58).

Şirvan şəhərlərinin idxalında da seladon qablar kifayət qədər idi. Qırx Çıraq, Bakı, Şabran, Dərbənd qazıntılarından xeyli sayda seladon

qab nümunələri tapılıb (şəkil 1-3). Bilgəh limanından tapılan və Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə olunan, XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərinə aid edilən seladon qab, demək olar ki, tam salamat vəziyyətdə aşkarlanıb. O seladon qabların naxışlanmasında həmin dövrdə geniş tətbiq olunan nəbati naxışlarla bəzədilib (şəkil 1).

Şirvan şəhərlərində ağ fonda kobaltla bəzədilmiş, yüksək bədiiliyi ilə fərqlənən farfor qablar yüksək qiyməndirilir. Bakıda, İçərişəhərdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış farfor qab nəbati fonda kobalt ilə çəkilmiş əcdaha təsviri ilə bəzədilib. Təsvir nimçənin alt hissəsini tam əhatə edir. Əcdəhanın quyruğu utilizə olunmuş nəbati naxışa keçir. Nimçə XV əsrə aid edilir (İbrahimov F.Ə., 1999:180; Ашурбейли С.Б., 2006:102-103).

Şamaxıda aparılan arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş, diametri 24 sm olan nimçənin içərisinə dəniz bitkiləri fonunda çoxləçəkli gül təsviri ilə bəzədilib (Гаджиев М.С., Лим Джихен, 2012: 92, табл. XXII, 1). Oxşar dekora malik Çin qabları Qırx Çıraq abidəsində də məlumdur (şəkil 4-5). Şabran şəhər yerindən tapılmış süjetli fayans qab fragmenti bədii dəyəri ilə diqqətəlayiqdir. Ağ fon üzrə kobaltla qabın mərkəzində maraqlı kompozisiya malik, çeşmə başında iki ceyranın təsviri çəkilib. Miniatur rəsmləri xatırladan təsvirdə dulusçu-rəssam cizgilər vasitəsi ilə canlı təbiət təsəvvürü yaratmağa nail olmuşdur. Rəsmdəki bütün elementlər – çeşmələr, kollar, axan çay, uçan böcəklər təbii, hərəkətdə verilmişdir. Rəssamın cizgilər vasitəsi ilə təpələrin hündürlüyünü, enişini-yoxuşunu, uzaqlığını, çayın axma istiqaməti və hərəkətini, çeşmənin vəziyyətini ustalıqla təsvir edə bimişdir. Fikrin açılmasında, qabın dekorativliyini gücləndirməkdə dulusçu-rəssam rəng çalarlarından məharətlə istifadə etmişdir. Bütövlükdə, bəhs olunan təsvir işlənilmə cəhətdən sadə, kompozisiya baxımından isə yaradıcı təxəyyülün məhsuludur (Fərmanov F., 2000). Qabın oturacağında, bayır tərəfdən qara tuşla icra olunmuş heroqliflərdən ibarət yazı vardır.

Şirvan şəhərlərində, xüsusilə Bakıda İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələrinə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Çində istehsal olunan yüksək dəyəərə malik keramika məmulatı başlıca olaraq varlı şəhər sakinlərinin məişətində geniş işlədilmişdir (İbrahimov K.F., 2015:191-204).

XIII-XV əsrlərdə Şirvan şəhərlərinin Cuci ulusunun şəhərləri ilə ticarət əlaqələrinin kifayət qədər intensiv olması istər yazılı mənbə məlumatları, istərsə də arxeoloji dəlillər, xüsusilə kütləvi arxeoloji tapıntı olan keramika əsasında təsdiqlənir. Cuci ulusunun mərkəzi hissəsində, Volqaboyunda yerləşən şəhərlərin – Bolqar, Üvek, Saray, Yeni Saray, Macar, Azak və digərlərinin arxeoloji tədqiqi Şirvandan idxal olunmuş

şirli keramika nümunələri tapılıb (Валиев Р.Р., Пигарёв Е. М., Мухамадиев А. Г., Ситдигов А.Г., 2013:235; Волков И. В., 2000:46; Волков И.В., 2016:202; Кубанкин Д.А., Масловский А.Н., 2013:131, 141; Масловский А.Н., 2006:432; Ситдигов А.Г., Бочаров С.Г., Масюта Д.А., Иожица Д.В., Куликов А. В., Лесная Е. С., Яворская Л. В., 2015:16-18; Ситдигов А. Г., Бочаров С. Г., Масюта Д.А., Иожица Д.В., Лесная Е. С., Яворская Л. В., Данильченко А. И., 2016:13-15). Şirvan keramikası Cuci ulusunun şərq hissəsinin şəhər mərkəzlərində idxal olunurdu. Bunu son illərdə Qazaxıstanın Manqıstau (Manqışlak) vilayətində yerləşən Ketikqalada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış, XIV əsrə aid Şirvan keramikası aydın əks etdirir (Астафьев А.Е., Петров П.Н., 2017:105-107).

Şirvanın Volqaboyu şəhərləri ilə ticarət və mədəni əlaqələrini əks etdirən bədii metal nümunələri də az deyil. Mahmudabad, Şabran və Şamaxı şəhər sakinlərinin məişətində istifadə edilən zoomorf formalı qıfilların oxşarları Cuci ulusunun Saray və Bolqar şəhərinin arxeoloji tədqiqindən yaxşı məlumdur (Azərbaycan arxeologiyası, 2008: 380, tablo 138, 10-11; 2, s. 137, şəkil 36, 8; Великий Болгар, 2013:137). Bolqar şəhərində belə qıfilların kütləvi tapıntı olması, Şabran və Qırx Çıraq şəhər yerlərindən tapılan nüsxələrinin onlarla eyniliyi həmin artefaktların Bolqaboyundan ticarət vasitəsi ilə Şirvana gətirildiyini düşünməyə əsas verir. Bakı, Şabran şəhərlərinin arxeoloji qazıntılarından əldə olunan sual işarəsi formasında muncuqlu sığalar XIII-XV əsrlərdə Şimali Qafqaz və Volqaboyu şəhərlərində, bütövlükdə Cuci ulusunda geniş yayılmışdı (Azərbaycan arxeologiyası, 2008:424, tablo 164, 3; 2, 139, şəkil 38, 4; Великий Болгар, 2013:137). Şirvan şəhərlərinin Cuci ulusunun Volqaboyu şəhərlərindən idxal etdikləri ənənəvi ticarət malı isə xəz, dəri məmulatı idi.

XIII-XV əsrlərdə Şirvan şəhərlərinin Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri genişlənmiş, ixracat malları arasında xalça, xam ipək, ipək parçalar, ədviyyə, idxal olunan mallar arasında sənətkarlıq məmulatı başlıca yer tuturdu. Azərbaycan xalçalarının Qərbi Avropaya daşınmasında Qara dəniz və Xəzər dənizi ticarətində fəal iştirak edən Genuya və Venesiya tacirləri xüsusilə fərqləndirilə. Məhz bu dövrdən Qərbi Avropa şəhərlərinin sakinlərinin məişətinə Şirvan xalçaları mühüm element kimi daxil olur. XV əsr italyan rəssamlarının əsərlərində Azərbaycan xalçalarının təsvirinin yer alması təsadüfi olmayıb İntibah dövründə Qərbi Avropada onların geniş şöhrət tapmasına dəlalət edir (Тагиева Р., 2015:48-49).

Məlum olduğu kimi, XIV-XV əsrlərdə Çexiya şəhərləri nəfis şüşə məmulatı istehsalı üzrə ixtisaslaşaraq şöhrət tapmışdılar. Şabran şəhər

yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan şüşə məmulatı arasında Çexiyadan gətirilmə şüşə nümunəsinin olması isə artıq XIV-XV əsrlərdən başlayaraq Şirvan şəhərlərinə Çexiya şüşə qablarının gətirildiyinə dəlalət edir (Dostiyev T., 1997:186-187).

Dövrü səciyyələndirən cəhətlərdən biri də ideyalar mübadiləsidir. Sənətkarlıq məmulatında, xüsusilə keramika məmulatında qarşılıqlı mədəni təsir özünü qabarıq büruzə verir. XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan, eləcə də Şirvan keramikasında Çin motiv və süjetləri geniş yayılır və yerli təsəvvürlərlə çulğalayaaraq tamamilə yeni dekorun yaranmasına səbəb olmuşdur.

Çinin “kobalt” tipli farfor qablarının təsiri altında Mərkəzi Asiya, İran, Azərbaycan və Volqaboyunda “Teymuri” keramikası adını almış fayans qablar istehsal olunur. Şəffaf şir altında ağ fon üzrə kobaltla naxışlanmış bu tip keramika XIV əsrin ikinci yarısından istehsal olunmağa başlamış və XV əsrdə də istehsalı davam etmişdir (Azərbaycan arxeologiyası, 2008:391; Квачидзе В.А., 1980). Məsələn olaraq, Qəbələ şəhər yerindən tapılmış halqavari oturacağı, yarımkürəvi gövdəsi olan ağ fonda kobalt boyası ilə çəkilmiş nəbati naxışla bəzədilmiş fayans kasanı, daxilinə yaşıl və göy rənglərlə həndəsi və nəbati naxışlar salmış, radial tektonikalı dekora malik boşqabı göstərmək olar (şəkil 6-7).

Bütövlükdə, yazılı mənbə məlumatı, arxeoloji materiallar və numizmatik dəlillər XIII-XV əsrlərdə Şirvan şəhərlərinin həm karvan yolları, həm də dəniz xətti ilə həyata keçirilən beynəlxalq ticarətdə fəal iştirakını, Bakı və Şabran şəhərlərinin bu ticarətdə əhəmiyyətinin yüksəldiyini, ticarətin Böyük ipək yolu marşrutunun Xəzərboyu ərazidən keçən hissədə yeni şəhərin – Mahmudabadın salındığını təsdiqləyir. Ticarət əlaqələri, şübhəsiz ki, Şərqi və Qərbi dialoqunda mühüm əhəmiyyətə malik olub sivilizasiyaların qarşılıqlı zənginləşməsinə imkanlar açmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. VI c. -Bakı: “Şərqi-Qərbi”, 2008, 632 c.

2. Dostiyev T. Bakı, Şabran və Dərbənd şəhərlərinin IX-XV əsrlərdə beynəlxalq ticarətdə iştirakı // Azərbaycanın beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrində Bakının rolu. Üçüncü Bakı Beynəlxalq Simpoziumu. Bakı: Elm, 1997, s.129-134.

3. Dostiyev T. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. – Bakı: Bakı universitetinin nəşr., 2001, – 396 s.

4. Fərmanov F. Şabrandan tapılmış süjetli qab // Azərbaycan arxeologiyası, 2000, № 1-2, c. 75-76.

5. İbrahimov F.Ə. Orta əsrlərdə Azərbaycanın Mərkəzi və Cənubi Asiya ölkələri ilə qarşılıqlı mədəni əlaqələri // Azərbaycan çoxəsrli qarşılıqlı çoxşaxəli mədəni əlaqələrdə. IV Bakı Beynəlxalq Simpoziumunun məruzələrinin məcmuəsi. Bakı: Nasir, 1999, s.278-281.

6. İbrahimov K.F. Şirvanşahlar sarayı ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar tarixindən // Şirvanşahlar sarayı: tarix, həqiqətlər, mülahizələr. Elmi praktik konfrans. - Bakı: "Elm və təhsil", 2015, s. 191-204.

7. Watt J. C.Y. & Wardwell A. E. When silk was gold: Central Asian & Chinese textiles. New-York, 1997, p. 60-61.

8. Астафьев А.Е., Петров П.Н.. Полуостров Мангышлак в морском торговом сообщении эпохи Золотой Орды (археолого-нумизматическое исследование) // Археология евразийских степей, 2017, № 6, с. 101-115

9. Ашурбейли С.Б. История города Баку. - Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2006, 341 с.

10. Бартольд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, 1925, 150 с.

11. Буниятов З.М., Раджабли А.М. Монеты Сельджукидов Рак источник изучения взаимоотношений Азербайджана и Малой Азии в XII-XIII вв. // Известия АН Азербайджанской ССР, сер.ИФП, 1987, №3, с. 43-54.

12. Валиев Р. Р., Пигарёв Е. М., Мухамадиев А. Г., Ситдигов А.Г. Археологические исследования «Больничного бугра» Селитренного городища 2006-2009 гг. // Поволжская археология, Казань, 2013, № 2, с. 212-251.

13. Великий Болгар. - Москва-Казан: Феория, 2013, - 404 с.

14. Волков И. В. Ширванский керамический импорт в золотоордынских городах // Средняя Азия. Археология. История. Культура. Материалы Международной конференции, посвящённой 50-летию научной деятельности Г. В. Шишкиной. Москва: Государственный Музей Востока, 2000. С. 45-50.

15. Волков И. В. Керамика Золотоордынского города Маджар // Материалы Первого Маждарского археологического форума. Археология Евразийских степей. Вып. 23. Казань: Издательский дом Казанская недвижимость, 2016. С. 139-222.

16. Гаджиев М.С., Лим Джихен. Находки селадона в Дербенте и проблема его производства и путей поступления на

Кавказ и в Восточную Европу // Вестник Дагестанского Научного Центра, 2012, №45, с. 55-59.

17. Гордлевский В.А. Государство Сельджуков Малой Азии. Избранные сочинения. Т. 1. - Москва, Изд-во Восточной лит., 1960, - 551 с.

18. Гусейнов А. Азербайджано-русские отношения XV-XVIII вв. - Баку:Изд-во АН Азерб.ССР, 1963, -165 с.

19. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха (IX-XVII века). - Баку: Элм, 1981, - 176 с.

20. Квачидзе В.А. Некоторые данные о городище Гырх Чираг // Археологические и этнографические изыскания Азербайджана (1977г). Баку, Элм, 1980, с.36-40.

21. Кдырниязов М.Ш. Кашин Хорезма // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв. – Казань - Кишинев : Stratum Plus : Университет «Высшая антропологическая школа», 2017 –с.813-834.

22. Кубанкин Д. А., Масловский А. Н. Предметы импорта с Увекского городища (случайные находки из фондов Саратовского областного музея краеведения) // *Поволжская археология*, Казань, 2013, № 3, с. 130-155.

23. Масловский А.Н. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика. // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2004 г. Азов: Азовский музей заповедник, 2006, с. 308-473.

24. Ситдииков А.Г., Бочаров С.Г., Масюта Д.А., Иोजица Д.В., Куликов А. В., Лесная Е. С., Яворская Л. В. Раскоп СХСІХ // *Археологические исследования 2014 г.: Болгар и Свяжск*. Казань: Издательский дом Казанская Недвижимость, 2015, с. 16-18.

25. Ситдииков А. Г., Бочаров С. Г., Масюта Д.А., Иोजица Д.В., Лесная Е. С., Яворская Л. В., Данильченко А. И. Раскоп СХСІХ // *Археологические исследования 2015 г.: Болгар и Свяжск*. Казань: Издательский дом Казанская Недвижимость, 2016, с. 13-15.

26. Тагиева Р. Азербайджанский ковер: появление дальневосточных орнаментов // *İrs-Наследие*, 2015, № 5, с. 46-49.

**Об участии ширванских городов в международной
торговле в XIII-XV вв**

Резюме

Характерной чертой внешней торговли Ширвана XIII-XV вв. является расширение торговых связей с Китаем, Центральной Азией, Восточной и Западной Европой. Большое значение приобретает международная трасса вдоль Каспийского моря от Махмудабада до Дербенда, через территорию улуса Джучи, в Монголию и Китая. Продолжала функционировать и старая ветвь Великого Шелкового пути. В связи с развитием международной торговли с конца XIII - начала XIV вв. возникают новые города в Ширване. В рассматриваемый период усилилось значение города Баку как международного порта, на Каспийском море.

Сведения письменных источников и археологические данные свидетельствуют, что из Китая на рынки Ширвана поступали главным образом высококачественные сорта шелковых тканей, селадонная и фарфоровая посуда. Торговые связи городов Ширвана с городскими центрами улуса Джучи были достаточно интенсивными и подтверждаются археологическими данными, в частности, поливной керамикой. Образцы торевтики, ювелирные изделия, монеты также свидетельствуют о взаимосвязях и взаимообогащении. Активная торговля способствовала ввозу в Европу большого количества ковров из Ширвана, и эти ковры прочно вошли в быт европейцев.

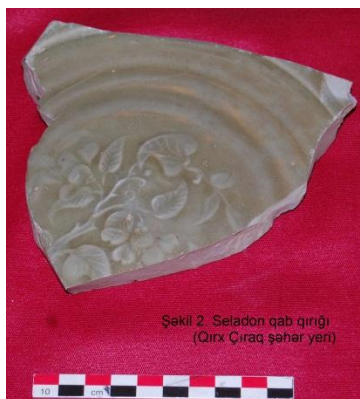
**Shirvan cities involved in the International
trade in XIIIth – XV 15th centuries**

Summary

The expansion of trade relations with China, Central Asia, Eastern and Western Europe is a characteristic feature of the foreign trade of Shirvan in XIII-XV centuries . The international route along the Caspian Sea from Mahmudabad to Derbend, through the territory of the ulus of Juchi, to Mongolia and China had a great importance. The old branch of the Great Silk Road continued to function. In connection with the development of international trade from the late XIII - early XIV centuries new cities emerge in Shirvan. During this period of time the

significance of the city of Baku as an international port on the Caspian Sea increased.

Information from written sources and archaeological data indicate that mainly high-quality grades of silk fabrics, celadon and porcelain utensils arrived from China to the markets of Shirvan. Trade relations between the cities of Shirvan and the urban centers of the ulus of Juchi were quite intensive and are confirmed by archaeological data, in particular, with irrigation ceramics. Samples of jewelry and coins also indicate interrelations and mutual enrichment. Active trade facilitated the importation into Europe of a large number of carpets from Shirvan, and these carpets firmly entered the life of Europeans.

ŞİRVANŞAHLAR DÖVRÜNÜN İCTİMAİ-MƏDƏNİ TARİXİ ORTA ƏSR ŞAİRİ BƏDR ŞİRVANININ YARADICILIĞINDA

Zəhra QƏNİYEVƏ*

Ключевые слова: Ширваншахи, Бадр Ширвани, социально-культурная история, Шемаха, восточная литература

Key words: Shirvanshahlar, Badr Shirvani, social and cultural history, Shamakha, Eastern literature

Giriş

Şirvanşahlar dövründə şahları və feodalları mədh edən dəbdəbəli qəsidə janrı Şirvanın saray şairləri arasında mühüm rola malik idi. Mənbələr xəbər verirlər ki, XV əsr Şirvanşahların sarayında hökmdarlara ərəb və fars dilində mədhiyyələr yazan şairlər toplaşmışdır. Bu şairlərdən biri də Şəmsəddin Məhəmməd oğlu Bədr Şirvani idi.

Şirvanşahlar dövründə yaşayıb-yaratmış Şəmsəddin Məhəmməd oğlu Bədr Şirvani (1387, Şamaxı – 1450, Şamaxı, yaxud Bakı) mükəmməl təhsil almış, klassik Şərq ədəbiyyatını dərinləndirən öyrənmişdir. Azərbaycan, fars, habelə ərəb dillərində yazmışdır. 10-11 yaşlarından şeir yazmağa başlayan Bədr Şirvani, on ilə yaxın Xorasan, Gilan, Qarabağ, Təbriz, Qəbələ, Ərdəbil və Dərbənddə olmuşdur. Vətənə qayıtdıqdan sonra Şirvanşahların sarayında yaşamışdır. Ədəbi irsindən Azərbaycan və fars dillərində 12500 beytdən ibarət olan divanı (əlyazması Özbəkistan EA Şərqşünaslıq İnstitutunun kitabxanasında saxlanılır) məlumdur. Əsasən qəzəl və qəsidələr yazmışdır. Onun Şirvanşah I Xəlilullaha yazdığı 29 beytlik qəsidə Xaqaninin məşhur “Qəsideyi-şiniyyə”sinə nəzirədir. Şair öz dövründə nəinki Azərbaycanda, hətta İran və Orta Asiyada qüdrətli sənətkar kimi tanınmışdır. Ana dilində yazdığı şeirlər XV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilini öyrənmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Dünyanın bəzi xalqlarının ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının da bir sıra görkəmli nümayəndələri ictimai-tarixi səbəblər üzündən öz əsərlərini ana dilində deyil, başqa dillərdə yazmışlar. Əsrlərlə müxtəlif ədəbi-estetik, dini-fəlsəfi, areal və sistemlərdə yaranmış klassik ədəbiyyatımızın zaman-zaman müxtəlif mənəvi, sosial sərhədlərin, siyasi

* AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı və magistrantı, email: zehra.qeniyeva@mail.ru

dəyərlərin yol ayrıcında qaldığı tarixi məqamlar olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı öz qədim köklü ənənələrini daim hifz etməklə bərabər, Şərq xalqları ədəbiyyatına da ciddi təsir göstərmiş və eyni zamanda özü də qarşılıqlı əlaqə zəminində inkişaf etmişdir. Bu elmi əsərdə də klassik poeziyanın görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan XV əsr şairi Bədr Şirvaninin həyat və yaradıcılığı, həmçinin Şirvanşahlar dövrü, saray fəaliyyəti araşdırılır.

Bədr Şirvani XIV əsrin sonlarında-1387-ci ildə Şamaxı şəhərində yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. O, ərəb və fars dillərini çox yaxşı bilirdi. Əsərlərində bəzən Quran ayələrindən də misal gətirmişdir.

Bədr Şirvaninin ömür yolu 1387-1450-ci illər arasındakı dövrə təsadüf etdiyindən onun yaradıcılığında əsasən, XV əsrin əvvəllərindən ortalarında baş verən tarixi hadisələr əks olunmuşdur. Buna görə də, məhz həmin zaman çərçivəsində Şirvan ərazisində cərəyan edən siyasi proseslərə, tarixi məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Tarixdən məlum olduğu kimi, Şirvanın, eləcə də, bütün Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, şəhərlərin günbəgün çiçəklənməsi XIII əsrin 20-ci illərində birdən-birə dayandı. Beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşən Dərbənd, Şamaxı, Bakı kimi şəhərlər monqol istilasından sonra çətinliklə də olsa, özünə gəldi və iqtisadiyyatını bərpa etməyə müvəffəq oldu. XVI əsrin sonlarında Şirvanda hazırlanan ipək parçalar, xalılar, ədvalar və s. məhsullar Rusiya, İtaliya, Fransa kimi ölkələrə aparılırdı.

Bədr Şirvani anadilli poeziyanın geniş inkişaf etdiyi XV əsrdə farsdilli saray şeirinin gözəl nümunələrini yaratmaqla yanaşı, azərbaycan dilində də yazmış, Çin, Tatar ellərində sayılıb seçilən türkcə şeirlər müəllifi kimi tanınmışdır və bununla da, XV əsr Azərbaycan poeziyasındakı boşluğu ən gözəl şəkildə doldura bildiyini nümayiş etdirmişdir.

Bədr Şirvani haqqında ən mötəbər mənbə onun öz divanıdır. XV əsr Azərbaycan şairi Bədr Şirvaninin dövrümüzədək gəlib çatan divanı 12473 beytdən ibarət olub, özündə qəzəl, qəsidə, rübai, məراسi, məsnəvi, müəmma, müsəmmət kimi janrları əhatə edir. Divan hal-hazırda Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Əbu-Reyhan Biruni adına Şərqsünaslıq İnstitutunda 132-ci nömrə altında qorunmaqdadır. Şairin hələlik yeganə divanı hesab edilən Daşkənd nüsxəsinin mətni nəstəliq, şeirlərə verilən başlıqlar isə süls xətti ilə yazılmışdır. Divanın mətnini Moskvada ön söz yazaraq Azərbaycan alimi Ə. Rəhimov nəşr etdirmişdir. Bədr Şirvani divanının üzü XVI əsrin əvvəllərində Şamaxıda köçürülmüşdür. Bədrin vəfatından sonra dünyadan köçən Xəlilullaha, Cahanşah Qaraqoyunluya yazılmış şeirlərin başlıqlarında isə ərəbcədən tərcümədə «Allah onun səhliğini davam etsin» kimi ifadələr vardır. Söz

səltənətinin sahibi, ay ətrafında dövr edən Bədr özünün bütün şeiriyəti ilə ikinci Xaqani idi. Bədr Şirvani haqqında ilk məlumat verən təzkirəçi fars-tacik şairi Dövlətşah Səmərqəndi olmuşdur. Həmin məlumatları Təzkirət üş-şüəra əsərində vermiş, həmçinin, təqribən üç yüz əlli şairin tərcümeyi halını və şeirlərindən parçalar vermişdir. A. Bakıxanov özünün «Gülüستانی İrəm» əsərində Bədr Şirvaninin adını bir Şirvan şairi kimi çəkərək onun istedadlı söz ustası olduğunu qeyd etmişdir. O, Bədrin Şirvana təşrif gətirmiş dövrünün məşhur şairi olan Mövlana Məhəmməd Katibi ilə şeir məclislərində iştirak etdiyini yazır.

Bu divan bizim daha bir orta əsr şairimizin ədəbi irsi ilə tanış olmağımıza şərait yaratmaqla bərabər, eyni zamanda XV əsrdə Şirvanda baş verən tarixi-siyasi hadisələr, hakim dairələrin yeritdiyi xarici siyasət, onların digər dövlətlərlə, ölkə əhalisi ilə münasibəti, rəftarı və s. barədə bizdə geniş təsəvvür yaranmasına və məlumatlar əldə etməyimizə kömək edir. Onun təhsili haqqında Divanında heç bir məlumat yoxdur. Bədr Şirvani öz əsərlərində Şirvanşahlar dövlətinin nümayəndələrini, bəzi saray əyanlarını, onların yaxın qohumlarını da mədh edirdi. Bədr Şirvaninin həyat və yaradıcılığı indiyə qədər xüsusi tədqiqat işi olaraq ayrıca o qədər də çox öyrənilməmişdir, mənbələrdə də onun haqqında müxtəsər danışılır. İranın məşhur şairlərindən olan Katibi Torşizi xüsusi olaraq Bədr Şirvanini yaxından tanımaq məqsədilə Şirvana gəlmiş, onlar arasında uzun sürən ədəbi müzakirələr olmuşdur. Deyilənlərə əsasən, Şirvan hökmdarı Şeyx İbrahim bir şeirə görə Katibiyə on min qızıl dinar bağışlamış, o isə bu pulları qaldığı Şamaxı karvansarasında yoxsul şairlərə paylamışdır. Bədr Şirvani haqqında daha bir məlumatı isə Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» əsərindən əldə edirik. Bədr Şirvaniyə aid məlumatında deyilir: «Şirvanşahlar sarayında saray başçısı idi». O, Mövlana Məhəmməd Katibinin müasiri olmuş, onunla şeirləşib, söhbətləşərdi.

Bədr Şirvaninin «Divan»ında onun valideynləri haqqında demək olar ki, heç bir məlumat verilmir. Həm uşaqlığı, həm də gəncliyi yoxsulluq və zillət içində keçən şair, bu azmış kimi, taledən daha bir zərbə alır. Belə ki, Şamaxıya hücum edərək onu darmadağın edərək Qaraqoyunlu əsgərləri şairin evini də viran qoyurlar. Ailəsini təmin etmək məqsədilə Bədr Şirvani doğma vətəni olan Şirvanı tərk edərək başqa vilayətlərə üz tutur. Bir müddət Qəbələ, Dərbənd, Bakı, Təbriz, Mazandaran, Xorasan və bir sıra başqa şəhərlərdə yaşayan şair o yerlərin hakimləri haqqında mədhiyyələr yazaraq özünə və ailəsinə çörəkpulu qazanmaqla məşğul olur. Şairimizə qürbətdə layiqli qiymət verilmir. Və o, taleyindən küskün halda yenidən Şamaxıya qayıdır. O, Şirvanlı idi. Şirvan isə «Şeir vətəni», «şairlər məskəni» dir. Ləlin əsl qiyməti ləl-

cəvahirat içində bilinməz. Unutmadan bir məsələyə də toxunmaq yerinə düşər ki, bu da şairin vətəni olan Şirvanın adının «Divan»da iki şəkildə verilməsidir. Hələ Xaqanidən başlayaraq Şirvanın yetirdiyi sənətkarlar, o sıradan Bədr Şirvani doğulduqları yerin adını öz əsərlərində «Sərvan» kimi qeyd etmişlər. Ancaq tarixi mənbələrdə onun adının Şirvan da yazıldığı məlum olur. Şairin əsərlərindən onun qədim Azərbaycan musiqisini, yəni muğamları gözəl bildiyini, şahmat oyunu ilə yaxından tanış olduğunu, Şamaxıda yüksək şəkildə inkişaf etmiş ipəkçiliyin sirlərinə dərinlənən yiyələndiyini görürük. Bədrin öz şeirlərində astronomik anlayışlarla bağlı sözlərə yer verməsi isə onun bu elmə də yaxından bələd olduğunu göstərir. Şair Mehr, Müştəri, Zöhrə və başqa göy cisimlərinin adını tez-tez çəkir, öz təsvirlərində Dəlv, tent və digər ulduz bürclərinin adlarından istifadə edir. O, bütün bunlar haqqında həmin sahələrin bilicisi kimi bəhs edir. Məsələn, Dərbənd qalasının vəsfinə həsr etdiyi mədhiyyə. Bədr Şirvani saray şairi olaraq heç də firavan ömür sürməmiş, özünün qeyd etdiyi kimi, çox vaxt diqqətdən kənar qalaraq, bir çörək üçün belə ağız açmalı olmuşdur. Şairi yel (revmatizm) xəstəliyi yaxalamışdır. Şirvanşah Xəlilullah müraciətlə yazdığı şeirlərinin birindən isə onun oftalmiya, yəni göz bəbəklərinin iltihabı xəstəliyinə də tutulduğu məlum olur. Şair 1450-ci ilin 26 noyabrında dünyadan köçmüşdür. Onun harada vəfat edib, harada dəfn olunması haqqında isə dəqiq məlumat yoxdur. Ehtimal olunur ki, ömrünün son günlərini Şamaxıda keçirən şair elə burada da torpağa tapşırılmışdır. Bədr Şirvani əslində zəngin irs yaradaraq məhsuldar şair ömrü yaşamışdır. O, özünə qədərki bədii yaradıcılıq ənənələrini peşəkarcasına mənimsəyərək lirik şeirin bütün janrlarında qələmini uğurla sınamışdır.

Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, XV əsrdə Şamaxıda olmuş Venesiyalı Diplomat Ambrozio Kontarini bu yerin yüksək keyfiyyətli ipəyindən söz açmışdır.

Bədr bir məddah şair kimi “öz vəzifəsini” layiqincə və yüksək səviyyədə yerinə yetirmişdir. Şair Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarlarını mədh edərkən sadə xalqın şaha olan rəğbətini, razılığını, münasibətini nəzərə alaraq şeirlərində də bunu əsas götürmüşdür. Məsələn, Şirvanşah şeyx İbrahimi mədhində tarixin onun portreti ilə Bədr Şirvaninin ona olan münasibəti – İbrahimin ağılı, idarəçilik qabiliyyəti, uzaqgörənliyi baxımından bir-biri ilə eynilik təşkil etmişdir. Həmçinin, Bədrin Şirvanşah I İbrahimin ölümünə necə təəssüf hissi keçirdiyi mərsiyələrində də aydın ifadə olunur. Bu şahdan sonra isə yerinə oğlu Xəlilullahın keçməsi, varis elan olunması da onun şeirində öz əksini tapır. (Sən Xəlilullah İbrahimsən, ey aləmlərin hökmdarı! Qoy İbrahim

kimi sənin də dünyada adın qalsın). Bədr Şirvani divanında Şirvanşah Xəlilullahın yaxınlarının da adları çəkilərək, onlar haqqında da məlumat verilmişdir. Belə ki, burada Şirvan hökmdarının anası Bikə xatun, Xəlilullahın oğulları Fərrux Yəmin və Şeyx Salehin adları da çəkilir. Müəllif şeirlərində, həmçinin, Şahrux xanın və onun oğlu Baysunqurun da adını çəkir, onun şirvanşahları daim müdafiə və himayə etdiyi də şair tərəfindən xüsusi vurğulanır. Yazdığı şeirlərdən belə nəticəyə gəlinir ki, şair müxtəlif diyar və vilayətlərdə olmuş, o yerlərin hökmdarlarına da qəsidələr, mədhiyyələr həsr etmişdir.

Divanda Şirvanşahlar nəslindən olan qadınlara da mədhiyyələr yazmışdır. Bədr Şirvani divanında Şirvanşah I Xəlilullahın anası Bikə Xatuna, Şirvanşahın hərəmlərinə dörd şeir ithaf etmişdir. Bunlardan birincisi Bikə Xatuna həsr edilmişdir və 54 beytdən ibarətdir. Bu misralarda, həmçinin, orta əsr abidəsi Gülüstan qalasının adı çəkilir. Şamaxıda yerləşən bu qala IX əsrə aid edilir. Orta əsr Azərbaycan şairlərindən Arif Ərdəbili də öz şeirlərində Gülüstan qalasının adını çəkmişdir. Orta əsr tarixçilərinin, həmçinin, Bədr Şirvaninin «Bab-əl-əbvab adlandırdıqları Dərbənd həmişə Şirvanşahlar dövlətinin tərkibində olmuşdur. Bədr Şirvani şeirlərinin çoxunda Azərbaycana aid bir sıra yer, şəhər, dağ, çay, qala adlarını da çəkmişdir. Bunlardan Qəbələ, Beyləqan, Muğan, Kür və Araz çayı və s. nümunə gətirmək olar.

Şirvanşahlar sarayının görkəmli şairi hesab olunan Bədr Şirvani ilə yanaşı, bu sarayda XV əsrin böyük filosofu, tanınmış alim Seyid Yəhya ibn əs-Seyid Bəhaəddin əş-Şirvani əş-Şəmaxi əl-Bakuvî də yaşayıb yaratmışdır. Sufizmin nümayəndəsi olmuş, bir sıra elmi əsərlər müəllifi kimi tanınmışdır. Həmçinin, mütəfəkkir tarix və astronomiyaya dair sanballı əsərlər qələmə almışdır. Seyid Yəhya Bakuvinin məzarı da Şirvanşahlar sarayının ərazisində yerləşir. Şirvanşahlar saray kompleksində onun şərəfinə ucaldılmış hal-hazırda da mövcud olan türbə vardır.

Nəticə

Orta əsrlər erməni, ərəb və fars müəllifləri Xəzər dənizinin qərb sahilində, Kürdən şərqdə yerləşib, qədim Qafqaz Albaniyasının, yaxud erkən orta əsrlər Arranın bir hissəsi olan vilayəti Şərvan və ya Şirvan adlandırırdılar.

Şirvanşahlar elm, incəsənət və ədəbiyyata hamilik edirdilər. XII əsrdə Şirvanşahların sarayında poeziya və ədəbiyyat vüsət almış, Azərbaycan ədəbi məktəbi yaranmışdı. Onun içərisindən Nizami, Xaqani, Fələki, Bədr Şirvani və digər şairlər çıxmışdır. Rəsmi ədəbi dil fars dili idi. Elmi əsərlər həm fars, həm də ərəb dillərində yazılırdı.

Şirvanşahlar dövlətinin və onların şəcərəsinin öyrənilməsində «Tarix-i əl-Bab» adlı mənbəşünaslıq əsəri ilə bu sülalənin tarixindəki qaranlıq məqamları işıqlandıran V. F. Minorskinin, Fələki Şirvani və Xaqani haqqında, Şirvanın daxili həyatını, onun hökmdarlarının fəaliyyətini izləməyə imkan verən dəyərli tədqiqatın müəllifi Hadi Həsənin mühüm xidməti var.

Bu tədqiqat işində orta əsrin görkəmli şairi olan Bədr Şirvaninin həyat və yaradıcılığı əsasında Şirvanşahlar dövrü, siyasi-iqtisadi vəziyyəti, o cümlədən, hökmdarları və şairləri öyrənilmiş, tədqiq olunmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı Tarixi. I cild. Bakı, 1943, 288 s
2. Nemətova M.X. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair. Bakı, 1959, 142 s
3. Rəhimov Ə. Bədr Şirvani (XV əsr ədəbi irsimizdən). Bakı, "Azərbaycan" jurnalı, 1985, №10, s 178-181
4. Rəhimov Ə. Bədr Şirvani. "Kitablar aləmində" jurnalı. Bakı, 1981, №1
5. Şirvani Bədr. Divan (əlyazma). Özbəkistan EA-nın Əbu Reyhan Biruni adına Şərqsünaslıq İnstitutu, №132

Социально-культурная история Ширваншахов в творчестве средневекового поэта Бадра Ширвани

Резюме

Ширваншах основал родное государство в Ширване. Династия Ширваншахов, существующая как независимая или вассальная, с 861 по 1538 год.

Одной из важных книг в ранней истории этой династии является анонимный Тарих Баб аль-Аббаб.

Династия Ширваншахов известна своим покровительством персидской поэзии.

Поэты и писатели, появившиеся во время правления Ширваншахов, включают Фалаки Ширвани, Азиза Ширвани, Джамалья Халила Ширвани, Бахтияра Ширвани и Бадра Ширвани.

Халили, Хамиди, Кишвари, Хагиги, Сурури, писал на родном языке, и Шах Гасим Анвар, Бадр Ширвани, обычно писал на

персидском языке, неотделимы от литературной картины того периода.

Статья посвящена проблемам физической культуры, физического совершенствования и физико-телесной зрелости в жизни и творчестве великого азербайджанского поэта Бадр Ширвани.

Бадр Ширвани (789-854 / 1387-1450) был персидским поэтом, который провел большую часть своей карьеры в Азербайджане в качестве панегириста при дворе Ширванских шахов (с середины девятого по середину шестнадцатого века). Он родился в Азербайджане, в городе Шемахе, столице государства Ширваншаха. Его отец, Хаджи Шамс аль-Дин, был, по-видимому, богат, но мало заботился о своем сыне после смерти его матери. По его собственным словам, Бадр был рано развит и начал писать стихи в возрасте десяти или одиннадцати лет.

Бадр Ширвани также использовал в своих работах фразы из суфизма и его терминологии. В своих стихах он пишет о флейте, арфе, лютне, барабане и других музыкальных инструментах, о которых мы читаем в «Distiches» Моллаи Руми.

Social and cultural history of the period of Shirvanshahs in the life and Creativity of the medieval poet Badr Shirvani

Summary

The Shirvanshah established a native state in Shirvan. The Shirvanshahs dynasty, existing as independent or a vassal state, from 861 until 1538.

One of the important books in the early history of this dynasty is the anonymous Tahrikh Bab al-Abwab.

The Shirvanshah dynasty are known for their patronage of Persian poetry.

Poets and writers who appeared during the rule of the Shirvanshahs include Falaki Shirvani, Aziz Shirvani, Jamal Khalil Shirvani, Bakhtiyar Shirvani and Badr Shirvani.

Khalili, Hamidi, Kishvari, Hagigi, Sururi, wrote in the native language and Shah Gasim Anvar, Badr Shirvani, generally wrote in Persian, are inseparable from literary picture of the period.

The article is devoted to the problems of physical training, physical perfection and physical-corporal mature in the life and creative work of the great Azerbaijanian poet Badr Shirvani.

Badr Shirvani (789–854/1387–1450) was a Persian poet who spent most of his career in Azerbaijan as a panegyrist at the court of the Shirvan Shahs (fl. mid-ninth to mid-sixteenth centuries). He was born in Azerbaijan, in the city of Shamakhi, the capital city of the Shirvan Shah dynasty. His father, Haji Shams al-Din, was apparently wealthy but paid scant attention to his son after the death of his birth mother. By his own account, Badr was precocious and began writing poetry at the age of ten or eleven.

Badr Shirvani also used in his works from phrases of Sufism and its terminology. In his poems we often read about the flute, harp, lute, drum and other musical instruments as we read about in the “Distiches” by Mollayi Rumi.

ДЕРБЕНТ И ШИРВАН ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ГОСУДАРСТВ АМИРА ТИМУРА И ТОХТАМЫША

Али ИБРАГИМОВ *

Açar sözlər: Əmir Teymurun dövləti, Toxtamış, Dərbənd, Şirvan, siyasi münasibətlər, istilalar

Keywords: State of Amir Timura, Tokhtamysh, Derbent, Shirvan, political relations, gains.

Введение

Государство Тимура (Тамерлан) с центром в Самарканде сложилось во второй половине XIV в. в Средней Азии на месте бывших монгольских улусов. Он унаследовал от Чингис-хана идею мировой империи. Конец XIV в. характеризуется жестокой борьбой Тимура с Тохтамышем, объединившим весь улус Джучи в единую Орду и ставшим ханом благодаря помощи и покровительству Тимура (Тизенгаузен, 1941: 147-150). Тохтамыш, «забыв все милости и попечения Тимура, отважился на неблагодарность и, собрав со всего улуса Джучи огромное войско», стал претендовать на Восточное Закавказье.

В исторических источниках, дошедших до нас, имеются некоторые ценные материалы, касающиеся границ золотоордынского государства, там же приводятся сведения о причинах ухудшения взаимоотношений между государствами Золотой Орды и ильханов. В связи с этим затрагивается вопрос и о территориальных притязаниях, предъявляемых золотоордынскими ханами к ильханам. По существу эти два вопроса взаимосвязаны между собой.

Рашид-ад-Дин, состоявший в должности врача при монгольских правителях Ирана, участник и современник событий Монгольской империи второй половины XIII – начала XIV в., относительно притязаний монголо-татар на северные области, писал: «... Джучи (сын Чингис-хана) на основании прежнего высочайшего повеления Чингис-хана должен был отправиться с войском завоевать все области севера, т.е. (земли) Ибир-Сибир,

* аспирант очного отделения Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра РАН, директор Дербентского музея-заповедника. ali-ibragimov-2019@list.ru

Булар, Дешт-и-Кипчак, Башгирд, Рус и Черкес до Хазарского Дербенда, который монголы называют Тимур-кахалка (Железными воротами), и подчинить их своей власти... » (Тизенгаузен, 1941: 48).

У историка Вассафа о границах Золотой Орды сообщается следующее: «... земли в длину от краев Каялыка и Хорезма и крайних пределов Саксина и Булгара до окраин Дербенда Бакинського он (Чингис-хан) предназначил старшему сыну, Туши» (Тизенгаузен, 1941: 80).

Сведения, приведенные из сочинений современных монголам (XIII – XIV вв.) авторов, дают возможность уточнить вопрос о границах между государствами Золотой орды и ильханов. Как видно из вышеприведенных материалов, территория, начиная от Дербента к северу вместе с последним входила в состав золотоордынского государства.

Следует отметить, что историк Вассаф употребляя наименование «Дербенд Бакинский» под ним подразумевал город Дербент. У историков того времени (Рашид-ад-Дин, Хамдуллах Казвини) встречаются и другие наименования: «Дербенд Ширванский», «Дербенд Хазарский», иногда просто «Дербенд». Причем описанные ими события показывают, что, употребляя разные наименования, они имеют в виду один и тот же город, а именно Дербент.

Такое обозначение одного города посредством нескольких наименований, отмечал азербайджанский историк А.А. Али-заде, происходило потому что, начиная с древних времен, Дербент являлся одним из самых труднодоступных проходов со стороны севера к югу и обратно. Так как в то время трудные проходы в большинстве случаев назывались «дербендами», то для точного обозначения города Дербента к нему прибавляли определение в форме ближайших и известных географических наименований – Ширван, Баку, Хазар и т.д. (Али-заде, 1949, 67).

Таким образом, Дербент являлся пограничным пунктом золотоордынского государства, а ильханы владели Ширваном и Азербайджаном в целом. В силу этого обстоятельства, все события и военные действия, происходившие между этими двумя государствами, имели прямое отношение к истории Дербента и Ширвана, сильно повлияли на уровень экономического состояния региона.

Относительно причин обострения отношений между государствами Золотой Орды и ильханов мнения историков монгольского времени расходятся. Одни историки причину вражды

между золотоордынскими ханами и ильханами видели в их религиозных противоречиях (Тизенгаузен, 1941: 74). Другие историки причину золотоордынско-ильханской борьбы рассматривали в уменьшении доходов, поступающих с завоеванных стран в пользу Золотой Орды.

Однако, как справедливо отмечали некоторые историки того периода, основная причина обострения взаимоотношений Золотой Орды с ильханами заключалась в стремлении золотоордынских ханов захватить территории Дербента, Ширвана и Азербайджана. Об этом сообщал историк Вассаф. «Что позади Дербента, – отмечал он, – называемого Демир-капу (Железные ворота), то всегда было местом зимовки и сборным пунктом разбросанных частей войска его (Туши); по временам они делали набеги до Аррана и говорили, что Арран и Азербайджан также входят в состав владений и становище их (джучидов). Вот почему с обеих сторон, хулагидской и джучидской, стали проявляться, одна за другой, причины раздора и поводы к озлоблению» (Тизенгаузен, 1941: 81).

Вассаф совершенно правильно отмечал, что причиной раздора между двумя государствами является вопрос о принадлежности территорий Дербента, Южного Дагестана и Ширвана. Притязания на этот регион в первую очередь объяснялись его выгодным географическим положением. Через Дербент и Ширвана осуществлялся транзит между Западом и Востоком, проходил торгово-караванный путь из стран Западной Европы и Руси на Ближний Восток. Естественно, что этот торговый путь имел огромное значение для развития торговых отношений с восточными и западными странами.

Однако с образованием государства ильханов и укрепления их власти в Ширване, торговые караваны и купцы, поддерживающие торговые контакты с государством Золотая Орда, а также золотоордынские купцы, участвовавшие в торговых операциях с восточными странами, должны были проезжать в основном через территорию, где было создано независимое государство ильханов. Это обстоятельство ставило золотоордынских купцов в зависимое положение от ильханов. Купцы, поддерживавшие торговые связи с Золотой Ордой, проезжая через территорию ильханов, должны были платить торговую пошлину в их казну, что напрямую влияло на увеличение стоимости товаров, которые провозились в Золотую Орду и на частичное сокращение торговли с золотоордынским государством.

Другим фактором, почему золотоордынцы стремились захватить северные области ильханов было то, что территория Ширвана была богата пастбищами, что очень важно было для ведения кочевого хозяйства. Сами ильханы, как кочевники, жизненно были заинтересованы в том, чтобы сохранить за собой эти пастбища. Для них ни одна из подвластных им областей не могла сравниться с Ширваном и Южным Азербайджаном, где находились места для зимовок кочевых племен и военно-кочевой знати. Как видно из вышеприведенного сообщения историка Вассафа, вопрос о зимних пастбищах, расположенных к югу от Дербента, был «яблоком» раздора между ними.

При Тохтамыше возобновились претензии Золотой Орды на Восточное Закавказье. Открытым проявлением этого был поход на Тебриз в начале 1385 г. Учитывая, что Тимур находился далеко от этого региона, «Тохтамыш-хан через Дербенд отправил к Тебризу огромную армию, приблизительно 9 туманов, большей частью язычников, все безжалостных и злобных, с 12 огланами Джучиева рода, во главе с Бек-Пуладом, с эмирами Иса-беком, Яглы-бием, Казанчи и другими нойонами» (Тизенгаузен, 1941: 151). Пройдя Ширван, армия Тохтамыша разрушила Нахичевань, заняла окрестности Тебриза. После разграбления в феврале 1385 г. Тебриза «в ту же самую зиму, собрав все награбленное и забрав пленных, они ушли тою же дорогою, которою пришли» (Тизенгаузен, 1941: 98). С выступлением Тимура вся эта вооруженная масса, ведя с собой 200 тыс. пленных, прошла на север через Ширван и Дербент. Таким образом, дважды прокатившись через Дербент и Ширван зимой 1385 г., нашествие войск Тохтамыша нанесло значительный урон и здесь.

В начале 1387 г. войска Тохтамыша дошли до Куры. Однако, войско сына Тимура Мираншаха, «преследуя их, загнало их за Дербенд и многих взяло в плен» (Минорский, 1963: 187). Восточный Кавказ вновь стал ареной разорительных военных действий. В этой сложной внешнеполитической обстановке судьба Ширвана и Дербента зависела от позиции ширваншаха Шейх-Ибрахима из династии Дербенди. Как отмечал В.Ф. Минорский, ширваншахи Дербенди «... являлись потомками так называемых «Кисранидов», но факт, что их линия называется «дербендской», указывает на то, что до появления в Ширване они могли править или занимать выдающееся положение в Дербенде» (Махмуд из Хиналуга, 1997: 47).

Ширваншах сумел использовать сложившуюся обстановку в свою пользу. Во время нашествия Тимура на Азербайджан, поняв, что ему трудно будет противостоять перед тимуровскими полчищами, сметавшими все на своем пути, предвидя разорение Ширвана и гибель населения, ширваншах Шейх-Ибрахим добровольно явился к Тимуру, изъявив ему покорность. Тот благосклонно принял его за то, что он прибыл на службу к нему добровольно, без всяких послгов и посланий и сказал: «Я отдаю тебе управление твоим вилайатом, как это было и раньше, учитывая, что ты пришел на службу ко мне и в поисках убежища, без принуждения, без посылки послания» (Петрушевский, 1949: 154). Тем самым ширваншах сумел расположить Тимура к себе и остаться правителем Ширвана. Даже тогда, когда Тимуром Миран-шах был назначен правителем Азербайджана и Ширвана, в том числе Дербента и Баку, то и тогда Шейх-Ибрахим считался независимым государем и сохранил свое звание ширваншаха.

Шейх-Ибрахим нуждался в поддержке Тимура, а последний, в свою очередь, был заинтересован в том, чтобы в лице ширваншаха иметь надежного вассала, пользовавшегося влиянием и авторитетом среди местных феодалов и способного защищать его владения с северной стороны. Вообще Тимур не был заинтересован в усилении своих вассалов и их военной мощи. Однако с ширваншахом дело обстояло иначе, поскольку Ширван был пограничной территорией и оплотом Золотой Орды. Хотя на территории Ширвана чеканились монеты и произносилась хутба с именем Тимура (Ашурбейли, 1983: 236), но последний не был заинтересован в ослаблении государства Ширваншахов и их военной мощи. Поэтому он поддерживал ширваншаха.

Выступление ширваншаха на стороне Тимура помогло сохранить самостоятельность Ширвана, уберегло Ширван и Дербент от разорения.

Между тем отношения между Тимуром и Тохтамышем оставались по-прежнему враждебными. Набег Тохтамыша со стороны Дербента на Ширван в конце 1394 г. вызвал активизацию действий Тимура в этом направлении и предопределил первое вторжение Тимура в Дагестан весной 1395 г.

Известно, что во время похода Тимура 1395 г. против Тохтамыша его сопровождал Шейх-Ибрахим с ширванскими войсками, так как выступление Тохтамыша против Тимура, естественно, означало и борьбу против Ширвана. Ширваншах должен был вести борьбу против Золотой Орды и обеспечить

безопасность границ со стороны севера. Эта общность интересов и действий сближало Тимура с ширваншахом и благоприятствовала укреплению дальнейших отношений между ними.

Однако дагестанские владетели не сумели воспользоваться противоречиями двух грозных соперников и избежать разорения своих владений. Но военные успехи Тимура в Дагестане были относительны, не везде он смог полностью сломить сопротивление, потому ему пришлось прибегнуть к религиозной демагогии, к переговорам и подаркам, чтобы расколоть и ослабить силы горцев. Иоанн де Галонифонтибус, описавший Кавказ и Дагестан в частности, отмечал о неудачах Тимура в этом походе: «Тимур-ленг сделал попытку проникнуть в эти горы, в эту их страну, имея под рукой сто тысяч вооруженных людей. Но они встретили армию перед густым лесом и нанесли им такие потери, что Тимур-ленг приказал отступить. И когда этот владетель задумал пройти Железные Ворота, то он понял, что он сможет подчинить себе эту страну прежде всего только мирным путем, чтобы уже затем вторгнуться в Великую Татарию» (Иоанн де Галонифонтибус, 1980: 26). Из этого высказывания явствует, что Тимур пытался, но не смог войти в глубь гор из-за упорного сопротивления горцев, что он понес при этом большие потери, а его соглашение с горцами была вынужденной мерой.

Впервые за все время северокавказских кампаний Тимур пришлось обратиться к политическим средствам, что свидетельствует о том, что одни военные усилия оказались недостаточными. Между тем попытка Тимура привлечь на свою сторону дагестанских владетелей и превратить их в охранников стратегически важного прикаспийского пути оказалась безрезультатной. Пожалуй, этим и можно объяснить его распоряжение – укрепить Дербент и поручение Шейх-Ибрахиму – бдительно охранять город: «Тимур-завоеватель прошел через Дербенд Бакинский и приказал возобновить и укрепить тамошнюю крепость, что согласно приказанию и сделали» (Тизенгаузен, 1941: 187).

Находившийся при Тимуре и принимавший участие в походе против Тохтамышша ширваншах получил согласие Тимура отправиться в Ширван. Для встречи Тимура он прибыл в Шабран, куда вскоре приехал и Тимур. За проявленное мужество и самоотверженность ширваншах был удостоен «царскими одеждами, бесчисленными милостями, золотом и драгоценными камнями, шапкой и поясом» (Тизенгаузен, 1941: 124). Кроме того, за ним

Тимур по-прежнему утвердил управление Ширвана и прилегающих к нему областей, включая Дербент. Мираншаху было поручено управлять ранее утвержденными за ним владениями, которые простирались от Баку до Багдада и от Хамадана до границ Рума (Малая Азия) (Али-заде, 1956: 389).

В связи с разгромом Тохтамыша и опустошительным нашествием Тимура на территорию Золотой Орды в 1395 г. безопасность Ширвана и Дербента со стороны золотоордынцев была обеспечена надолго, проходящий вдоль дагестанского побережья транзитный путь оставался под контролем Тимура. Находившийся в Самарканде при дворе Тимура в 1404 г. кастильский дворянин в составе второго кастильского посольства Рюи Гонсалес де Клавихо (ум. в 1412 г.) сообщал: «Тамурбек владеет Железными воротами, которые находятся возле Дербента, в конце провинции Татарии... на пути к морю Баку или Персии; Дербентские Железные ворота приносят ему большой доход ежегодно» (Путешественники об Азербайджане, 1961: 60).

Ширваншах выступил на стороне Тимура и во время семилетней войны (1399 – 1405 гг.). Благодаря усилиям ширваншаха удалось приостановить опустошение Грузии и заключить мир с грузинским царем Георгием (Гаджиев М.Г., Давудов О.М., Шихсаидов А.Р., 1996: 304).

Шейх-Ибрахим, будучи вассалом Тимура, чеканил монеты от его имени. В конце XIV в. в монетных дворах ряда городов Ширвана – в Баку, Дербенте, Шемахе были чеканены серебряные и медные монеты от имени Тимура. Ширваншах вел гибкую политику, искусно лавируя между разными правителями, не подчеркивая свою независимость, подчиняясь то фактически, то номинально тому их них, кто представлял для него наибольшую опасность. Поэтому ширванские монеты при нем чеканились от имени то Тимура, то Тохтамыша (Ашурбейли, 1983: 238).

Заключение

После смерти Тимура (1405 г.), воспользовавшись раздорами и междоусобицами среди Тимуридов, ширваншах Шейх-Ибрахим не только полностью восстановил независимость Ширвана, но и стремился к объединению Азербайджана под своей властью. Своеобразной декларацией независимости Ширвана от Тимуридов стало предоставление в 1407 г. Шейх-Ибрахимом убежища в Дербенте бывшему хану Золотой Орды Шадибеку и чеканка монет от его имени в Дербенте и Баку. Следует отметить, что в то время

Шадибек никакой реальной власти не имел и чеканка монет от его имени в Ширване не являлась признаком политической зависимости Ширвана от Золотой Орды (Али-заде, 1956: 397). В это время в Орде происходили междоусобные войны, это государство переживало экономический и политический упадок и не располагало возможностью вести войну с Ширваном и захватить его.

Список литературы

1. Али-заде А.А. Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. I. Баку, 1949.
2. Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII – XIV вв. Баку, 1956.
3. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI – XVI вв.). Баку, 1983.
4. Гаджиев М.Г., Давудов О.М., Шихсаидов А.Р. История Дагестана с древнейших времен до конца XV в. Махачкала, 1996.
5. Иоанн де Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа (1404 г.). Баку, 1980.
6. Криштопа А.Е. Дагестан в XIII – начале XV в. Очерк политической истории. М., 2007.
7. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI вв. М., 1963.
8. Махмуд их Хиналуга. События в Дагестане и Ширване XIV – XV вв. Махачкала, 1997.
9. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV в. // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. I. Баку, 1949.
10. Путешественники об Азербайджане. Т. 1. Баку, 1961.
11. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Т. II. М., 1941.

Əmir Teymurun və Toxtamışın dövlət münasibətlərində Dərbənd və Şirvan

Xülasə

Müəllif məqalədə yazılı mənbələrə əsaslanaraq Dərbənd və Şirvandan keçən Teymurilərin və Toxtamışın dövlət sərhədlərinin rekonstruksiyasını verir.

Bu iki qəsbkarın iqtisadi və strateji rolunu göstərir, Şirvanşahların və Dərbəng hakimlərinin siyasi mövqelərini açıqlayır. Tədqiqat göstərir ki, bu iki qüvvənin arasında regionda hegemonluq uğrunda ciddi mübarizə gedirdi.

Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, Dərbənd və Şirvanın taleyləri sıx bağlı olmuşdur.

Role of Derbend and Shirvan in interstate relations between Amir Timur and Tokhtamysh

Summary

In article based on written sources borders between the states of Timura and Tokhtamysha which passed across the line of Derbent and Shirvan are reconstructed. The author shows what economic and strategic role Derbent and Shirvan played in plans of two conquerors to what political position shirvanshakh and the Derbent governors adhered. The conducted research has shown that between them there was a persistent fight for domination over the specified region. Historical the fate of Derbent and Shirvan the period, but also in earlier also the subsequent times have closely been interconnected not only in it.

ПОХОДЫ ШЕЙХОВ ДЖУНЕЙДА И ХЕЙДАРА В ШИРВАН И ДАГЕСТАН

Бахтияр ХАНДАДАШЕВ*

Açar sözlər: Şirvan, Dağistan, Səfəvilər, yürüş, qələbə, mübarizə
Key words: Shirvan, Dagestan, Safavids, campaigns, victory, struggle

Введение

В плане возвышения и усиления Сефевидского государства значительную роль сыграли шейх Джунейд (1447 – 1460 гг.) и шейх Хейдар (1460-1488 гг.), которые, манипулируя шиитскими лозунгами, умело используя противоречия между государствами Кара-коюнлу и Ак-коюнлу, добивались политического усиления. Причем возвышение Сефевидов сопровождалось походами через Ширван в Дагестан под видом «борьбы за веру» с «неверными», захватом богатой добычи и большого числа пленных, которых затем продавали на невольничьем рынке Ардебилля (Петрушевский, 1949: 68, 70). Кроме того, Сефевиды не скрывали и свои далеко идущие планы, связанные с захватом Грузии, Ширвана и полным подчинением Дагестана. Это понимали и ширваншахи, и дагестанские феодальные владельцы.

Походы на Кавказ первых Сефевидов рассматривались в исторической науке главным образом со стороны их значения для стран Ближнего Востока, в особенности для Сефевидской державы. Гораздо реже встречаются попытки рассмотреть роль и место Ширвана и Дагестана в этих событиях. Между тем, необходимость и важность подобного рассмотрения становится очевидной при ознакомлении с материалами таких источников, как «Тарих-и алам арай-и Аббаси» Искандера Мюнши (Рахмани, 1960), «Такмилат ал-ахбар» Зейнал-Абидина Али (Эфендиев, 1981), а также со сведениями, сообщаемыми Б. Дорном (Dorn, 1840) на основании изучения им иранских источников XVI – XVII вв., В.Ф. Минорским (Минорский, 1963).

В течение 1447 – 1453 гг. шейх Джунейд предпринял несколько попыток установить свою власть в различных соседних областях, в частности в Ширване, Дагестане, Грузии, но потерпел

* директор МКУ ДО ДШИ №2 с. Хазар Дербентского района Республики Дагестан, email: 79034779866@yandex.ru

неудачу. В 1459 г. Джунейд, собрав большие силы, отправился «в страну черкесов», т.е. в Дагестан для ведения «священной войны» (Петрушевский, 1949: 207). Отправляясь в этот «подозрительный поход» Джунейд не скрывал своего негативного отношения к народам Дагестана и тем самым стремился заранее оправдать возможные действия в отношении феодальных владений и союзов сельских обществ Дагестана. Понимая, какие тяжелые последствия может иметь поход Джунейда, дагестанские владельцы убеждали ширваншаха Халилуллаха I не пропускать войска сефевидов через территорию Ширвана. Однако ширваншах не смог оказывать активного противодействия Сефевидам. Многотысячная сефевидская армия шейха Джунейда, пройдя через Ширван, вторглась в Дагестан, где, захватив богатую добычу и пленных, вернулась в Карабах на зимовку (Эфендиев, 1981: 72).

Когда в следующем, 1460 г. Джунейд повторил свой поход в Дагестан, ширваншах преградил путь воинам сефевидского шейха. Выступление Халилуллаха I против войск Джунейда было явлением вполне закономерным. Походы Джунейда были одинаково опасны как для Дагестана, так и для Ширвана. Совершая грабительские походы в Дагестан сефевидский шейх стремился при благоприятном случае овладеть и Ширваном или захватить часть его территории, тем более что он уже предпринимал подобные попытки в прошлом. В этой связи политические интересы владельцев и народных масс Дагестана полностью совпадали с интересами ширваншахов.

Таким образом, выступление ширваншаха против войск Джунейда было согласованным действием между ним и дагестанскими владельцами. По данным А.А. Бакиханова, «особенно подстрекали ширваншаха Султан Халила (Халилуллаха) против Джунейда табасаранцы» (Бакиханов, 1991: 92). Наконец, «решившись на подстрекательство табасаран» и заключив союз с Джаханшахом Кара-коюнлу, ширваншах 3 марта 1460 г. на берегу р. Самур вступил в сражение с Джунейдом. В состав войск ширваншаха находились и дагестанские отряды. В ожесточенном бою на левом берегу р. Самур у сел. Кыпчак (совр. Гапцах) шейх Джунейд был убит, а его мюриды разбиты. По версии А.А. Бакиханова, приверженцы Сефевидов вынесли тело шейха Джунейда с поля боя и предали земле у сел. Кулхан (Хазра) Кубинской провинции (Бакиханов, 1991: 92).

Сефевиды и в последующем продолжали совершать завоевательные походы в Ширван и Дагестан. Сын убитого Джунейда шейх Хейдар продолжил походы на Восточный Кавказ,

действуя первоначально осмотрительно. В течение шести лет (1483–1488), также прикрываясь лозунгом борьбы против «неверных», он совершил три похода в Дагестан. Первый поход имел место в 1483 г. (Эфендиев, 1981: 74). Сефевиды были беспрепятственно пропущены ширваншахом Фаррух Ясаром, которому шейх Хейдар адресовал ходатайственное письмо султана Якуба Ак-коюнлу. Войско шейха Хейдара ворвалось в земли Табасарана, опустошив страну и захватив богатую добычу, вернулось в Ардебиль (Эфендиев, 1981: 74).

Действие ширваншаха в данном случае можно объяснить тем, что после падения государства Кара-коюнлу в 1468 г. на его место утвердилось государство Ак-коюнлу, военные успехи которого и угроза нападения его на Ширван, граничащий с его владениями, заставили ширваншаха Фаррух Ясара пересмотреть свои позиции в отношении Ак-коюнлу и ориентации на Тимуридов, которой придерживались его отец и дед. Поэтому, получив письмо султана Якуба Ак-коюнлу, ширваншах не мог оказывать противодействия шейху Хейдару. В противном случае он сам мог пострадать.

Второй поход в Дагестан шейх Хейдар совершил в 1487 г. И на этот раз он был пропущен через Ширван и Дербентский проход без военных действий. Потерпев поражение от дагестанцев, уцелевшая часть войск Хейдара решила вознаградить себя за счет единоверцев. Пройдя через Дербент в обратном направлении, они разграбили его окрестности и, захватив здесь 6000 пленных, возвратились вновь в Ардебиль. Однако для шейха Хейдара эта была воистину «пиррова победа». Как сообщал купец-аноним, за нее он заплатился половиной своего отряда (Криштопа, 1970: 122).

Поход шейха Хейдара в 1488 г. носил еще более разрушительный характер. Его войска захватили Шемаху, сожгли город, учинили настоящую расправу с мирным населением, не пощадив никого (Ашурбейли, 1983: 255). Ширваншах вынужден был укрыться в крепости Гюлистан. Будучи семь месяцев в осаде и, находясь в безвыходном положении, он обратился за помощью к султану Якубу Ак-коюнлу. Последний послал на помощь ширваншаху значительные военные силы под предводительством Сулейман-бека Бижан-оглы с 4 тысячами всадников. По словам историка Хасана Румлу, отправляя это войско, султан Якуб сказал: «Султан Хейдар, подняв знамена завоевания, с победоносным кызылбашским войском прибыл в Ширван. Если он покорит эту страну, то пожелает (овладеть) и государством азербайджанским (т.е. Ак-коюнлу)» (Петрушевский, 1949: 208). Султан Якуб стал

рассматривать в военных успехах и завоеваниях Хейдара некоторую опасность для себя.

Опасаясь разгрома, шейх Хейдар отступил, оставив Гюлистан, и направился в сторону Дербента. Целью похода по-прежнему объявлялась «священная война против неверных», каковыми считались «черкесы» (так персидские источники называли население всего Северного Кавказа в целом). Население Дербента, в свою очередь, не пустило войско Хейдара и между ними произошло сражение (Алкадари, 1994: 32). Жители Дербента, будучи осажденными, попросили помощи у ширваншаха. Фаррух Ясар хорошо понимал, что поход против Дагестана и вообще против Северного Кавказа угрожает и независимости Ширвана. Когда возникла опасность усиления Сефевидов и появления в их лице беспокойного и агрессивного соседа на южной границе Ширвана, ширваншахи, в отличие от предыдущего периода начали оказывать Сефевидам противодействие. Теперь уже жители Дербента и войска ширваншаха совместными усилиями «повели атаку на шейх-Хейдара и приверженцев, разбили и рассеяли их» (История народов Северного Кавказа, 1988: 260).

Окончательное сражение состоялось на территории Табасарана, куда отступил шейх Хейдар после поражения под Дербентом. Здесь силы Сефевидов потерпели полное поражение, а шейх Хейдар был убит и похоронен в сел. Тинит в Табасаране (его останки впоследствии были перенесены в Ардебиль). Описывая разгром войск Сефевидов в этом сражении С.Б. Ашурбейли отмечала: «Они (Сулейман-бек Бижан-оглы и Фаррух Ясар) слышали, что шейх двигается по направлению к Табасарану и Зирехгерану, у подножья Кавказских гор. В среду 29 раджаба 893 г.х. / 9 июля 1488 г. объединенные войска ширваншаха и эмиров Ак-коюнлу напали на кызылбашей шейха Хейдара. Войска бились в тяжелых условиях гористой местности, на краю глубокого ущелья, где лошади и люди срывались и падали в пропасть. Обе стороны сражались с ожесточением. Во время боя Сулейман-бек был ранен и отведен в сторону его воинами. В это время шейх Хейдар был смертельно ранен стрелой в шею ... Кызылбаши бежали, оставив умирающего шейха в руках врага...» (Ашурбейли, 1983: 256-257).

Таким образом, попытки шейха Хейдара и его отца Джунейда завоевать Ширван и Дагестан не имели успеха и закончились для них полной катастрофой. Их притязания наткнулись на решительное и упорное сопротивление народов Дагестана и Ширвана,

обладавших достаточными силами, чтобы дать отпор этим попыткам сефевидских завоевателей.

У народов Дагестана были достаточные основания для противодействия военным устремлениям первых Сефевидов. Говоря о цели их походов, восточные источники называют или прямо Дагестан, или «страну черкесов» к северу от Дербента, имея в виду народы, живущие за северной границей Ширвана, т.е. в первую очередь народы Дагестана. Об этом же говорят и западноевропейские источники того времени, в особенности итальянский путешественник XV в. Иосафат Барбаро. И Иосафат Барбаро, и купец-аноним дают конкретные сведения о походах первых Сефевидов в Дагестан, о захвате ими большого количества пленных и богатой добычи в Южном Дагестане (Криштопа, 1970: 120-121). В их свете становится более понятной та активность, которую проявляли народы Южного Дагестана в разгроме войск Сефевидов и их предводителя шейха Хейдара в 1488 г. в Табасаране.

Что же касается отношений ширваншахов к походам первых Сефевидов, то они большей частью не оказывали им противодействия, за исключением последнего похода Сефевидов в 1488 г., а иногда даже содействовали им в достижении цели, беспрепятственно пропуская их через территорию Ширвана. Хотя во время каждого похода шейхам Джунейду и Хейдару приходилось пересекать Ширван, они неизменно игнорировали его экономическое и политическое положение и устремлялись в Дагестан (Криштопа, 1970: 95-96). Поскольку последний часто подвергался набегам Сефевидов, видевших в нем то объект ограбления, то желанную «землю без сеньора», постольку народам Дагестана приходилось оказывать завоевателям упорное сопротивление и отстаивать свою независимость.

Персидский историк XVII в. Искендер Мюнши, а затем и Аббасгулу ага Бакиханов сообщали об участии табасаранцев в разгроме шейха Джунейда. Относительно участия дагестанцев в разгроме шейха Хейдара, все источники единогласны в том, что после разгрома Сефевидами Шемахи в 1488 г. войско ширваншаха Фаррух Ясара было ослаблено, что и явилось причиной обращения за помощью к султану Якубу Ак-коюнлу. Примечательно, что не только просефевидские источники, но даже автор «Тарих-и Амини» Фадлуллах бен Рузбихан, суннит, с особой ненавистью относящийся к шиитскому шейху Хейдару и потому явно расположенный к его врагу в лице ширваншаха, тем не менее, ширваншаху отводит

незначительное место в поражении шейха Хейдара (Минорский, 1963: 182-183).

Относительно роли отряда Сулейман-бека, посланного на помощь к ширваншаху, то в этой победе, как явствует из того же источника, он не сыграл особой роли в сражении 1488 г. в Табасаране, т.к. «в тяжелых условиях гористой местности» он не мог успешно действовать. К тому же многие из его всадников погибли, сорвавшись в пропасть, а он сам едва спасся, покинув поле битвы (Эфендиев, 1981: 76). Очевидно, что после такой оценки сил и действий ширваншаха и Сулейман-бека, недостаточно аргументированным выглядит мнение о том, что именно этим силам принадлежит заслуга разгрома шейха Хейдара.

Однако такая активная роль народов Дагестана в борьбе против Сефевидов в вышеприведенных материалах не выделяется. Очевидно, указанные источники не рассматривали дагестанцев как отдельную политическую силу. Поскольку часть Южного Дагестана вместе с Дербентом находилась в зависимости от Ширвана в XV в. (Магарамов, 2007: 139-140). Авторы источников, одинаково чуждые и Ширвану, и Дагестану могли просто не делать разницы между населением Ширвана, с одной стороны, и теми народами, которые жили на территории подвластной ширваншахам, с другой стороны.

Заключение

Причину длительной и упорной борьбы народов Дагестана против Сефевидов следует объяснить тем, что они выступили в Дагестане как предводители грабительских походов и карательных экспедиций. Кроме того, Сефевидская держава складывалась как азербайджанское национальное государство на феодальной основе, причем с шиитской официальной идеологией, где Дагестан в ее составе неизбежно занял бы неполноправное положение.

Список литературы:

1. Алкадари Г.-Э. Асари-Дагестан. Махачкала, 1994.
2. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI – XVI вв.). Баку, 1983.
3. Бакиханов А.К. Гюлистан-и Ирам. Баку, 1991.
4. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. Т. 1. М., 1988.

5. Криштопа А.Е. К вопросу об участии народов Дагестана в борьбе против первых Сефевидов // Вопросы истории и этнографии Дагестана. Вып. II. Махачкала, 1970.

6. Криштопа А.Е. Сведения западноевропейских путешественников XV века о Дагестане // Вопросы истории и этнографии Дагестана. Вып. I. Махачкала, 1970.

7. Магарамов Ш.А. Дагестан и Ширван в VI – XVI вв. (экономические, политические и культурные взаимоотношения). Махачкала, 2007.

8. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI вв. М., 1963.

9. Рахмани А.А. «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960.

10. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV в. // Сборник статей по истории Азербайджана. Баку, 1949. Вып. 1.

11. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX в. Л., 1949.

12. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в. Баку, 1981.

13. Dorn B. Beitrage zur Geschichte der kaukasischen Laender u. Voelker aus morgenl. Quellen. Versuch einer Geschichte der Schirwanschache. St.-Pb, 1840. Serie 6.T.IV.

Şeyx Cüneydin və Şeyx Heydər in Şirvana və Dağıstana yürüşləri

Xülasə

Məqalədə Səfəfi şeyxləri Cüneydin və Heydər in strateji planlarında Şirvanın və Dağıstanın rolu haqqında bəhs olunur. Tarixi mənbələrin təhlili və tarix elminin əldə etdiyi son nəticələri əsasında Şirvanşahların və Dağıstanlıların birgə səyi nəticəsində Səfəvilərin Şirvan və Dağıstana XV əsrdə etdiyi hücumların dəf edilməsi geniş şəkildə araşdırılıb, tədqiq edilmişdir.

Məqalədə Səfəvilərin işğalçılıq siyasətinə qarşı müstəqillik uğrunda aparılan mübarizədə Dağıstan hakim dairələri ilə Şirvanşahların hərbi-siyasi münasibətlərinin möhkəmlənməsi haqqında məlumat verilir.

Tədqiqat göstərir ki, Şeyx Cüneydin və Şeyx Heydər in Şirvanı və Dağıstanı tutmaq məqsədi heç bir nəticə verməmiş və özlərinin məhvinə

gətirmişdir. Bu mübarizədə Şirvan və Dağıstan xalqları kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik olduğundan qələbə çalmışlar.

Campaigns of Sheikhs Dzhuneyda and Heydar to Shirvan and Daghestan

Summary

The article reveals the strategic role of Shirvan and Dagestan in the plans of the first Safavid sheikhs Juneyda and Heydar. On the basis of the analysis of primary sources and the latest achievements of historical science, a fairly active role of Shirvan and Dagestaniis in defeating the Safavid troops and their leaders, who repeatedly made bankruptcy trips both to the territory of the Shirvan state and to Dagestan in the 15th century, is shown. The work shows the strengthening of military-political relations of the ruling elite of Dagestan and shirvanshahs in the period and in the conditions of defending their independence from the Safavid conquerors. The study shows that the attempts of Shaykh Haydar and his father Sheik Junade to conquer Shirvan and Dagestan did not succeed and ended in complete catastrophe for them. Their claims stumbled upon the resolute and stubborn resistance of the peoples of Dagestan and the population of Shirvan, who had sufficient military forces to repulse the attempts of the Safavid conquerors.

МЕСТО ТРЕХ РЕЛИГИЙ

Вафа КУЛИЕВА*
Ганира ПИРКУЛИЕВА**
Эльхан МАМЕДОВ***

Açar sözlər: İçərişəhər, atəşpərəstlik, islam, xristianlıq, tolerantlıq
Key words: Icherisheher, fire worship, Islam, Christianity, tolerance

Введение

Город Баку с древнейших времен являлся не только удобным местом для проживания людей, но священным местом, где зарождались и сосуществовали различные религиозные верования. До образования монотеизма, в древнем мире господствовал зороастризм. В Бакинской крепости имеются остатки пиров, священных мест поклонения. Этот факт подтверждается археологическими раскопками, проведенными в прошлом столетии. С появлением в Старом Свете монотеизма – иудаизма, христианства и ислама этот священный город превратился в один из центров этих трех религий.

До монотеистических религиозных верований Баку был одним из важнейших центров огнепоклонничества. Этот факт был связан также с обилием огненных возгораний природного происхождения на Апшероне.

Проведенные на протяжении XX века археологические исследования вокруг Девичьей Башни, а точнее открытый учеными мемориальный комплекс напротив и расположение рядом алтарей огня еще раз доказывают факт наличия здесь огнепоклонничества.

В Бакинской крепости функционировали несколько раннехристианских церквей периода Кавказской Албании, ранние исламские мечети, остатки которых также обнаружены рядом с этим величайшим архитектурным и религиозным памятником, каковым является Девичья башня. В период Арабского халифата здесь на месте многих пиров огнепоклонничества были построены

* Государственный Историко-Архитектурный Заповедник «Ичеришехер», доктор исторических наук, email: vquliyeva@mail.ru

** Бакинский Государственный Университет, кандидат исторических наук, доцент, email: p_qanira@hotmail.com

*** Государственный Историко-Архитектурный Заповедник «Ичеришехер», историк, email: e.memmedov@icherisheher.gov.az

уникальные мечети, медресе, минареты, целые комплексы исламской религии.

Итак, Бакинская крепость тысячелетиями являлась священным местом поклонения для представителей всех мировых религий. Вопрос функционального назначения Девичьей Башни до сих пор является предметом обсуждений в научной среде. Но приведенные нами фактологические материалы религиозного характера дают основание констатировать, а возможно утверждать, что место вокруг Девичьей Башни с древнейших времен является сакральным, священным местом поклонения, а сама Девичья башня – главным памятником поклонения. Именно этим объясняется тот факт, что позже с принятием Христианства и Ислама этот памятник оставался неприкосновенным и сохранился до наших дней.

С исторической точки зрения, будучи уникальным и интересным местом, Ичеришехер полон таинств. Одной из них является колокольня, которая до 80-х гг. XX в. располагалась недалеко от Девичьей башни. На старых фотографиях ясно просматривается верхнее покрытие церкви. Архитекторы констатируют, что рядом с Девичьей башней находится реставрированная в XIX в. церковь, под колокольной которой располагается атешгах в виде джахартага (четыре арки).

Следует подчеркнуть, что первые церкви сооружали на месте храмов огнепоклонничества. Воздвигая алтарь с восточной стороны, вход располагали с западной, таким образом, превращая храм огнепоклонничества в христианский. Это относительно облегчало процесс перехода в новую веру.

Христианские храмы и монастыри, как правило, строили в населенных пунктах, обнесенных крепостными стенами. Албанская христианская культура не являлась локальным вариантом раннесредневековой албанской культуры, а была самостоятельной культурой. Христианская и существующая наравне с ней албанская культура огнепоклонничества не имели отличительных этнических признаков. По архитектурно-конструктивной форме, методу строительства этот памятник идентичен албанским храмам, расположенным в селе Киш Шекинского района Азербайджана.

Воздвигнутый апостолом Елисеем монастырь в селе Киш является первым албанским апостольским монастырем на Кавказе и самым древним монастырем христианского мира. Заложенный в IV веке до н. э., периодически в III–V, VI–VII вв. на нем был воздвигнут однефный храм с куполом из базилики. До XVIII в.

некоторые элементы албанской архитектуры встречаются в мемориальных памятниках исламского периода.

Храмы, построенные на территории Кавказской Албании, сохраняли в себе особенности дохристианских строений, что отразилось на архитектуре позднеантичного и раннесредневекового периодов. Храмы огнепоклонничества, состоящие из одного помещения, приспособиваясь к христианской религии, приобретали новые особенности. Причем это было характерно не только для Албании, но и для всего христианского мира.

Расположенный в Ичеришехер в 20–25 м западнее Девичьей башни, недалеко от побережья, религиозный памятник, на наш взгляд, является остатками колокольни монастыря, реставрированного в XIX в. Памятник по архитектурно-конструктивной форме является аналогией албанских монастырей.

Сохранившаяся часть строения состоит из арочного входа, длинного П-образного коридора с небольшими кельями. Эта часть строения почти полностью восстановлена. Стены выложены из тесаного известнякового камня местной породы. По архитектурно-конструктивной форме строения, размеру камня памятник можно отнести к периоду средневековья.

У входа строения имеется самая древняя часть памятника – остаток стены приблизительно длиной в 2 м и высотой в 2,10–2,30 см. Стена в этой части памятника выложена из неотесанных глыб (или же грубообработанного) камня размером 70 x 40 x 10; 60 x 30 x 5 см. В качестве связующего материала использован песок и известь в небольшом количестве. Камни различаются по размеру и форме. Более того, в результате долгого подвержения горению они покрыты копотью. Вероятнее всего, кладка является верхней частью строения, дошедшего до нас. Горящий огонь больше воздействовал на верхнюю часть строения, поэтому камни почернели.

Наконец, вполне возможно, что действовавшая до 80-х гг. XX в. колокольня является частью восстановленного в XIX в. албанского храма.

Таким образом, можно предположить, что на этом месте самая древняя постройка воздвигнута в период огнепоклонничества (VI–IV вв. до н. э.), в период распространения христианства на Кавказе, в IV–VIII вв. это место являлось местом отправления определенных религиозных обрядов, а в первой половине XIX в., в период, когда еще действовал албанский каталикосат (Албанская церковь была ликвидирована в 1836 г.), здесь была воздвигнута колокольня.

Этот албанский храм, как и другие аналогичные храмы на Кавказе, состоял из двух основных строений. Вполне вероятно, что в XII–XIII вв., в период распространения в Азербайджане исламской архитектуры, к строению был добавлен купол, и оно было превращено в мечеть. На картинах известного фотографа Е.И. Ермакова, посвященных бакинской тематике, четко просматривается купол мечети, расположенный в непосредственной близости от колокольни. Однако в письменных источниках информация о данной мечети отсутствует. Вместе с тем по свидетельству местных жителей это место испокон веков считалось священным местом трех религий. В прошлом веке и мечеть, и церковь были разрушены.

По мнению специалистов албановедов, христианство в Албании до падения централизованного албанского государства (до 1008 г.) сохраняло статус государственной религии.

В странах халифата всегда терпимо относились к другим религиям, поэтому неудивительно, что на одном месте располагались символы трех религий – огнепоклонничества, христианства и ислама.

Таким образом, албанская церковь была воздвигнута на храме огнепоклонников, с приходом ислама рядом была сооружена мечеть. Этот факт еще раз подтверждает принятую в мировой науке идею о том, что меняются только религии, священные места остаются неизменными.

Строительство христианских культовых памятников на территории Азербайджана объяснялось имперской политикой царизма по христианизации Кавказа. Это был большой план, составной частью которого являлось массовое переселение христиан в этот регион.

В середине XIX века перед Девичьей башней на месте разрушенной Варфоломеевской церкви была сооружена небольшая деревянная церквушка. Из материалов, выявленных в Российском Государственном Военно-Историческом Архиве, становится ясно, что на протяжении десяти лет с 1824 по 1834 годы русская православная церковь на этой территории функционировала в здании мечети. Возможно, позднее мечеть была разрушена и на ее месте была воздвигнута вышеуказанная церквушка. После построения по одним данным в 1853, по другим – в 1857 году рядом с Парными воротами каменного храма Святого Николая Чудотворца церквушка перед Девичьей башней была закрыта и к концу века совсем обветшала и пришла в негодность. На повестку дня встал

вопрос о восстановлении мечети. Мусульмане обращаются к губернатору с просьбой восстановить мечеть, однако получают отказ. И это не случайно. В этот исторический период царизм в лице мусульманского духовенства, проводника исламской идеологии видел основную политическую силу, представляющую угрозу русскому абсолютизму на Южном Кавказе. Имея прочные позиции в обществе, обладая крупным вакфным имуществом, приносящим огромные прибыли, мощную социальную базу, т. е. пользуясь большим влиянием среди народа, мусульманское духовенство держало царизм в постоянном страхе. Если в первой половине XIX в. царизм шел на уступки мусульманскому духовенству, предоставляя ему определенные льготы и привилегии, то со второй половины XIX в. усиленно проводится политика притеснения мусульманского духовенства и постепенное лишение его занятых позиций. С этой точки зрения, естественно, власти не могли допустить восстановления мечети рядом с Девичьей башней. (остатки мечети, ныне законсервированные перед Девичьей башней, были обнаружены археологом Ф.Ибрагимовым в 90-х годах XX века во время археологических раскопок на этой территории)

Церковь рядом с Девичьей башней простояла запертой до 1869 г., пришла в негодность, и только в 1870 г. ее закрыли. В 1891 г. с благословения экзарха Грузии Архиепископа Палладия там решено было построить каменную часовню во имя первомученика за веру Христову апостола Варфоломея. 14 сентября 1892 г. в день празднования Воздвижения Креста Господня прошло освещение часовни святого Варфоломея. Утром в Николаевском соборе отслужили литургию, на которой присутствовал бакинский губернатор, а затем церковная процессия с флагами совершила крестный ход из Николаевского собора, расположенного у Парных ворот, к вновь построенной часовне святого Варфоломея у Девичьей башни.

Часовня представляла собой маленькую церковь в русском стиле, на купол которой водрузили зеркальный крест. Внутри был установлен образ первомученика и другие иконы. Фотограф А. Мишон в 1895 г. также фиксировал наличие данной часовни на этой территории. Православные посещали часовню. Протоиерей Александр Иванович Юницкий в книге «История церквей и приходов Бакинской губернии», опубликованной в 1906 г., писал: «Русские и мусульмане жили между собой ладно. Жители Баку отличались миролюбием и благочестием. Православный служебный

люди, предаваясь воле Божьей, проживал смиренно и тихо при постах своей службы и строго охранял свой семейный очаг».

Часовня святого Варфоломея была закрыта в 1930 г. и пустовала. Здание стало жертвой советской политики атеизма, и было разрушено в 1936 г.

В 2003 г. Баку посетил святейший Патриарх Константинопольский Варфоломей I. Он привез в Баку ковчег со святыми мощами апостола Варфоломея и передал их президенту Гейдару Алиеву. Ныне мощи хранятся в кафедральном соборе Святых Жен-мироносиц в Баку.

В 60-х годах XX века во время благоустройства территории вокруг Девичьей башни были выявлены части памятника, а именно, колоннада со стрельчатыми арками.

В 1964 году на месте были произведены раскопки археологами НАНА О.Исми-заде и Г.Джидди. В своем отчете они отмечали, что помимо обнаруженной части памятника в его южной части находились стены со стрельчатыми арками и главная входная дверь находилась именно там. В восточной и западной стенах строения сохранились места 2-х маленьких дверей. Эти двери открываются в направлении восхода и заката. Это свидетельствует о том, что вероятнее всего, история возникновения памятника относится к периоду поклонения солнцу. Поэтому двери, открывающиеся в храм, являлись маленького размера. Люди, входящие в храм, вынуждены были наклоняться, таким образом, преклоняясь перед солнцем.

Во время раскопок было обнаружено более 50-ти могил. Некоторые могилы располагались ближе к фундаменту памятника и на балкончиках, надгробные плиты находились над фундаментом. Направление могил было различным. Некоторые могилы располагались головой к югу. Это позволяет сделать следующее заключение. Могилы устремленные в сторону Кабы (юго-запад) относятся к исламскому периоду. Могилы, расположенные в ином направлении, относятся к доисламскому периоду.

В некоторых могилах захоронение производилось дважды, в одной части могилы были сложены в кучу кости скелета и там же было произведено новое захоронение. Некоторые могилы располагались одна над другой в нескольких культурных пластах.

Это является свидетельством того, что история памятника уходит корнями в глубокую древность. И это место не одно тысячелетие являлось местом священного захоронения.

Под северной стеной памятника были обнаружены каналы, которые были направлены в сторону моря. Каналы были выстроены из плохого тесаного камня в форме четырехугольника шириной в 50 см, длиной в 60-70 см, покрыты крупными каменными плитами. Некоторые части канала в последующем использовались как могилы. Некоторые надгробные плиты, выявленные во время раскопок, относились к XIV-XV вв., часть к XVIII в. При реставрации некоторых частей памятника использовался камень со старых могил. Таковое было возможно только в памятниках культового характера.

Во время раскопок был обнаружен восьмигранный, большой каменный столп, который располагался на трехступенчатом с каждой стороны балкончике высотой в 1 м 31 см, в диаметре 45 см, чуть в стороне от центра. В верхней части столпа имелось небольшое отверстие, на котором сохранились следы огня, которые прослеживались и на краях могил. Вероятнее всего, это памятник периода огнепоклонства.

Раскопки проводились на глубине 4,5 м. На глубине 2,5 м были выявлены памятники материальной культуры XII-XIV вв., а именно, были обнаружены монеты периода Ширваншахов. Находки позволили установить, что памятник расположен в культурном пласте XII-XIII вв.

В средние века, как правило, такие захоронения проводились в Ханака. Ханака располагались на торгово-караванных путях и состояли из целого ряда памятников. Примером может служить сохранившийся до наших дней Ханака Пир Хусейна на реке Пирсаат. В комплекс Ханака входили рибаты, каравансарай, мавзолей, мечети, овданы, бани и другие религиозные и общественные постройки. Здесь, в Ичеришехер на маленьком пятачке мы наблюдаем наличие перечисленных памятников.

Более того, в тексте дарственного акта на куполе мечети-мектеба, расположенного по одну сторону памятника, говорится, что мечеть построена при шахе Аббасе II (1646 г.) его слугой Имам Кули. В тексте говорится о том, что последним была обращена в вакф арендная плата за склад Шейха Тахира, по-видимому, существовавшего при комплексе памятников гробницы Шейха Тахира. В надписи речь идет о существовании водопровода, нефтехранилища, ворот, ограды при комплексе. Весь комплекс был огражден каменными стенами.

Надпись еще раз подтверждает археологические данные о культовом характере данного памятника.

Таким образом, можно заключить, что в средневековом Баку, напротив Девичьей башни существовал и функционировал Ханака Шейха Тахира. Будучи духовным лицом, обладающим крупными владениями и пользующимся огромным влиянием среди народа, Шейх Тахир и его Ханака играл важную роль в социально-политической жизни средневекового Азербайджана. После смерти он, видимо, как это было принято в период средневековья, был захоронен здесь. Место его погребения со временем превратилось в место почетного захоронения. Вокруг могилы Шейха хоронили его сторонников и со временем на этом месте выросло кладбище.

На территории Азербайджана подобных мест множество. Они до сих пор являются священными местами поклонения, куда не уменьшается поток паломников.

Резюмируя вышесказанное можно заключить, что это место на протяжении тысячелетий, при наличии различных верований и религий, сменяющих друг друга на территории Азербайджана, являлось священным местом поклонения.

Исламский период широко представлен в архитектурном ансамбле Ичеришехер. Это, прежде всего, Соборная мечеть, мечеть Мухаммада с минаретом – уникальный памятник XI века, дошедший до нас в полной сохранности и включенный в список памятников мирового культурного наследия ЮНЕСКО, а также квартальные мечети, которых насчитывалось 28 по числу кварталов Ичеришехер. Особо следует отметить, что большая часть мечетей, в том числе Соборная мечеть, мечеть Мухаммада, мечеть Ашура были воздвигнуты мусульманами на месте старых пиров – храмов огнепоклонничества.

Баку в течение веков, будучи мусульманским городом, расположенным между Востоком и Западом, смог вобрать в себя многие культуры и создать условия для сосуществования ислама, иудаизма, христианства.

Пророку Мухаммаду было ниспослано свыше: «Я ниспослал пророкам Исе и Мусе и тебе говорю, объединяйтесь под идеей Единобожия, не допускайте раскола в вере».

Эта заповедь Всевышнего здесь, на азербайджанской земле, нашла свое полное воплощение. Несмотря на тернистый путь в истории развития, который прошел азербайджанский народ, народ-созидатель, народ-труженик, народ высокой духовной культуры – он смог сохранить терпимость и толерантность к представителям других религий, которые сегодня введены в ранг государственной политики Азербайджана.

Сегодня в Азербайджане и христианин, и иудей чувствуют себя свободно и защищенно, как ни в одной другой точке мира. Это огромное достижение азербайджанского народа, которое следует оберегать. Сегодня общественно-политическая стабильность достигнута, прежде всего, терпимостью и взаимоуважением к национальной и религиозной принадлежности.

Заключение

Проведение церковной службы на территории Государственного Историко-Архитектурного Заповедника «Ичеришехер» является подтверждением того обстоятельства, что город Баку на протяжении многих веков является центром развития многих культур и мирного сосуществования последователей многих конфессий. В Баку имеет место уникальная толерантность, люди умеют ценить и уважать различия в культурах и мировоззрениях. Проведение мероприятий подобного рода способствует дальнейшему развитию мультикультурной среды, поддержанию межкультурного диалога и улучшению качества добрососедских связей между представителями разных культур.

Üç dinin məkanı

Xülasə

Məqalədə İçərişəhərdə mövcud olan müxtəlif dinlərin nümunəsi olan abidələr haqqında bəhs olunur, atəşpərəstlikdən başlayaraq, islama qədər, xristian abidələri də daxil olmaqla. Müəlliflər belə bir qənaətə gəlirlər ki, bu məkan minilliklər ərzində sakral bir yer olub. Bakı əsrlər boyu müxtəlif mədəniyyətlərin inkişaf mərkəzi olub. Məqalədə Azərbaycan xalqının tolerantlıq məsələlərinə toxunur və bu unikalığın kökü araşdırılır.

Place of Three Religions

Summary

The article tells about the monuments of Icherisheher belonging to different beliefs, from fire worship to Islam, including Christianity. The authors come to the conclusion that this place has been sacred for millennia. Baku for centuries has been the center of development of many cultures and peaceful coexistence of followers of many faiths. The article touches upon the issues of tolerance of the Azerbaijani people, the roots of this unique phenomenon

К ИСТОРИИ СРЕДНЕВЕКОВОГО ШИРВАНА - ПО ДАНЫМ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

Вафа КУЛИЕВА*

Açar sözlər: Epiqrafika, arxeologiya, numizmatika, Şirvanşahlar dövləti, Dərbənd

Key words: Epigraphy, archeology, numismatics, the state of Shirvanshahs, Derbent

Введение

Эпиграфика наряду с археологией, этнографией, нумизматикой, антропологией является вспомогательной отраслью исторической науки и несет в себе ценнейшую информацию по истории Азербайджана и Ширвана. В эпиграфических надписях на памятниках архитектуры и надгробьях встречаются имена Ширваншахов, главнокомандующих, глав ремесленных организаций, купцов, главных садров, садров, главных кадиев, имамов, халифов, шейхов различных религиозно-общественных организаций и других должностных лиц, игравших важную роль в социально-политической и экономической жизни феодального государства (Нейматова, 1963). В надписях встречаются также имена ремесленников, строителей, каменщиков, каллиграфов и представителей других профессий средневекового Ширвана.

Общеизвестно, что богатейшая библиотека и архив Ширваншахов после падения этого государства был уничтожен, поэтому основную информацию по истории государства Ширваншахов, наряду с письменными источниками, мы черпаем из данных эпиграфики.

С помощью данных эпиграфики удалось восстановить государственный строй, феодально-бюрократический аппарат правления, феодальные сословия средневекового общества, административное деление государства Ширваншахов, иерархию класса феодалов. На основании ряда должностей, встречающихся в надписях XII-XIV вв. было установлено, что отмеченные в «Дастур ал-катибе» Мухаммада бин Хиндушаха Нахчывани государственная структура и форма правления Хулагуидов отсутствовала в Ширване.

* Государственный Историко-Архитектурный Заповедник «Ичеришехер», доктор исторических наук, email: vquliyeva@mail.ru

Ширваншахи смогли в какой-то мере сохранить свою структуру власти.

В государстве Ширваншахов существовали три основные должности: правитель (Ширваншах), верховный главнокомандующий (сипехсалар) и садр.

Должность главнокомандующего в начале XII-XIII вв. обозначалась термином «сипехсалар», в начале XIV века – термином «малик ал-умара ва-л-акабир» (Нейматова, 1966). В надписях встречаются наименование должности садр, садр ал-азам, садр ал-муаззам, садр ал-мухтарам и др.

Из религиозных должностей в надписях встречаются имам, халиф, шейх ал-ислам, кади ал-кудат, мутавалли, мустоуфи, шейх-и завия и др. Шейх-и завия имели огромное влияние на ремесленников. Высокие эпитеты, которыми сопровождаются имена представителей духовенства, свидетельствуют о роли духовенства в социально-политической жизни государства Ширваншахов, как и всего средневекового Азербайджана.

Очень высокими эпитетами и титулатурой отмечены в надписях XIII-XV вв. на Апшероне и городе Баку должность «садр» и «главный садр». (Нейматова, 1991)

На основе надписей, выявленных на Апшероне и в Ичеришехер можно заключить, что кроме должности главного садра, существовавшей в центральном аппарате управления государства, также существовала должность садра в вилайетах (Нейматова, 1981).

При сельджукидах назначенный главный садр из видных ученых, управлял вакфным имуществом (Нейматова, 1990). В последующий период садры являлись главой духовенства и гражданской администрации. Имели очень высокое положение в государстве и уравнивались в правах с правителями (Нейматова, 1990).

Данные эпиграфики, свидетельствуют о том, что главные садры при Ширваншахах после правителя занимали третьи должности в государственном аппарате управления. Они стояли во главе мусульманского духовенства, в их ведении находились вакфные имущества с их доходами, медресе и благотворительные учреждения. Главный садр назначал и смещал с постов всех ответственных лиц в шариатских делах глав общин (нукаба), сейидов (садат) и ученых мударрисов, шейх-уль исламов, пишнамазов, хафизов (чтецов Корана) мечетей, медресе и гробниц, везиров, нуззаров, судей (кудат), мухтасибов, мутаваллиев,

мустоуфи, заведующих делами всех вакфных имуществ. Для того, чтобы привести в исполнение какое-нибудь дело, все указанные должностные лица обязаны были согласовать их с главным садром. Должность садра была наследственной.

В единственном рукописном документе 879г.х.=1474 г. времен Ширваншаха Фаррух Йасара, дошедшем до нас в копии, говорится, что Ширваншах считает их столпами государства, без содействия которых государям невозможно держать райятов в повиновении. Это является доказательством того, что духовенство пользовалось большим влиянием в обществе и занимало прочные позиции в общественно-политической жизни государства Ширваншахов.

Как и на всем мусульманском Востоке, в Азербайджане, Соборная мечеть играла большую роль в общественной жизни. Здесь не только отправляли культовые обряды, а вместе с тем налаживали и регулировали взаимоотношения между властью и народными массами. Мусульманское духовенство в средние века в своих проповедях призывало к повиновению властям. Вместе с тем в решении некоторых спорных вопросов принимало сторону народа. Именно поэтому оно имело сильную социальную базу. В силу этих причин могилы Шейхов до сих пор являются местом поклонения. Все указы, дарственные акты, различные документы и государственные новости доводились до масс, в основном, через Соборные мечети (Нейматова, 1959).

В.В.Бартольд отмечал, что «в переднеазиатских областях Соборная мечеть была не только местом богослужения, но и средоточием государственной и общественной жизни. Там хранилась государственная казна, производился суд, решались общественные дела, читались лекции преподавателями.

Свидетельством того, что Соборные мечети в средневековом Азербайджане, в том числе государстве Ширваншахов являлись общественно-политическими и идеологическими центрами являются эпиграфические надписи, размещенные на Соборной мечети, расположенной в Ичеришехер. Это указы Олджайту Мухаммад Худабенде, Шаха Тахмасиба и Шаха Аббаса касающиеся налоговой политики. На основании сведений, полученных при расшифровке надписей на Соборной мечети, удалось внести ясность в существующие в период средневековья формы подати, как малуджахат, вуджухат, коналга, товджихат, авариз, бониче и др.

В надписях нашли отражение, в том числе, вопросы политической истории. Надписи дают нам сведения о периодах экономического подъема, независимости государства

Ширваншахов, их политическом авторитете, границах, проводимых строительных, восстановительных работах. На основании надписей удалось уточнить место и время отдельных битв, получить информацию об экономических кризисах, имеющих место в государстве Ширваншахов.

Так, было точно определено место битвы между Шейхом Хайдаром и Ширваншахом. Это место расположено за горой Бешбармак и точно совпадает с местом битвы описанным Фазлаллахом (Нейматова, 1978). Здесь, в горах, в трех километрах к северо-востоку от нынешнего села Тыхлы Апшеронского района (бывший Шабран) расположен мавзолей, надпись на котором гласит, что это место захоронения Шейха Хайдара. Таким образом, эпиграфические данные проливают свет на противоречивые данные источников, которые сообщают, что останки Шейха Хайдара были вынесены с поля боя и увезены в Ардебиль.

Из надписей видно, что после распада империи Тимура имя Ширваншаха Шейха Ибрагима I сопровождается высокими эпитетами государя «ас-султан ал-азам», «джалал ад-дунья ва-д-дин», «шейх», «хан», что свидетельствует о приобретении государством Ширваншахов полной независимости.

Город Дербент являлся на протяжении многих веков важнейшим политическим центром Кавказа. Он был расположен на западном побережье Каспия, являлся прекрасным плацдармом для наступления, как на Северный, так и на Южный Кавказ, который, благодаря своему стратегическому положению, подобно огромному мосту связывал Восточную Европу с Передней Азией. Через Кавказ шли пути из Средней Азии в Причерноморье и Средиземноморье, из евразийских степей на Ближний Восток.

Во времена правления Ширваншахов Дербент был портовым городом и одним из культурных центров Ширвана. Со времен Ширваншахов Шейха Ибрагима I, Халилаллаха I, Фаррух Йасара сохранились строительные надписи, повествующие о том, что Ширваншахи реставрировали крепостные стены города Дербента и построили ряд зданий общественно-культурного назначения в городе и оборонительные сооружения в Ахты и Цахуре. В Дербенте по сей день расположено медресе, которое носит имя Фаррух Йасара.

Надписи дают интересную информацию о существующих в государстве Ширваншахов военных и гражданских должностей. Из военных терминов – хаджиб ал-умум, хаджиб и хазар висак. Наименования этих должностей встречаются в письменных

источниках и в касидах Хагани Ширвани. Термином «хазар висак» обозначали командира отделения – тысячника.

Из гражданских должностей в надписях в Ичеришехер встречается должность раиса – городского головы. В надписи мечети Мухаммеда говорится о том, что она построена по приказу ал-устада ар-раиса Мухаммада б. Абу Бакра в четыреста семьдесят первом году хиджры. 471 г.х.=1078/79 гг. Эта дата соответствует периоду правления Ширваншаха Фарибурза I.

В этот период глава городской администрации именовался Раис. Раисы, как правило, избирались из числа зажиточного сословия городского населения. Очень часто они составляли оппозицию Ширваншаху и возглавляли движение ремесленников в городах. Раисы принимали активное участие в крупных торговых и финансовых операциях. Раисы занимались строительством в городах религиозных и общественных зданий. Титул «ал-улад» свидетельствует о том, что Мухаммад возглавлял гильдию купцов. В надписи не упомянуто имя Ширваншаха. Это еще раз подтверждает данные источников о том, что Раисы пользовались большим влиянием в обществе и играли важную административную роль в городском самоуправлении (М.С.Нейматова, 1959)

Термины, обозначающие должности городского управления – калантар, ришафид. Калантар возглавлял городские и поселковые общины и избирался из числа богатых купцов, которые ведали внутренними делами общины и представляли ее интересы перед государством. (Папазян А.Д. Персидские купчие Матенадарана. Ереван 1968, т.2, вып.1) Калантары назначали старост городских кварталов – кадхудайан и старшин ремесленных цехов – ришафидов, устанавливали размер налога среди ремесленников и разрешали все спорные вопросы, возникающие между ремесленниками.

При дворе Ширваншахов имелись должности «амир-и ахур», «амир ал-хадж», в государственном диване – должность «раис ал-куттабан».

«Амир-и хадж» возглавлял группу паломников в Мекку. Лица назначенные на эту должность, утверждались государством. В обязанности «амир-и ахур» входило ведение хозяйства шахских табунов и оформление всех служебных документов, касающихся конюхов, водовозов конюшни, слуг, евнухов рабов, ковальщиков, ветеринаров. Документы, после проверки контролером казны давались на утверждение начальника «амир-и ахур», Лишь после этого на основании письменного распоряжения визиря дивана

отпускались деньги. «Амир ал-кутбабан» - это должность главы канцелярии дивана Ширваншахов в XIV-XV вв.

По этим терминам, определяющим государственные, военные, административные, духовные и другие должности можно получить определенное представление об административно-государственном аппарате управления в государстве Ширваншахов.

Надписи на ханага, завийя, священных могилах, местах поклонения указывают на наличие в Ширване в XI-XIX вв. суфийских обществ каландарийя, кадирийя, халватийя, бекташийя, его ответвлений бабаитов, челеби; накшибандийя и его ответвления алавийя, выявляют их центры, имена шейхов, определяют хронологические рамки их деятельности и свидетельствуют о социально-политических, культурных связях Ширвана с исламским миром (Нейматова, 1981).

Наиболее выдающимся из них являлся Пир Хусейн (ум. в 1071/72 г.) ханегах которого расположен на 127 км от Баку, на реке Пирсаат, на старом торгово-карванном пути Баку-Сальяны. Он являлся выдающимся ученым-философом, суфием, последователем суфийского шейха Абу Саид Абу-л-Хайра, жившего и действовавшего в Нишапуре.

Список литературы:

1. Nemətova M.S. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair (epiqlafik abidələr əsasında). Bakı. 1959.
2. Нейматова М.С. О некоторых эпиграфических памятниках Ширвана (XIV-XVI вв.). М-Л. 1963.
3. Nemətova M.S. XV əsr Şirvan tarixinə dair qiymətli sənəd. Azərbaycan EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq. 1966, №4.
4. Нейматова М.С. Новый документ по истории Ширвана начала XV века. ДАН Азерб.ССР. 1973, № 11-12.
5. Нейматова М.С. Надпись на портале благотворительного учреждения XIV века в Баку. Археологические открытия 1973 года. М-Л. 1974.
6. Нейматова М.С. Социальные и административные термины в эпиграфических памятниках Баку. Бартольдские чтения. Тезисы докладов. М.1978.
7. Нейматова М.С. Результаты эпиграфических исследований 1976 года в городе Баку и на Апшероне. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане. Баку, 1979.

8. Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т.1. Баку. 1991.

9. Нейматова М.С. Эпитафические памятники Азербайджана о должности «садр ал-азам и садр». Письменные памятники Востока. М.1981.

10. Нейматова М.С. Термины и эпитафические памятники связанные с городскими управлениями. Позднефеодальный город средней Азии. Ташкент. 1990.

11. Нейматова М.С. Эпитафические памятники Баку и Апшерона о военных должностных лицах XII-XIV вв. Страницы истории Баку и Апшерона. Тезисы докладов. Баку. 1990.

Orta əsr Şirvan tarixinə dair - epiqrafik materiallar əsasında

Xülasə

Məqalədə görkəmli şərgşünas, epiqrafçı-alim, tarix elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, “Şöhrət” ordenli Məşədixanım Nemətin tədqiqatları əsasında Şirvanşahlar dövlətinin inzibati-dövlət quruluşu, dövlətdə mövcud olan vəzifələr, vergi siyasəti və digər məsələlər işıqlandırılmışdır.

Məqalədə orta əsrlərdə Camelərin sosial-siyasi, ideoloji mərkəzlər kimi fəaliyyətindən, ali ruhanilərin islam ideologiyasının daşıyıcıları kimi cəmiyyətdə tutduqları aparıcı mövqeyindən ətraflı bəhs olunur.

On the history of Shirvan – based on the epigraphic monuments

Summary

In the article, on the basis of the research of the Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of ANAS, the Chevalier of the Order of Glory Meshadikhanum Neymat highlights the issues of the state-administrative structure of the state of Shirvanshahs, the positions in the state, tax policy and other issues.

The article explores the issues of the role and position of the Muslim clergy as a conductor of Islamic ideology, in the socio-political and cultural life of medieval Shirvan, the activities of the Cathedral Mosques as ideological centers.

НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА НАРОДОВ ШИРВАНА И ДАГЕСТАНА ПРОТИВ ПЕРСИДСКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА В ПЕРВОЙ ТРЕТИ XVIII в.

Даниял КИДИРНИЯЗОВ*

Açar sözlər: Şirvan, Dağıstan, mili-azadlıq mübarizəsi, fars hökmranlığı
Key words: Shirvan, Dagestan, national liberation struggle, Persian domination

Введение

В конце XVII в. влияние Османской империи и Крымского ханства среди народов Северного Кавказа было шатким и в зависимости от международного положения оно то усиливалось, то ослабевало. Правда, это проявлялось и по отношению к России. Однако, Порта, занятая войной с коалицией европейских государств (Австрия, Венеция, Польша и Россия), вынуждена была отказаться от активной политики на Кавказе. Что же касается шахского Ирана, то в конце XVII в. при шахе Сулеймане (1666-1694 гг.) «появились явные признаки ослабления Сефевидского государства, экономического и политического его упадка» (Гаджиев, 1965: 92). Поэтому конец XVII в. прошел для народов Северо-Восточного Кавказа относительно спокойно. Это благоприятно сказалось на укреплении экономических и политических связей народов региона с Россией.

Начало XVIII в. ознаменовалось сложным переплетением российско-иранских и российско-турецких отношений на Кавказе, заметным сближением Ирана с Россией и обострением российско-османских противоречий из-за определения сфер влияния в регионе.

С этого времени мы видим, как три державы – шахский Иран, султанская Турция и царская Россия претендуют на господство над Дагестаном, как и над другими странами по западному побережью Каспийского моря (Бартольд, 1965: 414).

В Дагестане наиболее могущественным владением являлось Тарковское шамхальство. Значительным влиянием пользовались

* доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра РАН.; заслуженный деятель науки Республики Дагестан и Карачаево-Черкесской Республики, email: daniyal2006@rambler.ru

Кайтагское уцмийство, Казикумухское и Аварское ханства и др. Самостоятельными правителями в сношениях с иностранными державами выступали владетели Буйнака, Казанища, Дженгутая, Утамыша, Эндирея, Аксая и Цахура. Наряду с феодальными владениями активную роль в политической жизни региона играли некоторые союзы сельских общин (История Дагестана, 2004: 305-328).

В борьбе за главенство в Дагестане неоднократно складывалась ситуация, когда местные владетели обращались за помощью то к одной, то к другой стороне, а во время военных походов умудрялись выступать на стороне персидских войск, но при этом наносить минимальный ущерб российским владениям и союзникам. Известно, что на одной стороне шамхаловой печати имелась надпись, обозначающая персидское «подданство», а на другой «русское» (Гаджиев, 1965: 85). Следует отметить, что русско-иранское «общее холопство» наглядно показывают, что договоры носили конъюнктурный и преходящий характер, а население владений Дагестана не состояло в российском подданстве (История Дагестана, 2004: 407; Алиев, Муртазаев, 2008: 238-239).

В начале XVIII в. действия держав в регионе активизировались, но местная элита не изменила проверенной тактики лавирования – разве что пришлось учитывать еще и османский фактор. Наряду с традиционным персидским присутствием становятся заметными притязания Стамбула, и зачастую получалось так, что дагестанский правитель мог одновременно получать титулы от султана и шаха, жалованье от шаха и царя. До Каспийского похода российское правительство рассматривало Дагестан как сферу интересов Сефевидов. Это подтверждалось постоянным и щедрым шахским жалованьем шамхалам и уцмиям, зачастую принимавшим характер дани, о чем повествуют российские источники (Голиков, 1789: 218).

В 1712 г. А.Б. Черкасский сообщал: «Персияне... для опасения своего кумыцким князьям и шевкалом... жалованье дают, и ежели разсудить их дела, то подоно (*подобно – Д.К.*) дани, и расход великой от шаха персидского владельцам кумыцким повсягодно бывает» (ПСЗ, 1830. № 2815:109).

Турецкий придворный историк Ахмед Джевдет-паша прямо указывает на то, что дагестанские правители, получая подарки от персидских шахов, принимали их «за приношения и за некоторого рода дань, в тех случаях, когда по каким бы то ни было причинам они посылаться не могли, бросались грабить иранские земли»

(Ахмед Джевдет-паша, 1889: 371). Однако вскоре геополитическая ситуация в регионе кардинально изменилась.

В первое десятилетие XVIII в. социально-экономическое положение в Персии резко осложнилось, что, в конечном счете, акцентировало внимание внешнеполитических ведомств сопредельных держав к ситуации на Кавказе. Причиной этого принято считать, во-первых, неразумную налоговую политику иранского руководства, пытавшегося восполнить сокращение доходов от внешней торговли шелком (происшедшее по не зависящим от иранцев объективным обстоятельствам) путём безудержного роста прежних и введением новых налогов. При этом наместники Сефевидов – беглярбеки и другие представители шахской администрации при сборе налогов произвольно увеличивали их, и, как правило, взыскивали с податного населения в 2–3 раза больше, чем было установлено (История Ирана, 1958: 306). «Доходов государственных, как сказывают, с Шемахи и со всей провинции Ширванской, с прилежащих городов и деревень к Шемахе собирается... по 80 000 рублей... Однако ж сверх сего оклада управители обыкновенно вдвое или втрое каждый год собирают и по своим карманам делят», – сообщает российский источник (Журнал, 1929: 12). Во-вторых, отказ от политики веротерпимости. Султан-Хусайн (1694–1722) устроил гонения на суннитов в Курдистане, Афганистане, Северном Азербайджане и на Кавказе.

Россия, осуществлявшая активную внешнеполитическую программу и втянутая в военно-политическое противостояние с султанской Турцией и Швецией остро нуждалась в экономических ресурсах, в связи с чем вопросы восточной торговли и, соответственно, развитие транзитного Волжско-Каспийского пути, имели важное значение. Порта стремилась усилить свои геополитические позиции на Южном Кавказе, вплоть до прямого военного захвата Азербайджана, Восточной Грузии и Восточной Армении. Особое место в реализации геополитических притязаний османов отводилось Дагестану, которому предназначалась роль барьера на пути распространения российского влияния на Кавказе и транзитного коридора для переброски османо-крымских войск в Южный Кавказ в предстоящей борьбе с Персией. Крымский хан намеревался присоединить степные пространства междуречья Кубани и Волги и, опираясь на военно-политические союзы с дагестанскими владетелями, усилить геополитическое влияние

Крыма на Центральном Предкавказье (Кидирниязов, Мусаурова, 2003: 216-217).

В 1700 г., после заключения Стамбульского договора, российское правительство предприняло попытку укрепить политические и торговые отношения с народами Северо-Восточного Кавказа. Астраханскому воеводе И.А. Мусину-Пушкину было указано «завести дружественные и торговые сношения с дагестанскими горцами» (Исторические сведения, 1869: № 147). Однако иранское правительство восприняло этот акт крайне негативно. Обеспокоенный перспективами российско-дагестанского сотрудничества, шах Султан-Хусайн пошел на провокационные меры – при посредничестве султана Елисуйского тарковский шамхал был предупрежден о том, что к его границам якобы двигался 60 тыс. отряд российских войск.

В 1707 г. жители Джаро-Белоканского союза сельских обществ и Цахура под предводительством своих старшин напали на резиденцию ширванского правителя Шемаху и разорили пригородный иранский лагерь (Магомедов, 1957: 317). Для наказания бунтовщиков в 1708 г. из соседней Кахетии выступили иранские войска под командованием шахского наместника Имам-кули-хана, которому удалось подавить восстание. В 1709 г. произошло вооруженное столкновение между войсками ширванского беглярбека и повстанческими отрядами, возглавляемыми Люфти Али-беком. В 1710 г. начались восстания в Кайтаге (Рамазанов, Шихсаидов, 1964:171, 317-318). В следующем, 1711 г., восстали Джаро-Белоканские вольные общества и Елисуйское султанство. Возглавил движение Али-Султан Цахурский. Вскоре к восставшим присоединились жители Ширвана и Шеки. Объединенным силам восставших удалось в этот период нанести ряд поражений сефевидской армии. Необходимо подчеркнуть, что выступления 1707–1711 г. несмотря на свою массовость, не принесли народам региона избавления от Сефевидского владычества, поскольку носили неорганизованный характер (Магомедов, 1957:317).

Национально-освободительная борьба народов Азербайджана и Дагестана вступила в новую фазу своего развития непосредственно после того, как движение возглавил уроженец Мюшкюрского магала, глава местного духовенства Гаджи-Дауд, которому удалось придать стихийным и разрозненным выступлениям более организованный и целенаправленный характер (Левиатов, 1948: 68).

В конце сентября 1712 г. А.Б. Черкасский направил российскому правительству донесение являвшееся, по сути, итогом его многолетних наблюдений и размышлений о политической культуре народов Северо-Восточного Кавказа. «Чаю, ваше величество пространство, о тамошнем крае неизвестны, а коли б вы изволили знать пространство тамошний край, надеялся бы, что не малые дела произвели чрез ваш ум и действия», (ПСЗ, 1830. № 2815:110) – писал он. Сообщая российскому императору о том, что от «Порты Оттоманской посланы от хана крымского посланцы к вольным князьям, имеющим владение близ гор между Черным морем и Каспийским, дабы оные князья со владениями своими склонились под власть султана турецкого и послушны были б хану крымскому» (ПСЗ, 1830. № 2815:108). А.Б.Черкасский раскрывал истинные намерения османов: «паче всего они желают, дабы всех тех народов соединить даже до персицкой границы, и тако особливо край тот в волю свою привести и подданными учинить» (ПСЗ, 1830. № 2815:110). Опасность такого развития событий на южных рубежах России особенно возрастала в связи с тем, что послы Девлет-Гирея II некоторых дагестанских владетелей «преклонили к своему желанию через дачу» (Абдусаламов, Алигаджиева, 2011: 23).

Главная угроза, по мнению А.Б. Черкасского заключалась в том, что в случае если «оное турецкое намерение исполнится и оной народ будет к Порте утвержден, то, когда война случится, могут немалую силу показать, понеже оной народ лучшей в войне, кроме регулярного войска. А паче разсудить к людству и к силе от Черного моря, где есть Тамань, по сю сторону Керчи до самой границы персидская коммуникация будет в близости ваших границ» (ПСЗ, 1830. № 2815:109). Российскому правительству предлагалось принять меры для противодействия осmano-крымской экспансии на Кавказе (ПСЗ, 1830. № 2815:110). А.Б. Черкасский заверял Петра I в том, что принятие дагестанскими владетелями российского подданства не приведет к международным осложнениям, поскольку «народ тот вольной есть», (ПСЗ, 1830. № 2815:110) зато если «народ сей... будет при вашей стороне, тогда сила ваша в том краю наилучше расширится может...» (ПСЗ, 1830. № 2815:110).

Кроме того, А.Б. Черкасский доносил о том, что известие о его военно-дипломатической миссии в Кабарде в 1711 г. в Исфахане было воспринято как верное свидетельство приготовления России к войне с Персией (ПСЗ, 1830. № 2815:109).

Тем временем призывы Гаджи-Дауда о необходимости борьбы с персами нашли широкий отклик у различных слоев населения, в

том числе и среди знати. Так, к восставшим вскоре примкнули кайтагский уцмий Ахмед-хан и казикумухский владетель Сурхай-хан. Продолжал борьбу и Али-Султан Цахурский. Остальные дагестанские владетели придерживались в основном нейтральной позиции. Исключение составлял тарковский шамхал Адиль-Гирей, который прилагал немалые усилия для подавления антишахского восстания (Абдусаламов, 2016: 8-10).

Собрав, таким образом, вокруг себя достаточные силы, Гаджи-Дауд Мюшкюрский стал совершать непрерывные нападения на шахские гарнизоны и укрепления. По некоторым данным, повстанцы в этот период овладели такими городами, как Шабран и Худат (Алкадари, 1994: 52).

Весной 1712 г. объединенные отряды ширванских и дагестанских повстанцев во главе с Гаджи-Даудом и Сурхай-ханом взяли Шемаху. Овладев городом, восставшие не предприняли попыток закрепить его за собой, поскольку придерживались тактики неожиданных и молниеносных нападений на вражеские объекты. В этом заключалась характерная особенность движения вплоть до 1720 г.

В 1715–1718 гг. в Иране находилось российское посольство А.П. Волынского. В письменной инструкции Петра I помимо решения торговых вопросов, описания состояния сухопутных и водных сообщений, вооруженных сил и крепостей послу поручалось выяснить, «какое шах персидский обхождение имеет с турками и нет ли их, персов, намерения против их, турков, к начинанию войны... Не желают ли они, персы, против их, турок, для безопасности своей с кем в союз вступить» (РГАДА. Ф. 77. 1715–1717 гг. Д. 1.: Л. 45–52 об.).

Сам А.П. Волынский, отправляя А.И. Лопухина из Шемахи в Астрахань, наставлял последнего, чтоб он «осмотрел и описал тамошний путь, чего ради придал ему нарочно инженерного ученика и велел им делать дневной журнал, описывая подлинно, где какие места и какие реки впадают в Каспийское море, какие тамошние народы, сколько там войска» (РГАДА. Ф. 77. 1718 г. Д. 2.: Л. 392).

А.П. Волынский и А.И. Лопухин точно выполнили инструкции российского правительства. По пути в Персию и обратно они вели подробные записи, ставшие важными источниками для изучения экономического и военно-политического положения Ирана, Прикаспийских областей и Дагестана. Высадившись в конце августа 1715 г. в Низабаде, А.П. Волынский к марту следующего года через

Шемаху и Тебриз прибыл в Исфахан. Будучи в Ширване, члены российского посольства стали свидетелями повсеместных вооруженных восстаний против шахских властей. Подробно ознакомившись с ситуацией в целом, 8 июля 1717 г. А.П. Волынский направил в Коллегию иностранных дел донесение, содержащее сведения о нарастании внутривосточного кризиса в Персии, слабости центральных органов власти и сепаратизме северных вассалов, низкой обороноспособности Сефевидского государства и предложением о скорейшем вступлении России в войну с шахом (АВПРИ. Оп. 77. 1716–1718 гг. Д. 2: Л. 200 об.–202).

Подписав с шахом выгодный торговый трактат, в декабре 1718 г. А.П. Волынский вернулся в Санкт-Петербург, где представил российскому правительству обстоятельный доклад, к которому был приложен «Журнал на персидскую карту с кратким описанием провинций и городов... и где есть какие пути удобные или нужные к проходам армии». Петр I высоко оценил результаты дипломатической миссии А.П. Волынского и вскоре назначил его Астраханским генерал-губернатором.

На основании донесений А.Б. Черкасского, А.И. Лопухина, А.П. Волынского и др. российские власти решили тщательно изучить побережье Каспийского моря и форсировать подготовку к предстоящему походу. В 1716–1719 г. под видом изучения торговых путей на Восточный Кавказ были направлены поручик Кожин, унтер-лейтенант Дорошенко, лейтенант Соймонов, капитан фон Верден, князь Урусов и другие, которые обследовали участок от устья Амударьи и Волги до Гиляна, Астрабада, Мазендарана и Куры (Чекулаев, 2008: 61-64).

С тем же заданием консулами и торговыми агентами в Исфахан и Шемаху были отправлены С. Аврамов и капитан Баскаков (Зевакин, 1934: 36-37).

Благодаря проделанной работе Петербург получил подробные сведения о военно-политической обстановке в Прикаспийских областях и Персии.

В 1720 г., воспользовавшись тяжёлым кризисом, в котором пребывал Иран, сын Мир Вайса Махмуд отправился с войском к Исфахану. Первая попытка захватить столицу закончилась неудачей: афганцев разбили. Во время осады Султан-Хусайн потребовал от своих вассалов – тарковского шамхала и кайтагского уцмья набрать войско и прийти к нему на помощь. Во главе этого войска был поставлен казикумухский владетель Сурхай-хан. Однако дагестанское войско не достигло Персии. Гаджи-Дауд

Мюшкюрский сумел убедить Сурхай-хана не идти на помощь шаху, а наоборот выступить против него (Гербер, 1958: 95). Гаджи-Дауду удалось увлечь за собой население Дагестана и Ширвана призывом стать под знамя «правоверных» мусульман для борьбы против персов и обещаниями от шахского «подданства освободить и их холопство, под которым они жили, с себя сбросить» (Неверовский, 1877: 10). Объединенные таким образом отряды ширванских и дагестанских повстанцев в июне - июле 1720 г. взяли Шабран и Худат. В августе 1720 г. они подошли к главной цитадели шахской администрации в Ширване – Шемахе, но захватить хорошо укрепленный город им не удалось. После этого повстанцы направили свои отряды на Баку, а затем на Дербент, но взять их также не смогли (Алиев, 1975: 24-25).

Все же, несмотря на эти неудачи, национально-освободительное движение имело огромные успехи. Восставшие сумели не только отвоевывать, но и удерживать за собой освобожденные населенные пункты и устанавливать там свои властные структуры. Персидские войска и шахская администрация контролировали только лишь города Шемаху, Баку и Дербент, вся остальная территория Ширвана контролировалась повстанцами во главе с Гаджи-Даудом Мюшкюрским (Кидирниязов, 2011: 127).

Захват Шемахи – крупного торгового и перевалочного центра Южного Кавказа, оплота персидского владычества, стал приоритетной задачей повстанцев. Рассчитывая наладить дипломатические сношения с сопредельными странами, а возможно получить военно-политическую поддержку, Гаджи-Дауд Мюшкюрский направил 22 апреля 1721 г. к астраханскому воеводе И.В. Кикину два письма. В первом объясняются причины восстания и раскрываются ближайшие планы повстанцев: «Преж сего нам от кизылбаш многие обиды были и покою нам от них, кизылбаш, не было и от того мочи нашей не стало для того что они сделали обиду через силу, и за то стали мы с ними, кизылбаши, в неприятельстве... и Дербень, и Шемаху, и Баку осадили, и при тех городах деревни разорили, и в которых числех будем брать и города..., и как приедет ваше войско и что понадобится строить город или иное, что я и буду со всеми своими людьми великому государю служить верностию». В заключении воеводе И.В. Кикину предлагалось указать «чтоб приезжали к нам торговые люди... и чтоб они, торговые люди, ни в чем не опасались...» (АВПРИ. Оп. 101. 1721 г. Д. 1: Л. 4).

Однако астраханский губернатор А.П. Волынский считал политические условия, выдвинутые Гаджи-Даудом Мюшкюрским неприемлемыми для России (Алиев, 1985:70).

Негативный ответ российского правительства имел серьезные политические последствия, отразившись на внешнеполитической позиции руководителей восстания (Очерки, 1954: 606).

Несмотря на отказ Петербурга оказать деятельную помощь повстанцам, Гаджи-Дауд продолжал активную подготовку к штурму Шемахи. 21 августа 1721 г. повстанцы осадили Шемаху. В начале августа 1721 года к городу подступил небольшой отряд дагестанцев, состоявший из 1 тыс. воинов. Беглярбек выставил против них армию под командованием муганского Мухаммед-хана, которая была разбита дагестанцами. С подходом основных сил восставших во главе с Гаджи-Даудом, персы перешли к тактике глухой обороны. Началась осада, которая продолжалась по различным данным от 10 до 25 дней (Левиатов, 1948: 71; Алиев, 1985: 70-71). Наконец, благодаря местным жителям, повстанцам удалось войти и захватить город. «Тамошние жители соединились с бунтовщиками, оных полки в город ввели», (Гаджиев, 1965:107) – свидетельствует современник событий, житель Дербента Муртаза-Кули. В ходе штурма были убиты беглярбек Кей Хосров-хан и 800 членов шахской администрации. Пострадали и 300 российских купцов, товары которых стоимостью по данным различных источников от 500 тыс. до 2 млн. руб. были разграблены (АВПРИ. Оп.89. 1721 г. Д. 7: Л. 114 об.). Купцы из других стран не пострадали, что доказывает наличие среди восставших жесткой дисциплины. Освобождение Шемахи явилось собой конец более чем 200-летнему сефевидскому господству в регионе. Власть в Ширване полностью перешла в руки повстанческих сил во главе с Гаджи-Даудом Мюшкюрским.

Падение Шемахи вызвало большой общественно-политический резонанс в Персии. Против повстанцев были направлены войска гянджинского и эриванского беглярбеков. Однако повстанцы, быстро форсировав Куру, встретили их у переправы и разбили наголову. Развивая успех, повстанцы захватили город Барда.

Тем временем геополитическая обстановка в регионе в связи с обострением российско-османского противоборства за персидское наследство на Кавказе все более осложнялась. 9 сентября 1721 г. прибывшие в Астраханскую губернскую канцелярию купеческие приказчики В. Скорняков и Ф. Скоков сообщили, что в июле они были в Шемахе по торговым делам, а 6 августа «оной город Шемаха

от лезгинского владельца Дауд-бека и казикумыкского владельца Сурхай и от кабалинцев взят» (Бакиханов, 1991:102, 103).

Тарковский шамхал Адиль-Гирей не замедлил сообщить канцлеру Г.И. Головкину о создавшемся на Восточном Кавказе положении: «Соседи наши казы-кумыцкой Сурхай, да подданной кизылбашской Дауд-бек Мушкурский и Исмит Кайтакский, все соединившись поехали на кобейского, дербентского Салтан-Ахмет-хана убили и город их взяли. Потом и в Шемахе были, восемь караван-сараев разорили и многих людей побили, и животы их, и богатство все взяли, и паки благополучно возвратились» (АВПРИ. Оп. 121. 1720 г. Д. 3: Л. 50–52).

С осени 1721 г. Гаджи-Дауд и Сурхай – хан стали добиваться поддержки уже со стороны султанской Турции (Алиев, 1975: 36).

20 ноября 1721 г. российский резидент в Стамбуле И.И. Неплюев получил из Коллегии иностранных дел рескрипт, где сообщалось о том, что «в области шаха Персицкого, города Шемаха, над нашими подданными российскими купцами... учинился следующий бедственный случай, а именно: персицкаго шаха подданной лезгинский владелец Дауд-бек да казикумыцкий владелец Сурхай, вошед в тот город Шемаха во многолюдстве... оным городом овладели и... истребив подданных наших, многих знатных купцов побили до смерти и награбили товаров ценою около миллиона рублей» (АВПРИ. Оп. 89. 1721 г. Д. 7: Л. 144 об.–145).

Астраханский губернатор А.П. Вольнский предлагал российскому правительству предупредить османскую экспансию, незамедлительно начать военные действия и присоединить к России Прикаспийские провинции Ирана, для чего удобно использовать шемахинский инцидент. Император Петр I принял предложение губернатора (Лебедев, 1948: 528-539).

Однако, согласно донесению от 10 апреля 1722 г. французского резидента в Санкт-Петербурге де Компредона, далеко не все поддерживали решение царя (Сб. РИО, 1885: 93).

С начала 1722 г. Гаджи-Дауд Мюшкюрский стал совершать нападения на сефевидские города и гарнизоны за пределами Ширвана, стараясь как можно дальше отбросить противника от своих границ. Так, весной 1722 г. повстанцы заняли Карабах, а затем двинулись в сторону Гянджи. После непродолжительной осады крепости Гаджи-Дауд не желая столкновения с царем Восточной Грузии Вахтангом VI, выступившим на защиту города по приказу шаха, отвел свои войска от Гянджи, затем осадил Баку и Дербент, а в конце мая 1722 г. совершил поход на один из

крупнейших персидских городов – Ардебиль. Большинство представителей местной администрации бежали в Иран, в том числе и правитель Дербента (Гербер, 1958: 95).

В начале 1722 г. коллегия иностранных дел предписала резиденту И.И. Неплюеву стараться, чтобы султан не принял Гаджи-Дауда и Сурхая в свое подданство (Гербер, 1958: 95).

Весной 1722 г. после того, как персидский шах сместил своего талантливоего полководца Махмуда по подозрению в заговоре и распустил войско, смещенный военачальник вернулся и осадил город. Шах Султан-Гусейн безуспешно обращался за помощью к дагестанским владетелям, задаривая их «деньгами и подарками» (Неверовский, 1877: 10). В связи с изменившейся обстановкой Османское правительство решило воздержаться от прямой агрессии и попытаться привлечь на свою сторону Махмуда, надеясь воспользоваться плодами его побед. В реляции российского резидента И.И. Неплюева от 18 июня 1722 г. сообщалось о намерении Порты добиваться от Махмуда принятия им статуса вассала султана на правах крымского хана (АВПРИ. Оп. 89. 1722 г. Д. 4: Л. 156 об.).

Заключение

Таким образом, национально-освободительное движение народов Азербайджана и Дагестана имело глубокие исторические, социально-экономические и политические предпосылки. Целью движения было свержение персидского владычества и воссоздание на территории Ширвана самостоятельного государства. Движение возникло в Ширване, а вскоре перекинулось на южные районы Дагестана. Со временем к движению присоединились некоторые горские владетели, преследовавшие собственные политические интересы. В период с 1712 до 1720 года повстанческое движение развивалось с переменным успехом, причем в это время восставшие придерживались тактики набегов на сефевидские укрепления и населенные пункты, не стараясь в последующем удержать их за собой.

Еще в 1721 г. повстанцы предложили российскому правительству заключить союз, направленный против Персии. Однако условия, выдвинутые при этом Гаджи-Даудом Мюшкюрским, оказались неприемлемыми для Петербурга, так как противоречили геополитическим интересам России на Востоке. Необходимо отметить, что национально-освободительное движение

народов Восточного Кавказа фактически до середины 1722 года носило исключительно антисефевидский характер.

Значительные силы повстанцев под их руководством 21 июля 1721 г. осадили Шемаху, а 7 августа штурмом овладели этим городом, положив конец владычеству Сефевидов на Кавказе (Соловьев, 1993: 373).

Антииранские восстания в Ширване и Дагестане, подрывавшие основы персидского владычества, вызвали активность Турции и России на Северном Кавказе, особенно в Дагестане.

В начале 20-х гг. XVIII в., когда пламя антишахской борьбы разгорелось с новой силой, уничтожило владычество Сефевидов на Кавказе и ускорило вмешательство соперников Персии – Порты и Российской империи в кавказские дела (Махмудова, Кидирниязов, 2012: 148-149). Следует отметить, что к завоеванию Кавказа османов подстрекали европейские страны, прежде всего Франция и Англия. Как писал азербайджанский историк А.А. Абдурахманов «Франция, игравшая роль «посредника» между Турцией и Россией, фактически разжигала противоречия между этими государствами» (Абдурахманов, 1964: 70).

Список литературы:

1. Абдурахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой пол. XVIII в. Баку, 1964.
2. Абдусаламов М.-П.Б. Кумыкские феодальные владения в кавказской политике России в период антииранских восстаний (1707-1721) и распада Сефевидского государства// Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Социально-гуманитарные науки. Челябинск, 2016. Т. 16. № 3.
3. Абдусаламов М.-П.Б., Алигаджиева З.А. Русско-турецкое противоборство на Кавказе и кумыкские феодальные владения в первой четверти XVIII в.//Научные проблемы гуманитарных исследований. Пятигорск, 2011. Вып. 9.
4. Алиев Б.Г., Муртазаев А.О. Федерация союзов сельских общин Акуша-Дарго в XVII – первой половине XIX в. (вопросы социально-экономической и политической истории). Махачкала, 2008.
5. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, 1975.

6. Алиев Ф. М. Азербайджано-русские отношения (XV-XIX вв.). Баку, 1985. Ч.1.
7. Ахмед Джевдет-паша. Описание событий в Грузии и Черкесии по отношению к Оттоманской империи от 1192 по 1202 г. х. (1778–1788 р. х.) // Русский архив. 1889. Кн. 1.
8. Алкадари Г.-Э. Асари -Дагестан. Махачкала, 1994.
9. АВПРИ. Ф. Сношения России с Персией. Оп. 77. 1716–1718 гг. Д. 2; Там же. Ф. Сношения России с Турцией. Оп.89. 1721 г. Д. 7.; 1722 г. Д. 4; Там же. Ф. Дела Андреевской деревни. Оп. 101. 1721 г. Д. 1; Там же. Ф. Кумыцкие и Тарковские дела. Оп. 121. 1720 г. Д. 3.
8. Бакиханов А.-К. Гюлюстан- и Ирам. Баку, 1991.
9. Бартольд В.В. Сочинения. Т. III. Работы по исторической географии. М., 1965.
10. Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. М., 1965; Терские воеводы однажды получили грамоту с уверениями в преданности царю, но скрепленную печатью с текстом: «Шаха Аббаса холоп Сурхай шавкал». С. 85.
11. Гербер И.Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. // ИГЭД. М., 1958.
12. Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. Ч. 8. Отд. 6. М., 1789.
13. Журнал посланника Волынского 1715–1718 гг. // Зевакин Е. Азербайджан в начале XVIII в. Баку, 1929.
14. Зевакин Е.С. Полиевктов А.М. К истории прикаспийского вопроса. Тифлис, 1934.
15. История Дагестана. М., 2004. Т.1.
16. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Л., 1958.
17. Исторические сведения о местах, на которых построен город Петровск. // «Кавказ». 1869 г. 14 декабря. № 147.
18. Кидирниязов Д.С. Дагестан в системе международных отношений (XVIII- конец 20-х гг. XIX в.). М., 2011.
19. Кидирниязов Д.С., Мусаурова З.К. Очерки истории ногайцев XV-XVIII вв. Мин.-во образования РД. Институт истории, археологии и этнографии ДНЦ РАН. Махачкала, 2003.
20. Лебедев В.И. Посольство Артемия Волынского в Персию // Известия АН СССР. Серия истор. и филос. Т. V. № 6. М., 1948.
21. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948.

22. Магомедов Р.М. Общественно-экономический и политический строй Дагестана в XVIII – начале XIX в. Махачкала, 1957.

23. Махмудова К.З., Кидирниязов Д.С.-А. Георгиевский договор 1812 года//Вопросы истории. 2012. № 9.

24. Неверовский А.А. Краткий исторический взгляд на Северный и Средний Дагестан в топографическом и статистическом отношениях. СПб., 1877.

25. Очерки истории СССР, XVIII в., первая четверть. М., 1954.

26. ПСЗ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. V. № 2815.

27. Рамазанов Х.Х., Шихсаидов А.Р. Очерки истории Южного Дагестана. Махачкала, 1964.

28. РГАДА. Ф. 77. 1715–1717 гг. Д. 1.; 1718 г. Д. 2.

29. Сб.РиО. Т. 49. СПб., 1885.

30. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. М., 1993. Кн. 9. Т. 19.

31. Чекулаев Н.Д. Российские войска в Дагестане в контексте кавказской политики России (1792-1735 гг.). Махачкала, 2008.

XVIII əsrin birinci yarısında Şirvan və Dağıstan xalqlarının Fars hökmranlığına qarşı milli azadlıq mübarizəsi

Xülasə

XVII-XVIII əsrlərdə Rusiya şərqdə ticarətin inkişafına xüsusi önəm verirdi. Rusiya hökuməti Xəzəryanı vilayətləri işğal etmək məqsədi güdən Qərbi Avropa ölkələrindən və Portadan qorxurdu və buda mühüm geostrateji və iqtisadi rol oynayırdı.

Xəzəryanı bölgəsinin qərbində hakimliyi əldə etmək məqsədi ilə o Xəzər-Volqa dəniz yolunda möhkəmlənməli idi. XVII əsrin axırından xam ipəyə marağın artması ilə Xəzəryanı vilayətlərin əldə olunmasının əhəmiyyəti artır. Bu dövrdə Azərbaycan və Dağıstanda antiiran hərəkatı güclənir. Mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyindən istifadə edərək azadlıq hərəkatının başında Hacı Daud durur. Üsyançıların əsas məqsədi əhalinin antiiran meyllərindən istifadə edərək Şirvanı fars istilasından azad etmək və müstəqillik qazanmaq idi. Şirvanda Hacı Daudun möhkəmlənməsi Peterburqda narahatlıq doğururdu. Digər tərəfdən, fürsətdən istifadə edərək, Porta Xəzər sahilinə çıxmaq məqsədi ilə Hacı Daudla əlaqə yaradır. Bütün bunlar Rusiyanın maraqlarına toxunurdu. İsveçrə ilə çoxmüddətli müharibənin bitməsi Rusiyanın Qafqazda hərbi əməliyyatlara başlaması üçün geniş üfüqlər açdı.

National liberation fight of the people of Shirvan and Dagestan against the Persian dominion in the first half of the XVIIIth century

Summary

At a boundary of the 17-18th centuries Russia began to pursue active policy in trade development in the east. The fact that the Russian government was afraid of the Western European powers and the Ports seeking to occupy the Caspian provinces playing an important geostrategic and economic role as through these territories there passed favorable caravan tracks was the main reason for it. To reach an ascendent position in the Western Prikaspiya where raw silk was produced, it was necessary to be approved on the Volga and Caspian way. Interest in raw silk has even more increased because since the end of the 17th century began to meet the industrial needs of Russia in raw materials. Therefore acquisition of Caspian areas was of great importance for the Russian government. During this period the anti-Iranian movement in Azerbaijan and Dagestan has especially amplified. Having used weakening of the central power, Gajah-Daud becomes the head of liberation movement. Main objective of insurgents was, leaning on the anti-Iranian moods of local population, to finish the Persian domination in Shirvan and to make it the independent state. Strengthening of positions of Gajah-Dauda in Shirvan has caused alarm and concern of St. Petersburg. On the other hand, Port, looking for an opportunity for intervention in the Caucasian affairs and to leave to coast of the Caspian Sea, I have immediately established connection with Gajah-Daud. All this contradicted the planned actions of Russia. The favorable result of long-term war with Sweden has opened in front of St. Petersburg the wide horizons to start military operations in the Caucasus.

ТЕРМЕЗ И ШИРВАН: ПОЭЗИЯ КАК ОБЩАЯ ЧЕРТА ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ

Джалалитдин МИРЗАЕВ*

Açar sözlər: Termez, Şirvan, poeziya, mənəvi mədəniyyət, mədəniyyətlərarası dialoq

Key words: Termez, Shirvan, poetry, spiritual culture, intercultural dialogue, intercultural space.

Введение

На протяжении всей истории человечества культура каждого народа, переживая свой собственный путь становления и развития, с присущим только ей неповторимым национальным своеобразием формировалась под влиянием других культур, вступая с ними в тесное и плодотворное взаимодействие. Например, национальная литература как составная часть культуры не может существовать и развиваться вне творческого взаимодействия с литературами других народов, происходит взаимное обогащение литератур художественными достижениями друг друга.

Ислам сыграл важнейшую роль в духовной консолидации всех народов и государств мусульманского мира, объединив миллионы людей вне зависимости от их национальной, языковой принадлежности. Интенсивному литературному взаимодействию тюркских литератур способствовало, безусловно, и религиозное единство народов. Огромная роль ислама в жизни мусульманского мира привела к определенной унификации письменной традиции. В процессе межнационального литературного общения для народов исламского ареала при восприятии художественных достижений, созданных в иной культурной среде, первостепенную роль играли не столько национальная принадлежность автора и язык, на котором творили поэты, сколько единство и общность исповедуемой религии. В этом плане творческое наследие Низами и Навои является ярким примером взаимосвязей и взаимодействия национальных литератур в контексте исламской идентичности.

* кандидат исторических наук, ШНС Термезского археологического заповедника, email: mirzoj@yahoo.com

Адепты как узбекской, так и азербайджанской культур использовали все три языка мусульманского мира: арабский, персидский и тюркский. Таким образом, внутри исламского ареала, в тюркском пространстве функционирует трилингвизм: арабский, как язык религии и науки; персидский, как язык поэзии, тюркский, как повседневный язык общения. С укреплением позиций тюркских языков в письменной традиции взаимосвязи и взаимодействия национальных культур еще более расширяются, открываются новые перспективы, возникают новые предпосылки взаимного обогащения культур.

Процесс активной реинтерпретации исторического прошлого, происходящий в постсоветском пространстве, в первую очередь, связан с пересмотром формировавшегося в течение XX века отношения к оценке духовного наследия народов. За отсутствием прямых источников, духовный мир средневекового общества, как правило, можно изучить только на основе литературных свидетельств. В данной статье настоящая тема освещается через призму использования поэзии как исторического источника в изучении историко-культурной области Термеза, контуры которой имеют общие параллели с историей Ширвана.

Поэзия как исторический источник

Составной частью духовного наследия народа является поэзия, изучение которой включает в себе множество аспектов, каждый из которых может быть отдельной темой научного исследования. Для изучения средневекового общества исламского мира большой проблемой является незначительное число письменных источников. Считается, что трудно найти в письменных источниках новые сведения. Однако данный подход, установившийся в историографии, в последнее время все больше подвергается сомнению. Смена поисковых направлений, научное освоение новых данных, в частности обращение к средневековой поэзии как источнику, открывают новые перспективы. Некоторые сочинения настолько историчны, что можно почерпнуть из них даже больше подлинных сведений, чем из исторических сочинений. Лишь в конце XX века, когда изменилось отношение к средневековой истории, застой в исследовании письменных источников стал очевиден, явилось сознание необходимости более широкого и квалифицированного обращения к анализу источников в целом, в частности произведениям поэзии.

Поэзия признавалась достоверным источником уже у средневековых авторов. Так, ат-Табари и Балазури, а позднее Йакут ал-Хамави в статье о Термезе широко использовали поэтические произведения, которые, даже достаточно известные, могут служить источником новых сведений или использоваться для осмысления их на уровне современной проблематики исследования. Примером может служить поэма «Шахнаме», к которой обращались многие исследователи. Сведения, содержащиеся у Фирдоуси об истории Термеза в VI-VII веках, впервые широко были привлечены А.М.Мандельштамом (Мандельштам, 1958:352-353). Но даже в этом случае нужно оговорится, что исчерпывающая обработка обширного памятника, невозможна, поскольку с накоплением знаний обнаруживаются новые аспекты изучения.

Прямого изложения истории Термеза, хотя бы какого-то определенного периода в источниках пока не обнаружено. Имеются лишь разрозненные факты, которые надо собирать по крупицам. Поэтому самый элементарный факт из источника может послужить материалом для плодотворных заключений. Попробуем пояснить это на примере. Для исследователей средневековой истории антология «*Йатимат ад-дахр фи махосин ахл ал-аср*» (Жемчужина времени относительно достоинств современников) Абу Мансура ас-Саолоби является общеизвестным источником. Автор дает подробные сведения о поэтах саманидского периода, писавших на арабском языке. Среди них был Абул Хасан Али ибн ал-Лаххом ал-Харрани, поэт из Сирии, занимавший различные государственные должности на службе у Саманидов. Саолоби сообщает, что ал-Лаххом занимал пост начальника почты *ал-барид* в Термезе. В антологии приводится касыда ал-Лаххома, написанная, когда его сняли с должности. Только из этого, на первый взгляд непримечательного факта, можно сделать ряд заключений. Во-первых, в письменных источниках нет информации о системе управления в Термезе в эпоху Саманидов (ас-Саолобий, 1976:138). Исследователь получает факт подтверждения о функционировании системы управления. Во-вторых, ал-Лаххом был известным поэтом своего времени. В третьих, ал-Лаххома заменили другим, не менее известным поэтом из Ташкента Ибн Матроном. Таким образом, единственный факт из фолианта исключается из тех связей, в которых они находятся в источнике, и вовлекается в новые связи, созданные на основе авторской логики.

Характер сведений, содержавшихся в поэтических произведениях, определяется особенностями поэзии эпохи. Для

анализа поэзии как исторического источника необходимо учитывать то, что в поэтических произведениях каждой эпохи существуют стереотипы, которые охватывают всю совокупность элементов повествования от мировоззрения до языковых клише. Назначение определяло и особую стилистику произведения.

Средневековая поэзия, таким образом, отражает факты действительности не во всем их многообразии, но значительную их часть, строго отобранную под определенным углом зрения, более того, преломляющуюся в типизированных и отчасти условных формах. Стереотипность и устойчивость традиций, показательные для явлений средневековой культуры, характеризуют и литературную жизнь. Но стереотип не исключал художественного разнообразия. Поэтому исследование типовых ситуаций и приемов их описания является непременным условием анализа поэзии как исторического источника. Таким образом, признавая достоверность информации в поэтических произведениях, в интерпретации конкретного текста приходится постоянно учитывать возможности непреднамеренного искажения информации. Ее проверка может состоять в выявлении аналогий событий, в написании конкретных слов, их употреблении, значении в поэзии, а также в сопоставлении данной информации со сведениями других источников. Необходим широкий контекст при использовании произведений поэзии и других письменных источников, исторических сочинений, памятников эпиграфики и нумизматики.

Город и его жители в средневековой поэзии

Наиболее значима поэзия для изучения духовного мира средневекового человека, она является главным, а для отдельных периодов - единственным источником наших знаний в этой сфере. Жизнь средневекового города представляется гораздо более сложной по сравнению с относительно однородной структурой деревни. Если культура деревни знаменует собой тесную связь с природой, то город знаменует обращенность культуры к самому себе. Поэтому он, как правило, является колыбелью различных форм человеческого творчества, местом концентрации духовного потенциала общества. Но доисламский город - это специфическое сочетание городских и сельских условий, когда город еще не отмежевался.

Духовный взрыв, имевший место в результате проповеди Мухаммада, изменил жизнь общества. Сначала эти изменения были

отражены на политической карте Востока, потом проявлены в других сферах жизни. Город меняется как структурно, так и идеологически. Появляется доселе не известное предместье – *рабат* - место концентрации торговли и ремесла. Центр города перемещается из цитадели в мечеть. Сформировалась своеобразная городская культура. Постепенно на основе оппозиции городского и степного в арабской культурной традиции, формируется представления об изящном, культурном. Ярким проявлением городской культуры была поэзия. Характер цивилизации этого времени получил весьма отчетливое выражение в образах города, рожденных творчеством поэтов. Именно с городом связывалось представление о культуре.

Поэзия играла большую роль в общественной жизни средневекового города, она стала основной формой самовыражения образованного городского жителя. Рационализируются пространственно-временные представления жителей городов. Все это не могло не повлиять на личность горожанина, не найти отражения в его самосознании. Возникает процесс самоидентификации городского сознания. В едином культурном пространстве, которое сформировалось в исламском мире, получил развитие комплекс поведенческих и мировоззренческих норм светского человека – *адаб*. Под этим понятием подразумевались такие человеческие качества, как высокое духовное развитие, хорошее воспитание. *Адаб* – это сумма знаний и навыков, которые делают человека образованным, городским.

Если в более ранних произведениях, например у арабских поэтов VII века ат-Тауси, ар-Райба, информация имеет ряд особенностей, исключая прямое, вне контекстуальное использование данных, то в творчестве поэтов XI-XII вв. отмечается усиление реалистического художественного метода. В это время сформировался особый литературный жанр – восхваление города и горожан. Существовали общие правила описания города. С его образом связывали предания, выдающиеся деяния личностей, непременно элементом была характеристика местности, в которой располагался город, указывались выгоды его местоположения, архитектурные достопримечательности. Само городское пространство в его четко фиксированных рубежах в общественном сознании мыслилось как священное, «Термез был построен барабанами и флейтами» образно говорили в VIII веке, позднее просто писали «Великий Термез» - «*хазратэ Турмиз*». Нередко

поэты сочиняли пасквилы, позорящие отдельный город и его жителей.

Большое значение имеют редкие факты по топографии и архитектуре города. Дворец правителей Термеза с его замечательным архитектурным декором, сведения о котором приводятся почти во всех работах по истории искусств мусульманского Востока, запечатлен в касыдах Анвари (Жалолоддин Мирзо, 2001:45). Его сочинения настолько историчны, что можно почерпнуть из них даже больше подлинных сведений, чем из исторических сочинений. Поэтому ведущее место среди источников по истории этого периода занимает наследие поэтов, в творчестве которых касыда достигла своего наивысшего развития. Касыды сочинялись по свежим следам события, так что содержание предопределено фактами действительности. Однако сама цель их составления, как правило, прославление определенного лица порождала, по меньшей мере, ограниченность отображаемых фактов. В касыдах описываются действительные события, но лишь те из них, сообщения о которых могли служить во славу воспеваемого города и человека. Другие же моменты, если они не отвечали этой цели, отбрасывались. Тем самым информация в касыдах ограничена критериями фактов и способами их описания.

Поэзия не только фиксирует состояние человека, но будучи плодом внутреннего опыта, активно участвует в поиске новых человеческих ориентаций, то есть в процессе духовного развития. Она тесно связана с развитием языка. Адиб Собир Термезий писал свои поэтические произведения на языке, который он обозначал как *дарий*, в то время отмечается широкое распространение этого языка в Термезе. Не остался и двора не вошедший *дарий*, констатировал поэт (Адиб Собир). Тем самым, наряду с древнетюркским и арабским, в городе получает развитие и разновидность персидского языка, на котором созданы шедевры мировой литературы.

До конца XII века имела приоритет придворная поэзия, в ее развитии большую роль играло меценатство знати. Малые дворы местных правителей старались воспроизводить порядки и установки главного двора, в том числе и в содержании поэтов. Двор выступал центром литературной жизни города. Торжественные оды прославляли власть правящего дома. Однако, хотя у придворных поэтов в обычае было хвалить того правителя, во дворе которого они находились, ни один поэт не решился бы приписать ему такие деяния, о которых все знают, что это - явная ложь и небылица. Официальное торжественное восхваление в форме касыды

приурочивали к особо важным событиям в жизни двора и покровителя, как-то: военная победа, рождение наследника, праздник, кончина родственников, отправление в паломничество.

В городских условиях зародилась осознанная критика житейского «материализма». Во второй половине XII- начале XIII века в идеологии исламского мира формируются направления против чрезмерного благочестия и материального благополучия, когда по этой причине, как писал Ибн Баджа, что все известные и существующие в VI столетии хиджры города делают души больными. Усиливается критика придворной поэзии, и соответственно меняются вкусы горожан. Наглядно показывает этот процесс наследие сайида Бурхан ад-Дина Термези, который часто цитирует поэта Саная (1048-1140). С его именем, исследователи связывают начало процесса отречения от придворной поэзии, переход к философским изысканиям. В творчестве ученика Бурхан ад-Дина Термези знаменитого поэта Джалал ад-Дина Руми уже полностью преобладает суфийское мировоззрение.

Главной функцией Термеза, способствовавшей его значимости и процветанию, была охрана важнейших переправ через Амударью и узлового центра международной торговли. Поэтому касыда Манучехри, где воспеается термезский мост через Амударью, является уникальным историческим источником (Бартольд, 1964:514). В истории Амира Теймура также приводится поэтическое упоминание о мосте через Амударью (Жалолиддин Мирзо, 2001:61).

В поэтических произведениях присутствуют разнообразные отступления, в которых поэты высказывали свои познания в богословии, истории, географии и астрономии. Они требуют специального изучения. Например, в литературе приводятся имена астрономов во главе с Абдураззак Тюрки, иногда даже названия их работ, однако о термезской обсерватории, в письменных источниках даже не упоминается. Анализ поэтических произведений дает нам материал о строительстве и функционировании обсерватории в Термезе в первой половине XII века. Согласно Адибу Собиру, в обсерватории, расположенной в прекрасном здании, астрономы приобщили к законам исчезающие расчеты. Сам поэт, как свидетельствуют его произведения, занимался астрономией и рисованием.

Термез и Ширван: общие параллели

Через Термез и Ширван проходили оживлённые торговые пути, эти регионы в течение многих столетий подвергались многочисленным иноземным нашествиям и входили в состав различных государств, что определило чрезвычайно пёстрый этнический состав населения. Источники упоминают о Термезшахах и Ширваншахах, каждый из которых имели своих Дербентов. Вхождение Термеза и Ширвана в ареал исламского мира наложило свой отпечаток на их духовной культуре. Одна из общих черт двух областей, на мой взгляд, формирование и развитие персоязычной поэзии, как составной части духовной культуры. Наряду с официальным государственным языком, каковым являлся арабский, с X века на Востоке исламского мира употреблялся и *фарси*. Научные труды по истории, географии, философии и другим отраслям ученые, как правило, писали в основном на арабском языке. Языком поэзии и литературы особенно в XI — XIII вв. стал персидский язык. Однако фольклор создавался на местных языках, так как одним из разговорных языков в этом ареале был тюркский.

На протяжении веков процветала персоязычная литература, в том числе в XII веке творили известнейший поэт из Термеза Адиб Собир Термези, и из Ширвана — Хагани Ширвани, до них известность получили два Катрана, каждый в своем регионе. Даже первоначальный опыт их изучения и сопоставления показывают интересные параллели.

В наследии поэтов анализ интимных переживаний выдвигается в центр поэтического творчества. Индивидуальная страсть оказывается, чуть ли не самым главным делом жизни. Поэт сознает, что любовь внутренне его обогащает. В духовный мир городского жителя включается углубление в свой внутренний мир, любование собственными переживаниями, культивирование радостей и горестей любви, что несло в себе известную переоценку нравственных ценностей, что, тем не менее, являлось еще одним шагом в развитии самосознания горожанина. На протяжении определенного периода именно в городах в наибольшей мере получила развитие человеческая личность конкретная средневековая индивидуальность, отличавшаяся целостностью и органическим единением со своей общественной средой.

Атмосфера особого мира создавалась в поэзии многообразием коммерческих и интеллектуальных занятий, концентрацией разнородных групп населения, остротой имущественных контрастов

и социальных противоречий, смешением языков, психологических и этнических типов, открытостью и восприимчивостью для новых духовных влияний, ритмом жизни, красотой зданий и планировкой улиц, массовыми празднествами, ощущением близости к Богу вследствие концентрации мечетей и мощей святых, сознанием защищенности которое внушали жителям города, опоясывавшие его стены. Так уже в XII веке как в Термезе, так и Ширване формируется своеобразная художественная культура, которая является одним из множества нитей, которые тесно связывают наши народы.

Вершиной миниатюры является творчество одного из учеников Камолиддина Бехзода Мир Сайида Али, основателя так называемого «могольской» школы миниатюры, принадлежать к шедеврам мировой художественной культуры. В течении XX века благодаря многочисленным исследованиям постепенно восстанавливаются подлинные страницы жизни и творчества Мир Сайида Али. Сведения о нем немногочисленны и противоречивы. Имя художника окружено легендами, в биографии пока много «белых пятен». В многочисленных зарубежных исследованиях трактовка фактов биографии художника определялась национальной принадлежностью исследователя. Иранские авторы стремятся выделить в биографии художника «иранский элемент», такую же позицию придерживаются афганские и индийские исследователи. Однако, надо особо подчеркнуть, что художник по происхождению принадлежит к дому саййидов из города Термеза, а первые навыки начал получать от отца, а затем как мастер сформировался в Тебризе. Поэтому азербайджанские исследователи связывали жизнь и творчество Мир Сайида Али с городом Тебризом. А с 1545 года его имя тесно связано с Хумоюном правителем сначала Кабула, а затем Индии. Получивший за свое яркое и неповторимое творчество в области изобразительного искусства титул «Нодир ул-мулк» (Редкость царства). Мир Сайид Али также писал стихи под псевдонимом *Джудои* - разлученный, который отражает состояние поэта, вынужденного провести большую часть своей жизни в Индии, вдалеке от родного города (Мирзаев Дж.З., 2005:123). Таким образом, великий художник, наследие которого является достоянием всех народов Востока, для азербайджанского и узбекского народов имеет особое значение.

Заклучение

Как видно, Термез и Ширван, несмотря на значительную их удаленность друг от друга, объединяло общие черты в духовной культуре, которые хотя и имеют свои специфические особенности, но, тем не менее, свидетельствуют о схожих древних традициях, истоки которых возможно связаны с древнетюркской культурой.

Список литературы:

1. Абу Мансур ас-Саолобий. *Йатимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ан-наср*. И.Абдуллаев нашри. - Тошкент: “Фан”,1976.
2. Бартольд В.В. *Бури-тегин*. Сочинения. Т.2,ч.2. -Москва: “Наука”, 1964.
3. Жалолиддин Мирзо (Мирзаев Дж.). *Термиз тарихи*. - Тошкент: “Шарқ”, 2001.
4. Мандельштам А.И. *Средняя Азия в VI-VII вв.* Очерки по истории СССР. - Москва: “Наука”,1958.
5. Мирзаев Дж.З. *К биографии художника Мир Саййида Али Термизи*. Камолитдин Беҳзоднинг жаҳон маданияти тарихида тугтан ўрни. Буюк рассом таваллудининг 550 йиллигига бағишланган илмий анжуман материаллари. -Тошкент. 2005.С.121-123.

Termez və Şirvan: Poeziya mənəvi mədəniyyətin bir xüsusiyyəti kimi

Xülasə

Məqalədə poeziya Termez və Şirvanın mənəvi mədəniyyəti kontekstində bir tarixi mənbə kimi tədqiq edilir. Bəşəriyyətin mədəniyyətinin tarixi boyu hər bir xalqın mədəniyyəti öz inkişafında və formalaşmasında təkrarsız milli özünəməxsusluğu ilə digər xalqların mədəniyyətlərinin təsiri ilə qarşılıqlı təmasda inkişaf etmişdir. Məsələn, milli ədəbiyyatlar mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi digər xalqların ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı təsir, biri-birini zənginləşdirmədən əbədi nailiyyətləri əldə edib, zənginləşə bilərlər.

İslam müsəlman aləmi dövlətlər və xalqlarının milyonlarla insanların milli və dil mənsubiyyətindən asılı olmayaraq mənəvi cəhətdən birləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Bu planda Nizami və Nəvainin yaradıcılıq irsi islam kimliyi kontekstində milli ədəbiyyatların qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı əlaqələri inkişafına parlaq nümunə ola bilər.

Həm Azərbaycan, həm də özbək ədəbiyyatında müsəlman dünyasının 3 dilindən: ərəb, fars, türk dillərindən istifadə olunmuşdur. Belə ki, daxili islam arealında, türk aləmində trilingvizmdən - ərəb dili din və elm dili kimi, fars dili poeziya dili, türk dili isə gündəlik ünsiyyət dili kimi istifadə olunmuşdur.

Türkdilli xaqaların dillərinin mövqeyinin möhkəmlənməsi ilə yazı ənənələri qarşılıqlı təsir və əlaqələri milli mədəniyyətlərin daha da inkişaf edərək genişlənməsinə yeni perspektivlər açmış, mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsinə yeni zəmin yaratmışdır.

Məqalədə poeziya bir tarixi mənbə kimi, insanın daxili mənəvi aləminin öyrənilməsində bir vasitə kimi, savadlı şəhər sakininin özünüifadə etmə forması kimi tədqiq edilir, Termez və Şirvan arasında olan ümumi paralellər aparılır.

Termez and Shirvan: Poetry as a common feature of spiritual culture

Summary

The article considers poetry as a historical source in the context of the common features of the spiritual culture of Termez and Shirvan. For example, national literature as an integral part of culture can not exist and develop beyond creative interaction with the literature of other peoples, there is a mutual enrichment of literatures, artistic achievements of each other.

Islam played a major role in the spiritual consolidation of all the peoples and states of the Muslim world, uniting millions of people regardless of their national or linguistic affiliation. In this respect, the creative heritage of Nizami and Navoi is a vivid example of the interconnection and interaction of national literatures in the context of Islamic identity.

Adherents of both Uzbek and Azerbaijani cultures used all three languages of the Muslim world: Arabic, Persian, and Turkic. Arabic was the language of the Koran and science, the Persian language of poetry, and the Turkic language of everyday communication.

In the article, poetry is explored as a historical source, as a means to study the spiritual world of man as a form of self-expression of an educated urban inhabitant, general parallels between Termez and Shirvan are held.

**ПОДГОТОВКА КАДРОВ ИСТОРИКОВ В ОБЛАСТИ
ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В
ПЕРИОД АДМИНИСТРАТИВНО-КОМАНДНОЙ СИСТЕМЫ
- 1920-1953 гг.**

Захида АЛИЗАДЕ*

Açar sözlər: ali təhsil, fakültə, universitet, şərq, qiyabi, elmi kadrlar

Key words: higher education, faculty, university, east, correspondence, scientific personnel

Введение

Первый очаг университетского образования был создан в Баку в 1919 году в период Азербайджанской Демократической Республики. В Бакинском Университете, созданном 15 ноября 1919 года, функционировал медицинский и историко-филологический факультеты. Численность студентов-азербайджанцев в первый год деятельности Университета составила всего 2,05% (Маковельский, 1930:66)

После падения АДР и образования СССР в 1922 году был создан восточный факультет при Университете, который преследовал цель создать азербайджанскую научную школу специалистов-востоковедов, исследующих историю Ирана, Турции, Ближнего Востока (Ализаде). В феврале 1923 года историко-филологический факультет был преобразован в факультет общественных наук (ФОН) с двумя отделениями: словесным и общественно-историческим (ГААР, ф.1640, оп.1, д.15, л.11). Вторым центром обществоведческого образования в Азербайджане стал Азербайджанский Педагогический Институт, деятельность которого началась с 1921 года (СУ Азерб.ССР, 1921, №8, с. 255;)

С целью ускорения процесса подготовки высококвалифицированных научных кадров на базе факультетов высших учебных заведений создавались самостоятельные отраслевые институты. 19 июня 1930 года по постановлению Наркомпроса Азерб.ССР было создано три новых Вуза – медицинский, педагогический и народного хозяйства (ГААР, ф.796, оп.10, д.341, л.1.).

* Доктор философии по истории, ст.научный сотрудник Института Истории им. А.А.Бакиханова НАНА

Постановлением Совнаркома Азерб.ССР в 1934 году был открыт Азербайджанский Государственный Университет (ГАППОДАР, ф.1, оп.74, д.343, лл.26-27.).

Для привлечения малообразованной рабоче-крестьянской массы в ВУЗы и создания кадров национальной интеллигенции было принято решение открыть рабфаки, которые в кратчайший срок готовили рабочих и крестьян в высшую школу (ГАППОДАР, ф.1, оп.1, д.5, л.7.). В эти годы со стороны высшего руководства Азербайджана подготовке национальных кадров уделялось особое внимание. На VI Всеазербайджанском съезде Советов, проходившем 20-го апреля 1929 года, Наркомпросу особо указывалось обратить серьезное внимание на систематическую плановую подготовку молодых научных работников из лиц, владеющих азербайджанским языком (Резолюции и Постановления съездов и советов Азерб.ССР (1921-37 гг.), 1961).

Таким образом, в конце 30-х начале 40-х гг. удельный вес студентов – азербайджанцев стал неуклонно возрастать и в некоторых ВУЗах достиг 57% (ГААР, ф. 1640, оп.3, д.65, л.3)

К концу 30-х годов в связи с массовыми репрессиями в ВУЗах стала ощущаться нехватка квалифицированных педагогических кадров. Особенно пострадал педагогический коллектив АГУ, в частности, истафака.

В 1941 году в июне началась кровопролитная война с гитлеровской Германией. Это была война двух тоталитарных режимов, отличающихся друг от друга только окраской (красная и коричневая). Это была самая тяжелая и кровопролитная война за всю историю СССР.

В день начала войны, 22 июня 1941 года в актовом зале Университета в 14.00 ч. состоялся митинг, на котором многие преподаватели и студенты изъявили желание отправиться на фронт. В первый же день войны ректор Университета Д.А.Алескеров ушел в ряды Красной Армии (Бакинский рабочий, 23 июня 1941 г.). Почти полным составом отправился на фронт весь выпуск 1940-41 гг. Всего за годы войны из АГУ было мобилизовано 1385 человек, из них академперсонала – 159; аспирантов – 23; студентов – 1141; среди мобилизованных мужчины составили 1185, женщины – 200 человек. (Атакишиев, 1989:234).

8 сентября 1941 года ректором АГУ был назначен Ш.Алиев, который возглавлял Университет до 16 апреля 1945 года.

Жизнь Университета военизировалась. Приказом нового ректора были созданы (16 июля 1941 года) две группы самозащиты по всем факультетам (ГААР, ф.1, оп.1, д.40, л.213).

В связи со сложившимися военными условиями ряд высших учебных заведений республики был временно слит с Университетом. К АГУ был присоединен Азербайджанский Педагогический Университет им. В.И.Ленина. В 1941/42 гг. экономический факультет Университета был преобразован в Институт Народного Хозяйства (Алимирзоев, 1969:139).

В декабре того же года Азербайджанский Государственный Институт Физической Культуры был преобразован в факультет физической культуры Университета. Объединился с Университетом и Институт Иностранных Языков (В 1937 году факультет иностранных языков при АПИ выделился в самостоятельный институт иностранных языков).

В эти годы в связи со сложившейся международной обстановкой важное значение приобрело изучение истории сопредельных стран Востока. Встал вопрос о подготовке кадров – востоковедов. 3 января 1944 года было принято специальное постановление о мерах по усилению изучения истории народов Востока и восточных языков в АГУ. В нем говорилось, что в целях усиления изучения истории народов Востока, восточных языков и подготовки специалистов по филологии, истории, экономике восточных стран, СНК Азерб.ССР и ЦК КПСС Азерб.ССР постановляет:

1. Организовать при АГУ кафедру истории народов Востока;
2. Открыть при филологическом факультете АГУ с 1 февраля 1944 года восточное отделение по подготовке специалистов ирановедов и тюркологов;

3. Принять к сведению сообщение Наркомпроса Азерб.ССР (т.Ибрагимов) и ректора АГУ (т.Алиева) о том, что группа по ирановедению будет организована не , позднее 1 февраля 1944 года, а группа по турецкой филологии – с октября 1944 года (ГАППОДАР, ф.1, оп.129, д. 48, л.198.).

На основании этого постановления в Университете стало функционировать восточное отделение филологического факультета.

Таким образом, в 1943/44 учебном году Университет объединял 10 факультетов.

Самая большая сложность заключалась в острой нехватке профессорско-преподавательского состава, часть которого была репрессирована, а часть ушла на фронт. Заменить их было нечем.

В то же время было усилено руководство и контроль за учебным процессом приема студентов, планированием учебной работы по новым программам, качеством лекций, организованным проведением зачетно-экзаменационных сессий и государственных экзаменов. В военный период план научных тем, разработкой которых занимался Университет, был подвергнут серьезному пересмотру. Из него были исключены мелкие, частные темы, а внимание было сосредоточено на разработке кардинальных проблем. Несмотря на экономические трудности, с каждым годом увеличивались ассигнования направленные на проведение научных исследований. Так, за период с 1941 по 1945 годы на это было отпущено 830.300 руб. (Алимирзоев, 1969:146)

В годы войны очень сильно ощущалась потребность в научных кадрах. Основной кузницей научных кадров являлась аспирантура. Закрытая в первые годы войны она с начала 1943 года вновь начала функционировать (ГААР, ф. 1640, оп.4, д.25, л.30.).

Несмотря на тяжелые условия военного времени, активизировал свою работу отдел научной пропаганды. Лучшие научные работники, в том числе, 7 профессоров, 17 кандидатов наук, 5 писателей и критиков и 7 руководителей научных учреждений выступали с лекциями по различным отраслям науки. Только за период с 1941 по 1942 годы ими было прочитано 893 лекции по истории, литературе, политике, экономике (Аббасов, 1967:191).

На базе слившихся с Университетом институтов, образовались новые факультеты: экономический с 5 кафедрами; юридический с 4 кафедрами; иностранный с 3 кафедрами; физической культуры с 2 кафедрами.

В 1941-42 уч. Году действовало 9 факультетов с 54 кафедрами. В 1943 году на очном отделении Университета обучалось 1.303, на заочном – 2.044 студента (Атакишиев, 1989:237)

В мероприятиях по улучшению работы вузов Азербайджана (14 февраля 1942 года) отмечалось, что слияние вузов на базе АГУ в условиях военного времени обеспечило правильную расстановку профессорско-преподавательского состава и рациональное использование научно-учебного оборудования (ГАППОДАР, ф.1, оп.103, д.57, л.10).

В 1941/42 уч. году Университет перешел на трехгодичный срок обучения (ГАППОДАР, ф.1640, оп.4, д.11, л.76.). В связи с этим была перестроена учебно-программная, научно-исследовательская и политико-воспитательная работа, были отменены зимние каникулы. С переходом на трехгодичное обучение были пересмотрены учебные планы факультетов и программы по большинству предметов. Объем учебных планов был несколько сокращен, включены актуальные темы.

Резолюции и постановления, составленные из пустопорожних и затасканных слов, вроде организовать, предложить, предусмотреть носили в себе бюрократическое начало. Основным регулятором отношений в Университете стали акты управления. Они постепенно, чему сильно способствовали предвоенные массовые репрессии и война, вытеснили право и заменили его. Акты управления: постановления, резолюции и т.д. для того, чтобы иметь силу, приняли обличье права.

Таким образом, актам индивидуального управления была придана форма закона. Оценка работы кафедр, факультетов выносилась сверху.

В условиях военного времени, когда большинство выпускников средних школ шло на производство, острая нужда в кадрах диктовала задачу скорейшей организации заочного высшего образования. Заочным отделением АГУ стал присоединенный в 1941 году Азербайджанский Государственный Заочный Педагогический Институт с азербайджанским и русским секторами. На новую должность проректора был назначен по заочному отделению М.Мехтизаде (впоследствии действительный член АН СССР), сделавший немало для развития педагогической науки в Азербайджане.

Заочное отделение помогло получить нужное количество дипломированных специалистов, но в то же время оно серьезно девальвировало образование. Процесс девальвации высшего образования, начатый в 30-х годах, как-бы получил новый импульс. «Нигде заочное обучение не нанесло такого урона, как в формировании политического, хозяйственного, аппаратного работника среднего звена – основного управленческого звена (Попцов, 1988:10)

В эти годы перестраивалась и научно-исследовательская работа. 9 сентября на ученом совете АГУ обсуждался план научно-исследовательской работы на 1941/42 уч.год. Всего в научно-исследовательскую работу включились 32 кафедры из 40.

Исследовательскую работу вели 127 человек (63%) (Атакишиев, 1989:241).

Бюро ЦК и БК(б) Азербайджана (14 февраля 1942 года) возложило на АзФАН планирование научно-исследовательской работы вузов, научных и учебных учреждений.

1 августа 1941 года в Университете начались занятия на II-V курсах. Студенты V курса сдавали государственные экзамены. В августе состоялся их выпуск, который должен был состояться в июне 1942 года. В 1941 году Университет окончил 522 человека.

Деятельность Университета в 1942/43 уч. Году строилась в русле требований постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) «О плане приема в вузы в 1942 году и мероприятия по укреплению высших учебных заведений» (5 мая 1942 года) и принятом 25 мая 1942 года на его основе постановлении ЦК КП(б) Азербайджана (ГААР, ф.796, оп.25, д.106, л. 11-16).

Предусматривалось освобождение от приемных экзаменов выпускников средних школ 1941/42 уч. Год имеющих отметки «отлично» и «хорошо» при наличии в вузе свободных мест, а при их недостатке – с проведением конкурсных приемных экзаменов.

СНК и ЦК АКП(б) обязали наркоматы и ведомства, имеющие вузы, а также ректоров вузов развернуть работу среди выпускников школ и училищ по вовлечению их в вузы. Цель – выполнение плана приема на 1941/43 уч.год председателям райисполкомов и секретарям райкомов партии поручалось оказывать вузам всемерную помощь в деле набора студентов. Неудовлетворительный процент студентов-азербайджанцев в ряде вузов вызвало следующее решение – принять все меры, обеспечивающие максимальный набор студентов-азербайджанцев.

Набор студентов в 1942/43 уч. году сопровождался большими трудностями. Уже с апреля 1942 года в сельские районы стали направляться преподаватели, а затем целые бригады с целью привлечения в вузы абитуриентов. Возглавляли бригады деканы факультетов. 27 июня 1942 года в приказе ректора констатировалось: «Новый набор студентов I курса поставлен под угрозу срыва... Под личную ответственность деканов факультетов мобилизовать весь профессорско-преподавательский состав и лучших студентов для работы по вербовке студентов в школах, госпиталях, на предприятиях Баку и его районов» (ГААР, ф. 411, оп.8, д.215, л.51).

Прием затянулся, 24 сентября преподаватели АГУ вновь выехали в районы для продолжения набора. Несмотря на все усилия,

полностью выполнить план набора не удалось и вместо 575 человек предусмотренных по плану, было принято 418.

В июле 1942 года Наркомат Государственного Контроля республики проверил выполнение Университетом Постановления СНК СССР и ЦК «О плане приема в вузы в 1942 году и мероприятия по укреплению высших учебных заведений». Комиссия пришла к выводу, что план Наркомпроса по приему студентов на 1942 год не выполняется, особенно по азербайджанскому сектору.

В октябре 1942 года ЦК АКП(б) принял Постановление «О мероприятиях по улучшению работы АГУ» (ГААР, ф.57, оп.1, д.1533, лл.1-35.). В постановлении говорилось, что при количественном выполнении учебных планов и программ, Университет не смог добиться высоких качественных показателей. Особо было отмечено, что идейно-теоретический уровень лекций в отдельных случаях был очень невысок.

Решения и постановления принимались правильные, однако их реализация шла медленно. Подлинное положение контрастировало с бумажным, что нашло освещение в докладе «О результатах зимней экзаменационной сессии и о состоянии успеваемости студентов».

В постановлении Ученого Совета говорилось, что анализ данных зимних сессий и состояние успеваемости студентов выявляет крайне неудовлетворительную картину в этой области (ГААР, ф.1640, оп.4, д.26, л.17). Из общего числа студентов, которым надлежало сдать экзамены и зачеты явились на сдачу лишь 85%. «Отличился» исторический факультет, где на экзамены не явились 37,7% студентов. Много неудов было на историческом факультете. Особенно велика была задолженность у студентов-историков IV курса русского сектора, что вынудило ректорат продлить срок их обучения до конца 1943 года (ГААР, ф.1640, оп.4, д.26, л.17).

В конце 1942/43 уч. года на III-IV курсах началось изучение нового предмета «Великая отечественная война».

Одним из факторов, отрицательно сказавшемся на успеваемости студентов, являлось слабое знание ими родного языка. Это показала проверка, проведенная в марте 1943 года. Ее результаты рассматривались на заседании Ученого Совета 1 апреля 1943 года, где выступали профессор М.А.Ширалиев, доцент Лукьянова и др. Ученый Совет наметил программу мер по повышению грамотности культуры речи студентов. На факультетах стали организовываться группы дополнительных занятий по

родному языку. Посещение их считалось обязательным. Занятия проводились с 15 апреля по 15 июня и завершались чем-то вроде зачета. Не сдавшие его обязывались пройти повторно в следующем году. Кафедры родного языка и деканаты факультетов соответственно увеличили консультации по языку, одновременно были повышены требования к поступающим в Университет. В приемную кафедру вводились члены кафедры родного языка.

Как и любой документ, этот – по улучшению изучения родного языка содержал массу мер детально расписывающих обязанности работников Университета с оформлением деловых бумаг: планов, отчетов и т.д. Горы бумаг, сопровождая полезную идею, в условиях жесткого управленческого диктата, порождали приписки и очковтирательство. Мысль и Энергия давали низкий КПД и результаты проверки обнаруживали «недочеты», что в свою очередь, вызывало очередную потребность в новой широкой программе мер по улучшению ранее запланированного улучшения.

Бюрократическая цифра подменила единственно возможный показатель уровня студентов – общественный престиж, зарабатываемый на предприятиях и в учреждениях.

Для обеспечения Университета высококвалифицированными преподавателями было решено обратиться в ВК ВШ при правительстве СССР с просьбой прислать на постоянную работу специалистов по юридическим, экономическим, историческим и филологическим наукам. Предполагалось направить в МГУ в 1943/44 уч.году несколько человек в аспирантуру, а также отобрать наиболее талантливых кандидатов наук для организации двухгодичной докторантуры (Бакинский рабочий, 22 мая 1943 года).

Тяжелой проблемой стали отсутствие по многим специальностям литературы на родном языке. Университет предложил включить в план «Азернешр» в 1944 году издание учебных пособий для АГУ, в общей сложности не менее 500 п.л. (Атакишиев, 1989:234) Ученый Совет рекомендовал ректору разработать проект реорганизации факультетов и представить его на утверждение Наркомпроса. Было признано выделить в самостоятельную единицу в составе Университета заочное отделение.

1943/44 и 1944/45 учебные годы отмечены серьезным изменением в структуре, составе организации учебного процесса. Слияние в 1941 году нескольких институтов мыслилось как временное явление. Действительно уже в июле 1943 года был восстановлен Институт Физической Культуры, с передачей ему

факультета физической культуры АГУ. (Салахов, 1990:15) В январе 1944 года отделился Азербайджанский Государственный Заочный Педагогический Институт, в сентябре того же года - Азербайджанский Государственный Педагогический Институт им. В.И.Ленина, получивший из АГУ факультет иностранных языков, заочный сектор и армянские группы всех факультетов (Салахов, 1990). С 1 января 1945 года экономический факультет АГУ передали в восстановленный Институт Народного Хозяйства им. К.Маркса.

С 1945/46 учебного года начало действовать на историческом факультете философское отделение. С 1 февраля 1945 года общеуниверситетские кафедры психологии, филологии и политэкономии включили в состав исторического факультета.

В эти годы большую актуальность приобрел вопрос о подготовке кадров востоковедов, что диктовалось возрастанием политического значения республики в отношении с ближневосточными странами. 17 июня 1942 года в АГУ было принято решение о создании восточного отделения на филологическом факультете. На совещании, где обсуждался этот вопрос выявилось разногласие в понимании характера восточного отделения. Заведующий учебной частью АГУ Т.М.Арискин говорил о востоковедении, как специальности на филологическом факультете, которая будет преподаваться с третьего курса. Заведующий кафедрой общего языкознания А.А.Сеид-заде считал, что восточное отделение должно быть организационно оформлено, уже в первые годы обучения в системе филфака иметь свой учебный план. Он рассматривал восточное отделение, как переходную форму к восточному факультету. «Рано или поздно в Азербайджане восточный факультет, несомненно, будет организован и он, конечно, последовательно вырастет именно из этого восточного отделения. Но для этого мы должны вести соответствующую подготовку, будучи еще восточным отделением. Иначе время открытия восточного факультета так и не наступит» (ГААР, ф.57, оп.1, д.1533, л.13) – писал А.А.Сеид-заде 19 октября 1942 года Наркому Просвещения М.Мамедову. Наркомпрос счел нужным создать кафедру «Истории Народов Востока» и восточное отделение по подготовке правоведов и тюркологов при филологическом факультете. Комитет по делам высшей школы при СНК СССР разрешил 16 ноября 1943 года создание указанной кафедры и восточного отделения и решил направить в Университет профессора-востоковеда.

С января 1944 года СНК и ЦК КП(б) Азербайджана приняли Постановление «О мероприятиях по изучению истории народов Востока и восточных языков в Азербайджанском Государственном Университете им. С.М.Кирова» (Там же, ф.1, оп.31, д.15, л.38).

Восточное отделение филфака начало действовать со второго семестра 1943/44 уч.года. Заведовал отделением замдекана филфака Д.А.Ибрагимов. Отделение имело три кафедры:

1. Языков народов Ближнего Востока (доц. А.А.Сеид-заде);
2. Литературы народов Ближнего Востока (кандидат филолог. наук Г.М.Араслы);
3. Истории стран Ближнего Востока (ст. преподаватель М.Н.Шыхлы).

В начале 1945/46 уч. году состоялось возрождение факультета востоковедения в составе четырех кафедр: 1) персидского языка (зав.кафедрой, доцент А.И.Азери); 2) арабского и турецкого языков (и.о. стар. Преподаватель Д.Джабаров); 3) литературы ближневосточных стран (доцент Г.М.Араслы); 4) истории ближневосточных стран (зав. стар. преподаватель М.Н.Шыхлы). Деканом назначили старшего преподавателя кафедры литературы ближневосточных стран М.Али-заде. В составе факультета было создано заочное отделение, организован кабинет ближневосточных языков (Атакишиев, 1989:254)

18 декабря 1943 года СНК СССР принял Постановление «О расширении и улучшении сети заочного обучения». 8 января 1944 года аналогичное решение приняли СНК и ЦК АКП(б) (ГААР, оп.1, д.1560, л.65).

В 1943/44 учебном году было создано заочное отделение в составе филологического, исторического, восточного факультетов, где обучалось 230 человек. В первое время работа заочного отделения оценивалась как неудовлетворительное. Отсутствовал строгий учет заочников. Среди них оказалось много «мертвых душ», не было учебных планов и т.д. В группах зимнего периода обзорные лекции велись без надлежащего расписания. Преподаватели иногда без уважительных причин пропускали занятия. Положение надо было исправлять. В апреле 1945 года ректор принял решительные меры, назначив новым проректором заочного отделения доцента Д.М.Касимова. 2 февраля 1945 года приказом из Москвы ВКВШ вместо восьми факультетов было оставлено четыре: исторический, филологический, восточный и физико-математический.

Регистрация заочников на оставшихся факультетах показала, что на начало июля 1945 года на всех факультетах обучался 71

студент-заочник, из которых 38 являлись азербайджанцами. Накануне летней сессии 1944/45 учебного года в ходе набора было зачислено 208 заочников, из которых 100 были азербайджанцы. На 30 августа 1945 года состав заочного отделения состоял на филфаке и восточном факультете – 140 студентов, из них 73 азербайджанца; на историческом факультете – 99, из которых азербайджанцев насчитывалось 48 человек... всего 279 (138 азербайджанцев) студентов (Атакишиев, 1989:285)

К 1944 году в составе Университета функционировало заочное отделение с филологическим, историческим, восточным факультетами, физико-математическая аспирантура и музеи.

8 апреля 1944 года СНК СССР принял Постановление «Об установлении сроков обучения в Государственных Университетах». С 21 апреля СНК Азерб.ССР принял аналогичное постановление. 30 апреля 1944 года ректор установил следующие сроки обучения: на историческом факультете – 4 года; на факультете востоковедения филфака – 5 лет; физико-математическом – 5 лет.

27 июня 1944 года приказом ректора на основании распоряжения СНК СССР (14 июня 1944 года) и приказа ВКВШ (15 июня 1944 года) предусматривались летние каникулы с 16 июля по 30 сентября; начало занятий в 1944/45 учебном году в первое полугодие с 11 октября до 20 февраля; во второе полугодие с 1 марта по 15 июля, зимние каникулы – с 21 по 28 февраля.

В 1945 году впервые, параллельно со сдачей экзаменов, проводилась защита дипломных работ. На историческом факультете высоко оценили дипломную работу Алиева Игара «Последние дни Мидии» (научный руководитель к.и.н., доцент Ибрагимов); А.Абдуррахманова «Поход Надир шаха в Азербайджан и борьба азербайджанского народа против него» (научный руководитель, доцент Шарифли); Садых Садыхова «Советская власть в Баку в 1918 году и азербайджанские крестьяне» (научный руководитель, доцент Ибрагимов).

За период с 1940 по 1946 учебные годы выпускниками истфака АГУ стало 184 человека. Как и во всех высших учебных заведениях, численность учащихся в АПИ перманентно сокращалась. Это было связано с уходом многих студентов на войну, а во-вторых, с возвращением студентов в свои районы для поддержания своих семей материально, в-третьих, с поступлением некоторых на производство, что тоже было связано с трудностями военного времени. Так, в 1943/44 учебном году из 936 студентов к концу года осталось 610; в 1944/45 учебном году из 736 студентов осталось 551;

в 1945/46 учебном году из 1168 осталось 861; в 1947/48 учебном году из 1497 осталось 1396; в 1948/49 уч. году из 1532 осталось 1468; в 1949/50 уч. году из поступивших 1858 человек к концу года осталось 1720 (АПИ 50 лет, 1975:80).

Заклучение

Следует отметить, что в этот период в высших учебных заведениях трудились известные в республике ученые, а также молодые специалисты. Из-за нехватки преподавателей многие специалисты работали по совместительству. Так, в частности в АПИ к концу 1943/44 г. из 13 профессоров было 8 совместительству, из 44 доцентов – 18, из 74 ст. преподавателей – 34, из 24 преподавателей и ассистентов – 15 (АПИ 50 лет, 1975:76)

За 25 лет АПИ подготовил по различным специалистам 8 тысяч преподавателей (АПИ 50 лет, 1975:77)

В 1948/49 учебном году факультет иностранных языков выделился в самостоятельный Институт.

Наряду с преподавательской деятельностью многие из них не переставали заниматься научной деятельностью. В годы войны в АПИ было защищено три докторских и 16 кандидатских диссертаций (АПИ 50 лет, 1975:76)

Резолюции, постановления, как и прежде, спускались сверху, а местным руководителям оставалось только на своих съездах, пленумах формально утверждать спущенное сверху. Подобная практика лишала местных руководителей инициативы, свободы действий, приводила к беспринципности и беспомощности.

В марте 1953 года скончался И.В.Сталин. Его кончина обозначила начало конца сталинской эпохи. Однако политика командной системы оставалась прежней, и СССР продолжал вести борьбу за коммунизм, а вернее за ее иллюзию.

Список литературы:

1.Маковельский А.О. Азербайджанский Государственный Университет им. В.И.Ленина. 1919-1929. Баку, 1930.

2.Ализаде З. Кандид.диссер. «Развитие высшего исторического образования и подготовка кадров историков в Азерб.ССР».

3. ГААР, ф.1640, оп.1, д.15, л.11.

4.СУ Азерб.ССР, 1921, №8,с. 255; Кузница педагогических кадров. Б., 1975, с.16.

5. ГААР, ф.796, оп.10, д.341, л.1.

6. ГАППОДАР, ф.1, оп.74, д.343, лл.26-27.
7. ГАППОДАР, оп.1, д.5, л.7.
8. Резолюции и Постановления съездов и советов Азерб.ССР (1921-37 гг.). Баку, 1961.
9. ГААР, ф. 1640, оп.3, д.65, л.3.
10. Бакинский рабочий, 23 июня 1941 г.
11. Атакишиев А.М. История Азербайджанского Государственного Университета. Баку, 1989, с. 234.
12. ГААР, ф.1, оп.1, д.40, л.213.
13. Алимйрзоев Х.О. Азербайджанский Государственный Университет за 50 лет. Баку, 1969, с. 139.
14. В 1937 году факультет иностранных языков при АПИ выделился в самостоятельный институт иностранных языков.
15. ГАППОДАР, ф.1, оп.129, д. 48, л.198.
17. ГААР, ф. 1640, оп.4, д.25, л.30.
18. Аббасов М. Баку в годы Великой Отечественной войны. Б., 1967, с. 191.
20. ГАППОДАР, ф.1, оп.103, д.57, л.10.
21. ГАППОДАР, ф.1640, оп.4, д.11, л.76.
22. Попцов О. Тень большинства. Литературная газета. 1988, 22 июня, с.10.
24. ГААР, ф.796, оп.25, д.106, л. 11-16.
25. ГААР, ф. 411, оп.8, д.215, л.51.
26. ГААР, ф.57, оп.1, д.1533, лл.1-35.
27. ГААР, ф.1640, оп.4, д.26, л.17.
29. Бакинский рабочий, 22 мая 1943 года.
31. Салахов М. Высшее образование в Азербайджане. Б., 1990, с. 15.
33. ГААР, ф.57, оп.1, д.1533, л.13.
34. ГААР, ф.1, оп.31, д.15, л.38.
36. ГААР, оп.1, д.1560, л.65.
38. АПИ 50 лет. Баку, 1975.

İnzibati-amirlik sistemi dövründə Azərbaycan SSR-də ali təhsil sahəsində tarixçi kadrların hazırlanması - 1920-1953-cü illər

Xülasə

Məqalədə müəllif böyük bir tarixi dövrdə Azərbaycanda Ali təhsilin vəziyyəti haqqında bəhs edir. Ali təhsil ocaqlarında, əsasən ADU-də təhsilin qurulması, hansı fakültələrin yaradılması və fəaliyyəti

haqqında geniş məlumat verir. Universitetin nəzdində şərq fakültəsinin, giyabi təhsilin yaradılması, milli elmi kadrların yetişdirilməsi məsələsini tədqiq edir. Ağır müharibə illərində məktəblilərin ali təhsil ocaqlarına cəlb olunması məsələsini şərh edir.

Preparation of historical cadres in the Azerbaijan SSR during the administrative and administrative system – 1920-1953 s

Summary

The article tells about the situation in Higher Education in the period of a large historical period from 1921 to 1953 in Azerbaijan. The author gives extensive information on the structure of the Azerbaijan State University, on the faculties created in this period, about their activities. Extensive research is being conducted on the establishment of the Oriental faculty at the University, the correspondence department, the training of national scientific cadres, etc. The author dwells in detail on the issue of attracting schoolchildren to higher educational institutions and the great work done in this direction.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ПРИНЦИПЫ ЭВОЛЮЦИОНИЗМА

Исрапил САМПИЕВ*

Açar sözlər: qloballaşma, dünya birliyi, təkamülləşmə, sosial inkişaf modeli, sosial inkişaf, kütləvi mədəniyyət tələbatı

Key words: globalization, global community, evolutionism, the social development model, social progress, consumer culture.

Введение

Исследование социокультурных трансформаций последних десятилетий невозможно без анализа понятия «глобализация». Разрабатываются ее объяснительные модели в рамках различных социальных парадигм. В то же время единого определения самого термина «глобализация» нет. Существует проблема понимания сути процессов, обозначаемых термином глобализация, их характера. Являются ли они неизбежной универсальной тенденцией всемирной истории, воплощением прогрессивного вектора развития человечества, или это активно и целенаправленно формируемая мега-социальная конструкция, хотя и во многом опирающаяся на объективные закономерности социального развития? Как соотносится глобализация и принципы социального эволюционизма? Именно этот круг вопросов мы и попытаемся рассмотреть в данной статье.

Что есть глобализация?

Остается открытым вопрос о том, что есть глобализация - процесс, отличающийся неопределенностью направления, и тогда имеет смысл искать свои пути овладения этими процессами, или же это процесс линейно-однозначный, фатальный процесс, и тогда стоит просто плыть по течению? Вопрос этот имеет для трансформирующихся обществ не только теоретическое, но и практическое значение, а потому разобраться с этими вопросами нужно не только для выработки стратегии своего поведения, но и для нахождения смысла в неопределенности современного состояния обществ.

* доктор политических наук, профессор, заведующий кафедрой социологии и политологии Ингушского государственного университета, email: israpil@yandex.ru.

Похоже, всплеск интереса к глобальным социально-экономическим процессам во второй половине XX века можно расценить как новый виток эволюционных подходов XIX века, поиск исторических мегатрендов развития поверх цивилизационных, региональных, социокультурных особенностей человеческих сообществ. Очевидно, что проблема гносеологического статуса «глобализации» имеет непосредственное отношение к социальному эволюционизму и задается данными экономическими, социокультурными и политическими условиями постиндустриальной части мира. Современный социологический словарь дает толкование теории эволюции: «Доктрина, охватывающая ряд по-разному используемых принципов, в отношении сущности которой нет единого мнения. Существует два типа теории эволюции: (1) теория, постулирующая однолинейный, упорядоченный или прогрессивный характер социального изменения; (2) теория, основанная на аналогии с эволюцией в растительном и животном мире, следующая дарвиновской теории» (Аберкромби, Хилл, Тернер, 2004:529). На деле в первом типе теорий всегда латентно присутствует, с социологической поправкой, биологическая «подкладка». Анализ явления, обозначаемый термином «глобализация», выявляет любопытные черты проявления принципа эволюционизма в теоретических подходах к глобальным процессам в социальных науках. Рассмотрим характерные параметры глобализации в указанном ключе.

1. Понятие глобализации частично связано с тезисом о конце природы и истории. Так, Э. Гидденс считает, что «наше общество существует в эпоху, когда природе пришел конец. Это, конечно, не означает, что физический мир или физические процессы перестали существовать. «Конец природы» означает, что лишь немногие аспекты окружающей нас материальной среды еще не подверглись в той или иной форме вмешательству человека» (Гидденс, 2004:43). Однако означает ли наше вмешательство в природные процессы, пусть и масштабное, что природе пришел конец? Не заблуждаемся ли мы насчет масштабов такого вмешательства? Не слишком ли часто природа дает нам понять, что у нее нет конца, в отличие от истории человека как биологического вида? Что касается «конца истории», то важнейшей чертой глобализации в ее «финалистских» версиях выступает ее спонтанный и императивный характер. Отсюда убеждение о фатальности и неотвратимости «глобализации». Это – возврат на новом уровне к методологии линейного развития, после смещения в XX веке главного интереса

философии, общественных и гуманитарных дисциплин в сторону изучения социокультурных процессов и связей, остающихся неизменными всегда и везде или повторяющихся во времени и пространстве ритмов, флуктуаций, осцилляций, «циклов» и периодичности» (Сорокин, 1994: 358-359).

Одним из аспектов глобализации, очевидно, является нарастающая неравномерность развития разных сфер человеческой деятельности. Экономика - это наиболее глобализируемая сфера, поскольку в ней социальные установки и отношения максимально упрощены и могут осуществляться без привязки к конкретной территории (при этом наименее глобализованы товарное производство и рынок труда). Однако, анализ капитализма в работах совершенно разных авторов (К. Маркса, М. Вебера, В. Ленина, У. Ростоу, И. Уоллерстайна и т.д.) выделяет неравномерное развитие как характерную черту капиталистической системы, и особого качества «глобализация» здесь не создает. Но нельзя исключить, что в связи с развитием компьютерных технологий и робототехники это качество в перспективе может возникнуть. Другая выделяемая черта глобализации - это интенсификация информационных и финансовых потоков во всемирном масштабе на базе «коммуникационной революции», причем больше всего на глобализацию повлияли события, связанные с развитием систем коммуникаций в конце 60-х годов XX века (Гидденс, 2004: 27). Причем, за эти годы произошел не только рост скоростей передачи информации, но и качественное изменение самих коммуникаций и их доступности.

Значительно возросли также скорости перемещения людей, товаров, сырья и услуг. Это позволяет З. Бауману говорить об исключении роли пространственного фактора в социальном развитии и «освобождении» человека от телесности. Конечно, такие утверждения пока преждевременны. Мнение У. Люка о том, что пространственность традиционных обществ собирается вокруг самых непосредственных возможностей тела обычного человека [цит. по: Бауман З., 2004.:10], обоснованно, но анализ пространственности современных обществ приводит к принципиальной редуцируемости их к тем же телесным возможностям.

В качестве особого признака глобализации выделяется явление «виртуальности». Исследователи отмечают конструирование виртуальных анклавов «информационного общества», слабо связанных с окружающей социокультурной средой. Характерная

черта глобализованной культуры, политики и экономики – высокий уровень виртуализации. По мнению Рекса Хани, поистине глобальным феноменом является маркетинг. Ни в одной отрасли это не является столь очевидным, как в индустрии развлечений, звезды которой стали идолами людей, живущих на нескольких континентах (Хани, 1997:186). Но коммодификация - это одна из существенных черт капитализма, и от того, что товаром стали информационные продукты, товар не перестал быть мерой меновой стоимости.

Наконец, следует обратить внимание на такую выделяемую исследователями экономическую характеристику глобализации, как ее универсализм. Однако некоторые факты вызывают сомнение в этом. Приводя данные о том, что доля беднейших 20% населения мира в совокупном общимировом доходе с 1989 по 1998 год снизилась с 2,3 до 1,4 %, а доля самых богатых 20%, наоборот, возросла, Э. Гидденс отмечает, что это, конечно, не всемирное братство, а всемирное пиратство (Гидденс, 2004:32). В докладе ООН о развитии человечества говорится, что совокупное состояние 358 самых богатых «глобальных» миллиардеров равно общему доходу 2,3 млрд. беднейших жителей планеты (Уткин, 2002:38). Это значит, что в целом экономическая глобализация вполне описывается положениями теории отсталости или центр – периферийного взаимодействия в мировой экономике. Неравномерность глобализационных процессов в экономике ведет к фрагментарности в социокультурной и политической сферах, которые остаются важными характеристиками современного общества, что не позволяет говорить об универсальном характере глобализации.

Оценка линейно-направленного характера происходящих процессов.

Теории глобализации, как и разные теории модернизации (особенно «акультурные»), построены на базовой модели западного общества, априорно принимаемую за универсальную модель, хотя еще М. Вебер показал ее социокультурную уникальность. Уже в силу этого конструкт «глобализации» не может претендовать на роль универсального трансисторического алгоритма развития. Спорно утверждение З. Баумана, что глобализация - это неизбежная фатальность нашего мира, в равной степени и равным образом затрагивающая каждого человека (Бауман, 2004:10). В то же время, понятие развития тесно связано с усложнением структуры общества. Исходя из тезиса Н. Лумана о том, что функция социальных систем является редукцией сложности социального мира, можно утверждать, что прогресс в технике, технологии и производстве не

означает автоматический прогресс в социальности, культуре и морали. Некоторые авторы (Г. Терборн) считают, что процессы, подобные нынешней «глобализации», происходили в истории не единожды, пусть и не в таких масштабах. Например, в начале XX века мир вступил в фазу сближения за счет распространения торговли и инвестиций в глобальном масштабе, благодаря телефону, пароходу и конвейеру, (Покровский, 1999: 33), что не спасло человечество от двух разрушительных мировых войн. Тем не менее, возврат к тому же процессу уже на точке выше по спирали говорит о, в целом, прогрессивном векторе всемирных изменений после двух масштабных дэволюционных провалов в XX веке.

Основа глобализации в социокультурном измерении.

Особенность проявления культурного универсализма в глобализационных процессах выражается в отвлечении от локальных культурно-специфических и нормативно-ценностных особенностей. Хитрость в том, что в создаваемую глобальную систему нового мирового сообщества «кооптируются» индивиды, а не этнокультурные целостности с присущим им партикулярным самосознанием. Отсюда – анклавность, параллельность глокальных и универсального «миров». Сегодня виртуальная глобальная культура - это не культура некоего социокультурного сообщества, а повсеместная субкультура массового потребления, нацеленная в первую очередь на формирование потребительского сознания. Ценностное самоопределение заменяется все в большей степени “промыванием мозгов”, поэтому глобализуемый мир характеризуется “усилением иррационализма, элиминирующего из структур социального действия социальную логику” (Смит, 2000:331).

Выражая скепсис по отношению к жизненности массовой глобальной культуры, Э.Д. Смит пишет: “Наступление американской массовой культуры, английского языка, визуальных СМИ и компьютеризированной информационной технологии явно отражает глобальные культурные тенденции. Но что они дают в общей сложности? Могут ли массы мужчин и женщин жить ими, а также с ними? Составляют ли они вместе новую культуру, новый стиль жизни, способные вдохновить и утешить людей перед лицом горя и смерти?” (Смит, 2000: 331). В этой связи представляется, что в чистом виде универсальные тенденции глобализации состоят в производстве стандартизированных потребностей. Отсюда некоторые авторы делают радикальный и скорее всего поспешный вывод о формировании основы нового тоталитаризма, для

управления массами в котором не нужны собственно политические технологии. Несомненно, прав Э. Смит, что «принимая во внимание разнообразие мира в части исторического опыта стран, глубины исторической памяти народов, их представлений о своей самобытности, определяющей национальную идентичность индивидов, говорить о глобальной культуре несколько преждевременно» (Смит, 2000: 331).

Социокультурный подход к процессам глобализации выявляет массового потребителя как их социальную основу. И здесь нельзя не обратиться к блестящему анализу масс, совершенному Хосе Ортегой - и - Гассетом в своем знаменитом эссе «Восстание масс». Он пишет: «Происходит явление, которое, к счастью или несчастью, определяет современную жизнь. Этот феномен - полный захват массами общественной власти... В истории подобный кризис разражался не однажды. Известно и его название. Он именуется восстанием масс» [Ортега -и- Гассет Х., 2005: 47]. На наш взгляд, анализ масс и массовой культуры является ключевым для происходящих процессов глобализации. Очевидно, на данном этапе с учетом уровня нашего знания происходящих макросоциальных процессов, следует согласиться с утверждением М. Чешкова о том, что «глобализация» такова, какой ее отражает и творит глобалистика (Чешков, 2001: 52). Но вот чем она станет завтра и не окажется ли она одной из немногих скреп все больше впадающего в столкновение цивилизаций и активизацию агрессивных национализмов мира, угадать сегодня невозможно.

Заключение

Исходя из предложенной К. Делокаровым синтетической модели глобализации (Делокаров К.Х., 2004:69), можно выделять объективную составляющую глобализации, как естественно - исторического процесса, и определенную социальную конструкцию, целевые усилия властвующих в мире элит, нацеленных на глобальную трансформацию мировой системы с т.з. макроэкономических процессов. Вместе с тем, культурное многообразие пока справляется с универсалистской экспансией массовой культуры, и возможности освоения мета-технологиями «традиционными» группами дает им мощное орудие для успешности в будущем. Очевидно, что глобализация способствует становлению мирового мега-общества, и с т.з. всемирно-исторического процесса в этом можно видеть ее эволюционный тренд. Незаконченность, неоднозначность на данном коротком

отрезке времени не позволяет сделать окончательные выводы об эволюционном характере процессов глобализации, поскольку субъективный фактор может привести процессы к деструкции еще до конца не сложившегося явления. Но главное - эволюция предполагает в целом необратимость происходящих изменений, а необратимость глобализации в условиях начавшегося «столкновения цивилизаций» (С. Хантингтон) и новой дефрагментаризации земного шара вряд ли кто возьмется сегодня гарантировать.

Список литературы:

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б.С. Социологический словарь. - М.: Экономика, 2004.
2. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. - М.: Весь мир, 2004.
3. Гидденс Э. Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. - М.: Весь мир, 2004.
4. Делокаров К.Х. Глобализация и динамика глобальных проблем // Эпоха глобальных перемен (опыт философского осмысления). - М.: МГИДА, 2004.
5. Ортега -и- Гассет Х. Восстание масс. - М.: АСТ: Ермак, 2005.
6. Покровский Н. Глобализация и конфликт // Вестник МГУ. Сер.18. Социология и политология. 1999, №2.
7. Смит Э.Д. Космополитическая культура // Этнос и политика: хрестоматия. – М., 2000.
8. Сорокин П. Социокультурная динамика и эволюционизм // Американская социологическая мысль / Сост. Р.Мертон, Дж. Мид, А.Щюц. - М.: МГУ, 1994.
9. Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. - М., 2002.
10. Хани Р. Компоненты глобальной культуры // Глобальные социальные и политические перемены в мире: Материалы российско-американского семинара. – М., 1997.
11. Чешков М.А. Взгляд на глобализацию через призму глобалистики // МЭ и МО, 2001. №2.

Təkamül prinsipləri və qloballaşma

Xülasə

Sosial təkamül prinsipləri kontekstində qloballaşma təhlil olunur. Təbiət və ümumdünya tarixinin son dövr qloballaşma məsələlərinə alarmist xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Müəllifin fikrincə qloballaşma ümumi təkamül prosesində ümumdünya birliyinin inkişaf istiqaməti kimi səciyyələnir. Lakin eyni zamanda qloballaşma dövründə bir anlıq şəraitin ekvivalenti tərəqqinin bir qrup cəmiyyətlərdə və dövlətlərdə durğunluq hesabına həyata keçirilir. Eyni zamanda fərdlər və ənənəvi mədəni qruplar dəyişikliklərə müqavimət göstərir, bəzən onların kimliyini hədələyən şüarlar səsləndirirlər. Ona görə də, “qlokəlizasiya” termini yaranmışdır. Müasir mərhələlərdə qloballaşmanın universallaşması barədə tezis iqtisadi qeyri-bərabərlik, lakin mədəniyyətdə “universalıq” “kütləvi mədəniyyət” çərçivəsi ilə məhdudlaşmışdı. Baxmayaraq ki, bir tərəfdən bütövlükdə qlobal univərlaşma iqtisadiyyatda istehsal standartları tələbinin, mədəniyyət, ideologiya və siyasətdə tələbləri ilə müşayət olunsa da, digər tərəfdən qloballaşma mədəni ənənələri yeni səviyyədə mühafizəsi və ötürülməsinə imkan verir. Dünya proseslərinin dövrülüyü və spiralvari təkamül inkişafı barədə dialektik təsəvvürləri nəzərə alaraq, qloballaşmanın dönməzliyinin səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə birmənalı cavab vermək mümkün deyil, onun dönməzliyinə zamanət yoxdur.

Principles of evolution and Globalization

Summary

Examines globalization in light of the principles of social evolutionism. Shown low validity of the alarmist approaches to globalization, associated with the ideas of the end of world history and nature. According to the author, globalization as a General direction of the world becoming community testifies about the future (the world-istoricheskoy) evolutionary trend. But at the same time, globalization is ambivalent in terms of the immediate situation, because progress (evolution) of some societies and groups of States is made at the expense of stagnation or involution of other societies. Moreover, individuals and traditional cultural groups resist change, often threatening their identities. So arose the term «globaliza-tion.» The thesis of the universalism of globalization at the present stage does not take into account the facts of

economic irregularity, and in the culture of «universalism» limited by «mass culture». However, although in General, the universalism of globalization is reduced to the production of standardized requirements in the economy, culture, ideology and politics, but on the other hand, globalization can provide opportunities for the preservation and transmission of cultural traditions to a new level. Given the arguments in favor of cyclicity of global processes and dialectical understanding of the evolutionary development of the spiral, unequivocal answer about the nature of globalization, because there is no guarantee of its irreversibility.

**ВКЛАД ШИРВАНШАХОВ В РАСПРОСТРАНЕНИИ
СУФИЙСКОГО ОРДЕНА ХАЛВАТИЙА: НОВЫЕ
СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ СУФИЗМА В
СРЕДНЕВЕКОВОМ ДАГЕСТАНЕ - XVI-XVII вв.**

Магомед ШЕХМАГОМЕДОВ*

Açar sözlər: sufi təriqəti, Xəlvətiyyə, Rus İmperiyası, Dağıstan, Şərqi Qafqaz, Şirvanşahlar

Key words: Sufi Current, Halvatia. Russian Empire, Dagestan, Eastern Gafgaz, Shirvanshahi

Введение

Известно, что братство Халватийа возникло на территории северо-западного Ирана и части современной Азербайджанской Республики во второй половине XIV в. как ответвление другого тариката Сухравардийа. Этот регион на тот период являлся в основном ареалом распространения шафиитского мазхаба суннитского ответвления в исламе, что, безусловно, стало залогом успеха их проповеди в Дагестане, который также был населен в массе своей суннитами – шафиитами. Следует также отметить, что до начала XVI в. большинство населения Ирана считалось суннитским и придерживающимся шафиитского мазхаба (Петрушевский, 2007:371).

Таким образом, как Сухравардийа, так и его ответвление – Халватийа можно считать шафиитскими тарикатами, несмотря на попытки Н. Алескеровой увидеть в их становлении шиитские корни. Также неправильна ее трактовка тариката Халватийа как «тюркского братства» (Алескерова, 2015:199), поскольку регион его возникновения и последующего расцвета был в XIV-XVI вв. почти исключительно ираноязычным. Гилян и Талыш по сей день остаются таковыми, а Апшерон, Шемаха и Куба сохраняют островки распространения иранских диалектов – татского и лагичского языков, которые прежде являлись единым целым.

Как раз наоборот, результаты исследования самой Н. Алескеровой говорят о том, что с приходом к власти в северо-западном Иране династии Сефевидов (1501-1732), являвшихся к

* научный сотрудник отдела востоковедения Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра РАН Республика Дагестан. Г. Махачкала, email: shehmagomedov.magomed@yandex.ru

тому времени представителями интересов тюркоязычных племен, ревностных приверженцев шиизма, общины последователей тариката Халватийа «были вытеснены из этих регионов и перебравшись на территорию Османской империи... После переезда основных шайхов в Османскую империю в XV-XVI вв. Азербайджан и Иран перестали быть центром братства Халватийа» (Алескерова, 2015:203). Дагестан вплоть до XIX в., хотя и сохранял элементы иранского политического влияния, однако противился попыткам религиозного прозелитизма со стороны Ирана (Aytberov, 2014).

Халватийа в Ширване

Необходимо отметить, что в работе автора специального исследования по данному тарикату, Н. Алескеровой и ряде других источников не приводится никаких данных о функционировании этого братства на территории Дагестана. Это обуславливает необходимость ввода в научный оборот выявленных нами материалов.

Наше исследование, в свою очередь, подтверждает тезис о вытеснении Сефевидами приверженцев тариката Халватийа из Ширвана не только в Османскую империю, но и Дагестан.

Преемниками Умара ал-Халвати были в основном жители Шемахи и его окрестностей, а сам город стал центром тариката Халватийа. Наиболее выдающимся из них являлся Йахйа ал-Бакуви (Йахйа б. Баха ад-Дин аш-Ширвани аш-Шамахи ал-Халвати, ум. в 1463-64 г.). Родился Йахйа в городе Шемаха, в семье известного и влиятельного купца (Ашурбейли, 1983:250), возглавлявшего сайидов Ширвана, и носившего титул *накиб ал-ашраф*. В последствии ему удалось приобрести влияние на правителя Ширвана Халил-Аллаха I (1418-1464), который, как и его отец Ибрахим I (1382-1417) во внешней политике ориентировался на Тимуридов, воевавших с шиитскими правителями конфедерации кочевых тюркских племен Кара-Коюнлу. В этом противостоянии идеологическую поддержку Тимуридам и их вассалам Ширваншахам оказывали шайхи тариката Халватийа. В частности, шайх Изз ад-Дин ал-Халвати (ум. в 1407 г.), будучи в городе Марага, встречался с амиром Тимуром Барласом (1370-1405) и пользовался его расположением (Алескеров, 2015:77).

По приглашению Халил-Аллаха Йахйа покинул Шемаху и обосновался в Баку, являвшейся столицей ширваншахов. Более того, и сам Халил-Аллах стал последователем (мурид) шейха Йахйа,

принявшего нисбу ал-Бакуви. Здесь его духовное наставничество приобрело огромные по тем временам масштабы – число его мюридов достигло 10 тысяч, а центр братства Халватийа переместился в Баку (Ашурбейли, 1983:250). Сам тарикат приобрел в государстве Ширваншахов главенствующую роль. Йахйа умер через девять месяцев после смерти Халил-Аллаха (Алескерова, 2015:79). После его смерти шейхом Халватийа стал Зийа ад-Дин Йусуф ал-Мускури (ум. 1475 г.) – «потомок арабских переселенцев, прибывших из Мадины в Карабах, а оттуда в село Мускур в Кубе» (Алескерова, 2015:79). На самом деле, Мускур или Мушкур – это историческая область, а не населенный пункт и расположена она была в пределах современного Хачмасского района Азербайджана. Здесь находится селение Шыхлар, где расположены захоронения Йусуфа и его сына Мухаммад-Амина. После смерти своего наставника, Йусуф покинул Баку и обосновался в Шемахе, которая снова стала центром Халватийа. Его преемником стал Мухаммад-Захид ал-Барда'и (в других источниках – Мухаммад Ракийа, Мухаммад Кубинский (Закарияев, 2011:111)), передавший разрешение на наставничество Шах-Кубаду Ширвани (ум. в Баку в 1502 г. [6, с. 110]), а от него оно перешло к шейху Амиру Агдаши (Айтберов, 2010:185).

Исследования дагестанских востоковедов Т.М. Айтберова и З.Ш. Закарияева позволили прояснить многие детали биографии этого шейха. Прежде всего, стоит отметить, что в источниках его имя и нисба даны в различных вариациях – «шейх Султан шейх Амир ал-Мишлиши», «Ших Амир Агдаши», «Шайхамир Мушлиши» и т.д. Связано это с тем, что, будучи уроженцем населенного пункта Агдаш в Ширване (левобережье Куры), он вынужден был переехать в первой половине XVI в. в Южный Дагестан, в цахурское селение Мишлеш, расположенное в долине реки Самур (Закарияев, 2011:111), где и был похоронен в 970 г.х. (1562-63 г.). Согласно записи на полях рукописной книги, переписанной в XVI в. в Нагорном Дагестане, «первоначально Шейх-Амир находился в селении Мулаг», под которым, вероятно, следует понимать цахурское сел. Муслах в Самурской долине. О его желании переселиться в Мишлеш узнала богатая женщина и попросила остановиться у нее. Шейх Амир принял приглашение и впоследствии женился на ней. «Умер он стариком и был похоронен на пашне той женщины» (Айтберов, 1977:74-77). З. Закарияев установил, что шейх Амир передал разрешение на наставничество

нескольким преемникам в Южном Дагестане, среди которых наиболее известен Махмуд аз-Захури [6, с. 109].

Йунус ал-Ансалти

Т.М. Айтберовым уже был опубликован вариант силсилы шейхов Халватийа, датируемый первой половиной XX в., согласно которому «Ших-Амир Агдаши» сделал своим преемником шейха «Йунуса ад-Дагистани ал-Ансалти», а тот «Ших-Мухаммада ад-Дагистани из Гидатля» (Айтберов, 2010:185). В нашем распоряжении оказались некоторые рукописные материалы по истории тариката Халватийа в Нагорном Дагестане, в том числе еще один вариант цепочки (силсила) шейхов данной ветви.

Перевод: «Полюс всех пророков – Мухаммад ал-Мустафа, да пребудет с ним мир и благословение Аллаха, так как он – печать всех пророков и полюс всех святых – Али, да почитит Аллах его лик, так как он – печать четырех совершенных халифов. Цепочка обучения: начало идет от нашего пророка Мухаммада, да пребудет с ним мир и благословение Аллаха, к Али, да почитит Аллах его лик, к Хасану ал-Басри¹, к Хабибу ал-'Аджами², к Давуду ат-Та'и³, к Ма'руфу ал-Курхи⁴, Сари ас-Сакати⁵, Джунайду ал-Багдади⁶, к Мумшаду ад-Динавари⁷, к Мухаммаду ал-Бакри⁸, к Вахий ад-Дину

¹ Хасан ал-Басри (Аль-Хасан ибн Аби-л-Хасан аль-Басри) ум. в 728 - известный мусульманский проповедник и богослов. К его имени восходит силсила многих суфийских орденов

² Хабиб б. Мухаммад ал-Аджами (ал-Фариси). Ученик Хасана ал-Басри. Уроженец персидской провинции Хорасан, жил и похоронен в Багдаде в 747

³ Дауд ат-Таи (Абу Дауд ибн Сулейман Нусайр ал-Та'и) ум. в 781 - Был аскетом из Куфы, на юге Ирака.

⁴ Ма'руф ал-Кархи (Абу Махфуз Маруф Ибн Фируз аль-Кархи) ум. в 815 - Ученик Дауда ат-Таи, известный суфийский святой. Он был христианином, и история его обращения в ислам является одной из самых известных среди исламских преданий.

⁵ Сари ас-Сакати (Абу-л-Хасан ас- Сари ибн ал-Мугаллис ас Сакати) ум. в 867 – видный багдадский суфий, богослов-мистик персидского происхождения.

⁶ Джунайд ал-Багдади (Абу-л-Касим ал-Джунайид ибн Мухаммад ал-Багдади), ум. в 910 - племянник Сарри ас-Сакати, родоначальник одного из двух основных течений суфизма - рационалистического, именуемого «учением о трезвости» и полном самоконтроле.

⁷ Ибрагим Мумшад ад-Динавари (Мемшад ад-Динавари), ум. в 911 – Преемник Джунайда ал-Багдади, выходец из Динавара – курдского города в иранской провинции Керманшах, который не оправился после разрушения его Тимуром Барласом.

⁸ Абу 'Абдаллах Мухаммад ад-Динавари ал-Бакри, ум. в 990

ал-Кази Умару ал-Бакри¹, к Наджибу ас-Сухраварди², к Кутб ад-Дину Абу-Бакру Абхари³, к Рукн ад-Дину ан-Наххаси⁴, к Шихаб ад-Дину Махмуду ат-Тибризи⁵, к сайиду Джамал ад-Дину⁶, к шайху Ибрахиму Захиду ал-

Кулали⁷, к шайху Сафи ад-Дину⁸, к Ахи-Мухаммаду⁹, к 'Умару ал-Халвати¹⁰, к хаджи 'Изз ад-Дину¹¹, к пир Садр ад-Дину¹², к сайиду Йахйя ал-Бадкуви¹³, да освятит Аллах их души. От него к почтенному Йусуфу ал-Мускури¹⁴, к Мухаммад-Захиду ал-Барда'и¹⁵, к шайху Шах-Кубаду Ширвани¹⁶, к шайху Амиру Агдаши¹⁷, к шайху Йунусу ад-Дагистани ал-Ансалти¹⁸, к шайху Мухаммаду ад-Дагистани ал-Гидали¹⁹, который является полюсом полюсов (кутб ал-актаб)²⁰. Взято из сочинения «Силсила ал-масну'ат». Составлено 27 мухаррама 1358 г. по хиджре (18.03.1939 г.). Сбоку текста документа имеется приписка: «Дата смерти шайха Йунуса ал-Ансалти 801 год (начался 20.09.1398 г.)».

Под основным текстом документа имеется также дарственная запись: «На память от автора строк – бедного Мухаммада, сына хаджи Ханмухаммада своему дорогому брату, проницательному

¹ Абу Хафс 'Умар Вахи ад-Дин ал-Кази ал-Бакри, ум. в 1089 или в 1094

² Наджиб ас-Сухраварди (Зийа ад-Дин Абу-н-Наджиб ас-Сухраварди) (1097-1168). – Он был суннитом персидского происхождения, родом из города Сухравард близ Зенджана, населенном суннитами шафиитского мазхаба. Основатель суфийского ордена Сухравардийя.

³ Кутб ад-Дин Абу-Бакр Абхари (Абу Рашид Кутб ад-Дин ал-Абхари), ум. в 1226.

⁴ Рукн ад-Дин Мухаммад ан-Наххас ал-Бухари, ум. в 1240.

⁵ Шихаб ад-Дин Махмуд ат-Тибризи, ум. в 1252.

⁶ Джамал ад-Дин ат-Тибризи аш-Ширази, ум. в 1273.

⁷ Ибрахиму Захиду ал-Кулали (Тадж ад-Дин Ибрахим аз-Захид ал-Гилани б. Рушан ал-Курди ас-Синджани), ум. в 1301. Средневековый иранский поэт и общественный деятель, суфийский дервиш, глава ордена Захидийя в Лахиджане.

⁸ Сафи ад-Дин ал-Ардабили, ум. в 1358. основатель известного на Востоке суфийского ордена Сефевийя, родоначальник династии Сефевидов.

⁹ Ахи Мухаммад (Карим ад-Дин Ахи Мухаммад б. Нури ал-Халвати ал-Хваризми), ум. в 1317.

¹⁰ Сирадж ад-Дин 'Умар ал-Халвати. Ум. в 1397.

¹¹ 'Изз ад-Дин Туркмани ал-Халвати, ум. в 1424.

¹² Садр ад-Дин ал-Хийави ал-Халвати. Ум. в 1456.

¹³ Йахйя ал-Бакуви (Йахйя ал-Бакуви аш-Шемахи ал-Халвати), ум. в 1464.

¹⁴ Ум. в 1475.

¹⁵ Дата смерти неизвестна.

¹⁶ Ум. в 1502.

¹⁷ Ум. в 1562-63.

¹⁸ Ум. в 1599/1600.

¹⁹ Ум. в 1636/37.

²⁰ Кутб - в суфийских братствах высшая степень святости.

ученому хаджию Хаджи-Мухаммаду ал-Ансалти. Я обнаружил ее (запись) в старом тексте, переписанном 10 зул-хиджа 1300 г. (11.10.1883 г.)» Сравнительный анализ данной силсилы показывает, что ее содержание в целом идентично переведенному Т.М. Айтберовым варианту (Айтберов, 2010:185-186), а точнее является ее более ранней копией.

В нашем распоряжении оказался еще один документ из частной библиотеки в сел. Муни¹, который проливает свет на обстоятельства, способствовавшие распространению «801 года хиджры» в качестве даты смерти шайха Йунуса ал-Ансалти. Перевод: «Дата смерти шайха Йунуса ал-Ансалти по родине (ватан), аш-Шама (сирийца) по происхождению – 801. Дата его смерти была неизвестна нам, а также всем нашим ученым, однако 25 мухаррама 1358 г. (16.03.1939 г.) я с братьями – учеными Мухаммадом, сыном Ханмухаммада-хаджи и Давудилавом ал-Ансалти ал-Кили² посетили его усыпальницу (худжру). После совещания по этому поводу, мы решили посмотреть на его надмогильную плиту, чтобы прочесть надпись и найти дату его смерти. После внимательного рассмотрения и исследования, мы обнаружили эту дату, которая была сокрыта под толстым слоем белой пыли, покрывавшей ее в течение долгих лет. Я записал эту дату, чтобы она служила воспоминанием для наших братьев, следующих за нами. О Аллах, излей на нас благословение шейха и одари его заступничеством в судный день нуждающегося хаджия Хаджи-Мухаммада ал-Ансалти».

Согласно записанной нами устной традиции, Йунус ал-Ансалти проявил свою святость во время длительной засухи, поразившей окрестности Ансалты. Из-за последовавшей за ней бескормицы начался падеж скота. Вся община Ансалты три дня молилась о ниспослании дождя, однако не получив просимого, уже начала расходиться. В это же время, шейх Йунус после совершения двухкратного намаза воздев руки к небу, начал просить Всевышнего о ниспослании дождя. Ансалтинцы обратили на него внимание лишь тогда, когда у него во время мольбы из груди вырвался крик – «Аллах!». После этого начал идти дождь, который шел целую неделю и оживил всю округу. Между селениями Ансалта и Рахата в местности *ЛьуцИтIа* (авар. – «на болоте»), рядом с

¹ Ныне в Ботлихском р-оне РД.

² Согласно нисбе, Давудилав, являясь выходцем из ущелья Келеб, поселился в сел. Ансалта.

мостом, позади мельницы расположена груда камней, сложенная на месте, где ансалтинцы просили ниспослания дождя.

В краеведческой литературе приводится вышеуказанное предание о ниспослании дождя по просьбе шейха, а также информация о принадлежности его к одному из четырех крупных родов сел. Ансалта – «Бакъльулал», которые являются по происхождению, выходцами из сел. Нижний Батлук (ныне в Шамильском районе РД). Кроме того, по преданиям в сел. МаккайчЮб, на границе с Ансалтой, в обществе Чеберлой, находится могила брата Йунуса – «шайха Йусуфа». Более в устной традиции не запечатлелось других сведений о шейхе Йунусе, что, впрочем, и не удивительно, учитывая, что с даты его смерти прошло более 400 лет.

В настоящее время в сел. Ансалта на кладбище имеется зийарат – небольшое прямоугольное строение, состоящее из двух комнат. Время его сооружения неизвестно, во внешней стене зийарата имеется надпись, сообщающая только о его реставрации в 1297 г.х. (начался 14.12.1879 г.). В первой комнате зийарата имеется место для совершения молитвы и две могилы, а вторая была под замком последние несколько лет по причине потери ключей от него. По нашей просьбе, смотрители зийарата спилили замок, и представилась возможность осмотреть внутреннее помещение, в которой обнаружили еще три могилы. Они представляли собой возвышающиеся над землей прямоугольные очертания земляных насыпей, которые были плотно утрамбованы и покрыты несколькими слоями извести и побелки. Также были покрыты слоями земляного раствора и побелки надмогильные плиты, установленные у захоронений. Нами были очищены отдельные участки плит на которых не было каких-либо надписей или орнамента. Однако, при более тщательном исследовании внутреннего помещения зийарата, в его углу под слоями тканей было обнаружено несколько обломков каменных плит с арабской вязью. Попытка сложить из них цельные надмогильные плиты увенчалась успехом.

Это оказались обломки трех надмогильных плит, две из которых принадлежали самому шейху Йунусу, а третья – его сыну Мухаммаду. Первая плита, судя по всему, была изначально установлена над могилой шейха Йунуса, но от нее сохранились не все фрагменты, а лишь часть плиты размером 46 x 33 см. Вторая плита была изготовлена в 1300 г.х. (начался 11.11.1882 г.) и была меньшего размера (44 x 40 см.), нежели оригинальная. Удалось

собрать и надмогильную стеллу, принадлежавшую Мухаммаду, сыну Йунуса (62 x 33 см.). Все они изготовлены из относительно редкого камня – плотного белого известняка, известного аварцам как «лъадал гIуцI» (водный камень), который добывается в одном из ущелий к северо-западу от сел. Ансалта.

Первая, оригинальная надмогильная плита Йунуса с обеих сторон была покрыта надписями и орнаментом. На его лицевой стороне имеется каплевидный округлый медальон, в центре которого отчетливо читается дата – «107». Эти же цифры повторяются и на свободном поле выше медальона. Сама эпитафия не сохранилась за исключением отдельных слов, которые, однако, не образуют какой-либо осмысленной фразы.

Вторая надмогильная плита шейха Йунуса, собранная нами из четырех обломков, представляет собой П-образное поле, в центре которого имеется основная запись: «Хозяин этой могилы – Йунус, сын Мухаммада, да помилует Аллах их грехи». По краям имеется надпись, которая, к сожалению, из-за ее фрагментарности не подлежит чтению. На ней также присутствуют вышеуказанные цифры, однако они написаны в обратном направлении.

Третья плита, принадлежащая сыну шейха, собранная нами из трех обломков, имеет по краям полосы с растительным орнаментом, а в верхней части плиты – поле, имеющее каплевидный медальон с двумя розетками по обеим его сторонам. Орнамент в целом напоминает поверхность, с которой сочится жидкость и капля, в которой отражается цветочный орнамент, соединена с поверхностью лишь тонкой нитью. В нижней части плиты в одном поле содержится краткая эпитафия: «Хозяин этого камня – Мухаммад, сын Йунуса, да помилует Аллах их грехи».

Что касается захоронений в первой комнате зийарата, то на одном из них установлена надмогильная плита из того же плотного белого известняка с эпитафией: «Мухаммад, упокоился паломник двух святынь в 1206 году» (начался 30.08.1791 г.). Вторая надмогильная плита изготовлена из скальной породы серого цвета и имеет следующую надпись: «1. Смерть – истина, а жизнь – обман. Сахиба – дочь. 2. Смерть – истина, а жизнь – обман. Хозяйка этой могилы – Сахиба, дочь Мухаммада Мамалава шейха ал-Мачади». Мухаммад б. Мама (авар. – *МухIаммад Мамалав*) ал-Мачади являлся шейхом, получившим иджаза от Йунуса ал-Ансалти и факт захоронения в данном зийарате его дочери, на наш взгляд, может свидетельствовать о том, что она была замужем за сыном Йунуса –

Мухаммадом, что говорит о том, что их связывало не только духовное родство.

В помещении зийарата хранятся несколько рукописей, в одной из которых нами был обнаружен интересный документ, имеющий отношение к теме нашего исследования. Перевод: «Во имя Аллаха, милостивого и милосердного. Это разъяснение на завтрашний день. Сделал завещание Сулайман в селении Йунус-шейха ал-Ансалти. Пахотное поле в [местности] *Заналь*, на котором засеивается 2,5 мерки [завещаю сдать в аренду] для того, чтобы выплачивать в качестве штрафа [за свои прегрешения] в течение трех лет. Затем, [завещаю] его кому-либо из этого дома или рода (Сулаймана), кто ежегодно в месяц Рамадан будет читать Коран, находясь в этой усыпальнице. В противном случае [урожай] отдается на нужды этого селения. Пахотное поле в [местности] *Зобальа*, на котором засеивается 4 мерки, тому, кто совершит за него хадж и 1 барана для раздачи милостыни (садака) в мечети в день жертвоприношения». Кроме того, по полученным нами сведениям зийарат Йунуса ал-Ансалти имел самостоятельный вакф, которому принадлежали пахотные земли, садовые участки и стада овец.

То, что в Ансалте в XVI в. имелись лица, получившие хорошее образование на арабском языке, свидетельствует запись в колофоне рукописи «Зикр ал-мавт»¹, хранящейся в мечети сел. Шотота Хунзахского района: *«Завершилось написание этого сочинения рукой ничтожного и грешного раба, нуждающегося в милости Всевышнего, Милостивого в мадраса нашего великого господина, опережающего всех ученых по знаниям, понимаю и пронциательности, самого выдающегося в вынесении решений и самого благочестивого в части деяний, отрешенности от мирского. И если сказать: если бы он продолжал искать знания, то все авторы... Мухаммада, сына Шахбацава (Шагь-Бацлав), да исполнит Аллах их желания в раю Фирдавс, шафиита по мазхабу, ал-Ансалти (ансалтинца) по роду, ал-Авари (аварца) по родине в 939 году»* (начался 12.08.1532 г.).

Переходя к изложению выводов нашего исследования жизнедеятельности Йунуса ал-Ансалти, отметим, что до последнего времени была распространена версия, согласно которой, он умер в 901 г. хиджры. Вместе с тем, известный знаток истории Дагестана Мансур Гайдарбеков в своем собрании памятных записей,

¹ Часть знаменитого суфийского этико-догматического трактата ал-Газали (ум. в 1111 г.) под названием «Ихйа' ’улум ад-дин» («Оживление наук о вере»).

зафиксировал и такую информацию, с оговоркой «из его надгробия в Ансалте»: «Умер шейх, преподаватель и ученый арабист Юнус сын Мухаммеда из Ансалта в 901 (1398-99)». Т.М. Айтберов позднее впервые установил принадлежность шейха Йунуса к «халватийскому ордену» (Айтберов, 1990:85).

Обобщая информацию, которую нам удалось собрать по шейху Йунусу, отметим, прежде всего, что датой его смерти мы считаем 1007 г.х. (начался 3.08.1598 г.), а не 801 г. (начался 20.09.1398 г.). К этому выводу мы пришли, исходя из следующих исходных показателей. Во-первых, преемник шейха Йунуса – шейх Мухаммад ал-Мачади скончался в 1636/37 г. (об этом ниже), а учитель – шейх Амир ал-Агдаши ал-Мишлиши в 1562/63 г. Логично предположить, что дату смерти Йунуса следует расположить между двумя этими датами. Во-вторых, очевидно, что вышеуказанная группа ансалтинцев, предпринявшая в 1930-х гг. исследование зийарата шейха Йунуса, смогли прочесть на его надмогильной плите, только три цифры – 8, 0 и 1. Однако, прочитали они их в неверном направлении. Трудностей для прочтения добавило, судя по всему, и то обстоятельство, что арабская цифра «ноль» пишется в виде точки, которая с течением времени могла не сохраниться или плохо читаться. Что касается прочитанной ими цифры 8, то, как известно в перевернутом виде она превращается в цифру 7. Эти же цифры они нанесли и на обломок его оригинальной надмогильной плиты, а также на его копию.

Однако, мы полагаем, что расположение этих цифр на оригинальной плите шейха Йунуса дано в обратном направлении, т.е. слева направо. Исходя из этих данных, следует считать, что на надмогильной плите шейха Йунуса была дата – 1007 г.х., которая была неправильно прочитана и интерпретирована как 801 г.х. Это предположение вполне логично и с учетом дат смерти учителя и ученика шейха Мухаммада ал-Мачади. Таким образом, шейх Амир ал-Агдаши умер в 1562/63 г. (970 г.х.), его ученик – шейх Йунус ал-Ансалти – в 1598/99 г. (1007 г.х.) и уже его преемник – шейх Мухаммад ал-Мачади – в 1636/37 г. (1046 г.х.). Т.е., если исходить из лунного календаря, между тремя смертями были почти одинаковые интервалы в 37 и 39 лет.

Шейх Мухаммад ал-Мачади

Согласно вышеприведенной силсиле, преемником Йунуса ал-Ансалти стал Мухаммад ал-Мачади. Мухаммад ал-Мачади был представителем одного из влиятельных родов селения Мачада – *Кюмпюлал*, владевшим одним из 4-х фамильных башен в квартале

Гъогъоа. По происхождению, они считались выходцами из Хунзаха, уже давно осевшими в Мачаде и образовавшими тухум (патронимия) *Хундериалал* (авар. – «хунзахцы»). В родном селении шейха, несмотря на давность описываемых событий, сохранилась устная традиция, согласно которой, будущий шейх еще в детском возрасте обладал необычными свойствами, и уже в то время проявлял дар чудотворства (карамат)¹. Так, согласно одному из преданий, мачеха Мухаммада однажды оправила его к соседям, чтобы попросить огня. По дороге обратно огонь в руках мальчика внезапно потух, и он пришел домой ни с чем. Рассерженная мачеха принялась избивать пасынка, но в этот момент из рук ребенка вдруг начал исходить божественный свет и потрясённая увиденным женщина, потеряла сознание. Устная традиция еще гласит, что Мухаммад еще в юном возрасте в поисках знаний отправился в селение Ансалта. Здесь Мухаммад получил хорошее религиозное образование, а перед возвращением на родину, его женили на девушке из уважаемого тухума. Надобно полагать, что, будучи в Ансалта, Мухаммад ал-Мачади не только получил традиционное мусульманское образование, но и постигал через шейха Йунуса ал-Ансалти таинства суфийского учения.

В Мачаде сохранился почитаемый в округе зийарат шейха, состоящий из самой усыпальницы, расположенной сейчас ниже уровня земли, и комнаты для ее посетителей. На могиле шейха установлен искусно обработанный камень белого цвета, на котором имеются розетки, оформленные оригинальными цветными красками, покрытые, по всей видимости, слоем воска или другого материала, который сохранил до наших времен все богатство красок. Надмогильный камень имеет антропоморфный верх, состоящий из каменного шара, установленного на сужающейся к верху колонне, напоминающей шею.

В центральной части передней стороны стелы, на красном фоне, содержится эпитафия шейха: «Праведный раб, шейх, наставник (*муриид*), полюс полюсов (*кутб ал-актаб*) Мухаммад, сын Маммы отправился на встречу со Всевышним Аллахом в месяц ша'бан 1046 года» (начался 28.12.1636 г.). Вокруг нее на П-образной полосе имеется текст, очевидно суфийского характера: «Благ становится все больше и больше. Увы, печали и тоски от этого

¹ В мусульманской традиции термин «карамат» используется для обозначения чудес «святых», «друзей Бога» (авлия), которым Аллах предоставляет возможность их творить. Об этом см. статью (Мусаев, 2007:218-232).

становится не меньше! Посты напрасные и бдения, что проходят под [тусклым светом] свечи. Но одно под конец я решил для себя: Аллах, есть истина, а все остальное прах! И предстоит им встретиться со своим Господом в садах, блаженного Рая!» На надмогильной плите имеется и сделанная позднее надпись: «Мухаммад младший (калька от авар. *Гитина-Мухаммад*) был здесь муфтием в 1255 г.» (начался 16.03.1839 г.).

Рядом с зийаратом, около его стен, расположены могилы сыновей шейха Мухаммада ал-Мачади со следующими эпитафиями.

1. «Отправился праведный раб, потомок благородного [человека] – Ибрагим, сын Шейх-Мухаммада на встречу со своим Господом в месяц раби-ал-ахир 1094 г.» (начался 28.03.1683 г.).

2. «1103 год (начался 23.09.1691 г.). Могила святого (*вали*) Шафи, сына шейха Шейх-Мухаммада, да одарит нас Аллах его заступничеством».

Заключение

Наше исследование средневековой эпиграфики Нагорного Дагестана, проведенное в 2015-16 гг., показало, что орден Халватийа имел здесь широкое распространение в XVI-XVII вв. Более того, Халватийа способствовало исламизации многих регионов Аварии, в которых имел распространение религиозный синкретизм с элементами традиционных верований (Seferbekov, 2014:10). Изучение письменных арабоязычных источников показало, что к середине XVI в. данное суфийское братство проникло в среду аварцев, довольно быстро завоевав в этой среде прочные позиции, и стал важной частью мусульманской культуры в этом регионе. Следует отметить, что нами был выявлен целый ряд зийаратов как самих шейхов ордена Халватийа, так и их влиятельных последователей, получивших право наставничества (*иджаза*) от вышеуказанных шейхов – Йунуса ал-Ансалти и Шейх-Мухаммада ал-Мачади. Об этом говорят, как передатчики устной традиции, так и схожесть в оформлении зийаратов и надмогильных памятников, которые были нами выявлены в Нагорном Дагестане.

В ныне заброшенном сел. Рукдах Шамильского района, недалеко от сел. Мачада на кладбище имеется худжра – помещение, в котором расположена могила, приписываемая «шейху» Аббасу. Согласно эпитафии, ее обладатель умер в один год с Шейх-Мухаммадом ал-Мачади: «*Хозяин этой могилы – 'Аббас, сын Ахмада, да помилует их Аллах. Дата от хиджры Пророка – 1046 год*» (начался 4.06.1636 г.). По устной традиции, Аббас последние

годы жил и умер в сел. Хорода Тляратинского района, которое находится в 15 км к северу от Рукдаха. Там же он был и похоронен, но рукдахцы выкрали его труп и перенесли ночью в свое селение. Таким образом, у Аббаса имеются две могилы – пустая в сел. Хорода и место его захоронения в сел. Рукдах. Согласно устной традиции, он также был последователем Шейх-Мухаммада ал-Мачади.

В сел. Урада Шамильского района на кладбище имеется мавзолей (худжра), в которой расположена надмогильная плита со схожим орнаментальным оформлением и эпитафией: *«Покойный хаджи Абдаллах, сын Динчу (Д.н.ш)»*.

В сел. Гоор Шамильского района на окраине кладбища имеется зийарат - прямоугольное помещение (25 x 7 м.), которое состоит из 5 комнат, в одной из которых имеется надмогильная плита со схожим орнаментальным оформлением и эпитафией: *«Хозяин этой [могилы] Рамазан, сын Мухаммада, да помилует Аллах их грехи»*.

В сел. Согратль Гунибского района на территории кладбища имеется зийарат, в котором находятся три могилы. Согласно эпитафиям, они принадлежат двум братьям и сыну одного из них: 'Абд-ул-Кадир б. Мухаммад, умерший в 1056 г.х. (начался 16.02.1646 г.), шейх Мустафа б. Мухаммад (начался 9.10.1657 г.) и 'Ариф б. Шейх Мустафа б. Мухаммад, умерший в 1108 г.х. (начался 30.07.1696 г.).

Наше исследование этих 6 зийаратов (четырёх вышеприведенных и двух, принадлежащих Йунусу ал-Ансалти и Шейх-Мухаммаду ал-Мачади), показало существование единого образца, по которому изготавливались надмогильные плиты для представителей элиты ордена Халватийа. Сама плита изготавливалась из плотного белого известняка, на котором с помощью каменной или деревянной перемишки крепились каменные шары, олицетворявшие тюрбаны с 40 полосами. На надмогильной плите изображались каплевидные медальоны и прочие орнаментальные сюжеты единого образца. Само помещение зийарата состояло обычно из одной – двух комнат, расположенных на кладбище. Сама практика изготовления каменных мавзолеев на кладбище для Нагорного Дагестана представляет собой исключение, которое в нашем случае было представлено лишь зийаратами шейхов и маъзунов ордена Халватийа. За последние 2 года нами были обследованы кладбища около 40 населенных пунктов. В них мавзолей шейхов Халватийа были единственными капитальными

сооружениями, если исключить постройки последних 150 лет. Более того, изучение письменных арабоязычных источников показало, что зийараты шейхов ал-Ансалти и ал-Мачади имели свои вакфы, куда входили пашни, сады и стада овец и коз. Таким образом, они представляли собой сложившиеся религиозные институты, которые по своим финансовым возможностям конкурировали с джума-мечетями тех населенных пунктов, в которых они располагались.

Тем более удивительным кажется то, как быстро и почти бесследно из религиозной жизни аварцев исчезло влияние тариката Халватийа, который, казалось бы, прочно укрепился в Нагорном Дагестане. Этот феномен быстротечного триумфа Халватийа в труднодоступном горном регионе, безусловно, представляет собой интересную и перспективную тему, раскрытие которой заметно обогатит наше представление о средневековом общественном укладе и религиозной ситуации не только в Нагорном Дагестане, но и на всем Восточном Кавказе, который стал мусульманским во многом именно благодаря влиянию этого горного региона, поставлявшего веками во все прилегающие регионы и страны подвижников ислама. Наше исследование можно считать лишь первым шагом в исследовании этого вопроса.

Список литературы:

1. Айтберов Т.М. Древний Хунзах и хунзахцы. – Махачкала: Дагестанское книжное издательство, 1990. – С. 176.
2. Айтберов Т.М. Материалы по истории горного Дагестана (XV-XVI вв.) // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XIII годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР. – М. Наука, 1977. – С. 74-77.
3. Айтберов Т.М. Эпитафии шейхов братств Сафавийа, Халватийа и Сухравардийа в Дагестане: к истории ирано-дагестанских связей XV в. // Дагестан и мусульманский Восток. – М., 2010. – С. 179-188.
4. Алескерова Н. Суфийское братство Халватийа. – СПб: Петербургское востоковедение, 2015. – С. 270.
5. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). – Баку: Элм, 1983. – С. 344.
6. Закарияев З.Ш. Средневековый дагестанский суфий Шейх Амир ал-Мишлиши и его зийарат в селении Мишлеш // Исламоведение. №3. 2011. – С. 105-111.

7. Мусаев М.А., Шихалиев Ш.Ш. Чудотворство святых в дагестанском арабоязычном суфийском биографическом сочинении «Табакат ал-Хваджакан ан-накшбандийа ва садат машаих ал-Халидийа ал-Махмудийа» Шуайба ал-Багини // Письменные памятники Востока. 2012. № 2 (17). – С. 218-232.

8. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского Университета, 2007. – С. 428.

9. Aytberov T.M. A report to Abbas Mirza Qajar from Dagestan // Iran and the Caucasus. 2014. №4. – P. 383-388.

10. Seferbekov R.I. Herbaceous characters in the popular beliefs of the peoples of Dagestan // Iran and the Caucasus. 2014. №1. – P. 47-50.

**Xəlvətiyyə sufi təriqətinin yayılmasında Şirvanşahların
rolu: orta əsr Dağıstanında sufizm tarixinin yeni səhifələri
- XVI-XVII əsrlər
Xülasə**

Sufi təriqətlərinin dağlıq Dağıstana yayılmasını elm aləmində XIX əsrə aid edirlər. Bunu ilk növbədə o dövrün mövcud ictimai-siyasi vəziyyəti və Rusiya İmperiyasının Şərqi Qafqaza ekspansiyası ilə əlaqələndirirlər. Yaranmış vəziyyətdə sufizm bu ekspansiyaya qarşı bir ideoloji vasitə kimi istifadə olunur. Lakin müəlliflər təqdim etdikləri məqalədə bu prosesi bir neçə yüz il geriyə çəkirlər. Əldə olunan tarixi faktlara əsasən hələ XVI əsrdə Dağlıq Dağıstana onun Tsaxur və Avar icmalarına Xəlvətiyyə sufi təriqətinin kök salması isbat olunur. Müəlliflər tarixi faktlara əsaslanaraq sübut edirlər ki, Xəlvətiyyə təriqətinin nümayəndələri hələ Səfəvilər dövründə Şirvandan sıxışdırılmış Türkiyə ilə yanaşı Dağıstanada keçmişlər. XV əsrin sonuna kimi Şirvanşahlar bu təriqətin şeyxlərinə yardım etmiş, onların tərəfdarlarının sayının artmasına və təriqətin möhkəmlənməsinə xidmət etmişlər.

**The contribution of the Shirvanshahs to the spread of the Sufi
order of Khalvatiya: new pages of the history of Sufism in
medieval Dagestan – XVIth – XVIIth centuries**

Summary

The penetration of Sufism (Sufi tariqas) in Highland Dagestan (Highland Avaria) is usually linked to the events of the XIX century and it is customary to explain the success of their preaching by the socio-political situation in the Eastern Caucasus, demanded an ideological

platform for the emerging resistance to the expansion of the Russian empire in the region. However, we have some facts that allow us to make this process more ancient for several centuries. Even in the XVI century the Sufies of Tariqa Khalwatiya struck strong roots into Highland Dagestan, at least in the Avar and Tsakhur communities. The materials detected by authors in Highland Avaria testify the presence of a number of facts about the success of the preaching of the sheikhs from the brotherhood Khalwatiya. Our research, in its turn confirms the thesis of the displacement from Shirvan of the Tariqa Khalwatiya adherents by Safavids not only into the Ottoman Empire but also in Dagestan. Before the beginning of the XVI c. Shirvanshahs provided every support to the shaykhs of the brotherhood of Khalvatiya and an increase in the number of followers in their territory.

РОЛЬ ДЕРБЕНТА В ТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ НАРОДАМИ ДАГЕСТАНА И ШИРВАНА В XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВВ.

Назим МАГОМЕДОВ*

Açar sözlər: Dərbənd, Dağıstan, Şirvan, ticarət əlaqələri, mədəni əlaqələr

Key words: Derbent, Dagestan, Shirvan, trade relations, cultural relations

Введение

Торгово-экономические отношения народов Дагестана с Ширваном имеют многовековую историю. В XVIII – первой половине XIX в. эти отношения получили дальнейшее развитие, они стали более устойчивыми и расширялись, охватывая все новые общества и районы. Это объяснялось, с одной стороны, стабилизацией политической обстановки на Восточном Кавказе со второй половины XVIII в. после разгрома Надир-шаха, затем вхождением Дагестана и стран Закавказья в состав Российской империи, вызвавшим определенное оживление в развитии как отдельных отраслей хозяйства, так и экономики в целом, а с другой – затруднением связей горной части Дагестана с его равнинной частью, вызванным народно-освободительной борьбой горцев Дагестана и Чечни.

Наиболее крупным центром торговли горцев с Ширваном был город Дербент – крупнейший торговый и политический центр Восточного Кавказа. По своему выгодному географическому и стратегическому положению Дербенту было суждено играть важную роль в российско-иранской, российско-закавказской и дагестано-ширванской морской и транзитной торговле.

Наиболее интенсивные торгово-экономические связи Дербент поддерживал с Ширваном – одной из богатых и благоприятных для занятия торговлей областей Азербайджана. Это объяснялось близостью Ширвана к морю и международным торговым трассам, проходившим через него и связывавшим его с Дагестаном. Кроме

* докт. ист. наук, зав. отделом древней и средневековой истории Дагестана Института истории, археологии этнографии ДНЦ РАН; email: magomedov43@bk.ru

того, он был экономически развитым регионом и мог выставить в торговый обмен весьма ценные товары сельскохозяйственного и ремесленного производства.

Экономические контакты между жителями Дербента и Ширвана издавна носили регулярный характер, были взаимовыгодными и играли важную роль в их социально-экономической жизни, так как исторические судьбы между ними в большинстве случаев определялись одними и теми же политическими событиями.

Основной торговой трассой, связывающей народы Дагестана с Ширваном, был путь по приморской равнинной дороге, по которой проходил один из мировых торговых и дипломатических путей из России через Дагестан, Дербент в Ширван, Азербайджан и далее в Иран. Этот путь неоднократно упоминается в источниках (Фехнер, 1956: 32). Он был наиболее оживленным и функционировал постоянно. Об этом свидетельствует наличие большого количества караван-сараяв на нём.

Подавляющая часть дагестанского населения была связана с Ширваном не только по сухопутным дорогам, но и водными путями. В системе внешней торговли Дагестана значительная роль принадлежала Каспийскому морю. В это время возрастает значение морской торговой трассы Астрахань – Дербент – пристань Низовая – Шабран – Шемаха. Она превращается в важный отрезок Волжско-Каспийского водного пути, который приобрел подлинное экономическое значение с начала XVIII в. благодаря интенсивному развитию русского мореходства на Каспии.

Близость Дербента к Кубе, Нухе, Шемахе и другим городам Северного Азербайджана (Ширвана) благоприятно сказывалась на развитии товарообмена между ними. В целом соседство с одной из высокоразвитых областей Азербайджана с Ширваном имело огромное значение для Дербента.

Из городов и сел Ширвана в Дербент поступали всевозможные продукты и товары первой необходимости и длительного пользования. Из Шемахи привозили в Дербент «шелк, шелковые материи, в Шемахе сделанные, как-то: мовидрай, шемандруз, аладжи и тому подобные» (Кремский, 1958: 234). «Провинция Гилянская и город Шемахи, - писал С.Г. Гмелин, - снабждают Дербент разными бумажными и шелковыми материалами как-то кутнею, канаватом, кисиею, бурметью, кои променявают лезгинским и горским татарам за один род тонкого сукна, которое

ими же самими в горах приготавливаются и называется кубеши-шал» (Гмелин, 1785: 19).

Привозили в Дербент различные товары торговые люди из Баку, Шеки, Нухи, Гиляна и других торгово-ремесленных центров Ширвана и других регионов Азербайджана, которые здесь вступали в контакт с торговцами Дагестана, покупали у них необходимые себе товары, продавая им, в свою очередь, привезенные ими для продажи свои товары. Особую роль в развитии торговли дагестанских горцев с азербайджанцами в Дагестане играли Шемаха и Ширван. Ширван и Дербент, как сказано выше, объединяли не только их близкое расположение, но и общность экономических интересов, что и стимулировало укрепление и расширение взаимовыгодных контактов. Из Баку в Дербент привозили смолу, нефть, соль, шафран, из Нухи, Гянджи и других городов – пшеницу, ячмень, лесоматериалы, марену, сухофрукты и т.д.

Дербент выступал и в качестве центра, через который осуществлялась торговля горцев Дагестана и Ширвана непосредственно на их территории. Торговая трасса, названная Б. Малачихановым «великим путем народов» (Малачиханов, 1965: 185), проходившая через внутренний Дагестан – Южный Дагестан – Дербент, продолжалась далее в Ширван. Особенно успешно велась торговля с азербайджанскими городами жителями Южного Дагестана. Ряд азербайджанских районов являлись житницей для жителей Южного Дагестана, которым не хватало своего хлеба. Ещё И.-Г. Гербер отмечал, что жители самурских обществ приобретали хлеб в Кубе и в других районах Ширвана – Азербайджана. О Мушкуре, в частности, он писал, что «сей уезд ... всю Ширвань, Шемаху и часть Дагестани удовлетворяет пшеницею, ячменем и пшеном, которых в сих уездах очень много сеют» (Гербер, 1958: 88).

О торговле табасаранцев, ахтынцев, рутулов с Ширваном Ф.Ф. Симонович писал, что они «промышляют вообще сукном, коврами, попонами и другими шерстяными тканями» и «вырабатывают овчинные мехи и другие кожи» и что все «сии рукоделии, равно и шерсть, отпускают» не только в Дербент, но и в «Кубу за хлеб, сарачинское пшено, шелк, хлопчатую бумагу, соль, нефть и за деньги» (Симонович, 1958: 143). Особым спросом в Кубе пользовались ковры, отличавшиеся «прочностью волокна и красок».

В свою очередь, ширванские торговцы активно торговали в различных торгово-ремесленных центрах Дагестана. Они привозили в Дагестан шелк, парчу, медь, кожу, пеньку, бумагу хлопчатую, кумачи красные, епанчи черкесские, шелк-сырец, нити

хлопчатобумажные, пшеницу, муку, лук, холодное оружие, кожи, горох (нохут), рис и др. Говоря конкретно о Табасаране, проф. М.Р. Гасанов пишет, что сюда и главным образом в Хучни приезжали не только торговцы из Дербента, но и городов Азербайджана, которые привозили предметы украшения, шелковые материи, а взамен приобретали изделия домашнего производства и скот (Гасанов, 1994: 160).

Наибольшим спросом пользовались у горцев разнообразные сукна – голландские, английские и азербайджанские, в частности ширванские, которые производились в Шемахе, а европейские в основном вывозились из Баку. Ф.И. Гене отмечал, что «толстый бурмет для рубах и архалуков» горцы выменивали «от заезжих из Нухи и Дербента татар или армян на баранов...» (Гене, 1958: 345).

Торговые связи между кубинцами и дербентцами особенно усилились после объединения двух владений под эгидой Фатали-хана. Такая консолидация, как показал исторический опыт последующего времени, усилила сближение южных районов Дагестана с Северным Азербайджаном, положительно повлияла на дагестано-ширванскую торговлю. В пределах Северо-Восточного Азербайджана утвердились исключительно выгодные условия для южнодагестанской торговли. Купцам предоставлялся свободный и безопасный проезд и доступ к рынкам сбыта. Кубинские власти принимали меры для охраны торговых путей и интересов дагестанских торговых людей. Недалеко от Баку находилась кубинская охранная служба во главе с юзбаши (Магомедов, 2004: 51).

Богатый фактический материал, хранящийся в архивах Махачкалы и Астрахани, показывает динамику развития и тенденцию постоянного расширения дагестано-ширванской торговли, осуществляемой в основном через Дербент, с конца XVIII в. Автор статьи «Описание российской торговли с Персией», опубликованной в 1815 г. в астраханском еженедельнике «Восточные известия», убедительно доказывал значение Дербента и Баку в российско-кавказской, в том числе и дагестано-ширванской торговле. По его данным, еще в 1776 г. цена вывозимых и привозимых товаров через эти города простиралась до 953 тыс. руб., в 1795 г. до 1,5 млн. руб. (Описание Российской торговли с Персией, 1815: 107). В той же статье сказано, что торг в самом Дербенте невелик, но через этот город проходит транзитная торговля, а около города на рейде постоянно находятся купеческие суда из Астрахани, Баку и Кизляра.

В 1793 г. из Дербента и Ширвана было привезено товаров в Баку на 200 тыс. руб., столько же из Астрахани и Кизляра. Автор статьи подчеркивает, что лезгины, кубачинцы и другие дагестанские народы привозят свои товары не только в Дербент, но и в Баку. По данным С. Броневского, в начале XIX в. торговля по Каспийскому морю с Дагестаном и Ширваном через дербентский порт, за исключением внешней торговли (с Ираном и Средней Азией) составляла в год 1 млн. 100 тыс. руб., а сухопутная 700 тыс. руб. (Броневский, 1823: 457-458).

Особенно расширяется дербентская торговля в XIX в. Так, в «Журнале о происшествиях по Дербентской таможне» имеются уникальные записки и данные о состоянии торговли города с Ширваном. Так, например, 1 декабря 1810 г. в Дербент из Дагестана привезли товары в 10 узлах, в тот же день выдано разрешение карабудахкентцу Магомед Гусейну на вывоз товаров из Дербента в Баку в 23 узлах. 6 декабря 1810 г. было разрешено дербентскому купцу вывезти из Дербента в Баку меди и лома 40 пудов, губденскому лезгину Г. Амзанову до Кубы товаров в 3-х узлах, а кизлярскому армянину довести до Баку 130 ведер виноградной водки и т.д. (ЦГА ДА: 23).

В начале 20-х гг. XIX в. ежегодно в Дербент привозили персидских и ширванских товаров на 28 тыс. руб., лезгинского сукна, бурок и др. на 10 тыс. руб. серебром, а из Кубы только сельхозтоваров на сумму 12 тыс. руб. О росте товарооборота между Дербентом и Ширваном в начале 20-х гг. XIX в. говорят и другие данные. Для интереса укажем, что 10 августа 1824 г. в Кизляр привезли 213 пудов ширванского и 448 пудов гияльского шелка, 22 мешков (294 пудов) марены и др. – всего 1158 пудов разных товаров. Только за 2 дня 1826 г. вывезли из Дербента в Баку и Ширван 445 шуб. овчинных, 1500 аршин лезгинского холста, 478 шт. мерлушек, 1091 шт. паласов, 14 связок бурки и т.д. В том же году только из Кубинской заставы было отправлено в Астрахань 15 караванов с товарами (на 81 арбе). Только за май – июнь 1825 г. из Дербента и Кубы привезли в Астрахань марену 3-12 полутайки. В том же году всего в Астрахань прибыли 26 караванов в составе 255 арбах из Дербента, Баку, Кубачи и т.д. В 1826 г. дербентские купцы отвезли в Баку товары на 74568 руб., а привезли в Дербент на 45 964 руб. В том же году из Ширвана и Кубы привезли в Дербент товаров на 84641, а отвезли в указанные места на 63 тыс. 400 руб.

Вышеприведенный фактический материал свидетельствует об устойчивой тенденции роста и расширения товарооборота между

Дагестаном и Ширваном. Объем торговли между Дагестаном и Азербайджаном был бы показан не в полной мере, если не присоединить к дербентской торговле торговлю через Сальяны и Кубу. «Сальяны – шестая пристань, - указывал П. Зубов, - через которую в 1829 г. перевезли персидских бумажных товаров на 500 тыс. руб.» (Зубов, 1835: 231). Только в 1823 г. через Сальянскую заставу вывезли товаров на 46 тыс. 863 руб.

Ежегодно Куба отправляла товары в Дагестан и на Северный Кавказ: рис до 20 тыс. пудов, пшеницу до 136 тыс. пудов, ячмень до 40 тыс. пудов, паласы, сукна и шерстяные изделия на 6 тыс. червонцев, лес на 1600 червонцев, рогатый скот до 5 тыс. голов, овец до 15 тыс. голов, лошадей до 1800 единиц. Товары привозили в Кубинскую область на 136 тыс. руб. серебром, кроме того, лезгины привозили свинец, селитру; в Ширван – шелковые материи. Дербент и Кизляр – вино и водку на 6 тыс. руб., российских и персидских товаров на 58 тыс. руб., бакинскую нефть и соль на 12 тыс. руб. и т.д.

Итак, на основании этих и других источников можно сделать вывод, что широкие экономические отношения между Ширваном и, в целом, Азербайджаном и Дагестаном имели положительные последствия. Экономическая интеграция способствовала установлению между народами Азербайджана и Дагестана добрососедских, дружественных отношений. Отдельные ханы и феодалы Дагестана имели династические и родственные связи с правителями Баку, Ширвана, Карабаха и другими.

Для общего представления картины дагестано-азербайджанских экономических отношений приведем таблицу Бакинского товарооборота в 20-х годах XIX в., составленную по данным Центрального госархива Астраханской области и других источников.

Годы	Привоз	Вывоз	Оборот
1824	1.020.278 р.	1.318.660 р.	-
1825	1.164.548 р.	732.192 р.	-
1826	841.963 р.	288.141 р.	1.150.116 р.
1827	2.459.592 р.	2.745.753 р.	5.205.445 р.
1828	972.937 р.	2.366.267 р.	4.639.205 р.
1829	794.574 р.	2.184.668 р.	2.979.242 р.
1830	593.653 р.	2.054.188 р.	2.627.835 р.

Такое резкое колебание суммы оборота бакинской торговли в отдельные годы объясняется тем, что в начальный период русско-иранской войны 1826-1828 гг. торговля между Ираном и Россией была запрещена. Только в марте 1827 г. был отменен этот закон.

В 40-х годах XIX в. торговый обмен между Дагестаном и Ираном был настолько интенсивным, что через пограничную таможенную на Самуре прошло до 15 тыс. горцев и с каждым годом их число увеличивалось. Об этом говорит количество зарегистрированных товаров:

в 1845 г. – 16241 пуд сушеных груш и орехов;

в 1846 г. – 32932 пуд;

в 1854 г. – 77376 пуд.

А в 1855 г. сельскохозяйственная продукция поступила на сумму 500202 руб. 77 коп. (Бакунин, 1876: 97).

Следует отметить, что успешному развитию торгово-экономических контактов народов Дагестана и Ширвана способствовало то обстоятельство, что по пути следования торговцев находились караван-сарай, в которых останавливались они и общались друг с другом. Караван-сарай обслуживали в основном торговцев и использовались не только для укрытия и защиты от грабежей, но и под склады (хранилище товаров), жилье (отдыха и ночлега), продажи товаров и в качестве конюшни.

Возводились караван-сарай не только у дорог, но и в населенных пунктах. Такие небольшие караван-сарай были в Самуре, Магарамкенте и Джокуткенте (выше Касумкента по дороге в Курахскую долину). В городе Шеки имелись ганджинский, тебризский, лезгинский караван-сарай, в которых помещались купцы из соответствующих мест. Один из караван-сараяв XVIII в. существует в Баку до настоящего времени под названием «Лезгипара» и сохраняется как исторический памятник архитектуры, что еще раз подтверждает наличие в прошлом тесных торгово-экономических связей между народами Дагестана и Азербайджана.

Заключение

Свидетельством развития торгово-экономических связей является то, что в это время и в Дагестане, и Ширване существовали в основном одни и те же названия стандартов мер и весов, в денежном счете. Так, например, чет-кепек – пол копейки, копек – копейка, шаги – пять копеек, эки шаги – десять копеек, аббас – двадцать копеек, манат – рубль и т.д.

Приведенный выше фактический материал, а также сведения о торговых путях и караван-сараях свидетельствуют о важном значении города Дербента в развитии торгово-экономических связей дагестанских народов с Ширваном и Азербайджаном в целом. Значение этих связей было огромное – они способствовали укреплению политических и культурных взаимоотношений и дружбы между народами Дагестана и Ширвана.

Список литературы:

1. Бакунин Ф.А. Очерки внешней торговли Азербайджана. СПб., 1876.
2. Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. М., 1823. Ч. 2.
3. Гасанов М.Р. Очерки истории Табасарана. Махачкала, 1994.
4. Гербер И.-Г. Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728 г. // История, география и этнография Дагестана XVIII–XIX вв. М., 1958.
5. Гене Ф.И. Сведения о Горном Дагестане. 1835 / 1836 г. // История, география и этнография Дагестана XVIII–XIX вв. М., 1958.
6. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств в природе. СПб., 1785. Ч. 3.
7. Зубов П. Картина Кавказского края. СПб., 1835. Ч. 3.
8. Кремский А.А. Выдержки из описания Дагестана и Ширвана. 1806 г. // История, география и этнография Дагестана XVIII–XIX вв. М., 1958.
9. Магомедов Н.А. Взаимоотношения народов Южного Дагестана и Азербайджана в XVIII – первой пол. XIX в. Махачкала, 2004.
10. Описание Российской торговли с Персией // Восточные известия. Астрахань, 1815. Т. 47.
11. Симонович Ф.Ф. Описание Южного Дагестана. 1796 г. // История, география и этнография Дагестана XVIII–XIX вв. М., 1958.
12. Фехнер М.В. Торговля Русского государства со странами Востока XVI в. М., 1956.
13. ЦГА РД. Ф. 18. Оп. 1. Д. 17.

XVIII - XIX əsrin birinci yarısında Dağıstan və Şirvan xalqlarının ticarət əlaqələrində Dərbəndin rolu

Xülasə

Məqalə Dağıstan xalqları və XVIII-XIX əsrin I yarısında Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş bölgələrindən olan Şirvan əhalisinin ticarət və iqtisadi əlaqələrinin inkişafında Dərbəndin tarixi rolu və yerinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Qeyd edək ki, Dərbəndin, eləcə də Dağıstanın Şirvanla bütün ticarət və mədəni əlaqələri qədim kökləri qarşılıqlı olaraq fərqlənir və araşdırma dövründə münasibətlərin keyfiyyətə yeni səviyyəsinə çatır. Dərbəndin Şirvanla sıx təmasları ilk növbədə onların ərazi yaxınlığı və ikincisi Şirvanın iqtisadi inkişafı ilə izah olunur. Dağıstan xalqlarını Şirvanla birləşdirən əsas ticarət marşrutu Xəzər yolunun boyu idi və Rusiyanın beynəlxalq ticarət və diplomatik marşrutlarından biri Dağıstan, Dərbənd, Şirvan, Azərbaycan və daha sonra İrana keçdi. Dərbənd vasitəsilə Dağıstanın demək olar ki, bütün xalqları Şirvanla ticarət əlaqələrində iştirak edirdilər. Arxiv məlumatlarının təhlili Dağıstan-Şirvan ticarətinin əsasən Dərbənd vasitəsilə həyata keçirilməsinin inkişaf dinamikasına və davamlı artım tendensiyasını göstərir. Ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişafının sübutudur ki, həm də Dağıstan və Şirvan əsasən pul vəsaiti hesabında ölçü və çəkilər standartları ilə eyni adlara sahibdir. Bu əlaqələr bizim zamanımızda inkişaf və güclənməyə davam edir, buna görə də gələcəkdə olacaqdır.

Role of Derbend in trade relations between the people of Dagestan and Shirvan in in XVIIIth and first half of the XIXth century

Summary

The article is devoted to the study of the historical role and place of Derbent in the development of trade and economic relations between the peoples of Dagestan and the population of Shirvan - one of the economically developed regions of Azerbaijan in the XVIII - first half of the XIX century. It is noted that the commercial and cultural ties of Derbent as well as the whole of Dagestan with Shirvan have ancient roots differed mutually beneficial, and in the period under investigation they reach a qualitatively new level of relations. The close contacts of Derbent with Shirvan are explained, firstly, by their territorial proximity, and

secondly by the economic development of Shirvan. The main trade route connecting the peoples of Dagestan with Shirvan was the way along the Caspian road, along which one of the international trade and diplomatic routes from Russia passed through Dagestan, Derbent to Shirvan, Azerbaijan and further to Iran. Through Derbent, almost all the peoples of Dagestan were involved in trade contacts with Shirvan. The analysis of the archival data shows the dynamics of development and the tendency of the constant expansion of Dagestan-Shirvan trade, carried out mainly through Derbent. Evidence of the development of trade and economic relations is that at that time both Dagestan and Shirvan basically had the same names for standards of measures and weights in the monetary account. These relations continue to develop and strengthen in our time, so it will be in the future.

**РАЗВИТИЕ ВОЕННО-МОРСКОГО ДЕЛА
ГОСУДАРСТВА ШИРВАНШАХОВ В IX-XIII вв.**

Нурулла АЛИЕВ*

Açar sözlər: Şirvanşahlar dövləti. Bakı, Axsitan, Rus donanması, Dərbənd, istehkam

Key words: The State of Shirvanshahs. Baku, Akhthitan, Russian fleet, Derbent, stabilization

Введение

Статья посвящена актуальной и малоизученной проблеме – развития военно-морского дела государства Ширваншахов в IX-XIII веках. В процессе исследования использованы археологические и музейные материалы, результаты подводных археологических исследований, письменные источники эпохи средневековья, а также некоторые современные исследования. Собранные материалы позволили установить, как же осуществлялась защита побережья – восточных границ государства Ширваншахов.

Основная часть

С созданием в IX веке государства Ширваншахов, военно-морское дело в Азербайджане получило значительное развитие. Ширваншахи уделяли особое внимание развитию военного судостроения и сооружению фортификационных сооружений на побережье. В начале XII века ширваншах Манучехр III (1120-1160) начал комплекс мероприятий по укреплению оборонной мощи страны. Ширваншахи контролировали города-порты на Каспии Баку и Дербент. Однако Дербент, как пограничный город неоднократно становился ареной боев и к тому же здесь временами открыто проявлялись сепаратистские устремления отдельных феодалов.

С X века значительно возрастает роль Баку, о котором Мукаддаси (985) писал, что «Баку на море – это единственная гавань области» (Ашурбейли, 1992:70). Значение Баку возросло с перенесением сюда столицы после землетрясения 1192 года в основной столице – городе Шемахе. Баку был окружен крепостной стеной с мощными башнями, рвом и валом (Ашурбейли, 1992:142; Алескерзаде, 1964:150-152). Система защиты Баку состояла из

* капитан 1 ранга в запасе, доктор исторических наук, профессор отдела «Адъютантуры и Науки» Военной Академии Вооруженных Сил Азербайджанской Республики, nurullaliyev@mail.ru

крепостной стены города (где располагались штабы, склады, арсенал), Баиловского мыса и укрепления Баил гасри, а также цепочки сигнальных башен вдоль побережья и на прилегающих островах.

В юго-западной части Бакинской бухты располагался каменный остров, отделенный от Баильского мыса проливом шириной 150-200 м. На острове было выстроено укрепление, стены которого длиной сторон 180х40 м повторяют абрис берегов острова (Ашурбейли, 1983:69). Укрепление состояло из стен, внутренних сооружений и башни-донжона (Алескерзаде, 1964:83). Наружные стены толщиной 1,8 м были сложены из апшеронского известняка с использованием известкового раствора, в угловых местах укреплены обожженными кирпичами и железными штырями (Ашурбейли, 1992:96). В кладке фундамента ниже цоколя вставлены большие камни с ушками круглой формы. Выше цоколя через каждые 15-20 м есть сквозные 4-хугольные отверстия. Места преломления стен укреплены 15-ю башнями. Две южные угловые и северо-западная угловая башни круглые и полые, остальные полукруглые и монолитные. В середине южной стены, и на северо-западной стене, имеются ворота. С внешней стороны стена была покрыта лентой из каменных плит с высеченными рисунками и надписями (Ашурбейли, 1983:69,73-75; Ашурбейли, 1992:96). Всего найдено 636 плит. Были прочитаны слова «Бисмиллах», «Ферибурз», «Махмуд из Баку», «Салахаддин», «Афридун», «Йахйя», «Худабенде», «Афрасияб», «Мухаммед», «Али Манучехр», «Гуштасфи», «Гершасб», «Мухаммед ибн Йазид», «Халид», «Джелал ад-Дин», «Джемал ад-Дин», «султан», «шах», «Бендер-и Баку» («Порт Баку»), «Шемаха», «ал малик». В двойной рамке помещено имя строителя – «Работа мастера Зейнаддина сына Абу Рашида Ширвани». На плитах высечены изображения льва, быка, верблюда, лошади, а также дата «632 год» (1234-1235 гг.) (Алескерзаде, 1964:85; Ашурбейли, 1983:74,75; Исмизаде, 1966:66, 67].

В центре у западной стены была обнаружена каменная площадка (15х9,6 м.), к которой вела дорожка шириной 2 м, служившая основанием для пандуса. В глубине площадки найдены обломки гончарных труб диаметром 10 см. Вероятно, площадка служила основанием для башни – донжона. У южной стены обнаружены остатки фундаментов 9-ти стен смежно расположенных прямоугольных помещений. Во время раскопок найдены две медные монеты, с именами «Манучехр», и «Манучехр сын

Ферибурза и халиф ан-Насир», а также различные бытовые предметы (Алескерзаде, 1964:38; Ашурбейли, 1983:70,72; Путешественники, 1961:296). Во время раскопок найдено бревно длиной 4 м с намотанной железной цепью.

Исследователи А.Вознесенский, В.Бартольд, С.Датиев, Е.Елькин, О.Исмизаде, С.Ашурбейли, И.Джафарзаде полагали, что укрепление в Бакинской бухте («Баил гасри») построено в XII-XIII веках. И.М.Губкин сопоставил данные письменных источников с результатами исследований Каспия и доказал, что затопление острова произошло в 1306 г. в результате сильного землетрясения (Ашурбейли, 1983:69).

В результате имеющихся источников можно прийти к следующим выводам. Создание военного флота потребовало строительства военно-морской базы, в качестве которой был выбран Баку. Ширваншах Манучехр III окружил город крепостной стеной (ныне – стена Ичери Шехер) (Ашурбейли, 1983: 142). В 1928-1930-х годах во время работ у Гыз галасы были обнаружена стена, один конец которой шел в сторону Баил гасри, а второй – к двойным воротам крепости. Таким образом, крепостная стена города имела ответвление в сторону моря и соединялась с Баил гасри. Ограниченная стеной часть моря была защищена от непогоды, и от внезапного нападения (Квачидзе, 2001:92, 93). Корабли могли выходить в море через створ между Баил гасри и Баиловским мысом. На Баилове были обнаружены фундаменты средневековых сооружений (Ашурбейли, 1983: 142, 143). Обнаружение бревна с цепью позволяет предположить, что створ между Баил гасри и укреплением на Баиловском мысу был закрыт цепью. Украшение сооружения рельефным фризом, плиты с надписью «Порт Баку» также говорят о том, что корабли, приходившие в Баку, подходили к Баил-гасри и затем уже проходили через створ. Наличие камней с ушками говорит о том, что к Баил гасри могли приставать корабли (лодки), которые привязывались к этим ушкам. Гончарные трубы, обнаруженные в центральной части Баил-гасри и в фундаменте донжона, а также наличие выходов газа в этом месте позволяют предположить, что башня - донжон использовалась как маяк. Таким образом, огни на Гыз Галасы и донжонах по обеим сторонам Баиловского створа указывали кораблям вход в порт. Следовательно, в XII-начале XIII века Баил гасри был сооружением в цепи укреплений города Баку.

Вплоть до XIX века на острове Наргин сохранялись три средневековые башни-донжона (Керимов, 1980:42). Эти башни

выступали в роли маяка и наблюдательных вышек. Вплоть до 30-х годов XX века на мысах Калегя, Бильгя, Шоулан, Говсан имелись аналогичные башни (Пахомов, 1947:32). Вследствие этого, цепочка огней указывала абрис береговой черты. Можно предположить, что на мысу Шихов и на мысу Султан также имелись башни.

Корабль, подплывавший к Баку с севера, в конце XII-XIV веках проходил следующим маршрутом: пройдя вдоль берега от огня на м. Говсан до огня на м. Султан, проходил в створ между м. Султан и о. Наргин, пересекал бухту, подходил к Баил гасри. После получения разрешения корабль проходил в створ между м. Баилов и Баил гасри и подходил к причалам Баку. Корабль, подплывавший к Баку с юга, двигался вдоль берега от огня м. Пута до огня м. Шихов, затем проходил в створ между м. Шихов и о. Наргин, проверялся у Баил Гасри, проходил в створ между м. Баилов и Баил Гасри и причаливал у Баку. Сооружения, стоящие вдоль береговой линии, были включены в общую систему ориентиров (маяков), некоторые из них играли и роль сигнально-наблюдательных башен. Это еще раз подтверждает результаты исследований о многофункциональном характере архитектурных сооружений средневекового Азербайджана (Байрамов, 1984:95-97).

В связи с острой необходимостью защиты побережья от нападений русов в конце IX в. усилилось строительство военного флота. Ибн Хордадбек в труде «Книга путей и государств» (840-850) писал, что русы «едут в море Джурджанское (т.е. Каспийское) и там приступают к любому берегу» (Русские, 1953:3). Об этом же писали Ибн Факих (X в.) и Ибн Фадлан (X в.). В истории морских походов русов на Каспий выделяются два этапа: до середины X века они предпринимались с целью торговли и лишь иногда носили характер военных походов; в дальнейшем же русы стремятся обосноваться в западных прикаспийских областях. В конце IX в. и в течение X века русы совершили несколько крупных военных походов по Каспийскому морю.

В X-XII вв. военный флот ширваншахов насчитывал несколько десятков судов. Особенно усиливается флот при ширваншахе Ахситане I (1160-1196). В этот период флот принимал активное участие в отражении нападений с моря. В 1175 году Ахситан I разбил около Баку флот русов, уничтожив 73 неприятельских судна (Ашурбейли, 1983:141). Этот факт позволяет судить о численности флота Ширвана и высоких качествах его военных кораблей.

Для того, чтобы восстановить внешний вид военных судов Ширвана XIII века, были использованы сведения летописцев,

записки и рисунки путешественников, а также данные археологических раскопок. На зарисовках изображены суда с вытянутым носом, приподнятой кормой, двумя мачтами с наклонными реями и косыми (треугольными) парусами.

Венецианский посол Контарини (XV век) отмечал, что корабли Каспия уступали европейским судам, так как были сильно устаревшими (Барбаро, 1971:138). Отсутствие противника на море в XV веке привело к почти полному отмиранию военного флота Ширвана. Контарини пишет, что суда, используемые на западном побережье Каспия, *«внешне напоминают галеру, но имеют размеры тартаны»* (Барбаро, 1971:138). Его сведения подтверждают авторы XVI-XVII веков Орудж бек Байат, Пьетро делла Валле, Ян Стрейс, которые говорят о морально устаревших кораблях. Они сообщают, что некоторые из этих кораблей могут поднимать до 30 т груза (Путешественники, 1961: 34; Курти, 1988: 239).

Таким образом, основной тип ширванского корабля должен был иметь вытянутый нос, приподнятую корму, две мачты с наклонными реями и косыми парусами, быть похожим на галеру, иметь размеры тартаны и поднимать до 30 т груза. Тартана представляла собой судно длиной 30-35 м, шириной 6 м, а галера была парусно-гребным судном с 15-20 парами весел, фок- и грот-мачтой с косыми парусами (Дыгало, 2002: 27, 28, 63). Сопоставление имеющейся информации показывает, что ширванские корабли имели длину 30 м, ширину 5-6 м, приподнятую корму, вытянутый нос, фок- и грот-мачты, косые паруса с наклонными реями, до 15-20 пар весел, обводы же внешне напоминали обводы галеры. Поиск аналогов привел нас к кораблю типа *«шебеке»* (араб.). Шебеке представляла собой парусно-гребное судно, использовавшееся в военных целях в VII-XVIII веках. Корпус корабля изготавливался из акации или тикового дерева. Вместо гвоздей использовались шипы из дерева. Небольшие шебеке имели две, а более крупные шебеке XV-XVII веков – три мачты с наклонными реями и косыми парусами (Əhmədov, 1998: 88, 89). На шебеке Ширвана имелся руль и румпель. Якоря шебеке реконструированы на основании якорей, найденных археологами на дне Бакинской бухты и у селения Бильгя (Ахмед, 1985: 283).

В летописях по истории Азербайджана встречаются термины по морскому делу, и все имеют арабские корни. Следовательно, морская терминология флота Ширваншахов создавалась на арабской основе. Книга средневекового теоретика морского дела Ахмеда ибн Маджида «Книга пользования об основах и правилах

морской науки» является морской энциклопедией, описывающей морские термины, использовавшиеся на Средиземном, Черном, Каспийском, Красном морях, в Персидском заливе, Индийском океане. Мачты корабля обозначались терминами *дакал* (фок-мачта), *сарин* (грот-мачта), каюты – *баландж*, *малих*, якоря – *анджур*, *мирса*, сходни – *сакала*, трюм – *батн ал-маркаб*, паруса – *кил*, *кунб*, *шира* (в зависимости от материала – рогожа или хлопчатобумажная ткань). Использовались такие навигационные приборы как водяные часы, *аструлаб* (астролябия), компас («дом иглы»), *бурд* (лот), лоция – *рахманадж*. Личный состав корабля назывался *маллах* или *бахри* («мореплаватели») и делился на высший, средний и низший. Высший состав состоял из капитана (на крупных боевых кораблях – *амир*, на мелких боевых кораблях – *раис*; на вспомогательных судах – *иштийам*) и лоцмана (*руббан*). Средний состав состоял из рулевого (*суккан-гир*), боцмана (*тандил*), корабельного плотника (*пола*), дозорного (*пянджари*, *диббон*). Матросы обозначались терминами *нути*, *навват*, стрелки-нефтеметатели – *наффат* (Европейские, 1993: 124, 144, 152, 155-159, 162, 165, 168- 171, 173, 328).

В качестве военно-транспортных судов (*маркаб*) использовались корабли *багала* (“мул” – араб.). Багала – парусное судно с двумя мачтами и косыми парусами. Багала имела сплошную палубу без надстроек, скошенный форштевень с коротким бушпритом. Размеры багалы: длина до 30 м, ширина – до 5 м, экипаж (в зависимости от размеров корабля) до 25 человек (Дыгало, 2002: 89).

Монгольское нашествие начала XIII века сильно затормозило экономическое развитие края, оказав негативное влияние и на процесс развития судостроения.

Заключение

В целом, прослеживая историю военно-морского дела в государстве Ширваншахов, можно прийти к выводу о том, что оно развивалось в контексте общего русла развития мирового мореплавания. Население прибрежных районов государства Ширваншахов, жизнь которого была неразрывно связана с Каспийским морем, достигло достаточно высокого уровня военно-морского дела для своего времени, что наглядно проявляется в военно-морских фортификационных сооружениях Баку и Дербента, а также в строительстве морских судов, в том числе, военного назначения, в государстве Ширваншахов. Это позволяло

эффективно отражать набеги иноземных пришельцев с моря, не давая им закрепиться на азербайджанском побережье Каспия. Проведенное исследование позволяет определить систему защиты восточных границ государства Ширваншахов, а также типы боевых кораблей ширванского флота.

Список литературы:

1. Алескерзаде А. Очерки истории средневекового Баку. Баку, 1964.
2. Ахмед ибн Маджид. Книга пользования об основах и правилах морской науки. Т.1 (пер. Т.А.Шумовского). М., 1985.
3. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, 1983.
4. Ашурбейли С.Б. История города Баку (период средневековья). Баку, 1992.
5. Байрамов П. М. О многофункциональности в пределах единой объемно-пространственной структуры (на примере карвансарая, медресе, больницы)// Доклады АН Аз. ССР, Т.40, №11, 1984.
6. Барбаро Иософат и Контарини Амброджио. Барбаро и Контарини о России (пер. Е.А. Скрижинской). Ленинград, 1971.
7. Дыгало В.А. Парусники мира. Ч. 1. М., 2002.
8. Европейские источники XI-XVIII вв. об Азербайджане. Баку, 1993
9. Исмизаде О.Ш. Укрепление в Бакинской бухте // Советская археология. 1966. №1.
10. Квачидзе В.А. Подводные археологические исследования Музея Истории Азербайджана (к 30 летию начала работ) //Музей Истории Азербайджана – 80 лет. Баку, 2001.
11. Керимов В.И. История развития оборонительного зодчества Азербайджана. Рукопись диссертации... д-ра архитектуры. Баку, 1980
12. Книга Орудж бека Байата Дон Хуана Персидского (пер. О. Эфендиева, А. Фарзалиева). Баку, 1988.
13. Курти О. Постройка моделей судов. Л., 1988
14. Пахомов Е.А. Старинные оборонительные сооружения Абшерона// Труды Института Истории им. А. Бакиханова. Баку, 1947.
15. Путешественники об Азербайджане. (под ред. Э. Шахмалиева). Т.1. Баку, 1961.
16. Русские мореплаватели. М., 1953

17. Əhmədov S.Ə. XIV-XVI əsr Azərbaycan hərbi tarixinin bəzi məsələlərinə dair (hərbi təltiflər və hərbi donanma) //Hərbi bilik, 1998, №5

IX-XIII əsrin əvvəllərində Şirvanşahlar dövlətində hərbi-dəniz işinin inkişafı

Xülasə

Məqalə aktual və az öyrənilmiş problemə - IX-XIII əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətində hərbi-dəniz işinin inkişafına həsr olunub. Tədqiqat prosesində arxeoloji və muzey materialları, sualtı arxeoloji tədqiqatların nəticələri, orta əsr dövrünün yazılı mənbələri istifadə olunub.

IX əsrdə Şirvanşahlar dövlətinin yaranması ilə Azərbaycanda hərbi-dəniz işinin inkişafı sürətlə inkişaf etmişdir. Şirvanşahlar hərbi dənizçiliyin inkişafı və sahil bölgəsində istehkamların qurulmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Hərbi donanmanın yaranması Bakıda hərbi-dəniz bazasının yaradılmasını tələb etdi.

Bakı buxtasının cənub-qərb hissəsində daş ada var idi. Ada üzərində uzunluğu 180x 40 m olan istehkam inşa olunmuşdur.

X-XII əsrlərdə şirvanşahların hərbi donanmasında onlarla gəmi var idi. Şirvanşah I Əxsitanın dövründə donanma daha da gücləndirildi. Bu dövrdə donanma dənizdən olan hücumların dəf edilməsində fəal iştirak edirdi. 1175-ci ildə I Əxsitan Bakı yaxınlığında rus donanmasını məğlub etdi, 73 düşmən gəmisini məhv etdi.

“Şəbəkə” tipli şirvan gəmiləri 30 m uzunluğunda, 5-6 m enində olmuş, arxa hissəsi qaldırılmış, burun hissəsi uzunsov idi, fok və qrot dor ağacları, üçbucaq yelkənlər, 15-20 cüt avara malik olmuş, zahirə qaleraya oxşamışdır. Donanmanın dəniz terminologiyası ərəb dilində idi. Hərbi-nəqliyyat gəmiləri kimi “baqala” gəmiləri istifadə edilirdi.

Şirvanşahlar dövlətinin sahilə yaxın ərazilərinin əhalisi hərbi-dəniz işinin öz dövrü üçün yüksək səviyyəsinə çatmışdır; bunu Bakı və Dərbəndin istehkamları, eləcə də Şirvanşahlar dövlətinin dəniz gəmilərinin inşası sübut edir.

Development of naval business of the Shirvanshahs state in the IXth -XIIIth centuries

Summary

Article is devoted to an urgent and poorly studied problem – development of naval business of the state Shirvanshakhs in the 9-13th centuries. In the course of the research archaeological and museum materials, results of underwater archaeological researches, written sources of an era of the Middle Ages are used.

With creation in the 9th century of the state Shirvanshakhs, naval matter in Azerbaijan has gained considerable development. Shirvanshakhs paid special attention to development of military shipbuilding and a construction of fortification constructions on the coast. Creation of the military fleet has demanded construction of naval base as which Baku has been chosen.

In a southwest part of the Baku bay the stone island separated from the Bail cape by the passage 150-200 m wide was located. On the island strengthening which walls parties of 180x40 m long repeat an outline of coast of the island has been built.

In the 10-12th centuries the military fleet of shirvanshakh had several tens of vessels. Especially the fleet at the shirvanshakh Akhsitan I amplifies. During this period the fleet took active part in reflection of attacks from the sea. In 1175 Akhsitan I has broken the fleet of rus about Baku, having destroyed 73 enemy vessels.

The Shirvan "shebeka" ships had length of 30 m, width of 5-6 m, the raised stern, the extended nose, fok- and mainmasts, slanting sails with inclined yards, to 15-20 couples of oars, contours resembled galley contours superficially. Sea terminology of the fleet Shirvanshakhs was created on the Arab basis. As military transport courts the ships "bagala" were used.

The population of coastal areas of the state Shirvanshakhs, has reached rather high level of naval business for the time that is visually shown in naval fortification constructions of Baku and Derbent, and also in construction of sea vessels, including military, in the state Shirvanshakhs.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ШИРВАНА И ДАГЕСТАНА В IX-X вв.

Рабадан СУЛТАНБЕКОВ*

Açar sözlər: Dərbənd, Şirvan, siyasi əlaqələr, ərəb xilafəti, Şirvanşahlar
Key words: Derbent, Shirvan, political ties, the Arab caliphate, Shirvanshahi

Введение

Народы Дагестана и Ширвана в процессе длительного исторического развития поддерживали тесные отношения между собой, решая свои экономические проблемы общими усилиями, совместно выступая против многократных нашествий иноземных завоевателей, заимствуя друг у друга достижения в области культуры.

Нельзя создать научную историю этих народов, не изучив вопросы их взаимоотношений, при этом необходимо, чтобы история отдельных народов освещалась в тесной связи с историей других соседних народов.

Кроме того, необходимо давать жесткую научную оценку встречающимся в исторической литературе утверждениям, тенденциозно освещающим взаимоотношения народов Дагестана и Ширвана, да и вообще всего Кавказа в целом, сводящих их к системе взаимных набегов, вражды каждого народа с соседними народами и т.п.

Дагестанские владения находились в тесных связях с государством Ширваншахов, которое образовалось в VI в. после уничтожения сасанидами царства массагетских Аршакидов. У античных авторов Ширван не упоминается. Это название становится известным при Сасанидах и связано с деятельностью персидского шаха Ануширвана. Автор X в. Масуди писал: «Среди царей, которых Ануширван назначил в этих местах и местностях, граничащих с исламскими землями, в Бардаа был царь, называемый Ширван, царство, которого, в соответствии с его именем, называется Ширваншах. Каждый царь, правящий здесь, назывался Ширван» (Минорский, 1963:190).

* кандидат исторических наук, доцент, Кафедра истории ДГПУ г. Махачкала, Республика Дагестан

Ширваном средневековые армянские, арабские и персидские авторы называли область на западном побережье Каспийского моря, к северу от реки Куры, составляющую часть древней Кавказской Албании, или раннесредневекового Аррана.

Границы области Ширван в период средневековья в связи с политическими событиями и с изменением административного деления страны в результате завоеваний нередко менялись. В некоторые периоды часть Ширвана входила в состав Атропатены (Ашурбейли, 1983:13), часто северная граница Ширвана простиралась до городов и поселений Южного Дагестана.

А.К. Бакиханов отмечает, что «Область Ширван ограничена на востоке Каспийским морем, на юго-западе рекой Курой, отделяющей ее от Мугана, на северо-западе рекой Канык (Алазань) и неопределенною чертою, простирающеюся через нижнюю часть Елисуйского владения; далее хребтом Кавказа и цепью гор, отделяющих Кюринское и Табасаранское владения от Казыкумука и Кайтага; отсюда граница идет по течению реки Дарваг до впадения оной в Каспийское море» (Бакиханов, 1991:3-4). Следовательно, на протяжении значительного исторического периода Южный Дагестан находился под властью Ширвана.

По мнению проф. М.Р. Гасанова «Ширван объединяло территорию бассейнов рек Шабранчай и Гилгилчай» (Гасанов, 2011:48). В VII веке Ширван, как и Южный Дагестан, подпал под власть арабов.

В середине IX в. в результате ослабления арабского халифата и ее распада на отдельные части власть в Ширване и Дербенте переходит к арабским правителям. Ширваном в то время управлял Йазид ибн-Мазъяд, основатель династии ширваншахов. В Дербенте стала править династия Хашимидов (с 869 г.), родоначальником которой, согласно «Тарих ал-Баб», являлся Хашим ибн Сурака, «правитель ал-Баба и пограничных областей» (Минорский, 1963: 64,97). Как сообщается в «Дербенд-наме», Хашим произвел в Дербенте восстановительные работы, возобновил разрушенные места, крепости, башни, восстановил продовольственный склад. Доходы с продажи нефти и соли в Баку шли на укрепление Дербента. Еще при халифе Мансуре (754 – 775) нефтяные источники и соляные промыслы в Ширване были обложены налогами и шли на содержание жителей Дербента (имеется в виду «борцов за веру»), (Кудрявцев, 1994: 202). «Когда наступил двухсот шестидесятый (873-874) год, владетель (сахиб) Ширвана отремонтировал и благоустроил Дербент, а также построил в нем

одно здание. Поземельный налог, поступавший с селений Ширвана, собирали в этом здании. Превратив в вакф множество земель и земельных угодий, и садов, и селений в Ширване, определил их населению Дербента. Эти земли и земельные угодья, и сады, и селения ширваншах сделал вакфом в пользу населения Дербента» (Дербенд-наме, 1993:94-95).

В 799 г. Дербент получил от халифа Харуна ар-Рашида фирман на право сбора ежегодного дохода с нефтяных скважин и соляных копий, эти средства шли на содержание военных поселенцев города. При назначенном халифом правителе Ширвана Мухаммеде ибн Йазиде (начал править с 845 г.) управляющий промыслами принимал все, что добывалось под расписку, а сам ширваншах и эмиры подписали и скрепили печатью грамоту о передаче всех доходов от соли и нефти (вакф) жителям Дербента. Грамота была вручена правителю Дербента и ширваншах из доходов этих «ни на крупинку, ни на динар не польстился» (Дербенд-наме, 1993:94-95).

Кроме того, центральные власти снабжали газиев Дербента хлебом, доставлявшимся из Ширвана. Известно, что при правителе Ширвана Хайсаме б. Мухаммаде «весь урожай свозился в амбары, которые он построил в своей столице, после чего он правильно распределялся среди нуждающихся членов пограничных областей ал-Баба и среди газиев» (Минорский, 1963:47). В целом Ширван в это время поддерживал Дербент с его «воителями за веру – газиями», одаривал жителей города богатыми подарками, деньгами и драгоценными вещами. Как сообщается в «Истории Ширвана и Дербенда», Хашим ибн Сурака «был одним из прославленных раисов и воинов пограничных областей».

В 912 г. правитель Ширвана Али ибн Хайсам вместе «с эмиром ал-Баба» нападает с отрядом более чем 10000 воинов на «неверных Шандана», но терпят страшное поражение. «Али ибн Хайсам и эмир ал-Баба были взяты в плен вместе с 10 тыс. мусульман. Все они были поделены между людьми Шандана, Серира и хазарами». Через три месяца серирцы отпустили пленных и Али ибн Хайсама вместе с эмиром ал-Баба без выкупа, пленные же, захваченные шанданцами и хазарами, были проданы и спаслись лишь немногие» (Минорский, 1963: 65; Ашурбейли, 1983: 75-76). Решительный разрыв с Ширваном и Дербентом был невыгоден Сериру, ибо «ал-Баб» был портом и для последнего.

Примерно через 20 лет мы наблюдаем уже иную картину: в 930 году, сын ширваншаха Абу Тахир Йазид Мухаммед начал войну

с «эмиром ал-Баба Абдалмаликом ал-Хашими». В битве у стен города Шабрана ни одна из сторон победы не добилась, и был заключен мир (Семенов, 1994: 103).

Как отмечал профессор Р. Магомедов, «При определении отношений между Дербентом, Лакзом, Ширваном междоусобные распри нельзя считать определяющим мотивом. Многочисленные факты свидетельствуют, что народы Дагестана, Лакза и др. чувствовали свою близость к ширванскому населению и чутко прислушивались к событиям в Ширване» (Магомедов, 1968: 87). Когда в Ширван вступили дейлемцы (Дейлем – горная страна в Иране, примыкающая к Гилян), ширваншах Йазид вынужден был обратиться за помощью к жителям Дербента, и как вознаграждение за услуги «он вернул им все, что забрал у них в Шабране и деревнях, а также сборы с нефтяных источников и солеварен» (Ашурбейли, 1983: 80). Жители Дербента и окрестных сел оказали ширваншаху посильную помощь в разгроме и изгнании дейлемцев из Ширвана.

В 944 г. жители Дербента восстали против своего «эмира Ахмада, сына Абдалмалика ал-Хашими и изгнали его из города» и обратились к правителю Ширвана Абу Тахиру Йазиду, «чтобы он принял власть», но тот послал своего сына Ахмада, который также был изгнан, и горожане «вернули к власти Ахмада ал-Хашими» (Минорский, 1963: 49). Начиная с середины X в. Дербент выступает как независимая единица, самостоятельно решающая свои внутренние и внешние дела. Наряду с Ширваном он выступает крупнейшим феодальным образованием Восточного Кавказа, своеобразным городом-государством, весьма напомиавшим по своему положению и устройству, по образному сравнению В.Ф. Минорского, Новгород Великий (Минорский, 1963: 166; Кудрявцев, 1993: 39).

В середине X в. возрастает значение и Ширвана, усиление которого связано с именем его правителя Мухаммада, сына Йазиды. Как пишет арабский автор X в. Масуди, ширваншах значительно расширил свои владения: «Его царство в настоящее время (т.е. в 943 г.) тянется на расстоянии месяца пути, так как он завоевал места, на которые Ануширван не давал ему титула, но он присоединил их к своим владениям ... Мухаммад б. Йазид Ширванский захватил город ал-Баб после смерти своего зятя б. Хашима, который был потомком одного из сподвижников пророка и правил ал-Бабом ... К царству Ширвана около горы Кабк примыкает другое царство, которое называется Лайзан, а его царя зовут лайзан-шах. В наши

дни это царство занял царь Ширвана, что он также сделал и с другим царством, называемом Муканийя» (Минорский, 1963:190-191).

Далее Масуди продолжал: «Вышеназванный муж, именуемый Ширваншах, захватил в этих горах много царств тех, что Кисра Ануширван представлял другим царям ... Из них Мухаммад б. Йазид присоединил к своему царству владения Х.расан-шана (Хурсан-шаха; Вардан-шаха?)». В X в. от Ширвана зависели также Кабала, а временами и Шекинское владение (История Азербайджан, 1979: 129).

Усиление Ширвана привело к тому, что почти вся территория к северу от реки Кура оказалась или в составе, или под политическим влиянием Ширвана. Северные владения Ширван вплотную подступили к правобережью Самура.

Представители правящего дома Ширвана оказались также у власти в лезгинских районах южнее Самура. Сыновья ширваншаха были назначены правителями соседних, но находившихся в политической зависимости, владений. Один из них, Хайсам, стал правителем Табасарана (Гасанов, 1994: 82). Он и раньше был правителем Табасарана, и, как сообщает Мунаджим-Баши, жители Дербента, изгнав своего правителя, «поклонились в верности Хайсаму ибн Мухаммеду ибн Йазиду, владельцу Табасарана, и ввели его в город», где он правил только два года, после чего был изгнан населением.

Стремление правителей Ширвана расширить свое влияние привели к усилению столкновений с дербентскими правителями. В этой сложной обстановке оба государства старались использовать в своих интересах традиционные связи с соседними феодальными владениями.

Дербентские правители использовали то обстоятельство, что в ряде владений, в частности в Лакзе, имелись силы, настроенные против Ширвана, и приложили немало усилий к тому, чтобы привлечь их на свою сторону. Так, например, когда жители Дербента в 953 г. отказались от представителя дома ширваншахов, на его место стал царь Лакза Хашрам Ахмед ибн Мунабби (Магарамов, 2007: 68), который также был, свергнут года через три.

В развернувшейся борьбе на стороне Дербента часто выступал также Табасаран. Поэтому в трудных обстоятельствах правители города прибегали к помощи жителей Табасарана.

В то же время взаимоотношения Ширвана и Серира и ряда других владений были еще не урегулированы. Для правителей

Ширвана было особенно важно наладить добрососедские и союзнические отношения с Сериром, усилившимся в X в. и принимавшим активное участие в политической жизни Восточного Кавказа.

Впоследствии, когда ширваншахом стал Ахмад ибн Мухаммад, его брат Хайсам, упомянутый выше правитель Табасарана и временами Дербента, не оставил своих притязаний на власть в Ширване. В 968 году он покинул Лакз и нашел убежище у Саллара Ибрахима ибн Марзбана ад-Дейлеми, с которым совершил поход и вступил на землю Ширвана. Тогда правитель Ширвана Ахмад заключил с ним мир и откупился от них. Когда Саллар покинул Ширван, Хайсам бежал в Маскат и остался у эмира Дербента Ахмада ибн Абдалмалика, который предоставил ему политическое убежище и отнесся к нему почтительно и с сочувствием (Дербенд-наме, 1992:137). В этих событиях просматривается рост политического значения Дербента. Влияние Дербента в происходящем было настолько сильным, что его эмир вступил в переговоры «от имени Хайсама с правителем Ширвана и потребовал от него уступки части Ширвана в пользу Хайсама, на что ширваншах Ахмад ибн Мухаммад ответил ему отказом ...»(Минорский, 1963: 67). Тогда правитель Дербента собрал войско из отдельных областей, в основном из Серира, и двинувшись на Ширван, взял приступом город Шабран и ограбил его. На обратном пути, серирцы вступили в Дербент на один день раньше эмира, и в городе начались беспорядки. Горожане перебили многих из них и отобрали у них добычу, захваченную в Шабрane (Ашурбейли, 1983:83).

История Дербента этого периода характеризуется острыми социальными конфликтами и наполнена эпизодами борьбы за власть между городской знатью – раисами и феодальными правителями – эмирами. В этой борьбе активное участие принимали правители Ширвана и феодальных владений Дагестана. Так, в 990 г. жители Дербента восстали против своего эмира Маймуна, и, изгнав его, призвали ширваншаха Мухаммеда ибн Ахмада, который переселился в Дербент, но прожив здесь 10 месяцев, был ранен в голову и вернулся в Шемаху, где вскоре умер (Ашурбейли, 1983: 84). Ему наследовал его брат Йазид ибн Ахмад.

Воспользовавшись этими событиями и переменой власти, эмир Маймун снова захватил Дербент. В 998 г. эмиром Дербента стал его сын Лашкарии (998-1002) (Дербенд-наме, 1992: 137), и обстановка в городе временно стабилизировалась. В следующем же году

Лашкарии попытался отобрать у Ширвана город Шабран, но исход был неблагоприятен для дербентцев. Войско Дербента понесло решительное поражение, брат Лашкарии, Абу Наср б. Маймун, был взят в плен и посажен в тюрьму. После смерти Лашкарии в 1001 г. жители Дербента потребовали у ширваншаха Йазидов отпустить Абу Насра, но он отказался, сказав: «Я хочу женить его на своей дочери, и я сделаю для него и то, и это, если вы дадите согласие на то, чтобы я восстановил крепость ал-Баб» (Минорский, 1963: 52). Жители Дербента отклонили это предложение, и Йазид убил Абу Насра без всякой вины с его стороны. Тогда жители Дербента провозгласили своим правителем Мансура, брата Абу Насра, с которым ширваншах также продолжал воевать.

Заключение

Таким образом, политические взаимоотношения Ширвана и Дагестана на всем протяжении IX – X вв. были очень напряженными. Правящая верхушка Ширвана неоднократно предпринимала попытки подчинить себе или же поставить в политическую зависимость дагестанские владения. Попытки эти встречали упорное сопротивление, что видно по той поддержке, которую в Лакзе, Табасаране, Кайтаге и Серире находили элементы, враждебно настроенные по отношению к Ширвану. Однако, несмотря на все это, политическое влияние Ширвана все более усиливалось. Представители правящего дома ширваншахов старались усилить и свое экономическое положение.

Список литературы:

1. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI – XVI вв.). Баку: Элм, 1983.
2. Бакиханов А.-К. Гюлистан-и Ирам. / Ред., коммент., прим. и указат. акад. АН Аз. ССР З.М. Буниятова. Баку: Элм, 1991.
3. Гасанов М.Р. История Дагестана. (С древнейших времен до конца XIX в.). Махачкала: ИП Джамалудинов, 2011.
4. Гасанов М.Р. Очерки истории Табасарана. Махачкала: Дагкнигоиздат, 1994.
5. Дербенд-наме / Румянцевский список // Шихсаидов А.Р., Айтберов Т.М., Оразаев Г.М. Дагестанские исторические сочинения. М., 1993.
6. История Азербайджана. Баку: Элм, 1979.

7. Кудрявцев А.А. Мусульманский город Дагестана. Махачкала: Дагкнигоиздат, 1994.
8. Кудрявцев А.А. Феодалный Дербент: пути и закономерности развития города в VI – середине XIII в. М.: Наука, 1993.
9. Магарамов Ш.А. Дагестан и Ширван в VI – XVI вв. (экономические, политические и культурные взаимоотношения). Махачкала: ИИАЭ ДНЦ РАН, 2007.
10. Магомедов Р.М. История Дагестана. Махачкала: Дагучпедгиз, 1968.
11. Масуди о Кавказе // Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI вв. М., 1963.
12. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI вв. М.: Изд-во вост. лит., 1963.
13. Семенов И.Г. История стран и народов Западного Прикаспия. Казань, 1994.

IX-X əsrlərdə Şirvanla Dağıstanın siyasi əlaqələri

Xülasə

Məqalədə IX-X əsrlərdə Şirvanla Dağıstanın siyasi əlaqələrindən, ərəb xilafətinin dağılmasından sonra yaranmış mövcud siyasi vəziyyətdən bəhs olunur.

Tarixi mənbələrə istinad edərkən, müəllif Şirvanşahların Dərbəndin abadlaşdırılmasında rolunu tətbiq edir, Dərbənd əhalisinin xeyrinə yönəltdiyi vəqf gəlirləri haqqında məlumat verir.

Müəllif Şirvanla Dağıstan arasında olan siyasi əlaqələri tədqiq edərkən, belə qənaətə gəlir ki, Dağıstan xalqları özlərini Şirvan xalqına yaxın hiss edirdilər və tədqiq olunan dövrdə Şirvan dövlətinin sərhədləri Samur çayına qədər uzanmış, Kür çayının şimalında yerləşən bütün ərazi Şirvanşahlar dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. Bu da öz növbəsində, Şirvanşahların Dərbənd hakimləri ilə münafişələrini gücləndirmişdir. Lakin buna baxmayaraq, Şirvanın siyasi təsiri get-gedə artırdı.

Political relations of Shirvan and Dagestan in the IX-Xth centuries

Summary

The article discusses the main aspects of the political relations of the peoples of Dagestan and Shirvan in the IX – X centuries. On the basis of historical sources and special literature assessed the most significant events in the political history of Shirvan and Dagestan (in a greater degree of Derbent), which has deep historical roots. The main objective of the study was to identify the important fact that Daghestani-Shirvan connection was not accidental, and were quite natural in nature. The use of problem-chronological method allowed to consider the political relations between Shirvan and Daghestan in the study time, given the international situation in the Caucasus, Front Asia and South-Eastern Europe. Socio-economic processes taking place in the Caucasus, the international situation in the region and other factors affected the development of relations between these peoples.

The study showed that the nature of the relations of some Dagestani rulers with the rulers of Shirvan was not always the same. Sometimes communication was interrupted by clashes, raids, invasions by numerous foreign conquerors. The relationship of the peoples of the region in the considered framework was wearing a contradictory and uneven.

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИКО-
АДМИНИСТРАТИВНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В ШИРВАНСКОМ
ВИЛАЕТЕ В КОНЦЕ XVIII - XIX вв.**

Рафик САФАРОВ*

Açar sözlər: Şirvan, Dağistan, vilayət, inzibati islahat, Dərbənd, Quba, Bakı

Key words: Shirvan, Dagestan, region, administrative reforms, Derbent, Cuba, Baku

Введение

Историко-географические вопросы Ширвана XVIII - XIX веков остаются малоизученными в научной историографии. В основном они характеризуются общим рассмотрением периода русской и османской оккупации региона в 20-30-х годах XVIII века, развала Кызылбашской (Азербайджанской) державы во времена правления Афшаров, распада Азербайджана на ханства, их последующего завоевания со стороны Российской империи, и, в конце концов, завершившимся разделением Азербайджана. Однако в тени остаются многие вопросы исторической географии региона, при подробном рассмотрении которых создается возможность определения, понимания и объяснения тех процессов, которые происходили в конце XVIII - XIX веке. Многие проблемы политической географии, административно-территориального деления, изменения этнодемографической структуры региона, основы которых были заложены русской властью, начали обостряться в XX веке, и приняли перманентный характер. Свидетельством тому остается колониальное наследие, которое народы Кавказа с огромными трудностями и потерями переживают в XXI веке. Поэтому исследование вопросов исторической географии Азербайджана периода XIX-XX веков тесно увязывается с XVIII веком, в эпоху которого начали закладываться предпосылки означенных проблем, решение которых до сих пор не найдено.

Азербайджан в административном отношении состоял из крупных областей (вилаетов), охватывавших менее крупные административные подразделения – провинции (эялеты или, как они

* доктор философии по истории, ведущий научный сотрудник Института археологии и этнографии НАНА, email: Рафик Сафаров rafiksafarov@mail.ru.

ранее назывались, ольке или тюмен / тумен). В свою очередь вилаеты и провинции делились на мелкие административные единицы локального значения – махалы. В ряду областных центров Ширвана можно назвать такой город как Шемаха. Среди провинциальных центров выделялись города, по своей значимости, не уступавшие городским центрам вилаетов: Дербенд и Нуха в различные периоды являлись центрами политико-государственных образований. Баку и Сальян имели местное значение. Административные центры провинций Джар-Илису и Табасаран сосредотачивались в одном из крупных сел. Административными центрами махалов также являлись большие села.

Наиболее стабильную территорию среди азербайджанских областей имел Ширванский вилает, территория которого окончательно сформировалась в начальный период Кызылбашской державы. Исторически он охватывал земли, расположенные к северу от реки Куры и до Кавказских горных хребтов, начиная от Каспийского побережья между устьем Куры и левобережьем Уллучая севернее Дербенда, и простирающегося на запад вплоть до Джара и нижней половины течения Алазани. Провинции, составлявшие Ширван, имели историко-географическую основу, обусловленную ландшафтом данной территории. Вилает включал провинции Дербенд, Куба, Баку, Сальян, Ширван, Шеки, Джар-Илису и Табасаран. Провинциальные границы проходили в основном по естественным рубежам: водораздельным горным хребтам, рекам, непригодным землям и т.д. Срединное место в Ширванском вилаете занимает Ширванская провинция, окружающая столичный город Шемаху.

Развал страны после 1747 года привел и к распаду вилаетов. Дробление государства на самостоятельные владения происходило на уровне провинций, к тому времени в большинстве своем являющихся наследственными ольке. На территории Ширванского вилаета образовались Дербендское, Кубинское, Бакинское, Шекинское, Ширванское и Джавадское ханства, Сальянское, Арешское, Куткашинское, Кабалинское и Илисуйское султанства, Джаро-Балакенские джамааты (Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., 1937:263; Мильман, 1966:86-87]. Джавадскому ханству подчинялась основная часть Мугана.

Каждое ханство представляло собой город с экономически тяготевшими и связанными с ним селами. Сами же города имели незначительное население. Ту же картину представляли султанства,

но за отсутствием городов их центрами становились укрепленные села, иногда являвшиеся бывшими городами. Исключение составлял Сальян. Происхождение названий многих ханств и султанств, как когда-то провинций, связано с именами их административных центров.

Во время правления Фатали-хана (1758-1789) вокруг Кубинского ханства была объединена большая часть Ширвана: Дербенд, Баку, Ширван, Джавад и Сальян. В ханский период Дербенд остался в составе Кубы [История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв: архивные материалы, 1958:144-149; Государственный исторический архив Азербайджанской Республики, 103-107], а Джавад и Сальян оказались в составе Ширвана (Описание Ширванской провинции..., 1867). Шеки объединило вокруг себя султанства Ареш, Куткашин и Кабалу, в результате чего территория ханства стала соответствовать территории Шекинской провинции (Описание Ширванской провинции..., 1866).

Ханства, образовавшиеся в пределах историко-географических провинций, в конце XVIII – первой четверти XIX века сохраняли и прежнее махальное деление. Например, Дербендское ханство включало два махала: Улус и Терекеме.

Завоевание азербайджанских земель в Ширване началось в 1803 году с Джара. В течение русско-кызылбашской войны 1804-1813 годов вся территория Ширвана была захвачена Россией. Большая часть вилаята была присоединена к России в 1805 году без какого-либо сопротивления путем принудительных мирных договоренностей с ханствами Шеки и Ширван. В 1806-1810 годах Россия захватила Дербенд, Баку и Кубу. Гюлистанский мирный договор 12 октября 1813 года закрепил за Россией новые земли.

Во времена русского владычества административно-территориальные реформы затрагивали Ширван как составную часть Северного Азербайджана в той степени, в какой они касались всего Закавказья. Русская власть преобразовала Дербенд, Баку и Кубу в округа сразу, а Шеки и Ширван в провинции в 1819-1820 годах после окончательного упразднения там ханского правления. Во главе округов и провинций стояли военные коменданты из русских офицеров. Махальное деление было сохранено. При создании новых административных единиц Шеки и Ширван вошли в состав Военного округа Мусульманских (т. е. Азербайджанских) (Бурнашев, 1973:3), название, которое русская власть негласно запретила в официальном употреблении по отношению к северной

или русской части Азербайджана – Р.С.) провинций, а из Дербенда, Баку и Кубы образовали Военный округ Дагестанских провинций. Хотя данные провинции никогда не являлись частью Дагестана, также как Иреванское и Нахчыванское ханства, из которых была создана Армянская область, не были в прошлом частью Армении. Просто Россия, как и другие колонизаторские страны, придерживалась политики «разделяй и властвуй» и использовала приемы по разобщению азербайджанских земель между его соседями.

В Джаро-Балакенских джамаатах и Илисуйском султанстве после подавления местного восстания в 1830 году на их территории на основе специальных правил была создана Джарская область, включавшая и Горский махал на той стороне хребта (Мильман, 1966:87-88). В том же году основан город-крепость Закатала. Таким образом, по мере полного завоевания ханств в них устанавливалась комендантская система управления.

Народные восстания 30-х годов в Джаре (1830), провинциях Тальше (1831), Кубе (1837) и Шеки (1838), были вызваны недовольством населения комендантской системой и неудачами в экономической политике. Это вынудило царское правительство внести изменения в колониальную политику и провести административную реформу 1840 года (ПСЗРИ, 1840). Согласно ей вместо комендантской системы по новому административному устройству весь Ширван, кроме Джара, оказался в Каспийской области. Джарская область была преобразована в Балакенский уезд Грузино-Имеретинской губернии.

Каспийская область с областным городом Шемаха заключала бывшие провинции, преобразованные в уезды – Шемахинский, Нухинский и т.д. Размеры области увеличились за счет добавления в состав Бакинского, Дербендского и Кубинского уездов, а также Кюры, Табасарана и др. Уездные границы в большинстве случаев совпадали с пределами историко-географических провинций и бывших ханств и султанств. В свою очередь уезды подразделялись на участки.

В условиях разгара Кавказской войны правительство в 1842 году преобразовало Балакенский уезд в Джаро-Балакенский военный округ, а в апреле 1844 года названный округ вовсе отчислен от гражданского управления Грузино-Имеретинской губернии. Тогда же с ним окончательно слилось упраздненное Илисуйское султанство. С этого времени Джаро-Балакенский округ

являлся самостоятельной административно-территориальной единицей.

После учреждения Кавказского наместничества (1844) царским указом от 14 декабря 1846 года Закавказье подверглось новому административно-территориальному делению. Согласно указу Закавказье делилось на четыре губернии, в том числе на Шемахинскую и Дербендскую. Большая часть бывшего Ширванского вилаета вошла в состав этих губерний. Нухинский, Шемахинский и Бакинский уезды числились в Шемахинской губернии. При открытии губерний изменились границы между некоторыми уездами. Так Сальянский участок из Шемахинского уезда был передан в Лянкяранский уезд. Дербендская губерния составлялась из уездов Дербенд и Куба, Табасарана и др. (Берже, 1856:318). Таким образом, эта губерния вплоть до новых административных преобразований заключала в себе Кюру и Табасаран, которые некогда принадлежали Ширвану.

Некоторые политико-административные изменения были связаны с природными катаклизмами. В 1859 году после землетрясения в Шемахе центр Шемахинской губернии был перенесен в город Баку, а губерния переименована в Бакинскую.

Покорение Дагестана и Чечни позволило принять в 1860 году «Положение об управлении Дагестанской областью и Закатальским округом» (АКАК, 1904:434-437), в которой было введено военное управление. При упразднении Дербендской губернии вся ее часть севернее реки Самура отдавалась в новую область. Кубинский уезд (южнее реки Самур, т.е. без Кюры) переводился в состав Бакинской губернии. Дербендский уезд путем расформирования передавался в Дагестанскую область. Историческая Дербендская провинция оказалась разделенной на две части и включена в состав вновь образованных Кюринского и Кайтаго-Табасаранского округов. Кроме того, Дербендское градоначальство, населенное азербайджанцами и состоящее из города Дербенда и Улусского махала, выделялось в территорию с гражданским управлением. С этих пор Дербендская провинция с городом впервые за свою историю оказалась вне пределов какого-либо азербайджанского политического или административного образования.

Одновременно согласно этому «Положению» Джаро-Балакенский округ был переименован в Закатальский округ во главе с окружным начальником. При этом округ продолжал оставаться самостоятельной административно-территориальной единицей.

Кавказская администрация и в дальнейшем осуществляла политику усовершенствования административно-территориального устройства края. В территориальном делении края предусматривались меры по разукрупнению губерний и уездов, замены участков на полицейские приставства. По указу 1867 года в составе Бакинской губернии из отчисленных участков Шемахинского уезда был образован Гёйчайский уезд, а Джавадский уезд создали из двух участков Лянкяранского уезда (Сальяна и Мугана), 1-го участка Шемахинского уезда и Мустафаханлинского приставства Шушинского уезда. Бакинская губерния, кроме Лянкяранского уезда, состояла из ширванских земель, разделенных на 5 уездов.

Заключение

Наконец, в 1868 году из частей Бакинской, Тифлисской и Иреванской губерний была образована новая губерния – Елисаветпольская. От Бакинской губернии к ней отошел Нухинский уезд, из которого в 1873 году был выделен Арешский уезд. С упразднением Дербендского градоначальства в год упразднения Кавказского наместничества (1881) прежняя загородная часть – Улусский махал, была отчислена в Кюринский округ [5, 88].

В результате общих административных реформ и локальных территориальных переделов Ширванский вилайет, состоявший из 9 историко-географических провинций, в результате политико-административных переделов новой власти был поделен на 10 уездов и округов путем разделения Шеки, Ширвана и Табасарана.

Столкновение в XVIII-XIX веках интересов трех сопредельных государств: Кызылбашей (Персии / Ирана), России и Турции за обладание Кавказом привели к резким изменениям исторической и политической географии края. После завоевания края русское правительство за свое столетнее управление производило как общие, так и частичные административные переделы. Административное устройство Кавказа приводилось в соответствие с системой управления Российской империи. Изменения проводились для создания удобного управления, более или менее близко стоящего от населения, а самое главное для укрепления колониальной политики в регионе.

В процессе переустройства Закавказского края и его приобщения к метрополии почти вся территория бывшего Ширванского вилайета, кроме Джар-Илису, в течение короткого срока, начиная с административной реформы 1840 года и до

царского указа 1846 года, оказалась в одной административной единице – Каспийской области. Также между царскими указами 1860 и 1867 годов почти вся территория Ширвана, кроме Джар-Илису и Дербенда, находилась в составе одной административной единицы – Бакинской губернии. Однако, начиная с царского указа 1846 года и далее, территория Ширвана оставалась разделенной между тремя административными образованиями, а с 1868 года – между четырьмя административно-территориальными единицами, причем большая часть вилаета состояла в Шемахинской или Бакинской (с 1859 года) губернии.

Список литературы

1. АКАК. Тифлис, 1904. Т. 12.
2. Берже А. При-Каспийский край / КК на 1857 год. Тифлис, 1856.
3. Бурнашев С. Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793. С. 3.
4. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики. Ф. 24. Оп. 1. Д. 21.
5. Изменения в административном делении Кавказского края // ИКОИРГО. Т. VIII. Тифлис, 1884.
6. История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв: архивные материалы. М.: Изд-во Восточной лит-ры, 1958.
7. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Т. II. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937.
8. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков: административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления. Баку: Азгосиздат, 1966.
9. Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, генерал-майором Ахвердовым и статским советником Могилевским. Тифлис, 1866. [без пагинации].
10. Описание Ширванской провинции, составленное в 1820 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, генерал-майором Князем Мадатовым и действительным статским советником Могилевским. Тифлис, 1867. [без пагинации].
11. ПСЗРИ-2. Т. 15. Ч. 1. № 13368. СПб., 1840.

XVIII əsrin sonu - XIX əsrdə Şirvan vilayətində siyasi-inzibati dəyişikliklərin bəzi aspektləri

Xülasə

XVIII-XIX əsrlərdə Şirvanın tarixi-coğrafi məsələləri Qafqaz regionunda tarixi və etnosiyasi dəyişiklikləriylə bağlıdır. Şirvan vilayətinin sabit ərazisi Kızılbaş (Azərbaycan) dövlətinin ilk dövrlərində formalaşmış. İnzibati cəhətdən vilayətlər (oblast') və əyalətlər (provintsiya) mahallara bölünürdü.

Şirvan Kür çayı ilə Qafqaz dağ silsiləsi arasındakı torpaqları əhatə edirdi və şərqdə Salyan və Dərbənddən qərbdə olan Cara qədər uzanırdı. Vilayət Dərbənd, Quba, Bakı, Salyan, Şirvan, Şəki, Car-İlisu və Tabasaran əyalətlərini daxil edirdi. Əyalət sərhədləri əsasən təbii hüdudlar üzrə keçirdi. Ölkənin dağılmasından sonra əyalətlərin yerində xanlıqlar yarandı.

Rusiya 1803-1810-ci illərdə Şirvanın bütün ərazisini ələ keçirdi və komendant idarəetmə sistemini qurdu. Bütün Zaqafqaziyyəyə aid edilən inzibati islahatlar Şimali Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Şirvanı da o dərəcədə əhatə edirdi. Yeni inzibati vahidlərin yaradılması zamanı Şəki və Şirvan Müsəlman əyalətləri hərbi dairəsinin tərkibinə daxil olunub, Bakı, Dərbənd və Qubadan ibarət Dağıstan əyalətləri hərbi dairəsi yaradıldı.

1840-ci ildəki inzibati islahatına əsasən Cardan başqa bütün Şirvan Kaspi vilayətinə daxil oldu. Car vilayəti Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının Balakən qəzasına çevrilib. 1844-ci ildən Car-Balakən dairəsi ayrı inzibati-ərazi vahidi idi. 1846, 1860, 1867-ci illər Fərmanları Şirvanı Şamaxı (1859-cü ildən Bakı), Dərbənd və Yelisavetpol quberniyalara, Dağıstan vilayətinə yenidən tabe etdi. Şirvan dörd inzibati-ərazi vahidləri arasında bölünmüşdü.

Some aspects of political-administrative changes in the Shirvan governorate at the end of the XVIIIth – XIXth centuries

Summary

Historical-geographical problems of Shirvan in the XVIII-XIX centuries are connected with historical and ethnopolitical changes in the Caucasus. The stable territory of the Shirvan was created during first period of the Qizilbash state. In the administrative aspect the governorate were divided into provinces and mahals.

Shirvan included lands between the Kura River and Derbend and Djar. Vilayet included to the province Derbend, Quba, Baku, Salyan, Shirvan, Shaki, Djar-Ilisu and Tabasaran. Provincial borders passed basically on natural boundaries. After disintegration of the country on the place of provinces were formed khanates.

In 1803-1810 Russia occupied all territory of Shirvan and established a commandant's control system. Administrative-territorial reforms affected Shirvan as a component of Northern Azerbaijan in that degree as they concerned all Transcaucasia. Shaki and Shirvan were a part of the Military district of Muslim provinces, and from Derbend, Baku and Quba formed the Military district of the Dagestan provinces.

According to administrative reform of 1840 all Shirvan, except Djar, was included into the Caspian region. Since 1844 the Djar-Balaken district was a separate administrative-territorial unit. Decrees of 1846, 1860, 1867 years Shirvan resubordinated to Shamakhi (since 1859 Baku), Derbend and Elisavetpol governorates, and Dagestan region.

**О ВЗАИМООТНОШЕНИИ ШИРВАНА И
ГРУЗИНСКОГО ЦАРСТВА В ТРУДАХ
ИЗВЕСТНОГО УЧЕНОГО-ВОСТОКОВЕДА В.Ф.
МИНОРСКОГО**

Саида ГАМЗАБЕКОВА*

Açar sözlər: V.Minorski, Şirvan, Gürcüstan, qarşılıqlı əlaqələr, sülalə, dövlət

Key words: V. Minorsky, Shirvan, Georgia, interrelations, dynasty, reign, state

Введение

В результате многолетней плодотворной научной деятельности ученого-востоковеда Владимира Федоровича Минорского (1877-1966) сделан ценный вклад в области исследования политической истории, географии, этнографии и экономики Ширвана в IX-XI вв. Благодаря усилиям проф. В.Ф.Минорского, привлечшего уникальные источники, история этого периода была в значительной степени раскрыта.

На протяжении всей истории Азербайджана, в том числе и истории средних веков, вопросы военно-политической и социально-экономической истории государств, существовавших на территории нашей страны, оставались актуальными. Безусловно, в этом ряду видно место занимает и история одного из крупнейших государственных образований – государства Ширваншахов. Уникальность этого государства заключалась в том, что оно было единственным в истории Азербайджана, чье нахождение у власти было непрерывным на протяжении более чем 600 лет. Возникшее еще в период существования Арабского Халифата, впоследствии это государство смогло добиться политической независимости и влиять на ход военно-политических и социально-экономических процессов не только на Южном Кавказа, но и в определенной степени за пределами региона.

*НАНА Национальный музей истории Азербайджана, научный сотрудник отдела Научной экспозиции и организации выставок. Баку, Азербайджан, email: aiza_aiza21@yahoo.com

Владимир Минорский не просто рассмотрел историю возникновения и возвышения государства Ширваншахов – он доказал, что исторические предпосылки возникновения государства были заложены в самой структуре государственного устройства Арабского Халифата. Арабские военачальники, которые получали в управление территории на Южном Кавказе, постепенно концентрировали в своих руках обширные полномочия и материальные средства, которые и позволили им в конечном итоге основать династию и передать власть по наследству. Это привело к коренному изменению политической обстановки на Южном Кавказе.

Академик А.А.Али-заде в предисловии к книге «История Ширвана и Дербенда X-XI веков» написал о значении работ Владимира Минорского для изучения истории Азербайджана: «Это время, богатое историческими событиями и имеющее важное значение для изучения истории Азербайджана...» (Минорский, 1963:5). В свою очередь, Владимир Минорский писал А.А.Али-заде: «Только что вышла моя книга «Ширван». В книге моей совершенно новый материал, заполняющий бывшие пробелы». (ФДИ НМИА, №3635).

В.Минорский считал, что основной вектор политики Ширваншахов заключался в стремлении включить в состав государства прибрежные земли, сведя на нет влияние Дербента на этих территориях. Каспийское море также имело для правителей Ширвана большое значение, особенно Апшеронский полуостров и город Баку, ведь именно в Баку перенёс свою резиденцию ширваншах Ахситан Ибн-Манучехр после занятия Шемахи Кызыл-Арсланом (Минорский, 1963:86). Правители Ширвана проводили внешнюю политику на фоне сложной политической обстановки вокруг своего государства. На северо-востоке не прекращалось противостояние с Дербентом, периодически продолжались набеги племён аланов и сарирцев, прорывавшихся с Северного Кавказа и наносивших Ширвану большой ущерб (например, в 1032 году). Со стороны моря Ширван подвергался нападениям племён русов. С юга дейлемские Мусафириды нередко проникали севернее Аракса (Minorsky, 1958:68).

Одним из важных вопросов, поднятых Владимиром Минорским, является вопрос о взаимоотношениях Ширвана и Грузинского царства. Владимир Минорский отмечает, что так называемое «грузинское влияние» совпадает с периодом правления ширваншаха Манучехра, которого в то время в источниках

называли «Великим хаканом» и при котором Ширван переживал период расцвета.

Главный недостаток географического положения Ширвана, по мнению Владимира Минорского, заключался в том, что: «лучшие земли лежали на открытой равнине вдоль Куры и её притоков», таким образом, Ширван был открыт для вторжения со всех сторон. Отсюда следовал вывод о большой роли укреплений в обороне государства. В Ширване, вероятно, центральной крепостью являлся Гюлистан. Ожидание нападения тюрков-огузов вынудила ширваншаха Кубада построить каменную стену вокруг города Йазидийа. (Минорский, 1963:161).

Нашествие на территорию Азербайджана племён тюрков-сельджуков в первой половине XI века положил конец феодальным государствам того периода, в том числе и государству Ширваншахов. Случаи проникновения отдельных отрядов тюрков были, вероятно, многочисленны, но только в 1066 году их набеги приняли такой широкий масштаб, что ширваншах Фарибурз вынужден был заплатить большой откуп для прекращения набегов.

В правление ширваншаха Афридуна I (1106-1120 гг.) продолжалось укрепление союза Ширванского государства с Грузинским царством против сельджуков. В 30-е годы XIII века его преемник Манучехр III (1120-1160 гг.) отправил с войском на юг своего главнокомандующего Абу Йакуба Юсуфа, который присоединил к Ширвану часть Аррана, принадлежавшего Алп Арслану ал-Ахмадили (1132-1175 гг.) (Минорский, 1963: 86).

Владимир Минорский, таким образом, подчеркивает, что в период правления ширваншаха Афридуна I в истории Ширвана начинается эпоха тесных взаимоотношений с Грузией. С этого периода и до начала нашествий монголов судьба Ширвана самым тесным образом переплетается с судьбой Грузии, находившейся в тот исторический период на пике политического, экономического и культурного подъема.

Дата смерти ширваншаха Фарибурза I в источниках не зафиксирована. «История Ширвана и Дербенда» заканчивается словами: «Ширваншах Фарибурз, отчаявшись в возможности завладеть аль-Бабом (Дербендом), оставался в своих владениях и начал платить наложенную на него ежегодную дань (мал) в казну султана. Это продолжалось до его смерти...году» (Минорский, 1963:244).

В этот момент был заключен династический брак. Этот брак должен был оказать благоприятное влияние на политическое

положение Грузии, которая, получив гарантии своей безопасности со стороны Ширвана, могла направить силы на борьбу против сельджуков. Как отметил Е.А.Пахомов, «отдача Давидом Строителем, в это время сильнейшим из закавказских царей, своей дочери в жены соседнему владельцу – мусульманину, не может рассматриваться как вынужденный акт», ибо вскоре после бракосочетания (примерно между 1117 и 1120 годами) Давид IV совершил несколько нападений на Ширван (Пахомов, 1923:15).

В 1117 году Давид IV направил против Ширвана большую армию под командованием своего сына Деметре, который «захватил крепость Каладзор, где взял различную добычу и много пленных». Внешнеполитическая активность Грузинского царства возрастала, и в 1120 году Давид IV сам предпринял поход на Ширван и, захватив в феврале город Кабалу, возвратился в Грузию. В мае этого же года он вновь вторгся в Ширван и «опустошив его от Арабия-Лиджанта (Лахидж) до Шишланта и Курдевана, возвратился в Картли нагруженный добычей» (Minorsky, 1958:53).

Изучение истории взаимоотношений между двумя важными политическими структурами Южного Кавказа, то есть между Ширванским государством и Грузинским царством, имеет давнюю традицию. Б. Дорн писал о «подчинении» или же о «вассальной зависимости» Ширванского государства от Грузинского царства в течение почти всего XII века (Гусейн-заде, 2012:96). Вместе с тем В.В.Бартольд считал, что во второй половине XII века существовал союз между Ширваншахами и грузинскими царями.

Однако, существует и другая точка зрения на взаимоотношения Грузии и Ширвана. Так, В.М.Сысоев ещё в 20-е годы XX века пришёл к мнению, что отношения между странами носили союзнический характер. Примерно такого же мнения придерживался А.А.Али-заде: «Можно с уверенностью сказать, что в X-XIII веках «грузинское влияние» на Ширван не существовало; хотя, вступая в родственные или союзнические отношения с Кесранидами, Багратидами преследовали свои интересы, стремясь использовать значение Ширваншахов». (Али-заде, 1977:85).

З.М.Буниятов считал, что «общие интересы борьбы за освобождение от сельджукского господства обусловили сближение Грузии и Ширвана, в результате чего возникает династический брак. Безопасность страны была обеспечена со стороны Ширвана» (Буниятов, 1966: 282). Скорее всего, в данном случае уместно говорить о существовании оборонительного союза, заключенного с

Грузинским царством, и говорить о вассальной зависимости от грузин не является исторически обоснованным.

Заключение

Подводя итоги вышеуказанному, можно прийти к выводу, что в результате арабских завоеваний и распространения на территории региона исламского вероучения, Азербайджан стал частью мусульманской культуры, что и определило путь дальнейшего развития, возникших после ослабления Арабского Халифа, феодальных государств, одним из которых стало государство Ширваншахов.

Исследования Владимира Минорского показывают, что Ширван в экономическом, политическом и культурном отношении играл видную роль в истории X-XIII вв. Учёный пришёл к выводу, что Ширваншахи, имея тесные экономические и политические связи, как с другими феодальными государствами Азербайджана, так и с соседними странами, на протяжении своего господства, не всегда были самостоятельны в вопросах внутренней и внешней политики.

Временами они вынуждены были признавать над собой власть более сильных правителей, и попадали в положение вассальной или полувассальной зависимости. После ослабления зависимости, и благодаря усилению освободительной борьбы местного населения, Ширван возвратил себе независимость, и это положение сохранялось до завоевания Азербайджана монголами.

Список литературы:

1. Ализаде А.А. К вопросу об освещении ширвано-грузинских отношений в XI–XII веках (статья первая). // Известия АН Азерб. ССР. СИФП, № 4. 1977.
2. Буниятов З.М. Грузия и Ширван в первой половине XII века. // Грузия в эпоху Руставели. Тбилиси. 1966.
3. Гусейн-заде Р. Сельджукская эпоха истории Кавказа. М. 2012.
4. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков / Москва: Издательство восточной литературы. 1963.
5. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана с экскурсом о ширваншахах XI-XIV вв. н. э., Баку, 1923
6. Фонд Документальных Источников. НМИА. инв. ДК № 12453/ 3630

7. Minorsky V. F. A History of Sharvan and Darband in the 10th—11th centuries. Cambridge, 1958

Məşhur alim-şərqşünas V.F.Minorskinin əsərlərində Şirvanla Gürcüstan çarlığı arasında olan münasibətlər haqqında

Xülasə

Məqalədə dünya şöhrətli tarixçi-şərqşünas Vladimir Fyodoroviç Minorskinin (1877-1966) yaradıcılığı əsasında Şirvan tarixinə həsr etdiyi tədqiqat işləri təhlil olunur. Həmçinin məqalədə yerli sülalələrin mənşəyi, onların ən yaxın, həm də uzaq qonşuları ilə qarşılıqlı münasibətləri, və onların ölkənin siyasi həyatında iştirakı təsvir olunur. V.Minorski regionda hərbi məsələləri, Şirvan ilə Gürcüstan arasında olan qarşılıqlı əlaqələri ətraflı tədqiq etmişdir. Məqalədə XI əsrin 60-cı illərində-Fəxrəddin Fəriburz ibn Sallar ibn II Yəzidin hakimiyyəti dövründə (1063-1096) Şirvanın siyasi tarixi təsvir olunmuşdur.

Fəxrəddin Fəriburz səlcuqlar ilə uzun müddət sıx siyasi əlaqələr saxlamalı olmuşdur. 1106- ci ildən Şirvan hakimi I Əfridun olur. Elə həmin vaxtdan Şirvanın taleyi Gürcüstanın taleyi ilə sıx bağlanır. Beləliklə, Şirvan ilə Gürcüstanın ümumi maraqları var idi və bu da özünü daha çox Səlcuq hökəmrənliyindən xilas olmaq uğrunda mübarizədə büruzə verirdi. Bu, Şirvan ilə Gürcüstanın bir-birinə yaxınlaşmasını şərtləndirirdi. Həmin vaxtdan gürcülər Şirvan həyatının müxtəlif sahələrində fəal iştirak edir. Məlum oluğu kimi, Gürcüstanın çar sarayı Şirvanla münasibətin yaradılmasına böyük diqqət ayırırdı. Bu məsələ səlcuqlara qarşı mübarizədə böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Gürcüstan ilə Şirvan arasında bu cür münasibətlər monqolların hücumundan əvvəlki dövrə qədər davam etdirilmişdir. Bütün XII əsr ərzində Gürcüstan ilə Şirvan ümumi düşmənə qarşı çiyin-çiyinə mübarizə aparmışdır.

On relationships between Shirvan and Georgian kingdom in the works of famous scholar orientalist V.F.Minorsky

Summary

The article examines the research works related to the history of Shirvan which have been written by world-famous historian and scholar of oriental studies Vladimir Fedorovitch Minorsky (1877-1966). Furthermore, the article deals with the origins of local dynasties, as well as reveals interrelations among near or distant neighbours, their role in

the country's political life. V.Minorsky thoroughly scrutinizes military issues in the region, including relations between Shirvan and Georgia. Thereupon, the article highlights political history of Shirvan during the reign of Fakhraddin Fariburs ibn Sallar II Yazid (1063-1096), as early as the 60s of the 11th century. So, Fakhraddin Fariburs had maintained close political linkages with the Seljuk for a long time. In 1106, the ruler of Shirvan became Afridun I. Since that time the fate of Shirvan and Georgia had been closely woven together. Therefore, Shirvan and Georgia had common interests, more concretely; it was shown in the struggle against Seljuk supremacy. Hereinafter, current circumstances brought Shirvan and Georgia together. Since then Georgians were involved and actively took part in all aspects of Shirvan's life. These relations continued after the invasion of the Mongols. Throughout the 12th century, Shirvan and Georgia had fought together against a common external enemy.

О РОЛИ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В ТВОРЧЕСТВЕ НЕКОТОРЫХ ИЗВЕСТНЫХ ШИРВАНЦЕВ СРЕДНИХ ВЕКОВ

Сурая АГАЕВА*

Açar sözlər: Şirvan, Xaqani, Nəsimi, Fətullah Şirvani, Rzaəddin Şirvani, Marağai

Key words: Shirvan, Khagani, Nasimi, Fathullah Shirvani, Rzaeddin Shirvani, Maraghi

Введение

Обширная территория древнего Ширванского региона Азербайджана является родиной, местом творческого и научного становления многих известных деятелей науки и искусства прошлых веков и современности. Слава этих выдающихся личностей распространилась далеко за пределами Азербайджана.

Многовековая столица Ширванского государства город Шемаха и сменивший ее впоследствии город Баку были научными и культурными центрами не только Азербайджана, но и Кавказа, их посещали видные деятели разных стран Востока и Европы. В частности, здесь побывали венецианский посол Амброджо Контарини (XV в.), английский дипломат и путешественник Энтони Дженкинсон (XVI в.), немецкий учёный и дипломат Адам Олеарий (XVII в.), турецкий историк-этнограф, музыкант и путешественник Эвлия Челеби (XVII в.), нидерландский путешественник Ян Стрейс (XVII в.) и другие. Известны воспоминания об этом регионе Александра Дюма-отца, запечатленные в его произведении «Кавказ», а также рисунки и картины князя Г.Г. Гагарина, отражающие музыкальную жизнь Шемахи и других городов Азербайджана середины XIX века.

* Доктор философии в области искусствоведения, Ведущий научный сотрудник Института архитектуры и искусства НАНА, Заслуженный деятель искусств Азербайджана, email: suraya.agayeva@gmail.com

Илл. № 1. Г.Г. Гагарин. «Шемахинские танцовщицы». 1840-е гг.

Слева – известный ширванский балабанист того времени Мурад Мирзалы оглу.

Ширван издавна славится музыкальными и поэтическими традициями. Еще в XIV-XV веках в Ширване и за его пределами был широко распространен струнный музыкальный инструмент – Ширванский танбур. Его описание дал в своих трактатах выдающийся ученый-музыкант Азербайджана Абдулгадир Мараги (1354-1435) (Агаева, 1987:190-191). По его словам, основной тон хорошо известного на Востоке мугама «Сегях» музыканты Тебриза – столицы Южного Азербайджана – называли главным Ширванским *пардэ*/ладком. С Ширваном связано также название старинного, популярного и поныне ашыгского напева «Ширван шикестеси», ставшего неотъемлемой частью репертуара исполнителей мугама – жанра традиционной профессиональной музыки Азербайджана. (Агаева, 2012:247).

Шемаха была одним из важных центров развития мугамного искусства. Здесь функционировали мугамно-поэтические собрания – меджлисы, в которых принимали участие поэты и музыканты из различных городов Азербайджана, Ирана, Тифлиса. Одними из значительных музыкальных меджлисов в Шемахе XIX века были меджлисы землевладельца-мецената и музыканта Махмуда Ага, основателем которого был его отец Ахмед Султан (Qəniyev, 2014:19), и «Бейт ус-Сафа» («Дом Сафы», «Дом радости»), возглавляемый известным азербайджанским поэтом и просветителем Сеид Азимом Ширвани (1835-1888).

Многогранное музыкально-научное и литературно-поэтическое наследие многочисленных представителей Ширвана

охватывает большой исторический период. Музыкальное искусство занимало большое место в творчестве поэтов Хагани Ширвани (1126-1199), Имададдина Насими (ок. 1370-1417), Сеида Азима Ширвани (1835-1888), ученого-математика Фатуллаха Ширвани (1417-1486), государственного деятеля и ученого XII века Шахабеддина Ширвани, знатоков музыки Хижабаддина Ширвани и Мухаммеда ибн Абу Бекра Ширвани (Mehraliyev, 2000:46-47)¹ и многих других.

Музыкальной жизни, культуре средневекового Ширвана, воплощению в стихах «музыкальной» тематики посвящено немало статей и книг. Однако, думаю, что важной целью таких исследований должна быть не просто констатация наличия названий тех или иных инструментов или мугамов, а раскрытие значения и смысла использованных музыкальных терминов. Поэты и ученые средних веков были большими знатоками музыкального искусства и теории своего времени. Для более яркого выражения своих философских мыслей и лирических чувств поэты использовали метафоры, аллегории, связанные с различными областями музыкального искусства. Эти «музыкальные» факты играли большую роль в обогащении поэтического языка, придавали стихам неповторимую образность.

В данной статье рассматриваются некоторые особенности претворения музыкальной тематики в поэзии Хагани, Насими, музыкально-теоретическая деятельность математика, астронома Фатуллаха Ширвани, раскрываются некоторые малоизвестные факты о создании струнного инструмента *шешихане* Рзаэдином Ширвани (конец XVI – начало XVII века).

¹ В некоторых публикациях, ссылаясь на известный труд Мухаммеда Али Тарбията Табризи «Данешмендане Азербайджан» (Tərbiyət, 1987:210), ошибочно утверждается, что Мухаммед ибн Абу Бекр был одним из авторов философского учения «Послания Братьев Чистоты» («Ихванус-Сафа»). Этого не может быть так как «Ихванус-Сафа» создан в Басре в X веке, а Мухаммед ибн Абу Бекр жил в XIII веке (Мехралиев, 2000:62). Возможно, что ибн Абу Бекр был автором аннотации к какому-либо позднему списку «Послания», этот факт требует уточнения.

Хагани Ширвани

Великий классик восточной поэзии Афзаладдин Ибрагим ибн Али Хагани Ширвани (XII век) прожил яркую, но сложную жизнь. Это были годы неприятия, непонимания его таланта, а после – восхищения его поэтическим даром, это был счастливый период обучения различным наукам под руководством мудрого наставника Кафияддина Омара бин Османа, время большой любви и тяжелой утраты любимых людей, покровительство правителей и вражда завистников, паломничество в Мекку, годы заточения в тюрьме и вынужденный отъезд из родины – Шемахи. Все эти перипетии судьбы Хагани отразил в своих многочисленных произведениях. Являясь знатоком многих наук и музыкального искусства, свои раздумья о мире, жизни и смерти, о человеке и любви Хагани выразил образным поэтическим языком. Немалую роль в достижении особой художественной выразительности и необходимой для поэзии средних веков иносказательности выражений сыграло использование поэтом слов и терминов из области музыкального искусства. Для передачи разнообразного состояния души Хагани пользуется ассоциативным методом, сравнивает и отождествляет себя с музыкальными инструментами. Причем в большинстве случаев музыкальные инструменты для него не неодушевленные предметы, а такие же, как и он сам – «певцы», поющие о жизни и страданиях, но нечасто её воспевающие:

*- И был сперва я безъязычен и, как немой **тростник**, молчал.*

*И только позже я, с годами, струной **барбата** зазвучал.*

Тростник был нем, но для меня он дыханьем животворным стал.

*Чтоб я дыхание веленья его, как **флейту** услышал¹.*

Упомянутый здесь *барбат* (*бербет*) – это древний струнный плекторный инструмент, разновидность музыкального инструмента *уд* (Агаева, 2012:223). *Бербет* был известен в истории и литературе уже в VI-VII веках, талантливым исполнителем на этом инструменте был Барбад – придворный музыкант Хосрова Парвиза Сасанида. Под *немым тростником* подразумевается еще несрезанный тростник, из которого изготавливается духовой

¹ «Зеркало души». Перевод В. Державина. (Хагани, 1982:209).

инструмент *ней* (*най*). *Ней* – один из самых лиричных музыкальных инструментов с негромким, «душевым» тембром. В литературе этот инструмент обычно переводится как «флейта», а иногда как «свирель», хотя свистковый тембр свирели не вполне соответствует камерному тембру *нея*.

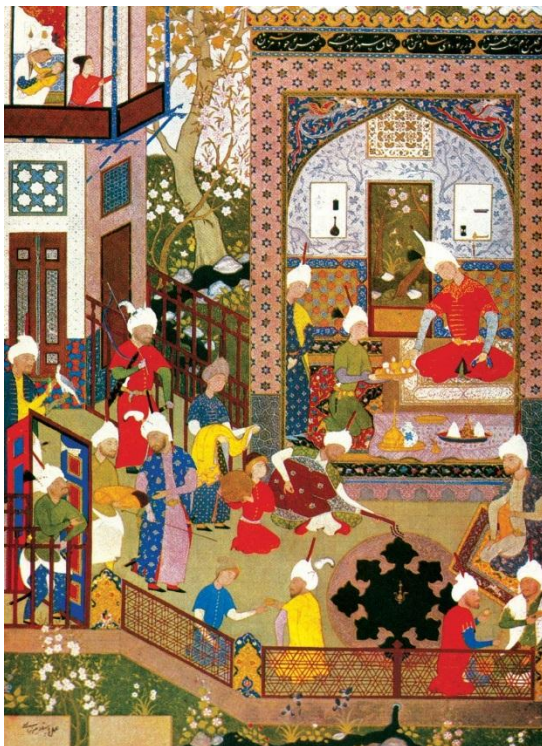
*- Рубабу уподоблен стал, – такой же, как рубаб, пустой.
Стянули горло мне враги моей же собственной струной.*¹

Здесь идёт речь о деревянном струнном инструменте *рубаб*. Корпус (резонатор) *руб*аба, выдолбленный из дерева – полый внутри. В другом стихотворении Хагани сравнивает струны *руб*аба с выпирающими на руке венами, так как рука зажата тесным браслетом. В данном случае рука – это гриф инструмента, а браслет – верхняя перемычка, обхватывающая струны.

Прекрасное знание поэта особенностей музыкальных инструментов, их внешнего вида и звучания, способствует созданию различных, подчас неожиданных сравнений, уникальных образов. В то же время эти поэтические «рисунки» помогают воссоздать, в определенной степени, как внешний облик, так и звуковые, тембровые характеристики музыкальных инструментов того периода. В стихотворении «Восхваление Ширваншаха» Хагани описывает празднество, в котором участвует целый ансамбль музыкальных инструментов: струнные *барбат*, *руб*аб, *чанг*, духовой рог, *ней*, ударный *даф* (Хагани, 2004:143). В музыке, исполняемой на *барбате*, поэт слышит стоны беременной *Марьям*. Этим сравнением поэт подчёркивает выпуклую форму этого инструмента².

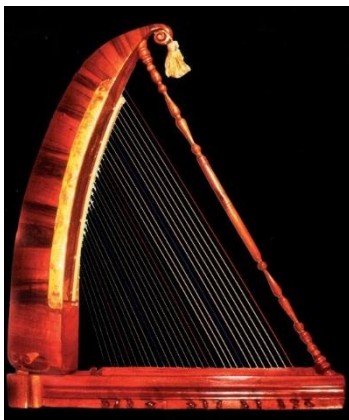
¹ «Жалоба о заточении». Перевод Т. Стрешневой. (Хагани, 1982:67)

² Напомним, что известный ученый-энциклопедист X века Абу Абдуллах аль-Хорезми в своем труде «Ключи к наукам» («Мафатих уль-улум») считал, что название инструмента связано с формой инструмента, похожей на утиную грудь: на персидском «бар» - грудь, «бат» - утка. (Агаева, 2012:79)

Илл. № 2. Барбат. «Хосров слушает музыку Барбада».
Миниатюра Мирза Али к «Хамсе» Низами.

В этом же стихотворении Хагани отмечает и способы звукоизвлечения: «барбат издает стон из груди, а мизмар из горла», из чего можно понять, что в первом случае резонатором инструмента является его большой корпус, а мизмар – это духовой инструмент, форма которого напоминает человеческое горло. Инструмент чанг (тип небольшой арфы) Хагани сравнивает с птицей-перепелкой. Действительно, треугольный корпус этого инструмента, завершается головкой, как у птицы, а вертикально натянутые многочисленные струны, напоминают перья или накиннутую на плечи шаль (Хагани, 2004:134). В средневековой литературе планета Венера (Зухра, Нахид) часто изображалась в виде прекрасной женщины с чангом в руке.

Илл. № 3. Чанг из коллекции Государственного музея музыкальной культуры Азербайджана (Баку).

Хагани затрагивал также тему эмоционального воздействия музыки, не только на чувства человека, но и на животных:

*- Да, да, охотники вот так тюленей убивают, знай!
Плывет к охотникам тюлень, когда они играют в най!¹*

В творчестве Хагани очень много выражений, связанных с музыкальным искусством. Это свидетельствует не только о его широкой эрудиции: он глубоко чувствовал музыку; посредством музыкальных ассоциаций Хагани передаёт нюансы своих эмоций. Не случайно поэт во многих случаях отождествляет себя с *наем*, называет себя певцом, а свои произведения – песнями.

*- Песни мои – порождённые сердцем – тебе шлёт Хагани,
Как жемчуга – в тишине породившая их – вод глубина².*

Сеид Имадеддин Насими (ок. 1370-1417) – поэт, мистик, приверженец учения хуруфитов, основанного суфием Фазлулахом Наими, писал стихи на азербайджанском, фарси и арабском языках. Его поэтический Диван на азербайджанском языке, включающий газели, месневи, рубаи и другие жанры лирической поэзии, содержит 442 произведения в 20 видах девяти бахров аруза с их 80-тью метрическими вариантами. По мнению специалиста-арузоведа Акрем Джафара, поэзия Насими, с точки зрения ее метрического

¹ (Хагани, 1982:83).

² Газель «Солнце взошло». Перевод В. Державина. (Хагани, 1982:109)

разнообразия, представляет собой «целую 80-тиголосую симфонию» (Джафар, 1973: 112). Поэзия Насими, содержание его стихов представляет собой богатый источник для изучения музыкальной культуры средневекового Азербайджана и в целом Востока. Своеобразную художественную трактовку приобрели в его произведениях термины относящиеся к мугамному искусству, а упоминаемые музыкальные инструменты несут в себе неоднозначный, глубокий философский смысл. Имадеддин Насими, обладал не только широкими общими, но и специальными музыкально-теоретическими познаниями. Идею хуруфизма о воплощении и проявлении Аллаха в человеке и окружающей природе поэт выразил через музыкальную терминологию:

Я – шесть авазов, двенадцать пардэ и двадцать четыре шобэ,

Я – и рубаб, и органон, чанг с танбуром – это тоже Я!¹

Здесь «пардэ» – это синоним термина *макам/мугам*. По классификации известного азербайджанского ученого-музыканта XIII века Сафиаддина Урмави в тот период в систему основных модусов (ладов) профессиональной традиционной музыки входили 12 основных *пардэ* (или циклов – «эдвар»): *Ушшаг, Нава, Бусалик, Раст, Хусейни, Хиджази, Рахови, Зангюле, Ирак, Исфахан, Зирафканд, Бузург* и 6 производных *авазов* («авазе», «аваз – буквально – «звук», «мотив»): *Гявешт, Гярдания, Сальмак, Новруз, Шахназ, Майе*. В XIV веке в теорию *макамата* (мн.ч. от «мугам») Абдулгадир Мараги включил еще одну группу производных модусов – 24 *шобе* (буквально: ветвь): *Дугях, Сегах, Чахаргах, Пянджгах, Аширан, Новруз-е Араб, Махур, Новруз-е Хара, Баяты, Хисар (Хасар), Нехофт, Уззал, Овдж, Нейриз, Мубарге (Мубарриге), Ракаб (Ракб), Саба, Хумаюн, Завили (Забул), Исфаханек (или Руи Ирак), Хузи, Нихавенд, Бестенигяр, Мухайяр*.

Порой в комментариях к стихам Имадеддина Насими смешиваются названия 12 классических средневековых мугамов с названиями современных азербайджанских дастгахов (Qəniyev, 2014:18). Дело в том, что до XIV века названия модусов-макамов «Сегах» и «Чахаргах» в литературе не встречаются, не использовался и сам термин «мугам», а с середины XIV века они

¹ Подстрочный перевод с азербайджанского автора статьи. (Агаева, 2012:181; Aǵayeva, 1973:12-13).

входили в группу 24-ех производных модусов («шобэ»), а не основных двенадцати классических средневековых мугамов. В современном азербайджанском мугамном искусстве «Сегях» и «Чахаргях» представляют собой крупную циклическую форму *дастгях*.¹

Названные поэтом струнный щипковый инструмент *рубаб* (в XIV веке использовался и как смычковый), клавишно-духовой *органон*, многострунный *чанг* – разновидность европейской арфы, струнно-щипковый (в некоторых случаях – смычковый) *танбур* были популярными музыкальными инструментами в средние века.

Знаменитую формулу суфия Мансура аль-Халладжа «Я есть Истина» («Ан аль-Хакк»), выражающую пантеистическую идею тождества Бога и творения, Насими также отразил в стихах, используя названия музыкальных инструментов: это ударный бубен – *даф*, *чанг* и излюбленный инструмент суфиев духовой *ней* (часто переводится как *флейта*):

*- Külli yerü gök Həq oldu mütləq,
Söylər dəf –ü çəng-ü ney: Ənəl-Həq!*²

*- Земля и небо в бубен правды бьют,
И арфа с флейтой Истину поют*³

Имадеддин Насими предъявлял высокие требования и к слушателям музыки. Он писал:

*О, слушатель, что понял ты, внимая этой музыке?
Назови её макамы, укажи ритмические циклы(круги)!⁴*

*Bu musiqidən, ey same', sənə gər nəsnə kəşf oldı?
Məqamatın bəyan eylə, üsulun göstər ədvarın!*

¹ Корень слова *дастгях* - «dəst»: буквально «комплект». Если в русской или азербайджанской транслитерации слова “dəstgah” (دستگاه) возможны варианты написания гласных, то пропуск буквы т (t) в виде “dəsgah” является ошибкой. (Qəniyev, 2014:18).

² (Ağayeva, 1973:12).

³ Перевод И. Савельева. (Насими, 1973:302).

⁴ Подстрочный перевод с азербайджанского языка автора статьи. (Mumtaz, 1926), (Ağayeva, 1973:12).

بو موسيقيدن ای سامع سڭا گر نسنه كشف اولدی
مقاماتڭک بیان ایله اصولڭک گستر ادوارڭک

-Если хочешь, о внемлющий, чтобы сейчас все на свете открывалось тебе,

Ты, мелодию взяв, отыщи в глубине все законы движения в ней¹.

Макам – это особая мелодическая модель, лежащая в основе мугамного произведения. Каждый макам, а их несколько, имеет свои, присущие этому виду характерные мелодические обороты с определенными опорными тонами. На их основе музыкант, следуя веками сложившимся правилам, создает произведение с импровизационной, ритмически свободной мелодией, чередуя её с ритмическими фрагментами. Упомянутый поэтом «усуль» (в данном случае – ритм) и «эдвар» (мн. число от «довр», цикл, период) – представляли собой различные ритмические формулы, исполняемые ударным инструментом на протяжении части или всего музыкального произведения. На схемах в трактатах о музыке они часто изображались в виде круга.

Эти и многие другие стихи Имадеддина Насими свидетельствуют не только о его глубоких музыкально-теоретических познаниях, но и являются неопровержимым доказательством того, что теория музыки Средневекового Востока и, в частности Азербайджана, не была схоластичной, а была основана на систематизации **практически** звучащей традиционной музыки.

Важно отметить, что в художественных переводах классической восточной поэзии обычно опускаются специальные музыкальные термины, они заменяются на общепринятые слова, доступные для понимания широкого читателя. Ведь использование слов оригинала вызывает необходимость исследовательской работы над пояснительным словарем или соответствующих сносок в тексте. Отсутствие комментариев и замена музыкальных терминов оригинала на фразы с предполагаемым смыслом снижают истинное значение поэтического произведения и уровень мастерства поэта. Именно поэтому не всегда художественные переводы восточной поэзии и литературы могут служить достоверным, надежным источником для работы по восстановлению страниц музыкальной

¹ Перевод К.Симонова. (Насими, 1973:56).

культуры прошлых веков. Для этой цели, безусловно, необходимо исследование первоисточников – рукописей произведений, написанных на языке оригинала.

Фатуллах Ширвани и «Музыкальный кодекс»

Большой вклад в развитие восточной науки о музыки внёс видный ученый-энциклопедист, математик, философ и педагог Фатуллах Ширвани (1417, Шемаха – 1486, Шемаха).

В области музыки Фатуллах Ширвани известен как автор трактата «Маджалле фил-Мусика» («Музыкальный кодекс») и как переписчик-копиист последних трактатов Абдулгадира Мараги: «Шарх аль-адвар» (Комментарии к «Книге о циклах») и «Фаваид-и ашара» («Десять польз», «Десять полезных выводов») (Maraghi, 1991).

О жизни и деятельности Ф. Ширвани были изданы книги, статьи, написана диссертация (Codex on Music, 1986; Akdoğan, 1996, 2009; Şirvani, 2006; Ağayeva, 2011:52-55). В данной статье после краткого обзора жизни и деятельности ученого я остановлюсь на малоизвестных фактах, связанных с содержанием трактатов Абдулгадира Мараги и Фатуллаха Ширвани.

Свое начальное образование Фатуллах получил у отца, в Шемахе, а затем он продолжил учебу в Ширазе и Тусе. Сильное увлечение математическими дисциплинами и астрономией, желание совершенствоваться в этой области привели молодого Фатуллаха в Самарканд, в известное на Востоке учебное заведение: медресе великого астронома, правителя государства Тимуридов – Улугбека. Сам Улугбек и преподававший в этом медресе именитый математик Салахаддин Кази-заде Руми высоко ценили научный талант Ширвани. В 1435 году, в год приезда Ширвани в Самарканд, в Герате – крупном городе империи Тимуридов, умер выдающийся ученый-музыкант Востока Абдулгадир Мараги. Без сомнения смерть большого ученого, соотечественника произвела тяжелое впечатление на Фатуллаха. Возможно это было одной из причин побудившего Ширвани взяться за изучение его последних трактатов о музыке – «Шарх аль-адвар» и «Фаваид-и ашара», записанных в одном рукописном фолианте. Другой важной причиной изучения музыкальной теории было то, что ещё издревле музыка входила в Квадриум обязательных наук. В средние века на Востоке для получения полноценного статуса ученого в любой из областей науки (философии, медицины, астрономии и других) необходимо

было написать теоретический труд по музыке. Примером могут служить трактаты о музыке учёных-энциклопедистов, математиков, астрономов Мухаммеда ар-Рази, Абу Абдуллаха Хорезми (X век), Абу Али Ибн Сины (XI век), Насреддина Туси (XIII век), Кутбаддина Ширази (XIII-XIV вв.) и других учёных.

«Шарх аль-адвар», который стал предметом изучения Фатуллаха Ширвани, представляет собой комментарии к «Книге о циклах» основоположника системной школы Сафиаддина Урмави (XIII век). Абдулгадир Мараги, старший современник Фатуллаха Ширвани, последовательно приводя цитаты из трактата С.Урмави, написанного на арабском языке, разъясняет их на языке фарси, утвердившегося в тот период в статусе научного языка. Это были вопросы, связанные с мугамными и ритмическими циклами. В конце рукописи Мараги пишет очень важную заключительную часть – 10 полезных выводов. На самом деле это самостоятельный трактат, в котором Мараги обобщил свою музыкально-практическую и теоретическую деятельность, а также научный опыт своих великих предшественников. Таким образом, Фатуллах Ширвани, с большим вниманием переписав эти трактаты, изучил не один, а два теоретических труда: Сафиаддина Урмави и Абдулгадира Мараги. С другой стороны, сделав копии этих трактатов, Ф. Ширвани внес неоценимый вклад в музыкальную культуру в целом, сохранив для потомков еще один вариант рукописей трактатов А. Мараги. В то же время эти знания стали основой для написания Фатуллахом Ширвани трактата «Музыкальный кодекс». После завершения учебы в Самарканде, в начале 40-ых годов XV века он уезжает в Шемаху, где занимается преподаванием. После, предположительно в 1450 году, памятуя совет своего учителя Кадизаде Руми, Ширвани отправляется в город Кастамону Османской Анатолии для продолжения научной деятельности,

В 1453 году в городе Бурса, столице Османского государства того периода, Ф. Ширвани, в честь завоевания Константинополя, преподнес в дар Султану Мехмету Фатиху, свой трактат «Музыкальный кодекс». Трактат написан на арабском языке, но содержит некоторые бейты на языке фарси. Трактат состоит из вступления, заключения и двух частей, каждая из которых включает в себя пять разделов. Оригинал рукописи содержит приписку: «Трактат о музыке выдающегося современного учёного Мовланы, правоверного «Момина» Ширвани».

Илл. № 4,5. Фатуллах Ширвани. Начало трактата «Маджалле фи-л-Мусика».

Авторская рукопись. 1453. Библиотека музея «Топкапы Сарайы» (Стамбул).

Здесь дан обзор трудов учёных, писавших о музыке, – греческих (Евклид, Пифагор, Аристотель, Платон, Никомах Герасский) и восточных (Насираддин Туси), изложены теория 17-ступенного звукоряда Сафияддина Урмави, информация о макамах, авазах, шобе, о ритмах, о связи макаменных композиций с поэтическим текстом. В своих рассуждениях Ширвани ссылается также на Хорезми, Фараби, Кутбаддина Ширази. Во время написания «Музыкального кодекса» Ширвани основывался также на работах Абу Али ибн Сины. Сравнительный анализ рукописей Ибн Сины и Ширвани показал, что в тех случаях, когда он не дает конкретное название трактата, откуда взята информация, или предваряет ссылку такими фразами как: «говорят, что...», «передают из Шейха Ибн Сины...», то это означает, что Ширвани не уверен в достоверности источника и, как истинный ученый, предупреждает об этом читателя. Например, это относится к теме исполнения мугамов в определенное время суток. Мое исследование трудов Ибн Сины показало, что такая тема отсутствует в его трактатах, более того в теоретических работах о музыке XI-XIII

веков термин «мугам», «макам» в его музыкальном значении еще не использовался.

В «Музыкальном кодексе» освещаются и вопросы влияния музыки макамов на чувства человека.

Большая часть трактата представляет собой заимствования из трудов Абдулгадира Мараги. Это видно уже из Введения, в котором Ширвани почти дословно приводит цитату из трактата «Фаваид-и ашара»: знаменитый хадис о значении красивого голоса при чтении Корана. Сведения о 24 шобэ, о популярных в тот период ритмических циклах «Зарб ур-раби», «Шахи-зарб», «Миатайн» («Двести») и других, автором которых является Мараги, также приводятся в «Музыкальном кодексе». Информация о втором виде ритмического цикла Хазадж, который (по словам Мараги) в Азербайджане, и особенно музыканты Тебриза называют «ченбер» («чембер» - колесо), также взята из книги «Шарх аль-адвар» Абдулгадира Мараги. Но в труде Ширвани, возможно случайно, из-за смещения точек над и под буквами «ч» и «н» образовалось не имеющее отношение к ритму слово «хабир».

Отметим также, что по непонятной причине имя Абдулгадира Мараги, которого можно назвать «учителем» Ф.Ширвани в области музыки, в его трактате не упоминается. Как видно из трактата, после приезда из Самарканда Ф.Ширвани стал приверженцем ортодоксального Ислама. Именно в связи с этим он не касается темы, посвященной музыкальным инструментам. Свое нежелание исследовать музыкальные инструменты, Ф.Ширвани объяснил тем, что это противоречит законам шариата. Хотя, как известно, все великие ученые-музыканты мусульманского Востока, в том числе и Мараги, в той или иной степени подробности освещали вопросы музыкального инструментария будучи правоверными мусульманами.

В период пребывания в Анатолии Фатуллах Ширвани занимался преподавательской и научной деятельностью, стал известен во многих странах Ближнего и Среднего Востока трудами в области математики, астрономии, оптики, арабского языка и литературы, географии, естественных наук. Трактат «Музыкальный кодекс» – один из самых значительных трудов Ширвани – является важным звеном в изучении истории макамно-мугамного искусства.

Рзаэддин Ширвани и музыкальный инструмент *шеихане*

Сведения о создателе струнного щипкового инструмента *шеихане* Рзаэдина Ширвани впервые появились в фундаментальном произведении «Сеяхатнаме» («Книга путешествий») турецкого историка-этнографа, литератора, музыканта и путешественника XVII века Эвлии Челеби (1611-1683?). Информации о биографии музыканта нет. По поводу инструмента сказано, что это шестиструнный инструмент, по форме напоминает *уд*, «место, где расположены колки, – также как и у *уда* изогнуто, но гриф, по сравнению с *удом*, длиннее. На корпус натянута кожа рыбьего желудка, ладов нет. Это очень сложный инструмент, но исполнение на нем всех мугамов возможно» (Агаева, 2011:126).

Данный фрагмент текста, иногда в еще более сокращенном виде, был опубликован на азербайджанском языке в нескольких изданиях. Но в оригинальном, полном тексте книги Э. Челеби есть дополнения, которые неизвестны широкому читателю, они существенно расширяют наше представление об этом инструменте. Так, например, о приблизительном размере *шеихане* можно судить также из информации, связанной со струнным инструментом *гопуз* (*копуз*). Челеби отмечает, что *гопуз* можно назвать «ребенком инструмента *шеихане*» (Gökçen, 2017:326), подчеркивая тем самым довольно крупный размер *шеихане*.

В книге «Сеяхатнаме» имеется информация о наличии мастеров-изготовителей данного инструмента и количестве исполнителей – 70 человек. Это число свидетельствует о достаточно широком распространении этого инструмента в Стамбуле того периода. Талантливыми исполнителями на *шеихане* считались Ахмед Ага, Гюрджи Хасан Ага, Челеб Сейид Ага и Хызыр Ага (Gökçen, 2017:317). Их игра особенно нравилась Султану Мураду IV. Во время традиционного смотра-шестьвия музыкантов с музыкальными инструментами, проходящих перед Султаном, участники пятой группы, состоящей из исполнителей на *шеитаре* и *шеихане* играли макам Пянджгях.

Работая над своей книгой, Эвлия Челеби, помимо собственных наблюдений, использовал статистический справочник «Об особенностях населения в городе Стамбуле», в котором имелись сведения о характерных профессиях, а также данные о музыкальном ремесле и количестве мастерских по изготовлению музыкальных инструментов. Если учесть, что справочник был составлен по

приказу Султана Мурада IV в 1647 году, то можно предположить, что *шешхане* Рзаэддина Ширвани был известен задолго до этого, в самом начале XVII столетия.

Исследование темы *шешхане* показало, что инструмент с таким названием встречается также на миниатюре XVI века, в произведении «Surname-i Humayun», изображающей музыкантов на пиршестве у правителя.

Илл. № 7. *Шешхане с плектром. Сурнаме-и Хумаюн. 1582.* (Pekin, 2002:23)

Существует мнение, что описание струнного инструмента *рудхани* в трактатах азербайджанского ученого-музыканта Абдулгадир Мараги (1354-1435) совпадает, в основном, с описанием *шешхане* (Bardakçi, 1986:104; Feldman, 1996:135). Мараги указывает также на некоторое сходство *рудхани* с *ширванским танбуром*, что дало авторам возможность предположить его ширванское происхождение. Однако в своем последнем трактате «Фаваид-и ашара» («10 польз») Абдулгадир Мараги пишет, что «рудхани по форме **похож** на ширванский танбур, но его поверхность плоская» (Maraghi, 1991:357). Из этого можно сделать вывод, что поверхность деки ширванского танбура

была выпуклая. Это, конечно, влияло и на тембр инструмента. Таким образом, можно заключить, что рудхани, ширванский танбур и шешхане родственные, но не тождественные инструменты.

Относительно даты жизни Рзаэддина Ширвани и создания шешхане можно предположить, что информацию об этом инструменте и о его создателе Эвлия Челеби заимствовал, как и многие другие факты, из книги Турак Бея Челеби-Нихани (ум. В 1562 году) «Сазнаме-и дел-навазнаме» («Услаждающая сердце книга о музыкальных инструментах»). Происходивший родом из Азербайджана, но живший и служивший при дворе османского падишаха Султана Сулеймана, Турак Бей – поэт, музыкант и государственный деятель – хорошо знал музыкальную культуру, ее историю. Об этом писал сам Эвлия Челеби (Агаева, 2011:117). Если это так, то период пребывания Рзаэддина Ширвани в Османской Турции приходится на более ранние годы.

Иными словами исследование по уточнению фактов биографии и творчества создателя *шешхане* Разиэддина Ширвани продолжается.

В рамках данной статьи освещена лишь малая часть заявленной темы. Музыкальное искусство занимало большое место в творчестве многих Ширванцев. Независимо от основного рода деятельности, в творчестве многих из них значительное место было уделено музыкальному искусству, музыкальной тематике. Исследованию этой, важной для истории культуры Азербайджана проблеме должны быть посвящены фундаментальные труды.

Список литературы:

1. Агаева С. Музыкальные инструменты средневековья в трактатах Абдulgадир Мараги//Народные музыкальные инструменты и инструментальная музыка Ч.1. Москва, 1987. С.189-196.
2. Агаева С. Из истории музыкальной культуры Азербайджана (на основе произведения Эвлии Челеби «Сеяхатнаме»)//*Tarixi yaşadan unudulmuş musiqi alətləri elmi məqalələr toplusu*. Bakı: Bakı Musiqi Akademiyası, 2011.s.106-130.
3. Агаева С. Энциклопедия Азербайджанского мугама. Баку, 2012 268 s.
4. Джафар Акрем. Метрика поэзии Насими //Насими. Сборник статей. Баку,1973. С.93-112.

5. Насими Имадеддин. Избранная лирика в двух томах. 1 том. Баку, 1973.
6. Хагани. Лирика. Баку, 1982.
7. Ağayeva S. Nəsimi poeziyasında musiqi motivləri//«Elm və həyat». Bakı, 1973. № 9.s.12-13
8. Ağayeva S. Osmanlı sarayında Azərbaycanlı musikişinasları// Halil İnalçık. “Has-bağçede 'ayş u tarab”. İstanbul, 2011, c. III. S.47-56.
9. Akdoğan B. Fethullah Şirvânî ve Mecelletun fi'l - Mûsîka Adlı Eserinin XV. yüzyıl Türk Mûsikîsi Nazariyatındaki Yeri. (Basılmamış Doktora Tezi). 1996, Ankara.
10. Akdoğan B. Fethullah Şirvânî ve Mûsikî Risâlesi, Mecelletun fi'l - Musika. 2009. Ankara.
11. Bardakçı M. Marağalı Abdülkadir. İstanbul, 1986.
12. Codex on Music. Majalla fi'l-mûsîqî by Faṭḥ Allāh al-Shirwānî (d. ca. 1453 A.D.). Reproduced from MS 3449 Ahmet III Collection, Topkapı Sarayı Library Istanbul. Ed. by Fuat Sezgin, Introduction by Eckhard Neubauer. Frankfurt am Main. 1986.
13. Feldman W. Music of the Ottoman Court. Berlin, 1996.
14. Fethullah Şirvânî; *Mecelletun fi'l-Mûsika*, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kısmı, No: 3449, s. 133.
15. Fətullah Şirvani. Məcəllə fil-musiqa / tərcümə - A.Əmirəhmədov, şərhlər – Z. Səfərova. Bakı, 2006.
16. Gökçen İ. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Çalgılar. Ankara, 2017.
17. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004.
18. Qəniyev S., Veysova S. Məşhur xeyriyyəçi Mahmud ağa və naməlum muğam universiteti. Bakı, 2014.
19. Maraghi Abdulqadir. Djamiu'l-elhan/Ed. Taki Binesh. Tehran, 1987.
20. Maraghi Abdulqadir. Favaid-i ashara. Manuscript, Nuruosmaniye, Istanbul, 3651; Tehran, 1991.
21. Mehrəliyev E. Şirvan Elmlər Akademiyası. Bakı, 2000.
22. Mumtaz Salman. Azərbaycan ədəbiyyatı. İmadəddin Nəsimi. Bakı, 1926.
23. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərlər. İki cild. I cild. Bakı, 2004.
24. Pekin E. Evliya Çelebi Müzik Değişiminin Neresinde? Ayırbaşım. İstanbul, 2009.
25. Tərbiyə Məhəmmədəli. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, 1987.

Bəzi orta əsr şirvanlıların yaradıcılığında musiqi sənətinin rolu

Xülasə

Məqalədə Şirvanın, Şamaxının keçən əsrlər musiqi həyatından bəhs olunur (musiqi məclisləri, Şirvan şikəstəsinin muğam-aşıq janrı, Şirvan tanburu), Xaqani Şirvaninin (1126-1199), İmadəddin Nəsiminin (təq. 1370-1417) poeziyasında musiqi mövzusunun, riyaziyyatçı-alim Fətullah Şirvaninin (1417-1486) musiqi risaləsinin xüsusiyyətlərindən, Rzaəddin Şirvaninin şeşxanə simli alətinin yaranma tarixindən naməlum faktlar açıqlanır (XVI –cı əsrin sonu XVII əsr). Orta əsr Şərfinin musiqi elmində istifadə olunan bəzi sözlərin və ifadələrin şərhı verilir. Qeyd olunur ki, Şərq poeziyasının və ədəbiyyatın bədii tərcümələri çox vaxt keçən əsrlərin musiqi mədəniyyətinin bərpası istiqamətində mənbə kimi istifadə oluna bilməz. Bu məqsəd üçün mənbə kimi orijinalın dilində yazılmış əsərləri tədqiq etmək lazımdır.

On the role of the musical art in the works of some famous medieval Shirvanis

Summary

In this article a brief coverage of the musical life of the Shirvan and Shamakhi of the past centuries (musical mejlises, mugam-ashyg genre Shirvan shikestesı, tanbur of Shirvan) is given, then the features of the implementation of musical themes in the poetry of Khagani Shirvani (1126-1199), Imadaddin Nasimi (about 1370-1417), and in the work of the mathematician Fatullah Shirvani (1417-1486) are discussed. Also the little-known facts about the creation of the string instrument sheshkhane by Rzaeddin Shirvani (end of XVI - the beginning of the XVII century) are revealed. The article contains explanations of some key words and concepts used in the science of music of the medieval East. It is noted that artistic translations of eastern poetry and literature can not always serve as a reliable source for restoring the musical culture of past centuries. To this purpose, it is necessary to study primary sources - those works written in their original language.

**ПЕРВЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ
ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА ШИРВАНШАХОВ**

Тамилла КЕРИМОВА *

Açar sözlər: qədim dövr, sərhədlər, dövlətin şəhərləri və əhalisi, Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə dair suallar, “Qüdrətli İsgəndərin səddi”

Key words: the Ancient period, borders, cities and the population state, questions of a history of the state Shirvanshahs, «The great Alexander's Wall».

«Maddi və mənəvi vəsaitlərdə içərisində illərlə vuruşaraq ərsəyə gətirdiyim bu kiçik əsərlə millətimə cüzi bir xidmət göstərərəmsə, özümü ən xoşbəxt insanlardan hesab edərdəm».

“Şirvanşahlar yurdu”

Z. Cahangir

Введение

В последние годы, с обретением Азербайджаном независимости возвращаются имена незаслуженно забытых по ряду причин (репрессии, гонения, эмиграции и т.д.) замечательных учёных, создававших фундаментальные научные исследования по истории Азербайджана. В начале XX столетия появилось несколько работ, написанных азербайджанцами, и им принадлежит первенство в изучении различных проблем истории Азербайджана. Это – Рашид бек Исмаилов, Мамед Гасан Велили (Бахарлы), Джахангир Зейналоглу и др. Долгое время их труды как «националистические по духу» не упоминались в азербайджанской советской историографии, а сами они были репрессированы или вынуждены были эмигрировать за границу.

Именно к людям, к личностям, о значительности которых начинают говорить и писать с большим опозданием, относится Джахангир Зейналоглу – человек странной судьбы: военный деятель и историк. Жизнь и его многогранная деятельность до сих пор не нашли должного отражения в научной литературе. Между тем, в последние годы творчество Джахангира Зейналоглу привлекает всё большее внимание отечественных историков.

* ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории Института Истории им. А.А. Бакиханова НАНА, email: tomakerimova50@gmail.com

Поиски материалов, касающихся жизни и деятельности Джахангира Зейналоглу затянулись на несколько лет и не дали никаких результатов. Благодаря счастливой случайности, нам удалось отыскать в Стамбуле его сына и дочь. После того, как удалось установить его фамилию, поиски в азербайджанских архивах увенчались успехом. Некоторые отрывочные сведения о нем мы нашли в архиве Министерства Национальной Безопасности Азербайджанской Республики (14 декабря 2015 года Министерство Национальной Безопасности было упразднено и были созданы две структуры – Служба государственной безопасности и Служба внешней разведки. – Т.К.), Государственном архиве Азербайджанской Республики и в работах историка Мехмана Сулейманова (Сулейманов, 1999:26-31). По имеющимся данным архивных документов, исторической литературы и воспоминаниям сына Дж.Зейналоглу - Байкал Султана, нам удалось выяснить личность этого незаурядного человека.

Знакомясь с жизнью и полной превратностей судьбой Дж.Зейналоглу видим, что в ней, как в фокусе, преломились важнейшие драматические события, происходившие в первой половине XX столетия в Азербайджане, России и Германии, а именно: Первая мировая война, февральская революция, октябрьский переворот в России 1917 г., образование и падение Азербайджанской Демократической Республики, захват XI Красной армией Азербайджана и II Мировая война.

Со слов сына, Джахангир Зейнал оглы Насирбеков родился в 1892 г. в г. Шуше в богатой, дворянской семье. (Хотя в следственных показаниях местом его рождения указан г. Полторацк*) (Архив Министерства Национальной Безопасности Азербайджанской Республики). В Шуше он получил начальное образование. В 1914 г. Дж. Насирбеков был призван на военную службу и сражался на Кавказском фронте в звании подпоручика, а затем и поручика, был награждён орденами и медалями.

Формирование первых воинских азербайджанских частей началось еще до создания Азербайджанской Демократической Республики, когда Азербайджан входил в Закавказскую федерацию. Так, 22 декабря 1917 г. в Тифлисе на объединенном заседании членов Кавказского военного Совета Центрального Закавказского мусульманского комитета с участием генерал-лейтенанта Али-Ага

* Полторацк прежнее (в 1919-1927 гг.) название города Ашхабада, столицы Туркменистана.

Шихлинского, поручик Дж.Насирбеков был единогласно избран делегатом в г. Иреван, в распоряжение Национального комитета и ему было поручено организовать учебную команду в г.Джульфе. А дело формирования Мусульманского корпуса было поручено 29 декабря 1917 г. генералу Али-Аге Шихлинскому (Архив МНБ АР., следственное дело №ПР, 21300, л.22).

Для подготовки национальных военных кадров была создана унтер офицерская школа - «Мусульманская школа подпрапорщиков» в г.Гяндже, начальником которого Закавказским Сеймом он был назначен с 1 марта 1918 г. (Архив МНБ АР., следственное дело №ПР, 21300, л.27, 28). После ухода турок он освободился со службы и до апреля 1920 г. нигде не служил (Архив МНБ АР., следственное дело №ПР, 21300, л.14).

При обыске в квартире Дж. Насирбекова была найдена разная переписка. Одна из них заслуживает внимания: «Многоуважаемый Насиб-бек! (Н.Усуббеков - Т.К.) Предъявитель сего капитан Джахангир бек Насирбеков лично мне известен как хороший служака и идейный работник. Состоял членом военного Шура и очень часто получал сложные и секретные командировки, что выполнял честно и аккуратно. Прошу оказать ему содействие. Искренне уважающий Вас Временный генерал-губернатор Шушинского, Джебраильского, Джеванширского и Зангезурского уездов» (фамилия подписавшего неразборчива) (Архив МНБ АР., следственное дело №ПР 21300, л.2). При обыске в квартире Дж. Насирбекова было найдено также и удостоверение, выданное 13 июня 1919 г. ему в том, что он «действительно состоит офицером гвардии добровольцев, формируемого интерпартийной комиссией парламента Азербайджанской Республики» (Архив МНБ АР., следственное дело №ПР, 21300, л.3).

Джахангир Насирбеков исправно служил и, ценя способности и усердную службу, военное и гражданское начальство наградило его медалью «Nərb medalı» (Сулейманов, 1999:158). До прихода турецких войск он был произведён Сеймом в чин штабс-капитана, затем и капитана. В августе 1919 г. он вступил в партию «Гуммет» по рекомендации Алигейдара Караева, работал в подполье в г. Баку.

В показаниях Дж. Насирбекова далее говорится: «Был назначен военкомом при коменданте г. Баку, где проработал 3 месяца. Потом как знающий фарсидский язык я был откомандирован на персидский фронт» (Архив МНБ АР., следственное дело №ПР, 21300, л.2). 20 марта 1920 г. иранское правительство признав независимость республики открыло в

Тегеране дипломатическое посольство Азербайджана. Дж. Насирбеков был направлен военкомом в Дипломатическую Миссию Азербайджана в Иране. Возвратившись в г. Баку 5 декабря 1920 г. он был неожиданно арестован комиссаром по ордеру АЧК. Дав показания следователю, он был отпущен с подпиской о невыезде (Архив МНБ АР., следственное дело №ПР, 21300, л.16).

После советизации Азербайджана почти весь командный состав армии Азербайджанской Демократической Республики был репрессирован, многие политические и военные деятели АДР эмигрировали за границу. 8 декабря 1920 г. Дж.Насирбеков поняв, что ему грозит тюремное заключение и смертная казнь решил скрыться от следствия. В состоянии анархии, грабежей и неразберихи, царившей в этот период в Азербайджане, границы плохо охранялись, и он через Тбилиси перешел границу с Турцией. Там он осел в городе Сивас, где жил до начала II Мировой войны. В этот период он преподавал в различных школах русский, немецкий, французский и итальянский языки. Создал в Сивасе фабрику «Ватан» (Керимова, 2007:198-210).

У Джахангир бея было много друзей эмигрантов – азербайджанцев, проживающих в Турции, не принявших советскую власть. Позднее некоторые из них уехали в Америку и в Германию. Дж.Насирбеков вместе с несколькими друзьями переехал в Германию, где они вошли в «Добровольческую Армию».

Будучи в Германии, он писал письма семье, в которых говорил о том, что «в самое короткое время Азербайджан станет свободным, вернёт свою независимость, и мы все вместе поедem на нашу Родину». Но они больше так и не увиделись. Джахангир Зейналоглу умер в 1944 г. в Германии при неизвестных нам обстоятельствах (Керимова, 2007:198-210).

Таковы краткие данные о самом тёмном для исследователей и важном для правильной оценки деятельности Дж.Насирбекова периоде его жизни. Обнаружить сколько-нибудь достоверных сведений о его службе в Германии пока нам не удалось. Разобраться в вопросах, сомнениях и предположениях окажется возможным, по-видимому, лишь после тщательных поисков и исследований.

Определенный след оставила в истории культуры Азербайджана научная деятельность Джахангира Зейналоглу. Исторического образования он не имел. Тем не менее, благодаря блестящему образованию, природной одарённости, широкому кругозору, самообразованию, среде, в которой ему пришлось служить, Джахангир Зейналоглу стал одним из образованных людей

Азербайджана своего времени. Всё это позволило ему с успехом заниматься изучением различных вопросов истории Азербайджана.

Рассматривая архивные материалы, мы натолкнулись на секретную докладную записку генерала – артиллерии С.С.Мехмандарова на имя Председателя Совета Министров, датированную 2 апреля 1919 г., «О необходимости составления и издания популярных брошюр по истории Азербайджана с целью распространения и изучения их в войсках», в которой говорится: «Одна из мер для борьбы с большевизмом является пробуждение в народе здорового национального чувства. Особенно это нужно для нарождающейся молодой армии Азербайджанской Республики... Полагал бы весьма полезным поручить кому либо из знатоков тюркской истории составление и издание популярных книжек с краткой историей нашего народа и важнейших событий до конца наших дней включительно». Вероятно, это обращение и повлияло на выбор тем дальнейших работ Дж. Насирбекова (ГААР, ф.2894, оп.1, д.26. л.8-9).

Джахангир Зейналоглу известен как автор четырех книг: «Müxtəsər Azərbaycan tarixi» («Краткая история Азербайджана»), «Şirvanşahlar yurdu» («Родина Ширваншахов»), «Tariximizin xanlıqlar dövrü» («Наша история периода ханств»), «Atalar sözü (Xalqın sözü, haqqın sözü)» («Пословицы, глас народа, глас совести»), изданных в Стамбуле. Чем интересны эти работы? Тем, что они написаны впервые азербайджанским автором и охватывают огромный период истории с древнейших времен до 1920 года с перечислением всех существовавших на исторической территории государственных образований, а также имен всех правителей. Годы правления АДР Джахангир Зейналоглу описывал как очевидец многих событий.

Посвященная истории Азербайджана научно-публицистическая работа Дж.Зейналоглу «Müxtəsər Azərbaycan tarixi», изданная в 1924 г. по целям и задачам занимает важное место в отечественной историографии. Книга посвящена истории Азербайджана, начиная с древнейших времен до 1920 г. включительно. В 1993 г. эта книга была переиздана в Баку.

В работе Джахангира Зейналоглу «Atalar sözü (Xalqın sözü, haqqın sözü)» приводятся 5000 азербайджанских пословиц, поговорок, слов и их синонимов, исторические и зарубежные термины и т.д.

Круг исторических интересов Джахангира Зейналоглу расширился. В 1931 г. он опубликовал вторую свою книгу

«Şirvanşahlar yurdu», вложив существенный вклад в дело изучения истории государства Ширваншахов.

Государство Ширваншахов, история которого представляет важную проблему историографии Азербайджана, является одним из крупных средневековых феодальных государств Закавказья и Ближнего Востока. Возникнув в III веке как небольшое феодальное владение, находящееся в вассальной зависимости от иранских Сасанидов, оно к IX веку превратилось в довольно сильное независимое государство, просуществовавшее до середины XVI века в границах современной Азербайджанской Республики. Ширванская область в течение нескольких веков играла большую роль в общественной, экономической и политической жизни Северного Азербайджана. Столица Азербайджана - город Баку впервые был провозглашен столицей именно Ширваншахами в XII веке.

Единственный в Баку средневековый шахский дворец - символ государственности - был возведен Ширваншахами в XV веке. В течение 700 лет Ширваншахи чеканили собственную монету, имели армию, флот, правительство и другие атрибуты средневекового государства. Несмотря на разрушительные нашествия монголов и Тимура, в течение этого периода ни одно государство не смогло полностью покорить владение Ширваншахов и включить его в свой состав. Ширванский двор покровительствовал великим поэтам и ученым Азербайджана - Хагани Ширвани, Низами Гянджеви, Фалаки Ширвани, Муджириддину Бейлагани и др. В государстве Ширваншахов жил и творил один из первых великих тюркоязычных поэтов, философов и мистиков Востока - Имадеддин Насими (XIV в.), гордость не только Азербайджана, но и всего тюркского мира. Этнический состав населения был пестрым. Территорию Ширвана населяли кавказские племена (потомки древних албан), ираноязычные таты, арабские колонисты и тюркоязычные огузы и кыпчаки. Повседневным языком населения и двора сначала были арабский и персидский, а впоследствии тюркский.

От ширваншахов осталось множество исторических документов. О них сообщают сами ширванские авторы, грузинские летописи, в частности «Картлис Цховреба», где повествуется о династических браках грузинских царей с ширваншахами (для этого, грузинские принцессы принимали ислам). О них пишут европейские путешественники, арабские и персидские авторы. Великий ширванский поэт Хагани Ширвани приводит много сведений о ширваншахах. О них говорится в османских и

российских источниках, в частности у Афанасия Никитина. Исторические источники упоминают о российском после в Ширване Василии Папине. Имена Ширваншахов высечены на архитектурных памятниках Баку, их генеалогия отображена на огромных каменных плитах Баиловского замка (XIII в), именные доспехи ширваншахов хранятся в музеях мира, в том числе в Топкапы и в Аскери музее в Стамбуле.

Интерес историков-востоковедов к этой проблеме возник еще в XIX в. с появлением работы Б. Дорна «Опыт истории Ширваншахов». Однако, в последующих трудах она не получила должного освещения, так как ученые, в основном, обращались к военной истории государства Ширваншахов отдельных исторических периодов. Скудность и отрывочность сведений источников, отсутствие историографии для всех представителей династии Ширваншахов – все это затрудняло освещение этой интересной главы истории Азербайджана.

Работа Дж.Зейналоглу осветила темные места в истории этого государства, позволившая рассмотреть внутреннюю жизнь Ширвана, генеалогию и деятельность его правителей. В предисловии книги он отмечает, что с привлечением новых материалов, недочеты и неточности, имеющиеся в первой книге, были исправлены во второй книге. В Турции эта книга получила положительный отзыв в дипломатических кругах и печати. На титульном листе книги отмечено, что первый экземпляр этой книги был представлен автором Мустафа Кемалю Ататюрку. 18 августа 1931 г. Дж.Зейналоглу получил благодарность Ататюрка и маршала Февзи Чакмака, высоко оценивших его труд.

«Şirvanşahlar yurdu» несколько раз была переиздана в Турции (1991, 2000) и не потеряла своего значения и сегодня. Как отмечает автор в предисловии книги при написании книги он пользовался сведениями античных источников, архивными документами Турции, периодической литературой и работами таких известных авторов, как А.Бакиханов, Б.Дорн, В.Бартольд, Е.Пахомов, М.Яновский, М.Караулов и др. Особо интересны сведения о «Стене великого Александра», которая соединяла Дербентский и Дарьяльский проходы. Одной из важных особенностей, привлекающих внимание читателей, является то, что в конце каждой главы автор дает политический обзор периода и приводит карты, отражающие территорию государства Ширваншахов с древнейших времен до XVI века. Работа богато иллюстрирована рисунками городов Барды, Шемахи, Баку, Дербента,

этнографическими фотографиями населения этого государства и т. д. Следует также упомянуть, что видный историк Сара Ашурбейли в своей фундаментальной монографии «Государство Ширваншахов», в обзоре источников и литературы, отмечает и работу Джахангира Зейналоглу (Ашурбейли, 1983:11).

Джахангир Зейналоглу впервые исследовал проблему возникновения Ширванского государства, проследил этапы его развития, расцвета и падения. Для освещения истории Ширваншахов автор рассмотрел различные ее аспекты, а именно: историко-географические условия, состояние городов, племена и народности, населявшие Ширван, ремесла и торговлю, социальные отношения, государственное устройство, военную историю и вопросы культуры. Он рассмотрел генеалогию Ширваншахов, начиная с зарождения этого государства и до падения, уточнил имена и даты правления ряда ширваншахов. Дж. Зейналоглу рассматривал каждый период в отдельности и делал попытку научной периодизации всего времени существования этого государства. Он сумел показать, как в трудных внешнеполитических условиях правители - ширваншахи сумели благодаря мудрой политике и преданности своему народу сохранить территориальную целостность государства. Нас поражает, насколько он хорошо знал, не имея исторического образования, специальную литературу и источники. И даже теперь, когда историей государства Ширваншахов занимаются не одиночки, а специалисты многих научных учреждений, Джахангир Зейналоглу может служить примером глубокого и широко эрудированного ученого, патриота.

Вышеперечисленные работы Дж.Зейналоглу по своему содержанию и методам исследования явились первой попыткой освещения истории Отечества с древнейших времен до 1920 г., они и поныне представляют несомненный интерес. Безусловно, их теоретический уровень был еще сравнительно невысок, содержал методологические ошибки, целый ряд неточностей, ошибочных положений и выводов, что объясняется уровнем развития исторической науки того времени. Тем не менее, он сделал немало для разработки единой концепции истории азербайджанского народа - с древнейших времен до 20-х годов XX века. Его работы являются одними из первых обобщающих исследований, посвященных развитию истории Азербайджана указанного периода.

Характеризуя начальный этап изучения истории Азербайджана в целом, отметим, что начало XX века было интенсивным периодом систематизации старых и добывания новых фактов древней и

средневековой истории страны, этапом, так сказать, построения, воссоздания древней истории Азербайджана. Следствием большой проделанной работы явилось то, что древняя история Азербайджана, воссоздаваемая благодаря усилиям плеяды ученых 20-х годов, начинала входить в круг истории стран переднеазиатского древнего Востока, становясь ее составной частью. В тот период ученым приходилось начинать практически на пустом месте. Однако уже в те годы закладывался надежный фундамент будущих исследований и научных направлений, которые в последующие годы позволили выделить отдельно такие важные научные разделы, как древняя, средневековая, новая и новейшая история Азербайджана. Должно было пройти немало времени, чтобы выросли и сформировались новые кадры историков, приступивших к планомерному и поэтапному исследованию многих ключевых проблем истории Азербайджана.

Первые же профессиональные научные разработки древней, средневековой и новой истории Азербайджана начинаются в 50-х годах, основываясь на данных археологических, этнографических, эпиграфических и других исследований. История государства Ширваншахов в последующие годы была исследована в работах Е.А.Пахомова, А.А.Ализаде, М.Шарифли, Дж.Ибрагимова, З.М.Бунятова и в многотомной «Истории Азербайджана».

Сара Ашурбейли в фундаментальной монографии «Государство Ширваншахов» (Баку, 1983) дала изложение истории Ширванского государства с момента его зарождения (VI в.) и до самого упадка (XVI в.). Этот колоссальный труд, в котором обобщены достижения предшествующих исследователей и привлечен свежий источниковый, археологический и иной материал, явился новым ценным вкладом в изучение отечественной истории.

Надо отметить, что книгу Джахангира Зейналоглу «*Şirvanşahlar yurdu*» прислал мне его сын Байкал Султан. К сегодняшнему дню книга переведена на азербайджанский язык и Институтом Истории НАНА готовится к изданию.

Заключение

Глубокие знания, отличное владение материалом, умение верно ориентироваться в исторических источниках и, самое главное, неисчерпаемая любовь к Азербайджану позволили Джахангиру Зейналоглу оставить богатое, но, к сожалению, не до конца оцененное научное наследие, которое, несомненно, скоро займет

достойное место в историографии Азербайджана. И благодарные потомки азербайджанцев будут помнить Джахангира Зейналоглу, чье сердце пылало любовью и уважением к азербайджанскому народу, его истории, к духовным ценностям, к культуре Азербайджана.

Список использованных источников и литературы:

1. M.Süleymanov. *Azərbaycan ordusu (1918-1920)*. B., 1998, s. 44-76; *Qafqaz islam ordusu və Azərbaycan*. B., 1999, s. 49-158; *Azərbaycanda ilk hərbiyyə məktəbi*. 1918. B., 2000, s. 26-31.
2. Архив Министерства Национальной Безопасности Азербайджанской Республики (далее МНБ АР), следственное дело №ПР 21300, л. 8 (архивно-следственное дело Насирбекова Джахангира Зейнал оглы).
3. Архив МНБ АР, следственное дело №ПР 21300, л.22
4. Там же, лл.27, 28
5. Архив МНБ АР, следственное дело №ПР 21300, л.14.
6. Архив МНБ АР, следственное дело №ПР 21300, л.2.
7. Там же, л. 3.
8. М.Сулейманов. *Qafqaz islam ordusu və Azərbaycan*. B., 1999, s. 158.
9. Архив МНБ АР, следственное дело №ПР 21300, л.2.
10. Там же, л.16.
11. Т.Керимова. *Джахангир Зейналоглу: Судьба и научное наследие ученого*. – *Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2007*. Bakı, 2007, s. 198-210.
12. Там же.
13. ГААР, ф. 2894, оп. 1, д. 26, л. 8-9.
14. С.Ашурбейли. *Государство Ширваншахов*. Б., 1983, 294 с.11.

Şirvanşahlar dövlətinin tarixinin ilk Azərbaycanlı tədqiqatçısı

Xülasə

Təqdim olunan məqalədə Şirvanşahlar dövlətinin ilk tədqiqatçılarından olan XX əsrin əvvələrində yaşamış Cahangir Zeynaloglunun həyatı və elmi fəaliyyəti yeni arxiv materialları əsasında tədqiq edilir. Azərbaycan tarixçisi Cahangir Zeynaloglu 1931-ci ildə İstanbulda “Şirvanşahlar yurdu” əsərini çap etdirmişdi. Bu əsərdə Şirvanşahlar dövlətinin tarixi antik müəlliflərin əsərləri əsasında yazılmışdır. Əsərdə diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərdən biri də, müəllif tərəfindən hər bir bölmənin sonunda dövrün siyasi xülasəsinin, qədim

dövrdən XVI əsrədək Şivanşahlar dövlətinin ərazisinin xəritəsinin təqdim edilməsidir. İstifadə olunmuş materiallar elmi dövriyyəyə müəllif tərəfindən ilk dəfə olaraq daxil edilir.

The first Azerbaijani researcher of the history of the state of Shirvanshahs

Summary

In the represent article, has covered the life and scientific activity of Cahangir Zeynaloglu as the one the first researchers the history of Shirvanshah at the beginning of the XX century. Azerbaijan historian Jahangir Zeynaloghlu has issued in 1931 in Istanbul work “Shirvanshah yurdu” (“Country of Shirvanshahs”). In this work questions of a history of the state Shirvanshahs are elucidated on the basis of sources known to the author. One of the important features which are drawn into attention of readers is that at the end of each chapter the author gives a political survey of the period and represents maps of the state of Shirvanshahs since the most ancient times up to the X and the X-XVI centuries. Used of materials in the scientific period entered for the first time by the author.

**ИЧЕРИШЕХЕР В РОМАНЕ БАНИН
«КАВКАЗСКИЕ ДНИ»**

Тойраханум ГУСЕЙНОВА*

Açar sözlər: Banin, İçərişəhər, bədii yaradıcılıq, mühacirat ədəbiyyatı
Key words: Banin, Icherisheher, artistic creativity, migration literature

Введение

У каждой страны есть своя национальная история и культура, свои, не похожие на другие традиции, свой путь, которым ей приходится идти.

Азербайджан – один из древнейших очагов цивилизации человечества – традиционно называли «воротами Европы в Азию».

При этом в Азербайджане по-настоящему гармонично взаимодействуют не только самые разнообразные культурные направления Запада и Востока, но и удивительным образом незримо пересекаются традиции глубокой древности с самыми современными идеями и находками человеческого гения. Гений азербайджанского народа создал немало творений, обогативших мировую культуру – это мугамы и ковры, миниатюрная живопись и каменная скульптура, поэзия и философия.

Универсальным выражением созидательного духа народа являются азербайджанские города. В античный период на территории Азербайджана возникли богатые города с самыми крупными на Кавказе и на всём Ближнем Востоке культовыми комплексами и мощными оборонительными сооружениями: Габала, Барда, Нахчыван, Гянджа, Ардебиль, Тебриз, Шемаха, Баку.

В эпоху раннего средневековья в стенах азербайджанских городов созрел феномен восточного Ренессанса, чья духовность будет выражена в архитектуре, поэзии, живописи, множестве ремёсел.

Караванные пути, и величайший из них – «Шёлковый путь», ведущие в разные концы мира, проходили через Азербайджан, вблизи Баку.

Баку – важный порт на Каспийском море и один из цветущих городов Ширвана. Как отмечают археологи и историки:

* Научный сотрудник Национального Музея Азербайджанской литературы имени Низами Гянджеви НАНА, email: torakhanum@mail.ru

«Территория старой крепости Баку – Ичеришехер – была обитаема за много веков до нашей эры... При археологических раскопках в верхнем дворе дворца Ширваншахов был обнаружен кувшин, датированный III-I вв. до н.э.» (Ашурбейли: 1983:35)

На одном из холмов уникальной крепости Ичеришехер возвышается бакинский акрополь, шедевр средневековой азербайджанской архитектуры – Дворец Ширваншахов (XII-XV вв.) единственный дворцовый комплекс на всём Востоке, полностью сохранивший свою структуру. В стенах древней крепости находятся и один из главных символов Баку – величественная и неприступная Девичья башня и Мечеть Мухаммеда (XI в.)

Эти и сотни других памятников старины дают основание считать Баку вечным городом. Вечным и в смысле времени его рождения, и в смысле постоянной, магической притягательности.

Баку – архитектурный феномен Востока – всегда представлял большой интерес для путешественников и учёных, историков и этнографов, писателей и поэтов, желающих воочию увидеть и воспеть достопримечательности этого удивительного города, восточную экзотику, древнюю культуру самобытного азербайджанского народа.

В произведениях писателей Баку становился не только местом действия, но и равноправным действующим лицом. Беспредельной любовью к столице Азербайджана проникнуты строки романа «Кавказские дни, автор которого Банин искренне восклицает: «По-моему, нет в мире города лучше Баку». Ярко и впечатляюще раскрывается в романе сказочный облик древнего Баку, его редчайшей жемчужины – Ичеришехер – этой цитадели человеческой и каменной истории, «каждый камушек, каждая песчинка» которой очень дороги автору.

Вызывают восхищение весьма меткие этнографические зарисовки Банин, её умение обобщать увиденное и указывать на важность города Баку в системе мирового геополитического пространства.

Художественно-документальное и мемуарное творчество известной франкоязычной писательницы Банин представляет одну из ярчайших страниц азербайджанской эмигрантской литературы.

Внучка крупнейших нефтепромышленников – Мусы Нагиева и Шамси Асадуллаева, дочь министра торговли и промышленности Азербайджанской Демократической Республики Мирзы Асадуллаева – Умм-эль-Бану, названная так в честь матери, родилась в Баку 25 января 1905 года.

Очень рано, в самом нежном возрасте она познала весь ужас потери самого близкого человека. «Матери своей я не знаю, вспоминает Банин. 1905 год был отмечен межнациональными столкновениями на Кавказе. Стремясь уберечь мою мать от слепой жестокости и безумства погромов, отец отправил её освободиться от беременности в деревню, подальше от Баку. Благое намерение привело к печальному исходу: роды оказались тяжёлыми, врача рядом не было, мать умерла, но дать мне жизнь успела. Как видите, вышло так, что с первых своих дней я поняла: горе не выбирает жертв и не знает пощады в зависимости от национальной, социальной или религиозной принадлежности». (Banine, 1985:12)

С тремя сёстрами – Гёвсар, Сурийей и Кюброй она осталась на попечении нянь, воспитывалась под присмотром иностранных гувернанток, «это полувосточное, полунемецкое, позднее – русское детство было моим».

К 12-ти годам Умм-эль-Бану свободно изъяснялась на английском, французском, немецком и русском, обнаружила литературные и музыкальные способности.

Вполне закономерно, что к Октябрьской революции и к созданному в результате ее победы советскому строю родные Банин отнеслись враждебно, эмигрировав в Турцию, а оттуда в 1924 году – в Париж.

Оказавшись на чужбине, не имея активных контактов с культурой родного народа, Умм-эль-Бану пишет свои произведения на французском языке, став известной в Европе под именем Банин.

Однако её творчество в целом своими глубинными пластами связано с Азербайджаном. Факты жизни, неординарные события, собственные напряженные переживания, по-своему преломляясь в её творчестве, становятся элементами художественных произведений, фактами литературы, представляющими для европейского читателя «новое видение и палитру красок незнакомой вселенной».

В 1943 году в парижском издательстве «Галлимар» вышел в свет первый роман Банин – «Нами», где она обратилась к самой животрепещущей для неё теме – теме художественного изображения социальных сил, приведших к уничтожению существующего порядка жизни в 1920 году в Азербайджане.

В 1945 году Банин пишет автобиографический роман «Кавказские дни», сразу же привлёкший внимание французской общественности и принёсший ей огромный успех.

Затем появляются «Парижские дни» (1947), «Встреча с Эрнстом Юнгером» (1951), «Я избрала опиум» (1959). Следует отметить, что на долю этого произведения выпал огромный успех. Как отмечает Рольф Стюрмер, «книга была переведена на многие языки мира, даже на японский».

Позже публикуются: «После» (1961), «Иностранная Франция» (1968), «Зов последней надежды» (1971), «Портрет Эрнста Юнгера» (1971), «Последний поединок Ивана Бунина» (1979), «Эрнст Юнгер в разнообразных лицах» (1989). Последний из опубликованных романов – «Что мне поведала Мария» увидел свет в 1991 году.

Выдающиеся представители мировой культуры, такие мастера слова, как Жан Поль Сартр, Андре Мальро, Анри Монтерлен, Маргарет Юрсенар, Эрнст Юнгер, Никос Казандзакис, Луи Арагон и Иван Бунин высоко отозвались о творчестве Банин, отметив ««изумительный стиль, естественность и тонкий философский подтекст» произведений «иностранки с незаурядным талантом», написанных на прекрасном французском языке.

Банин была притягательна и общительна, как бывают притягательны таланты. До конца своих дней она дружила с выдающимся немецким писателем, философом, учёным-энтомологом, уроженцем старинного немецкого города Гейдельберг – Эрнстом Юнгером, в произведениях которого «Гелиополис» и «Парижский дневник» есть немало тёплых страниц, посвященных Банин – «этой необыкновенно талантливой и по-человечески обаятельной уроженке Южного Кавказа» (Yünger, 1980:47)

Глубокая любовь к родной стране, к её духовным ценностям, к азербайджанскому народу питают талант Банин на чужбине.

Эмигрировать можно от идеологии, от социального строя; от народа, от родной земли эмигрировать невозможно.

Не будь этого, не создала бы Банин автобиографический роман «Кавказские дни» - книгу пронзительно азербайджанскую, проникнутую азербайджанским национальным духом и бытием, пусть и написанную по-французски.

В ней глубоко реалистически показана азербайджанская действительность начала XX века – террор и разрушения, принесённые революцией, падение Азербайджанской Демократической Республики, покорение Азербайджана большевиками, реалии и колорит эпохи, нравы и традиции азербайджанцев.

Большой любовью к Родине проникнуты страницы романа, посвящённые родному городу.

Баку, находящийся на стыке Европы и Азии, уже в конце XIX века, благодаря огромным запасам нефти, превращается в один из наиболее развитых промышленных центров большого, геополитически значимого региона, в «столицу нефти».

Жившая в одном из нефтеносных районов, Умм-эль-Бану «была истинное дитя нефти», её запах она вдыхала с наслаждением; и здесь писательница говорит о роли бакинской нефти в жизни Азербайджана, о владельцах нефтяных богатств, которые дали им возможность «пользоваться всеми благами цивилизации».

Нефть... Хотя она и не входит в образную систему романа открыто, но ее присутствие ощущается в контексте всего повествования, определяет действия и происки враждебных Азербайджану внешних и внутренних сил.

Баку – это огромный культурно-исторический ареал, объединяющий большое количество народов и культур – представлен как символ Востока и Запада, где переплетаются и уживаются различные культуры, национальное с общемировым, не мешая и не растворяясь друг в друге, взаимно сочетая толерантность и гармонию противоречий, отраженных в самой ментальности древнего города.

Необыкновенным лиризмом полны страницы романа, в которых описывается старый город – Ичеришехер: «Крепостная часть города имела своеобразную планировку, как и весь древний город, прилепившийся к склону холма, спускавшегося к Каспию. В центре красовался Дворец-крепость Бакинских ханов, вокруг тесно толпились старинные дома с плоскими крышами. Кое-где они слегка расступались, чтобы освободить место для мечети. Их тут было немало под сенью зубчатых крепостных стен, и даже революция, поначалу, никоим образом на них не отразилась. Здесь даже вдыхаемый воздух, казалось, шептал и пел на все лады: «Один Аллах велик», «Один Аллах сведущ, доверьтесь ему», «Ничто не случается без воли Аллаха». Мне нравилось жить в Ичеришехер, истинно исламском городе. Его атмосфера придавала мне уверенности, дарила ощущение безопасности». (Banine, 1985:187)

Сила языка, сила точного образа сочетаются в романе с прозрачным, идущим от сердца лиризмом, в котором ощущается печаль. Печаль по ушедшей весне жизни, по оставленной навсегда Родине.

Звезда Банин зажглась на литературном небосклоне Франции. Но Банин никогда не забывала своих национальных корней, свой народ, который она достойно представляла во Франции. Незадолго

до смерти, в мае 1992 года Банин сказала: «Кавказ, Азербайджан, Баку: это моё прошлое? Нет, это моя предыдущая жизнь, это тайна». (Tazi: 1992, 156). Тоска по родине никогда не покидала Банин. И не случайна её обеспокоенность межнациональными столкновениями на Кавказе. Здесь хотелось бы напомнить об интервью писательницы французской газете «Лё Монд» в номере от 20 января 1990 года под заголовком «Нагорный Гарабах». Статью предваряла редакционная ремарка: «Азербайджанскую точку зрения выражает азербайджанская писательница Умм-эль-Бану».

В этой статье Банин даёт информацию о Карабахе, об армянах, пришедших на азербайджанские земли в начале XIX века, переселённых царским правительством в результате войны с Ираном и Турцией. Она говорит о давних притязаниях армян на азербайджанские земли, о связях дашнаков с русскими большевиками и совместных их акциях против азербайджанского народа. «В то время, как часто говорят об армянах, как жертвах Османского империализма, почему-то никто не говорит о тех зверствах, которые армяне учинили в Азербайджане в начале XX века», - пишет Банин, выражая тем самым и свою приверженность как патриотки к национальной теме, и своё возмущение как человека честного и объективного. (Banine, 1990:4)

Банин умерла в Париже 23 октября 1992 года, а 29 октября 1992 года парижская газета «Фигаро» сообщила о смерти – «первой франкоязычной писательницы – азербайджанки, являющейся национальной славой Азербайджана».

Жизнь, духовные помыслы и литературные свершения Банин наглядно подтверждают мысль общенационального лидера Азербайджана Гейдара Алиева, высказанную с трибуны I Съезда (2001) азербайджанцев мира: «...Азербайджанцы, приобщившись к условиям страны, в которой живут, должны занимать там высокую позицию и вместе с тем, никогда не забывать своих исторических корней, национальной принадлежности, вписывая яркие страницы в историческую память азербайджанского народа...». (Алиев: 2006, 21)

Список литературы:

1. Алиев Г.А. Выступление на I Съезде азербайджанцев мира. Азербайджанцы мира. Том I. Баку, «Азербайджан», 2006, 423 с.

2. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов. Б., «ЭЛМ», 1983, 344 с.
3. Banine. Jours Caucasiens. Autobiographie. Editions Gris Banal, Paris, 1985, 257 p.
4. Banine. Le problem du Haut-Karabakh. “Le Monde”, Paris, 20 janvier 1990.
5. Ernst Yünger. Journal parisien. Edition Christian Bourgois, Paris, 1980, 558 p.
6. Nadia Tazi. Banine du Caucase. “Vogue”, № 726 – mai 1992.

İçərişəhər Baninin “Qafqaz günləri” romanında

Xülasə

Görkəmli yazıçı Ümmülbanunun bədii-sənədli yaradıcılığı Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ən maraqlı səhifələrindən birini təşkil etməkdədir.

1924-cü ildən Parisdə yaşayan, öz xalqı ilə mütəmadi mədəni əlaqələri olmayan Ümmülbanu öz əsərlərini fransız dilində yazır və Avropada Banin adı ilə məşhurlaşır. Lakin onun yaradıcılığı bütövlükdə öz dərin kökləri ilə Azərbaycana bağlı idi.

Azərbaycan xalqına, doğma Bakıya, qədim mədəniyyət irsimizin nadir incisi İçərişəhərə, Abşeronun zəngin və əsrarəngiz təbiətinə sonsuz məhəbbət Baninin uşaqlıq xatirələrinə həsr olunmuş “Qafqaz günləri” romanının bütün səhifələrində öz əksini tapmışdır. Bu gün müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi mənzərəsini Azərbaycan və azərbaycançılığa xidmətin parlaq nümunəsi hesab edilən mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin - M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, C.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, Ə. Ağaoğlu, Banin, A. İldırım və b. - ədəbi - mədəni irsi olmadan təsəvvür etmək qeyri - mümkündür.

Icherisheher in the novel “The Caucasus Days” by Banin

Summary

The famous writer Ummulbanu's literary activities is one of the interesting pages of Azerbaijan immigration literature. Ummulbanu, living from 1924 in Paris, had not constant contacts with one's own nation and had written her novel in French language and had been well-known

in Europe with the pseudonym Banin. But her literary activities completely had been about Azerbaijan.

The endless love to the Azerbaijan people, to home town Baku, to the old rare of our cultural pearl İcherişeher, to the mysteries and the rich nature of Absheron had been represented in all pages of novel “The caucasus Days” bu Banin.

Today it is impossible to imagine the general view to the modern Azerbaijan literature considers without the famous representatives of the Azerbaijan immigration literature M.A.Rasulzadeh, A.M.Topchubashov, J.Hadjibayli, A.Huseinzadeh, Banin, A.Ildirim and others, who are the bright examples in serving to Azerbaijan and Azerbaijanistic.

**ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ КОНТАКТЫ ДАГЕСТАНА И
ШИРВАНА С РОССИЙСКИМ ГОСУДАРСТВОМ
В XV – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII вв.**

*Публикация подготовлена в рамках поддержанного отделением
гуманитарных и общественных наук РФФИ научного проекта №16-
31-01034*

Шарафетдин МАГАРАМОВ*
Зернитаж МАГОМЕДОВА**

Açar sözlər: Dağıstan və Şirvan, xam ipək, keçid məkanı, səyyahlar
Key words: Dagestan and Shirvan, raw silk, transit way, travelers

Введение

С начала XV в. с ослаблением и в последующем распадом Золотой Орды значительно оживились и укрепилась торговые контакты народов Кавказа с Русским государством. В основном эти связи поддерживались посредством Волго-Каспийской торговой магистрали. По Волге и далее Каспийским морем вдоль западного побережья проходил ближайший путь из Русского государства в Дагестан, Ширван и далее в Сефевидское государство. Этим путем пользовалось посольство ширваншаха Фаррух-Йасара, владельца Ширвана, отправляясь к Ивану III в 1465 г., и посольство московского государя во главе с Василием Папиным в 1466 г. именно этим путем приехало в Ширван вместе с тверским купцом Афанасием Никитиным. Путь пролегал от Астрахани по Каспийскому морю до Дербента и далее сухопутным путем в столицу Ширвана – Шемаху (Фехнер, 1956: 19).

Через Ширван, Каспийское море и устье Волги возвращался в 1475 г. из Тебриза от Узун-Хасана Марк Росо, «Посол Великого князя Московского, государя Белой России» и венецианец Контарини, к которым в Дербенте присоединились купцы, ехавшие в Астрахань.

Одним из отправных пунктов Волжско-Каспийского пути служил Дербент, где купцы перегружали свои товары на морские

* кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра РАН, г. Махачкала.

** соискатель Института истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра РАН, г. Махачкала

суда и выходили в море. Правда, к этому времени город, сильно разрушенный в результате татаро-монгольских нашествий, стал постепенно терять былое значение главного морского порта Кавказа на Каспии. По словам А. Контарини, прошедшего в Дербенте зиму 1475 – 1476 гг., «едва ли шестая часть всего пространства, находящегося под горою, по направлению к цитадели, населена; со стороны же моря все почти здания разрушены» (Путешественники об Азербайджане, 1961: 92).

Несмотря на все это, для Дагестана и прилегающих районов Ширвана Дербент, как и в былые времена, служил основной гаванью. Через Дербент из Ширвана и Южного Дагестана в Астрахань вывозили рис, атлас, шелковые ткани и изделия кустарных промыслов. По свидетельству А. Контарини, на его судне «находилось 35 человек, кроме капитана и 6 матросов, остальные были купцы, плывшие в Астрахань». Товары, привозимые из Дагестана и Ширвана, обменивались у русских и татарских купцов «на меха и иные предметы, требуемые в Дербенте» (Путешественники об Азербайджане, 1961: 93). Часть же поступавших в Астрахань товаров отвозилась в Москву. Астраханский хан ежегодно отправлял в Москву своего посла, его «сопровождал целый караван ... купцов с шелком и другими товарами, которые они променивали на меха, седла, мечи и иные вещи» (Гаджиев, 1965: 63).

Главными товарами, вывозимыми из Дербента и Ширвана в Россию, были шелк-сырец, марена (крап), сорочинское пшено, свежие и сухие фрукты, нефть, шерстяные и бумажные изделия. Большая их часть вывозилась в Астрахань через Дербент. Вывоз марены из Дербента в урожайные годы составлял до 6 тыс. пудов, количество вывозимого шелка достигало до 2 тыс. пудов ежегодно (Броневский, 1823: 451-452). Из Баку кроме нефти в Астрахань поступали соль и шафран. А из Астрахани привозили сукна, шелковые, бумажные и холщовые товары иностранных и российских фабрик, писчую бумагу, мягкую рухлядь, стальные, железные и медные изделия, домашний скарб и щепетильные товары.

Среди товаров ширванского экспорта особой известностью на российском рынке пользовались шелковые материи для платья, выделяемая в Шемахе тафта, так называемая «шемахеика», упоминаемая в расходной книге Новгородского Софийского дома и встречаемая в описи имущества Бориса Годунова (Фехнер, 1956: 73), фаты, камка «кызылбашская», зарбафт, кафтаны, шубы и другие

нарядные одежды, дараи, канаус, высокохудожественные златотканые кружева и шарфы «тор», изготовляемые шемахинскими златошвеями, затканые серебром и золотом (Дадашева, 1991: 18). В числе присылаемых из Ширвана товаров, в описи оружия и ратного доспеха Бориса Годунова упоминается еще ряд предметов вооружения: наручи, зеркала и шлемы шамохейские, орнаментированные золотом и серебром «с лалы и с бирюзами и с жемчугами» (Фехнер, 1956: 92).

На шемахинском рынке русские купцы могли также найти гладкие, а также привезенные из Средней Азии, Ирана, Турции и Индии хлопчатобумажные материи, пряности, орехи и др. Английские купцы, прибывшие в Шемаху в 1568 г., жаловались на то, что они застали «этот город настолько насыщенным товарами всякого рода, что никто не хотел у них купить ни одного куска караеи» (Английские путешественники..., 1938: 239).

Из России в Дербент и через него в Ширван ввозились сукна, меха, кубки, пищали, сабли и др. товары. Феодалы Дагестана посылали в Терки «караваны торговых людей», которые привозили сюда как «восточные товары, шедшие через Дагестан транзитом», шелковые и бумажные ткани, сафьян, так и товары собственного производства – овчины, продукты сельского хозяйства, изделия домашних промыслов (Кушева, 1954: 9).

Торговые сделки между русскими и ширванскими купцами совершались не только в Дербенте, но и в городах Ширвана, в частности, в Шемахе. Источники отмечают, что в «Шемахе семь караван-сараев». Один из них назывался «Шах-караван-сарай», где останавливались русские купцы, торгующие оловом, медью, юфтью и саблями (Дагестан в известиях..., 1992: 66, 102).

Из года в год отношения между Россией и народами Восточного Кавказа стали укрепляться. Известно, что владетель Ширвана, Фаррух Йасар из династии Дербенди отправил в 1465 г. в Москву к Ивану III посла Хасан-бека (История Азербайджана, 1958: 207). К сожалению, дошедшие до нас сведения не позволяют определить круг вопросов, обсуждавшихся при переговорах. Можно предположить, что предметом обсуждения были вопросы торговых отношений между ними. Последовавшие вслед за ними события свидетельствуют об успехе переговоров: в 1466 г. Иван III направил к ширваншаху посольство во главе с Василием Паниным. Вместе с ним возвратился и Хасан-бек с богатыми подарками ширваншаху, в числе которых было 90 кречетов (История Азербайджана, 1958: 207).

К этому посольству, по обычаю того времени, заботясь о большой безопасности, присоединились русские купцы, в числе которых был знаменитый тверской купец Афанасий Никитин. «И пошли мы к Дербенту, – сообщал он, – в двух суднах: в одном судне посол Хасан-бек с иранцами (тезиками) да нас, русских, всего 10 человек, а в другом судне 6 москвичей, да 6 тверичей... На море нас захватила буря. Малое судно разбило о берег, а тут есть городок Тарки, а вышли на берег, и пришли кайтаги и людей с него поймали всех» (Хождение за три моря, 1958: 51). Но вскоре уцмий Кайтага по просьбе своего шурина Фаррух-Йасара освободил русских купцов. «И Халил-бек, – заключал Афанасий Никитин, – тотчас отослал всех людей свободно в Дербент, а оттуда послал их к Ширваншаху» (Хождение за три моря, 1958: 51).

В 1475–1476 гг. Контарини встретил в Шемахе русского посланника Марко Росо, вместе с которым он побывал в Дербенте, а оттуда на нанятом судне отправился морем в Астрахань. Марко Росо были «хорошо знакомы дороги через Кавказ, язык жителей Дербента, в Астрахани у него несколько приятелей» (Базилевич, 1952: 408).

В это время происходило дальнейшее укрепление торгово-экономических отношений между Московским государством и с народами Дагестана и Ширвана. «Сравнивая рассказ Афанасия Никитина с рассказом Контарини, – замечал К.В. Базилевич, – мы убеждаемся, что за 10 лет, отделявшие оба путешествия через Астрахань, здесь произошли значительные перемены в отношении к русским людям. По рассказу Контарини, в Астрахани происходила значительная торговля русских купцов с купцами, прибывшими из Дербента» (Базилевич, 1952: 408).

В XVI в. с расширением юго-восточных границ Русского государства в результате присоединения Астрахани (1556 г.) экономические связи Дербента и Ширвана с Россией стали развиваться сравнительно быстро. «Торговые сношения с Кавказом, – писал А.В. Фадеев, – Россия поддерживала издавна. Особенно расширились они с тех пор, как в распоряжении Русского государства оказался весь Волжский водный путь и выход в Каспийское море. Спускаясь по Волге, русские купцы направляли свои груженные медью, оловом, мехом и кожами ладьи в синие просторы Каспия к берегам Дагестана и Ширвана. Из Дербента и Баку они с попутными караванами уходили степными дорогами в глубь Закавказья, достигая Шемахи и Ганджи» (Фадеев, 1960: 51).

С присоединением Астрахани к Русскому государству туда из прибрежных городов, в том числе из дагестанских и ширванских, стали часто прибывать «гости», т.е. «купцы» (Алиев, 1985: 26). «Звук оружия, – писал Н.М. Карамзин, – изгнал чужеземных купцов из Астрахани: спокойствие и тишина возвратила их. Они приехали из Шамахи, Дербента, Шавкала... со всякими товарами, весьма охотно платя в государственную казну» (Карамзин, 1892: 143). По мнению другого русского историка С.М. Соловьева, «утверждение в устьях Волги открыло Московскому государству целый мир мелких владений в Прикавказье, князья их ссорились друг с другом; терпели от крымцев и потому, как скоро увидели у себя в соседстве могущественное государство, бросились к нему с просьбами о союзе, свободной торговле в Астрахани, некоторые с предложениями подданства» (Соловьев, 1989: 267).

Астрахань играла весьма важную роль в торгово-экономических контактах Дербента и Ширвана с Россией. «Здесь (в Астрахани) производится, – отмечал А. Дженкинсон, – некоторая торговля нужными населению товарами... Главнейшие товары, привозимые сюда русскими, – сырые кожи, сырые овечьи кожи, деревянная посуда, уздечки, седла, ножи и др. мелочь, а также хлеб, свинина и др. съестные припасы. Татары (дагестанцы. – Авт.) привозят сюда разные сорта товаров из хлопчатой бумаги и шелковые материи ... из Шемахи привозят шелковые нитки, которые более всего употребляются в России, материи, различные сорта пестрых шелков для поясов, кольчуги, луки, мечи и т.п. вещи, а в иные годы привозят хлеб и грецкие орехи» (Английские путешественники, 1938: 172).

Одновременно с освоением пути по Волге и Каспийскому морю, оживились торговые связи Ширвана со странами Западной Европы. Развитие этих отношений происходило транзитом через Дербент и было связано главным образом с огромным спросом на ширванский шелк в западноевропейских странах. Мануфактурная промышленность Европы остро нуждалась в шелке, которого в Ширване и районах Южного Дагестана производилось в изобилии.

Европейские купцы искали новых путей торговли с Востоком, минуя Османскую империю. В связи с этим, главный путь из Европы в Ширван переместился на север и проходил через Дербент. Европейские путешественники приезжали в Ширван, пользуясь Волжско-Каспийским путем. Основными транзитными пунктами торговли Ширвана выступали Дербент и Баку, очень удобные как порты. Значение Баку как порта видно из того, что в это время мы

встречаем у различных авторов название Бакинское море (Английские путешественники, 1938: 172), которым они обозначали Каспийское.

Главными предметами вывоза из Баку и Дербента были нефть, шелк, соль, которые экспортировались через Астрахань и Россию в Европу. Из европейских стран в Дербент, Шемаху, Баку поступали бархат, пурпур, атлас, парча, дорогие английские сукна различных цветов и караеи, употребляемые феодальной знатью.

Попытки английских купцов утвердиться на Каспии имели место в конце 60–80-х гг. XVI в. Однако политические события весьма неблагоприятно отражались на ведении торговли. Как известно, в 1578 г. Ширван был завоеван турками. Во время оккупации ими Ширвана там находился служащий английской Московской торговой компании Христофор Бэрроу, который совместно с участником той же экспедиции Артуром Эдуардом прибыл туда по поручению созданной в 1555 г. Московской компании. 27 мая 1580 г. она пристала к берегам Ширвана, была в Баку и Дербенте и в ноябре 1580 г. вернулась обратно в Астрахань. В Шемахе, по словам путешественников, нельзя было купить ценных товаров, кроме шелка–сырца, да и тот можно было приобрести только из рук турецкой Осман-паши (Ашурбейли, 1983: 291), который вскоре после прибытия туда английских купцов обложил страну налогом на шелк.

Из английских товаров, привезенных ими в Дербент, турецкий паша взял большую часть, за что уплатил незначительную сумму в сравнении с их действительной стоимостью. Как свидетельствовал Х. Бэрроу, «Турецкий паша настаивал на том, чтобы они (англичане – Ш.М.) привезли свои товары в Дербент и продавали бы их тут, с целью обезопасить купцов, приехавших из столь далёкой страны, так как в его владениях царит смута» (Английские путешественники, 1938: 273). Среди товаров, отправленных англичанами из Дербента в Баку для продажи, было следующее: 100 кусков караеи, 7 кусков тонкого сукна, 2 боченка кошенили, 2 боченка олова, 4 боченка с пучками пряжи (Путешественники об Азербайджане, 1961: 129). Осман-паша заготовил им в обмен 1000 батманов шелка-сырца, который они без его содействия не могли бы получить из-за беспорядков в стране и большой опасности сухопутных путешествий. Как видно, Дербент принимал непосредственное участие в торговле шелком, и эта торговля с иностранцами проходила на его территории.

Одним из оживленных торговых центров становится город Ареш. По свидетельству Дженкинсона, «Ареш являлся самым главным и цветущим торговым городом, там обрабатывают очень много шелка, сюда приезжают для торговли турки, сирийцы и другие чужеземцы» (Путешественники об Азербайджане, 1961: 111). Баку, занимая наиболее благоприятное положение, на перекрестке торговых путей, был главным морским торговым портом на Каспии (Мамедов, 1993: 70). В XVII – первой половине XVIII вв. роль Баку, как транзитного пункта в каспийской торговле возрастает. «В Баку производятся довольно значущие торги и наипаче транзитный торг российскими и европейскими товарами в Персию, Ширван и Грузию на российских судах, каковых приходит к бакинскому порту ежегодно около 60. Обороты бакинских торгов достигают до 500 тыс. привоза и отпуска» (Броневский, 1823: 225).

Основную статью внешней торговли по-прежнему составляли шелк-сырец, марена, шафран, рис, нефть, шерстяные и бумажные изделия. Среди них особое место занимал шелк-сырец – важный товар восточной торговли. В середине XVII в. «из Азербайджана и Гиляна ежегодно отправляли в Россию до 70 тыс. пудов шелка-сырца» (Галоян, 1976: 54). Торговые обороты Баку привлекали купцов различных стран, которые привозили сюда на продажу свои товары. Этот город был одним из главных в торговле Южного Кавказа с Россией и с портом Энзели в Персии. Пристань в Энзелинском заливе была устроена по приказу Петра Великого (Юхт, 1965: 47). В торговых операциях Азербайджана значимую роль играли и дагестанские народы. Как заметил С. Броневский: «Главный торг в эти годы находился в руках персиян (азербайджанцев)», которые «... через сношения с горскими народами получают они шерстяные бурки, лезгинское (дагестанское) сукно, бумажное полотно, коровье масло, медь, свежие и сушеные плоды, виноградное вино и другие съестные припасы» (Броневский, 1823: 452-453).

Следует отметить, что значительная доля этих торговых операций осуществлялась через Каспийское море, являющееся значительным торговым бассейном, по которому проходил торговый путь из Ирана в Россию и обратно. В первой четверти XVIII в. возрастает экономическое значение Каспия (Алиев, 1964: 34), и соответственно усиливается вывоз товаров из Дербента, Баку, Шемахи в Россию. В делах Петра I упоминается, что весной 1723 г. в Астрахань из Баку доставили шелка вареного сырца 4 тай и 12 узлов, парчевых товаров 5 тай, из Дербента – шелка-сырца 1 узел,

шелка вареного 6 тай и 13 узлов, парчевых и прочих товаров 57 тай и 7 узлов (РГАДА: 308), примерно 6225 кг. Согласно реестру заморских товаров, привезенных в 1723 г. в Астрахань из Дербента, Азербайджана – Ширвана и Ирана, шелк составлял более половины, а шелкотекстильные изделия вместе взятые – более 2/3 российского импорта из этих стран (РГАДА: 310-312). В первой четверти XVIII в. по Каспийскому морю в Россию было вывезено более 3 тыс. пудов шелка-сырца, в основном шемахинского и гянджинского.

Заключение

Таким образом, торговые контакты городов Дагестана и Ширвана с Россией в указанный период были достаточно развитыми, поддерживаемые как по прикаспийскому пути, так и по Каспийскому морю. Дербент, Баку, Шемаха, как и Астрахань, являлись перевалочными пунктами для российских и кавказских товаров. Через эти города велись торговые операции не только на региональном уровне, но и одновременно они являлись транзитными пунктами в российско-восточной торговле.

Список литературы:

1. Алиев Ф.М. Азербайджано-русские отношения (XV–XIX вв.). Ч. 1. Баку, 1985.
2. Алиев Ф.М. Торговля в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку, 1964.
3. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. / Пер. с англ. Ю.В. Готье. Л., 1938.
4. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI–XVI вв.). Баку, 1983.
5. Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV в. М., 1952.
6. Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Ч. II. М., 1823.
7. Гаджиев В.Г. Роль России в истории Дагестана. М., 1965.
8. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. М., 1976.
9. Дагестан в известиях русских и западноевропейских авторов XIII – XVIII вв. / Сост., введ., вступит. статья и примеч. проф. В.Г. Гаджиева. Махачкала, 1992.
10. Дадашева С.У. Азербайджан в международной торговле XVI в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Баку, 1991.

11. История Азербайджана. Т. 1. Баку, 1958.
12. Карамзин Н.М. История государства Российского. Т. 8. Кн. 2. СПб., 1892.
13. Кушева Е.Н. Русско-дагестанские отношения в XVI – XVII вв. М., 1954.
14. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV – первой половины XVIII вв. Баку, 1993.
15. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV в. // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1. Баку, 1949.
16. Путешественники об Азербайджане / Под ред. Э.М. Шахмалиева. Баку, 1961.
17. РГАДА. Кабинет Петра Великого, отд. 2. Кн. 94.
18. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. IV. Т. VII. М., 1989.
19. Фадеев В. Россия и Кавказ в первой трети XIX в. М., 1960.
20. Фехнер М.В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в. М., 1956.
21. Хождение за три моря Афанасия Никитина. М.: Л., 1958.
22. Юхт А. Восточная торговля России в 30-40-е годы XVIII в. // Известия АН Арм. ССР. № 8. 1965.

Dağıstan və Şirvanın XV-XVIII əsrin ilk onilliklərində Rusiya dövləti ilə ticari-iqtisadi münasibətləri

Xülasə

Məqalədə Dağıstan və Şirvan şəhərlərinin əvvəlcən Moskva, sonra Rusiya dövləti ilə XV-XVIII əsrin ilk onilliklərində mövcud olmuş ticari-iqtisadi münasibətləri araşdırılır. Aparılan araşdırmalar bu ölkələr arasında kifayət qədər inkişaf etmiş və intensiv əlaqələrin mövcudluğunu sübut edir. Bu əlaqələr əsasən araşdırılan dövrə qədər mövcud olan iki yolla həyata keçirilmişdir. Xəzər sahilləri ilə quru yol vasitəsilə və dənizlə Xəzər vasitəsilə. Ticarət əsasən su yolu ilə Xəzər dənizi vasitəsilə həyata keçirilirdi. Belə ki, bu yol daha tez və təhlükəsiz idi. Malların növləri cürbəcür idi: paltar, xalça, marena, zəfəran, ərzaq malları, neft və s. Bütün bunların sırasında əsas yeri Şamaxıdan və Persiyadan daşınan xan ipək tuturdu. Bu zaman xan ipək ümumiyyətlə şərqin əsas ticarət məhsulu idi. Qafqazın əsas ticarət mərkəzi rolunu o dövrdə Dərbənd, Bakı və Şamaxı şəhərləri oynayırdı. Bu şəhərlər regional ticarət mərkəzi olmaqla yanaşı eyni zamanda Beynəlxalq, rus, fars münasibətlərində

mühüm keçid məkanlar idi. XVIII əsrdə bu münasibətlərdə Xəzər dənizinin rolu xüsusilə artmışdır.

I Pyotrun həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində Dağıstan, Azərbaycanın Şirvan bölgəsi vasitəsilə İranın və Rusiyanın əlaqələri, iqtisadi münasibətləri daha da güclənmişdir. Bu zaman ticarət balansы bir neçə dəfə artmışdır. Rusiyaya göndərilən mallar içərisində yarıdan çox yeri xam ipəyə aid idi. Qərbi-Xəzər regionu bununla da şərq ticarəti dairəsinə daxil olaraq regionun geosiyasətdəki yerinin güclənməsinə gətirib çıxartdı.

Trade and economic ties of Dagestan and Shirvan with the Russian state from XVth century to the first quarter of the XVIIIth century

Summary

The article deals with trade and economic relations between the cities of Dagestan and Shirvan from the beginning of the Moscow and then the Russian state during the XV - first quarter of the XVIII century. The conducted research shows that the trade contacts between them were sufficiently developed and intensive. Contacts were maintained in two ways, well known long before the period under investigation: land over the Caspian lowland and the sea through the Caspian Sea. Most of the trade was carried out by means of the Caspian way, because the waterway had a significant advantage over land communication due to faster and more secure delivery of goods. The assortment of goods was very diverse: clothes, carpets, madder, saffron, food, oil and many others.

However, the main commodity that was exported from Shirvan and Persia was the raw silk - the main commodity of the eastern trade, and silk products. Of the shopping centers in the Caucasus, Derbent, Shemakha, and Baku, which are the main centers of regional trade and simultaneously trans-shipment points in international Russian-Persian trade, played a special role. Especially the importance of the Caspian Sea as the most important trade artery in the first quarter of the 18th century increased. The activities of Peter the Great helped to strengthen trade contacts between Dagestan, Azerbaijan - Shirvan and Iran with Russia at this time. Trade turnover increases several times, as before, the export of raw silk was more than half of all Russian imports. The West Caspian region is included in the orbit of Russian Eastern trade, which leads to an increase in the geopolitical role of the region.